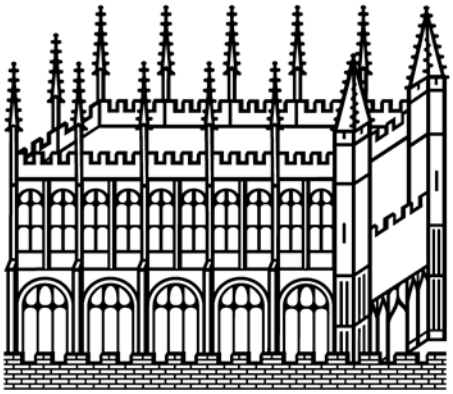

Bodleian Libraries

UNIVERSITY OF OXFORD

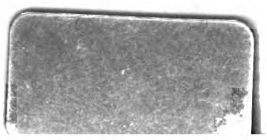
This book is part of the collection held by the Bodleian Libraries and scanned by Google, Inc. for the Google Books Library Project.

For more information see:

http://www.bodleian.ox.ac.uk/dbooks

This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 2.0 UK: England & Wales (CC BY-NC-SA 2.0) licence.

پس انصاف درکارست که کارے که جرأت مصنف کتاب بانصرامش مساعدت نکرد که نوبت وصیت بقید اختصار بفرزندان
رسید ازو هم باوجود وصیت پدرے باختصار صورت نه بست و درین مطبع بدون وصیت بچندان طوالت و شرح و ترجمہ
وانطباع و تکثیر بتکمیل رسید پس ملاحظہ رود که درهیچو کارنامه ها نظر برمنافع مطبع ست یا منافع عام واحیاے نام مصنفین
تمام ست لاجرم درین تخصیص خاص مستثنے و خاص بودن این مطبع محتاج بیان نبوده است خصوصاً در ترقیات
واشاعت و تصحیح و ترجمہ و تشریح و تنقیح و تحشی و اشاعت و تسهیل وارزانی کتب دینیات اسلام این را محض رحمت شامله
الٰهی توان گفت که مانند باران رحمت بے حسابش همه جا رسیده پس این رتبه دگر مطابع قلیل البضاعت را کے
نصیب ست که همه جا نظر برنفع خود ست نه برنفع عام وبقاواحیای نام ہاے سابقین فَانْظُرْ وَاكَيْفَ
كَانَ كَذَا هٰذَا مِنْ فَضْلِ رَبِّيْ يَخْتَصُّ بِرَحْمَتِهٖ مَنْ يَّشَآءُ وَاللّٰهُ ذُو الْفَضْلِ الْعَظِيْمِ

مطبوعہ ماہ جون ۱۸۷۵ء مطابق جمادی الاول سنہ ۱۲۹۲ ہجری

از غایت بسط بجز مسوده اولی نوبت بصاف کردن مسوده و تکمیل تصنیف نرسیده است که عمر مصنف بتکمیل رسید و مسوده
ناتمام ماند و از دیدن حجم تصانیف آنها روح بر تن مے لرزد که باین حجم بسیط عمر طبعی مصنف چگونه مساعدت کرده باشد
ازینجاست که صدها تصانیف پیشینیان رایگان و تلف شده باشند که هنوز کسے را از نام آنها خبرے نبوده باشد
بس گر سنه خفته کس ندانست که کیست ۔ بس جان بلب آمد که بروکس نگریست ۔ و باری بار منت مصنفان سابق
بر ستفیدان لاحق چندان ثابت نیست که بضیافت روح خود بمضامین و عبارات مغلق دشوار فهم که از ان افاده هرگاهے
دشوار ست عمرها صرف کردند و اکثر ناتمام گذاشتند بل منت های اهل مطبع نه محض بر جان خلائق بلکه بر جان تمام مصنفان
سابقین ابدی و دوامی باقی و جاری ست که بمصارف کثیر و مجاهدات خطیر آنهمه متون اخلاق و تصانیف دقیق دشوار فهم
را بعبارات سلیس مطلب خیز عام فهم در آورده و بصرف کاغذ و ریشنائی و شرح و ترجمه و تصحیح و تنقیح و مشقت و مصارف
تصحیح کاپی و بروف خود ظاهر که چه دقت ها و مصارف بکار برده همچو کتب نایاب مبسوطه گران بها را ارزان تر عرض بازار
و از زر بازار مے کنند که بنا بر انتفاع عام مرواریدرا به بهاے پشیزی مے فروشند پس منت پذیری با فاده عام و صورت
بقای دوامی و خیر جاری ابدی و باقی بدولت مطبع ست نه از تصانیف مصنفان که بدعوت روح و هواے نفس خ و مدت العمر
خود صرف کردند خصوصاً حال این مطبع اوده اخبار ظاهر و هویداست که بهمین کتب مبسوطه دینیات بشرح و ترجمه و تصحیح و
تحشی چه مصارف خطیر بکار برده بانتفاع عام عرض بازار ساست و این خود معلوم ست که بشرح و توضیح یک ورق اقل مرتبه
کم از ده ورق صرف نمی شود فکیف که همچو متون مبسوطه که نمونه آن یکی همین کتاب خاص ست که خود مصنف شارح بعذر طوالت
و بسط تمام معترف بوده و عمر عزیز خود را باختصار و انتخاب این کافی وافی ندانسته بفرزند دلبند نور البصر خود که نور الحق
نام ست در صفحه چهارم سطر چهاردهم همین کتاب بدین عبارت وصیت می نویسند که و اگر بر قسم دوم که اثبات مذهب حنفی ست
اقتصار کنند و به تخریج احادیث متن تعرض نمایند و در فوائد زوائد اختصار ورزند کمتر آید لطیف و مختصر در اصل مقصود
کافی و به بیان و اثبات آن وافی و من وصیت میکنم فرزند عزیز نور دیده دانش و بینش نور الحق را که وجود ثانی و مقصود اولی
من ست که اگر وقت من تنگی آورد و فرصت آن نشد وی متصدی این کار گردد و این مهم را صورت دهد و بالله التوفیق
انتهی پس ازینجا بدیده انصاف بتخصیص این مطبع خاص اوده اخبار توان رسید که بلا مبالغه و تصنع التماس میرود
که درین احیای اموات نامهاے مصنفان نامی همین مطبع اوده اخبار خاص ست که نظر بمنافع مطبع کمتر و نیت باحیای نامهای
مصنفین و انتفاع و افاده عام بیشتر ازینجاست که بشرح و ترجمه و تحشی از عربی بفارسی و از فارسی به اردو و از اردو بنظم و
انتخاب ملاحظه رود که چقدر وقت و مشقت و مجاهدات و دماغ سوزی ها در کار مے باشد پس مصارف این را ملاحظه رود و
چنین ارباب صاحبان فضائل و کمالات را خصوصاً درچنین زمانه قحط الکمال بهمرسانیدن انصاف در کار ست که چه مجاهدات
و چه مصارف می خواهد بچنین کار اهم که مصنف این کتاب مدت العمر خود کافی ندانسته بفرزند دلبند خود وصیت می نویسد
که از و هم ممکن نشد و درین مطبع چنان بتکمیل رسید که آنجا وصیت بفرزند ارجمند برای اقتصار و اختصار بود که صورت نه بست
و درین مطبع بشرح و بسط تمام بانجام رسید و از یک نسخه بهزاران کشید و بر نهیم چنان مزید گردید که مثل کتاب مبسوطه مدارج النبوة
که از همین مصنف خاص ست بشرح و ترجمه اردو عام فهم ترتیب داده از غایت بسط بدو جلد در آورده هزاران نسخه
بطبع در آورده وقف عام کرد که محتاج بیان نبوده است نام این کتاب که شرح مدارج النبوت در اردو ست منابیع النبوة

عطار گوید از نیجاست کہ در صفحۂ دوم دیباچہ ہمین کتاب بے اختیار کلمۂ حق از زبان عبد الحق محقق دہلوے علیہ الرحمہ کہ شارح این کتاب ست بزبان خامہ واز خامہ بنامہ رسیدہ کہ در مقام سپاس ایزدی نہ معاذ اللہ در مقام تعلی خود دعائیہ افادہ مے فرمایند کہ بعبارتے نوشتنش درین مقام مناسب مقام نمود **وَھِیَ ھٰذَا** در سطر دوازدہم صفحہ دوم این عبارت ست کہ نظر بحقیقت واز روے انصاف تمامہ این طوائف را کہ حامل لوایہ علم ورافع اعلام دین وحافظ انوار شریعت اند بر افراد دگر منتی ثابت وبروگران کہ نعمت خواران مائدۂ فضل وافادہ دریزۂ چینان خوان احسان اشانند شکر وامتنان وحق نعمت شناسی لازم وباین حساب پیشینان استاد وولی نعمت پسینان باشند وپسینان را اعتراف بفضل ورعایت ادب نسبت بایشان واجب اگرچہ تواند کہ بعضے پسینان باحراز قصب سبق ومزیت از بعض پیشینان درگذرند ذٰلِكَ فَضْلُ اللّٰهِ يُؤْتِيهِ مَنْ يَّشَاءُ وَاللّٰهُ ذُو الْفَضْلِ الْعَظِيمِ اللّٰهُمَّ یا ذا الفضل العظیم نسالک ان تختصنا بفضلک وکرمک العمیم انک انت العزیز الحکیم انتہی پس ازین فقرہ اخیر از لفظ اگرچہ تواند تا آخر فقرہ واضح تر پیدا ست کہ معتقدند شارح متاخرین بر سابقین سبقت برند وبعد این فقرہ کہ طلب دعا ازان ذو الفضل العظیم ست آنہم ہمین استدعاست کہ یارب بہ تخصیص فضیلت بر پیشینیان مرا مخصوص گردان **كَمَا هُوَ ظَاهِرٌ وَبَاهِرٌ** پس مرتبہ سبقت وترجیح وترقی متاخرین بر متقدمین از ہمین کتاب پیدا ست کہ باشارۂ نقش ثانی بہ زاول بہ کشف این نکتہ بملاحظہ بالاستیعاب این کتاب بر دل صاحبدلان معنی فہم منکشف میشود کہ چہ قدر ہا انواط وتفریط مانن را حضرت شارح علیہ الرحمۃ اصلاح فرمودہ اند لاجرم این کتاب بنتیجۂ قبول دعاے حضرت شارح علیہ الرحمہ توان دانست کہ عبارت دعا وسوال بلفظ **اللّٰهُمَّ** و لفظ **نَسْئَلُكَ** بالا مرقوم ست **يَخْتَصُّ بِرَحْمَتِهٖ مَنْ يَّشَاءُ وَاللّٰهُ ذُو الْفَضْلِ الْعَظِيمِ** پس چنانکہ معرفت صانع از صنعت ست ہمچنان قدر ومرتبہ صنعت از صانع توان دانست لاجرم مرتبہ این تصنیف از مصنف توان دید کہ از کجاست ومرتبۂ تجرد وتوغل وتنقیح وتدقیق وتحقیق مصنف ازین تصنیف توان سنجید کہ از غایت تحقق ودقیقہ سنجے نامش بنام محقق دہلوے نام برآوردہ است رحمہ اللہ علیہ این یک کتاب کہ مشتے نمونہ از خروارے منجملہ تصنیفات اوست کمتر کتابی از دینیات وعبادات والہیات وشریعت وطریقت وحقیقت ومعرفت وفقر وفنا وتصوف بودہ باشد کہ در وسندی وہمسا کی وتائیدی از قول محقق علیہ الرحمہ نبودہ است وانچہ جداگانہ تصانیف مبسوط دفتر دفتر سنت ہا برجان متاخرین از باقیات صالحات خیر باقی وجاری ودوامی وابدی ست محتاج بیان نبودہ است کہ عیان ست پس اکنون بمغز سخن توان رسید کہ از سلف تا خلف تقاضاے طبیعی جمیع صاحب طبعان طباع ست کہ جوش طبیعت را بر کاغذ وقلم برآوردہ تمام اوقات فرصت را بہمین تالیفات وتصنیفات صرف میکنند کہ بازین یادگارے وباقیات صالحات ابدی ودوامی وذخیر جاری نفع رسان عالمیان نتواند بود حتے کہ ازین کاتب الحروف ہم ہمہ ہیچدانی وبی استعدادی وکم فرصتی وپریشانیہا دفترہا چون نامۂ خودم سیاہ کنانیدہ اند پس ہمچو تصنیفات وخامہ فرسائیہا کہ ہر نفس شعر را بقدر استعداد ومعلومات خودش تقاضاے جبلی وطبعی می باشد کہ بگفتن چند شعر مہملات عاشقانہ مجازی وروغ ولغو محض شبہا بروز آوردہ ومصارف خطیر بقدر مقدور خود ہا محض بامید داد سخن صرف کردہ صحبت ہاے مشاعرہ ومناظرہ گرم می کنند تکلیف کہ ارباب فضل وکمال ارباب علوم علوی عقلی ونقلی کہ ہمین تصنیفات وتالیفات مبسوط غذاے روح شان ست آنہا ہر قدر کہ درین کار وبسط تصانیف مجاہدات بکار بردند چہ کار کردند کہ بغذاے روح خود پرداختند ازینجاست کہ ہزاران کتب مبسوطہ بعبارات معلق ودقیق دفترہا بودہ اند کہ اکثرے را

در کلمہ شہادت شہادتم باطل مے شود کہ نادیدہ را گواہی دادن و بشہادت برخاستن شہادت باطل ست کہ گفتہ شد
ع ہر کہ او را ندید در رگ و پوست ٭ بشہادت بدانکہ باطل کوست ٭ قول صاحب نظر بہ بین چہ نکوست ٭ کہ بچشمان
دل مبین جز دوست ٭ ہر چہ مبنی بدان کہ مظہر اوست ٭ و نیز از ہمین مقام ست کہ تخمیس کردہ شد ع ہر چہ بود
در جہان صنعت پروردگار ٭ جلوۂ صانع بہ بین ہست در و آشکار ٭ چشم کجا باشدت دیدۂ معنی بیار ٭ برگ درختان سبز
در نظر ہوشیار ٭ ہر ورقے دفتری ست معرفت کردگار ٭ دریاب کہ در ینصورت غیبت او محال ست تا در ینصورت
از تخصیص لفظ یُؤْمِنُوْنَ بِالْغَیْبِ چہ مراد تواند بود کہ آن حاضر و ناظر ہیچگونہ بہیچ حال غائب نمیتواند شد
نسبت لفظ غیب بجانب چنان حاضر و ناظر چگونہ صادق مے تواند آمد کہ گفتہ شد ع ہو الاول ہو الآخر ہو الظاہر
ہو الباطن ٭ کجا چشمے کہ سن بینم چہ افتاد ست مشکل ہا ٭ پس از ینجا بجان سخن توان رسید و باید فہمید و سنجید و بنیۂ
غفلت از گوش دل باید کشید و بجان و دل فدائے این نکتہ باید گردید و بکمال افتخار بر خود باید بالید کہ این تشریف خاص
برائے مامردم متاخرین امت محمدی صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم خاص ست و حصۂ ما و شما ست کہ در غیبت حبیب او صلی اللہ
علیہ وآلہ وسلم نادیدہ غائبانہ ایمان آوردہ ایم پس لامحالہ از لفظ بِالْغَیْبِ غیبت حبیب او صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم
مراد توان دانست و این تشریف خاص برائے مامردم متاخرین امت ست آنہا کہ بچشم دیدند و بمعائنہ جمال جہان آرائی
آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم مشرف شدہ معجزات نمایان بتواتر دیدہ ایمان آوردند چہ کار کردند ع دیدہ دیدہ است
کہ دیوانۂ دیدار شدہ است ٭ دل چہ دیدہ ست کہ نادیدہ گرفتار شدہ است ٭ آنہا کہ بدیدۂ ظاہر دیدند خود ظاہر کہ
چہ کفر و نفاق ورزیدند کہ مصداق اَشَدُّ کُفْرًا وَّنِفَاقًا گردیدند و مامردم کہ غائبانہ بدیدۂ دل دیدیم چنان غائبانہ
بدو گرویدیم کہ مصداق یومنون بالغیب گردیدیم پس بدین معنی این تخصیص لفظ یُؤْمِنُوْنَ بِالْغَیْبِ ملاحظہ رود کہ بر متاخرین
امت بچہ قوت صادق مے آید و درست مے نشیند کہ غائبانہ ایمان آوردہ اند و اینقدر در ایمان کامل راسخ بودہ
در تقویت دین محمدی از مجاہدات جانی و مالی و تائیدات روحانی و قلمی و کتابے روز بروز قرناً بعد قرنٍ ترقے ہا
افزودہ اند و مے افزایند کہ بلقب رَاسِخُوْنَ فِی الْعِلْمِ ملقب شدند کہ بعد علم الٰہی علمائے کاملین امت را در علم
تاویلات کلام الٰہی تخصیص بخشیدہ مے فرماید کہ لَا یَعْلَمُ تَاْوِیْلَہٗ اِلَّا اللّٰہُ وَالرَّاسِخُوْنَ فِی الْعِلْمِ الخ از ینجاست کہ
العلماء ورثۃ الانبیاء آمدہ است کہ ع وارث انبیا نہ خویش اند ٭ علما وارثان ایشانند ٭ و نیز از ہمین مقام
تو ان دانست کہ وارد ست عُلَمَاءُ اُمَّتِیْ کَاَنْبِیَاءِ بَنِیْ اِسْرَائِیْلَ امتحان معنی این حدیث از شمس تبریز کہ یکے از
درویشان علمای باطنی این امت ست چنان در کتاب تذکرۃ الاولیا دیدہ شد کہ بلفظ قُمْ بِاِذْنِیْ مردہ را از
قبر زندہ برآورد کہ علمائے شریعت ظاہر بر مزار الٰہی نرسیدہ و در مقام شریعت ظاہر پوست کشیدند کہ حکایت
واضح مع تصویر منسلخ در کتاب مجالس العشاق دیدہ شد اینجا مراد از نیمہ بیان این ست کہ از ہمین زمرۂ متاخرین
مصداق یُؤْمِنُوْنَ بِالْغَیْبِ شارح و ماتن این کتاب علیہما الرحمہ بودہ اند کہ صفت و مرتبہ مصنف ماتن این
کتاب خود و شارح این کتاب در صفحہ سوم این کتاب بہ تصریح نام بنام تا ہفت پشت افادہ مے فرماید کہ بمقام
فَضَّلْنَا بَعْضَکُمْ عَلٰی بَعْضٍ نوراً صلے نور توان گفت اکنون اندکے از مرتبۂ شارح این کتاب کہ در زمرۂ متاخرین
بر متقدمین و سابقین سبقت بردہ است توان شنید کہ ظہیر را حد بیان آن نیست بلکہ مشک آنست کہ خود ببوید نہ کہ

عطار گوید

و مراد بلوغ باین عدد ست و تواند کہ در وقتے زیادت ازان نیز گردد و نیز مراد تفرق در اصول و عقائد ست
والا در فروع و احکام فقیہہ بیشتر ازان ست و مراد بدخول نار و نجات ازان بجہت عقیدہ است نہ عمل والا
دخول فرقہ ناجیہ در نار بجزاے عمل نیز جائز ست و این فرق ہمہ اہل قبلہ اند و تکفیر آنہا مذہب اہل سنت و جماعت
نہ اگرچہ کفر بر آنہا لازم آمدہ و درین مقام مقال بسیار ست و اللہ اعلم بحقیقۃ الحال و الیہ المرجع و المآل و صلی اللہ
علی السید المصطفی الامین محمد و آلہ و صحبہ و اتباعہ اجمعین و ہذا آخر ما اراد اللہ من ہذا العبد الضعیف المسکین
عبد الحق بن سیف الدین تعلیقہ علی شرح ہذا الکتاب المستطاب و اللہ اعلم بالصواب و الیہ المرجع و المآب
تم تسوید ہذا الکتاب بین الصلوتین من یوم الاثنین الرابع و العشرین من شہر جمادی الاولی سنۃ ست عشر الف و الحمد للہ

سُبْحَانَكَ لَا عِلْمَ لَنَا إِلَّا مَا عَلَّمْتَنَا إِنَّكَ أَنْتَ الْعَلِيمُ الْحَكِيمُ

ختم طبع

أَيُّهَا السَّامِعُونَ وَسْمَعُوا وَأَيُّهَا الْغَافِلُونَ فَانْتَبِهُوا

ایہا الناس اندکی روی دل گوش جان و چشم توجہ در کار ست ملاحظہ رود کہ این چہ کتاب ست و راز کجاست فَانْظُرُوا
كَيْفَ كَانَ شرح مفہوم ذٰلِكَ الْكِتَابُ لَا رَيْبَ فِيهِ ہمچنین کتب می باشند کہ هُدًى لِّلْمُتَّقِينَ
شان انیست در ینجا یک نکتہ باریک بدیدۂ دل دیدنی ست کہ صفت آن متقین کہ بفاد ہدی للمتقین از ہمچو کتب ہدایت
مے پذیرند بلفظ و عبارت يُؤْمِنُونَ بِالْغَيْبِ تغیر و تخصیص میفرماید لاجرم بمعنے و تخصیص این لفظ خاص توان رسید
کہ از لفظ يُؤْمِنُونَ بالغیب کدام ارباب مراد توانند بود پس اگر از لفظ بالغیب ذات باری تعالی کبریاۂ مراد گرفتہ آید کہ
خدا را نادیدہ غائبانہ ایمان آوردہ اند درست نمی تواند نشست زیرا کہ بنا دیدنی چشم ظاہر ہمہ نوع بشر بالاجماع از انبیا
و اولیا و اصفیا شریک اند کہ مثل حضرت موسی علیہ السلام بجواب أَرِنِي أَنظُرْ إِلَيْكَ لَن تَرَانِي شنیدند این معانہ چشم ظاہر درین
عالم ظاہر محال ست کہ میفرماید وَمَا كَانَ لِبَشَرٍ أَن يُكَلِّمَهُ اللَّهُ إِلَّا وَحْيًا أَوْ مِن وَرَاءِ حِجَابٍ الخ
پس درین عالم صورت چنین صورت ست کہ صورتش دیدن محال ست بلکہ کلامش ہم بے پردہ نتواں شنید کہ گفتہ شد
دانی بگوش و چشم چرا پردہ دادہ اند ✤ بنگر بچشم عبرت و بشنو بگوش ہوش ✤ یعنی کہ پردہ آمدہ واجب
بگوش و چشم ✤ گر بنگری بپوشش و گر بشنوی خموش ✤ بے پردہ دیدنش نتوان بل کلام ہم ✤ بے پردہ نشنوند
بود پردۂ بگوش ✤ معنی مِن وَرَاءِ حِجَابٍ ہمین بود ✤ خود پردۂ بدیدۂ و گوش ست پردہ پوش ✤ پس اے
مطہر دیدن او کار دیدہ نیست ✤ بنگر بدیدۂ دل و گوش دلش نیوش ✤ لاجرم اگر از معنی یؤمنون بالغیب
ہمین دیدن چشم ظاہر مراد گیرند تا تمام نوع بشر علی العموم در دیدنش شریک غالب بالاتفاق اند ہیچ فائدۂ تخصیص
ازین لفظ یافتہ نشد و اگر بمعنے دیگر بدیدۂ دل نگاہ کردہ شود پس چنانکہ بدیدۂ ظاہر دیدنش محال ست ہمچنان بدیدۂ
باطن ندیدنش و غیبت او محال ست کہ گفتہ شد ✤ بہر جا بنگرے غیر از خدا نیست ✤ ولیکن دیدۂ ادراک دانیست ✤
یکی جویا کہ یار من کجا ہست ✤ یکی گویا کہ یار من کجا نیست ✤ درین مقام اگر بدیدنش و مشاہدہ اش قائل نباشم

کہ مفترق شوند این امت بر ہفتاد و سہ و ہفتاد و دو از ان در آتش و یکی در بہشت و ہی الجماعۃ و زیادہ کردہ در روایتے
کہ بیرون آیند از امت من اقوام کہ سرایت کند در ایشان اہوا چنانکہ سرایت میکند کلب در صاحب خود
کہ باقی نمی ماند از وے رگی و نہ بندے مگر آنکہ در مے آید در وے و کلب بفتح لام علتی کہ از گزیدن سگ دیوانہ
پیدا شود و از ترمذی از عمرو ابن العاص آوردہ کہ گفت رسول خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم ہر آئنہ بیاید
بر امت من انچہ آمدہ بر بنے اسرائیل خذو النعل بالنعل تا آنکہ اگر باشد از ایشان کسی کہ زنا کند بمادر خود
علانیہ باشد در امت من نیز کسے کہ پیدا شود کہ بکند این شنیعہ را و مفترق شدند بنے اسرائیل بر ہفتاد و دو ملت
و مفترق شوند امت من بر ہفتاد و سہ ملت ہمہ آنہا در آتش روند مگر یک ملت گفتند کیست یا رسول اللہ
آن یک ملت فرمود آنکہ باشد بر انچہ من بر انم و اصحاب من و در جمع الجوامع از حدیث ابن ماجہ از عوف
ابن مالک آوردہ کہ مفترق شدند یہود بر ہفتاد و یک فرقہ پس یکی در جنت و ہفتاد در نار و مفترق شدند
نصاری بر ہفتاد و دو فرقہ ہفتاد و یک در آتش و یکی در بہشت و سوگند بآن خدائے کہ بقائے ذات محمد
در دست قدرت اوست ہر آئنہ مفترق شوند امت من بر ہفتاد و سہ فرقہ فرقہ واحدہ در بہشت و ہفتاد و دو در
آتش و از ابن عدے از ابی ہریرہ ہمین مقدار آوردہ کہ مفترق شدند یہود بر ہفتاد و یک فرقہ و تفرق کردند
نصاری بر ہفتاد و دو فرقہ و افتراق کنند امت من بر ہفتاد و سہ فرقہ و حدیث معاویہ را از ابی داؤد و حدیث عمرو
ابن العاص را از ترمذی نیز آوردہ و در مقاصد حسنہ گفتہ کہ حدیث تفرق امت ابو داؤد و ترمذی و
ابن ماجہ از ابی ہریرہ رفع کردہ و ترمذی گفتہ کہ حدیث حسن صحیح باین لفظ کہ افترقت الیہود علی احدی
او اثنتین و سبعین فرقۃ النصاری کذلک و تفرق امتی علی ثلث و سبعین فرقۃ کلہم فی النار الا واحدۃ قالوا
من ہی یا رسول اللہ قال الذین ہم علی ما انا علیہ و اصحابی و گفتہ کہ مانند اینحدیث نزد ابن حبان و حاکم در صحیحین
ایشان نیز آمدہ و حاکم گفتہ کہ اینحدیث کبیر ست در اصول و تحقیق روایت کردہ شدہ است از سعد بن ابی وقاص
و ابن عمرو عوف بن مالک قلت و عن انس و جابر و ابی امامۃ و ابن عمر و ابن مسعود و علی و عمرو ابن عوف و عویمر
و ابی الدرداء و معویہ و واثلہ انتہی و بالجملہ این حدیثی ست کہ طرق آن بسیار ست و ائمہ بصحت آن حکم کردہ و نیز
در جمیع طرق افتراق امت بر ہفتاد و سہ فرقہ آمدہ نہ بر ہفتاد و دو الا در یک طریق کہ سیوطی از حدیث ابن ماجہ
از انس آوردہ کہ بنی اسرائیل مفترق شدند بر ہفتاد و یک فرقہ و امت من مفترق شوند بر ہفتاد و دو فرقہ
ہمہ در آتش مگر یکی و ہی الجماعۃ و در کتب دیگر از ابن ماجہ نیز ہفتاد و سہ آمدہ چنانکہ سیوطی ہم از ابن ماجہ از
عوف ابن مالک ہمچنین آوردہ و لہذا مصنف حکم کردہ کہ در باب افتراق امت بر ہفتاد و دو فرقہ چیزے
ثابت نشدہ یعنے انچہ ثابت شدہ افتراق امت بر ہفتاد و سہ فرقہ است نہ ہفتاد و دو فرقہ و در بعض نسخ متن
بجاے لفظ دو سہ واقع ست اگر اینچنین ست کلام مصنف محل سخن ست چنانکہ ثابت کردیم و اللہ اعلم اکنون
بیان کنکہ در شرح اینحدیث گفتہ اند کہ مراد بامت امت اجابت ست یعنے آنہا کہ اسلام آوردہ و دعوت ایمان را
از ان حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم اجابت نمودہ اند چہ اضافت امتی ظاہر در ین معنی ست نہ امت دعوت
چہ دعوت و بعثت وی صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم بر کافۂ ناس ست و بیشک تفرق کافۂ ناس زیادہ بر ین عدد ست

در مرتبهٔ حسن ست و در نگاہ داشتن عرض باعطاے شعرا آوردہ کہ من ارادبر والدیہ فلیغط الشعرا و ہر کہ خواہد کہ نیکوکار باشد بہ پدر و مادر خود باید کہ بدہد الشعرا یعنے اگر ندہد دشنام میکنند مادر و پدر او را و چون بدہد مدح میکنند ایشان را و چون باعث برین او ست این مدح و ذم منسوب خواہد شد بوے و گفتہ کہ ابن جوزے این حدیث را آوردہ و گفتہ کہ در اسناد وے ابراہیم ست و از طریق دیگر دیلمی نیز روایت کردہ و در وے مجہولی ست و در ذم تعبد بے فقہ آوردہ کہ لا خیر فی قرأۃ الا بتدبر و لا عبادۃ الا بالفقہ و مجلس فقیہ خیر من عبادۃ ستین سنۃ و گفتہ کہ روایت کردہ ایں حدیث را خطیب در متفق و مفترق و روایت کردہ دارمے لیکن گفتہ خیر من عبادۃ سنۃ و در اسناد ہر دو متروکانند و نیز آوردہ کہ متعبد بغیر فقہ ہمچو حمار یست در طاحونہ یعنے خر خراس و گفتہ کہ روایت کرد ایں حدیث را ابو نعیم و صحیح نیست و تعقب کردہ شد باین کہ روایت کردہ این را نعیم بن حماد و طبیی در ترغیب و در مذمت علما کہ بر سلاطین روند آوردہ کہ علما امناے پیغمبران اند بر بندگان مادام کہ مخالطت نکنند سلطان را و مداخلت نکنند دنیا را و چون مداخلت کنند دنیا را و مخالطت کنند سلطان را پس تحقیق خیانت کردند پیغمبران را و گفتہ کہ روایت کردہ ایں حدیث را حاکم و در اسناد وے متروک ست و مجہول و عسکرے آنرا بسند ضعیف از امیر المؤمنین علی نیز آوردہ و ابو نعیم در حلیہ از قول امام جعفر صادق نیز آوردہ و او را شواہد کثیرہ اند صحیح و حسن زیادہ بر چہل حدیث پس این حدیث بمقتضاے صناعت اہل حدیث حسن باشد انتہی و پوشیدہ نماند کہ در مدح فضل علم بر عبادت و عالم بر عابد و ترغیب بر تحصیل علم و تعلم و تعلیم احادیث آمدہ خارج از حد عد و احصا و ہمین حدیث کہ فضل العالم علی العابد کفضلی علی ادناکم در ینباب کفایت ست و در ذم علماے سوء کہ عمل نکنند و آنرا وسیلۂ دنیا سازند و دین را بدنیا نفروشند نیز احادیث بسیار آمدہ و آنکہ در ذم مخالطت سلاطین آمدہ نیز از جہت ہمین خواہد بود چنانکہ عطف مداخلت دنیا دال ست بران و الا اگر بر سلاطین بروند و امر معروف کنند و ترویج دین نمایند و مداہنت نورزند و دین بدنیا نفروشند مذموم نبود بلکہ اجر و ثواب آن اتم و اکمل ست و احادیث صحیحہ در ینباب دارد کما لا یخفی و در باب مسامحت علما و زیارت ملائکہ قبور علما را چیزے ثابت نشدہ در تنزیہ الشریعۃ آوردہ کہ آن حضرت صلے اللہ علیہ و آلہ وسلم بابی ہریرہ فرمود یا ابا ہریرہ تعلیم کن مردم را قرآن را و تعلم کن آنرا پس بدرستے کہ اگر بمیرے تو و تو بریں حال باشی زیارت میکنند ملائکہ قبر ترا چنانکہ زیارت کردہ میشود بیت عتیق را یعنی کعبہ معظمہ و تعلیم کن مردم را سنت مرا اگرچہ ناخوش دارند ایشان آنرا و اگر دوستداری کہ موقوف کردہ نشوی تو بر صراط طرفہ عینی پس حدیث مکن و سومین خدا حدیثی برای و عقل خود و گفتہ کہ روایت کردہ ایں حدیث را خطیب و در وی ابو ہمام ست و تعقب کردہ شدہ است کہ این را طریقی دیگر نیز ہست نزد ابو نعیم و اللہ اعلم و در باب افتراق امت بر ہفتاد و دو فرقہ چیزی ثابت نشدہ و اللہ اعلم بالصواب و جامع الاول از حدیث ابو داؤد و ترمذی از ابی ہریرہ آوردہ کہ گفت گفت رسول اللہ صلی اللہ علیہ و آلہ وسلم تفرق کردند یہود بر ہفتاد و یک فرقہ یا ہفتاد و دو فرقہ و نصاری نیز مثل آن و سر انجام ست کہ مفترق شوند امت من بر ہفتاد و سہ فرقہ و در روایتے از ترمذی آمدہ است کہ متفرق شدند نصاری بر ہفتاد و سہ فرقہ یا ہفتاد و دو فرقہ الحدیث و از حدیث ابی داؤد از معویہ آوردہ کہ گفت ایستادہ در یا بخطبہ رسول خدا صلے اللہ علیہ و آلہ وسلم و فرمود و اناوآگاہ باشید کہ آنہا کہ پیش از شما بودند از اہل کتاب مفترق شدند بر ہفتاد و دو ملت و سر انجام ست

بر ایشان نیز آورده که معلمان بهترین مردم اند هرگاه که کهنه مے شود ذکر یعنے قرآن نو میگردانند او را و عطا کنید بر ایشان
را اجارہ نگیرید تا بیرون نیارید ایشان را از ثواب معلم چون بگوید مر صبی را بگو بسم اللہ الرحمن الرحیم پس بگوید صبے
بسم اللہ الرحمن الرحیم بنویسد حق تعالی برأت مر صبے را و برأت مر والدین او را و برأت مر معلم را از آتش دوزخ
و در اسناد این حدیث جویبارے ست که متہم ست بوضع و نیز آورده که آن حضرت فرمود صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم خداوندا
بیامرز مر معلمان را و در ازگردان عمرہاے ایشان را و برکت ده در کسبہاے ایشان و در بعض طرق آمده که سایۂ
کن ایشان را در زیر سایہ خود روزے که سایہ نیست جز سایۂ تو زیرا که ایشان تعلیم میکنند کتاب ترا که منزل ست
ذہبی گفته که افترا کرده این را ابن فرحان و سیوطی گفته که این را شواہد ست واللہ اعلم و از عائشہؓ مرفوعاً آورده
که فرمود آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم سزاوارترین چیزے که گرفته شود بر وے اجر کتاب اللہ ست روایت
کرد این حدیث را ابن عدے فی الکامل و وے منکر ست ازین طریق والا این حدیث در صحیح بخارے ست
که در رقیه بکتاب اللہ آمده و مراد ازین اقصه ست و از ابن عمرؓ آورده که گفت نهی کرد رسول خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم
از تعلیم و اذان باجرت و فرمود هر که بکند آنرا فعلیه لعنة اللہ و الملائکة و الناس اجمعین گفته که جوزقانی این حدیث را
آورده و در اسناد وی دو کس اند متروک و در وے انقطاع نیز ست و تعقب کرده شده است که او را شواہد اند

بعض صحیح و بعض حسن و در باب جولاہگان و ذم و مدح ایشان چیزے ثابت نشده هم در تنزیه الشریعه آورده که
یخرج الدجال و معه سبعون الف حایک و گفته اند که ابو الفتح از وے این روایت کرده و در اسناد این ظلمات اند
بعضها فوق بعض و نیز آورده که لا تستشیر و الحاکة و المعلمین با حایکان و معلمان مشورت نکنید که ناقص العقل اند و
گفته که در اسناد این غلام خلیل ست و نیز آمده از طریق عبید اللہ باین زیادت که خدا تعالی سلب کرده است عقلهاے
ایشان را و نزع کرده است برکت از کسبہاے ایشان و گفته که آفت این حدیث عبید اللہ است و وی روایت میکند
موضوعات را و بعض گفته اند که آفت این احمد ست و از وی روایت کرده است دیلمی و در بعض طرق و الحجامین
نیز زیاده کرده و در اسناد وے محمد نامے ست که کذاب مجاہر بفسق ست و ابن النجار نیز روایت کرده و گفته که منکر
ست و از حدیث ابن عباسؓ آورده که هر که در یابد از شما زمانی را که طلب کنند حایکان علم را بگریزید و در روایتی
آمده که ایشانند که بول کردند در کعبه و دزدیدند ریسمان مریم را و عمامه یحیے را و راه پرسیدند از ایشان مریم و نمودند
او را غیر راه راست ابن جوزے گفته که پوشیده نیست بر صبیان جاہل که این حدیث موضوع ست و در تنزیه الشریعه
گفته که لا تلعنوا الحاکة فان اول من حاک ابی آدم روایت کرده این را ادرسے از انس و در وے سوید ابن دقاق ست
و در میزان گفته که روایت کرده است وی خبر منکر را و سیوطی گفته ظاہر آنست که آن همین خبر ست طابن حبان
گفته که سوید ثقه است لیکن خطا میکند و غریب می آرد و در باب انشاد شعر بعد از عشا و نگاہداشتن عرض با عطاے شعرا
و ذم تعبد بے فقه و مذمت علما که بر سلاطین روند چیزے ثابت نشده در تنزیه الشریعه در انشاد شعر بعد از عشا آورده
که هر که بخواند بیت شعر را بعد از عشاے اخیر قبول نکند خدا تعالی از وی نماز آنشب و گفته که روایت کرده این حدیث را
عقیلے و در اسناد وے قزعه است و وے مضطرب الحدیث کثیر الخطا ست و عاصم و وے مجہول ست و تعقب کرده شده است
بانکه روایت کرده است او را احمد و قزعه را نیز بعض ثقه میدارند و بعض ضعیف و حاصل کلام بعض آنست که حدیث وے

در بیان ذم و مدح جولاہگان

در بیان ذم انشاد شعر بعد از عشا الخ

رود در طاعت خدای عزوجل درآید منزل خود را و حال آنکه نیست بر وی هیچ خطیئه که مطالبه کند او را خدای تعالی
بدان و گفته که در اسناد دوی سیف ست و مر این حدیث را طریقی دیگر نیز هست حدیث دیگر چون مسارعت کنید
بخیر بروید تهی پای زیرا که حق تعالی مضاعف میگرداند اجر او را بر متنعل طبرانی این حدیث را آورده و در دوی
سلیمان ست و سیوطی و بلقینی او را مقرر داشته اند و حکم بوضع نکرده و نیز آورده که فرمود دوی صلی الله علیه وآله وسلم
خبر داد مرا جبرئیل که خدای تعالی نظر میکند بسوی بنده خود که میرود تهی پای در طلب خیر و در دوی نیز سلیمان ست
و نیز آورده کسی که برود بسوی خیر تهی پای گویا که میرود در بزمین بهشت و استغفار میکنند برای وی ملائکه و تسبیح
میکنند اعضای او این حدیث را ابن جوزی آورده و گفته که در اسناد دوی مجاهیل اند و گفته که ابن جوزی گفته است
که بعضی از طلبه علم را دیدم که تهی پای میرفتند در طلب علم از جهت عمل کردن باین احادیث موضوعه که منزه است
از وی شریعت زیرا که تهی پای رفتن ایذا میکند چشم را و پای را و ممکن نیست باوی توقی و احتراز از نجاسات
و اگر بداند آن جماعت که این احادیث صحیح نیست و تهی پای رفتن متضمن شهرت تبذیر ست هرگز آنرا نکنند فللہ
در العلم و العلماء انتهی و اما تملق در طلب علم هم در تنزیه الشریعه می آرد که لیس من اخلاق المؤمن التملق الا فی
طلب العلم و میگوید که روایت کرده این حدیث را ابن عدی فی الکامل و از معاذ و از ابی امامه و از ابی هریره
بلفظ لا حسد و لا تملق الا فی طلب العلم و در هریکی از این اسانید جماعه اند مطعون و بیهقی نیز حدیث معاذ و ابی هریره
را روایت کرده و تضعیف نموده و گفته که روایت کرده شده است از وجوه و همه ضعیف اند و روایت کرده است
دیلمی هر که پست کند آواز خود را نزد علما باشد روز قیامت بآن کسانیکه امتحان کرده است حق تعالی قلوب
ایشان را برای تقوی از اصحاب من و نیکی نیست در تملق و تواضع مگر در انچه برای خدا است یا طلب علم ست و
این حدیث نیز ضعیف و منکر ست و اما در عقوبت معلمان جابر بر صبیان می آرد که معلم صبیان چون عدل نکند
میان ایشان نوشته شود روز قیامت با ظالمان روایت کرده این را ابن مردویه در روی مطعون اند و انچه
معروف ست آنست که این قول مکحول شامی ست و روایت کرده ابن ابی الدنیا از قول حسن بصری و روایت کرده
ابن فنجویه از قول مجاهد و موقوف بر ابن عباس نیز آورده و اسناد دوی متهم ست و روایت کرده از ابی امامه مرفوعا که
دورترین مردم از خدای عزوعلا روز قیامت دو کس اند یکی مردیست که مجالست میکند با امراء و هر چه میگویند
از ظلم و جور تصدیق میکند ایشان را دیگر معلم صبیان که عدل و مواسات نمیکند میان ایشان و مراقبت نمیکند
خدا را در یتیم و در اسناد این حدیث مجهولانند و نیز آورده که بدترین مردم معلمانند که کم میکنند رحمت بر یتیم و غلظت و
شدت مینمایند بر مسکین و در اسناد دوی سیف و سعد اند و سعد متهم تر است در اینجا زیرا که میگویند که روزی پسر دوی
بر دوی گریان آمد پرسید که چه شد ترا که میگریی ای پسر من گفت معلم من زده است مرا گفت من جزای زدن دوی
دیرا ده درهم پس وضع کرد این حدیث را و گفت حدثنا فلان الخ و اما در دعای فقر بر معلمان از حدیث انس می آرد
که گفت گفت رسول خدا صلی الله علیه وآله وسلم جمع شوید و بردارید دستهای خود را پس جمع شدیم ما و برداشتیم دستهای
خود را پس گفت خداوندا فقیر گردان معلمان را تا نروند قرآن و غنی گردان علما را تا نروند دین و در اسناد این نیز
مجهولانند و ذهبی گفته است که شاید که این حدیث از وضع محمد ابن داؤد ست و در مدح معلمان و دعای نیک

حرام نگردانید آنرا رسول خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم ولیکن در افتادند اصحاب وی در حرار خیبر پس نمی کرد ایشان را
ازان رواہ ابن جریر و احادیث درین باب کثیر ست و بالجملہ نہی از انتباذ در ظروف مخصوص بلکہ استعمال آن ظروف
مطلقا وقوع یافتہ بود و در آخر رخصت و اباحت یافت و در مشکوۃ از حدیث ابو مسلم از بریدہ آوردہ کہ گفت گفت
آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم کہ نہی کردہ بودم شمارا از زیارت قبور اکنون بکنید زیارت را و نہی کردہ بودم از نگاہداشتن
گوشت اضحیہ زیادہ بر سہ روز اکنون نگاہ دارید تا ہر وقت کہ خواہش آید شمارا و نہی کردہ بودم از نبیذ مگر در مشک اکنون
بنوشید در ہمہ ظروف کہ خواہید و ننوشید مسکر را انتہی و امر بانتباذ در مشک بجہت آن بود کہ مشک آبرا سرد میگرداند
پس نبیذ در وے شدت نمی یابد آنچنان کہ در ظروف دیگر و در بعض کتب فقہ مذکور ست کہ اگر نبیذ اشتداد یابد ہر چند
کہ بیش از سہ روز بود حرام ست و اگر سہ روز بگذرد و شدت نیابد در انجا اختلاف ست و در انتباذ برائے حضرت
پیغمبر صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم احادیث صحیحہ آمدہ و در مشکوۃ از حدیث مسلم از انس آوردہ کہ گفت تحقیق نوشانیدہ ام
من رسول خدارا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم باین قدح کہ دارم ہمہ اقسام مشروبات عسل و نبیذ و آب و شیر و از عائشہ
آوردہ کہ گفت بودیم ما کہ نبیذ سے انداختیم برائے رسول خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم در مشکے کہ می بستیم دہن آنرا
از بالا و مر آن مشک را دہنی بود در پایان یعنے سوراخے کہ از وے آب تواں خورد و نبیذ سے ساختیم برائے وے
بامداد و مینوشید شبانگاہ و میساختیم شبانگاہ و مینوشید بامداد و از ابن عباس آوردہ کہ ساختہ میشد نبیذ
برائے آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم اول شب و مینوشید در وقت صبح آنروز و شبی کہ بعد از وے مے آمد
و فردائے آن روز و شب دیگر و فردائے دیگر تا وقت عصر و اگر باقی میماند چیزے از ان مینوشانید خادم را
یا امر میکرد بریختن آن انتہی غالبا شدتے پیدا میکرد نہ آنکہ مسکر میگشت والا بخادم چون دادے یا مراد آن باشد
کہ اگر مسکر میشد میریخت و گرنہ بخادم مینوشانید یا دادن بخادم از جہت رخصت بودے و ریختن از جہت احتیاط
و از جابر آوردہ کہ گفت نبیذ ساختہ میشد برائے رسول خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم در مشک و اگر نمی یافتند مشک را
نبیذ سے انداختند در ظرفے کہ از سنگ بودے و از بریدہ آوردہ کہ گفت رسول خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم نہی میکرد
من از ظروف و ظرف ہیچ چیز را حلال و حرام نگرداند و ہر مسکر حرام ست و در روایتی نہی میکردم من از شما
مگر در ظروف چرم اکنون بنوشید آنرا در ہر ظرف غیر آنکہ مسکر را ننوشید این احادیث ہمہ در مشکوۃ از مسلم آوردہ
و از اصحاب سنن نیز مانند آن آمدہ و با وجود آن عجب ست از مصنف کہ گفتہ در تحلیل نبیذ ہیچ حدیث صحیح وارد نشدہ
مگر آنکہ مراد آن بود کہ در تحلیل او علی الاطلاق چیزے صحیح وارد نشدہ اما این را ہیچکس دعوے نکردہ و مذہب

جواز زیارت قبور

نساختہ نفی آن برائے چیست و اللہ اعلم و در باب انتفاع اہل عراق بعلم و نہی پائے رفتن در طلب علم و تملق در طلب
علم و عقوبت معلمان جابر بر صبیان و دعای فقیر بر معلمان چیزے صحیح نشدہ اما در باب اہل عراق در تنزیہ الشریعہ
آوردہ العلم شجرۃ اصلہا بمکۃ و فرعہا بالمدینۃ و اغصانہا بالعراق و ثمرہا بخراسان و ورقہا بالشام و گفتہ کہ روایت کرد
این حدیث را وارے و بیان نکردہ علت آنرا و در وے آنچہ ست و مراد راست منا کیر و نیز آوردہ اکثر الناس
علما اہل العراق و اقلہم انتفاعا بہ و گفتہ کہ ابن جوزے این حدیث را آوردہ و گفتہ کہ فیہ متروک و مجہول اما نہی پائے رفتن
در طلب علم ہم در تنزیہ الشریعہ احادیث آوردہ ولیکن در مطلق طاعت و امر خیر بے تخصیص بعلم یکی آنکہ ہر کہ پائے در

در بیان انتفاع اہل عراق بعلم و احوال

۵۷۷

قبول کنید والا یعنے اگر موافق نباشد بلکہ مخالف باشد رد کنید چنانکہ در رسالہ مختصر طیبی در اصول حدیث روایت کردہ فان وافقه فاقبلوه وان خالفه فردوه و برین وجہ مخالفت احادیث مذکورہ و بطلان معنی کہ ارادہ کردہ اند لازم نیاید ولیکن این مشکل میشود کہ تواند کہ در کتاب اللہ امرے نباشد متعلق بانچہ وارد شدہ است در روے حدیث لا نفیا ولا اثباتا پس موافقت و مخالفت بدان چگونہ معلوم گردد مگر آنکہ مراد بموافقت ہمین بود کہ مخالف نبود و انیست مراد بانچہ بعض گفتہ اند کہ مراد موافقت کتاب اللہ است نصا یا استنباطا خصوصا یا عموما چنانکہ در قرآن مجید آمدہ است + وما اتاکم الرسول فخذوہ + پس ہر چہ ثابت شدہ است از حضرت رسول اللہ صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم وے ماخوذ ست از اللہ تعالی بامر قرآن فتامل و در بعض روایات آمدہ کہ اذا حدثتم عنی بحدیث یوافق الحق فصدقوہ وخذوا بہ حدیث اول احدث یعنے چون حدیث کردہ شوید شما بحدیثی کہ موافق حق ست تصدیق کنید و اخذ کنید آنرا خواہ در وقع از من باشد یا نباشد یعنے معیار صحت و صدق حدیث اینست کہ موافق حق باشد و شاید کہ بموافقت قرآن نیز ہمین معنی ارادہ نمودہ باشد و در مقاصد حسنہ میگوید کہ این را دارقطنی در افراد و عقیلے در ضعفا و ابو جعفر ابن بختری در جزو ثالث عشر از فوائد خود از ابی ہریرہ مرفوعا روایت کردہ اند و این ید لالت ضعف و منکرست و عقیلے گفتہ کہ این را اسنادی نیست کہ صحیح باشد انتہی و در تنزیہ الشریعہ گفتہ کہ یحیے گفتہ کہ این حدیث را نیز زنادقہ وضع کردہ اند و در روایتی آمدہ کہ ما جاءکم عنی من خیر قلتہ او لم اقلہ فانی اقولہ وما اتاکم من شر فانی لا اقول شرا اخرجہ احمد و ابن ماجہ و اخرج الخطیب اذا حدثتم عنی حدیثا تنکرونہ فلا تکذبوا و اخرج احمد و البزار اذا سمعتم الحدیث عنی تعرفہ قلوبکم الحدیث انتہی و اینہا ہمہ راہی بتجویز وضع حدیث برائے ترغیب و ترہیب دارد ہمانا جماعہ کہ آنرا تجویز میکنند این را وضع کردہ اند برای ترویج موضوعات خود و بالجملہ مدار و معیار صحت حدیث و عدم آن نزد علما اسناد ست نہ چیز دیگر مگر آنکہ مخالف صریح شریعت متواتر باشد و آنجا نیز اسناد صحیح نخواہد بود و اللہ اعلم و در باب تحلیل نبیذ ہیچ حدیثے صحیح وارد نشدہ معنی نبیذ سابقا معلوم شدہ است و حل نبیذ چون بجوشد و سخت نگردد و بحد اسکار نرسد متفق علیہ است میان ائمہ مذاہب اربعہ و اعتقاد حلیت آن از علامات سنت و جماعت داشتہ اند و اما اگر سخت گردد و بحد اسکار برسد اکثر برانند کہ حکم خمر دارد و قلیل و کثیر وے حرام ست و نجس و نزد امام ابو حنیفہ حرام ست لعلت سکر چنانکہ حکم سائر اشربہ غیر خمر ست نزد ایشان اگر برای لہو و لعب نباشد و این باب را تفصیلیست در فقہ از انجا باید طلبید و در ابتدائے اسلام حکم بحرمت نبیذ کردہ بودند یا بجہت بقائے اثر خمر در ظروف و مزج آن بانہا یا بجہت تشبہ آن ظروف بظروف خمر یا بجہت قلع و حسم مادہ و تشدید و مبالغہ در ان تا آنکہ استعمال آن قسم ظروف کہ در شرب خمر معتاد بود نیز حرام گشتہ بود ہر مشروب کہ دران بکنند و چون امر شریعت استقرار یافت و شرب خمر بالکلیہ متروک شد امر با باحت نبیذ وقوع یافت سیوطے از ضحاک می آرد کہ ذکر کردہ شد نزد ابن مسعود تحریم نبیذ پس گفت کہ شاہد شدیم ما تحریم او را چنانکہ شاہد شدید شما و شاہد شدیم ما تحلیل آنرا و یاد داشتیم ما آنرا و فراموش کردید شما رواہ ابن جریر و از امیر المؤمنین عمر مے آرد کہ گفت مامی نوشیم این نبیذ شدید را تا قطع کنیم بوے چیزے کہ در شکمہای ماست از گوشتہائے شتر تا اینانکند ما را و اگر در شک مے اندازد شما را چیزے باید کہ مزج کنید بآب آنرا رواہ ابن ابی شیبہ و از ابن عمر مے آرد کہ مذکور شد نزد وے نبیذ خمر گفت

در بیان تحلیل نبیذ

بر حجیت قیاس نتوان کرد زیرا که اجتهاد عامتر از قیاس ست تامل و تفکر کردن در کتاب و سنت و اقوال علما و تاویل و تطبیق آنرا بیکدیگر نیز اجتهاد گویند و قیاس یک قسم از اجتهاد ست که تعدیه حکم اصل ست بفرع بعلت و در احادیثی که وارد شده که اگر در کتاب و سنت و اجماع نیابی عمل کن برای متعین ست که بقیاس ست فتدبر و در باب

اذا سمعتم عنی حدیثا فاعرضوه علی کتاب اللہ فان وافقه فاقبلوه والا فردوه چیزی ثابت نشده و این حدیث از اوضع موضوعات ست بلکه خلاف این ثابت شده الا انی اوتیت القرآن ومثله معه و در حدیث دیگر صحیح آمده که یکی از شما را باید که نیابم تکیه زده بر تکیه گاهی و حدیثی از من بوی رسانند پس وی گوید که ما این حکم را در قرآن نمی یابم چه مرا قرآن داده شده است و مثل آن با آن بهم اینحدیث را که چون بشنوید شما از من حدیثی را عرض کنید آنرا بر کتاب خدا اگر موافق باشد بوی قبولی کنید آنرا و اگر نه رد کنید سیوطی از حدیث طبرانی و سمویه از ثوبان آورده باین لفظ اعرضوا حدیثی علی کتاب اللہ فان وافقه فمنی وانا قلته و نیز از طبرانی از ابن عمر آورده که گفت آن حضرت صلے اللہ علیه وآله وسلم پرسیده شد ند یهود از موسے پس بسیار گفتند از و و زیاده و نقصان کردند تا آنکه کافر شدند و نزدیک ست که فاش گردد از من احادیث پس هر چه بیاید شما را از حدیث من بخوانید کتاب خدا را عزوجل و اندازه کنید بدان انچه موافق کتاب اللہ است من گفته ام آنرا و انچه موافق نیست من نگفته ام و در مقاصد حسنه این را زیاده کرده که پرسیده شد نصاری از عیسی پس بسیار گفتند دروغ و زیاده و نقصان کردند تا آنکه کافر شدند و گفته که پرسیده شد شیخ ما یعنی شیخ ابن حجر عسقلانی از این حدیث گفت این حدیث بطرق متعدده آمده و خالی نیست از مقال و آورده طرق او را بیهقی در کتاب مدخل انتهی و نیز سیوطی از ابن عساکر از علی آورده باین لفظ ستکون علی رواة یروون الحدیث فاعرضوا علی القرآن فان وافقت القرآن فخذوا بها و الا فدعوها و در مختصر طیبی آورده که خطابی گفته این حدیث را زنادقه وضع کرده اند و شیخ مصنف میگوید که موضوع ترین موضوعات ست یعنی ظاهر ست وضع او در غایت ظهور و از سیاق کلام وی و کلام قوم چنان ظاهر میشود که حکم بوضع اینحدیث بجهت ابطال معنے و مخالفت اوست مر احادیث صحیحه را زیرا که در حدیث صحیح که روایت کرده آنرا ابو داؤد و دارمی و ابن ماجه از مقدام ابن معدیکرب آمده که فرمود آنحضرت صلے اللہ علیه وآله وسلم الا انی اوتیت القرآن ومثله معه دانا دآگاه باشید که داده شد مر ا قرآن و مثل قرآن است با وی و مماثلت در بودن او ست وحی که وما ینطق عن الهوی ان هو الا وحی یوحی و یاد بودن او مثبت احکام و سبب هدایت انام یاد کثرت و مؤید این معنی ست انچه در حدیث عرباض بن ساریه آمده است مثل قرآن ست بلکه اکثر و نیز مخالف ست آنرا که در حدیث دیگر صحیح که روایت کرد آنرا احمد و ابو داؤد و ترمذی و ابن ماجه و بیهقی آمده که یکی از شما را باید که نیابم الحدیث چنانچه مصنف ذکر کرد اما بطلان معنی از جهت آنکه از اینجا لازم می آید که ثابت نشود حکمی از احکام شرعیه اصلا بحدیث رسول اللہ صلے اللہ علیه وآله وسلم و ثابت نشود هیچ حکمی مگر بکتاب اللہ و از ضروریات دین ست که نه اینچنین ست انیست کلام قوم درین مقام و پوشیده نماند که این معنی برانست که معنی حدیث مذکور این باشد که عرض کنید بر کتاب اللہ اگر موافق باشد آنرا یعنے اگر یافته شود این حکم در قرآن قبول کنید و اگر یافته نشود رد کنید اما ظاهر آنست که معنی انیست اگر موافق باشد

در بیان تحریف از اسمعتم عنی حدیثا الخ

چیزے ثابت نشده درین باب نیز تمسک بکتاب مثل قوله تعالی فاعتبروا یا اولی الابصار و بسنت آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم کہ در مواضع عدیده اجتہاد و قیاس از وی صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم وصحابہ آمده تمسک کرده اند چنانچہ در روایتے از ابی داؤد ازام سلمہ آمده کہ گفت گفت پیغمبر خدا صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم کہ حکم نمیکنم من میان شما مگر برای خود در انچہ وحے کرده نشده است بر من پس ہرگاہ کہ حکم کنم مرا و را انچیزے از حق برادر وی قطع نمیکنم برای وی مگر قطعہ از آتش و در روایت مسلم آمده کہ فرمود نیستم من مگر بشر مانند شما چون امر کنم شما را انچیزے از رای خود نیستم من مگر بشرے و در روایت احمد آمده انما انا بشر و اصیب و اخطی و این در امور دنیا وے ست و وقوع این در قصہ تابیر نخل ست و عمدہ در بنباب حدیث معاذ بن جبل ست کہ چون فرستاد او را آن حضرت صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم او را بہ قضاے یمن فرمود بچہ حکم میکنی وقتیکہ عارض شود ترا حکمی گفت حکم میکنم بکتاب خدای عزوجل فرمود اگر نیابی در کتاب خدا گفت حکم میکنم بسنت رسول خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم فرمود اگر نیابی در سنت رسول خدا گفت اجتہاد میکنم برای و نکر خود و تقصیر نمیکنم دران پس زد آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم بر سینہ وی و فرمود الحمد للہ الذے وفق رسول رسول اللہ لما یرضے بہ رسول اللہ رواہ الترمذے و ابو داؤد و الدارمے و در جامع الاصول از حدیث نسائی از عبد الرحمن بن زید آورده کہ گفت بنود ما را حکمی و بنودیم ما درین مقام پس ازان تقدیر کرد خدای عزوجل بر ما کہ رسیدیم ما بجائے کہ مے بینید شما پس ہرگہ عارض شود مر او را حکمی بعد ازین باید کہ حکم کند بانچہ در کتاب خدا ست و اگر بیابد او را امرے کہ نیست در کتاب خدا باید کہ حکم کند بدانچہ حکم کرده پیغمبر او صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم و اگر بیابد امرے کہ نیست در کتاب خدا و نہ حکم کرده بدان پیغمبر وے و نہ حکم کرده اند بدان صالحان باید کہ اجتہاد کند برای و عقل خود و نگوید کہ من میترسم از حکم کردن زیرا کہ حلال بین ست و حرام بین و میان حلال و حرام امورے اند مشتبہ میان آنہا بگذار چیزے را کہ در شک اندازد ترا و برو بآن جانب کہ در شک نیندازد و از شریح آورده کہ نوشت بسوے او عمر ابن الخطاب کہ حکم کن بانچہ در کتاب خدا ست و اگر نباشد در کتاب خدا ے عزوجل حکم کن بدانچہ سنت رسول او ست صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم و اگر نباشد نہ در کتاب خدا و نہ در سنت رسول او حکم کن بانچہ حکم کرده اند بدان صالحان و در روایت ابن ابی شیبہ و ابن جریر آمده نظر کن در انچہ اجتماع کرده اند بران مردم و بگیر آنرا و اگر نباشد آن حکم در انچہ حکم کرده اند بدان صالحان اگر خواہی پیش رود اگر خواہی پس او نی بنیم پس آمدن را مگر بہتر برای تو و السلام این قول عمر ناظر ست در عدم وجوب قیاس بر تقدیر عدم وجود حکم در کتاب و سنت و اجماع و ہمچنین قول وے کہ ابو داؤد در روایت کرده کہ گفت بر منبر ایہا الناس بنود راے پیغمبر صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم مگر صواب زیرا کہ حق تعالی مینمود او را و نیست ازما مگر ظن و تکلف و انا کہ مراد وے ازین اقوال رعایت احتیاط و احتراس ست درین باب و عدم جرأت بر فتاے و دران نہ منع و نہی ازان بدلیل احادیث دیگر کہ درین باب از وے بروایت شریح و غیر وے آمده و در وے امر باجتہاد و راے کرده و در روایتی آمده کہ بشریح نوشت کہ اگر نیابی در کتاب خدا و سنت رسول وی و احکام ائمہ ہدے اختیار دارے اگر خواہی مشاورت کن بمن و نی بنیم در مشاورت تو مرا مگر آنکہ مسلم دارم آنرا ذکرہ السیوطی فی جمع الجوامع و فی الحقیقۃ عمل بقیاس حکم حالت مضطرہ دارد کہ بے ضرورت جرأت و تکلف بران نمیتوان کرد اما بحدیثے کہ در شان مجتہد واقع شده و در صحیح بخارے و مسلم و سنن ابی داؤد آمده کہ اگر مجتہد صواب کند دو اجر دارد و اگر خطا کند یک اجر استدلال

ونیز در حدیث آمده است که از علامات قیامت ست که گرفته شود قرآن را مزامیر و تقدیم کنند در نماز یکی را یعنی
با مامت نه اقرأ قوم و نه افضل ایشان را مگر بجهت همین که غنا کند ایشان را غنا کردنی و امثال آن اشارت کرد
مصنف که در تحریم قرأت قرآن بالحان و تغنی حدیثی بصحت نرسیده و تمامه این مبحث سابقاً در فصل عادت
حضرت نبوی صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم در قرأت قرآن گذشته است فتذکر و در باب آنکه الاجماع حجة حدیثی
صحیح نشنده در اثبات حجیت اجماع تمسک بآیات قرآنی ست مثل قوله تعالی ﴿ وکذلک جعلناکم امة وسطا لتکونوا
شهداء علی الناس ﴾ و قوله سبحانه ﴿ ویتبع غیر سبیل المؤمنین الآیة ﴾ و قوله تعالی کنتم خیر امة اخرجت للناس الآیة
واحادیث نیز در بن باب آمده و مشهور ازان این دو حدیث ست اول لا تجتمع امتی علی الضلالة در جامع الاصول
از حدیث ابی داؤد از ابی مالک اشعری باین لفظ آورده که گفت رسول خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم بتحقیق امان داد
خدا تعالی شمارا از سه چیز یکے آنکه دعاے بد نکند بر شما پیغمبر شما تا هلاک شوید و غالب نگردانند اهل باطل را بر اهل حق
و اجتماع نکنید بر ضلالت و از ترمذی از ابن عمر آورده که گفت گفت رسول خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم خدا تعالی
جمع نمیکند امت مرا یا گفت امت محمد را بر ضلالت و ید اللہ بر جماعت ست و هر که بدر افتد از جماعت بدر افتد
بسوے آتش دوزخ و سیوطی از حدیث ضیای مقدسی در مختاره و ابن ابی عاصم از انس آورده که خدا تعالی
امان داد است مرا ازین که اجتماع کنند بر ضلالت و از حدیث حسن از ابن جریر آورده که گفت رسول خدا صلی اللہ
علیہ وآلہ وسلم سوال کردم پروردگار خود را که جمع نکنند امت مرا بر ضلالت پس داد مرا پروردگار این سوال را و در مقاصد
حسنه میگوید که روایت کرد این حدیث را احمد در مسند خود و طبرانی در معجم کبیر و ابن ابی خیثمه در تاریخ خود از ابی بصره
غفاری بلفظ سألت ربی ان لا یجتمع امتی علی ضلالة فاعطانیها و طبرانی و ابن ابی عاصم از ابی مالک اشعری ان اللہ
اجارکم من ثلاث و ذکر منها و ان لا تجتمعوا علی الضلالة و ابو نعیم در حلیه و حاکم در مستدرک و ابن منده و ضیا در مختاره
از ابن عمر مرفوعاً آورده ان اللہ لا یجمع هذه الامة علی الضلالة ابدا و ان ید اللہ مع الجماعة فاتبعوا السواد الاعظم
فانه من شذ شذ فی النار و همچنین ست نزد ترمذی لیکن بلفظ هذه الامة او امتی و روایت کرده ابن ماجه از انس
مرفوعاً امت من جمع نمیشود بر ضلالت و چون به بینید اختلاف را پس لازم گیرید بر خود سواد اعظم را و غیر این طریق
بسیار آورده و بالجمله این حدیث مشهور المتن ست و او را اسانید کثیره و شواهد متعدده است و در مرفوع و غیر مرفوع
آمار مرفوع قول وی صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم انتم شهداء اللہ فی الارض و از غیر مرفوع قول ابن مسعود که گفت چون پرسیده شد
یکی از شما باید که نظر بکند در کتاب اللہ پس اگر نیابد آنرا نظر کند در سنت رسول اللہ و اگر نیابد در کتاب و سنت باید که
نظر کند در چیزے که اجتماع کرده اند مسلمانان بران و الا اجتهاد کند انتهی دیگر حدیث ما رآه المسلمون حسنا فهو عند اللہ
حسن این را نیز در مقاصد حسنه گفته که امام احمد در کتاب السنة روایت کرده از حدیث ابی وائل از ابن مسعود و در بعض
روایات زیاده آمده و ما رآه المسلمون قبیحا فهو عند اللہ قبیح و همچنین روایت کرده بزار و طیالسی و ابو نعیم و بیهقی و تحقیق
آنست که این قول موقوف ست بر ابن مسعود و اللہ اعلم و امام غزالے در اثبات اجماع بحدیث لا یزال طائفة
من امتی علی الحق حتی تقوم الساعة تمسک کرده و این حدیث بطرق متعدده است خارج از حد احصا و اهل تحدید تواتر
معنوے در بخارے و مسلم نیز ببعض الفاظ آمده و تحقیق این مبحث در اصول فقه بتفصیل آمده است و در باب القیاس

در بیان حجیت اجماع

در بیان حجیت قیاس

از تلاوت وعمل بدان بجائی آرد و دیگر مصحف درخانه که خواندہ نشود و دیگر مردے صالح درمیان قوم بدانیحدیث را
سیوطے از حدیث دیلمی درمسند الفردوس ازابی ہریرہ آوردہ وگفتہ کہ غریا چہار اند ومسجد درمحلہ قومے کہ دروے
نماز نگذارند زیادہ کردہ و در تنزیہ الشریعہ از حدیث ابن حبان ازابی ہریرہ آوردہ کہ چون سنہ ثلثین ومائتہ شود
چہار چیز غریب باشند در دنیا وگفتہ کہ دارقطنی گفتہ است کہ بلیہ دریںحدیث از محمد ابن علی صوریست و در باب ظہور

آیات بعد از دویست سال چیزے ثابت نشدہ از ظہور آیات صغرے وکبرے قیامت خبر دادہ اند واحادیث
دران خارج از حد واحصاست ولیکن در ظہور آن بعد از دویست سال صحبت نرسیدہ و در تنزیہ الشریعہ آوردہ
کہ ابن جوزے گفتہ است کہ حدیث الآیات بعد المائتین کہ از ابی قتادہ آمدہ است در اسناد وی کریمی ست
وتعقب کردہ شدہ است بآنکہ ابن ماجہ آنرا روایت کردہ وحاکم تصحیح آن نمودہ است ولیکن ذہبی گفتہ کہ در دے

عرن بن عمارہ است ووی ضعیف ست انتہی و در باب مذمت اولاد در آخر زمان کہ لان یزنی احدکم خیر لہ من ان یربی ولدا وحدیث یکون المطر قیظا والولد غیظا چیزے ازین احادیث ثابت نشدہ در مقاصد حسنہ
حدیث لان یربی احدکم را از حدیث دیلمی از انس مرفوعا آوردہ بزیادت ولد امن صلبہ یعنی زنا نہ برسد کہ تربیت
کردن یکی از شما سگ بچہ را بہتر ست مر او را از تربیت اولاد کہ از صلب وی باشند و در تنزیہ الشریعہ باین لفظ آوردہ
لان یربی احدکم بعد ستین ومائتہ الحدیث وگفتہ کہ روایت کرد ایںحدیث را حکم بن مصعب از ابن عباس وآفت
وی حکم ست وتعقب کردہ شدہ است باین کہ ابو داؤد وابن ماجہ از وے روایت دارند ومراین را طریقے دیگر
نیز ہست کہ طبرانی بوے روایت کردہ ولیکن ذہبی گفتہ کہ وی موضوع ست وابو نعیم در حلیہ از حذیفہ نیز آوردہ و
ابن جوزے آنرا از واہیات شمردہ وحاکم در تاریخ خود از انس آوردہ و در مستدرک نیز آوردہ مرفوعا بلفظ اذا اقترب
الزمان کثر لبس الطیالسۃ وکثرت التجارۃ تا آنکہ گفتہ ولان یربی الرجل جروۃ الحدیث ولیکن تضعیف کردہ و بالجملہ
آنرا طرق ست وہمہ ضعیف وبعض منجبر ببعض چنانکہ حدیث حذیفہ خیر اولادکم بعد اربع وخمسین ومائتہ البنات و
خیر نسائکم بعد استین ومائتہ العواقر اخرجہ الدیلمی وبالجملہ مضمون این اشارت ست بفساد زمان واختیار وحدت
وعزوبت دروے وہر چہ در ینباب وارد شدہ است ہر چند ضعیف باشد مثل خیر کم بعد المائتین بتخفیف الحاذ و
امثال آن مساعد ومؤید امنیست وقد سبق واما حدیث یکون المطر قیظا والولد غیظا قیظ بفتح قاف وسکون تحتانیہ
وظای معجمہ بمعنے گرمای سخت وغیظ بفتح غین معجمہ وسکون تحتانیہ وظای معجمہ اندوہ سخت مقصود آنست کہ در آخر زمان
اسباب عیش وعشرت وآسایش وراحت ہمہ بواعث اندوہ ومحنت وشدت شوند چنانکہ مطر حکم قیظ گیرد
وولد موجب غیظ شود و در باب تحریم قرأت قرآن بالحان ولتغنے چیزے ثابت نشدہ بلکہ بر خلاف آن در صحیح

وارد ست وہوان النبی صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم دخل مکۃ یوم الفتح وہو یقرأ سورۃ الفتح ویرجع وقال الراوی الترجیع آ
چون احادیث در نہی و ترہیب از قرأت قرآن بلغنا و ترجیع آمدہ چنانکہ طبرانی و بیہقی از حذیفہ آوردہ کہ گفت گفت
رسول خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم بخوانید قرآن را بلحون عرب واصوات ایشان و دور دارید خود را از لحون
اہل کتاب اہل عشق و سرانجام ست کہ بیاید بعد از من قومیکہ ترجیع کنند قرآن را مثل ترجیع غناء ورہبانیت ونوح
در نمیگذرد قرآن از حنجرہاے ایشان و در فتنہ است دلہاے ایشان و دلہاے کسانیکہ خوش میدارند کار ایشان را

در بیان ظہور آیات بعد از دویست سال

در بیان مذمت اولاد در آخر زمان

در بیان تحریم قرأت قرآن بالحان وتغنی

شنیده بودم از رسول خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم کہ فرموده بود کہ قتال میکنی با علی وحال آنکہ تو ظالمی اکنون
قتال نمیکنم اورا پس گفت عبد اللہ بن الزبیر تو برای قتال نیامده بودے بلکہ بجہت اصلاح بین الناس آمده بودے
تا خدا یتعالی اصلاح دہد اینکار را گفت اکنون خود سوگند خوردم کہ قتال نکنم گفت عبد اللہ پس آزاد کن غلام خود را
وبایستا تا اصلاح دہی میان مردم پس آزاد کرد زبیر غلام خود را وبایستاد وچون اختلاف کردند مردم بیاید یگیر
سوار شد بر اسپ خود ورفت وآورده اند کہ چون برفت در موضعے بنماز مشغول شد ابن جرموز کہ یکی از لشکریان
علی بود برفت وہم در نماز سر او را ببرید ونزد علی آمد واستیذان نمود حضرت امیر اورا اذن در آمدن نداد وگفت شنیده ام
من از حضرت رسول اللہ صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم کہ فرمود قاتل الزبیر فی النار ودر روایتی آمده کہ ابن جرموز آمد و
گفت بشارت باد ترا قبل زبیر فرمود ترا نیز بشارت باد بدوزخ ونیز آورده اند کہ چون ابن جرموز آمد وباو
شمشیر زبیر بود گفت علی این آن شمشیر ست کہ بسیار دور کرد از وجہ رسول صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم کرب واندوه را
ودر روایتی لبا کرب ہے کہ کشاده بود صاحب این شمشیر از وجہ رسول اللہ صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم ودر باب ظہور آیات

در بیان ظہور آیات در شہور

در شہور وآنکہ مرویست کہ تکون فی رمضان ہدۃ وفی شوال ہمہمۃ الی غیر ذلک چیزے ثابت نشده ومجموع
باطل ست نعیم ابن حماد وحاکم از ابی ہریره آورده کہ فرمود میباشد ہدۃ یعنے آوازے ہائل از آسمان در ماہ رمضان
کہ بیدار میکند نائم را ومتیر ساند بیدار را پس از ان ظاہر میشود عصابہ در شوال پستر پیدا میشود آوازی پنہان
در ذی القعده پستر سلب کرده میشوند حاجیان در ذی الحجہ پستر دریده میشود ومحارم در محرم پستر میباشد موت
در صفر پستر تنازع میکنند قبائل در شہر ربیع بعد ازان عجب کل العجب از جمادی ورجب پستر چنان شود کہ ناقہ
بالان کرده شده بہتر باشد از دسکره کہ کم میکند صد ہزار را حاکم گفته است کہ این حدیث غریب المتن ست وذہبی
گفته کہ موضوع ست وابن جوزے آنرا در موضوعات آورده کذا ذکره السیوطی ودر تنزیہ الشریعہ نیز مانند آن آورده
ومثل آن سخن کرده واللہ اعلم ودر باب ذم المولدین بعد المائۃ چیزے ثابت نشده در تنزیہ الشریعۃ آورده

در بیان ذم مولدین بعد صد سال

لا یولد بعد المائۃ مولود الا فیہ حاجۃ وگفته کہ احمد بن حنبل گفته کہ این حدیث صحیح نیست وابن جوزے گفته کہ اگر کسے
گوید کہ اسناد وے صحیح ست گویم کہ در وے عنعنہ است پس احتمال دارد کہ یکی از ان شنیده باشد از ضعیف
یا کذاب ونام اورا اسقاط کرده وچگونہ صحیح باشد وحال آنکہ بسیاری از ائمہ وسادات زائیده شده اند بعد از
مائۃ ودر باب وصف آنچہ بعد از صد وسے سال وصد وشصت ودو یست سال وسیصد سال واقع خواہد شد
ومذمت آن قوم ومدح انفراد وتجرد دران وقت مجموع باطل ومفتری ست وحدیث الغربا ثلثۃ قرآن فی جوف
ظالم ومصحف فی بیت لا یقرأ فیہ ورجل صالح بین قوم سوء باطل ست احادیث در خبر دادن حضرت رسول اللہ صلی اللہ
علیہ وآلہ وسلم از احوال امت وظہور فتن وتغییر احوال دین وملت وشیوع ظلم وبدعت علی العموم وبخصوص از احوال
خوارج وبنی امیہ وترک وامثال ایشان ووصیت امت بانفراد وتجرد واختیار عزلت وترک صحبت با خلق وفرار از
فتن بسیار واقع شده واز حد احصا خارج بحیثیتی کہ قدر مشترک از ان واصل بحد متواتر توان گفت وبعد ازان در صحاح
نیز آمده واما اعداد مخصوصہ کہ مصنف ذکر کرده ودر احتمال دارد یا بصریح در احادیث مذکور باشد یا باعتبار تعین وقت
از نظار

از نظر خارج معلوم شده باشد واما حدیث الغربا ثلثۃ یعنے غربا در عالم سہ کس اند یکی قرآن در جوف ظالم کہ حق آن

صحیح غریب ست واز حاکم در مستدرک نیز آورده واین حدیث را از عبد الغنی بن سعید در ایضاح الاشکال واز ابن ماجه واز ابن عساکر وطبرانی وحاکم از ابن عباس واز ابن نضر از ولید بن عبد الله ابن ابی مغیث نیز آورده وجزری در حصین حصین این را از سنن ابن ماجه وصحیح ابن حبان وصحیح مستدرک حاکم نیز آورده واز انچه گفته شد معلوم شد که حکم بعدم صحت حدیث مسح الوجه بالیدین بعد الدعاء درست نباشد مگر آنکه مراد عدم صحت او علی الاطلاق بود زیرا که گفته اند که آن وصورت دعاست برفع یدین نه مطلقاً چنانچه از سیاق احادیث نیز ظاهر میشود والله اعلم

در بیان مرگ ناگاهی

ودر باب مرگ ناگاهی چیزے صحیح نشده وحدیث آنها راحة المؤمن واخذة اسف للکافر ثابت نشده در جامع الاصول از حدیث ابی داؤد از عبد الله ابن خالد السلمی از مردے از اصحاب رسول الله صلے الله علیه وآله وسلم آورده که گفت گفت رسول خدا صلی الله علیه وآله وسلم موت الفجاءة اخذة اسف للکافر ورحمة للمؤمن مرگ ناگاهانی گرفتن غضب ست مر کافر را ورحمة است مر مؤمن را واز عائشه نیز مانند این آورده ودر مشکوة از عبید الله ابن خالد آورده که گفت گفت رسول خدا صلے الله علیه وآله وسلم موت الفجاءة اخذة الاسف رواه ابو داؤد وزیادت کرد بیهقی در شعب الایمان وزرین در کتاب خود اخذة اسف للکافر ورحمة للمؤمن وسیوطی در جمع الجوامع از حدیث احمد وبیهقی از عائشه رضی الله عنها آورده که گفت موت الفجاءة اخذة اسف وسخاوے در مقاصد حسنه آورده موت الفجاءة راحة للمؤمن واسف علی الفاجر وگفته که روایت کرد این را احمد از عائشه رضی الله عنها بسند صحیح ولفظ او انیست واخذة اسف للکافر وگفته که درین باب حدیث از انس وابن مسعود نیز آمده

در بیان ملاحم وفتن

ودر باب ملاحم وفتن انچه ذکر میکنند که امیر المؤمنین علی بر زبیر گفت روز جمل انشدک الله هل سمعت رسول الله صلی الله علیه وآله وسلم فی سقیفة بنی فلان لیقاتلنک علی وانت له ظالم ثابت نشده واهل حدیث تصحیح آن نکرده اند سیوطی در جمع الجوامع از حدیث ابن عساکر از ابن عباس آورده که علی به زبیر گفت سوگند میدهم ترا بخدا تو میدانے که بودم من وتو در سقیفة بنی فلان وبیکدیگر معالجه ومداهبت میکردیم ناگاه بگذشت بر ما پیغمبر خدا صلے الله علیه وآله وسلم وفرمود گویا دوست میدارے تو او را گفتم چه مانع ست چرا دوست ندارم فرمود آگاه باش هر آئنه قتال میکنند وے ترا وحال آنکه وی ظالم ست پس گفت زبیر بلے بخدا یاد دادے تو مرا چیزے که فراموش کرده بودم من پس شتاب داد زبیر وبرگشت واز بیهقی از ابو الاسود دیلمی باین لفظ آورده که چون علی واصحاب وی از طلحه وزبیر نزدیک آمدند وصفهاے جنگ بهم بگیر رسیدند علی بیرون آمد ووے سوار بود بر بغلهٔ رسول الله صلے الله علیه وآله وسلم پس فریاد زد وگفت بخوانید زبیر بن العوام را نزد من پس پیش آمد زبیر پس گفت علی یا زبیر سوگند میدهم ترا بخدا یاد داری آن روز را که گذشت بر ما رسول خدا صلے الله علیه وآله وسلم وما در فلان جاے بودیم پس فرمود آن حضرت صلی الله علیه وآله وسلم یا زبیر دوست میدارے تو علی را وگفتی تو چرا دوست ندارم ابن خال خود را وابن عم خود را ووی بر دین من ست پس ازان گفت یا علی دوست میدارے زبیر را گفتم یا رسول الله چرا دوست ندارم ابن عمه خود را ووے بر دین من ست پس فرمود آن حضرت صلے الله علیه وآله وسلم یا زبیر اما والله هر آئنه قتال میکنی تو او را حال آنکه تو ظالمی پس گفت زبیر بلے والله بتحقیق من فراموش کرده بودم این قضیه را ازان باز که شنیدم از رسول خدا صلے الله علیه وآله وسلم والآن یاد آمد مرا بخدا سوگند مقاتله نکنم تا تو این بگفت وبرگشت پس پرسید پسر وی عبد الله ابن الزبیر چه شد ترا اے پدر که براے جنگ آمدے واکنون برمیگردے گفت یاد داد مرا علی حدیثے را که

مگر آنکہ ایں حدیث در غیر روز معین کہ ہفدہم ماہ است محمول باشد کذا قیل واللہ اعلم وعادت شریف در حجامت ہفدہم ونوزدہم وبیست ویکم بود ودر احادیث فضل ونفع آن وارد شدہ در حدیث ابی داؤد آمدہ کہ آن شفاست مر ہر درد را گفتہ اند کہ خون بلکہ جمیع رطوبات از اول ماہ تا نصف در غلبہ وشورش بود ودر آخر در قلت وسردے واوساط ماہ معتدل ومناسب ست بدان وبدانکہ در حدیث ابی داؤد از انس آمدہ کہ حجامت آن حضرت صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم در اخدعین وکاہل بودے وآمدہ است کہ آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم بر ہامہ خود یعنے وسط سر مبارک خود از شاۃ مسمومہ کہ در خیبر بش داده بودند حجامت کردہ ومعمر گفت کہ من حجامت بر ہامہ بے علت زہر کردم پس برفت از من قوت حفظ تا آنکہ تلقین کردہ میشدم فاتحۃ الکتاب را در نماز رواه رزین ودر مقاصد گفتہ کہ دیلمی از حدیث عمر ابن واصل از انس مرفوعاً آوردہ کہ حجامت در نقرہ راس موروث نسیان ست تجنب کنید از ان وخطیب گفتہ کہ ابن واصل متہم ست بوضع وتحقیق حجامت کردن رسول خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم در یافوخ یعنے در تارک سر خود از دردے کہ داشت وروایت کردہ شدہ است کہ وی صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم حجامت کرد بر ہامہ وکتفین خود وطبرانی در معجم کبیر از ابن عمر مرفوعاً آوردہ کہ حجامت در سر نافع ست از جنون وجذام وبرص وضرس ومجموع این احادیث بصحت نرسیدہ ولہذا متعاض نیز آمدہ واللہ اعلم ودر باب احتکار احادیث بسیار منقول ست وخبر حدیث مسلم کہ من احتکر فہو خاطی چیزے صحیح نشدہ وآنرا بعض میگویند منسوخ ست وبعض حمل بران میکنند کہ چون گناہکار باشد باہل آن مقام ودر منع ونہی از احتکار تشدید ات عظیمہ واقع شدہ طبرانی وبیہقی از معاذ ابن جبل آوردہ کہ حضرت رسول اللہ صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم فرمود بد بندۂ است محتکر اگر ارزانی دہد حق تعالی نرخہا را محزون گردد واگر گرانی آرد خوش شود وابن ماجہ از عمر آوردہ کہ الجالب مرزوق والمحتکر ملعون ونیز آمدہ است کہ آرندۂ غلہ در بازار مثل مجاہد فی سبیل اللہ است ومحتکر مثل ملحد فی کتاب اللہ واحمد وابن ماجہ از عمر آوردہ کہ ہر کہ احتکار کند بر مسلمانان طعام را مبتلا سازد او را خدائے تعالی بجذام وافلاس ونیز آمدہ کہ ہر کہ احتکار کند طعام را بر مسلمانان چہل روز وتصدق کند آنرا قبول کردہ نشود از وے رواہ ابن عساکر عن معاذ ونیز حاکم از ابن عمر آوردہ کہ المحتکر ملعون ومثال آن نیز آمدہ ودر حدیث احمد ومسلم وابی داؤد وترمذی از ابن عمر آمدہ کہ لایحتکر الا خاطی احتکار نکند مگر خاطی یعنے گناہگار ودر روایتی از مسلم وبیہقی از معمر ابن عبداللہ آمدہ کہ من احتکر فہو خاطی وشیخ مصنف غیر این حدیث را صحیح نمیگوید وآنرا نیز میگوید کہ بعض منسوخ گفتہ اند کاشکے آن احادیث را کہ ناسخ این حدیث اند ذکر میکرد واللہ اعلم وتقیید حرمت احتکار بزیانکار بودن او باہل بلد در کتب فقہیہ مذکور ست ونیز گفتہ اند کہ احتکار نجزیدن غلہ است از بازار واگر در ملک وے از زراعت ومانند آن در آید احتکار نبود ودر باب مسح الوجہ بالیدین بعد الدعا حدیثے صحیح نشدہ در جامع الاصول از حدیث ترمذی از امیر المومنین عمر آوردہ کہ گفت بود رسول خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم وقتیکہ بر میداشت دو دست خود را در دعا فرود نمے آورد تا آنکہ مسح میکرد بہر دو دست روے خود را ودر روایتی رد نمیکرد ہر دو دست تا مسح میکرد وصاحب مشکوٰۃ از حدیث ابی داؤد از ابن عباس آوردہ کہ گفت گفت رسول خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم سوال کنید خدا تعالی را بہ بطون کفہائے دست خود وسوال نکنید او را بہ پشتہای دست وچون فارغ شوید مسح کنید بدستہای خود روہائے خود را وسیوطی در جمع الجوامع حدیث ترمذی را کہ مذکور شد آوردہ وگفتہ کہ ترمذی گفتہ است کہ این حدیث

بریان دوم محتکر

دربیان مسح روی از سر دو دست بعد دعا

پس چون وے نفی صحت کند درجہ اعلا را کند ازان وہنوز صحت وے از امثال عقیلی متوقع ست بخلاف آنکہ عقیلی وامثال وے این عبارت را بگویند نفی مطلق مرتبۂ صحت بود وازان بطلان آن لازم آید وگفت کہ شیخ ابن حجر گفتہ وبہر حال موقوفش ثابت ست واللہ اعلم ودرباب ذم کسب وفتنہ مال چیزے ثابت نشدہ در فتنہ مال فی الجملہ احادیث صحیحہ واقع شدہ ونص قرآن بدان ناطق ست وچون در مدح کسب حلال وترغیب دران احادیث صحیحہ ورود یافتہ آنچہ در ذم مطلق آن واقع شدہ باشد ضعیف بود یا موضوع ومانا کہ مراد آنست کہ چون در احادیث در ترغیب زہد وتوکل وترک دنیا ومتاع آن مبالغہ کردہ اند باید کہ از اطلاق آن چنان معلوم نشود کہ مگر کسب کردن مکروہ وممنوع بود واز مال ومنال بکلی اجتناب شرط ست بعضے ازان احادیث ثابت نیست وآنچہ ثابت ست محمول ست برآنچہ مفہوم میشود واز احادیث صحیحہ کہ توسط واقتصاد ست ودنیا واموال ہم مذموم ست وہم محمود وتوسط واقتصاد در ہمہ جا محمود ومرغوب ست چنانچہ قول وی ودرباب ترک اکل وشرب از مباحات چیزے صحیح نشدہ ونیز بر مثل ہمین معنی محمول ست قولہ تعالی، کلوا من الطیبات واعملوا صالحا، فافہم ودرباب حجامت واختیار آن در بعض ایام وکراہیت آن در بعض چیزے ثابت نشدہ وآنچہ ثابت شدہ است درینباب آنست کہ مراشک بالحجامۃ وحدیث صحیحین کہ انکان فی شئ شفاء ففی شرطۃ حجام او شربۃ عسل اولذعۃ بنار ذکر حجامت واین دو حدیث واحادیث دیگر کہ درینباب وارد شد سابقا در باب طب ومعالجۂ آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم امراض راندکور شدہ است اما در اختیار حجامت در بعض ایام وکراہیت آن در بعض نیز احادیث مرویست ولیکن بصحت نرسیدہ صاحب مشکوۃ از حدیث ابن ماجہ از نافع از ابن عمر آوردہ کہ گفت شنیدم رسول خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم کہ میگفت حجامت ہر ناشتا افضل وانفع ست وزیادہ میکند عقل را وحفظ را پس ہر کہ خواہد کہ حجامت کند روز پنجشنبہ کند بر نام خدائے عزوجل وپرہیز کند حجامت کردن را روز جمعہ وروز شنبہ ویکشنبہ وحجامت کنید روز دوشنبہ وروز سہ شنبہ وپرہیز کنید حجامت را روز چہار شنبہ زیرا کہ وی روزیست کہ رسیدہ شدہ در وی بلا بایوب وپیدا نمیشود جذام ونہ برص مگر در روز چہار شنبہ وایں حدیث را در مقاصد از حاکم از عطا بن خالد از نافع از ابن عمر تا پرہیز کنید حجامت را روز چہار شنبہ آوردہ ودر روز سہ شنبہ گفتہ کہ وی روزیست کہ صرف کرد حق تعالی در وے بلا را از ایوب واصابت بلا بوے در روز چہار شنبہ ذکر نکردہ وگفتہ کہ سند وی ضعیف ست وگفتہ کہ حدیث ابن ماجہ از سعد ابن میسون از نافع ست وذہبی گفتہ کہ وی مجہول ست انتہی ودر مشکوۃ نیز از حدیث احمد وابی داؤد از زہری مرسلا آوردہ کہ ہر کہ حجامت کند روز چہار شنبہ یا روز شنبہ وبر سد او را برص باید کہ ملامت نکند مگر نفس خود را وابو داؤد گفتہ کہ اسناد این صحیح نیست واز معقل ابن یسار آوردہ کہ گفت گفت رسول خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم حجامت روز سہ شنبہ در ہفدہم ماہ دواست مر دای سنہ را وگفتہ کہ روایت کرد این حدیث را حرب بن اسمعیل صاحب احمد واسناد او قوے نیست ورزین مانند این از ابی ہریرہ آوردہ واز حدیث ابی داؤد از کبشہ بنت ابی بکرہ آوردہ کہ گفت پدر من نہی میکرد اہل خود را از حجامت روز سہ شنبہ ومیگفت کہ رسول خدا فرمود صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم روز سہ شنبہ روز خون ست یعنی غلبہ خون ودر وے ساعتی ست کہ ساکن نمیشود خون در وے یعنے اگر حجامت بیفصد کند در وے بسا کہ بہلاکت انجامد بجہت عدم انقطاع دم گذا فی بعض الشروح ودرین دو حدیث بظاہر تدافعی مینماید

وبیان اختیار حجامت در بعض ایام وکراہیت آن در بعض

وبیان ترک اکل وشرب از مباحات

وحدیث قتل مطلق مرتد کہ ہر دو صحیح اند تعارض آمد و نزد تعارض حدیثین رجوع بقیاس بود و قیاس عدم قتل نساست

چنانکہ در ہدایہ گفت پس قیاس مرجح حدیث نہی از قتل نساگردد و فتد بر و در باب اذا وجد القتیل بین القریتین ضمن ما قربہا

چیزے ثابت نشدہ این مسئلہ در کتب حنفیہ در باب قسامت مذکور ست کہ گفتہ اگر دو ابہ میان دو قریہ بگذرد و بروے

قتیلے باشد پس قسامت بر قریۂ است کہ نزدیکتر باشد ازوی و قسامت آن بود کہ مردہ کہ اثر جراحت داشتہ باشد

در محلہ یافتہ شود و قاتل او معلوم نباشد و اولیاے وی دعوے کنند خون او بر اہل محلہ و گواہان نداشتہ باشند

پنجاہ مرد را از محلہ سوگند دہند کہ باللہ ما نکشتہ ایم او را و نہ دانیم کشندۂ او را اگر این سوگند خوردند حکم کردہ شود بر اہل

محلہ بدیت مقتول و این حکم علی الاطلاق بحدیث صحیح ثابت شدہ است و حکم بقسامت متفق علیہ است میان

جمیع ائمہ بتفصیلے کہ در مذہب ہر یک مذکور ست اما این مسئلہ کہ اگر مقتول در میان دو قریہ یافتہ شود ضامن میگردد

دیت او را قریہ کہ نزدیکتر ست مختلف فیہ است مذہب حنفیہ آنست کہ مذکور شد و دلیل برین حکم در ہدایہ حدیث

مے آرد و در حاشیہ وی از مبسوط نوشتہ کہ این حدیث ابی سعید حذری ست کہ قتیلی را نزد حضرت رسول اللہ صلی اللہ

علیہ وآلہ وسلم آوردند کہ در میان دو قریہ افتادہ بود فرمود تا گز کردہ شد و در مبسوط گفتہ کہ مساحت کردہ شد پس قریب

یافتہ شد بجانب یکی ازان دو قریہ بیک شبر پس حکم کرد بقسامت و دیت بر اہل آن قریہ و در تنزیہ الشریعہ میگوید کہ

این حدیث ابی سعید را عقیلے آوردہ و گفتہ کہ در وے ابو اسرائیل ست و منفرد ست باین و لا اصل لہ قلت اخرجہ الامام احمد

فی مسندہ و البزار و ابو اسرائیل از رجال ترمذی ست و شیعے غالی ست اما کذاب نبود و امام احمد گفتہ کہ یکتب حدیثہ

و ابن معین توثیق کردہ است او را و اللہ اعلم و در جمع الجوامع از شعبے آوردہ بروایت عبد الرزاق و ابن ابی شیبہ

و بیہقی کہ کشتہ یافتہ شد میان واد عہ و شاکر کہ نام دو موضع ست پس امر کرد امیر المؤمنین عمر رضی اللہ عنہ بن الخطاب کہ قیاس

کنند میان این دو قریہ پس یافتند او را بواد عہ قریب تر پس حکم کرد بقسامت و ضامن گردانید اہل واد عہ را دیت او

و در روایت دیگر ہم از شعبے بروایت سعید ابن منصور و بیہقی آوردہ کہ کشتہ یافتہ شد در خرابہ واد عہ ہمدان پس حکم

کرد عمر رضی اللہ عنہ بن الخطاب بقسامت و روایت اول تفصیل این روایت ست و در روایت دار قطنی نیز مانند این آمدہ

و گفتہ کہ رفع این حدیث بحضرت رسالت صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم منکر ست و در اسناد وی عمر ابن صبیح ست و وی متروک

ست باتفاق و در روایات آمدہ است کہ اہل واد عہ گفتند یا امیر المؤمنین سوگندہاے ما منع کرد از اموال ما فرمود

ہمچنین ست حق و در روایتی حکم نکردم بر شما مگر بحکم پیغمبر شما صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم و از امیر المؤمنین علی رضی اللہ عنہ نیز آمدہ کہ گفت

ہر قتیلی کہ یافتہ شود میان دو قریہ پس ضمان بر اسبق آن دو قریہ است یعنی اقرب آنہا رواہ عبد الرزاق فی الجامع

و شیخ مصنف میگوید کہ این روایات ثابت نشدہ و اللہ اعلم و در باب من اہدیت لہ ہدیۃ و عندہ جماعۃ فہم شرکاؤہ

چیزے ثابت نشدہ و در مقاصد حسنہ گفتہ کہ این حدیث را عبد ابن حمید در مسند خود و عبد الرزاق و طبرانی و ابو نعیم در

حلیہ از ابن عباس و طبرانی و اسحق بن راہویہ و ابو بکر از حسن ابن علی رضی اللہ عنہ و عقیلے از عائشہ رضی اللہ عنہا کلہم مرفوعاً آوردہ و عقیلے گفتہ کہ

صحیح نشدہ در ہیچ باب از پیغمبر صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم چیزے و ہمچنین گفتہ بخاری بعد از آوردن او این حدیث را تعلیقا

و گفتہ کہ ذکر کردہ میشود از ابن عباس کہ گفتہ ہمنشینان وی شریکان وی اند و لیکن صحیح نیست و گفت صاحب مقاصد

کہ این عبارت از مثل بخاری تقاضاے بطلان نکند بخلاف از عقیلے انتہی یعنے در جہ صحیح بخاری اعلا و ارفع ست

در میان مقتولی کہ یافتہ شود در میان دو قریہ

در میان شرکت ہمنشینان در ہدیہ

در بیان تحریم لعب شطرنج

در بیان قتل زن مرتده

واحوال ایشان راه ندارد وازان خارج بوده باشند وبالجمله انچه دریخا منفتح میگردد انیست که برحرمت سماع علی الاطلاق دلیلے قطعے از ضروریات دین ثابت نشده وعمل و اعتیاد آن خلاف طریقه اتباع ست وهر که آنرا بطریق علم وبحث در احادیث وآثار واقوال اثبات کند محل گفت وگو است واز هر که بطریق سکر وغلبه شوق وسطوت حال صادر شود معذور وهر چه نه از مردم اهل ادب وتورع بی ملاحظه ومبالات آید منکر والله اعلم ودرباب تحریم لعب شطرنج حدیثے صحیح نشده واحادیث در تحریم شطرنج نیز بسیار آمده ولیکن میگوید که این احادیث بصحت نرسیده است از امیر المومنین علی رضی آورده اند که بقومے گذشت که لعب میکردند بشطرنج پس بجهید بر ایشان وشدت نمود وفرمود دانا وآگاه باشید ای قوم که شما برائے غیر این کار آفریده شده اید واگر ترس این نمی بود که سنت وطریقه خواهد شد هر آئنه میزدم من این را بر دوے شما رواه البیهقی واز ابن عساکر نیز آمده که روزے گذشت بر قومے که بازی میکردند بشطرنج وفرمود مانده التماثیل التی انتم لها عاکفون اگر مساس کند یکی از شما اخگر را تا آنکه سرد شود بهتر ست از انکه مساس کند این را روایت کرده اند این حدیث را ابن ابی شیبه وعبد بن حمید وابن ابی الدنیا در ذم ملاهی وابن المنذر وابن ابی حاتم وبیهقی ونیز از وے آمده که فرمود که سلام مکن بر اصحاب نرد وشیر وشطرنج رواه ابن عساکر ونیز آمده که ملعون من لعب بالشطرنج والناظر الیها کآکل لحم الخنزیر ونیز آمده که حق سبحانه وتعالی را در هر روز سیصد وشصت نظر رحمت ست بر بندگان خود ونظر نمیکند در ان بسوے صاحب شطرنج وآمده که وهر که لعب کند بنرد شیر گویا که در آورد دست خود را در لحم خنزیر واشتال این احادیث وآثار بسیار آمده ودر مذهب شافعی بالجمله رخصتی در ینباب هست ومشهور ومختار در مذهب حنفی حرمت وکراهت ست ودرباب لا تقتل المرأة اذا ارتدت حدیثی صحیح نشده بلکه خلاف آن صحیح شده من بدل دینه فاقتلوه حدیث من بدل دینه فاقتلوه صحیح ست احمد وبخارے وترمذے وابو داؤد ونسائی وابن ماجه آنرا روایت کرده وکلمه من عام ست شامل مذکر ومونث پس مرأة نیز در حکم داخل باشد چنانکه مذهب امام مالک وشافعی واحمد وبعض علمای دیگر ست ونزد امام ابوحنیفه وسفیان ثوری وتابعان ایشان مرأة را بعلت ارتداد نکشند اگر توبه کرد فبها والا حبس کنند تا اسلام آرد ودلیل ایشان آنست که در صحیح آمده که پیغمبر خدا صلے الله علیه وآله وسلم نهی کرد از قتل نساء مطلقا خواه کافره اصلیه بود یا مرتده ونیز اصل تا خیرا جزیه است بسوی آخرت که دار الجزا ست وتعجیل در مردان بجهت خوف شر عاجل ست که محاربه ومقاتله ایشان ست با اهل اسلام ودر نسا صلاحیت آن نه ولهذا در جهاد کفار قتل اینها جائز نبود کذا فی الهدایه ودر بعض احادیث عدم قتل امرأة مرتده بصریح نیز ورود یافته است چنانکه سیوطی در جمع الجوامع از حدیث طبرانی از معاذ ابن جبل مرفوعا آورده که هر مردے که مرتد شود از اسلام دعوت کن اورا باسلام اگر توبه کرد قبول کن ازوے واگر توبه نکرد بزن کردن اورا وهر زنی که مرتده شود دعوت کن اورا اگر توبه کرد قبول کن واگر ابا آورد وطلب توبه کن ازوی اینجا ذکر قتل نکرد وهم بر استتابت اقتصار نمود وزرکشے در شرح خرقی از حدیث دار قطنی از ابن عباس آورده که گفت گفت رسول خدا صلے الله علیه وآله وسلم لا تقتل المرأة اذا ارتدت ودرین حدیث نیز طعن کرده ودر تنزیه الشریعه نیز گفته که دار قطنی اینحدیث را از انس آورده وفیه عبد الله بن عیسے انتهی وسیوطی از ابو بکر آورده که نسائی مرتده را بند ببکرد وسیفروخت ودر قتل نسائی مرتده نیز روایات آمده که آن نیز مطعون ست پس حاصل آن آمد که در حدیث نهی از قتل مطلق نسا

وحکم عنعنه نزد بخاری آنست که اگر ملاقات راوی ومروی عنه ثابت شود واین راوی از تدلیس سلامت بود
وحکم اتصال داخل ست والا احتمال انقطاع وارد ومثال این خبر معارف ست که بخاری در اول اینحدیث حدثنا یا اخبرنا
وامثال آن نگفته سوق حدیث نموده است وگفته قال هشام ابن عمار حدثنا صدقة ابن خالد قال حدثنا عبد الرحمن
بن یزید ابن جابر قال حدثنا عطیة ابن قیس قال حدثنی عبد الرحمن ابن غنم قال حدثنی ابو عامر او ابو مالک الاشعری
انه سمع رسول الله صلی الله علیه وآله وسلم یقول لیکونن فی امتی اقوام یستحلون الحر والحریر والمعازف الحدیث پس
این حدیث متصل ست اگرچه حدثنا هشام یا اخبرنا هشام نگفته وگفت قال هشام زیرا که هشام از شیوخ بیواسطه
بخاری ست پس شبهه در ملاقات بخاری وسماع وی از وی معلوم ومعروف ست وبخاری از وی احادیث دارد
بصیغهٔ تحدیث نخاوی گوید که صاحب زهره آنرا حصر کرده در چهار حدیث وبخاری منزه ومبرا است از تدلیس
وهیچ کس او را بدان نسبت نکرده ووصف ننموده پس این حدیث صحیح باشد از جهت ثبوت اتصال وعامهٔ علما
ومحدثین برین اند الا ابن حزم که درین حکم ودر بسیاری از امور درین مسئله مخالف جمهور افتاده وبراه خلاف
ایشان رفته است وبر ظاهر حال آنکه صیغه قال ست استناد وگفته که اتصال اینحدیث معلوم نیست زیرا که
بخاری قال هشام گفته نه حدثنا واز قال هشام سماع اینحدیث از وی صریحا معلوم نمیگردد ومیداند که هشام
از شیوخ بخاری ست واز وی سماع دارد غایتش آنکه درین حدیث شاید که سماع بطریق مذاکره باشد
نه بقصد تحدیث واسماع ازینجهت قال گفت نه حدثنا وبخاری در صحیح خود امثال این دارد ونکته اینست که گفته شد
وابن حزم در کتاب خود گفته است که اگر راوی عدل روایت کند از کسیکه او را دریافته است محمول بر لقا
وسماع بود خواه بگوید اخبرنا یا حدثنا یا عن فلان یا قال فلان همه محمول بر سماع ست واین تناقض صریح ست
که اینجا ذکر کرده ووی بانیقدر که سخن در اتصال وصحت اینحدیث کند اکتفا نکرد بلکه بتعصبی که در اثبات اباحت دارد
بوضع اینحدیث وهرچه درین باب مرویست حکم کرده واز شیخ مصنف در افراط ومبالغه درگذرانیده زیرا که
مصنف میگوید که حدیثی صحیح وارد نشده ووی میگوید که هرچه آورده اند موضوع ست ومحدثین او را
درینباب تخطیه عظیم کرده اند واینحدیث معازف را ابن حبان وغیر وی از ائمه حدیث تصحیح نموده اند وگفته
کرده کس از اصحاب هشام ازوی روایت کرده همچنین از دیگر شیوخ وی مثل صدقه وابن جابر روایات
متعدده آمده اینچنین گفته اند شارحان حدیث اکنون شاید که تو بگوئی که پس ترا چه اعتقاد ست وتو در کدام
جانبی بدانکه از کسیکه براه انصاف واحتیاط رود واز کدر تعصب ومکابره صاف بود در مسئله که در وی
نزاع وخلاف راه داشته باشد باقطع نظر از راجح ومرجوح جز سکوت وتوقف چه صورت بندد ودرین مسئله
هم میان فقها ومشائخ نزاع ست وهم میان مشائخ طریقت بیکدیگر اختلاف وهرکه تتبع احادیث واقوال فقها
وسلف کند بداند که متعارف ومشهور میان ایشان حرمت وکراهت آن بود وغایت توجیه وتطبیق آنست
که آنرا مقید ومعلل بطریق لهو ولعب دارند بقرینه آنکه این فعل دران زمان متعارف وشعار اهل فسق وملهی بود
وچون بعد ازان جماعه از ارباب دیانت وذوق ووجدان وولهٔ وصحبت بجهت تصرف وتاثیریکه سماع غنا در نفوس
وقلوب دارد واثارت مکامن وبواطن مواجید واحوال کنند دران افتادند ولهو ولعب گردانیده افعال

واحوال

یا عید اضحی و نزد عائشہؓ دو زنکہ سرود گویندہ بودند کہ تغنی میکردند بانچہ باکید گر گفتہ بودند انصار در روز بعاث پس گفت
ابوبکر مزمار الشیطان مزمار الشیطان پس گفت پیغمبر خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم یا ابابکر ہر قوم را عیدے ست وعید ما
این روز ست و در روایت دیگر آمدہ کہ در آمد ابوبکر بر عائشہؓ و نزد وے دو جاریہ بودند کہ غنا میکردند در ایام منی و دف
میزدند و پیغمبر خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم پوشیدہ بود خود را بجامہ پس منع کرد ایشان را ابوبکر و بکشاد آن حضرت
صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم روی مبارک خود را و فرمود بگذار ایشان را یا ابابکر کہ ایام عید ست و آن ایام ایام منی بود و انہا
ہمہ روایات بخارے و مسلم اند اکنون باید دید کہ چون ابوبکرؓ صدیق کہ اسبق و اقدم اصحاب ست در معرفت احکام
دین غنا را مزمار و مزمور شیطان گفت و آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم او را بر ین تقریر کرد و نگفت کہ ایچنین
مگو کہ این مزمار شیطان نیست و حرام نیست بلکہ چہ گفت منع مکن یا ابابکر ایشان را ازین کہ امروز عید ست یعنے
این حکم را کہ حرمت تغنی و تدفیف ست مطلق مدان و عام خیال مکن در روز عید از لہو و سرود اینقدر جائز باشد
خصوصاً دختران و نوسالان را اگر تغنے کنند و اشعار کہ دران فحش و ذکر نساء و امثال آن نباشد بخوانند و این
تخصیص را ابوبکر صدیق چون تقریب نیفتادہ بود و سابقاً بیان از جانب شارع نیافتہ نمیدانست اکنون بتقریب
وقوع این قضیہ معلوم کرد و نیز آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم خود بشنیدن آن مقید نشد و ابوبکر را نیز بر ان
ترغیب نہ نمود بلکہ تغافل زد و برخصتے در ینباب اشارتے فرمود پس نہایت انچہ باین حدیث ثابت شود
اباحت و رخصت آن در بعض احیان مثل ایام عید مانند آن با بودن او حرام و مزمار شیطان و غیر این الفاظ
و این معنی نزد انصاف ظاہر ست از حدیث کما لا یخفی و حدیث صوتان ملعونان فی الدنیا و الآخرۃ مزمار عند نغمۃ
و رنہ عند مصیبۃ کہ گذشت نیز بقول سیوطی صحیح ست و وے گفتہ است کہ ہر چہ در کتاب خود از ضیاء در مختارہ
آوردہ ام صحیح ست دیگر حدیث معازف کہ در صحیح بخارے آمدہ کہ آن حضرت فرمود صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم کہ
در امت من اقوام پیدا آیند کہ استحلال کنند حر را بکسر جاے مہملہ یعنی فرج کہ مراد ازان اینجا زنا ست و حریر را
و معازف را یعنی آلات ملاہی را کہ مزامیر ست پس اگر استماع معازف و آلات ملاہی حرام نباشد اطلاق استحلال
بران و ذکر او با حر و حریر چہ معنے دارد و در اتصال و اسناد این حدیث مر ابن حزم ظاہری را کہ از علماے متاخرین
محدثین ست و قابل ست با باحت غنا و مزامیر بحبث تعصبی کہ در ینباب دارد سخن ست و شرح و تحقیق این مقام
تفصیلے طلبد و موقوف بود بر بیان بعض مصطلحات علم حدیث بدانکہ در اصول حدیث مقرر شدہ است کہ بخارے
در تراجم ابواب صحیح خود بعض احادیث می آرد کہ سند آنہا را از اول حذف کند گاہی بصیغۂ جزم و معلوم چنان کہ
ذکر فلان و قال فلان شلاً و این قسم محکوم علیہ است بصحت و گاہی بصیغۂ تمریض و مجہول چنانکہ قیل و یقال و این محل
توقف ست و مجزوم الصحۃ نہ ولیکن چون وی رحمہ اللہ آنرا در صحیح آوردہ است مشعر ست کہ اصلش صحیح ست زیرا کہ
وی التزام کردہ است کہ درین کتاب جز صحیح نیارد و این حذف اسناد را از اول تعلیق گویند و آن حدیث را معلق
اگر چہ حذف تا آخر اسناد نیز باشد و گفتہ اند تعلیقات البخارے متصلۃ یا مسندۃ یعنے اگر چہ بظاہر منقطع آمدہ
اما در واقع متصل اند و این حکم در جائے ست کہ نسبت بر جال حدیث گوید کہ میان او و ایشان واسطہ است اما اگر
نسبت بشیخ بیواسطہ خود گوید قال فلان این حکم معلق ندارد و در صورت حذف اسناد داخل نہ این حکم عنعنہ دارد

و آن حرام شد اکنون رزق وی از کجا رسد و جز این کار ے از دست وی نمی برآید اذن میکنی که دف زنم بیقا
یا رسول اللہ عز سوونہ اذنست و نہ کرامت دروغ گفتی ای دشمن خدا حق تعالی ترا قدرت بر رزق حلال طیب
داد و تو حرام را بجاے آن اختیار کردے اگر بعد ازین انیکار کردے ترا چنین و چنان کنم برخیز از پیش من
و توبہ کن الحدیث و اکثر مفسرین لہو الحدیث را الغنا تفسیر کردہ اند و گفتہ اند کہ ابن عباس و ابن مسعودؓ سوگند
خوردہ اند کہ مراد اینست و قول فضیل ابن عیاض ست الغناء رقیۃ الزنا و دار قطنی و دیلمی از جابر آوردہ کہ چون
روز قیامت شود بگوید حق سبحانہ و تعالی کجا اند آنہائی کہ منزہ مے داشتند چشم و گوش خود را از مزامیر شیطان
جدا کنید ایشان را در تلہای مشک و عنبر و بگوئید مر فرشتگان را کہ بشنوانند ایشان را تسبیح و تمجید من پس بشنوند
بآوازہاے خوش کہ ہرگز کسے مثل آن نہ شنیدہ و در جامع الاصول نیز صدر این حدیث آوردہ است و ہم
در جامع الاصول از ابی داؤد و در مشکوۃ نیز از احمد آوردہ کہ نافع مولاے ابن عمر میگوید کہ بودم با ابن عمر در راہے
ناگاہ بشنید آواز مزمارے را پس بنہاد ہر دو انگشت خود را در ہر دو گوش خود و از راہ بیک سو شد پس ترگفت
مر العبد از ساعتی آیامی شنوی آن آواز را و من در ان زمان خرد بودم و در روایتی آمدہ کہ بودم من نزد یک
ابن عمر ناگاہ آوازے شنید الحدیث و ابو داؤد در حدیث خود آوردہ کہ گفت ابن عمر بودم با رسول اللہ صلی اللہ
علیہ و آلہ وسلم پس شنید مثل انچہ من شنیدم و کرد چنین کہ من کردم و در حدیث وی ذکر آنکہ نافع گفت کہ خرد بودم
نیست و مقصود از ذکر خردے عذر آنست کہ چرا او را منع نکرد و این احادیث ست کہ در ذم غنا و مزامیر و ملاہے
وارد شدہ و امثال آن احادیث دیگر نیز آمدہ کہ از جہت خوف تطویل برین قدر اقتصار افتاد و شاید کہ تو بگوئی شک
نیست کہ درین میان احادیث ست کہ محدثین حکم بضعف آن کردہ اند و تصریح بصحت آن نہ نمودہ و بعض ازان قبیل
ست کہ بعد م صحت آن حکم کردہ اند چنانچہ در ضمن بیان اشارتے بدان کردہ شد و مدعاے مصنف آنست کہ حدیثی
صحیح در ینباب نیامدہ اگر آزادارے بیارتا حقیقت حال معلوم شود بدانکہ بعد از قطع نظر ازان کہ حدیث ضعیف بتعدد
طرق بمرتبہ حسن رسد و حسن بمرتبہ صحیح حدیث صحیح در ینباب حدیث جاریتین ست کہ بعض مردم آنرا در اثبات
اباحت نیز بیارند و انصاف آن ست کہ مدلول آن ذم ست مگر در بعض مواضع مثل ایام عید و مانند آن و الفاظ آن
چنانچہ در صحیح بخاری و مسلم آمدہ این ست کہ عائشہؓ میگوید کہ در آمد بر من رسول خدا صلے اللہ علیہ و آلہ وسلم و نزد من
دو جاریہ بودند کہ تغنی میکردند بغناے بعاث پس بہلو افتاد آن حضرت صلے اللہ علیہ و آلہ وسلم بر جامۂ خواب
و بگردانید روے مبارک خود را پس در آمد ابو بکرؓ پس منع کرد مرا و گفت مزمار شیطان را نزد پیغمبر صلے اللہ علیہ و آلہ وسلم
روا میدارے پس آن حضرت صلے اللہ علیہ و آلہ وسلم روے مبارک با بو بکر آورد و گفت بگذار این دختر گان را یا ابا بکر
پس چون غافل شد ابو بکر خلہ کردم آن دو جاریہ را تا بیرون رفتند و بود این واقعہ روز عید و در روایت دیگر آمدہ کہ
گفت عائشہؓ در آمد بر من ابو بکر و نزد من دو دختر ک بود از دختر گان انصار کہ غنا میکردند بدانچہ گفت و گو کردہ بودند
بدان انصار روز بعاث گفت عائشہؓ و نبودند آن دختر گان مغنیہ پس گفت ابو بکرؓ آیا مزمور شیطان در خانۂ رسول خدا
ست و آن روز عید بود پس گفت رسول خدا صلے اللہ علیہ و آلہ وسلم ہر قومے را عیدے ست و این روز عید
ماست و در روایت دیگر آمدہ کہ ابا بکرؓ در آمد بر عائشہؓ و پیغمبر خدا صلے اللہ علیہ و آلہ وسلم نزد وے بود روز عید فطر

صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم فرمود کہ آن بید ایستادہ برائے نماز و در روایت دیگر آمدہ از انس کہ بودیم ما نزد رسول خدا صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم پس بگزید مرد دیرا بر غوث پس لعنت کرد آن مرد آنرا پس فرمود آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم کہ لعنت مکن او را کہ وے آگاہ گرداند پیغمبری را از پیغمبران برای نماز و از انس در حدیث بخاری در ادب مفرد و در حدیث احمد و طبرانی و غیر ایشان نیز مثل این آمدہ و شیخ ابن حجر جزوے علیحدہ در ینباب تصنیف کردہ انتہی

تنبیہ امام مستغفری در دعوات و غیر وے نیز از ابی ذر مرفوعاً آوردہ کہ اگر ایذا کند بر غوث بگیر قدحی از آب و بخوان بر وے ہفت بار این آیت راہ مالنا ان لا نتوکل علی اللہ الآیۃ۔ و بگو اگر شما مؤمن اید باز دارید ما را از شر خود و ایذاے خود پس از این بپاش آن آب را گرد فراش خود امن می یابی از شر آن و خواندن این آیت در صباح و مساء از برای دفع ہوام و عقارب از عمر ابن عبد العزیز نیز نقل کردہ اند و گفتہ اند کہ از براغیث نیز نافع ست و اللہ اعلم

در بیان ذم سماع

و در باب ذم سماع حدیثے صحیح وارد نشدہ مراد خصوص سماع غنا ست یا عام تر از غنا و مزامیر و در ذم ہر یکے از ان احادیث وارد شدہ است سیوطی در جمع الجوامع در کتاب لہو و لعبی از حدیث طبرانی در معجم کبیر و خطیب در تاریخ از ابن عمر آوردہ کہ نہی عن الغناء و الاستماع الی الغناء و عن الغیبۃ و الاستماع الی الغیبۃ و عن النمیمۃ و الاستماع الی النمیمۃ و از حدیث خطیب از امیر المومنین علی آوردہ نہی عن ضرب الدف و لعب الصنج و ضرب الزمارۃ و از ابن ابی الدنیا در ذم ملاہی از ابن مسعود آوردہ کہ الغناء ینبت النفاق فی القلب کما ینبت الماء البقل و از دیلمی در مسند الفردوس از انس باین لفظ آوردہ الغناء و اللہو ینبتان النفاق فی القلب کما ینبت الماء العشب و الذی نفسی بیدہ ان القرآن و الذکر لینبتان الایمان فی القلب کما ینبت الماء العشب سخاوے در مقاصد حسنہ گفتہ و لا یصح کما قالہ النووی و از ابی ہریرہ آوردہ باین لفظ حب الغناء ینبت النفاق فی القلب کما ینبت الماء العشب و از ابن صیصرے در امالی از ابن مسعود آوردہ ایاکم و المعازف و الغناء فانہما ینبتان النفاق فی القلب کما ینبت الماء البقل و صاحب مشکوٰۃ از بیہقی در شعب الایمان از جابر آوردہ الغناء ینبت النفاق فی القلب کما ینبت الماء الزرع و سیوطی از ابن مردویہ و بزار و ضیاء مقدسے در مختارہ و سعید ابن منصور در سنن خود از انس و بیہقی از عائشہ رضی آوردہ صوتان ملعونان فی الدنیا و الآخرۃ مزمار عند نغمۃ و رنۃ عند مصیبۃ و از حکیم ترمذی در نوادر الاصول آوردہ من استمع الی صوت غناء لم یؤذن لہ ان یسمع صوت الروحانیین فی الجنۃ قیل و ما الروحانیون قال قراء اہل الجنۃ و ایں حدیث ضعیف ست جدا و از ابی امامہ آوردہ اند ان اللہ عز و جل بعثنی ہدے و رحمۃ للعالمین و امرنی بمحق المعازف و المزامیر و الاوثان و الصلیب و امر الجاہلیۃ الحدیث و ایں حدیث را ابو داؤد طیالسے روایت کردہ و احمد ابن حنبل و ابن منیع نیز مانند این آوردہ و بزار از ابن عباس مرفوعاً آوردہ حرم المیتۃ و المیسر و الکوبۃ یعنی الطبل و از دیلمی از ابن عباس مرفوعاً آوردہ امرت بہدم الطبل و المزمار و از ابن صیصرے در امالی و ابن عساکر در تاریخ آوردہ من قعد الی قینۃ یستمع منہا صب اللہ فی اذنیہ الآنک یوم القیامۃ و از جابر آمدہ اول من تغنی ابلیس و ابن ماجہ و طبرانی از صفوان ابن امیہ آوردہ کہ در مدینہ عمر ابن قرہ مردے بود کہ کسب وے دف زنی بود چون کریمہ و من الناس من یشتری لہو الحدیث نازل شد نزد آن حضرت آمد صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم و عرض کرد کہ ادر ایں بخت پیش آمد کار وے دف زنی بود

روایت کرده لیکن در تعیین واسطه مضطرب اند و از مجاهد از ابی سعید خدری و عبد الله ابن عمرو ابن العاص نیز آمده
و زعم کرده ابن طاهر و ابن جوزی که این حدیث موضوع ست و نسائی بلفظ لا یدخل ولد زانیة الجنة از روایت شعبه و
سفیان ثوری از عبد الله ابن عمر آورده و ابن حبان از هر دو وجه روایت کرده و هر دو طریق محفوظ ست و شیخ
ابن حجر گفته که بر تقدیر صحت تفسیر کرده اند آنرا علما که معنی او این ست که در نمی آید بهشت را اگر عمل کند مثل عمل والدین
خود و اتفاق دارند بر انکه محمول بر ظاهر نیست و بعض در تاویل وی گفته که مراد بولد زنا کسی ست که مواظب ست
بر زنا و ملازم ست آنرا چنانکه گفته میشود مر شجعان را بنو الحرب و مراد اولاد مسلمان را بنو الاسلام و الله اعلم و در باب

لیس للفاسق غیبة درین معنی چیزی ثابت نشده در نهی از غیبت مسلمان و شدت زجر و تشنیع آن احادیث
صحیحه وارد شده و بحد شهرت کشیده است اگرچه فاسق باشد و در بعض احادیث آمده که لیس للفاسق غیبة یعنی
اگر فاسق را غیبت کنند و انچه در وست از فسق و فجور غائبانه ذکر کنند دران اثم نباشد سیوطی از طبرانی از معویة بن
حیده روایت کرده لیس للفاسق غیبة و در روایتی لیس للفاجر غیبة و در حدیث دیگر بطرق متعدده آورده که آیا حیا میکند
از ذکر فاجر که ذکر کنید او را بانچه در وست تا بشناسند او را مردم و حذر کنند از وی و در مقاصد حسنه نیز این را بطرق
متعدده آورده از طبرانی و بیهقی و دار قطنی و ابن عدی و ابن حبان و حاکم و عقیلی و ابی الشیخ و غیرهم و حکم بعدم صحت
بلکه بوضع و تکذیب بعضی از رواة آن از ایشان نقل کرده و گفته که اگر این حدیث صحیح ست محمول ست بر فاسق معلن
مجاهر که پرده حیا از روی حال برافگنده و بعلانیه و آشکارا فسق میکند انچنین کس را غیبت نباشد و در غیبت او
اثمی نه و درین باب نیز احادیث بسیار آمده چنانکه من لا حیاء له لا غیبة له من القی جلباب الحیاء فلا غیبة له انما الغیبة لمن
لم یعلن بالمعاصی و اگرچه در طرق این احادیث نیز ضعفی باشد و لیکن در صحیح نیز این معنی ورد و یافته چنانکه در مشکوة
از حدیث بخاری و مسلم از ابی هریره و در جامع الاصول از ابی هریره و جابر درین باب آورده که گفت آن حضرت
صلی الله علیه و آله وسلم کل امتی معافی الا المجاهرون یعنی تمامه امت من سلامت داشته میشوند از غیبت و
عیب کردن مگر آنانکه مجاهر و معلن اند بفسق و در مشکوة این زیادت آورده که از بیباکی و عدم مبالات ست
از غیبت که عمل کند مرد در شب عمل بد را و حال انکه پوشیده است خدا یتعالی بروی آن عمل را و در وقت صبحدم
بمردم گوید که شب چنین و چنین عمل کردم و بر خود پرده دری کند و درین معنی گفته است + سوم پرده بر بیحائی متن +
که او میدرد پرده خویشتن + و علما را اتفاق ست که صحیح ست غیبت از فاسق معلن و امام جائر و مبتدع و داعی
و نزد تظلم و نصیحت و تزکیه شهود و رواة اخبار و در صورت تظلم اگر صبر کند افضل ست و کفارت غیبت بحلی خواستن
از مغتاب اگر رسیده است بوی والا توبه و استغفار کافی ست و در بحلی خواستن لازم نیست که بتفصیل آنرا
بوی بگوید و علی الاجمال کافیست که گوید ترا غیبتی کرده ام به بخش و در بعض احادیث آمده که استغفار کردن مر
مغتاب را نیز کفارت غیبت ست بگوید اللهم اغفر لمن اغتبته و در باب نهی از سب بر اغیث چیزی ثابت نشده
در مقاصد میگوید که طبرانی در اوسط از حدیث ابی یوسف قاضی از امیر المومنین علی آورده که گفت فرود آمدیم ما
در منزلی پس ایذا کردند ما را براغیث پس دشنام کردیم ما آنها را پس فرمود رسول خدا صلی الله علیه و آله وسلم دشنام
نگفتید براغیث را که نیکو دابه است که بیدار کرد شما را برای ذکر خدا و از انس که گفت ذکر کرده شدند براغیث نزد رسول

در بیان حرمت فاسق

در بیان نهی از سب براغیث

مگر آنکه اذن بگیرد از مصاحب خود انتهی واین نهی در حدیث صحیحین وترمذی وابو داؤد واقع شده واین کلمه که بسلمان فارسی فرموده یا سلمان شکنب در دو در بعض نسخ شکنت بتاے خطاب نیز مے آرند اصلی ندارد وبخاری در صحیح خود بابی عقد کرده بعنوان باب من تکلم بالفارسیة والرطانة وحدیث جابر آورده که روز خندق ازان حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم التماس حضور شریف بخانه وی نموده پس آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم باصحاب ندا در داد که در خانه جابر سورے ست زود باشید وآنجا حاضر آئید وسور کلمه فارسے ست دیگر حدیث ام خالد آورده که خرد بود وهمراه پدر خود پیراهنی زرد پوشیده نزد آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم آمد آن حضرت فرمود صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم سنه سنه که کلمه حبشیه است بمعنی حسنه دیگر کلمه کخ کخ که موضوع ست برای زجر صبیان از مستقذرات نیز کلمه فارسی ست ودر صحیحین از حدیث ابی هریره آمده که حسن ابن علی خرد بود وتمرهٔ از تمره صدقه که نزد آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم آورده بودند برگرفت ودر دهن نهاد حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم فرمود کخ کخ وزجر کرد تا بیندازد آنرا از دهن او فرمود که آیا نمیدانی که ما صدقه نمیخوریم وکذا قال الطیبی ولیکن اینجا گفته اند که فارسی بودن لفظ سو محل بحث ست تواند که مشترک باشد میان لغت عرب وفرس چنانکه صابون وامثال آن گفته اند وسند تواند که اختصاص حسنه بود وکخ کخ صوت ست نه لفظ موضوع عربی یا فارسی کذا قالوا ودر باب کراهت سخن فارسی گفتن چیزے ثابت نشده وحدیث کلمه فارسیة ممن یحسن العربیة لم یحسنها خطیئة خطا است وفی الشریعة آورده که البغض الکلام الی اللہ الفارسیة وکلام الشیاطین الخوزیة وکلام اهل النار البخاریة وکلام اهل الجنة العربیة وگفته که جوزقانی اینحدیث را آورده ودر اسناد وی اسمعیل ابن زیاد بلخی ست ووی متهم ست بوضع این حدیث وحافظ ابن حجر گفته که این اسمعیل از شیوخ بخارے ست در غیر صحیح وگویا که آفت در اینحدیث از پایان اوست انتهی ونیز آورده که سن تکلم بالفارسیة زادت فی حبه ونقصت من مروته وگفته که روایت کرده این را ابن عدے از انس ودر وی طلحة بن زید ست تعقب کرده شده است بآن که روایت کرده است آنرا حاکم در مستدرک ولیکن ذهبی گفته که لیس بصحیح واسناده واه ولیس لهذا شاهد ست از حدیث ابن عباس که روایت کرده او را حاکم که گفت من احسن منکم ان یتکلم بالعربیة فتکلم بالفارسیة فانه یورث النفاق واز امیر المومنین عمر آورده که گفت لا تعلموا رطانة الاعاجم ولا دخلوا علی المشرکین فی کنائسهم فان السخطة تنزل علیهم واز وی آمده که شنید مردی را که تکلم میکند بفارسی در طواف پس بگرفت هر دو بازوے او را وگفت بگیر بسوے عربیت راه را رواهما البیهقی الاول فی السنن والثانی فی الشعب انتهی ونیز آورده است که نفرستاد حق تعالی هیچ وحے هرگز بر هیچ پیغمبر مگر بعربیت بعد ازان وحے میرساند بقوم خود بزبان ایشان واز ابن مردویه در تفسیر از ابن عباس آورده که گفت وحے کرده میشود بر جبرئیل بزبان عربی وحے آرد وے بر هر پیغمبرے بزبان وے هیچ یکے ازینها صحیح نیست وعجب آنکه حدیث دیگرے آرد که ناظر در مدح زبان فارسی ست که میگوید کلام آنکسانیکه گرد عرش اند فارسی ست وحق تعالی چون خواهد وحے کند یعنے بآن کسانی که گرد عرش اند امر میرا که در وے نرمے وآسانی ست وحے میکنند بفارسی واگر خواهد وحے کند امر میرا که در وے سختی ست وحے میکنند بعربی ولفظ دیگر آمده که چون غضب کند وحے بعربی بفرستد وچون راضی بود بفارسی وحے کند واینها نیز از موضوعات اند ودر باب ولد الزنا آنکه مشهور شده که ولد الزنا لا یدخل الجنة حدیثے ثابت نیست وباطل ست در مقاصد حسنه میگوید که اینحدیث ابو نعیم در حلیه از مجاهد از ابی هریره مرفوعا آورده واعلال کرده آنرا دار قطنی بآنکه مجاهد از ابی هریره سماع ندارد وباثبات واسطه میان مجاهد وابی هریره نیز طبرانی وابو نعیم وغیرهما

در بیان سخن فارسی گفتن

در بیان حکم ولد الزنا

بجهت تزئین باشد و امام محمد گفته لا باس به کذا فی مطالب المومنین نقلا عن الخلاصة و مختار آنست که مکروه است بجهت ورود نهی ازان در احادیث و شاید که وجه عدم کراهت بجهت کلامے که در صحت و ثبوت این احادیث ست و مانا حکم مصنف بعدم ثبوت اینها بجهت این اسناد ست که عمرو ابن شعیب عن ابیه عن جده زیرا که گفته که اگر ضمیر عن جده بعمرو راجع ست این حدیث مرسل ست و اگر باب عائد بود منقطع زیرا که اصل نسبت این چنین ست عمرو ابن شعیب بن محمد بن عبد الله ابن عمرو ابن العاص و چون ضمیر جده بعمرو بود و اینحدیث از محمد بود دوے تابعی ست و تابعی چون رفع کند حدیث مرسل بود و اگر باب بود حدیث از عبد الله ابن عمرو بود دوی صحابی ست ولیکن شعیب ازوے سماع ندارد پس حدیث منقطع باشد ولهذا این اسناد در صحیحین نیست و الله اعلم و در باب تختم بخاتم عقیق و تختم در دست راست چیزے ثابت نشده در تختم بخاتم عقیق احادیث آمده که دوی مبارک ست و نفی فقر میکند و نیز آمده که هر که تختم کند بعقیق و نقش کند بروے و ما توفیقی الا بالله توفیق دهد خدا یتعالی او را برای هر چیز و دوست دارند او را هر دو فرشته و نیز آمده که اکثر حرز اهل جنت عقیق ست و آمده که هر که تختم کند بعقیق همیشه بیند چیز یرا که دوست میدارد آنرا و قضا کرده نشود مراورا اگر اینچه نیک ست و سعادت ست و این احادیث بصحت نرسیده چنانچه شیخ مصنف گفته و اما آنکه گفته که در باب تختم در دست راست چیزے ثابت نشده محل بحث ست از جهت ورود احادیث صحیحه در ینباب و خود نیز سابقا در باب پوشش آن حضرت صلے الله علیه و آله وسلم گفته که انگشتری در دست کرده اما روایات مختلف ست در بعض احادیث آنکه در دست راست بودے و در بعض در دست چپ و مجموع احادیث صحیح ست ظاهر آنکه گاهی در دست چپ و گاهی در دست راست بودے و این عبارت مصنف ست در ینباب و در ینجا میگوید که چیزے ثابت نشده و در باب نهی از عرض خواب هر زنان چیزے ثابت نشده انچه صحیح شده در ینباب آنست که خواب را عرض نکنند مگر بلبیب عاقل و در بعض روایات بعالم ناصح و در بعض روایات بلبیب حبیب و نیز آمده که اگر خواب بد به بیند نقل کند در جانب دست چپ و نگوید آنرا بکسی اینجا نهی از عرض خواب بر جاهل و کول و دشمن مفهوم شد اما در خصوص نهی عرض آن بر زنان چیزے صحیح نشده و در تنزیه الشریعه آورده است که نهی ان یقص الرؤیا علی النساء و گفته که روایت کرده اینحدیث را عقیلی از عائشة و گفته که لا اصل له و در میزان گفته که عبد الملک ابن مهران تحدیث کرده بحدیثی باطل که لا یقص الرؤیا علی النساء انتهی و در مواهب لدنیه از عبد الرزاق از سعید ابن عبد الرحمن نیز روایت کرده و از عائشة رضی الله عنها آورده است که زنی بود از اهل مدینه حامله که شوهر وے بتجارت رفته بود آن زن در خواب دید که ستون خانه شکسته و پسر سے اعور زائیده نزد عائشة رضی الله عنها آمد و خواب خود را عرض کرد فرمود اگر این خواب تو صادق ست شوهر تو بمیرد و بزائی تو پسر سے فاجر پس نشست آن زن و گریه میکرد پس آن حضرت صلے الله علیه و آله وسلم فرمود بگذار یا عائشة چون تعبیر کنند شما مسلمانی را خواب او را تعبیر کنید بخیر زیرا که خواب موافق تعبیر میآید پس فرمود آن حضرت صلے الله علیه و آله وسلم امر آن زن را خیر ست ان شاء الله تعالی میآید شوهر تو بسلامت و میزائی پسر نیکوکار و الله اعلم و در باب تکلم پیغمبر صلے الله علیه و آله وسلم بفارسے مثل اعنب دودو و باکمان شکنب در دو چیزے ثابت نشده و صحیح نگشته و در بعض الفاظ العنب و دودو و التمر کمیک نیز آمده در مقاصد حسنه میگوید که این مشهور ست میان اعاجم اما اصلے ندارد و نعم از جمیع میان دو تمر کسی را که با خود شریک دارد در خوردن نهی وارد شده

در بیان تختم بعقیق

در بیان نهی از عرض خواب بر زنان

در بیان تکلم پیغمبر صلے الله علیه و آله وسلم بفارسی

از ابن عباس وگفته اند که این حدیث صحیح نیست و در اسناد دوے عبد الکریم ست و وے ابن ابی المخارق ست و ابو امیه بصرے وگفته اند که جماعه از صحابه خضاب سیاه کرده اند مثل امام حسن و امام حسین و سعد ابن ابی وقاص و جماعهٔ از تابعین و بر تقدیر صحت حدیث مراد آن خواهد بود که رنگی یا بندبوے بهشت را از جهت فعل اعتقادی که صادر شده است از ایشان نه از جهت خضاب چنانکه در شان خوارج آمده است که سیماے ایشان تحلیق راس ست و حال آنکه تحلیق راس حرام نیست و شیخ ابن حجر گفته است که خطا کرده است ابن جوزے که طعن در عبد الکریم کرده است زیرا که این عبد الکریم ابن مالک جزری ست ثقه است و روایت او در صحیح آمده و این حدیث را احمد در مسند خود و ابو داؤد و نسائی و حاکم در مستدرک خود و ابن حبان در صحیح خود و بیهقی در سنن و شعب و ضیا در مختاره و حافظ ابن الحلا آورده اند و ابن جوزے در عدم تصحیح این حدیث تخطیه کرده وگفته که اگر تسلیم کنیم که این عبد الکریم ابن ابی المخارق ست احمد از وے روایت دارد و وے روایت نمیکند مگر از کسیکه ثقه است نزد وے و بخارے نیز این حدیث را بطریق تعلیق و مسلم در متابعات آورده و ذهبی گفته که وے ابن ابی المخارق نیست و حدیث صحیح ست انتهی و ازین تحقیق ظاهر شد که حدیث وعید بر خضاب سیاه صحیح ست و هر چه بر خلاف آن مرویست غیر صحیح و مختار نیز در مذهب فقها همین ست و در مطالب المومنین میگوید که اتفاق کرده اند مشائخ که خضاب به حناء رخ مردان سنت ست و از سیماے مومنان است اما خضاب بسواد هر که از غازیان ست برای هیبت در چشم اعدا آنرا زین کند درست ست و هر که برای زینت نفس خود و دوستان و زنان مرو را مکروه بود نزد اکثر مشائخ و بعض تجویز کرده اند بکراهت کذا فی المحیط و سلف خلاف کرده اند در ان بعض مکروه میدارند زیرا که پیرے نور الهی ست و تغییر نور الهی مکروه و از ابن عباس آورده اند که فرمود چنانچه خوش دارم که زینت کند برای من امرأة من خوش دارد وے که زینت کنم من برائے وی و از امام ابی یوسف در روایت ست یکی آنکه اگر در حالت قتال کند لاباس به است و اگر برای تزئین و زن خود کند نیز لاباس به است کذا فی شرح ادب القاضی و بصحت رسیده است که امیر المومنین ابو بکر صدیق خضاب میکرد و بخاوکتم که گیاهی ست و لیکن رنگ آن سیاه نیست بلکه سرخ مائل بسیاهی کذا قالوا و مانا که آنچه منقول از صحابه مذکورین ست نیز همین ست و الله اعلم و خضاب زن دست و پاے را بحنا برای تزئین مر زوج خود را مادام که در ان صور و تماثیل نباشد لاباس ست و جاریه صغیره را نیز لاباس ست و مرد را و صبی را نیز باید کرد مگر آنکه عذرے داشته باشد و مکروه است خضاب بسواد و بالجمله خضاب بحنا جائز ست باتفاق اما در خضاب بسواد خلافی هست و لیکن مختار در مذهب حرمت و کراهت ست

و در باب نهی از نتف شیب چیزے ثابت نشده در جامع الاصول از حدیث ابو داؤد و ترمذے و نسائی از عمرو ابن شعیب عن ابیه عن جده آورده که گفت گفت رسول خدا صلے الله علیه وآله وسلم نتف نکنید شیب را یعنی نچینید موے سفید را زیرا که نیست هیچ مسلمانی که پیر شود در اسلام مگر آنکه باشد او را نوره روز قیامت و در روایتی آمده که بنویسد او را بعدد هر شعره حسنه و محو کند بدان خطیه این و روایت ابی داؤد ست و در روایت ترمذے آمده که پیغمبر صلے الله علیه وآله وسلم نهی کرده از نتف شیب وگفته که وے نور مسلمان ست انتهی و سیوطی در جمع الجوامع آورده که کسیکه رنگ کند بسیاهی نظر نکند خدا بسوے وے روز قیامت و کسیکه نتف کند شیب را قبح کند پوست او را خدا بعالے بمقامع از آتش روز قیامت رواه ابن عساکر عن عمرو ابن شعیب عن ابیه عن جده و نتف شیب نزد امام ابو حنیفه مکروه است اگر

در بیان چیزهاے که موی سفید

آواز خروس و آواز خواننده قرآن و آواز کسیکه استغفار میکند در وقت سحر و از ابی الشیخ از ابن عمر آورده که دشنام نکنید خروس سفید را زیرا که وی دوست من ست و من دوست وی و دشمن دشمن من ست سوگند بخدای که فرستاده است مرا بحق اگر بداند بنی آدم چیزے که در قرب اوست هر آئنه بجز ند پرهاے ویرا و لحم اورا بزر و نقره و بدستیکه میراند جن را تا جائیکه میرسد آواز وے این روایات سیوطی ست در جمع الجوامع و سخاوی نیز در مقاصد این احادیث آورده و اسانید آنها را ذکر کرده و بعضے از آنها را نسبت بضعف کرده و میگوید که شیخ ابن حجر بر ابن جوزے در آوردن او این احادیث را در موضوعات انکار کرده و گفته که ظاهر نمیشود بر من حکم کردن بر ین متن بوضع و سخاوے میگوید ولیکن در اکثر الفاظ آن رکتی ست که اصلا رونق ندارد و حافظ ابو نعیم اخبار دیک را در جزوے علیحده افراد نموده است انتهی و الله اعلم و در باب فضائل حنا چیزے ثابت نشده سیوطی از طبرانی از ابن عباس آورده که گفت آورده شد نزد رسول خدا صلی الله علیه و آله وسلم گل حنا را فرمود الفاغیة تشبه ریحان الجنة فاغیة مشابه ریحان بهشت ست و در قاموس میگوید فاغیة شگوفه حناست و در مجمع البحار در ماده فغا سے آرد در حدیث سید ریاحین الجنة الفاغیة و میگوید که فاغیة شگوفه حنا را گویند و بعض گفته شگوفه ریحان و بعض گفته اند شگوفه هر نبات صحرائی که آنرا کسی نکشانده و گفته اند فاغیه از هر نبت نور را گویند از ینجاست حدیث کان رسول الله صلی الله علیه و آله وسلم یحب الفاغیة انتهی و در تنزیه الشریعة بصریح در فضائل حنا نیز آورده که سید ریاحین الجنة الحناء این را خطیب از ابن عمر آورده و در روے بکر ابن بکار قیسی ست و وی لیس بشئی ست و بعض گفته اند که توثیق کرده است اورا ابن حبان و غیر وے و این حدیث را تابعت ست که روایت کرده است آنرا طبرانی و ازبریده آمده است بلفظ سید ریحان اهل الجنة الفاغیة رواه البیهقی فی الشعب و نیز از انس آورده کان احب الریاحین الی رسول الله صلی الله علیه و آله وسلم الفاغیة انتهی و از ینجا نیز معلوم شود که مراد بفاغیه حناست و نیز آورده که حنا سنت خدا و سنت رسول اوست تبیح میکند بر مرد و زن و صبی و دو رکعت در حنا برابر ست با بیست و چهار رکعت و چون در آورده میشود مرده در قبر در سے آید بروے منکر و نکیر پس میگوید یکی از ایشان مرد دیگری را بپرس اورا میگوید چگونه بپرسم اورا و حال آنکه باوے حجت اسلام ست یعنی خضاب بحنا و در روایتی آمده چگونه بپرسم اورا در بروے نور اسلام ست ابن جوزے این احادیث را آورده و طعن کرده و گفته احادیث در فضل حنا آمده و هیچ یکے از آنها صحیح نیست و نیز آورده که نفقه درهمی در راه خدا بهفصد درهم ست و نفقه درهمے در خضاب بهفت هزار درهم رواه الدارمی عن ابی طیبه و در روے الیسع بن عیسی مخزومے ست و وی مجهول ست و نیز آورده که خضاب کنید که خدا یتعالی و فرشتگان او و انبیا و رسل او و هر چه پیدا کرده است و خلق نموده حتے ماهیان در دریا و طیور در آشیانها دعا بر حمت میکنند بر صاحب خضاب و آثار وضیع بر ین لائح ست و در جمع الجوامع آورده که خضاب کنید بحنا که وی خوشبوست و تسکین میکند ترس را و زیاده میکند شباب شما را و جمال و نکاح شما را و اینها همه در خضاب بحناست نه خضاب بسواد و همدرین کتاب حدیث آورده است که عیبا شند در آخر زمان قومی که خضاب کنند باین سیاهی مثل حواصل حمام در نیابند ایشان بوے بهشت را روایت کرد این حدیث را بغوے

از ابن عباس

ابن نفاخ فنا

در بیان فضائل خروس سفید

از ہجرت باقی ماند و تحدیث کرد و روایت کرد که شنیدم از پیغمبر خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم که گفت سنن ستم الورد ولم یصل علی فقد جفانی و درین لفظ قید احمر نیست انتہی و با وجود آن و قطع نظر از صحت این حدیث اگر نزد شم رائحہ طیبہ و استحضار و تذکار طیب رائحہ طیبہ مصطفوے و محبت وے صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم مرطیب را باہدائے ہدیہ صلوۃ مشرف و محظوظ گردد مستحسن ست چنانکہ بمشاہدہ و معائنہ آثار و صفات وی صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم

کذا افتی بعض العلماء المتاخرین بلکہ در باب فضائل خروس سفید چیزے ثابت نشدہ و این حدیث مشہور مسلسل کہ الدیک الابیض صدیق باطل و موضوع ست احادیث در فضل مطلق خروس سفید یا غیر سفید آمدہ چیزے ثابت نشدہ چنانکہ سیوطی در جمع الجوامع بروایت ابی داؤد از زید بن خالد آوردہ لاتسبوا الدیک فانہ یوقظ الصلوۃ از ابن نجار و بیہقی از ابن مسعود آوردہ کہ آواز کرد خروس نزد آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم و نزد وے مردم بودند پس گفت مردی اللہم العنہ فرمود دشنام مکن او را کہ وے میخواند بنماز و از طبرانی و بیہقی و غیرہما از ابن مسعود و ابی ہریرہ و بروایت احمد و ابی داؤد و ترمذی و بیہقی از ابی ہریرہ آوردہ کہ چون بشنوید آواز خروس را سوال کنید خدا یتعالی را از فضل وی زیرا کہ وی مے بیند فرشتہ را و چون بشنوید آواز خر را پناہ جوئید بخدا از شیطان رجیم زیرا کہ وے مے بیند شیطان را و از ابو الشیخ از ابی ہریرہ و ابن مردویہ از عائشہ رضی اللہ عنہا آوردہ کہ آواز خروس نماز اوست و زدن او بدو بازوے خود رکوع و سجود او و در خصوص خروس سفید نیز احادیث آمدہ و بسیار آمدہ چنانکہ ہم سیوطی از ابن قانع از ثوبان بن عنبۃ آوردہ کہ الدیک الابیض صدیقی خروس سفید دوست من ست و از ابی بکر بر سقے از ابی زید انصاری آوردہ کہ خروس سفید دوست من ست و دوست دوست من و دشمن دشمن خدا و در حدیث عائشہ رضی اللہ عنہا آمدہ و دشمن دشمن من و از بغوی از خالد ابن معدان آوردہ کہ خروس سفید دوست من و دشمن دشمن خدا ست پاسبانی میکند صاحب خود را و ہفت خانہ دیگر را و در حدیث عقیلی و ابو الشیخ از انس آمدہ کہ خروس سفید حبیب من و حبیب حبیب من کہ جبرئیل ست پاسبانی میکند خانہ خود را و شانزدہ خانہ را از ہمسایہا چہار از یمین و چہار از شمال و چہار از پیش و چہار از پس و از بیہقی از ابن عمر آمدہ کہ خروس اعلام میکند بنماز و ہر کہ نگاہدارد خروس سفید را نگاہداشتہ مے شود از سہ چیز از شر ہر شیطان و ساحر و کاہن و از ابی الشیخ از ثوبان آوردہ کہ مرغ خدا یتعالی را خروسے ست کہ چنگلہای وے در زیر زمین ست و گردن وے زیر عرش و بازوہائے او در ہوا میزند ہر دو بازوے خود را ہر شب وقت سحر و مے گوید سبحوا القدوس و بنا الرحمن لا الہ غیرہ و ہم از ابی الشیخ از ابن عمر آوردہ کہ خدا یتعالی را خروسے ست کہ ہر دو بازوے وی منقش ست بزبرجد و لؤلؤ و یاقوت و یک بازوے وی در مشرق ست و بازوے دیگر در مغرب و پایہائے او در زمین و سر وے در زیر عرش چون وقت سحر اعلی شود بزند بازوے خود را و مگوید سبوح قدوس بنا اللہ لا الہ غیرہ ہمہ خروسان بازوہائے خود را بزنند و آواز کنند و چون روز قیامت برسد فرمان شود کہ بازوہائے خود را بہ بندد و آواز خود را پست کنید پس بدانند اہل آسمان و زمین کہ قیامت نزدیک رسید و از طبرانی از صفوان نیز مانند این آوردہ و از ابن عدی و بیہقی از جابر نیز آوردہ و تضعیف کردہ و از دیلمی از ام محمد بنت زید بن ثابت آوردہ کہ سہ آواز ست کہ دوست میدارد آنرا خدائے تعالے

بمراجعت کلام وی معلوم میگردد و سیوطی در فضائل بنفشه در جمع الجوامع آورده که ان فضل البنفسج علی سائر الادهان کفضلی علی سائر الناس یعنی فضل دهن بنفشه بر دیگر ادهان همچو فضل من ست بر دیگر مردمان رواه الخطیب عن ابی هریره وانس وقال منکر و نیز آورده که فضل بنفشه بر سائر ادهان مثل فضل دین اسلام ست بر سائر ادیان رواه الطبرانی عن محمد ابن علی بن الحسین بن علی عن ابیه وجده وابن کثیر این را گفته که منکر ست جدا ابن دحیه گفته که موضوع ست بجمیع طرق خود و نیز آورده که فضل دهن بنفشه بر سائر ادهان همچو فضل من ست بر سائر خلق بار دست ضعیف دیگر ابن حبان فی الضعفا عن ابی سعید وابن جوزی این هر سه حدیث را در موضوعات آورده انتهی و در تنزیه الشریعه از امیر المؤمنین علی می آرد که گفت یوم نزد رسول صلی الله علیه وآله وسلم وذکر کرده شد نزد وی ادهان فرمود آنحضرت صلی الله علیه وآله وسلم فضل دهن بنفشه بر سائر ادهان همچو فضل اهلبیت ست بر سائر خلق معبود آنحضرت صلی الله علیه وآله وسلم که ادهان میکرد دیبان وصعوطی نمود بوی و در مواهب لدنیه گفته که انچه روایت کرده شده ست که در دست پیدا کرده شده است از عرق آن حضرت صلی الله علیه وآله وسلم یا از عرق براق و شیخ ما در احادیث مشتهره گفته که نووی گفته است که صحیح نیست و شیخ الاسلام ابن حجر گفته که موضوع ست و پیش از وی ابن عساکر نیز حکم بوضع آن کرده و در مسند الفردوس باین لفظ آورده که الورد والابیض خلق من عرقی لیلة المعراج والورد الاحمر خلق من عرق جبرئیل والورد الاصفر خلق من عرق البراق رواه من طریق الملکی ابن بندار الزنجانی واین مردیست که متهم وارد اورا دارقطنی بوضع ومراین را طریقی دیگر ست که روایت کرده بدان طریق ابو الفرج نهروانی از حذیفه الیمان که گفت رسول خدا صلی الله علیه وآله وسلم چون بر دند مرا بآسمان نگریست زمین بعد از من و بر وئید از وی کبر چون باز آمدم افتاد قطره از عرق من بر زمین و بر وئید گل سرخ و هر که خواهد که ببوید رایحه من باید که ببوید گل سرخ را انتهی و در تنزیه الشریعه نیز این احادیث آورده و تضعیف و ابطال کرده است و درین حدیث آخر آورده که چون افتاد قطره از عرق من بر زمین بشکفید زمین و بر وئید از وی گل و اما مرزنگوش در تنزیه الشریعه از ابن عباس آورده که گفت بود پیغمبر خدا صلی الله علیه وآله وسلم نشسته ناگاه مردی آمد و در دست وی دسته از ریحان پس مساس نکرد آنرا مردی دیگر آمد دسته مرزنگوش در دست وی و بگذاشت آنرا پیش آن حضرت صلی الله علیه وآله وسلم پس دراز کرد رسول خدا صلی الله علیه وآله وسلم دست خود را بجانب وی و بگرفت و بوی کرد و فرمود نیکو ریحانیست این و منتی ست که میرویذ زیر عرش و آب او شفاست مر چشم را رواه العقیلی و در اسناد وی یحیی ابن عباد ست و از انس می آرد که فرستاده شد برای حضرت صلی الله علیه وآله وسلم ریاحین مختلف پس رد کرد همه را و اختیار کرد مرزنگوش را گفتند یا رسول الله رد کردی سائر ریاحین را و اختیار کردی مرزنگوش را فرمود در شب معراج دیدم که مرزنگوش از زیر عرش روئیده است و نیز از انس آورده مرفوعا که گفت در بهشت خانه است که سقف وی از مرزنگوش ست و نیز آورده که علیکم بالمرزنجوش فشمومه فانه جید للخشام و نیز آمده که منع میکند مرزنگوش از در آمدن جن و شیطان و اما حدیث من شم الورد الاحمر ولم یصل علی فقد جفانی در میزان الاعتدال این حدیث را از معربات شمرده و معمر شخصی بود از عرب که در حدود دسته و سبعمائة یا بعد ازان بر آمد و دعوی کرد که وی از صحابه است و مصافحه کرده است پیغمبر را صلی الله علیه وآله وسلم و آن حضرت صلی الله علیه وآله وسلم اورا دعا کرده و فرموده یا معمر عمرک الله و بر کت دعای آن حضرت صلی الله علیه وآله وسلم تا حدود دویست صد

ونیز آورده که سوگند خورد بپروردگار شما که عذاب کنم آکل طین را مثل عذاب شارب خمر و از عائشه آورده که گفت آنحضرت صلی الله علیه وآله وسلم مرا و را ای حمیرا مخور گل را که وی بزرگ میکند شکم را و زرد میکند رنگ را و میبرد روشنائی روی را وهمه این احادیث یا ضعیف اند یا موضوع و در باب اکل در بازار چیزے ثابت نشده و در مقاصد حسنه میگوید که طبرانی و ابن عدے از ابی امامه مرفوعاً آورده که الاکل فی السوق دناءة یعنے خوردن در بازار پیش مردم از دنائت همت است و سند وی ضعیف ست و معارض ست او را حدیث ابن عمرؓ که گفت بودیم ما در عهد رسول الله صلی الله علیه وآله وسلم که میخوردیم و حال آنکه راه می رفتیم و می نوشیدیم در حال قیام اخرجه الترمذی و صححه ابن ماجة و ابن حبان انتهی و در تنزیه الشریعه گفته که آنرا ابن عدے و خطیب از ابی هریره و نیز ابن عدے و عقیلی از ابی امامه آورده و صحیح نیست زیرا که در وے جماعه مجروحان اند و عراقی اختصار کرده بر تضعیف و در باب بطیخ و فضائل آن چیزے ثابت نشده

و احادیث کتاب بطیخ مجموع باطل و موضوع ست آنچه ثابت ست ازان جمله آن ست که کان رسول الله صلی الله علیه وآله وسلم یاکل البطیخ و در مقاصد حسنه در حرف الباء میگوید که ابو عمر و نوقانی در بطیخ و فضائل وے جزوے تصنیف کرده و احادیث وے باطل کرده و ابو القاسم تیمی گفته که کثرت طرق زیاده نمیکند مگر ضعف را و نو وے گفته که این سخن غیر صحیح ست انتهی و در حرف الخاء گفته که حدیث خربزه یعنے بطیخ و آنکه آمده که رسول خدا صلے الله علیه وآله وسلم دوست میداشت آنرا روایت کرده میشود از انس و گفت دیدم رسول خدا را صلے الله علیه وآله وسلم که جمع میکرد میان رطب و خربزه انتهی و در تنزیه الشریعه آورده است که حدیث البطیخ ماء و بارد رحمة و حلاوتها من حلاوة الجنة و شیخ جلال الدین سیوطی در لالی گفته فضل البطیخ و برکة الله تعالی علی آکلها حتے لا یبقی فی النار و ان ماء و بارد رحمة و حلاوتها مثل حلاوة الجنة بطوله موضوع و ابن جوزے از ابن عباس آورده و گفته که در وے مجاهیل اند و گفته که من تهمت میکنم بوضع این حدیث هناد را زیرا که ما شنیدیم از وے احادیث بسیار مرفوعاً و موقوفاً در فضائل بطیخ آنقدر که نه یدیم نزد غیر وے و کلها محال و صحیح نشده در فضل بطیخ چیزے مگر همین که رسول خدا صلی الله علیه وآله وسلم میخورد آنرا و نیز آورده که البطیخ یغسل البطن غسلا و یذهب الداء اصلا و نیز آورده تفکهوا بالبطیخ و عظموه فان حلاوته من حلاوة الجنة و مادة رحمة فمن اکل لقمة من البطیخ کتب الله له سبعین الف حسنة و محا عنه سبعین الف سیئة و رفع له سبعین الف درجة لانه خرج من الجنة رواه الدارمی و النوقانی فی جزء البطیخ عن علی و نیز آورده که ابن عباس برے آن حضرت صلی الله علیه وآله وسلم بطیخ از طائف فرستاد پس بگرفت آن حضرت صلی الله علیه وآله وسلم آنرا و بوسے کرد و بنهاد و گفت لتعظیم کنید بطیخ را زیرا که وے از حلهای زمین ست آب وی شفاست و حلاوت وی از بهشت رواه النوقانی و در باب

فضائل نرگس و گل سرخ و بنفشه و درخت بان چیزے ثابت نشده و حدیث من شم الورد الاحمر و لم یصل علی النبی فقد جفانی و حدیث خلق الورد من عرقی و امثال این مجموع موضوع و باطل ست و در فضل نرگس در تنزیه الشریعه آورده که بوے کنید نرگس را اگر چه در روزے یکبار یا در شبے یکبار یا در عمر یکبار بود زیرا که در دل حیه است از جنون و جذام و برص که قطع میکند آنرا اگر بوے کردن نرگس ابن جوزے این حدیث را آورده و گفته که در وے هناد نسفی و محمد ابن مسلمه اند و هر دو متهم اند و گفته اند که ابن عساکر و ابن النجار هر دو این حدیث را روایت کرده و اقتصار کرده اند بر وصف نکارت نه وضع و بعض گفته اند که بسیار ست که ابن عساکر نکارت میگوید و حال آنکه حدیث نزد وے موضوع ست چنانکه

در بیان اکل در بازار

در بیان بطیخ و فضائل آن

در بیان فضائل گلها و درختان

از بریدن گوشت بکارد چیزے ثابت نشده و در جامع الاصول از حدیث ابی داؤد و در مشکوة از بیهقی نیز از عائشہ رض آورده که گفت گفت رسول الله صلی الله علیه وآله وسلم نبرید گوشت را بکارد زیرا که آن از صنع اعاجم ست و بخورید آنرا بدندان زیرا که این گوارا تر و سبکتر ست و صاحب مشکوة گفته که ابو داؤد و بیهقی گفته اند که این حدیث قوے نیست و در تنزیه الشریعه میگوید که بیهقی گفته که حدیثے معارض اینجا پیش نیز وارد شده که آن حضرت صلی الله علیه وآله وسلم میبرید لحم شاة را بکارد پس اگر حدیث نهی صحیح ست در گوشتی باشد که نیک نضج یافته و احتیاج به بریدن ندارد و آنچه در بریدن آمد در آنچه نضج نیافته و حدیث نهی طبرانی از ام سلمه نیز آورده لیکن بعض رواة وی ضعیف بلکه متروک و متهم اند انتهی اما آنچه در جواز قطع لحم بسکین آمده حدیث عمرو بن امیه است که گفت دیدم پیغمبر خدا را صلے الله علیه وآله وسلم که میبرید از کتف شاة که در دست وی بود پس خوانده شد آن حضرت صلے الله علیه وآله وسلم را بنماز پس بنهاد آن گوشت پاره را و کارد را که بدان میبرید و برخاست و بگذارد نماز را و نکرد وضو رواه البخاری و مسلم و دیگر حدیث مغیره بن شعبه ست که گفت مهمان شدم همراه رسول خدا صلے الله علیه وآله وسلم یک شبی در خانه مردے فرمود تا پهلوے شاة را بریان کردند پس بگرفت کارد را و تعجب کرد از خبر کردن بلال درین وقت الحدیث رواه الترمذی فی الشمائل تتمیه همچنان که نهی از بریدن گوشت بکارد در و یافته از گرفتن گوشت از استخوان بدست نیز منع گونه واقع شده و در جامع الاصول از صفوان بن امیه آورده که گفت بودم من که میخوردم یا رسول الله صلے الله علیه وآله وسلم و میگرفتم گوشت را بدست خود از استخوان فرمود نزدیک بگیر دان گوشت را از دهن خود که وے گوارا تر و سبکتر ست رواه ابو داؤد و روی الترمذی نحوه و در باب تفضل هر لیسه چیزے ثابت نشده و مجموع احادیث آن مفترے ست در تنزیه الشریعه می آرد که معاذ پرسید از حضرت صلے الله علیه وآله وسلم که یا رسول الله هیچ طعامی از بهشت بر تو آمده فرمود آرے آوردند بر من هریسه و خوردم از آن پس زیادت کرد در قوت من قوت چهل مرد را و در جماع من جماع چهل مرد را عقیلے این حدیث را آورده و در سند وی محمد ابن حجاج ست و وے واضع این ست و غالب طرق دائر بر وست و خطیب و عقیلی از خدیفه و خطیب از ابن لهیعه ابن مرة و عقیلے از جابر و ابن عباس نیز آورده و بالجمله این حدیث را طرق متعدده است و در بعض رجال آنها اختلاف ست و حدیث صحیح نیست و در باب نهی از اکل طین چیزے ثابت نشده در جمع الجوامع حدیث از سلمان آورده که هر که بخورد طین گویا که اعانت کرد بر قتل نفس خود را رواه الطبرانی و از انس آورده اکل الطین حرام علی کل مسلم رواه الدیلمی فی مسند الفردوس و از ابی امامه من اکل الطین حسب علی ما نقص من لونه و نقص من جسمه هر که بخورد از گل حساب کرده شود بر اینچه نقصان شده از رنگ وے و جسمانیت وی و در روایتی زیاده برین آورده هر که بخورد گل را پر کند خدا یتعالی شکم او را روز قیامت با آتش هر قدر که خورده است از گل رواه ابن عباس و در مقاصد حسنه اکل الطین حرام علی کل مسلم را از دیلمی از انس مرفوعاً آورده و گفته که بے سند از جابر نیز روایت کرده که اکل الطین یورث النفاق و از علی آورده که خوردن گل و بریدن ناخن بدندان و قطع لحیه از وسواس ست و گفته که در ینابیع بتصحیف سند ابی القاسم ابن منده را و لیکن بیهقی گفته که روایت کرده شده است در تحریم طین احادیث که صحیح نیست یکی از آنها و در تنزیه الشریعه آورده حدیث ان الله خلق آدم من طین فحرم اکل الطین علی ذریته و نیز آورده که هر که بخورد گل را و غسل کند بوے پس تحقیق بخورد گوشت پدر خود را که آدم ست و غسل کرد بخون وی و نیز آورده هر که بخورد گل را گویا خورد لحم خنزیر

در بیان نهی از اکل طین

عبد الغنی بن سعید فی ایضاح الاشکال و ابن الجوزی فی الواهیات نیز آورده و باوجود آن صحیح نیست والله اعلم و اما کراث
در بعض احادیث غیر ثابته آمده که الکراث فی البقل بمنزلة الخبز فی الطعام و در لفظی فضل الکراث علی سائر البقول کفضل
الخبز علی مایر الاشیاء و لیکن صحیح آنست که حکم او حکم بصل ست و اما مجمل در تنزیه الشریعه از ابن مسعود آورده که گفت
رسول الله صلی الله علیه وآله وسلم چون بخورید مجمل را دوست دارید که بوسے دی نیابید یا دکنید مر او در روایتی در رد فرستید
بر من و گفته که این حدیث منقطع ست و در روایت وی مجاهیل اند و سخاوی در قول بدین گفته است که صحیح نیست
این حدیث انتهی و بعضی از علمای متاخرین این را در فضائل صلوة علی النبی صلی الله علیه وآله وسلم آورده اند والله اعلم

در باب فضل لحم

و در باب فضل لحم و آنکه افضل طعام الدنیا والآخرة اللحم چیزے ثابت نشده احادیث در فضل لحم بالفاظ مختلفه آمده
و لیکن سخن در صحت و ثبوت آنهاست و در مشکوة از ابن ماجه از حدیث انس آورده که سیدوا دائکم اللحم و در مقاصد حسنه
از ابن ماجه و از ابن ابی الدنیا از ابی الدرداء آورده بلفظ سید طعام الدنیا والآخرة اللحم و گفته که در روایتی بدل والآخرة
و اهل الجنة آمده و گفته که سند دی ضعیف ست و لیکن او را شواهد ست از حدیث علی مرفوعاً که سید طعام الدنیا اللحم
ثم الارز اخرجه ابو نعیم فی الطب النبوی و از صهیب بلفظ سید الطعام فی الدنیا والآخرة اللحم ثم الارز و سید الشراب
فی الدنیا والآخرة الماء رواه الدیلمی و از بریدة بلفظ سید الادام فی الدنیا والآخرة اللحم رواه الطبرانی و کذا ابو نعیم فی الطب
لیکن بلفظ خیر و ابو عثمان صابونی بلفظ سید الادام اللحم و از ربیعة بن کعب بلفظ افضل طعام الدنیا والآخرة اللحم اخرجه
ابو نعیم فی الحلیه و این ضعیف ست جداً و عقیلی گفته لا یصح فیه شیء و در آورده او را ابن جوزی در موضوعات و شیخ
ابن حجر گفته ظاهر شده بر من حکم بوضع بر متن و ابو الشیخ از روایت ابن سمعان آورده که گفت شنیدم از علمای
خود که میگفتند بود محبوب ترین طعامها نزد رسول خدا صلی الله علیه وآله وسلم که لحم زیاده میکنند در قوت شنوائی و دے
بهترین طعامهاست در دنیا و آخرت و اگر سوال کنم پروردگار خود را که بخوراند مرا هر روز هر ائنه میکند آنرا پروردگار من
و ترمذی در شمائل از حدیث جابر آورده که گفت آمد ما را رسول الله صلی الله علیه وآله وسلم در منزل ما پس ذبح کردیم
ماشاتی فرمود گویا که ایشان دانستند که ما دوست میداریم لحم را صحیح تر از همه قول اوست صلی الله علیه وآله وسلم
فضل عائشة علی سائر النساء کفضل الثرید علی سائر الطعام و گفته است امام شافعی که اکل لحم زیاده میکند عقل را
انتهی کلام المقاصد و ما تمسک بحدیث ثرید بنا بر آنست که ثرید در غالب احوال نمیباشد مگر با لحم و در نهایه گفته که مراد
نداشته عین ثرید بلکه طعام متخذ از لحم و ثرید و گفته اند که افضل طعام عرب ثرید با لحم ست و لابد در مقام بیان فضل عائشة
آنرا اراده کرده باشند نه مطلق ثرید را فتم المراد و سیوطی این احادیث مذکوره را بطرق دیگر نیز آورده و از ابن عباس
نیز آورده اکل اللحم یحسن الوجه و یحسن الخلق رواه ابن عساکر و از سلمان آورده ان للقلب فرحة عند اکل اللحم رواه البیهقی
و بیهقی و ابن عدے و ابن حبان از ابی هریره نیز آورده که دل را فرحتی ست نزد اکل لحم و هر چه در دی فرحت بست
دل را البته در وے پس گاه گاهی بخورید آنرا و از امیر المومنین علی رضی الله عنه آورده که گفت گوشت از گو
زیاده میگردد و هر که نخورد گوشت را تا چل روز بد گردد خلق وے رواه البیهقی و ابو نعیم فی الطب و در موطا از امیر المومنین
عمر رضی الله عنه آورده که گفت دور دارید خود را از گوشت زیرا که او را هیجت و فرحت ست مثل فرحت شراب و هم در موطا آورده
که عمر مردے را دید که میخورد گوشت پس خواند این آیت را اذهبتم طیباتکم فی حیوتکم الدنیا واستمتعتم بها و در باب تهی

از قول ابن عباس موقوفاً طبرانی آنرا روایت کرده و رجال وے رجال صحیح اند و بیهقی در شعب الایمان نیز آورده
و هم در جمع الجوامع آورده که امام جعفر ابن محمد از آباے کرام خود سلام الله علیهم اجمعین از امیر المومنین علی آورده که
گفت گفت رسول خدا صلے الله علیه وآله وسلم بخورید انار را بر از یراکه نیست در وے دانه مگر آنکه در وے آب بهشت است
و نیست در وے دانه که نیفتد در معده مگر آنکه روشن گرداند دل را و نگاه دارد شیاطین را چهل شب و در سند این حدیث
مجاهیل اند و نیز آورده از علی رضی الله عنه فرمود حضرت مصطفے صلے الله علیه وآله وسلم لازم گیرید بر خود به خوردن انار و بخورید او را
بر پیه وی که دباغ معده است و هر دانه که از ان در معده افتد روشن گرداند دل را الحدیث و در سند این حدیث نیز از
مجاهیل اند و نیز آورده که خطیب در جامع از علی آورده که گفت بخورید انار شیرین را که وے صاف و خالص کننده معده
ست و از مرجانه آمده که گفت دیدم علی را که میخورد انار را و هر دانه که از وے می افتاد میجست و میخورد رواه البیهقی و اما
سویز در احادیث ذکر آن بخصوص مدح و ذم وے چیزے نیافتیم مگر ذکر عنب علی الاطلاق و در تنزیه الشریعه از ابن
عباس آورده که گفت میخورد در رسول خدا صلے الله علیه وآله وسلم عنب را مقشر رواه العقیلی و البیهقی و لیس له اسناد قوی
و نیز آورده که شمار است در عنب پنج چیز حلال میخورید آنرا در حالیکه عنب ست و مینوشید در حالیکه عصیر ست و میگیرید
از وے زبیب و رب و خل رواه العقیلی عن ابی هریره و لا یصح و آورده ربیع امتی العنب و البطیخ و آورده که لازم گیرید
بر خود بعنب و خبز زیرا که بهترین فواکه عنب ست و بهترین طعام خبز و آورده که کلوا العنب حبة حبة بخورید انگور را یکیک
دانه زیرا که این هاضم تر و گوارا تر ست و بفارسے نیز آمده چنانکه باید تنبیه احادیث در شان اطعمه و فواکه و اثمار که
بصحت نرسیده است بسیار ست و چون مصنف تخصیص کلام باین اشیاے مذکوره کرد ما نیز اقتصار بران کردیم و بدانکه
بصل و ثوم و کراث احادیث صحیحه در کراهت خوردن اینها و منع از دخول مساجد بطرق متعدده صحیحه ورد و یافته
و مجامع و مجالس نیز در حکم آنهاست و در بعض روایات فجل نیز بهمدین حکم داخل شده و لیکن بعض احادیث غیر ثابته
در مدح اینها نیز آمده اما در بصل در مقاصد حسنه آورده که آن حضرت فرمود صلے الله علیه وآله وسلم یا علی اذا تزودت
فلا تنس البصل ای علی چون توشهٔ راه بردارے فراموش مکن پیاز را و گفته که هذا کذب بحت و گفته مانند اینست حدیثی
که دیلمی در مسند الفردوس بی سند از عبد الله ابن الحارث انصارے برادر خویریه مرفوعاً آورده که علیکم بالبصل فانه
یطیب النطفة و یصح الولد بخورید پیاز را که وے پاک و صاف میسازد نطفه را و تندرست میگرداند ولد را و در تنزیه الشریعه
از ابن عمر آورده که مردے بحضرت رسول الله صلے الله علیه وآله وسلم آمد و شکایت کرد قلت اولاد را پس امر کرد
آن حضرت صلے الله علیه وآله وسلم او را بخوردن بیضه و پیاز رواه ابن حبان و در سند او وے محمد ابن ضرار مازنی ست متهم
بکذب و در خوردن بیضه احادیث بسیار آمده ضعیف یا موضوع والله اعلم و در مشکوة از حدیث ابی داؤد آورده که پسر شداد
عائشه رضی الله عنها از بصل پس گفت عائشه بدرستی آخر طعامی که خورد رسول خدا صلے الله علیه وآله وسلم طعامی بود که در وے بصل بود
انتهی و بر تقدیر صحت این حدیث مانا که خوردن آن بجهت تعلیم اباحت وی بود و نیز مکروه و حرام خوردن او ست خام که
رایحه او نرفته باشد والا اگر بپزند و بمیرانند در انجا کراهتی نیست و اما ثوم سیوطی در جمع الجوامع از دیلمی آورده که حضرت
صلے الله علیه وآله وسلم فرمود بخورید سیر را و تداوے کنید بوے که در وے شفاست از هفتاد درد و اگر بر من
فرشته نمی آمد میخوردم او را رواه الدیلمی عن علی و این حدیث را ابن منیع و طحاوے و طبرانی در اوسط و ابو نعیم فی الحلیه

عفا الله عنه

میخوری این را بسم اللہ بگو و بکار دار و بخور و رواہ ہنا داین السرے و سید احمد ابن رزوق در کتاب تصحیفۃ العوام
میگوید کہ از مطان ورع اجتناب از اکل جہن رومی ست نہ غیر وے زیرا کہ مے گویند در وے انفخہ کمیت ست و
شحم خنزیر و با وجود آن نہ حرام ست از جہت عدم جزم بدان انتہی این احادیث و آثار ست کہ در جہن یافتہ شد
و در وے از مدح و ذم وی چیزے نیست مگر از حل و حرمت وی و گویا کہ قول مصنف و ہمچنین در باقلا عطف بر فصل
نہ بر عدس و اینہا ہمہ نزد وے ثبوت و صحت ندارد و اللہ اعلم اما جوز در تنزیہ الشریعہ از ابن عباس بسہ طریق می آرد
کہ ہمہ آن منکر اند الجبن دواء و الجوز داء و فاذا ہارا فی الجوف صار اشفاء میگوید پنیر و جوز ہر دو در دند چون گوارا شوند
در شکم میگردند دواء و خطیب نیز این را آوردہ و گفتہ کہ منکر ست و ابن عساکر گفتہ کہ این از وضع محمد بن ہارون ست
و اما باذنجان در مقاصد حسنہ گفتہ اند کہ حدیث الباذنجان لما اکل لہ یعنی باذنجان ہر منتیکہ بخورند بر آید باطل الاصل لہ
اگرچہ اسناد کردہ آنرا صاحب تاریخ بلخ و شیخ ابن حجر گفتہ کہ وقوف نیافتم من برین حدیث ولیکن یافتم در بعض اجزا
از روایت ابی علی ابن زیرک الباذنجان شفاء و لا داء فیہ و صحیح نیست و شنیدم از بعض حفاظ کہ میگفت کہ این از
وضع زنادقہ است و زرکشی میگوید کہ لہجہ میکنند باین عوام تا شنیدم قائلی را از ایشان کہ میگفت این صحیح تر ست
از حدیث ما نرزمزم لما شرب لہ و این خطائی قبیح ست و نیز گفتہ کہ دیلمی از حدیث محمد ابن عبد اللہ قرشی از جعفر ابن
محمد آوردہ کہ گفت بخورید باذنجان را و بسیار بخورید ازان زیرا کہ وی درختی ست کہ ایمان آوردہ است بخدائے
عزوجل و شیخ ابن حجر از دیلمی از انس آوردہ و دیلمی بے سند از ابی ہریرہ آوردہ کہ حضرت پیغمبر صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم
فرمود بخورید باذنجان را زیرا کہ وے درختی ست کہ دیدہ ام من اورا در جنت المأوی گواہی دادہ است مرخدا را
بحق و مرا بہ نبوت و علی را بولایت الحدیث و در ہمین حدیث آمدہ کہ ہر کہ بخورد اورا باعتقاد اینکہ وے درد است باشد
مر اورا در دو ہر کہ بخورد باعتقاد دوا دوا باشد مر اورا و او گفتہ ہمہ اینہا باطل ست، و حرملہ گوید کہ از شافعی شنیدم
کہ نہی منکر و از اکل باذنجان بشب اخرجہ البیہقی فی مناقب الشافعی انتہی کلام المقاصد و در تنزیہ الشریعہ از حدیث
ابن عباس آوردہ کہ در ولیمہ مردے بودیم طعامی آوردند کہ در وے باذنجان بود مردے از قوم گفت یا رسول اللہ
باذنجان ہیچ سود ا میکند پس بخورد آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم باذنجان را و لقمہ در فرمود باذنجان شفاست
از ہر درد و نیست در وے و این حدیث را نیز نسبت بوضع کنند و در حدیثے دیگر موضوع نیز آمدہ کہ نیکو قبلۂ است دے
در شیر بنید از ید آنرا و در زیت کنید و بخورید ازان و بسیار بخورید زیرا کہ وے اول شجرۂ است کہ ایمان آوردہ
بخدا و وے سورث حکمت ست و مرطب دماغ و مقوے مثانہ و مکثر جماع و این نیز کذب و مفتری ست حلال نیست
ذکر وے مرفوعاً و بالجملہ گفتہ اند انچہ در باذنجان مے آرند ہمہ موضوع و باطل ست و اللہ اعلم و اما انار در جمع الجوامع
از ابن عدی و ابن عساکر از ابن عباس مے آرد کہ گفت گفت رسول خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم ما من زمانۃ
من زمانکم الا و ہو یلقح بجنۃ من زمان الجنۃ نیست ہیچ انارے از انارہائے شما مگر آنکہ در شکم وی دانہ ہست از انار بہشت
و ابن عدی گفتہ کہ این حدیث باطل ست و در مقاصد گفتہ کہ دیلمی این را از ابن عباس مرفوعاً آوردہ و سند وی ضعیف ست
و در تنزیہ الشریعہ گفتہ کہ این حدیث صحیح نیست زیرا کہ در اسناد وی محمد ابن الولید بن ابان ست و نیز گفتہ کہ ابن حبان
این محمد بن الولید را در ثقات آوردہ و گفتہ کہ گاہے خطا میکند و غریب مے آرد و مر این حدیث را شاہدی ہست

از حدیث طبرانی از واثله مرفوعاً آورده که قدوس العدس علی لسان سبعین نبیا آخرهم عیسی بن مریم میگوید که بسیاری یاد کرده شده است عدس بر زبان هفتاد پیغمبر که آخر ایشان عیسی بن مریم صلوات الله وسلامه علیهم اجمعین میگویند که اسناد کرده است این حدیث را ابونعیم در معرفت و از طریق وی آورده است دیلمی از حدیث عبدالرحمن ابن دلهم بزیادت انه یرقق القلب ویسرع الدمع یعنی وی رقیق و نرم میکند دل را و زود سے آرد اشک را و در روایتے فانه مبارک وانه یرق الحدیث و درین حدیث این زیادتی نیز آمده وعلیکم بالقرع فانه یسید والفواد ویزیدنی الدماغ یعنی لازم گیرید خوردن کدو را که وے قوت سید هد دل را و زیادت میکند دماغ را و گفته که عبدالرحمن مذکور مجهول است و معلوم نشده است صحبت وی مر حضرت پیغمبر را صلے الله علیه وآله وسلم و گفته که درین باب چیزے از علی ابن ابی طالب نیز آمده و حکایت کرده است خطیب در ترجمه سلم ابن سالم در تاریخ خود که ابن المبارک پرسیده شد ازین حدیث که تقدیس کرده شده است عدس بر زبان هفتاد پیغمبر گفت که بر زبان یک پیغمبر هم تقدیس کرده نشده است یعنے چه جاے هفتاد پیغمبر و گفت که وے موذے ست مر شفخ و گفت که تحدیث کرده است شمارا باین حدیث گفتند سلم ابن سالم گفت از که گفتند از تو پس تعجب کرد ازان و ابن صلاح نیز نقل کرده است از ابن المبارک لطلان آنرا و حافظ ابو موسے مدنی نیز ابطال آن کرده و ابن جوزے این را در موضوعات ذکر کرده انتهی و در تنزیه الشریعه حدیث علی را آورده و در اسناد وے طعن کرده و از ابن حجر نفی صحبت عبدالرحمن بن دلهم را نقل نموده و قصهٔ ابن المبارک را نیز آورده ولیکن گفته که بیهقی این حدیث را در شعب الایمان روایت کرده ولیکن منقطع و در اسناد وی کسی ست که توثیق کرده او را ابن حبان و گفته که گاهی خطا نیز میکند و روایت کرده است ابن السنی در کتاب طب که پیغمبرے از پیغمبران خدا علیهم السلام شکایت کرد بدرگاه خداوندے قساوت قلوب خود را حکم شد بخوردن عدس که وی نرم میکند دل را و اشک می آرد چشم را وے بر دو کبر را و وی طعام ابرار ست و این حدیث نیز منکر ست والله اعلم و اما باقلاء در مقاصد حسنه همین قدر گفته که حدیث الباقلاء لیس بثابت اما معلوم نشد بخصوص که آن حدیث کدام ست و اما جبن یعنے پنیر در جامع الاصول از حدیث ابی داؤد و از ابن عمر رض آورده است که گفت آورده شد نزد رسول خدا صلے الله علیه وآله وسلم کله پنیرے در تبوک از عمل نصاری پس طلبید آن حضرت صلے الله علیه وآله وسلم کارد را و بسم الله گفت و ببرید و بخورد و سیوطی مثل این از ابن عباس در غزوه طائف آورده و ابی نعیم و بیهقی از میمونه رض آورده که گفت پرسیده شد رسول خدا صلے الله علیه وآله وسلم از جبن فرمود اقطع بالسکین واذکر اسم الله تعالی علیه و از ابی داؤد طیالسی و احمد و طبرانی باین لفظ آورده که بنهید در وے کارد را و ببرید بنام خدا را و بخورید و از کثیر بن شهاب آورده که گفت پرسیدیم عمر رض بن الخطاب را از پنیر گفت پنیر ساخته میشود از شیر و آب و لبابیس بخورید آنرا و ذکر کنید نام خدا را و باید که فریب ندهند شما را دشمنان خدا و از احمزه زیات آورده که گفت نوشت عمر ابن الخطاب بجانب کثیر بن شهاب که امر کن کسی را که باشد بخوردنان فطیر را به پنیر که باقی ترست در شکم روا هما ابن عساکر فی تاریخه و از ثور ابن قدامه آورده که گفت آمد ما را کتاب عمر رض ابن الخطاب که مخورید از پنیر مگر آنرا که ساخته اند مسلمانان و اهل کتاب رواه البیهقی و از شیقق آورده که گفته شد مر عمر را که قومے راست میکنند جبن را و مے اندازند در وے نافخ فرمود نام خدا ببرید و بخورید رواه عبدالرزاق فی الجامع و ابن ابی شیبه و از علی رض آورده که بگذشت پنیر در دست و فرمود که میدانی که چگونه

بعرب بیت در جاہلیت و کتابت در عرب قلیل بود و نیک میدانستند سباحت را و می را و ہر کہ در وے این خصال
مے بود در جاہلیت و اول اسلام اورا کامل میگفتند و این صفات جمع بود در اسید و میگفت حجاج مر معلم اولاد خود را
کہ تعلیم کن ایشان را سباحت پیش از کتابت زیرا کہ ایشان می یابند کسی را کہ مے نویسد از جانب ایشان و
نمی یابند کسی را کہ سباحت کند از جانب ایشان و ہمہ این احادیث ضعیف اند و از ابی نعیم در حلیہ و ابن دیلمی در مسند الفردوس
از ابی ہریرہ آوردہ کہ حق ولد بر والدین ست کہ نگاہدارد او را نام نیک و تزویج کند چون بالغ شود و تعلیم کند او را
کتاب اگر مراد بکتاب کتابت بود نہ قرآن و کتب دیگر و بعض مفسران کتاب را در قول حق تعالی کہ در شان عیسے
علیہ السلام فرمود و یعلمہ الکتاب و الحکمۃ بکتابت تفسیر کردہ اند و گفتہ اند کہ وی علیہ السلام حسن الخط بود و در تفسیر + و یزید
فی الخلق ما یشاء + نیز آنرا داخل ساختہ اند تنبیہ صحیح ست کہ حضرت رسول اللہ صلی اللہ علیہ و آلہ وسلم بحکم مبیت کہ حکمت الٰہی تقاضائے آن
کردہ بود خط و سواد نداشت و چون این حجت نبوت و دلیل کمال وی بود صلی اللہ علیہ و آلہ وسلم نسبت نقصان را بذات شریف وی راہ نبود و کریمہ + و ما کنت
تتلوا من قبلہ من کتاب و لا تخطہ بیمینک اذا لارتاب المبطلون + مبین آنست و فرمود وے صلے اللہ علیہ و آلہ وسلم
نحن امۃ امیون لا نعلم الکتاب و الحساب و آنچہ نسبت کتابت مناشیر و مکاتیب بحضرت صلی اللہ علیہ و آلہ وسلم وے
کردہ اند باعتبار مجاز مشہور ست کہ نسبت فعل بآمر ست و بعض گفتہ اند کہ چون تمام شد معجزہ وی و ثابت شد نبوت وے
صلے اللہ علیہ و آلہ وسلم در آخر عمر بدست مبارک خود چیزے نوشتہ است بجہت تتمیم و تکمیل فضائل و خواص نوعیہ و سخن
درین باب زیادہ بر ینست و در شرح مشکوۃ آوردہ شدہ است و اللہ اعلم و در باب نہی از بریدن کنار چیزی ثابت
نشدہ در مشکوت از حدیث ابو داؤد مے آرد من قطع سدرۃ صوب اللہ راسہ فی النار کسیکہ قطع کند درخت کنار را
سرنگون گرداند او را خدا یتعالے در آتش دوزخ و گفتہ کہ این حدیث مختصر ست و تمام حدیث اینست کہ من قطع سدرۃ
فی فلاۃ یستظل بہا ابن السبیل و البہائم عبثا بغیر حق یکون لہ فیہا صوب اللہ راسہ فی النار و در مجمع البحار گفتہ کہ پس بعض
میگویند کہ مراد بدان سدرہ مکہ است زیرا کہ وی حرام ست یا سدرہ مدینہ و نہی از جہت آنکہ تا سبب انس
و ظل گردد مر کسے را کہ مہاجرت میکند بسوے وی و بعض گفتہ اند کہ مراد سدرہ صحراست کہ راہیان و حیوانات
در سایۂ آن مے نشینند و بعض گفتہ اند کہ مراد سدرہ مملوک غیر ست کہ قطع میکند او را ظالمی بغیر حق یا آنکہ این حدیث
مضطرب ست زیرا کہ راوی عروہ است کہ قطع میکرد و از چوب او در ہا میساخت و اجماع ست علما را بر اباحت
قطع وے انتہی پوشیدہ نماند کہ وجوہے کہ برای نہی از قطع آن مذکور شد عام ست خصوصیتی بسدرہ ندارد مگر آنکہ
بجہت خصوص واقعہ بودہ باشد یا بجہت آنکہ وجود وے در صحراہاے عرب کثیر ست چنانکہ ام غیلان و مانند آن
و اگر کراہت قطع آن بجہت میوہ و سایہ دارے وی باشد و تعلق بعضے از مصالح دینیہ بدان چنانکہ شستن میت
بآب جوشانیدہ ببرگ وی یا بودن وے از درخت بہشت و نمونہ از سدرۃ المنتہی کہ بمقام منتہاے علوم خلائق
و ملائکہ مقربین ست دور نباشد و در فضل میوہ این درخت کہ او زابق میگویند بکسر نون نیز در جمع الجوامع آوردہ
کہ چون اللہ تعالی آدم صفی علیہ السلام را بزمین افگند اول چیزے کہ از میوہ ہاے زمین خورد بنق بود در واہ الخطیب
عن ابن عباس و در باب فضل و ذم عدس چیزے ثابت نشدہ و ہمچنین در باقلا و جبن و جوز و بادنجان و انار و موز
بلکہ زنادقہ در عناب وضع احادیث کردہ اند و در برنامہ محدثان در آوردہ شیخ اسلام را خدا لہم اللہ اما عدس در مقاصد حسنہ

همخوابگی میکنند تراد آنهائی که مملوکان تواند وطبرانی از حذیفه آورده فتنه مرد در میان اوست ودر زوجه وی
وولدی واین حدیث در صحیح بخاری نیز آمده است وابن عساکر از حذیفه آورده که سے آید بر مردم زمانی که فاضلترین
اهل آنزمان کسی بود که خفیف الحاذ باشد گفتند یا رسول الله خفیف الحاذ کیست فرمود قلیل العیال ودر روایت ابو یعلی آمده که خفیف الحاذ
کسی ست که اورا نه اهل ست ونه ولد ودر مقاصد حسنه اینحدیث را از ابو یعلی وبسند خود از حذیفه مرفوعاً آورده وتضعیف کرده
وگفته که اگر صحیح ست محمول ست بر ترهیب بتجرد در ایام فتن وگفته که ذهبی احادیث بسیار ست همه واهی یکی از ان حدیث آنست که
از ابن مسعود مرفوعاً آورده اند که بیاید بر مردم زمانی که حلال شود در وی غربت وسلامت نماند هیچ دین دار سے را دین وے
مگر آنکه بگریزد از کوهی بکوهے الحدیث واز ابی امامه نیز مرفوعاً آمده که مضبوط ترین دوستان من مومنی ست
خفیف الحاذ عبادت میکند پروردگار خود را در سر وعلانیه ولوشیده است در مردم واشارت کرده نمیشود
بسوے او باصابع واشتال آن انتهی وخطیب از معاذ ابن جبل آورده که فرمود آن حضرت صلے الله علیه وآله وسلم
رسید شما را فتنه ضراء یعنے فقر وشدت وصبر کردید بدان ومخوفترین انچه متیرسم بر شما فتنه سراء ست یعنے
غنا وثروت از جانب زنان وقتیکه بپوشند سوار ذهب وچادر شام را وعصب یمن را ودر تعب ومشقت اندازند
غنی را وتکلیف کنند فقیر را بدانچه نیابد ودر احادیث کثیره بطرق متعدده بالفاظ مختلفه آمده که الولد مجبنة مبخلة محزنة
وآمده که کمترین ساکنان بهشت زنانند واین معنی در صحاح نیز آمده که هلاک مردم در وقتی ست که اطاعت کنند
زنان را وآمده که هیچ صباحے نیست که دو فرشته ندا نکنند که وایے بر مردان از زنان وویلے بر زنان از مردان
وآمده که اکبر گناهان نزد خدا اینست که ضایع کند مرد کسے را که قوت او بر وست وبالجمله احادیث در فتنه نساء
واولاد وقلت عیال در صحاح وغیر آن بسیار آمده ومفهوم آنها همه ناظر بمدح غربت ست مگر آنکه مقصود شیخ عدم وجوب
این لفظ ست والله اعلم اما ذکر احادیث مدح وترغیب نکاح که متضمن ذم غربت اند حیتاج بذکر آنها نیست
ولیکن احادیث مصرحه بذم غربت سخاوے در مقاصد از ابو یعلے وطبرانی از ابی هریره آورده که گفت اگر
باقی نماند از اجل من مگر یکروز هر آئنه ملاقات نمیکنم خداوند تعالی را مگر بزوجه شنیدم رسول خدا را صلے الله
علیه وآله وسلم که گفت شرار کم عزابکم بدترین شما مردمان بے زنند ودر روایتی آمده ان من سنتنا النکاح
شرارکم عزابکم وارازل اموالکم عزابکم واز احمد از حدیث ابی ذر نیز آمده واحادیث دیگر نیز درین باب آمده
وتمامه آنها ضعیف اند وخالی از اضطراب نه ورجال انها مجهول ومتروک ولیکن بجائے نرسیده که حکم
بوضع آن توان کرد انتهی ودر باب مدح حسن خط وتحریض بر آموختن آن چیزے ثابت نشده در مدح حسن خط
قولے مشهور یست که علیکم بحسن الخط فانه من مفاتیح الرزق ودر مجمع البحار نقل میکنند که موضوع ست انتهی وبعض
گویند که این قول امیر المومنین علی ست وسیوطے در جمع الجوامع حدیثے ذکر کرده بلفظ الخط الحسن یزید الحق
وضوحا ودر تحریض بر آموختن خط آورده من الصدقة ان یعلم الرجل القلم فیعمل به ویعلمه ودر رسائل خود از بیهقی
آورده که آن حضرت صلے الله علیه وآله وسلم فرمود نعم حق الولد علی الوالد ان یعلمه الکتابة والسباحة والرمے واز
عبد الرزاق در مصنف از عمر بن الخطاب آورده که وے بامراے شام نوشته که تعلیم کنید رمی را وتعلیم کنید
صبیان خود را کتابت وسباحت واز ابن سعید در طبقات آورده که گفت بود اسید بن الحضیر که می نوشت

کرده اند که ایما امراة نکحت بغیر اذن ولیها فنکاحها باطل سه مرتبه الحدیث و بسیارے از اصحاب که عمر بن الخطاب
و علی ابن ابی طالب و عبد الله ابن عباس اند از ایشان اند و از تابعین و تبع تابعین برین جانب اند و مذهب حنفیه
آنست که نکاح بالغه بے اذن ولی جائز ست دلیل ایشان قول حق سبحانه و تعالی که فرمود + حتی تنکح زوجا غیره +
اسناد نکاح بزن کرد پس معلوم شد که نکاح از وے جائز ست و لابد این در بالغه خواهد بود و اصحاب کتب ستة
غیر بخاری روایت کرده اند از ابن عباس که گفت گفت رسول خدا صلے الله علیه و آله وسلم ایم یعنے زن ثیب
احق ست بنفس خود از ولی خود و بکر استیذان کرده میشود و اوراد نفس او و اذن او خاموشی ست و در روایت
بخاری آمده که خنسا بنت خذام را پدرش تزویج کرد و وی ثیب بود پس ناخوش آمد و پیر او نزد حضرت آمد
پس آن حضرت صلے الله علیه و آله وسلم رد کرد نکاح او را و نیز اگر زن مکلفه اقرار کند بنکاح صحیح ست اقرار وے
و اگر اثنای عقد از وے صحیح نباشد صحیح نشود و اقرار چنانچه از رقیق و صغیر و اگر زن بالغه خود را بغیر کفو دهد نکاح
وی صحیح ست و لیکن اولیا را اعتراض بدان میرسد که نزد حاکم بروند و طلب تفریق کنند و در روایت حسن
از ابی حنیفه باطل ست و گفته اند که این اصح و احوط ست و علیه الفتوی فی زماننا کذا قال الشمنی اما نکاح بغیر مهر و
نشود و اتفاق ست مر امت را بر بطلان آن و ترمذی گفته مگر نزد قومے از متاخرین اهل علم انتهی و در بعض
روایات نادره غیر معموله از بعض حنفیه نیز مے آرند و مذهب صحیح مقرر نزد ما آنست که حضور شاهدین که مجتمع باشند
در سماع قول زوج و زوجه شرط ست و اگر یکے بشنود و برود و باز دیگرے بیاید و بشنود جائز نیست و نزدیک دو دو زن
نیز جائز ست و مذهب احمد نیز همین ست و در باب امر باشهاد سوا ے چیزے ثابت نشده و در تنزیه الشریعه
از طبرانی در اوسط از ابی الدرداء آورده که علیکم بالسراری فانهن مبارکات الارحام و در روایت عقیلی فانهن
انجب اولادا و اگرچه در اسناد اینها کسانے اند که حدیث آنها صحیح نیست و لیکن طریق اول حاکم در مستدرک
آورده و ثانی شاهد اوست و او را شاهد دیگر ست که روایت کرده است او را ابو عمر در مسند خود و حافظ ابن حجر
گفته که این مرسلے ست که لا باس ست باسناد وی و شاهد دیگر ست از مرسل مکحول که روایت کرده او را اسعید بن
منصور در سنن خود و شاهد دیگر از مرسل علی ابن الحسین که روایت کرده آنرا ابو زکریا بخاری در فوائد خود و از
شواهد اوست انچه احمد و ابو یعلے از ابن عمر آورده اند که انکحوا امهات الاولاد فانی اباهی بکم الامم یوم القیمة انتهی
و ابن عدے از علی و ابن عباس و انس آورده که پیغمبر صلے الله علیه و آله وسلم فرمود کسیکه خوش دارد که ملاقات کند
پروردگار تعالی را پاک باید که تزوج کند حرایر را و اگرچه در اسناد این جامه منکر و مجروح اند و لیکن روایت این
ماجه من اراد ان یلقی الله طاهرا و مطهرا فلیتزوج الحرائر که اسناد وے سالم ست ازان شاهد اوست و در مقاصد
آورده که الحرائر صلاح البیت و الاماء فساد البیت او قال هلاک البیت و حکم بضعف او کرده و سیوطی در جمع الجوامع
نیز آنرا آورده و در باب مدح عزوبت چیزے ثابت نشده احادیث صحیحه در مدح و ترغیب نکاح چندان واقع
شده که از انجا لزوم عزوبت بر وجه اتم لازم آید و بتصریح نیز احادیث وارد یافته چنانچه گفته آید و مدح عزوبت نیز
در بعض احادیث که متضمن ترهیب از نکاح اند امده و مصنف بر آنها حکم بعدم ثبوت میکند چنانکه دیلمی در مسند الفردوس
از ابی مالک اشعرے آورده که حضرت پیغمبر صلے الله علیه و آله وسلم فرمود دشمن ترین دشمنان تو زوجه تست که

وابن حبان وحاکم وبزار وطبرانی نیز آورده انتهی وسیوطی از حدیث حاکم وبیهقی از علی وابی هریره آورده در بعض طرق این زیادت آمده که حج کنید پیش ازان که حج نتوانید کرد دران وقت که نبشینند اعراب بر اطراف وادیهای خود ونگذارند هیچ یکی را که درآید آنرا یعنی مکه را ودر راستی آمده که من مے بینم حبشے خرد گوش کج دست وپائے را که در دست وی کلند است ویران میکند کعبه را سنگ سنگ واین خبرست از احوال آخر زمان واما حدیث ثانی من اکمنه الحج الحدیث ترمذے آنرا از امیر المومنین علی بلفظ من ملک زادا وراحلة یبلغه الی بیت الله ولم یحج فلا علیه ان یموت یهودیا او نصرانیا آورده وگفته هذا حدیث غریب لانعرفه الا من هذا الوجه وفی اسناده مقال وهلال ابن عبد الله مجهول والحارث یضعف فی الحدیث ودر باب کل قرض جر منفعة فهو ربوا چیزے ثابت نشده شیخ عبد الرحمن ابن ربیع که از متاخرین علما ومحدثین دیار یمن ست در کتاب تمییز الطیب من الخبیث فرماید ورعلی الالسنة من الاحادیث این حدیث را از حارث ابن ابی اسامه در مسندش از امیر المومنین علی مرفوعا آورده ودر معنی این حدیث احادیث دیگر هست ودر مشکوة از حدیث ابن ماجه وبیهقی در شعب الایمان از انس رض آمده که گفت گفت رسول خدا صلے الله علیه وآله وسلم چون قرض دهد یکی از شما وهدیه بفرستد یعنی مستقرض بسوی وی یا سوار کند بر دابه خود باید که سوار نشود ودابه را وقبول نکند هدیه را مگر آنکه پیش ازین قرض میان ایشان همچنین معامله میرفته باشد وهم از انس از حدیث بخاری در تاریخ آورده که فرمود آن حضرت صلے الله علیه وآله وسلم چون قرض دهد مردی مردی را باید که نگیرد از وی هدیه را وآثار صحابه درین باب نیز آمده ودر باب لانکاح الا بولی وشاهدے عدل چیزے صحیح نشده حدیث لانکاح الا بولے را در جامع الاصول از ابی موسی اشعرے از حدیث ابی داؤد وترمذے آورده ودر مشکوة از احمد وابن ماجه ودارمی نیز آورده وزرکشی در شرح خرقی گفته که رواه الخمسة الا النسائی وصححه ابن المدنی وغیره وسیوطی از احمد وترمذی وابی داؤد ونسائی وابن ماجه از ابی موسے وابن ماجه از ابن عباس واز احمد وابن ماجه از عائشه رض آورده لانکاح الا بولے والسلطان ولی لمن لاولی له وحدیث لانکاح الا بولے وشاهدین را از طبرانی از ابی موسی آورده ولانکاح الا بولے وشاهدے عدل را از بیهقی از عمران واز عائشه رض آورده وترمذے در جامع خود حدیث لانکاح الا بولی را از ابی موسی بطرق متعدده آورده وگفته که درین باب از عائشه رض وابی هریره وعمران بن حصین وانس بن مالک نیز حدیث آمده وگفته که در حدیث ابی موسی اختلاف رواة ست وآنرا بتفصیل بیان نموده وگفته که حدیث عائشه رض نزد من حسن ست وترمذے حدیث لانکاح الا ببینة را بابی حد او ضع کرده واز ابن عباس آورده که گفت گفت رسول خدا صلے الله علیه وآله وسلم خوانیات آنانند که نکاح میکنند نفسهاے خود را بغیر بینه وگفته که رفع کرده این حدیث را عبد الاعلی در کتاب تغیر وموقوف آورده در کتاب طلاق ورفع نکرده وهذا اصح وگفته که حدیث عبد الاعلی مرفوعا غیر محفوظ ست ونمیدانم هیچ یکے راکه رفع کرده اورا مگر آنچه مرویست از عبد الاعلی از سعید از قتاده وصحیح آنست که روایت کرده شده است از قول ابن عباس لانکاح الا ببینة ودرین باب از عمران بن حصین نیز آمده انتهی بدانکه در نکاح امرأة بالغه بے اذن ولی وتزویج وے نفس خود را اختلاف ست میان ائمه امام شافعی ومالک واحمد برین اند که جائز نیست وتمسک ایشان بهمین حدیث لانکاح الا بولی ست که در وے مشائخ حدیث را سخن ست چنانکه معلوم شد وحدیث دیگر ست که آنرا احمد وترمذے وابو داؤد وابن ماجه ودارمے از عائشه رض روایت

کہ سہ خبر بود کہ آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم ترک نمیداد آنہا را در سفر و حضر سنت فجر و روزہ عاشورا و سہ روزہ در ہر ماہ و در تکثیر طعام بر عیال احادیث ضعیفہ وارد شدہ کہ بتعدد و طرق جبر آن نقصان شدہ و حافظ زین الدین عراقی در امالی خود از طریق بیہقی آوردہ کہ پیغمبر خدا فرمود صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم من وسع علی عیالہ واہلہ یوم عاشورا اوسع اللہ علیہ سائر سنتہ و گفتہ کہ این حدیثی ست کہ در دے یعنی ہست ولیکن حسن ست بر رأے ابن حبان و مر آنرا طریقے دیگر ست کہ تصحیح نمودہ حافظ ابو الفضل محمد بن ناصر و در دے زیادات منکرہ ست و ظاہر کلام بیہقی در انست کہ حدیث توسعہ حسن ست برای غیر ابن حبان نیز زیرا کہ روایت کردہ است او را از طرق متعددہ از جماعہ صحابہ مرفوعاً و گفتہ کہ این اسانید اگرچہ ضعیف ست لیکن چون ضم کردہ شود بعض بعض قوتے پیدا کند و انکار ابن تیمیہ کہ در توسعہ چیزے وارد نشدہ وہم ست کذا فی الصواعق المحرقۃ و اما باقی اعمال کہ در بعض کتب آنرا خصال عشرہ گفتہ و بنظم در آوردہ است محدثان آنرا اصلا قبول ندارند و موضوع و مفترے گویند چنانچہ شیخ مصنف گفتہ و ابن قیم نیز بدان تصریح نمودہ است و اکتحال سنت ست علی الاطلاق و تخصیص آن بروز عاشورا بدعت ست و امانکہ شیخ گفتہ کہ سہ مہ کشیدن در روز عاشورا بدعت ست کہ کشندگان امام حسین ابتداع کردہ اند وجہ آن چہ باشد آیا مقصود آن جماعہ تفہیم زینت و زیب و سرور بود یا سرمہ کنند و نیک نیک در سہ مبارک دے نگاہ کنند و در بعض حکایات آمدہ است کہ بعضے از ان اشقیا بخون شریف وی سرمہ کشیدند نعوذ باللہ من ذلک و در بعض طرق آمدہ کہ من اکتحل بالاثمد یوم عاشورا لم ترمد عینہ ابدا و در مقاصد گفتہ کہ حاکم و بیہقی و دیلمی این را آوردہ اند و حاکم گفتہ کہ این حدیث منکر ست قلت بل موضوع آوردہ ابن الجوزے فی الموضوعات و مجمل آنکہ در صواعق گفتہ کہ طریقہ اہل سنت آنست کہ درین روز ہم از مبتدعات فرقۂ رافضیہ مثل ندبہ و نوحہ و عزا و امثال آن اجتناب کنند کہ آن نہ از آداب مومنان ست و الا روز وفات حضرت پیغمبر صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم اولی و احری بود و بدان و ہم از بدع ناصبہ متعصبہ باہل بیت نبوت سلام اللہ علیہم اجمعین از عید گرفتن آن روز باظہار فرح و سرور و زینت و خضاب و اکتحال و لبس ثیاب جدید و توسیع نفقات و امثال آن کہ اینہا از قبیل مقابلہ فاسد بفاسد و بدعت ببدعت و شر بشر ست و وارد نشدہ در ان حدیث صحیح نہ از آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم و نہ از ہیچ یکی از اصحاب و مستحب ندانست آنرا ہیچ یکی از ائمہ مسلمین نہ از ائمہ اربعہ و نہ غیر ایشان و وارد نشدہ درین باب در کتب معتمدہ چیزے نہ صحیح و نہ ضعیف ہکذا ذکر فی الصواعق المحرقۃ واللہ اعلم و در باب روزہ رجب و فضل آن چیزے ثابت نشدہ بلکہ کراہت آن ثابت شدہ سابقاً در باب صیام و ذکر روزہ این ماہ ہا رفتہ است حاجت باعادہ نیست و در باب الحجامۃ لفطر الصیام چیزے صحیح نشدہ درینباب نیز در کتاب صیام اشباع در کلام کردہ شدہ است و در باب حجو اقبل ان لا تحجوا و حدیث من امکنہ الحج و لم یحج فلیمت ان شاء یہودیا و ان شاء نصرانیا چیزے ثابت نشدہ مضمون این حدیث تاکید و مبالغہ است در وجوب حج و مبادرت دادن آن میفرماید حج کنید پیش از انکہ نتوانید کرد آنرا و ہر کرا قدرت و استطاعت حج پیدا شد و حج نکرد برابر ست خواہ بر دین یہود بمیرد یا بر دین نصاریٰ و حدیث حجو اقبل ان لا تحجوا را سخاوی در مقاصد از عبد الرزاق آورده و گفتہ کہ ابو نعیم و دیلمی از طریق وی از ابی ہریرہ مرفوعاً آوردہ اند و گفتہ کہ نزد دار قطنی در سنن نیز آمدہ و دو کس از رواۃ این طریق مجہول اند و زمخشری آنرا در کشاف آوردہ و نزد ابن ابی شیبہ از ابن عمر مرفوعاً امدہ

فان قضی حاجتک قضاها بوجه طلق وان ردک ردک بوجه طلق قرب حسن الوجه ومیم عند طلب الحاجة ورب ذمیم الوجه
حسنه عند طلب الحاجة یعنی طلب کنید خیر و حاجت خود را از مردے کشاده روے خوش خلق که اگر حاجت ترا
قضا کند بروے کشاده کند واگر رد کند بروے کشاده کند ولبسا نیکو روکه نزشت روست نزد طلب حاجت
ولبسا زشت روکه نیکو روست نزد آن وگفته که تمامهٔ طرق آن ضعیف ست وبعض سخت ترست در ضعف از
بعض دیگر و احسن طرق چیزے ست که آورده است آنرا تمام وغیروے از طرق سفیان ثوری باسناد
وے از ابن عباس بلفظ التمسوا الخیر وایجر آورده است بخاری در تاریخ خود وبعض بدل ابن عباس ابی هریره
آورده وآن ثابت ترست ورو ایت کرده آنرا ابو یعلی موصلی در مسند خود ورو ایت کرده طبرانی از مجاهد از
ابن عباس وگفته گمان میبرم که آنرا رفع کرده وگفته که رجال وی ثقه اند وبا این همه طرق ورست نباشد حکم بر متن
بوضع چنانکه شیخ ابن حجر بدان اشارت کرده ودر بعض اشعار ابن رواحه یا حسان بن ثابت چنانکه عسکرے
روایت کرده واقع شده که گفته + قد سمعنا نبینا قال قولا + هو من لطلب الحوائج راحة + اعتدوا واطلبوا الحوائج ممن
زین الله وجهه بصباحة + انتهی ودر تنزیه الشریعة بعض طرق حدیث اطلبوا الخیر عن حسان الوجوه را ضعیف گفته
وبعض را حسن وآنرا متابعات آورده واز سیوطی نقل کرده که گفته که این حدیث نزد من حسن صحیح ست وجمع
کرده ام طرق آنرا در جزوے مفرد وبالجمله حکم مصنف ببطلان این حدیث که ظاهر در مضی وضع ست ورست نباشد
والله اعلم ودر باب فضل معروف وتحذیر از تبرم بحوائج خلق چیزے ثابت نشده در مقاصد حسنه از بیهقی در شعب الایمان
وابی یعلی وعسکرے از حدیث ثور بن یزید از خالد ابن معدان از معاذ ابن جبل مرفوعاً آورده که ما عظمت نعمة الله
علی عبد الا عظمت مؤنة الناس علیه فمن لم یحتمل تلک المؤنة فقد عرض تلک النعمة للزوال ترجمه چون حق تعالی نعمت را
بر بندهٔ از بندگان خود عظیم گرداند مؤنت ومواسات مردم را نیز بروے عظیم گرداند واگر بر ندارد آن بنده مؤنت
مردم وغمخوارے ایشان را پس بتحقیق در آورد آن نعمت را در عرضهٔ زوال وبیهقی نیز آنرا بهمین اسناد ورو ایت کرده
الا آنکه مالک ابن یخامر را میان خالد ومعاذ واسطه آورده وطبرانی وبیهقی از حدیث اوزاعی از ابن عمر نیز بلفظ دیگر
مرفوعاً روایت کرده وبیهقی از حدیث اوزاعی از ابی هریره نیز آورده بلفظ ما من عبد انعم الله علیه نعمة اسبغها علیه
الا جعل الیه شیأ من حوائج الناس فان تبرم بهم فقد عرض تلک النعمة للزوال وبعضی ازین طرق موکد بعض ست انتهی
واین لفظ اخیر مناسب ترست بلفظ که مصنف ترجمه آنرا ذکر کرده واز عبارت مقاصد ظاهر میشود که این حدیث در حد
ذات ضعفے دارد ولیکن تعدد طرق جبر آن کرده والله اعلم ودر باب فضائل عاشورا واستحباب صیام آن ثابت شده
وسائر احادیث در فضل آن وفضل صلوة واتفاق وخضاب وادهان واکتحال وطبخ حبوب وغیر ذلک مجموع موضوع
ومفتری ست قال ائمة الحدیث الاکتحال فیها بدعة اتبدعها قتلة الحسین ـ رضه کشیدن در روز عاشورا بدعتی ست که
کشندگان حسین ابتداع کرده اند احادیث که در فضل وعظمت وذ عاشورا ودوقوع وقائع عظیمه دران مثل قبول توبهٔ آدم
ورفع ادریس بر آسمان ونجات ابراهیم از آتش وبر آوردن نوح از سفینه وانزال توریت بر موسی وفدیه اسمعیل از ذبح
وبر آوردن یوسف از زندان ودیگر وقائع انبیا صلوات الله وسلامه علیهم ومثال آن آمده همه نزد محدثان موضوع
ومفتری ست واز اخبار وخصال که در وے مشهور ست از انجمله استحباب صوم صحیح ست حتی که در بعض احادیث صحیحه آمده

ونسائی گفتہ کہ زنے آمد از اہل یمن و ذکر کرد باقی حدیث را و در روایت ترمذی آمدہ کہ دو زن آمدند نزد آنحضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم و در دست آنہا دو سوار بود الحدیث و شمنی گفتہ کہ ابن قطان گفتہ است کہ اسناد این حدیث صحیح ست و نیز روایت کرد ابو داؤد و حاکم بر شرط شیخین از عائشہؓ کہ گفت در آمد بر من رسول خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم پس دید در دست من انگشتر یہای بزرگ از نقرہ فرمود چیست اینہا یا عائشہؓ گفتم ساختہ ام اینہا را تا بیارایم خود را برای تو فرمود آیا ادا میکنی زکوۃ این را گفتم نہ فرمود پس ست اینہا ترا برای آتش دوزخ خود زرکشی در شرح خرقی گفتہ کہ در اسناد این دو حدیث سخن ست و در روایت موطا آمدہ کہ ام سلمہ گفت کہ می پوشیدم من حلی از ذہب گفتم یا رسول اللہ اینہا داخل کنز ست فرمود ہر چہ زکوۃ او ادا کنند کنز نبود انا در جانب عدم وجوب احمد گفتہ است کہ پنجکس از صحابہؓ اند کہ مذہب ایشان عدم وجوب زکوۃ ست ابن عمر و عائشہؓ و انس و جابر و اسماء بنت ابی بکر و از جابر مرفوعاً نیز آمدہ و آن ضعیف ست انتہی و بیہقی گفتہ کہ آنچہ روایت کردہ شدہ است از جابر مرفوعاً کہ لیس فی الحلی زکوۃ باطل ست و اصلی ندارد و آنچہ مرویست قول او ست و مرویست کہ این عمر مے پوشانید بنات و جواری خود را حلے ذہب و بیرون نمی آورد زکوۃ آنرا و نیز آمدہ کہ عائشہؓ مے پروردبنات برادر خود را کہ یتیم بودند در کنار خود و مے پوشانید ایشانرا حلے و بیرون نمی آورد از ان زکوۃ و این احادیث در جامع الاصول مذکورند و اسماء بنت ابی بکر مے پوشانید بنات خود را ذہب مانند پنجاہ ہزار روز زکوۃ نمیداد و ترمذی گفتہ کہ اختلاف کردہ اند اہل علم درین باب بعض صحابہ و تابعین گفتہ فی الحلی زکوۃ و سفیان ثوری و عبد اللہ ابن المبارک باین قائل اند و بعض صحابہ کہ ابن عمرؓ و عائشہؓ و جابر ابن عبد اللہ و انس بن مالک از ایشانند گویند لیس فی الحلی زکوۃ و بعض فقہای تابعین ہمین اند و مالک ابن انس و شافعی و احمد و اسحاق قائل اند باین و صحیح نشدہ از حضرت مصطفے صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم درین باب چیزے انتہی و بعض گفتہ اند کہ مراد بزکوۃ حلی بعاریت دادن آنہا ست روایت کردہ شدہ است این تاویل از سعید ابن المسیب و حسن بصری و غیر ایشان و ورود وعید بر ترک مندوب آمدہ است چنانکہ در قول وے سبحانہ و تعالی + ویمنعون الماعون + کذا قال الزرکشی و در مقاصد حسنہ میگوید کہ این را بعضے از فقہا بعنوان حدیث نقل کنند و آن نزد بیہقی از حدیث کامل ابن العلاء از حبیب ابن ثابت از قول ابن عمر ثابت ست و از طریق قتادہ و شعبی از سعید ابن المسیب نیز آمدہ کہ در زکوۃ حلی گفت لیس و یعار و بدانچہ مذکور شد ظاہر گشت کہ مراد شیخ مصنف عدم صحت حدیث ست در باب زکوۃ حلی نفیا و اثباتاً بلکہ نفی ان اخیر ست بآن و در اثبات خود احادیث آمدہ کہ بعض ائمہ حکم کردہ اند بصحت آن چنانکہ مذہب امام ابو حنیفہ است و اللہ اعلم و در باب زکوۃ عسل باکثرت مرویات چیزے ثابت نشدہ و در باب زکوۃ خضراوات چیزے ثابت نشدہ ذکر این ہر دو باب سابقاً در باب زکوۃ و صدقات گذشتہ است و در باب سوال اطلبوا من الرحماء و من حسان الوجوہ و آنچہ درین معنے ست مجموع باطل ست و مقاصد حسنہ میگوید کہ طبرانی بلفظ التمسوا الخیر عن حسان الوجوہ از حدیث یزید ابن خصیفہ عن ابیہ عن جدہ مرفوعاً آوردہ و ہمچنین آمدہ نزد ابی یعلی و این مشہور ست و مر او را طرق ست از انس و جابر و عائشہؓ و ابن عباس و ابن عمرؓ و ابی ہریرہؓ و لفظ اکثر ایشان انیست کہ اطلبوا الخیر عن حسان الوجوہ و در لفظے از طلبتم الحاجات فاطلبوہا الی حسان الوجوہ و در لفظے اطلبوا الحوائج و الخیر و در لفظے اطلبوا الخیر و این ہر دو لفظ نزد عسکری ست و نزد بعض ابن نیز یادت آمدہ

در مرقاة الصعود الی سنن ابی داؤد نیز مثل کلام وے آوردہ در غایت استیفا و استقصا و نیز در تنزیہ الشریعة گفتہ است
کہ ابن حجر تناقض زدہ است و در تخریج رافعی گفتہ است کہ حق آنست کہ ہمہ طرق وے ضعیف ست و حدیث ابن
عباس غریب بشرط حسن ست لیکن شاذ ست از جہت شدت فردیت در وے و ہمچنین کلام نووی نیز درین باب
مختلف آمدہ در تہذیب الاسماء آنرا تحسین کردہ چنانکہ گذشت و در اذکار استحباب آنرا مؤکد ساختہ و در شرح مہذب
تضعیف نمودہ واللہ اعلم انتہی و بالجملہ در شان این صلوٰۃ اختلاف گونہ ہست و بنظر تتبع و تصفح کلام ائمہ صحت و حسن وے
غالب و جزم شیخ مصنف بعدم صحت احادیث و طرق وارد در وے محل نظر ست لااقل اشارتی باختلاف بایستی کرد
مصنف در ینباب بر طریقہ ابن جوزی میرود و در حکم بیک جانب لسبی بی معرفہ و بی تحاشی ست و تانی و توقف در محل تردد
و خلاف شرط انصاف ست و در باب صلوٰۃ رغائب و صلوٰۃ نیمۂ شعبان و صلوٰۃ نیمۂ رجب و صلوٰۃ ایمان و صلوٰۃ لیلۃ المعراج
و صلوٰۃ لیلۃ القدر و صلوٰۃ کل لیلۃ من رجب و شعبان و رمضان و درین ابواب چیزے ثابت نشدہ این صلوٰۃ و امثال
آن در او راد بعض مشائخ طریقت نوشتہ شدہ و بعمل ایشان مقرون گشتہ است و نزد مشائخ حدیث بصحت نرسیدہ
و بعض از ایشان در انکار آنہا مبالغہ عظیم نمایند و سیدی احمد ابن زروق کہ از مشاہیر مشائخ دیار مغرب ست در وصایائے
خود گفتہ و لا تعمل بصلوٰۃ الایام و الاسابیع و قول مفصل درینباب آنست کہ در رسالہ توصیل المرید الی المراد ببیان احکام الاحزاب
و الاوراد گفتہ ایم و احادیث درین ابواب نیز آمدہ بعض موسوم بوضع و بعض بضعف و در جامع الاصول ذکر صلوٰۃ
رغائب کردہ و کیفیت آن بیان نمودہ با وجود آنکہ وضع کتاب برای جمع احادیث صحاح ستہ کردہ و حدیثے
درین باب از انس آوردہ و گفتہ کہ این حدیث در کتاب رزین ست و در ہیچ یکی از کتب ستہ آنرا نیافتیم و الحدیث
مطعون فیہ انتہی و در باب زکوٰۃ حلی چیزے ثابت نشدہ بدانکہ در وجوب زکوٰۃ حلے از ذہب و فضہ کہ زنان را بود
ائمہ را اختلاف ست امام ابو حنیفہ گوید کہ در وے زکوٰۃ ہست و امام مالک گوید در حلی کہ مباح ست استعمال وے
زکوٰۃ نبود و این اظہر قولین ست از امام شافعی و مختار در مذہب امام احمد نیز ہمین ست و در آنچہ پنہان شوند و یا برائے
کرا و تجارت یا حرام بود و یا برائے انفاق عند الحاجۃ معد ساختہ نزد ایشان ہم ہست و امام محمد در موطا گفتہ کہ حلی کہ
از جواہر و لآلی بود نیست در وے زکوٰۃ در ہر حال دلیل این ائمہ آنست کہ وی مستعمل ست در مباح پس مشابہ آمد ثیاب
بذلہ و عبید خدمت و دور سکنی و دلیل امام ابو حنیفہ و تابعان وے عموم قول حق سبحانہ و تعالی ست والذین یکنزون
الذہب والفضۃ ولا ینفقونہا فی سبیل اللہ الآیۃ و عموم قول پیغمبر صلے اللہ علیہ و آلہ وسلم فی الورق ربع العشر یعنی در نقرہ
واجب ست چل یک و این عام ست خواہ سکہ زدہ باشد یا غیر سکہ زدہ آئینہ باشد یا حلی یا غیر آن و نیز سبب زکوٰۃ
مال نامی ست و دلیل نما موجود ست در ذہب و فضہ از روے خلقت و معتبر درین باب دلیل ست بخلاف
ثیاب و امثال آن و احادیث و آثار در ہر دو جانب مختلف آمدہ اما در جانب وجوب کہ مذہب حنفیہ است ابو داؤد
و ترمذی و نسائی از حدیث ابن عمرو ابن شعیب عن ابیہ عن جدہ آوردہ کہ زنے نزد آن حضرت صلے اللہ علیہ و آلہ
وسلم آمد و با او دخترے بود مر او را و در دست دخترے دو دستانہ بود از طلا فرمود آیا میدہی زکوٰۃ این را گفت
لا یا رسول اللہ نمیدہم فرمود خوش مے آید ترا کہ پوشاند پروردگار تعالی روز قیامت دو دستوانہ از آتش پس بر کشید
آنزن دستوانہا را و بنہاد جلو بجانب حضرت صلے اللہ علیہ و آلہ وسلم و گفت ہذا للہ و لرسولہ این لفظ ابی داؤد ست

گفته که دار قطنی گفته این حدیث از ابن عباس و ابی رافع مولای رسول الله صلی الله علیه وآله وسلم بطرق متعدده که
در وی ضعفاء و مجاهیل اند آمده و تعقب کرده شده است برین سخن که حدیث ابن عباس را ابو داؤد و ابن ماجه و
حاکم و حدیث ابی رافع را ترمذی و ابن ماجه آورده اند و گفته که رد کرده شده است بر ابن جوزی در ایراد وی
این حدیث را در موضوعات و آورده است حافظ ابن حجر حدیث ابن عباس را در کتاب الخصائل المکفرة للذنوب المتقدمة
والمتأخرة و گفته که رجال اسناد وی لا بأس بهم و بد کرده و خطا نموده ابن جوزی که این حدیث را در موضوعات آورد
و قول او که موسی بن عبد العزیز مجهول ست صواب نیست زیرا که ابن معین و نسائی او را توثیق نموده اند پس ضرر نکند
جهالت حال وی بر کسی که بعد از ایشان آمده و در امالی اذکار گفته که حدیث ابن عباس را بخاری در جزء القراءة
خلف الامام و ابو داؤد و ابن ماجه و ابن خزیمه در صحیح خود و حاکم در مستدرک با تصحیح و بیهقی و غیر هم روایت کرده اند و ابن شاهین
در ترغیب گفته که شنیدم ابا بکر ابن ابی داؤد را که گفت شنیدم پدر خود را که میگفت صحیح ترین حدیث در صلوة تسبیح
اینست و گفت که موسی ابن عبد العزیز را توثیق کرده ابن معین و نسائی و ابن حبان و روایت کرده اند از وی خلقی
و اخراج کرده از وی بخاری در ثقات اینحدیث را بعینه و اخراج کرده از وی در ادب مفرد حدیثی را در سماع
وعد و بعض این امور مرتفع میگردد جهالت و ازان کسانیکه تصحیح کرده اند باین حدیث را یا تحسین نموده ابن منده است
و تالیف کرده در تصحیح وی کتابی و اجری و خطیب و ابو سعید ابن سمعانی و ابو موسی مدنی و ابو الحسن بن مفضل و
منذری و ابن صلاح و نووی در تهذیب الاسماء و سبکی و غیر هم و دیلمی در مسند الفردوس گفته که صلوة تسبیح
اشهر صلوات ست و اصح آنها از روی اسناد و گفته که صحیح ترین چیزی در فضائل سور حدیث قل هو الله احد ست
و در فضل صلوات حدیث صلوة تسبیح ست و بیهقی و غیر وی از ابی حامد ابن الشرقی آورده که گفت نوشت مسلم
با ما حدیث صلوة تسبیح را از عبد الرحمن بن بشیر بعد ازان شنیدم مسلم را که میگفت روایت کرده نشده است در وی
اسنادی احسن ازین و ترمذی گفته که ثابت داشته است ابن المبارک و غیر وی از اهل علم صلوة تسبیح را و ذکر کرده اند
فضل در وی و حاکم گفته است که از انچه استدلال توان کرد بوی بر صحت این صلوة عمل کردن ائمه ست مثل
ابن المبارک و بیهقی بدان و تداول صالحین مر آنرا از یکدیگر و درین تقویت ست مر حدیث مرفوع را و سیوطی
این را از بیهقی نقل کرده و حافظ ابن حجر گفته است مقدم ترین کسی که روایت کرده شده است عمل این نماز از وی
ابو الجوزا اوس بن عبد الله بصری ست که از ثقات تابعین ست و ثابت شده از جا عتیکه بعد از وی اند و اثبات کرده
آنرا ائمه طریقین از شافعیه و روایت کرده این را از وی بیهقی بسند حسن و عبد العزیز ابن ابی داؤد اگر مقدم تر از ابن المبارک
ست گفته من اراد الجنة فعلیه بصلوة التسبیح و ابو عثمان حیری زاهد گفته که ندیدم برای رفع شدائد و هموم مثل صلوة
تسبیح و مر حدیث ابن عباس را طرق ست که مجموع آن شش طریق ست و بموافقت یکدیگر قوت یافته و تائید پذیرفته
است و ائمه این شان و اکابر این فن آنرا روایت نموده اند و ابن جوزی را دران وهم شده است که صدقه که دران
مذکور ست ابن یزید خراسانی ست و اینچنین نیست بلکه وی ابن عبد الله دمشقی ست معروف بسمین بعض او را
از جهت حفظ تضعیف کرده اند و جماعه او را توثیق نموده بخلاف خراسانی که وی متروک ست این کلام تنزیه الشریعه
است که نقل کرده شد و ما در آخر کلام در بیان تعدد طرق و روایات اختصار کرده ایم و اینقدر بس ست و سیوطی

صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم قطع میکند نماز را گذشتن امرأۃ وحمار وکلب و در بعض روایات کلب اسود وجمہور علما این را تاویل کردہ اند کہ مراد قطع خشوع وتعدبرست کہ روح نماز و خلاصہ آنست یا مراد باین احادیث کہ دلالت دارند بر قطع صلوۃ تاکید ومبالغہ است وبحث بر نصب سترہ ولیکن ایمعنی تخصیص این امور ثلثہ اباگونہ دارد مگر آنکہ گویند منع واشغال اینہا از خشوع بیشتر وسخت ترست اما امرأۃ خود ظاہرست واما حمار از جہت کثرت ملازمت وے شیاطین را چنانکہ دلالت میکند بران امر متبوذ نہیق وی کہ ناشی ست از دیدن وی شیطان را واما کلب از جہت غلظ نجاست وی کذا قالوا ونیز آمدہ است کہ عائشہ رضی اللہ عنہا انکار آورد بر ابی ہریرہ در روایت کردن وی این حدیث را وبر قومے کہ اخذ بدان کردند وگفت کہ جمع کردید وتشبیہ دادید شما مارا ای قوم بحمار وکلب وحال آنکہ بود رسول خدا صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم کہ نماز میکرد در شب ومن بارض افتادہ بودم میان وی ومیان قبلہ مثل پیش افتادن جنازہ رواہ الشیخان وسلم واین انکار از ام المؤمنین رضی اللہ عنہا در حقیقت راجع ست بجمل این حدیث بر ظاہرش یعنے مراد باین آن نیست کہ شما فہمیدہ اید کہ مرور قاطع صلوۃ ست حقیقۃ ومبطل اوست بلکہ وی تاویلی دیگر ومعنی دیگر دارد چنانکہ مذکور شد اکنون آمدیم کہ شیخ مصنف کہ منع ثبوت حدیث الصلوۃ لایقطعہا شے کہ روایت ابی داؤد ست میکند مانا کہ ترجیح حدیث قطع صلوۃ میکند بمرور اشیای ثلثہ مذکورہ کہ روایت مسلم ست اما معلوم شد کہ اورا جمہور علما تاویل کردہ اند وحدیث متفق علیہ منافی آنست وہیچ کس از علما بدان نرفتہ مگر بعض وامام احمد رحمہ اللہ گفتہ کہ من در کلب اسود شک ندارم کہ قطع میکند نماز را اما در نفس من از امرأۃ وحمار تردد ے ہست واسحق ابن راہویہ نیز گفتہ کہ قطع نمیکند مگر کلب اسود کذا قال الترمذی وحال آنکہ در جانب عدم قطع حدیث ابن عباس کہ در صحیحین ست نیز آمدہ کہ گفت پیش آمدم بر مادہ خرے سوار ومن دران ایام بلوغ نزدیک رسیدہ بودم وحال آنکہ رسول خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم نماز میگذارد در میانہ بجانب دیوارے یعنے بے سترہ میگذارد پس گذشتم من از بعض صف وگذاشتم خرک را کہ میچرید یعنے پیش صف ومن در صف در آمدم وہیچ کس بر من انکار نکرد وما نا کہ تمسک امام احمد واسحق تخصیص بکلب اسود ست نیز گفتہ کہ از حدیث عائشہ رضی اللہ عنہا و ابن عباس عدم قطع امرأۃ وحمار معلوم گشت وظاہر آنست کہ مصنف در اطلاق حدیث عدم قطع سخن دارد وفقہ بر ترمذی در تخصیص کلب باسود گفتہ است کہ از ابی ذر کہ راوے این حدیث ست پرسیدند کہ چرا ست کہ کلب سرخ وسفید قطع نمیکند گفت کہ من نیز از حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم این سوال کردہ بودم فرمود کلب اسود شیطان ست تنبیہ فقہا گفتہ اند اگر ہر مصلے ضرورتے دارد وگذرندہ بیضرورت از پیش وی بگذرد حکم آنست کہ مذکور شد واگر مصلے را ضرورتے نیست وبیضرورتے بر سر راہ مردم آمدہ نمازے گذارد اثم بر وست نہ بر گذرندہ واگر ہر دو بیضرورت کردہ اثم ہر سر دو واگر ہر دو را ضرورت ست از ہر دو ساقط واللہ اعلم ودر باب صلوۃ تسبیح حدیثے صحیح نشدہ این حدیث را در جامع الاصول از حدیث ابی داؤد وترمذی آمدہ ودر روایتی نہایت آنرا در سالی بیکبار آوردہ ودر مشکوۃ از ابن ماجہ وبیہقی نیز گفتہ ودر حصن حصین بر مزابی داؤد وابن ماجہ وصحیح مستدرک حاکم وصحیح ابن حبان ذکر کردہ وترمذی در جامع خود گفتہ کہ در ین باب حدیث از ابن عباس وعبد اللہ ابن عمرو انس آمدہ وحدیث انس حسن غریب ست وگفتہ کہ روایت کردہ شدہ است از پیغمبر صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم در صلوۃ تسبیح احادیث متعددہ وصحیح نیست بسیارے از ان واثبات کردہ آنرا ابن المبارک وغیروے از اہل علم وذکر کردہ اند فضل آنرا انتہی وکلام مشبع درین باب آنست کہ در تبیین الشریعہ

ذکر صلوۃ التسبیح

در احوال میت گذشته است فلینظر ثمه و در باب رفع یدین در تکبیرات نماز جنازه چیزے صحیح نشده و انچه صحیح ست
مجموع در غیر نماز جنازه است در تکبیر احرام و گاه رکوع و گاه اعتدال و گاه قیام از تشهد اول و اخبار و آثار در معنی
زیاده بر سه صد حدیث ست سابقًا در بیان نماز جنازه گفته که دستها در هر تکبیر بر داشتی و اینجا میفرماید که در باب رفع
یدین در تکبیرات نماز جنازه چیزے صحیح نشده و اما مبحث رفع یدین در گاه رکوع و گاه اعتدالی و گاه قیام از تشهد اول
نیز سابقًا گفته و مبالغه در صحت و ثبوت آن و رد و ابطال مخالف وے کرده است آنجا نیز انچه گفتنی ست گفته شده
است فلیتدبر و در باب الصلوة لایقطعها شئ چیزے ثابت نشده و این جزو حدیثے ست که در باب دراؤ و رفع
کسیکه از سجده گاه مصلے بگذرد رد و یافته و تمام حدیث اینست که گفت رسول خدا صلے الله علیه وآله وسلم لایقطع
الصلوة شئ وادرؤا ما استطعتم فانما هو شیطان قطع نمیکند نماز را و باطل نمیگرداند آنرا چیزے و دفع کنید
و برانید چندانکه توانید یعنے آنرا که بگذرد از پیش شما در نماز زیرا که وے شیطانی ست این حدیث را ابو داؤد
از ابی سعید خدرے روایت کرده و طیبی این را دو معنی گفته یکے مراد بشئ دفع باشد یعنے قطع نمیکند نماز را
دفع کردن شما آن گذرنده را و فعلی که در دفع کردن لازم آید پس دفع کنید بقدر استطاعت خود چندانکه توانید
و باک ندارید ازان دیگر آنکه مراد بشئ مرور بود یعنے گذشتن کسی از پیش شما در نماز ضررے نماز شما ندارد
و لیکن با وجود آن آنقدر که توانید دفع کنید تا قطع خشوع نکند و نیز برای نگاهداشت وی از اثم و معصیت و
این حدیث متضمن دو حکم ست یکی دراؤ و دفع ما بین یدے المصلے و اینمعنی در احادیث صحیحه از بخارے و مسلم
و غیر ایشان رو و یافته با مبالغه و زجر بلیغ که دران مذکور ست در صحیحین از ابی جهیم آمده که گفت گفت رسول خدا
صلے الله علیه وآله وسلم اگر بداند گذرنده از پیش مصلے که چه لازم مے آید بروے هر آئینه باشد ایستادن
او بهتر از گذشتن تا چهل راوی گوید معلوم نشد که چه مراد داشته چهل روز یا چهل ماه یا چهل سال چنانکه از ابی سعید
بر روایت صحیحین آمده که گفت گفت رسول خدا صلے الله علیه وآله وسلم چون بگذارد یکی از شما نماز بسته پس خواهد
یکی که بگذرد از پیش وی باید که دفع کند او را و اگر ابا آرد وے یعنے مندفع نگردد و خواهد که البته بگذرد باید که
مقاتله کند او را و در بعض روایات باید که قتل کند او را که وے شیطان ست و مراد بمقاتله دفع اوست
بقهر و عنف نه حقیقت قتل و در روایت بخارے آمده که ابو سعید نماز میکرد و جوانے از بنی ابی معیط خواست که
از پیش او بگذرد ابو سعید او را دفع کرد و دستی بر سینه وی زد آن جوان ابا آورد و از انکه نگذرد این بار سخت تر
از بار اول زد پس وی بشکایت ابی سعید نزد مروان رفت و در دنبال وی ابو سعید نیز بر مروان در آمد مروان
گفت یا ابا سعید چرا اینچنین کردے با بن عم خود پس ابو سعید این حدیث را بر خواند و مسلم همین حدیث را
آورده نه قصه را و در روایتی آمده که آن گذرنده پسر مروان بود که گریه کنان پیش پدر رفت پدرش بابی سعید
گفت که چرا برادر زاده خود را زدے پس ابو سعید گفت من او را نزده ام شیطان را زده ام و این حدیث
بر خواند حکم دیگر آنکه قطع نمیکند نماز را چیزے یعنے گذشتن چیزے از پیش مصلے و همین ست مذهب جمهور علما
و در روایت خمسه غیر ترمذے آمده که قطع نمیکند نماز را هیچ چیزے و لیکن تا توانید دفع کنید آنرا که مرور کند
زیرا که وی شیطان ست و بر خلاف این نیز حدیث از ابی هریره در صحیح مسلم آمده که گفت گفت رسول خدا

عن صلوة او نسے صلوة فليصلها اذا ذكرها او اذا استيقظ و در ترتيب فوائت ميان يكديگر نيز بروايت احمد
و ترمذے و نسائی آمده كه گفت باز داشته شد رسول خدا صلے الله عليه وآله وسلم از چهار نماز روز خندق تا آنكه
گذشت از شب آنقدر كه خدا خواست پس امر كرد بلال را تا اذان گفت پس اقامت گفت و گذارد آن حضرت
صلے الله عليه وآله وسلم ظهر را پس اقامت گفت و گذارد عصر را پس اقامت گفت و گذارد مغرب را پس اقامت
گفت و گذارد عشا را و فعل آن حضرت صلے الله عليه وآله وسلم مبين كيفيت ادائے صلوة ست و امر نيز كرد
بگذاردن باين كيفيت و فرمود صلوا كما رايتمونی اصلی بگذاريد چنانچه ديديد مرا كه ميگذارم پس گذاردن بكيفيت
ترتيب واجب باشد و نيز در صحيحين و ترمذے و نسائی آمده از حديث جابرؓ آمد عمرؓ بن الخطاب روز خندق
بعد از غروب آفتاب و بنياد دشنام كرد كفار قريش را و گفت يا رسول الله نتوانستم گذارد نماز عصر را تا نزديك
رسيد آفتاب بغروب پس رسول خدا صلے الله عليه وآله وسلم فرمود من نيز نگذارده ام آنرا پس فرمود فرود
آمديم با بطحان را پس وضو كرد رسول خدا صلے الله عليه وآله وسلم و وضو كرديم ما پس بگذارديم عصر را بعد از
غروب و گذارديم مغرب را بعد از وے و اگر ترتيب مستحب ميبود نه واجب چنانكه امام شافعی ميگويد تاخير
نميكرد آن حضرت صلے الله عليه وآله وسلم از جهت وی مغرب را كه تاخير وے مكروه است كذا قال الشمنی و
نيز در احاديث بطرق متعدده از دار قطنی و طبرانی و خطيب و غير هم از ابن عمرؓ آمده كه هر كه فراموش كرد نمازی را
پس ياد آورد او را و حال آنكه وے با امام ست بايد كه بگذارد نمازی را كه شروع كرده است با امام و چون فارغ
شود از آن نماز بگذارد نمازے را كه فراموش كرده بود پس اعاده كند نمازے را كه با امام گذارده بود و چون امر كرد
باعادت معلوم شد كه ترتيب واجب ست و در بعض روايات آمده چون فراموش كرد نماز را پس ياد آورد
آنرا در نماز مكتوبه بايد كه بدايت كند بنمازے كه وے در وست و چون فارغ شود از آن نماز بگذارد آن نماز را
كه فراموش كرده بود رواه الدار قطنی و بر ين روايت شروع در نماز وقتيه بنسيان فائته و تذكر او در اثناى نماز
مسقط ترتيب ميشود چنانكه روايتے ست در مذهب امام احمد و در باب اتم الاتمام و اتم الصيام فی السفر هيچ
حديثے صحيح نشده و مراد باتمام اتمام صلوة و ترك قصر او ست در سفر و مراد بصيام ترك افطار ست يعنی هيچ حديثی
ثابت نشده در انكه آن حضرت صلے الله عليه وآله وسلم نهی كرد از اتمام صلوة و از وجوب صوم در سفر چنانكه سابقاً
در باب سفر گذشت و در باب قنوت فجر و قنوت و ترجيح حديثے صحيح نشده بل فعل قنوت و ترك از بعض صحابه
ثابت شده سابقاً در فصول نماز گفته است كه در نماز جلیح گاه قنوت ميخواند و گاه ترك ميكرد و چون التزام كرده است
كه آنچه بيان كند از فعل رسول الله صلے الله عليه وآله وسلم چنان باشد كه در صحاح ثابت شده لاجرم آنچه آنجا
گفته صحيح باشد و ما نيز اخبار صحيحه در انجا نقل كرديم و اينجا ميگويد كه در قنوت فجر هيچ حديث صحيح نشده يا رب مگر مراد
نفی دوام و استمرار بود نه مطلق فعل يا مراد دعاے معين بود در قنوت و بر هر تقدير مذهب امام ابو حنيفه هم اينست
كه در نماز فجر قنوت نيست و آن حضرت صلے الله عليه وآله وسلم چندگاه بر جماعه از كفار دعا در ين نماز كرده بود نماز ترك داد
و هرگز نكرد و قنوت در فجر بدعت ست كما ذكرنا ثمه اما در قنوت و تر در انجا نيز موافق آنچه آنجا ميگويد گفته و قد سبق مفصلاً
فتذكر و در باب نفی از نماز جنازه در مسجد حديثے صحيح نشده اين نيز سابقاً در فصل عادت بنوے صلے الله عليه وآله وسلم

در اخبار است

ایشان ومحافظت میکند برائے ایشان ارکان را وسنن را واعداد رکعات را ومتولی ست سفارت ومیانجی
شدن را میان ایشان ومیان پروردگار در دعا وبطور امام ابوحنیفہ کہ گوید فساد نماز امام متضمن فساد نماز قوم ست
معنے ضمانیت التزام ظاہر ست ومؤذن امین مسلمانان ست در اوقات کہ اعتماد میکنند در نماز در روزہ وباقی وظائف موقتہ
بر اخبار واعلام وے وایں حدیث را در فصل اذان آوردہ اند وبعض شراح از یں حدیث تفضیل مؤذن بر امامت استنباط
کنند وآن محل نظر ست ودر باب لا صلوٰۃ لجار المسجد الا فی المسجد چیزے صحیح نشدہ ودر مقاصد حسنہ میگوید کہ ایں حدیث
دار قطنی وحاکم وطبرانی در اوسط خود آوردہ واز طریقہ دیلمی از ابی ہریرہ نیز آمدہ ودار قطنی وحاکم از جابر واز علی مرفوعاً
نیز آوردہ وابن حبان در ضعفا از عائشہ آوردہ واسانید ایں حدیث ضعیف ست اگرچہ مشہور ست میان مردم وابن
حزم گفتہ کہ ایں حدیث ضعیف ست وصحیح ست از قول علیؓ وایں حدیث از شافعی از طریق ابن حبان تمیمی عن ابیہ
عن علی آمدہ وابن ابی شیبہ نیز موقوف بر علیؓ آوردہ باین لفظ کہ لا تقبل صلوٰۃ لجار المسجد الا فی المسجد اذا کان فارغا
وصحیحا پرسیدند کہ جار مسجد کیست فرمود کسی کہ بشنود اذان را ہمچنین اخراج کردہ او را سعید بن منصور در سنن انتہی
وسیوطی ایں اثر را از علیؓ از عبد الرزاق وبیہقی نیز آوردہ واحادیث در وعید وترہیب از عدم اتیان بمسجد بعد از
سماع اذان بسیار آوردہ وآمدہ است کہ نماز وی درست نیست ونوشتہ میشود وی از منافقان آوردہ سیوطی
فی جمع الجوامع ودر باب صلوا خلف کل بر وفاجر حدیثے صحیح نشدہ سخاوی در مقاصد حسنہ آوردہ وگفتہ کہ روایت
کرد ایں حدیث را ابو داؤد ودار قطنی ولفظ مر او راست وروایت کردہ بیہقی بزیادت وجاہد وامع کل امیر وہمہ از
حدیث مکحول ست از ابی ہریرہ واسناد وے منقطع ست وگفتہ کہ ایں حدیث را طریقے دیگر ست در ضعفا مر ابن حبان
را ورد وایت کردہ آنرا دار قطنی از حدیث حارث عن علیؓ واز حدیث علقمہ واسود عن ابن مسعود واز ابی الدرداء نیز
آوردہ وہمہ ایں طرق واہی ست چنانچہ تصریح کردہ اند بدان غیر واحد از علماء وبعضے ازاں طرق در کتاب علل ابن حجر
مذکور ست وصحیح ترین انچہ واقع شدہ است در وے حدیث مکحول ست از ابی ہریرہ باوجود ارسال انتہی وعلماے
اہل سنت وجماعت بران اجماع کردہ ودر کتب عقائد آنرا ذکر کردہ وآنرا از علامات سنت وجماعت داشتہ اند
بر خلاف آن فرقہ کہ عصمت در امام شرط کنند وباجماع ایشان قطعی شدہ وبیقین پیوستہ وبالجملہ وے از حیثیت
حدیث ظنی ست واز حیثیت اجماع قطعی واللہ اعلم ودر باب لا صلوٰۃ لمن علیہ صلوٰۃ چیزے ثابت نشدہ ظاہر آنست
کہ مراد باین کلام نفی صحت حدیث در باب وجوب ترتیب میان صلوٰۃ فائتہ وقتیہ وعدم صحت وقتیہ باوجود تذکر
فائتہ است پس اگر مقصود عدم صحت حدیث ست باین لفظ نہ لا صلوٰۃ لمن علیہ صلوٰۃ مسلم ولیکن در باب وجوب
ترتیب مذکور کہ مذہب امام ابوحنیفہ ومالک واحمد ست احادیث صحیحہ وارد ست یکی ایں حدیث کہ بروایت انس رض
در صحیحین آمدہ کہ من نسے صلوٰۃ فلیصلہا اذا ذکرہا لا کفارۃ لہا الا ذلک فرمود ہر کہ فراموش کند نمازے را باید کہ بگذارد
در وقتیکہ یاد آرد آنرا کفارۃ نیست مر فراموش کردن نماز را مگر ہمین گذاردن وی دراں وقت امر کرد بگذاردن
نماز فائتہ در وقت یاد آوردن لاجرم چون پیش از گذاردن نماز وقتیہ یاد آید واجب گردد گذاردن وی دراں وقت
ودر روایت مسلم وغیرہ از ابی ہریرہ نیز ہمچنین آمدہ ودر آخر وے قال اللہ تعالیٰ + اقم الصلوٰۃ لذکری +
ومراد از ذکر اللہ صلوٰۃ داشتہ ودر لفظی آمدہ است کہ فوقتہا اذا ذکرہا ودر روایت ابن ابی شیبہ آمدہ کہ من نام

وجوب آن کند چنانچه سیوطی از حاکم در مستدرک از ابن عباس آورده لیس علیکم فی غسل میتکم غسل و در باب نهی از
دخول حمام چیزے صحیح نشده این مسئله نیز در عادات آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم در فصل فطرت و توابع آن
گذشته است و معلوم شده که آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم بنفس نفیس خود بحمام نه درآمده و حمام را ندیده و در
بعض احادیث بعد از صحت آن اگر نهی از درآمدن حمام در و یافته از درآمدن بکشف عورت ست نه مطلقاً بلکه در
مقاصد حسنه حدیثے در رد آن نقل کرده که نعم البیت الحمام یذهب الوسخ و یذکر الآخرة و سند آن ضعیف ست
چنانکه گذشت و در باب بسم اللہ الرحمن الرحیم آیتے من اول کل سورة حدیثے صحیح نشده علما را در مسئله اختلاف ست
قول امام ابو حنیفه آنست که وے آیتی ست از قرآن منزل از برای فصل و فرق میان سور و این هیچ سوره جزو
نیست نه از فاتحه و نه از غیر آن و بعض برانند که وی جزو ست از فاتحه و از هر سوره و بعض میگویند که جزو ست از
فاتحه نه از هر سوره و دلائل این اقوال در محل خود مذکور و مسطور ست و در باب جهر در صلوة به بسم اللہ الرحمن الرحیم
حدیثے صحیح نشده این مبحث سابقاً در باب نماز مذکور شده است و معلوم شده که اگرچه روایات در باب جهر و عدم
جهرست و مصنف خود میگوید در باب جهر وے حدیثے صحیح نیامده و در باب الامام ضامن و المؤذن مؤتمن که بچند
اسناد مروی ست چیزے از ان ثابت نشده و این حدیث را در مشکوة از ابی هریره از حدیث احمد و ابی داؤد
و ترمذی و شافعی آورده و تتمهٔ حدیث انت اللهم ارشد الائمة و اغفر للمؤمنین و در روایتی از شافعی باین لفظ آمده الائمة ضمناء
و المؤذنون امناء و سیوطی در جمع الجوامع از ابی داؤد و ترمذی و ابن حبان فی صحیحه و بیهقی در سنن و عبد الرزاق و احمد و ابو یعلی فی مسنده
و ضیاء مقدسی فی المختارة از ابی هریره آورده و از احمد از ابو امامة و از احمد و ابی یعلی و سعید بن منصور فی سننه از ابن عمر و ابی امامة و از احمد و طبرانی
و ابن حبان و بیهقی از عائشة نیز آورده و جزو اخیر وے باین عبارت که المؤذنون امناء المسلمین علی فطورهم و سحورهم
و طبرانی از حدیث ابی محذوره نیز روایت کرده و بیهقی نیز از وے بلفظ امناء المسلمین علی صلوتهم و سحورهم آورده
و جزو اول آن را سیوطی از بخاری از ابی هریره باین لفظ آورده که ائمه میگذارند برای شما نماز را اگر صواب کردند فائده
آن مر شما راست و اگر خطا کردند فائده آن مر شما راست و ضرر آن بر ایشان و از ابی داؤد و ابن ماجه و حاکم از سهل
بن سعد الامام ضامن ان احسن فله و لهم و ان اساء فعلیه و لا علیهم و همین مضمون را از احمد و ابی داؤد و ابن ماجه و
حاکم از عقبة بن عامر نیز آورده و ترمذی گفته که در باب حدیث از ابی هریره و از عائشة و سهل بن سعد و عقبة بن
عامر نیز آمده و گفته که حدیث ابی هریره را ابو معویه از اعمش از ابی صالح از ابی هریره روایت کرده و سفیان ثوری
و حفص بن غیاث و غیر واحد از اعمش از ابی صالح از ابی هریره عن النبی صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم نیز روایت کرده و اسباط
بن محمد از اعمش از ابی صالح از ابی هریره نیز آورده و از نافع بن سلمان از محمد بن ابی صالح از پدرش از عائشة عن النبی
صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم نیز روایت آمده و میگوید که شنیدم ابا ذرعه را که میگفت حدیث ابی صالح از ابی هریره صحیح ست
از حدیث ابی صالح از عائشة و شنیدم محمد را که میگفت حدیث ابی صالح از عائشة صحیح تر ست و علی ابن المدینی ذکر کرده
که ثابت نشده حدیث ابی صالح از ابی هریره و نه حدیث ابی صالح از عائشة انتهی کلام الترمذی و باین ظاهر شد که
صحت این حدیث مختلف فیه است میان ائمه و اکثر طرق وے صحیح پس حکم بعدم ثبوت آن مطلقاً چنانچه مصنف
کرده صحیح نباشد و معنی این حدیث آنست که امام ضامن و متکفل امور صلوة قوم ست و بر سبیل ارفاق و تراشت را از جانب

آمده که گفت بودم من که خواب میکردم در پیش رسول خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم و سر در پائے من در جانب قبلہ
آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم بود سے و چون سجدہ میکرد آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم زیر میکرد پای مرا
بدست خود و گردی آوردم من پاہائے خود را و چون بر میخاست فراخ میکردم و شک نیست که غمز رجلین مستلزم
لمس آنہاست و در حدیث دیگر ابو داؤد و نسائی و ترمذی ہم از عائشہ رضی اللہ عنہا آوردہ که گفت بوسه کرد رسول خدا صلی اللہ
علیہ وآلہ وسلم زنی را از زنان خود پس تر بیرون آمد آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم نماز بے آنکه وضو کند الحدیث
و در روایتے آمده که بود رسول خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم که بوسه میکرد بعض از ازواج خود را پس نماز میکرد بے آنکه
وضو سازد ترمذی گوید که روایت کرد این حدیث را غیر واحدے از اہل علم از صحابه و تابعین و سفیان ثوری
گفته که در بوسه وضو نیست و بسیاری از صحابه و تابعین بر انند که ہست و گفته که اسناد حدیث عائشہ رضی اللہ عنہا صحیح نیست
و یحیے بن سعید القطان و محمد بن اسمعیل بخاری تضعیف کرده اند این حدیث را و گفته اند که حبیب بن ثابت که
راوی این حدیث ست از عروه سماع ندارد و این حدیث از ابراہیم تیمی از عائشہ رضی اللہ عنہا نیز آمده و این نیز صحیح نیست انتہی
و در جامع الاصول از موطا قول ابن عمر و ابن مسعود رضی اللہ عنہما آورده که در بوسه کردن مرد زن خود را وضو ست **تنبیه**
ہمچنانکه در لمس نسا اختلاف ست در مس ذکر نیز اختلاف آمده ہم در احادیث و ہم در اقوال علما امام محمد در موطائے
خود میگوید که در مس ذکر وضو نبود و احادیث و آثار کثیره در باب آمده در حدیثے آمده است که وی گوشت پاره
از تست و ابن عباس گفته که باک ندارم که مساس کنم ذکر خود را یا بینی خود را یعنے ہر دو گوشت پاره زائده ست
میان اینہا فرقے نه و شخصے از ابن عباس پرسید که آیا مساس میتوان کرد ذکر خود را بعد از وضو گفت اگر بخس
میدانی تو آنرا ببر و بینداز و شمنی از دار قطنی نقل میکند که جماعه از ائمه که احمد بن حنبل و علی بن مدنے و یحیے بن معین
از انہا ننده در مسجد خیف که در منی ست جمع شدند و در نقض وضو بمس ذکر اختلاف کردند و اخبار و آثار مختلفه روایت
نمودند پس یحیی بن معین گفت که ابن عمر رضی اللہ عنہ وضو کرد از مس ذکر و ابن مدنے آورده که ابن مسعود وضو نمیکرد ازان
و میگفت که وے گوشت پاره ست از تو پس قرار دادند که چون ابن مسعود و ابن عمر اختلاف کنند ابن مسعود
اولی ست باتباع و امام احمد حنبل فرمود نعم ابن مسعود راجح ست و لیکن در اسناد این اثر ابو قیس ست و احتجاج
بحدیث وے نتوان کرد پس ابن مدنی اسنادی دیگر آورد از عمار ابن یاسر موافق قول ابن مسعود پس امام احمد
گفت عمار و ابن عمر برابر اند ہر که خواہد اخذ باین کند و ہر که خواہد اخذ کند بآن انتہی قال العبد الضعیف عفا اللہ عنہ
تواند که وضو بمس امراۃ و ذکر واجب نبود و آنجا که کردند یا فرمودند بجہت احتیاط و تکمیل بود که مظنهٔ شہوت و متوہم
نجاست ست و اللہ اعلم و در باب امر بغسل از غسل میت حدیثی صحیح نشده این مبحث سابقا در باب احوال میت
گذشته است و حدیث ابی داؤد از عائشہ رضی اللہ عنہا که آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم غسل میکرد از غسل میت نیز
گذشته و حدیث دیگر از موطا که دلالت دارد بر عدم وجوب نیز گذشته و اقاویل علما نیز مذکور شده فتدبر و ظاہر
آنست که مراد مصنف امر ایجابے ست یعنے حدیثے که دلالت کند بر وجوب غسل از غسل میت صحیح نشده و اگرچه
در بعض احادیث امر بدان واقع شده چنانچه سیوطی از حدیث احمد از مغیره آورده که آن حضرت فرمود صلے اللہ
علیہ وآلہ وسلم من غسل میتا فلیغتسل یا آن حدیث صحیح نیست یا مراد امر استحباب ست بدلیل احادیث دیگر که نفے

هیچ یکے از شما رسول خدا را صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم لیلۃ الجن گفت هیچ یکی ازما درین شب در صحبت وی نبود
بلکہ گم کردیم آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم را درین شب وحیران گشتیم کہ کجا رفت وچہ شد وبود آن شب
بر ما بدترین شبے گویا کہ مردہ است درین شب قومے چون نزدیک سحر شد دیدم کہ از جانب جبل حرا می آید
بعد ازان سوق کرد حدیث را واین حدیث علقمہ حدیث صحیح ست کہ روایت کردہ است اورا مسلم در کتاب
خود واین منافات ندارد بقول او کہ گفت مرا رسول خدا لیلۃ الجن چہ سحر شب ازان شب ست وتعلیل ترک
عمل بحدیث ابی زید وغیر وے از ابن مسعود وباین وجہ کہ این قضیہ پیش از استقرار احکام وپیش از نزول
سورہ مائدہ است بچند سال وجہ است از اقدام بر رد آن احادیث انتہی ودر ہدایہ متصدے جواب این سخن
گشتہ وگفتہ است کہ لیلۃ الجن متعدد ست پس یقین نشود کہ این قضیہ در مکہ بود چنانکہ گذشت وشیخ کمال الدین
بن الہمام گفتہ کہ قاضی ابوبکر بن العربی در شرح ترمذی گفتہ است ابو زید مولاے عمر وابن حریثہ است
روایت کردہ است ازوے راشد بن کیسان العنسی الکوفی وابو روق واین ہیرون سے آرد اورا از جہالت
وشیخ تقی الدین سبکی گفتہ است کہ در تجہیل ابی فزارہ نظر ست زیرا کہ روایت کردہ است این حدیث را از
ابی فزارہ جماعتے از اہل علم مثل سفیان وشریک وجراح ابن ملیح واسرائیل وقیس ابن الربیع وابن عدی
گفتہ است کہ ابو فزارہ راوے این حدیث مشہور ست واسم وی راشد بن کیسان ودار قطنی نیز این چنین گفتہ
واما انچہ روایت کردہ شدہ است کہ پرسیدہ شد از ابن مسعود از لیلۃ الجن گفت حاضر نشد آنرا از ما ہیچ یکے
معارض ست با نچہ در روایت ابن ابی شیبہ است کہ بود ابن مسعود با وی صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم ونیز روایت
کردہ است حفص بن شاہین از وے کہ گفت بودم من با حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم لیلۃ الجن ونیز
آمدہ است از ابن مسعود کہ دید قومے را از زطّ پس گفت این جماعہ اشبہ اند بآنہائی کہ دیدم من از جن
لیلۃ الجن واثبات مقدم ست بر نفے واگر جمع کنیم میان ہر دو این اثر گوئیم کہ مراد نفی کہ گفت نبود ہیچ یکی از ما
با حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم لیلۃ الجن آنست کہ نبود ہیچ یکی از صحابہ غیر من پس مقصود نفی مشارکت بود
واثبات اختصاص خود بحضور وصاحب آکام المرجان فی احکام الجان گفتہ است کہ ظاہر احادیث وارد در
وفادت جن دران ست کہ آن شش کرت بودہ یک کرت ازان در بقیع غرقد بودہ کہ حاضر شدہ آنرا ابن مسعود
ودو بار دیگر حاضر شدہ در مکہ وکرت چہارم بیرون مدینہ بود کہ حاضر شد آنرا از بیر ابن العوام وباین وجہ قطع بہ نسخ
نتوان کرد اینہمہ کلام ابن الہمام ست در شرح ہدایہ واللہ اعلم ودر باب لمس النساء لا ینقض الوضوء حدیثے
صحیح نشدہ بدانکہ نقض وضو بلمس نسا مختلف فیہ است درمیان ائمہ اربعہ امام ابو حنیفہ واصحاب وی برانند
کہ نقض وضو نمیکند وسفیان ثوری نیز با ایشان ست ونزد ائمہ ثلثہ لمس نساء ناقض وضوست ومنشاے
اختلاف برانست کہ لمس کہ در آیہ تیمم واقع شدہ نزد ایشان محمول ست بر لمس عضو ونزد ما بر جمیع ایشان میگویند
حمل بر لمس عضو اولی ست بقرینہ عطف بر مجے از غائط وما میگوئیم بلکہ حمل بر جماع اولی واحسن تا بیان رفع تیمم مرحدث
اصغر واکبر ہر دو حاصل گردد واما احادیث وارد در باب کہ در حقیقت دلیل وقرینہ حمل لمس بر یکی ازین دو معنے
ست شیخ مصنف میگوید کہ حدیثے در باب عدم نقض وضو بلمس نسا صحیح نشدہ وحال آنکہ در صحیحین از حدیث عائشہ

که راوی این حدیث ست از ابی زید نیز مجهول ست و امام شافعی و امام ابی یوسف میگویند حال این حدیث
اینست و اگر نیز صحیح باشد آیت قرآنی اقوی ست از حدیث پس عمل بدان متعین بود با آنکه حدیث منسوخ ست
بآیت زیرا که آیت مدینه است و قضیهٔ لیلة الجن در مکه بود و امام محمد میگوید که چون در حدیث اضطراب ست و
در تاریخ جهالت ست واجب بود جمع بینهما احتیاطاً و از جانب امام ابو حنیفه میگویند که لیلة الجن متعدده است
و همچنانکه در مکه بود در مدینه نیز بود شاید که این قضیه در مدینه باشد و میگویند که این حدیث مشهور ست و عمل
کرده اند بدان صحابه و مثل این زیاده بر کتاب توان کرد کذا فی الهدایه و در بعض شروح وی مذکور ست
که از امیر المومنین علی مرویست که وضو به نبیذ تمر وضوے کسی ست که نیابد آبرا و از ابن عباس آورده که
گفت وضو کنید به نبیذ تمر و وضو نکنید بشیر و از ابن مسعود مرویست که وی روا میداشت وضو بنبیذ تمر نزد
نایافتن آب انتهی و سیوطی در جمع الجوامع آورده که دار قطنی روایت کرده از ابن عباس که گفت وضو
به نبیذ وضوے کسی ست که نیابد آب را و بعض در تضعیف این حدیث گفته اند که بصحت رسیده است که
علقمه از ابن مسعود آورده که گفت نبودم من در خدمت آن حضرت صلے اللہ علیه وآله وسلم لیلة الجن روا
مسلم و تحقیق آنست که بطرق کثیره بصحت رسیده است که ابن مسعود در لیلة الجن در خدمت آن سرور
صلے اللہ علیه وآله وسلم بود و آن حضرت صلے اللہ علیه وآله وسلم گرد وے خطی کشید و فرمود از این خط بیرون
میا و این قصهٔ طویل ست و در کتب سیر و احادیث مذکور و ابو نعیم آنرا در حلیه ذکر کرده و مانا که مراد بانکه وے
گفت که نبودم با حضرت در شب جن مراد عدم حضور او ست در وقت در آمدن ایشان بران حضرت صلی اللہ
علیه وآله وسلم و مفاوضه و مکالمه وی با ایشان و تورشتی گفته که حدیث توضے به نبیذ تمر روایت کرده شده
از ابن مسعود بوجوه متعدده و روایت کرده شده است از ابن عباس از ابن مسعود و از ابی زید از ابن مسعو
و در سائر اسانید آن مقال است لیکن حدیث چون روایت کرده شود از طرق شتے غالب می آید بر ظن
مجتهد حقیقت آن و آنچه ذکر کرده اند از صحت حدیث علقمه از ابن مسعود که گفت نبودم من لیلة الجن با حضرت
مصطفے صلے اللہ علیه وآله وسلم همچنانست که ذکر کرده اند و لیکن جمع میان این دو حدیث ممکن ست باحتمال
آنکه مراد وے عدم حضور او باشد نزد مفاوضه جن و دعای رسول اللہ صلے اللہ علیه وآله وسلم ایشان را
باسلام و آنچنان باشد که وے برآمده باشد با حضرت و حضرت او را در گوشه نشانده باشد چنانچه بصریح
در حدیث از ابن مسعود آمده که گفت رفتم با آن حضرت صلے اللہ علیه وآله وسلم تا آنجا که اراده کرد پس خط
کشید بر گرد من و نشاند مرا درون وے و فرمود که از این خط بیرون نیائی پس شب کردم در انجا تا آمد مرا
آن حضرت صلے اللہ علیه وآله وسلم با طلوع سحر و احتمال دارد که ابن مسعود با آن حضرت صلے اللہ علیه وآله
وسلم در وقت بیرون برآمدن همراه نبوده باشد پستر لاحق شده باشد باوے در آخر شب و قتیکه فارغ شد
از دعوت جن و قضیه پرسیدن آن حضرت صلے اللہ علیه وآله وسلم از وے که در اداوهٔ تو چیست و جواب
دادن وے که نبیذ ست الحدیث بوجود آمده پس تا بودن او با حضرت لیلة الجن و بودن هر دو در ست
و این وجه اوفق ست زیرا که در بعض طرق حدیث علقمه آمده که گفتم مر ابن مسعود را که آیا صحبت داشت

و در بعض روایات نیز ازان نهی آمده چنانکه سیوطی از عبد الرزاق فی الجامع از جابر ابن عبد الله مرفوعاً آورده که گفت اذا توضأت فلا تمتندل و از ابن عباس آورده که وی مکروه داشته مسح بمندیل از وضو مکروه نداشته چون غسل میکرد از جنابت و در باب تخلیل لحیه و مسح اذنین و رقبه حدیثی صحیح نشده این مبحث سابقاً در باب طهارت گذشته است و ظاهر کلام مصنف آنجا و صریح کلام ائمه آنست که در مسح اذنین حدیث صحیح آمده و در مسح رقبه ضعیف ست اما حدیثی که در تخلیل لحیه آمده چنانچه مصنف آنجا گفته است بعضے از اهل حدیث قبول کرده و بعض رد کرده و لیکن حق آنست که حدیث وی صحیح ست کما ذکرناه و در باب وضو به نبیذ تمر حدیثی صحیح نشده نبیذ تمر آنچنان بود که خرما را در آب بیندازند و چند روز نگاه دارند تا در وی شیرینی و تیزی حادث گردد و شربتی گردد گوارا و نزد امام ابو حنیفه وضو به نبیذ تمر اگر آب خالص یافته نشود روا ست و با وجود نبیذ تیمم نکنند و گویند که در وضو به نبیذ نزد وی نیت شرط ست گویا که وی بدل آب ست مثل خاک و نزد شافعی و احمد جائز نیست و باید که تیمم کند و قول ابو یوسف نیز همین ست و در روایتی از ابی حنیفه نیز همچنین آمده و گفته اند که وی در آخر رجوع کرده باین قول و امام محمد گوید وضو کند و تیمم نیز کند چنانچه در آب مشکوک مثل سور حمار و از طحاوی نقل کرده اند که اگر قادر گردد بر آب مکروه و نبیذ تمر وضو کند باب مکروه اجماعاً و در اغتسال به نبیذ نزد امام ابو حنیفه دو قول ست بقولے جائز ست چنانکه وضو و بقولے جائز نه زیرا که غسل فوق وضوست و اختلاف در نبیذے ست که حلوه رقیق بود و سیلان کند بر اعضا مثل آب و اگر سخت گردد و تند و تیز شود اگر بے آتش گردد حرام ست و جائز نیست بوے وضو و اگر تغییر دهد او را آتش اگر حلوست نزد ابی حنیفه جائز ست وضو بوے زیرا که حلال ست شرب وی و نزد محمد جائز نیست از جهت حرمت شرب آن نزد وے و جائز نیست وضو به نبیذ های دیگر چنانکه زبیب و مانند آن چنانکه مقتضی قیاس ست چه وضو جائز نیست مگر بآب مطلق که بنام دیگر مقید نشده باشد و لهذا جائز نیست بگلاب و سرکه مثلاً و چون آب مطلق یافته نشد تیمم واجب گردد بحکم قول سبحانه فلم تجدوا ماء فتیمموا و این ست دلیل ائمه دیگر که وضو به نبیذ مطلقاً جائز ندارد و تیمم واجب گردانند و متمسک امام ابو حنیفه در نبیذ حدیثی ست که احمد و ترمذی و ابو داود از ابی زید از عبد الله ابن مسعود روایت کرده اند که حضرت رسول الله صلے الله علیه و آله وسلم پرسید از ابن مسعود لیلة الجن یعنے شبے که جنیان نزد آن حضرت صلے الله علیه و آله وسلم آمدند و بیعت کردند در اداوه تو چیست گفت ابن مسعود گفتم نبیذست یا رسول الله فرمود تمرة طیبة و ماء طهور یعنے نبیذ چیست خرمای پاک و آب پاک کننده پس وضو کرد آن حضرت صلے الله علیه و آله وسلم بدان و این زیادت که وضو کرد آن حضرت صلے الله علیه و آله وسلم بدان در حدیث احمد و ترمذی مذکور ست نه در حدیث ابی داود و سیوطی این حدیث را از عبد الرزاق و بیهقی نیز آورده و ابن الهمام از ابن ابی شیبه آورده که گفت ابن مسعود که پرسید از من آن حضرت صلے الله علیه و آله وسلم که هست با تو آبی که با او وضو توان کرد گفتم لا فرمود پس چیست در اداوه تو گفتم نبیذ ست فرمود تمرة حلوة و ماء طیب پس پاکتر وضو کرد و بر پا کرد نماز را و ترمذی این حدیث را تضعیف کرده و گفته که ابو زید که راوی ابن مسعود ست مردی مجهول ست نزد اهل حدیث نمیشناسم من او را در روایت غیر این حدیث و از میزان الاعتدال نقل کرده اند که بخاری نیز او را تضعیف کرده و گفته اند که ابو فزاره

صحیاض در اغتسال مشتبر ست و امام محمد روایت کرده که معتبر ست تحریک بوضوء زیرا که وی وسط ست و در روایتی
بدست بے اغتسال و وضوء و درین توسعه است و ظاهر روایت از ابی حنیفه آنست که معتبر غلبه ظن ست اگر غالب
بر ظن متوضی وصول نجاست ست بطرف دیگر وضو نکند والا وضو کند و ابو سلیمان جوزجانی اعتبار کرده بمحبت
و مختار متاخرین اینست پس قومے به هشت ذراع کرده اند و قومے به پانزده ذراع و اکثر به ده ذراع آورده اند
که عبد الله بن المبارک اول بده ذراع قائل بود بعد ازان به پانزده ذراع اعتبار کرد و ابو مطیع بهمین جانب
رفته و گفته که اگر پانزده ذراع بود امید وارم که جائز باشد و اگر بیست ذراع بیست بود هیچ شبهه و خلجان در دل
من نمی ماند و عامه مشائخ برده ذراع قرار داده اند زیرا که عشره ادنی چیزے ست که منتهی ست بوی نوع اعداد
و ابو اللیث گفته که فتوے بر نهصت و در فتاوای ولوالجی و مجتبے و هدایه معتبر ذراع کرباس ست و آن هفت
مشت ست و درین توسعه است بر مردم و در فتاوای خانیه گفته که معتبر ذراع مساحت ست زیرا که انسب و الیق
ست بمسوحات و آن هفت مشت ست بالای هر مشت اصبع قائم و در محیط گفته که اصح آنست که معتبر در هر مکان
و زمان ذراع آن مکان و زمان ست کذا قال الشمنی و در شرح وقایه تقدیر ده ذراع را استنباط کرده از حدیث
من حفر بیرا فله حریما اربعون ذراعا پس از هر جانب ده گز بود چنانچه در انجا بیان کرده است و در وی تکلفی
که از حواشی آن معلوم گردد و نیز شمنی گفته که بودن حریم بیر از هر جانب ده گز قول بعض ست و صحیح آنست که
از هر جانب چهل گز معتبر ست و از اعتبار ده ذراع در مربع ظاهر ست اما در مدور گفته اند که معتبر مساحت دور است
چهل و هشت ذراع و بعض چهل و چهار داشته و اول احوط ست و بعض سی و شش نیز داشته و گفته اند که این قول
بقواعد حساب موافق تر ست و این را مولانا علی برجندے در شرح مختصر وقایه بتفصیل تحقیق کرده است از انجا
باید طلبید و فروع مسائل درینباب بسیار ست اگر آنها را ذکر کنیم سخن بتطویل کشد و الله اعلم و در باب کراهیت
استعمال آب گرم کرده در آفتاب بحدیثے صحیح نشنده یعنے از ان حضرت صلے الله علیه و آله وسلم چیزی درینباب
صحیح نشده و لیکن سیوطی از حبان ابن منقذ انصارے آورده که گفت عمر لا تغتسلوا بالماء المشمس فانه یورث
البرص رواه ابن حبان فی کتاب الثقات و الدار قطنی و در تنزیه الشریعه از عائشه آورده که گفت گرم کردم مر
رسول خدا را صلے الله علیه و آله وسلم آب را در آفتاب پس فرمود لا تفعلی یا حمیرا فانه یورث البرص و گفته که ابن نعیم
این حدیث را در طب آورده و دار قطنی در افراد و در سنن و ابن حبان در ضعفا و گفته که در جمیع این طریق کذابان
و وضاعان اند و گفته که عقیلی در ضعفا از حدیث انس نیز آورده و در وے سوره است که مجهول ست و حدیث وی
غیر محفوظ ست و گفته که در آب گرم کرده در افتاب حدیثے بسند صحیح نیامده و نیست در وی مگر اثرے از عمر
بن الخطاب و گفته اند که حدیث هر چند بجمیع طرق واهی و سست باشد قول عمر شاهد آن بس ست و شافعی
قول عمر را بسندی که رجال وی ثقات اند آورده مگر ابراهیم که وے مختلف فیه است و شیخ وی صدقه ضعیف ست
و اخراج کرده او را دار قطنی از طریق دیگر که منذرے و غیر وے آنرا تحسین کرده اند این در آب گرم کرده
در آفتاب ست اما در آب گرم کرده با تش از اسلم آمده که عمر وضو میکرد بدان و غسل میکرد در واه ابن ابی شیبته
فی مصنفه و در باب تنشیف از آب وضو حدیثے صحیح نشنده و ذکر این سابقا در باب طهارت رفته است احتیاج تکرار نماند

خرقها بخون حیض آلوده و نجاستها و لحوم کلاب فرمود آب پاک ست نجس نمیگردد اند و اچیزے و ایحدیث ابو داؤد
و ترمذے روایت کرده و ترمذے گفته حدیث حسن و احمد تصحیح آن نموده و این حدیث اگرچه مطلق ست بحسب ظاهر
در آب قلیل و کثیر و متغیر و غیر متغیر ولیکن بدلالت حال مخصوص ست بکثیر و بدلالت احادیث دیگر مخصوص ست
بغیر متغیر و بتحقیق روایت کرده است ابو امامه که گفت رسول خدا صلے الله علیه و آله وسلم الماء لا ینجسه شئ الا ما غلب
علے ریحه و لونه و طعمه رواه ابن ماجه و الدار قطنے و لفظ وے الا ما غیر ریحه و طعمه است و احتجاج کرده امام مالک بحدیث
خلق الماء طهورا لا ینجسه شئ الا ما غیر لونه او طعمه او ریحه و این تتمه حدیث اول ست که ظاهر به آورده اند چنانکه بیان
کردیم یا آنرا تخصیص کردیم باین تا هر دو دلیل عمل کرده باشیم و دلیل امام شافعی و احمد حدیث قلتین ست و ما را
دلیل حدیث صحیح ست اذا استیقظ احدکم من منامه فلا یغمس یده فی الاناء حتے یغسلها ثلاثا فانه لا یدری
این بات یده میفرماید که چون بیدار گردد یکی از شما از خواب باید که در نیارد دست خود را در آوند آب تا بشوید دست
را سه بار زیرا که وے نمیداند که کجا خواب کرده است دست وی یعنے شاید که دست در موضع استنجا افتاده باشد
و بچیزے متلوث گشته و باین حدیث اثبات کرده اند سنیت غسل یدین در ابتدای وضو و ایحدیث دلالت
دارد که آب نجس میشود بوقوع نجاست و الا نهے از غمس ید احتیاطا بجهت توهم نجاست معنی ندارد و همچنین احادیث
مستفیض و مشهور ست در امر بغسل ظروف و اوانی از دهان انداختن سگ دران با وجود آنکه وی نه تغییر لون
میکند و نه طعم و نه ریح و نیز در حدیث صحیح که ابو هریره روایت کرده آمده که پیغمبر خدا صلے الله علیه و آله وسلم فرمود
باید که بول نکند هیچ یکی از شما در آب بسته و غسل نکند در وے از جنابت و این حدیث دلالت دارد که آب
ایستاده مطلقا متحمل نجاست ست و الا در نهی از تنجیس آن بول و اغتسال فائده نبود و همچنین آبی که ممکن ست
اغتسال در وے اکثر از قلتین میباشد و بول و اغتسال در وے تغییر لون و طعم و ریح وی نمیکند پس معلوم شد
که مجرد بلوغ بقلتین چنانچه مذهب شافعی ست و عدم تغییر لون و طعم و ریح چنانچه مالک گوید کفایت نمیکند در عدم
تنجس آب کذا قیل و از ابن عباس و ابن الزبیر آورده اند که ایشان امر کردند در زمزمی که در چاه زمزم افتاده بود
بکشیدن تمام آب و حال آنکه ظاهر نشد اثر وے در آب و آب بیشک بیشتر از قلتین بود و این امر کردن ایشان
در محضر جماعه از صحابه بود و ظاهر شد از هیچ کس انکار بر ایشان پس باجماع صحابه معلوم شد که مراد انچه روایت
کرده است مالک آب کثیر و جاریست و ظاهر شد که انچه روایت کرده است شافعی از حدیث قلتین غیر ثابت
ست از جهت مخالفت او مر اجماع صحابه را و خبر واحد چون مخالف اجماع آید مردود ست چنانچه گفتیم و چون
حدیثے از حضرت رسالت صلے الله علیه و آله وسلم در تحدید و تقدیر آب ثابت نشده لاجرم رجوع کردند اصحاب
ما در تقدیر آن بدلائل حسیه نه دلائل سمعیه و معیار قلت و کثرت خلوص را داشتند و گفتند که غدیر عظیم که در حکم
جاریست آنست که خالص و جدا نشود اجزاے آب وی بعض از بعض بعد ازان اختلاف کرده اند در تفسیر خلوص
و اکثر روایات اعتبار خلوص ست تحریک و این مختار متقدمین ست یعنی اگر چنان بود که بجنبد یکطرف وے
بجنبانیدن طرف دیگر از قبیل خالص ست و اگر نجنبد غیر خالص با ما خلاف در حجت و سبب تحریک ست
روایت کرده امام ابو یوسف از امام ابو حنیفه که معتبر ست تحریک باغتسال بے شدت و عنف زیرا که حاجت

بقول مشہور دو نیم قربہ است و بعض دو قربہ داشتہ و ابن جریج گفتہ است کہ دیدم قلال ہجر را ہر قلۂ ازو دو قربہ بود و قربہ
و چیزے مشاشفعے گفتہ کہ آن چیز مبہم بود و ما آنرا نصف گرفتیم احتیاطاً و بعض دو قربہ و ثلث آن داشتہ اند و بقول
مختار قلتین پنج قربہ باشد و قربہ بحساب شرع پنجاہ من آب ست پس قلتین دویست و پنجاہ من آب بود و نیز گفتہ اند
کہ مقدار قربہ صد رطل عراقی ست و رطل عراقی صد و بیست و ہشت درہم و در حدیث آمدہ از ابن عمرؓ کہ گفت شنیدم
رسول خدا را صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم و حال آنکہ سوال کردہ شد از وے از آبہا کہ در صحرا میباشد و نوبت بنوبت می آیند
بر وے دواب و سباع فرمود اذا کان الماء قلتین لم یحمل الخبث چون باشد آب مقدار دو قلہ بر نمیدارد پلیدی را
یعنے پلید نمیگردد و دفع میکند پلیدے را از خود اخرجہ ابو داؤد و الترمذی و النسائی و در روایتی از ابی داؤد
بجاے لم یحمل فبثا فانہ لا ینجس آمدہ و باین روایت اگر صحیح باشد ظاہر شود کہ تاویل لم یحمل خبثا بانکہ بر نمیدارد خبث را
و بر نمے تابد آنرا یعنے پلید نمیگردد از جہت ضعف خود طاقت بر داشت آن ندارد چنانکہ بعض کردہ اند صحیح نیست
و نیز تعلیق این معنی بشرط بودن آب قلتین خالی از بعدے نیست اگرچہ توجیہ کردہ اند این را کہ بلوغ گاہی از جانب
قلت معتبر بود بہ کثرت و گاہے از کثرت بقلت و مراد اینجا ثانی ست فلیفہم و ترمذی گفتہ کہ مذہب شافعی و
احمد و اسحق اینست کہ چون آب مقدار قلتین بود بوقوع نجاست در وے نجس نگردد مادام کہ تغییر ندہد لون
یا طعم یا ریح او را و در مشکوۃ از احمد و دارمی و ابن ماجہ و سیوطی در جمع الجوامع از ابن حبان و حاکم و دار قطنی و بیہقی
و غیرہم از ابن عمر و جابر و ابی ہریرہؓ نیز آوردہ و با وجود آن در صحت این حدیث اختلاف ست چنانکہ شیخ
مصنف گفت و این حدیث در صحیحین نیست و گفتہ اند کہ این حدیث مخالف اجماع صحابہ است چنانکہ بیان کنم و
خبر واحد چون مخالف اجماع افتد مردود ست و لہذا علی این مدینی کہ از اقران امام احمد حنبل و از شیوخ بخاری
و امام ائمۂ فن حدیث ست گفتہ است کہ ثابت نیست اینحدیث از حضرت رسول اللہ صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم و گفتہ کہ
ہیچ یکی از فریقین را حدیثے در تقدیر و تحدید آب از ان حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم صحیح نشدہ و لیکن زرکشی
در شرح خرقی کہ در مذہب امام احمد ست گفتہ کہ تصحیح کردہ است اینحدیث را ابن خزیمہ و ابن حبان و دار قطنی
و حاکم گفتہ است کہ بر شرط شیخین ست و اللہ اعلم و چون تقریب تحدید و تقدیر آب در تنجس و عدم تنجس افتاد
تفصیل و تحقیق کلام درین مقام مناسب نمود بدانکہ مذہب اصحاب ظواہر آن ست کہ آب نجس نمی شود بوقوع
نجاست در وے اصلا خواہ آب روان باشد یا استادہ قلیل باشد یا کثیر تغییر یابد بون یا طعم یا ریح وی یا تغییر
نیابد و عامۂ علما بر انند کہ اگر قلیل بود نجس شود و اگر کثیر بود نجس نشود و لیکن اختلاف کردہ اند در حد فاصل میان
قلیل و کثیر پس امام مالک گفتہ اگر تغییر یابد بون یا طعم یا ریح پس آن قلیل ست و اگر تغییر نیابد بکثیر پس وی ہمین تغییر
و عدم تغییر را معیار قلت و کثرت داشتہ و امام شافعی گفتہ و مذہب امام احمد نیز ہمین ست کہ چون آب مقدار قلتین بود
کثیر ست و احتمال خبث ندارد و نجس نگردد و الا قلیل بود و نجس گردد و اصحاب ما یعنے علماے حنفیہ رحمہم اللہ
گفتہ اند کہ اگر آب بحالی بود کہ بعض وی خالص و جدا گردد از بعض قلیل ست و اگر خالص نگردد کثیر اما اصحاب
ظواہر احتجاج ایشان بظاہر قول آن حضرت ست صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم الماء طہور لا ینجسہ شیء آنجا فرمودہ کہ
پرسیدند یا رسول اللہ وضو کنیم از بیر بضاعہ و حال آنکہ وی چاہی ست کہ انداختہ مے شود در وے حیض یعنی

در روایتے آمدہ کہ فرمود اول خانہ کہ بنا نہادہ شد مر مردم را کہ مبارک ست وگذاردہ میشود نماز در روے خانہ کعبہ است ابوذر میگوید گفتم پستر کدام ست فرمود پستر مسجد اقصے ست گفتم چند مدت فاصل ست میان بناے این دو مسجد فرمود چہل سال پستر فرمود تمام زمین مسجد ست برای تو ہر جا کہ دریافت ترا نماز یعنے در آمد وقت آن بگذار نماز را و درین حدیث نیز اشکال آوردہ اند کہ بناے کعبہ از ابراہیم ست و بناے بیت المقدس از سلیمان سلام اللہ وصلوتہ علی نبینا وعلیہما و مدت فاصل میان ایشان بیشتر از ہزار سال ست پس چہل سال چون درست آید و دلیل بر آنکہ سلیمان علیہ السلام بنای مسجد اقصے کردہ حدیثی ست کہ نسائی از عبد اللہ بن عمر مرفوعاً باسناد صحیح آوردہ کہ سلیمان چون بنا کرد بیت المقدس را درخواست از پروردگار تعالی سہ چیز را الحدیث و در جواب این اشکال گفتہ اند کہ ابن جوزے گفتہ است کہ اشارت در حدیث باول بنا و وضع اساس مسجد بین کردہ و نیست ابراہیم اول کسی کہ بنا کرد کعبہ را و نہ سلیمان اول بانی بیت المقدس زیرا کہ بتحقیق روایت کردہ شدہ است کہ اول کسی کہ بنا کرد کعبہ را آدم بود علیہ السلام بعد ازان منتشر شد اولاد وے بر روے زمین و تواند کہ بعضے از اولاد وے بنای بیت المقدس را نہادہ باشد بعد ازان بنا کرد ابراہیم خانہ کعبہ را و سلیمان بیت المقدس را و شیخ ابن حجر در فتح الباری گفتہ یافتم من چیزی را کہ گواہے میدہد بصحت این قول زیرا کہ ابن ہشام در کتاب خود گفتہ کہ چون آدم علیہ السلام بناے کعبہ کردہ امر کرد او را پروردگار تعالے بمسیر بآن نواحے و بناے بیت المقدس پس بنا کرد آدم بیت المقدس را و عبادت کرد مولے تعالے را در وے و بناے آدم بیت را خود مشہور ست کذا فی بعض شروح المشکوٰۃ و دیگر حدیث الصلوۃ فیہ تعدل بخمسمائۃ صلوۃ یک نماز در بیت المقدس کہ مسجد اقصے ست برابر ست بپانصد نماز در روایات در تعیین عدد مضاعفت عمل در ان مساجد مختلف آمدہ و بعض علما بعد از تتبع احادیث و تطبیق آنہا بینہمین قرار دادہ اند کہ نماز در مسجد حرام بصد ہزار نماز برابر ست و در مسجد مدینہ بہزار و در مسجد اقصے بپانصد و حدیثے نیز باین ترتیب روایت کنند و این مبحث بتمام در تاریخ مدینہ مطہرہ مطیبہ ذکر کردہ ایم در انجا باید جست **تنبیہ** پوشیدہ نماند کہ در فضائل بلاد دیگر نیز احادیث نقل کردہ اند صحیح یا غیر صحیح و مصنف بدان تعرض نکرد مصر و روم و اسکندریہ و فارس و مرو و بصرہ و جدہ و عدن و عمان حضرموت و اللہ اعلم و در باب اذا بلغ الماء قلتین لم یحمل خبثا جمعے میگویند حدیثے صحیح نشدہ و جمعے میگویند این حدیث صحیح ست و اکابر اہل حدیث در مصنفات خود ایراد کردہ اند قلتین تثنیہ قلہ است بضم قاف و تشدید لام بمعنے جرۂ عظیمہ یعنے کوزہ کلان سفالین کہ در وے آب اندازند و تسمیہ وی بقلہ بجہت علو و ارتفاع اوست یا بجہت آنکہ مردے عظیم او را بر میدارد و مرتفع میگرداند و قلہ نام ہر چیزے ست کہ عالی و مرتفع باشد و ازینجاست قلہ جبل و جمع قلہ قلال ست بکسر قاف و مراد دریجا قلہاے ہجر ست بفتح ہا و جیم چنانکہ در بعض روایات حدیث بصریح آمدہ است اذا کان الماء قلتین من قلال ہجر و نیز مشہور و معروف دران وقت آن بود پس ظاہر وقوع تحدید بوے باشد و ہجر نام قریۂ است قریب مدینہ کہ نسبت کردہ میشود بوی قلہا و نام شہرے از شہرہاے یمن نیز ہست و نسبت بوے نیز احتمال دارد کذا فی القاموس و مقدار قلہ

کتاب الطہارت

بوضع بنود بالجمله در باب فضائل این اماکن چنانچه مصنف مے گوید احادیث صحیح نیامده مگر
حدیث لا تشد والا الی ثلثة مساجد مسجد الحرام و مسجد الرسول و مسجد الاقصے یعنے بسته نشود بارها و
سفر کرده نشود مگر بسه مسجد یکی مسجد حرام که مسجد مکه است دیگر مسجد رسول که مسجد مدینه است دیگر مسجد اقصے که در
شام ست یعنے بیت المقدس و او را اقصے ازان گویند که بنود دران زمان مسجدے بعد ازوے پس وے
ساجد باشد یا ازجهت بعد وے از مسجد حرام در مسافت یا ازجهت بعد و تنزه وے از اقذار و خبث
و بعض گفته اند که ازجهت آنکه وے اقصے ست نسبت بمسجد مدینه زیرا که وے بعید ست ازانکه و بیت المقدس
البعد ست ازوے و این معنے در تسمیهٔ وے باین اسم در آیت قرآنی سبحان الذی اسری بعبده لیلا
من المسجد الحرام الی المسجد الاقصے مناسب بنود زیرا که مسجد مدینه دران زمان بنا نیافته بود کما لا یخفی و انچه حدیث
لا تشد والا الی ثلثة را بخاری و مسلم روایت کرده و در روایتے از مسلم انما ایسا فرالی ثلث مساجد الی الکعبة
و مسجدے و مسجد ایلیا مضمون این حدیث همان ست که مذکور شد و ایلیا نام آن موضع ست که بیت المقدس
در اوست و در اینجا اشکال ست و آن این ست که از انحدیث لازم آید که سفر کردن جز باین سه مسجد و قصد کردن
سائر بقاع غیر المشاهد و مزارات جائز نباشد جواب ازین اشکال میگویند که مراد آنست که واجب نمیگردد
قصد ما سوائے این سه مسجد بنذر و منعقد نمیگردد نذر در ما سوائے آن و اختلاف کرده شده است در
شد رحال بسوی قبور صالحین و مواضع فاضله بعض حرام گویند و بعض مباح انچنین نقل کرده است در مجمع البحار
از نووے در شرح مسلم و در شرح جامع الاصول گفته شد رحال کنایت ست از سفر یعنے قصد کرده نشود موضعی را
بنیت تقرب الی الله الا این سه مسجد بجهت تعظیم شان اینها و طیبی گفته زیرا که این سه مسجد از بناهای انبیا
صلوات الله و سلامه علیهم و مواضع تعبد ایشان ست و ما سوائے این سه برابر اند در فضل و نیز طیبی
گفته که اگر یکے نذر کند که نماز گذارد در مسجدے ازین مساجد ثلث لازم گردد که باید یکی ازینها را و اگر در مسجدے
دیگر گذارد و از عهده نذر نه برآید و اگر نذر کند که بگذارد در مسجدے غیر آن مساجد متعین نمیشود آن مسجد و بر و ست
که بگذارد در مسجدے از مساجد هر مسجد که باشد و اگر نذر کرد که اعتکاف کند یا نماز گذارد در مسجد حرام متعین گردد
وے و اگر تعیین کرد مسجد مدینه را متعین گردد یکے ازین دو مسجد و اگر تعیین کرد مسجد اقصے را متعین گردد
یکے ازین سه مسجد انتهی و این راجع بمذهب فقه است نا مذهب ائمه در اینجا چیست و انچه طیبی ذکر کرده مذهب
شافعی ست تنها یا ائمهٔ دیگر همبرین اند تفحص باید کرد و الله اعلم اگر گویند پس سفر بقصد تجارت و تحصیل علم
نیز جائز نبود جوابش آنکه مقصود در اینجا مواضع و تعظیم آنها نیست و بعض گفته اند که مراد نهی از شد رحال و
قصد سفر ست بساجد غیر این سه مسجد پس سائر بقاع و مواضع خارج ازان باشد و باقی بر اباحت اصلے
و این مبنی بر قاعده نحویه است که مستثنی منه از جنس مستثنی باید پس تقدیر کلام چنین بود که لا تشد والا الرحال
الی مسجد الا الی المساجد الثلثة فتدبر دیگر حدیث سئل عن اول بیت وضع فی الارض فقال المسجد الحرام قیل
ثم ماذا قال ثم المسجد الاقصے این حدیث بخاری و مسلم ست از ابی ذر غفاری که گفت پرسیدم من از انحضرت
صلے الله علیه و آله و سلم یا رسول الله کدام مسجد ست که بنا نهاده شد اول بر روے زمین فرمود مسجد حرام ست

گنج خدا است در زمین و در وے گنجی ست از بندگان او و نیز آوردہ کہ بعضے از صحابہ ازان حضرت صلی اللہ
علیہ وآلہ وسلم پرسیدند کہ یا رسول اللہ اگر ما مبتلا شویم بعد از تو ببقا کجا میفرمائی آنجا باشیم فرمود علیکم بیت المقدس
الحدیث و در مناقب شام کہ بیت المقدس آنجاست نیز احادیث آوردہ و گفتہ کہ امیر المؤمنین علی مرتضی فرمود
یا اہل عراق دشنام نگویند اہل شام را زیرا کہ ابدال در انجا اند و از جا برآوردہ کہ گفت شنیدم رسول خدا را صلی اللہ
علیہ وآلہ وسلم کہ روزے بر منبر سوار بود پس نظر بجانب شام آورد و فرمود اللھم اقبل بقلوبھم اللھم اقبل بقلوبھم و نظر
بجانب عراق کرد و ہمچنین فرمود و از زید بن ثابت آوردہ کہ بودیم ما نشستہ نزد حضرت رسول صلی اللہ علیہ وآلہ
وسلم پس ذکر کردیم شام را فرمود طوبے للشام گفتیم بچہ جہت یا رسول اللہ فرمود پروردگار تعالے فراخ
گردانیدہ است رحمت خود را بروے و از واثلۃ بن الاسقع آوردہ کہ مردے پرسید یا رسول اللہ چون
متفرق شوند مردم مرا چہ میفرمائی کجا باشم فرمود علیک بالشام لازم گیر شام را زیرا کہ آن خلاصہ زمین خدا است
میراند بسوے وے خلاصہ بندگان خود را و این ظاہر اشارت ست بوجود ابدال و مردان غیب در انجا
و احادیث در فضل شام بسیار آوردہ و ہمہ آن ضعیف ست و در فضل عسقلان از ابن عباس آوردہ کہ مردے
نزد آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم آمد و گفت یا رسول اللہ مینخواہم کہ بغزا روم چہ میفرمائی کجا روم فرمود
علیک بالشام و اہلہ پستہ لازم گیر از شام عسقلان را زیرا کہ چون بگردد آسیا در امت من یعنے پیش آید
تفرقہ و پریشانی اہل عسقلان در راحت و عافیت باشند رواہ ابن ماجۃ و الدیلمی و ابن عساکر و از انس
آوردہ کہ گفت گفت رسول خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم ہر کہ بعسقلان مرابطت کند اگرچہ دائم در خواب بود
حق تعالے فرشتگان را بفرستد تا از جانب وی نماز کنند و حشر کردہ شود وے با نماز کنندگان بجانب
بہشت رواہ ابن النجار و از عمر بن الخطاب آوردہ کہ گفت شنیدم رسول خدا را صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم
کہ ذکر کرد روزے مقبرہ را و دعا کرد مر اہل آنرا پس پرسیدند کہ آن مقبرہ کدام ست فرمود مقبرہ شہداء
عسقلان ست کہ برده میشوند بہ بہشت و این حدیث ضعیف ست و ابن جوزے آنرا در موضوعات آورده
و در فضیلت قزوین از ابن عمر آوردہ کہ آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم فرمود خدا و فرشتگان وے
صلوۃ میفرستند بر موتاے قزوینے و شہداے وی صد صلوۃ رواہ الرافعی عن ابن مسعود و در فضائل
قزوین احادیث بسیار آمدہ و گفتہ اند کہ آن ہمہ موضوع و مفترے ست و میسرہ شخصے بود از واضعان کہ
آنہا را وضع کردہ و در باب اندلس چیزے درین کتب نیافتیم و در فضیلت دمشق آوردہ کہ آن حضرت
صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم فرمود من سکن دمشق نجا و نیز آوردہ کہ آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم کہ در دمشق
زائیدہ شد پدر من کہ ابراہیم ست علیہ الصلوۃ والسلام و ہر کہ آنجا برسد باید کہ تقصیر نکند در دعا و در انجا
جبلے ست قاسیون نام در فضیلت وی نیز آمدہ کہ در انجا زائیدہ شدہ است ابراہیم و در انجا پناہ داد حق تعالے
عیسے و مادر او را از یہود و ہر کہ آنجا دعا کند بر نگردد ناامید و در جامع الاصول از حدیث ابی داؤد آوردہ
کہ آن حضرت فرمود صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم سر انجام ست کہ بیاید ملکی از ملوک عجم و غالب گردد بر تمامہ مداین
مگر بر دمشق و این احادیث ہمہ ضعیف اند و سیوطے گفتہ کہ من درین کتاب حدیثے نیاوردہ ام کہ موسوم

یقرئک السلام ویقول لک حبیبی قد اهدیت هذا القلم من فوق عرشی الی معاویة بن ابی سفیان فاوصله الیه ومره ان یکتب آیة الکرسی بخطه واشتمال آن بسیار وضع کرده اند وگفته اند که در اسانید آن جماعه اند که علم اند در وضع و افترا و در باب فضائل شافعی وابی حنیفه رح وذم ایشان چیزے صحیح نشده وهر چه دران باب ست مجموع مفتریے وموضوع ست ودر تنزیه الشریعه از انس می آرد که یکون فی امتی رجل یقال له محمد بن ادریس اضر علی امتی من ابلیس ویکون فی امتی رجل یقال له ابو حنیفة وهو سراج امتی وگفته که جوزقانی این حدیث را از انس آورده ودر اسناد وی احمد جویبارے ست وراوے وی مامون سلمی ست ویکی ازین دو وضع کرده این حدیث را علیه من الله ما یستحقه وحدیث دیگر آورده نیز از انس سیأتی بعدے رجل یقال له النعمان بن ثابت ویکنی ابا حنیفة یبغض دین الله وسنتے ملی یده واین نیز ازان قبیل ست ودر باب فضائل بیت المقدس وصخره وعسقلان وقزوین واندلس ودمشق حدیثے صحیح نشده جز حدیث لا تشد وا الرحال الا الی ثلثة مساجد وحدیث سئل عن اول بیت وضع فی الارض فقال المسجد الحرام قیل ثم ماذا قال ثم المسجد الاقصی وحدیث ان الصلوة فیه تعدل خمس مائة صلوة وجامع الاصول از ابی داؤد از حدیث میمونه مولاة رسول الله صلے الله علیه وآله وسلم آورده که گفت گفتم یا رسول الله فتوی ایده مارا در بیت المقدس یعنے اجازت ده تا آنجا برویم فرمود بیائید اورا وبگذارید نماز را در وے اگر نیائید بفرستید آنجا زیت را تا بسوزند در قنادیل آن واین حدیث را سیوطی در جمع الجوامع از احمد وابن زنجویه نیز آورده وزیاده کرده در وے که وے ارض محشر ومنشر ست ونماز در وے برابر هزار نماز ست واز همین حدیث فضیلت افروختن چراغ در مسجد وثواب آن معلوم گردد وسخاوے در مقاصد حسنه در ذیل باب حدیثے مستقل نیز آورده که هر که بفروزد چراغ در مسجدے از مساجد خدا همیشه ملائکه وحمله عرش استغفار کنند او را تا آنکه روشنی چراغ در آنجا باقے بود وگفته که این حدیث را حارث بن اسامه در مسند خود آورده وابو الشیخ در کتاب الثواب هر دو از انس وسند وے ضعیف ست وهم در جمع الجوامع از عمر رضی الله عنه بن الخطاب آورده که چون در آمد بیت المقدس را گفت لبیک اللهم لبیک ونیز آورده که چون وے رضی الله عنه به بیت المقدس رسید گفت مرکعب احبار را چه میگوئی که کجا گذارم نماز را گفت اگر از من مے پرسے واز من میگیرے مگذار خلف صخره تا بیت المقدس هم پیش تو باشد ودر روایتے آمده که تا جمع کنی قبلتین را قبلهٔ موسی علیه السلام وقبلهٔ محمد صلے الله علیه وآله وسلم فرمود عمر رضی الله عنه میترسم که مشابهت یهودیت شود ولیکن میگذارم آنجا که پیغمبر گذارد صلے الله علیه وآله وسلم پس پیشتر رفت بجانب قبله وبگذارد نماز را واز ابن عساکر آورده که چون عمر رضی الله عنه زیارت اهل شام کرد واین خبر باهل عراق رسید مکتوبی بجانب وے نوشتند والتماس داشتند که چنانچه اهل شام را زیارت کرد ایشان را نیز کند پس چون عمر رضی الله عنه قصد زیارت اهل عراق نمود کعب احبار گفت پناه میجویم ترا یا امیر المؤمنین که بعراق در آئے گفت چرا گفت آنجا عصاة جن اند هاروت وماروت که تعلیم میکنند مردم را سحر ودر وے نه عشر شرست ودواهی معضل ست عمر گفت همه سخن را فهمیدم غیر دواے معضل که آنرا نه فهمیدم که مراد بدان چیست گفت کثرت اموال که آن دردے ست که اورا هیچ شفا نبود پس عزمت عمر رضی الله عنه بعراق ونیز آورده که گفت وے رضی الله عنه مرکعب را که چرا بدینه نیائی وآنجا نباشے که هجرتگاه رسول وجاے قبر اوست صلے الله علیه وآله وسلم گفت یا امیر المؤمنین مے یابم در کتاب خدا یعنے توریت که شام

واختار روح ابی بکر من بین الارواح فجعل ترابها من الجنة وماءها من الکیوان از عائشه آورده وگفته که خطیب این را آورده ونفی ثبوت آن کرده وحکم ببطلان اسناد آن نموده وگفته که در تلخیص الموضوعات گفته که این اقبح کذب ست والله اعلم

ودر باب فضل علی ابن ابی طالب احادیث بشمار وضع کرده اند وواضح تر آن احادیثی ست که در کتابی جمع کرده اند وآنرا وصایای نبوی نام نهاده اول هر حدیث یا علی واز ان جمله شک حدیث ثابت ست یا علی انت منی بمنزلة هارون من موسی احادیث در فضائل وی کرم الله وجهه بشمار ست وبیشتر از احادیث وارده در سائر صحابه است واز امام احمد بن حنبل رحمه الله پرسیدند که سبب چیست که در فضائل هیچ یکی از صحابه آنقدر احادیث نیامده که در فضائل علی گفت که احادیث در شان همه خلفا بسیار ست ولیکن چون جماعه مخالفان از بنی امیه وغیرهم در شان وی تقصیر کرده ودر ادای حق واعتراف آن اعتساف نمودند علمای امت در اظهار فضل وروایت اخبار وارادة در شان وی به قصد رد وزجر آنجماعه بیشتر کوشیدند وبالجمله در وقوع وضع احادیث از طرفین بحجت تعصب وغلو که درمیان ایشان ست شبهه نیست ودر نسبت آن احادیث بوضع وحکم بدان نیز از جانبین تعصب ومکابره راه یافته والله اعلم بحقیقة الحال وورود این حدیث انت منی بمنزلة هارون من موسی در انجاست که چون آن حضرت صلی الله علیه وآله وسلم بغزوه تبوک متوجه شد علی مرتضی را بمدینه بر اهل وعیال بگذاشت حضرت امیر از خیال متاثر شد وشکایتی کرد که یا رسول الله مرا با نساء واطفال گذاشتی فرمود اما ترضی یا علی ان تکون الی بیت آیا راضی نیستی تو ای علی که باشی تو به نسبت من بمنزلهٔ هارون نسبت بموسی علیهما السلام که چون موسی علیه السلام بموعد دیدار میرفت هارون را بر قوم خود خلیفه بگذاشت ودر بعض روایات این کلمه زیادت آمده الا انه لا نبی بعدی وامازیادت دیگر که ولو کان نبیا بعدی لکنت یعنی اگر می بودی پیغمبری بعد از من تو می بودی این زیادت را گفته اند که موضوع ست چنانکه حدیث لولم ابعث فیکم لبعث عمر نیز همین حکم دارد

ودر باب فضائل معویه حدیث صحیح نشنیده وگفته اند انچه ثابت شده است ودر باب وی کتابت اوست مر حضرت رسالت را صلی الله علیه وآله وسلم وکتابت وحی نیز به ثبوت نرسیده کذا فی جامع الاصول وغیره ودیگر انچه حدیث ست که احمد در مسند خود از عرباض بن ساریه آورده که گفت شنیدم حضرت رسول الله را صلی الله علیه وآله وسلم که فرمود اللهم علم معاویة الکتاب والحساب وقه العذاب ودیگر انچه حدیث نیز می آرند که فرمود یا معاویة اذا ولیت یا اذا ملکت فاحسن میگویند که از ان روزی ودر طمع ملک وامارت افتاده بود وبالاتر از همه انچه حدیث ست که ترمذی از عبد الرحمن بن ابی عمره آورده که رسول خدا گفت صلی الله علیه وآله وسلم مر معاویه را اللهم اجعله هاویا ومهدیا واهدیه ونیز آورده که چون عمر بن الخطاب عمیر بن سعد را از حمص عزل کرد ومعاویه را بجای وی نصب فرمود مردم تعجب کردند وگفتند یا عجبا عمیر را عزل کنند ومعاویه را نصب نمایند پس عمیر ابن سعد گفت که معاویه را بد نگویید زیرا که من شنیده ام از حضرت رسول الله صلی الله علیه وآله وسلم که میفرمود اللهم اهدیه و هیچ یکی از این احادیث بصحت نرسیده است ودر شان معاویه نیز احادیث وضع کرده اند که نسبت وضع بآنها نیز داخل اعتبار کردن ست آنها را چنانچه الاسناء عند الله ثلثة انا وجبرئیل ومعاویة دیگر یبعث الله معاویة یوم القیامة وعلیه ردا من نور الایمان دیگر یهبط علی جبرئیل ومعه قلم من ذهب ابریز فقال ان العلی الاعلی

در فضیلت سورهٔ انعام از صحیح مستدرک آورده که چون نزول کرد تسبیح گفت رسول خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم
و فرمود بتحقیق مشایعت کردند و همراه آمدند این سوره را از ملائکه آنقدر که بستند تمام افق را و هم از مستدرک
در سورهٔ کهف آورده که هر که بخواند او را روز جمعه روشن شود برای او نور ما بین الجمعتین و در روایتی باشد مر او را
نور از انجا که اوست تا مکه و هم از وے آورده که داده شده ام من طه و طواسین و حوامیم از الواح موسی و در یسین
از صحیح ابن حبان و غیره آورده که قلب القرآن پس نخواند او را مردے که میخواهد بدان خدا را و دار آخرت را مگر انکه
آمرزیده شود مر او را و بخوانید آنرا بر موتاے خود و از وے و از مستدرک آورده که تبارک الملک سی آیت است
شفاعت کرد برای مردے تا آمرزیده شد وے و در روایتی استغفار میکند مر صاحب خود را تا آمرزیده میشود
وے و از مستدرک آورده که فرمود دوست میدارم که این سوره در دل هر مومن باشد و نیز از وی آورده
که مے آیند مرده را ملائکه عذاب در قبر از جانب پای او پس میگوید راه نیست شما را بمن وی میخواند در من یعنے
در حق من سوره ملک را پس مے آیند از جانب سینه وی و بطن وی و سر وے و میگوید هر یکے از ین اعضا همین
سخن را پس این سوره باز میدارد مرده را از عذاب و این سوره ثابت ست در توریت و هر که خواند او را در شب
پس بتحقیق بسیار کرد عمل را و نیک کرد و هم از وے آورده که اذا زلزلت الارض برابر نصف قرآن ست و در روایتے
از ترمذی ربع قرآن آمده و از وے و از صحیح ابن حبان آورده که مردے بحضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم آمد و گفت
یا رسول اللہ بخوانانان مرا سوره جامعه پس بخوانانید آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم او را اذا زلزلت الارض
تا فارغ شد از وی پس گفت آن مرد سوگند بآن خدا سے که برانگیخته است ترا بحق که زیاده نکنم برین سوره هرگز
و برفت پس آن حضرت فرمود صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم فلاح یافت این مرد و مکرر فرمود و هم از مستدرک آورده که
سورهٔ کافرون برابر ربع قرآن ست و از صحیح ابن حبان آورده نیکو دو سوره است که خوانده شود در سنت
فجر الکافرون و الاخلاص و این کتب مذکوره همه صحاح اند و صحاح منحصر نیست در صحیحین چنانکه در محل خود بتحقیق یافته است
و از کتب اربعه جز صحیحین و کتب دیگر نیز احادیث آمده بعض موسوم بحسن و بعض بضعف و بعض علی الاطلاق و بعض
محکوم بوضع و مصنف همه را موسوم بعدم صحت کرده و صحت را مخصوص بهمان سور ساخته و اللہ اعلم و در باب
فضائل ابی بکر صدیق انچه مشهور تر ست از موضوعات حدیث ان اللہ تجلی یوم القیامة للناس عامة و لابی بکر
خاصة و حدیث ما صب اللہ فی صدر شیأ الا و صبته فی صدر ابی بکر و حدیث کان رسول اللہ صلے اللہ علیہ
وآلہ وسلم اذا اشتاق الی الجنة قبل شیبه و حدیث انا و ابو بکر کفرسے رهان و حدیث ان اللہ تعالی لما اختار الارواح
اختار روح ابی بکر و امثال این از مفتریاتے ست که بطلان آن ببدیهه عقل معلوم ست احادیث صحیحه در فضل وی
بسیار آمده و اقسام دیگر از حسان و ضعاف نیز بشمار و احادیث که بوضع آن نیز حکم کرده اند و مصنف میگوید که
امثال این احادیث که از انجا فضل بر تمامهٔ خلق از انبیا و غیر هم لازم آید یا مساوات در رتبه با سید المرسلین مفهوم
کرد و یا از دائرهٔ حکم عقل و عادت بیرون بود همه موضوعات اند و حدیث ان اللہ تجلی للناس و در تخریج الشریعة از
حدیث انس آورده و گفته که خطیب و ابو نعیم و ابن حبان در ضعفا آورده و ذهبی حکم بوضع آن کرده و ابو نعیم آن را
ثابت داشته و بعض بحسن آن قائل شده و حاکم آنرا در مستدرک خود اخراج نموده و حدیث ان اللہ خلق الارواح

کہ آن حضرت فرمود صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم آیا عاجز مے آید یکے از شما کہ بخواند ہر شب ثلث قرآن را گفتند چگونہ خواند آنرا یا رسول اللہ فرمود قل ہو اللہ احد برابر ثلث قرآن ست و بخارے و مسلم از عائشہ آوردہ اند کہ رسول خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم مردے را با لشکری امیر ساختہ بود دوے در نماز قرأت خود بقل ہو اللہ احد ختم میکرد یعنے بعد از فاتحہ قل ہو اللہ احد میخواند کذا قال الطیبی و از حدیث بخارے معلوم میشود کہ اگر سورہاے دیگر ہم میخواند البتہ قل اللہ احد بآن میخواند صحابہ چون باز آمدند این فعل آن مرد را بحضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم ذکر کردند فرمود بپرسید ازوی کہ چرا ایچنین میکردے پس پرسیدند ازوے گفت کہ این سورہ صفت رحمن ست و من دوست میدارم کہ بخوانم آنرا فرمود خبر دہید او را کہ خدا یتعالے دوست میدارد او را و بخارے و ترمذی از انس آوردہ اند کہ مردے گفت یا رسول اللہ من دوست میدارم این سورہ را یعنے قل ہو اللہ احد را فرمود حبک ایاہا ادخلک الجنۃ دوست داشتن تو این سورہ را در آورد ترا بہشت را دیگر حدیث در فضل معوذتین یعنی قل اعوذ برب الفلق و قل اعوذ برب الناس کہ مسلم و ابی داؤد و ترمذے و نسائی باختلاف الفاظ بطرق متعددہ از عقبۃ بن عامر آوردہ کہ آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم خطاب بوے کرد و گفت آیا نمی بینی آیاتی را کہ فرستادہ شدہ است بر من امشب کہ ہرگز دیدہ نشدہ است مثل آن قل اعوذ برب الفلق و قل اعوذ برب الناس و در روایتے آمدہ کہ فرمود آیا بدانانم ترا بہترین دو سورتے کہ خواندہ شوند پس تعلیم کرد قل اعوذ برب الفلق و قل اعوذ برب الناس را و چون دید مرا آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم کہ باین قول چند ان مسرور نشدم یعنی استبعادے ازان در باطن من احساس فرمود چون برائے نماز صبح فرود آمد ہمین دو سورہ را بعد از فاتحہ بخواند و بجانب من التفات نمود و فرمود دیدے یا عقبۃ بن عامر یعنے فضل این دو سورہ باین حدست کہ آنرا در نماز صبح بر خواندم و خواندن این دو سورہ در فرض نماز صبح در سفر مسنون ست و این قضیہ از ان حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم نیز در سفر بود و گفتہ اند کہ مراد بخیریت و افضلیت آنہا در باب تعوذ ست چنانچہ در حدیث ابی داؤد آمدہ یا عقبۃ تعوذ بہما فما تعوذ متعوذ بمثلہما و حدیث خواندن آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم ہر شب این دو سورہ را با قل ہو اللہ احد و دمیدن در ہر دو دست و مسح کردن جسد شریف را بدان سہ بار نیز متفق علیہ است چنانچہ سابقاً گذشت دیگر حدیثے ست کہ در باب سورۂ کہف مسلم و ابو داؤد از ابی الدرداء آوردہ اند کہ گفت گفت رسول خدا صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم من حفظ عشر آیات من اول سورۃ الکہف عصم من الدجال ہر کہ یاد گیرد دہ آیت را از اول سورہ کہف در پناہ داشتہ شود از فتنۂ دجال ایچنین ست در مشکوۃ کہ از اول سورہ کہف گفتہ و در جامع الاصول نیز ہمچنین آوردہ در روایتی از آخر سورۂ کہف آمدہ و گفتہ کہ در روایت ترمذی سہ آیت از اول سورہ کہف آمدہ و ترمذی در جامع خود گفتہ است ہذا حدیث حسن صحیح و مصنف مطلق آوردہ بی تعیین اول یا آخر وی در مجامع من حفظ من قرا گفتہ است تنبیہ ظاہر کلام مصنف در انست کہ ورود احادیث صحیحہ مخصوص ست باین سور و آیات مذکورہ و درین سور و آیات نیز منحصر ست در ہمین احادیث کہ وی ذکر کرد و ہر دو مقام محل کلام ست اما در ثانی خود در ضمن بیان اشارت بدان کردیم و جز آن احادیث کہ مصنف ذکر کرد احادیث صحیحہ در ہر جا کہ رسیدہ و یافتہ آوردیم و اما در اول کہ ورود احادیث صحیحہ مخصوص ست باین سور مذکورہ خبری در حصن حصین در فضیلت سورۂ فتح از بخارے آوردہ کہ سبے احب الے مما طلعت علیہ الشمس و چنانکہ ہم در حصن حصین

یا دو گروہ از طیور و شرق بفتح شین معجمہ و راے مفتوحہ در آخر قاف یعنی اشراق و نورانیت داشتہ و یعنی فصل و فرجہ نیز
گفتہ اند و گفتہ اند کہ این نور و فرجہ بسم اللہ الرحمن الرحیم ست کہ در میان این دو سورہ است دیگر حدیثے کہ در فضل دو آیۂ آخر
سورۂ بقرہ کہ امن الرسول تا آخر سورہ است واقع شدہ و روایت کردہ آنرا بخاری و مسلم و ابو داؤد و ترمذی
از ابی مسعود انصاری کہ گفت رسول اللہ صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم ہر کہ بخواند دو آیت را کہ در آخر سورہ بقرہ اند در شبی
کفایت میکنند این دو آیت او را یعنے دفع میکنند از قارے خود شر جن و انس را کذا قال الطیبی یا بسندگی میکنند
از دردہاے دیگر کہ در شب بخوانند و حدیث مسلم و نسائی از ابن عباس کہ در باب فضل فاتحہ گذشت نیز متضمن فضل
این دو آیت ست دیگر حدیثے کہ در فضل آیت الکرسے واقع شدہ و شیطان آنرا ابی ہریرہ آموختہ بود پس
ابی ہریرہ بحضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم آمد عرض کرد حضرت فرمود لقد صدقک و ہو کذوب شیطان راست گفتہ
با تو این را و حال آنکہ وی دروغ گوست و قصۂ وی آنست کہ بخاری از ابی ہریرہ آوردہ کہ گفت موکل گردانیدمرا
رسول اللہ صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم بحافظت زکوۃ رمضان یعنے صدقۂ فطر ناگاہ شخصے آمد ہر دو دست خود را پر کرد
از ان طعام تا بردارد آنرا پس بگرفتم او را و گفتم مرافعہ میکنم قضیۂ ترا و مے برم ترا بحضرت رسول اللہ صلے اللہ علیہ
وآلہ وسلم گفت من محتاجم و عیالمندم و حاجتے سخت دارم ابو ہریرہ میگوید پس گذاشتم او را چون صبح شد آنحضرت
صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم فرمود یا ابا ہریرہ آن اسیر دی شب تو چہ شد گفتم یا رسول اللہ شکایت کرد حاجت شدید را و
عیال را پس رحم کردم بروی و رہا کردم او را فرمود کہ دروغ گفتہ است با تو و باز مے آید ترا پس بفرمودۂ حضرت
صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم یقین دانستم کہ باز خواہد آمد پس در کمین انتظار آمدن وی نشستم ناگاہ باز آمد و ہر دو دست
خود را بطعام پر کرد بگرفتم و گفتم ترا بحضرت رسول میبرم صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم گفت بگذار مرا کہ من محتاجم و بار عیال
بر گردن دارم باز نخواہم آمد پس رحم کردم و بگذاشتم و چون صبح شد باز آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم فرمود
یا ابا ہریرہ چہ شد آن اسیر دی شب تو گفتم یا رسول اللہ شکایت کرد حاجت شدید را و عیال را پس رحم کردم بروی
و رہا دادم او را فرمود دروغ میگوید باز خواہد آمد این بار سوم نیز منتظر او نشستم آمد و ہر دو دست طعام برداشت
بگرفتم و گفتم ترا بحضرت رسول میبرم صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم و این سوم بار ست کہ تو میگوئے باز نخواہم آمد و باز می آئی
گفت بگذار مرا من ترا کلمات بیاموزم کہ نفع دہد ترا خدا یتعالے بآن کلمات گفتم آن کلمات چیست گفت چون
بجامہ خواب خود بروے بخوان آیت الکرسے را اللہ لا الہ الا ہو الحے القیوم تا آخر حق سبحانہ تعالی نگاہبانے
بر تو فرستد کہ ترا نگاہ میدارد و نزدیک نمیگردد ترا شیطانی تا وقت صباح پس رہا کردم او را و وقت صبح بحضرت
صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم آمدم فرمود چہ شد اسیر دی شب تو پس حقیقت حال عرض داشتم فرمود راست گفتہ است
دروے دروغ گوست میدانی یا ابا ہریرہ کہ در ین سہ شب کرا خطاب میکردے گفتم نمیدانم یا رسول اللہ
فرمود وے شیطانی ست کہ مے آمد ترا و ترمذی نیز مانند این از ابو ایوب انصاری آوردہ کہ وی تمری
در خانہ داشت غولان مے آمدند و ازان مے بردند الی آخر القصہ دیگر حدیث قل ہو اللہ احد کہ فرمود قل ہو اللہ احد
برابر ست ثلث قرآن را این حدیث را بخاری و مسلم و موطا و ابو داؤد و نسائی از ابی سعید خدری و مسلم از
ابی الدرداء و ترمذی و نسائی از ابی ایوب و مسلم و ترمذی از ابی ہریرہ بالفاظ مختلفہ آوردہ و در روایتی آمدہ

سورتے را در قرآن پیش از انچہ بیرون ائی تو از مسجد پس گرفت آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم
دست مرا و چون خواستم کہ بیرون آئم از مسجد گفتم یا رسول اللہ فرمودہ بودے کہ بدانا نم ترا اعظم
سورتے از قرآن فرمود الحمد للہ رب العالمین ہمین ست سبع مثانی و قرآن عظیم کہ دادہ شدہ است
مرا و از صحیح مسلم و سنن نسائی از ابن عباس آمدہ کہ نشستہ بود جبرئیل علیہ السلام نزد رسول اللہ صلی اللہ
علیہ وآلہ وسلم ناگاہ شنید جبرئیل آوازے مثل آواز کشادہ شدن و پس برداشت جبرئیل سر خود را
و فرمود امروز درے از آسمان کشادہ شد کہ ہرگز کشادہ نشدہ بود و فرود آمدہ ازو نے فرشتۂ بزمین کہ
ہرگز فرود نیامدہ بود پس سلام داد آن فرشتہ بر حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم و گفت بشارت باد ترا بدو
نورے کہ دادہ شدے تو آنرا و دادہ نشدہ آنرا ہیچ پیغمبرے پیش از تو فاتحۃ الکتاب و خواتیم سورۂ بقر
الحدیث دیگر ازان احادیث کہ مصنف میگوید کہ در باب فضائل قرآن صحیح شدہ است اینحدیث ست کہ
در باب سورۂ بقر و سورۂ آل عمران ورود یافتہ است کہ این دو سورہ غمامتان اند یعنی دو ابر اند و اینحدیث
مسلم ست از ابی امامۂ باہلی کہ گفت شنیدم رسول خدا را صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم کہ میفرمود بخوانید قرآن را کہ
وی مے آید روز قیامت شفیع مر اصحاب خود را بخوانید زہراوین را کہ بقرہ و آل عمران ست زیرا کہ این دو سورہ
مے آیند روز قیامت گویا کہ غمامتان اند یعنی دو ابر اند یا غیایتان یعنے دو سائبان و غیایہ انچہ سایہ کند
بالاے سر از ابر و غیر آن یا دو گروہ اند از طیور صف زدہ و حجت و مجادلہ میکنند از اصحاب خود بخوانید سورۂ
بقرہ را کہ اخذ وے برکت ست و ترک وی حسرت و نتوانند خواند او را البطلہ یعنے بیکاران و ارباب کسل
کذا قال الطیبی و ہم در حدیث مسلم آمدہ است کہ معاویہ بن سلام کہ یکے از رواۃ اینحدیث ست گفتہ کہ بمن چنین
رسیدہ کہ مراد بہ بطلہ سحرہ است و از حدیث ترمذے نیز مانند این آوردہ و از مسلم و ترمذے از ابی ہریرہ
آوردہ کہ گفت گفت رسول اللہ صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم میگریزد شیطان از خانہ کہ خواندہ شود در وی سورۂ
بقرہ دیگر ازان احادیث حدیث آیۃ الکرسی کہ در صحیح مسلم و سنن ابی داؤد از ابی بن کعب آمدہ کہ گفت گفت او را
رسول اللہ صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم یا ابا المنذر آیا میدانی کہ کدام آیہ ست از کتاب خدا کہ با تست اعظم گفتم
اللہ لا الہ الا ہو الحے القیوم پس زد دست مبارک بر سینۂ من و فرمود گوارا باد ترا علم یا ابا المنذر این روایت
مسلم ست و در روایت ابی داؤد آمدہ کہ چون اول بار پرسید آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم از وے
گفت خدا و رسول خدا دانا تر ست بآن باز پرسید پس گفت اللہ لا الہ الا ہو الحے القیوم الحدیث و از ابی بن کعب
آمدہ کہ سید آیتہاے قرآن آیت الکرسی ست رواہ الترمذی و صحیحہ دیگر حدیثے کہ ہم در فضل سورہ بقرہ
و آل عمران واقع شدہ است مسلم و ترمذی از نواس بن سمعان آوردہ کہ فرمود رسول اللہ صلے اللہ علیہ وآلہ
وسلم آوردہ میشود در روز قیامت قرآن و اہل قرآن را کہ عمل میکردند بدان در دنیا و پیش پیش ایشان میرود
بقرہ و آل عمران و این جزو حدیثے ست کہ مصنف آوردہ و آنرا حدیث جدا ساختہ غیر حدیث غمامتان
اما در جامع الاصول و مشکوۃ در آخر این حدیث نیز آوردہ کانہما غمامتان او ظلتان سوداوان بینہما شرق
او کانہما فرقان من طیر الحدیث گویا کہ این دو سورہ دو ابر اند یا دو سائبان کہ میان ایشان شرق ست

از خلاصه نقل کرده وگفته که همچنین ست حال حدیث طویل که روایت کرده ست شود از ابی بن کعب از پیغمبر صلی الله علیه وآله وسلم در فضائل قرآن سورة فسورة زیرا که بحث کرده شد وتفتیش نموده از مخرج آن تا منتهی شد بکسی که اعتراف کرد که وے باجماعه دیگر وضع کردند آنرا واثر وضع بروے بین ست فتدبر وغیر این از احادیث در فضائل قرآن وبعض سور آن در کتب ائمه مذکور ست وبصحت رسیده ومصنف میگوید که در باب فضائل قرآن انچه صحیح شده این چند حدیث ست یکی حدیث ابی بن کعب ست که رسول خدا صلے الله علیه وآله وسلم اورا فرمود آیا بدانانم ترا سورتے که عظیمتر سورتے ست در قران وآن سوره فاتحه است الحمد لله رب العالمین وایحدیث را در جامع الاصول از موطا آورده که ابو سعید بن المعلی گفت که رسول خدا صلی الله علیه وآله وسلم ندا کرد ابی بن کعب را وو سے نماز میگذارد وچون فارغ شد نجدمت آمد ونهاد آن حضرت صلے الله علیه وآله وسلم دست مبارک خود را بر دست وی وفرمود امید میدارم که بیرون نیائی تو از مسجد تا بدانی سورهٔ را که فرستاده نشده است نه در توریت ونه در انجیل ونه در زبور ونه در فرقان مثل وے میگوید ابی که درنگ کردم من در مشی مسجد بامید آنکه این سوره را بدانم وچون نزدیک رسیدم گفتم یارسول الله سوره را که وعده کرده بودے قرأت نمافرمود چگونه قرأت میکنی وقتیکه افتتاح میکنی نماز را پس برخواندم الحمد لله رب العالمین تا آخر فرمود این سورهٔ است آن سورهٔ موعوده واین ست سبع مثانی وقرآن عظیم که داده شده است مرا واز حدیث ترمذے که حکم بحسن صحت آن کرده از ابی هریره آورده که گفت بیرون آمد رسول خدا صلے الله علیه وآله وسلم برابی بن کعب ووے نماز میگذارد پس گفت مرا ورا رسول خدا صلے الله علیه وآله وسلم یا ابی پس ابی التفات بجانب آن حضرت صلے الله علیه وآله وسلم کرد اما جواب نداد ونماز را تخفیف کرد وبرگشت وبحضرت صلے الله علیه وآله وسلم آمد وگفت السلام علیک یارسول الله فرمود که چه منع کرد ترا اے ابی از جواب دادن من وقتی که ندا کردم ترا گفتم در نماز بودم یارسول الله فرمود آیا نیافتی تو در انچه وحے کرده شده است برمن این را که استجیبوا لله وللرسول اذا دعاکم لما یحییکم احابت کنید وجواب گوئید وقتیکه بخواند شما را خدا ورسول خدا برای چیزے که زنده میگرداند شما را بزندگانی ابد گفتم باز انچنین نکنم انشاء الله فرمود دوست میدارے که بدانانم ترا سورتے که فرستاده نشده است نه در توریت ونه در انجیل ونه در زبور ونه در فرقان الی آخر الحدیث واز ترمذے ونسائی از ابی بن کعب آورده همین مقدار که گفت رسول خدا صلے الله علیه وآله وسلم که فرموده است خدا تعالی فرستاده نشده است در توریت وانجیل مثل ام القرآن واوست سبع مثانی ووے مقسوم ست میان من ومیان بنده من ومر بنده راست انچه سوال کرده ودرین احادیث این لفظ که وے اعظم سورتے ست بصریح مذکور نیست مگر معنے او شاید که در بعض طرق که در نظر شیخ مصنف در آمده مذکور باشد ولیکن در حدیث ابی سعید ابن المعلی که از حال خود خبر داد وآن حدیث در صحیح بخاری آمده مذکور ست که گفت نماز میکردم در مسجد پس بخواند مرا پیغمبر صلی الله علیه وآله وسلم وجواب ندادم آنحضرت صلی الله علیه وآله وسلم را بعد ازان بخدمت آمدم وگفتم یارسول الله من نماز میکردم ازان جواب ندادم فرمود آیا نگفته است خدا تعالے استجیبوا لله وللرسول اذا دعاکم ودر فرمود آیا بدانانم ترا اعظم

ونفاس واجب نبود وچون زن خواست واجب گشت بترتیب واگر تاجرست علم بیع وشرا واجب بود و
اگر نه واجب نبود مگر انچه ضروری ست ازان وعلی ہذا القیاس وتعلم علم فقه پیش از ابتلا واجب بود واگر بکنند
اولی وانسب باشد وباللہ التوفیق ودرباب من سئل عن علم فلکتمه حدیثے صحیح نشده درجامع الاصول انحدیث را
از ابی داؤد وترمذی ودر مشکوة ازانیشان واز احمد از ابی ہریره واز ابن ماجه از انس آورده باین لفظ
من سئل عن علم علمه ثم کتمه الجم یوم القیمة بلجام من نار ودر مقاصد حسنه ازین جماعه وابو یعلی وحاکم نیز آورده وگفته که
تصحیح کرده وے آنرا از بیهقی از حدیث ابو ہریره مرفوعاً وگفت که آن نزد حاکم ونزد غیر وے از ابن عمر ونزد
ابن ماجه از انس وابی سعید ونزد طبرانی از حدیث ابن عباس وابن عمر وابن مسعود نیز آمده وہم در مقاصد بلفظ
من کتم علما یعلمه الجم الحدیث از ابی داؤد وترمذی وابن ماجه وابن حبان وحاکم آورده وگفته که تصحیح کرده اند
این دو کس آنرا از حدیث ابی ہریره وگفته است ترمذی حسن صحیح انتهی ودرباب فضائل قرآن که من
قرأ سوره کذا فله کذا از اول قرآن تا آخر سوره سوره را ذکر کرده وفضیلت قرأت ہر سوره روایت کرده و
اسناد با بی بن کعب نموده مجموع آن احادیث مفتریے وموضوع ست باجماع اہل حدیث واز باب فضائل
قرآن انچه صحیح شده حدیث ابی ست که اورا فرمود الا اعلمک سوره ہی اعظم سوره فی القرآن الحمد للہ رب العالمین
ودر حدیث البقرة وآل عمران عماستان حدیث آیة الکرسی که ابی بن کعب را گفت اتدری ای آیة فی کتاب اللہ تعالی
معک اعظم وحدیث یؤتی یوم القیامة بالقرآن واہله الذین کانوا یعملون به فی الدنیا تقدمهم البقرة وآل عمران وحدیث من
قرأ آیتین من سورة البقرة فی لیلة کفتاه وحدیث لقد صدقک وانه لکذوب درفضل آیة الکرسی وحدیث قل ہو اللہ احد یعدل
ثلث القرآن وحدیث وفضل معوذتین انزل علی آیات لم یر مثلهن قط المعوذتین وحدیث الکهف من قرأ عشر
عشر آیات عصم من الدجال حکم بوضع احادیث که درفضائل سوره قرآنی از اول تا آخر سوره سوره بعنوان من قرأ
سورة کذا ذکر کرده مجمع علیه ست میان محدثین وہیچکس بصحت ہیچ حدیثے ازان حکم نکرده وواضع آن که ابو عصمه نوح
بن ابی مریم ست اقرار بوضع آن کرده ومانا که مذہب وے جواز وضع حدیث بود در ترغیب وترہیب چنانکه
مذہب کرامیه وبعض مبتدعه وگفته که چون مردم رادیدم که ہمه بفقه ابی حنیفه ومغازے محمد بن اسحق مشغول شدند
وتلاوت قرآن راترک دادند حسبة للہ این احادیث راوضع کردم تا مردم را باعثه تلاوت ورغبت دران
پیدا آید وبسیاری از مفسران در ابداع آن احادیث درتفاسیر خود خطا کرده مثل ثعلبی وواحدی وگفته اند
که ازینها عجب نیست زیرا که ایشان محدث نبوده اند عجب از صاحب کشاف ست که نسبتی باین علم شریف
داشته ومثل فائق کتابی درغریب حدیث تصنیف کرده واز قاضی بیضاوی عجب ترست که درایراد آنها
درتفسیر خود تبعیت صاحب کشاف نموده است باتخالف وتغائرے که بوی دارد ودوے نیز نسبتی تمام
بدین علم دارد چنانچه مصابیح را شرح کرده وگفته اند او را سند عالی ست از آبائے خود ومنتهائے اسناد
آن احادیث ابی بن کعب ست ووی بری ست ازان کذا قالوا ولیکن درمختصر طیبی آنها را نسبت باین
عباس داده وگفته که گفته شد مرابے عصمه نوح بن ابی مریم راکه از کجا رسیده است بتو این احادیث
درفضائل قرآن سوره سوره گفت از عکرمه از ابن عباس ودیگروے عند مذکور رابیان کرد ودرشرح آن

این حدیث ست ضعیف ست جدا بلکه تهمت کرده اند او را بعض بکذب و وضع و منقول از امام احمد آنست که وی صالح احتجاج ست و اگرچه این حدیث باین اسناد ضعیف ست ولیکن آنرا شواهد ست از حدیث ابن شاهین از حماد بن سلمه از قتاده از انس و گفته که وی غریب ست و گفته اند که رجال وی ثقات اند و روایت کرده شده است از مانند بیست تابعی از انس مثل ابراهیم نخعی و اسحق بن عبد الله بن ابی طلحه و ثابت بنانی و او را طرق متعدده است وجید و لفظ وی اینست طلب العلم فریضة حتم واجب علی کل مسلم و ابی عاتکه در اول وی اینست که اطلبوا العلم ولو بالصین وغیر این مذکورین ولیکن در هر طریق وی سخن ست و لهذا ابن عبد البر گفته که این حدیث روایت کرده میشود از انس بوجوه کثیره و همه آن وجوه معلول اند نزد اهل علم حدیث از جهت اسناد و بزار گفته که احسن اسانید وی روایت ابراهیم بن سلام از حماد بن ابی سلیمان از ابراهیم نخعی از انس ست مرفوعا و گفته که نمیدانم سندی مر نخعی را از انس سوای این و ابو بکر بن ابی داؤد سجستانی آورده او را از ثابت بنانی از انس و گفته که پدر من گفته است که نیست در این حدیث اسنادی صحیح تر ازین و همچنین روایت کرده است ابن عبد البر از جهت جعفر و در باب از جماعه صحابه احادیث آمده مثل ابی و جابر و حذیفه و امام حسین بن علی و سلیمان و سمره و ابن عباس و ابن عمر و ابن مسعود و علی و ابی ایوب و ابی سعید و ابی هریره و عائشه و ام هانی و غیر ایشان و بسط کرده است در تخریج آن عراقی در تخریج کبیر خود بر احیاء العلوم را و با وجود این بیهقی گفته است متن این حدیث مشهور ست و اسناد وی ضعیف و روایت کرده شده است از وجوه متعدده که هر یکی ازان ضعیف ست و پیش از بیهقی امام احمد نیز همچنین گفته است چنانچه نقل کرده اند از وی که ثابت نشده نزد ما درین باب چیزی و اسحق بن راهویه گفته است که لفظ وی صحیح نیست اما معنی وی صحیح ست و همچنین گفته است ابن عبد البر بزیادت ایضاح و بیان و تمثیل کرده است باین حدیث ابن صلاح مر حدیث مشهور را که صحیح نیست و حاکم نیز همچنین گفته است ولیکن عراقی گفته است که بعض ائمه بعض طرق آنرا تصحیح نموده اند و بعض گفته اند که تعدد طرق وی آنرا بمرتبه حسن رسانیده و اجود طرق وی طریق قتاده و ثابت است ازانس و طریق مجاهد از ابن عمر انتهی کلام السخاوی و ازینجا معلوم شد که بعض طرق اینحدیث صحیح ست و بعض حسن و اگر نه باشد هم کثرت طرق جبر نقصان کرده است و الله اعلم باقی ماند کلام در انکه مراد از علم که طلب وی فریضه است چیست هر طائفه آنرا بجائی برده بعض گویند مراد بدان علم فقه است و بعض علم کلام و بعض علم تصوف که علم تهذیب اخلاق و تصفیهٔ باطن ست بعض گویند علم خواطر آفات نفس و مانند آن و در مقاصد حسنه از بیهقی نقل کرده است که در مدخل گفته که مراد و الله اعلم علمی ست که گنجایش ندارد دماغ عاقل را جهل آن یا علمی ست بچیزی که عارض شود مر او را خاصة یا تمام علم دین مگر آنکه قائم شود در وی کفایت و دیگری بجای وی بایستد و حق آنست که مراد بدان علمی ست که تحصیل آن ضروریست مثلا اول واجب در وقت ایمان علم شهادتین ست پس ازان علم فرائض و واجبات باین ترتیب که یکی ایمان آورد بعد ازان وقت نماز رسید علم نماز را باید طلبید بلکه همان نمازی که وقتش در رسیده مثلا فجر یا ظهر یا مغرب پس ازان اگر ماه رمضان رسید طلب علم آن واجب گردید و هنوز اگر فقیر ست طلب علم زکوة واجب نبود و چون غنی شد و شرائط وجوب زکوة بهم رسید علم زکوة واجب شد و چون استطاعت حج یافت علم حج واجب گشت و اگر مجرد ست و زن نخواسته طلب علم حیض

که خضر و الیاس هر سال در مدینه رسول الله صلی الله علیه و آله وسلم در مسجد قبا باهم جمع میشوند پس ازان متفرق گردند و در اطراف عالم سیاحت کنند و امداد و اعانت خلق خدا نمایند و سیوطی از ابن عساکر از حدیث واثلة بن الاسقع آورده که در غزوهٔ تبوک با آن حضرت صلی الله علیه و آله وسلم میرفتیم تا در بلاد خدام بزمینی رسیدیم که آب نداشت ناگاه درویش خود آثار باران دیدم زمانی رفتیم و غدیری دیدم و از آب وی خوردیم و برفتیم دو و اثنگ از شب گذشته بود که بانگی شنیدیم که کسی باواز حزین میگوید اللهم اجعلنی من امة محمد المرحومة المغفورة و المستجاب لها المبارک علیها پس آن حضرت صلی الله علیه و آله وسلم بخلیفه و انس فرمود در آئید در بن شعب و در یابید که این آواز چیست و آواز کننده کیست خلیفه و انس میگویند که در آمدیم ناگاه مردی را دیدیم جامهای سفید تر از برف پوشیده و روی و موی نیز سفید و نورانی ست و قامتش از قامتهای ما دو سه گز بلند تر پس سلام کردیم بروی و داد دوی جواب سلام ما را و گفت مرحبا شما را شما رسول رسول خدا اید صلی الله علیه و آله وسلم گفتیم نعم و گفتیم تو کیستی رحمت کند خدا یتعالی ترا گفت من الیاس پیغمبرم بقصد مکه برآمده و چون عسکر شما را دیدم بشتاب از ملائکه که بر مقدمه ایشان جبرئیل و بر ساقه میکائیل ست بمن گفتند که این برادر تو محمد رسول الله صلی الله علیه و آله وسلم ست او را به بین و بروی سلام کن برگردید و سلام من برسانید و بگوئید که مانع در آمدن در لشکر تو جز این نبود که متیقن میدانستیم که شتران از طول قامت من برمند و مسلمانان هیبت بخورند بگوئید تا خود اینجا تشریف بیارد انس و خلیفه گویند که ما مصافحه کردیم او را و با انس گفت که این خلیفه بن الیمان ست صاحب رسول الله صلی الله علیه و آله وسلم و گفت که وی در آسمان مشهور تر ست از زمین آسمانیان او را صاحب رسول الله صلی الله علیه و آله وسلم خوانند پس حضرت صلی الله علیه و آله وسلم بیامد و با وی مصافحه کرد و معانقه نمود و با یکدیگر بنشستند و حکایت کردند الحدیث در تنزیه الشریعه این حدیث را مختصر تر ازین آورده و گفته که طول قامت وی زیاده بر سه صد ذراع بود و گفته که در اسناد این مجاهیل اند که شناخته نمی شوند ولیکن گفته که حاکم این حدیث را در مستدرک آورده که التزام صحت احادیث آن کرده است و ذهبی حاکم را در تصحیح این حدیث تجهیل نموده و بیهقی نیز در دلائل النبوة این حدیث را آورده و گفته که اسناد وی ضعیف ست و قطب حیضری گفته که دل گواهی میدهد بوضع این حدیث انتهی و الله اعلم و حکایات ملاقات خضر علیه السلام با مشائخ طریقت بیشتر از حد احصاست و در حکایات قطب الوقت شیخ محی الدین عبد القادر جیلانی رح خضر در اکثر اوقات بلازمت وی مے آمد و سالکان را تربیت بحضور مجلس شریف وی میکرد آورده اند که روزے حضرت شیخ در وعظ و تکلم بود که خضر در هوا میگذشت پس فرمود قف یا اسرائیلی و اسمع کلام المحدث و قدوهٔ اهل الکشف شیخ علاء الدوله سمنانی فرمود که هر که انکار وجود خضر میکند پس آن از غایت جهل اوست پس ازان احوال او را بتفصیل هر چه تمامتر بیان نموده چنانچه در کتاب مستطاب فضل الخطاب نقل کرده ست والله اعلم و در باب

علم حدیث طلب العلم فریضة و انچه درین معنی ست صحیح نشده این حدیث از مسانید امام ابو حنیفه است از انس بن مالک بلفظ طلب العلم فریضة علی کل مسلم سخاوی در مقاصد حسنه میگوید که روایت کرده است او را ابن ماجه در سنن خود و ابن عبد البر در کتاب العلم از حفص بن سلیمان از کثیر بن شنظیر از محمد بن سیرین از انس مرفوعاً بزیادت این عبارت که و واضع العلم عند غیر اهله کمقلد الخنازیر الجوهر و اللؤلؤ و الذهب و حفص که یکی از رواة

بقای وی از صد سال نگذرد و با نحدیث جماعة که انکار بقای وی کنند تمسک نمایند باعتبار اکثر و اغلب خواهد بود
و مخصوص بوجوهی که خضر از ان بیرون آید و اللہ اعلم و در بعض کتب بروایت خضر و الیاس علیهما السلام از
حضرت نبوت صلے اللہ علیه و آله وسلم احادیث ذکر یافته چنانکه در کتابی که شیخ احمد ابن ابی بکر بن محمد الزواد المصری
المحدث از شیخ مصنف باسنادی که دارد جمع کرده جمله ازان آورده است و جزوی در خصوص خضر علیه السلام از مستدرک
حاکم آورده که بعد از رحلت آن حضرت صلے اللہ علیه و آله وسلم مردی جسیم صبیح سفید ریش درآمد و بگریست
و صحابه را تعزیت کرد و برگشت پس ابوبکر و علی فرمودند که این خضر بود علیهم السلام و سیوطی در جمع الجوامع از
ابن عساکر آورده که محمد بن المنکدر گفت نماز میکرد عمر بن الخطاب روزی بر جنازهٔ مردی ناگاه هاتفی
آواز داد که شتابی نکنید نماز رحمت کند شما را خدا یتعالی پس انتظار کرد عمر تا لاحق شد بصف مردی پس تکبیر
برآورد و تکبیر گفتند باوی مردم پس گفت آن مرد خداوندا اگر عذابش کنی معصیت کرده است ترا بسیار
و اگر بیامرزی محتاج ست وی برحمت تو دیدند عمر و اصحاب وی بجانب آن مرد و چون دفن کرده شد میت
و برنخیزند بروی خاک گفت آن مرد خوشی و خنکی باد ترا ای صاحب قبر اگر عریف و جانی و خازن و کاتب و شرطی
نبودهٔ پس گفت عمر بگیرید آن مرد را تا بپرسم او را از نماز و کلام وی و بپرسم از وی که کیست پس غائب شد از
نظرها و دیدیم نشان قدم وی را که یکذراع بود پس فرمود عمر واللہ که این خضر ست که خبر داده است ما را از وی
پیغمبر خدا صلے اللہ علیه و آله وسلم انتهی و در تنزیه الشریعه از رباح بن عبیده آورده که گفت دیدم مردی را با عمر
بن عبد العزیز که تکیه بر دست وی زده استاده است گفتم با دل خود که این مرد عجب جانی ست که اینچنین استاده است
پس پرسیدم از عمر که اینکه بود که تکیه بر دست تو کرده استاده بود گفت آیا دیدی تو او را یا رباح گفتم نعم
گفت راست میگوئی من ترا لبی مردی صالح میدانم یا رباح این برادرم خضر بود و این حدیث را تضعیف
کرده اند و ابن حجر گفته که این حدیث صحیح ترین چیزی ست که در باب خضر آمده و گفته که رباح اگرچه مردم در وی
سخن دارند و لیکن ابن معین و غیر وی او را ثقه میدانند و از حدیث عمر بن عوف آورده که حضرت رسول اللہ
صلے اللہ علیه و آله وسلم در مسجد نماز میگذارد پس شنیدند کلامی را از ورای جدار که قائلی میگوید اللهم اغنی علی ما یخفینی
مما خوفتنی پس رفتند صحابه تا ببینند که وی کیست ناگاه دیدند که خضر ست و از انس نیز مانند این آورده
و در حدیث وی در آخر دعا آورده که میگوید اللهم اجعلنی من هذه الامة المرحومة المثاب علیها و از امیر المؤمنین
علی آورده که گفت طواف میکردم خانه کعبه را ناگاه مردی را دیدم متعلق باستار کعبه و میگوید یا من لا یشغله سمع
عن سمع یا من لا تغلطه المسائل یا من لا یبرم بالحاح الملحین اذقنی برد عفوک و حلاوة رحمتک پس گفتم باز بخوان
یا عبد اللہ این کلام را باز برخواند و گفت سوگند بخدائی که ذات خضر در دست قدرت اوست و او خود خضر بود پس گفت
این کلمات را بعد از هر نماز فریضه بگوید آمرزیده شود گناهان وی اگرچه مثل رمل عالج و عدد قطرات مطر و ورق شجر بود
انتهی و سبعات عشر را که وردی مشهورست نیز بروایت خضر می گویند و لیکن محدثین راه صحت تمامهٔ این
روایات سخن ست و اللہ اعلم و اما الیاس وی نیز بحکم کلام مجید از انبیای مرسل ست و نام پدرش بقول بعض
یاسین ست و بقول بعضی اند اولاد هارون و بعضی از اولاد سام بن نوح داشته و بعض هم جد خضر گفته و گفته اند

فرمود احمق بحمق خود میرسد وارتکاب میکند عظیم تر از فجور فاجر و بندگان که ترقی در درجات مینمایند و قرب الٰہی حاصل میکنند بر قدر عقول خود میکنند و در حدیث دیگر از ابن عمر آورده که در می یابد مرد بحسن خلق خود درجهٔ صائم قائم را و تمام نشود مرد را حسن خلق تا تمام نشود عقل او و باین مرتبه تمام شود ایمان و طاعتهای مرد پروردگار را و عصیان وی مرد دشمن حق را که ابلیس ست واز حدیث عمر آورده اند که موت هزار عابد قائم اللیل صائم النهار آسان ترست از موت یک مرد عاقل و امثال آن از احادیث واما عقل بمعنی مخلوق اول که اول ما خلق الله العقل از ان نشان میدهد داخل این احادیث نبود و نزد محدثین دران هم سخن ست وعبارت مجمع البحار که نقل کرده شد که هر حدیثی که وارد شده در وی ذکر عقل غیر ثابت ست شامل آنست والله اعلم و در مقاصد حسنه گفته است که حدیث ان الله لما خلق العقل قال له اقبل فاقبل ثم قال له ادبر فادبر فقال وعزتی وجلالی ما خلقت اشرف منک فبک آخذ وبک اعطی ابن تیمیه گفته وغیر او تبعیت او کرده که این حدیث کذب ست موضوع باتفاق و در زوائد عبد الله بن امام احمد آنرا تضعیف کرده و مالک این دینار از حسن بصری آنرا بطریق ارسال روایت نمود و داؤد بن المحبر از حسن بزیادت ولا اکرم علی منک لانی بک اعرف وبک اعبد آورده وحدیث اول ما خلق الله العقل نیز آورده گفته اند که ابن محبر کذاب ست و ابن حجر گفته که حدیث اول ما خلق الله القلم ثابت تر از حدیث عقل ست انتهی وسیوطی در در منتشره در احادیث مشتهره گفته که مرحدیث عقل را اصلی صالح ست که عبد الله بن امام احمد در زوائد زهد از حسن بطریق ارسال آورده واسناد وی جید ست و وی در معجم اوسط طبرانی موصول نیز آمده از حدیث ابی امامه وحدیث ابی هریره باسناد ضعیف و در تمییز الطیب من الخبیث آورده که عراقی آنرا در تخریج احادیث احیا گفته که طبرانی در معجم کبیر و اوسط و ابو نعیم در حلیه آنرا باسناد ضعیف آورده والله اعلم و در باب عمر خضر و الیاس و در ارشاد آن و بقای ایشان حدیثی صحیح نشده شک نیست که وجود خضر در زمان موسی علیه السلام و صحبت وی با وی بحدیث بخاری و مسلم و ترمذی که در تفسیر کریمه + فوجدا عبدا من عبادنا + واقع شده ثابت ست و در بعض تواریخ ابتدای بعثت و برا علیه السلام در زمان ابراهیم خلیل الله علیه الصلوة والسلام و یا بعد از فوت وی ذکر کرده و در وجود وی در زمان حضرت سید المرسلین صلی الله علیه وآله وسلم و بعد ازان در زمان صحابه و تابعین و مشائخ طریقت نیز اخبار و آثار ورد و یافته اگر در صحت آنها بر اصطلاح محدثین سخن باشد دور نیست اگر چه کثرت طرق آن بجائی رسیده است که نزدیک ست که جبر و تلافی آن کند و ذکر خضر در کتب مناقب حضرت غوث الثقلین محی الدین شیخ عبد القادر جیلانی بسیار ست و مقصود شیخ مصنف عدم ورود حدیث صحیح ست از قول پیغمبر صلی الله علیه وآله وسلم و در اینجا مجال مناقشه تنگ ست والله اعلم و آنچه مشهور ست از احادیث در نفی حیات خضر در زمان شریف نبوی صلی الله علیه وآله وسلم این قول ست که لو کان الخضر حیا لزارنی و در مجمع البحار از مقاصد حسنه نقل میکند که گفته این قول مرفوعا ثابت نشده بلکه از کلام کسی ست که منکر ست حیات او و از اسلف انتهی و بعض گویند که صدور این کلام از الخضر صلی الله علیه وآله وسلم پیش از وقوع ملاقات بود و این سخن چیزی نیست چه این ترکیب بقضیهٔ لو نفی حیات کند پس وقوع ملاقات بعد ازان صورت نه بندد مگر آنکه گویند که بنای ملازمت بر عرف و عادت و ظن غالب ست کما قیل و آنکه آن حضرت صلی الله علیه وآله وسلم در آخر عمر شریف فرموده که هیچ جاندارے که بر روے زمین ست

جبرئیل را ہر بامداد بدر آمدن در دریاے نور پس غوطہ میخورد جبرئیل در روے و بیرون مے آید و می افشاند خود را
بیرون مے آید از روے ہفتاد ہزار قطرہ و پیدا میکند اللہ تعالے از ہر قطرہ فرشتہ را و در کتاب العظمۃ لابی الشیخ
مضمون این حدیث را باین لفظ آوردہ کہ در بہشت نہرے ست کہ در مے آید او را جبرئیل و بیرون مے آید و
مے افشاند آب را پیدا میکند حق عزوجل از ہر قطرہ فرشتہ را و در روایت دیگر آوردہ کہ خداے تبارک و تعالے را
نہری ست در ہوا ہفت مقدار زمین نزول میکند فرشتہ از آسمان و میدر آید دران نہر و غسل میکند و چون بیرون
مے آید پیدا میکند حق تعالی از ہر قطرہ فرشتہ کہ تسبیح میکند خدا یتعالی را عزوجل تمامۂ تسبیح خلائق و امثال این احادیث
در بیان عظمت قدرت و سعت ملک الٰہی بسیار آمدہ و در صحت آنہا نزد محدثین سخن ست و اللہ اعلم و در باب فضیلت
تسمیہ بمحمد و احمد و منع از ان چیزے صحیح نشدہ تحقیق این مبحث در آخر کتاب حج در باب عقیقہ سابقا گذشتہ است و
از انجا معلوم شد کہ تسمیہ باسم آن حضرت صلے اللہ علیہ و آلہ وسلم بمقتضاے ظاہر حدیث تسموا باسمی کہ صحیح ست
مستحب ست یا مباح و الجمع بین التسمیۃ و الکنیۃ ممنوع بقول مختار و احادیث دیگر در فضیلت تسمیہ بمحمد و احمد آمدہ
کہ موسوم بوضع اند چنانچہ آمدہ کہ دو کس را بدرگاہ عزت بیارند و حکم شود کہ ایشان را ببہشت برند پس بگویند
آن دو کس خداوندا ما را عمل نبود کہ جزاے آن بہشت بود ما بچہ چیز اہل آن شدیم فرماید اے بندگان من سوگند
خوردہ ام بر خود کہ در نیارم در دوزخ کسے را کہ نام وی احمد یا محمد ست و نیز آمدہ کہ لا یدخل الفقر بیتا فیہ اسمی و نیز آمدہ
کہ ہر قومے کہ مجتمع شوند براے مشورت و در ایشان کسی بود کہ نام او محمد ست البتہ برکت کردہ شود دران مشورت
و در لفظے آمدہ کہ نام وی محمد ست یا احمد و نیز آمدہ ہر مسلمانیکہ قربان کند بزوجۂ خود و نیت کند کہ اگر حاملہ شود نام
وی محمد کند البتہ حق تعالے پسر روزی گرداند و ہیچ خانہ نبود کہ در وے نام محمد بود مگر آنکہ برکت دہد حق تعالے
دران و آمدہ کہ چون حاملہ شود زن یکی از شما دست خود را بر شکم زن نہد و محمد نام نہد پسر روزی گردد و آمدہ کہ اگر
دختر بود بگرداند او را پروردگار تعالی پسر و آمدہ ہر کرا سہ پسر بود و ہیچ یکی را نام محمد نکند پس تحقیق جفا کردہ بر خود
و چون محمد نام کردہ باید کہ او را دشنام و شدت نکنند و نزنند بلکہ تعظیم کنند و باکرام و تشریف مخصوص دارند و میگویند
کہ اینہا ہمہ موضوعات اند و اللہ اعلم و از عبارت مصنف ظاہر میشود کہ اسم آن حضرت صلے اللہ علیہ و آلہ وسلم
درین حکم شامل احمد نیز ہست و مخصوص بمحمد نہ و اللہ اعلم و در باب عقل و فضل آن حدیثے بنوے صحیح نشدہ و در مجمع البحار
از کتاب الذیل آوردہ کہ حارث ابن اسامہ در مسند خود از داؤد بن محبر سے و چند حدیث در باب عقل آوردہ است
و ابن حجر گفتہ کہ ہمہ آن احادیث موضوع اند و ہم در مجمع البحار نقل میکند کہ گفتہ اند کہ ہر حدیثے کہ وارد شدہ و در وے
ذکر عقل ست غیر ثابت ست انتہی و در تنزیہ الشریعۃ از ہمین داؤد بن محبر کہ یکی از واضعان حدیث ست پنجاہ و چند
حدیث در فضیلت عقل آوردہ و گفتہ کہ ابن حجر در مطالب عالیہ ہمہ را موسوم بوضع و افترا داشتہ و ند کور درین احادیث
عقل بمعنی معرفت اشیاست و دریافت صلاح مبدأ و معاد و تمیز میان خیر و شر و احتراز و احتراس از غوائل و
آفات نفس و اہتداء و وصول بمعرفت حق ست چنانچہ از حدیث انس آوردہ اند کہ قومے در حضرت رسالت
صلے اللہ علیہ و آلہ وسلم ثنا کردند بر مردے و مبالغہ نمودند دران آن حضرت صلے اللہ علیہ و آلہ وسلم فرمود عقلش
چگونہ است گفتند یا رسول اللہ ما از اجتہاد وے در عبادت و اصناف خیرات میگوئیم و تو از عقل وی می پرسی

در اسناد دوے اسحاق بن نجیح ملطی ست و دوے منسوب بکذب و وضع ست واللہ اعلم و در مذمت روافض احادیث
دیگر نیز آمدہ بخصوص چنانکہ ابو نعیم در حلیہ از امیر المومنین علی و طبرانی از ابن عباس آوردہ کہ حضرت رسالت صلی اللہ
علیہ وآلہ وسلم فرمود کہ یا علی تو و شیعۂ تو در بہشت اند و نزدیک ست کہ بیایند قومے کہ گفتہ شود ایشان را رافضہ چون
بیایید ایشان را بکشید کہ ایشان مشرک اند و نیز عبد اللہ بن احمد در زوایہ آوردہ کہ آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم
فرمود بیایند قومے در آخر زمان کہ نام ایشان رافضہ ہست رفض کنند یعنے ترک دہند اسلام را و احادیث
در ذم روافض بسیار ست و ابن عدی از معاذ آوردہ کہ فرمود آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم دو صنف اند از
امت من کہ نصیبے نیست ایشان را در اسلام اہل قدر و اہل ارجاء و ہمچنین از ابن عباس و ابی سعید نیز آمدہ و در حدیث
ابی سعید آمدہ کہ جہاد با ایشان محبوب تر ست نزد من از جہاد با فارس و دیلم و روم و طبرانی و خطیب از ابن عباس آوردہ
کہ گفت گفت آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم بمن کہ شاید اگر تو باقی مانی بعد از من دریابے قومے را کہ تکذیب
میکنند بقضا و قدر الٰہی تعالی و حمل میکنند ذنوب را بر عباد و شق کردہ اند این کلام را از نصرانیت و چون دریابی
ایشان را بیزار شو از ایشان انتہی و غیر این احادیث و طرق بسیار ست و بالجملہ احادیث در مثالب بسیار ست
بطرق متعددہ اکثر آنہا ضعیف و بعض قوے و در باب قدریہ خود حدیث مسلم و ترمذی و ابو داؤد نیز آمدہ و
اگر تعدد طرق جبر و نقصان آن کردہ بصحت لغیرہ رساند و دور نباشد و مصنف میگوید ہیچ حدیثی صحیح نشدہ واللہ اعلم
و در باب کلام اللہ قدیم غیر مخلوق و در ین معنے احادیث بالفاظ مختلف وارد شدہ اما از حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم
چیزے صحیح نشدہ و ہر چہ ثابت شدہ از مقالات صحابہ و تابعین ست سخاوے در مقاصد حسنہ آوردہ بلفظ القرآن
کلام اللہ غیر مخلوق فمن قال غیر ہذا فقد کفر و گفت کہ روایت کرد این حدیث را دیلمی مرفوعاً از رافع بن خدیج و حذیفہ
بن الیمان و عمران ابن حصین و از انس بزیادت فاقتلوہ و گفتہ کہ در مثالب احادیث دیگر نیز آمدہ و در تنزیہ الشریعہ
از خطیب از حدیث جابر آوردہ من قال القرآن مخلوق فقد کفر و از ابن عدی آوردہ القرآن کلام اللہ لا خلق و لا مخلوق
و من قال غیر ذلک فہو کافر و در لفظ القرآن کلام اللہ عز وجل لیس بخالق و لا مخلوق فمن زعم غیر ذلک فقد کفر
بما انزل علی محمد صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم و نیز آمدہ من مات و ہو یقول القرآن مخلوق لقی اللہ یوم القیمۃ و وجہہ الی قفاہ
و از امیر المومنین علی آوردہ کہ گفت پرسیدم رسول خدا را صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم از قرآن فرمود یا علی القرآن کلام اللہ
غیر مخلوق و گفتہ این حدیث و مانند آن در کتب احادیث مرفوع آمدہ و محققین ایشان حکم بضعف و وضع آن کردہ
کہ از ان حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم بصحت نرسیدہ و آثار صحابہ و تابعین نیز آمدہ از عمرو بن دینار آوردہ اند
کہ گفت نہ نفر از صحابہ را دریافتم کہ میگفتند ہر کہ بگوید قرآن مخلوق ست کافر ست و عثمان دارمی ہم از عمرو بن دینار روایت
کرد کہ میگفت دریافتم اصحاب رسول اللہ صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم و غیر ایشان را تا مدت ہفتاد سال و میگفتند اللہ الخالق
و ما سواہ مخلوق و القرآن کلام اللہ منہ خرج و الیہ یعود و این دو اثر صحیح ست انتہی و در باب آفرینش ملائکہ و
حدیث ابو ہریرہ کہ روایت میکند از پیغمبر صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم فرمود یامر اللہ عز وجل جبرئیل کل غداۃ ان یدخل
بحر النور فینغمس فیہ انغماسۃ ثم یخرج فینفض انفاضۃ یخرج منہ سبعون الف قطرۃ و یخلق اللہ عز وجل من کل قطرۃ
لکا این حدیث را طرق بسیار ست و ہیچ یکے صحیح نشدہ و نہ درین معنے حدیثے ثابت ترجمہ امر میکند پروردگار ما

لهذه الامة على رأس كل مائة سنة من يجدد امر دينها آمد وگفتند روے وتابعان وی مراد بفرقه ناجیه که صفت ایشان
الذین هم علی ما انا علیه واصحابی ست وشیخ ابوالحسن اشعری در فقه بر مذهب شافعی بود ودیگر از مؤیدان مذهب سنت وجماعت
شیخ ابومنصور ماتریدی بود وسناقب ومفاخر وے بیرون از حد حصر واحصاست ووے حنفی المذهب ست
ازینجاست که جانب شافعیه را اشاعره خوانند وحنفیه را ماتریدیه وهر دو متفق اند در عقاید واهل سنت وجماعت که گویند
تابعان ایشان اند اکنون بدانکه در شان جماعه اشعریه وذم فرقهاے دیگر از مرجیه وقدریه وجهمیه احادیث نقل
کرده اند وما احادیث اشعریه خود نیافتیم اما در ذم قدریه ومرجیه احادیث بسیار بطرق متعدده آمده ودر ذم جهمیه نیز
بعض احادیث آمده ودر جامع الاصول از ابی داؤد از حدیث حذیفهؓ آورده که گفت رسول خدا صلے الله علیه وآله وسلم
مر هر امت را مجوس ست ومجوس این امت آنانند که نفی قدر کنند هر که بمیرد از ایشان حاضر نشوید جنازه او واو هر که
بیمار گردد از ایشان عیادت نکنید او را واو ایشان شیعهٔ دجال اند وحق ست بر الله تعالی که لاحق گرداند ایشان را
بدجال وهم در جامع الاصول از ابی داؤد ودر مشکوة از احمد وابی داؤد از ابن عمرؓ آورده اند که فرمود آن حضرت
صلے الله علیه وآله وسلم قدریه مجوس این امت اند چون مریض شوند عیادت نکنید مر ایشان را واگر بمیرند حاضر نشوید
جنازه ایشان را ونیز از ابن عمرؓ آورده اند که مردے نزد وے آمد وگفت فلانی که یکی از دوستان وے بود
از اهل شام سلام میخواند بر تو فرمود مر او را چنین رسیده است که وی احداث کرده است تکذیب قدر را اگر حال چنین
ست مخوان او را از من سلام زیرا که من شنیده ام رسول خدا را صلے الله علیه وآله وسلم که میگفت میباشد در امت
من خسف ومسخ وآن در تکذیب کنندگان قدر ست رواه مسلم وابو داؤد والترمذی ونیز در حدیث ابو داؤد
از عمرؓ آورده که فرمود آن حضرت صلے الله علیه وآله وسلم مجالست نکنید اهل قدر را ومفاتحت نکنید ایشان بالکلام
یعنی ابتداے سخن نکنید با ایشان یا مجادله نکنید ودر گفت وگو نکاشید با ایشان وترمذی از ابن عباسؓ
آورده که گفت گفت رسول خدا صلے الله علیه وآله وسلم دو صنف اند از امت من که نیست ایشان را در اسلام
نصیب مرجیه وقدریه وگفته هذا حدیث غریب وشیخ جلال الدین سیوطی در جمع الجوامع در ذم این فرقه احادیث
بسیار از ابن عساکر از حدیث معاذؓ بن جبل آورده که گفت آن حضرت صلے الله علیه وآله وسلم بعث کرده نشد
پیش از من پیغمبرے را مگر آنکه در امت وی مرجیه وقدریه بودند که مشوش میساختند بر وے امر امت وی را
بعد از وے وحق تعالے لعنت کرده مرجیه وقدریه را بر زبان هفتاد پیغمبر واین امت من امت مرحومه است
که عذاب نیست بر وے در آخرت وعذاب وی نیست مگر در دنیا مگر دو صنف از امت که در نمی آیند بهشت را و
آن دو صنف مرجیه وقدریه اند وطبرانی نیز از معاذ وابن عدے از ابن مسعود ودیلمی نیز بعض آنرا از حذیفه آورده و
در بعض طرق ابن عدے از انس ذکر حروریه نیز آمده وحروریه نام خوارج ست وحاکم در تاریخ خود از ابی امامه آورده
که لعنت کرد خدا یتعالے مرجیه را بر زبان هفتاد پیغمبر که میگویند ایمان قولے ست بے عمل ودیلمی از حدیث انس آورده
که آن حضرت صلے الله علیه وآله وسلم فرمود چار صنف اند از امت من که نیست ایشان را در اسلام نصیبے ونه در جنت
نصیبے ونمیرسد ایشان را شفاعت ونظر نمیکند بایشان پروردگار تعالی ومر ایشان راست عذاب الیم مرجیه و
قدریه وجهمیه ورافضه واز ابے سعید خدرے نیز مثل این آورده واگرچه این حدیث مطعون ست وگفته اند که

آنست که مواخذه و عقاب بر اصلا راه ندهند و بدان قائل نباشند و گویند که معصیت با وجود ایمان اصلا ضرر ندارد
و آنچه اهل سنت و جماعت میگویند نظر بمشیت و ارادت حق ست تعالی که یغفر لمن یشاء و یعذب من یشاء، و عذاب را
برای عصاة ثبات میکنند و از ضرر آن خائف میباشند ولیکن الایمان بین الخوف والرجاء و قدریه به تحریک مقابل
جبریه بسکون و گاهی به تحریک نیز خوانند بجهت مشاکله لقب معتزله است که قائل اند بآنکه افعال عباد مستند بقدرت
عباد ست و ایشان خالق افعال خود اند و انکار تقدیر ازلی پروردگار تعالی کنند و گویند که کفر و معاصی از بندگان
بر خلاف ارادت حق آید و اول کسیکه مخالفت مذهب صحابه و تابعین احداث کرد این فرقه اند و فاسق نزد ایشان
نه مؤمن ست و نه کافر و مخلد ست در نار و مفاسد عقائد ایشان بسیار ست چنانکه در علم کلام مبین ست و تسمیهٔ
ایشان بقدریه بجهت انکار قضا و قدر الهی ست و ایشان گویند که مستحق این اسم آنها اند که اثبات قدر کنند و قائل
بآن باشند یعنی اهل سنت و جماعت چنانچه مفهوم ظاهر لفظ ست و این غلط ست زیرا که در اثبات قدر احادیث
صحیحه وارد و یافته و بران اجماع صحابه و تابعین ست پیش از ظهور فساد و بدعت و نیز از احادیثی که در مذمت قدریه
واقع شده و مذکور گردد ظاهر شود که مستحق این اسم منکر قدر باشد نه مثبت آن و نسبت بقدر برابر ست که بجهت
نفی باشد یا باثبات و جهمیه اصحاب جهم بن صفوان ترمذی نام فرقهٔ جبریه است که گویند قدرت نیست مر عبد را
اصلا نه موثره و نه کاسبه بلکه بمنزله جمادات ست و حرکات او بمثابهٔ آن و مذهب قدریه و جبریه در طرفین افراط و
تفریط واقع ست و توسط و اعتدال در مذهب اشعریه ست که خلق از خدا است و کسب از بنده و بنده را قدرت کاسبه است
نه موثره چنانکه گفته اند که لا جبر و لا قدر و لکن امر بین امرین و تحقیقه فی علم الکلام و اشعریه تابعان شیخ ابوالحسن علی اشعری
اند و وی رحمه الله از اولاد ابو موسی اشعری ست که از کبار صحابهٔ رسول الله صلی الله علیه وآله وسلم بود و اسم ابی موسی
عبد الله بن قیس ست و اشعر قبیلهٔ است از یمن و وی بعد از بعثت آن حضرت صلی الله علیه وآله وسلم با پنجاه و چند نفر
از قوم خود بهجرت کرده بحبشه و از حبشه با جعفر بن ابی طالب که وی نیز در انجا بود بمدینه در حضرت صلی الله علیه وآله وسلم
آمدند در وقت فتح خیبر و فرمود آن حضرت صلی الله علیه وآله وسلم لکم هجرتان شما را اے قوم دو هجرت ست یعنی هجرتے
از یمن بسوے ارض حبشه و هجرتے از ارض حبشه بمدینه و آن حضرت صلی الله علیه وآله وسلم مدح کرد او را و اصحاب او را
و بشارت داد بخیر در دنیا و آخرت و وصف کرد با یمان و حکمت بقول خود الایمان یمان و الحکمة یمانیة و دعا کرد مر ابی موسی
را خاصة و بشارت داد بمغفرت و جنت و با یمان و انابت و فرمود مؤمن منیب عبد الله بن قیس و وزیر ابین فرستاد
تا دعوت کنند ایشان را و تکلم در اصول دین و علم عقائد اسلام میراث ست مر این قوم را مرویست که چون ابو موسی با قوم
خود بحضرت رسالت آمد صلی الله علیه وآله وسلم پرسیدند یا رسول الله خبر ده ما را از اول این امر که چگونه بود فرمود
کان الله ولم یکن معه شیء ثم کتب فی الذکر کل شیء ثم خلق السموات والارض الحدیث و حق تعالی روزے کرد او را
از اولاد و احفاد با درایت و روایت و رعایت و مناقب ایشان در السنه و کتب منشور و مذکور ست تا نوبت به شیخ
ابوالحسن اشعری رسید و توفیق داد او را حضرت سبحانه و تعالے بقمع آثار بدعت و تجدید انوار سنت در اعتقادات
بحیثی تائید کرد مذاهب و اقوال صحابه و سلف را که اکابر محدثین و فقهاے متقدمین از تابعین و اتباع ایشان بران بوده اند
و اثبات کرد و تقریر نمود آنچه موافق کتاب و سنت و اجماع سلف بران بود تا مصدوق حدیث ان الله یبعث

اقرار برائے صحت اجرائے احکام در دنیاست و شخص مذکور مؤمن ست عند اللہ اگرچہ ما بجہت عدم اطلاع بر حقیقت حال
حکم بدان نتوانم کرد اما عمل در حقیقت اصل ایمان داخل نبود الا در ایمان کامل و صاحب تصدیق و اقرار بعمل بموجب
ایمان مؤمن ست ولی ناقص الایمان و او را مؤمن فاسق خوانند بخلاف فرقۂ معتزلہ کہ عمل را جزو ایمان دارند و شخص
بعمل نزد این فرقہ خارج از ایمان بود اگرچہ داخل در کفر نیز نبود و فاسق نزد ایشان نہ مؤمن ست و نہ کافر و خوارج
فرقہ اند کہ معصیت را کفر دانند و آنکہ از علمائے محدثین مشہور شدہ است کہ الایمان تصدیق بالقلب و اقرار
باللسان و عمل بالارکان مراد بدان ایمان کامل ست و عمل نزد ایشان شرط کمال ایمان ست چنانکہ مذہب
حق ست نہ اصل ایمان چنانکہ مذہب اعتزال و بعض مردم چون دیدند کہ ایشان بظاہر ایمان عبارت از تصدیق و اقرار و
عمل میدارند و اثبات آن باحادیث میکنند چنانچہ بخاری در صحیح خود ذکر کردہ توہم بردند کہ مگر مذہب ایشان
مخالف مذہب جمہور ست و موافق طریقہ اعتزال حاشا و کلا و این توہم خطائے محض و غلط صریح ست کما صرح بہ
و بر تقدیر کہ ایمان را عبارت از قول و عمل دارند مراد بعمل عامتر از عمل قلب و جوارح خواہد بود تا تصدیق نیز داخل
گردد اما زیادت و نقصان ایمان مذہب سلف از فقہا و محدثین آنست کہ الایمان یزید و ینقص و اکثر متکلمین
انکار آن کنند و گویند کہ چون قبول زیادت و نقصان کرد آن شک بود نہ یقین و پوشیدہ نیست کہ زیادت و نقصان
باعتبار عمل ظاہر ست و آن راجع بمعنے کمال و عدل کمال ست و نزاع باعتبار تصدیق ست شیخ محی الدین نووی
میگوید کہ اظہر و مختار آنست کہ تصدیق زائد و ناقص میباشد بکثرت براہین و وضوح ادلہ و لہذا ایمان و تصدیق
صدیقان اقوی و اکمل ست از ایمان غیر ایشان و آدمی آنرا در نفس خود مے یابد کہ در بعض احیان یقین و اخلاص
و توکل وی اعظم و اقوی ست بخلاف بعض احیان دیگر و این قول منقول ست از سفیان ثوری و مالک ابن انس و شافعی
و احمد بن حنبل و اوزاعی و ابن جریج و معمر و غیر ایشان از ائمہ و بسند صحیح از بخاری نقل کردہ اند کہ گفت ملاقات
کردم زیادہ از ہزار مرد را از علمای امصار و ندیدیم ہیچ یکی از ایشان را کہ اختلاف کند درین کہ الایمان قول و عمل یزید
و ینقص و از جمعی کثیر از صحابہ و تابعین نیز ہمچنین نقل کنند و فضیل بن عیاض و وکیع آنرا از اہل سنت و جماعت آوردہ
کذا فی فتح الباری و از امام اعظم ابو حنیفہ چنان نقل میکنند و اللہ اعلم کہ ایشان فرمودہ اند کہ الایمان لا یزید و لا ینقص
و از بعض دیگر از علمائے سلف نیز ہمچنین آمدہ و مراد ایشان عدم قبول تصدیق ست زیادت و نقصان را بحسب
ذات چہ مرتبۂ یقین یکیست و حالتی ست کہ شک و شبہہ را بدان راہ نبود و تفاوت در جلا و خفا و ظہور احکام و آثار آنست
کہ آن باعتبار عارض و خارج از ذات ست و بریں وجہ نزاع لفظی ست و تحقیق این مقامات در علم کلام ست و اللہ اعلم

و در باب مرجیہ و قدریہ و جہمیہ و اشعریہ ہیچ حدیثی صحیح نشدہ مرجیہ فرقۂ است کہ قائلند بآنکہ ہیچ معصیتے با وجود ایمان
ضرر نکند چنانکہ ہیچ طاعت با کفر سود ندارد و لفظ مرجیہ مشتق از ارجاء ست یعنی تاخیر و ترک و اہمال و این فرقہ تاخیر
میکنند عمل را بر نیت و اعتقاد در رتبہ و میگویند کہ نیت و اعتقاد میباید عمل اگر نباشد مباش گو و بعض از ارجا دارند و
لفظ مرجیہ را ہمزہ نخوانند زیرا کہ ایشان راجی و امیدوار میسازند بے شرط و قید عمل و بعض از علمائے اہل اعتزال
ارجا را با اہل سنت و جماعت نسبت کنند کہ جانب مغفرت را امیدواری را رعایت مینمایند و میگویند اگر خدا خواہد
ہمہ گناہان را بخشد اگرچہ مقرون بتوبہ نبود و فاسق مخلد در نار نبود و این محض تعصب و مکابرہ است چہ ارجا

ابن ماجه باسناد ضعیف باین لفظ قال الایمان عقد بالقلب واقرار باللسان وعمل بالارکان وروایت کرده امام احمد
از حدیث معاذ بن جبل که الایمان یزید وینقص ودر جمع الجوامع از طبرانی از حدیث امیر المومنین علی آورده باین لفظ
الایمان معرفة بالقلب وقول باللسان وعمل بالارکان واز شیرازی از حدیث عائشه آورده باین عبارت الایمان
بالله اقرار باللسان وتصدیق بالقلب وعمل بالارکان انتهی وسخاوی در مقاصد حسنه از حدیث ابن ماجه از حدیث
ابی الصلت عبد السلام بن صالح الهروی از امام علی رضا از آباے کرام خود سلام الله علیهم اجمعین آورده که الایمان
عقد بالقلب واقرار باللسان وعمل بالارکان وگفته که ابن جوزی حکم بوضع این حدیث کرده ودیلمی آورده که
چون حضرت امام رضا به نیشاپور آمد بر استر اشهب سوار شده وپرده از خز ودیبا بر روی مبارک افگنده ودرون شهر
در آمده وعلماے شهر در طلب لقاے شریف وی رسیدند واز ایشان یحیی ابن یحیی واحمد بن حرب واسحق
ابن راهویه ومحمد بن رافع که از اکابر واعاظم علما در حدیث وفقه بوده اند در رکاب شریف آمده دست بلجام
اسپ زدند واسحاق بن راهویه گفت بحق آباے کرام خود که حدیثی از انچه بتواز آباے طاهرین تو بتو رسیده
برما بر خوان پس امام باسنادے که از آباے کرام خود داشته این حدیث را وحدیثی دیگر در فضل کلمهٔ توحید
که لا اله الا الله حصنی الحدیث بر خواند انتهی وابو الصلت شیعی ست ولیکن صدوق ست وابن معین توثیق او
نموده است وباسفیان ابن عیینه واشال وی صحبت داشته وبزهد وتقشف موصوف بوده وردسیکرد بدعت اهل
باطله از قدریه ومرجیه وغیر آن وتقدیم میکرد ذکر ابوبکر وعمر را ویاد نمیکرد اصحاب پیغمبر را صلے الله علیه وآله وسلم مگر بخیر و
در کتاب تنزیه الشریعه باین لفظ آورده که الایمان قول وعمل یزید وینقص فعلیکم بالکتاب والسنة ودر روایتی همین
مقدار آورده که الایمان یزید وینقص وگفته که این سه حدیث را شواهد ست وجوز فانی اخراج آن کرده وگفته
هذا حسن غریب وحدیث اخیر را ابو داؤد آورده وبران سکوت کرده ومقرر شده است که هر چه ابو داؤد در کتاب خود
آورده وبران سکوت کرده صالح حجت ست واما این قول را که الایمان لا یزید ولا ینقص اصلی در کتب احادیث
اگرچه ضعیف نیز باشد پیدا نشده غیر آنکه در کتاب تنزیه الشریعه از کتاب موضوعات ابن جوزی نقل کرده که
ابو هریره گفت که وفد ثقیف از حضرت رسالت صلے الله علیه وآله وسلم پرسیدند که آیا ایمان زیادت ونقصان
میشود فرمود لا زیادته کفر ونقصانه شرک ونیز از حدیث ابن عدی فی الکامل آورده که الایمان لا یزید ولا ینقص
وگفته که یکے در اسناد وے احمد بن عبد الله جویباری ست ووی کذاب ودجال ست ووضع کرده احادیث کثیره را
ونیز از احادیث ابن حبان آورده که هر که بگوید ایمان زیادت ونقصان مے پذیرد کافر شود اگر توبه کرد فبها
والا گردنش بزنند ووے دشمن خدا ست نه نماز ست اورا نه زکوة ونه صوم ونه حج ونه دین بالتشدیدات دیگر
ودر اسناد این حدیث محمد بن القاسم طالبکانی ست وضاع ست مر احادیث را انتهی وبالجمله تحقیق آنست که این
اقوال از ان حضرت صلے الله علیه وآله وسلم بصحت نرسیده خصوصا حدیث زیادت ونقصان بلکه از اقوال اکابر
سلف ست چنانکه مصنف گفت والله اعلم مسئله مشهور نزد جماهیر اهل سنت وجماعت آنست که ایمان عبارت
از تصدیق بالقلب واقرار باللسان تا اگر شخصے را تصدیق بقلب حاصل شد وبے وجود عذر وضرورت چنان که
بکره واکراه اقرار بوجود نیامد عند الله مومن نباشد وتحقیق آنست که حقیقت ایمان همان تصدیق قلبی ست واشتراط

ایشان بعد ازان اصحاب ایشان مثل احمد بن حنبل و علی بن المدنی و یحیی ابن معین و اسحق بن راهویه و اهل طبقه
ایشان بعد ازان اصحاب این جماعه مثل بخاری و مسلم و ابو داود و ترمذی و نسائی و امثال ایشان تا زمان
دار قطنی و بیهقی که بعد از ایشان کسی نیامده که مساوی باشد ایشان را در مرتبه و نه قریب دران پس اگر یافته شود
در کلام یکی از متقدمین حکم بر حدیث بصفتی از صفات صحت و حسن و ضعف و وضع اعتماد توان کرد بران بحسب انچه
داده است پروردگار تعالی ایشان را از حفظ عظیم و اطلاع تمام و اگر مختلف آید نقل ازین ائمه سبیل دران
ترجیح و تطبیق بود و این دران احادیث ست که محتمل و مسترد ست دران و الا بسیاری از احادیث بود که بشهادت
قلب حکم بوضع آن توان کرد و آسان ست این حکم کردن دران از هر که موصوف بود بکثرت ممارست درین فن و
غالب کتاب ابن جوزی ازین قبیل ست و الله اعلم این ترجمه کلام مصنف ست در رساله مذکوره و ازینجا ظاهر شده
که حکم بر حدیث بضعف و وضع و امثال آن غایت تعسر و صعوبت دارد و این امر منحصر ست در ائمه متقدمین و از متاخرین
هر که درین ورطه افتاده خطا کرده بر بسیاری از احادیث که نه باین مشابه اند حکم بدان کرده اکنون انچه درین رساله
بر جمله از احادیث حکم بصفات مذکوره کرده معلوم نیست که از کدام قبیل ست آیا منقول ست از ائمه متقدمین
و بر تقدیر نقل ازیشان آیا متفق علیه است میان ایشان یا مختلف فیه این را بیان باید کرد تا حقیقت حال منکشف
گردد اغلب ازان باب ست که ابن جوزی و امثال وی بدان حکم کرده و بعضے ازان قبیل که لائح ست آثار وضع
بران و اهل ممارست بشهادت قلبی حکم بوضع آن توانند کرد و بعضے ازان در کتب معتبره مذکور ست و ائمه فن آنرا
روایت نموده اند و حکم بصحت یا حسن یا بضعف کرده و بعض را مطلق آورده اند بی تعرض بیکی ازین صفات
آن خود محکوم بوضع نخواهد بود و اگر کسے بدان حکم کرده باشد مختلف فیه باشد پس حکم بدان بجزم علی الاطلاق چنانچه
مصنف کرده درست نبود بعض چنان اند که مصنف آنها را سابقا در ابواب و فصول گذشته ذکر کرده و چون
در دیباچه کتاب قرار داده که این چند باب بر وجهیکه در صحاح اخبار ثابت شده در قلم آورده گویا حکم بصحت
و ثبوت آن کرده و درین خاتمه بعدم صحت و ثبوت آن حکم میکند و لیل هذا الا التناقض و النسیان و ماهر جا که سخنے
روے دهد و حدیثے که در کتب بیابیم از هر قسم و هر قبیل که باشد نقل کنیم خواه موافق مصنف خواه مخالف آن
و اگر موافق ست تمثیل و تائید کلام وے شود و اگر مخالف رد و جواب وے گردد و من الله الاعانة و الامداد
فی المبدا و المعاد قال المصنف بدان وفقک الله تعالی در باب ایمان و انچه مشهور ست که الایمان قول و عمل یزید
و ینقص و الایمان لا یزید و لا ینقص ازان حضرت صلے الله علیه و آله وسلم درین معنے چیزے صحیح نشنده و آن از اقوال
صحابه و تابعین ست بخاری در اول کتاب الایمان در ترجمه گفته باب الایمان و قول النبی صلے الله علیه و آله وسلم
بنی الاسلام علی خمس و هو قول و فعل و در روایتے قول و عمل یزید و ینقص و ظاهر این عبارت انیست که این مجموع قول
نبی باشد صلے الله علیه و آله وسلم چنانکه بعض شراح هم برین معنے حمل کرده اند و در فتح الباری گفته که این لفظ وارد
ست از سلف و گردانیدن وے از قول نبی وهم ست و مراد بخاری نه انیست و وے معطوف ست در عبارت
وے بر قول النبی نه بر بنی اگرچه آن وارد شده ست باسناد ضعیف انتهی و سیوطی در شرح صحیح بخاری
گفته که این لفظ حدیث ست که روایت کرده آنرا دیلمی در مسند الفردوس از حدیث ابی هریره و در و ایت کرده

گوید کہ اینجا خود آتشی نیست از اینجا لازم نیاید کہ دعوے گرمی خانہ باطل گردد شاید کہ اثبات گرمی آن بوجود آفتاب کند نعم آن دلیل باطل بود با احتمال ثبوت مدعا بدلیل دیگر این سخن اگرچہ بمقصود مصنف دخلی ندارد چہ سخن وے در تزییف حدیث ست و بابطال مدعا کارش نہ بجہت تسلی خاطر طالب گفتم کہ وحشت نکشد کہ چون این احادیث کہ اکابر بدان چنگ در زدہ اند صحیح و ثابت نبود مطالب و مدعیات ایشان نیز صحیح و ثابت نگردد این لازم نیاید و اینجا سخن دیگر ست کہ گوش فہم و انصاف بران باید داشت کہ چون بناے حکم علما بہ تصحیح و تحسین و تضعیف و بوضع و بطلان آن نغالب ظن و ظاہر حال ست لاجرم محل وقوع اختلاف بود و این باب در وقوع اختلاف آرا و مذاہب کمتر از ابواب فقہ نیست ہمچنان کہ در مسائل فقہیہ اختلافات ست کہ یکی بوجوب رفتہ و دیگرے بحرمت و یکی مستحب داشتہ و دیگرے مکروہ پنداشتہ است باجتہادے کہ کردہ و دلیلی کہ او را دست دادہ درین باب نیز مثل این اختلافات راہ دارد و بوقوعے آید شخصے یا جماعہ حدیثے را تضعیف نمودہ یا نسبت بوضع کردہ اند قومے دیگر آنرا بہ تصحیح رسانیدہ و اثبات نمودہ این معنے بر متتبع و متفحص فن حدیث روشن ست و نیز باید دانست کہ از ارباب انتقاد احادیث جماعہ اند کہ درینباب غلو و افراط دارند و براہ تعصب و تعجیل روند باندک توہمی و شائبہ وہمی نسبت بوضع کنند و بدان مبادرت نمایند مثل ابن جوزے و امثال وے بمجرد آنکہ بعض مردم در بعض روایات احادیث تکلم کردہ مثل آنکہ گفتہ فلان ضعیف یا لیس بقوے یا متروک یا مطعون و امثال ذلک حکم بوضع کردہ و حال آنکہ آن احادیث ازان قبیل نیست کہ قلوب ببطلان آن شہادت دہند و نہ مخالف کتاب و اجماع ست و منکر نیست او را عقل و نقل و دلیلی نیست بر وضع آن مگر تکلم ہمان بعض در راوے آن و این نیز مجازفت و افراط و تجاوز از حد ست غایت آنکہ او را صحیح نگویند و حکم بضعف و وہن وے کنند و چندین احادیث را کہ ایشان نسبت بوضع کردہ و موضوع گفتہ اند قومی دیگر از مہرۂ این شان آن را اثبات کردہ و تصحیح و تحسین فرمودہ اند و اگر امثلہ آنرا بیاریم سخن دراز کرد و جملہ ازان در ضمن احادیث کہ مصنف درین خاتمہ آوردہ بیاید و مصنف خود در رسالہ نقد الصحیح لما اعترض علیہ من الاحادیث المصابیح گفتہ است کہ حکم بر حدیث بوضع بغایت عسیر ست زیرا کہ آن صورت نہ بندد مگر بعد از جمع طرق و کثرت تفتیش و تحقیق آن کہ این متن را جز این طریق واحد کہ بروے طعن کردہ شد طریقے دیگر نبود و وجود قرائن کثیرہ کہ باعث شود حافظ متبحر را بر جزم بکذب حدیث و این در غایت تعسر و اشکال ست و لہذا اعتراض کردہ شدہ است بر ابو الفرج بن جوزے در کتاب موضوعاتش کہ توسع کردہ است دران بحکم بوضع بر بسیارے از احادیث کہ باین مثابہ نیست چہ دران میان احادیث ضعیف ست کہ محتمل ست و ممکن ست تمسک بدان در ترغیب و ترہیب و نیز احادیث حسن ست و احادیث ست کہ بعض ائمہ آنرا تصحیح کردہ اند چنانچہ حدیث صلوٰۃ تسبیح مثلا و احادیث ست کہ مر آنرا طرق دیگر ست کہ قوت میگیرد حدیث بدان و مطلع نشدہ ابن جوزے بران پس در آمدہ آفت بروے باین وجوہ و تقلید کرد او را در حکم بوضع بران احادیث ہر کہ بعد از وے آمدہ از آنہا کہ قدرت و مہارت ندارند در علم حدیث اینکار ائمہ متقدمین این شان ست کہ کمال تبحر و توسع داشتند در حفظ احادیث و طرق آن مثل شعبہ و یحیے و سعید بن القطان و عبد الرحمن بن مہدے و امثال

ومهرهٔ این شان را ملکهٔ خاص وتمییزے مخصوص وآشنائی تمام بکلام نبوت علی مصدره الصلوة والتحیة پیدا میشود که بدان صحیح را از سقیم می شناسند وجدا میکنند هر چند سبب آنرا تعیین وتنقیح نتوانند نمود واین کار کسی ست از میان ایشان که اطلاع وے قوی ومهارت وی تمام وذهن وے ثاقب وقریحهٔ وے جید ودرک وفهم وے سلیم ومعرفت وحذاقت وے بقرائن دالهٔ بران راسخ ومتمکن باشد این کار هر کس نیست مگر در انجا که آثار وضع لائح وبین باشد مثل رکاکت الفاظ وسخافت معنے چنانچه روایت کرده میشود لاتاکلوا القرعة حتی تدبجوها واشال این درین خاتمه بیاید ان شاء الله تعالی درین صورت در معرفت وضع آن خاص وعام مساوے باشند حکایتے درین باب نقل کنند که شخصے حدیثی را نزد یکی از حذاق فن حدیث برخواند فرمود این حدیث معلول مینماید گفت بچه علت فرمود علت بیان نتوانم کرد وتنقیح نتوانم نمود الا آنکه بر ذائقهٔ طبع من همیزه است وبکلام نبوت نمیماند پس بر محدثے دیگر برفت واین حدیث برخواند وے نیز همچنان گفت که آن اوستاد پیشین فرموده بود نزد دیگر ودیگرے رفت وپرسید همچنان جواب شنید پسترین آنها باین شخص حدیث آورده درهمی داد که نزد صراف ببرد صرف کن صراف بچرد دیدن گفت این درهم بے عیارست گفت بچه دانی علت آنرا بیان کن گفت چنین دانم ولی علت آنرا بیان نتوانم کرد نزد صراف دیگر ودیگر برد همه بریک کلمه بودند پس درهم بر شیخ آورد وحقیقت حال بیان نمود فرمود حال ما نیز برهمین نمط دان که دیدے وشک نیست که اینها نیز ظنے ست دعوی قطع ویقین بنیابت نتوان کرد ونیز معرفت وضع احادیث را قرائن داشته اند مثل روایت شیعی غالی حدیث را در فضائل اهل بیت سلام الله علیهم اجمعین وروایت مبتدع داعے ببدعت حدیثے را در ترویج مذهب خود واین نیز ظنے بود ویقین نتوان دانست که موضوع ست وگاهی کذب واضع باقرار وے معلوم گردد اینجا نیز وارد شود که چرا درین اقرار کاذب نباشد مصلحتے وغرضے را اینجا نیز قرینه شرط ست که جانب کذب خبر وصدق اقرار را راجح سازد وگاهے قرائن صدق وے در اقرار بکذب چنان قوت یابد که مقتضی قطع وجزم بدان گردد ولاسیما بعد از توبه وبعض چیزها ست که در حکم اقرار بوضع ست چنانکه علم بتاریخ ولادت راوے یا وفات شیخ واشال آن از انجا که اجتماع راوے ومروے عنه وسماع آواز وباوجود آن امکان نداشته باشد ودرین صورت اگر علم بقرینه مذکوره یقینے بود حکم بوضع نیز قطعے گردد وگاهے قرینهٔ واضحه در حال راوے پیدا گردد که دلالت کند بر وضع همچو قصهٔ غیاث با مهدے خلیفه در حدیث لاسبق وافراط بوعید شدید بر امر صغیر یا بوعد عظیم بر فعل یسیر ومبالغه دران چنانکه هر که این فعل کند او را ثواب جمیع انبیا یا ثواب هزار هزار حج بود یا هر که اینچنین کند گویا زنا کرده باشد با محارم در خانه کعبه نیز از قرائن وضع داشته اند نعم قرائن دیگر مثل مخالفت نص قرآن وسنت متواتره واجماع قطعے وصریح عقل که در انجا تاویل وتوجیه وتطبیق را راه نبود قویتر ازانست وتصریح جماعه که بعد تواتر بر سند بکذب راوے ازهمه قویتر ست اما وجود این محل تردد ست وبر هر تقدیر بر فطن خبیر روشن ست که از نفے حدیث نفی آن مدعا ومطلب که حدیث را بران دلیل ساخته ودر اثبات آن مدعا تمسک بدان نموده اند لازم نیاید شاید بدلیل دیگر حدیث دیگر اثبات کرده باشند در مباحث علمیه ثابت شده است که از نفے دلیل نفی مدعا در نفس الامر لازم نیاید وعدم لازم مقتضاے عدم لازم نکند چنانکه یکی دعوے کند که این خانه گرم ست ووجود آتش را دلیل آرد ودیگری

عظیم مینمود و میگفت ہو نار و عار و شنار علی اہلہ الی یوم القیامۃ در مہذب در شین مفتوحہ گفت الشنار العیب و فی القاموس الشنار کسحاب اقبح العیب و العار و الامر المشہور بالشناعۃ و کسی فلول کردہ بود فرمود کہ کالاہای ویرا آتش ببورند و ابو بکر و عمر ہمچنین کردند و این از باب تعزیر مالی ست و اکثر علما بر انند کہ در و این بر سبیل تغلیظ ست و امام احمد آنرا بر ظاہر حمل کردہ و اللہ اعلم **خاتمۃ الکتاب** در اشارت بابوابی کہ دران احادیث مرویست و ہیچ ازان صحیح نشدہ و نزد جہابذۂ علماء حدیث ثابت نگشتہ و ہر چند این حروف در غایت اختصارست اما مشتمل بر علوم بیشمارست بدانکہ شیخ مصنف سامحہ اللہ تعالے و تقدس درین خاتمہ بسیار توغل نمودہ و مبالغہ کار فرمودہ است و در مقام انتقاد آمدہ و تقلید بعضے ازین قوم کہ متوغل اند درین باب کردہ بر جملہ از احادیث جرح و طعن نمودہ است بر بعض حکم بعدم صحت کردہ و بر بعض لعدم ثبوت و بر بعض حکم بوضع و افترا نمودہ و بر بعض خط رد و بطلان کشیدہ و حال آنکہ دران میان احادیث ست کہ در کتب معتبرہ مذکورست و نزد کبرای علمای دین از فقہا و محدثین مقبول و ائمۂ فقہ تمسک و احتجاج بدان نمودہ اند مطالعۂ این باب طالب را در وادی حیرت و وحشت اندازد اما حکم بعدم صحت بحسب اصطلاح محدثین چند ان غرابت ندارد چہ صحت در حدیث چنانچہ در مقدمہ معلوم شد درجۂ اعلاست و دائرۂ آن تنگ نہ جمیع احادیث کہ در کتب مذکورست حتے درین شش کتاب کہ آنرا صحاح ستہ گویند ہمہ باصطلاح ایشان صحیح ست بلکہ تسمیۂ آنہا بصحاح باعتبار تغلیب ست و نیز معلوم شد کہ حدیث صحیح و حسن و ضعیف و ہر یکی از صحیح و حسن لذاتہ و لغیرہ و تعریف ہر یکے ازین اقسام سابقا معلوم شدہ احتیاج باعادہ و تکرار آن نیست اکنون کہ شیخ مصنف نفی صحت از حدیث میکند و میگوید کہ این حدیث صحیح نیست یا نفی در رتبۂ اول میکند کہ صحیح لذاتہ است یا احتمال آنکہ بمذہب تضییق و تشدید کہ در شروط صحیح کردہ اند رفتہ باشد موافق آنچہ از بعض مردم در ینباب نقل کردیم و قول وے کہ گفتہ بصحت نرسیدہ نفی صحیح لغیرہ بود یعنے در حد ذات صحیح نہ و بکثرت طرق و تعدد روایات نیز بدرجۂ صحت نرسیدہ پس نفی ہر دو قسم صحیح نمودہ باشد یا این ہر دو عبارت کہ صحیح نشدہ و بصحت نرسیدہ بیک معنی بود و بر ہر تقدیر در صحت چندان موجب حیرت و وحشت نبود اما آنکہ میگوید ثابت نشدہ و بثبوت نرسیدہ ظاہر در نفی در رتبۂ دوم ست کہ حسن ست لذاتہ و لغیرہ و نفی مرتبۂ ضعیف نیز احتمال دارد و بر جمیع تقادیر تواند کہ مراد وے نفی لفظ حدیث بود یعنے ورود حدیث باین لفظ مخصوص صحیح نشدہ و بہ ثبوت نرسیدہ بلکہ آنچہ بہ ثبوت رسیدہ لفظ دیگرست مضائقہ محدثین در ینباب بسیار رود و باندک تغییرے کہ در لفظ رود او را حدیث دیگر خوانند اما این مضائقہ سہل ست چہ متبادر باذہام نفی صحت و ثبوت معنے و مضمون آن گردد و درین صورت باید کہ تصریح کنند کہ این لفظ صحیح و ثابت نشدہ و آنجا کہ گوید درین باب چیزے بصحت نرسیدہ و بہ ثبوت نہ پیوستہ ظاہرا مراد نفی مطلق مضمون ست بہر لفظ کہ باشد و آنجا کہ گفتہ موضوع ست و مفترا و باطل بدانکہ معنے حدیث موضوع و اقسام و مراتب آن سابقا در مقدمہ معلوم شد و نیز معلوم شد کہ حکم بوضع و افترا نیست مگر بظن غالب و تخمین و جزم و یقین در ینباب صورت نہ بندد و چگونہ صورت بندد فان الکذوب قد یصدق یعنے گاہے بود کہ دروغگو راست نیز گوید پس احتمال دارد کہ در خصوص این حدیث صادق آمدہ باشد ہر چند دروغ گو باشد ہمچنان کہ راست گو نیز با مکان عقل محتمل ست کہ دروغ گوید بناے این باب و مدار این کار بر ظن غالب ست و میگویند کہ مراد اہل حدیث

وقوے مساوات کردے در قسمت چہ ہمہ سپاہی لشکر و سبب قوت و شوکت اسلام اند و چون قصد دیار دشمنان کردی گاہ سریہ را پیشتر فرستادے اگر ایشان را غنیمتے بدست آمدی از انجملہ خمس بیرون کردے انچہ باندے ازان ربعے چند اگر دے و باہل سریہ دادے انچہ باندے میان ایشان و سائر لشکر بسویت قسمت کردے و مع ذلک نفل را اثرا ہت میداشت کہ بردارند و میفرمود اقویا را باید کہ رد کنند بر ضعفا و اورا یعنے حضرت پیغمبر را صلے اللہ علیہ و آلہ وسلم از غنیمت سہمی خاص بود کہ آنرا صفے میخواندند از جہت برگزیدن و اختیار کردن وی آنرا اگر خواستی بندہ یا کنیز کی یا اسپی یا انچہ خوش آمدے آنرا پیش از خمس برداشتی و این مخصوص بود بآن حضرت صلے اللہ علیہ و آلہ وسلم و بعد از وی کسی را از ائمہ نرسد و خلفاے راشدین نیز نمیکردند و صفیہ و ذوالفقار از انجملہ بود اما صفیہ از غنائم غزوۂ خیبر بود و از اولاد ہارون پیغمبر علیہ السلام بود و آن حضرت صلے اللہ علیہ و آلہ وسلم او را آزاد کرد و عقد نکاح بربست و ذوالفقار از غزوۂ بدر بود و آن شمشیر منبہ بن الحجاج سہمی بود و در روز بدر پسر عاص ابن منبہ داشت علی بن ابی طالب او را کشت و شمشیر را بنظر آن حضرت صلی اللہ علیہ و آلہ وسلم آورد و آن حضرت صلے اللہ علیہ و آلہ وسلم برای خود اختیار کرد بعد ازان بعلی بخشید و نسبت وی بآن شمشیر مشہور و مذکور ست و ذوالفقار ازان جہت گویند کہ در وسط وی مثل فقار ظہر یعنے مہرہای استخوان پشت بود و در فقار فتح و کسر ہر دو جائز ست و فتح افصح ست و این شمشیر را ہرگز از خود جدا نکردے و در ہر معرکہ و جنگ باوی بودے و حلیۂ وے از نقرہ بود و اگر کسے از برای مصلحت مسلمانان غائب بودے او را سہمی بدادی چنانچہ عثمان را داد در روز بدر چہ وے تیمار بیض دختر پیغمبر صلے اللہ علیہ و آلہ وسلم رقیہ مشغول بود فرمود ان عثمان لہ اجر رجل ممن شہد بدرا و سہمہ فضرب لہ بسہمہ و اجرہ عثمان رفتہ است در کار خدا و رسول وی پس تعیین کرد آن حضرت صلے اللہ علیہ و آلہ وسلم برے اوی بسہم وی و اجر وے و در روایت ابی داؤد از ابن عمر آمدہ و مبایعت کرد آن حضرت صلے اللہ علیہ و آلہ وسلم عثمان را و بزد دست چپ خود را بر دست راست خود فرمود این دست عثمان ست و سہم ذوی القربے را کہ در نص فان للہ خمسہ و للرسول و لذی القربے ثابت ست در بنی ہاشم و بنی المطلب قسمت میکرد و برادران ایشان بنی عبد شمس و بنی نوفل را نمیداد و میگفت انما بنو المطلب و بنو ہاشم شئ واحد شئ در روایت مشہور شین معجمہ بمعنے مشہور و بعض سی بسین مہملہ بمعنے مثل روایت کردہ اند ای مثل واحد بدانکہ در اخبار آمدہ است کہ چون آنحضرت صلے اللہ علیہ و آلہ وسلم سہم ذوی القربے را از خمس غنائم خیبر در بنی ہاشم و بنی المطلب قسمت کرد عثمان و اولاد عبد شمس ست و جبیر بن مطعم از اولاد نوفل بحضرت آمدند و عرض کردند کہ ما منکر نیستیم کہ بنی ہاشم را پروردگار تعالی شرفے و فضلے داد کہ غیر ایشان را نیست زیرا کہ ترا از ایشان پیدا کرد اما بنی المطلب ما و ایشان برادرانیم مساوی در نسبت قرابت چرا ایشان را برگزیدے و مخصوص کردے بسہم ذوی القربے و ما را ندادے فرمود بنی المطلب با بنی ہاشم ہمیشہ متحد و مشتبک بودند در جاہلیت و اسلام و در آور د آن حضرت صلے اللہ علیہ و آلہ وسلم برای تصویر و تمثیل اشتباک و اتصال انگشتان مبارک خود را در یکدیگر اگر در مغازے طعام مے یافتند مثل عسل و عنب و جوز و غیر آن میخوردند و برنمیداشتند چنانچہ بجارے از ابن عمر آوردہ کہ گفت مے یافتیم ما در مغازے خود عسل و عنب را میخوردیم و برنمیداشتیم عبد اللہ بن عقیل یک جراب شحم یافتہ بود و میگفت من ازین جراب کسی را نخواہم داد انرا بروے مقرر فرمود و در صحیحین آمدہ کہ تبسم کرد آن حضرت صلے اللہ علیہ و آلہ وسلم برین قول وے و در غلول و خیانت از غنیمت تاکید شدید

وعهدے کہ با غنیم کنند نشکنند وطفلان را نکشند ونہی فرمودے از بردن قرآن بدیار کفار وچون سریہ بفرستادے
سریہ فوجے کہ بجائے فرستند ودر اصطلاح اہل سیر غزوہ آنرا گویند کہ آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم بنفس شریف
آنجا حاضر نے بود وسریہ آنکہ خود حاضر نمی شد وجماعۂ را میفرستاد امیر ایشان را فرمودے کہ پیش از قتال دشمن
را دعوت کند باسلام وہجرت از وطن کفر بدیار اسلام یا اسلام فقط بے ہجرت اگر اسلام وہجرت ہر دو قبول نکنند
وحکم ایشان یعنے آنہائے کہ اسلام بیارند وہجرت از وطن نکنند حکم اعراب مسلمانان باشد کہ ایشان را از مال
فے نصیبے نبود ویا بذل جزیہ کنند اگر اسلام را ہم قبول نکنند واگر ازین مجموع ابا کنند بجد ایتعالے استعانت نمای
وقتال کن وچون بر قومے ظفر یافتے بفرمودے تا ندا کنند بجمع غنائم وہمہ را گرد آرند پس ابتدا فرمودے
بسلب کشتگان یعنے جامہ ورخت ایشان را بقاتلان ایشان دادے تفسیر سلب در ہدایہ بجامہ وسلاح ومرکب
وانچہ بر مرکب ست از زین وآلت وانچہ با اوست بردابہ از مال در توشہ دان ودر کمر کردہ وانچہ با غلام او یا بر دابۂ
دیگر ست داخل سلب نیست واستحقاق قاتل سلب قتیل را نزد امام ابو حنیفہ بشرط تنفیل امام ست وتنفیل آن بود
کہ امام بگوید وتحریص مقاتلان کند کہ ہر کہ اینچنین کارے کند او را چنین وچنان بدہم ویک صورت تنفیل نیست
کہ ہر کہ یکی را از کافران بکشد مر او را ست جامہ ورخت او برین تقدیر جامہ ورخت مقتول برای قاتل وی باشد
ونزد امام شافعی این شریعت ست بے آنکہ امام شرط کند وبگوید وقول حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم کہ فرمود
من قتل قتیلا فلہ سلبہ نزد ایشان محمول بر شریعت ست ونزد ما بر تنفیل ست بدلیل آنکہ مر خبیب بن ابی سلمہ را
فرمود کہ نیست مر ترا از سلب قتیل مگر انچہ خوش گردد بدان نفس امام تو وحدیث مذکور محتمل ست تشریع را وتنفیل را
پس حمل کردیم بر تنفیل بقرینۂ حدیث خبیب وبالجملہ بعد از سلب انچہ بماند از خمس آن بیرون کردے در مصالح
اسلام کہ حق تعالے در قول خود ۔ واعلموا انما غنمتم من شئ فان للہ خمسہ وللرسول ولذی القربی والیتامی
والمساکین وابن السبیل ۔ تعیین فرمودہ صرف کردے ودر میان فقہا در قسمت خمس خلافی ست کہ در کتب فقہ
مذکور ست وانچہ بماند از نصیبے اندک از ان زنان را وکودکان را وبندگان را بدادے وانچہ بماند از میان
لشکر قسمت کردے سوار را سہم وپیادہ را یک سہم واین مذہب امام شافعی وامام ابی یوسف ومحمد ست ومنقول
ست از ابن عمر از فعل حضرت رسالت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم ونزد امام ابی حنیفہ سوار را دو سہم وپیادہ را یک سہم
واز ابن عباس از فعل آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم اینچنین منقول ست وچون حدیثین فعل متعارض اند اخذ
کردند بقول آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم للفارس سہمان وللراجل سہم واحد وانچہ صحیح شدہ اینست کہ انفال از
غنیمت بودے چنانچہ مصلحت دیدے کہ بعض گویند انفال از جملہ خمس بودے وبعض گویند از خمس خمس بودے
واین ضعیف اقوال ست انفال جمع نفل ست بمعنے غنیمت زیرا کہ عطیہ وزیادت فضل الٰہی ست بر مجاہدان ومعنی
تنفیل کہ شرط کردن امام ست مر کسے را کہ کارے زیادت از دیگران کند بچیزے زیادہ از غنیمت چنان کہ
گذشت ومراد اینجا این معنے ست ومختار اینست کہ این از نفس غنیمت ست نہ از خمس الخمس وخمس وبعضی از غزوات
سلمۃ بن الاکوع را پنج سہم داد چہ ویرا در ان جنگ توفیق عظیم رفیق شد ودست بردہائے عجیب نمود ودر ہدایہ
میگوید کہ یکبارے او را دو سہم داد ودوے پیادہ بود واین محمول بر تنفیل ست وبر مصلحت دید امام ومیان ضعیف

من رسول اللہ صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم ندیدم من ہیچ کسے را بیشتر مشورت کنندہ مر اصحاب خود را از رسول خدا
صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم و در راہ بعد از ہمہ لشکر رفتی و ماندگان را بر داشتی و در سیر رفق تمام کردے و جاسوسان
سوے لشکر دشمن فرستادے و مقدمات و طلائع را پیش کردے و پاسبانان را بر اطراف لشکر تفرقہ کردی
و چون با دشمن برابر شدے بایستادے و دعا کردے و از حق تعالی نصرت خواستے و با جملہ صحابہ بذکر باریتعالے
مشغول شدے و لشکر خود را ترتیب دادے و مقاتلان را معین کردے و در حضرت وی صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم
بفرمان وے مقاتلہ کردندے و در جنگ آلت جنگ بپوشیدے و میان دو زرہ مظاہرت کردے و در
لشکر وے رایات و اعلام بودے چون بر قومے غالب شدے و فتح کردے دران عرصہ سہ روز مقیم شدے
آنگاہ باز گشتے و چون خواستی کہ بر قومے تاخت آرد انتظار کردے اگر از میان ایشان آواز بانگ نماز
شنیدے تاخت نکردے وگاہ بر دشمن شبخون آوردے وگاہ در روز تاخت کردے و سفر خصوصاً برائے
غزا در روز پنجشنبہ دوست داشتی چون لشکر فرود آمدے ایشان را چنان جمع کردے و بر ہم پیوستی کہ اگر جامہ را
بر ایشان گستردے ہمہ را بپوشیدی و صفوف را خود مرتب کردے و در وقت قتال شجاعان را برائے اقدام بدست خود
تعیین کردے و میفرمود فلان تو پیش رو و فلان تو پس رو و گاہ در وقت لقائے دشمن این دعا خواندے
اللھم منزل الکتاب و مجری السحاب و ہازم الاحزاب اہزمہم و انصرنا علیہم سیہزم الجمع ویولون الدبر بل الساعۃ
موعدہم والساعۃ ادہی و امر اللھم انزل نصرک اللھم انت عضدی و انت نصیری و بک اقاتل و چون جنگ سخت
در پیوستے و تنور قتال گرم شدے و دشمن قصد وی کردے با واز بلند گفتے انا النبی لا کذب انا ابن عبد المطلب
و چون کار بسختے رسیدے دلیران پناہ بوے آوردندے و از ہمہ نزدیکتر بدشمن وے بودے و اصحاب را
جنگ شعارے تعیین فرمودے کہ یکدیگر را بآن بشناسند یکبار شعار ایشان این بود امت امت یعنے بمیران
بمیران وگاہے شعار یا منصور بودے وگاہ حم لا ینصرون وگاہے زرہ پوشیدی و خود بر سر مبارک نہادے
و شمشیر حمائل کردے و نیزہ بر داشتی و کمان در بازو انداختے وگاہ سپر بر داشتی و خرامیدن در وقت جنگ او دوست
داشتی و بر دشمن منجنیق راست کردے چنانچہ در غزوۂ طائف کرد کہ بعد از فتح مکہ و غزوۂ حنین ست در شوال سنہ ثمان
و خالد بن الولید بر مقدمہ وے بود و چون ثقیف منہزم شدہ در حصنے کہ بطایف داشتند بعد از تہیۂ ساز یکسال
در آمدند و بنیاد قتال نہادند آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم ایشان را ناشزدہ روز محصر ساخت و منجنیقی بنہاد و
آن اول منجنیقی بود کہ در اسلام نہادہ شد و مردم بسیار از ایشان کشتہ شد پس صحابہ بعلاقہ رحم و قرابتی کہ با ایشان
داشتند درخواست کردند کہ ایشان را بگذارد پس بفرمان آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم ندا در دادند کہ
ہر کہ از حصن فرود آید آزاد بود پس دہ دانہ و بروایتے بیست و نہ نفر از ایشان فرود آمدند و ابو بکرۃ نفیع بن الحارث
الثقفی کہ از مشاہیر صحابہ است از ایشان بود و از قتل طفلان و زنان نہی فرمودے و جنگیان را حکم کردے کہ
بہ بینند ہر کہ موے عانہ برآوردہ او را قتل کنند و اگر نہ اسیر کردے و چون طائفہ را لغز افرستادی ایشان را
بتقوے و پرہیزگارے فرمودے و گفتی سیروا باسم اللہ و فی سبیل اللہ قاتلوا من کفر باللہ ولا تمثلوا ولا تغدروا
ولا تقتلوا ولیدا یعنے سیر کنید بنام خدا و در راہ خدا جنگ کنید با کسیکہ کافرست باخدا و مثلہ نکنید یعنی گوش و بینی نبرید

اہل طائف بود از تقیف و اجابت نکرد مرا بدعوتے کہ او را کردم پس برگشتم سرفرو افگندہ مہموم و محزون رسیدم
بقرن ثعالب کہ آنرا قرن المنازل نیز گویند و میقات اہل نجد ست ناگاہ سر برداشتم و ابر پارہ را دیدم کہ مرا سایہ
کرد و در وے جبرئیل ست و ندا کرد مرا و گفت پروردگار تو شنید سخن قوم ترا و آنچہ رد کردند بر تو اکنون ملک جبال را
بر تو فرستادہ کہ اگر فرمائی اخشبین را کہ نام دو کوہ است کہ مکہ در ان میان آباد ان ست بر ایشان بہم بر زنم و
یکبارگے ایشان را ہلاک کنم فرمود امید وارم کہ از اصلاب ایشان کسے بر آید کہ خدا را بوحدانیت پرستد پس آنحضرت
صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم از طائف باز گشت و در وقت باز گشتن بعتبہ و شیبہ کہ از اشقیاے قریش بودند بگذشت
و ایشان در بوستان خود بودند و انگور میچیدند چون آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم را با این حال دیدند
رگ صلہ رحم ایشان جنبید و مہربان گشتند و بدست عداس نصرانی کہ غلام ایشان بود خوشہ انگوری بحضرت
صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم فرستادند چون آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم خوشہ را در دست مبارک خود بگرفت
و گفت بسم اللہ و بنہا دخوردن ازان کرد عداس بجانب وی نگاہ کرد و گفت واللہ ابن کلام از ہیچ یکی از اہل این
بلدہ نشنیدہ ام فرمود از کدام بلدہ تو گفت از نینوے فرمود آن قریۂ مردے صالح ست کہ یونس ابن متی باشد
عداس گفت تو او را از کجا دانی فرمود وے برادر من ست و وے پیغمبر خدا ست و من نیز پیغمبرم پس عداس
بر دست و پاے مبارک وے بر روے افتاد و بوس کرد و مسلمان شد و در باز گشتن بنخلہ رسید و آن موضعے
ست یکشب در میان از مکہ آنجا دیوان یعنے جنیان بیامدند و اسلام عرض کردند و گفتہ اند کہ آن ہفت نفر بودند
از جن نصیبین کہ شہریست از شام و آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم نماز میگذارد در شب و سورۂ جن میخواند و ایشان
استماع مے نمودند و گفتہ اند کہ نامہاے این ہفت جن منشی و ناشے و شاصر و ماصر و احقب چون بمکہ آمد بمعراج
رفت و کفار را خبر کرد و باسراء و آنچہ در ان شب دیدہ بود و مشاہدہ کردہ از رویت انبیا و فرض صلوات و از وے
کیفیت مسجد اقصے را پرسیدند ہمہ را بیان کرد چون ابن بشنیدند در تکذیب افزودند و ایذا زیادت کردند
و آن در شب بیست و ہفتم بود از رجب بر قول مشہور و در شب جمعہ بود یا شب شنبہ و اصح آنست کہ در شب
دوشنبہ بود موافق مولد و مبعث و ہجرت و وفات و اللہ اعلم و معراج یکبار بود ببدن در بیداری و بعض گویند
دو بار بود یکبار پیش از وحے و یکبار بعد از وے و بعض گویند سہ بار بود و بعض گویند چہار بار بود و بعض بیشتر
ازان گویند و تحقیق آنست کہ اسرا ببدن و روح در یقظہ کہ کلام مجید ازان خبر دادہ یکبار بود و ببدن و روح در منام
و بروح در یقظہ بسیار بود و بر حصر آن در عددے معین دلیل قطعی نیست و حقیقت معارج روحے از کلام سادات
اولیاء اللہ معلوم گردد و اللہ اعلم و بعد از اسرا بکمال دو ماہ فرمان ہجرت شد ابو بکرؓ را استصحاب کرد و امر بر یعاد
و سفر کرد چون بمدینہ رسید انصار بقدوم وے شاد شدند و محبت و برابر محبت آبا و ابنا مقدم داشتند پس
عرب بعداوت ایشان برخاستند و ہر جانب بر ایشان تاختند آیت قتال نازل شد و اذن بقتال حاصل گشت
بعد از حرمت آن یعنے در اول قتال حرام بود بعد ازان رخصت شد کہ اگر قتال کنند جائز ست باز قتال فرض شد
و احادیث در فضل جہاد زیادہ بر چہار صد ثابت شدہ و با صحاب مبایعت میکرد در جنگ کہ نگریزند و گاہ
مبایعت میکرد بر موت و در ایام جہاد با صحابہ مشورت کردے ابو ہریرہؓ گفت ما رأیت احدا اکثر مشورۃ لاصحابہ

وبنو المطلب بوده اند نه بنی عبد مناف علی الاطلاق بلکه اولاد عبد شمس از مخالفان آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم ومعاقدان کفار بودند مگر کسے که از ینها بسعادت اسلام وصحبت رسیده بود مثل عثمان بن عفان بن ابی العاص بن امیه بن عبد شمس که از بنی امیه است وابولهب بن عبد المطلب که عم آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم ست نیز موافق کفار بود مگر آنکه گفته شود که کفار دیگر از قریش هر چند بنو عبد شمس موافق ایشان بودند ولیکن با ایشان نیز ترک مناکحت ومبایعت نمودند تا سعے در گرفتن آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم وتسلیم کردن کنند اما چون در جمیع کتب بنو هاشم وبنو المطلب مذکورست نه بنی عبد مناف وثابت شده است که بنو عبد شمس در معاقدت بجانب کفار بودند این توجیه وتاویل باطل باشد ومتعین بود که ذکر عبد مناف بجاے بنی هاشم از سهو قلم کاتب ست ودر آخر باب حج از مصنف نیز گذشت که گفت عهد بستند با بنی هاشم وبا بنی المطلب وبرین جمله کرتعاقد وتعاهد ست بر ترک مبایعت ومناکحت ومکالمت ومجالست با بنی هاشم وبنی المطلب نامه نوشتند ودر سقف کعبه آویختند وست کاتب نامه که منصور بن عکرمه وبعض گفته اند ابو لهیص بن عامر بود شل شد واین قضیه در سال محرم سال هفتم از نبوت بود ودرین سال چندے از مهاجران حبشه قدوم آوردند وباز هشتاد وسه کس مرد وشانزده زن بحبشه هجرت کردند وابو بکر صدیق رضی اللہ عنہ نیز عزیمت آن کرد پس او را کفار مکه باز آوردند وگفتند اینچنین مردے اگر از شهر بیرون رود حال آن شهر چه بود وابو بکر صدیق رضی اللہ عنہ در خانه خود مسجدے بنا کرده بود قرآن میخواند ومیگریست وزنان وغلمان در حال مکه بوے مولع میشدند وبالجمله نامه که در تعاقد وتعاهد نوشته بودند آن نامه را کرم بخورد مگر جائی که نام خدا ورسول خدا بود وبنو هاشم وبنو المطلب درمیان شعب محصور مے بودند مدت سه سال وبروایتے دو سال تا جبرئیل علیه السلام خبر کرد که صحیفه را کرم خورد پیغمبر صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم با ابو طالب گفت واو با کفار بگفت که وی چنین میگوید که نگاه کنید اگر دروغ میگوید او را تسلیم شما کنیم واگر راست میگوید شما از ین حال برگردید گفتند انصاف دادے چون صحیفه را فرود آوردند دیدند که همه صحیفه کرم خورده بود مگر جائے که نام خداے تبارک وتعالی ونام رسول اللہ صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم بود چون چنین بدیدند در کفر وطغیان افزودند بعد از شش ماه ابو طالب وفات کرد وبعد از و بسه روز یا پنج روز خدیجه نیز وفات کرد وآن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم این سال را عام الحزن نام میکرد بلا واذیت کفار مضاعف شد پس بعد از سه ماه از موت خدیجه رضی اللہ عنہا سال دهم از نبوت پیاده از مکه بطائف رفت که برسه مرحله از مکه است وزید بن حارثه باوے بود واشراف ثقیف را دعوت کرد ده روز درمیان ایشان بود از اهل طائف مساعدتے وموافقتی نیافت بلکه غلامان وبچگان خود را اغوا کردند تا آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم را دشنام میکردند وپاشنهاے مبارک او را بسنگها میزدند ونعلین او را خون آلود ساختند تا خون از زخمهاے سنگ برزمین مے افتاد هر دو بازوے او را گرفته برمیخراشیدند وچون میرفت باز سنگریزه میکردند وخنده میکردند وزید بن حارثه خود را سپر آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم میساخت تا مردے تمام شکست ومجروح شد واین واقعه در روضة الاحباب در ذکر وقائع سال دوم از نبوت بتفصیل مذکورست در صحیحین از حدیث عائشه رضی اللہ عنہا آمده که گفت مر آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم را آیا آمده بر تو روزے سخت تر از روز احد فرمود سخت ترین روزها که پیش آمد مر آن روز بود که عرض کردم نفس خود را بر ابن عبد ثالیل ابن کلال که از اکابر

باز فرستد نجاشی بسابقه سعادتی که او را بود قبول نمود آخر الزمان داشت سخن ایشان گوش نکرد و آن دو کس را خائب و خاسر باز داد ایا و تحف ایشان باز گردانید تا حمزه بن عبد المطلب که از فتیان و شجعان قریش و بنی هاشم بود و بعزت تر و مردانه تر از وی کسی نبود در آخر سال پنجم از نبوت مسلمان شد و اسلام آشکارا گشت و تزاید گرفت و بعد از وی اسلام عمر بن الخطاب بعد از سه روز که اثر اجابت دعای آن حضرت بود صلی الله علیه و آله و سلم سبب مزید قوت و شوکت و عزت گشت و عدد اهل اسلام دران وقت چهل و چند مرد و یازده زن بود کما ذکر فی مواهب و مشهور آنست که کمال و تمام عدد اربعین بعمر بن الخطاب بود و کفار را اضطراب شدند بایکدیگر معاقدت کردند

که با بنی المطلب و با بنی عبد مناف مبایعت و مناکحت نکنند و از مکالمه و مجالست ممتنع باشند تا پیغمبر را صلی الله تسلیم ایشان کنند بدانکه عبد مناف جد کلان حضرت سید الانبیاست و وی صلی الله علیه و آله و سلم محمد بن عبد الله بن عبد المطلب بن هاشم بن عبد مناف ست و عبد مناف را چهار پسر بود یکی هاشم جد شریف آنحضرت صلی الله علیه و آله و سلم و دیگر عبد الشمس که پسر او امیه است و پسر امیه حرب و پسر وی ابو سفیان پدر معاویه و بنو هاشم و بنو امیه همه بنی عبد مناف اند و دو پسر دیگر مطلب و نوفل و مطلب برادر هاشم ست و عم عبد المطلب و وجه تسمیه عبد المطلب باین نام بجهت اضافت بهمین مطلب ست و آنچنان ست که هاشم در وقتی بمدینه رفته بود و در انجا زنی خواسته و پسری گذاشته آمد چون مطلب بعد از وی آنجا رفته پسر را دید بصفات پسندیده آراسته بجلیه مردانگی و فرزانگی پیراسته گفت این پسر چنان نماید که گویا از قوم ماست گفتند بلی این پسر هاشم بن عبد مناف ست که اینجا آمده بود و زنی خواسته و از وی این پسر مانده است مطلب برادر زاده خود را ردیف خود ساخته بمکه می آورد و در راه هر که از وی میپرسید که این کیست میگفت که بنده من ست ازان باز وی را عبد المطلب گفتند و نام اصل وی شیبه است و بنو مطلب و بنو هاشم در جاهلیت و اسلام بایکدیگر متحد و مختلط و مشتبک و یگانه بودند بخلاف اولاد عبد شمس بن عبد مناف که همیشه براه مخالفت و مبائنت بنی هاشم سیر نمودند و در کتب احادیث و سیر و تواریخ مذکورست که چون قریش عزت حضرت رسالت صلی الله علیه و آله و سلم و آن کسانیکه باوی پیوسته بودند دیدند و عزت اصحاب وی که بحبشه رفته بودند و شیوع اسلام در قبایل مشاهده کردند نائره حسد و عداوت ایشان تیز شد و اتفاق کردند که آن حضرت صلی الله علیه و آله و سلم را هلاک کنند و بکشند و چون این خبر بابو طالب که معاون آن حضرت بود صلی الله علیه و آله و سلم رسید بنی هاشم و بنی عبد المطلب را جمع کرد و امر کرد که آن حضرت صلی الله علیه و آله و سلم را در شعب خود در آورده و حمایت نموده از شر دشمنان باز دارند همه یکدل و یکجان شده بدان راضی گشتند مسلمانان بعلاقه دیانت و محبت و کافران بعلت حمیت و عصبیت و چون قریش اتفاق بنی هاشم و بنی المطلب معاونه نمودند بایکدیگر عهد کردند که با بنی هاشم و بنی المطلب مراعات صله رحم نکنند و با ایشان مناکحت و مبایعت ننمایند و در بعض کتب بجای بنی المطلب بنی عبد المطلب واقع شده و اول اصح و اظهرست چون این معلوم شد پس انچه در عبارت مصنف واقع شده که کفار معاقدت کردند که با بنی المطلب و با بنی عبد مناف مبایعت و مناکحت نکنند خلاف منقول و معقول ست اما منقول چنانچه نقل کردیم که واقع در کتب بنی هاشم و بنی المطلب ست و معقول از جهت آنکه حامی و معاون جناب رسالت بنو هاشم

شهادت بکسے را کہ حلق سیکرد آنرا و اما حلق طرفین عنفقہ لاباس بہ است و تفصیل این مسائل از کتب فقہ باید جست
واللہ اعلم **فصل** در جہاد و آداب آن جہاد ذروۂ سنام اسلام ست و اہل آنرا در دنیا و عقبے در اعلا منازل مقام لا یحرم
حظہ حضرت نبوی صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم ازان او فر حظوظ بود و عادت وی در سلوک طرق آن اکمل و اجل عادات و ساعات
و اوقات وے بر جہاد موقوف و منحصر بود ہم بزبان و ہم بجنان و ہم بدعوت و بیان و ہم بسیف و سنان یا ایہا النبی
جاہد الکفار والمنافقین و اغلظ علیہم و قال اللہ تعالے فلا تطع الکافرین و جاہدہم بہ جہادا کبیرا جہاد کبیر گویا اشارت
بجمیع اقسام مذکورہ جہاد و اللہ اعلم علما گفتہ اند مراتب جہاد چہار ست جہاد نفس و جہاد شیطان و جہاد کفار و جہاد منافقان
اما جہاد نفس را چہار مرتبہ است یکی جہاد بر تعلم دین حق دوم جہاد بر صبر و احتمال مشقات دعوت و اذی از خلق و ہر کہ
این مراتب چہار گانہ را بالعمل آرد او را در ملکوت آسمان عظیم خوانند و اما جہاد شیطان را دو مرتبہ است یکی جہاد بر دفع
آنچہ القا میکنند از شبہات و شکوک در اعتقادات مسلمانی دوم جہاد بر دفع آنچہ القا میکند از ارادات و شہوات
در عمل بخلاف احکام شرعیہ و سلاح اول یقین ست و رسوخ ایمان و قوت تصدیق و ثبات حجت و سلاح دوم
صبر ست و ثبات بر داعیہ عمل و امتثال اوامر و احکام دین و اما جہاد کافران و منافقان بر چہار مرتبہ است بدل
در بذل مال و نفس یعنی بانکار کفر و نفاق و موعظہ و انذار و صرف اموال و اسباب در تہیۂ امر جہاد و قتال و بذل نفس و ارواح و دران اما
جہاد ارباب ظلم و منکرات و مبدع ظاہر آن بود کہ این را اول در اجمال ذکر سیکرد و مراتب جہاد پنج میباشد بعد ازان در مقام تفصیل آورد
چنانچہ در قرائن آن موجہ جدا آورد و این قسم ظاہر نیست یا رب مگر اشارت باشد بآنکہ آنچہ در کلام علما مذکور شدہ ہمین چہار ست گویا تقریر فصلی ست
بر ایشان بعد ذکر این قسم و مانا کہ عدم ذکر ایشان را اکتفا نمایند کہ اصول اقسام ست و اللہ اعلم و بالجملہ جہاد بر منکرات
و مبدع کہ بمعنے امر معروف و نہی منکر ست بر سہ مرتبہ است اول بدست بدفع و ضرب و قتل و اگر عاجز شود بزبان
بہ نہی و سب و شتم و مانند آن و اگر عاجز شود بدل بانکار و عداوت و قصد دفع این سیزدہ مرتبہ جہاد ست کہ ہر کہ ازان
بے بہرہ بود علامت نفاق وے بود چنانکہ در حدیث آمدہ است من مات ولم یحدث نفسہ بغزو مات علی شعبۃ
من النفاق ہر کہ بمیرد و حکایت نکند نفس خود را بغزو و جہاد و قصد نکند و ہمت بر تحصیل آن نگمارد بمیرد بر شعبہ و نوعے
از نفاق و کفر و اکمل خلق در مجموع این مراتب حضرت رسالت بود صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم چہ از اول روز بعثت
تا زمان وفات لا ینزال در جہاد بود و جن و انس و عرب و عجم و کوچک و بزرگ و آزاد و بندہ و نر و مادہ را الحق دعوت
سیکرد و راہ راست مینمود و از شرک و کفر و ضلال منع میکرد و چون زبان مبارک بسب و شتم اصنام بگشید کفار قریش
بعداوت برخاستند و چون اذی و معادات ایشان بغایت رسید فرمان بہجرت شد جماعتے بزمین حبشہ ہجرت
کردند عثمان ابن عفان با رقیہ دختر رسول اللہ صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم بادیہ لغزیدند و تا کنار دریا پیادہ بودند بعد ازان
بنصف دینار کشتی کرا کردند و اول کسیکہ بیرون آمد بہجرت عثمان بود و چون خبر وصول او دیر کشید پیغمبر خدا نگران آن بود
تا یکی از زنان قدوم کرد و گفت دیدم او را کہ بر داشتہ بود رقیہ را بر حمارے و خود پیادہ میرفت پس فرمود آن حضرت
صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم عثمان اول کسی ست کہ مہاجرت کرد با اہل خود بعد لوط علیہ السلام و چون قریش استقرار
اصحاب رسول اللہ صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم و تمکن و امن ایشان را در حبشہ دریافتند عمرو بن العاص و عبد اللہ
بن ابی ربیعہ را بہدایا و تحف بحبشہ نزد نجاشی فرستادند تا این جماعہ را از ملک خود بدر کنند و بدیار ایشان

وچندان نبرد کہ مثلہ شود وحلق شارب نزد وے بدعت ست وفاعل آنرا تعزیر وتادیب کنند طحاوی
میگوید درین باب نصے از شافعی نیافتم اما اصحاب ویرا دیدم مثل مزنی وربیع کہ احفا میکردند واین
دال ست برانکہ از وے اخذ کردہ اند احفا در لغت بمعنے مبالغہ واستقصا در فعل ست چنانچہ احفاے
سوال بمعنے تردید وتکرار والحاح اوست ونیز بمعنے مبالغہ در نیکی کردن وتفقد حال آمدہ پس احفاے شوارب
اخص از جزو قص وے بود ولہذا تفسیر کردہ اند آنرا بمبالغہ واستقصا در قص واستیصال آن ونووی
گفتہ کہ بسیارے از سلف باستیصال شوارب رفتہ اند وجماعہ برخلاف آن رفتہ وتاویل کردہ اند احفا را
بگرفتن آنقدر کہ اطراف شفت ظاہر گردد ومذہب مالک این ست کہ حلق آنرا مثلہ داند وفاعل آنرا تادیب
کند وبعض مخیر گردانند درین دو گویند کہ احادیث نص در استیصال نیست وحز وقص نیز واقع شدہ پس
ہمہ جائز بود ومشترک میان جمیع اقسام تخفیف ست واین عامتر از گرفتن از طول شوارب از مساحت آن
وظاہر الفاظ گرفتن ست از طول ومساحت جمیعا تا ظاہر شود اطار یعنے گرد بگرد لب ومصنف میگوید اما
مذہب امام ابو حنیفہ وزفر وابی یوسف ومحمد رح احفاست واحفا آنست کہ از بیخ بردارند اما در حدیث ثابت
شدہ کہ اخذ رسول اللہ صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم من شاربہ علی سواک در حدیث مغیرۃ بن شعبہ آمدہ وکان شاربہ
قد وفی فقال لہ اقصہ لک علے سواک بعض ضمیر شاربہ را عائد بآن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم داشتہ
و معنے اقصہ لک آن داشتہ کہ تا تو تبرک جوئی بموہاے زیادتی وجدا گردد ازان وبعض بمغیرہ برسر تقدیر سنیت
آن ثابت گردد واین باحفا متصور نیست چہ از قص بر مسواک از بیخ برکندہ نشود وحدیث متفق علیہ کہ عشر
من الفطرۃ قص الشارب الی آخرہ صریح ست در قص وقص با احفا متصور نیست پوشیدہ نماند کہ احفا
نیز در حدیث متفق علیہ آمدہ چنانچہ خود مصنف نقل کرد پس قص بالمحمول بود بر احفا بر طریقہ حمل مطلق بر مقید
یا رخصت بود وتخییر ثابت شود میان احفا وے چنانکہ بعض بران رفتہ اند واز کلام مصنف چنان
معلوم شد کہ مذہب حنفیہ حلق ست واز طحاوے کہ قدوہ علماے متقدمین ست این مذہب نیز
ظاہر شود چنانکہ گفت طحاوے میگوید چون استحباب بقص مجمع علیہ است حلق افضل بود قیاسا علی الرأس
ومصنف میگوید اما درین قیاس نظرست چہ در احفاے شارب قبح ظاہرست ونوعے ست از مثلہ
واللہ اعلم ونیز افضلیت حلق راس غیر مسلم ست مطلقا چنانکہ معلوم شد تا افضلیت حلق شارب بر ایشان
قیاس کنند ہذا ولیکن بودن مذہب حنفی افضلیت حلق شارب محل تردد ست بآنکہ ظاہر از کتب ایشان
آنست کہ سنت قص اوست وساختن او مثل حاجب وگفتہ اند کہ بہ ناخذ وعلیہ الفتوے واین در غیر غازی ست
اما در حق غازے مندوب تطویل شارب ست تا در چشم دشمنان مہیب نماید کذا فی مطالب المومنین نقلا
عن الذخیرۃ ونیز از سراجیہ نقل کردہ کہ سنت قص شارب ست تا ظاہر گردد گرد بر گرد لب وحلق شارب بدعت ست
وقیل سنۃ ویاکی نیست بترک سبالہا یعنے طرفین شارب وگفتہ اند کہ امیر المومنین عمر وغیر وے ہمچنین
میکردند زیرا کہ وے دہن را نمی پوشد ودر وے طعام نمیماند ودر حلق وترک موے زیر لب کہ آنرا عنفقہ
گویند نیز اختلاف ست وافضل ترک آنست تا آنکہ در بعض روایات آمدہ کہ امیر المومنین عمر رض قبول نمیکرد

بران دیگر خالد باز آمد و گرد آن نگشت و از در آمدن زنان در حمام منع کرده اند مگر آنکه بیمار باشند و وجود مرد در انجا نباشد و هرگز موے مبارک را رنگ نکرده یعنے خضاب نفرموده و اکثر احادیث صحیحه ناظر درین ست و انجا که روایت خضاب آمده و هم ست چنانچه مصنف اشارت بآن کرد و گفت و چون طیبه را بسیار بکار میبرد و بعض مخضوب پنداشته اند و در مواهب لدنیه میگوید که اختلاف کرده اند علما در انکه آنحضرت صلے اللہ علیه وآله وسلم خضاب کرده یا نه اکثر بر انند که نکرده و نووے گفته که مختار آنست که در وقتی کرده و در اکثر اوقات نکرده و هر یکے روایت کرد انچه دید و همین ست وجه تطبیق میان احادیث و اللہ اعلم

در وعن را بسیار بر سر و محاسن بالیدے و سر را گاه گاه شانه کردے بنفس مبارک و گاه عائشه را فرمودے تا شانه کردے لفظ حدیث اینچنین ست که نهی عن الترجل الا غبا و غب در اصل بمعنے گاه گاه است و لیکن در هر چیز مدتے معین دارد در آب دادن شتران یک روز در میان و در زیارت مردم چند روز در میان و نزد بعض هفت روز کذا فی القاموس و در عیادت مریض و اکل لحم بمعنی گاه گاه بے تعیین مدتے و مصنف در شانه کردن نیز بمعنے گاه گاه گفته و مشهور تفسیر اوست بروز در میان و آنکه بعد از هر وضو ریش را شانه کنند اصلی صحیح ندارد جز آنکه در بعض کتب از بعض سلف آورده اند که آن در نفی فقر خاصیتے دارد و اللہ اعلم و گاه جمه وے تا کنار گوش بودے موے شریف گاهی تا دوش بودے و آنرا جمه گویند بضم جیم و تشدید میم و گاهے تا نرمه گوش و آنرا وفره خوانند بفتح واو و سکون فا و گاهی بین بین و آنرا لمه نام ست از جهت الم و قرب او و منکبین کذا فی المشارق للقاضی عیاض و در تفسیر این الفاظ از بعض عبارات قوم خلافی ظاهر شود و گاهی جمه بمعنی مطلق موے واقع شود از انجا که واقع شده که جمه وے تا نرمه گوش بود و در قاموس گفته الجمة بالضم مجتمع شعر الراس فتد بر و چون دراز شدے آنرا چار گیسو ساختے قالت ام هانی قدم علینا رسول اللہ صلے اللہ علیه وآله وسلم قدمة وله اربع غدائر ام هانی گفت قدوم آورد بر ما رسول خدا صلے اللہ علیه وآله وسلم یکبارے و ازان روز فتح مکه مراد ست و بود مر آن حضرت صلے اللہ علیه وآله وسلم را چار گیسو دو در جانب یمین و دو در جانب شمال و بوے خوش را رد نکردے و ازرد کردن آن منع فرمودے چنانکه گذشت و میگفت اطیب الطیب المسک خوشبوترین خوشبوها مشک ست و شگوفه را دوست داشتی و بوے آنرا خوش کردے و ذکر آن و کلامے که در وست در خاتمه بیاید انشاء اللہ تعالی و از جمله فطرت گرفتن بروت و گذاشتن ریش ست و مصنف فصلے جدا برائے وی نهاد و گفت **فصل** شارب مبارک را قص کردے و فرمودے من لم یاخذ شاربه فلیس منا هر که نگیرد و قص نکند لیست نسازد بروت خود را پس وے از ما و بر طریقهٔ ما نیست و میفرمودے جزوا الشوارب و ارخوا اللحی خالفوا المجوس ببرید بروتها را و فرو هلید ریشها را مخالفت کنید درین آتش پرستان را که بروتها را بگذارند و فرو هلند و ریشها را ببرند و بتراشند و در صحیحین ست خالفوا المشرکین اوفوا اللحی و احفوا الشوارب و در صحیح مسلم ست که انس گفت پیغمبر خدا صلی اللہ علیه وآله وسلم وقت بریدن شارب و چیدن ناخن یعنے بریدن آن تعیین فرمود که زیاده از چهل روز نگذاریم و در قص شارب علما را اختلاف ست امام مالک رح میگوید چندان قص کنند که طرفهاے لب پیدا آید

و بوے خوش بسیار بکار داشتی این خود غریب گذشته است احتیاج بنکرار آن نیست و در بعض روایات
آمده که گاه نوره بکار داشتی و اول موے مبارک فرو گذاشته بود مجموع از پس قفا باز فرق کرد یعنی دو فرقه
ساخت هر یک فرقه از یک جانب ترمذی از حدیث ابن عباس در شمائل آورده که مشرکان موی سر را
فرق میکردند و اهل کتاب سدل میکردند یعنی فرو میگذاشتند و آن حضرت صلے الله علیه وآله وسلم موافقت
اهل کتاب را در انچه مامور بنبودے دوست داشتی بعد ازان فرق کرد ازینجا بعض گفته اند که فرق سنت است
زیرا که در آخر بان رجوع فرمود و ظاهر آنست که آن بوحے ست والا در غیر مامور به با اهل کتاب موافقت
نمودے پس سدل منسوخ بود و مختار آنست که موی را بطور خود میگذاشت نه بسدل مقید بودے
و نه بفرق و سدل و فرق هر دو جائز ست و فرق افضل کذا قیل و هرگز در حمام نرفته بلکه حمام را ندیده و حمامے
که مشهور ست در مکه بحمام سنبے هانا که در محلے که وے دران یکبار غسل کرد بنائے ساخته اند و احتمال دارد
که تسمیه او بحمام نبی بجهت آن زبان زد شده که در جانب مولد نبی و نواے آن محل واقع ست و الله اعلم
بد انکه در آمدن آن حضرت صلے الله علیه وآله وسلم حمام را در بعض کتب فقهیه آمده و لیکن آن نزد
اهل حدیث صحیح نیست بلکه منسوب بوضع ست اما ذکر حمام در احادیث آمده است سیوطے در جمع الجوامع از
طاوس در مصنف ابن شیبه آورده که رسول خدا فرموده است صلے الله علیه وآله وسلم حذر کنید خانه را که او را
حمام گوئید گفتند یا رسول الله وے تنقیه میکند از وسخ و اذے فرمود پس هر که در آید او را از شما باید که استتار
کند و از عائشه رضی الله عنها آورده که پیغمبر صلے الله علیه وآله وسلم نهی کرده بود از در آمدن حمام مردان را و زنان را پس
رخصت کرد مردان را بشرطیکه کشف عورت نکنند و در حدیث دیگر آمده که بد خانه است حمام که رفع کرده میشود
در وے اصوات و کشف کرده میشود عورات و نیز آمده است که نزدیک ست که فتح کرده شود مر شما را زمین
عجم و بیابید در انجا بیوت را که خوانده شود آنرا حمامات پس باید که در نیائید آنرا مردان مگر بازارها و منع کنید
ازان زنان را مگر بیمار و نفساء و در مقاصد حسنه آورده که آن حضرت صلے الله علیه وآله وسلم فرمود نیکو خانه
است حمام که دور میکند چرک را و یاد میدهد آخرت را و گفته که این حدیث را روایت کرده ابن منیع در مسند
خود از عمار بن محمد از یحیے بن عبید الله بن موهب از پدرش از ابی هریره مرفوعاً و لیکن یحیے ضعیف است
و از عمر رضی الله عنه بن الخطاب آورده که نوشت با بو موسے اشعرے که بمن رسیده است که اهل مصار حمامات را پیدا
کرده اند و باید که نه در آید در وے هیچ یکے بمیرزد و ذکر نکند خدا یتعالے را در وے تا بیرون آید و غسل نکنند
دو کس از انامی واحد و از ابن عساکر و ابن سعد و بیهقی و ابن ابی شیبه آورده که امیر المومنین عمر رضی الله عنه بن الخطاب
بخالد بن الولید که امیر شام بود نوشت که من شنیده ام که تو در حمام در آمده و دلوکی که خمیر وی بخمر ساخته
استعمال کرده زنهار نکنے که حق تعالے چنانچه شد بخمر را حرام گردانیده مساس آنرا نیز حرام ساخته و وے
نجس ست و در روایتی آمده که حق تعالی حرام گردانید خمر را بر بطون شما و اشعار شما و ابشار شما و در روایتی ازان عساکر
آمده که خالد رضی الله عنه نوشت که ما کشته ایم در وے خمر را و اثرے ازوے نمانده و وے غسولی شده و چیزے دیگر
گشته پس عمر رضی الله عنه بوے نوشت که من گمان نمیبرم شما را اے آل مغیره که مبتلا شده اید بجفا نمیرانند شما را خدا تعالے

چنانکہ در حدیث عائشہؓ آمدہ عشر من الفطرۃ قص الشارب واعفاء اللحیۃ والسواک واستنشاق الماء وقص
الاظفار وغسل البراجم ونتف الابط وحلق العانۃ وانتقاص الماء یعنے الاستنجاء بالمضمضۃ وفی روایۃ الختان
بدل اعفاء اللحیۃ ومراد اینجا این معنی اخیر ست ویکی از جملہ فطرت ختان ست وتحقیق احکام وتصحیح یعنے لفظ
آن در فصل عقیقہ در آخر کتاب حج مذکور شد ومشہور آنست کہ آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم مختون ومسرور
متولد شدہ یعنے ہم بر ہیأت مختون بود کہ احتیاج بقطع قلفہ نباشد ومسرور یعنے ناف بریدہ کہ ببریدن آن بعد از
تولد چنانکہ در ولدان کنند حاجت نبود چنانکہ ابن عساکر از حدیث ابی ہریرہ وابن عمر آوردہ وطبرانی وابو نعیم
وخطیب وابن عساکر آوردہ اند کہ آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم فرمود از کرامت من نزد پروردگار
آنست کہ زائیدہ شدم مختون ومدید ہیچکس عورت مرا وضیاء در مختارہ ایں حدیث را تصحیح کردہ ونقل احادیث
واخبار در ینباب بسیار ست وزین الدین عراقی این احادیث را تضعیف نمودہ وگفتہ کہ در ینباب چیزی
بصحت نرسیدہ وابن قیم نیز موافق این رفتہ وگفتہ کہ این از خصائص آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم
نیست وبسیارے از مردم بر ہیأت مختون متولد شوند وابن درید در وشاح از ابن کلبی آوردہ کہ گفتہ رسیدہ
بما کہ آدم مختون مخلوق شدہ ودوازدہ پیغمبر دیگر بعد از وے کہ آخر ایشان محمد رسول ست شیث وادریس
ونوح وسام ولوط ویوسف وموسے وسلیمان وشعیب ویحیٰے وہود صلوات اللہ علیہم اجمعین کذا فی المواہب اللدنیۃ
وفی الجملہ در ختنۂ حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم اقوال ست یکی آنکہ مختون زائیدہ یعنے بر ہیأت مختون چنانکہ در اکثر
احادیث آمدہ ولد مختونا مسرورا دوم آنکہ ملائکہ دران روز کہ پس خیمہ حلیمہ سینۂ او را بشگافتند وپر علم وحکمت کردند
ہمدران روز دیر اختنہ کردند ذکر کردہ این قول را ابن قیم وروایت کرد طبرانی وابو نعیم در حدیث ابی بکرہ ودہبی
گفتہ کہ این حدیث منکر ست سوم آنکہ جدوے عبد المطلب او را روز ہفتم ختنہ کرد ونام نہاد وضیافت
کرد وروایت کرد این حدیث را ولید بن مسلم از ابن عباس وابن عبد البر در تمہید واللہ اعلم وآن حضرت صلی اللہ
علیہ وآلہ وسلم جانب راست را دوست داشتی کہ بکار برد در نعل پوشیدن ودر شیدن ودر ستدن وادادن
وسر شانہ کردن وریش شانہ کردن وخوردن وآشامیدن ووضو ساختن ودست چپ را برای ازالہ اذی وقذی
یعنے چرک چشم واستنجاء استبرا ومانند آن بکار بردے وسر را ہمہ تراشیدے ودر بعض نسخ اینچنین ست
کہ ہرگاہ سر را تراشیدے ہمہ سر تراشیدن فرمودے ومروے نیست کہ غیر حج وعمرہ سر تراشیدی تراشیدن
موے سر مردان را باتفاق جائز ست وآنرا کہ تعہد موے وادہان وتسریح آن کند نگاہداشتن آن احسن
وحلق بعض راس مکروہ است مگر بجہت علاج وتراشیدن موے عانہ واجب وترک آن تا چہل روز مکروہ
ودر تراشیدن موے سینہ وپاے ودست اختلاف ست وارنج ترک آنست وسخن در قص شارب باید
ومسواک را دوست داشتی ودر فضیلت آن چہل حدیث وارد ست واز و گذشتن ومستحبات ست ودر حال
فطر وصیام مسواک کردے ودر عقب نوم ووقت وضو ووقت نماز ووقت در آمدن در خانہ وبعد از تغیر
فم بکثرت کلام ونزد تلاوت قرآن وخلو معدہ از طعام واصفرار اسنان ودخول مسجد نیز کردے ذکرہ الزرکشی
فی شرح الخرقی ومسواک در وقت نماز نزد امام شافعی ست وقدمر ذکرہ وآن از چوب اراک بودے

وگاه یک کلمه را سه بار اعاده فرمودے تا کسے را حفظ آن فوت نشود و غالب احوال وے خاموشے
بودے سخن نگفتی الا بوقت ضرورت برائے دعوت و تذکیر و موعظت و سخن را بهمه دهن و پرے شهداق
گفتے جمع شدق بکسر شین و بفتح نیز آمده و سکون دال مهمله که دهان و باطن خدین اکثر بلفظ تثنیه آید و جمع
باعتبار اجزائے آنهاست و غمغمه و همهمه نمودے غمغمه کلامیکه ظاهر نشود و بر سامع اگرچه بلند بود و همهمه کلامے
خفی و آواز پنهان و اکثر سخن وے جوامع الکلم بودے چنانکه فرمود اوتیت جوامع الکلم و اختصر لی الکلام اختصارا جوامع الکلم
آن سخن که بلفظ اندک بر معنے بسیار دلالت کند و در احادیث نبوی صلے الله علیه وآله وسلم ازین قبیل بسیار است
مثل الدین النصیحة و من حسن اسلام المرء ترکه مالا یعنیه و امثال آن و علما آنها را جدا در کتابها نوشته و جمع کرده اند جزاهم
الله خیرا و بجا لا یعنی زبان نکشودے و چون امرے را کراهت داشتی اثر آن بر روے مبارک وی ظاهر شدے
و هرگز سخن فحش نگفتی و خنده بسیار نکردے و بیشتر خنده وے تبسم بودے و غایت خنده وے آن بود که نواجذ وی
پیدا شدے نواجذ آن دندانهاست که بعد از انیاب ست و دندانها را نامهاست ثنایا گویند دو دندان پیش را
و دو دندان دیگر را که در دو طرف ثنایاست رباعیات گویند بفتح را و تخفیف باو دو دے دیگر را انیاب و بفارسی
دندان لیشک آنکه در حیوانات که شاخ ندارند دراز مے باشند و دو دندان دیگر را که در دو طرف اینهاند نواجذ
اینها را اسنان گویند بعد از انها اضراس ست چهار از هر طرف و آخریهاے دندانها را اضراس العقل
و اضراس الحکم گویند که در وقت عقل و بلوغ برآید و از هر چه محل خندیدن بودے بخندیدے یعنی
در غیر محل تعجب نخندیدے و از محل تعجب بی خنده نگذشتے و اما گریستن وی نظیر خندیدن معتدل بودے
نه بفریاد و ناله گریستے و نه بمجرد اشک بودے بلکه اشک روان شدے و از سینه مبارکش آوازے شنیده شدے
و گریستن وی گاه برائے میت بودے و گاه برائی شفقت برامت و گاه از خوف حق تعالے و گاه وقت استماع
قرآن و آن گریهٔ اشتیاق و محبت و اجلال ست اگرچه گریه نزد استماع قرآن از خوف هم تواند بود بجهت استماع
وعید وانذار بلکه برائے شفقت برامت نیز و لیکن مقصود آنست که درین وقت غیر این اقسام قسم دیگر نیست
از اشتیاق لقائے الهی تعالی و محبت و تعظیم و اجلال وے جل و علا و گاه در نماز تهجد گریستے و یکبار در نماز میگریست
و میگفت رب الم تعدنی ان لا اعذبهم و انا فیهم و هم یستغفرون و نحن نستغفرک خداوندا آخر نه تو وعده کرده مرا که
عذاب نکنم این امت را در حالیکه من در میان ایشان باشم و ایشان آمرزش خواهند اکنون آمرزش میخواهیم من
و ایشان و امتیاز این قسم از گریه باعتبار وقت ست و در حقیقت یکے ازان اقسام مذکوره خواهد بود و علما
میگویند که گریه بر ده نوع ست گریهٔ شادے و مسرت گریه جزع و ضجرت گریهٔ رحمت و رقت گریهٔ خوف و خشیت
گریهٔ دوستے و محبت گریهٔ اندوه و مصیبت گریه سستے و ضعف و وحشت گریهٔ نفاق و مداهنت گریه دروغ و
عاریت چون گریه نوحه گر باجرت گریهٔ موافقت و موالفت چنانکه جمعے را بینند در گریه و سبب ندانند موافقت
گریه کنند **فصل** در فطرت و توابع آن فطر بمعنے شق و ابتداع و اختراع و خلق ست و فطرت
بمعنے خلقت آید و بمعنے دین اسلام آید چنانکه در حدیث ما من مولود الا و یولد علی الفطرة و گاهے بمعنے
سنت و طریقهٔ مسلوکه که مقتضائے خلقت و سلامت فطرت و حسن عادت را در ان مدخلے ست نیز آمده

قوی الاعضاء بے سستے و فرو انداختن اعضا و نیز آمدہ کہ مشے میکرد متقطعا یعنے بردارندہ پاے را از زمین
تمام بے کشان و انواع روش دہ است این سہ یعنے تاوت و انز عاج دہون چہارم سعے مشے باسرعت پنجم
رمل بفتح میم مشے با برداشتن پا بیا و جنبانیدن کتفہا چنانچہ در طواف شمشم نسلان کہ عدوے ست سبک
دویدن و سبک رفتن و از سعے سریعتر ست ہفتم خوزے کہ رفتنی ست با تمامل و فی القاموس الخوز السیر اللین
ہشتم تقرے کہ رفتنی ست اوری یعنے پس پا رفتن نہم جمزے کہ بر جستن ست در راہ و ناقہ را کہ جمازہ گویند
باین معنے ست دہم تبختر کہ روش متکبران ست یعنی خرامیدن و گردن افراختن و از جملہ اکمل و افضل ہمون
کہ مشے حضرت نبوے بود صلے اللہ علیہ و آلہ وسلم و اعدل و اوسط انواع مشے ست و چون با صحابہ ہمراہ بودے
ایشان را پیش کردے و خود در عقب ایشان رفتی لیسوق اصحابہ کہ در حدیث واقع شدہ است این ست و
فرمودے کہ پشت مرا برائے ملائکہ بگذارید و عوا ظہرے للملائکۃ بہمین معنے ست گویا کہ ملائکہ نگاہبان آنحضرت
اند صلے اللہ علیہ و آلہ وسلم و وے نگاہبان صحابہ و گاہ بنعل رفتی و گاہ بے نعل یعنے تہی پاے رفتی از جہت
غایت بے تکلفی و تواضع اما از رفتن در یک فعل نہی کردہ از جہت بیم لغزیدن باحدوث بعض امراض کما قالوا
و در بعضے از غزوات انگشت پاے مبارکش را سنگ رسید و خون روان شد فرمود ہل انت الا اصبع دمیت
بفتح دال و کسر میم و تا بر لفظ ماضے معلوم بصیغہ خطاب مونث و فی سبیل اللہ ما لقیت + خطاب با نگشت مبارک
خود میکند و میفرماید آیا نیستی تو مگر انگشتی کہ خون آلودہ شدہ و در راہ خدا است انچہ یافتی تو در رسید بتو یعنے ضائع
نیست و اجر آن ثابت ست کذا قال الطیبی و بعض گفتہ اند کہ ما نافیہ ست یعنی این خون آلودہ شدن تو چیزی نیست و در شمار
نیست محنت و مشقت درین راہ زیادہ برین کشیدنی ست و این کلام را در باب شعر آوردہ اند کہ از ان حضرت صلی اللہ علیہ و آلہ وسلم
صدور یافتہ و لیکن چون قصد موزونیت نکردہ شعر نباشد و نیز اختلاف کردہ اند کہ آن حضرت صلے اللہ علیہ و آلہ وسلم این را انشا
کردہ یا انشاد فرمودہ طبری و غیر وی جزم کردہ اند بانشائی و گفتہ کہ منشی این ولید بن الولید ست و بعض گفتہ مر عبد اللہ بن رواحہ را ست
کہ در غزوہ موتہ گفتہ در انجا اصبع او را جراحتی رسیدہ بود کذا نقل السیوطی و اللہ اعلم و نیز گفتہ کہ بعض تائے دمیت بقیت را ساکن خواندہ اند
بصیغہ غیبت تا از وزن برآید و گفتہ اند کہ این نیز موزون ست از بحر کامل و بعض گفتہ کہ این از باب جزست
و مثل این را شعر نگویند و مانند این کثیر ست در قرآن و در سفر بعد از مجموع صحابہ رفتی یعنے اول صحابہ را امر کردے
کہ برآیند و بروند بعد از ایشان خود بیرون آمدے و بر رفتہ و ضعفا را تقویت دادے بہ بشارت و ہمت
فرمائی و غمز دائی و اعانت و امداد و دعا کردے بتوفیق و تثبیت و خیر دنیا و آخرت و ماندگان را سوار کردے
و گاہے ردیف خود ساختے **فصل** در کلام و سکوت و ضحک و بکاے حضرت نبوے صلے اللہ علیہ و آلہ وسلم اما کلام
او ہمہ فصل بود و روشن یعنے مفصل و مبین تا اگر کسے خواستے کہ کلمات آنرا بشمارد ممکن بودے نہ چنان
پیوستہ بودے کہ حفظ نتوانستے کرد و نہ چنان گسستہ بودے کہ میان افراد کلمات انقطاع پیدا آمدے
چنانکہ عائشہ گفت ما کان رسول اللہ صلے اللہ علیہ و آلہ وسلم یسرد سردکم ہذا و لکن کان یتکلم بکلام بینہ فصل یحفظہ
من جلس الیہ نبود رسول خدا صلے اللہ علیہ و آلہ وسلم کہ مے یافت کلام و پیہم میگفت کلمات را چنانچہ شما میکنید
و لیکن متکلم میکرد بکلامے کہ کلمات آن جدا جدا مے بود و یاد مے گرفت آنہا را کسے کہ می نشست با وے

فصل در قرض و سلف عادت بنوے صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم آن بود کہ نیکوتر و افزونتر از انچہ شدہ بودے وفا کردے و ویرا دعا کردے و گفتی بارک اللہ فی اہلک و مالک انما جزاء السلف الحمد والاداء این کلام داخل دعا نیست بلکہ سفر باید جزاے قرض و سلف ادا کردن ست و شکر گفتن بر توفیق ادا یکنوبت مقدار چہل صاع قوت از انصارے بسلف بخریدے انصارے محتاج شد بیامد و مطالبہ نمود فرمود کہ چیزے حاضر نیست انصارے خواست تا سختے گوید فرمود کہ مرد زبان را نگاہدار و نگوے الا خیرا کہ بہترین کسے کہ سلف گرفت منم پس چہل صاع قوت ویرا بانعام داد و چہل صاع دیگر حق ویرا ادا کرد مجموع ہشتاد صاع شد روزے غریمے بیامد و تقاضاے سخت کرد عمر رضی اللہ عنہ الخطاب خواست تا ویرا تادیب کند فرمود کہ مہ یا عمر کنت احوج الی ان تامرنی بالوفاء و کان احوج الی ان نامرہ بالصبر یعنے باز زمان ای عمر از زجر و تادیب وے من محتاج ترم بانکہ مرا بوفاے دین فرمائی از انکہ مرا تعصب کنے ووے محتاج تر بود بانکہ ویرا بصبر فرمائی از انکہ ویرا زجر و تادیب کنی یعنے مناسب دین مقام آن بود کہ مرا باعث بر وفاے دین شوے و اگر از من تاخیرے در ادائے آن مشاہدہ کنی اورا امر بصبر و ترک سختے کنے اما اینکہ بجہت من تعصب ورزے و اورا ایذا و تادیب کنی چیزے نیست و از مکارم اخلاق نہ یکبار یہودے بیامد و دینے را تقاضا کرد پیغمبر صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم فرمود کہ ہنوز اجل دین تو نرسیدہ صبر کن تا دین تو حال شود و آن وقت واجل کہ برائے تو ادائے آن قرار یافتہ است برسد یہودے گفت شما بنی عبد المطلب وعدہ بدروغ پیشہ دارید صحابہ برجوشیدند خواستند تا ویرا ہلاک کنند پیغمبر صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم ایشان را تسکین فرمود و بحلم دعوت کرد یہودے گفت مجموع علامات پیغمبرے در تو مشاہدہ کردہ بودم یکی باقی بود و آن این بود کہ چند انکہ بر تو جہل و بی ادبے زیادہ کنے وے در حلم و عفو افزاید خواستم آنرا نیز بدانم اکنون دانستم کہ تو بیشک پیغمبرے و در زمان مسلمان شد **فصل** در رفتن حضرت بنوے صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم چون دو راہ رفتے روان رفتے چنانچہ کسے از بلندے فرود آید و گاہ چنان رفتے کہ کسی خود را بجملگی از زمین بردارد و آن روش دلیران و صاحب ہمتان و زندہ دلان ست و معتدل ترین روشہاست چہ رونده یا مردگانہ و فسردگانہ چون چوب بے خشک رو و یا بطیش یعنے بخفت و سبکسارے و از عجز و قلق و اضطراب دور این ہر دو نوع مذموم و مستقبح ست و دلیل ست بر سبک سرے و بے عقلے یا خمول و مردہ دلی یا آہستہ باحرکت تمام و سرعت اندک و این نوع را مشے ہون خوانند بفتح ہا و سکون واو قال اللہ تعالی وعباد الرحمن الذین یمشون علی الارض ہونا حق سبحانہ و تعالے ثنا ان میدہد و مدح میکند بندگان خواص خود را بآن کہ میروند بر زمین رفتن بطریق ہون مفسران گفتہ اند یعنے سکینہ و وقار امن غیر کبر و لا تمادت میروند بآرام و گرانبارے بی تعظم و تکبر و بے مردگے و فسردگے و این نوع رفتن از ان حضرت رسالت بود صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم و با وجود آن روش چنان نمودے کہ از بالا فرودے آید و گویا زمین ویرا طے و در نوردیدہ میشد چنانکہ ترمذی در شمائل آوردہ از حدیث ابی ہریرہ رضی اللہ عنہ کہ گفت ندیدم ہیچ یکے را تیز تر در رفتن از رسول خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم گویا کہ زمین بپیچیدہ میشد برائے او و در مشقت مے انداختیم ما خود را در رفتن و آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم رفت بے تکلف و بطور خود و در حدیث دیگر آمدہ کہ میدویدند مردم و بوے نمیرسیدند و نیز آمدہ کہ مشے میکرد مجتمعا یعنے

خوشبو تر میبود از ما و ما هر چند کوشش میکردیم در استعمال طیب تو بے نمیرسیدیم روزے از وی پرسیدیم
کہ سبب آن چیست گفت رسیدہ بود مرا در زمان آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم علت شرے کہ بشومی غار
سرخ ست کہ جوش میزند بدان بدن یکایک و خارش مے آرد و ایذا میکند در شب بیشتر پس رفتم نزد آن حضرت
صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم و علاج طلبیدم پس برہنہ کرد بدن مرا و دم کرد آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم در دست مبارک
خود و بر آورد و بر پشت و شکم من پس پیدا شد از ان روز این بوے خوش در من و مردے بحضرت وی صلی اللہ علیہ
وآلہ وسلم آمد و گفت کہ تزویج و تجہیز دختر میکنم و چیزے ندارم کہ دہم ایشان را طیب کن پس آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ
وسلم از عرق خود بوی عطا کرد و فرمود طیب کن او را باین و دیگر تا بود از وی رایحہ طیب مے یافتند و خانہ ایشان را بیت المطیبین نام کردند
و در بعض احادیث آمدہ کہ گل سرخ از عرق آنحضرت صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم پیدا شدہ و چون آنحضرت صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم از معراج باز
قطرۂ از عرق وی بر زمین بچکید و باران گل سرخ روئید و از ینجا فرمودہ است آن حضرت صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم کہ ہر کہ بوی مرا دریابد
گو کہ بوکند گل سرخ را لیکن این احادیث نزد محدثین باصطلاحی کہ ایشان دارند بصحت نرسیدہ است و حدیث من شم الورد
ولم یصل علی فقد جفانی را نیز از موضوعات میدارند و احادیث دیگر آمدہ در طیب رایحہ فضلات وی صلی اللہ
علیہ وآلہ وسلم و آنہا نیز ہمین حکم دارند و این مبحث در خاتمہ بتفصیل بیاید و اللہ اعلم **فصل** در حفظ صحت چشم
امر فرمودے بمداومت بر اکتحال در وقت خواب و میفرمود کہ سرمہ خوشبوے ہر شب در چشم کنید در سنن ابی داود
ثابت شدہ است امر رسول اللہ صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم بالاثمد المروح عند النوم و قال لیتقہ الصائم امر کرد
رسول اللہ صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم بسرمۂ خوشبو نزد خواب و فرمود باید کہ بر ہیز کند از سرمہ کسیکہ روزہ دارست
و محرم را نیز نہی کردہ اند و این بجہت طیب رایحہ است نہ ذات وے و مروح آنست کہ بمشک آنرا خوشبوے
کنند باین طریق کہ آنرا در مشک بہ پرورند یا چیزے از مشک در وی بیندازند و ظاہر ہمین ست و در سنن
ابن ماجہ آوردہ است خیر اکتحالکم الاثمد یجلو البصر و ینبت الشعر بہترین سرمہاے شما اثمد ست بکسر ہمزہ کہ
سنگے ست مشہور روشن میگرداند بصر را و میروید و یاند پلک چشم را و ہمین معنی در روایت دیگر آمدہ علیکم
بالاثمد فانہ منبتۃ للشعر مذہبۃ للقذے مصفاۃ للبصر و حضرت نبوے را صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم سرمہ دانے بود
خاص یعنے مخصوص بوے کہ دیگرے دران شریک نبود و در سفر و حضر ہمراہ بودے و ہمچنین آئینۂ ہمراہ
داشتی و در ان جمال شریف را بعد از اوہان و غیرہ دیدے و آیات کمال صنع الٰہی را در ان مطالعہ فرمودے
و الحق آئینہ دیدن او راست زیرا کہ مظہر جمال و کمال حق بود تعالے شانہ **بیت** دمی ز آئینہ حسن ترا جدا نے
نیست ✤ غرض تجلے حسن ست خود نمائی نیست ✤ و چون سرمہ کشیدے سہ بار در چشم راست کشیدے و سہ بار
در چشم چپ و گاہی در چشم راست سہ بار کشیدی و در چشم چپ دو بار ابتدا براست کردے و ختم ہم براست کردی
اول دو میل در چشم راست کردے دیگر دو میل در چشم چپ دیگر یک میل در چشم راست و میفرمود من اکتحل فلیوتر
و در اختیار دو قول ست یکی آنکہ در ہر چشمے سہ میل کشد تا ہر یکے وتر باشد دوم آنکہ در چشم راست سہ میل کشد و
در چشم چپ دو ابتدا و انتہا براست باشد تا مجموع وتر باشد کہ پنج بار ست تفصیل یعنی را کہ در وے سہ بار
کردہ شد و ابتدا از وے نمودہ گویا کہ این اشارت ست بترجیح این طریق و لیکن اول مشہور ترست و اللہ اعلم

نہادے وگاہے بر ساعد مبارک کہ ادخل ست و بیدار خوابے و تیسر قیام صلے اللہ علیہ و آلہ وسلم **فصل** در حفظ صحت باستعمال بوے خوش امر فرمودے و بسیار بکار داشتی اشارت ست بآنکہ استعمال بوے خوش سبب حفظ صحت و انتعاش طبع و تفریح خاطر و تقویت قلب و صحت بدن ست و ظرفے خاص داشت برائے عطر و بوی خوش و طیب از انجا بکار میداشت و ہرگز بوے خوش رد نکردے و فرمودے کہ ہر کہ بوے خوش بروے عرض کنند باید کہ رد نکند چہ بوے خوش خوش ست پس رد آن کہ ناظر در نفرت و کراہت ست خوش نباشد و دران کار نیست نہ از جہت منت و نہ از جہت حمل و برداشتن و در مسند بزار ثابت ست کہ فرمود ان اللہ طیب یحب الطیب نظیف یحب النظافۃ کریم یحب الکرم جواد یحب الجود فنظفوا افنیتکم و ساحاتکم و لا تشبہوا بالیہود یجمعون الاکباد فی دورہم یعنے خدا یتعالی طیب ست و دوست میدارد طیب را و نظیف ست و دوست میدارد نظافت را و کریم ست و دوست میدارد کرم را و جواد ست و دوست میدارد جود را پس طیب و نظافت را بکار برید و خانہا و پیش درہا و آستانہا پاک و بے خاشاک دارید و مانند گی نکنید بیہود کہ در خانہا کباجمع مے کنند و اکباسرگین ست و زبالہ و ثابت شدہ کہ فرمود ان اللہ حقا علے کل مسلم ان یغتسل فی کل سبعۃ ایام و انکان لہ طیب ان یمس منہ مرخدا یتعالے را حق ست ثابت بر ذمۂ ہر مسلمان کہ غسل کند در ہر ہفت روز یعنے در روز جمعہ و اگر باشد و رابوے خوش مس کند پارۂ از وے و استعمال کند آنرا و در قول وے و انکان لہ اشارت ست بمنع سوال از غیر نہایتش اگر کسے بدہد رد نکند و دہن کنجد نزد امام ابو حنیفہ داخل طیب ست و لہذا باستعمال وے در احرام جنایت شود و تنبیہ استعمال آن حضرت صلے اللہ علیہ و آلہ وسلم طیب را حکم نور علے نور داشت و محبت وے مر آنرا در حقیقت بحکم مجانست و مناسبت ذاتی بود کہ الطیب یحب الطیب مصداق آنست و الا طیب رایحۂ ذاتی وے صلے اللہ علیہ و آلہ وسلم بحدے بود کہ تمامۂ رواح طیبۂ عالم بشمۂ از ان نسند انس رض گوید نبوئیدم ہرگز ہیچ ریحے و نہ مشکے را و نہ عنبرے و در روایتے و نہ عطری را خوشبوتر از عرق رسول اللہ صلے اللہ علیہ و آلہ وسلم و نیز از انس رض آمدہ کہ گفت چون میگذشت آن حضرت براہی از راہہاے مدینہ مے یافتند بوے خوش از ان و میگفتند کہ پیغمبر خدا صلے اللہ علیہ و آلہ وسلم ازین راہ گذشتہ است رواہ ابو یعلے و البزار باسناد صحیح و مرویست از عائشہ رض کہ گفت بود رسول اللہ صلے اللہ علیہ و آلہ وسلم خوبرو ترین مردم و روشن ترین مردم مثل ماہ شب چہاردہم و بود عرق در روے مبارک وی مانند لؤلؤ و خوشبوتر از مشک از فروجابر بن عبد اللہ میگوید کہ نمیگذشت آنحضرت صلے اللہ علیہ و آلہ وسلم براہے مگر آنکہ شناختہ میشد از طیب عرق و نمیگذشت بر ہیچ سنگے مگر آنکہ سجدہ میکرد مر او را رواہ البیہقی و الدارمی و ابو نعیم و مسلم روایت کردہ از انس رض کہ گفت در آمد رسول اللہ صلے اللہ علیہ و آلہ وسلم بر ما و قیلولہ کرد در خانۂ ما و عرق کرد و آورد مادر من ام سلیم شیشۂ را پس میچید عرق را از بدن مبارک و میگرفت در ان شیشہ پس بیدار گشت آن حضرت صلے اللہ علیہ و آلہ وسلم و گفت چکار میکنے یا ام سلیم گفت این عرق تست یا رسول اللہ در طیب خود مے اندازیم و ہو اطیب الطیب و طبرانی در معجم صغیر آوردہ کہ ام حاصم امرأۃ عتبۃ بن فرقد سلمی گفت کہ وے چہار زن داشت و ہر کدام متعصب و کوشش مبالغہ در طیب میکرد تا از دیگرے خوشبوتر باشد نزد وے روے یعنے عتبہ ہیچ استعمال طیب نمیکرد جز آنکہ گاہے مسح میکرد بدہن لحیۂ خود را و حال آنکہ وی

دران شب وبا مے افتد بر ظرف کہ مکشوف باشد یا ہر مشک کہ گشادہ ماند ازان وبا بے بہرہ نمی ماند و در و
دخول میکند و مے افتد دران ظرف یا مشک چیزے ازان وبا و نہی میفرمود کہ آب از تلمۂ قدح خورند یعنے از مکانے
شکستہ و سبب نہی گفتہ اند آنست کہ موضع شکستہ بلب خوب نمی چسپد و آب بر روے و جامہ میریزد و نیز آن
موضع در غالب چرکین و ناشستہ میباشد و شیر خالص را آشامیدے و گاہ باب آمیختہ آشامیدے زیرا کہ
شیر در وقت دوشیدن گرم میباشد و در بلاد حار خالی از ضرر نبود پس می شکست گرمے او را بسردے آب
و در حدیث ابن التیہان کہ مذکور شدہ آمدہ کہ چون آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم آب سرد کہ شب کردہ باشد
درشن طلب داشت وے آب سرد در قدح ریخت و گوسفندے را دروے دوشید و بخدمت آورد پس بنوشید
الحدیث و روایت از انس در صحیحین آمدہ کہ گفت دوشیدہ شد برای رسول خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم شاۃ و آمیختہ
شد با آب پس نوشید آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم و باقی ماند ازان چیزے و بر دست چپ وی ابو بکرؓ
بود و بر دست راست اعرابے عمرؓ التماس کرد تا آنرا بابی بکر دہد آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم آنرا باعرابے
داد کہ بر دست راست وے بود و فرمود الایمن فالایمن و سیفرمود چیزے نیست کہ قائم مقام طعام و شراب
تواند شد جز شیر رواہ الترمذی و نیز روایت کردہ کہ سہ چیز نمے باید ترک کرد لبن و وساده و دہن و در روایتے
طیب مکان دہن آمدہ و خرما را در آب مے انداختند یک شب و گاہے دو شب و گاہے سہ شب میگذاشت
روز دیگر مے آشامید و ہر چہ باقی ماندے از انچہ سہ شبانروز بران گذشتہ بودے غلامے را دادی و گاہ
فرمودے تا بریزند غالبًا اگر از حد اعتدال بیرون نرفتے بغلامے دادے و اگر تند و سخت شدی امر بریختن
فرمودے و این مبحث در خاتمہ بتفصیل بیاید انشاء اللہ تعالے **فصل** در امر مسکن و منزل التفاتے
نبودے نہ وے را و نہ اصحاب وے را چہ ایشان را معلوم بود کہ بر ظہر سفر اند لاجرم از منازل بآن مقدار
اکتفا کردندے کہ دفع حر و برد کند از ولوج و در آمدن دواب و بہائم مانع آید و استتار از عیون بنے آدم
حاصل شود و اگر احیانًا یکے از ایشان را عمارت خانہ محکم و مرصص بودے امّا زخرفہ یعنے نقش کردن و
تزئین و تحسین باب طلا و الوان و تعلیہ بلند گردانیدن خانہا و توسعہ فراخ گردانیدن خانہ اصلا نبودے
گفتہ اند کہ بلندے خانہ تا سقف بہفت دست باید **فصل** در تدبیر نوم و یقظہ امّا تدبیر نوم و یقظہ امّا
تدبیر نوم و یقظہ بر اعدل وجوہ بود اول شب در خواب شدے و در اول نیمۂ آخر شب بیدار شدے و مسواک
کردے و وضو ساختے و تہجد بردے چہ کہ بیان کردیم بگزاردے لاجرم بدن و اعضا از خواب و از راحت و از
ریاضت حظے تمام داشتی با وفور اجر و کمال عبادت و در رعایت توسط و اعتدال و ادائے حقوق نفس و اہل و عیال
و گاہے تمام شب در خواب و بیدارے و وضو و نماز گذشتے بیدار نیشد و وضو میکرد و نماز میگذارد و در خواب میرفت
باز بیدار میشد و بخواب میرفت ہکذا و زیادت از قدر محتاج الیہ خواب نکردے و نفس را از قدر محتاج الیہ منع نکردی
و چون قصد خواب کردے بر دست راست خسپیدے و لا یزال بذکر مشغول بودے تا چشمان مبارک در خواب
شدے قید چشمان بجہت آن کرد کہ دل شریف ہرگز در خواب نشدے تنام عیناے و لا ینام قلبی و بر بنا لیہاے
بلند نرم برہم نہادہ تخفتیدے و بر زمین مجرد بتیوتت کردے و گاہ سر بر بالش کہ از چرم بود محشو بلیف خرما

بعد از اکل که باعث حدوث بخارات وصعود اوست بدماغ ونیز حرکت او خلل ست در هضم ونیز علامت غفلت وشیوهٔ غافلان ست که خوردن وخفتن کار ایشان ست وموجب قساوت قلب ست چنانکه فرمود چون طعام خوردید گداخته گردانید آنرا بذکر ونماز ودر عقب طعام ورخواب مشوید که دلهای شما سخت گردد چنانکه سابقاً گذشت ودر مواهب لدنیه از کتاب هدی نقل کرده که اطبا گفته اند هر که حفظ صحت خواهد باید که بعد از عشا مشی کند اگرچه صد خطوه بود وخواب نکند بعد از طعام که بسی مضرست واما در شرب شهد را با آب سرد آمیخته کردی وآشامیدی سابقاً گفت که هر روز همچنین کردی معلوم شد که آنرا فواید بسیارست وبعض آب شیرین سرد را که در حدیث کان احب الشراب الی رسول الله صلی الله علیه وآله وسلم الماء البارد واقع شده بر همین آب سرد ممزوج بعسل حمل کرده اند وطاهر ومختار آنست که مراد بان ماء عذب ست وچون افضل شیرینها باجماع اهل علم عسل ست که نتیجه وحی ست که حق سبحانه وتعالی به نحل کرد چنانچه فرمود وحی ربک الی النحل الآیة وحمل این عبارت بر ذکر وی در وحی آسمانی وآیت قرآنی بعید ست ومناسب نیست بلفظ نتیجه کما لا یخفی آنرا از همه شیرینها دوستر داشتی وآب بایت یعنی آنکه شب گذشته بروی دوستر داشتی از آب تازه از نخبت چون در بستان ابن التیهان در آمد گفت آنکان عندکم ماء بات فی شنة والا کرعنا اگر آبی ست که شب در خیک خفته است بیارید واگرنه بدهن از جوی آب خوریم واصل معنی تکرع انیست ولیکن مراد بکرع اینجا اعتراف ست بهر دو وجه نه حقیقت یعنی او که آب بدهن خوردن ست از جوی با شتاب بدست وران حالت متعذر بود وضرورت مودی شد بکرع والا بی ضرورت اختیار تکرع بعید ست والله اعلم ونشسته آب خوردی ومنع کردی که کسی ایستاده آب خورد وسیفرمود که هر که فراموش کند وآب ایستاده خورد باید که قی کند اما در صحیح ثابت شده چنانچه در حج یاد کردیم که ایستاده آب زمزم خورد بعض میگویند که این ناسخ نهی ست وبعض میگویند مبین ست که نهی برای تحریم نیست بلکه برای ارشاد ست وتنزیه این بحث نیز سابقاً گذشته است ودر انجا گفته که بعضی گویند که نهی ناسخ انیست وبعضی گویند که میان حدیث شرب قائما ونهی ازان تعارضی نیست زیرا که ایستاده از روی ضرورت خورد از جهت تنگی مجال نشستن اما بی ضرورت عادت شریف نه بر ایستاده خوردن بوده ودر شرح ابن العلام مذکورست که از ادبست که بقیهٔ آب وضو را مستقبل قبله بخورد واگر خواهد نشسته بخورد ودر اناء سه بار تنفس کردی ومی فرمود انه اروی وامرأ وابرأ یعنی سیراب کننده ترست وگوارا تر وشفا دهنده تر ومراد بتنفس در شرب جدا کردن قدح ست از دهن ونفس زدن بیرون آن ودر حدیث آمده است که آب در سه نفس خوردی در اول هر نفس بسم الله گفتی ودر آخر الحمد لله وآنکه در بعض احادیث نهی از تنفس در شرب وارد شده مراد بان تنفس در داخل ظرف ست تا موجب تغیر آب نگردد بجهت بودن متنفس متغیر الفم بسبب اکل طعام کریه الرایحه یا بعد عهد از مسواک ومضمضه مثلاً ومیفرمود عطوا الاناء واوکوا السقاء فان فی السنة لیلة ینزل فیها وباء لا یمر باناء لیس علیه غطاء وسقاء لیس علیه وکاء الا وقع فیه من ذلک الداء یعنی سر ظرفها بپوشید وسر مشکها به بندید که در هر سال یک شبی ست که

که همه را در محل واحد در یک فصل ذکر میکرد و وجه تفریق این فصول و تکریر احکام و احوال ظاهر نیست میفرمود لا آکل متکئیا انما اجلس کما یجلس العبد و آکل کما یاکل العبد نخورم تکیه زده و نه نشینم مگر چنانچه نشیند بنده و نخورم مگر چنانچه بخورد بنده این حدیث سابقا مذکور شده است و سبب انکا نیز معلوم شده فتذکر و نهی فرمود از آن که کسی بر روی افتاده طعام خورد مطلق افتاده خوردن اگرچه بر روی نیفتاده باشد هم مکروه است مگر مثل تمر و کاک خشک و مانند آن که در بعض آثار آمده است و طعام بسه انگشت خوردی و این غایت اعتدال و توسط است چه بیشتر از آن خوردن صورت تکبر دارد در تفریط و تقلیل در طعام آرد و بزیاده بران علامت حرص و شره و تکثیر است و هرگز تنها نخوردی و هرگز جمع نکردی میان لبن و سمک و نه میان لبن و حوامض و نه میان دو غذای گرم و نه دو غذای سرد و نه میان دو لزج و نه میان دو قابض و نه میان دو مسهل و نه میان دو غلیظ و نه میان دو مرخی معنی جمع اجتماع انهاست در معدهٔ نه اکل معا یعنی یکی را پیش از هضم شدن دیگری نخورد و علت در عدم جمع دو غذای متفق در کیفیت خوف غلبه و افراط آن کیفیت خواهد بود و اما عدم جمع میان مختلفین خوف حدوث دو کیفیت متضاد است که موجب تنازع و تخالف ست چنانکه گفت و نه میان دو مختلف چون قابض و مسهل یا سریع الهضم و بطیء الهضم و نه میان مشوی و مطبوخ و نه میان قدید و تازه و نه جمع میکرد میان شیر و بیضه و نه میان گوشت و شیر چه آن نیز احداث کیفیت ردیه میکند چنانکه میان سمک و لبن و طعام در حالت شدت گرمی نخوردی تا سردنشدی اشارت کرد بآنکه مراد از انچه در حدیث واقع شده است که طعام حار نخوردی طعام شدید الحرارت ست طبرانی در صغیر و اوسط از حدیث بلال بن ابی هریره از پدرش آورده که آورده شد نزد آن حضرت صلے الله علیه و آله وسلم طبقی از طعام که میجوشید فرمود حذای تعالے آتش خوردن نفرموده است و در حدیث دیگر آمده که طعام سرد بخورید که در وی برکت ست و در طعام حار برکت نیست و طعام شبانه را صباح نخوردی و از اطعمه که عفونت یافته باشد بهیچ وجه تا مهما و مخللات و ملوحات ثابت نشده که هرگز چیزی تناول کرده و ضرر بعضی از اغذیه با ندادآن زائل کردی چنانچه خرما را بروغن و رطب را با قثاء خرما چون عفوصتی و حرارتی دارد و روغن مصلح آن باشد و در حدیث تمر با سمک واقع شده و آمده که دوست میداشت تمر و زبد را و لبن و تمر را اطیبین نام کردی و همچنین حرارت رطب را برودت قثاء زائل کردی و در حدیث ابی داؤد آمده که آن حضرت صلے الله علیه و آله وسلم بطیخ را برطب خوردی و می شکست گرمی یکی را بسردی دیگر و بعض گفته اند که مراد ببطیخ در حدیث اخضر ست زیرا که اصفر حار ست و جواب داده اند که اصفر اگرچه بحسب حلاوت نوعی از گرمی دارد و لیکن نسبت برطب سرد ست و در بعض احادیث خربز بکسر خاء معجمه و سکون راء و کسر موحده نیز آمده و گفته اند که آن نوعی از بطیخ اصفر ست و در بعض روایات طبیخ بتقدیم طاء بر باء واقع شده مکان بطیخ و گفته اند که آن لغت ست در بطیخ و در فضائل بطیخ احادیث آورده اند که موضوع و باطل اند چنانچه در خاتمه بیاید ان شاء الله تعالے و از محمد بن اسلم آرند که دیدم بطیخ نمیخورد از عدم صحت کیفیت اکل آن حضرت صلے الله علیه و آله وسلم مر آنرا کذا فی المواهب و آب خرمای منقوع که در آب کرده باشند و شیرینی از وی جدا شده را برای هضم طعام آشامیدی و امر فرمودی بطعام شب خوردن و اگرچه یک کف از خرما باشد گوئید گر سنه خفتن مضعف بدن ست اما برای صاحب رمد مضر و نهی کردی از خسیسه

رب السموات والارض ورب العرش الکریم و در جامع ترمذی ست کہ چون کارے سخت پیش آمدے فرمودے
یا حی یا قیوم برحمتک استغیث و در حدیث دیگر از ترمذی آمدہ کہ چون کدرے ویرا اندوہگین کردے نظر سوے
آسمان کردے و گفتی سبحان اللہ العظیم و چون در دعا اجتہاد نمودے فرمودے یا حی یا قیوم و میفرمود دعاے
اندوہگین اینست اللھم رحمتک ارجو فلا تکلنی الی نفسی طرفۃ عین و اصلح لی شانی کلہ لا الہ الا انت و اسماء بنت عمیس را
گفت ترا بیاموزم کلمۂ چند کہ در وقت اندوہ گوئی گفت آرے گفت بگو اللہ ربی لا اشرک بہ شیئا ہفت بار و فرمود
ہیچ آفریدہ را ہمی و حرفے نرسد و این بگوید الا کہ از ان خلاص یابد اللھم انی عبدک و ابن عبدک و ابن امتک ناصیتی
بیدک ماض فی حکمک عدل فی قضاؤک اسالک بکل اسم ہو لک سمیت بہ نفسک او انزلتہ فی کتابک او علمتہ احدا
من خلقک او استاثرت بہ فی علم الغیب عندک ان تجعل القرآن العظیم ربیع قلبی و نور صدرے و جلاء حزنی و ذہاب
و فرمود دعاے ذی النون در شکم ماہے این بود کہ لا الہ الا انت سبحانک انی کنت من الظالمین ہیچ مسلمانے
نگوید الا کہ مستجاب شود یکی از انصار را ابو امامہ میخواند پیغمبر صلے اللہ علیہ و آلہ وسلم او را دید در مسجد در غیر وقت نماز
گفت در مسجد چہ نشینے درین وقت گفت اندوہ بسیار و دین بیشمار مرا اینجا آورد فرمود ترا کلماتے بیاموزم کہ چون
آنرا بخوانی اندوہ تو برود و دین تو وفا شود گفت بلے یا رسول اللہ گفت چون بامداد و شبانگاہ کنی بگو اللھم انی
اعوذ بک من الھم والحزن و اعوذ بک من العجز والکسل و اعوذ بک من الجبن والبخل و اعوذ بک من غلبۃ الدین و قہر الرجال
گفت چنین کردم اندوہ من برفت و دین من وفا شد و فرمود من الزم الاستغفار جعل اللہ لہ من کل ہم فرجا
و من کل ضیق مخرجا و رزقہ من حیث لا یحتسب سابقا و فصل اذکار کلاے متعلق باستغفار گذشتہ است و در
مسند امام احمد ست کہ چون کارے ویرا صلے اللہ علیہ و آلہ وسلم تنگ آوردے پناہ بنماز بردے و میفرمود
کہ در جہاد کوشید کہ درے ست از درہاے بہشت و دفع اندوہ و غم و ہم میکند و گاہے میفرمود کہ ہر کرا ہموم و غموم
بسیار شود باید کہ بسیار بگوید لا حول ولا قوۃ الا باللہ و این کنزے ست از کنوز بہشت و در صحیح ابن حبان ست کہ
کسے دعا کرد و در دعا گفت اللھم انی اسالک بان لک الحمد لا الہ الا انت الحنان المنان بدیع السموات والارض
یا ذا الجلال والاکرام یا حی یا قیوم پیغمبر خدا صلے اللہ علیہ و آلہ وسلم فرمود لقد دعا اللہ باسمہ الاعظم الذی اذا دعی
بہ اجاب و اذا سئل بہ اعطے و در علاج خوف و بیخوابی میفرمود بگویید اللھم رب السموات السبع و ما اظلت و رب الارضین
و ما اقلت و رب الشیاطین و ما اضلت کن لی جارا من شر خلقک کلہم اجمعین ان یفرط علی احد منہم او ان یبغی علی عز جارک
و جل ثناؤک و لا الہ غیرک و در علاج حریق امر بتکبیر فرمودے و حکمت در اطفاے حریق بتکبیر آن گفتہ اند کہ حریق سبب
وے نار ست کہ مادۂ شیطان ست کہ مخلوق ست وے ازو و در وے فساد عام ست کہ مناسب امر شیطان
و مادۂ اوست و آتش بہ طبع طالب علو و فساد کہ سیرت شیطان و دعوت او بدان ست و کبریاے حق قمع میکند
شیطان و فعل او را و نمی ایستد نزد کبریاے و یتعالے شانہ ہیچ چیز پس چون یاد کرد مؤمن کبریاے حق تعالے شد
بوے نار کہ مادۂ شیطان ست و اطفاے نار بتکبیر مجرب ست نزد اکثر علما و لقد صدقوا فی ذلک **فصل** در
عادت حضرت نبوے صلے اللہ علیہ و آلہ وسلم در طعام و شراب پوشیدہ نماند کہ سابقا
ذکر طعام و شراب آن حضرت صلے اللہ علیہ و آلہ وسلم کردہ و بعضے از احوال درین افضل مکرر آمدہ او لے آن بود

علیه وآله وسلم وانا عند حفصة فقال الا تعلمین هذه رقیة النملة کما علمتها الکتابة در آمد بر من رسول خدا صلی الله علیه وآله وسلم ومن نزد حفصه بودم پس گفت آن حضرت صلے الله علیه وآله وسلم آیا تعلیم نمیکنی این را یعنے حفصه را افسون نمله را چنانکه تعلیم کرده تو او را خط وکتابت را غالبا این زن بحفصه تعلیم کتابت کرده بود واز این حدیث معلوم شود که تعلیم کتابت مر نسا را مکروه نیست وبعض گفته اند که این از خصایص ازواج مطهره است بحکم لستن کاحد من النساء وخبر لا تعلموهن الکتابة محمول بر نسای عامه است از جهت خوف ابتلا وافتتان برینها ونمله ریشهاست که بر پهلو ها ظاهر میشود ولنبایت موم است ومریض احساس حرکت نمل میکند وشفا بنت عبد الله از اسماء در مکه رقیه میکرد این رنج را چون آن حضرت صلے الله علیه وآله وسلم بهجرت کردند نزد رسول الله صلی الله علیه وآله وسلم آمد وگفت یا رسول الله من در جاهلیت افسون نمله میکردم میخواهم که بر تو عرض کنم پس عرض کرد وگفت بسم الله فعلت حتے تعود من افواهها ولا تضر احدا اللهم اکشف الباس رب الناس این دعا را بر چوبے خواند وآنرا بسنگے حک کند لبه که تیز حاذق وبر ریش طلا کند واما در سائر جراحات وقروح عائشة رضی الله عنها روایت میکند کان رسول الله صلی الله علیه وآله وسلم اذا اشتکے الانسان وکانت به قرحة او جرح قال باصبعه هکذا ووضع سفیان سبابته علی الارض ثم رفعها ثم قال چون شکایت میکرد انسانی یعنے بیمار میشد وشکایت گاهے بمعنے درد وشکم آبدیاسے بود یا نکس رسیدے یا جراحتے اشارت میکرد بانگشت مبارک خود همچنین وسفیان ثوری که راوی این حدیث ست برای نمودن کیفیت این اشارت بنهاد انگشت سبابهٔ خود را بر زمین پس بر داشت انگشت را سفیان پس گفت آن حضرت صلے الله علیه وآله وسلم این دعا را بسم الله تربة ارضنا بریقة بعضنا یشفے سقیمنا باذن ربنا واین علاجے ست سهل وآسان ونافع مرکب از طبیعی والهی چه خاک سرد وخشک ست ومخفف رطوبات قروح وجراحات علے الخصوص در بلاد حاره لاسیما تراب زمین مدینه که بر برکتے خاص وتاثیرے مخصوص دران نهاده اند وسایقا در باب اذکار کلام درین حدیث کرده ایم فتذکر وکسے آمد وگفت یا رسول مرا در بدن وجعے عظیم ست واز اول اسلام من تا این زمان باقی ست فرمود که دست بر موضع الم بنه وسه بار بگو بسم الله وهفت بار بگو اعوذ بعزة الله وقدرته من شر ما احد واحاذر ودر الم مصائب ودفع آن میفرمود هر که میگوید اللهم اجرنی فی مصیبتی واخلف لی خیرا منها بعد از قول انا لله وانا الیه راجعون بار یتعالے او را بدل واجر خیر کرامت کند چون ابو سلمه که زوج اول ام المؤمنین ام سلمه است فوت کرد ولنبایت مردے نیک وخوش معامله بود وبزرگ بود آن حضرت صلے الله علیه وآله وسلم ام سلمه را این دعا تلقین فرمود وامر بخواندن فرمود وگفت هر که این دعا در مصیبت بخواند حق تعالی جبر نقصان او بهتر ازان که داشت بکند ام سلمه گفت یا رسول الله بهتر از ابو سلمه خواهد بود که بدان جبر کسر من خواهد شد فرمود شاید که باشد آخر لبعولت تزوج آن حضرت صلے الله علیه وآله وسلم مشرف شد

فصل در علاج غم واندوه وهم این هر دو لفظ در اطلاقات نزدیک بهم واقع شوند وغم عبارت ست ازان تنگی وتیرگے که از طریان قبض واندوه بر دل نشیند مشتق از غمام یعنے ابر که عارض گردد وهم مختصے که از قصد کردن بچیزے وتوجه دل وارادهٔ بدست آوردن آن پیش آید واندوهگین وپریشان گرداند آنحضرت صلے الله علیه وآله وسلم در دفع اینها میگفت لا اله الا الله العظیم الحلیم لا اله الا الله رب العرش العظیم لا اله الا الله

فلیقل کسیکه مریض شود از شما باید که بگوید این دعا ربنا اللہ الذی فی السماء تقدس اسمک امرک فی السماء
والارض کما رحمتک فی السماء فاجعل رحمتک فی الارض واغفر لنا وبنا انت رب الطیبین انزل رحمة من رحمتک
وشفاء من شفائک علی ہذا الوجع چون این دعا را بخواند فیبرأ باذن اللہ پس بشود باذن خدا و در صحیح مسلم
ثابت ست که جبرئیل علیه السلام آمد نزد پیغمبر صلے اللہ علیه وآله وسلم و آن حضرت خستگی داشت جبرئیل گفت
علیه السلام بسم اللہ ارقیک من کل داء یؤذیک ومن کل نفس وعین بسم اللہ ارقیک واللہ یشفیک وانچه روایت
کردیم که لا رقیة الا فی عین او حمة مراد آنست که لا رقیة اولی وانفع منها فی ذلک یعنی مراد اینجا حصر جواز و
شرعیت رقیة نیست در عین وحمة زیرا که رقیه در جمیع امراض وآلام مشروع ومسنون ست و در خصوص امراض
دیگر غیر عین وحمة نیز آمده است چنانچه در حمی وصداع و درد دندان وامثال آن بلکه مراد آنست که در این دو چیز
اولی وانفع ست از دیگر امراض وعلل وپوشیده نماند که انچه سابقا روایت کردیم نفس وحمة ولدغة ست وچون
مراد بنفس عین ست وحمة ولدغة نزدیک بهم اند و در معنے یک چیز اند مال معنے رقیه در عین وحمة باشد وبس
وبزرگترین رقیها فاتحة الکتاب ست پیغمبر صلے اللہ علیه وآله وسلم فرمود خیر الدواء القرآن وفاتحة از اجل سور
قرآن ست ومشتمل بر معانی آن چنانچه در محل آن بیان کرده اند وحدیث ابی سعید خدری در صحیح مسلم ثابت ست
که جمعے از صحابه در سفر قومے را از اہل بادیه ضیافت شدند ایشان ضیافت نکردند ناگاه بزرگ ایشان را مارے
بگزید ایشان از ان نفر یعنے از ان جمع صحابه ونفر نام جماعة است از سه تا دوازده رقیه خواستند گفتند چون راضی
نمیشوید ما شمارا رقیه نکنیم تا مارا اجرتے نیکو ندہید بر یک کله گوسفند قرار دادند ودر روایتے آمده که مجموع سی گوسفند
بود یکی از ان جماعه برفت وبر روے فاتحة الکتاب خواند در ساعت نیکو شد چون پیش پیغمبر صلے اللہ علیه وآله وسلم
آمدند واورا از ان حال خبر کردند آن شخص رقیه کنند ولفاتحه فرمود که ترا اعلام کرد که فاتحة الکتاب رقیه است نیکو
گردید گوسفندان را قسمت کنید واز ان مرا نصیبے دہید درین قول تاکید وسبالغه است در بودن وے حلال
طیب ودر روایتے آمده وبخندید آن حضرت صلے اللہ علیه وآله وسلم واز ین حدیث معلوم شود که گرفتن اجرت
واشتراط آن بر رقیه جائز ست اما بشرطیکه بقرآن ودعا بود ودر روے فریب وخداع نباشد چنانکه بجارے
از حدیث عائشه رضی اللہ عنها آورده که گفت ابو بکر رضی اللہ عنه را غلامے بود که بروے خراجے نهاده بود ووے از خراج وے میخورد
روزے آن غلام چیزے آورد وابو بکر رضی اللہ عنه از ان بخورد پس گفت آن غلام سید اے تو این چیز از کجا بود فرمود
چیست گفت کهانت کرده بودم در جاہلیت مر انسانی را وبنمودم را علم کهانت ولیکن خداع کردم باوے الآن
ملاقات کردم مرا وبداد چیزے در اجرت آن وآنرا در خدمت تو آوردم پس در آورد ابو بکر رضی اللہ عنه دست خود را در حلق
خود وے کرد هر چه در شکم وے بود وحکم تطبب نیز همین خواهد بود ودر گزیدن عقرب در مسند ابی بکر بن ابی شیبه
مرویست از عبد اللہ بن مسعود رضی اللہ عنه که گفت پیغمبر صلے اللہ علیه وآله وسلم نماز میگذارد عقربے در انگشت مبارک او در نماز
بگزید چون از نماز بیرون آمد فرمود لعن اللہ العقرب لا تدع نبیا ولا غیره لعنت کند خدا تعالے عقرب را نمیگذارد
پیغمبر را ونه غیر پیغمبر را بعد ازان ظرف آب ونمک را طلب کرد وآن انگشت را در آب نمک نهاد وقل ہو اللہ وقل اعوذ برب الناس
میخواند تا الم آن زائل شد ودر سنن ابی داؤد از شفاء بنت عبد اللہ مرویست که گفت دخل علی رسول اللہ صلی اللہ

و یافتم در شش موضع قولہ تعالے ۔ ویشف صدور قوم مؤمنین ۔ وشفاء لما فی الصدور ۔ یخرج من بطونہا شراب
مختلف الوانہ فیہ شفاء للناس ۔ ونتزل من القرآن ما ہو شفاء ورحمۃ للمؤمنین ۔ واذا مرضت فہو یشفین ۔ قل ہو للذین
آمنوا ہدے وشفاء ولپس نوشتم این آیات را وحل کردم بآب ونبو شانیدم او را آن آب را پس شفا یافت فی الحال
گویا کہ بند از پاے او کشادہ شد کذا فی المواہب اللدنیہ وقاضی بیضاوے نیز در تفسیر کریمہ ۔ ونتزل من القرآن
ما ہو شفاء ورحمۃ للمؤمنین ۔ اشارت بآیات شفا کردہ وسعد چلپی در حاشیہ آیات مذکورہ را تعیین نمودہ وحکایت
اسناد ابو القاسم قشیرے را نقل کردہ است ورویت وے حق سبحانہ را در منام مذکر کردہ وقرأت آیات مذکورہ
بر مریض وکتابت آنہا را در ظرف چینی وشستن آنہا را بآب ونوشانیدن بہ بیمار آوردہ واز شیخ تاج الدین سبکی
نقل کردہ است کہ گفت دیدم بسیارے از مشائخ را کہ می نوشتند این آیات را برائے بیمار طلب عافیت را و
کاتب حروف از شیخ عبد الوہاب متقی قدس سرہ نیز این عمل را برائے بیماران مشاہدہ نمودہ است ویکی از قبہائے
چشم زخم آنست کہ از ابو عبد اللہ بناے مرویست کہ گفت در سفر بودم بر شتر خوب سوار و در میان ہمراہان شخصے
منسوب بود بچشم زخم زدن بر ہر چہ نظر استحسان انداختے تلف شدے کسے ابو عبد اللہ بناے را گفت شتر خود را
از شتر او نگاہ دار بناے گفت او را بر شتر من قدرتے نیست عاین را این خبر معلوم شد نگاہبان شد تا بناے
از منزل غائب شد بمنزل وے آمد و در شتر وے نگاہ کرد شتر مضطرب شد و بیفتاد چون نخلے کہ از بیخ برکنند چون
بناے آمد او را خبر کردند کہ عاین شتر ترا چشم زد گفت مرا برو بریدہ بیاید چون عاین را بدید گفت بسم اللہ حابس
وشجر یا بس وشہاب قابس ردوت عین العاین علیہ وعلی احب الناس الیہ فارجع البصر ہل ترے من فطور ثم ارجع
البصر کرتین ینقلب الیک البصر خاسأ وہو حسیر فرجعت حدقۃ العاین وہی خاسئۃ لا بأس بہا چون بناے این دعا بخواند در زمان
چشم آن مرد بیرون آمد از محل خود و شتر تندرست برخاست بدانکہ اصابت بالعین وتاثیر چشم زخم امرے
ثابت ومحقق ست نزد جمہور علما از اہل حق وحدیث العین حق حجت آنست اگر چہ جماعۂ مبتدعہ از اہل اعتزال و
سن یکدہ وہم آنرا منکر ند چہ ہر چہ محال نبود و نزد عقل جائز باشد و مخبر صادق بدان خبر دادہ واجب ست
اعتقاد آن چنانچہ سائر امور از امور آخرت ومراد بتاثیر نہ آن معنے ست کہ فلاسفہ ارادہ نمایند از لزوم عقلا
بلکہ مراد سبب عادی ست کہ حق سبحانہ وتعالے نظر عائن را سبب ساختہ وضرر معین را بدان مربوط گردانیدہ است
وتاثیر وترتب ضرر بارادت وخلق اوست تعالی چنانچہ در سائر اسباب عادیہ متکلم کردہ اند وکیفیت اصابت عین
کہ چگونہ است ونقل کردہ اند از بعضے از ان جماعہ کہ این صفت را داشتہ اند گفت ہر گاہ کہ نظر کنم بچیزے بر وجہ
استحسان حرارتے را احساس کنم کہ از چشم من برآید وبعض گفتہ اند کہ از چشم عاین قوت سمیہ منبعث گردد کہ
متصل گردد بمعیون کہ باعث ہلاک یا فساد گردد مثل زہرے کہ از لا فعی بلدیغ برسد واز بعض انواع بوساطت
نظر نیز زہر میرسد وبالجملہ بر مثال تیر چیزے از جانب عاین بجانب معیون روانہ گردد اگر مانعے کہ حفظ وقایہ وے
کند در میان نبود برسد وکار گر افتد واگر مانع در میان بود کہ عبارت از حرز وتعوذ و دعاست رسول ونفوذ نیابد
واگر سپر سخت وقوے بود تواند کہ ہم بجانب وے برگردد بر مثال تیر محسوس وہو الحفیظ **فصل** در مجموع امراض
وآلام یابین دعا علاج فرمودے کہ ابو داؤد در روایت میکند بسمعت رسول اللہ صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم من اشتکی منکم

لا رقیة الا فی نفس او حمة او لدغة والنفس العین والحمة کل ذی سم فرمود صلاحیت دارد ولیکن مسنون نیست
مگر در نفس کہ مراد بآن عین وچشم زخم ست واین تب سہل بن حنیف از عین بود و در حمہ کہ مراد بآن نیش زہر دار ست
از عقرب و مانند آن و در لدغہ کہ گزیدن ست بدندان چنانچہ مار و مانند آن وحال حصر بعد ازین معلوم گردد
اکنون مصنف خواست کہ بعض رقیہا کہ ماثور ست ذکر کند پس گفت و بزرگترین رقیہا قرأت فاتحہ است وقرأة
معوذتین و آیة الکرسی وتعویذات بنوے صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم کہ در احادیث صحیحہ ثابت شدہ از انجملہ عوذ
بکلمات اللہ التامات التی لا یجاوزہن بر ولا فاجر وبا سماء اللہ الحسنی ما علمت منہا وما لم اعلم من شر ما خلق وذرأ
وبرأ ومن شر ما ینزل من السماء ومن شر ما یعرج فیہا ومن شر ما ذرأ فی الارض ومن شر ما یخرج منہا ومن
شر فتن اللیل والنہار ومن شر طوارق اللیل الا طارقا یطرق بخیر یا رحمن واز ان جملہ اعوذ بکلمات اللہ التامات
من غضبہ وعقابہ وشر عبادہ ومن ہمزات الشیاطین وان یحضرون واز ان جملہ اللہم انی اعوذ بوجہک الکریم و
بکلماتک التامات من شر ما انت آخذ بناصیتہ اللہم انت تکشف المأثم والمغرم اللہم انہ لا یہزم جندک ولا یخلف
وعدک سبحانک وبحمدک واز انجملہ اعوذ بوجہ اللہ العظیم الذی لیس شیء اعظم منہ وبکلمات اللہ التامات التی
لا یجاوزہن بر ولا فاجر وبا سماء اللہ الحسنی ما علمت منہا وما لم اعلم من شر ما خلق وذرأ وبرأ ومن شر کل ذی شر
لا اطیق شرہ ومن شر کل ذی شر ہو آخذ بناصیتہ ان ربی علی صراط مستقیم واز انجملہ اللہم انت ربی لا الہ الا
انت علیک توکلت وانت رب العرش العظیم ما شاء اللہ کان وما لم یشأ لم یکن ولا حول ولا قوة الا باللہ اعلم ان اللہ
علی کل شیء قدیر وان اللہ قد احاط بکل شیء علما واحصی کل شیء عددا اللہم انی اعوذ بک من شر نفسی ومن شر الشیطان
وشرکہ ومن شر کل دابة انت آخذ بناصیتہا ان ربی علی صراط مستقیم واز انجملہ تحصنت بالذی لا الہ الا ہو الحی القیوم وأتوکل
واعتصمت بربی وربکم توکلت علی الحی الذی لا یموت واستدفعت الشر بلا حول ولا قوة الا باللہ حسبی اللہ
ونعم الوکیل حسبی الرب من العباد حسبی الخالق من المخلوق حسبی الرازق من المرزوق حسبی الذی ہو حسبی بیدہ
ملکوت کل شیء وہو یجیر ولا یجار علیہ حسبی اللہ ونعم المولی ونعم النصیر کفی بسمع اللہ لمن دعا لیس وراء اللہ مرمی حسبی اللہ لا الہ الا ہو
علیہ توکلت وہو رب العرش العظیم ہر کہ این دعوات را تجربہ کند عظمت وقدر آن بداند واز ان جملہ رقیہ جبرئیل
است کہ پیغمبر را صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم رقیہ کرد و در صحیح مسلم ثابت ست بسم اللہ ارقیک من کل شیء یؤذیک ومن شر
کل نفس او عین حاسد اللہ یشفیک بسم اللہ ارقیک واز جملہ کلماتیکہ دفع چشم زخم بآن شود گفتن ماشاء اللہ لا قوة
الا باللہ است واگر عاین بگوید اللہم بارک علیہ دفع چشم زخم کند وجماعتے از سلف روا داشتہ اند کہ آیات قرآن
بنویسند ومعیون بیاشامد مجاہد گوید لا باس ان یکتب القرآن ویغسلہ ویسقیہ المریض باکی نیست کہ کسے بنویسد
قرآن را و بشوید آنرا و بنوشاند بیمار را مطلق قرآن را یا آیاتے از مناسب شفا یا مشتمل بر ذکر اسماء وصفات عالیہ
وہو الانسب واز ابن عباس مرویست کہ زنے در طلق ماندہ بود آیتی را یا دو آیت را از قرآن فرمود کہ بنویسند و
بشویند و بخورانند نقل ست از شیخ امام ابو القاسم قشیری گفت کہ بیمار شد ولد من بہ بیماری سخت تا آنکہ مشرف شد
بر موت و سخت شد بر من کار وے پس دیدم پیغمبر را صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم در خواب پس شکایت کردم در حضرت او
صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم قصہ ولد را فرمود کجائی تو از آیات شفا پس بیمار شدم و تفحص کردم در قرآن آیات شفا را

من مثل این پوستے ندیدم در مردان و نہ پوست دختران مخدرہ سہل در ساعت بسر در آمد خبر نزد رسول اللہ صلی اللہ
علیہ وآلہ وسلم رسید بر عامر خشم گرفت و گفت غلام بقتل احق کما خاہ الا برکت اغتسل لہ غسل عامر وجہہ ویدیہ ومرفقیہ و
رکبتیہ واطراف رجلیہ وداخلۃ ازارہ فی قدح ثم صب علیہ فراح مع الناس ودر رواستے فراح سہل مع الناس لیس
بہ باس یعنے براے چہ یکی از شما برادر خود را ہلاک میکند چرا نگفتی بارک اللہ فیہ چون در نظر تو خوب آمد پس فرمود
تا اطراف ویرا یعنے اعضاے عامر را کہ در حدیث مذکور اند بشویند وبروے یعنے بر سہل بن حنیف بریزند چنان
کردند در ساعت نیکو شد وکیفیت شستن را ہر سے بیان کردہ کہ عاین را بفرمایند کہ دست راست در قدح آب
کند ویک کف بردارد ومضمضہ کنند ودران قدح ریزد ویک کف را بردارد وروے را در قدح شوید باز دست چپ را
در قدح برد وآب بردارد وبر زانوے چپ ریزد این چنین ست در نسخ متن ودر مواہب لدنیہ بعد از شستن
روے در قدح گفتہ کہ پستر در آرد دست چپ وبریزد بر دست راست پستر در آرد دست راست را وبریزد بر
چپ پستر در آرد دست چپ پس بریزد بر مرفق ایمن پستر در آرد دست راست را وبریزد بر مرفق ایسر پستر در آرد
دست چپ را پس بریزد بر قدم راست پستر در آرد دست راست را پس بریزد بر قدم چپ پستر در آرد دست چپ
را وبریزد بر زانوے راست پستر در آرد دست راست را وبریزد بر زانوے چپ پستر بشوید داخلۂ ازار را و
این موافق ومناسب ست غسل این اشیا را کہ مذکور اند در حدیث وغالبًا از قلم کاتب در متن انہمہ افتادہ است
وبآن در دون ازار شوید ودر داخلۂ ازار دو قول ست یکی آنکہ مراد فرج ست دوم آنکہ مراد طرف ازار ست آنکہ
بہ بدن او رسیدہ است از جانب راست وزیادہ کردہ است قاضی عیاض کہ یا مراد جسد اوست کہ متصل بازار
بعض گفتہ اند مرین ست کہ متعدد از ست وبخط شیخ سخاوے نوشتہ دیدہ اند کہ این کنایت ست از ثوبے
کہ متصل ست بجلد کذا فے المواہب وقدح را بر زمین نہند وآن آب را از طرف ایسر بر میمون ریزند ونہ یعانی
ممکن نیست درک وے از جانب عقل وعاجز ست وے در دریافت آن قاضی ابو بکر بن العربی گفتہ کہ اگر توقف کنند
متشرعے او را باید گفت کہ بگوید واللہ ورسولہ اعلم وحال آنکہ تائید کردہ است آنرا تجربہ وتصدیق کردہ معاینہ واگر متفلسف
توقف کند روبروے ظاہر تر ست چہ نزد فلاسفہ دواگاہے فعل بقوت خود کند وگاہے بخاصیت درک منشے
آن ممکن نہ وگویند مقتضاے صورت نوعیہ چنین واقع شدہ گو این نیز ازین قبیل باشد ودر خانۂ ام سلمہ کنیزے را
دیدکہ بروے اثر نظر جن ست ودر لفظ صحیحین اینچنین ست کہ جاریہ دید کہ در روے وی سفعہ است یعنی صفرت
فرمود استرقوا لہا فان بہا النظرۃ افسون بخوانید براے این کنیز ک کہ بوے نظرہ ہست یعنے نظر کردہ است
جن او را نسیب رسانیدہ است از اینجا معلوم شود کہ ہمچنان کہ از آدمی عین میرسد از جن نیز میرسد وگفتہ اند کہ نظر
ایشان تیز تر از سنان ست وبعضے از شراح نظر را مردود ساختہ وگفتہ نظر انس یا جن ودر حدیث دیگر آمدہ کہ در خانۂ
ام سلمہ در آمد وروے کودکے بود گفتند کہ بوے چشم رسیدہ است فرمود چرا افسون نمیکنید او را از عین ودر سنن
ابی داؤد ست از سہل بن حنیف کہ گفتہ بر آبی گذشتم در انجا رفتم وغسل کردم مراتب گرفت خبر بر سول خدا صلے اللہ علیہ
وآلہ وسلم رسید فقال مروا ابا ثابت یتعوذ امر کنید ابا ثابت را کہ کیفیت سہل بن حنیف ست تا تعوذ کند قال قلت
گفت سہل بن حنیف پس گفتم یا سید الرقی صالحۃ آیا افسون نہا صلاحیت علاج ودفع علت بدان دارد فقال

عقرب میکردیم و آن رقیه را بحضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم عرض کردند فرمود ما نفعے نیست بکنید و تا توانید نفع رسانید برادر خود را و تمسک کردند قومے باین عموم و تجویز کردند ہر رقیه را که مجرب شده است منفعت وے اگرچه معنے آن معلوم نه باشد ولیکن احتیاط در انست که بغیر معلوم المعنی نکنند مبادا متضمن شرکی بود و در حدیث ابی داؤد و ابن ماجه آمده و تصحیح کرده آنرا حاکم از ابن مسعودؓ که رسول خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم فرمود که رقی و تمائم و تولہ شرک ست و تمائم جمع تمیمه است و آن حرزه یا قلاده که در گردن بیاویزند و آن را در جاہلیت برائے دفع آفات میکردند تولہ بکسر مثناة و بفتح واو و لام چیزے ست که زنان برائے جلب محبت مردان میکردند و این نوعے از سحر ست و از زینب امرأة عبد اللہ بن مسعود آورده اند که گفت دید عبد اللہ در گردن من رشته را گفت این چیست گفتم خیطے ست که افسون کرده شده است برائے من در وی پس بگرفت آنرا و پاره کرد و گفت شما ے آل عبد اللہ بے نیازید از شرک و محتاج نایید بآن شنیدم من رسول اللہ صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم را که گفت رقی و تمائم و تولہ شرک ست گفتم چرا این چنین گوئی بود چشم من که بیرون می افتاد از غایت وجع وے انداخت چرک را و اشک را پس بفلان یہودی رفتم و وے افسون بخواند و ہمه درد ها برفت و آرام یافتم گفت عبد اللہ این در وے که در چشم تو بود عمل شیطان بود که در چشم تو تصرف میکرد و چون خوانده شد افسون باز داشت آنرا و لازم بود ترا که میگفتی چنانچه رسول خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم میگفت اذہب الباس رب الناس واشف انت الشافی لا شفاء الا شفاؤک شفاء لا یغادر سقما رواه ابو داؤد و اینہا را از شرک بجہت آن داشت که اہل جاہلیت اعتقاد موثریت بآن داشتند و بغیر نام خداوند تعالے میکردند پس اینچه بنام خدا و کلام وے باشد در حکم وے داخل نباشد و چگونه داخل بود که وارد شده در ان احادیث و اخبار صحیحه چنانکه بیاید و بعض گفته اند که نهی از ان رقی ست که استعمال میکنند اہل عزائم و مدعیان تسخیر جن و وے آرند با مور مشتبه مرکبه از حق و باطل و جمع میکنند با ذکر خدا و اسماے وتعالے اسماے شیاطین و ذکر ایشان را و استعانت میکنند از ایشان و گفته اند که جن از جهت عداوتے که بالطبع با انسان دارند باین علاقه با شیاطین دوستند و چون خوانده شود عزائم باسماے شیاطین اجابت میکنند آنرا و بیرون میروند از جاے خود و همچنین لدیغ چون آن نیز گاہی اثر جن میباشد بتمثل وی بصورت مار بر گاه رقیه خوانده شود باسماء شیاطین سیلان میکند سموم آن از بدن انسان از جهت مکروه است رقیه که بذکر اللہ و اسما و صفات وے خاصه نبود و بالجمله اجماع دارند علماے امت بر کراہت رقیه بغیر کتاب اللہ و اسما و صفات وے و ابن وہب از امام مالک نقل کرده است کراہت رقیه بحدید و ملح و عقد خیط و خاتم سلیمان که مینویسند و گفت که نبود اینہا امر قدما در اسلام و اللہ اعلم و آن حضرت صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم میفرمود که العین حق و لو کان شئ سابق القدر لسبقته العین تاثیر عین یعنے چشم زخم و کار کردن آن حق و ثابت ست در نفس الامر و حق تعالے این خاصیت در بعض نفوس نهاده است چنانچه در سحر و اگر می بود چیزے که پیش دستی و غلبه میکرد قضا و قدر را هر آئینه سبقت میکرد آنرا عین و این مبالغه است در تاثیر عین و رخصت میفرمود که افسون کنند از چشم زخم و از حمه یعنے نیش عقرب و از نملة ریشها که بر پهلو ها ظاهر شود چنانکه بیاید بالک روایت کرد که عامر بن ربیعه سهل بن حنیف را دید که غسل میکرد و در حسن بدن او تامل کرد و گفت واللہ

واگر بعد از تحریم بود بجهت توهم حل آن باشد برائے شفا فرمود آن نیز جائز نیست فافہم و در سنن نسائی مروی ست کہ طبیبی ذکر کرد کہ درین دوا ضفدع بکار مے آید او را نہی فرمود از قتل ضفدع و بکار بردن آن در دوا و در حدیث دیگر ثابت شدہ من تداوی بالخمر فلا شفاہ اللہ کسیکہ تداوی کند بخمر شفا ندہد او را خدا یتعالے دعاست یا خبر واللہ اعلم **فصل** در علاج قتل تبر اشیدن سر فرمودے تا مسام انجزہ منفتح شود و تصاعد کند و مادہ کہ قتل ازان متولد میشود ضعیف گردد پوشیدن حریر را نیز در علاج قتل فرمودے و از بعض شروح موجز تخصیص آن بنوعی خاص نیز نقل کردیم چنانچہ گذشت **فصل** در معالجہ بادویۂ روحانیہ ربانیہ و ادویۂ مرکبہ ازان و از طبیعیہ بدان کہ شفائے اعم و نفع و اعظم از قرآن فرود نیامدہ چنانچہ فرمود و ننزل من القرآن ما ہو شفاء و رحمۃ للمؤمنین و کلمہ من درینجا بیانیہ است نہ تبعیضیہ و قرآن شفاست از امراض روحانیہ و جسمانیہ چہ امراض روحانی اعتقادات فاسدہ و اخلاق ذمیمہ و اعمال قبیحہ است و قرآن مشتمل ست بر بیان معالجات و ارشاد بطریق ازالۂ آنہا بر وجہ اتم و اکمل و اما بودن او شفا از امراض جسمانیہ بجہت آنست کہ تبرک و تیمن بقرأت وے نافع ست در بسیارے از امراض و بلایا و منزیل و دافع ست مر آنہا را چنانچہ در احادیث آمدہ کہ من لم یستشف بالقرآن فلا شفاہ اللہ و فاتحۃ الکتاب دواء کل داء و امثال ذلک و ہمچنین رقیہ لدیغ بفاتحۃ الکتاب مجرب اکابر ست و نیز در بعض ادعیۂ ماثورہ آمدہ است وان تجعل القرآن ربیع قلبی و شفاء صدری و باید دانست کہ آیات و اذکار و ادعیۂ کہ استشفاء و رقیہ کردہ میشود بدان نفع و شفا در ذات آنہاست ولیکن صلاحیت و قبول محل و قوت ہمت فاعل و تاثیر وے شرط ست و اگر تخلف کند شفا یا از جہت ضعف تاثیر و ہمت فاعل ست یا از ممر عدم قبول محل منفعل یا در بعض ما نعے قوی ست کہ با وجود قوت فاعل و صلاحیت منفعل حاجب و حاجز از وصول اثر و ظہور تاثیر آمدہ و این در ادویہ حسیہ نیز پیدا ست و عدم تاثیر آن گاہے از جہت عدم قبول طبیعت ست مر دوا را و گاہے از جہت وجود مانع از رسیدن اثر دوا ست بوے زیرا کہ طبیعت چون بگیرد دوا را بقبول تمام انتفاع بدن نیز برحسب قبول بود و ہمچنین قلب چون رستے و تعاویذ را نگیرد بقبول تام و ہمت قوے تاثیر کند در ازالۂ علت و ہمچنین دعا کہ صدق توجہ و حضور قلب در وے نیز معتبر ست و عدم اجابت وے گاہے بجہت ضعف نفس دعاست کہ مرضے و محبوب الٰہی تعالے نیست و گاہے از جہت ضعف قلب و عدم اقبال اوست بر جناب عزت در وقت دعا بحضور تام و توجہ کمال و گاہے از جہت وجود مانع ست از اجابت مثل اکل حرام و ارتکاب ظلم و ما شد آن و رقیہ بمعوذات و غیر آن از اسماے الٰہی طب روحانی ست اگر جارے شود بر لسان ابرار و اتقیا بتوجہ تام و ہمت تمام ولیکن چون وجود این نوع عزیز و نادر ست مردم دست بطب جسمانی زدہ ازان فارغ و غافل نشستند و بتحقیق اجماع کردہ اند علما بر جواز رقیہ نزد اجتماع سہ شرط یکی آنکہ بکلام خدا و اسما و صفات و یتعالے باشد و بزبان عرب باشد یا بزبان دیگر کہ معنے آن معلوم بود با عتقاد آنکہ موثر حقیقے اوست تعالے شانہ و در صحیح مسلم از حدیث عوف بن مالک آمدہ کہ گفت رقیہ میکردیم ما در زمان جاہلیت پس گفتم یا رسول اللہ چہ میفرمائی درین باب فرمود عرض کنید رقیہائے خود را بر من اگر در ان شرکے نبود بکنید باکے نیست و نیز در حدیث مسلم از جابر آمدہ کہ نہی کرد آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم از رقے پس بعض صحابہ آمدند و گفتند نزد ما رقیہ بود کہ برائے

وعدم اجتناب و احتراز ست وہمہ بتقدیر او ست ولیکن امر باحتراز از ایشان برائے آن فرمود تا اگر کسے را
آن مرض بتقدیر الٰہی برسد مبادا تصور آن کند کہ عدوے حق ست و در دام شرک خفیے بیفتد پس امر بفرار از مجذوم
و نہی از قرب و مصاحبت او از یں جہت ست نہ از جہت احتمال عدوے و رسیدن آن بعلت مصاحبت تا اگر
کسے را یقین بتقدیر الٰہی کامل بود و این تصور و توہم نبود اجتناب در حق وے لازم نبود و بریں جواب راجح و معمول
حدیث لاعدوی بود و حدیث فرار غیر معمول و بعض حدیث فرار و اجتناب را ترجیح کردہ و ام بدان برائے استحباب
داشتہ چنانکہ گفت و بعض جواب میگویند کہ امر باجتناب از مجذوم بطریق استحباب ست و اختیار و ارشاد
نہ برائے ایجاب و الزام و دلالت امر مجذوم برائے بیان جواز فعل و اعلام بآنکہ این حرام نیست و امر باجتناب
برائے وجوب نہ و بعض میگویند کہ حدیث لاعدوی حق ست ولیکن کلیہ نیست و مخصوص ست بغیر جذام و امثال
آن و اینہا مستثنے و خارج اند از ان کلیہ و شاید کہ حق تعالے در اینہا خاصیتے و تاثیرے نہادہ باشد و رد عدوی
چنانکہ از حدیث نفے تشاؤم امراۃ و فرس و دار مستثنے ست نزد بعض و جواب تحقیقے این ست کہ بدان اشارت
کرد بقول خود کہ گفت و بعض و جواب میگویند کہ این خطاب کلی نیست بلکہ ہر قومے را خطاب کرد بانچہ لائق و
فراخور حال وے بود پس کسیکہ قوت ایمان و توکل وے بغایت بود او را از مخالطت و معاشرت ایشان
ضررے نیست و وے مامور و مخاطب نیست بفرار و اجتناب زیرا کہ قوت ایمان وے قوت عدوی را
واقع ست و اما ضعفا را باحتیاط و احتراز فرمود و خود ہر دو صورت را مباشرت کرد تا اقتدا کنند بوے و قوی
بطریقۂ توکل اخذ کند و ضعیف بطریقۂ تحفظ **فصل در تداوے بمحرمات** از تداوے بمحرمات منع
فرمودے ابو درداء روایت کند کہ آن حضرت صلے اللہ علیہ و آلہ وسلم فرمود ان اللہ انزل الداء و الدواء و جعل
لکل داء دواء فتداووا و لا تداووا بالحرام خدائے تعالے فرستاد درد را و دارو را و ہر درد را دوائی پیدا کرد
پس دوا کنید ولیکن بامرے کہ آنرا حرام گردانیدہ است نکنید و ابن مسعود روایت کرد ان اللہ لم یجعل شفاءکم
فیما حرم علیکم و طارق جعفی سوال کرد از خمر ساختن نہی فرمود گفت برائے دوا میسازم فرمود لیس بدواء ولکنہ
داء یعنے خمر خوردن برائے دوائے بدن نیسازے ولیکن وے در حقیقت درد ست کہ بدین تو ضرر دارد
و ظاہر آنست کہ مراد در بدن ست و سبب شفائے آن نیست چنانچہ از احادیث دیگر ظاہر ست و محققین
اطبائے اسلامیہ میگویند کہ در قول حق تعالے فیہ رجس و منافع للناس مراد منفعت بدن و صحت
وے نیست بلکہ انتعاش و نشاط طبیعت ست کہ بتناول آن پیدا میشود و در آخر مضرت ببدن و مہلک
ست چنانکہ از حال اہل ادمان ظاہر میگردد و در لفظے دیگر در سنن ابی داؤد و ترمذی ست عن طارق قلت
یا رسول اللہ ان بارضنا اعنابا نعتصرہا و نشرب منہا قال لا طارق بحضرت صلے اللہ علیہ و آلہ وسلم عرضہ داشت
کہ در زمین ما انگور بسیار ست عصر میکنیم آنرا یعنے خمر میسازیم و مینوشیم آنرا فرمود ننوشید کہ حرام ست
فراجعتہ مرات انا نستشفی للمریض پس باز گفتم کہ ما بدان طلب شفائے مریض میکنیم و باین قصد میخوریم قال ان ذلک
لیس شفاء ولکنہ داء فرمود این شفا نیست ولیکن علت و در دست این پرسیدن طارق اگر پیش از علم تحریم
خمر ست خود درست ست و آن حضرت صلے اللہ علیہ و آلہ وسلم تنبیہ کرد بر تحریم آن کہ موجب نص قرآنی ست

قال لهما ایکما اطب گفت زید بن اسلم کہ فرمود آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم مر آن دو مرد را کدام یکے از شما طبیب تر و حاذق تر ست یعنے ہر کدام کہ حاذق تر ست و داناتر علاج بکند فقالا اوفی الطب خیر یا رسول اللہ پس آن دو مرد چون از قول آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم تفاوت و تفاضل در طب وبودن یکے بہتر و نافع تر از دیگرے فہمیدند پرسیدند آیا در طب نفعے و خیریتے ہست در نفس الامر و امرے صحیح و مفید ہست فقال انزل الدواء الذی انزل الداء پس فرمود آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم ہر کہ فرستادہ ست درد را ہمان کس فرستادہ ست دوا را یعنے ہر دو بتقدیر الٰہی ست و پیدا کنندہ و تاثیر بخشندہ حق ست سبحانہ و تعالے

فصل در پرہیز پرہیز فرمودے حضرت بنوے صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم از معاشرت ارباب امراض معدیہ کہ از مصاحب دیگر تجاوز کند و برسد چنانکہ جذام و جرب و مانند آن و چون بحکم خاصیت احتمال عدوے و تجاوز دارد و از معاشرت و مخالطت ارباب آن پرہیز کردن فرمود چنانچہ در حدیث ابی ہریرہ مرفوع ست کہ آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم فرمود فر من المجذوم کما تفر من الاسد بگریز از صاحب جذام چنانچہ میگریزے از شیر تا ہتو نرسد و ترا ہلاک نکند و در حدیث جابر صحیح ست انہ کان فی وفد ثقیف رجل مجذوم فقال انا بایعناک فارجع مردے از ثقیف برای بیعت اسلام بحضرت آمدہ بود کہ مجذوم بود پس آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم او را بنجو و نطلبید و دست ویرا در دست خود نگرفت و فرمود بیعت کردیم با تو ارجع قصد و نیت دست گرفتن حاجت نیست برگرد و نزد ما مباش و در حدیث ابن عباس مرفوع ست کہ آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم فرمود لا تدیموا النظر الی المجذومین بسیار نظر نکنید بجانب مجذومان کہ مکروہ است و ناخوش آیندہ و احتمال ضرر نیز دارد و احتمال دارد کہ ناطلبیدن آن ثقفی مجذوم در حضور و ہمچنین نہی از ادامت نظر بجہت آن بود تا وے محجوب و محقر نہ نماید و اید انکشد و اللہ اعلم و لیکن سوق کلام مصنف دریانست کہ مراد ہمان معنے اول کہ ناظر در التقا و اجتناب ست و در حدیث دیگر آمدہ کلم المجذوم و بینک و بینہ قید رمح او رمحین سخن کن با مجذوم از دور اقل آنکہ میان تو و میان وے مسافت یک نیزہ وارے بود یا دو نیزہ وارے و جذام مرضے خبیث ست باعتبار اہلاک و تغییر و تقبیح ہیأت و صورت و احتمال تجاوز و رسیدن بغیر کہ از انتشار سودا کہ متولد از خون فاسد و احتراق اوست در ہمہ بدن پیدا مے آید و مزاج اعضا تباہ میشود و شکل اعضا و ہیأت آن متغیر میگردد و این احادیث و مانند آن ناظر بجانب التقا و پرہیز ست از مجذوم و در احادیث دیگر آمدہ کہ آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم با مجذوم طعام خورد و دست ویرا در کاسۂ خویش نہاد و گفت کل بسم اللہ ثقۃ باللہ و توکلا علیہ بخور بنام خدا و اعتماد و توکل میکنم من در خوردن با تو بر خدا و حدیث لا عدوے و لا طیرۃ نیز ناظر در عدم اجتناب و احتراز ست چہ میفرماید کہ تجاوز مرض و رسیدن آن از یکے بدیگرے نمی باشد و فال بد کہ از طیور و مانند آن میگیرند و شوم مے پندارند چیزے نیست و باطل ست و در حدیث دیگر آمدہ کہ شتر سے بود گرگین در میان شتران عرض کردند بحضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم کہ این را در میان نہ بندند کہ جرب از وے بدیگران سرایت خواہد کرد فرمود این را کہ جرب رسیدہ است از کجا رسیدہ است یعنے این چیزے نیست ہمہ بتقدیر پروردگار تعالے ست پس میان این احادیث کہ ناظر در عدم اجتناب اند و احادیث دیگر کہ بر خلاف آن دلالت دارند منافات و معارضہ نماید جواب ازین میگویند کہ اصل عدم عدوے

گفت لبید بن اعصم یہودے گفت در چہ چیز کردہ گفت در مشط و مشاطہ مشط بضم میم شانہ و مشاطہ بالضم موہای کہ
می افتد از سر در ریش شبانہ کردن و در دعائے شگوفہ نخل نر گفت آنرا کجا پنہان کردہ اند گفت در بیر ذروان نام چاہی ست کہ
در انجا بود و در روایتے اروان بالف و گفتہ اند کہ این صحیح ترست پس رفت آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم
با چندے از صحابہ بران چاہ و فرمود ہمین چاہ است کہ نمودہ بود ند مرا و آب وے سرخ بود گویا حنا آب
کردہ اند و نخلہاے او گویا روئس شیاطین پس برآوردند از وے آن سحر را اینچنین آمدہ در صحیحین و در
روایتے از بخارے آمدہ کہ عائشہؓ گفت چرا فاش نمیکنے یا رسول اللہ این را گفت خوش ندارم کہ پراگندہ کنم
بر مردم شر را و در حدیث ابن عباس نزد بیہقی بسند ضعیف آمدہ کہ در انجا وترے یعنے زہ کمان را یافتند
کہ در وے یازدہ گرہ بود و فرود آمد سورۃ الفلق والناس ہر آیتے کہ میخواند ند گرہے از ان کشادہ میشد
و نیز از ابن عباس آمدہ کہ چون فرستاد آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم علے و عمار را برای استخراج سحر از ان
چاہ پس یافتند یازدہ گرہ را و در روایتے در فتح الباری ذکر کردہ کہ فرود آمد مروے پس یافت طلعۂ
نخل را در وے تمثال آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم از موم ساختہ و در ان تمثال سوزنہا خلانیدہ
و رشتہ در وے یازدہ گرہ زدہ پس فرود آمد جبرئیل بمعوذتین بر آیتے کہ میخواند ند گرہے کشادہ میگشت
و ہر سوزنے کہ میکشیدند الم تشکین میہ یافت بعد از برآمدن آن راحتے پیدا میشد و اللہ اعلم **فصل در**
معالجہ بدن گاہے معالجۂ بدن بقے فرمودے عن معدان عن ابی الدرداء ان النبی صلے اللہ علیہ
وآلہ وسلم قاء فتوضأ فلقیت ثوبان فذکرت لہ فقال صدق انا صببت لہ وضوءہ معدان ابن طلحہ کہ از کبار
تابعین ست از ابی الدرداءؓ روایت کردہ کہ پیغمبر خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم قے کرد پس ازان وضو ساخت
گفت معدان بعد ازان ملاقات کردم ثوبان را کہ مولاے آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم بود و در سفر
و حضر تا آخر عمر در خدمت بود و ذکر کردم با وے انچہ ابو الدرداء گفتہ بود ثوبان گفت راست گفت ابو الدرداء
من ریختہ بودم آب وضو را برائے وے و قے یکے از استفراغات پنجگانہ است کہ آن پنج اصل انواع
استفراغات ست و آن پنج اسہال ست و قی را خراج دم و خروج انجرہ و عرق و سنت بر ہر پنج وارد شدہ
چنانچہ یاد کردیم پوشیدہ نماند کہ خروج انجرہ و عرق را صریح ذکر نکردہ است مگر آنکہ آن لازم بعض معالجات
کہ مذکور شدہ بودہ باشد **فصل** اگر کسے معالجہ کردے و طب ندانستی او را تضمین فرمودے عن عمرو
بن العاص یرقہ من تطبب ولم یعلم منہ الطب قبل ذلک فہو ضامن کسیکہ علاج کند کسے را و بے آنکہ طبیب باشد
و دانا بطب وے ضامن ست و علماء اخلاف نیست کہ ہر کہ نادانی طبیبی کند و مریض را ہلاک کند یا عضوے
از اعضاے او را یا مال او را تلف کند ہر وے ضمان لازم آید و اگر او طبیب بودے ارشاد نمودی با آنکہ
در طب حاذق ترست امام مالک رحمہ اللہ در موطا روایت کردہ از زید بن اسلم ان رجلا فی زمن رسول اللہ
مردے در زمان پیغمبر خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم جرح فانخقن الدم مجروح شد پس محتبس شد خون و رصاحت
دی دان الرجل و عار جلین من سنبے انمار فنظر الیہ و آن مرد و مرد را از قبیلہ کہ نام آن بنے انمار ست ازبرائے
علاج طلبید پس نظر کردند آن دو مرد در حال آن مجروح نا علاج کنند فزعم ان رسول اللہ صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم

خاصیت وے چنین واقع شدہ است کہ دفع زہر میکند و تاثیر آن دران معلوم ست قطعاً ولیکن علت آن معلوم نہ
چنانکہ زہر مہرہ کہ میباشد و در ادویہ مثل این بسیار ست و ہر کہ دوا نیابد باید کہ مبادرت نماید باستفراغ و انفع انواع
استفراغ حجامت ست و لہذا آن حضرت صلے اللہ علیہ و آلہ وسلم اختیار کرد واللہ اعلم **فصل در علاج**
سحر چون بعضے سحر کردند ذات مقدس نبوے صلے اللہ علیہ و آلہ وسلم بیمار شد گفتہ اند کہ حکمت در تاثیر سحر در آن حضرت
مقدس آن بود کہ مقرر ست کہ سحر در ساحر تصرف و تاثیر نکند و چون یہود نا بہبود و دیگر مشرکان آن حضرت صلی اللہ
علیہ و آلہ وسلم را نسبت بسحر میکردند حق سبحانہ و تعالی تاثیر سحر در وے نزاہت ساخت عزت و کمال ویرا ازین نسبت
اظہار کرد و کذب دعوے و بطلان اتہام ایشان را واضح نمود و بالجملہ چون ذات مقدس وی از سحر یہود بیمار شد فرمود
تا برسہ مبارک وے حجامت کردند و کسیکہ از دین و ایمان حظے ندارد ہر آئنہ این علاج را انکار میکند و میگوید کہ
حجامت قسمے از استفراغ ست بعلاج سحر چہ مناسبت دارد و دفع وے چگونہ کند و اگر از کفار اطبا چون جالینوس
و ارسطاطالیس نقل کردندے البتہ آن کس بجہت زیغے کہ در باطن دارد انکار نکردے و گفتی چون ایشان
چنین حکم کردہ اند لابد ببود جہے و حکمتی نخواہد بود بعد ازان اشارت کرد بمعقولیت حکمت در نفع حجامت در دفع
سحر بقول خود کہ گفت و چون مادہ سحر بسر مبارک رسیدہ بود و در قواے دماغیہ تاثیر کردہ چنان تخیل میکرد کہ چیزے
کہ نکردہ است کردہ میشنید و این تصرف ست از ساحر در طبیعت و مادہ و موے تا آن مادہ بر بطن مقدم دماغ
غلبہ کرد و مزاج آن از طبیعت اصلے برگشت زیرا کہ سحر مرکب ست از تاثیرات ارواح خبیثہ از جن و شیاطین
و خبائث نفوس بشرے و انفعال قواے طبیعیہ بدنیہ ازان تاثیرات و بالجملہ چون تاثیر سحر در بدن و روح حیوانی
ست کہ مادۂ آن دمی ست کہ بعد از انہضام آن در تجویف قلب بخارے لطیف بطون دماغ متصاعد گشتہ
حامل قواے دماغیہ میگردد و تاثیر و تصرف سحر مزاج آن محل متضرر و خارج از طبیعت اصلی میگردد و استعمال حجامت
در محلے کہ بسحر متضرر شدہ باشد غایت حکمت و نہایت حسن معالجت ست و استبعاد و انکار آن از جہل بصناعت
طب و عدم درک حکمت و خواص اشیاست و از جملہ علاجات عظیمۃ النفع در سحر ادویۂ ربانی الٰہی ست از آیات و
دعوات کہ ابطال آن میکنند و چند انکہ تاثیر آنہا بقوت ہمت و تصرف و توجہ و طہارت و یقین ایمانے اقوی بود
ابطال سحر زود تر حاصل شود لاجرم چون معوذتین منزل شد فی الحال سحر بکلے باطل شد بدانکہ در احادیث صحیحہ
ثابت شدہ کہ آن حضرت را صلے اللہ علیہ و آلہ وسلم سحر کردند و تاثیر آن در ذات شریف وے ظاہر شدہ از عروض
نسیان و تخیل و ضعف قوت جماع و امثال آن و وقوع این حادثہ بعد از رجوع از حدیبیہ بود در ذی الحجہ در آخر
سنہ سادسہ و مدت بقاے این عارضہ بقولے چہل روز و در روایتے شش ماہ و در روایتے یکسال بود و غالباً
زور و قوت آن چہل روز بود و وجود آثار و بقایاے آن از اول تا آخر تا مدت مدید بامتداد کشیدہ و اللہ اعلم
تا شبے نزد عائشہؓ بود دعا کرد و بسیار کرد و پستر گفت یا عائشہؓ آیا آگاہ ہستے تو بآنکہ آگاہ بنیدہ شدم من بآنکہ
حق تعالے فتوے دادمرا در آنچہ استفتا کردم ازوے اجابت کرد آنچہ سوال کردم آمدند مرا دو مرد و نشست
یکے ازان دو نزد سر من و دیگرے نزد یک پایہاے من و گفت یکی ازان دو مرد مصاحب خود را چہ حال
این مرد را و وجع وے از چیست گفت مطبوب ست یعنے مسحور و طب بمعنی سحر آید گفت کہ سحر کردہ است او را

میشد ندو میرفتند بخانها و الخانهای خود امرت ببرمته تلبینه فطبخت حکم میکرد عائشه بپختن دیگی از تلبینه پس پخته میشد تلبینه وصنعت ثرید ثم صبت التلبینة علیه ومیساخت عائشه اشکنه پستر میریخت تلبینه بران اشکنه ثم قالت کلوا منها پستر میفرمود بخورید ازین تلبینه که ریخته شده است بر اشکنه فانی سمعت رسول الله صلے الله علیه وآله وسلم یقول التلبینة مجمة لفواد المریض وتذهب ببعض الحزن زیرا که من شنیده ام رسول خدا صلے الله علیه وآله وسلم را که میفرمود خوردن تلبینه راحت دهنده است مرد ل بیمار را ومیبرد از دل غم واندوه را ودر حدیثی دیگر آمده علیکم بالبغیض النافع التلبین لازم گیرید برخود دشمن نفع کننده را که تلبین ست دشمن یا باعتبار آنکه دوا مبغوض ومکروه است نزد طبع وشهوت نفس دران نه ولیکن نافع است در دفع مرض واندوه ودوست داشته شده است از جهت یا باعتبار آنکه این طعام در مزاق طبع چندان خوش آینده نیست وخوش ولذیذ نه اما باید خورد برای نفع ودفع کراهت مرض را وهم در حدیث عائشه ثابت شده که گفت کان رسول الله بود رسول خدا صلے الله علیه وآله وسلم اذا قیل له ان فلانا وجع لا یطعم الطعام وقتیکه گفته میشد آن حضرت صلے الله علیه وآله وسلم را که فلان کس دردناک ست نمیخورد طعام را فقال علیکم بالتلبینة فحسوه ایاها لازم گیرید تلبینه وبنوشانید اورا وکان یقول والذی نفسی بیده انها لتغسل ببطن احدکم کما تغسل احدکم بالماء وجهها من الوسخ ومیفرمود سوگند پروردگار که تلبینه میشوید وصاف میگرداند از آلایش شکم یکے از شما چنانچه میشوید یکے از زنان شما روے خود را از چرک وتخصیص شستن روے زنان بجهت آن خواهد بود که مبالغه زنان در شست وشوے روے از چرک بیشتر از مردان ست **فصل در علاج زهر** در خیبر زنے گوسفند بریان بزهر آلوده کرد وپیش رسول خدا صلے الله علیه وآله وسلم آورد ازان تناول فرمود گوسفند بریان بنطق آمد که زیاده ازین ازمن مخور که زهر آلوده ام آن زن را طلب کرد وگفت چرا چنین کردے گفت اگر پیغمبر ے ترا زیان نرسد وآنکه چند لقمه بخورد وبعد ازان خبر دارشد برائے ظهور معجزه بود ویکے از صحابه که خورده بود بمرد درین نیز ظهور امتیاز واعجاز بود ودر روایت آمده که آن زن را بقصاص آن صحابی بکشتند ودران حضرت صلے الله علیه وآله وسلم زهر آن گوسفند کارگر نیفتاد واما بے تاثیرے نبود پس حجامت کرد بین الکتفین درسه موضع وامر کرد دیگران را تا حجامت کنند وبعد ازان سه سال بزیست زیرا که غزوهٔ خیبر درسال هفتم بود وهر سال فرمودے که همیشه الم لقمه که در خیبر خوردم مے یابم تا سال وفات رسید فرمود ما زالت احد من الاکلة التی اکلت من الشاة یوم خیبر حتی کان هذا اوان انقطاع الابهر منی فتوفی رسول الله صلے الله علیه وآله وسلم شهید افرمود همیشه مے یافتم ازان لقمه که خورده بودم از گوسفند زهر آلوده روز خیبر تا شد اکنون وقت گسستن رگ سینهٔ من ازان پس وفات یافت رسول خدا صلے الله علیه وآله وسلم شهید وحکمت الٰهی در بقای اثر آن تا وقت موت شریف این بود ومعالجهٔ زهر بر دو نوع ست یکے باستفراغات که مجموع آن پنج قسم ست چنانکه بیاید دوم بادویه که معارض زهر باشد بکیفیت یا بخاصیت تاثیر دوا ودفع مرض دو نوع ست یا بکیفیت چنانکه داروے گرم در دفع برودت وسرد در دفع حرارت شما یا بخاصیت ست چنانکه بعض تریاقها که اصلا کیفیت آنها معلوم نیست ولیکن

معلوم کرد و چنانچه گفت و در روایت ابی سعید خدری میگوید فامقلوه فانه یقدم السم او یؤخر الشفاء و در حدیث
دو امرست یعنی فقهی و طبی ما فقهی آن ست بر آنکه اگر مگس در آبی یا در مائعی یعنی امر سیال مثل سرکه و شوربا و جز آن
افتد و بمیرد آن را نجس نکند و این قول جمهور علماست و مذهب امام ابوحنیفه نیز همین ست و اما امر طبی در دفع
ضرر اشیاست باضداد زیرا که مگس چون در طعام یا شراب افتاد خواهد که دفع ضرر آن البسلاحی که دارد که آن بیرز هر آلوده
بکند آنرا مقدم دارد لاجرم فرموده تا مادهٔ سمیت او را بمادهٔ تریاقیت مقابل کند تا ضرر وی دفع شود **فصل**
در تبرات بذریره علاج میفرمود بشره عبارت ست از خراجی کوچک که از ماده تیز برطاهر بدن خروج میکند و ذریره
دوائی ست هندی که از قصب الذریره بیرون می آید عن بعض ازواج النبی صلی الله علیه وآله وسلم
قالت دخل علی النبی صلی الله علیه وآله وسلم وقد خرج فی اصبعی بثرة فقال عندک ذریرة قلت نعم قال ضعیها بعضی
از ازواج مطهره گفته که در آمد پیغمبر صلی الله علیه وآله وسلم بر من و بر آمده بود در انگشت من بثره پس فرمود آنحضرت
صلی الله علیه وآله وسلم بمن نزد تو ذریره هست گفتم آری هست فرمود بنه آنرا بر این بثره و قولی و بخوان این دعا را
اللهم مصغر الکبیر و مکبر الصغیر صغر ما بی و اگر بر کسی ورمی بود وی امر کردی بشگافتن آن عن علی قال دخلت
مع رسول الله صلی الله علیه وآله وسلم علی رجل یعوده لنظهر مدرم فقالوا یا رسول الله نبزغه قال لا قال علی
فابرحت عنه حتی بطت والنبی صلی الله علیه وآله وسلم شاهد امیر المومنین علی گفت در آمدم با پیغمبر خدا صلی الله
علیه وآله وسلم بر مردی که آن حضرت صلی الله علیه وآله وسلم بعیادت وی آمده بود در پشت آن مرد وی بود
گفتند یا رسول الله این غده است و غده نضم عین عقده که در جسد باشد که مادهٔ وی شحم ست و قطعهٔ سخت
که میان عصب افتد فرمود بشگافید آنرا و گفت علی نرفتم من از نجا تا آنکه شگافته شد آن غده و رسول خدا
صلی الله علیه وآله وسلم حاضر بود و یکبار دیگر طبیبی را فرمود تا شکم کسی را که ورم کرده بود بطه کرد یعنی بشگافت
گفتند یا رسول الله صلی الله علیه وآله وسلم هل ینفع الطب آیا فائده میکند طبیبی کردن و علاج نمودن فرمود
الذی انزل الداء انزل الشفاء فیما شاء آن کسی که فرستاده است درد را فرستاده است شفا را در آنچه
خواسته است یعنی حق سبحانه تعالی هر دردرا دوائی پیدا کرده و همه بتقدیر اوست و بمشیت او **فصل**
در بیان شاد نمودن مریض وگاه مریض را فرمودی که بسخنان خوش شاد کنید و اندوه از وی
دفع کنید ابو سعید خدری روایت کرد اذا دخلتم علی المریض فنفسوا فی الاجل فان ذلک لا یرد شیا
وهو یطیب نفس المریض چون در آئید بر بیمار تنفیس و تاخیر کنید در مدت عمر وی یعنی بگوئید که انشاء الله تعالی
عمر تو بسیار ست و اجل تو ممتد اندوه مخور زیرا که این گفتن رد نمیکند چیزی را از تقدیر الهی و خوش میکند نفس بیمار
را و تفریح میکند کربت و اندوه او را و در معالجه حزن و غم امر تلبینه میفرمود و آن طعامی رقیق که از دقیق
غیر منخول یعنی نابیخته سازند و گاهی قدری از عسل نیز بآن همراه کنند بشرط آنکه تمام پخته باشد و در
ایام درقت مثل شیر باشد و از بهجت آنرا تلبینه گویند که از لبن ماخوذ ست خوانند و آنرا حکما ماء الشعیر ست که عمدهٔ
اطباست در معالجه اکثر امراض عن عائشة انها کانت اذا مات المیت من اهلها اجمع لذلک النساء ثم عائشة
آمده است که چون میمرد از خویشان او کسی جمع می شدند بجهت آن زنان ثم تفرقن الی اهلهن بیته متفرقا

این حدیث را در مشکوة از بیهقی در شعب الایمان آورده و در تنزیه الشریعة میگوید که این حدیث باطل ست و اصلی ندارد
و بیهقی در شعب الایمان گفته که اسناد وی ضعیف ست و ذهبی در میزان گفته که منکر ست و ابراهیم که راوی او ست
معتمد نه و حافظ ابن حجر در لسان المیزان گفته که ابن حبان او را در ثقات ذکر کرده و میگوید که طبرانی این حدیث را
در اوسط آورده و معلل ساخته انتهی و در مقاصد حسنه گفته که طبرانی در اوسط این حدیث را از زهاوی از زهری
از ابی هریره آورده و گفته که روایت نکرده این را از زهری مگر زید ابن ابی انیسه و منفرد ست زهاوی بروایت
از وی و ذکر کرد دارقطنی در علل از ین طریق و گفته که صحیح نیست و شناخته نشده است از کلام نبوی و وی
کلام عبد الملک بن سعد بن ابجر ست انتهی **فصل در بیان علاج درد چشم** حضرت رسالت پناه
صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم درد چشم را دوا السکون و آسایش و راحت فرمودے و امیر المومنین علے را در حالت
درد چشم از رطب منع فرمود و هر گاه که یکے از امهات مومنین را چشم درد کردے باوے نزدیک نشدے
تا شفا یافتے اجتناب و احتماے مرد صاحب مدجاع را امرے مقرر ست نزد اطبا و مضرست بآن زیرا که
سبب اثارت بخارست و موجب ضعف اعصاب و دماغ ست امازن را شاید که بجهت تعب و حرکت بود که منافی
سکون و آسایش و راحت ست یا بجهت دیگر این بر تقدیر یست که از نزدیک شدن جماع مراد باشد اما اگر
مراد اختلاط و مباشرت بود آن نیز شاید بعلت خوف وجود حرکات بود و بالجمله عادت شریف انحنین بود طبا و
طبعا و اللہ اعلم **فصل در علاج خدر** دوا ے خدر کلے باب سرد فرمودے خدر بفتح خاے معجمہ
و دال مہملہ علتے ست که حادث میشود در حس لمس و موجب نقصان وی میگردد یا از جهت برودے که احداث
میکند غلظ را در روح یا از جهت کیفیت سمیه که حادث مے شود در عضو چنانکه در گزیدن مار مثلا یا از جهت
غلظ جوهر عصب یا از جهت سده از هر غلظے که باشد یا سبب انضغاط عضو و زیر شدن و مالیده شدن آن
چنانچه حادث میگردد نزد جلوس بر قدم و علاج خدر و فالج و لقوه و رعشه و امثال آن تعدیل مزاج عضو ست
بادهان و اصده و استعمال تریاق و مثرو دیطوس و امثال آن چنانچه در کتب طب مذکور ست و مراد در اینجا بعض
انواع وے خواهد بود چنانکه در حدیث آمده است که مجمعے در راه بدرختے رسیدند و ندانسته از ان درخت
تناول کردند بر جاے فسرده شدند و حس و حرکت ایشان باطل شد پیغمبر صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم فرمود قرسوا المانوی
وصبوا علیهم فیما بین الاذانین یعنے سرد کنید آب را در خیکها و بر ایشان بریزید در میان دو بانگ نماز یعنے بانگ
و اقامت یعنے مراد باذانین اینجا اذان و اقامت ست بطریق تغلیب و اطلاق اذان بر اقامت نیز آمده است
و تعیین وقت فجر غالبا بقرینه تبرید ست و اللہ اعلم و این از افضل معالجات ست و ظاهرا حکمت در ان آنست
که بریختن آب سرد بالنسبة مسامات حرارت در درون محتقن گردد و سبب جلوث حسن و جود آن شود و اللہ اعلم
فصل در اصلاح طعام و شراب که مگس در ان افتد میفرمود مگس را تمام در ان طعام و شراب فرو برید چه
در یک پر وے زهر است و در یکے تریاک و مگس پر زهر آلوده را مقدم میدارد و انیست مضمون حدیثے که
ابو هریره روایت میکند اذا وقع الذباب فی انا احدکم فامقلوه فان فی احد جناحیه داء و فی الآخر شفاء و
از ین حدیث همین قدر معلوم شد که در یک پر وے درد است و در پر دیگر شفا و تقدیم پر زهر بر پر شفا از حدیث

علیہ وآلہ وسلم علے ۱ از خوردن خرما در ایام نقاہت منع فرمود معلوم شد کہ احتما د پرہیز در کار ست وعن صہیب
ومردے ست از صہیبؓ روے قال گفت قدمت علی النبی قدوم آوردم بر پیغمبر صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم وبین یدیہ
خبز وتمر وحال آنکہ پیش آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم نان وخرما حاضر بود فقال ادن وکل پس فرمود نزدیک بیا
وبخور فاخذت تمرا فاکلت پس گرفتم من خرما را وخوردم فقال اتاکل تمرا وبک رمد پس فرمود آن حضرت صلے اللہ علیہ
وآلہ وسلم بطریق انکار وتعجب آیا میخوری خرما را وحال آنکہ تورمد داری وخرما خوردن کسے را کہ رمد دارد نیکو
نباشد فقلت پس گفتم یا رسول اللہ امضغ من الناحیۃ الاخری میخایم خرما از جانب دیگر کہ نہ دران جانب رمد ست
فتبسم رسول اللہ پس خندہ کرد رسول خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم ازین سخن واین سخن از صہیب بطریق مزاح
مشروع بود کہ در واقع حق ست ودر ظاہر منبے از سادہ لوحے ست ومیخواست کہ خرما را بخورد ونگذارد یا ناشے
از حقیقت سادہ لوحے وغفلت از کار وبار دنیا ست واللہ اعلم وقال ان اللہ اذا احب عبدہ حماہ الدنیا کما
یحمی احدکم مریضہ عن الطعام والشراب پس آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم بتقریب ذکر پرہیز واتقا فرمود
چون محبت دارد حق جل وعلا بندۂ خود را نگاہ دارد او را پرہیز فرماید او را از دنیا چنانکہ نگاہ میدارد وپرہیز میفرماید
یکے از شما بیمار خود را از طعام وشراب مخالف ومضر واحتمال دارد کہ این را بتقریب سادگے صہیب ونارسائی
وے بکار وبار دنیا ومعاملۂ آن وغفلت وفراغ وے ازان فرمودہ باشد وتشبیہ آن بحال مریض بموافقت
مقام کہ سخن در مرض واحتما میرفت کردہ باشد وچون تقریب احتما شد شیخ اشارت کرد بہ بعض احادیث کہ
درین باب مذکور ست بدالسنہ وحکم کرد بعدم صحت آن وگفت واما احادیث مشہور کہ بر زبان عوام جاریست
یکے ازان این حدیث ست الحمیۃ راس کل دواء والمعدۃ بفتح میم وکسر عین وبکسر میم وسکون عین نیز آمدہ
بیت کل داء وعود واکل جسدہا اعتاد میگوید پرہیز اصل ہر دواست ومعدہ خانہ ومنزل ہر درد ست ومتعاد
گردانید ہر جسد را آنچہ متعاد او ست یعنے عادت را در طعام وشراب دخل تمام ست طعامی ست کہ یکی را خوردن
آن عادت شدہ باوجود مخالفت ودیگر را متعاد نیست باوجود موافقت آن یکے را ضرر نیارد وگوارا بود واین
دیگر برعکس آن چنانکہ مے گویند العادۃ طبیعۃ ثانیۃ ومیگوید کہ این حدیث از مفتریات وموضوعات ست
وصحیح نشدہ کہ از کلام حارث بن کلدہ است کہ مردے متطبب بود چنانکہ مذکور شد سخاوے در مقاصد حسنہ
حدیث المعدۃ بیت الداء آوردہ وگفتہ کہ صحیح نشد رفع وے بحضرت پیغمبر صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم بلکہ وے
از کلام حارث بن کلدہ است کہ طبیب عرب بود یا غیر وے وگفتہ کہ غزالے در احیا مرفوعاً آوردہ کہ البطنۃ اصل الداء
والحمیۃ اصل الدواء وعود واکل بدن بما اعتاد ومخرج احیا گفتہ کہ نیافتم من این را اصلے ودر حدیثے دیگر آمدہ کہ
نیز ازین قبیل یعنے مشہور ومذکور ست بر زبان مردم وصحیح نشدہ ان المعدۃ حوض البدن والعروق الیہا واردۃ
فاذا صحت المعدۃ صدرت العروق بالصحۃ واذا سقمت المعدۃ صدرت العروق بالسقم گفت معدہ حوض بدن ست
ورگہا بسوے وے آیندہ ومجتمع شوندہ اند چنانکہ جماعہ برائے آب خوردن بر حوض فرود آیند ومجتمع شوند وچون
صحیح ولی علت ست معدہ باز میگردند رگہا از وے بسوے اعضا ومیبرند رطوبات جیدہ کہ صحت بخشند وچون
بیمار ومعلول ست معدہ باز میگردند بہ بیمارے ورطوبات ردیہ را از وے جذب میکنند کہ بیمار میسازد بدانکہ

بریزند علاج را خود بیان کرد و ساختن آن بآن طبیب فرمود از جهت مهارت او در ساختن ولد و کردن واللہ اعلم
و در خرما خاصیت عجیب ست برای این مرض خصوصاً تمر مدینہ خصوصاً عجوہ و در تخصیص ہفت سرے و خاصیتی
ست کہ بوے معلوم شود و عقل را بدرک آن راہ نیست مگر آنکہ منا سبتے و نکتۂ دران اعتبار کند چنانکہ گویند ہفت
عددے مبارک و مشہور و شامل ست مر اکثر اشیا را چنانکہ افلاک و ایام و اعضا و مانند آن اما سبب وجود این
خاصیت دران بحقیقت نتوان یافت و در تناول ہفت خرما خاصیت دفع زہر و سحر نیز موجود ست آنرا نیز
جز بوحے آسمانے نتوان یافت چنانکہ گفت و میفرمود کہ ہر کہ ہر بامداد ہفت عدد خرما از عجوۂ عالیۂ مدینہ بخورد
آن روز زہر و سحر بر وے کارگر نباشد کذا جاء فی الصحیحین و میفرمود عجوۂ عالیہ عالیہ نام ناحیۂ است کہ در جانب قبا
و شرقے اوست و این قسم ترہم دران نواحے باشد شفاے بیمار یہاست و تریاق ست بامداد و این مضمون
این حدیث ست کہ گفت ان فی عجوۃ العالیۃ شفاء من کل داء و انہا ترياق اول البکرۃ و چون دریجا بجہت
عدم درک حقیقت سبب شفا خفائی داشت و از ضعیف الایمانان کہ بسخنان اطبا تقیید اعتقاد تمام
دارند تردد ے و توقفے در اعتقاد آن راہ ے یابد دفع آن علے العموم افادہ کرد و گفت و باید دانست کہ از
شرائط انتفاع بیمار بدارو آنست کہ آنرا باعتقاد نفع قبول کند تا طبیعت بدان اقبال نماید و بآن استعانت کند
بر دفع علت چنانکہ جمعے از اکابر بجہت وثوق و اعتقاد بخربزہ ے کہ فرمودہ است الحبۃ السوداء شفاء من کل
داء الا السام در مجموع امراض معالجہ بحبۃ السوداء کردند و بعض نظر بظاہر کریمہ و فیہ شفاء للناس و در مجموع
امراض عسل بکار داشتند و ببرکت حسن اعتقاد آن امراض دفع شدے

فصل در بیان پرہیز بیماران

بیماران را باحتمالیعنے پرہیز فرمودے و از غذاے مخالف منع کردے و اصل در احتماض تنزیل ست
و ان کنتم مرضے او علے سفر او جاء احد منکم من الغائط او لامستم النساء فلم تجدوا ماء فتیمموا صعیدا طیبا۔ مریض را
از استعمال آب حمیت فرمود یعنے بر تقدیر وجود مرض کہ استعمال آب در وے مضر و مخالف بود تیمم کردن فرمود پس
معلوم شد کہ حمیت و پرہیز کردن مامور بہ است و بہمین قیاس مریض را از تناول غذاے مخالف و ہر چہ ضرر کند
اورا احتمال لازم بود و ام المنذر انصاریہ روایت میکند دخل علے رسول اللہ در آمد بر من پیغمبر خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم
و معہ علی و با آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم علے بود و علے ناقہ من مرض و علی در حال نقاہت بود از مرضیکہ
داشت یعنے از مرض برخاستہ و ہنوز قوت تمام نگرفتہ و بحال اصلی نیامدہ بود و لنا دوال معلقۃ و در خانہ ما خوشہاے
خرما بود آویختہ فقام رسول اللہ صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم یاکل منہا پس آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم ازان تناول
نمودن گرفت و قام علے یاکل منہا و علی نیز ازان خوردن گرفت فطفق النبی صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم یقول لعلی انک
ناقہ پس فرمود آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم مر علے را تو نقاہت دارے مخور حتے گفت تا باز ایستاد علی
از خوردن آن قالت و صنعت شعیرا و سلقا فجئت بہ گفت ام المنذر ساختم طعامے از آرد جو و چغندر پس نزد
آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم آوردم آنرا فقال رسول اللہ پس گفت رسول خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم لعلے
مر علے را من ہذا فاصب فانہ انفع لک ازین طعام بخور کہ نافع ست مر ترا و بیروے من ہذا فاصب فانہ اوفق
لک یعنے در روایتے باین لفظ آمدہ کہ ازین طعام بخور کہ وے موافق ترست مر ترا پس چون آن حضرت صلی اللہ

میخوانند بضم عین مهمله وسکون ذال معجمه معالجه آن بقسط هندی سفر مود وبعض دایها کام کودک را بانگشت الهام عصر می کنند وخون ازان بیرون می آرند آنرا نهی کرد وگفت خیر ماتداوتم بالحجامة والقسط البحری والاعذروا صبیانکم بالغمز فی العذرة بهترین چیزی که مداوات کنید شما بدان چیز یعنی عذره را حجامت ست وقسط بحری که داروی مشهور ست خوشبو وکست نیز گویند وعذاب نکنید خوردان خود را بزیر کردن بانگشت در عذره ودر مسند امام احمد ست دخل رسول الله در آمد پیغمبر خدا صلے الله علیه وآله وسلم علے عائشه رض بر عائشه رض وعندها صبی ونزد عائشه رض خرزے بود که سیل منخراه دماغ را ازدو سوراخ بینی وے خونے میرفت غالبا علاج بعصر وغمز کام بانگشت کرده بودند یا بسبب علتی که داشت خون میرفت فقال ما هذا الصبی پرسید آن حضرت صلے الله علیه وآله وسلم چه شده است مراین کودک را که از بینی او خون میرود فقالوا به العذرة پس گفتند عذره دارد او وجع فی راسه یا دردے ست در سروے فقال ولیکن لا تقتلن اولادکن پس فرمود وای بر شما ے زنان نکشید اولاد خود را بعصر عذره یا بعلاج بد انچه جاهلیت بدان یا بترک علاج والله اعلم ایما امراة اصاب ولدها عذرة او وجع فی راسه وفرمود هر زنیکه بر سد ولد او را عذره یا دردے در سر فلتاخذ قسطا هندیا پس گوکه بگیرد قسط هندے را فلتحکه بماء پس باید که حل کند باب ودر بعض روایات فلتحکه یعنے حک کند آنرا باب ثم تسعطه ایاه پس تر بچکاند ولد را قسط در بینے فامرت عائشه فصنع ذلک بالصبی فبرأ پس فرمود عائشه رض تا کرده شد این علاج بآن صبی پس به شد وچون عذره ماده آن خونے ست که بلغم بر وغالب بود معالجه بقسط موافق بود چه قسط مجفف ست ومقوے عضو ودرین کلام اشارت ست بدفع اشکالے که کرده اند که قسط حار است وعذره که عارض مے شود صبیان را از حرارت مے شود ومزاج ایشان نیز حار ست لاسیما که قطر حجاز نیز حار تقریر جواب آنکه ماده عذره غالب ست بروے بلغم ودر قسط تجفیفے ست که رطوبت را خشک میگرداند وگاهے نفع دوا بخاصیت نیز مے باشد یا آنکه تواند که آن از معجزات وے صلے الله علیه وآله وسلم بود وتسعط که فرمود آنست که دارو را آب کرده بدماغ فرو ریزند وسروے منخفض باشد در حالت استلقا وچون دارو بدماغ برسد بخارا بعطسه بیرون آرد وپیغمبر صلے الله علیه وآله وسلم مدح فرمود تداوی بسعوط را وخود استعاط فرمودے

فصل در علاج درد دل

کسیکه از درد دل شکایت کند اورا منفوذ خوانند زیرا که فواد او وجع یافته است چنانکه سبطون میگویند مر کسی را که بطن وے دردناک ست همچنین کس را دواد بخرما ے مدینه کردے ودر سنن ابی داود ثابت ست عن سعد رض قال گفت سعد مرضت مرضا بیمار شدم بیمار شدنے فاتانے رسول الله صلے الله علیه وآله وسلم یعودنے پس آمد مرا رسول خدا بعیادت من فوضع یده بین ثدیے پس نهاد دست مبارک خود را میان دو پستان من حتے وجدت بردها علی فوادے تا آنکه یافتم سردے وراحت آنرا بر دل خود وقال انک رجل مفئود وفرمود آن حضرت صلے الله علیه وآله وسلم بدرستیکه تو مردے که دل تو درد دارد فات حارث بن کلدة من ثقیف پس بیا حارث بن کلده را که از قبیله ثقیف ست فانه رجل یتطبب پس بدرستیکه وے مردیست که خود را طبیب میگیرد وعلاج میکند بیماران را فلیاخذ سبع تمرات من عجوة المدینة فیجأهن بنواهن ثم لیلدک بهن پس باید که بگیرد حارث هفت خرما را از خرما ے مدینه ازین نوع خرما که او را عجوه میگویند وباید که بکوبد آنها را باخستها ے شان پستر لدود کند وبنوشاند ترا ولدود دارو را گویند که در دهن بیمار

من زیت فقال ما کان اللہ لیقدر فی ذلک الدار ثم قال عزمت علیکم لا یبقی احد فی البیت الا لدالا عمی العباس فانہ لم یشہد کم حاصل معنے حدیث انست کہ این جماعہ دار و در حلق آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم ریختند پس آن حضرت را صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم ناخوش آمد و فرمود در حلق ہمہ اینہا کہ این فعل کردند آن دار و را بریزند و این عمل بشریعت بود از ان حضرت صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم کہ قصاص گرفت از ایشان ولہذا فرمود عباس را نریزند کہ وے شریک نبود و ہر کہ بیرضاے کسے بگمان خطا باو ے عملی کند خصوصاً علاجے کند بنا دانی قصاص آن بروے ثابت گردد یا گیرد یا عفو کند و عنقریب بیاید کہ اگر کسے طب نداند و جاہل بود و دیگر را بجہل خود علاج کند و ضرر آن بدو برسد قصاص و ضمان بروے ثابت گردد واللہ اعلم **فصل در علاج دردسر**

حضرت نبوے را صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم چون دردسر حادث شدے خنا بر سر مبارک نہادے و فرمودے صداع را این سودمند ست فی سنن ابن ماجۃ ان النبی صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم کان اذا صدع لف راسہ بالخناء ویقول انہ نافع باذن اللہ من الصداع چون دردسر میشد آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم را غلاف میکرد و سے پوشید سر مبارک را بخنا و میفرمود کہ این نفع کنندہ ست باذن خدا از دردسر و مراد بآن نوع ست از انواع صداع و آن صداع ست کہ مادے نباشد بلکہ از حرارتے باشد ملتہب و این نوع را خنا نافع ست لاسیما چون بگوبند و باسرکہ آمیختہ کنند و بر پیشانی ضماد کنند و اگر مادے باشد از خون علاج وے بحجامت فرمودے چنانکہ گفت و در سنن ابی داؤد ست ان رسول اللہ صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم ما شکے الیہ احد وجعا فی راسہ الا قال لہ احتجم ولا شکے احد وجعا فی بطنہ الا قال لہ اختضب بالحناء اگر کسے شکایت از دردسر کردی امر بحجامت نمودے و اگر شکایت از دردشکم آوردے خضاب کردن بحنا فرمودے و این نیز در نوعے خاص از دردشکم بودے کہ از حرارت و مانند آن بودے و غالب علاج مخصوص باہل آن دیار فرمودے کہ وقوع آن در ایشان غالب بودے و کلام متعلق بصداع سابقاً در بعض فصول نیز گذشتہ ست فتذکر و در جامع ترمذی ست عن ام رافع قالت کان لا یصیب النبی صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم قرحۃ ولا شوکۃ الا وضع علیہ الحناء نمی برآمد مر آن حضرت را صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم قرحہ در بدن و نمی درآمد خارے و جراحتے مگر آنکہ مے نہاد بروے حنا **فصل در بیان طعام و شراب بیمار**

میفرمود کہ بیماران را اکراہ نکنید بر طعام و شراب چہ خدا تعالی ایشان را طعام و شراب میدہد یعنے تقویت و تربیت وجود ایشان میکند باعمال طبیعت دران و این مضمون انحدیث ست کہ گفت عن عقبۃ بن عامر الجہنی یرفعہ لا تکرہوا مرضاکم علی الطعام والشراب فان اللہ یطعمہم ویسقیہم و حکمت انحدیث ظاہر ست چہ طبیعت مریض بانضاج مادہ و اخراج آن مشغول ست و چون اکراہ مریض کنند بر طعام و شراب طبیعت از فعل خود باز ماند و بہضم طعام و شراب مشغول شود و مادہ خام ماند و مرض قوت گیرد پس دران قوت نباید داد الا چیزے لطیف از اشربہ و اغذیہ کہ بآن تقویتے حاصل شود و طبیعت بآن شئے مشغول نشود چون شرابہاے لطیف و امراق فراریج بشرط آن کہ آن نیز بآن مرض منافی نبود و انعاش قوت ببویہاے عطر و اخبار شادے بخش و بعیادت و تفقد احوال خصوصاً از اکابر و عظما کہ مریض تابع و خادم و محب و معتقد ایشان بود و امثال آن **فصل در علاج عذرہ**

طفلان را در حلق زخمے پیدا مے آید از تو ران خون کہ آنرا عذرہ

نه از جهت اعتذاء سے بدن از وے بلکه از جهت تقویه روح طبیعے بر تصرف در غذا و در شرح دیگر میگوید که منع لیس
او از قبیل ست که حدوث آن بر سبیل تولد ست زیرا که ابریشم فاسد میگرداند آنرا که حادث میشود از بیضها پس
متولد نمیشود از ان قبیل **فصل در ذات الجنب** ذات الجنب ورم حار ست در نواحے صدر در عضلات
باطنه و حجاب داخل یا حجاب حاجز میان آلات غذا و آلات نفس و این را خالص نام ست و این اعظم و اخوف اقسام
اوست یا در عضلات خارجه ظاهره یا حجاب خارج بشارکت جلد و ازاعراض ذات الجنب حمی حاده و سعال و ضیق نفس
و وجع ناخس و عطش و اختلاط ذهن ست و بالجمله آن از امراض شدیده مهلکه است زیرا که حادث ست میان دل
و جگر و علاج آن خالی از تعسرے نیست و آن حضرت صلے اللہ علیه وآله وسلم در علاج وے امر فرمود بے باستعمال
قسط بحرے و آن بضم قاف و سکون سین دوائی ست خشبی معروف بعضے ازان شیرین ست و بعض تلخ و شیرین
روميے ست و سفید که بوے طاهر دارد و تلخ هندے و سیاه که بوے صبر دارد و در جامع ترمذے ست عن زید
بن ارقم ان النبی صلے اللہ علیه وآله وسلم قال تداووا من ذات الجنب بالقسط البحرے والزیت فرمود مداوات کنید
از ذات الجنب بقسط بحرے و روغن زیت و فی حدیث آخر القسط البحرے هو العود الهندے و در صحیح بخاری آمده که
لازم گیرید این عود هندی را که داروی شفاست از نهضت علت یکی ازان ذات الجنب ست و ذات الجنب بر دو
نوع ست حقیقی و غیر حقیقی حقیقے ورمے ست که در غشائی که در میان اضلاع ست پیدا میشود و غیر حقیقے الم جانب
پهلوست که از احتقان بادهاے غلیظ پیدا آید یعنے ذات الجنب بحقیقت نام نوع اول ست و متکلم اطبا هم بر وست و گاهے
برین نوع دوم نیز اطلاق میکنند و این بمجاز ست و دوا براے این نوع ست زیرا که قسط هندے را چون
نیک آس کنند و بزیت آمیخته کنند و بران مکان بمالند یا چند انگشت ازان تناول کنند تحلیل آن ماده کند و اعضاے
باطن را تقویت کند و سد هارا فتح کند و اما نوع حقیقے اگر مادهٔ آن بلغمی باشد هم بدین دوا علاج پذیر بود به تخصیص
در وقت انحطاط مرض و اگر دموے و صفراوے بود علاج آن سخت تر ازین باید کرد چنانکه در کتب طب مذکور ست
و گویا مقصود مصنف ازین کلام رفع استبعاد معالجه ذات الجنب ست بقسط و زیت پس گفت مراد ازینجا ذات الجنب
معنے حقیقے نیست بلکه معنے دیگر ست که بروے نیز اطلاق ذات الجنب میکنند و اگر معنے حقیقے نیز مراد دارند و بیک
قسم وے که مادهٔ او بلغمے باشد تخصیص کنند نیز صورتے دارد و این کلام را ابن قیم از مسیحے نقل کرده کذا فی المواهب
و چون پیغمبر صلے اللہ علیه وآله وسلم بیمار شد اهل حرم و خدام و ممرضان یعنے آنها که بیمار دارے آن حضرت صلی اللہ
علیه وآله وسلم میکردند پنداشتند که خشکے وے از ذات الجنب ست و او را غشے حاصل شده بود لدود در دهان
مبارک وے ریختند چنانکه اشارت کرد که ممکنید تصور کردند که بر عادت بیماران که دارو نخواهند منع میفرماید
چون ازان غشے باز آمد بفرمود تا آن جمع را بکلے همان دارو در حلق ریختند گفتند ما پنداشتیم که نهی تو از برای کراهت
دواست و از ذات الجنب ترسیدیم فرمود که باریتعالے مرا بآن رنج گرفتار نکند و سیاق الحدیث انه اشتد به مرضه
و کان عند میمونة و العباس و ام الفضل بنت الحارث و اسماء بنت عمیس فتشاوروا فی لدده فلدوه و هو مغمور فلما
افاق قال من فعل بی هذا من عمل نساء جئن من هنا و اشار بیده الی ارض الحبشة یشیر به الی ام سلمة و اسماء فقالوا
یا رسول اللہ خشینا بک ان یکون بک ذات الجنب قال فیم لدد تموننی قالوا بالعود الهندی و شیء من ورس و قطرات

وسنوت بفتح سین وضم نون در آخر تاے فوقانیہ زیرا کہ درین دو شفا ست از ہر درد مگر موت و در تفسیر سنوت
ہشت قول ست اول عسل ست دوم ربی ست بضم را و تشدید باے مفتوحہ در وے روغن کہ از عکہ روغن بیرون
مے آرند آمیختہ بروغن عکہ بضم عین و تشدید کاف مفتوحہ آوند روغن خرد تر از قربہ سوم دانہ است مانند زیرہ اما
زیرہ نیست چہارم زیرۂ کرمانی ست پنجم راز یانج ست دواے مشہور ست نافع در فتح سدد و التہاب معدہ و غیر ذلک
و گفتہ اند کہ صحرائی او حار یابس ست در درجۂ ثالثہ و بستانی در ثانیہ ششم شبت حار یابس در درجۂ ثانیہ در انضاج
و تلیین ست نافع ہفتم خرما ہشتم عسلے ست کہ درین ظروف روغن میبا شد و این معنے اقرب ست زیرا کہ سنای
گوفتہ آمیختہ بسنوت کہ عسلے ست مخلوط بروغن برای اسہال اصلح و اقوے باشد و در حدیثے دیگر آمدہ خیر
تلدونیکم بہ السعوط واللدود والحجامۃ والمشی بفتح میم و کسر شین و تشدید یاے تحتانیہ سعوط دوائی ست کہ از راہ بینی
در دماغ بچکانند و لدود دوائے را گویند کہ از جانب دہن در حلق ریزند و مشی دارو سے مسہل نقل این حدیث
درین فصل بجہت ہمین لفظ ست کہ باسہال مناسبت دارد **فصل در خارش بدن** سبب حکہ بخارات
تیز گزندہ است آنکہ یابس ست مختلط صفراے محترقہ مخالط دم ست و رطب از مخالطت بلغم مالح بدم و حدوث
آن غالبا از کثرت اکل طعامہاے مالح حریف و حلو و توابل حارہ و علاج آن در کتب طب مذکور ست مصنف درینجا
علاج خارش کہ از غلبۂ قمل یعنی پیش پیدا شود بیان کرد و گفت و خارش غلبہ قمل را معالجہ بپوشیدن پیراہن ابریشمین
فرمودے در صحیحین آمدہ کہ انس بن مالک گفت عبد الرحمن بن عوف و زبیر ابن العوام را خارش بدن پیدا آمد
و ازان مشقت میدیدند ایشان را رخصت فرمود کہ پیراہن ابریشمین بپوشند و در بعض روایات صحیح مسلم آمدہ
کہ ایشان در بعض غزوات شکایت کردند بحضرت رسالت صلے اللہ علیہ و آلہ وسلم از کثرت قمل پس ایشان را رخصت
داد در پوشیدن پیراہنہاے ابریشمین و بدین حدیث دوام متعلق ست بیکے فقہی و دیگرے طبی اما فقہی حرمت
حریر بر ذکور امت کہ از لفظ رخصت مفہوم شدہ یا آن از احادیث دیگر مفہوم و مقرر ست و مستفاد ازین حدیث
این استثنا کہ ذکر کرد بقول خود الا برای حاجت یا مصلحتے راجح و این مذہب شافعی ست و نزد مالک جائز نیست
و در ہدایہ میگوید لا باس ست بلبس حریر و دیبا در حرب عندہما و روایت کرد شعبے کہ آن حضرت صلے اللہ علیہ و آلہ وسلم
رخصت کرد در لبس حریر و دیبا در حرب زیرا کہ دیباے خالص دافع تر ست مر سختی سلاح را و مہیب تر ست در چشم
عدو و نزد امام ابو حنیفہ مکروہ است از جہت اطلاق نہی و ضرورت منتفع ست بمخلوط انتہی و اما امر طبی تداوے
بلبس حریر از امراض یابسۂ سوداوے زیرا کہ حریر از ادویۂ حیوانی ست و از خواص آن تقویت قلب و تفریح و
دفع غلبہ سودا و امراضے ست کہ از ان پیدا می آید و آن گرم و تر ست و بعض گویند معتدل و دران اصلا چیزے
از یبس و خشونت نیست لاجرم از حکہ و حرب و امثال آن نافع بود و بسبب ملاست قمل دران جاے نگیرد و در موجز
گفتہ کہ ابریشم حار یفرح ست و پوشیدن آن منع میکند قمل را و در شرح وے آوردہ کہ ابو علی بن سینا ابریشم را
در ادویہ قلبیہ آوردہ و گفتہ کہ حار یابس ست در درجۂ اولی و از نجبت در وے تلطیف و تنشیف ست اما تلطیف بحرارت
و تنشیف بہ یبوست و صاحب تقویم گفتہ کہ حار رطب ست و گمان آنست کہ معتدل ست در رطوبت و یبوست و دوے
از مقرحات قرحہ است و مخصوص نیست تقریح وے بمبض ارواح بلکہ ملائم ست مر جوہر روح را مطلقا و فربہ میگرداند

علیہ وآلہ وسلم داغ کرد بر جراحتے کہ او را روز احد رسید و میگوید کہ این خبر صحیح نیست و صحیح آنست کہ فاطمہ رض حصیر پارہ را سوخت و بر جراحت نہاد و این نہ داخل داغ متعارف ست کہ از ان نہی آمدہ چنانکہ گذشت و بالجملہ مختار آنست کہ داغ کردن و سوختن عضو مکروہ است کرابت تحریمی مگر نزد غالب ظن بقول طبیب حاذق واللہ اعلم **فصل در علاج عرق النسا** بسر عین و بفتح نون نام رگی ست کہ ممتد میشود از مفصل ورک و منتہی میشود تا آخر قدم و راے پاشنہ و سابقا معلوم شد کہ ہمان یکرگ ست کہ در دست اکحل نام دارد و در ران نسا و لیکن اینجا عرق النسا گویند باضافت عرق بسوے وے و در انجا عرق الاکحل نیامدہ بلکہ اکحل گویند بے اضافت و گویند کہ تسمیہ این رگ بنسا بجہت آنست کہ الم وے نسیان ماسوے می آرد و شخص را ہم بوے مشغول میدارد و الآن عرق النسا را نام وجعی ست کہ درین رگ پیدا مے شود و ابتدا میکند غالبا از ورک و فرود مے آید تا کعبہ و گاہے تا پاشنہ و گاہی تا انگشتان پای و دراز میگردد بطول زمان و کثرت مادہ و این مرجع سودے ست بعرج النسا گفت پیغمبر صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم فرمود دواء عرق النسا الیۃ شاۃ اعرابیۃ تذاب ثم تجزء ثلثۃ اجزاء ثم تشرب علی الریق فی کل یوم جزء دوائے این درد بنہ گویند اعرابی ست کہ گداختہ شود سہ حصہ ساختہ و آشامیدہ شود ہر روز یک حصہ ازان بر ناشتا چون این مرض از مادۂ غلیظ النوع حادث مے شود یا از میبس مزاج محتاج ست بانضاج و تلیین یعنے بہ پختہ کردن مادہ و نرم ساختن آن تا پختہ و نرم شدہ بریزد و تحلیل رفتہ بدرود و دردبنہ گویند این دو خاصیت موجود کہ انضاج و اخراج ست بآن علاج فرمود و در مواہب میگوید کہ این علاج مخصوص ست بعرب و اہل حجاز و ہر کہ مجاور ایشان ست و انفع علاجات ست نسبت بایشان و گویند اعرابی تخصیص فرمود زیرا کہ اصفر و الطف ست و خاصیت مراعے کہ ہمہ شیح و قیصوم و نباتات لطیف ست در وے حاصل یعنے گویند اعرابی چون این نباتات را میچرد کہ گرم اند و لطیف و خاصیت آن در جمیع اجزاے وے خصوصا در الیہ کہ نرم و لطیف ست حاصل ست لابد نافع تر و سودمند تر ست **فصل در علاج خشکی مزاج** خشکی مزاج را کہ ازان تعبیر بہ یبس طبیعت نیز کردہ اند معالجہ تلیین فرمودے و از براے تلیین سنا را اختیار کردے از اسماء بنت عمیس پرسید یا کنت تستمشین قالت بالشبرم قال حار جار ثم قالت استمشیت بالسنا فقال لو کان شیء یشفی من الموت کان السنا یعنے آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم از اسماء پرسید اسہال طبع بچہ میکردی و مشے داروے را گویند کہ اسہال طبع کند و شکم را نرم گفت بشبرم بضم شین و سکون باء و ضم را و آن گیاہی ست معروف در حجاز کہ پوست بیخ آنرا بکار میدارند فرمود بغایت گرم ست در درجۂ رابع و اطبا منع کردہ اند از استعمال وے از جہت خطر و فرط اسہال ی حار جار اول بجا و دوم بجیم و این لفظ حار جار از باب ابتاع ست کہ لفظے مہمل را بعد از لفظ موضوع کہ متناسب باشند بیارند و برائے مبالغہ گویند مثل حسن بسن و گر بار اسما گفت بسنا دوا کردم فرمود اگر چیزے بودی کہ مرگ را شفا دادے سنا بودے و سنا بفتح سین مہملہ بنت مجازی ست و افضل وے مکی ست و وے دوائے شریف ست کہ اصلا در وے ہیچ ضرر و غائلہ نیست و قریب ست باعتدال و حارست در درجۂ اولے اسہال میکند صفرا و سودا و بلغم را و تقویہ میکند جرم قلب را و از خاصیتہائے اوست نفع از وسواس سودا وے و میفرمود علیکم بالسنا و السنوت فان فیہما شفاء من کل داء الا السام لازم گیرید باستعمال سنا

و داغ کرد و چون سعد بن معاذ زخم خورد و بر اکحل آنرا داغ فرمود و رم کرد بار دیگر داغ فرمود اکحل رگی ست
در وسط ذراع غالب ست فصد وے و او را عرق حیات نام ست در دست و در ہر عضوے از وے
شعبہ است و در فخذ مسمے بنسا ست و در ید باکحل و در پشت بابہر و اسعد بن زرارہ را داغ فرمود از مرض شوکہ
و شوکہ سرخے ست قوی کہ بر روے پیشانی مستولی شود و در قاموس ہی حمرۃ القلو الجسد و جابر را داغ کرد
در اکحل این مجموع احادیث صحیح ست و پیش ازین بیان کردیم کہ نہی کرد امت را از داغ کردن پس میان
این نہی و فعل تعارض و تناقض بود جواب آنست کہ احادیث داغ بر چہار نوع ست بعض دال ست بر فعل
آن حضرت صلے اللہ علیہ و آلہ وسلم داغ را بہ بعض اصحاب و بعض دال ست بر عدم محبت آن و بعض دال
بر ثنا و مدح ترک آن و بعض مشتمل ست بر نہی از ان اما فعل دلالت بر جواز میکند و عدم محبت دلالت بر منع
نمیکند و اما ثنا و مدح مر ترک آنرا دال ست بر افضلیت و اولویت ترک و اما نہی از ان محمول ست بر آنکہ
بر سبیل اختیار بود بے باعثہ ضرورے از مرض و مانند آن یا محمول بر آنکہ ہر چند مرض بود و لیکن احتیاج بان
نبود و بعلاجے دیگر دفع آن ممکن و میسر باشد اما فعل اگر از خوف حدوث مرض بود یا از جہت بر ء مرض روا بود
پس میان احادیث تعارضے نبود بد آنکہ داغ کردن از علاجات طبیہ است کہ استعمال کردہ میشود آنرا
در خلط باغے کہ منحسم و منقطع نمی شود مادۂ او مگر بدان و احادیث و اخبار در باب کی مختلف آمدہ بعض دال بر جواز
چنانکہ بعضے از صحابہ عظام را بدان فرمودہ و مصنف آنرا ذکر کردہ و از انس نیز آمدہ کہ گفت داغ کرد مرا
ابو طلحہ در زمان آن حضرت صلے اللہ علیہ و آلہ وسلم و در موطا از ابن عمر آوردہ کہ وے داغ کردہ از لقوہ و رقیہ
کردہ از عقرب و بعض دال بر نہی از ان و مسلم از عمران بن الحصین آوردہ کہ گفت می شنیدم من سلام ملائکہ را
چون داغ کردم از ان محجوب شدم پس توبہ کردم از ان و رجوع کرد آن حالت کہ داشتم و ترمذے و ابو داؤد ہم
از عمران بن الحصین آوردہ کہ گفت نہی میکرد رسول خدا صلے اللہ علیہ و آلہ وسلم از داغ کردن پس مبتلا شدیم
و داغ کردیم پس نیافتیم فلاح و نجاح و گفتہ اند کہ فرمودن آن حضرت صلے اللہ علیہ و آلہ وسلم بداغ نزد فساد جراحت
و قطع عضو بود و بر ء و صحت در انجا متیقن و نہی بجہت آنکہ در وے الم شدید و خطر عظیم ست و لہذا در زبان عرب
و امثال ایشان شائع شدہ کہ آخر الدواء الکی پس نہی از ان محمول بر کراہت و ترک اولی و افضل باشد و نیز
مردم داغ کردن را در حصول شفا عظیم مے پنداشتند و بدان جزم میکردند و غایت اعتماد و اتکال بران
داشتند و میگفتند کہ اگر آنرا نکنند عضو فاسد گردد و بہلاک و موت انجامد پس نہی کرد ازان تا در ورطہ شرک
خفے در نمانند و از دائرۂ توکل و اعتماد بر فعل فاعل مختار جل جلالہ بیرون نیایند و ہمچنین ست حال در سائر ادویہ
و علاجات اگر اعتقاد جزم کنند و شفا را مستند بدان دانند و آنرا موثر پندارند حرام ست بلا شبہہ و لہذا
در حدیث مدح آن جماعہ کہ افسون نخوانند و داغ ننہند و توکل بر پروردگار خود کنند واقع شدہ و نیز گفتہ اند
کہ داغ کردن از اسباب وہمیہ است کہ مباشرت آن قادح ست در توکل بخلاف معالجہ بادویہ دیگر کہ ظنے
ست و اگر اینجا نیز ظن غالب بر ء حاصل شود جائز ست و در فتح الباری میگوید در ہیچ حدیثے صحیح
نیافتم کہ آن حضرت صلے اللہ علیہ و آلہ وسلم خود را داغ کردہ باشد و بعض توہم کردہ اند کہ وے صلی اللہ

علیہ و آلہ وسلم

جائز نباشد وسادات یعنے خواجہا ویرا گفت تا از خراج وے کہ بروے نہادہ بودند چنانچہ در عرب رسم ست
کہ خواجہا بر غلامان خراجے و وظیفہ معین نہند و قرار دہند تا اینقدر بایشان پیدا کردہ بدہند۔ وباقی صرف
معیشت خود کنند چیزے کم کنند پس چنان کردند واین نشان رضا وخوشحالی آن حضرت صلے اللہ علیہ
وآلہ وسلم ست از عمل وے کہ از خواجہاے وے تخفیف ومسامحہ درخواست کرد ومیفرمود خیر ماندا وتیم بہ الحجامۃ
بہترین چیزے کہ دوا کنید شما بدان چیز حجامت ست یعنے برائے امراض دموے چنانچہ مصنف گفت
ومیفرمود در شب اسرا بر ہیچ گروہ از ملائکہ نگذشتم الا گفتند یا محمد مر امتک بالحجامۃ امر کن امت خود را بحجامت
روایت کرد ایں حدیث را از ابن مسعود ترمذے وابن ماجہ وترمذے گفت ہذا حدیث حسن غریب وسبب
فضیلت حجامت آنست کہ حجامت خون را از نواحے جلد استخراج میکند ومجموع اطبا قائل اند بانکہ در بلاد
گرم حجامت افضل ست از فصد چہ خون ایشان رقیق ست وپختہ وبر سطح بدن مے آید وبحجامت بیرون
مے آید نہ بفصد وفصد اعماق بدن را نافع ست وبہ بلاد بارد مناسب و در صحیحین ست کان رسول اللہ صلی اللہ
علیہ وآلہ وسلم یحتجم ثلاثا واحدہ علے کاہلہ واثنتین علے الاخدعین یعنے حجامت میکرد آن حضرت صلی اللہ
علیہ وآلہ وسلم سہ حجامت یعنے در سہ موضع یکحجامت میان دو شانہ ودو حجامت بر دو رگے کہ بر دو جانب
گردن اند ودر جامع الاصول از حدیث صحیحین وابی داؤد وترمذے باین لفظ آوردہ کہ بود رسول خدا
صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم حجامت میکرد در اخدعین وکاہل وفی الصحیح انہ احتجم وہو محرم فی راسہ بصداع کان بہ
ودر حدیث صحیح آمدہ کہ آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم حجامت کرد در حالت احرام در سر خود از جہت صداعے
کہ در سر داشت ودر روایتے از جہت شقیقۂ کہ داشت وشقیقہ صداعے کہ در یک جانب سر بود ودر نفع حجامت
برائے درد سر احادیث آمدہ واسباب صداع ارتفاع ابخرہ یا اخلاط حارہ یا بارد ہ است بجانب دماغ
اگر منفذے نیافت کہ ازان بدر رود حادث گردد صداع پس اگر مائل شد بیک جانب شقیقہ بود واگر تمام
سر را در گیرد آنرا داء البیضہ گویند بجہت تشبیہ سر بہ بیضۂ سلاح کہ آنرا بیضہ خوانند وگاہے بجہت بعض
حرکات نیز حادث گردد مثل جماع واستفراغ وسہر وکثرت کلام وگاہے از اعراض نفسانیہ مثل ہم وحزن
وجوع نیز حادث گردد وگاہے بجہت حدوث ضربہ در رأس یا ورم دماغ یا برداشتن بار گران کہ زیر کند سر را
یا گرم کردن ویا سرد کردن خارج از اعتدال بود وغالبا نفع حجامت در بعضے ازین اقسام خواہد بود از تاریخ
بخارے وسنن ابوداؤد آوردہ اند کہ شکایت نمیکرد ہیچ یکے در درد سر نزد آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم
مگر آنکہ میفرمود بحجامت وتواند کہ مخصوص بآن بلاد بود واللہ اعلم ودر سنن ابن ماجہ مروی ست کہ جبرئیل امد
وفرمود بحجامت اخدعین وکاہل واطبا گفتہ اند کہ حجامت بر اخدعین نافع ست از امراض رأس ووجع اذنین
وعینین ودندان وبینی ودر سنن ابی داؤد ستانہ احتجم فی ورکہ من وتی کان بہ حجامت کرد در سرین مبارک
از جہت وتی کہ دران داشت ووتی بفتح واو وسکون مثلثہ کوفتہ شدن بدن ست از سقطہ یا ضربہ کہ منتہی
کہ بخلع وکسر نرسد **فصل در بیان داغ کردن** ہرچند داغ کردن دوست نمیداشت وامت را
نہی میکرد ازان اما در وقت ضرورت داغ فرمودے کردن یکبار طبیبے را فرستاد تا ابی ابن کعب را کہ

قریب العهد بنتاج و بول جمال بکسر جیم جمع جمل شتر نر از ادویه معتبره است درین مرض در شرح موجز میگوید کہ لبن لقاح اعرابیه کہ میچرد شیح و قیصوم را خصوصاً وقتیکہ استعمال کنند آنرا در عوض غذا و آب نافع ست درین مرض جداً و تحقیق افتادند جماعه ازین بیماران در بلاد عرب و مضطرب شدند بدان و صحت یافتند ازان و همچنین ابوال ابل و معزا عرابیه انتهی و گفته اند کہ در لبن لقاح جلاء و تلیین و او را راست و تلطیف و تفتیح سده ست خصوصاً وقتیکہ اکثر رعی وی شیح و قیصوم و بابونج و افحوان و اذخر باشد و غیر آن از ادویه کہ نافع ست در استسقا خصوصاً وقتی کہ استعمال کرده شود بحرارت وی کہ بردن آید از پستان و بول فصیل بهمان حرارت کہ بیرون می آید از درون زیرا کہ این بول زیاده میکند ملوحت لبن را و تقطیع میکند فضول را و زیاده میکند اطلاق بطن را **فصل در علاج جراحات بحصیر سوخته اشارت میفرمود و در روز احد چون روی مبارک رسول الله صلی الله علیه وآله وسلم مجروح شد** بجهت آنکہ اسپ آن حضرت صلی الله علیه وآله وسلم بلغزید و در کوے بیفتاد پس مِغفر خود در رخسارهٔ مبارک بخلید و مضبوط شد حتی کہ صحابی بدندان خود آن مِغفر را برآورد تا چند دندان آن صحابی از بیخ برآمد فاطمه رضی الله عنها خون را می شست و امیر المومنین علی آب میریخت و خون منقطع نمی شد فاطمه رض باشارت آن حضرت صلی الله علیه وآله وسلم پارهٔ از حصیر برداشت و بسوخت تا خاکستر شد و آن خاکستر را بر جراحت نهاد در حال خون باز ایستاد و آن حصیر از بردی بود و در ان بلاد بیشتر حصیر از بردی بود خاکستر بردی را قوت تمام ست در بستن خون فی القاموس البردی نبت معروف و در حاشیه کتاب از مهذب نوشته البردی ذو خمر **فصل در فوائد عسل و محجم و داغ کردن** میفرمود کہ شفاء در سه چیز ست شربتی از عسل و بریدن بمحجم و داغ کردن با تش محجم آلتی از حدید کہ بوے حجامت کنند و لفظ حدیث شرطه محجم و شرطه بروزن ضربة زدن بمشرط یعنی نیشتر بر موضع حجامت تا بیرون آید از وے خون و مصنف تعبیر کرد ازان به بریدن بمحجم اما من امت خود را نهی میکنم از داغ کردن با تش بعض گفته اند کہ نهی تنزیه است چه مشهور آنست کہ وے جسم مادهٔ درد میکند و نهی کرد تا اعتقاد نکنند تاثیر و استقلال آنرا و اگر بکنند و امید شفا از جناب حق دارند جائز ست و بعض گفته اند نهی از داغ در موضع خطر و تردد ست علما میگویند این حدیث اشارت ست بمعالجهٔ جمیع امراض مادی چه امراض مادی یا دموی ست یا صفراوی یا بلغمی یا سوداوی اگر دموی ست علاج آن باخراج خون ست و اگر آن سه قسم دیگر ست علاج آن باسهال ست پس بعسل تنبیه کرد بر مسهلات و بمحجم بر فصد و حجامت اشارت کرد بآنکہ بریدن بمحجم اینجا شامل فصد و حجامت هر دو ست و تنبیه است بر آنکہ اخراج دم کند مطلقاً چنانچه ذکر عسل بر مطلق مسهل ست تا هر دو اشارت شود بمعالجهٔ جمیع امراض و در اینجه بیاید از احادیث بر فضیلت حجامت مقابل فصد اراده نموده و تنبیه کرد بداغ کردن با تش بر حالتیکہ طبیب از معالجه عاجز آید و درماند و آخر الدواء الکی زیرا کہ مندفع میشود بوے خلط باغی و منجمد میگردد مادهٔ وے و چون ابوطیبه کہ غلام حجامه بود او را حجامت کرد اجرت زیاده و صاع طعام فرمود و اینجا معلوم شد کہ عمل حجامت مشروع و حلال ست چه اعطاے اجرت بر عمل حرام

میگیرد وچون نمی ازان کردجز صبر ورضا چاره نبود وباللہ التوفیق کذا فی المواہب اللدنیہ **فصل در استسقا**
بدان کہ استسقا مرض بادی ست کہ سبب وی مادہ غریبہ است بارد کہ متحلل میشود اعضا را پس بلند مے شود
وبرمے آید بوے اعضا یا ہمہ اعضاے ظاہرہ یا مواضع خالیہ کہ در وے تدبیر غذا و اخلاط ست وآن
فضاے جوف ست واستسقا بر سہ نوع ست زقی ولحمی وطبلی زقی استسقائے ست کہ برخیزد در وے مادہ
بمواضع مذکورہ ومجتمع مے شود در بطن اسفل مادہ مائیہ رویہ وتسمیہ وے بزقی از جہت تشبیہ بطن صاحب اوست
بمشک پر آب ولہذا احساس کردہ مے شود خضخضۂ آب نزد حرکت وانتقال از جائی بجاے دیگر ولحمی استسقائے
ست کہ پراگندہ مے شود در وے آب یا غون یا مادۂ بلغمیہ بجملۂ اعضا ومحتبس میگردد در خلال لحم پس بالا مے آید
لحم وبلند میگردد ووجہ تسمیہ وے بلحمی بجہت ازدیاد لحم صاحب اوست بحسب ظاہر بخلاف قربی کہ در وے
ازدیاد ست بحسب حقیقت وطبلی استسقائی ست کہ پراگندہ مے شود در وے مادہ ریختہ در مواضع مذکورہ
ومحتقن میگردد دران ومنتفخ میگردد در وے بطن بمادۂ ریختہ باشئے از رطوبت ووجہ تسمیہ او بطبلی بجہت تشبیہ بطن ست
بطبل ولہذا شنیدہ مے شود نزد قرع بطن مثل آواز طبل حضرت نبوے صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم علاج آن
بالبان وابوال شتر میفرمود در صحیحین آمدہ کہ رہطی از قبیلۂ عکل وعرینہ بمدینہ آمدند وہواے مدینہ ایشان را
مخالف آمد پس مستسقی شدند پیش رسول اللہ صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم آمدند وشکایت کردند وگفتند انا اجتوینا
المدینۃ فعظمت بطوننا وارتشت اعضاؤنا بدرستیکہ ما ناسازگار یافتیم ہواے مدینہ را وبیمار ساخت ما را وکلان
شد واما سید شکمہاے ما ومضطرب وسست شد اعضاے ما وارتشت بشین وسین ہر دو آمدہ فرمود لو خرجتم
الی ابل الصدقۃ فشربتم من ابوالہا والبانہا اگر بیرون آئید وبروید بسوے شتران صدقہ وزکوۃ پس بیاشامید
از بول وشیر آنہا نفع کند شما را ودرینجا اختلاف ست نزد امام ابی یوسف حلال ست شرب بول مایوکل لحمہ از جہت
تداوے نہ غیر تداوے واین قصہ دلیل ست بران ونزد امام محمد حلال ست مطلقاً زیرا کہ شفا در حرام نبود
چنانکہ احادیث صحیحہ درین باب آمدہ وچون ثابت شد دران شفا ثابت شد کہ حلال ست وامام ابوحنیفہ گوید
کہ حرام ست مطلقا چہ برائے تداوے وچہ برائے غیر تداوے اقولہ صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم استنزہوا من البول
واذن بشرب آن در قصہ عرینین مخصوص بایشان ست وتحقیق این در کتب اصول فقہ کردہ اند فقعلوا فلما
صحوا عمدوا الی الرعاۃ وقتلوہم واستاقوا الابل وحاربوا اللہ ورسولہ پس عمل کردند آن جماعہ بفرمودۂ آن حضرت
صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم وصحت یافتند وچون صحت یافتند قصد کردند چرانندگان آن شتران را وکشتند ایشان را
وبردند شتران را ومحاربہ کردند خدا ورسول خدا را یعنے راہ زنے کردند فبعث رسول اللہ صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم
فی آثارہم فاخذوا فقطع ایدیہم وارجلہم وسمل اعینہم والقاہم فی الشمس حتے ماتوا پس بفرستاد آن حضرت صلی اللہ
علیہ وآلہ وسلم مردم را در پے ایشان وگرفتار شدند وحکم کرد ببریدن دستہا وپایہاے ایشان وبرآوردن
چشمہاے ایشان بمیل گرم یا بخار واندا ختن ایشان در آفتاب تا جان دادند وگفتہ اند کہ ایشان نیز محاربان
شتران ہمچنین کردہ بودند بقصاص آن بایشان نیز ہمچنین کرد وبعض گفتہ اند کہ این پیش از نزول حدود بود
وبعد از نزول آن نہی کرد از مثلہ ومحققان اطبا را اتفاق ست کہ لبن لقاح بکسر لام جمع نوح ناقہ شیر دار

امارات ست بر استبعاد وجود وے از فساد ہوا و انحصار وے دران نہ دلائل قطعیہ بران و اصل دلیل خبر مخبر صادق
ست اگر بسبب روایت بصحت رسد بعد از صحت آن احتیاج بدلیلے نباشد و ہیچ چیز معارض آن نشود و در روایت
دیگر الطاعون دعوة نبیکم و دجو وطاعون در حق قومے بدعاے پیغمبر اوست کہ دعا کرد تا حق تعالے غذاے را بایشان
بفرستد عموماً یا خصوصاً و این حدیث منافی نیست آنرا کہ حدوث آن بفساد ہوا بود و یا بطعن جن کما لا یخفی و در بعضے
کہ نہی فرمود از در آمدن در شہرے کہ در و وبا باشد و از بیرون رفتن از انجا اشارت ست بہ تحرز و پرہیز تمام از وبا
زیرا کہ در آمدن در محل وبا تعرض ست مر بلا را و القاے نفس ست در تہلکہ و این مخالف شریعت ست و سنافی
عقل و در حدیث دیگر ثابت شدہ ان من القرف التلف بدرستیکہ پیدا میگردد از قرف تلف یعنے قرف سبب
تلف و القاے نفس در تہلکہ است و قرف مدانات مرض و مقارنت وباست پس درین نہی تمام امرست بجذر و حیث
و نہی ست از تعرض اسباب تلف و امانہی از خروج از محلے کہ وبا در آمدہ باشد دران دو معنے بیان کردہ اند یکے
حمل نفس بر توکل و اعتماد کلی بر حق تعالے و صبر بر قضا و رضا بآن و معنے دوم آنکہ اطبا میگویند واجب ست
بر ہر کہ خواہد کہ از وبا احتراز کند تقلیل غذا و اخراج رطوبات فضلیہ از بدن بتدبیر لطیف در مواہب این کلام را
نقل کردہ و بجاے لفظ لطیف مخفف آوردہ و این مناسب ترست بمقام و از ریاضت و حمام پرہیز کند تا فضلات
رویہ کہ در قعر بدن کامن ست یعنے پوشیدہ منبعث نگردد و واجب باشد کہ سکون و آسایش و آرام را اختیار
کند تا از ہیجان اختلاط سالم ماند و شک نیست کہ خروج از ارض وبا و سفر بارض دیگر غالباً بحرکت سخت ممکن شود
و ضرر آن ظاہرست و باین وجہ ظاہر شد کہ نہی از خروج از جائے کہ در وے وبا باشد مقصود ازان علاج علت
وباست و درست آمد ذکر آن در فصل علاج طاعون و وبا کہ مصنف گفتہ و چنانکہ علاج جسمانی بدنے مفہوم شد
علاج روحانی قلبی نیز دریافت از حصول توکل و صبر و رضا فسبحان اللہ ما اتم کلام النبوة و اجمله و اکمله و بعضے
از علما در نہی از خروج حکمتہاے دیگر نیز ذکر کردہ اند یکی آنکہ طاعون و وبا در اکثر احوال عام میباشد در بلدی
کہ واقع شود و شامل مر عامۂ اہل آنرا پس چون واقع شد ظاہر آنست کہ بسبب آن در نفوس تمامۂ اہل آن بلدہ
راہ یافتہ و مداخلت نمودہ است پس فرار و بیرون آمدن ازان بیفائدہ بود بحیثیکہ وجود مفسدت و علت چون متیقن
شد و انفکاک ازان غیر متوقع احتراز و فرار عبث باشد و لائق بحال عاقل نبود دیگر آنکہ اگر مردم ہمہ بر خروج و فرار
متوارد و متوافق شوند آنکہ عاجز بود بمرض مذکور یا بغیر آن ضائع و خراب گردد بجہت فقد کسے کہ تعہد و تفقد حال وے
کند در حیات و بعد از ممات و نیز اگر خروج مشروع بودے و مردم باعتماد مشروعیت در بر آمدن باکی و مبالاتے
نداشتندے بی باک و بے اندیشہ بر آمدندے و موجب کسر قلوب ضعفا و بیدلے ایشان گشتی و ہمین حکمت ست
در ورود وعید بر فرار از زحف یعنے گریختن از معرکہ جنگ کفار کہ باعث کسر قلب آنانکہ ثابت ماندہ اند و ادخال
رعب بر آنہا نگردد و دیگر آنکہ بیرون آینده و گریزنده خواہد گفت اگر من آنجا بودمے و مقیم ماندمے مبتلا شدمے
ببلا و آنکہ بیرون نیامدہ و نگریختہ گوید اگر بیرون آمدمے سلامت ماندمے ازین بلا پس ہر دو در لو و لیت اختیارے
کہ ازان منع کردہ اند و نیز نظر بحقیقت گریختن از بلا سود مند نبود و ہر چہ واقع شدنی ست البتہ واقع شود و ہر کس را
اجل معین ست قولہ تعالے اینما تکونوا یدرککم الموت الآیة اگر شارع این گریختن را سبب میساخت و بدان اذن میکرد

از ہیجان دم و انصباب وے بعضو و افساد او مر آنرا و امراض دیگر کہ عام ست و ناشی ست از فساد ہوا اطلاق طاعون بر آنہا بطریق مجاز ست بعلاقۂ عموم مرض و کثرت موت کذا فی المواہب اللدنیہ و نیز میگوید کہ دلیل بر آنکہ طاعون مغائر وبا ست آنست کہ طاعون در بنا مد مدینۂ رسول صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم را و در احادیث نسبت آن باین مکان شریف واقع نشدہ و حال آنکہ نسبت وبا بوے وقوع یافتہ و بعض تفسیر کردہ اند طاعون را بموت کثیر و لیکن پوشیدہ نماند کہ مراد اینجا بطاعون مرگ عام ست کہ آنرا وبا خوانند بہر سبب کہ باشد چنانچہ مصنف بطریق عطف بیان آوردہ حضرت نبوے صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم سیفرمود الطاعون رجز ارسل علے طائفۃ من بنے اسرائیل طاعون عذابی ست کہ فرستادہ شدہ است بر گروہی از بنے اسرائیل و آن گروہے ست کہ امر کردہ شدہ بودند بدخول باب سجدا و مخالفت کردند و فرستادہ شد بر ایشان طاعون و مردند از ایشان در ساعت بیست و چہار ہزار کس و علی من کان قبلکم مخصوص بہ بنے اسرائیل نیست بلکہ بر بعض امم دیگر نیز فرستادہ شدہ فاذا سمعتم بہ بارض فلا تدخلوا علیہ پس چون بشنوید شما طاعون و وبا را در زمینی و شہرے در نیائید آن زمین را و اذا وقع بارض و انتم فیہا فلا تخرجوا منہا فرارا منہ و چون واقع شود در جائے و شما در انجا باشید بیرون نیائید از انجا از جہت گریختن ازان بلا بخارے و مسلم و موطا و ابو داؤد از ابن عباس آوردہ اند کہ گفت بیرون آمد امیر المومنین عمرؓ بجانب شام و در راہ شنید کہ در شام وبائے واقع شدہ پس طلبید مرا و گفت بخوان برای من مہاجرین اولین را چون آمدند مشاورت کرد با ایشان و گفت در شام وبائے واقع شدہ شما چہ میگوئید آنجا برویم یا نہ مہاجرین اختلاف کردند بعض گفتند اکنون چون قصد آنجا کردے برگشتن مناسب نبود و بعض گفتند با تو اصحاب رسول اللہ ﷺ و مردم دیگر اند اقدام بر بلاد وبا نیکو نباشد پس ازان با انصار مشاورت کرد ایشان نیز اختلاف کردند مثل اختلاف مہاجرین پس بشیخت قریش را کہ از مہاجرین فتح اند بخواند باشان نیز مشاورت کرد ایشان ہمہ باتفاق گفتند کہ رجوع باید کرد و اقدام بر وبا درست نیست عمرؓ بر قول ایشان قرار داد درین میان ابو عبیدہ بن الجراح بود و گفت از قدر خدا میگریزے عمرؓ گفت اگر غیر تو کسے این سخن میگفت میگفتم بوے چیزے اے ابا عبیدہ از قدر خدا میگریزم بقدر خدا عبد الرحمن بن عوف حاضر نبود چون آمد گفت نزد من علمی ست درین باب از رسول صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم کہ فرمود اذا سمعتم بہ بارض فلا تقدموا علیہ الحدیث پس حمد گفت عمرؓ مر خدا را و برگشت و در حدیثے دیگر ثابت ست الطاعون شہادۃ لکل مسلم طاعون سبب شہادت ست مر ہر مسلمان را یعنے اگر طاعون در جائے پیدا گردد و یکی صبر کند بران و راضی گردد بقضاے الٰہی اگر بمیرد شہید بمیرد و در حدیث دیگر آمدہ الطاعون وخز اعدائکم الجن وخز طعن غیر نافذ را گویند و این امر یست کہ جز بخبر شارع نتوان دانست و عقل را بدریافت آن راہ نیست و لہذا اطبا آنرا ذکر نکردہ اند و آنچہ اطبا گفتہ اند کہ آن شرے یا ورمی ست یا قروحے ست چنین و چنان در واقع اثر ہمان وخز و طعن جن ست کہ محسوس میگردد و دلیل بر نیمے آنست کہ گاہی پیدا میگردد در بلادے کہ اصح ست ہواے او و اطیب ست مای وے و نیز اگر سبب فساد ہوا بودے بایستی کہ ہر گز از روے زمین منقطع نگشتی چہ در ہیچ زمانے بعض بلاد از فساد خالی نبود و گاہ جامۂ را عارض شود کہ مزاج آنہا صحیح ست از دیگران و نیز اگر بجہت فساد ہوا بودے تمام بدن را در گرفتے و وے مختص بود بموضعے از بدن و بالجملہ حدوث آن در تحت ضابطہ و قیاس در نیاید و اگر بجہت فساد ہوا بودے آنرا ضابطہ و قیاسے بودے کذا قیل و اینہا قرائن و

صلاحیت قبول شفا نکرد و خطا کرد ازان و امام فخر الدین رازی گفته که آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم بہ نور وحی
دریافت که نفع عسل در استطلاق بطن وے آخر ظاہر شدنے ست وچون در حال ظاہر نشد گویا گفت شکم یا صاحب شکم
کہ او را نفعے نیست در روغ گفت از غیبت اطلاق کذب بران کردند و در تکرار امر بآشامیدن عسل نکتۂ لطیف ست
چہ دوائے باید کہ آنرا مقدارے دیگیتی بحسب حال مرض باشد تا اگر ازان قاصر آید بکلی مرض را زائل نکند و اگر ازان
زیادہ آید قوے را ساقط کند و مرض را زیادہ کند وچون در ہر نوبتے چندان عسل نداد کہ مقاوم مرض شدے
لاجرم اطلاق زیادہ میشد و امر بإعادۂ شرب عسل میفرمود تا بحد خویش رسید لاجرم فرمود صدق اللہ وکذب بطن اخیک
وکذب بطن اخیک عبارت ست از کثرت مادۂ فاسدہ وچون در آخر آن قدر دادند کہ در اخراج مادہ و دفع مرض وے
کافی ووافی گردد نفع آن ظاہر شد چنانکہ در آخر حدیث صحیحین آمدہ بران وجہ کہ در مشکوۃ وغیرہ آوردہ است فبرأ الخ
پس ازان بہ شد شکم وی و عجب کہ مصنف این روایت را نیاورد بدانکہ طب نبوی بطب اطبا نسبت ندارد چہ طب نبوی متیقن
الصحت ست قطعاً چہ صادر شدہ از وحی الٰہی و مشکوۃ نبوی و کمال عقل و اما طب غیر وی غالباً ماخوذ ست از حدس و ظن و تجربہ کہ گاہے
خطا ست و ہر کس کہ بطب نبوی منتفع نشود یقین باید دانست کہ از نقص ایمان وے ست و ہر کہ آنرا بقبول و صدق تلقی نکند و باعتقاد
پاک فرا گیرد البتہ بآن منتفع شود و لہذا کذب بطن او را بعض بر عدم صدق نیت و خلاص اعتقاد وی حمل کردہ اند چنانکہ قرآن کریم کہ شفائے
صدور و قلوب ست ہر کہ آنرا با خلاص و قبول تلقی نکند زیادہ مرض و وبال وی شود و بدانچہ مذکور شد ظاہر گشت
بطلان اعتراض ملاحدۃ کہ گویند عسل مسہل ست پس وصف وی برای دفع اسہال چگونہ توان کرد و ندانند این جاہلان
کہ یک علت وجوہ و اسباب دارد و اسہال گاہے ناشی از بدہضمی و بقائے مواد فاسدہ در معدہ گردد علاجش
زیادہ جز استطلاق بطن کہ موجب بر دفع و اخراج آن مواد گردد نبود و تناول عسل خصوصاً ممزوج بآب گرم بغایت
نافع ست آنرا **فصل در علاج طاعون و وبا** در قاموس در فصل طا و باب نون مے گوید الطاعون الوباء
و در باب ہمزہ و فصل واو مے آرد الوباء الطاعون او کل مرض عام و در نہایہ گفتہ طاعون مرض عام و وبائے کہ
از فساد ہوا خیزد و سبب فساد امزجہ و ابدان گردد و قاضی ابوبکر بن العربی گفتہ کہ طاعون وجع غالب کہ اطفای روح کند
و تسمیۂ وے بطاعون بجہت عموم اصابت و سرعت قتل اوست و قاضی عیاض گفتہ طاعون قروحے کہ در جسد بر آید
یعنے و عام گردد و ہلاک کند تشبیہ کردند او را بالطعن رمح در اہلاک و نووے در تہذیب گفتہ کہ طاعون بثر یعنے قروح
صغیر کہ از جہت حرارت از بدن بر آید دورم مولم در غایت ایلام با سوزش و لہب و سیاہ گرداند ماحول خود را و سرخ
و سبز نیز سازد و باوے خفقان و قے بود و غالب در گلو و بغل بر آید و گاہے در دست و انگشتان و سائر جسد نیز
حادث گردد و ابو علی بن سینا گفتہ کہ طاعون مادۂ سمیہ است کہ پیدا مے آرد ورم کشندہ را و اکثر حادث گردد زیر بغلہا
و پس گوشہا و سبب آن دم ردی ست کہ مستحیل میشود بجوہر سمے کہ فاسد میگرداند عضو را و حادث میگردد قلب را
کیفیت ردیہ و پیدا میگردد ازوے غشے و خفقان و قبول نمیکند آنرا از اعضا مگر اندکے ضعف ست بالطبع و ردی ترین
وی چیزے ست کہ واقع میشود در اعضائے رئیسہ و اسود ازوے مہلک ترست و کمتر ست در وے سلامت و احمر وے
در ہر سہ ست بسلامت بعد ازوے اصفر و طاعون بسیار پیدا مے شود نزد وبا از جہت اطلاق کردہ شدہ اسم یکے
بر دیگرے و حقیقت وبا فساد جوہر ہوائیست کہ مادۂ روح ست و حقیقت طاعون ورمے ست کہ ناشی میشود

رسول خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم چون تب میکرد میطلبید مشکے را از آب پس میریخت آنرا بر سر خود و غسل میکرد
و در جامع ترمذی ثابت ست اذا اصابت احدکم الحمی فانما الحمی قطعۃ من النار فلیطفئہا بالماء البارد و یستقبل
نہر اجار یا فلیستقبل جریۃ الماء بعد الفجر قبل طلوع الشمس و یقول بسم اللہ اللھم اشف عبدک و صدق رسولک و یتمیس فیہ
ثلاث غمسات ثلثۃ ایام فان برأ والا خمسا فان لم یبرأ فی خمس سبع فان لم یبرأ فی سبع فانہا لا تکاد تجاوز التسع باذن اللہ
فرمود چون برسد یکے از شما را تب و تب نیست مگر پارہ از آتش پس باید کہ بکشد او را آب سرد و باید کہ استقبال کند
و پیش آید جوے روان را و باید کہ استقبال کند جانب روان شدن آب را بعد از فجر پیش از برآمدن آفتاب کہ
وقت سردے ست و باید کہ بگوید بسم اللہ خداوند اشفا دہ بندۂ خود را و راست گوگردان پیغمبر خود را یعنے درین علاج
کہ او فرمودہ است و غوطہ زند در ان آب جارے سہ غوطہ تا سہ روز اگر بہ شد و تب مفارقت کرد فبہا والا غوطہ زند در دو
ندکور در آب جارے پنج روز اگر در پنج روز بہتر نشود تا ہفت روز این عمل بکند اگر در ہفت روز ہم بہتر نشد دیگر از
نہ روز نمیگذرد باذن خدا و چون درین علاج اطباے طبیعی را استبعادی روی میدہد چہ معلوم است کہ بعضے از اقسام
تب را استعمال آب سرد مضرست قطعا مصنف در رفع این استبعاد گفت کہ اہل حدیث را اتفاق ست کہ این خطاب
خاص ست باہل حجاز کہ بلاد آن گرم ست ہمچون خطاب حتے لا تستقبلوا القبلۃ و لا تستدبروہا و لکن شرقوا او غربوا
کہ در وقت نشستن در خلا فرمودہ و ذکر آن گذشت مخصوص ست باہل مدینہ و ہر کہ دران سمت ست و قبلہ ایشان
جنوبے ست و چون اکثر حمیات کہ ایشان را عارض شدے از نوع محمے یومے بودے کہ از شدت حرارت
آفتاب و امثال آن بود مانند استعمال دواے گرم یا حرکت مفرط یا غضب یا بیدارے و نحو ہا علاج آن بآب سرد
فرمود شرباد اغتسالا و چون تعرض و بیان حضرت رسالت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم مر علاج امراض بدنے را بطریق
تبع و طفیل بود در استقصا و تعمیم انواع آن نکوشید و ہم بآن نوع کہ غالب الوقوع دران دیار بود اقتصار فرمود
واللہ اعلم **فصل در علاج استطلاق بطن** استطلاق بطن را چون از کثرت مادہ بودے علاج بتقویت
اطلاق کردے چنانچہ در صحیحین ست ان رجلا اتی النبی صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم فقال ان اخی یشتکی بطنہ او استطلق بطنہ
فقال اسقہ عسلا فذہب ثم رجع فقال قد سقیتہ فلم یغن عنہ شیئا و فی لفظ فلم یزدہ الا استطلاقا مرتین او ثلاثا کل
ذلک یقول لہ اسقہ عسلا فقال لہ فی الثالثۃ او الرابعۃ صدق اللہ و کذب بطن اخیک و فی صحیح مسلم ان اخی عرب بطنہ
ای فسد ہضمہ و اعتلت معدتہ مردے بحضرت رسالت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم آمد و گفت برادر مرا شکم روان ست
علاج آن التماس دارم آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم فرمود بیاشامان او را عسل آن مرد برفت و باز آمد و
گفت بیاشامانیدم او را عسل ہیچ فائدہ نکرد بلکہ زیادہ شد روان شدن شکم و بار شد این واقعہ یا سہ بار شک
راوی ست و ہر بار امر بآشامیدن عسل میکرد و در بار سوم یا چہارم فرمود راست گفتہ است خدا یتعالی یعنے کہ
عسل را شفاے امراض ساختہ بقول خود فیہ شفاء للناس یا راست گفتہ است در انکہ دے کردہ بمن کہ علاج
استطلاق بطن دے و در آشامیدن عسل ست و گفتہ اند کہ انمیعنی بہتر ست زیرا کہ آیت دلالت ندارد بران کہ
عسل شفاے ہر مرض ست و دروغ میگوید شکم برادر تو کہ قبول شفا نمیکند و عرب استعمال کذب در موضع خطا کنند
چنانکہ کذب سمعک و دروغ گفت گوش تو یعنے خطا کرد و در نیافت حقیقت انچہ شنید پس معنی کذب بطنہ یعنے

دو دیگران را وقت ضرورت دفع کردے چنانچہ ذکر آن بیاید و خویشتن را دفع نکردے و رقیہ بیماران کردے
اما طلب رقیہ برائے خویشتن نکردے و بیماران را باحتمال فرمودے و بمعالجہ امر کردے اما استعمال ادویہ مرکبہ
کہ در قرابادین نوشتہ اند و معاجین و مرکبات و امثال آن معتاد نبودے بلکہ تداوے بمفردات کردی و نادرا
چیزے بآن اضافت کردے تا دفع سورت آن دارو کند و این کمال حکمت و غایت معرفت اطباست ابو خزامہ
گفت یا رسول اللہ ارایت رقے نسترقیہا و دواء نتداوے بہا خبرده ما را کہ این افسونہا کہ میکنم و این دارو ہا کہ میخورم
ہل یرد من قدر اللہ شیأ آیا رد میکند و باز میگرداند از تقدیر الٰہی چیزے را فقال ہی من قدر اللہ پس گفت آنحضرت
صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم این افسونہا و دارو ہا نیز از تقدیر الٰہی ست یعنے وے تقدیر کردہ است کہ این داو باین دارو
و این مرض باین افسون مندفع گردد و اگر تقدیر باین رفتہ است مندفع میگردد والا خیر و از تخمہ و بسیار خوردن
منع فرمودے و میگفت ما ملا آدمے وعاء شرا من بطنہ پر نکرد آدمے ہیچ ظرفے را بدتر از شکم خود بحسب ابن آدم
لقیمات اسبن ست آدمی زاد را چند لقمہ معدود و صغیر لقمین صلبہ کہ بر پا دارند استخوان پشت او را برائے نماز و حرکات
ضروری فانکان لابد فاعلا پس اگر بجد ست آدمے کہ پر خورد و بسیار خور د فثلث لطعامہ و ثلث لشرابہ
و ثلث لنفسہ پس باید کہ شکم خود را سہ حصہ کند یک حصہ برائے طعام و حصۂ دیگر برائے آب و دیگر برائے نفس و دم زدن
یعنے اگر زیادہ برین کند ضرر دارد **فصل در علاج و امراض** بدانکہ مرض دو نوع ست قلبی و بدنی
مرض قلبی عبارت ست از ارتکاب ذنوب و معاصی و تراکم ظلمات آن بر قلب کہ حکم سموم قاتلہ دارد و امراض مہلکہ
دارد و دل را از صحت کہ ثبات و استقامت اوست مع اللہ برآرد و بعد از غلبہ و دوام از الہ حیات حقیقی کہ عبارت
از معرفت و ذوق ذکر ست کند و علاج امراض قلبی و طب روحانی مخصوص ست بحضرت رسالت صلے اللہ علیہ وآلہ
وسلم و راہے نیست تحصیل آن مگر از جانبے وے و آنچہ آوردہ از درگاہ عزت از احکام دین و ملت و مقصود بالذات
از اتیان دین و شریعت معالجہ قلوب و اصلاح بواطن ست از امراض و مفاسد معنوی و اما علاج بدن و
طب آن کہ از جانب آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم آمدہ از باب تکمیل و تتمیم و تبع و تطفل ست چہ ضروری بسیرست
و مضرت او زائل بخلاف ضرر امراض قلبیہ کہ دائم و باقی ست و چون در فصول سابق علاج امراض قلبی ذکر یافت
خواست کہ درین چند فصل بیان علاج امراض بدنے کہ از قبل حضرت نبوت آمدہ نیز بیان کند و علاج امراض
حضرت نبوے صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم بر سہ نوع کردے یکی بادویہ طبیعی کہ عبارت ست از اجزاے جمادے
و نباتی و حیوانے دوم بادویہ الٰہی کہ ادعیہ و اذکار و آیات قرآنے ست سوم بادویہ مرکب از ین دو قسم اما علاج بادویہ
طبیعی از برائے مرض تب کہ عبارت ست از حرارت غریبہ کہ منبعث میشود از قلب بسوے اعضا و ضارست
باعضائے کہ صادر ست از قوائے بدنیہ در بیان آن مصنف گفت اما علاج تب را میفرمود الحمی من فیح جہنم
فابردوہا بالماء تب از برآگندگے گرمے دوزخ ست یعنے نشانی و نمونہ از وست پس سرد کنید آنرا باستعمال
آب چہ سردے نشانندہ و کشندہ گرمے ست و در حدیث دیگر آمدہ اذا حم احدکم فلیرش علیہ الماء البارد ثلث لیال
من السحر چون تب زدہ شود یکے از شما پس باید کہ ریختہ شود بروے آب سرد در اسہ شب وقت سحر و جاے دیگر
آمدہ و در مسند امام احمد کان رسول اللہ صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم اذا حم دعا بقربۃ من ماء فافرغہا علی راسہ فاغتسل بود

پس عطاے وے ایشان را بر قول حق بود و اما مدح غیر او از ملوک و امرا و اہل دنیا زور و بہتان صریح ست لازم فرمود احتواے وجوہ المداحین التراب بنید ازید در روے مدح گویندگان دروغ گو خاک را **فصل** **در بعض اخلاق آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم در دویدن بپاے مسابقت فرمودہ** چنانچہ در حدیث عائشہ گذشت و با کسان مصارعت کردہ چنانکہ آوردہ اند کہ در مکہ مردے بود رکانہ نام سخت قوے و علم کشتی را چون او کسے نمیدانست و مردم از بلاد بمصارعت وے می آمدند و ہمہ را بر زمین می زد و ہیچ کس او را بر زمین نزدہ روزے در راہی از راہہاے مکہ با آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم پیش آمد آن حضرت او را دعوت اسلام کرد و گفت یا رکانہ چرا از خدا نمی ترسے و دعوت مرا قبول نمیکنی رکانہ گفت یا محمد ہیچ شاہدے بر صدق دعوی خود داری فرمود اگر با تو مصارعت کنم و ترا بر زمین زنم ایمان می آری بخدا و رسول خدا گفت نعم فرمود پس متہیا شو برائے مصارعت پس بمصارعت در آمد آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم او را گرفت و بر زمین زد رکانہ از ین حال متعجب شد و گفت یکبار دیگر بار دیگر بر زمین زد تا سہ بار ہمچنین کرد پس گفت رکانہ واللہ ان شانک لعجیب رواہ الحاکم فی المستدرک و ابو داؤد و الترمذی و نیز آوردہ اند کہ مردے بود کہ او را ابو الاسد حجمی میگفتند بغایت زور مند و قوت ناک تا آنکہ آوردہ اند کہ بر پوست گاوے می استاد و جماعہ از ہر طرف آن پوست را از زیر پاے وی میکشیدند و وے از جاے خود نمی جنبید و پایش نمی لغزید تا پوست پارہ پارہ میشد روزے آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم او را دعوت کرد باسلام گفت اگر با من مصارعت کنی ایمان بتو بیارم آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم بمصارعت با وے در آمد و بر زمین زد و لیکن وی ایمان نیاورد و فی القصۃ طول کذا فی المواہب و نعل خود را بدست مبارک خود پارہ زدہ و در جامہ خود بدست خود رقعہ دوختہ و در لوحانۂ خویش بدست مبارک خویش رقعہ زدہ و گوسفند را بدست مبارک خود دوشیدہ و جامہ خویش از پنجال جانور پاک کردہ لفظ حدیث ازینست و کان یفلی ثوبہ و نفلے در لغت کاوش و تفتیش پیش و امثال اوست از جامہ و گفتہ اند کہ ہرگز در جامہ آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم پیش نیفتادہ و ایذا نکردہ و از بدن شریف وے چرک بر جامہ نشستہ نقلہ فی المواہب عن بعض العلماء و از امام فخر رازے نقل کردہ اند کہ گفت کہ ہرگز بر جامہ و بدن شریف پیغمبر صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم مگس نشستہ و پشہ نگزیدہ و لیکن لازم تفلی وجود چیزے موذی ست فی الجملہ قمل یا برغوث یا مانند آن و جواب داوہ اند ازین اشکال با نکہ شاید کہ تفلے از چیزے باشد کہ چسپیدہ باشد بثوب وے از جاے دیگر نہ آنکہ از بدن شریفش حادث شدہ و اللہ اعلم و اہل خانہ را بنفس خویش خدمت کردہ و در بناے مسجد با عمال و کارکنان موافقت نمودے و خشت کہ خود با اصحاب ریختہ بود و موضع معین و معلوم ست در مدینہ مطہرہ کہ برائے بناے مسجد شریف در انجا خشت ریختہ بودند برداشتی و گاہ چنان گرسنہ شدے کہ از گرسنگی سنگ بر شکم مبارک بستی چہ از بستن امعا و محکم شدن و بر ہم چسپیدن آن قوتے حاصل شود کہ حرکت بدان میسر گردد و بضیافت رفتے و کسان را نزد خویش بضیافت آوردے و حجامت کردے و امت را بآن فرمودے و ثابت شدہ کہ حجامت میان سر مبارک کردہ و گاہ بر پشت پاے و گاہ بر اخدعین و گاہ بر کاہل و اخدعین دو رگست بر دو جانب گردن و کاہل عبارت ست از مقدم ظہر یعنے میان دو شانہ و تداوے کردے

قال اللہ تعالے + ویستنبؤنک احق ہو قل ای وربی انہ لحق + دوم قال اللہ تعالی + وقال الذین کفروا لا تاتینا
الساعۃ قل بلی وربی لتاتینکم + سوم قال اللہ تعالے + زعم الذین کفروا ان لن یبعثوا قل بلی وربی لتبعثن ثم
لتنبؤن بما عملتم وذلک علی اللہ یسیر + درین سہ آیت امر است مر آن حضرت را صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم کہ سوگند
بخورد بہ پروردگار تعالے وتاکید بگوید کہ دین اسلام حق ست وقیامت آمدنی ست وحق سبحانہ خواہد برانگیخت
آدمیان را وجزاے اعمال شان داد وما نا کہ مقصود مصنف از ذکر انیکہ آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم
سوگند بسیار میخورد وما مورست بسوگند خوردن اشارت ست بآنکہ سوگند خوردن بخداے رب العزت در انچہ
حق ست منع نیست چنانکہ وصیت بعض مشائخ عظام ست از ارباب طریقت قدس اللہ اسرارہم مر طالبان را
کہ سوگند بخدا نخورند ولیکن پوشیدہ نماند کہ مقصود ایشان منع ست ازان بوجہے کہ مستقط تعظیم اسم الٰہی وحشمت
درگاہ عزت بود چنانکہ در محاورات ومعاملات معتاد عموم ناس ست وقسم بر حقیت دین اسلام وتاکید شرائع
واحکام در مقام موعظت وارشاد چنانکہ در کلام نبوت وقرآن مجید واقع ست نہ ازین قبیل ست آن موضع
دیگرست واین مقام دیگر کما لا یخفی وگاہ درین استثنا کردے مراد باستثنا درینجا انشاء اللہ تعالے
گفتن ست واین استثنا مانع ست از انعقاد یمین ولزوم جنث بر تقدیر عدم وقوع امرے کہ بران یمین یاد
کردہ ومچنین در مواعید وعقود وگاہ سوگند را کفارت دادے وآن کار بکردے ومیفرمود من سوگند بخوردم
بخورم وغیر آن چیز را نیکوتر بینم الا انچہ نیکوتر ست آنرا بکنم وسوگند را کفارت بدہم ومزاح کردے اما در مزاح
غیر حق نگفتی چنانچہ شخصے از حضرت وے صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم شترے التماس کرد فرمود بتو شتر بچہ بدہم
گفت یا رسول اللہ شتر بچہ بچکار من می آید مرا شتر در کار ست فرمود آیا ہیچ شترے ہست کہ بچہ شتر نباشد و
شتر آن را نزاید وچنانچہ پیرہ زنے بحضرت وے صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم آمد و درخواست دعا کرد کہ اللہ تعالے
اورا بہ بہشت در آرد گفت ہیچ پیرہ زنے بہ بہشت نہ در آید پس آن زن غمگین شد وگفت چہ شد پیرہ زنان را کہ
بہ بہشت نہ در آیند وبگریہ رفت فرمود باوے بگوئید کہ حق تعالی میگوید + انا انشأناہن انشاء فجعلناہن ابکارا عربا
اترابا + حق سبحانہ زنان را بکر وجوان سازد ودر بہشت در آرد باین معنی درست ست کہ پیرہ زن در بہشت نہ در آید
وتوریہ کردے توریہ در لغت پوشیدن ست ودر سخن پوشیدن غرض در مضمر قلب واظہار خلاف آن ودر توریہ
غیر حق نگفتی چنانکہ اگر عزم جائے کردے خبر راہ جاے دیگر بپرسیدے وآبہا ومراعے ومنازل آن واز ین باب
انچہ روایت کردہ اند کہ چون آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم عزیمت فتح مکہ کرد خیمہ بجانب خیبر زد تا بالفعل اخبار
شائع نشود وسر فاش نگردد ودشمن خبردار شدہ در مقام تہیۂ اسباب محاربہ نیاید وامثال این توریہا در غزوہ و
جہاد بسیار کردے ومشورت کردے ومشورت دادے وبیمار پرسیدے وجنازہ را حاضر شدی ودعوت را اجابت
کردے وبازنان بیوہ ومسکینان وضعیفان برائے قضاے حاجت ایشان ہمراہ شدی وکار ایشان را کفایت
کردے واز شعرا مدح شنیدے وایشان را عطا دادے وخلعت بخشیدے مرویست کہ آن حضرت را صلے اللہ
علیہ وآلہ وسلم مدح ذات شریف خود بغایت خوش آمدے زیرا کہ آن علامت صرف ایمان ودین خالص وناشی
از محبت حق وصدق محض ست از انکہ ہر چہ مدح وے گفتند وتا قیامت خواہند گفت قطرۂ است از بحری

ودلیل ست بر آنکہ آزاد کردن بندہ افضل ست از آزاد کردن کنیزک و آنکہ عتق یک بندہ نظیر عتق دو کنیزک ست
چنانچہ دو زن حکم یک مرد دارد در شہادت **فصل در بیع و شرے کہ حضرت نبی صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم کردہ** اما بعد از نزول وحے خریدن غالب بود بر فروختن و فروختن اندک بود اما بعد از ہجرت فروختن
محفوظ نیست مگر در سہ صورت و اما خریدن بسیار بود و باجارت دادن و باجازت شدن و استیجار یعنے چیزے
باجارہ گرفتن زیادت بودے از ایجار باجارہ دادن و محفوظ ست کہ پیش از نبوت خود را باجارہ داد بر اے
گوسفند چرانیدن و در حدیث آمدہ است کہ ہیچ پیغمبرے نیست کہ گوسفند نچرانیدہ و آن از حق سبحانہ تعالے
تعلیم تربیت و اصلاح امت ست زیرا کہ ریاست در معنی چوپانی ست و نیز آمدہ است کہ اصحاب غنم اہل تواضع
و مسکنت باشند و اصحاب ابل و فرس اہل تکبر و خیلا و یکبار دیگر خود را باجارت داد بخدیجہ تا برای وی تجارت کند
و در صحیح حاکم ست کہ دو بار خود را باجارت داد بخدیجہ در دو سفر ہر نوبتے بیک شتر و شرکت کردے با کسان او نزا
وکیل خود ساختے و خود وکالت ایشان قبول کردے اما توکیل زیادہ از توکل بود و ہدیہ بکسان فرستاد و از کسان
ہدیہ قبول کرد و عوض داد عادت شریف بود کہ مکافات ہدیہ و احسان کردے و بر خود منت کسان نہ نہادے
و نبخشید و نجشیدہ قبول کرد سلمۃ بن الاکوع را در بعض غزوات کنیزکے خوبروے نصیب شاہ بود و پیش او گفت
این را بمن بخش بہبہانی فرمود بہ بخش این کنیزک را بمن پس نبخشید آن کنیزک را بوے آنرا بستد و چند
اسیر را از اسارای مکہ بآن کنیزک فدا داد و خلاص کرد از اسر و قرض برہن و بغیر رہن کردے و استعارہ کردی
و گاہ بنقد گاہ نسیہ چیزے خریدے و ضمان شدے از حق تعالی ضمانی خاص در حق کسے کہ فلان عمل کند
چنانکہ فرمود من ضمن لی ما بین لحییہ و ما بین رجلیہ ضمنت لہ بالجنۃ ہر کہ ضامن و متعہد شود مرا بنگاہداشتن چیزی
کہ میان دو کلہ اوست یعنے زبان کہ از خوردن و گفتن حرام آنرا نگاہدار دو ہر کہ ضامن شود چیزے را کہ میان
دو پاے اوست یعنے فرج را از وطے حرام نگاہدار ضامن شوم مر او را بہ بہشت و مثل این ضمان در سنت
بسیار واقع شدہ و گاہ ضمان شدے ضمان عام از برای دیون ہر کہ وفات کند و وفاے نگذارد مردین خود را
و شفاعت کردے بکسان و کسان بوی شفاعت کردندے و یکبار برای مغیث شفاعت کرد بنزد وی بریرہ
و قبول نکرد بریرہ شفاعت و یرا و از وے نرنجید و بروے عتاب نکرد قصہ بریرہ آنست کہ وی کنیزک عائشہ رضی اللہ عنہا
بود و عائشہ ویرا عتاق کرد و حکم آنست چون معتق گردد آنست کہ وے اختیار دارد کہ تحت شوہر خود کہ در حالت
بندگی داشت باشد یا نکاح سابق را فسخ کند و از ملک وی برآید نزد امام ابو حنیفہ مطلق ست خواہ شوہر وے
حر بود یا عبد و نزد امام شافعی اگر عبد بود کما تقرر فی الفقہ و مغیث شوہر وے بود و چون بریرہ آزاد شد
نخواست کہ در تحت وی باشد و مغیث در عشق وے والہ و حیران میگشت آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم
شفاعت کرد مغیث را نزد بریرہ تا او را قبول کند و در نکاح وے باشد بریرہ شفاعت آن حضرت صلے اللہ
علیہ وآلہ وسلم قبول نکرد و فسخ کرد نکاح او را و چون صلحت دید بریرہ این بود حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم
ویرا تکلیف نکرد و از وے نرنجید و سوگند بسیار خورد وے بخدائے تعالی و آنچہ ثابت ست در احادیث صحیح
زیادہ بر ہشتاد موضع ست و باری تعالی در سہ موضع امر کرد پیغمبر را صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم بسوگند خوردن اول

صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم نہ درآمدہ و کتابت او را پارہ کردہ ابداے او دو رست کذا قیل واللہ اعلم وچون استر
در ارض عرب کم بود صحابہ گفتند ما نیز دراز گوش بر اسپ اندازیم تا بغال پیدا آید فرمود انما یفعل ذلک الذین
لا یعلمون یعنے این را نادانان کنند کہ جنس را بغیر جنس بجہانند واین امر نا مناسب را ارتکاب کنند فصل
حضرت نبوے را صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم یک گلہ گوسفند بود بعد وصد و دست نداشتی کہ بر صد زیادہ شود
چون بران زائد شدے بدل آنرا گوسپندی ذبح کردے وشتران از نر و ماده نیز بسیار بود وعدد و اسامی
آن در کتب سیر مسطور ست وحال ہتر و دراز گوش معلوم نشد و اما اسپان چند از انچہ در کتب مسطور ست یکی
نام وے سکب ست وسکب در لغت ریختن آب ست و فرس سکب بمعنی کثیر الجرے آمدہ گویا میریزد و میرود
مثل آب و این اول اسپی ست کہ در ملک آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم در آمدہ و بدہ او قیہ آنرا خریدہ بود
اغر محجل یعنے سفید جبہہ و سفید پا و کمیت بود و ابن اثیر گفتہ ادہم دوم مرتجز نا خوذ از رجز کہ نوعے از بحور شعر
ست خوش آیندہ تسمیہ کردہ شد باین اسم از جہت حسن صہیل و خوبے آواز وے و سفید بود سوم ظرب
بطاے معجمہ تسمیہ کردہ شد بدان از جہت کبر و سمن دی و گفتہ اند از جہت قوت و صلابت حافر وے
اہدا کردہ آنرا فروہ بن عمرو جذامے چہارم لحیف بجاے مہملہ اہدا کرد آنرا ربیعہ بن ابی البرا ماخوذ ست از
لحاف تسمیہ کردہ شد باین اسم از جہت سمن وے و کبر وے گویا مے پوشید زمین را بدم خود کہ دراز بود چنانچہ
بلحاف بپوشید پنجم لذاذ از لذ بمعنے التصاق و اتصال اعضاے او بیکدیگر یا متزق و ملتصق و برہم پیچیدہ
و خوش اندام بود اہدا کردہ بود آنرا مقوقس ششم ورد سرخ خوش رنگ گل اندام بود تمیم دارے بحضرت
صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم فرستادہ و آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم آنرا بامیر المومنین عمر بخشیدہ و وے
در راہ خدا یکے را بران سوار کردہ بعد ازان دید کہ آنرا ارزان میفروشد خواست کہ باز خرد و آن حضرت صلی اللہ
علیہ وآلہ وسلم او را از خریدن منع کرد تا عود بصدقہ لازم نیاید چنانکہ در باب صدقات گذشت ہفتم سبحہ از
سباحت یعنے شنا فرس سلیح حسن الجرے اسپ اشقر بود خریدہ بود آنرا از اعرابے بدہ شتر ہشتم بحر اسپ
سفید بود از تجار یمن خریدہ و بیان دواب و اسلحۂ آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم و اسامی آنہا کہ در غایت
مناسبت و لطافت اند بتفصیل در کتب سیر مذکور ست و ہر چیز را نزد آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم
نامے بود و مناسب ازان میان ہمین نام اسپان نقل افتاد کہ دلالت طاہرہ دارد بر انچہ گفتہ شد و کنیز کان
و غلامان داشتی ازان جملہ آزاد کردگان زیادہ از ارقا بود وے و بیشتر موالی و عتقا از عبید بود وے نہ از اما
در مواہب لدنیہ از ابن جوزے نقل کردہ کہ گفت موالی آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم چہل و سہ بود
و اما یازدہ و میفرمود ایما امرأ اعتق امرأ مسلما ہر مردے کہ آزاد کند مردے مسلمان را کان فکاکہ من النار باشد
این آزاد کردن سبب آزاد شدن او از آتش و باز ستدن از گرو آن بجزے کل عضو منہ عضوا منہ جزا
داده میشود ہر عضوے ازان آزاد کردہ شدہ عضوے را از آزاد کنندہ و ایما امرأ مسلم اعتق امرأتین مسلمتین
و ہر مرد مسلمان کہ آزاد کند دو زن مسلمان را کانتا باشند آن دو زن آزاد کردہ شدہ فکاکہ من النار یجزی
کل عضوین منہما عضوا منہ جزا داده شود ہر دو عضو از ان دو زن عضوی را ازان مرد و این حدیث صحیح ست

یافت آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم درحالیکہ ایوا کرد و بخواند ہمہ را مگر صفیہ را کہ او را از جا کرد و براند
و قسم نکرد برائے وے و خبر داد عطا از آخر امر و اللہ اعلم و عادت نبوے صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم آن بود
کہ چون در اول شب مواقعت کردے گاہ غسل کردے و بجنفتی و گاہ وضو کردے و بجنفتی و غسل در آخر شب
کردے و حدیثی کہ از عائشہ مرویست کہ رباکان بنام ولامس ما بسا بود کہ خواب میکرد آن حضرت صلی اللہ علیہ
وآلہ وسلم و دست نمیکرد و آب را غلط ست از بعض رواۃ از جہت ثبوت غسل یا وضو و احتمال دارد و دور نیست
کہ مراد بمساس آب غسل باشد و اللہ اعلم و گاہ بودے کہ بر مجموع طواف کردے و در آخر یک غسل کردے و گاہ
در عقب ہر مواقعت غسل کردی و چون از سفر باز آمدے شب ہنگام در خانہ نیامدے این حکم را در باب عاشرت نسا
آورد زیرا کہ این نیز بملاحظہ حال ایشان بود تا متہیئ شوند و یکایک بر ایشان نیاید و جز این از حکمتہائے دیگر

فصل در خواب و بیداری حضرت نبوی صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم

گاہ بر فراش یعنے جامہ خواب بیتوتت
کردے و گاہ بر قطع و گاہ بر حصیر و گاہ بر زمین مجرد و آن حضرت را صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم سریری نیز بود چنانچہ
در حدیث بخارے در اعتکاف آمدہ کہ نہادہ میشد سریرے در مسجد و سیوطی در جمع الجوامع آوردہ کہ در مرض
موت آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم عباس بن عبد المطلب آمد و بر سریری نشست و آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم
امام حسن و حسین را سلام اللہ علیہما بوے وصیت کرد در مواہب آوردہ کہ آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم
بر سریر خفتہ بود و فراشے در زیر خود نداشت و اثر کردہ بود در پہلوے مبارک وی و نہالی وے
از پوست بود حشوے لیف درخت خرما بعوض پنبہ این حکم سابقا گذشتہ است و از برائے شب پلاسی داشت
از موے کہ بران خفتیدے و آنرا در شب دو تو میکردند یک شب آنرا چہار تو کردند تا نرم تر باشد ازان نہی
فرمود گفت بحال اول دو تہ سازید چہ دوش مرا از نماز منع کردے فی الجملہ بر فراش خفتیدہ و لحاف بر خود پوشیدہ
و فرمود کہ جبرئیل بر من نیامد در لحاف ہیچ زنے بجز لحاف عائشہ و بالش وی از ادیم بود و در میان آن لیف خرما
این نیز سابقا گذشتہ است

فصل در سواری آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم

گاہ بر اسب سوار شدی
و گاہ بر شتر و گاہ بر استر و گاہ بر دراز گوش و آن چند تا بود یکے عفیر کہ مقوقس اہدا کردہ بود و یعفور کہ فروہ بن عمرو الجذامی فرستاد
و گفتہ اند کہ این ہر دو نام یک ذات ست و غیر این دو نیز بود و گاہ بر اسب برہنہ بے زین چنانکہ در باب
جنائز گذشت و گاہ اسب بدو ایندے و ہر چند کند رو و حرون بودے در تحت آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم
مثل سیل روان شدے و غالبا تنہا سوار شدے و بعض احیان بر شتر کسے را ردیف ساختے و گاہے از
پیش خویش کسے دیگر را سوار کردے چنانچہ سہ نفر بر یک شتر بودندے و گاہ بعضے از امہات مومنین را
بر عقب خویش سوار کردے و بیشتر مرکوبات آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم اسپ و شتر بودی اما بغال
در ارض عرب کم بود یک بغلہ بہ یہ از ملک اسکندریہ آوردہ بودند آنرا سوار میشد نام این ملک مقوقس بود و نام
این بغلہ دلدل و آن سفید بود و یک بغلہ دیگر بود و نام او فضہ فروہ بن عمرو آنرا فرستادہ و یکی دیگر ابن العلا
صاحب ایلہ فرستادہ و دیگر از دومۃ الجندل آمدہ و دیگرے از پیش نجاشی و بعض گفتہ اند کہ کسریٰ نیز بغلہ
برائے آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم فرستادہ بود و این سخن بعدے دارد چہ کسریٰ کہ در حیطہ انبیا و آن حضرت

وآله وسلم وعائشه با یکدیگر بدویدند که تا کدام یکے از ایشان غالب آید و پیشتر رود چنانچه غازیان پاسبان
مسابقت در میدان کنند مرة اولے عائشه سبقت کرد و در مرت ثانیه عائشه تناور شد یعنے فربه و گوشت دار شد
حضرت رسالت صلے الله علیه وآله وسلم سبقت گرفت پس فرمود هذا بذاک یعنے این سبقت من بدل آن سبقت
که تو وقتے بر من گرفتے و یکبار از در حجره بیرون مے آمدند در درگاه هر دو یکبار در آمدند هر یکے آن دیگر را دفع
میکرد تا بیرون شدند و چون عزم سفر کردے میان ایشان قرعه زدے هر کرا قرعه افتادے ویرا ببردے
و چون رجوع فرمودے دیگران را قضا نکردے دگاه بودے که در حضرت مجموع بر یکی از ایشان دست نهادے
و ملاعبت کردے و هر روز چون نماز عصر بگذاردے بر مجموع حجرات بگشتی و احوال ایشان تفقد کردی و چون
شب شدے در حجره آنکه نوبت وی بودے بیتوتت فرمودے و میان هشت زن قسم کردے در آن وقت
که ازواج مطهره نه بود عائشه حفصه ام حبیبه سوده ام سلمه صفیه میمونه زینب بنت جحش جویریه رضی الله تعالے
عنهن زیرا که سوده که نهمی بود نوبت خود را بعائشه بخشیده بود پس عائشه را دو شب بود و دیگران را یک شب
و آنچه در صحیح مسلم واقع شده که عطا میگوید که آن زنے که از اقسام نمیکرد صفیه بود غلط صریح ست از عطا و سبب
این وهم آنست که رسول صلے الله علیه وآله وسلم روزے بر صفیه خشم گرفت صفیه مضطرب شد عائشه را گفت
هیچ توانے که حضرت صلے الله علیه وآله وسلم را از من راضی کنی و من نوبت خود را بتو بخشم عائشه گفت آرے
پس عائشه بیامد و بر جانب پیغمبر صلے الله علیه وآله وسلم بنشست در روز یکه نوبت صفیه بود فرمود دور شو
که امروز نوبت تو نیست عائشه گفت ذلک فضل الله یؤتیه من یشاء و حکایت باز گفت پیغمبر صلے الله علیه
وآله وسلم از صفیه راضے شد و این حال در یک روز بود و یک نوبت بود لاغیر ازین جهت بعضے از رواة وهم کرده
که زنے که او را قسم نمیکرد صفیه بود و حدیث کان یقسم لثمان صحیح ست بدانکه در مشکوة از بخاری و مسلم از عطا
مے آرد که گفت حاضر شدیم ما با ابن عباس بر جنازهٔ میمونه بسرف پس گفت این زوجهٔ رسول خدا ست صلے الله
علیه وآله وسلم چون بردارید نعش او را بجنبانید و حرکت ندهید او را و نرمے کنید بآن و گفت بود نزد رسول خدا صلے
الله علیه وآله وسلم نه زن که قسم میکرد از آنها بر ای هشتن و قسم نمیکرد برای یکے و گفت عطا بما چنین رسیده که آنکه قسم
نمیکرد برای وے صفیه بود و بود وے آخر نسای وے در موت و ازین گفت که غیر عطا برانند که آن زن
که قسم نمیکرد سوده بود و این قول صحیح تر ست زیرا که وے بخشیده بود روز خود را برای عائشه وقتیکه
خواست رسول خدا صلے الله علیه وآله وسلم که طلاق دهد او را گفت نگاه دار مرا و من نوبت خود را به عائشه
بخشیدم بامید آنکه شاید که در بهشت در زمرهٔ نسای تو باشم خطابے گفت که این سخن از عطا وهم ست و غلط
در وے از ابن جریج ست که راوے این حدیث ست و قاضی عیاض گفته که شاید که روایت عطا صحیح باشد
زیرا که چون نازل شد قول حق تعالی + ترجے من تشاء منهن وتؤوے الیک من تشاء یعنے بران از خود
هر کرا میخواهے از زنان و بخوان بخود هر کرا خواهے از ایشان اختیار بدست تست و این آیت ست
متمسک جماعتے که گویند قسم بران حضرت صلے الله علیه وآله وسلم واجب نبود پس براند آن حضرت صلے الله
علیه وآله وسلم سوده و جویریه و صفیه و ام حبیبه و میمونه را و بخواند بخود عائشه و ام سلمه و زینب و حفصه را و دفعات

پس بخندید آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم وگفت همچنین این زنان گرد من آمده وطلب میکنند نفقه را
پس برخاست ابوبکرؓ دشتی درگردن عائشہؓ زد وبرفاست عمر دشتی درگردن حفصہ زد وگفتند آیا شما می طلبید
از رسول خدا چیزے که نزد وے نیست گفتند لا واللہ نه طلبیم بعد ازین از وے چیزے که نزد وی نیست
پستر گوشه گرفت آن حضرت از زنان یکماه بعد ازان نازل شد این آیت یا ایها النبی قل لازواجک ان کنتن
تردن الحیوٰة الدنیا الآیة والحدیث اما ظهار نکرد وبعضے از فقها که گفته اند ظهار نیز کرد غلط ظاهر ست وسهوے
فاضح ظهار گفتن مراد ست مرزن خود را انت علی کظهر امی تو بر من مثل پشت مادر منے یعنے حرام وباین گفتن
طلاق باین واقع میشود واگر قربان کند کفارت ظهار چنانکه در قرآن مجید واقع شده است بدید ونزد محققین
از فقها ومحدثین از حضرت رسول صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم ظهار واقع نشده ودر احادیث ذکر آن ورود نیافته
وسیرت وے بالیشان بهترین سیرتها بود وسیفرمود خیرکم خیرکم لاہلہ بهترین شما کسے ست که بهترست سیرت
ومعاشرت او با اہل وعیال او ومن خیرکم لاہلی ومن بهترین شما ام مر اہل خود را رواه الترمذی والدارمی
ورواه ابن ماجة عن ابن عباس ولفظ ترمذی در روایتے انیست که کامل ترین مومنان در ایمان نیکوترین
الیشان از روے خلق ونرم ترین الیشان باہل خود وآن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم دختران انصار را
سوے عائشہؓ میخواند تا باوے ملاعبه کنند وچون التماس امرے کردے بیگمانه که دران هیچ محذورے
نبودے موافقت فرمودے ومتابعت نمودے وچون از کوزهٔ آب خوردے آن کوزه را بگرفتے ولب
بر جاے لب عائشہؓ نهادے وآب خوردے وچون استخوانی برداشتی وگوشت ازان بدندان بخوردی آن استخوان را
از وے بستدے واز موضع دہن وے گوشت تناول کردے وبروے تکیه زده قرآن خواندے وگاه
سر مبارک بر کنار وے نهادے وقرآن خواندے اگرچه حائض بودے وگاه در حیض بفرمودے تا ازار
بندد وبر بالاے ازار باوے معانقه کردے وبشره بسائر بشرهٔ وے رسانیدے ودر ایام روزه او را بوسه
دادے واز کمال لطف وغایت مکارم اخلاق وے با اہل بیت آن بود که ویرا یعنے عائشہؓ را تمکین دادے
از بازے کردن بلعب چنانچه عادت دختران است که از لعبتها سازند وبآن بازے کنند وبر دوش
مبارک وے تکیه زده در حبشہ در رقص الیشان نگاه کردے عادت حبشہ است که بنیزه ها خود بازی میکنند
وگفته اند که این بازے الیشان از وادے سازجنگ ست با اعداے دین وباین قصد از جمله عبادات و
مبادے آن گردد مثل تیر اندازے ونیزه بازے مبارزان ویکبارے روز عید این جماعه در صحن مسجد شریف
این عمل میکردند پس میگوید عائشہؓ آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم بر در حجرهٔ من بایستاد وبپوشید مرا
بردائے خود تا نظر کنم بازے الیشان ونهادم روے خود را میان گوش ودوش آن حضرت صلے اللہ علیہ
وآلہ وسلم پستر ایستاده ماندند بزنگشت آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم تا من برنگشتم وگفت عائشہؓ اندازه کنید
وخیال کنید که دخترک خرد سال که حریص بود بر دیدن بازے چگونه بایستد وباز نیاید از دیدن آن حال مرا بران
قیاس کنید واین حدیث دلالت دارد بر اباحت مثل این لعب وتجویز دیدن دخترک صغیر السن بجانب آن
در ایام فرح وسرور مثل روز عید ومانند آن ودر سفر وبار باوے مسابقت کردبپاے یعنے آن حضرت صلی اللہ علیہ

کہ بران قادر بود امادر محبت میفرمود اللھم ہذا قسمی فی ما املک فلا تلمنی فیما لا املک خداوندا این قسمت وعدالت
من ست در چیزیکہ مالک وقادرم بران یعنے محبت ونفقہ پس ملامت مکن ومگیر مرا در چیزیکہ مالک نیستم آنرا یعنی
در محبت ومجامعت ودر وجوب رعایت مساوات میان ایشان بروی خلاف ست بردو قول یکی آنست کہ
قسم واجب بود دوم آنکہ معاشرت با ایشان روا بود ویرا بے قسم واین از خصائص وی بود صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم
ورعایت آن محض کرم وتفضل ومروت وتطییب قلوب ایشان بود وقول امام ابی حنیفہ انیست وباوجود این چندان
رعایت وملاحظہ انیمعنی کردے گویا کہ واجب ست چہ تفضل ومروت براہل وفا وکرم حکم واجب دارد وبعض اطلاق
داده ورجعت کرد چنانچہ درضمن ذکر ازواج مطہرہ معلوم گشت وشیخ ابن الہمام گفتہ کہ ارادہ کرد آن حضرت صلی اللہ
علیہ وآلہ وسلم طلاق سودہؓ را پس بخشید وی نوبت خود را بعائشہؓ وطلاق نکرد ولیکن امام محمد گفتہ بما چنین رسیدہ
کہ آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم سودہؓ را اعتدے گفت وطلاق کرد پس وی درخواست کرد کہ رجعت کند ونوبت
خود را بعائشہؓ بخشید وبیہقی از عروہ آوردہ کہ رسول خدا اطلاق کرد سودہ را ونماز رفت وچون باز آمد سودہ دامن
جامہ آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم را بگرفت وگفت یا رسول اللہ مرا حاجتے بمردان نماندہ است ولیکن منیخواہم
کہ در نسای تو محشور شوم پس مراجعت کرد آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم باوے واین حدیث مرسل ست و
ممکن ست جمع وتطبیق میان حدیث عدم طلاق ووجود آن کہ طلاق رجعی بود وبمجرد طلاق رجعی فرقت واقع نشود
بلکہ بانقضاے عدت پس معنی ارادہ طلاق ارادہ استمرار طلاق بود بانقضاے عدت انتہی وایلا کردن موقت
بچہار ماہ ایلا نزد فقہا سوگند خوردن مرد ست کہ قربان نکند امراۃ خود را مدت چہار ماہ وحکم وی آنست کہ تعرض نکند
وقربان ننماید او را پیش از گذشتن چہار ماہ چنانچہ گذشت للذین یؤلون من نسائھم تربص اربعۃ اشہر الآیۃ
حکم میکند واگر بکند کفارت یمین بدہد یا جزائے کہ بران مترتب ساختہ چنانچہ گفت اگر قربان کنم بندۂ من آزاد
میشود واگر چہار ماہ گذشت وقربان نکرد واقع شود طلاق باین نزد امام اعظم ابوحنیفہ واصحاب وے ومذہب سفیان
ثوری وبعض علماے دیگر ہمین ست ونزد مالک وشافعی واحمد واسحق واقع نشود طلاق بگذشتن چہار ماہ بلکہ
حبس وجبر کردہ شود او را تا آنکہ یا رجوع کند وکفارت یمین بدہد یا طلاق دہد ونزد شافعی اگر طلاق ندہد طلاق داده شود
بروے جبرا یک طلاق اما ایلا کہ در حدیث بخارے از انس واقع شدہ است کہ ایلا کرد آن حضرت صلے اللہ علیہ
وآلہ وسلم از نسائی خود یکماہ ورسیدہ بود بپاے مبارک او زخمے در بند استخوان پس نشست در غرفہ بیست ونہ
روز پس فرود آمد گفتند یا رسول اللہ سوگند یکماہ خوردہ بودے وبعد از بیست ونہ روز برآمدے فرمود ماہ
بیست ونہ روز میباشد ایلا درین حدیث بمعنے حلف ست مطلقا ودر صحیح مسلم از جابرؓ آمدہ است کہ در آمد روزے
ابوبکر صدیقؓ بردر رسول خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم وعادت وے بود کہ تا اذن نمی طلبید وامر نمیشد نمی در آمد
ودید مردم را کہ بردرگاہ جمع اند وہیچ کس را بدر آمدن اذن نشدہ پس اذن کردہ شد ابوبکرؓ بعد ازان در آمد
عمرؓ را ایستادہ یافت اذن نمود واذن کردہ شد برای وی ودید آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم را ساکت وحزین نشستہ ونسا
گرد وی جمع آمدہ طلب نفقہ میکنند پس گفت عمرؓ در دل خود واللہ چیزے بگویم کہ بخنداند آن حضرت صلے اللہ علیہ و
آلہ وسلم را پس گفت یا رسول اللہ اگر بنت خارجہ کہ نام زوجہ عمر ست از من نفقہ طلبد برخیزم ومشتے در گردن او زنم

ششم ام سلمه تزوج کرد او را سنه اربع یا ثلث بعد از فوت زوج وے ابو سلمه مات سنه تسع وخمسین وقیل اثنین وستین وگفته اند قول اول صحیح ترست وعمر وے هشتاد وچهار سال بود هفتم زینب بنت جحش کہ زوجه زید بود تزوج وے درسال پنجم ووفات وے سال بیستم یا بیست ویکم واول کسیکه بعد از ان حضرت صلے اللہ علیه وآله وسلم از ازواج مطهره فوت کرد وے بود هشتم ام حبیبه بنت ابی سفیان در وقت نکاح وے اختلاف ست بعض گویند کہ در حبشه بود کہ وے آنجا همراه شوهر خود رفته بود ودر نجاشے اورا برائے آن حضرت صلے اللہ علیه وآله وسلم تزویج کرد به مهر چهار صد دینار یا چهار هزار درهم وبعض گویند در مدینه واول اصح واشهرست ووفات وی سنه اربع واربعین یا اثنین واربعین نهم جویریه بنت الحارث در غزوهٔ بنی المصطلق درسنه ست در بند افتاده بود پس آزاد کرد آن حضرت صلے اللہ علیه وآله وسلم او را وعقد نمود ونام اول وی برّه بود پس تغییر داد اورا بجویریه مات سنه ست وخمسین دهم میمونه تزوج وے درسنه سبع درسال قضای عمره حدیبیه در موضع سرف بفتح سین وکسر راکه برده میل از مکه است ووفات وے نیز درهمین موضع درسنه احدے وستین یا احدے وخمسین ویا غیر آن اتفاق افتاده اکنون دران موضع بر سر قبر وے عمارتے ست یازدهم صفیه بنت حیی بن اخطب یهودیه بود از اولاد هارون علیه السلام ودر غزوهٔ خیبر کہ درسنه سبع بود بند افتاده پس آزاد کرد اورا وتزوج نمود وبعض گفته اند کہ اول درسهم وحیه کلبی افتاده بود پس آن حضرت صلے اللہ علیه وآله وسلم ویرا از وی بخرید وآزاد کرد مات سنه اثنین وخمسین وقیل خمس وخمسین دوازدهم ریحانه بنت زید یهودیه از بنی النضیر یا از بنی قریظه در بند افتاده بود وآزاد کرد وتزوج فرمود درسنه ست ودر وقت عود از حجهٔ وداع وفات یافت وبعض گفته اند بعد از ان حضرت صلے اللہ علیه وآله وسلم درسنه ست عشر والاول اصح این مذکورات جماعهٔ است کہ تزوج آنحضرت صلے اللہ علیه وآله وسلم ودخول وے با نها بصحت رسیده وچندے از نها پیش از حضرت صلے اللہ علیه وآله وسلم از عالم رفته بود واکثر بعد از وے وجماعهٔ دیگر اند از نسا بیست یا زیاده کہ بعض را تزوج کرده وپیش از دخول مفارقت فرموده وبعض را خطبه کرد اما تزوج نکرد وبعضے از انها نزد تخییر کہ در ارادهٔ دنیا وزینت آن یا ارادهٔ رضاے خدا ورسول بحکم نص قرآن + یا ایها النبی قل لازواجک ان کنتن تردن الحیوة الدنیا وزینتها الخ واردشد اختیار دنیا کردند وبدر رفتند وتفصیل آن در جامع الاصول مذکورست واما سرارے آن حضرت صلی اللہ علیه وآله وسلم چهار بود ومشهور ترین آنها ماریه قبطیه بود کہ اورا مقوقس قبطی والی اسکندریه ومصر اهدا نموده بود واز وے ابراهیم بن رسول اللہ بوجود آمد ودهم در مدت رضاع وفات یافت وبعض ریحانه راکه در ازواج مذکور شد از سرارے داشته اند وگفته کہ آزاد نکرد اورا وطے وے بملک یمین بود دیگر جاریه بود کہ اورا زینب بنت جحش بآن حضرت صلے اللہ علیه وآله وسلم بخشیده بود دیگر نیز در بعضی از غزوات بند افتاده بودند واللہ اعلم واز انچه مذکور شد وجه طواف برنه یا یازده بهر دور وایت ظاهر شد چه خدیجه خود پیش ازین جماعه بمکه فوت کرده وسوده نوبت خود را بعائشه بخشیده واگر آنهم نباشند صحبت زینب بنت خزیمه ماهی چند بیش نبود شاید کہ در وقت قضیه طواف نباشند ونیز ریحانه را بعضی از سرارے داشته نه از ازواج اما پوشیده نماند کہ طواف بعنوان نساست نه ازواج وبر هر تقدیر طواف برنه یا یازده در وقتے صحیح ست کما لا یخفی ودر میان انسان یعنے نسا سویت نگاه داشتی در صحبت وایوا ونفقه وجمیع امور

لن صورت الطواف

وزیادت تکلیف بقیام حقوق وحسن معاشرت وصبر بر صحبت ایشان باتحمل اعیای رسالت واقامت مشاق عبادت
نیز از فوائد آن بود واز انچه نقل کرده شد تفضیل سلیمان علیه السلام بر آن حضرت صلے اللہ علیه وآله وسلم لازم نیاید چه
آن حضرت را صلے اللہ علیه وآله وسلم فضائل وکمالات بود که اگر مجموع فضائل انبیا را صلوات اللہ علیهم اجمعین در جنب
آن نهند راجح آید وحقیقت حال آنست که سلیمان علیه السلام از حق سبحانه تعالی ملکی خواست که دیگر را میسر نبود پس برای
اجابت دعاے وے علیه السلام چیزے چند را مثل تسخیر ریاح وجن بوے مخصوص گردانیدند که غیر وے را ظاهر نبود
ووی علیه السلام پیغمبرے بود ملک واینها از معجزات وے بود ودر حدیث آمده که حضرت رسول را صلے اللہ علیه وآله
وسلم مخیر گردانیدند که نبی ملک بود یا نبی عبد پس اختیار کرد آن حضرت صلے اللہ علیه وآله وسلم که نبی عبد بود نه ملک یعنے
بندگے بهتر از بادشاهی ست پس موقوف داشتند آن حضرت صلے اللہ علیه وآله وسلم را بر حد بشریت وفقر وعبودیت
ومزیت سلیمان در بسطت ملک وکثرت نساء ورفتن سریر بر هوا وتسخیر جن ازین قبیل بود واین در ظاهر بود ولیکن قدرت
وقوت تصرف پیغمبر ما صلے اللہ علیه وآله وسلم در کائنات وقرب وعزت او در حضرت صمدیت بیش ازان بود واین قوت
وتصرفات آن حضرت صلے اللہ علیه وآله وسلم را تمام بود ولیکن وجود آن در ظاهر مخصوص سلیمان بود علیه السلام دلالت
میکند بر بعضی انچه در حدیث صحیح آمده که عفریتے از مرده جن در نماز بر آن حضرت صلے اللہ علیه وآله وسلم آمد تا در وسواس
وتفرقه افگند پس آن حضرت صلے اللہ علیه وآله وسلم فرمود که میخواستم که او را بگیرم وبستون مسجد ببندم تا کودکان واطفال
مدینه بوے بازے کنند ولیکن از دعاے برادر خود سلیمان یاد آوردم وبگذاشتم یعنے مراقوت وتصرف در جن هست
ولیکن چون این تصرف را در ظاهر مخصوص سلیمان علیه السلام داشته اند بدعا ودرخواست وی آنرا از پروردگار
ترک آن کردم فافهم وباللہ التوفیق وبدانکه نساے مطهره در تحت آن حضرت صلے اللہ علیه وآله وسلم در وقتے نه بودند
ودر وقتے یازده ودر وقتے دیگر زیاده بران واول ازواج خدیجه بود ودر جاهلیت ویرا مطهره میخواندند ودر وقت
تزوج وی آنحضرت صلے اللہ علیه وآله وسلم بیست وپنج ساله بود ووے چهل ساله واولاد آن حضرت صلے اللہ علیه
وآله وسلم همه از وے بودند الا ابراهیم که از ماریه قبطیه بود ووفات خدیجه بمکه بود پیش از هجرت بسه سال بقول صحیح ووے
شصت وپنج ساله بود وصحبت وے با حضرت صلے اللہ علیه وآله وسلم بیست وپنج سال دوم سوده بنت زمعه تزوج
کرد او را بمکه بعد از موت خدیجه پیش از عقد عائشه وهجرت کرد بمدینه وچون پیر شد خواست که طلاقش دهد پس بخشید
وے نوبت خود را بعائشه وباقی ماند در حیطه نساے شریف ووفات یافت در سن اربع وخمسین از هجرت سوم عائشه
تزوج کرد او را بمکه ووے شش ساله بود وزفاف کرد در نه سالگی وفوت کرد آن حضرت صلے اللہ علیه وآله وسلم وبود
عائشه هژده ساله ووفات یافته سنه سبع وخمسین یا ثمان وخمسین بعد ازان که از عمر وے شصت وشش سال
گذشته بود چهارم حفصه بنت عمر بن الخطاب نکاح کرد او را سال دوم یا سوم از هجرت وطلاق داد آن حضرت صلی اللہ
علیه وآله وسلم او را یک طلاق پس مراجعت کرد بوحے آسمانی که آمد رجوع کن بحفصه که وی صوامه وقوامه بهشت ووے
زوجه تست در بهشت ومانت سنه خمس واربعین او احدے واربعین وهی ابنة ستین سنة وبعض گفته اند که
موت وے در خلافت عثمان بود پنجم زینب بنت خزیمه ودیرا در جاهلیت ام المساکین میخواندند که بایشان طعام
مبذول داشتے وی در سنه ثلاث بود ووفات در سنه اربع وصحبت وے با حضرت صلے اللہ علیه وآله وسلم چند ماه بود

وازانس آمده که جماعت را دید روز جمعه که برایشان طیلسان بابود گفت چه بلامشابه اند این قوم به یهود خیبر و در حدیث
صحیح از حاکم آمده که من تشبه بقوم فهو منهم و ترمذی آورده که لیس منا من تشبه بغیرنا جوابش چنانچه در فتح الباری
گفته آنست که استدلال باین در وقتی تمام ست که طیالسه از شعار ایشان بود و آن درین ازمنه مرتفع شده پس
در عموم مباح داخل بود و قول انس به تشبیه آن جماعه به یهود بجهت آن بود که انس یهود را بسیار دیده بود که تطلس
میکردند و غیر ایشان را مجتمع باین هیئت کم دیده پس تشبیه کرد بایشان و ازینجا کراهت لبس طیلسان علی الاطلاق
لازم نباید بدلیل روایت وعلی تطلس و تقنع را از ان حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم و بعض گفته اند که کراهت انس آنرا
بجهت رنگهای این طیالسه بود که زرد بود چنانکه رسم یهود ست واللہ اعلم و در سفر جبه آستین تنگ پوشیدی
جبهٔ رومیه ضیق الکمین که در حدیث آمده نیست چنانکه گذشت گاهی ازار و ردا پوشیدی و درازی رداش گز
بود و در عرض سه گز و یک وجب و درازی ازار چهار گز بود و یک وجب و در عرض دو گز و یک وجب گز یکدست ست
که آنرا ذراع گویند و این دو شبر ست و نیز بیست و چهار انگشت بعدد حروف لا اله الا اللہ چنانکه مشهور ست فصل
در عادت حضرت نبوی صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم در معاشرت با ازواج طاهرات میفرمود حبب الی من دنیاکم النساء
والطیب وجعلت قرة عینی فی الصلوة و بعضی از مصنفان ثلاث را زیاده میکنند و آن غلط ست و چون مستقیم نیست
آنرا تاویلات میکنند و همه سهو ست و نماز از امور دنیا نیست تحقیق این مقام در فصول صلوة بتفصیل ذکر کردیم
فلیتذکر و دوستترین چیزے بحضرت رسالت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم از امور دنیا زنان بود و بوے خوش و در
بسیارے از شبها مجموع حرمهاے نه گانه را طواف کردے و در مباشرت قوت سی نفر از اقویا و برا کرامت شده بود
لاجرم مباح شد و برا چندانکه خواهد زن بنکاح خود در آرد نه وزیاده بر نه بدانکه فوائد نکاح بعد از حفظ نسل و دوام
نوع انسانی نیل لذت و تمتع نعمت و حفظ صحت ست چه حبس و احتقان منی مورث و مولد امراض شدیده و سبب
ضعف قوے و اعضا و انسداد مجاری ست رتفاخر و مباهات بقوت باه و شهوت جماع و نماذج بدان و تنقیص
و تحقیر بضد آن امرے مقرر و معروف ست و عادت مستمر ست میان مردان و محبت نسا و نکاح سعدو داز کمال
نوع انسانی و موجود در کمل افراد این نوع ست و تمامه انبیا و رسل اهل تزوج و تناسل بودند الا عیسے و یحیے صلوات اللہ
وسلامه علیهم اجمعین و در روایات آمده است که ابراهیم خلیل الرحمن هر روز از شام براق سوار شوق صحبت هاجر ام
اسمعیل بمکه مے آمد از جهت کمال شغف او بوے و قلت صبر از وے و داؤد پیغمبر علیه السلام را نود و نه زن بود
و با وجود آن زن دیگر نکاح کرد تا ماته تمام شد و سلیمان علیه السلام را سی صد منکوحه و هزار سریه بود و یک شب بصد زن
طواف کردے و بجاری از انس آورده که حضرت رسالت پناه صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم میگشت بر تمامه نسائے
خود در یک شب و آنها یازده تن بودند و در روایتے نه و بودیم ما که تحدیث میکردیم که داده شده است او را قوت
سی نفر از لطاؤس و مجاهد آمده که قوت چهل تن و در روایتے از مجاهد قوت چهل مرد از اهل جنت و در روایت صحیح
ست که هر یکے از اهل جنت را قوت صد مرد بود در اکل و شرب و جماع و لهذا مباح بود آن حضرت را صلے اللہ علیہ
وآلہ وسلم هر مقدار از زنان که خواهد و درینجا کمال فضل و شرف و امتیاز او ست از سائر رجال امت و حکمت در تکثیر
نسا آن حضرت را صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم آن بود که تا احکام درونی را که مردان را بدان راه نبود بامت نقل کنند و

منافی مقام توکل نیست بلکه دران بندگے و امتثال امر الٰہی ست در اتباع و انقیاد باسبابی که خلق فرموده و جبلت بشری
داشت که شکافهاے آنرا فراویز دیبا دوخته بود و مراد بجبه طیالسه کسروانیه مکفوف بدیباج که در حدیث واقع شده است
چنانچه گذشت اما طیلسان در حالت گرمی آفتاب پوشیده چنانکه روزے که فرمان بهجرت یافته بود نیمروز بخانه ابی بکر
آمده طیلسان در برکرده اما در حدیث انس آمده که کان یکثر القناع یعنے طیلسان را بسیار پوشیدی بعض حمل
بر اوقات ضرورت کرده اند بدانکه در لبس طیلسان بمعنے پوشیدن سر هیچ اختلاف نیست و اما اختن طرف آنرا بر کتف که آنرا
تقنع و قناع نیز گویند بعضے از مردم خلاف کرده اند و آنرا مکروه و مذموم داشته و صحیح آنست که آن جائز ست بلکه ثابت
از آن حضرت صلے اللہ علیه وآله وسلم و صحابهؓ آنرا کرده اند و بعض گفته اند که آن مخصوص بوقت ضرورت ست از گرمی
آفتاب و مانند آن و میل مصنف بایشانب ست و مختار جمهور خلاف آنست و شیخ جلال الدین سیوطی در رساله
نوشته مسمے بقطے اللسان عن ذم الطیلسان و در روے احادیث متضمن مدح طیلسان و لبس آن از آن حضرت
صلے اللہ علیه وآله وسلم و بعض اصحاب آورده و گفته که بیهقی در شعب الایمان از سهل ابن سعد آورده که گفت وصف
کرده شده رسول خدا را صلے اللہ علیه وآله وسلم طیلسان فرمود این جامه است که او اکرده نمیشود شکر او و در حدیث
دیگر آمده که پوشیدن سر یعنی طیلسان در روز فقه است و در شب زینت ست و فرمود الارتداء البسته العرب والاقتناع
بسته الایمان و ترمذے و غیر او از انس بن مالک آورده که گفت بود رسول خدا صلے اللہ علیه وآله وسلم که بسیار میکرد
تقنع بثوب خود تا چنان مے نمود که جامه او جامه زیات ست بواسطه پوشیدن سر که دران روغن می انداخت
و چرب میشد پس مراد باین جامه گوشه طیلسان ست که بر سر مے نهاد و بعض گفته اند که مراد بقناع اینجا خرقه است
که در وقت ادهان بدان سر مے پوشید و تحقیق که تقنع بمعنے تطلس ست یعنے طیلسان پوشیدن کذا فی فتح الباری
و در حدیث انس آمده کان رسول اللہ صلے اللہ علیه وآله وسلم یکثر القناع و در روایتے آمده کان لا یفارق القناع
و در حدیث دیگر از انس آمده که گفت رسول خدا صلے اللہ علیه وآله وسلم متکفف عیادت کند مریض را و حاضر شود
جمعه را و چون بیرون آید از مسجد تقنع کند سر خود را تا باز گردد و حاکم بر شرط شیخین از مرة بن کعب آورده که گفت
شنیدم رسول خدا صلے اللہ علیه وآله وسلم را که ذکر میکرد فتنه را و قریب می نمود وقوع آنرا ناگاه مردے بگذشت
متقنع در ثوبے فرمود این مرد دران روز بر راه راست خواهد بود پس بایستادم من تا ببینم آن مرد را که کیست
ناگاه دیدم که عثمان ابن عفان ست ظاهر اند کور فتنهٔ قتل وے بود که اهل مصر بدان مفتون و مبتلا شدند و از امام حسن
ابن علیؓ آورده اند که دیدند او را نماز میگذارد و حال آنکه متقنع بود و در روایتے تقنع از وے در غیر این حال نیز آمده و
بخاری در تاریخ خود آورده که طاؤس یمانی را که از کبار تابعین ست دیدند که تقنع داشت و میگریست گفتند
بر چه میگریی گفت بر علم و علما و حافظ گفته است که تقنع از سیماى اکابر و رؤساء ست و شاهد صدق بران اینست که
رسول خدا صلے اللہ علیه وآله وسلم کم دیده میشد مگر متقنع تا آنکه میبود موضع که میرسید سر او را از طیلسان گویا که ثوب
زیاقت انتهی و ازینجا معلوم شد که قول ابن قیم که گفته است نقل کرده نشده است ازان حضرت صلے اللہ علیه
وآله وسلم که پوشید طیلسان را و نه هیچ یکے از صحابه رضوان اللہ علیهم باطل ست آنکه گفته که در صحیح مسلم آمده که ذکر کرد
آن حضرت صلے اللہ علیه وآله وسلم دجال را و فرمود بیرون آید باو سے هفتاد هزار یهود اصبهان که بر ایشان طیالسه

ونمی کرد ازان وآنکه در حدیث ترمذی آمده که گرفت آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم خاتم را پس ختم میکرد بوی
ونمی پوشید محمول ست برآنکه در اول همچنین بود بعد ازان پوشید و مستمر شد پوشیدن آن و خاتم آن حضرت
صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم بعد از وے بدست ابوبکر صدیق بود و بعد از وے بدست عمر فاروق و بعد از وے بدست
عثمان ذی النورین و در آخر عهد خلافت وی از دست مے عیقیب که خادم وے بود در بیر ارلیس افتاد و هر چند بجستند
پیدا نشد و گفته اند که باعث این همه تفرقه و پریشانی و اختلاف که در عهد عثمان و بعد از وے پیدا شد گم شدن آن
خاتم بود که در وے سرے از اسرار الٰہی بود که سبب انتظام والتیام امر بود چنانچه در خاتم سلیمان علیه السلام
واز پوشیدن انگشتری آهن و مس و برنج نهی آمده است و در برنج فرمود که ازان بوے اصنام مے آید چه اصنام
را ازان میساختند و در آهن فرمود که آن حلیه پوشش اهل نار ست و پوشیدن خاتم ذهب نزد ائمه اربعه مکروه
است و نزد بعض علما جائز و از بعض صحابه مثل طلحه و سعد و صهیب پوشیدن آن نقل کرده اند و در خاتم عقیق
اخبار و آثار ضعیفه آمده که در وے خیر و برکت ست و نافی فقر و در روایتے آمده که عقیق زرد دافع طاعون ست
و پوشیدن آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم از لصحت نرسیده چنانچه در خاتمه بیاید و در هدایه تختم بخاتم مجزع مطلق
مکروه داشته و در کافی میگوید که عقیق و یشم ازان مستثنے ست بر قول اصح و نیز در هدایه میگوید که معتبر حلقه است
نه نگین زیرا که قوام خاتم بروست و پوشیدن خاتم مباح ست نزد جمهور علما امانه بقصد زینت و بعض گفته اند مکروه
است مگر کسے را که ویرا علمے و سلطانی باشد و باید که وزن آن کمتر از مثقالی بود زیرا که اهل در استعمال فضه و ذهب
حرمت و کراهت ست پس باید که از قدر ضرورت زیاده نبود و هم ازینجهت پوشیدن دو انگشتری و زیاده ازان
مکروه ست و لیکن گرفتن خواتیم متعدده مکروه نیست اگر بنوبت بپوشد و اختلاف کرده اند در انکه افضل تختم
در یمین ست یا در یسار و اکثر احادیث برآنست که در یمین ست و بعض در یسار نیز آمده و گفته اند که آن حضرت
صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم اول در یمین میپوشید و آخر در یسار قرار یافت و اللہ اعلم و تختم در غیر خنصر مکروه است و آمده
که آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم رشته می بست در خاتم از برای یاد داشت امرے و ما نقش خاتم وے
صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم محمد رسول اللہ بود و لیکن کتابت وی نه بر ترتیب عادی بود بلکه مقلوب چنانچه معتاد ست
در خواتیم تا بعد از ختم کتابت راست و درست آید و مشهور آنست که اسم جلاله فوق بود و محمد تحت و رسول در میان
و بعض از مشائخ گفته اند که تصریح بانمعنے در هیچ حدیثے نیافتیم و تواند که برعکس باشد بلکه گفته که روایت اسمعیلے
که از رواة بخارے ست آنست که گفت سطر اول محمد و سطر ثانی رسول و سطر ثالث اللہ بظاهر مخالف آنست
کذا فی المواهب فتدبر و منع آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم دیگران را از نقش خاتم شریف خود یا از جهت شرف
و امتیاز و علو مقام وے بود تا دیگرے دران شریک نباشد و برین تقدیر بعد از وے نیز ممنوع بود یا از جهت
خوف تلبس بخاتم شریف وے بود که نزد اشتراک لازم مے آید و برین تقدیر منع مخصوص بزمان مبارکی بود
واللہ اعلم و آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم زره پوشیده و خود و جوشن و گاهے دو زره در یک حال پوشیده
چنانچه در روز غزوهٔ احد و این از کمال شجاعت و کارزارے آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم بود که بمشیر سلاح
جنگ از مردان آنها پوشند که در غذغهٔ کار بمشیر دارند و ازینجا معلوم شد که سلاح پوشیدن در مباشرت اسباب حرب

وابو داؤد وغیر ایشان پوشیدن پوشش سرخ خالص احتراز باید کرد وهمچنین از زرد وانچه در بعض احادیث واقع شده
که دلالت دارد بر جواز لبس اینها وقوع آن پیش از وقوع نهی ست و در کتب فقه در بیان باب اقوال مختلف آمده و
صحیح در مذهب امام ابوحنیفه آنست که مکروه است کراهت تحریمی ومکروه است نماز در ان ونیز اختلاف ست اندران
که کراهت وحرمت در مطلق رنگ سرخ ست یا مخصوص ست برنگ معصفر شیخ قاسم حنفی رحمه الله که از متاخرین علمای
مصر بود تحقیق کرده که مطلق رنگ سرخ هر گونه که باشد ممنوع ست ولهذا در بعض احادیث معصفر عطف بر احمر آمده پس
معلوم شد که این حکم مطلق احمر را شامل ست والله اعلم وجامه معلم پوشیده یعنی علم دار دیبا وغیر آن اما گفته اند باید که
دیبا وحریر زیاده بر چهار انگشت نبود وکمتر ازان مباح ست وجامه سیاه پوشیده چنانکه در باب خطبه جمعه آمده است
که دستار سیاه بر سر مبارک داشت ودر روز فتح مکه نیز همچنین بود وبعض گویند که درین روز از مغفر که بر سر داشت
دستار رنگ سیاه گرفته بود واین تاویل بعید ست وبالجمله پوشیدن کسای سیاه وعمامه سیاه ازان حضرت صلی الله
علیه وآله وسلم بصحت رسیده است وفی الکنز وندب لبس السواد وازامام محمد شیبانی رحمة الله علیه آورده اند که عمامه
سیاه بر سر داشتی ولباس فاخر در برجمالی بکمال داشت روزے زنی نزد وے باستفتا آمد حیران جمال وی شد
وسیاهی دستار را بسفیدے روی وے بغایت تحسین نمود بدان موضع کشت دیگر وے رحمة الله علیه دستار سیاه
نپوشید ونیز از نفاست لباس اعتذار کرد وے که مرا زنان بسیار اند اگر خود را آراسته ندارم ترسم که نظر در جائی بگمارند
ودر مرد بیگانه طمع کنند والله اعلم وپوستین که اطراف آن بسندس دوخته بودند وموزه ونعل تا سومه که قسمے خاص ست
از نعل ضخیمتر از نعل متعارف طاقهاے چرم بر هم دوخته اینهمه را پوشیده ترمذی در شمائل از بریده آورده که نجاشی
نجاشے برای آن حضرت صلے الله علیه وآله وسلم دو موزهٔ سیاه ساده پس پوشید آنرا پس وضو کرد دو مسح کرد بر ان
ونعلین آن حضرت را صلے الله علیه وآله وسلم دو دوال بود یکی میان نرانگشت پاے وانگشت متصل باو ودیگر میان
انگشت میانه وانگشتے که متصل باوست ویکدوال دیگر بود بر پشت پا وتمثال نعل آن حضرت صلے الله علیه وآله وسلم
خواص وبرکات بسیار دارد وبعضے از اکابر محدثین رساله جدا در بیان آن جمع کرده وگفته که نگاهداشتن آن باعث
وجود حرز وامان ست از شر بلغے وعداوت وحسد اشرار واز شر شیطان مارد واگر زنے که دشوار شده باشد زائیدن
وے آنرا نگاهدارد آسان شود بروے این دشوارے وبعضے از محبان را از علما ومحدثین اشعار وقصائد ست
در مدح آن کذا فی المواهب اللدنیه وانگشترے که دست کرده اما روایت مختلف ست در بعض احادیث آن که
در دست راست بودے ودر بعض در دست چپ ومجموع احادیث صحیح ست ظاهر آنکه گاهی در دست چپ وگاهی
در دست راست بود ونقش آن محمد رسول الله برین هیات بود ونهی فرمود که هیچ آفریده باید که نقش انگشتری
من برانگشترے خود نکند بدانکه گرفتن آن حضرت صلے الله علیه وآله وسلم خاتم را وپوشیدن وے آنرا بصحت
رسیده وخاتم وے صلے الله علیه وآله وسلم از نقره بود ونقش وے نیز از نقره ودر روایتے آمده که فص وے
حبشے بود یعنے سنگے بود که در حبشه میباشد یا مراد آنست که سیاه بود کذا قالوا وآنکه در حدیث زهری از انس آمده
که آن حضرت صلے الله علیه وآله وسلم انداخت خاتم را وپوشید ودر روایتے یک روز پوشیده بعد ازان بینداخت
آن در خاتم طلا بود یا خاتم از حدید مموه بفضه که ساخته بودند براے وے صلے الله علیه وآله وسلم پس بینداخت آنرا

الله
رسول
محمد

وآله وسلم این آیت را + وکذلک نری ابراهیم ملکوت السموات والارض ولیکون من الموقنین + باز پرسید پروردگار جل وعلا یا محمد میدانی در چه چیز خصومت میکنند فرشتگان یعنی چون منکشف شد علم هر چیز برمن باز پرسید دیگر بار از برای اظهار علم من این بار گفتم نعم خصومت میکنند در کفارات یعنی عملهائی که مکفر ذنوب وسیآت اند وآن اعمال این ست مکث کردن در مساجد بعد از گذاردن نماز بانتظار نمازی دیگر وپیاده رفتن برای دریافت جماعتهای نماز وتازه وسیراب وکامل کردن وضو در مکاره یعنی در احوال واوقاتی که مکروه وشاق بود بنفس وضو کردن وآب رسانیدن از جهت ضعف وبرودت ومانند آن وهر که بکند این اعمال را زندگانی کند بنیکی وبمیرد بنیکی وپاک گردد از گناهان خود چنانچه در روزی که زائیده است از مادر وتعلیم کرد مرا پروردگار من این دعا را اللهم انی اسألک فعل الخیرات وترک المنکرات وحب المساکین فاذا اردت بعبادک فتنة فاقبضنی الیک غیر مفتون وگفت پروردگار تعالی درجات یعنی اعمالی که سبب ترقی درجات شود این سه چیز ست افشای سلام واطعام طعام ونماز کردن در شب در وقت بودن مردم در منام وگفت ترمذی سوال کردم بخاری را از این حدیث گفت صحیح ست پس مصنف میگوید در شبی که حضرت مصطفی این واقعه را دید صباح آن شب عذبه را در میان دوشانه فرو گذاشت یعنی برای تعظیم وتکریم موضعی که پروردگار تعالی دست خود را بران نهاده ودر مواهب میگوید که اصل این نکته از افادات ابن تیمیه است وابن قیم گفته است این فائده را اصلی در غیر کلام وی نمی یابم واین عراقی نیز گفته که این اصلی ندارد انتهی والله اعلم وآستین پیراهن مبارک تا بند گاه سر دست مبارکش بود وی ودر بعض روایات تا سر انگشتان آمده واگر زیاده بران آمدی ببریدی وپیراهن را دوست داشتی وگاهی حله حمرا پوشیدی ودر بعض روایات آمده که آنرا برای جمعه وعید مهیا داشتی وترمذی ودارمی از جابر بن سمره آورده که گفت دیدم پیغمبر را صلے الله علیه وآله وسلم در شب مهتاب در حله حمرا وبودم من که نگاه میکردم گاهی بجانب وی صلی الله علیه وآله وسلم وگاهی بجانب قمر وآن حضرت صلے الله علیه وآله وسلم نیکوتر ورخشنده وتابان تر بود نزد من از ماه وقول جابر که گفت نزد من از برای اظهار لذت وذوق خود بدیدار مبارک وی صلے الله علیه وآله وسلم گفت والا نزد همه کس ودر نفس الامر همچنین ست ونیز ترمذی از براء بن عازب آورده که گفت ندیدم هیچ یکی را از آدمیان بهتر وزیباتر از رسول خدا صلے الله علیه وآله وسلم در حله حمرا چون در بخا یعنی از مردم را توهم واشتباه آن شده که مراد از حله جامه اقرشمی باشد واز حمرا سرخ خالص محققین اهل حدیث رد آنها کرده اند چنانکه مصنف گفت وحله عبارت از دو جامه وحمرا آن خطوط سرخ ست که در ان بود ومراد بحمرا آن نیست که سرخ خالص بوده چه سرخ خالص منهی عنه است عبد الله بن عمرو بن العاص جامه سرخ از رنگ گل معصفر پوشیده بود گفت این چیست که پوشیده ای ازان حضرت صلے الله علیه وآله وسلم کراهت آن فهم کرد چون بخانه آمد در تنور انداخت ولبسوخت دیگر روز چون بیامد فرمود جامه سرخ را چه کردی قصه باز گفت فرمود هلا کسوته بعض اهلک چرا نپوشانیدی آن جامه سرخ را بعض اهل خود را یعنی زنان را فانه لا باس بالنساء زیرا که هیچ باکی نیست در پوشیدن جامه سرخ مر زنان را ودر صحیح آمده که دو جامه سرخ را بر کسی دیدم فرمود ان هذا لباس الکفار فلا تلبسها این پوشش کافران ست پس مپوشش آنرا ونیز آمده مردی بگذشت ودر بر دو جامه سرخ بود وبران حضرت صلے الله علیه وآله وسلم سلام کرد آن حضرت سلام او را جواب نگفت رواه الترمذی

وگفت این عادت اعاجم ست کہ بملوک خود بگویند ومن ملک نیستم مردے ام از جنس شما پس آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم سراویل بگرفت وروان شد ابو ہریرہ میگوید کہ خواستم سراویل را از دست آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم بگیرم ومن بردارم آنرا فرمود صاحب متاع سزاوار ترست ببرداشتن متاع خود مگر آنکہ ضعیف باشد ونتواند برداشت پس یاری دہد او را برداشتن گفتم یا رسول اللہ تو میپوشی سراویل را فرمود نعم میپوشم در حضر وسفر ودر شب وروز زیرا کہ من مامورم بستر دنی یابم ساتر تر از زین جامہ چیزے وابن حبان وطبرانی ودار قطنی وعقیلی نیز این حدیث را آوردہ اند ولیکن باسانید ضعیفہ ومدار این حدیث بر یوسف بن زیاد واسطے ست ووے ضعیف ست جدا وبالجملہ خریدن آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم سراویل را صحیح وثابت ست وابن قیم در کتاب ہدی النبی گفتہ کہ ظاہر انیست کہ خریدن برائے پوشیدن بود ودر روایت ہم کردہ شدہ است کہ آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم سراویل پوشیدہ وصحابہ نیز در زمان شریف باذن وے میپوشیدند وبخارے در ترجمہ آوردہ وگفت باب السراویل ولیکن حدیثے در باب لبس او نیاوردہ زیرا کہ صحیح نشدہ بطریقے وشرطے کہ نزد وے معتبر بود وآوردہ اند کہ امیر المومنین عثمان رض در روز یکہ او را شہید کردند سراویل پوشیدہ بود ودر روایتے کردہ شدہ است کہ پیغمبر خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم فرمود بگیرید پوشیدن سراویلات را زیرا کہ وے ساتر ترین ثیاب شماست ومحصن ومحفوظ گردانید بآن زنان خود را چون بیرون آیند یعنے بایشان مناسب تر ولائق ترست خصوصاً در حالت بیرون آمدن از خانہ کذا اوردہ بعض المصنفین واین حدیث را سیوطی در جمع الجوامع از امیر المومنین علیؓ آوردہ باین لفظ کہ گفت بودم من نشستہ نزد رسول خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم در بقیع در روز باران پس بگذشت زنے سوار بر حمارے وبود باد وے سکارے پس بلغزید حمار در نشیب زمین وبیفتاد آن زن بر زمین پس روی گردانید آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم از وے گفتند یا رسول اللہ وے سراویل پوشست فرمود اللھم اغفر للمستر ولات من امتی یا ایہا الناس اتخذوا السراویل فانہا من استر ثیابکم وحصنوا بہا نسائکم رواہ الترمذی والعقیلی فی الضعفاء وابن عدی فی الادب والدیلمی فی مسند الفردوس وگفتہ کہ ابن جوزی این حدیث را در موضوعات آوردہ ولیکن صواب نکردہ واین حدیث نزد من ثابت ست بطرق متعددہ انتہی واللہ اعلم وآن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم گاہ عمامہ بے کلاہ میپوشید وگاہ با کلاہ وگاہ کلاہ بے عمامہ وعمامہ را عذبہ میان دوشانہ مبارک فرو گذاشتی در اکثر احوال چنین بود وے ودر بعض احادیث آمدہ کہ آن شب کہ در خواب دید کہ حضرت عزت فرمود یا محمد فیم یختصم الملأ الاعلی قلت لا ادری قال فوضع یدہ بین کتفی فعلمت ما بین السماء والارض صباح آن عذبہ میان دو کتف مبارک فرو گذاشت وتمام این حدیث چنانکہ احمد وترمذی از عبد الرحمن بن عائش واین عباس ومعاذ بن جبل آوردہ اند چنین ست کہ گفت رسول خدا صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم دیدم پروردگار خود را در نیکو صورتے پس پرسید از من چہ چیز خصومت یعنے بحث ونزاع وگفتگو میکنند فرشتگان یعنے کدام اعمال ست کہ در فضائل آن بحث ومناظرہ میکنند وبثبت کردن وبردن آن بآسمان بریکدیگر سابقت ومبادرت مینمایند گفتم تو دانا تری ای پروردگار من بدان پس نہاد دست قدرت خود را میان دو شانہ من پس یافتم من سردی دست پروردگار در سینہ خود پس منکشف شد بر من وحاصل شد مرا علم ہر چیزے کہ در آسمان وزمین ست کنایت ست از حصول تمامہ علوم کائنات علوے وسفلے پس ازان خواند آن حضرت صلے اللہ علیہ

طریقہ ایشان اقتدا بسنت نبوے وطریقہ سلف صالح ست جواب میگویند کہ نظر این قوم بر معانی وحکم ست وچون
دیدند کہ سلف صالح بحبت وجدان اہل غفلت وتشغل ایشان بدنیای دنیہ خود منہمک وغافل اند در زینت ظاہرہ بحبت تقاضا
بدنیا واطمینان بدان مخالفت کردند ایشانرا واختیار کردند بذاذت ثیاب را بحبت اظہار حقارت آنچہ محتقر کردہ اورا حق جل وعلا وتعظیم
کردند آثار اغنیاء را بقصد تعظیم وتنویہ شان فقر وآخرت وچون گذشت بران مدتہا وسخت شد دلہا بنسیان یعنی ذہول ازین حکمت گرفتند اہل غفلت
رثاثت ملابس وبذاذت ہیئات را حیلہ ووسیلہ مفاخرت وعلامت برتر بدہ دریا منعکس شد امر بس گشت وحقیقت مخالفت
این قوم در لباس وہیئت طریقہ سلف وعلامت سنت وکشت تجمل در ثیاب وہیئات علامت صدق واخلاص
وستر حال وباین معنی ارشاد واشارت کرد سیدنا الامام ابوالحسن شاذلی قدس اللہ سرہ العزیز در وقتیکہ انکار کردند
بروے بعضے از منکران اہل بذاذت ورثاثت بقول خود کہ فرمود یا ہذا این ہیئات من گویا بزبان حال میگوید
کہ الحمد للہ الذے اغنانی بفضلہ واین لباس تو میگوید اعطونے شیا من دنیاکم وافعال واعمال این قوم دائرست
بر حکمت ونیت انتہی کلام المواہب وبعضے ازین قوم ماموروماذون انداز جناب صمدیت عز اسمہ بلباس نفیس
در بعض اوقات چنانچہ از حضرت غوث الثقلین شیخ محی الدین عبد القادر جیلانی بعد از کشیدن ریاضات
شاقہ چنانچہ آوردہ اند کہ تا بیست وپنج سال در صحارے وبراری بغداد میگشتند نہ جاے معین بود ونہ طعامے
ونہ لباسے جز ستر عورت سے آرند ماموربلباسے کہ ذراعی ازان بدینار باشد ودر لباس نفیس میفرمود ہذا
کفن المیت وکفن المیت اجمل وہذا بعد الف موت واز شیخ ابی السعود کہ در مقام ترک تدبیر واختیار رتبۂ عالی داشت
مے آرند کہ گاہے لباس پیوشید کہ بچہار درہم مے ارزید وگاہے نفیس قیمتی در غایت نفاست وبالجملہ سلامت
حال مرید در اکتفا بقدر ضرورت ست وزیادہ بران مباح ست اگر تکبر وخیلاء در راہ نیابد وتوسط واقتصاد در ہمہ باب
اولی ودر انچہ قومے را معتاد ومتعارف شدہ وباعث تمیز وتعریف ایشان گشتہ نیز رخصتے ہست ومقام قوم عالی
ست ومبنی بر نیات وحکم ست کہ ایشان دانند واللہ اعلم **فصل** شیخ این فصل را در پوششہای مختلف جدا
از فصل سابق آوردہ اگر یکے بساخت ہم میشد با آنکہ بعضے از مقاصد این فصل خالی از تکرارے ہم نیست پس
گفت حضرت نبوی صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم ازار پاے پوشیدہ اگر مراد بازار پاے ہمین ازار ست کہ بار دانند کہ
میگردد خود ظاہر ست وآن چندان احتیاج بہ بیان ندارد واگر مراد سراویل بود در پوشیدن آن حضرت صلی اللہ
علیہ وآلہ وسلم آنرا اختلاف ست بعض جزم کردہ اند کہ نپوشیدہ وشمنی در شرح شفا گفتہ کہ پوشیدہ ست ولیکن
خریدن آن سرور سراویل را معلوم ومتفق علیہ است چنانچہ در جامع الاصول از حدیث ترمذے وابی داؤد
آوردہ ودر مشکوۃ از احمد وابن ماجہ ودارمے نیز آوردہ واین سراویل در مکہ بود وابو علی موصلی در مسند خود
بسند ضعیف از ابی ہریرہ آوردہ کہ گفت در آمدم روزے در بازار یا رسول خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم پس خرید
سراویل بچہار درہم واہل سوق را وزانی بود کہ بر میکشید اثمان را پس آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم بوے
فرمود بر کش وچرب تر بر کش پس آن مرد وزان گفت کہ من ہرگز از کسے نشنیدہ ام کہ در داون ثمن این کلمہ
بگوید پس ابو ہریرہ گفت وائے بر تو نمی شناسی پیغمبر خود را پس آن مرد میزان از دست بینداخت وبر خاست
تا دست آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم ببوسد آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم دست مبارک خود را ازوے بکشید

احادیث در باب فضیلت زہد و ترک تنعم و ترفہ در دنیا و تحریص و ترغیب دران واقع شدہ ہمچنین در شان تجمل و تنعم و ترخیص و تجویز آن در دو یافتہ اما شہ طعدم تکبر خیلا اما اول ترمذی از عائشہ رضی اللہ عنہا آورد کہ گفت گفت مرا رسول خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم یا عائشہ اگر میخواہی لحوق و اتصال بمن باید کہ بسندہ بود ترا از دنیا مثل توشہ سوارے و دور دار خود را از مجالست اغنیا و کہنہ بکن جامہ را بیفگن از بدن تا بپیوند نکنے آنرا و در حدیث ابی داؤد آمدہ کہ آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم بتاکید فرمود آیا نمی شنوید آیا نمی شنوید کہ بذاذت از ایمان ست بذاذت از ایمان ست یعنے کہنگی جامہ و ترک زینت و اختیار فقر از اخلاق اہل ایمان ست و نیز در حدیث آمدہ کہ ہر کہ ترک دہد جامۂ زینت را و با وجود قدرت بران بقصد تواضع بپوشاند او را خدا یتعالے حلۂ کرامت و اما ثانی در حدیث ترمذی آمدہ کہ رسول صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم فرمود خدا دوست میدارد کہ دیدہ شود اثر نعمت وی بر بندہ یعنے چون خدا یتعالے بر بندۂ خود نعمتے دنیا وے عطا کند دوست میدارد کہ اثر آن نعمت ظاہر و آشکارا گردد در تحسین ثیاب و تنظیف و تجدید آن بقدر امکان بے مبالغہ و تجاوز از حد بقصد اظہار نعمت خدا تا محتاجان قصد وے کنند و طالبان زکوٰۃ و صدقات بروے بیایند و ہمچنین علما اظہار آن کنند تا در چشم عامہ معزز و مکرم نمایند و ہیبت و عزت علم ظاہر گردد و ظاہر کنند خود را بر مردم و مردم ایشان را بشناسند و استفادہ کنند ہمچنین شرح کردہ اند این حدیث را و ابو الاحوص از پدر خود مے آرد کہ گفت آمدم من رسول خدا را صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم و بر تن من جامہ بود دون فرمود ترا مالی ہست گفتم نعم گفت از کدام جنس ست گفتم از ہر جنس دادہ است مرا خدائے تعالی از ابل و بقر و غنم و اسپ و بردہ فرمود چون دادہ است ترا خدا یتعالے پس باید کہ دیدہ شود اثر نعمت و کرامت وے تعالے بر تو و در حدیث دیگر آمدہ است مردی را دید جامۂ درغایت کہنگی پوشیدہ فرمود مگر جامہ ندارد این مرد گفت مراد جامۂ نو در خانہ است فرمود پس باید کہ بپوشے آنرا و اظہار کنی نعمت حق را و آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم تجمل و تزئین ہیأت و تحسین سنت را دوست داشتی جائے بر گوید کہ آمد آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم روزے بزیارت ما پس دید مردی را ژولیدہ و پریشان موی فرمود این مرد چیزے نمی یابد کہ بدان اصلاح راس خود بکند و مردی را دید کہ جامۂ چرکین بر بدن دارد فرمود وی چیزی نمی یابد کہ بدان جامۂ خود را بشوید و یکی را بیکبارے دید پریشان موی و ابتر و بے سنجار فرمود گاہی یکی مے آید گویا شیطانے ست و آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم نیز چون وافدان بروے میرسیدند احسن ثیاب خود را مے پوشید و تجمل مینمود و اصحاب را نیز بدان امر میکرد و در جمعہ و عیدین ہمچنین میکرد و صحابہ را نیز میفرمود تا ہمچنین کنند و بالجملہ معتبر در ینباب قصد و نیت ست ترک تجمل و لبس ثیاب او دون اگر از جہت بخل و خست طبع یا از برائے اظہار فقر و زہد و ریاے مردم بود مذموم ست و لبقصد زہد و تواضع و ایثار محمود و تزئین لباس فاخرہ و ترفع اگر بقصد تکبر و تفاخر و بطر و اسراف ست نیز قبیح و بجہت اظہار نعمت حق و ادائے شکر و اعزاز دین و تعفف و ستر حال تحسن مدار بر نیت ست و از ینجاست اختلاف طرق و اوضاع مشائخ صوفیہ قدس اللہ اسرارہم در ینباب۔ و صاحب مواہب لدنیہ بطریق سوال و اشکال آوردہ کہ چون سنت نبوی و طریقہ سلف صالح بر بذاذت ہیأت و رثاثت ثیاب است پس چیست حال اہل سلسلہ شریفہ شاذلیہ از صوفیہ کہ تجمل میکنند در ہیأت و ملابس خود و حال آنکہ

مخالف سنت نبوی صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم شدند و پیغمبر صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم فرمود کہ ہر کہ جامۂ شہرتے
بپوشد روز قیامت او را جامۂ مذلت بپوشانند پس آتش در ان افروختہ گیرد اشارتست بآنکہ چون قصد
تکبر و افتخار بود بنقیض آن معاقب گردد و لیکن جامۂ شہرت را بر ہر دو جانب حمل کردہ اند ہم برانچہ جامہ نفیس
بقصد تکبر و تفاخر بر فقرا و شکستن دلہای ایشان بپوشند و ہم برانچہ بعضے از متزہدان و متر سمان جامۂ دون
و مرقع بقصد سمعہ و ریا و اظہار زہد و تقشف بپوشند و در بعض روایات آمدہ است کہ نہی کردہ از دو شہرت
رقت ثیاب و غلظ آن و لین آن و خشونت آن و طول و قصر آن و خرمودہ میانہ روی کنید در ان و اقتصاد
نمائید و فرمود من جر ثوبہ کسیکہ بکشد جامۂ خود را بر زمین خیلاء بطریق عجب و تکبر لم ینظر اللہ الیہ یوم القیامۃ
نظر رحمت نکند خدائے تعالے بسوے وے روز قیامت بدانکہ جر و اسبال اکثر در ازار و رداء افتد و
وعید در سبل ازار شدید آمدہ تا آنکہ فرمود ہر شخص را کہ باین حالت نماز گذارد باعادۂ نماز و وضو و نیز در حدیث
آمدہ کہ در شب نصف شعبان ہمہ را بخشند الا عاق و شارب خمر و مسبل ازار را و لیکن بتحقیق آنست کہ آن یعنے
اسبال در جمیع ثیاب جاری ست و در بعض احادیث نیز مطلق واقع شدہ چنانچہ در حدیث مذکور در متن و غیر آن
و از ابن عمر آمدہ کہ گفت دید مرا پیغمبر خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم کہ اسبال کردہ بودم ازار را فرمود یا ابن عمر
ہر چہ برسد از جامہ بزمین در آتش ست و در روایتے ہر چہ پایان شتالنگ بود از ازار در آتش ست و سبب
در کثرت ورود اخبار بلفظ ازار بجہت کثرت وقوع او ست چہ اکثر مردم در عہد نبوت رداء و ازار پوشیدند
و در حدیثے از ابن عمر آمدہ کہ آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم فرمود الاسبال فی الازار و القمیص و العمامۃ
من جر منہا شیأ خیلاء الحدیث و عزیمت در ازار تا نصف ساق ست و از ار آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم
انچنین بودے و فرمود ازرۃ المؤمن الی انصاف الساقین و رخصت تا بالاے شتالنگ ست و ہر چہ پایان
در آتش و حکم دامان قبا و پیراہن نیز ہمین ست و سنت در آستینہا نیز تا بند دست ست و در عمامہ بارخہاے
عذبات زیادہ بر عادت عدد او طولا و این توسیع و تطویل کہ در ثیاب بعض دیار اہل حجاز و مصر متعارف شدہ است
مخالف سنت ست و باعث اضاعت مال و اسراف در انست و ہر چہ ازان بطریق خیلاء ست حرام ست و انچہ
بطریق عرف و عادت شائع شدہ و شعار قومے گشتہ حرام نہ اگر چہ افراط در ان بکراہتی بنود و زنان را نیز ہمین
حکم ست و مستحب در حق ایشان آنست کہ بر مردان بقدر شبر زیادہ بود تا ذراع کہ دو شبر ست نیز رخصت ست
از جہت تستر کذا جاء فی حدیث ام سلمۃ و بدانکہ کراہت و حرمت ترفع در لباس و توسیع و تطویل آن بر تقدیریست
کہ بقصد تکبر و خیلاء بود و اگر نہ باین قصد باشد حرام نبود و اما اگر جامۂ زیبا پوشیدن برای تجمل و اظہار نعمت
حق بود روا بود چنانکہ در حدیث صحیح آمدہ کہ ہر کہ در دل وے مثقال یکدانہ خردل کبر بود در بہشت نرود و کسی
گفت یا رسول اللہ من دوست دارم کہ جامہ من خوب و زیبا و نعل خوب و زیبا باشد یعنی از قبیل کبر باشد
فقال رسول اللہ صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم لا ان اللہ جمیل یحب الجمال الکبر بطر الحق و غمط الناس فرمود کہ این مقدار
از کبر محسوب نیست بلکہ کبر مذموم آنست کہ حق را باطل کند یعنے انچہ بروے واجب شدہ است از توحید حق
و عبادت وی آنرا انکار کند و از قبول آن متنع گردد و بندگان خداے تعالے را خرد و حقیر شمرد و خواہد کہ

وبخشید و یکبارے جامہ پوشیدہ بود قصبے عربان مے آمدند و آنرا لمس میکردند و میگفتند کہ این جامہ بروے
از آسمان فرود آمدہ پس آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم فرمود بخدا کہ مندیل سعد بن معاذ در بہشت بہتر و نرمتر
ازین ست و دوئی قریب این ایام فوت کردہ بود و اکثر انچہ از جنس این جامہا مے پوشید از ہدایاے ملوک بود
کہ بوے میفرستادند و اینہا پیش از تحریم این ثیاب بود و اما انچہ معتاد آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم بود
از لباس نہ ازین قبیل بود چنانکہ در صحیحین از ابی بردہ آمدہ است کہ گفت بیرون آورد بسوے ما عائشہ رضی اللہ عنہا
ملبد را یعنے مرقع کہ از بسکہ پارہا بر ہم نشستہ بود مثل لبد کہ نمدست شدہ بود و ازار غلیظ درشت را و گفت قبض کرد شد
روح رسول خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم درین دو جامہ و ازانس آمدہ کہ گفت میپوشید آن حضرت صلے اللہ علیہ
وآلہ وسلم صوف را یعنے جامہ پشمینہ را و میپوشید کسائی ملبد را و میفرمود من بندہ ام میپوشم چنانکہ بندگان
پوشند رواہ الشیخان و باش دی صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم کہ تکیہ میکرد بران از ادیم بود حشوا آن لیف خرما و
فراش وی کہ خواب میگرفت بران نیز ازان بود و لیف خرما پوست وے کہ آنرا کوفتہ بجاے پنبہ می انداختند
و گاہی نہالے وے از بلاس بودے چنانکہ بیاید و بیہقی از عائشہ رضی اللہ عنہا آوردہ کہ گفت درآمد برمن زنی از انصار
و دید فراش رسول اللہ صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم قطیفہ کہنہ دو تو کردہ پس فرستاد برمن فراشی را کہ حشو او صوف بود
پس درآمد آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم و گفت کہ چیست این یا عائشہ گفتم یا رسول اللہ فلانہ انصاریہ درآمد
و فراشش ترا دید و این فراش را بفرستاد فرمود بازگردان این را یا عائشہ سوگند بخدا کہ اگر من بخواہم ہمراہ میگردانند
پروردگار تعالی باسن کوہہاے طلا را و نقرہ را و در حدیث صحیح از ابن عباس آمدہ کہ درآمد بر رسول خدا صلے اللہ
علیہ وآلہ وسلم عمر بن الخطاب و آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم بر حصیرے افتادہ بود و باثر آن حصیر پہلوی مبارک
نقش بستہ گفت یا رسول اللہ چہ شود اگر برای خود فراشے گیرے بہتر ازین فرمود یا عمر چکارست مرا با دنیا
نیست مثال من و مثل دنیا مگر مثل سوارے کہ سیر میکرد در روز گرم پس بایستاد در زیر درختے ساعتے پستر برفت
و گذاشت آنرا و از عبد اللہ بن مسعود آمدہ کہ گفت درآمدم بر رسول خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم و وے در غرفہ بود
مثل بیت حمام یعنے در گرمے و حفہ مثل گرم خانہ حمام و افتادہ بود بر حصیرے کہ تاثیر کردہ بود در پہلوے مبارک وے
پس بگریستم فرمود چہ چیز در گریہ آورد ترا یا عبد اللہ گفتم یا رسول اللہ کسریٰ و قیصر بر خز و دیبا بخسپند و تو بر بن
حصیر خفتہ فرمود دگری یا عبد اللہ ایشان را دنیاست و ما را آخرت و از عمر بن الخطاب آمدہ کہ درآمدم بر رسول خدا
صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم و افتادہ بود و بر بدن او جز ازاری نہ و نقش کردہ حصیر در پہلوے وی و قبضۂ از شعیر در خانہ
او نہادہ و چرمے در گوشۂ افتادہ پس غلبہ کرد بر من گریہ فرمود چرا میگریے یا عمر بن الخطاب گفتم چون نگریم این حصیر
کہ بر دی خفتۂ و این متاعی ست کہ در خانہ تو افتادہ و کسریٰ و قیصر در میوہا و جویہا نشستہ و تو پیغمبر خدا و برگزیدہ
وے گفت یا ابن الخطاب راضی نمیستی تو کہ مارا آخرت باشد و ایشان را دنیا و چون حال آن سرور در بذاذت
لباس و نفاست مختلف افتاد عادت مردم بعد ازوے نیز در ینباب مختلف گشت چنانچہ مصنف میگوید
و بیشتر مردم بر دو گروہ شدند گروہے از جامہاے خوب بکلی دوری گزیدند و بر قعات و محقرات اختیار کردند
و گروہی افخر ملابس و اشرف ثیاب اختیار کردند و جامہاے نرم و زیبا با شہرت پوشیدن گرفتند و این سر گروہ

زوائد ست کہ مقابل سنن ہدی ست در ترک آن اثمی و اساءتی نیست اگرچہ فعل آن ثوابے و فضلی باشد چنانکہ
حکم عادات شریف او ست در ملابس و مطاعم و قعود و قیام و امثال آن و قول بانکہ سنت موکدہ است توہم و
خلاف تحقیق ست و مصنف نیز در فصل آیندہ بگوید کہ در اکثر احوال چنین بودے و در کنز گفتہ و ندب لبس
السواد و ارسال ذنب العمامۃ بین کتفیہ و کذا فی سائر الکتب الحنفیۃ و اللہ اعلم و در برہان عذبہ تحت العنق کہ از ان
تعبیر تحنیک کردہ یافتہ نیز در بعض آثار و اخبار آمدہ است و بعض علماے شافعیہ گفتہ اند عمامہ بے عذبہ و تحنیک
مکروہ است و چون جامہ نو حاصل شدے آنرا نامے تعیین کردے و در وقت پوشیدن گفتے اللھم انت کسوتنی
ہذا القمیص او الرداء او العمامۃ اسألک خیرہ و خیر ما صنع لہ و اعوذ بک من شرہ و من شر ما صنع لہ + این حدیث در باب
اذکار گذشت و انچہ متعلق بشرح آن باشد نیز گذشت و ذکر وے در اینجا بتقریب لباس ست و در انجا بتقریب
ذکر و چون جامہ پوشیدی ابتدا الیطرف راست کردے در آستین و مثل آن چنانچہ در پایچہ سراویل و این عبارت
ستمرہ آن حضرت صلے اللہ علیہ و آلہ وسلم در رعایت تیامن در ہر شئے گفتہ اند کہ مراد شے ست کہ متضمن تقریب
و فضیلت ست چنانچہ دخول مسجد نہ خروج از ان کہ مستحب از ان در وے ابتدا بیسار ست ہمچنین در در آمدن
بانجانہ و باین قیاس باید کہ در بر آوردن جامہ از بدن ابتدا بیسار کند و اللہ اعلم و گاہ جامہ موئینہ پوشیدی عائشہ رضی اللہ عنہا
گفت کہ رسول خدا صلے اللہ علیہ و آلہ وسلم از خانہ بیرون آمد و جامہ از موے سیاہ پوشیدہ بود و پوشیدن جامہ
سیاہ از غیر موئینہ نیز مستحب و مسنون ست چنانکہ بیاید و قتادہ گفت از انس سوال کردم کہ حضرت رسالت
صلے اللہ علیہ و آلہ وسلم چہ نوع جامہ را دوست داشتی گفت حبرۃ و حبرہ بروزن عنبہ بردیمانی باشد مخطط بخطوط
احمر گفتہ اند کہ دوست داشتن آن بجہت آن بود کہ وے جامہ ایست چرک بردارد و گاہ جامہ کتان مصرے
پوشیدے و گفتہ اند کہ جامہ کتان معتدل ست در گرمے و سردے و یبوست و رطوبت و نمی چسپد بدن فوائد
دیگر نیز دارد و کتان زغیر را گویند کہ بہندے زبان آنرا السی خوانند و این جامہ از پوست درخت او سازند
عائشہ رضی اللہ عنہا گفت جامہ برائے پیغمبر صلے اللہ علیہ و آلہ وسلم راست کردم از پشم و بپوشید آنرا چون عرق کرد بوی پشم
بشمید در زمان دور کرد چہ بوے ناخوش را بغایت کراہت داشتی و بوے خوش را دوست داشتی بجہت
طیب طبع و لطافت روحانیت وے صلے اللہ علیہ و آلہ وسلم و بسبب مصاحبت ملائکہ و جبرئیل چنانکہ در ناخوردن
سیر و پیاز فرمود ابن عباس فرمود پیغمبر را صلے اللہ علیہ و آلہ وسلم دیدم کہ بہترین حلہا پوشیدہ بود حلۂ جبت جامہ
رداو ازار از بردیمانی یا غیر آن و عنقریب بیاید کہ آن حضرت صلے اللہ علیہ و آلہ وسلم حلۂ حمرا پوشیدہ و تحقیق
معنے آن نیز معلوم گردد و ابو رمثہ گفت پیغمبر را صلے اللہ علیہ و آلہ وسلم بر سبز دیدم کہ خطبہ میکرد و بردہائی سبز
پوشیدہ بود و بر دسبز بر دلیست کہ در ان خطوط سبز باشد نہ آنکہ سبز خالص بود چنانکہ بر دسرخ نیز باین معنے
ست و این بیان واقع ست نہ آنکہ سبز خالص پوشیدن حرام بود چنانکہ سرخ خالص زیرا کہ بتحقیق ثابت شدہ است
کہ دوسترین رنگہا نزد آن حضرت صلے اللہ علیہ و آلہ وسلم بعد از بیاض حضرت بود و بالجملہ در بعض روایات آمدہ
کہ گاہے آن حضرت صلے اللہ علیہ و آلہ وسلم جامہاے نفیس بیش قیمتی نیز پوشیدہ و بالفور آنرا بکسی بخشید
آوردہ اند کہ یکبارے خطبہ میخواند و بروے بود کہ قیمت آن ہزار درہم بود و چون فرود آمد بیندخت

* در بعض نسخ چہار و در بعض چہارصد و در نسخہ اصل از شرح آنرا خط زدہ و در ہامش تصحیح کردہ *

محدثین ست گذاشتن جیب و تکمہا بر سینہ است و ہذا ہو التحقیق و اما زیر جامہ کہ مصنف گفتہ ظاہر آنست کہ مراد بوی شعار باشد و آن جامہ را گویند کہ در زیر جامۂ دیگر بپوشند و بدن ملصق باشد و ازار جامہ بالا را گویند و اگر مقصود لبس دو جامہ است ظاہر عبارت آنست کہ میگفت و بپوشید جامہ را بالاے جامہ مگر آنکہ مراد آن باشد کہ جامۂ کہ شان وے آنست کہ در زیر جامہ دیگرش بپوشند و غالب آنست کہ آن جامہ تنگ و کوتاہ و بیباشد تنہا آنرا می پوشید و اشتمال دارد کہ مراد از زیر جامہ بود کہ ریدوی جامہ دیگر مثل استہ باشد یعنے جامۂ دہ تہی بپوشید و باز کراین لباس در کرت فتح تا تعیین مقصود بدان نمائیم و اگر ملکی از مطالعہ کنندگان آن را دریابد باید کہ ثبت نماید جزاہ اللہ خیرا و گاہی عمامہ را عذبہ فرو گذاشتے از میان دو شانہ و عمامہ را گاہے بیعذبہ بپوشیدی و گاہ تحت الحنک برزدے بدانکہ پوشیدن عمامہ سنت ست و احادیث در فضل عمامہ بسیار آمدہ است فرمود العمائم تیجان العرب یعنے عمامہا مر عرب را بمنزلہ تاجہاست مر عجم را و فرمود بپوشید عمامہ را تا زیادہ کنید عقل و بزرگے را عمامہ بر کلاہ فارق ست میان ما و مشرکان و در روایتے عمامہ فارق ست میان کفر و ایمان دادہ میشود روز قیامت بہر بندہ دستاری کہ میگرداند او را مرد بر سر خود نورے دو رکعت بعمامہ بہتر ست از ہفتاد رکعت بے عمامہ نماز نفل بود یا فرض و ستار بستہ بیائید در مساجد کہ عمامہا تاج مسلمانان ست لازم گیرید بعمائم کہ آن سیمای ملائکہ است پروردگار تعالی مدد کرد مرا روز بدر و حنین بملائکہ کہ عمامہ پوشیدہ بودند این نوع یعنے عذبہ گذاشتن عذبہ مر عمامہ را نیز سنت ست ولیکن دائمی نیست ترمذی در شمائل از ابن عمرؓ آوردہ کہ گفت بود رسول خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم چون عمامہ مے پوشید سدل میکرد و معنے سدل ہمین ارسال و ارخاے طرف عمامہ است و در روایت مسلم آمدہ کہ میگذاشت طرف عمامہ را میان دو کتف خود و در بعض احادیث آمدہ کہ آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم میگردانید بنبذش دستار را بر سر و میخلانید یکذوابہ یعنے یک طرف دستار را در دستار و میگذاشت ذوابۂ دیگر را میان دو کتف و مسلم از عمرو بن حریث آوردہ کہ گفت دیدم رسول خدا را صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم بر منبر و بود بر سر وے دستار سیاہ و گذاشتہ بود طرف آنرا میان دو کتف و نیز مسلم از جابر مے آرد کہ آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم در آمد مکہ معظمہ را و بر وی عمامہ سیاہ بود و درین حدیث ذکر ذوابہ نیست از نیجا ظاہر میشود کہ آن ہمیشہ نبود و لیکن بعض گفتہ اند کہ چون در در آمدن مکہ معظمہ ساز قتال داشت و مغفر بر سر مبارک او بود ارسال نکرد و در ہر موطن و مقام چیزے کرد کہ مناسب آن بود کذا فی المواہب اللدنیہ و ابن ابی شیبہ از امیر المومنین علیؓ آوردہ کہ گفت عمامہ سنت بر سر من رسول اللہ صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم و سدل کرد طرف آنرا بر دوش من و در حدیث ابی داؤد از عبد الرحمن بن عوفؓ آمدہ کہ گفت دستار بست مرا رسول خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم پس سدل کرد پیش و پس من و بعض گفتہ اند کہ این مخصوص بعبد الرحمن ست اما عذبہ آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم وقتیکہ میگذاشت پس پشت بودے غالبا و بر جانب دست راست احیانا و گاہی در عذبہ میبود میان دو کتف و گذاشتن عذبہ در جانب دست چپ بدعت ست و اقل مقدار عذبہ چہار انگشت ست و بعض گفتہ اند کہ اکثر یکبدست ست و گفتہ اند تطویل عذبہ متجاوز از نصف ظہر بدعت ست و داخل اسبال و اسراف ممنوع و اگر بطریق تکبر و خیلا باشد حرام و الا مکروہ است مخالف سنت و بعض گفتہ اند کہ تخصیص ارسال عذبہ بوقت نماز نیز موافق سنت نیست و تحقیق آنست کہ ارسال عذبہ مستحب ست و از ستن

اما قاضی عیاض در مشارق الانوار گفته که جبه جامه که قطع کرده و دوخته شده باشد و این بظاهر شامل قبا و پیراهن ست
و انچه بیرون میرود از وی مثل رداء و ازار و عمامه و امثال آنست و اگرچه درین مفهوم نیز خصوصیتی ست اما مقابلت
وی بقبا و پیراهن خصوصیت دیگر میطلبد و از انچه وارد شده است در لبس جبه این حدیث ست که در صحیحین و جامع ترمذی
آمده که پوشید آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم جبهٔ رومیه تنگ آستین را و در روایتے جبهٔ شامیه از صوف تنگ
آستین و نیز آمده که چون وضو کرد دست از آستین برآورد یعنے چنان تنگ آستین بود که بے آنکه دست برآرد
شستن آن میسر نبود و آمده است که آنرا در سفری پوشیده بود و حدیث دیگر که مسلم از اسما بنت ابی بکر آورده که
وے بیرون آورد جبهٔ طیالسهٔ کسروانیه را که در زیر لبهاے وی و در هر دو شق وے از پیش و پس بدیبا دوخته
بودند و معلم ساخته و کسروانیه نسبت بکسرے ست که بادشاه فرس بود و آن از لباس عجم ست مدور از صوف
سیاه و گفت اسما بنت ابی بکر که این جبهٔ رسول خدا ست صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم که نزد عائشهؓ بود و چون عائشهؓ
فوت کرد بمن رسید و آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم آن را می پوشید اکنون ما میشوئیم آنرا و به بیماران
میدهیم تا شفا یابند و گفته اند که از ینحدیث معلوم میشود که پوشیدن ثوب دوخته بدیبا اگر زیاده بر چهار انگشت نبود
جائز ست چنانکه بصریح نیز در حدیث صحیحین آمده است و آنکه در حدیث ابی داؤد از عمران بن حصین آمده که پیغمبر
صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم فرمود که نمی پوشم من قمیص مکفف را یعنے مرقع جیب و اطراف آستینها و دامن بحریر
محمول ست بران که زیاده بر اربع اصابع باشد یا این محمول بر ورع ست و حدیث اسما بر رخصت کذا قیل و اما
قبا در مشارق الانوار میگوید که جامه تنگے ست از جامهاے عجم مشهور و در قاموس میگوید که قبو در لغت انضمام
و بهم چسپیدن میان دو لب بود و از ینجا گرفته شد قبا که نوعے ست از جامه و ابن الاثیر در نهایه گفته که قبو اطباق جانب
بعض بعض بهم بر بسته انتهی و بالجمله قبا آن جامه که آنرا گریبان نبود و یک ته وے بر ته دیگر بر بهم بسته بخلاف قمیص
که آن جامهٔ ست که او را گریبان بود و در حدیث آمده که بهدیه فرستاده شده بود قباها بران حضرت صلے اللہ علیہ
وآلہ وسلم پس قسمت کرد آنها را بر اصحاب و در روایتے قباها از دیبا با تکمهاے طلا پس قسمت کرد و یکی را برای مخرمه
که یکے از اصحاب بود سبدا کرد پس بیرون آمد آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم آن قبا را پوشیده تا بنماید او را
خوبیهاے آن را و این شاید پیش از تحریم لبس حریر بود و اللہ اعلم اما قمیص محبوب ترین جامها بود نزد رسول خدا
صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم و بود آستینهاے پیراهن وے تا بند دست و داشت قمیص وی تکمها و بود جیبتکمهاے
آن بر سینه چنانکه الآن متعارف تمامهٔ دیار عرب ست و در حدیث ترمذی و ابو داؤد از معاویه بن قرة آمده است
که گفت آمدم پیغمبر خدا را صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم با قومے از مزینه تا بیعت کنم بوے و بود تکمهاے پیراهن وے
گشاده پس در آورد دست خود را در گریبان پیراهن آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم و مساس کرد مهر خاتم نبوت را
و شیخ جلال الدین سیوطی گفته که بعضے از مردم که نزد ایشان علم بسنت نیست گمان برده اند که گذاشتن جیب قمیص
بر سینه بدعت ست و لیس کذلک و چون در بعض دیار عجم جیب بر سینه عادت نباشده بعضے از فقها بکراهت آن حکم
کرده که تشبه به نساوار دچنانکه بعضے از شراح نقایه مختصر وقایه نقل کرده اند و شک نیست که این قضیه حادث ست
و معتبر اصل ست و در عرب انچه متعارف مردان عجم ست عادت نساست و بالجمله انچه متعارف قمیص عرب بتحقیق علما

واین احادیث همه صحیح ست واشکال وتعارضے دران نه وغلط کرد کسے که زعم نسخ کرده وبرای چه قائل شوند بنسخ
باوجود امکان جمع وتطبیق وصواب آنست که نهی محمول ست برکراهت تنزیه واما شرب آن حضرت صلے الله علیه
وآله وسلم قایما برائے بیان جواز بود واگر گویند که چگونه مکروه بود شرب قایما وحال آنکه بصحت رسیده که فعل آنحضرت
ست صلے الله علیه وآله وسلم حواله بس آنکه چون آن حضرت صلے الله علیه وآله وسلم آنرا برای بیان جواز کرد درحق وی
صلے الله علیه وآله وسلم مکروه نباشد چه بیان جواز بر شارع واجب ست ودرحق غیر وے مکروه بود واولی ترک آن
واما حدیث قے کردن محمولست برندب واستحباب پس مستحب باشد مر آنرا که نوشیده ایستاده که قے کند عملا بهذا الحدیث
کذا قال النووی ومالکیه برانند که باکی نیست بنوشیدن آب ایستاده ودرحدیث جبیر بن مطعم آمده که گفت دیدم
من ابابکر صدیق رضی الله عنه را که مینوشید ایستاده وامام مالک گفته است که چنین رسیده بما که عمر وعثمان وعلی رضی الله عنهم اجمعین
ایستاده مینوشیدند وعبد الحق که از اعاظم علمائے حدیث ست گفته که حدیث ابوهریره که ناطق ست بنهی از شرب
قایما وقے کردن نزد نسیان ضعیف ست ودر اسناد وی عمرو بن حمزه عمری ست ووے ضعیف ست وبعضے از
علما گفته اند که نهی محمول ومنصرف ست بکسی که برای اصحاب خود آبی آورد ومبادرت کرد بشرب قایما پیش از ایشان
ورعایت جانب ایشان نمود وبحدیث ساقی القوم آخرهم عمل نکرد واظهر آنست که این موقوف برابی هریره است
وقول اوست نه حدیث پیغمبر صلے الله علیه وآله وسلم ومختار آنست که احادیث شرب قایما دلالت دارند بر جواز واحادیث
نهی محمول اند بر استحباب وترغیب براوے والکمل زیرا که درشرب ایستاده ضرر هاست بدنی ومکروه هم بهمین جهت ست
وامام احمد از ابی هریره آورده که وے شخصے را دید که مینوشید ایستاده پس گفت قے کن گفت برای چه گفت آیا
دوست میدارے تو که بنوشد آب را همراه تو گربه گفت لا گفت تحقیق نوشید با تو کسے که بدتر ست از گربه وآن شیطان ست

انتهی کلام المواهب وچون آن حضرت صلے الله علیه وآله وسلم آب آشامیدے یا شیر ومانند آن اول بکسی دادے
که بر دست راست وی بودے اگرچه بر دست چپ وے کسے از وبزرگتر ودانا تر بودے چنانکه درحدیث آمده است
که یکبارے ابوبکر صدیق رضی بر دست چپ آن حضرت صلے الله علیه وآله وسلم بود وبدوے داد نه بابی بکر وفرمود این حق اوست ودرحدیث دیگر آمده که
جانب راست خالد بن الولید ودرجانب چپ ابن عباس بود پس آن حضرت صلے الله علیه وآله وسلم بخالد گفت این حق
تست اگر خواهی بده ببرادر خود وے گفت من هرگز ایثار نکنم بقیهٔ آب ترا پس بخود وبابن عباس نداد
واین مسئله راجع میگردد بمسئلهٔ دیگر که ایثار در عبادات جائز ست یا نه مثلا یکے آب وضو دارد وآنرا ایثار کند بردیگری
وخود تیمم سازد یا در ایستادن پهلوے امام درجانب یمین تواضع کند وبدیگرے بدهد وخود عقب بایستد جمهور علما گویند
که این جائز نیست وفضیلتے ندارد وچه درین ترک تقرب الی الله است ایثار در امور دنیوے ست نه در امور اخروی
وبعض مشائخ را درینجا سخنے ست که گویند این نیز راهی ست به تقرب حق والله اعلم **فصل** در پوشش حضرت نبوی
صلے الله علیه وآله وسلم غالب انچه پوشیدی جامهٔ پنبگی بودے وصحابه اختیار رضوان الله علیهم اجمعین نیز همچنین وگاه
پشمینه پوشیدے یا کتان وانچه حاضر آمدے ومیسر شدے از لباس بآن اکتفا نمودے از جبه وقبا وپیراهن
وزیر جامه ورداء وموزه ونعل این مجموع پوشیده در قاموس میگوید الجبة ثوب معروف ودر کرمانی ست نوعے مخصوص

بلیسید سے وگاہی اطفال وصبیان را بلیسانیدے و در لیسیدن کاسہ نیز حدیثے وارد شدہ و در لیسیدن اصابع فرمود کہ چون بخورد یکے از شما طعام را باید کہ بلیسد انگشتان را زیرا کہ معلوم نیست کہ در کدام جزو طعام برکت ست و در لعق کاسہ فرمودہ کہ ہر کہ کاسہ را بلیسد کاسہ او را دعا میکند و میگوید کہ آزاد کند ترا خدا یتعالے از آتش دوزخ چنانچہ خلاص کردے تو مرا از شیطان یعنے اگر نلیسید شیطانش میلیسید و این سبب ایذای روحانیت کاسہ میگردد و تکیہ زدہ طعام نخوردے و فرمودے من بندہ ام نخورم مگر چنانچہ بندگان خورند و تکیہ بر سہ نوع ست یکی آن کہ پہلو بر زمین نہد دوم آنکہ مربع نشیند سوم آنکہ یکدست بر زمین نہادہ بران تکیہ کند و بدست دیگر طعام خورد و ہر سہ مذموم ست خطابی گفتہ ست کہ اکثر عامہ چنان پندارند کہ متکی اینجا بمعنی مائل معتمد بر یک شق ست و مردانہ نیست و متکی اینجا بمعنی معتمد بر فراشی کہ زیر او ست و متمکن مستوی بر آنست و مراد آنست کہ در وقت اکل متمکن و مستقر بر فراش نبود چنانکہ بسیار خواران و اہل شرہ و متکبران بنشینند بلکہ چنان نشستی کہ گویا ہمین ساعت برخیزد و لقمہ چند تناول کردی و برخاستے و بعض گفتہ اند کہ اتکا اینجا بمعنے قعود بر رجہ متمکن و مستوا ست بلکہ سنت در اکل آنست کہ مائل الطعام و متوجہ بسوی طعام نشیند و گفتہ اند کہ حمل اتکا بر سبیل احد الجانبین و منع ازان برند بہ اہل طب ست کہ گویند بخوردن برین وضع منہضم نمیشود و طعام در مجاری وگوارا نمی شود چنانچہ باید کہ در مجمع البحار سیوطے در عمل الیوم واللیلہ گفتہ کہ نخورد متکے و نہ بر روے افتادہ و نہ ایستادہ بلکہ بہ نشیند بر دو زانو یا بر دو پا یا بر دار دزانوے راست و بہ نشیند بر زانوے چپ و چون از طعام فارغ شدے بگفتی الحمد للہ حمدا کثیرا طیبا مبارکا فیہ غیر مکفی ولا موذع ولا مستغنی عنہ ربنا و گاہ گفتے الحمد للہ الذے اطعم من الطعام وسقے من الشراب وکسے من العرے وہدے من الضلالۃ وبصر من العمی وفضل علے کثیر ممن خلق تفضیلا الحمد للہ رب العالمین و گاہ گفتے الحمد للہ الذے اطعم وسقے وسوغہ وعادت بنود کہ بعد از طعام دست بشوید و اما در فضیلت دست شستن پیش از طعام و بعد از وے احادیث واقع شدہ است و آمدہ کہ برکت طعام در وضوست قبل الطعام و بعدہ و نیز آمدہ کہ مسح میکرد بتر سے دو دست کہ می شست بعد از طعام روے مبارک خود را و ذراعین را و سر را و میفرمود این وضوست از ان چیزے کہ تغیر داد او را آتش رواہ الترمذی و نا شستن دست مگر در طعامی باشد کہ چرب بنودے و شور باندا شتے و در احیاء العلوم از بعض بے تکلفان صحابہ از ارباب ہدی آرد کہ بجہت کمال اشتغال وقت فرصت دست شستن نداشتند و منديل ایشان پاشنہ پای ایشان بودے و اللہ اعلم و غالبا نشستہ آب آشامیدے و از آشامیدن آب در حال ایستادگی منع و زجر کردے و یکبار ایستادہ آب آشامید بعض گویند آن ناسخ نہی ست و بعض گویند نہی ناسخ این ست و بعض گویند شرب ایستادہ بر یا برای بیان جواز بود و بعض گویند برای عذرے بود لاجرم بیشتر علما گفتہ اند ایستادہ آب نشاید خورد و چون عذرے مانع از نشستن پیدا آید ایستادہ روا بود در مواہب لدنیہ آرد کہ عادت شریف آن بود کہ آب نشستہ آشامیدی رواہ مسلم و در روایتے از مسلم آمدہ کہ نہی کرد از شرب قائما و در روایتے آمدہ کہ فرمود باید کہ ننوشد یکے از شما آب ایستادہ و اگر بفراموشے بنوشد باید کہ قے کند و در صحیحین از حدیث ابن عباس آمدہ کہ گفت آوردم من نزد آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم دلوے را از آب زمزم پس بنوشید ایستادہ و در حدیث امیر المومنین علی نزد بجارے آمدہ کہ دے آب نوشید ایستادہ و فرمود کہ مردم مکروہ میدانند شرب قائما و پیغمبر خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم کرد چنانکہ من کردم

و دوست داشتی و این اثر و مقتضای ذوق حلاوت ایمان ست که در مزاج ایمان حلاوتی هست من ذاق حلاوة الایمان والمؤمن حلوی اشارت بدانست و هر روز یک قدح عسل را با آب آمیخته تجرع نمودی که متضمن جل نافع بدنی ست و گفته اند که در نوشیدن عسل ممزوج با آب حفظ صحتی ست که راه نیابند بمعرفت آن مگر افاضل اطبا چه شرب عسل ملعق آن بدنا شتا ازاله میکند بلغم را و میشوید معده را و دور میکند لزوجت اورا و دفع میکند از وی فضلات را و کرم میکند او را باعتدال و میکشاید سدها را و آب بارد رطب ست که قمع میکند حرارت را و حفظ میکند صحت بدن را و بالجمله آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم هر روز عسل با آب آمیخته خوردی و بران صبر فرمودی تا شهوت طعام غلبه کردی آنگاه قدری نان جوین با بی بادامی بخوردی و بدان اکتفا کردی در صحیح ثابت بخاری که گوشت شتر و گوشت گوسفند و گوشت مرغ ماکیان و گوشت حبارے که طائریست مشهور و گوشت خرگوش در حدیث و مسلم و ابی داؤد و ترمذی و نسائی آمده که آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم لحم ارنب را خورده انس گوید که ابو طلحه بدست من ران و سرین خرگوش بحضرت وی فرستاد پس خورد آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم و در روایت ترمذی بشک راوی آمده ران یا سرین ولیکن در جامع الاصول از حدیث ابی داؤد می آرد که شخصے نزد عبد اللہ بن عمر ارنب آورد که صید کرده بود آنرا و گفت یا عبد اللہ این عمر و چه میگوئی تو در شان این گفت بودم من در مجلس رسول اللہ و آورده شد نزد وی ارنب پس نخورد و آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم منع نیز نکرد و گفت که وی حیض میکند و در ضب نیز همچنین آمده که نخورد و منع نیز نکرد و فرمود که قوم من نمیخورند و در زمین مائی باشد آن خوردن او را ناخوش دارم و گوشت خرگور و گوشت ماهی و عنبر بحری و خرمای تر و خرمای خشک و شیر خالص و شیر آمیخته با آب و نان با خرما و نان با سرکه و نان با پنیر گداخته و نقیع خرما و نقیع تمر و زبیب آنچنان بود که آن را در آب بیندازند تا حلاوت وی بیرون افتد و قسمے ازان بنبیذ ست که تمر یا زبیب را در آب انداخته نگاهدارند تا شیرین شود و تیزے حادث گردد و از هر دو قسم برائے آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم میساختند و تخصیص مصنف بذکر خرما غالبا بحسب عادت ست که اکثر ازان سازند چنانکه بلفظ بنبذ التمر مشهور ست و تمام این مبحث در خاتمه بیاید انشاء اللہ تعالے و دیگر ازان طعامها که حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم خورده خربزه و خرمائے تر با خیار و جگر گوسفند بریان کرده و گوشت قدید و کدوئے پخته و پنیر و ثرید نان با زیت و خرما با مسکه و خرمائے تر با خربزه این مجموع ثابت شده که تناول فرمود و فی الجمله هر چه از طیبات حاضر شدے رد آن نکردے و اگر چیزے حاضر نشدے صبر کردے تا بجدی رسیدے که از گرسنگی سنگ شکم مبارک بستی و گاه سه ماه بگذشتے که در خانه وی آتش نیفروختندی و چون طعام حاضر شدے بر سفره نهادے و بر زمین بسط کردندے طعام بر سفره خوردن مسنون ست که یاد از سفر آخرت میدهد و سفره آنحضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم از ادیم سرخ بودے و الآن ساختن آن از برگ خرما در ان دیار متعارف ست غالب آنست که در زمان شریف نیز خواهد بود و آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم طعام را بر خوان مرتفع نخوردے چنانکه عادت ملوک و متکبران ست و در حدیث آمده است که نخورد پیغمبر خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم بر خوان و سکرچه و پخته نشد برائے وی نان تنک و سکرچه پیاله خرد را گویند چنانچه اهل تکلف و تنعم در پیاله های خرد طعام های متعدد بنهند و بخورند و اکثر نان جو نا پخته خوردے و طعام را بسه انگشت خوردے ابهام و سبابه و وسطے و چون فارغ شدے انگشتان

خلق باشند وازین علم انابت ومحبت حق تولد کند ومحبت را در شرح صدر مدخل عظیم ست وچندانکه محبت تمام تر وقوی تر شرح صدر زیادہ تر واکمل واتم بود وسبب اعظم وموجب اقوے مر تنگ دلی را اعراض از حق ست وتعلق دل بغیر آن جناب وغفلت از ذکر حق ودوستی غیر دے وہر کہ غیر حق را دوست گیرد بان معذب شود ودر زندان آن غیر بماند یعنے ہر کہ غیر حق تعالی را دوست گیرد حق سبحانہ ہمان غیر را سبب عذاب جان او وعقوبت دل او گرداند ودر عالم ازان کس بدبخت تر وتلخ عیش تر واند وہگین تر نباشد زیرا کہ محبت دوست یکے محبت ست کہ بہشت اینجہان وعیش دنیا وسرور نفس ولذت دل ونعیم روح ودوا سے ہمہ اندوہہا ست وآن محبت حق سبحانہ ست بکلی دل ونیلی محبت ست کہ عذاب روح وعذاب نفس وزندان دل وضیق صدر ومایہ ہمہ بلاہا ست وآن محبت غیر حق ست واز جملہ اسباب شرح صدر یکی دوام ذکر حق ست در ہمہ احوال کہ مورث نور توحید وصفاے وقت وحلاوت ایمان ست ویکی دیگر احسان بخلق خدا یتعالے باینچہ ممکن بود از جاہ ومال وغیر آن ودیگرے شجاعت ست ودیگرے پاک کردن دل از صفات ذمیمہ وپیغمبر صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم درین مجموع اکمل خلق بود ومتابعان او بر وجہ اکمل بعد از وے اکمل خلق باشند واللہ یقول الحق وہو یہدی السبیل اگر گفتہ شود کہ غم واندوہ آخرت بر ارباب دین والم وحسرت نایافت مقصود کہ وصول وقرب رب معبود ست وخوف وہیبت ودہشت وعظمت درگاہ بر مقربان حضرت الہ چنان وچندان غالب ومستولی ست کہ مجال فرح وسرور وانفساح وانشراح صدور با آن متصور وممکن نمی نماید وبتحقیق آمدہ است کہ غم واندوہے کہ بر جان سید کائنات بود صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم بر دیگرے نبود ولابد حال متابعان وی نیز ہمچنین خواہد بود جواب آنکہ مراد بانشراح صدر سعت حوصلہ وقت وفسحت میدان حال ست کہ نہایت کمال وغایت جامعیت اینست چنانکہ در اول فصل در ضمن تفسیر کریمہ الم نشرح + بیان کردیم واین بغم واندوہ والم وحسرت وہیبت ودہشت کہ ذکر کردم منافات ندارد منافات بر تقدیر تنگ حوصلگی وتنگ مشربے ست کہ گنجایش یک جانب دارد نہ جانب دیگر بواسطہ تنگے جا وچون حوصلہ فراخ شد ومیدان معرفت وسیع آمد ہمہ را در محل خود جاست وہر یک بجاے خود ست انا الضحوک القتول والبشیر النذیر باین معیت ست وحزنہ فی قلبہ وبشراہ فی وجہہ بیان این حال وبران حضرت نیز صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم در ابتداے کار بحکم جبلت کہ القاے آن مقتضاے حکمت الٰہی ست گاہ گاہے ضیقے وتنگی طریان می یافت آخر بہ تربیت وتادیب حضرت عزت کہ در مقام تہذیب وتکمیل وے بود شرح صدرے نصیب شد کہ ادا سے جمیع حقوق وآداب کونی وآلہی بر وجہ کمال وغایت اعتدال بے مزاحمت ومعارضت ادا می یافت وحصول این حالت اعتدالی ہیئت وجدانی مر جوہر مقدس نبوت را صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم پر توجامعیت وحدت ذات اقدس الٰہی ست جل وعلا ونتیجہ محاذات ومرآتیت وے مر آن ذات کامل الصفات را تعالے شانہ وعظم برہانہ

باب در عموم احوال ومعاش حضرت نبوے صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم وآن مشتمل ست بر فصول

فصل در خورش حضرت نبوے صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم عادت آن داشتی کہ ہر طعام کہ حاضر آمدے آنرا رد نکردے ودر طلب مفقود تکلف نفرمودے وہر گاہ طعامے صالح از طیبات اطعمہ حاضر شدے البتہ ازان تناول کردے وہرگز ہیچ طعام را عیب نکردے اگر خواستی تناول کردے واگر نخواستے ترک کردے وحلوا وعسل بسیار یعنے اکثر اوقات یا بیشتر از طعامہاے دیگر خوردے

وازالهٔ ظلمات جهل وضیق نکرت وتیسیر تلقی وے بعد ازان کہ شاق وثقیل بود بباید دانست کہ بزرگترین اسباب
انشراح صدر توحید وایمان ست وبحسب کمال وتمامی وقوت وزیادتی آن انشراح صدر زیادت شود قال اللہ تعالے
افمن شرح اللہ صدرہ للاسلام فھو علے نور من ربہ یعنے کسیکہ کشاد خدایتعالی سینہ اورا برای قبول دین اسلام وصفت استسلام
پس وی پرنوریست کہ وارد ست از جانب پروردگاری وقال اللہ تعالے فمن یرد اللہ ان یھدیہ یشرح صدرہ للاسلام
ومن یرد ان یضلہ یجعل صدرہ ضیقا حرجا کانما یصعد فی السماء یعنے سبحانہ ہر کرا خواہد کہ راہ نماید کشادہ گرداند سینہ اورا
برای قبول دین اسلام وہر کرا خواہد گمراہ گرداند تنگ کند سینہ اورا در قبول اسلام چنان بتنگ آید ومشقت یابد گویا
بر آسمان میبر آید لاجرم توحید وہدایت از اعظم اسباب انشراح صدر ست وشرک وضلالت از اعظم اسباب ضیق صدر
وتنگدلی واز جملہ اسباب انشراح صدر نوریست کہ بار یتعالی در دل بندہ مے تاباند وآن نور ایمانست کہ چون در دل
بندہ افتاد فرح وسرور وانشراح وفراخے در دل وی پیدا آید وچون آن نور فاقد شد در تنگدلے افتاد وبسختے ومشقت
گرفتار گشت قال صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم اذا دخل نور القلب چون در آید نور ایمان ویقین در دل بندہ انفسح وانشرح
فراخ شود وکشادہ شود دل قالوا وما علامۃ ذلک گفتند چہ چیزست نشان در آمدن آن نور در دل کہ بوے فراخ
وکشادہ میگردد یا رسول اللہ قال الانابۃ الی دار الخلود وفرمود نشان در آمدن آن نور سہ چیزست یکی روی آوردن
ورجوع نمودن بندہ بدار آخرت کہ مخلد ومؤبد ست چہ بروشنائی آن نور بدیدۂ بصیرت بنعت یقین دریافت کہ
دنیا محل فنا وزوال ست وآخرت باقی ودائم لاجرم روے از دار فنا گردانیدہ توجہ بدار بقا آورد والتجافی عن
دار الغرور دوم نشان آن دور شدن ودل برکندن از سراے دنیا کہ فریب دہندہ واز راہ برندہ است کہ بظاہر
خود را آراستہ وزرین نماید وبمکر وخدع ودلال خود دل ربا بد چنانچہ در حدیث آمدہ است کہ دنیا سبز وشیرین ست
یعنے ہم در نظر خوش نمایندہ وہم در دل شیرین آیندہ است والاستعداد للموت قبل نزولہ سوم نشان در آمدن نور ایمان
در دل مہیا شدن وساختگے نمودن ست مر موت را پیش از آمدن وی یعنے ہمچنانکہ بعد از موت از ہمہ چیز منقطع و
بے تعلق خواہد شد در حالت حیات ہمچنین شود موت اختیاری کہ درویشان کسب آن کنند وسلوک طریق آن نمایند این بود
این ہر سہ علامت مجملا راجع بیک چیزست کہ تعبیر ازان بتوجہ الی اللہ یا سلوک طریق الوصول الی اللہ یا تحصیل محبۃ اللہ
وامثال آن توان کرد وانچہ در حدیث آمدہ تفصیل اوست وباید دانست کہ نصیب شخص از انشراح صدر وفراخ دے
بحسب نصیبے ست ازین نور واز جہت ست کہ نور محسوس نیز در شرح صدر وفرح خاطر حظے وافر دارد وظلمت محسوس
بعکس آن گفتہ اند کہ نفس عاشق نورست ولہذا در خانۂ روشن خواب کمتر آید از جہت خروج روح ومیل وی بجانب
بیرون بسبب طلب واقبال نور ودر تاریکی چون میل بدرون کند ودر رود خواب آید ویکے دیگر از اسباب ان علم ست
چہ علم دل را چنان متسع ومنشرح میسازد کہ ہر گوشہ ازان از آسمان وزمین فراختر ومفتوح تر ومنشرح تر میگردد وچند انکہ
علم شخصے زیادہ شود انشراح صدر وے زیادہ شود ومراد از ان ہر علمی نیست بلکہ علمی ست کہ از پیغمبر صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم میراث مانده
ان الانبیاء بدرستی کہ پیغمبران لم یورثوا دینارا ولا درہما میراث نگذاشتند درہم ودینار را وانما ورثوا العلم ومیراث نگذاشتند
مگر علم دین را کہ سبب صلاح دنیا وآخرت وفوز بسعادت دارین ست فمن اخذہ اخذہ بحظ وافر پس کسیکہ گرفت علم را
از ایشان باید کہ بگیرد بنصیبہ تمام اشارت بدان علم ست واہل آن علم فراخ دل تر وخوش عیش تر ونیکو خلق تر از ہمہ

بتفصیل مذکور ست کسے از کسے سوال نکند کہ زن خویش را چرا زدے مگر گاہ ضرورت شاید کہ سری باشد کہ نتوان گفت
کمان باران کہ بر آسمان ظاہر شود آن را قوس قزح مخوانید کہ قزح نام شیطان ست کہ کفار آنرا بوے نسبت دہند

فصل در الفاظی کہ در کراہت آن کسے را خلاف نیست ۔ ملک الملوک قاضی القضاۃ کہ بحقیقت جز خدا یتعالی
دیگرے نباشد سید الناس سید الکل کہ جز پیغمبر صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم دیگرے را نتوان گفت بندۂ من پرستار من
در صحیح مسلم از ابی ہریرہ آمدہ کہ فرمود پیغمبر صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم باید کہ نگوید یکی از شما عبدے و امتی کہ ہمہ مردان بندگان
خدایند و ہمہ زنان دایمان اویند و نگوید بندہ مر صاحب خود را ربی بلکہ سیدی و مولائی و در روایتی مولائی نیز نگوید زیرا کہ
مولاے شما خدا ست و دیگر از جملۂ آن الفاظ کہ کراہیت دارد من مراست و در بعض نسخ متن من نیست و در بعض
آنرا تصحیح کردہ و بر سر آن ص نوشتہ و برین تقدیر این دو لفظ ست من کہ بطریق انانیت و تکبر گوید دیگر مراست کہ
بمعنے اثبات ملک ست حقیقۃ مر نفس خود را و از تصحیح بعض نسخ چنان ظاہر شود کہ این دو لفظ را یک عبارت داشتہ
باین معنی کہ من گفتن و اثبات انانیت کردن مرا سزا است و ثابت و دیگر لفظ نزد من ست کراہت این نیز بجہت
اضافت انانیت و اثبات اوست مر نفس را یا بمعنے استبداد رای و اثبات حقانیت قول و مذہب خود ست
کہ میگوید نزد من آنچنین ست و حق ہمین ست و اما آنکہ علما گفتہ اند عندے کذا نہ باین قصد ست دیگر این الفاظ کہ
عمر شما دراز باد چہ عمرے کہ نہادہ اند دراز و کوتہ نگردد و آنچہ در بعض ادعیہ ماثورہ واقع ست کہ البر یزید العمر و امثال آن بمعنی
دیگر ست و مقصود ترغیب بر بر ست نہ طلب زیادت عمر و اگر آن را کنایت از طلب توفیق بر دارند میشود و لیکن
متعارف خلاف سنت ست ایام شما دائم باد مراد ایام دولت و زندگانی ست و آن ہیچکس را دائم نبود و ہزار سال
بزے این نیز غیر واقع و محال عادی ست پس خواستن آن درست نبود و پوشیدہ نماند کہ الفاظ مذکورہ بمعنے
ظاہر آن خلاف واقع و غیر مناسب حال ست و لیکن باب تاویل و توجیہ مفتوح ست برین تقدیر ظاہر آنست
کہ کراہت تنزیہی باشد نہ تحریمی چنانچہ در بعض حواشی نوشتہ اند واللہ اعلم و در مسائل اجتہادی نگوید این خدا یتعالی
حلال کردہ یا حرام کردہ بلکہ این عبارت را در چیزے گوید کہ نص بتحریم یا تحلیل آن وارد شدہ باشد اگرچہ علما گفتہ اند
آنچہ ثابت بقیاس و اجتہاد مجتہد ست در معنے مستند بکتاب و سنت و ثابت بدو ست چنانچہ گفتہ اند کہ قیاس مظہر ست
نہ مثبت و لیکن با وجود آن حقیقت ہمان ست کہ مصنف گفت و ادلہ قرآن و حدیث را ظواہر لفظے نخوانند و مجازات
نگویند چہ این اطلاق اگرچہ صحتے داشتہ باشد و لیکن حرمت آن را از دل جاہلان کہ بحقیقت معنے مراد نرسند دور
میکند لاسیما نزد کسانی کہ شبہاے فلاسفہ و متکلمان را بر اہین عقلیہ و قواطع حجج میخوانند نعوذ باللہ من الخذلان
و در حقیقت دلائل شرعیہ احق ست باین اسما کہ نازل اند من عند اللہ و صادر اند از حضرت نبوت صلے اللہ علیہ وآلہ
وسلم کہ ثابت ست بآیات باہرہ و معجزات قاہرہ کہ شک و شبہہ را بدان قطعاً راہ نیست و اللہ الموفق **فصل**
در باب الشرح صدر حضرت رسالت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم کہ سورۂ الم نشرح لک صدرک بر ای امتنان آن بامت
منزل شدہ شرح صدر را کہ بحضرت رسالت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم اثبات کردہ مفسران تفسیر آن کردہ اند
بتوسیع و تفسیح او برائے جمع میان مناجات حق و دعوت خلق تا حاضر غائب و کاین باین گشت و مکارہ و شدائد
از کفار متحمل نمود با ذوق و انبساط در ربا ط قرب و حضور مولے تعالی و تقدس و بایداع اسرار حکم و انوار معارف و علوم

رب السموات السبع وما اظللن ورب الارضین السبع وما اقللن ورب الشیاطین وما اضللن کن لی جارا من شر خلقک کلهم
جمیعا ان یفرط علی احد منهم او ان یبغی علی عز جارک وجل ثناءک ولا الٰه الا انت ویکی دیگر شکایت کرد از ترس در خواب فرمود بگو
اعوذ بکلمات الله التامات من غضبه وعقابه وشر عباده ومن همزات الشیاطین وان یحضرون ونهی فرمود از انکه
کسے بگوید ماشاء الله وشاء فلان ویکبار کسے بآن حضرت صلے الله علیه وآله وسلم گفت ماشاء الله وشئت بر حسب
خدا خواهد وتو خواهی فرمود جعلتنی لله ندا گفت مرا همتاے خدا تعالی ساختے واین قبیل ست ما در پناه خدائیم
ودر پناه شما واعتماد ما بر خدا ست وبر شما این الفاظ وامثال این منهی عنه است واز ان بوی شرک می آید واز منهیاتے
که از ان منع فرمودے آنکه دشنام نخروس مدهید که وی فرشته را می بیند وآواز میکند ودعا در وقت آواز وی
مستجاب ست ودشنام بباد مدهید که موهم عدم رضا بفعل الٰهی وصنع اوست وهمین حکم دارد شکایت از گرمی هوا
وباد وباران وامثال آن از حوادث که مکروه طبیعت افتد واز ان ضرر ے عاجل متوهم گردد ومسلمانان را بیکدیگر
دشنام مدهید طریقهای جاهلیت بگذارید مثل عصبیت ودعوت بقبائل دو کس بیکدیگر را زنگویند چون سه نفر
باشند تا باعث آزار وتوهم آن شخص سوم نشود که چه میگویند مگر از من چیزے میگویند وغیبتی میکنند وهیچ زنے
محاسن زنی دیگر باشوهر خویش نگوید تا سبب میلان آنمرد بزن بیگانه وباعث فتنه نگردد ودر دعا نگویند اللهم اغفر لی
ان شئت بلکه در دعا جزم وحتم باید آخر خود همان میشود که حق میخواهد اما از جانب داعی تردد نباید که موجب فتور
در توجه ویقین ست سوگند بسیار مخورید که مورث غفلت وقساوت قلب گردد ودر وصایاے بعضے از اعاظم مشائخ
قدس الله ارواحهم آمده که طالب را باید که راه سوگند خوردن بخدا اگرچه راست باشد بر خود ببندد که باعث تعظیم حق
در دل ومورث عظمت شان این بنده است سوگند بغیر خدا مخورید که موجب تعظیم غیر ست لوجه الله سوال کنید
یعنے کسی را تکلیف نکنید که لوجه الله از برای خدا این کار بکن وبمن چیزے بده شیخ عالم عارف بالله عبد الوهاب المتقی
المکی نور الله مرقده وقدس روحه وافاض علینا فیوضه وفتوحه میفرمود که در اخبار وآثار آمده است که اگر یکے از دیگری
لوجه الله سوال کند اگر آن شخص باوجود قدرت واستطاعت ندهد ملعون گردد واگر گنجایش داد ون نداشته باشد
لعنت راجع بسائل گردد وحکایتے درین باب میفرمودند که شخصے از خضر علیه السلام چیزے لوجه الله درخواست خضر
فرمود چیزے ندارم اگر خواهے مرا بفروش وثمن آن در کار خود کن آن مرد خضر را بدست یکی از اغنیا بفروخت
بعد از مدتے آن غنی که خضر را خریده بود بسفرے رفت ومهم عمارت را بخضر بسپرد وی در اندک مدت که از مجرائے
عادت بیرون بود عمارت را تمام ساخت چون از سفر باز آمد حیران شد وتفرس نمود که لابد این مرد از اهل خصوص
ومظهر خارق عادت ست گفت بگوے که تو کیستی فرمود من بنده خدائم وخدمتگار تو گفت لوجه الله بگوی که تو کیستے
فرمود همین لوجه الله است که مرا بنده تو ساخته است پس قصه را باز گفت آن مرد عذر خواست واورا از قید خدمت
خود آزاد کرد مدینه را یثرب نخوانید یثرب نام مدینه است در جاهلیت ودر شرع نام وی طابه وطیبه وجزآنست
ونهی کرد از تسمیهٔ او به یثرب امام مالک گفت رحمة الله علیه هر که مدینه را یثرب بخواند تعزیرش باید کرد وادب باید داد
که تبلائی آن ده بار بگوید طابه دوجه نهی آنست که یثرب مشتق از ثرب ست به تحریک یعنی هلاک یا نام کافرے ست
کروی را بنام وے میخواندند واین کلام در کتاب جذب القلوب الی دیار المحبوب که در احوال مدینه مطهره نوشته الحمد لله

ونفخ دمید نے بہیش نیست و برآمدن آب دہن باوے بنود و در نفث چیزے ازان بود از میان لبہا و زبان و بعد ازان
گوید اعوذ باللہ من الشیطان الرجیم و این خواب را بکسی نگوید کہ ضرر ے بوے نرسد قاعدہ آنست کہ خواب بد بکسی نباید
و خواب نیک بگوید با آنکہ دانا بود و تعبیر خواب میرسد و دوست بود و آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم اصحاب را از خوابہا
کہ میدیدند پرسیدے و تعبیر کردے و خوابہائی کہ خود دیدے بایشان گفتے و تعبیر آن نمودے و بیان حقیقت خواب و تعبیر
خواب دور و دراز ست این مقام تحمل آن ندارد و اگر بوسوسۂ شیطان مبتلا شود دفع آن بتعوذ کند و اگر غضب غلبہ کند
تعوذ کند و تغییر وضع و خوردن آب سرد نیز در دفع غضب مؤثر ست و اگر امرے محبوب و مرغوب از نعمتہای الٰہی در خود
بہ بیند چنانچہ صحت و قدوم دوستی و مانند آن شکرانہ آن را بگوید الحمد للہ الذی بنعمتہ تتم الصالحات و اگر مکروہی بہ بیند
بگوید الحمد للہ علے کل حال و اگر کسے بحضرت رسالت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم تقرب نمودے بخدمتے یا امرے محبوب
او را دعاے خیر کردے و باوی عنایتی کردی و بعطاے خاص مخصوص ساختی چنانکہ ابن عباس در شبیکہ در خانۂ میمونہ
بود و آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم بنماز شب برخاست آب وضو را برای آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم
مہیا کرد در حق وی گفت اللہم فقہہ فی الدین و علمہ التاویل و ابو قتادہ در شب ملازم رکاب بود و در گاہ نعاس خود را
متکای وی میساخت در حق وی فرمود حفظک اللہ بما حفظت بہ نبیہ و از ربیعہ بن کعب آوردہ اند کہ گفت بودم من کہ
بیتوتت سکردم نزد رسول اللہ صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم و مہیا میساختم آب وضوے او را و حاجات دیگر را فرمود بخواہ
ہر چہ میخواہی گفتم میخواہم ہمراہی ترا در بہشت فرمود این امر بسے عظیم و مشکل ست چیزے دیگر بخواہ گفتم ہمین میخواہم
و ہمین فرمود پس اعانت و امداد کن مرا بکثرت سجود یعنے طاعت و عبادت بخصوص نماز کہ افضل عبادات ست بسیار
کہ مستحق و قابل آن شوے یعنے من مدد میکنم و لیکن تو بر فرمودہ روچنانکہ طبیب گوید من علاج تو کنم کہ شفا دہد ترا
اگر بر فرمودۂ من روی و فرمود من صنع الیہ معروف کسے کہ کردہ شود بوی احسانی فقال لفاعلہ پس بگوید وی مر احسان
کنندۂ را جزاک اللہ خیرا فقد ابلغ فی الثناء پس تحقیق بنہایت رسید در ثنای وی یعنے اگر زیادہ بریں مکافات نتواند کرد
اینقدر ہم کافی و وافی ست و از کسے عبد اللہ ابن ابی ربیعہ دینے ستدہ بود و چون آنرا وفا کرد در حق وی گفت بارک اللہ
لک فی اہلک و مالک و فرمود چون آواز دراز گوش بشنوید بگوئید اعوذ باللہ من الشیطان الرجیم و چون آواز خروس
بشنوید بگوئید اللہم انی اسالک من فضلک و در حدیث آمدہ است کہ دراز گوش چون آواز میکند شیطان را می بیند
و نیز آمدہ کہ دعا نزد آواز خروس مستجاب ست و وی ملائکہ را می بیند و آواز میکند و چون آتش در افتد در خانہ یا مکانے
دیگر در و را زخانہ تکبیر گویند کہ تکبیر آنرا فرو می نشاند این مجرب ست و گفتہ اند کہ سر در طفاے تکبیر آتش را آنست کہ در آتش علو
و سرکشے و ہیبت و قہر مانی ست پس ذکر کبریا و جلال حق آنرا فرو نشاند و باید کہ ہیچ کس در مجلس نہ نشیند الا کہ بیاد حق
بر خیز د یعنے مجلس بند کر خدا نگذرد و در حدیث آمدہ است کہ نہ نشیند قومے مجلس را کہ ذکر خدا در وی نبود مگر آنکہ آن مجلس بر
حسرتے بود بر ایشان روز قیامت و چون خواہد کہ بر خیز د بگوید سبحانک اللہم و بحمدک اشہد ان لا الہ الا انت استغفرک
و اتوب الیک یکی از صحابہ رضوان اللہ علیہم اجمعین شنید کہ پیغمبر صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم وقت بر خاستن از مجلس این
سخن را گفت آن صحابی گفت یا رسول اللہ قولی شنیدم کہ پیش ازین نمی شنیدم فرمود کہ این کفارت آن چیزست
کہ در مجلس واقع شدہ و خالد بن الولید از بی خوابی و قلق شب شکایت کرد فرمود کہ چون در خوابگاہ خواہی شد بگو اللہم

احادیث آمده که وفد عبد القیس چون بمدینه قدوم آوردند از مراکب خود زود فرود آمدند و دست و پای آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم را بوسه دادند رواه ابو داؤد نقل ست که سفیان بن عیینه که شیخ امام شافعی ست بر مالک بن انس در آمد رحمه اللہ علیهم مالک مصافحه فرود او را و گفت معانقه نیز میکردم اگر بدعت نبودے سفیان گفت تحقیق معانقه کرده است آنکه بهتر ست از من و تو معانقه کرده است پیغمبر خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم جعفر را و تقبیل کرده است او را در وقت قدوم او از حبشه مالک گفت آن مخصوص بجعفر ست سفیان گفت لا بلکه عام ست حکم ما در جعفر یکی ست اگر از صالحان باشیم و گفت اذن میدهی که در مجلس تو تحدیث کنم مالک گفت نعم اذن دادم پس سفیان شروع حدیث کرد بسندی که داشت و مالک سکوت کرد کذا فی تاریخ المدینة للسید السمهودی و فقها را در جواز معانقه و کراهیت آن اختلافی و تفصیلے هست و صحیح جواز اوست اگرچه در غیر قدوم سفر نیز باشد و چون آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم از سفر برسید پیش از دخول بیت دو رکعت نماز در مسجد بگذارد سے پس ازان بخانه در آمدے

فصل در بیان تعلیم خطبهٔ مهمات

حضرت نبوی صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم صحابه را برای حاجات و مهمات این خطبه تعلیم فرمود الحمد للہ نستعینه و نستغفره و نعوذ باللہ من شرور انفسنا و سیئات اعمالنا من یهده اللہ فلا مضل له و من یضلله فلا هادی له و اشهد ان لا اله الا اللہ و اشهد ان محمدا عبده و رسوله یا ایها الذین آمنوا اتقوا اللہ حق تقاته و لا تموتن الا و انتم مسلمون یا ایها الناس اتقوا ربکم الذی خلقکم من نفس واحدة و خلق منها زوجها و بث منهما رجالا کثیرا و نساء و اتقوا اللہ الذی تساءلون به و الارحام ان اللہ کان علیکم رقیبا یا ایها الذین آمنوا اتقوا اللہ و قولوا قولا سدیدا یصلح لکم اعمالکم و یغفر لکم ذنوبکم و من یطع اللہ و رسوله فقد فاز فوزا عظیما شعبه گفت از راوے حدیث پرسیدم که این خطبهٔ نکاح ست یا غیر نکاح گفت این خطبه همه حاجات ست و نزد شافعی خطبه مسنون ست نزد هر کاری و عقدے مثل بیع و شری و امثال آن و فرمود که چون یکے از شما زنے را بستاند یا خادمے را بخرد یا دابه را بخرد باید که موے پیشانی و برا بگیرد و بسم اللہ بگوید و دعا ببرکت بران کند آنگاه بگوید اللهم انی اسالک خیرها و خیر ما جبلت علیه و اعوذ بک من شرها و شر ما جبلت علیه و اگر کسے داماد شده بودے او را این دعا کردے بارک اللہ لک و بارک علیک و جمع بینکما فی خیر و میفرمود اگر کسے در گاه قربان زن بگوید اللهم جنبنا الشیطان و جنب الشیطان ما رزقتنا اگر فرزندے آید شیطان بروی طفر نیابد و از شیطان ضرر نه بیند و اگر مبتلائے را به بیند باید که بگوید الحمد للہ الذی عافانی مما ابتلاک به و فضلنی علی کثیر ممن خلقه تفضیلا چون این بگوید هیچ بلائے بوی نرسد و لیکن گفته اند که اگر مبتلا به بلائے دینے بود مثل امراض و مصائب و نقصان در خلقت این دعا را آهسته بخواند تا وے نشنود و اید انکند و اگر به بلائے دینے مبتلاست مثل فسق و فجور بلند تر بگوید تا وی بشنود و شاید که متنبه و منزجر گردد و فرمود هیچ نعمتے به بنده نرسد از اهل و مال و فرزند و بگوید ما شاء اللہ لا قوة الا باللہ که هیچ آفت بآن نعمت نرسد مگر موت و اگر چیزے بیند که طبع ویرا کرده افتد بگوید اللهم لا یاتی بالحسنات الا انت و لا یدفع السیئات الا انت و لا حول و لا قوة الا بک یا بگوید اللهم لا طیر الا طیرک و لا خیر الا خیرک و لا رب غیرک و لا حول و لا قوة الا بک که هیچ ضررے بوی نرسد و اگر مکروهی در خواب بیند باید که از دست چپ نفث کند و نفث آن بود که بهمین حرکت کند که نفخ بود در نه بزق بلکه میان این دو بود و بزق از همه بیشتر ست که آب دهن از حلق کامل برآرد

کہ بوے صبح ضرر ے وگزندے نرسد تا آن زمان کہ رحلت کند وگاہ چون شب درآمدے گفتی یا ارض ربی
وربک اللہ اعوذ باللہ من شرک وشر ما فیک وشر ما خلق فیک وشر ما یدب علیک اعوذ باللہ واشر کل اسد واسود
وحیۃ وعقرب ومن شر ساکن البلد مراد جنیان اند کہ در خانہاے باشند ویحتمل کہ مراد عام باشد مر جن وانس
ومن شر والد وما ولد وسفر مود چون در فراخ سالی سفر کنید بہائم را از علف وگیاہ بے بہرہ نکنید یعنے چران چران
بروید وچون در تنگسالی سفر کنید تعجیل کنید وزود تر بمقصد رسید کہ بہائم شما بے مغز نشوند ودر شب چون خواہید
کہ ساعتے براے آسایش نزول کنید از سر راہ دور شوید چہ راہ محل دواب ومرجع ہوام وگزندگانست وچون در یک
آبادانی رسیدی وبر دیہی یا شہرے مشرف شدے این دعا خواندے اللہم رب السموات السبع وما اظللن ورب
الارضین وما اقللن ورب الشیاطین وما اضللن ورب الریاح وما ذرین فانا نسألک خیر ہذہ القریۃ وخیر اہلہا وخیر ما فیہا
ونعوذ بک من شر ہذہ القریۃ وشر ما فیہا وچون در سفر بودے وصبح بدمیدی این دعا بگفتی سمع سامع بحمد اللہ ونعمتہ
وحسن بلایہ علینا ربنا صاحبنا وافضل علینا عائذا من النار این را سہ بار بآواز بلند گفتی ونبی
فرمودے از بردن قرآن بارض دشمن وبلاد کفر وزنان را نہی فرمودے از مطلق سفر قصیر یا طویل اگرچہ یک برید
باشد الا باہمرمی حد سفر چون نزد بعض ائمہ چنانکہ امام ابو حنیفہ رح شبان روز متعین شدہ نہی سفر مقید باین مسافت خواہد بود
وبقول مصنف چنانکہ سابقا گذشت کہ در حدیث صحیح مجدود حدے معین نیست شامل یک برید بلکہ کمتر ازان نیز باشد گفتہ اند کہ اگر
محرمی نباشد امانی باشد کہ بروی وثوق واعتماد بود ہمراہ وے نیز جائزست وامر فرمودی کہ چون مسافر حاجت خویش گذارد بزودی مراجعت
کند باہل خویش وچون در سفر بہ بالائے برآمدی گفتی لا الہ الا اللہ وحدہ لا شریک لہ الملک ولہ الحمد وہو علی کل شئ قدیر آیبون تائبون عابدون
لربنا حامدون صدق اللہ وعدہ ونصر عبدہ وہزم الاحزاب وحدہ واز طروق شب یعنی در آمدن بخانہ در شب کسے را کہ مدتے
از اہل غائب بودے منع کردے فعلا وقولا یعنے طروق شب خود نکردے ودیگران را نیز منع کردے بلکہ در آمدن
بامداد یا عصر گاہ فرمودے وچون از سفر مراجعت فرمودے اصحاب بملاقات بیرون آمدندے وفرزندان واطفال
را بہم آوردندے وگاہے ایشان را وبعضے از فرزندان واطفال را بر مرکب خویش سوار کردے از پیش یا از پس
وگاہی عبد اللہ بن جعفر بن ابی طالب را پیش خود بر داشتہ بودو یک نوبت حسن بن علی را نیز بملاقات بیرون
آوردند او را ردیف خویش ساخت وہمچنان در شہر در آمد وگاہ قادمان را کہ از سفر بازے آمدند وبشہر قدوم می آوردند
اعتناق کردے واگر از اہل خویش بودے روی او را ببوسیدے وگاہ پیشانی ویرا ببوسیدے قالت گفت عائشہ رض
لما قدم جعفر واصحابہ ہرگاہ قدوم آورد جعفر بن ابی طالب واصحاب وی از ارض حبشہ در روز فتح خیبر تلقاہ النبی
پیش آمد او را پیغمبر صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم فقبل بین عینیہ واعتنقہ پس ببوسہ داد آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم
میان دو چشم جعفر ودر کنار گرفت او را ودر روایتے آمدہ کہ فرمود نمیدانم کہ بفتح خیبر خوشوقتم یا بقدوم جعفر وکان
اصحاب رسول اللہ وبودند یاران پیغمبر صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم اذا قدموا من سفر چون قدوم مے آوردند از سفر
تعانقوا در کنار میگرفتند یکدیگر را وتیز در حدیث عائشہ رض آمدہ کہ قدوم آورد زید بن حارثہ از سریہ کہ بآن رفتہ بود در آنحضرت
صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم در خانہ من بود پس زید آمد ودر بکوفت حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم تن برہنہ جادر کشان
از خانہ برآمد ودر کنار گرفت او را وببوسہ داد وہرگز ندیدہ بودم من آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم را آنچنین وبعضے

وفی حق اہلی وولدی ومالکت یمینی من ساعتی ہذہ الی منتہاہ من الغد خیرلی فی دینی ومعاشی وعاقبۃ امری
فاقدرہ لی ویسرہ لی ثم بارک لی فیہ وان کنت تعلم ان جمیع ما اتحرک فیہ فی حقی وفی حق غیری وجمیع ما یتحرک فیہ غیری
فی حقی وفی حق اہلی وولدی ومابلکت یمینی من ساعتی ہذہ الی منتہاہ من الغد شرلی فی دینی ومعاشی وعاقبۃ
امری فاصرفہ عنی واصرفنی عنہ واقدرلی الخیر حیث کان ثم رضنی بہ ہرچند درین کیفیت استخارہ حدیثے بنا نفہیم
اما عمل برین موافق حدیث استخارت ومناسب اتباع سنت ست طریقہ مشائخ دراوراد گذاردن استخارہ یومیہ است
وطلب خیر درین روز وشب وکاتب سطور ہر روز طلب خیر مطلق تامدت عمر کند وتخصیص بروز وشب ننماید وشک
نیست کہ تخصیص یوم اقرب باستخارہ سنت ست ولیکن مدت عمر نیز حکم بیش از یک روز ندارد بلکہ تمام دنیا روز ے
بیش نیست واللہ اعلم **فصل دربیان ادعیۂ سوار شدن** حضرت نبوی صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم چون بر راحلہ
سوار شدے سہ بار بگفتی اللہ اکبر آنگاہ گفتے سبحان الذی سخر لنا ہذا وما کنا لہ مقرنین وانا الی ربنا لمنقلبون اللہم
انی اسالک فی سفرے ہذا البر والتقوے ومن العمل ما ترضے اللہم ہون علینا سفرنا ہذا واطو عنا بعدہ اللہم انت
الصاحب فی السفر والخلیفۃ فی الاہل والمال اللہم اصحبنا فی سفرنا واخلفنا فی اہلنا وچون از سفر باز گشتے گفتے
آیبون تائبون ان شاء اللہ عابدون لربنا حامدون ودر مسند امام احمد لفظ دعا اینست اللہم انت الصاحب فی السفر
والخلیفۃ فی الاہل اللہم انی اعوذ بک من الفتنۃ فی السفر والکآبۃ فی منقلب اللہم اقبض لنا الارض وہون علینا السفر
واذا اراد الرجوع قال آیبون تائبون عابدون لربنا حامدون وچون در شہر در آمدے گفتے توبا توبا لربنا اوبالا یغادر علینا
حوبا ودر صحیح مسلم لفظ دعا اینست اللہم انت الصاحب فی السفر والخلیفۃ فی الاہل اللہم اصحبنا فی سفرنا واخلفنا فی اہلنا
اللہم انی اعوذ بک من وعثاء السفر بکآبۃ المنقلب ومن الحور بعد الکور ومن دعوۃ المظلوم ومن سوء المنظر فی المال
والاہل ودر بعض روایات ست کہ چون پای مبارک در رکاب نہادے گفتی بسم اللہ وچون برپشت مرکب راست
شدے گفتے الحمد للہ الحمد للہ الحمد للہ اللہ اکبر اللہ اکبر اللہ اکبر سبحان اللہ سبحان اللہ سبحان اللہ لا الہ الا انت سبحانک انی ظلمت
نفسی فاغفرلی انہ لا یغفر الذنوب الا انت وچون درگاہ سفر وداع کسے کردے مسافر را گفتے استودع اللہ دینک و
امانتک وخواتیم عملک ویکی از صحابہ گفت سنجواہم تا بسفر روم مرا زادہ دہ فرمود زودک اللہ التقوے گفت زیادہ
فرمائی گفت وغفر ذنبک گفت زیادہ فرمائی گفت ویسر لک الخیر حیثما کنت ودیگرے گفت عزم سفر دارم فرمود
ترا وصیت میکنم بپرہیزگارے خدا وتکبیر گفتن برہر بلندے وچون پشت داد برای رفتن گفت اللہم ازوی لنا الارض
وہون علیہ السفر ودر سفر چون بر بلندے رفتی تکبیر گفتے وچون فرود آمدی تسبیح گفتی وگاہ در بلندے فرمودے
اللہم لک الشرف علی کل شرف ولک الحمد علی کل حال ونہی فرمود از تنہائی در سفر واز استصحاب کلب وجرس وگاہ داشتن
کلب منہی عنہ است ولیکن برائے پاسبانی سرا ومنزل ومواشی وصید مباح داشتہ اند واستصحاب جرس نیز مکروہ است
وفی الحدیث لا تصحب الملائکۃ رفقۃ فیہا جرس ودر وجہ کراہت آن بعض گفتہ اند کہ آواز وی سبب اعلام واظہار است
وآن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم دوست میداشت کہ دشمنان دین را از آمدن مسلمانان خبر نشود تا ناگہان بر
ایشان نیفتند واین وجہ ضعیف ست وبسیاق حدیث چنیدان موافق نہ وظاہر آنست کہ بجہت کراہت صوت اوست
کہ در حکم مزامیر شیطان ست واللہ اعلم وچون کسے در منزل فرود آید باید کہ بگوید اعوذ بکلمات اللہ التامات من شر ما خلق

کان رسول اللہ صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم تیفأل ولا تیطیر آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم فال نیک میگرفت چنانکہ
اورا مردے پیش مے آمد ونام وے میپرسید اگر نام راشد ونجیح ومفلح وامثال آن می آمد خوشحال میشد وآنرا تفاؤل
بر رشد ونجاح وفلاح میگرفت وقبول وی صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم باسما بسیار بود وے چنانکہ اگر عاملی را بجائے میفرستاد
نام وی میپرسید اگر نام نیک داشتی خوشحال میشدی واثر خوشحالی در چہرۂ مبارک پیدا شدی واگر نام بد داشتی اثر کراہتے
در روے شریف دیدہ شدے وہمچنین در اسامی قریات ومنازل اما فال بد کہ آنرا تطیر گویند واصلش ہم از طیر ست
نگرفتے وآنرا در کردن کار وگذاشتن آن اعتبار نہ نمودے وفرمودے الطیرۃ شرک واگر بناگاہ کسے را در دل ازیں
گذرد توکل بر خدا کند تا از شر آن محفوظ ماند واین دعا بخواند اللھم لا طیر الا طیرک ولا خیر الا خیرک ولا الہ غیرک ودر روایتے
اللھم لا یاتی بالحسنات الا انت ولا یدفع السیآت الا انت ولا حول ولا قوۃ الا باللہ وبالجملہ فال بد زدن وشوم گرفتن منہی
عنہ است ودر جامع الاصول از کتب ستہ احادیث باختلاف الفاظ آوردہ کہ شوم نیست مگر در اسپ وزن وسرائے
ودر روایتے اگر شوم باشد درین سہ چیز خواہد بود ودر روایتی بجائے سرا مسکن آمدہ ودر روایتی در منزل وخادم فرس
پس بعض علما گفتہ اند شوم درین اشیا آنست کہ موافق مصلحت نیفتد وآنچہ مقصود ست از آنہا برحسب دلخواہ
نیاید نہ بمعنے آنکہ در ذات آنہا شومی ونامبارکی بود وبعض میگویند کہ تواند کہ خالق تعالی در ذات این سہ چیز خاصیتی
نہادہ باشد کہ در غیر اینہا نباشد واللہ اعلم وقول مصنف کہ گفت وامثال آن اشارت ست برسوم دیگر از جاہلیت
ویکی ازان طرق ست بفتح طا وسکون را وتفسیر کردہ اند او را بضرب بحصے کہ فال زنان عادت دارند وبعض بخط رمل
وبعض گفتہ کہ آن نوعے از کہانت ست کہ برای اخراج ما فی الضمیر کنند ودر حدیث آمدہ است کہ عیافت وطرق و
طیرت نوعے از جبت ست وجبت ہر معبود باطل کہ از غیر حق پرستند وبالجملہ چون عادت جاہلیت اینچنین بود صاحب شرع
تفویض کردن را بتوحید وافتقار وعبودیت وتوکل وسوال رشد وفلاح از واہب مطلق کہ ازمۂ خیرات در دست قدرت
اوست واستخارہ متضمن این معانی ست ودر مسند امام احمد ست از روایت سعد وقاص کہ سعادت پسر آدم در استخارہ
است از حق ورضا بقضا وشقاوت پسر آدم در ترک استخارہ است وناخشنودی بقضای حق ودر صحیح بخاری ست
از جابر کہ گفت تعلیم میکرد ما را رسول خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم استخارہ را در کل امور چنانچہ تعلیم میکرد سورۂ از قرآن را
وقول آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم کہ فرمود سعادت پسر آدم در استخارت ست ورضا بقضا یعنے بندہ باید کہ
از خدا خیر خواہد بعد ازان ہر چہ واقع شود بدان راضی گردد وبفضل وے تعالی راضی بود کہ خیر ہمدران ست ودر حدیث
انس ست کہ رسول اللہ صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم عزم سفر نکرد ہرگز الا کہ در ان زمان کہ خواست بر خاست این دعا
بگفتے اللھم بک انتشرت والیک وجہت وبک اعتصمت وعلیک توکلت اللھم انت ثقتی وانت رجائی اللھم اکفنی
ما اہمنی وما لا اہم لہ وما انت اعلم بہ منی عز جارک وجل ثناوک ولا الہ غیرک اللھم زودنی التقوی واغفر لی ذنبی ووجہنی
للخیر اینما توجہت این دعا واکثر ادعیۂ مفصل آیندہ سابقا در فصل عبادات سفر مذکور شدہ است باونی تغیرے وتفاوتے
دران وآنچہ بعضے از محققان مشائخ اختیار گفتہ ونوشتہ کہ شخص باید کہ ہر روز در میقاتی معین دو رکعت نماز استخارہ
بگذارد وبگوید اللھم انی استخیرک بعلمک واستقدرک بقدرتک فانک تعلم ولا اعلم وتقدر ولا اقدر وانت علام الغیوب اللھم
ان کنت تعلم ان جمیع ما تحرک فیہ من حق فی حق اہلی وولدی وفی حق غیری وجمیع ما یتحرک فیہ غیری فی حقی

کسب کرده و تنبیه است بر حماقت او و بجهت سرائت صفات او در وپس منقرض شد بدعا مادر او را بالسلامت از
آفات و در بعض شروح تقدیر علیک و علی امک اینچنین کرده که علیک الویل و علی امک یعنے واے بر تو که ادب نیاموختی
و واے بر مادر تو که ترا آداب نیاموخت و تربیت خوب نکرد و تشریع حمد در وقت عطاس ازان روست که عطسه را نعمتی
و سبب حصول منفعتی بخروج بخارات محتقنه از دماغ و بقاے آن مورث امراض و اوجاع چنانکه در اول فصل تفصیل تر
ازین معلوم شد و در صحیح مسلم ست که شخصے را عطسه آمد پیغمبر صلے اللہ علیه وآله وسلم او را تشمیت کرد آن شخص دیگر بار
عطسه زد تشمیت نکرد و فرمود که این مرد را زکام ست ازینجا معلوم شود که تشمیت در عطسهٔ اول ست و پس و در دوم نیست
و در روایتے از ترمذے آمده که این را در کرت سوم فرمود یعنے عطسهٔ دوم را تشمیت کرد و در سوم فرمود این مرد را
زکام ست و در حدیثے دیگر آمده شمت اخاک ثلاثا تشمیت کن برادر خود را سه بار فما زاد فهو زکام و انچه بر سه زیاده شود
پس آن بعلت زکام ست و در لفظے دیگر فرمود اذا عطس احدکم فلیشمته جلیسه وان زاد علی الثلاث فهو مزکوم و لا تشمته
بعد الثلاث و ازینجا معلوم شد که تا سه کرت تشمیت آمده است و اگر عاطس حمد نگوید حاضران بجمع حمد نگویند تذکیر را یعنے
برای تنبیه و یاد دادن او را تا حمد بگوید و بعضے از علما میگویند حاضران حمد نگویند برائے تعزیر و توبیخ کردن مر او را
و این قول صحیح تر و قوی تر ست چه اگر تذکیر سنت بودے پیغمبر صلے اللہ علیه وآله وسلم اولی بودے بفعل آن **فصل**
در اذکار سفر اول ذکرے و دعائے که در مبادی سفر مشروع و مسنون ست دعاے استخاره ست و چون استخاره مخصوص
بسفر نبود بلکه بر جمیع کارهاش مقدم باید داشت علی العموم اشارت بآن کرد و گفت فرمود چون کسے قصد کارے کند
که اهتمام بشان آن بیشتر بود و قلیل الوقوع بود نه مثل خوردن و نوشیدن و امثال آن باید که دو رکعت نماز بگذارد
غیر از نماز فرض اشارت ست بآنکه سنت راتبه که دو رکعت بود نزد قائم مقام رکعتین استخاره میشود و حاجت نیست
که دو رکعت جدا با استقلال بهین نیت بگذارند و اگر بگذارند اولی و افضل بود و بعد از فاتحه سورهٔ از قرآن بخوانند و ماثور
قرأت قل یا ایها الکافرون و قل هو الله احد ست و بعد از نماز بگوید اللهم انی استخیرک بعلمک و استقدرک بقدرتک و
اسألک من فضلک العظیم فانک تقدر ولا اقدر و تعلم ولا اعلم و انت علام الغیوب اللهم ان کنت تعلم ان هذا الامر خیر لی فی دینی و معاشی و عاقبة امری
او عاجل امری اجله فاقدره لی و یسره لی ثم بارک لی فیه و ان کنت تعلم انا هذا الامر شر لی فی دینی و معاشی و عاقبة امری او عاجل امری اجله فاصرفه
عنی و اصرفنی عنه و اقدر لی الخیر حیث کان ثم رضنی به و یسمی حاجته چون عادت اهل جاهلیت آن بود که چون قصد سفری یا کاری کنند استقسام
بازلام کنند و زجر طیر و عیافت و فال و تطیر و امثال این که شعار اهل شرک و کفرست استقسام طلب قسمت و معرفت قسم ست و ازلام
جمع زلم بالفتح زای و ضم وے و فتح لام بمعنے قدح بکسر قاف و سکون دال یعنے تیر قرعه و عادت اهل جاهلیت چنان بود
که چون قصد کارے میکردند سه قدح میزدند بر یکے افعل نوشته و بر دیگری لا تفعل و بر سوم لاشئ یا خالی هیچ
نوشته در ظرفے می انداختند و یکے از انها را می برآوردند اگر افعل ازو آمد در پے انکار میرفتند و اگر لا تفعل ست
باز سے ماندند و اگر خالی و لاشئ آمد باز سے انداختند تا آنکه یکے از افعل و لا تفعل برآید و زجر طیر راندن پرندگان چون
قصد کارے میکردند پرنده را سے پرانیدند اگر بدست راست سے پرید میرفتند و اگر بدست چپ می پرید می ایستادند
و عیافت را تفسیر زجر طیر و فال گرفتن باسما و اصوات و ممر طیور کرده امد و مراد بفال و تطیر تمسک باینهاست که از عادات
جاهلیت بود و الا اکثر استعمال فال در نیکے و تطیر در بدے ست و فال نیک گرفتن مشروع و مسنون ست و در صحیح

ادمے را از نشاط و طاعت پس شیطان بآن خوش گردد و میفرمود چون یکی از شما عطسه کند و حمد خدا بتعالے بگوید
واجب وحق ست بر ہر مسلمانی که حمد وبرا بشنود که بگوید یرحمک اللہ و اما تثاوب از شیطان ست چون کسے را تثاوب
باید که آن را دفع کند چند انکه تواند زیرا که یکے از شما چون تثاوب کند یعنی مبالغه دران کند و دہان را با فراخ کشاید میخندد
شیطان رواه البخارے و در روایت مسلم آمده که چون بگوید یکے از شما ہا میخندد شیطان از وے و در صحیح مسلم ست
که چون تثاوب کند یکے از شما باید که بنهد دست خود را بر دہن خود زیرا که میدر آید در وے شیطان و در صحیح بخارے ست
که چون یکی از شما عطسه کند باید که بگوید الحمد للہ و برادر مسلمان که حاضر باشد و بشنود باید که بگوید او را یرحمک اللہ و عاطس
در جواب وے بگوید یہدیکم اللہ و یصلح بالکم و شخصے را در حضرت رسالت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم عطسه آمد او را یرحمک اللہ
گفت و دیگرے را عطسه آمد یرحمک اللہ نگفت آن شخص گفت یا رسول اللہ فلان را تشمیت کردے و مرا نگفتے فرمود او حمد خدا گفت و تو نگفتی رواه البخارے و مسلم و شماتت خوش شدن دشمنان و حاسدان ست
بدین بلیت بر کسے و تشمیت عاطس جواب گفتن او به یرحمک اللہ گویا که عطسه زد و صحت یافت پس از شماتت اعدا
خلاص شد بنا بر آنکه صیغه تفعیل برای ازاله است کذا قیل و در صحیح مسلم ثابت ست که چون عاطس حمد خدا بگوید
او را یرحمک اللہ گویند و اگر حمد خدا نگوید او را یرحمک اللہ نگویند و فرمود حق مسلمانان بر مسلمانان شش ست چون
بیمار شود عیادت کند و چون ملاقات کند سلام کند و چون دعوت کند اجابت کند و چون طلب نصیحت نماید دریغ
ندارد و از انچه شرط نصیحت و خیر خواہی و اداے حق اوست بجاے آرد و دران خیانت نورزد و چون عطسه کند
یرحمک اللہ گوید و چون بمیرد بجنازه او رود و این حدیث در باب عیادت مریض گذشته است و دلالت دارد بر آنکه
عیادت از حقوق اسلام ست نه از حقوق صحبت و در سنن ابی داؤد ست بسند صحیح اذا عطس احدکم فلیقل چون عطسه زند
یکے از شما باید که بگوید این کلمه را الحمد للہ علے کل حال و بعضے از محققین گفته اند که تحمید حق باین صیغه خوب نیست چه
از وے بوے شکایت می آید امانه بقصد این معنے تمام ست و لیقل اخوه او صاحبه و باید که بگوید ہمنشین وی که
بشنود تحمید را از وے این را که یرحمک اللہ و لیقول ہو و بگوید او یعنے عاطس یہدیکم اللہ و یصلح بالکم و ظاہر احادیث
صحیح آنست که تشمیت فرض ست بر ہر کسے که تحمید عاطس بشنود و تشمیت یکی مجزے نیست از دیگران و این قول
جماعتے از اکابر علماست و این ظاہر ست و نزد بعض سنت ست علی الکفایه و گفتن یکی از حاضران کافی ست
کما قال الطیبی و این شعار در بلاد ہندوستان بلکه بعض بلاد دیگر ہم بغایت مہجور ست و اتیان بآن نکنند مگر خواص
صلحا و متبعان سنت بنوے صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم و اما عموم خلائق این معروف را ندانند و نشناسند و نسأل اللہ تعالے
السلامة و در سنن ابی داؤد ست و در جامع ترمذے نیز آمده است که شخصے نزد پیغمبر صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم عطسه زد
و گفت السلام علیکم پیغمبر صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم فرمود علیک و علی امک سلام بر تو باد و بر مادر تو و فرمود اذا عطس احدکم
فلیحمد اللہ چون عطسه کند یکی از شما باید که حمد گوید خدا را و لیقل من عنده و باید که بگوید کسے که نزد اوست یرحمک اللہ
و لیرد یعنے علیہم و باید که باز بگوید عاطس در جواب آن کس که گفت یرحمک اللہ لیغفر اللہ لنا و لکم و اینکه فرمود در جواب وے
علیک و علی امک دو اشارت ست یکی آنکه سلام درین محل ہمیو قع ست چنانکه کسی در وقت اراده سلام بر تو سلام بر مادر تو
کند دوم آنکه مذکور وے ست بآنکه ادب امیان ست و کسانیکه تربیت مردان نیافته باشند و در کنار مادر آداب زنانه

خصوصاً در امتثال و ایثار امر خلفا و امرا و میفرمود اگر کسے بیدستوری در خانه قومے نگاه کند حلال ست ایشان را
که چشم او را برکنند ولا دیه ولا قصاص و فرمود دستاذن را که اگر ویرا بگویند کیست در جواب نگوید منم بلکه نام یا کنیت
یا لقب خویش که بدان بے اشتباه تشخیص ذات وے حاصل گردد ذکر کند چنانچه جابرؓ گفت آمدم بر در آن حضرت و
بکوفتم در را فرمود کیست گفتم انا فرمود انا انا گویا مکروه آمد او را این لفظ از من اگرچه این لفظ در بعض اوقات بحسب شناخت
آواز افادهٔ تشخیص و تعیین کند اما چون نزد آن حضرت صلے اللہ علیه وآله وسلم مکروه بود نگویند بهتر و نیز تواند که کراهت و
انکار بجهت عدم استیذان بسلام باشد و بعض از متصوفه گویند که مکروه ست که آدمی انا گوید که مبنے از هستے و انانیت ست
اما این سخن علے عمومه درست نیست بلکه مخصوص ست بآنکه بروجه تکبر و نفسانیت و انانیت بود و الا چندان در احادیث و
وقوع یافته که حصر آن نتوان کرد چنانچه گذشت که حضرت رسول صلے اللہ علیه وآله وسلم فرمود کیست که امروز عیادت
مریض کرده باشد ابوبکرؓ گفت انا الحدیث بلکه از صحابه در مقام تفاخر و اظهار فضل نیز واقع شده بجهت غرض صحیح چنانکه
معلوم ست و کراهیت اینجا بجهت آن بود که مطابق سوال و مفید مقصود نیامد و اگر کسے را لطلب یکی فرستاده باشند
و برابر وے بیاید احتیاج استیذان نیست همان کس بجای اذن ست چنانکه گفت و در حدیثے که ابوهریرهؓ در سنن
ابوداؤد روایت کرده آمده است که رسول الرجل الی الرجل اذنه و فی لفظ اذا دعے احدکم الی طعام چون خوانده شود
یکے از شما بسوے طعام ثم جاء مع الرسول پس تر آمد با رسول فان ذلک اذن له یعنے آمدن او همراه رسول اذن ست
مر او را و احتیاج باستیذان نیست و هر گاه در محلی اعتزال خواستی و خلوت داشتی شخصے را تعیین فرمودے که بر در باشد
و کسے را بے اذن درون نگذارد چنانکه روزے در بستانی که بر سر بر آریس بود در آمد و ابو موسیٰؓ سے اشعریرا دربانی فرمود
تا هیچ کس را بے اذن نگذارد پس ابوبکرؓ بیاید و در بزند ابو موسیٰ گفت باش تا خبر کنم خبر کرد و حکم شد لطلب و بشارت داده
او را بجنت بعد ازان عمر فاروقؓ آمد چون خبروے رسید فرمود لطلب او را و بشارت ده بجنت پس ازان عثمان بن
عفان آمد فرمود لطلب او را و بشارت ده بجنت و به بلائے که بر سر وی بیاید و با بعضے از اصحاب فرموده بود که اگر بدانی
که دو سه کس نزد من اند در آنگه ترا اذن ست و با بن مسعودؓ فرمود که اذن تو انیست که حجاب از خانه بردارے و بدانی
که من در خانه ام اگرچه با کسے آهسته در سخن باشم در آنگه نهی کنم از در آمدن و آورده اند که مردی بحضرت رسالت آمد
صلے اللہ علیه وآله وسلم و گفت آیا استیذان برما در خویش هم بکنم فرمود نعم گفت من با او در یک خانه ام فرمود استیذان
کن گفت من خادم او یم فرمود استیذان کن آیا میخواهی که او را برهنه ببینے

فصل در بیان عطسه

چون حضرت
نبوی را صلے اللہ علیه وآله وسلم عطسه آمدے دست مبارک یا جامه را بر دهن نهادے و آواز عطسه را فرو خوابانیدے
و در روایت ترمذے و ابوداؤد آمده است که دست خود را بدست یا بجامه پوشیدی و آواز عطسه را پست کردے
و میفرمود که تثاوب یعنے فازه با فراط و عطسه سخت از شیطان ست و باریتعالی عطسه را دوست میدارد و تثاوب را
کراهت میدارد زیرا که عطسه سبب خفت دماغ و صفاے قوای او را کیه است پس باعث میشود صاحبش را بر حضور
و طاعت و گفته اند که عطسه علامت صحت و قوت مزاج ست زیرا که موذی از جانب معده بجانب دماغ میدود اگر دماغ
صحت و قوت دارد آن را منع میکند لعطسه و قبول نمیکند و چون ضعیف بود قدرت بر منع آن ندارد و عطسه نمی آید
که منع آن کند و تثاوب ناشی میگردد از امتلاء و ثقل نفس و کدورت حواس و مورث غفلت و کسالت و سوء فهم ست و دماغ

عن المجالس وجلوس نیز جمع جالس ست چنانچہ قعود جمع قاعد ان یرد احدہم یعنے کفایت میکند از جماعت چون بگذرند
بر کسے سلام کردن یکے از ایشان بر آنکس و در کار نیست کہ ہر یکے سلام کند و کفایت میکند از نشینندگان کہ بر ایشان
سلام کردہ است کسے کہ یکی از ایشان رد سلام کند و جواب گوید و واجب نیست کہ ہر یک جواب گوید پس معلوم شد کہ
سنت سلام و وجوب جواب سلام بر سبیل کفایت ست اگر یکی بگوید از دیگران ساقط گردد اما یکی از رواۃ آن سعید
خزاعی ست و جمعے او را تضعیف کردہ اند ولیکن عمل اہل اسلام بر نیست و از عادات حضرت نبوی صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم
آن بود کہ چون کسی سلام کسے بروی عرض کردے جواب بر مبلغ کہ سلام کسے میرساند و مبلغ عنہ آن کسی کہ از وی سلام
میرساند رد کردے چنانکہ در سنن ثابت ست کہ شخصے گفت ان ابی یقرئک السلام بدرستی کہ پدر من میرساند ترا سلام
فرمود علیک وعلے ابیک السلام بر تو و بر پدر تو سلام و از عادات حضرت نبوی صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم بود کہ کسی کہ از و
منکری عظیم یعنی کاری زشت کہ انکار آن در شرع واجب بود در غایت زشتی ظاہر شود ازوی اعراض کند و از سلام و جواب سلام و بر او ہم کردن
و گاہی دیگران را نیز میفرمود کہ بر آنکس سلام نکنید و جواب سلام و نگوئید چنانکہ در ان سہ کس کہ تخلف کردہ بودند از غزوہ تبوک آمدہ است کہ بہت
زجر و توبیخ و تادیب ایشان و چون سلام کہ از اعظم شعار اہل اسلام ست چنانکہ از عادت شریف آن حضرت صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم و صحابہ
و مجموع مسلمانان ثابت ست و از فحوائے کریمہ ولا تقولوا لمن القی الیکم السلام لست مؤمنا لائح میگردد و در ین
بلاد ہندوستان بغایت مہجور افتادہ و الخناوانشنا یعنے پشت خم کردن و دو تا شدن کہ شعار اہل بدعت ست قائم
آن شدہ و در بعض بلاد آن دست بر سر نہادن و انگشت بر زمین نہادن شائع گشتہ و حکم بلفظ سلام نزد بیشتر خلائق از
سوء ادب و عدم تمیز معدود و بر ذمہ ارباب ولایت و حکام منصب ریاست لازم و متعین کہ در افشای آن سعے بمنتہی رسانند
و بذل مجہود با قصے الغایت کنند و در احیائے این شعار عظیم الشعائر دین تلطف نمایند و آنرا از اعظم قرب و اشرف وسائل
نجات و اکبر اسباب قربت رب الارباب شمرند و از ینجا معلوم میشود کہ شیخ ببلاد ہندوستان رسیدہ و رسوم و عادات
ایشان دیدہ است چنانچہ ظاہر ست و در احوال وی نیز نوشتہ اند **فصل در استیذان** در صحیح ثابت شدہ کہ سلام
پیش از استیذان بودے فعلا و تعلیما یعنے فعل آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم ہمچنین بود و صحابہ را نیز ہمچنین تعلیم فرمود
و امر کرد کہ تقدیم سلام کنند و در قرآن مجید آمدہ + حتے تستانسوا و تسلموا علی اہلہا + و چون واو نہ برای ترتیب ست این
آیت مجمل بود در تقدیم و تاخیر یکے از ین دو بر دیگرے و سنت بیان آن کرد روزے شخصے بر در آمد و گفت الج آیا در آئم
آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم کسے را فرمود بیرون رو و این شخص را تعلیم استیذان کن و بگو تا بگوید السلام علیکم ادخل
آن شخص بشنید و گفت السلام علیکم ادخل پس دستوری داد تا در آمد و میفرمود استیذان سہ بار ست اگر اذن یافتی در رو والا
باز گرد چنانچہ در حدیث ابی سعید خدری آمدہ کہ امیر المومنین عمرؓ کسے را بر ابو موسے اشعری بفرستاد تا بیاید ابو موسی
بر در عمر آمد و سہ بار سلام داد جواب ندا دپس ابو موسی برگشت و برفت وقت دیگر عمر با ابو موسی گفت چہ شد ترا کہ نمی آئی
نزد ما گفت بر در تو آمدم و سہ بار سلام دادم جواب ندادند برگشتم و بر تحقیق فرمود مرا رسول خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم چون
استیذان کردیکی از شما سہ بار و اذن ندادند باید کہ برگردد عمر فرمود گواہ بیار بر ین کہ این را از آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ
وسلم فرمود پس ابو سعید خدری را آورد تا بران گواہی داد اینجا میگویند کہ گواہ طلبیدن عمرؓ از ابو موسیٰ نہ از ان جہت بود
کہ خبر واحد مقبول نیست خصوصا از مثل ابو موسیٰ کہ از کبار صحابہ ست بلکہ احتیاطے بود از عمر تا مردم بر ان جرأت نکنند

علیک السلام یا رسول اللہ فرمود لا تقل علیک السلام فان علیک السلام تحیۃ الموتی یعنی عادت اینست شعرا و غیر ایشان
را کہ مردگان را باین صیغہ تحیت کنند پس ازان درحق احیا احتراز کن نہ آنکہ البتہ تحیت موتی بر علیک السلام بود ولیکن
چون در موتی احتمال رود توقع آن نیست تحیت ایشان ابتدا بعلیک السلام دور نباشد و نیز تقدیم لفظ سلام بر علیک برای
احیا بجہت مبادرت باس و سلامت و عدم مخافت ست کہ وضع و شرعیت سلام برای آنست و تقدیم علیک ابتدا موہم
خلاف آنست و در موتی این ملاحظہ مفقود و عادت بعض مردم چنانکہ مصنف گفت نیز بران افتادہ پس تحیت احیا
بآن مناسب نباشد کذا قالوا و در جواب سلام و علیک السلام بواو گفتن کہ قبول سلام مسلم و جواب بروی معا افادہ میکند
بخلاف ترک واو کہ موہم لعدم قبول ست کما لا یخفی و بعضے از فقہا میگویند اگر بے واو جواب دہند جواب نشود و فرض
ساقط نگردد چہ مخالف سنت ست و بیشتر علما میگویند ساقط شود و استدلال بنص تنزیل مے کنند + فقالوا سلاما قال سلام
ضمیر قالوا راجع بملائکہ است کہ برای اہلاک قوم لوط آمدہ بودند و بر ابراہیم علیہ السلام سلام کردند و ضمیر قال عاید با براہیم کہ
جواب سلام ایشان گفت بے واو و نیز بترک سنت بطلان اصل عمل لازم نیاید الا اساءت و نقصان ثواب اگر گویند
پس ابراہیم خلیل الرحمن علیہ السلام چون راضی شد بنقصان در جواب سلام ملائکہ علیہم السلام جوابش میتوان داد بآنکہ
گفتہ اند کہ تحیت ابراہیم بطریق احسن و افضل ست از تحیت ملائکہ زیرا کہ جملہ اسمیہ است کہ مفید دوام و ثبات بود و تحیت
ملائکہ بفعلیہ پس این وجہ جبر آن نقصان کند فتأمل و نہی فرمود از ابتدای سلام باہل کتاب ابو ہریرہؓ روایت میکند
لا تبدؤا الیہود و النصاری بالسلام ابتدا نکنید یہود و نصاری را بسلام و اذا لقیتموہم فی طریق فاضطروہم الی اضیقہ
و چون ملاقات کنید یہود و نصاری را در راہی مضطر و درماندہ سازید ایشان را براہ تنگ تر یعنی غلبہ آرید بر ایشان
تا از میانہ راہ بکرانہ شوند و در بعض حواشی مشکوۃ نوشتہ اند یعنی امر کنید ایشان را کہ از وسط طریق عدول کنند و
بیکسو شوند و علما را در وقوع جماہیر اسلامیان بمنع ابتدای سلام قائل اند و بعض بجواز و در وجوب جواب ایشان ہم دو قول
ست جمہور بر انند کہ جواب سلام ایشان واجب ست و بعض میگویند واجب نیست چنانکہ سلام بر اہل بدعت غالب
در استعمال بدعت در اعتقاد مرا و افتد چنانکہ مذاہب باطلۂ اہل زیغ از فرق اسلامیہ و اما ارتکاب بدعت در فعل اگر بطریق
تعصب و اصرار نباشد نیز ہمین حکم دارد و در صحیحین، ز ابن عمرؓ آمدہ کہ آن حضرت صلے اللہ علیہ و آلہ وسلم فرمود کہ چون سلام
کنند یکے از یہود بر شما و بگوید السام علیک در جواب وی بگویید و علیک یعنی بر شما باد آنچہ گفتید و مستحق آنید و سام بمعنے
موت و ہلاک بود و از عائشہؓ آمدہ کہ در آمدند قومے از یہود بر آن حضرت صلے اللہ علیہ و آلہ وسلم و گفتند السام علیکم و گفتم
من بل علیکم السام و اللعنۃ آن حضرت صلے اللہ علیہ و آلہ وسلم فرمود یا عائشہؓ خدا رفق و نرمے را دوست میدارد در ہمہ چیز
اینہمہ فحش و درشتی چیست گفتم آیا نشنیدی کہ ایشان چہ گفتند فرمود من خود گفتم و علیکم یعنی این دعا بمرگ کہ کردند راجع بایشان ساختہ ایم پس
و در روایتے از بخاری علیکم آمدہ بی واو عطف و این بظاہر اولی و انسب نماید تا اشتراک نبی صلی اللہ علیہ و آلہ وسلم درین دعا لازم نیاید و بعض شراح گفتہ کہ معنی
عطف اینست کہ موت مشترک ست میان ما و شما و بعض گفتہ اند کہ واو در یخاب بمعنے استیناف ست نہ عطف و این منع ابتدای سلام
بر اہل کتاب بر تقدیر یست کہ باستقلال بود و بر خصوص ایشان باشد اما اگر مجموع و مخلوط باشند با مسلمان ممنوع نیست
و در حدیث صحیح ثابت ست کہ بر جماعتے از اخلاط مسلمانان و مشرکان و عبدۂ اوثان میگذشت بر ایشان سلام کرد
و در حدیثے از سنن ابی داؤد وارد ست کہ یجزئ عن الجماعۃ اذا مروا ان یسلم احدہم و یجزئ عن الجلوس و در بعض نسخ

بمردم فرستادے و بدیگران کہ آنکس بدست وی بآنہا سلام فرستادی رسانیدی چنانکہ تحمل سلام حق کرد بخدیجہ و تصحیح
از اسبے ہریرہ آمدہ کہ گفت آمد جبرئیل بر پیغمبر صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم و گفت یا رسول اللہ این خدیجہ است آمدہ و برائے تو
طعام آوردہ او را از حضرت حق جل شانہ و در رواییتے و از من سلام رسان و بشارت دہ او را در بہشت بخانۂ از جواہر کہ
نہ در انجا غوغا و خصومت ست و نہ تعب و مشقت و در بعض حواشے مشکوٰۃ نوشتہ اند کہ آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ
وسلم بر کوہ حرا بود و خدیجہ برائے وے از مکہ طعامی آوردہ و از یجا ظاہر میشود کہ آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم بعد از
ظہور نبوت نیز گاہ گاہ بر ین جبل میرفت و مشغول میشد و مفہوم از احادیث آنست کہ این پیش از ورود وحے بود کہ آن حضرت
صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم در ین جبل بانتظار وحے مشغول بود و یحتمل کہ بعد از ورود وحے نیز گاہ گاہے بتذکر ایام ذوق
و حضور و آرام کہ در ایام گذشتہ داشت بر ین جبل میرفت و می نشست و طعام آوردن خدیجہ در ین زمان بود و ظاہر آنست
کہ طعام آوردن خدیجہ بعد از ورود وحے باشد از خانہ کہ در وے مے بود بخانہ دیگر کہ آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم
در وے بود و اللہ اعلم و یکبار دیگر عائشہ را گفت اینک جبرئیل حاضر ست و ترا سلام میرساند عائشہ گفت وعلیہ السلام
و رحمۃ اللہ و برکاتہ در حدیث خدیجہ چون سلم حق سبحانہ بود در سلام معنی ندارد و چنانچہ در حدیث آمدہ است کہ صحابہ رضوان اللہ
علیہم اجمعین در تشہد صلوٰۃ میگفتند السلام علی اللہ و علی فلان و فلان آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم فرمود اللہ
ہو السلام یعنے بر خدا دعا بامن و سلامت چہ گوئید کہ ہمہ امن و سلامت از وست و در رواییتے کہ سلام از جبرئیل
نیز آمدہ چون بضمن و تبعیت بود اعتنا بدان نکرد یا آنکہ رد سلام دران زمان واجب نشدہ بود و بعد ازان شد و اللہ اعلم
و چون سلام کردے تمام کردے تا بلفظ و برکاتہ رسانیدے روزے شخصی در آمد و گفت السلام علیک پیغمبر صلے اللہ علیہ
واکہ وسلم جواب داد و فرمود کہ عشرۃ یعنے دہ حسنہ باین گفتن ثابت شد دیگرے در آمد و گفت السلام علیک و رحمۃ اللہ
جواب داد و فرمود کہ عشرون یعنے بزیادت و رحمۃ اللہ دہ حسنۂ دیگر ثابت شد دیگرے در آمد و گفت السلام علیک و رحمۃ اللہ
و برکاتہ جواب داد و فرمود کہ ثلثون در روایت ترمذے و ابو داؤد ہمین قدر آمدہ و در رواییتے از ابی داؤد آمدہ کہ
دیگرے در آمد و گفت السلام علیک و رحمۃ اللہ و برکاتہ و مغفرتہ فرمود کہ اربعون ہکذا یکون الفضائل ہمچنین می باشد
کسب و تحصیل فضیلتہا یعنے اجر بر قدر عمل ست و در اسناد این حدیث ضعفے ہست و لیکن حدیث ضعیف در باب فضائل
معتبر و معمول ست و ہر کرا بدیے ابتدا بسلام کردے این سخن مکرر شدہ و عنقریب گذشتہ است و ذکر وے
در ہر جا بتقریب و توطیہ عدیل اوست چنانکہ گفت و اگر کسے بر وے سلام کردے مثل آن یا افضل ازان بر وے
رد کردے علی الفور بے تاخیر مگر عذرے بود مانند نماز یا قضاے حاجت یعنے بول و غائط و جواب سلام را چنان
گفتے کہ مسلم بشنود و باشارت و ایما اکتفا نکردے مگر در نماز کہ در احادیث صحیحہ ثابت شدہ کہ اگر کسے در نماز بر وی سلام
کردے با نگشت مبارک اشارت کردے بجواب در احادیث چنانچہ در باب نماز گذشتہ اشارت بدست واقع شدہ
نہ با نگشت فتذکر و اللہ اعلم و این احادیث را معارضے نیست مگر حدیثی مجہول الراوی کہ من اشار فی صلوٰتہ اشارۃ تفہم
عنہ فلیعد صلوٰتہ کسے کہ اشارت کند در نماز خود اشارتے کہ فہم کردہ شود از وی معنی باید کہ اعادت کند نماز را کہ باین اشارت
فاسد شدہ و این حدیث معارضہ آن حدیث را نمی شاید و قابل تمسک نہ و در ابتداے سلام السلام علیک و رحمۃ اللہ گفتن
و کراہت دانستن کہ مبتدا بگویند علیک السلام ابو جرئ گفت نزدیک رسول اللہ صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم آمدم و گفتم

قاعده بود و دیگرے وارد ابتدا کند وارد کبیر باشد یا صغیر قلیل بود یا کثیر و چون مساوی باشند درین صفات
ہر کہ ابتدا کند بسلام افضلیت اورا بود و اگر راجح و زائد بود ابتدا کند بطریق اولی افضلیت او را بود چنانکہ آن حضرت
میکرد صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم و میفرمود کہ نزدیکتر و اولے تر خلق بخدا ایشانے آنکس ست کہ پیشے میگیرد در سلام کردن
و عادت حضرت بنوے صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم آن بود کہ چون در آمدے سلام کردے و چون باز گردیدے سلام
کردے و میفرمود اذا قعد احدکم فلیسلم و اذا قام فلیسلم و چون بیاید و بہ نشیند یکے از شما در مجلس باید کہ سلام کند و چون
برخیزد و برود نیز سلام کند فلیست الاولے باحق من الآخرۃ پس نیست کرت اولی کہ وقت در آمدن ست سزاوار تر بسلام
کردن از کرت ثانیہ کہ وقت برخاستن ست و جاے دیگر فرمود اذا لقی احدکم صاحبہ فلیسلم علیہ چون ملاقات کند
یکے از شما مصاحب خود را باید کہ سلام کند بروے فان حال بینہما شجرۃ او جدار ثم لقیہ فلیسلم علیہ ایضا اگر حائل
شود میان آن دو کس درختے یا دیوارے پس ملاقات کند یکی دیگر را باید کہ سلام کند بروے درین ملاقات
نیز یعنے باین مقدار مفارقت و مفاصلت سلام مستحب بود چہ جاے زیادہ برین و درین کمال مبالغہ است در حث
و تحریص بر استحباب سلام و رعایت این ادب و چون در مسجد در آمدی افتتاح بتحیت مسجد کردی و دو رکعت نماز بگذاردے
کہ حکم سلام کردن بر مسجد دارد آنگاہ سلام بر حاضران کردے چہ حق اللہ در مثل این صورت کہ مستلزم تعظیم درگاہ عزت
ست جل جلالہ مقدم ست بر حق خلق کہ باعث بر ترحم و تکریم ایشان ست و تقدیم حق عباد در جائے ست کہ ایشان
محتاج اند و تاخیر حق موجب فوت مقاصد و مآرب ایشان گردد چنانچہ در قصاص و مانند آن و چون شب در خانہ در آمدے
سلام کہ سنت ست نزد در آمدن بر اہلخانہ بنوعے کردے کہ بیداران بشنیدندے و خفتگان بیدار نشدندے
و میفرمود السلام قبل الکلام و لاتدعو احدا الی الطعام حتے یسلم یعنے اول باید کہ سلام کنند بعد ازان کلام و پیش از
سلام ابتدا بکلام کردن خوب نیست و مخوانید کسی را بطعام پیش ازان کہ سلام کند مقصود تقدیم سلام ست بر کلام
و طعام و اگر یسلم بصیغہ مجہول یا بلفظ خطاب خوانند نیز روا ست اگر بروایت درست آید واللہ اعلم و مصنف میگوید
ہر چند در اسناد آن ضعفے ہست اما عمل اہل اسلام بر انست کہ اول سلام میکنند بعد ازان کلام میکنند و بطعام میخوانند
و این دلیل ست بر صحت اصل حدیث و تلافی میکند ضعف اسنادش راو در حدیثے دیگر وارد ست السلام قبل السوال
فمن بدأکم بالسوال قبل السلام فلا تجیبوہ یعنے باید کہ اول سلام کنند و بعد ازان چیزے پرسند و بطلبند و ہر کہ ابتدا
بسوال و طلب کند جوابش ندہید و اجابتش نکنید بجہت زجر و توبیخ بر ترک سلام و در بعض روایات آمدہ کہ ہر کہ سلام
نکردے اورا دستوری در آمدن ندادے و دیگران را نیز منع کردے از اذن و دستوری در آمدن و اذن مرکسی را
کہ ابتدا بالسلام نکردے و میفرمود لاتاذنوا لمن لم یبدأ بالسلام اذن نکنید مرکسے را کہ ابتدا نکند بسلام و کلدۃ بن
حنبل گفت مرا صفوان بن امیہ نزد پیغمبر صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم فرستاد با ہدایا از شیر و خیار و لبا پس در آمدم پیش از آنکہ
سلام یا استیذان کنم فرمود باز گرد و بگو السلام علیکم ادخل این حدیث دلالت میکند بر وجوب سلام و استیذان
نزد دخول یا بجہت تعلیم و توبیخ بر ترک اولی و احسن بود و چون نزد قومے آمدے از برابر در نیامدے بلکہ از طرف
راست یا چپ نزدیک در آمدے و گفتے السلام علیکم السلام علیکم و این بجہت آن بود کہ خانہا را در ان ایام پردہ نبود
کذا جاء فی الحدیث و ہر گرا بدیدے بر دے سلام کردے و تکمل سلام کردے از کسیکہ بدست آن حضرت صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم

ضیافت کرد و در روے ذکر دعوت و دعا نیست و ترسے آن را در شمائل نیز آوردہ این مگر در وقت دیگر باشد واللہ اعلم
و میفرمود چون طعام خورید آغاز کنید بیاد حق و نماز یعنے نباید کہ طعام بخورید و بغفلت بخسپید و ذکر و نماز نکنید تا کرامت
نعمت حق را و فرمود در عقب طعام در خواب مشوید کہ دلہاے شما سخت شود و بحبت غلبۂ احکام نفس بہیمی و خروج بخارات
غلیظہ و طریان ظلمت غفلت و یکبار دست مجذومے بگرفت و در قصعہ طعام خویش نہاد و گفت کل باسم اللہ ثقة باللہ
و توکلا علے اللہ اینحدیث با بیرنگ فروا من المجذام کما تفرون من الاسد معارضہ دارد و وجہ تطبیق دران و تحقیق این
مبحث در آخر فصل معالجات بیاید انشاء اللہ تعالی و امر میکرد کہ بدست راست طعام خورید و بدست چپ مخورید
کہ شیطان بدست چپ میخورد و مے آشامید از یجا منع از آشامیدن بدست چپ نیز معلوم شد و کسے شکایت
کرد پیش آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم از انکہ چندان میخورم سیر نمی شوم فرمود متفرق مخورید ہمہ با یکدیگر خورید و
یاد حق کنید تا برکت بر شما نزول کند **فصل** در سلام و آداب حضرت نبوی صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم درین باب در حدیث
صحیح ثابت ست کہ افضل الاسلام و خیرہ اطعام الطعام و ان تقرأ السلام علے من عرفت و من لم تعرف یعنی فاضلترین
و نیکوترین امور مسلمانی دو چیز ست یکی خوراندن طعام دوم سلام کردن بر جمیع مسلمانان برانکہ شناسی و برانکہ نشناسی
اشارت ست بسخاوت و تواضع کہ اصل صفات و عمدۂ خصائل مسلمانی ست و ازینجا معلوم شد کہ سلام حق اسلام ست
نہ صحبت و در عیادت و مانند آن اختلاف در ظاہر میشود نزد بعض حق اسلام ست و نزد بعض حق صحبت چنانچہ در سابق
بدان اشارت کردیم و در صحیحین ست کہ چون باریتعالی آدم را بیافرید گفت برو نزد آن جماعہ از ملائکہ و بر ایشان سلام
کن و بشنو تا ایشان ترا چہ جواب میگویند کہ آن جواب تحیت تو و تحیت ذریت تست پس آدم برفت و بر ایشان سلام
کرد بلفظ السلام علیکم ایشان در جواب گفتند السلام علیک و رحمة اللہ لفظ و رحمة اللہ زیادہ کردند و در رد سلام زیادہ
و رحمة اللہ احب و احسن ست و زیادہ بران و برکاتہ آمدہ و در بعض روایات و مغفرتہ نیز آمدہ چنانکہ بیاید و تقدیم السلام
بر علیک یا عکس ہر دو جائز ست و پیغمبر صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم ہمیشہ میفرمود با فشاے سلام و ادنی سلام آنست کہ آنکس کہ
بروے سلام میکند بشنود و ہمچنین در رد سلام و سلام ہر دو را شامل ست و احتمال دارد کہ مراد با فشاء اکثار و تعمیم آن باشد
باشناو غیر آشنا و میفرمود چون سلام را فاش کنید میان شما دوستی پیدا آید و گفتند بہ بہشت نروند تا ایمان نیارند
و ایمان نیارند تا یکدیگر را برادر خود دوست ندارند و در صحیح بخاری ست قال عمار ثلث من جمعہن فقد جمع الایمان الانصاف
من نفسک و بذل السلام للعالم و الانفاق من الاقتار این سخن متضمن مجموع اصول و فروع خیرات ست چہ انصاف
موجب اداے حقوق خالق و مخلوق ست بر وجہ اکمل و انصاف بحسب لغت نصفا نصف کردن ست و چون در
اداے حقوق ہر دو جانب مرعی و ملحوظ ست گویا نصفا نصف قسمت یافت از نجہت او را انصاف گفتند و بذل سلام
مرعموم خلائق را کہ مستلزم تواضع و مہربانے و خوش خلقی ست و اطعام طعام و انفاق مال کہ اثر جود و رحمت و شفقت
ست خصوصا از سر قلت و در ویشے چون با نصاف جمع کنے جامع فروع و اصول ایمان بود و پیغمبر صلے اللہ علیہ وآلہ
وسلم بر کودکان و اطفال میگذشت و بر ایشان سلام میکرد و بر جماعت پیرزنان و شکستگان میگذشت و سلام
میکرد و اگرچہ قاعدہ آنست کہ خردان بر بزرگان سلام کنند چنانچہ گفت و میفرمود کہ کوچک بر بزرگ سلام کند و گذارندہ
بر نشستہ و سوار بر پیادہ و جمع قلیل بر جمع کثیر و گفتہ اند کہ این بر تقدیریست کہ پیش آیند و دو کس در راہی اما اگر یکے

آمده که بعد از خوردن آب این دعا باید خواند الحمد لله الذی جعله عذبا فراتا برحمته ولم یجعله ملحا اجاجا بذنوبنا **تنبیه**
معلوم شد که سنت در طعام تسمیه است در اول وتحمید در آخر وبعضے از مشائخ بر هر لقمه بسم الله گویند وذکر خدا هر چند
فضیلت دارد خصوصاً برائی کسے که مولع ومشغوف ست بدان اما سنت در طعام همانست که گفته شد ونیز در سنت
آمده که آن حضرت صلے الله علیه وآله وسلم در وقت طعام خوردن سخن میگفت ومتصل بذکر مشغول نبودے گویند که اگر
کسے تنها بود سخن باکه گوید بر هر تقدیر مشغل بذکر افضل ست این سخن نیک ست اما سلوک طریقه اتباع واقتصار بر سنت
از همه افضل **فصل در بیان ادعیه در آمدن خانه** حضرت نبوی صلے الله علیه وآله وسلم چون در خانه
خود در آمدے گاه فرمودے که نزد شما طعامی هست وچون حاضر شدے اگر موافق طبیعت یافتی تناول فرمودے
والا ترک کردے وهرگز هیچ طعام را عیب نکردے وگاه گاه طعام را مدح کردے نه مثل مدح اهل شره وحرص بلکه
خوبی او را ونفع وفضیلت آنرا بیان فرمودے وکلمه دران باب فرمودے همچون نعم الادام الخل ونعم الطعام اللحم
واطیب اللحم لحم الظهر وغیر آن واگر طعام حاضر شدے وروزه داشتی بگفتی من روزه دارم ازبرای اعتذار از عدم موافقت
اصحاب در اکل واز ینجا معلوم شود که اظهار صوم در مثل این مقام باکی ندارد همچنانکه اگر شتم وخصومت کند کسے مرا ورا
بگوید انی صایم ولیکن در انجا گفته اند که در دل خود بگوید برای منع نفس از مکافات خصم وچون عدم اظهار بجهت دفع
ریا وحفظ اخلاص ست این معنے دران حضرت صلے الله علیه وآله وسلم جاری نبود ولیکن مشائخ طریقت که در مقام
تحقیق حال نفس وعلاج اویند گویند که اگر کسے اظهار نکند بلکه افطار نماید وپوشیده دارد بهتر ست آخر آن را قضا خواهد کرد
وبر سر طعام سخن گفتے وبر هر لقمه تسمیه کردے جزو اول وتحمید در آخر چنانکه سابقا گفتم وبر مهمانان مکرر طعام عرض
کردے یعنے بخورون مهمان طعام را تاکید کردے چنانچه عادت کریمان ست چنانکه در حدیث ابی هریره وقصه شرب لبن
فرمود اشرب او بیاشامید دگر فرمود اشرب بیاشامید دگر فرمود اشرب لایزال همچنین میگفت تا گفت بحق آنکه ترا براستے
فرستاد که دگر جائمی یا بم شیر را قصه شرب لبن آنست که ابی هریره گفت روزے از گرسنگے قریب هلاک بودم وبیحکیس
بفریاد من نمیرسید پس با بوبکر گذشتم واظهار حال خود کردم التفات نکرد ومفید نشد ناگاه کاسه شیرے بحضرت رسول الله
صلے الله علیه وآله وسلم آوردند شاد گشتم که آن کاسه شیر را بمن عطا خواهد فرمود حکم کرد که اصحاب صفه را بطلب دل خود گفتم
که جماعه کثیر را این کاسه چه کفایت خواهد کرد کاشکے بمن دادے تا آسوده شدمے ولیکن از امر خدا ورسول خدا چاره نبود
بیرون رفتم واصحاب را طلبیدم همه بخدمت حاضر آمدند فرمود یا ابا هریره کاسه را بگیر دان واز یک سر بگیر ویاران را شیر
بنوشان کاسه را بر گرفتم واز یک سر بنیاد کردم همه نوشیدند وهنوز کاسه پر بود پس مرا گفت بخور خوردم دیگر گفت بخور
خوردم دیگر گفت بخور الحدیث وچون در منزل قومے طعام خوردے ایشان را دعا کردے گاه گفتے اللهم بارک لهم فیما رزقتهم
واغفر لهم وارحمهم وگاه گفتے افطر عندکم الصائمون واکل طعامکم الابرار وصلت علیکم الملائکة وابو الهیثم بفتح ها وسکون یا
تحتانیه وثای مثلثه مفتوحه مالک بن التیهان بفتح تا وکسر یای تحتانیه مشدده که از انصار بود حضرت نبوی را صلے الله علیه
وآله وسلم با جماعتے از صحابه دعوت کرد وچون از طعام فارغ شدند فرمود که جزا دهید ومکافات کنید وی را گفتند یا رسول الله
مکافات وے چیست گفت هر که در منزل کسی رود وطعام وشراب وے تناول کند ویرا دعا کند جزاے وی داده باشد
قصه ابو الهیثم بن التیهان در صحیح مسلم همچنین آورده که آن حضرت صلے الله علیه وآله وسلم با ابو بکر وعمر بمنزل او رفت وے

فاخذت بیده الیمنی فجاء بهذا الاعرابی فجاء الشیطان هذا الاعرابی لیستحل به تا حلال سازد
بواسطهٔ وے طعام ما برای خود فاخذت بیده پس گرفتم دست او را والذی نفسی بیده سوگند آن خدائے کہ بقای ذات
من در دست قدرت اوست ان یده لفی یدی مع یده یعنی بیقین بدستی کہ دست شیطان و دست آنجاریہ و اعرابی در دست
من ست کہ گرفتہ گاہ داشتہ ام آنہا را ثم ذکر اسم الله و اکل پس یاد کرد آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم نام خدا را و بخورد
و در سنن ترمذی نیز از حدیث عائشہ موافق این حدیث حذیفہ ثابت ست کہ گفت پیغمبر صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم با شش
نفر از صحابہ طعام میخورد ناگاہ یک اعرابی در آمد و آن طعام را مجموع بدو لقمہ بخورد پیغمبر صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم فرمود کہ این اعرابی
اگر بسم اللہ گفتے این طعام شما را کافی بودے و محقق ست کہ پیغمبر صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم و جماعت بسم اللہ گفتہ بودند پس
اگر تسمیہ یکے کافی بودے از تسمیہ باقی نتائج تسمیہ اعرابی نشدندے و ینجا میرسد کسی را کہ بگوید کہ در ابتدائے طعام
اگر یکے از جماعہ کہ متنعم باشند ہر طعام تسمیہ کند کافی بود اما اگر در اثنائے طعام یکی در آید و شریک گردد چون حال ابتدائے
طعام اوست تسمیہ اش باید کرد و قضیۂ این دو حدیث از ین قبیل ست بدانکہ تمسک مصنف بحدیث حذیفہ در عدم کفایت
تسمیۂ یکے از جماعہ مبنی بر انست کہ آمدن جاریہ و اعرابی و دست در زدن ایشان در طعام در اثنائے اکل بود تا گویند
کہ پیغمبر صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم و جماعہ بسم اللہ گفتہ بودند و از اول حدیث کہ مصنف آن را نقل نکردہ ظاہر میشود کہ آمدن آنہا
در اول طعام بود کہ ہنوز آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم و صحابہ ابتدا نکردہ بودند و دست در طعام نزدہ چنانکہ در مشکوۃ
آوردہ کہ گفت حذیفہ بودیم ما کہ چون حاضر مے شدیم با پیغمبر صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم طعامے را نمی نہادیم دستہای خود را
در طعام تا ابتدا میکرد رسول خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم و مے نہاد دست مبارک خود را و ما حاضر شدیم با آن حضرت صلی اللہ
علیہ وآلہ وسلم یکبارے طعامے را پس آمد جاریہ گویا کسے مے اندازد او را بر طعام پس دست نہادن گرفت در طعام
الحدیث یعنے ہنوز ابتدا در طعام نکردہ موقوف ابتدائے آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم ایستادہ بودیم کہ آمد جاریہ
و ہمچنین ظاہر میشود از حدیث کہ گفت ثم سمے واکل و ہمچنین نزد تامل صادق ظاہر ست فافہم واللہ اعلم و در حدیثے
ضعیف وارد ست کہ من نسے ان یسمی علے طعامہ کسے کہ فراموش کند تسمیہ را و در بعض نسخ ان یسمی واقع شدہ یعنی
و عا خواندن را یعنے بسم اللہ گفتن را بر طعام خود فلیقرأ قل ہو اللہ احد پس گو کہ بخواند قل ہو اللہ احد را اذا فرغ چون
فارغ شود یعنے قل ہو اللہ احد خواندن بعد از فراغ از طعام تلافی ترک تسمیہ در ابتدائے آن میکند و اصح آنست کہ بگوید
بسم اللہ اولہ و آخرہ چنانکہ گذشت و چون از طعام فارغ شدے گفتے الحمد للہ حمدا کثیرا طیبا مبارکا فیہ غیر مکفی ولا مودع
ولا مستغنی عنہ ربنا و گاہ گفتے الحمد للہ الذی کفانا و آوانا و میگفت ہر کہ طعام خورد و گوید الحمد للہ الذی اطعمنی ہذا و رزقنیہ من
غیر حول منی ولا قوۃ آمرزیدہ شود جمیع گناہان گذشتہ وی و گاہ بعد از طعام گفتے اللہم اطعمت وسقیت واغنیت وافنعت
وہدیت واحییت فلک الحمد علے ما اعطیت و گاہ میگفت الحمد للہ الذی من علینا وہدانا والذی اشبعنا وارونا وکل الاحسان
آنانا و در حدیث دیگر ثابت کہ فرمود چون یکے از شما طعام خورد باید کہ بگوید اللہم بارک لنا فیہ واطعمنا خیرا منہ و اگر شیر
بیاشامد باید کہ بگوید اللہم بارک لنا فیہ وزدنا منہ یعنے در شیر نگوید اطعمنا خیرا منہ گویا بہتر از شیر طعامے دیگر نیست بلکہ
ہم از شیر زیادتے وے طلبد و از فعل آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم نیز ہمچنین منقول ست و چون آب آشامیدے
بسم اللہ نفس آشامیدے و ہمان از ظرف جدا کردے نفس زدی و در اول ہر یک بسم اللہ و آخر الحمد للہ گفتے و در بعض روایات

مذہب امام ابوحنیفہ است ویکی از اذکار عشر ذی الحجہ کہ در روز عرفہ آمدہ است قول لا الہ الا اللہ وحدہ لا شریک لہ
لہ الملک ولہ الحمد وہو علی کل شئ قدیر باد عاہاے دیگر کہ در باب حج گذشت واز جہت مصنف اینجا اعادہ نکرد **فصل**
در ادعیۂ دیدن ماہ نو حضرت نبوے صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم چون ماہ نو دیدے گفتی اللہم اہلہ علینا بالامن
والایمان والسلامۃ والاسلام ربی وربک اللہ وگاہ گفتی اللہ اکبر اللہم اہلہ علینا بالامن والایمان والسلامۃ والاسلام
والتوفیق لما تحب وترضی ربنا وربک اللہ ودر سنن ابی داؤد از قتادہ روایت میکند کہ پیغمبر صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم
چون ماہ نو دیدے گفتی ہلال خیر ورشد ہلال خیر ورشد آمنت بالذی خلقک آمنت بالذی خلقک الحمد للہ الذی
ذہب بشہر کذا وجاء بشہر کذا ودر اسناد این حدیث ضعفے ہست از ینجا این معلوم گردد کہ بر تقدیر دیدن ہلال این ادعیہ
میخواندند اما آنکہ عادت شریف بران بود کہ البتہ مقید میشدند بدیدن ماہ نو چنانچہ در مردم متعارف ست معلوم
نگردید ماہ رمضان وعید وذی الحجہ کہ التماس کردن وجستن آنہا مستحب ومسنون ست اما تہنیت ومصافحہ بدیدن
ماہ نو ودریافتن یکدیگر را چنانچہ متعارف ست در مردم چیزے نیست نعم مصافحہ مطلقا سنت ست ولیکن از جہت
خصوص این وقت سنت نبود اگرچہ تہنیت بدر آمدن رمضان وبعید بن ماثور ست وبعضے از علماے شافعیہ گفتہ اند
کہ تہنیت بعیدین وشہور واعوام مباح ست نہ سنت ونہ بدعت واللہ اعلم **فصل در بیان ادعیۂ طعام**
خوردن حضرت نبوے صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم چون طعام خوردے ابتدا بسم اللہ کردے ودیگران را گفتن
آن فرمودے وگفت چون کسے طعام خورد باید کہ بسم اللہ بگوید اگر فراموش کند در اول باید کہ آخر یا آنجا کہ یادش آید
بگوید بسم اللہ فی اولہ وآخرہ ونزد محققان اہل حدیث تسمیہ در اول طعام واجب ست چہ احادیث امر صریح وصحیح
وسالم از معارض ست وظاہر امر وجوب ست مادام کہ آن را معارضی نباشد ونزد اکثر فقہا امر اینجا برای استحباب ست
وتسمیہ در اول طعام واجب نہ وہمچنین ست سخن در تحمید بعد از طعام اما اگر در مجمعی باشد تسمیہ یکے از ین جماعہ مجزے و
کافی ست از تسمیہ دیگران یا نی جمعے از علما میگویند مجزے ست وحاجت نیست کہ ہمہ بسم اللہ گویند یک کس کہ
گفت بس ست گویا مقصود ایشان این ست کہ بسم اللہ باید کہ بر طعام مذکور شود تا برکتی وفورے دران پیدا آید
گوینده یک کس باشد از جماعہ یا بیشتر اما حدیث حذیفہ موافق این سخن نیست چہ دے روایت میکند کہ گفت انا
حضرنا مع النبی مدبرستی کہ ما حاضر شدیم با پیغمبر صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم طعاما طعامے را وہنوز آن حضرت صلے اللہ علیہ
وآلہ وسلم دست در طعام ننہادہ بود ومانیز باو بے کہ داشتیم دست ننہادہ فجائت جاریۃ کانہا تدفع پس آمد زنی گویا کہ کسی
مے اندازد او را بر طعام یعنے از غایت گرسنگے بے اختیارے مے افتاد بر طعام فذہبت لتضع یدہا فی الطعام پس خواست
آن زن کہ بنہد دست خود را در طعام فاخذ رسول اللہ پس گرفت پیغمبر خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم بید ہا دست آن زن را
تا طعام با ایشان نخورد ثم جاء اعرابی بسیار آمد مردے از بادیہ نشینان بہمین صفت چنانچہ در بعض روایات آمدہ کانما
یدفع ودے نیز خواست کہ دست در طعام بزند فاخذ بیدہ پس گرفت آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم دست او را
نیز فقال رسول اللہ پس گفت پیغمبر خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم ان الشیطان یستحل الطعام بدرستیکہ شیطان حلال میگرداند
طعام را برائے خود یعنے قادر میگردد واز آن خود میسازد طعام را ان لا یذکر اسم اللہ علیہ از جہت آنکہ نام خدا بر وے نمیشود
بران وانہ جاء بہذہ الجاریۃ وبدرستی کہ شیطان آورد این زن را یستحل بہا تا حلال گرداند طعام را برائے خود بسبب وے

اکثر اما بقول اول مشکل ست زیرا که پیشتر از ایام تشریق ست تمام و بعض در توجیه آن گفته که تشریق نام روز عید ست
و نماز عید ست چنانچه در حدیث آمده لا جمعة ولا تشریق الا فی مصر جامع و در حدیث دیگر آمده که لا ذبح الا بعد التشریق
ای بعد صلوة العید کذا فی شرح الهدایة و صید لالی از شافعیه گفته که بر ینست عمل در امصار و نووی گفته که
همین ست اظهر نزد محققین بجهت ورود حدیث در وی و فتوی در مذهب حنفی نیز همین ست و نزد امام مالک
و بقولی نزد شافعی از ظهر یوم النحر تا فجر آخر ایام تشریق که مجموع آن پانزده نماز ست بر حجاج و غیر هم زیرا که حجاج
ذکر ایشان تلبیه است تا روز نحر قطع میکنند تلبیه را با اول رمی که روز نحر میکنند پس ظهر یوم النحر اول نمازی بود
که منقطع میشود در وی تلبیه و ابتدا میکنند به تکبیر و اما انتها بفجر آخر ایام تشریق توجیه میکنند آنرا باینکه این نماز
آخر نمازی ست گذارده میشود در منی و غیر حجاج تابع حجاج اند و بقولی از شافعی حجاج را از ظهر نحر تا فجر آخر ایام
تشریق و غیر حجاج را از مغرب لیلة النحر چنانکه در شب عید فطر نیز نزد ایشان تکبیر مسنون ست در کوچها و مساجد
و اسواق تا فجر آخر ایام تشریق که شش نماز بود و بقولی مثل قول اول و بروایتی از احمد حجاج از ظهر یوم النحر تا عصر آخر
ایام تشریق و بروایتی تا فجر آخر ایام تشریق و در هدایه میگوید که درین مسئله صحابه نیز اختلاف داشتند و قول امیر المؤمنین
علی از فجر عرفه تا عصر آخر ایام تشریق ست و شک نیست که احتیاط درین قول ست و فرمود حق سبحانه + واذکروا الله
فی ایام معدودات + و تفسیر کرده اند ایام معدودات را بایام تشریق و تشریق در لغت بمعنی قدید کردن گوشت
در آفتاب و درین ایام قدید کرده میشود لحوم اضاحی در آفتاب و مؤید آنست که در صحیح مسلم و غیر آن آمده که آن حضرت
صلے الله علیه وآله وسلم فرمود ایام تشریق ایام اکل و شرب و ذکر خدا یتعالے اند و دار قطنی بطرق متعدده از جابر
آورده که گذارد پیغمبر خدا صلے الله علیه وآله وسلم نماز صبح را روز عرفه بستر روی آورد بجانب ما و گفت الله اکبر الله اکبر
و کشید تکبیر را تا عصر آخر ایام تشریق کذا اورد الزرکشی و نیز گفته که از امام احمد پرسیدند رحمه الله علیه بکدام دلیل
حکم کردید شما که تکبیر از نماز فجر عرفه است تا عصر آخر ایام تشریق گفت باجماع عمر و علی و ابن عباس و ابن مسعود
رضی الله عنهم اجمعین و قول مصنف از پے هر نماز فرض بے تقیید بجماعت اشارت ست بآنکه جماعت در وی
شرط نیست چنانچه قول ابی یوسف و محمد و ائمه دیگر ست و نزد امام ابو حنیفه جماعت شرط ست و بر منفرد نه و از امام احمد
در روایت ست اصح آنست که شرط ست زیرا که ابن مسعود فرموده است التکبیر علی من صلے بجماعة و از ابن
عمر نیز آورده اند که گذارد نماز را تنها و نگفت تکبیر و بعد از نماز نفل تکبیر نبود باتفاق و بعد از نماز عیدین نیز نیست
و بعد از نماز جمعه هست و بر زنان و مسافران نیز نبود مگر اقتدا کنند بمردان و مقیمان و در عیدین و قول ست و شرط
ست که نماز بجماعت در مصر گذارده شود و در قریات نه و اگر امام فراموش کند بر مقتدے لازم بود همه این مذهب
امام ابو حنیفه است رحمه الله و نیز در مذهب وے یکبار ست باین صیغه الله اکبر الله اکبر لا اله الا الله والله اکبر
الله اکبر و لله الحمد و نزد شافعی سه بار ست و از امام شافعی منقول ست که این مقدار اگر زیاده کنند هم مستحسن بود و
فی زیادات الله اکبر کبیرا و الحمد لله کثیرا و سبحان الله بکرة و اصیلا لا اله الا الله ولا نعبد الا ایاه مخلصین له الدین
ولو کره الکافرون لا اله الا الله وحده وصدق وعده ونصر عبده وهزم الاحزاب وحده لا اله الا الله والله اکبر
و نزد امام مالک همین قدر ست الله اکبر الله اکبر و اگر تهلیل و تحمید زیاده کنند حسن ست و مذهب امام احمد موافق

اجابت موذن لازم نبود زیرا کہ چون اجابت فعلی نمود با وجود آن اجابت قولے حاجت نبود دوم آنکہ بگوید رضیت بالله
ربا وبالاسلام دینا وبمحمد رسولا وفرمود کہ این قول موجب مغفرت ست ودر مشکوۃ از حدیث مسلم اشهد ان لا اله الا الله
وحده لا شریک له واشهد ان محمدا عبده ورسوله نیز در اول این کلمات زیادہ آوردہ سوم آنکہ صلوۃ بر رسول صلی الله علیه
وآله وسلم بفرستد بعد از اجابت موذن چہارم آنکہ این دعا بخواند اللهم رب هذه الدعوة التامة والصلوة القائمة آت محمدن
الوسیلة والفضیلة وابعثه مقاما محمودن الذی وعدته انک لا تخلف المیعاد پنجم آنکہ دعا برائے آخرت ودنیائے خویش بکند
ودر بعضے از روایات مسند امام احمد آمدہ کہ ہر کہ بعد از اذان موذن بگوید اللهم رب هذه الدعوة القائمة والصلوة النافعة
صل علی محمد وارض عنه رضی لا سخط بعده بار یتعالی دعائے ویرا اجابت کند وام سلمہ گفت پیغمبر صلی الله علیه وآله
وسلم مرا تعلیم کرد کہ وقت اذان مغرب بگویم اللهم هذا اقبال لیلک وادبار نهارک واصوات دعاتک فاغفر لی ابوابم
میگوید حضرت رسالت صلی الله علیه وآله وسلم چون آواز اذان بشنیدی این دعا بخواندے اللهم رب هذه الدعوة
الستجابة استجاب لها دعوة الحق وکلمة التقوی توفنی علیها واحینی علیها واجعلنی من صالحی اهلها عملا یوم القیمة
ومیفرمود دعا میان بانگ نماز واقامت مرد دو نیست گفتند چہ بخواہیم فرمود عافیت بخواہید در دنیا وآخرت
تنبیه میپرسند کہ آن حضرت صلی الله علیه وآله وسلم بنفس نفیس خود اذان گفته یا نه جواب میگویند آرے یکبار
در سفر در وقتے کہ بالا باران بود وپایان کل وگذار دنماز را با اصحاب خود بر راحل کذا عند السهیلی بروایت الترمذی
ونووی نیز از روایت ترمذی بدان جزم کردہ وبعض گویند مراد امر بلال ست باذان بر طریقۂ مجاز بقرینہ روایت
احمد در مسند خود مهدین واقعه فامر بلالا فاذن دیگر اختلاف ست میان علما کہ اذان افضل ست یا امامت قول اختیار
آنکہ ہر کرا بر نفس خود باقامت حقوق امامت اعتماد بود امامت افضل بود والا اذان ونیز اختلاف ست در جمع میان
اذان وامامت نزد بعض مکروہ است ونزد بعض خلاف اولی وبعض گفته اند مستحب ست وتصحیح کرد این قول را نووی
وبصحت رسیدہ از عمرؓ کہ گفت کہ اگر اذان با خلافت جمع میشد اذان میگفتم من کذا فی فتح الباری واز فعل امام
ابوحنیفہ نیز جمع میان ہر دو نقل کردہ اند واگر قصۂ آن حضرت صلی الله علیه وآله وسلم مذکور بصحت رسد ثابت شود
جمع میان اذان وامامت بیکرابت **فصل در ادعیه عشرۂ ذی الحجه** در عشر ذی الحجه دعا آن حضرت
صلی الله علیه وآله وسلم بسیار کردے ودیگران را امر کردے بتهلیل وتکبیر وتحمید ودر بعض روایت وارد گشته کہ پیغمبر
صلی الله علیه وآله وسلم تکبیر گفتے از نماز بامداد روز عرفه تا عصر آخر ایام تشریق از پے ہر نماز فرض گفتے الله اکبر الله اکبر
لا اله الا الله والله اکبر الله اکبر ولله الحمد ودر بعض نسخ این کتاب الله اکبر سه بار واقع شده ومشهور وهمذکور در کتب
وبر السنه دو بار ست والله اعلم ومصنف میگوید ہر چند اسناد این حدیث بدرجه صحت نرسیده اما عمل اہل اسلام
مجموع بر اینست بدانکه تکبیر تشریق متفق علیه است میان ائمه اربعه ولیکن واجب ست نزد امام ابوحنیفه وصاحبین
وظاہر کلام رسالۂ ابن ابی زید کہ در مذہب امام مالک ست نیز ہمین ست ومستحب ست نزد غیر ایشان ولیکن اختلاف
ست میان ائمه در وقت ابتداء وانتهائے آن نزد امام ابوحنیفه ابتدائے آن بعد از فجر عرفه وانتهائے آن عصر یوم
نحر کہ مجموع آن هشت نماز بود ونزد امام احمد وابی یوسف ومحمد شافعی در قول مختار از فجر عرفه تا عصر آخر ایام تشریق
کہ مجموع آن بیست وسه نماز بود واضافت تکبیرات به تشریق بر ین مذہب ظاہر ست ومحمول بر حقیقت یا بتاویل

استد بار معارض نیاید و چون از آنجا خانه بیرون آمدے گفتی الحمد للہ الذی اذہب عنی الاذی و عافانی ظاہر آنست
کہ این گفتن بزبان بود و از اینجا معلوم شود کہ ذکر اللہ بعد از استنجا پیش از آبدست و وضو حرام نیست و خود ثابت شدہ
کہ آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم را ہیچ حالت مانع از ذکر الٰہی نیامدی و اما آنکہ در حدیث آمدہ است کہ بعد از بول تیمم کرد
پس ازان رد سلام کرد غایت احتیاط و اہتمام بتعظیم ذکر الٰہی بود کہ سلام از اسماء اللہ است و بالجملہ در رد سلام ہمچنین
اتباع باید نمود و این دعا بعد از بیرون آمدن از آنجا نہ چون مروی است باید خواند و اگر این را حمل بر تصور این مضمون
بدل کنند چنانچہ بعض گفتہ اند نیز صورتے دارد و در بعض روایات نیز آمدہ کہ بعد از بیرون آمدن از آنجا نہ غفرانک
میگفت اشارت بعذر تقصیرے کہ در ترک ذکر الٰہی عز اسمہ در خلالت رفت و بعضے از مشائخ گفتہ اند کہ وظیفہ ذکر در وقت
قضاے حاجت آنست کہ در احتیاج و تدنس خود و تقدس و تنزہ جناب الٰہی تعالی بیندیشد ذکر در ین مقام ہمین ست
واللہ اعلم و اذکار وضو در اول کتاب یاد کردہ شد و گفتہ شد کہ چہ ازان بصحت رسیدہ و چہ نرسیدہ **فصل**
در اذکار اذان صحیح آنست کہ مشروعیت اذان در مدینہ است در سنۂ اولی یا ثانیہ و آنکہ گویند در شب اسرے بود
ہیچ حدیثے درین باب بہ ثبوت نرسیدہ و بر تقدیر ثبوت یا قائل شوند بتعدد اسرے چنانچہ بعض گفتہ اند کہ اسرے
دوم در مدینہ بود یا در شب اسرے اذان شنیدند بالاے آسمان و لیکن مامور نشدند باقامت آن بر روے زمین و
اینہا تکلفات ست و صحیح آنست کہ در مدینہ بود چنانچہ در صحیحین از ابن عمرؓ آمدہ کہ چون قدوم آوردند مسلمانان بمدینہ
جمع میشدند برائے نماز و قرار میدادند وقتے معین را بے آنکہ ندا کنند برائے آن و اعلام نمایند بدان پس سخن کردند
روزے درین باب کہ چہ باید کرد بعض گفتند ناقوسے باید زد مثل ناقوس نصاریٰ و بعض گفتند قرن مثل قرن یہود
و در روایتے آمدہ کہ بعض گفتند آتشے بر افروزند مثل آتش مجوس پس گفت عمرؓ چرا مردی را نفرمایند کہ ندا کند بنماز
پس فرمود پیغمبر خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم برخیز اے بلال و ندا در دہ بنماز و میگویند کہ درین وقت ہمین ندا شد بی کیفیت
مخصوصہ اذان وقت دیگر عبد اللہ بن زید انصاری کہ او را صاحب الاذان گویند خواب دید مردے را کہ ناقوسی
در دست دارد گفت آیا میفروشی اے بندۂ خدا این ناقوس را بمن آن مرد گفت چکارے کنی این را گفت تا بآن
مردم را بدان بنماز گفت من ترا بہتر ازین چیزے بیاموزم پس بیاموخت بوے اذان را چون صبح شد بملازمت
حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم آمد و واقعہ را عرض کرد فرمود بدرستی کہ این رویاے حق ست برخیز و القا کن
بر بلال کہ آواز وے نرم تر و بلند تر و شیرین تر ست بعد ازان عمر بن الخطاب نیز این واقعہ دید و چون آن حضرت
صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم شنیدند فرمود للہ الحمد گویند کہ ہفت صحابی و بروایتے چہارده موافق یکدیگر خواب دیدند و نیز آمدہ
کہ بعد ازان وحے نیز موافق آن آمد و اللہ اعلم در اذان پنج چیز تشریع فرمودند یکے آنکہ سامع آنچہ از موذن بشنود مثل
آن بگوید جز لفظ حے علے الصلوٰۃ و حے علے الفلاح کہ آنرا بلا حول ولا قوۃ الا باللہ بدل کنند و حدیثے دو جمع میان حوقلہ
و حیعلہ ثابت نشدہ و نہ در اقتصار بر حیعلہ در بعض احادیث صحیحہ واقع شدہ کہ بگوید آنچہ بگوید موذن بیند کر حوقلہ در
حیعلتین و ظاہرش قصار بر حیعلہ است و در بعض احادیث آمدہ کہ بگوید در حیعلتین لا حول ولا قوۃ الا باللہ و جمع میان
حیعلہ و حوقلہ وجہی ست مرضا بلہ را کذا فی بعض شروح الحصن الحصین و آنچہ بعض مردم در حے علے الفلاح گویند ماشاء اللہ
کان و ما لم یشا لم یکن نیز صحیح نشدہ و در وقت شہادتین و انا دانا نیز آمدہ و گفتہ اند کہ اگر در مسجد بقصد نماز در آمدست

و در حالت بول یکی بران حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم سلام کرد جواب نداد و فرمود کہ خدا بیتاے بندہ را بدین دشمن میگیرد یعنے سخن گفتن در بول و میفرمود باید کہ کسے در حالت بول و غائط استقبال و استدبار قبلہ نکند و این حرام است نزد امام ابو حنیفہ مطلقاً خواہ در عمارات و خواہ در صحرا و نزد احمد و ابو ثور صاحب شافعی و راجح نزد این العربی از مالکیہ و این حزم از ظاہریہ نیز ہمین ست و نزد امام شافعے و مالک در صحرا نہ در عمارات و از امام ابو حنیفہ و احمد نیز این فرق روایت کردہ اند و وجہ وے نہ آنست کہ در عمارات دیوار پردہ است میان وے و کعبہ زیرا کہ در صحرا نیز چندین کوہ و بیابان حائل ست بلکہ آنست کہ استقبال و استدبار در بنیان عرفا مضاف بجدار ست و نیز امکنہ کہ معد ست برائے آن ماوا ے شیاطین ست و صلح نیست برائے قبلہ بودن بخلاف صحرا و شاید کہ این وجہ تفصیل آنست کہ طیبی گفتہ کہ صحرا خالی نیست از مصلے از انس یا جن پس اگر استقبال کند قبلہ را یا استدبار کند آنرا شاید کہ نظر یکے از مصلیان بر عورت او افتد و این معنی مامون ست در بنیان و از بعض احادیث نیز جواز ان در بنیان معلوم میگردد چنانچہ در صحیحین از ابن عمرؓ آمدہ کہ گفت برآمدم من بالاخانہ حفصہ را پس دیدم آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم را کہ قضاے حاجت میکرد پشت بجانب قبلہ و نیز ابو داؤد از ابن عمر آوردہ کہ وے بنشاند راحلہ خود را مستقبل قبلہ پستر بہ نشست و بول کرد بجانب آن گفتند یا ابا عبد الرحمن آیا نیست کہ نہی کردہ شدہ است ازین فرمود کہ نہی از فعل آن در فضاست و چون چیزے بود میان تو و قبلہ کہ ستر کند ترا لاباس از ینجا معلوم شد کہ ستر و راحلہ و مانند آن نیز حکم بنیان دارد و وجہ اول از وجوہے کہ در فرق میان بنیان و صحرا گفتہ شد در وے جاری ست و حجت آنانکہ مطلقاً حرام گویند آنست کہ در لفظ حدیث حرمت مطلق ست و حدیث اباحت بصحت نرسیدہ و اگر برسد چون مبیح و محرم معارض آید ترجیح مر محرم راست و قومے جائز دارند استدبار نہ استقبال و تمسک کنند بحدیث ابن عمرؓ و بعض مطلقاً مباح گویند و این قول را بعائشہ و عروہ و ربیعہ و داؤد ظاہری نسبت کنند و گویند چون احادیث تعارض کرد رجوع باصل کنیم کہ اباحت ست و شک نیست کہ قول امام ابو حنیفہ و تابعان وے بہ تنزہ و احتیاط نزدیکتر ست و مصنف نیز ترجیح آن کردہ بقول خود کہ گفت و این حدیث را جماعتے از صحابہ مثل عمر بن الخطابؓ و ابی ایوبؓ انصاری و سلمانؓ فارسے و سراقہ بن مالک و سہل بن حنیف و اسامہ بن زید و ابی ہریرہ و معقل اسدی و عبد اللہ بن الحارث الزبیدی بطرق متعددہ روایت کردہ و در اکثر احادیث نہی از استقبال و استدبار ہر دو واقع شدہ و در بعض ذکر استقبال فقط و حدیث رخصت کہ از عائشہؓ در مسند احمد روایت کردہ کہ نزد پیغمبر صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم ذکر کردند کہ جمعے استقبال قبلہ در حال بول کراہت میدارند فرمود بر سبیل انکار کہ آیا چنین کردند پس از فرمودن بر سبیل انکار اباحت استقبال مفہوم شد و فرمود پس مقعد را روے بقبلہ کنید یعنے اگر استقبال را مکروہ میدارید نکنید و استدبار کنید از ینجا جواز استدبار نیز معلوم شد مصنف میگوید این حدیث ہر چند در مسند احمد ست اما امام اہل حدیث بخاری رحمہ اللہ علیہ در ان طعن کردہ و کسے از ائمہ کبار آن را اثبات نکردہ و کلام امام احمد مقتضے اثبات و تحسین ان نیست و دیگر آنکہ منقطع ست و مرسل ست پوشیدہ نماند کہ چون راوی حدیث عائشہؓ باشد ارسال چہ معنے دارد و یا رب مگر مرسل اینجا بمعنے منقطع ست و عطف وے بر منقطع بطریق تفسیر ست و این نیز اصطلاحے ست غیر مشہور و بعضے از رواۃ این حدیث ضعیف اند در ضبط و اتقان و عدالت و نیز غائب ست و مخالف روایت ثقات و انچنین حدیث حجت ران نباید و با احادیث دیگر کہ نص اند در نہی استقبال و

روایات و ما تاخر نیز آمده یعنی هر گناه بیکه بعد ازین خواهد کرد و امیر المومنین عمر روایت میکند از حضرت رسالت صلی الله علیه و آله وسلم که گفت هر که جامهٔ نو بپوشد و بگوید الحمد لله الذی کسانی ما اواری به عورتی و اتجمل به فی حیوتی و بعد از ان جامهٔ کهنه را بدر و یشی دهد همیشه در حفظ و پناه و سلوک راه حق باشد و عادت حضرت نبوی صلی الله علیه و آله وسلم آن بود که چون جامه یا عمامهٔ نو پیدا آمدی آنرا نامی تعیین کردی از ظاهر این عبارت چنان مفهوم شود که آن جامه را نامی از پیش خود نهادی چنانچه اسلحه را و دواب را نزد آن حضرت صلی الله علیه و آله وسلم نامها بود و انچه در احادیث آمده است انیست که چون جامه پوشیدی او را بنام وی خواندی عمامه یا قمیص یا ردا پس ترگفتی اللهم لک الحمد انت کسوتنیه الی آخره نعم در روایات آمده است که آن حضرت صلی الله علیه و آله وسلم را عمامه بود نام او سحابه آن دیگر ست اما مضمون این حدیث همین ست که او را بنام او خواندی و پوشیدی فقد برد یکبار امیر المومنین عمر جامهٔ دید گفت این جامه شسته است یا نو گفت شسته گفت البس جدیدا و عش حمیدا و مت شهیدا یعنی نو بپوش و پسندیده بزی و شهید بمیر و نیز آمده است که چون جامه نو یکی را پوشیده دیدی گفتی تبلی و تخلف الله یعنی کهنه کنی این را و جامه دیگر دهد خدا یتعالی بجای آن

فصل در بیان ادعیهٔ در آمدن خانه حضرت نبوی

صلی الله علیه و آله وسلم چون در خانه در آمدی گفتی الحمد لله الذی کفانی و اوانی و الحمد لله الذی اطعمنی و سقانی و الحمد لله الذی من علی فاسالک ان تجیرنی من النار و فرمود چون بنده مسلم در خانهٔ خویش پا نهد باید که بگوید اللهم انی اسالک خیر المولج و خیر المخرج بسم الله ولجنا و علی الله ربنا توکلنا این بگوید و بعد ازان بر اهل بیت خود سلام کند و انس بن مالک را گفت چون در خانه در آئی بر اهل بیت خود سلام آن تا برکت باشد بر تو و بر اهل بیت تو و آمده است که اگر در خانه کسی نبود و خالی بود نیز سلام گوید باین لفظ السلام علی عباد الله الصالحین بنیت ملائکه که در انجا باشند و فرمود سه کس در امان و ضمان و رحمت دنیا و آخرت حق تعالی اند یکی آنکه بنیت جهاد و غزا از خانه بیرون آید در ضمان حق ست یا او را وفات کند و در بهشت برد یا بسلامت با اجر و غنیمت باز گرداند دوم کسیکه برای نماز متوجه مسجد شود در ضمان حق ست یا وفات یابد و به بهشت رود یا بسلامت با اجر و غنیمت باز گردد سوم کسی که در خانه در آید و سلام بر اهل خویش کند او نیز در ضمان حق تعالی بود و میفرمود چون شخصی در خانه در آید و در وقت دخول و در وقت طعام حق تعالی را یاد کند شیطان گوید باشکر خود در ین خانه ما را نه جای خفتن ست و نه جای طعام خوردن و اگر در آید در وقت در آمدن یاد حق نکند شیطان گوید جای خفتن یافتیم و چون در وقت طعام یاد حق نکند شیطان گوید جای خفتن و طعام شب هر دو یافتیم

فصل در بیان ادعیهٔ در آمدن بیت الخلا

حضرت نبوی صلی الله علیه و آله وسلم چون در انجا نه در خواستی آمد گفتی اللهم انی اعوذ بک من الخبث و الخبائث و امر می فرمود بگفتن آن خبث بضمتین جمع خبیث یعنی ذکور جن و بضم خا و سکون با نیز خوانده اند یعنی خباثت یا شئ مکروه و وجه اول اقوی ست از روی روایت و انسب بعطف و الخبائث بر وی که جمع خبیثه است یعنی اناث ایشان و آنچه در حدیث دیگر آمده که باید عاجز نشود یکی از شما چون در انخانه خواهد شد که بگوید اللهم انی اعوذ بک من الرجس النجس الخبیث المخبث الشیطان الرجیم مگر آنکه خبث لبکون با را مخفف خبث مضموم الباء دانند چنانکه در امثال آن آمده مثل کتب و کتب و خلق و خلق و در حدیث ترمذی آمده که فرمود آن حضرت صلی الله علیه و آله وسلم که پرده ما بین اعین جن و عورات مردم بنی آدم آنست که چون خواهد که در آید در انخانه بگوید بسم الله

السبع ورب العرش العظیم ربنا ورب کل شئ فالق الحب والنوی ومنزل التوریۃ والانجیل والفرقان اعوذ بک من شر کل شئ انت اخذ بناصیتہا اللھم انت الاول فلیس قبلک شئ وانت الآخر فلیس بعدک شئ وانت الظاہر فلیس فوقک شئ وانت الباطن فلیس دونک شئ اقض عنا الدین واغننا من الفقر یا ارحم الراحمین اللھم رب جبرئیل و میکائیل واسرافیل فاطر السموات والارض عالم الغیب والشہادۃ انت تحکم بین عبادک فیما کانوا فیہ یختلفون اہدنی لما اختلف فیہ من الحق باذنک انک تہدی من تشاء الی صراط مستقیم وچند انکہ تواند درود بر پیغمبر صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم بفرستد کہ ہیچ عبادتے بعد از ادائے فرائض فاضلتر از صلوۃ بر رسول خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم نبود و ہیچ وسیلۂ برای حصول قرب و رضائے الٰہی تعالی و حصول سعادت دنیا و آخرت بالاتر از وے نہ و فوائد و منافع آن در کتب و دفاتر بگنجد جملہ ازان در خاتمہ کتاب جذب القلوب الی دیار المحبوب کہ در بیان احوال مدینۂ مطہرہ علی ساکنہا السلام والتحیۃ نوشتہ شدہ است نقل کردہ ایم رجاء للقبول و بعد از وے رسالہ منفردہ تالیف یافتہ مشتمل برانچہ در انجا بود و باز یادات صلوۃ کہ از بعض مشائخ عظام صادر شدہ والحمد للہ علے ذلک و کیفیت درودے کہ از حضرت رسالت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم مرویست بسیار ست در کتاب صلوۃ پیشتر یاد کردہ ایم از انجملہ یکے اینست اللھم صل علے محمد وعلی آل محمد کما صلیت علے ابراہیم وعلی آل ابراہیم وبارک علی محمد وعلی آل محمد کما بارکت علی ابراہیم وعلی آل ابراہیم انک حمید مجید والسلام علیک ورحمۃ اللہ وبرکاتہ دوم کیفیت اللھم صل علے محمد وعلے اہل بیتہ کما صلیت علے ابراہیم انک حمید مجید اللھم صل علینا معہم اللھم بارک علے محمد وعلے اہل بیتہ کما بارکت علی آل ابراہیم انک حمید مجید اللھم بارک علینا معہم صلوات اللہ وصلوات الملئکۃ المقربین علے محمد النبی الامی السلام علیکم ورحمۃ اللہ وبرکاتہ ومجموع کیفیاتے کہ بما رسیدہ چہل و ہشت ست سی و شش از انجملہ از حضرت رسالت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم مرویست و باقی از صحابہ و تابعین رضوان اللہ علیہم اجمعین و در افضل کیفیات علماء را اختلاف ست بعض برانند کہ افضل صیغ صلوات ہمان ست کہ خواندن آن در تشہد صلوۃ مرویست و مقبول است چہ صلوۃ افضل حالات بندہ است و لابد انچہ در وے آمدہ افضل و اکمل بود و بعض گفتہ اند کہ ہر چہ مشتمل بود بر مبالغہ و تاکید کما و کیفا ابلغ و اکمل بود از غیر خود و شیخ محی الدین نووے رحمۃ اللہ علیہ در اذکار بریں اقتصار کردہ کہ افضل آنست کہ بگوید اللھم صل علی محمد عبدک ورسولک النبی الامی وعلی آل محمد وازواجہ وذریتہ کما صلیت علی ابراہیم وعلی آل ابراہیم وبارک علی محمد النبی الامی وعلے آل محمد وازواجہ وذریتہ کما بارکت علی ابراہیم وعلی آل ابراہیم فی العالمین انک حمید مجید چہ این کیفیت جامع مجموع عبارائی ست کہ در احادیث صحیح وارد شدہ و بعض گفتہ اند کہ اولی و افضل آنست کہ بہر کدام از صیغ کہ مروی و ماثور ست جدا جدا ورد بفرستد چہ جمیع میان آنہا احداث صیغۂ دیگر ست کہ مروی نیست و ماثور نہ و امام ابراہیم مروزی رحمہ اللہ علیہ میگوید افضل آنست کہ بگوید اللھم صل علی محمد وعلی آل محمد کلما ذکرہ الذاکرون وکلما سہی عنہ الغافلون

فصل در بیان ادعیۂ جامہ پوشیدن حضرت

نبوے صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم چون جامہ پوشیدی در اکثر روایات چون جامۂ نو پوشیدے چنانچہ مصنف نیز در بابت پوشش آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم بگوید این دعا خواندے اللھم لک الحمد انت کسوتنیہ اسالک خیرہ و خیر ما صنع لہ واعوذ بک من شرہ وشر ما صنع لہ و سیفرموده ہر کہ جامہ بپوشد و بگوید الحمد للہ الذی کسانی ہذا ورزقنیہ من غیر حول منی ولا قوۃ غفر لہ ما تقدم من ذنبہ یعنے آمرزیدہ شود ہر گناہے کہ پیش ازین کردہ باشد و در بعض

حملة عرشك وملائكتك وجميع خلقك انك انت الله لا اله الا انت وحدك لا شريك لك فلك الحمد ولك الشكر اصبحنا واصبح الملك
لله رب العالمين وسه بار میگفت اللهم عافنی فی بدنی اللهم عافنی فی سمعی اللهم عافنی فی بصری ومیگفت اللهم رحمتك
ارجو فلا تكلني الى نفسي طرفة عين واصلح لي شاني كله لا اله الا انت اللهم اني اعوذ بك من جهد البلاء ودرك الشقاء
وسوء القضاء وشماتة الاعداء اعوذ بك من علم لا ينفع ومن قلب لا يخشع ومن نفس لا تشبع ومن دعوة لا يستجاب لها اعوذ
من زوال نعمتك وتحول عافيتك وفجاءة نقمتك وجميع سخطك اللهم اني اعوذ بك من شر ما علمت ومن شر ما لم اعلم ومن
شر ما عملت ومن شر ما لم اعمل اللهم لك اسلمت وبك آمنت وعليك توكلت واليك انبت وبك خاصمت واليك حاكمت
فاغفر لي ما قدمت وما اخرت وما اسررت وما اعلنت انت المقدم وانت المؤخر لا اله الا انت اللهم اني اعوذ بك من شر
سمعي وشر بصري وشر لساني وشر قلبي وشر منيتي اللهم اني اعوذ بك من التردي ومن الغرق ومن الحرق والهدم واعوذ
من ان يتخبطني الشيطان عند الموت واعوذ بك من ان اموت في سبيلك مدبرا واعوذ بك من ان اموت لديغا واعوذ بكلمات
الله التامات من غضبه وعقابه وشر عباده ومن همزات الشياطين وان يحضرون اللهم اليمني رشدي واعذني من شر نفسي
اعوذ بوجه الله العظيم الذي لا شيء اعظم منه وبكلمات الله التامات التي لا يجاوزهن بر ولا فاجر وباسماء الله الحسنى ما علمت
منها وما لم اعلم ومن شر ما خلق وذرأ وبرأ اللهم اغفر لي جدي وهزلي وخطائي وعمدي وكل ذلك عندي اللهم اصلح
لي ديني الذي هو عصمة امري واصلح لي دنياي التي فيها معاشي واصلح لي آخرتي التي فيها معادي واجعل الحياة الدنيا
زيادة لي في كل خير واجعل الموت راحة من كل شر اللهم اني اسألك الهدى والتقى والعفاف والغنى رب اعني ولا تعن على
وانصرني ولا تنصر علي وامكر لي ولا تمكر علي واهدني ويسر الهدى وانصرني على من بغى علي رب اجعلني لك شكارا لك
ذكارا لك رهابا لك مطواعا لك مخبتا اليك اواها منيبا رب تقبل توبتي واغسل حوبتي وثبت حجتي وسدد لساني
واهد قلبي واسلل سخيمة صدري اللهم ما رزقتني مما احب فاجعله قوة لي فيما تحب اللهم ما زويت عني مما احب فاجعله فراغا لي فيما تحب اللهم اقسم لنا من
خشيتك ما تحول به بيننا وبين معاصيك ومن طاعتك ما تبلغنا به جنتك ومن اليقين ما تهون به علينا مصيبات الدنيا ومتعنا
باسماعنا وابصارنا وقوانا ما احييتنا واجعله الوارث منا واجعل ثارنا على من ظلمنا وانصرنا على من عادانا ولا تجعل مصيبتنا في
ديننا ولا تجعل الدنيا اكبر همنا ولا مبلغ علمنا ولا غاية رغبتنا ولا تسلط علينا من لا يرحمنا اللهم بعلمك الغيب وقدرتك على الخلق احيني
ما علمت الحياة خيرا لي وتوفني اذا علمت الوفاة خيرا لي اسألك خشيتك في الغيب والشهادة واسألك كلمة الحق في الرضى والغضب واسألك القصد في الفقر والغنى
واسألك نعيما لا ينفد واسألك قرة عين لا تنقطع واسألك لذة النظر الى وجهك والشوق الى لقائك في غير ضراء مضرة
ولا فتنة مضلة اللهم زينا بزينة الايمان واجعلنا هداة مهديين اللهم اجعلني اعظم شكرك واكثر ذكرك واتبع نصحك واحفظ
وصيتك اللهم اني اسألك الصحة والعفة والامانة وحسن الخلق والرضا بالقدر اللهم طهر قلبي من النفاق وعملي من الرياء ولساني من الكذب
وعيني من الخيانة فانك تعلم خائنة الاعين وما تخفي الصدور واز ابن عباس مرويست كه تفسير خائنة الاعين بان كرد
كه مثلا مردي در ميان جمعي نشسته است ناگاه جميله از پيش ايشان گذشت اين مرد بجهت استحيا وشرم داشتن
ازان جمع وريائي ايشان سر فرو افگند ونگاه بآن زن نكرد وچون اينها را غافل يافت سر برآورد ودزديده نگاهي
بجانب وي كرد اين خيانت چشم ست ونظر حرام اللهم اجعل سريرتي خيرا من علانيتي واجعل علانيتي صالحة اللهم اني
اسألك صلاح ما تؤتي الناس من الاهل والمال والولد غير الضال ولا المضل اللهم اهدني وسددني اللهم رب السموات

کہ زیادہ بر عددے کہ شارع تعیین کردہ است جائز نبود چنانکہ کم ازان روا نیست واگر زیادہ کند از قبیل تجاوز از حد و اعتدا
و اسراف بود مثل اعداد رکعات وطہارات مثلاً در اول جائز نیست و در ثانی ثواب نے نہ در داخل اعتداست و در تسبیحات واذکار
نیز حال ہمچنین ست چنانکہ آوردہ اند کہ یکے از مشائخ در خواب دید کہ میخوانند آنان را کہ تسبیح و تحمید و تکبیر گویند بعد از نماز ہا
فرض وے نیز بآن جانب دوید کہ میخواہند دستی بر سینۂ وی زدند و برانند و گفتند تو ہنوز از ایشان نی ایشان آنکسانند
کہ سے و سہ بار گویند و تو زیادہ بران میگوئی جواب ازین اشکال آنکہ تجاوز و اعتدا در جائے بود کہ عددے مخصوص
تعیین یافتہ باشد و چون شارع اشارت بجواز زیادت دریں جا کردہ ازان قبیل نخواہد بود کہ موجب تجاوز و اعتدا از حد بود
و نیز گفتہ اند کہ مراد بزیادت اینجا اعمال دیگر ست از خیر کہ کسب کردہ نہ نفس این تسبیح و در کلام مصنف اباست ازین توجیہ
یارب مگر این روایت دیگر بود واللہ اعلم و میفرمود ہر کہ در صباح دہ بار گوید لا الہ الا اللہ وحدہ لا شریک لہ الملک ولہ الحمد
وہو علی کل شئ قدیر او را دہ حسنہ نوشتہ شود دہ حسنہ خود بوعدۂ کریم وے عز اسمہ بر ہر عمل خیرے مے نویسند و مزیت
این ذکر بآن بود کہ گفت و دہ گناہ محو شود و ثواب آزاد کردن دہ بندہ بیابد و در آن روز خدای تعالی او را در زینہا خود دارد
و ہر کہ در ہر صباح و ہر مساء صد بار بگوید او را ثواب آزاد کردن صد بندہ باشد و او را صد حسنہ نوشتہ شود و صد گناہ
از وے محو کردہ شود و کسے فاضلتر از عمل وے بمحشر نیارد و در مسند امام احمد ثابت ست کہ رسول خدا صلے اللہ
علیہ وآلہ وسلم زید بن ثابت را تعلیم کرد و فرمود کہ بران مواظبت نماید و ہر صباح لبیک اللہم لبیک وسعدیک والخیر
فی یدیک وشک والیک اللہم ما قلت من قول او حلفت من حلف او ندرت من نذر فمشیتک بین یدی ذلک
کلہ ما شئت کان ومالم تشأ لا یکون لا حول ولا قوۃ الا بک انک علی کل شئ قدیر اللہم ما صلیت من صلوٰۃ فعلی من صلیت
و ما لعنت من لعنۃ فعلے من لعنت انت ولیی فی الدنیا والآخرۃ توفنی مسلما والحقنی بالصالحین اللہم فاطر السموات
والارض عالم الغیب والشہادۃ ذا الجلال والاکرام فانی اعہدک فی ہذہ الحیوٰۃ الدنیا واشہدک وکفی بک شہیدا انی اشہد ان
لا الہ الا انت وحدک لا شریک لک لک الملک ولک الحمد وانت علی کل شئ قدیر واشہد ان محمدا عبدک ورسولک واشہد ان
وعدک حق ولقاءک حق والساعۃ آتیۃ لا ریب فیہا وانک تبعث من فی القبور وانک ان تکلنی الی نفسی تکلنی الی ضعف وعورۃ
وخطیئۃ وانی لا اثق الا برحمتک فاغفر لی ذنوبی کلہا انہ لا یغفر الذنوب الا انت وتب علی انک انت التواب الرحیم و در
صباح میگفت اللہم انی اصبحت لا استطیع دفع ما اکرہ ولا املک نفع ما ارجو واصبح الامر بیدک غیری واصبحت مرتہنا بعملی فما اتقر
اتقر منے اللہم لا تشمت بی عدوی ولا تسوئ بی صدیقی ولا تجعل مصیبتی فی دینی ولا تجعل الدنیا اکبر ہمی ولا مبلغ علمی
ولا تسلط علی من لا یرحمنی اللہم بک اصبحنا وبک امسینا وبک نحیا وبک نموت والیک النشور اللہم عالم الغیب والشہادۃ
فاطر السموات والارض رب کل شئ ومالیکہ اشہد ان لا الہ الا انت اعوذ بک من شر نفسی ومن شر شیطان وشرکہ سبحان اللہ
وبحمدہ ولا حول ولا قوۃ الا باللہ ما شاء اللہ کان ومالم یشا لم یکن اعلم ان اللہ علی کل شئ قدیر وان اللہ قد احاط بکل شئ علما
سبحان اللہ حین تمسون وحین تصبحون ولہ الحمد فی السموات والارض وعشیا وحین تظہرون یخرج الحی من المیت
ویخرج المیت من الحی ویحیی الارض بعد موتہا وکذلک تخرجون اللہم انی اسالک العافیۃ فی الدنیا والآخرۃ اللہم
انی اسالک العفو والعافیۃ فی دینی ودنیای واہلی ومالی اللہم استر عوراتی وآمن روعاتی اللہم احفظنی من بین
یدی ومن خلفی وعن یمینی وعن شمالی ومن فوقی واعوذ بعظمتک ان اغتال من تحتی اللہم اصبحنا نشہدک ونشہد

لازم افتاده بر من ہموم و دیون چیکار کنم فرمود آیا ترا نیاموزم کلماتے کہ چون او را بگوئی حق جل شانہ اندوہ ترا از دی زائل کند
و وام ترا بگذارد گفت بلی یا رسول اللہ بیاموز مرا آن کلام را فرمود چون بامداد و شب کنی بگوئی اللھم انی اعوذ بک من الھم
والحزن و اعوذ بک من العجز والکسل و اعوذ بک من الجبن والبخل و اعوذ بک من غلبۃ الدین و قھر الرجال آن مرد گفت این
دعا را خواندم باریتعالے اندوہ مرا ببرد و دین مرا قضا کرد و فرمود ہر کہ در بامداد و شبانگاہ این کلمات بگوید حق تعالی کفایت
کند از وے اندوہ دنیا و آخرت را و کلمات این ست اللھم ما اصبحت بنک فی نعمۃ و عافیۃ و ستر فاتم علی نعمتک و عافیتک
و سترک فی الدنیا والآخرۃ و شخصے تزد رسول اللہ صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم آمد و گفت یا رسول اللہ آفات بسیار بر من
میرسد فرمود کہ چون صباح شود بگو بسم اللہ علی نفسی و اہلی و مالی کہ آفتی بتو نرسد روزے مر فاطمہ رضی اللہ عنہا را گفت ترا چہ
مانع ست از انکہ چون بامداد کنی و چون شب کنی بگوئی یا حی یا قیوم بک استغیث فاصلح لی شانی کلہ ولا تکلنی الی نفسی طرفۃ عین
و فرمود کہ ہر کہ بر صباح و ہر مساہفت بار بگوید حسبی اللہ لا الہ الا ہو علیہ توکلت و ہو رب العرش العظیم حق جل شانہ ہموم
دنیا و آخرت وے را کفایت کند این وروے عظیم ست بعضے از مشائخ سلسلۂ قومیہ شاذلیہ قدس اللہ اسرارہم گفتہ اند
کہ اگر یکے بود کہ او را ہیچ وروے نباشد جز این یک ورد کافی ست و آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم ما مور ست کہ
این را بگوید بنص قرآن کہ + فان تولوا فقل حسبی اللہ الآیۃ + و خواندن این در او راد مشائخ دہ بار نیز آمدہ و آنرا سندے
نیز ہست اما اصح و اثبت بحسب روایت ہفت بار ست و ہر کہ در اول روز این دعا بگوید ہیچ مصیبتے بوے نرسد تا
شب و اللھم انت ربی لا الہ الا انت علیک توکلت و انت رب العرش الکریم ما شاء اللہ کان و ما لم یشا لم یکن لا حول ولا قوۃ
الا باللہ العلی العظیم اعلم ان اللہ علی کل شئ قدیر و ان اللہ قد احاط بکل شئ علما اللھم انی اعوذ بک من شر نفسی و من شر
کل دابۃ انت اخذ بناصیتہا ان ربی علی صراط مستقیم گویند ابو الدرداء را خبر کردند کہ خانۂ تو بسوخت گفت خانۂ من
نسوزد زیرا کہ کلماتے کہ من از حضرت نبوت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم شنیدہ ام آنجا ست و حق سبحانہ آنخانہ را نسوزد
چون بدیدند اطراف خانۂ او سوختہ بود و خانۂ او سالم ماندہ و مسافر مود مستمر استغفار ہا آنست کہ بندہ بگوید اللھم انت ربی
لا الہ الا انت خلقتنی و انا عبدک و انا علی عہدک و وعدک ما استطعت اعوذ بک من شر ما صنعت ابوء لک بنعمتک علی و ابوء بذنبی
فاغفر لی فانہ لا یغفر الذنوب الا انت ہر کہ در صباح بگوید از سر یقین و دران روز بمیرد بیدرنگ در بہشت رود و اگر
در مساگوید از سر یقین و دران شب بمیرد بے درنگ در بہشت رود و یقینے دران روز کہ مردم بہ بہشت روند وی زودتر
و سریع تر رود بے آنکہ موقوف سوال و حسابش دارند یا مراد آن بود کہ بیشک بہ بہشت رود چنانچہ در لفظ بخاری آمدہ
من قالہا فہو من اہل الجنۃ و میفرمود ہر کہ در صباح و مسا بگوید صد بار سبحان اللہ و بحمدہ در روز قیامت کسے حاضر نشود
بعمل فاضل تر از عمل وے مگر کسے کہ زیادہ از وے گفتہ باشد لفظ حدیث چنانچہ در صحیحین از ابی ہریرہ آمدہ آنست
کہ نیارد ہیچ کس روز قیامت عملی فاضل تر از انچہ وے آوردہ مگر آن کسے کہ گفتہ است مثل انچہ وے گفتہ یا زیادہ کردہ
بران و در اینجا دو اشکال ست یکے آنکہ کسے کہ مثل وی گفتہ باشد عملش فاضلتر از عمل وے چگونہ نبود بلکہ مثل وے بود
نعم در صورت زیادہ درست مے آید جواب آنکہ مستثنے در اینجا منقطع ست تقدیر کلام نیارد ہیچ کس عملی فاضلتر از عمل
وی لیکن کسیکہ گفتہ است مثل انچہ وے گفتہ است می آرد عملی را کہ مساوے عمل اوست و کسیکہ زیادہ گفتہ است می آرد
عملی را کہ زائد ست بر عمل وے و اشکال دیگر آنکہ زیادہ بر صد بار گفتن چگونہ جائز باشد و حال آنکہ مقرر شدہ است

گرداند جمع شرکه بفتحتین بمعنے دام دان اقترف علی نفسه سوءا واجره الی مسلم این را در صباح و مساو وقت خفتن بگوئی و
میسر شود ہر بندہ کہ در صباح و مسا ہر روز و شب این دعا را بگوید بوے ہیچ گزندے نرسد بسم اللہ الذی لا یضر مع اسمه
شیء فی الارض ولا فی السماء وہو السمیع العلیم آوردہ اند کہ ابان بن عثمانؓ این حدیث را از پدر بزرگوار خود بمروے روایت
کردہ و بعمل خود در آوردہ بود ناگاہ بوے آفت فالج رسید آن مرد بجانب او نگاہ کرد بطریق تعجب و انکار یعنے اگر حدیث صحیح ست
و خاصیت وے اینکہ ہر کہ آنرا بخواند بوے ہیچ گزندے نرسد این رسیدن نگزند فالج بتو چیست گفت ابان چہ نگاہ میکنی
حدیث ہمچنان ست کہ بتو روایت کردہ ام ولیکن امروز توفیق خواندن آن نیافتم تا آنچہ حکم و تقدیر الٰہی ست بامضا رسد و میسر شود
کہ ہر کہ در صباح و مسا بگوید رضیت باللہ ربا و بالاسلام دینا و بمحمد نبیا حق و ثابت باشد بر فضل حق تعالیٰ کہ او را راضی گرداند یعنی
چندان نعمت عطا کند کہ بندہ راضی گردد و ہیچ آرزو در دل وے نشکند تا روز سے گرداند او را مقام رضا کہ اعلی مقامات
سلوک ست و در قول مصنف کہ گفت حق باشد بر فضل وے تعالے اشارت ست بآنکہ اثبات حق کہ بر حق سبحانہ کنند یعنی
تفضیل و کرم اوست کہ بر خود لازم گردانیدہ والا ہیچ چیزے بر وے تعالے و تعظم لازم و واجب نبود و ہیچ بندہ را بر وے
حقے نہ و لہذا بعض علما منع کردہ اند کہ در دعا نگوید اللھم بحق فلان اما اصح آنست کہ ممنوع نیست از جہت وقوع آن در ادعیۂ
ماثورہ چنانچہ اللھم بحق السائلین علیک و بحق مشائی ہذا و غیر ذلک و توجیہش آنست کہ گفتہ شد چہ وے سبحانہ و تعالے
چیزے چند بفضل و کرم خود بر خود براے بندگان لازم گردانیدہ کہ البتہ بکند چنانچہ رزق دادن و توبہ قبول کردن و رسول
بخلق فرستادن و اینہا نیز عقلاً بر وے لازم نیست ولیکن فضل و جود و کرم وے بر وے لازم گردانیدہ و این در حقیقت
وجوب نیست فضل و کرم اوست بر بندگان و ہر کس کہ در صباح و مسا بگوید اللھم انی اصبحت اشہدک و اشہد حملة عرشک و
ملائکتک و جمیع خلقک انک انت اللہ الذی لا الہ الا انت و ان محمدا عبدک و رسولک ہر کہ یکبار بگوید ربع وے از آتش آزاد شود
و اگر دو بار بگوید نصف او از آتش آزاد شود و اگر سہ بار بگوید سہ ربع او از آتش آزاد گردد و اگر چہار بار بگوید تمام وے
از آتش آزاد شود و ہر کہ در صباح بگوید اللھم ما اصبح بی من نعمة او باحد من خلقک فمنک وحدک لا شریک لک فلک الحمد
ولک الشکر شکر آن روز گذارندہ بود و اگر در شب گوید اللھم ما امسی بی تا آخر شکر آن شب گذارندہ بود و بسیار در صباح و مسا
حضرت رسالت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم این دعا خواندے اللھم انی اسالک العافیة فی الدنیا والآخرة اللھم انی اسالک
العفو والعافیة فی دینی و دنیای و اہلی و مالی اللھم استر عوراتی و آمن روعاتی اللھم احفظنی من بین یدی و من
خلفی و عن یمینی و عن شمالی و من فوقی و اعوذ بعظمتک ان اغتال من تحتی اصبحنا و اصبح الملک للہ رب العالمین
اللھم انی اسالک خیر ہذا الیوم فتحه و نصره و نوره و برکته و ہداه و اعوذ بک من شر ما فیه و شر ما بعده و چون شب ہنگام
شدے گفتے امسینا و امسی الملک للہ الی آخره ولیکن بجاے ہذا الیوم ہذه اللیلة و مکان تذکیر تانیث و آن حضرت
صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم یکے از دختران خویش را گفت در حدیث ابی داؤد ہمین طور مسطور آوردہ کہ مرویست از بعض بنات النبی
صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم کہ آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم تعلیم میکرد او را کہ در وقت صباح بگوئی سبحان اللہ و بحمدہ و لا حول
و لا قوة الا باللہ ما شاء اللہ کان و ما لم یشا لم یکن اعلم ان اللہ علی کل شیء قدیر و ان اللہ قد احاط بکل شیء علما و گفت ہر کہ
این را در صباح بگوید حفظ و امان خدا سے باشد تا شب شود و اگر در مسا گوید در حفظ حق باشد تا روز شود و یکی از صحابہ را
گفت ابو داؤد از ابی سعید خدرے آوردہ کہ گفت مردے در حضرت رسالت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم آمد و گفت یا رسول اللہ

وسلطانه القدیم من الشیطان الرجیم شیطان گوید این شخص امروز از شر من نگاه داشته شد و میفرمود چون کسے خواهد که در مسجد در آید باید که بر من درود فرستد و سلام دهد آنگاه بگوید اللهم افتح لی ابواب رحمتک و چون خواهد که بیرون رود بگوید اللهم انی اسالک من فضلک و در بعض روایات در در آمدن و بر آمدن بسم الله والسلام علی رسول الله نیز آمده و تخصیص سوال فضل که بمعنے زیادت ست بوقت بیرون آمدن برای طلب مزید ست که باز آمدن بمسجد و عود بمقام عبادت ست یا مراد بآن طلب رزق و کسب معیشت ست و این اوجه و انسب ست بقول وی سبحانه وتعالی وابتغوا من فضل الله + چنانچه ظاهر تفسیر ست و پیغمبر صلے الله علیه وآله وسلم چون در مسجد بخواست شدے گفتی اللهم صل علی محمد وسلم اللهم اغفر لی ذنوبی وافتح لی ابواب فضلک اینجا فضل شامل رحمت و فضل هر دو ست که در وقت در آمدن و بر آمدن دائما مطلوب و مامول ست و چون نماز صبح بگذاردے بر مصلے بیاسیدی و بذکر و دعا مشغول بودے تا آفتاب بر آمدے و قدر یک دو نیزه از افق بلند شدے آنگاه دو رکعت بگذاردے و این اقل ست و اگر کسے زیاده بران بگذارد اتم و افضل بود و کمال آن دوازده رکعت ست در فضل این احادیث بسیار زیاده بر ده حدیث وارد شده میفرمود که این عمل برابر یک حج و یک عمره است تمام تمام و بعض علما این را از سنن موکده شمرده اند و باید که در بیوقت بغیر ذکر و دعا و امر خیر تکلم نکنند و در غایت خضوع و خشوع و حضور و تفکر و تدبر معانی موصوف بود و در گذاردن رکعتین نیز موصوف باین صفات باشد مشائخ گفته اند قدس الله اسرارهم که هر عمل را اجرا در آخرت ست و جزاے این عمل نقد ست در نورانیت قلب و صفاے باطن و انشراح صدر که بران مترتب میگردد و در بعض اوقات ذوق و وجدان چنان یافته شد که همچنان که آفتاب عالم آفاق طلوع کرده میرسد و بسیط زمین را منور میگرداند نور ایمان و معرفت از درون طالب اشراق نموده مے آید و ارض وجود او را منور میگرداند و اگر هم در مصلے نشسته باشد اتم و اکمل ست و بظاهر حدیث و سنت اوفق و مشائخ طریقت گفته اند که اگر هم ریا یا خوف تشویش وقت باشد در خلوت در آید و آنجا مشغول گردد و تحقیق آنست که آنچه در حدیث آمده است که هر که بگذارد و نماز فجر و بنشیند در مصلاے خود مشغول بذکر حق و دعا استغفار کنند او را ملائکه و گویند اللهم اغفر له اللهم ارحمه این جزاے مصابرت ست که بجلوس در مصلے کرده و جزاے ذکر و مشغولی و حضور و نورانیت قلب باقی ست و حاصل ست در هر صورت علے قدر الاخلاص والحضور و استقبال قبله در بیوقت بغایت مؤثرست و منور حتے گفته اند که اگر خواب غلبه کند مشی کند بجانب قبله و هم روے بقبله برگردد و از براے دفع خواب و در صبحگاه میگفت اللهم بک اصبحنا و بک امسینا و بک نحیا و بک نموت و الیک النشور اصبحنا و اصبح الملک لله و الحمد لله و لا اله الا الله وحده لا شریک له له الملک وله الحمد وهو علی کل شئ قدیر رب اسالک خیر ما فی هذا الیوم و خیر ما بعده و اعوذ بک من شر ما فی هذا الیوم و شر ما بعده رب اعوذ بک من الکسل و سوء الکبر رب اعوذ بک من عذاب النار و عذاب القبر و در شب هنگام گفتے اللهم بک امسینا و بک اصبحنا و بک نحیا و بک نموت و الیک المصیر امسینا و امسے الملک لله تا آخر و لیکن بجاے هذا الیوم هذه اللیلة و بجاے ما بعده ما بعد ها بخواند و ابو بکر صدیق گفت یا رسول الله مرا بفرماے بکلماتے که در صباح و مساء بگویم گفت بگو اللهم فاطر السموات والارض عالم الغیب والشهادة رب کل شئ وملیکه اشهد ان لا اله الا انت اعوذ بک من شر نفسے و من شر شیطان و شرکه این کلمه را دو نوع روایت کرده اند اظهر و اشهر بکسر شین و سکون را یعنے شراکی که دے دران بیندازد و بران داعے گردد و بفتح شین و را یعنے مصائد و حبائل دے که بدان یابند

گوید که گاه چون بیدار شدے گفتے لا الہ الا اللہ سبحانک اللھم استغفرک لذنبی واسالک رحمتک اللھم زدنی علما ولا تزغ قلبی بعد اذ ہدیتنی وہب لی من لدنک رحمۃ انک انت الوہاب واین دو خبر در سنن ابی داؤد ثابت ست وبخاری در صحیح خویش آوردہ که پیغمبر صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم میفرمود که ہر که در شب از خواب بیدار شود وبگوید لا الہ الا اللہ وحدہ لا شریک لہ الملک ولہ الحمد وہو علے کل شئے قدیر الحمد للہ وسبحان اللہ ولا الہ الا اللہ واللہ اکبر ولا حول ولا قوۃ الا باللہ اللھم اغفر لی یا دعاے دیگر بعد ازین ذکر بکند باریتعالے ویرا اجابت کند واگر بعد ازین ذکر وضو کند ونماز گذارد نماز ویرا قبول کند وابن عباسؓ میگوید شبے در خانہ میمونہ که خالۂ من ست وبکی از ازواج مطہرہ است بیتوتت کردم دیدم که رسول خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم از خواب برآمد وسر سوے آسمان کرد ودہ آیت از آخر سورہ آل عمران بخواند ان فی خلق السموات والارض واختلاف اللیل والنہار لآیات لاولی الالباب تا بآخر سورہ وآنگاه گفت اللھم لک الحمد انت نور السموات والارض ومن فیہن ولک الحمد انت قیم السموات والارض ومن فیہن ودر بعض روایات ولک الحمد انت ملک السموات والارض ومن فیہن بعد از انت نور السموات والارض ومن فیہن نیز آمدہ ولک الحمد انت الحق ووعدک الحق وقولک الحق ولقاءک حق والجنۃ حق والنار حق والنبیون حق ومحمد حق والساعۃ حق اللھم لک اسلمت وبک آمنت وعلیک توکلت والیک انبت وبک خاصمت والیک حاکمت فاغفر لی ما قدمت وما اخرت وما اسررت وما اعلنت انت الٰہی لا الہ الا انت ولا حول ولا قوۃ الا باللہ وعائشہؓ روایت میکند که چون پیغمبر صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم از خواب درآمدے گفتے اللھم رب جبرئیل ومیکائیل واسرافیل فاطر السموات والارض عالم الغیب والشہادۃ انت تحکم بین عبادک فیما کانوا فیہ یختلفون اہدنی لما اختلف فیہ من الحق باذنک انک تہدی من تشاء الی صراط مستقیم وگاه بودے که نماز را باین دعا افتتاح کردے وچون از نماز وتر فارغ شدے سہ بار گفتی سبحان الملک القدوس ودر بار آخرین آواز بلند برکشیدے ودر بعض روایات آمدہ که در بار آخرین زیادہ کردے رب الملائکۃ والروح وہر گاه که از خانہ بیرون خواستی شد ومسجد رفت چنانچہ درین وقت بودے یا بکار دیگر برآمدے وبالجملہ در وقت بیرون آمدن از خانہ این دعا خواندے بسم اللہ توکلت علے اللہ اللھم انی اعوذ بک ان اذل او اضل او اذل او اجہل علی ومیفرمود که ہر که در وقت بیرون شدن از خانہ بگوید بسم اللہ توکلت علی اللہ ولا حول ولا قوۃ الا باللہ قائلی او را گوید یعنے از ملائکہ ہدایت ودرقیت وکفیت راہ نمودہ شدہ ویتو ونگاہداشتہ شدے تو وکفایت کردہ شدے تو وازین شخص شیطان دوری نماید ابن عباسؓ گفت آن شب که در خانہ میمونہ بودم شنیدم که پیغمبر صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم وقتے که از خانہ بسوے مسجد روان شد برباے نماز صبح در راہ میگفت اللھم اجعل فی قلبی نورا واجعل فی لسانی نورا واجعل فی سمعی نورا واجعل فی بصری نورا واجعل من خلفی نورا واجعل من امامی نورا واجعل من فوقی نورا واجعل تحتی نورا اللھم اعطنی نورا وابو سعید خدری میگوید پیغمبر صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم فرمود که ہیچ بندہ از خانہ بیرون نیاید برای نماز کردن واین دعا را نخواند الا که باریتعالے بعضا وستر فرشتہ بگمارد تا برای او آمرزش خواہند وحضرت کبریا اقبال کند بروے بوجہ خویش تا آن زمان که از نماز فارغ شود ودعا اینست اللھم انی اسالک بحق السائلین علیک وبحق ممشای ہذا الیک فانی لم اخرج بطرا ولا اشرا ولا ریاء ولا سمعۃ خرجت اتقاء سخطک وابتغاء مرضاتک اسالک ان تنقذنی من النار وان تغفر لی ذنوبی انہ لا یغفر الذنوب الا انت ودر حدیث دیگر از سنن ابی داؤد وارد ست که ہر که در وقت درآمدن در مسجد بگوید اعوذ باللہ العظیم وبوجہہ الکریم

ومصادمۂ کلام مصنف در ادعاے صحت وثبوت انچہ خود آوردہ وبر ماسواے آن رقم ردو بطلان کشیدہ وشک نیست کہ محل خلاف ونزاع اکثر در احکام فقہیہ ومسائل شرعیہ است تا این محل کلک بیان در تقریر وتحریر آن جریان یافت والحمد للہ والمنۃ کہ حصول این مامول با آن عناو تعب وکد ومشقت کہ دران کشیدہ شد بتوفیق الٰہی تعالے وتقدس بروجہ موافق صورت انتظام والتیام یافت الآن قصد برانست کہ انچہ بعد ازین مذکور گردد از اذکار ودعاوات وسنن سنیۂ حضرت سید المرسلین صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم در بیان آن اطناب وتطویل راہ نیابد وہم بر انچہ در اصل کتاب متن مذکور ست اقتصار پذیرد یارب مگر نکتۂ غریب یا شیخے مفید بداہتہ بے مراجعت باصول وتصفح کتب نوشتہ آید مگر در بعض مواضع کہ شاید قلم بحکم تقدیر بر خلاف این تصویر جریان یابد وہم بجہت تخفیف واختصار تعرض بذکر رواۃ وحوالہ بکتب التزام ننمودہ آمد مگر انچہ در متن مذکور شدہ باشد الا در خاتمہ کہ شیخ مصنف طریقہ تقیید اظہار وارتکاب نمودہ بر جملہ از احادیث حکم بضعف ووضع وبطلان کردہ است تطویل وتفصیل در انجا ضروری افتاد امید کہ این بقیہ نیز باتمام رسد وباہتمام کشدان شاء اللہ الحق المبین انہ ولی التوفیق ذو القوۃ المتین وصلے اللہ علی السید المصطفے الامین محمد وآلہ واصحابہ اجمعین

باب ۱۰ اذکار النبی صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم عائشہ گفت کان رسول اللہ صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم یذکر اللہ علی کل احیانہ یعنی آنحضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم در جمیع اوقات ذکر حق کردے ہیچ چیزے او را از ذکر حق باز نداشتی زیرا کہ سخن او مجموع در یاد حق بود دو امر ونہی وتشریع شرائع مراست را ایشہ ذکر حق بود در بیان اسماء وصفات واحکام اللہ تعالی ووعد ووعید وے این مجموع ذکر او بود وثناو دعا وتمجید وتحمید وتسبیح وسوال ودعا ودعا در اول بمعنے ذکر اطلاق کردہ ثنار ابوے تفسیر نمودہ یعنے خواندن مرحق را سبحانہ وتعالی چنانچہ در حدیث آمدہ است کہ افضل دعاے من ودعاے پیغمبران پیش از من روز عرفہ لا الہ الا اللہ وحدہ لا شریک لہ الملک ولہ الحمد الخ ودعا در ثنائے بمعنے طلب ودرخواستن ست چنانچہ تفسیر کرد سوال را بوے ودر بعض نسخ دعا در اول مذکور نیست فلا حاجۃ الی التوجیہ وتہ ہیب وترغیب نزدیک بمعنے وعد ووعید ست وملازم آن بجملگی ذکر حق بود ودر حالت خاموشے در دل وضمیر وے ہمگی ذکر حق بود پس انفاس وی بر ذکر مشتمل بود در حالت قیام وقعود ورفتن ونشستن وبر خاستن وسائر حالات از ذکر حق تعالے منفک نبودے حاصل آنکہ ذکر بمعنے یاد کردن ست مقابل نسیان کہ بمعنے فراموشے ست پس ہر چگونہ کہ یاد حق کنند خواہ بدل یا بزبان در ہر فعل وہر شان ذکر بود ولابد اگر زبان بادل موافق افتد افضل واکمل باشد وانکہ در کلام بعض فقہا واقع شدہ است کہ انچہ نہ بزبان بود ذکر نباشد ومعتبر نبود باید کہ مراد ایشان نفے ذکر لسانی باشد نہ مطلق ذکر چہ ذکر در لغت ضد نسیان بود کما طرح بہ فی القاموس پس شامل ذکر قلبی بود بے شبہہ وعدم اعتبار فعل قلب در ترتب ثواب باطل وہذا ہو الحق والحق احق ان یتبع وقیاس ذکر بر عقود شرعیہ کہ بے فعل لسان معتبر نبود صحیح نباشد از جہت نص شارع بران فقد برانکہ انچہ از اذکار لسانی ودعوات ازان حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم منقول ومأثور ست ذکر میکنند وابتدا از وقت بیدار شدن از خواب کہ حکم ابتدائے حیات وارد نمودہ بیان میکنند وبیگوید وچون آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم وقت تہجد از خواب بیدار شدے گفتے الحمد للہ الذی احیانا بعد ما اماتنا والیہ النشور وعائشہ روایت میکند کہ چون پیغمبر صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم از خواب برآمدے دہ بار تکبیر گفتے ودہ بار سبحان اللہ وبحمدہ ودہ بار گفتے سبحان الملک القدوس ودہ بار گفتے استغفر اللہ ودہ بار گفتے لا الہ الا اللہ آنگاہ دہ بار گفتے اللہم انی اعوذ بک من ضیق الدنیا وضیق یوم القیمۃ پس شروع در نماز کردے ہم عائشہ

وظاہر عبارت حدیث ہمدرین معنے ست ولیکن زیادت قول وے صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم فان الکرم قلب المومن
اوان الکرم ہوالرجل المسلم مشعر ست بوجہ اول واللہ اعلم تنبیہ کرم بسکون بمعنے مصدر ست چنانچہ کرم بفتح راو
ہر دو لغت ست ووصف شخص بآن آمدہ است گفتہ میشود رجل کرم بروتیرہ رجل عدل یا حاصل معنے ومراد ہم مشتق
از کرم ست چنانچہ در ضمن بیان اشارت بدان واقع شدہ فافہم وآن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم منع فرمود از
تسمیۂ عشا بعتمہ بہ فتحتین از عتم بمعنے تاریکے شب وگفت وے صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم چنانچہ روایت کرد مسلم از ابن
عمر لا یغلبنکم الاعراب باید کہ غالب نیایند شمارا اعراب یعنے بادیہ نشینان عرب علی اسم صلوتکم بر نام نماز شما یعنے نماز عشا
وذکر عشا بصریح نیز در آنچہ صاحب مشکوۃ از حدیث مسلم آوردہ آمدہ ومراد بہ نہی اعراب از غلبہ در ین اسم نہی اصحاب ست از
تسمیۂ وے بعتمہ چنانچہ ایشان میکنند یعنے ایشان عشا را عتمہ میگویند شما نیز مگویید تا غلبۂ ایشان بر شما لازم نیاید
چنانچہ فرمودہ الا آگاہ باشید وآنہا العشاء نام این نماز عشا ست ودر روایتے فانہا فی کتاب اللہ العشاء ودر قرآن مجید
نام صلوۃ عشا بر ین نماز آمدہ چنانچہ در سورۂ نور ومن قبل صلوۃ الفجر ومن بعد صلوۃ العشاء ۔ وانہم لیسمونہا العتمۃ واعراب
نام مے نہند او را عتمہ واعراب مغرب را عشا میخوانند وعشا را عتمہ پس نہی کردہ شد ازان از جہت محافظت لسان
شرع وکتاب اللہ ولہذا اکثر علما مکروہ داشتہ اند این تسمیہ را واز ابن عمر مے آرند کہ چون می شنید این اطلاق را در غضب
مے آمد وبلند میگفت انما ہو العشاء وامام مالک گفتہ است کہ بہتر آنست کہ تسمیہ کنند بانچہ تسمیہ کردہ است خدا تعالے
ونزد بعض مکروہ نیست زیرا کہ در حدیث آمدہ است چنانکہ گفت ودر حدیث دیگر کہ بخاری ومسلم از ابی ہریرہ آوردہ
اطلاق لفظ عتمہ بر عشا وارد شدہ کہ لو یعلمون اگر بدانند مسلمانان ما فی العتمۃ والصبح چیزے را کہ در نماز عشا وصبح ست
از فضیلت وثواب لاتوہما ولو حبوا ہر آئنہ بیایند ایشان این دو نماز را بر دستہا وزانوہا یا بر مقعد یعنے اگر بر پا نتوانند آمد
از جہت ضعف وبیماری بجہت حرص بر احراز فضیلت وثواب بانحالت نیز بیایند واین دو نماز را در مسجد ترک نکنند وتقدم
وتاخر یکے ازین دو حدیث بیقین واتفاق معلوم نہ شدہ پس پیش بعض حدیث منع اطلاق عتمہ بر عشا متقدم ست وحدیث
جواز متاخر ومیگویند منع منسوخ ست بجواز ونزد بعض حدیث جواز متقدم ست ومیگویند جواز منسوخ ست بمنع وطیبی گفتہ است
کہ وجہ آنست کہ اطلاق عتمہ در ابتدائے امر جائز بود وچون شائع شد این اطلاق وجاری شد بدان السنہ خواص و
عوام نہی کرد ازان رسول خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم تا غالب نیاید عرف جاہلیت بر سنت اسلامیہ واللہ اعلم وگفتہ اند
کہ صواب آنست کہ تعارضے میان این دو حدیث نیست چہ نہی نفرمود از اطلاق اسم عتمہ بکلی بلکہ نہی فرمود از ہجرت و
ترک اطلاق لفظ عشا واکتفا بعتمہ یا غلبہ وکثرت این اطلاق چنانچہ عبارت لا یغلبنکم اشعارے دارد بدان تا اگر
آنرا تسمیہ بعشا کنند وگاہ گاہ عتمہ خوانند وابو داؤد وطیبی از شیخ محی الدین نووی نقل کردہ کہ گفت در جواب این اشکال وو جہ آنست کہ
استعمال عتمہ برای بیان اصل جواز ست تا ماند آنکہ حرام مطلق وموجب اثم ست واشارت ست بآنکہ نہی از برای تنزیہ ست نہ تحریم
دوم آنکہ احتمال دارد کہ مخاطب بحدیث عتمہ کسی باشد کہ نمی شناخت اسم عشا را زیرا کہ آن مشہور تر شدہ بود از لفظ عشا وعشا
را اطلاق بر مغرب میکردند واللہ اعلم بالصواب الیہ المرجع والمآب معروض میدارد کاتب حروف العبد الضعیف الفقیر الی اللہ القوی
المبارک عبد الحق بن سیف الدین دہلوی البخاری کہ چون اصل مقصود ومطمح نظر در شرح این کتاب بیان مذاہب ائمہ اربعہ علی الخصوص
مذہب امام اعظم ابو حنیفہ کوفی رحمہ اللہ علیہم اجمعین وتطبیق واثبات آنہا بود ومہما امکن باحادیث نبویہ ومعارضہ

الکلام فیه فی الخانیة و تکنی بکنیت وی ممنوع ہم در زمان پیغمبر و ہم بعد از زمان وی و منع از ان در زمان پیغمبر صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم اقوے و اشد بود و ہمچنین جمع میان نام و کنیت وی نیز ممنوع بطریق اولے و اشد و جواب از حدیث عائشہ رضی اللہ عنہا دلالت میکند بر جواز آن در زمان حیات آنکہ آن حدیث غریب ست چنانچہ محی السنۃ بآن حکم کردہ معارض حدیث صحیح کہ دلالت بر منع آن دارد نشود پوشیدہ نماند کہ حدیث غریب در اصطلاح مشہور آن را گویند کہ یک راوی منفرد باشد بروایت آن و بس احدیثے کہ تخریج کردہ میشود در صحیح و حال آنکہ غریب ست از جہت طریقی کہ بآن طریق آمدہ و مقابل غریب عزیز ست کہ اثنین عن اثنین آن را روایت کردہ اند و بعض تعریف کردہ اند غریب را بانچہ شاذ ست طریق وی و شناختہ نشدہ حال رواۃ وی کلا او بعضا بکثرت روایت و ضبط و شک نیست کہ غرابت باین معنے منافات دارد بصحت و تحقیقہ فی اصول الحدیث و قدم فی المقدمۃ و در صحت حدیث علی شیئ کہ دلالت دارد بر جواز بعد از حیات حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم و ترندے بصحت آن حکم کردہ است نظر ست و بعضی از نقادان تضعیف کردہ اند واللہ اعلم و مع ذلک و با وجود آن دلیل نمی شود بر جواز آن علے العموم چہ در حدیث او ثابت ست کہ گفت این رخصت مراست یعنے مخصوص ست بمن و این دلالت میکند بر بقاے منع واللہ اعلم و سیوطے در جمع الجوامع از ابن عساکر آوردہ کہ واقع شد در میان طلحہ و علی کلامے و گفت طلحہ بوے کرم اللہ وجہہ کہ تو نام کردی پسر خود را باسم پیغمبر صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم و کنیت کردے او را بکنیت او و حال آنکہ نہی کرد آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم از جمع کردن دران پس فرمود علی گستاخ کسی ست کہ جرأت کند بر خدا و رسول وے پس طلبید جماعۂ از انصار را از قریش تا حاضر آمدند و گواہے دادند کہ آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم رخصت کرد مر علی را کہ جمع کند دران و حرام گردانیدہ بر سائر امت جز وے و آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم منع فرمود ازان کہ عنب را کرم خوانند چہ کرم دل مؤمن ست و در روایتے کرم مرد مسلمان ست رواہ مسلم عن ابی ہریرۃ عرب شجر عنب را کرم خوانند بسکون را زیرا کہ شرب خمر کہ ازان حاصل شود مورث سخاوت و کرم ست پس نہی کردہ شد کہ این درخت را کرم نخوانند زیرا کہ کرم قلب مؤمن ست و درین نہی دو وجہ است یکے آنکہ مراد نہی ست از تخصیص عنب باین اسم و حال آنکہ دل مؤمن بآن اولی پس برین توجیہ این نہی منع نباشد از تسمیۂ عنب بکرم بلکہ نہی بود از تخصیص عنب باین اسم و تحقیق و تفصیل این وجہ آنست کہ مصنف در قاموس میگوید کہ غرض ازین کلام حقیقۃ نفے نیست از تسمیۂ عنب بہ کرم و لیکن این رمز ست بآن کہ چون این نوع از جنس درختان سمے ست باسم مشتق از کرم سزاوار دید شما اے مسلمانان کہ او را اہل و لائق این تسمیہ ندارید از جہت غیرت الٰہی مر مسلمان متقی را کہ شریک گرداند غیر خود را در انچہ تسمیہ کردہ خدا تعالے او را بدان اسم و مخصوص گردانیدہ او را بآن صفت یعنے کرم در محشرے گفتہ کہ مقصود تقریر قول حق تعالی ست ان اکرمکم عند اللہ اتقکم بطریقۂ انیقہ و اشارت ست بآنکہ مؤمن متقی اہل و مستحق ترست باسم مشتق از کرم کہ کریم ست و معنے کریم جامع انواع خیر و شرف و فضائل ست و گفتہ اند کہ چون وصف کردے یکی را بکرم گویا اثبات کردے مر او را تمامۂ اقسام خیرات و شرف و لہذا آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم در مدح یوسف فرمود کریم بن کریم بن کریم و قلب مؤمن معدن انوار علم و تقوے و معارف پس وے احق بود بصفت کرم وجہ دوم آنکہ مراد منع ست از تسمیۂ عنب بکرم چہ وصف در حدیثے کہ اصل ام الخبائث یعنے خمر ست بکرم و خیر کردن ذریعہ است بمدح محرمات و تہییج نفوس بران و ترغیب وے دران

بنام وکنیت من قال علی وکانت رخصة لے گفت علیؓ بود این رخصت برائے من صحه الترمذی حکم بصحت اینحدیث کرده
ترمذی ودر جامع الاصول اینحدیث را از ابی داؤد آورده از محمد بن الحنفیه ونیز دلیل مالک بر جواز جمع میان نام وکنیت
حدیث عائشهؓ است که ابو داؤد آورده که گفت عائشهؓ جاءت امراة الی النبی آمد زنی بسوے پیغمبر صلے اللہ علیه وآله وسلم
فقالت پس گفت آن زن یارسول اللہ انی قد ولدت غلاما بدرستی که من زائیده ام پسرے را فسمیته محمدا وکنیته ابا القاسم
پس نام کرده ام اورا محمد وکنیت کرده ام اورا ابا القاسم فذکرلے انک تکره ذلک پس گفته شد مرا که تو ناخوش داری آنرا
یعنے جمع کردن را میان نام وکنیت تو فقال پس گفت رسول خدا صلے اللہ علیه وآله وسلم ما الذی احل اسمی وحرم کنیتی چه چیز
که حلال ورواگردانیده نام نهادن را بنام من وحرام ونا رواگردانیده کنیت کردن را به کنیت من وراوی شک دارد
در روایت این لفظ که ذکر حل اسم مقدم ست بر حرمت کنیت چنانکه نقل کرده شد یا برعکس چنانچه گفته ما الذی حرم کنیتی
واحل اسمی واین هیچ تفاوتی در مقصود ندارد ولیکن محدثان رعایت اختلاف الفاظ حدیث اینقدر میکنند که لفظ شریف
آن حضرت صلے اللہ علیه وآله وسلم آنست یا این یعنے تسمیه وتکنیه هر دو جائز ست جمعا وفرادے واز سیاق اینحدیث
معلوم میگردد که جواز تسمیه امرے مقرر ست وکراهت در تکنیه است تنها یا با اسم این طائفه که بتجویز جمع میان اسم وکنیت
میکنند میگویند احادیث دالّه بر منع جمع میان اسم وکنیت منسوخ ست وآن جمع جائز ست هم در حیات وهم بعد از وفات
آن حضرت صلے اللہ علیه وآله وسلم باین دو حدیث قول چهارم آنکه تکنی بابی القاسم ممنوع بود در حیات حضرت پیغمبر
صلے اللہ علیه وآله وسلم اما بعد از وفات جائز ست چه سبب منع تکنی بابی القاسم چنانچه بخارے ومسلم از انسؓ آورده
آن بود که در بقیع کسے شخصے را ندا کرد بکنیت وگفت یا ابا القاسم رسول خدا صلے اللہ علیه وآله وسلم التفات فرمود
وبجانب آنکس نگریست که مگر مرا ندا میکند آنکس گفت یارسول اللہ دیگری را ندا میکنم فرمود تسموا باسمی ولا تکنوا بکنیتی
پس مخصوص بود بزمان حضرت صلے اللہ علیه وآله وسلم چه لزوم این محذور وسوء ادب مخصوص بآن زمان برکت نشان
ست ودر حدیث علیؓ که گفت ان ولد لے من بعدک اشارتے ست باین معنے که منع مخصوص بود بزمان حیات شریف
نه بعد از وے اما در حدیث عائشهؓ دلالت ست بر جواز آن دران زمان نیز ولیکن درین حدیث سخن ست چنانچه بیاید
وبعضے از علما که بر قول ایشان تعریجے واعتمادے نیست گویند که نهی از تکنیه بکنیت پیغمبر صلے اللہ علیه وآله وسلم صحیح نشده
وجائز نیست پس تسمیه باسم وے هم جائز نبود بطریق قیاس تسمیه بر تکنیه از جهت عدم فرق میان آنها چه هر دو عالم
آن حضرت صلے اللہ علیه وآله وسلم ومخصوص بذات شریف اویند ولزوم محذور وسوء ادبی که در تکنیت لازم آمده چنانچه
در ندا ے شخصے بآن معلوم شد در یخا نیز لازم مے آید جواب آنکه تسمیه باسم آن حضرت صلے اللہ علیه وآله وسلم بیشک
مجوز ست وچندین از صحابه را در زمان آن حضرت صلے اللہ علیه وآله وسلم محمد نام بود وآن حضرت صلے اللہ علیه وآله وسلم آنرا
تقریر فرمود پس این قیاس در مقابلهٔ نص باشد ونیز اختصاص وانتساب کنیت اشد واشهر ست لهذا باسم ولزوم محذور
در ندا باسم محل منع ست چه بجهت علم باشتراک اسم وقوع التفات شریف نیز نخواهد بود فافهم وقول صواب این مقالات
انیست که تسمیه باسم وے صلے اللہ علیه وآله وسلم جائز ست بلکه مستحب ست بجهت ظاهر صیغهٔ امر چه فرمود تسموا باسمی
واز جهت ورود ترغیب وتبشیر دران چه در اخبار وروایات آمده است که هر که را محمد نام بود آن حضرت صلے اللہ علیه وآله
وسلم اورا شفاعت کند ودر بهشت در آرد کما قال + فان لے ذمة منه تسمیتی + محمدا وسواد فی الخلق بالدم + وسیأتی

گزوے طرق کثیرہ بگشاد ٭ یکسوے دیگر لطیفۂ پاک ٭ مستور بزیر پردۂ خاک ٭ سبطین رسول زین عباد ٭ پس باقر و صادق نکوزاد ٭ این سلسلہ از طلاے ناب ست ٭ این خانہ تمام آفتاب ست ٭ معنے ابو تراب آنیست ٭ تفسیر اشارت اینچنین ست ٭ و آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم برادر انس را در طفلی ابو عمیر کنیت کرد و میفرمودیا اباعمیر ما فعل النغیر ترمذے در شمائل النبی در باب مزاح رسول اللہ صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم از انس آوردہ کہ گفت بود مرا برادرے خرد تر و گنجشکی داشت در دست کہ بدان بازی میکرد و نزد رسول اللہ صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم مے آمد ناگاہ آن گنجشک مرد و پسرک محزون شد و نزد حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم آمد فرمودیا اباعمیر ما فعل النغیر و نغیر بنون و غین معجمہ بر صیغۂ تصغیر طائریست شبیہ بہ عصفور سرخ منقار و ابو ہریرہ را بجہت دوستی او ہرہ را ابو ہریرہ کنیت کرد و نام اصل او عبد الرحمن ست باختلاف کہ در نام اوست و انس را کہ خرد بود و خادم آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم ابو حمزہ کنیت کرد بجہت آنکہ روزے وے حمزہ کہ نام تزہ مشہور ست کہ او را بالبارسے تزہ تیزک گویند مے آورد آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم دید و فرمودیا ابا حمزہ و ازینجا معلوم گردد کہ کنیت گاہے بجہت ترحم و تلطف نیز باشد و با وجود آن متضمن نوعے از اکرام نیز خواہد بود و در منع از کنیت کردن شخصے بہر کنیتے کہ باشد چیزے ثابت نشدہ بجز منع از کنیت کردن بکنیت حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم در بخاری و مسلم و ابو داؤد از ابی ہریرہ آوردہ اند کہ فرمود آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم تسموا باسمی ولا تکنوا بکنیتی یعنے نام من نہید بر فرزندان اما کنیت من ازان دور باشید و علما را درین مسئلہ تسمیہ باسم پیغمبر صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم و تکنیہ بکنیت او صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم اقوال ست بعض میگویند روا نیست مطلقاً ۞ ابو القاسم کہ کنیت آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم کنیت کسے سازند خواہ نام وے محمد باشد تا اسم و کنیت ہر دو در وے جمع گردد یا غیر محمد تا ہمین کنیت مجرد باشد و این قول از شافعی منقول ست و حدیث مذکور دلیل اوست چہ ظاہر وے تجویز و اباحت تسمیہ است باسم آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم و نہی از تکنی بکنیت وے صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم مطلقاً خواہ اسم محمد بود یا غیر آن قول دوم آنکہ روا نیست کہ جمع کنند میان کنیت و اسم پیغمبر صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم و یکی را گویند محمد ابو القاسم اما کنیت تنہا بے اسم ممتنع نیست چنانچہ در حدیث ترمذے از جابر وارد شدہ کہ من تسمے باسمی فلا یتکنی بکنیتی و ہر کہ نام نہد بنام من باید کہ کنیت نکند بکنیت من و من تکنی بکنیتی فلا تسمے باسمی و ہر کہ کنیت کند بکنیت من باید کہ نام نہد بنام من یعنے جمع میان کنیت و اسم نکند و اگر ہر کدام را تنہا کند روا ست و در جامع الاصول از حدیث ابی داؤد آوردہ و حدیث ترمذے را باین لفظ آوردہ کہ پیغمبر صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم نہی کرد از جمع کردن میان اسم و کنیت خود و در روایت دیگر از ابو القاسمیتم بے فلا تکنوا بے عون نام بنام من نہید کنیت بکنیت من نکنید این نیز دلالت بر منع جمع کند و این حدیث مقید و مفسر یعنے قید کنندہ و تفسیر کنندہ آن حدیث ست یعنے نہی از کنیت کہ در حدیث اول آمدہ شد مقید ست بآنکہ نام محمد باشد و مراد بآن نیز نہے از جمع ست و حمل آن بر ین چندان بعید نیست کو یا کہ گفتہ تسمیہ کنید بنام من و چون تسمیہ کردید بنام من کنیت نکنید بکنیت من و مطالب المؤمنین از محیط نقل میکند کہ قول امام محمد این ست قول سوم آنکہ جمع میان کنیت و اسم روا ست و این قول از امام مالک رحمۃ اللہ منقول ست و استدلال او بر حدیث امیر المؤمنین علی ست کہ گفت یا رسول ان ولد لی بعدک من ولد اگر زائیدہ شود بعد از رحلت تو برائے من پسرے اسمیہ باسمک و اکنیہ بکنیتک آیا نام نہم آن پسر را بنام تو کنیت بکنم بکنیت تو قال نعم گفت رسول اللہ صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم آرے تسمیہ و کنیت بکن ابی را

بآن قیاس نتوان کرد وبدان استدلال برین نتوان نمود واگر امر بتحسین اسما راتنبیه بران دارند که افعال باید که
مناسب اسما باشد دور نیست ولیکن بحسب مناسبت ظاهر نه تاثیر حقیقی زیرا که تسمیهٔ مسمی باسم وخواندن وے
بدان گویا متضمن توصیف وتعریف اوست بمعنی اصلی این اسم وتسمی وملقب باین اسم مشعر باد عای اتصاف
مذکور ست پس مخالفت دران وعدم جریان بر مقتضای آن مناسب نبود وکراهت عبور ونزول از طرق ومنازل
که نام بد داشتندی نیز از جهت تفاؤل وتنزه بود چنانچه عدم رضا بد وشیدن حرب ومره بجهت عدم رضا باین دو نام
ست بخلاف یعیش که نام خوش ومناسب حال دوشیدن ست ودریافت نام شخص از ذات وصفات وے
بر تقدیر صحت وکلیت آن از جملهٔ فراستها خواهد بود که بعض مؤمنان راست باشد نه باستدلال وتفرس از مسمی بران
وبالجمله نام نیک حلیهٔ جمال وتتمهٔ کمال مراد ست بحسب ظاهر اما تاثیر آن در حقیقت حال مجرد وهم ومحض خیال پس اگر مقصود
مصنف رحمه الله همین طور چیزیست که ما ذکر کردیم فلا نزاع والا فلا طائل تحته والله اعلم واما کنیت نزد عرب نوع
اکرامی ست مکنی را با قطع نظر از دلالت بر سنی چنانکه در لقب مے باشد وکنیت گاهی باضافه بولد می باشد
خصوصاً باکبر اولاد گاهے بے آنکه او را ولدے باشد اضافه بوے کنند تفاؤلاً گاهے بانثانی یا بجوانی یا بچیزی آن
که مخصوص ومحبوب وی باشد وعائشهؓ صدیقه التماس کرد از حضرت صلے الله علیه وآله وسلم کنیت را فرمود کنیت کن بجماعه
زادهٔ خود عبد الله ابن الزبیر پس عائشهؓ را ام عبد الله کنیت شد ورسول صلے الله علیه وآله وسلم صهیب را ابو یحیی کنیت
کرد وامیر المومنین علیؓ را ابو تراب باکنیت اول که ابو الحسن ست جمع کرد واین کنیت دوستتر وگرامی تر بود نزد علی
از کنیت اول از جهت تواضع وتحبب رسول الله صلے الله علیه وآله وسلم وقصه تکنیهٔ وے باین کنیت چنانچه
بخاری ومسلم از سهل بن سعد الساعدی آورده اند آنست که گفت درآمد وے کرم الله وجهه بر فاطمهؓ پس بیرون
رفت وخسپید در مسجد وچون حضرت رسول الله صلے الله علیه وآله وسلم در بیت فاطمهؓ درآمد وعلیؓ را ندید پرسید
کجاست ابن عم تو یعنی علی واین بر عادت زبان عرب ست که گویند ونخواست که زوج تو یا مانند آن گوید فاطمهؓ گفت میان من ودوے چیزے
واقع شده پس غضب کرد وبیرون رفت وقیلوله نزد من نکرد پس آنحضرت صلی الله علیه وآله وسلم کسی را فرمود که ببیند کجاست علی آنکس آمد
وگفت یا رسول الله هست در مسجد خواب میکند پس آن حضرت صلی الله علیه وآله وسلم در مسجد بر سر وے آمد دید که بر پهلو خفته ورداے از
پهلو افتاده وبدن شریفش گرد آلوده شده پس آنحضرت صلی الله علیه وآله وسلم فرمود قم یا تراب قم یا تراب از آن روز کنیت او ابو تراب شد
ومخالفان ومعاندان وے را باین کنیت میخواندند وتنقیص وتحقیر وی خیال میکردند وحال آنکه در وی کمال تعظیم وتکریم او بود وبعض اهل
تحقیق از ارباب تصوف را درین اسم اشارت هاے دقیق ومعانی بلیغ ست که دلالت بر کمال رتبه ونهایت فضیلت او دارد تراب را
اشارت بوجود اهل توحید وفنا دانند پس حاصل معنی ابو تراب آن شود که وی اصل ومقتدا وامام ومرجع طائفه فقرا وارباب فنا واهل
کمال ست چنانچه منتهای سلاسل مشائخ طریقت بذات شریف اوست واین معنی را جناب حقائق آیات صاحب الاسرار والانوار
جمال الدین خواجه محمد باقی قدس سره در بعض کلمات خود در رشتهٔ نظم درآورده است وگفته

نظم من حاصل این خطاب گویم ✤
مضمون ابو تراب گویم ✤ خاک اند جماعتے که مردند ✤ هستے بخدای خود سپردند ✤ از سطوت نور در شکسته ✤
در آب بقا فرو نشسته ✤ کردے نه بپشت پاے از ایشان ✤ در دیدهٔ پاے خود چه امکان ✤ سر حلقهٔ خاکیان علی بود ✤ سر سلسلهٔ جمله علی بود ✤ زان بحر دو نهر بند بگشود ✤ یکسو حسن وحبیب داود ✤ معروف وسری جنید بغداد ✤

از عبور و نزول انجا تجنب فرمودے بسبب ارتباطی کہ میان اسما و مسمیات موجود ست و ایاس بن معویہ ہر شخصی کہ
بدیدے بمشاہدۂ ذات و صفات و افعال وے تفرس بنام وے نمودے و گفتی باید کہ نام وے فلان باشد و
خطا کم واقع شدے کاتب حروف بندۂ مسکین عبد الحق بن سیف الدین از عم خود شیخ رزق اللہ کہ مردے لطیف
و روحانی و بزرگ بود شنیدہ است کہ میگفت مردے بود کہ از ملاحظۂ ذات و صفات و صورت مردم تفرس باسما
میکردے روزے مرا دید یاران گفتند کہ بگو نام ایشان چیست سر تا پاے مرا نگریست و تامل کرد پس ازان گفت
کہ نام وے روح اللہ است گفتند غلط کردے گفت من ہرگز غلط نکنم بگوئید نام او چیست گفتند نام وی رزق اللہ
است گفت من غلط نکردم پدر و مادر وے نام وے را نیافتند ایشان فال قرآن دیدہ اند حرف را برآمدہ نام
وی روح اللہ مے بایست داشت خطا کردند و رزق اللہ نام نہادند و مصنف باز برای تاکید و تائید مدعاے خود
کہ وجود ربط و مناسبت میان اسم و مسما و تاثیر اسم در صفات و اعمال مسمی است میگوید کہ چون انبیا صلوٰۃ اللہ و سلامہ
علیہم اشرف و اکمل خلق اند و اخلاق و اعمال ایشان اشرف اخلاق و اسماے ایشان اشرف اسما بود ازین رو
رسول اللہ صلے اللہ علیہ و آلہ وسلم امر بطریق ندب فرمود بتسمیہ باسماے انبیا چنانکہ در سنن نسائی و ابی داؤد
از وہب چشمے کہ آن حضرت صلے اللہ علیہ و آلہ وسلم فرمود تسموا باسماء الانبیاء بدانکہ مصنف در تقریر و تائید ادعاے
کہ در مناسبت و تعلق اسما بمسمیات و تاثیر ہریکے در دیگرے کرد مبالغہ کرد و بہ تقصیر از خود راضی نشد اما این حکایت
بے تخیلے و تمویہی نیست چہ ربطے و تعلقے کہ میان اسما و مسمیات ست بعلاقۂ وضع و وساطت جعل ست نہ بحکم عقل و
رابطۂ طبیعت و تاثیرے در صفات و افعال و اخلاق و دلالت بران معقولیت ندارد خصوصاً در غیر القاب و
اسماے منقولہ کہ آنہا را در غیر وضع علمی معنے دیگر ثابت نیست خود چہ معنے دارد تاثیر حرفے چند کہ نہ عین ذات ست
و نہ داخل دران و نہ قائم بدان در صفات و افعال ذات و آنکہ گویند اسم عین مسمے ست معنے دیگر و تاویلی دیگر دارد کہ در محل
خود معلوم شدہ است و آنکہ گفت کہ مقتضاے حکمت ربانی آنکہ میان ایشان ارتباطے و تناسبے بود و از یکدیگر جنبی
محض نباشند بحیثیتی کہ میان ایشان بہیچ وجہ تعلقے نبات مسلم میان ایشان ارتباط و تعلق ہست بدلالت این
بران و فہم آن ازین نزد اطلاق و استعمال و حکمتی کہ در وضع اسماست ہمین ست و مقتضاے آن ثابت و ورائے
این و زیادہ برین انچہ شما ذکر کردید محل بحث و ممنوع و واقع و مشاہد نیز بر خلاف آنست چہ چندین کسان اند کہ
افعال و اخلاق ایشان بر خلاف مقتضاے معانی اسماے آنہاست و نیز گاہی اسما متعدد و متضاد اند در معانے
کہ اجتماع بر مقتضیات آن دشوار ست و تواند کہ یک شخص را اول نام نیک نہند بعد ازان بدیا بر عکس و تواند کہ نام وے
نزدیکی این بود و نزد دیگر آن و بسا دو کس شریک در اسم کہ مخالف و مباین باشند در افعال و صفات نام را ہیچ
اعتبار نیست ۵ یک مسیح ابرای اکمہ کرد دیگرا عور ست ۵ و این ظاہر ست و آنکہ حضرت رسالت صلے اللہ علیہ
و آلہ وسلم نام نیک نہادے و امر بدان کردے و نام بد را تغییر دادے و بجاے آن نام نیکو تعیین فرمودے
برای نیکی تفاؤل و حسن او است چنانچہ از سیاق احادیث روشن ست و آنکہ تغییر خواب و تقریر حال بمعانی اصلیۂ
اسما کردند از باب تفاؤل و تاویل ست و ملاحظہ معانی اصلیۂ جنسیہ در اعلام و القاب ثابت ست مبنی و مدار تسمیہ
باسمے و تغییر باسمے دیگر و تعبیر و تقریر مذکور بر انست نہ از جہت آنکہ اسما را تاثیرے ست در افعال و صفات مسمی این را

کہ تغییر فرمود بسیار ست چنانچہ عاص و عزیز و شیطان و عتلہ و حاکم و غراب و حُباب و شہاب و حزآن و اسماء را حسین
اسما فرمود یعنے امر کرد کہ نامہاے خوب نہند احمد و ابو داؤد از ابی الدرداء آوردہ اند کہ رسول خدا صلے اللہ علیہ وآلہ
وسلم فرمود خواندہ میشوید شما روز قیامت بنامہاے شما و نامہاے پدران شما پس نیک بنہید نامہاے خود را و در ین
یعنے در امر تحسین اسما تنبیہ و اشارت ست بدانکہ افعال باید کہ مناسب اسما باشد در حسن چہ اسما قوالب افعال ست
و وجود افعال موافق اسما و بر اندازۂ آنہا ست و اسما علامت ست دوال بران و چون نسبت میان اسما و افعال ہمچنین بود
لاجرم مقتضاے حکمت ربانی آنکہ میان ایشان فی الجملہ ارتباطی و تناسبے و تعلقی بود و از یکدیگر اجنبی و بے مناسب
محض نباشد بحیثیتی کہ میان ایشان ہیچ وجہ تعلق نبود زیرا کہ حکمت از نیمعنے ابی ست و واقع و مشاہدہ خلاف آنست
و تاثیر اسماء در مسمیات بوجود صفات و صدور افعال مناسب آن و تاثیر مسمیات در اسما باقتضاے شان تسمیہ بآن ظاہر
و باین معنے اشارت کردہ قائل این بیت + وقل ان ابصرت عیناک ذا لقب + الا و معناہ ان فکرت فی لقبہ + حاصل
این بیت این ست کہ معانی و صفات ہر ذات در اسم و لقب وے پیدا ست و تخصیص لقب بذکر بجہت آنست کہ
ملاحظۂ معنے کہ متضمن مدح و ذم ست در وے ادخل و اظہر ست و تواند کہ لقب اینجا بمعنے مطلق علم باشد و مصنف
از براے تقویت و تائید ملاحظۂ معنے اسم در مسمے آورد کہ حضرت رسالت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم معانی و تاویلات رؤیا را
از اسما اخذ میکرد و بآن تعبیر خواب میکرد چنانچہ در صحیح مسلم از انسؓ آمدہ کہ حضرت رسول صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم یکبار
در خواب دید کہ در خانۂ عقبۃ بن رافع قرشے صحابی ابن خالۂ عمرو بن العاص حاضر شدہ فتح مصر را و عمرو بن العاص اورا
بولایت مغرب فرستادہ و در سنہ ثلث و ستین با فریقیہ بر برا و را کشتند یک طبق رطب ابن طاب کہ نوعے از رطب
مدینہ است و ابن طاب شخصے بود کہ این نوع رطب بوے منسوب ست رطب ابن طاب میگویند و عذق ابن طاب و تمر
ابن طاب نیز میگویند پیش وی و یاران وے آوردند بامداد تعبیر فرمود کہ عاقبت خیر ایشان راست در دنیا و آخرت
یعنی را از لفظ عقبہ گرفت و در جامع الاصول از حدیث مسلم آوردہ کہ رفعت و عاقبت ایشان راست و رفعت را
از ابن رافع اخذ فرمود و گفتہ کہ فرمود آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم تاویل کردم عقبہ را بخیر در آخرت و رافع را بر
در دنیا و دین اسلام و ان الدین الذے اختارہ لہم اللہ و آن دینے کہ اختیار کردہ است حق تعالے برای ایشان
قدار رطب و طاب شیرین و خوش آمد ایشان را این را از لفظ رطب ابن طاب گرفتہ و از غیر خواب در بیدارے نیز از
اسما معانے اخذ کردہ چنانچہ در سفر ہجرت از مکہ بمدینہ بریدۂ اسلمی را با جماعۂ از سواران در راہ دید کہ گماشتۂ قریش بود
براے طلب آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم و گرفتن وے فرمود کیستے و نام تو چیست گفت بریدہ فرمود قد برد
امرنا خوشے و خنکے شد در کار ما باز پرسید کہ تو چیستے گفت اسلمے فرمود حصل السلامۃ لنا باز پرسید از کدام اسلم
گفت از بنے سہم فرمود قد اصبت سہمک بتحقیق یافتے تو نصیب خود را پس بریدہ اسلام آورد و ہمراہ آن حضرت صلی اللہ
علیہ وآلہ وسلم بمدینہ شد الحدیث و نیز در تفاؤل حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم باسما و کراہیت و رضا او بدان
و فرمودن کار بمردے کہ نام خوش دارد مے آرند کہ یکبار دیگر اشارت فرمود بدو شبیدن گوسفندے شخصی از جماعت
برخاست تا بدوشد فرمود نام تو چیست گفت مرہ گفت بنشین دیگرے برخاست فرمود کہ نام تو چیست گفت حرب
فرمود کہ بنشین دیگرے برخاست فرمود کہ نام تو چیست گفت یعیش گفت بدوش و ہمچنین راہا و منازل کہ نام کردہ

تمثیل ست وہمچنین در اسماکہ ذکر آن بیاید ومیفرمود کہ خوارترین نامہا نزد حق شاہنشاہ است در حدیث ابو ہریرہ آمدہ کہ اخنع ودر روایتے اخنع اسما نزد خدا یتعالے ملک الاملاک ست ودر روایتے این زیادہ آمدہ کہ فرمود لاملک الا اللہ وسفیان گفتہ مثل شاہنشاہ یعنے معنے ملک الاملاک شاہنشاہ ست بفارسے ومعنے اخنع ذلیل وخناس بمعنے فحش آمد واخنع نیز قریب باین معنے ست این روایت بخارے ومسلم ست ودر روایت ترمذے وابوداؤد نیز مثل این آمدہ وزیادہ کردہ بعد از عند اللہ لفظ یوم القیامۃ ودر روایتے از مسلم آمدہ کہ مغضوب ترین وخبیث ترین مردم نزد خدا یتعالے روز قیامت مردیست کہ نام کردہ خود را ملک الاملاک لاملک الا اللہ ومیفرمود غلامان را وغیر غلامان را ولیکن این اسما اغلب نام غلامان مے باشد بدین جہت فرمود غلامان را یسار ورباح ونجیح وافلح نام نہند ودر روایتے از نافع مذکور ست بہ نجیح واز ینجا معلوم شود کہ مراد خصوص این اسما نیست وذلک ظاہر بعد ازان اشارت کرد آن حضرت صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم بوجہ آن وفرمود چہ گویند افلح یارباح یافلان آنجاست وچون حاضر نباشد در جواب باید گفت لا یعنی افلح یارباح یافلان اینجا نیست واین سخن منبط در اصل معنی این الفاظ در فال وعبارات مستکرہ مے افتد اگرچہ مراد آن ذات معین ست ولیکن بمعنی اصلے در اعلام نے الجملہ ملحوظ ومنظور مے افتد وعادت شریف آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم بود کہ چون نامے مستکرہ را بشنیدے تغییر کردے ونامے زیبا تعیین فرمودے چنانچہ بنت عمر بن الخطاب رض کہ عاصیہ نام داشت اورا جمیلہ نام نہاد وچنانچہ برہ را کہ نام بنت حارث بود ویکے از ازواج مطہرہ است تغییر داد وجویریہ نام نہاد کہ تصغیر جاریہ است واستکراہ برہ بالعلتے ست کہ مذکور شد دربسار ورباح وامثال آن چنانچہ در صحیح مسلم در آخر ایں حدیث واقع شدہ کہ مکروہ میداشت کہ گفتہ شود بیرون آمدم از پیش برہ کہ در اصل بمعنے نیکوکار ست ویا بجہت آنکہ در معنے برہ تزکیہ نفس واعجاب اوست چنانچہ در صحیح مسلم وسنن ابی داؤد در تغییر وتبدیل نام برہ بنت ابی سلمہ بزینب مذکور ست کہ فرمود تزکیہ نکنید انفس خود را خدا داناتر ست بخدا وندان نیکی از شما وچنانچہ اصرم را زرعہ نام نہاد در سنن ابی داؤد آمدہ مردے نزد آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم آمد پرسید کہ نام تو چیست گفت اصرم فرمود بلکہ نام تو زرعہ باید واصرم مشتق از صرم ست بمعنے قطع واین غیر مستحسن ست وزرعہ از زراعت کہ بمعنے از خیر وبرکت ست وچنانچہ حزن بفتح حای مہملہ وسکون زا کہ جد سعید بن المسیب ست ودر اصل بمعنی زمین سخت ست اورا سہل نام کرد کہ بمعنے زمین نرم ست بخارے از سعید بن المسیب آوردہ کہ گفت جد وے حزن تد وم آورد بر پیغمبر صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم فرمود نام تو چیست گفت نام من حزن ست فرمود بلکہ نام تو سہل باشد گفت نمیستم من تغییر دہندہ نامی را کہ پدر من نہادہ ابن المسیب میگوید ہمیشہ بود در ما خرونت وسختی وشدت تا الآن واین حزن صحابیست قرشی مخزومے از مہاجرین وبود وے از اشراف قریش در جاہلیت روایت کرد از وے پسر وے سعید کہ وے نیز صحابی ست ازان جماعہ کہ بیعت کردند تحت الشجرۃ قتل یوم الیمامۃ وعجب ست از وے کہ تغییر نام را قبول نکرد ازان حضرت صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم یارب مگر این حکایت پیش از اسلام وے باشد واللہ اعلم وحرب را سلم نام نہاد کہ ضد اوست ومضطجع را کہ بمعنے بر پہلو افتادہ است ویاد از کسل وبیکارے وسستی میدہد منبعث نام کرد کہ بمعنے برخیزندہ است ومنوالزبیہ را بکسر زا وسکون نون کہ نام قبیلۂ است منوالرشدہ بکسر را وسکون شین معجمہ وشعب الضلالہ را شعب بکسر شین معجمہ وسکون عین مہملہ راہی کہ درمیان دو کوہ رود وشعب الضلالہ نام درۂ است او را شعب الہدے نام کردہ واسماء دیگر

بن اسامہ از پدرش آوردہ کہ آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم فرمود الختان سنۃ للرجال مکرمۃ للنساء و احتجاج کردہ بوجوب
آن بآنکہ حق سبحانہ وتعالے امر فرمود باتباع ملۃ ابراہیم و بتحقیق ثابت شدہ در صحیحین از حدیث ابی ہریرہ کہ پیغمبر صلی اللہ
علیہ وآلہ وسلم فرمود ختان کرد ابراہیم علیہ السلام در ہشتاد سالگی بقدوم و بآنچہ روایت کرد ابو داؤد کہ گفت پیغمبر صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم
ہر مردی را کہ اسلام آورد بیندازد از خود موے کفر را و ختان کن و بآنکہ قلفہ نگاہ میدارد نجاست را منع میکند صحت صلوۃ
را پس واجب بود ازالۂ آن و امام فخر رازے رحمہ اللہ در حکمت شرعیت ختان نکتہ گفتہ است کہ حشفہ چون مستور بود
بقلفہ نرم بود و قوے بود لذت وے نزد مباشرت و چون قطع کردہ شود و پوست قلفہ در شد شود و لذت بسبب آن
ضعیف کردد و بالجملہ احساس و لمس بسطح مستور اتم و اکمل بود از سطح مکشوف چنانچہ از حال لسان و شفتین تجربہ میکردد و لائق
بشرعیت ماکہ وسط و متعدل ست میان جانبین افراط و تفریط تقلیل و تعدیل لذت ست نہ قطع آن مطلقاً و نہ افراط
در ان و ختان موجب اعتدال ست در ان انتہی و اختلاف ست علما را در وقت ختان از امام ابو حنیفہ نقل کردہ اند
کہ فرمود لا علم لی بذلک یعنے مرا علم بوقت ختان نیست و دلیلی قطعے بران نہ و از صاحبین نیز درین باب چیزے مروے
نشدہ و بعض گویند کہ در روز ہفتم است چنانچہ در عقیقہ و چیزے نیز درین باب روایت کنند و بعض گفتہ بعد از ہفت
سال و بعض بعد از نہ سال و بعض بعد از دہ سال و بعضے ہر وقت کہ خواہند اما وقتے کہ صبے الم ان را تواند بر داشت
و مصنف میگوید کہ ابن عباس چنانچہ در صحیح بخارے آمدہ میگوید کہ صحابہ بعد از بلوغ فرزندان را ختان میکردند لیکن
ظاہر آنست کہ مراد قریب وقت بلوغ باشد و الا کشف عورت مر بالغ را حرام ست و اقرب آنست کہ مراد بلوغ بمعنی
لغویست یعنے بعد از رسیدن بدرجۂ قوت و سن تمییز و ہوشیاری و لفظ بخارے در انچہ روایت کردہ از سعید
بن جبیر اینچنین ست کہ پرسیدہ شد از ابن عباس کہ تو در زمان قبض روح رسول اللہ صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم مثل
چہ کس بودہ گفت بودم در ان وقت مختون و گفت کانوا لا یختنون الرجل حتی یدرک ختان نمیکردند صحابہ مرد را تا میرسید
و این صریح نیست در معنے بلوغ شرعے چہ ادراک چنانکہ در قاموس گفتہ رسیدن شئے ست و قشش را و نہایتش را
و ابن عباس در وقت رحلت حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم بقول صحیح سیزدہ سالہ بود و ولادت او پیش از ہجرت
سہ سال بود یا دو سال و بعضے از شافعیہ گفتہ اند کہ واجب ست بر ولی کہ ختان کند صبے را پیش از بلوغ بمکحول
شامے کہ از تابعین ست میگوید ابراہیم علیہ السلام پسر خود را اسحاق علیہ السلام روز ہفتم ختان کرد و اسمعیل را در سیزدہ
سالگی پس در اولاد اسمعیل علیہ السلام این سنت ماند کہ در سیزدہ سالگی کنند و عادت حضرت بنوے صلے اللہ علیہ
وآلہ وسلم آن بود کہ مولود را باسم خوب تعیین کردے و میگفت دوسترین نامہا بخدا ے تعالی عبد اللہ و عبد الرحمن ست
از جہت دلالت و اشعار آن بہ بندگے کہ صفت حقیقت آدمی ست بذات مقدس حق و تمسک بصفت رحمانیت کہ
مخصوص ذات پاک اوست و میگفت راست ترین نامہا حارث و ہمام ست اما اول زیرا کہ حرث بمعنے کسب ست و ہیچ کس
ازین صفت خالی نبود و بمعنے جمع مال نیز آمدہ و کم کسے از نخال یا محبت آن خالی بود و نیز بمعنے زراعت آید و دنیا
مزرعۂ آخرت ست و ہر کار را کہ آدمے کند تخم زراعت آخرت بود اما ثانی از جہت آنکہ ہیچ کس در جہان از ہم و حزن
خالی نبود و زشت ترین نام ما حرب و مرہ است از جہت دلالت آن بر معنے جنگ و خصومت و بلخی و بد خوئی و ظاہر
آنست کہ این اسمائے مذکورہ انچہ در معنے ذم یا قریب بدان بود و حکم آن خواہد بود و ذکر خصوص بعض اسما بطریق

فرق ست در بن باب یعنی در باب عقیقه نیز فرق یا باین نهج بود که از پسر عقیقه باشد نه از دختر چنانچه در امامت ... مختلف ست بحکم احادیث وارده در عقیقه از انثی یا باین وجه که عقیقه پسر دو چند بود از عقیقه دختر و چون ... است احادیث وارده در وے ارجح و اقوے باشند از واقع در جانب دیگر فافهم و در حدیث انس ... بعض روایات آمده و وارد ست که رسول الله صلے الله علیه وآله وسلم بعد از ظهور نبوت عقیقه خود را چون در وقت ... معلوم وے نشد که کردند یا نه ذبح کرده اما در اسناد آن حدیث ضعفے هست وخالی از بعدے هم نیست والله اعلم و بحکم احادیث برائے عقیقه روز هفتم ست چنانچه معلوم شد و نزد شافعی و احمد اگر هفتم روز میسر نگردد در روز چهاردهم کنند و اگر چهاردهم نیز میسر نگردد بیست و یکم و الا بیست و هشتم و الا در سے و پنجم علے هذا القیاس و بیک روایت از امام احمد یک شاة پسر را در اول کند و دوم در روز هفتم و نزد شافعی استحبابا نهاے عقیقه را بے شکنند و نزد مالک نیز و در کتب شافعیه مذکور ست که اگر نخته تصدق کنند بهتر و اگر شیرین پزند بهتر بحهت تفاؤل بحلاوت اخلاق مولود و اذان گفتن در گوش مولود نیز سنت ست و ابو رافع چنانچه ترمذے آورده گفته که حدیث حسن صحیح گوید من دیدم که حسن بن علی را بعد از ولادت پیش پیغمبر صلے الله علیه وآله وسلم آوردند و آن حضرت صلے الله علیه وآله وسلم در گوش وے بانگ نماز گفت و در روایت زرین خواندن سورهٔ اخلاص نیز آمده و از عمر بن عبد العزیز آورده اند که در گوش راست بانگ گفتے و در چپ اقامت و نیز مروے ست که چون در خانهٔ مسلمانان مولودے می آمد نزد آن حضرت صلے الله علیه وآله وسلم مے آوردند پس دعا میکرد و برکت و تحنیک مینمود بتمره باین نوع که تمر را مضغ میفرمود و در کام مولودے چسپاند و گاهے بچیزے شیرین غیر تمر نیز میکرد و گاهے آب دهن مبارک خود را در دهان مولودے انداخت صلے الله علیه وآله وسلم و اسماء بنت ابی بکر میگوید که حامل شدم من بعبد الله بن الزبیر بمکه پس قدوم آوردم بمدینه و نزول کردم بقبا و زائیدم او را پس آوردم او را در حضرت رسول الله صلے الله علیه وآله وسلم پس نهاد آن حضرت صلے الله علیه وآله وسلم او را در کنار خود و طلبید تمره و بجائید و بیندا خت آب دهن مبارک خود را در دهان وے پس اول چیزے که در شکم وے در آمد آب دهان رسول بود صلے الله علیه وآله وسلم پس تحنیک کرد او را بتمره و دعا کرد و برکت و اول مولودے که در اسلام آمد یعنے بعد از هجرت وے بود و خوشدل شدند مسلمانان بولادت وے زیرا که میگفتند مردم بایشان که یهود سحر کرده اند شما را تا از شما فرزندے تولد نکند روایت کرد این حدیث را مسلم و بخارے از اسماء و ذکر نکردند در وے تسمیه را و روایت کرده اند مانند آن از عائشه رضی الله عنها و ذکر کرده اند در وے تسمیه را و گفته وسماه عبد الله و اما تسمیهٔ مولود و نام نهادن او را سنت آنست که در روز هفتم باشد چنانچه در عقیقه نیز سنت همچنین ست ترمذے از ابن عمر آورده که پیغمبر صلے الله علیه وآله وسلم امر کرد بتسمیهٔ مولود روز هفتم و دور کردن چرکنت از وے و عقیقه کردن و اما ختان بکسر خاء موضع قطع از ذکر غلام و فرج جاریه چنانچه در حدیث آمده اذا التقی الختانان وجب الغسل مراد اینجا بمعنے مصدر ست اختتان یعنے قطع ختان و وے سنت ست نزد امام ابو حنیفه و مالک و احمد و اکثر علما و بعضے از شافعیه و از شعائر اسلام ست تا اگر اجتماع کنند اهل شهرے بر ترک آن محاربه کند امام با ایشان چنانچه اذان و امثال آن کذا نقل عن المحیط و واجب ست نزد شافعی و بعضے از مالکیه و جماعه دیگر از علما بر رجال و نه بر نساء بحجت آنها که قائل اند بسنیت، این حدیث ست که احمد در مسند خود و بیهقے از ابی الملیح

کہ در عقیقہ ایشان این فعل کہ تدمیہ است نکردند و این فعل بعوایدورسوم اہل جاہلیت شبیہ است واللہ اعلم وابوداؤد از بریدہ آوردہ کہ گفت بودیم ما در جاہلیت چون زائیدہ میشد مرسیکے را از ما غلامے ذبح میکرد و شاتے را و مے آلود سر او را بخون وے و چون نوبت اسلام آمد ذبح میکردیم شاۃ روز ہفتم و حلق میکردیم سر او را و مے آلودیم بزعفران و زیادہ کرد در حدیث رزین تسمیہ را و خطاب بے گفت چگونہ امر کند نجس کردن سر و آلودن وے بخون تر و حال آنکہ امر فرمودہ است باماطت اذے و دور کردن نجاست خشک از بدنش ما آلودن سر بخلوق و زعفران بجاے دم تجویز کردہ اند بعضے از علماء و امام مالک فرمودہ لاباس بہ و بعض تدمیہ را بختان تاویل کردہ و ذکر ختان بیاید و چون ذکر ذبح عقیقہ امامین علی الاجمال کرد اکنون بتفصیل تحقیق آن میکند و میگوید و اما ذبح عقیقہ از حسن و حسین از ہر سہ یکے یک گوسفند صحیح ست چنانچہ ابی داؤد از ابن عباس آوردہ کہ گفت عقیقہ کرد رسول خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم از حسن و حسین یک یک کبش و نسائی از ابن عباس آوردہ کہ دو دو کبش و از بریدہ مطلق آوردہ کہ عقیقہ کرد رسول خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم از حسن و حسین و ترمذی از علی آوردہ کہ گفت عقیقہ کرد رسول خدا صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم از حسن بیک گوسفند و فاطمہ را فرمود کہ سرش بتراش و بوزن آن موے نقرہ را صدقہ دہ پس آن موے را وزن کردند مقدار یکدرم نقرہ بود و در لفظ ترمذی درہم یا بعض درہم واقع شدہ و گفتہ کہ این حدیث حسن غریب ست و اسناد وے متصل نیست زیرا کہ محمد باقر کہ راوی این حدیث ست در نیافتہ است علی ابن ابی طالب را انتہی و در موطا از امام محمد باقر آوردہ کہ فاطمہ وزن کرد موی حسن و حسین و زینب و ام کلثوم را و تصدق کرد بوزن آن نقرہ و نزد امام مالک و شافعی اگر نقرہ یا ذہب وزن کنند مستحسن ست و چون تصحیح کرد ذبح یک شاۃ را در عقیقہ امام حسن و حسین اتدراک کرد آنرا بقول خود و لکن حدیث عن انعلام شاتان کہ ام کرز کہ از صحابیان ست روایت کردہ است گفت شنیدم رسول خدا را صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم کہ میگفت از برائے دو شاۃ و از دختر یک شاۃ و ضرر نمیکند شما را کہ نر باشد یا مادہ و در روایتی شاتان مکافئتان و در روایتے شاتان مثلان اولے واصح ست زیرا کہ جماعتی از اکابر صحابہ آنرا روایت میکنند ترمذی گفتہ در این باب حدیث از علی و عائشہ و ام کرز و بریدہ و سمرہ و ابی ہریرہ و عبد اللہ بن عمرو انس و سلمان بن عامر و ابن عباس آمدہ و گفتہ کہ حدیث ام کرز حسن صحیح ست و عمل بر اینست نزد اہل علم و روایت کردہ شدہ است از پیغمبر صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم کہ متعدد کہ از غلام دو شاۃ و از جاریہ یک شاۃ و نیز روایت کردہ شدہ است کہ آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم عقیقہ کرد از حسن بیک شاۃ و بعض اہل علم باین جانب نیز رفتہ انتہی و وجہ دیگر در ترجیح ذبح دو شاۃ از پسر آنکہ قول حضرت پیغمبر صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم از فعل اقوے و اتم ست چہ فعل احتمال اختصاص بحضرت نبوت دارد بخلاف قول کہ اختصاص ندارد بیکے از احاد امت مگر آنکہ تصریح و تخصیص کردہ باشد فردی را بدان چنانچہ در جواز اضحیہ بجذعہ از معز ابو بردہ را و اختصاص شہادت واحد بخزیمہ و وجہ دیگر آنکہ فعل دال بر جواز چہ فعل پیغمبر خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم حرام و مکروہ نبود و قول دال ست بر استحباب چہ ادنی امر و طلب شارع ندب و استحباب ست و این دو مسئلہ در اصول فقہ مذکور شدہ است تحقیق آن از انجا طلب باید داشت و وجہ دیگر آنکہ قصہ ذبح عقیقہ حسنین مقدم ست بر حدیث ام کرز چہ آن در عام احد کہ سال تولد امام حسن ست بود و عام دیگر کہ بعد از انست سال ولادت امام حسین ست و حدیث ام کرز در عام حدیبیہ ست سنہ ست و لابد آنچہ متاخر بود ناسخ متقدم باشد و وجہ دیگر وجہ معقول از راہ قیاس برائے تائید حکم دو شاۃ از پسر و یک شاۃ از دختر آنکہ حق جل شانہ تفصیل ذکر برائے کردہ در میراث کہ فرمود للذکر مثل حظ الانثیین و در مجموع امور مثل شہادت و امامت صغریٰ و کبریٰ و این مقتضی

وے انکار کردہ است این تفسیر را گفتہ عق بمعنے قطع ست چنانکہ قطع والدین را عقوق گویند و ذبح قطع حلقوم ست پس
عقیقہ بمعنے ذبیحہ بود بطریق استعمال عام در خاص و پیغمبر صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم این نام را مکروہ میداشت چنانکہ در سوطا از
زید بن اسلم آنکے از اصحاب آوردہ کہ گفت کسے سوال کرد از ان حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم از عقیقہ فرمود من عقوق را
دوست نمیدارم چون این لفظ از عقوق والدین کہ از اشد کبائر ست یاد میداد ذکر آنرا مکروہ داشت و در روایت
احمد و نسائی و ابو داؤد از عمرو بن شعیب عن ابیہ عن جدہ آمدہ کہ خدا دوست نمیدارد عقوق را و چون صحابہ کراہت
این لفظ از ان حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم فہمیدند او سے این مقصود بعبارتے دیگر کردند و گفتند نسک یعنی ذبح
از فرزندان بکنیم فرمود ہر کہ دوست میدارد کہ نسکے از فرزندان بکند باید کہ از پسر دو گوسفند بکند و از دختر یک گوسفند
و ابو داؤد زیادت کرد شاتان مکافئتان یعنی دو گوسفند ہم سن یعنے ہر دو در سنی باشند کہ جائز ست ذبح آن در اضحیہ
و در حدیث صحیح در جامع الاصول از ابو داؤد و ترمذی و نسائی از سمرۃ بن جندب و زرکشی از حسن از سمرہ آوردہ
و گفتہ رواہ الخمسۃ و صححہ الترمذی و گفتہ کہ احمد و نسائی و غیر ایشان گفتہ اند کہ نشنید حسن از سمرہ مگر حدیث عقیقہ را و او
ست کہ رسول خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم فرمود کل غلام رہینۃ بمعنے مرہون قربانے سے مبالغہ است و در روایتے
مرتہن بعقیقۃ و اکثر روایات بعقیقہ بہاے ضمیر تذبح عنہ یوم السابع از قبیل اضافۃ موصوف بصفت ست مثل مسجد الجامع
و یحلق راسہ و یسمے یعنے ہر پسرے در گرو است بصدقہ کہ در وقت زادن میدہند و آن عقیقہ است کہ ذبح کردہ شود او را در
روز ہفتم و حلق کردہ شود از وے موے سر وے و نام نہادہ شود او را امام احمد رحمہ اللہ علیہ میگوید معنے حدیث و تحریضی
کہ بر فعل عقیقہ و وعیدے کہ بر ترک آن واقع شدہ و مرہونیتی کہ تا ذبح عقیقہ بغلام نسبت دادہ شد آنست کہ اگر طفلی
از وے عقیقہ کردہ نشد و ہم در طفولیت بمرد شفاعت نمیکند والدین خود را پس فرزند محبوس و ممنوع ست از شفاعت
کردن در حق والدین تا عقیقہ او را نہند و معنے رہن در لغت حبس و منع ست و بعض میگویند معنے حدیث آنست
کہ فرزند محبوس و ممنوع ست از خیرات و سلامت از آفات و زیادت نشو و نما بر نعمت محمودہ تا عقیقہ او را نہند
نزدیک بایشان آنچہ گفتہ شدہ است کہ وی مثل شئی مرہون ست کہ تمام نمیشود استمتاع بوی بی آنکہ مقابلہ کردہ شود بعقیقہ زیرا کہ وی نعمتیست
از نعم الٰہی کہ واجب ست مقابلہ آن بشکر و بعض میگویند مرہونست بازی دہندے زیرا کہ در حدیث دیگر آمدہ فاسیطوا عنہ الاذی پس در کنید از وے
پلیدی را یعنے آنچہ چسپیدہ است بوے از خون رحم کذا قیل و در بعض روایات بدل وسیمی دمیے افتادہ کہ از
تدمیہ است بمعنے خون آلودہ کردن و قتادہ چون پرسیدہ شد از وے کہ کیفیت تدمیہ چیست تفسیر کردہ آنرا و
گفت کہ چون ذبح کنند گوسفند را پارہ پشم را از ان گوسفند گیرند و آنرا مقابل دارند با وداج وے یعنے برگہای گردن وی
کہ آنرا بریدہ اند پس آنرا بخونے کہ از ذبح مے جہد آلودہ کنند و بر تارک سر طفل نہند تا مانند خطے بر فرق سر وے روان
شود آنگاہ سرش را بشویند و حلق سر کنند و این روایت را ابو داؤد آوردہ و گفتہ کہ این وہم ست از ہمام و آنچہ آمدہ است
از تفسیر وے از قتادہ منسوخ ست و روایت یسمے اصح ست و ہمچنین آوردہ سلام بن ابی مطیع از قتادہ و ایاس
بن دغفل از حسن و ہمچنین روایت کردہ اشعث از حسن و ہمچنین آمدہ در روایت ترمذی و نسائی و لہذا مصنف میگوید
کہ صواب آنست کہ تدمیہ نکنند زیرا کہ روایت یدمے تحریف بعضے از رواۃ ست کہ ہمام باشد چنانچہ معلوم شد چہ پیغمبر
صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم عقیقہ حسن و حسین دو گوسفند ذبح کرد از ہر یک یا از ہر دو و تحقیق این بیاید مقصود اینجا آنست

رسول اللہ صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم در روز نحر کبشین اقرنین دو کبش شاخدار را املحین الخ آنکہ بیاض وے بیشتر بود
از سواد در بعض تفسیر کردہ اند آن را بمنے بیاض شدید موجوئین کوفتہ شد خصیتین وے یعنے خصے فلما وجہہا پس گاہ
کہ گردانید روے آنہا را بجانب قبلہ قال گفت این کلمات را انی وجہت وجہی للذی فطر السموات والارض حنیفا و
ما انا من المشرکین ان صلوتی ونسکی ومحیای ومماتی للہ رب العالمین لاشریک لہ وبذلک امرت وانا من المسلمین
اللھم منک ولک عن محمد وامتہ بسم اللہ اللہ اکبر ثم ذبح این کلمات را خواند پستر ذبح کرد وامر الناس بالاحسان فی الذبح
این کلام چنانچہ در جامع الاصول ومشکوۃ وکتب دیگر مذکور ست داخل این حدیث نیست بلکہ حدیثے جداست کہ احمد و مسلم
وترمذی وابو داؤد ونسائی وابن ماجہ از شداد بن اوس آوردہ کہ گفت رسول خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم چون قتل کنید
نیک کنید قتل را وچون ذبح کنید نیک کنید ذبح را وتیز کنید کارد را وراحت کنید ذبیحہ را وظاہر سیاق کلام مصنف ناظر دراں
کہ داخل ست شاید کہ در بعض روایات آمدہ باشد واحتمال دارد کہ در کلام مصنف نیز حکمے جدا باشد وترجمہ اش آنست کہ
گفت یعنے فرمود رسول خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم ایشان را باحسان ونیکی کردن در وقت ذبح ومیفرمود بار یتعالے
بر ہمہ چیز احسان ونیکی نوشتہ است پس چون ذبح کنید احسان کنید وچون قتل کنید احسان کنید واحسان در ذبح
چنان بود کہ کارد تیغ را تیز کنند تا زود تمام شود وعذاب نکشد ودر قتل نیز ہمچنین خواہد بود وبعض ذبایح را در حضور بعض
ذبح نکنند وپیش از کمال وتمام موت وسکون اعضا وسرد شدن مذبوح سلخ نکنند ودر حدیث عائشہ رض آمدہ است کہ
رسول خدا امر فرمود بآوردن کبش شاخدار کہ پے سپر میکرد در زمین را ودر سیاہی می نشست ودر سیاہی نظر میکرد ودر سیاہی
یعنے پاے وشکم وچشم وے سیاہ بود پس گفت یا عائشہ کارد بیار وآن را تیز کن بسنگ پستر بگرفت کارد را وگرفت
کبش را وبخسپانید او را وذبح کرد وگفت بسم اللہ اللھم تقبل من محمد وآل محمد ومن امۃ محمد رواہ مسلم **فصل** در سنن حضرت
نبوے صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم در عقیقہ بدانکہ عقیقہ سنت ست نزد امام مالک وشافعی واحمد در مذہب مشہور وبروایتے
از وے واجب واکثر احادیث ناظر در عدم وجوب ست الا حدیث کل غلام مرتہن بعقیقتہ چنانکہ بیاید وچون مجموع
احادیث دراں جانب ست این نیز محمول بر تاکید سنت واستحباب خواہد بود ومؤید آنست کہ امر بہ تسمیہ یعنے نام نہادن
مولود نیز بدان مقرون واقع شدہ وتسمیہ باتفاق واجب نہ پس این نیز نباشد نہ بمجرد آنکہ قران در ذکر موجب قران در حکم
ست بلکہ ازاں جہت کہ اگر این را حمل بر وجوب کنند لازم آید جمع بین الحقیقتہ والمجاز وہر چہ در اضحیہ معتبر ست از شرائط
واحکام در عقیقہ نیز معتبر ونزد امام ابو حنیفہ عقیقہ سنت نیست امام محمد در موطا میگوید ما را چنین رسیدہ است کہ عقیقہ
از رسوم جاہلیت بود ودر اول اسلام نیز معمول شد پس ازاں نسخ کرد اضحیہ ہر ذبح را کہ پیش ازاں بود ونسخ کرد صوم شہر رمضان
ہر صومے را کہ پیش ازے بود ونسخ کرد غسل جنابت ہر غسلے را کہ پیش ازے بود ونسخ کرد زکوۃ ہر صدقہ را کہ پیش
ازے بود انچنین رسیدہ است بما انتہی وبدانکہ از ابو عبیدہ واصمعی وغیر ایشان منقول ست کہ عقیقہ در اصل نام
آن موے ست کہ اول بر سر طفل بیرون مے آید در وقت ولادت بر سر وے میباشد وتسمیہ وے باین اسم
ازیں جہت آنست لانہ یعق اللحم والجلد زیرا کہ آن موے عق میکند گوشت وپوست را ای تشقہما ویخرج یعنے شق میکند آنہا را
وبیرون مے آید وعق بمعنے شق ست یعنے شگافتن بعد ازاں اطلاق کردہ شد بر شاۃ مذبوحہ مجازا بطریق تسمیہ مسبب
باسم سبب پس مجاز متعارف شد بحدے کہ نزد اطلاق فہم کردہ نشود ازاں مگر ذبیحہ وابن عبد البر از امام احمد نقل کردہ کہ

بسوے او علف اندک اندک تا حدے معین و بریں حد مکان نیز گذاشتہ شود علامتے بعد ازاں نظر کردہ شود
تفاوت میان این دو مکان اگر ثلث ست ذاہب ثلث ست واگر نصف ست نصف و علی ہذا القیاس والمریضۃ ایضا
مرضہا سوم از انچہ جائز نیست ذبح ان بیمارے ست کہ ظاہر ست بیماری او بجدے کہ امید بہ شدن وے نباشد و این
سہ نوع کہ مذکور شد سبب نقصان لحم و موجب لاغرے ست بعد ازان لاغر بصریح جدا کرد و فرمود والعجفاء التی لا تنقی
چہارم لاغر کہ مغز در استخوان او نماندہ و در بعض روایات آمدہ والکبیر الذی لا ینقی بجاے والعجفاء والتی لا تنقی اما
انواعے کہ سبب نقصان و عیب بود بے آنکہ سبب لاغرے گردد آنست کہ از امیر المؤمنین علی آوردہ اند کہ گفت امرنا
مارا رسول خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم کہ تضحیہ نکنیم مقابلہ را و نہ مدابرہ را و نہ شرقاء را و نہ خرقاء را مقابلہ بفتح با آنکہ بالاے
گوش او بریدہ شدہ است مدابرہ آنکہ پایان گوش بریدہ و بعض گفتہ اند کہ مقابلہ آنکہ داغ کردہ شدہ است در باطن گوش
وے و مدابرہ آنکہ در ظاہر آن بود و نووے گفتہ کہ مشہور قول اول ست و شرقاء بمد آنکہ پارہ شدہ گوش او در طول و خرقاء
آنکہ سوراخ کردہ باشد در گوش وے سوراخ مستدیر و ابن ماجہ از علی مرتضی آوردہ کہ نہی فرمود رسول خدا صلے اللہ
علیہ وآلہ وسلم کہ تضحیہ کنیم عضباء را یعنے شکستہ شاخ و شکستہ گوش را و مراد بشکستہ گوش بریدہ گوش داشتہ اند و معتبر نیز
در بنجا اکثر است باختلاف روایات و در تفسیر آن معرفت آن در بنجا غیر معتبر ست و در ہدایہ بریدہ دم را نیز روا نداشتہ زیرا کہ دم عضوی
کامل ست و جماء را یعنے شکستہ شاخ روا داشتہ زیرا کہ بقرن غرضے متعلق نیست و ہمچنین خصے چہ گوشت آن لذیذ
و خوشتر ست و مجبونہ کہ آنرا ثولاء گویند اگر علف میخورد نیز جائز ست و جرباء یعنے گر کین اگر فربہ است نیز جائز زیرا کہ
جرب بر پوست ست نہ در گوشت و اگر لاغر باشد جائز نہ و اما ہتماء کہ دندانہا ندارد در مروے از امام ابی یوسف آنست
کہ معتبر دران کثرت دندان و قلت آنست و بر روایتے دیگر آنکہ اگر آنقدر دندان ماندہ کہ علف خوردن بدان ممکن ست
جائز و الا نہ سکاء آنکہ در اصل خلقت گوش ندارد جائز نیست زیرا کہ چون مقطوع الاذن جائز نبود عدیم الاذن بطریق اولی
چون این تفصیل معلوم شد شرح کلام مصنف ظاہر شد باز یادتے اما قول وے را کہ گفت یا موسے وے را بریدہ باشند ذکری
و بیانے در کتب یافتہ نشدہ واللہ اعلم و بدانکہ این بر تقدیر ست کہ این عیوب مذکورہ در وقت شرا قائم باشد و اگر
سالم خرید بعد ازان معیوب شد اگر غنے ست بجاے وے دیگر دہد و اگر فقیر ست کفایت میکند و اگر وقت ذبح
عیبے پیدا کرد باکے نیست و اگر اضحیہ کم شدہ یا دزدیدہ شد و دیگرے بجاے او بخرید بعد ازان کم شدہ و دزدیدہ پیدا شد
اگر غنے ست یکی ذبح کند و اگر فقیر ست ہر دو کذا فی الہدایہ و عادت حضرت نبوے صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم آن بود کہ
قربانے در مصلے ذبح کردے جابر میگوید حاضر بودم در مصلے با پیغمبر خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم چون نماز گزارد و خطبہ کرد
واز منبر فرود آمد تحقیق آنکہ مصلاے عید آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم منبر داشت یا نہ در ما سبق کردہ شد یک کبش را
یعنے میش نر کہ آنرا قچقار گویند بیاوردند و بدست خویش ذبح کرد و در وقت ذبح گفت بسم اللہ اللہ اکبر ہذا عنی و عمن لم یضح
من امتی رواہ الترمذی و این تشریف و احسان آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم ست بامت مرحومہ خود کہ ایشانرا
درین عمل شریف شریک ساخت نہ آنکہ کفایت ست از ذبح ایشان بذبح آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم و تواند کہ
مخصوص بود بفقرا کہ بر ایشان واجب نیست اما در حدیث دیگر تمام امت را شریک ساختہ فتدبر و ہم از جابر در سنن
ابی داؤد و ابن ماجہ و دارمے و مسند احمد ثابت ست کہ ذبح یوم النحر و در روایتے یوم الذبح یعنے ذبح کرد حضرت

و آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم تقلید ہدے میکرد و میفرستاد ہدے را و حرام نمیشد بروے چیزے از انچہ حلال کردہ خدا تعالی متفق علیہ یعنے احکام احرام بجا نمی آورد و لا بد رسیدن ہدے تا عشر ذی الحجہ میبود و زرکشی گفتہ کہ دلالت حدیث ام سلمہ اقوے ست چہ آنرا برائے امت فرمود شاید کہ انچہ در حدیث عائشہؓ آمدہ مخصوص بحضرت وے باشد صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم و نیز قص شعر و ظفر قلیل الوقوع ست مگر از جمعہ تا جمعہ دیگر شاید کہ عائشہؓ آنرا ندیدہ باشد انتہی و در جامع الاصول از مسلم از عمرو بن مسلم بن عمار لیثی مے آرد کہ گفت بودیم ما در حمام نزدیک بروزا فصحے پس طلا کردند یعنے نورہ زدند جماعہ بعضے از اہل حمام گفتند کہ ازین منع میکنند و چون ملاقات کردم سعید بن مسیب را مذکور کردم این سخن را با و گفت یا ابن اخی ایں چیزے ست کہ مردم فراموش کردہ اند آنرا و ترک دادہ حدیث کرد مرا ام سلمہ زوج النبی صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم و گفت گفت رسول خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم چون بہ بینید ہلال ذی الحجہ را الحدیث **تنبیہ** انچہ از حدیث ام سلمہ معلوم میشود ہمین ترک قص اشعار و اظفار ست نہ التزام لباس محرمان نیز و ظاہر از حدیث سعید المسیب و انچہ زرکشی در تطبیق حدیث عائشہؓ با حدیث ام سلمہ گفتہ نیز ہمین ست پس قول مصنف در صورت محرمان مے باشد باطلاقہ محل سخن ست و اللہ اعلم و میفرمود

کہ از برائے قربانی فربہ تر و نیکو تر و سالم تر از عیوب ذبیحہ را پیدا کند و بریدہ گوش و شکستہ سرون و یک چشم و شگافتہ گوش و دریدہ گوش و انچہ مقدم گوش و یرا یا موخر گوش و یرا یا موے و یرا بریدہ باشند این مجموع را قربانی نکند این مجمل ست و تفصیلش آنست کہ در احادیث واقع شدہ و در کتب فقہ مذکور گشتہ مالک و احمد و ترمذی و ابو داؤد و غیر ایشان از براء بن عازب آوردہ اند کہ گفت بپرسیدہ شد رسول خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم چہ چیز ست کہ پرہیز کردہ شود از ضحایا یعنے درست نباشد ذبح آن پس اشارت بانگشتان دست خود کرد و فرمود کہ چہار ست العرجاء البین ضلعہا اے عرجہا یعنے لنگ کہ ظاہر باشد لنگی او یعنے آنکہ نتواند بپاے خود تا بہ منسک رسید کذا فی الہدایۃ و بعض گفتہ اند آنکہ عاجز باشد از مصاحبت جنس خود در مشے و مشارکت در علف زیرا کہ این سبب نقصان لحم و مفضے بہزال اوست و اگر لنگی او کمتر ازین مرتبہ باشد جائز ست و العوراء البین عورہا دوم از ان چہار کہ روا نیست ذبح آن در اضحیہ یک چشم کہ ظاہر ست یک چشمی او و باین نوع کہ رفتہ باشد بصارت یک چشم او بتمام یا اکثر و لیکن مختلف ست روایت از امام ابو حنیفہ در تفسیر اکثر در جامع صغیر گفتہ اگر مقدار ثلث یا کمتر ازین برود جائز ست و اگر زیادت بر ثلث رود جائز نہ پس ثلث را اقل اعتبار کردہ و زیادہ بران اکثر زیرا کہ وصیت در ثلث بے رضاے ورثہ جائز ست پس قلیل باشد و در زیادت بران جائز نہ پس کثیر بود و در روایتے اگر ثلث یا ربع رود جائز نیست و اگر کمتر ازان رود جائز پس ثلث و ربع را کثیر اعتبار کردہ اما ثلث از جہت آنکہ در باب وصیت در حدیث آمدہ است کہ الثلث کثیر و اما ربع از جہت آنکہ اگر ربع عضو کمشوف بود حکم تمام دارد و نماز جائز نہ و قول ابی یوسف و محمد آنست کہ اگر اکثر از نصف چشم باقی ماند جائز ست و در نصف دو روایت ست از ایشان و معرفت مقدار باقی و ذاہب از چشم وقتی دارد و گفتہ اند کہ طریق شناخت آن اینست کہ گرسنہ داشتہ شود گوسفند را یک روز یا دو روز بعد یکہ چون علف از دور بنمایند بدو و بسوے آن بعد ازان بستہ شود چشم عیب دار را و انداختہ شود علف نزدیک او تا بک اندک تا بک حد معین از مکان کہ اگر دور تر ازان بیند از ندہ نبیند پس علامتے گذاشتہ شود بران حد بستہ شود چشم و دست را و نزدیک کردہ شود

پس عزیز و نادر شد وجود غنم پس فرمود و سے منادے را کہ ندا در داد کہ گفتہ است رسول خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم
کہ جذع از ضان وفا میکند بایخہ وفا میکند ثنے از وے و ترمذے از ابو کباش آوردہ کہ گفت آوردم من غنم
بسیار از قسم جذع در مدینہ نزدیک عید اضحے پس کاسد شد بر من و نمی خرید ہیچ کس پس ملاقات کردم ابا ہریرہ را
و پرسیدم ازان گفت شنیدم رسول خدا را صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم کہ میفرمود نیکو اضحیہ است جذع از ضان پس
ہجوم آوردند مردم و بربودند آن ہمہ را از من و از بعض احادیث کفایت مطلق جذع معلوم میشود اما مراد بدان
ہمان جذع از ضان ست بدلیل احادیث دیگر کہ دران مقید واقع شدہ و اما جذع از معز و انبود و انچہ در صحیحین از
حدیث براء بن عازب آمدہ کہ گفت تضحیہ کرد خال من ابو بردہ پیش از نماز پس فرمود آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم
شاۃ تو شاۃ لحم ست یعنے نہ از اضحیہ بنا بر عدم جواز تضحیہ پیش از نماز پس گفت ابو بردہ یا رسول اللہ نزد من
جذعہ است از معز فرمود ذبح کن و جائز نباشد از غیر تو پس ازان فرمود ہر کہ ذبح کرد پیش از نماز ذبح نکرد مگر
برای نفس خود و ہر کہ ذبح کرد بعد از نماز تمام شد نسک او و دریافت سنت مسلمین را و چون معلوم کردی انچہ ذکر
کردم دانستی کہ قول مصنف کہ گفت و میفرمود آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم کہ از میش یکسالہ و از غیر میش
دو سالہ رواست علی الاطلاق درست نیست مگر آنکہ بیان را مخصوص بغنم دارد و در جذع ضان را تفسیر بیکسالہ کنند
و ثنے را بدو سالہ ولیکن این بیان قاصرست فتد بر مجموع روز عید و سہ روز ایام تشریق ایام ذبح ست مذہب
امام ابو حنیفہ و امام احمد و مالک آنست کہ ایام ذبح یوم نحر ست و دو روز بعد ازو یعنی دہم و یازدہم و دوازدہم و مالک
در موطا از ابن عمر آوردہ کہ گفت اضحے دو روز ست بعد از روز اضحے و نیز آوردہ کہ رسیدہ است ما را از علی بن ابی طالب
مثل آن و در رکشے آوردہ و خریج خرقے کہ از قول عمر و علی و ابن عمر و ابن عباس و ابی ہریرہ و انس ست رضی اللہ عنہم
اجمعین و از امام احمد آوردہ کہ گفت منقول ست از بیست از صحابہ کہ ایام النحر ثلثہ و در روایتے پنج از صحابہ مذکورین
گفتہ غیر انس و این بے سماع از حضرت نبوت نتوان گفت چہ تعیین مقادیر بمجرد قیاس اثبات نتوان کرد و نزد
شافعی ایام ذبح سہ روز ست بعد یوم نحر و ما حدیثے درین کتب برین قول نیافتیم جز آنکہ ایام اکل و شرب و ذکر اللہ
درینہا واقع شدہ و در ہدایہ آوردہ در دلیل مذہب شافعی کہ آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم فرمود ایام التشریق
کلہا ایام ذبح و نیز گفتہ کہ در اخبار تعارض ست و ما اخذ بمتیقن کردیم انتہی و نیز در تعلیل عدم جواز ذبح بعد از سہ روز
گفتہ اند کہ آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم نہی کرد از ادخار لحوم اضاحے فوق ثلثہ ایام و ہر گاہ کہ ادخار لحم بعد از
سہ روز درست نبود ذبح نیز درست نباشد و اگر چہ نہی از ادخار منسوخ شد اما از ینجا لازم نیاید نسخ عدم جواز ذبح بعد از
سہ روز چہ این دو حکم ست از نسخ یکے نسخ دیگرے لازم نیاید کذا قال الزرکشے و فیہ تامل و از سنن حضرت نبوی
صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم آن بود کہ میفرمود ہر کہ خواہد کہ قربان کند چون ماہ ذی الحجہ بیند از موے و ناخن خود چیزے
دور نکند و ازین روز در صورت محرمان می باشد مسلم و ابو داؤد و ترمذے و نسائی از ام سلمہ آوردہ کہ گفت گفت رسول اللہ
صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم چون ببینید ہلال ذی الحجہ را و خواہد یکے از شما کہ تضحیہ کند پس گو کہ امساک کند از موے خود و ناخن خود
و در بعض روایات آمدہ حتے یضحے و بعضے از علماے مذہب امام احمد برین اند کہ این منع و نہی بر سبیل تحریم ست
و بعض برین کہ بطریق کراہیت از جہت حدیث عائشہ رضی اللہ عنہا کہ گذشت کہ میبافتم من قلایدہ ہدے پیغمبر صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم را

و در عکس آن بطریق اولی و نزد امام شافعی و مالک وقت آن بعد از ذبح امام ست و پیش ازان جائز نبود و احادیث
که در اشتراط بعد صلوة بے اشتراط بعد ذبح امام آمده حجت ست برایشان کذا فی الهدایة اما در کشف حدیثے از جابر
بروایت احمد و مسلم آورده که نماز گذارد با ما پیغمبر صلے الله علیه و آله وسلم بمدینه و پیشے بنودند جماعة و نحر کردند گمان آنکه
آن حضرت صلے الله علیه و آله وسلم نحر کرده است پس امر کرد آن حضرت صلے الله علیه و آله وسلم که هر که پیش از نحر وے
نحر کرده است اعاده کند بنحر دیگر و فرمود نحر نکنند تا نحر نکند پیغمبر صلے الله علیه و آله وسلم و این مگر نزد امام ابو حنیفه
مخصوص بزمان نبوت باشد تا و با معه صلے الله علیه و آله وسلم پس ائمه دیگر را بران قیاس نتوان کرد و در مذهب
امام احمد درین باب اقوال مختلفه آمده یکے آنکه بعد از نماز باید و بس اگرچه پیش از خطبه بود دیگر آنکه بعد از خطبه نیز باید
چه خطبه بمنزله جزو نماز و ملحق بدو ست دیگر آنکه بعد از نحر امام نیز باید دیگر آنکه بعد از مضے اینقدر وقت که در وے
نماز یا نماز یا خطبه یا نماز و خطبه و نحر امام گنجایش دارد جائز ست زیرا که نماز گاهی پیشتر کرده میشود و گاهے پستر
و نیز شاید نکنند پس مضبوط و معتبر مضے آنقدر وقت باشد و معتبر نزد اکثر اصحاب ایشان همان بعد از نماز ست
چنانچه مذهب امام ابو حنیفه است از جهت کثرت ورود احادیث صحیحه دران و بدان که اضحیه از ابل و بقر و غنم ست
و از غیر آنها جائز نه و نقل کرده نشده ازان حضرت صلے الله علیه و آله وسلم و نه از صحابه که بغیر این سه نوع از ذبائح
تضحیه کرده باشند و لیکن غنم دو صنف دارد معز که آنرا بز گویند و ضان که آنرا میش خوانند و جاموش یعنی گاومیش
از جنس گاو ست و از جمیع این اقسام تضحیه ثنی جائز ست و ثنے از ابل پنجساله را گویند و از بقر دوساله و از غنم یکساله
اینچنین ست در هدایه و مذهب حنفیه اینست و شافعیه تفسیر کرده اند ثنی از غنم را نیز بدوساله و در قاموس نیز همچنین
گفته و در کتاب مذهب مالک ثنے غنم یکساله و ثنے بقر سه ساله و ثنے ابل شش ساله را گفته و در مذهب امام احمد
نزد اکثر اصحاب ایشان ثنے غنم یکساله و نزد بعض دوساله و از بقر دوساله و از ابل پنجساله و وجه تسمیه ثنے آن گفته اند
که درین عمر ثنایا که دندان پیش ست سے اندازد و این وجه را در ابل گفته اند و ظاهر و دانست که در همه جا بود و سنه
نیز بمعنے ثنے آمده از سن بمعنے سال یا بمعنے دندان و بالجمله از اقسام این ذبائح برای تضحیه ثنے شرط ست با اختلاف
تفاسیر مگر در ضان که جذع از وے نیز کافیست و در هدایه گفته که جذع از ضان در مذهب فقهان آن بود که شش ماه
تمام بر وے گذشته باشد و گفته که زعفرانی ذکر کرده است که جذع از ضان نه ماهه را گویند و نزد شافعیه یکساله
و این بنا بر آنست که ثنے غنم نزد ایشان دوساله را گویند و بقولی شش ماهه نیز آمده و در مذهب مالک یکساله و
بقولے هشت ماهه و بقولے ده ماهه و در مذهب امام احمد شش ماهه و بقولے هشت ماهه و بقولے شش یا هفت ماهه
و خرقی که از کبار علماے مذهب ایشان ست از اهل بادیه نقل کرده که ضان را جذع آنوقت گویند که پشم وے
ایستاده شود بر پشت وے الحاصل ثنے از جمیع اقسام جائز و کمتر ازان کافی نه مگر در ضان که کافی ست و احادیث
درین باب ورود یافته در جامع الاصول از مسلم و ابو داؤد و نسائی از جابر آورده که گفت گفت رسول خدا صلے الله علیه و
آله وسلم ذبح نکنید مگر مسنه را مگر آنکه مسنه دشوار آید بر شما پس ذبح کنید برین تقدیر جذع از ضان را و در هدایه در همین
حدیث بجاے مسنه ثنایا آورده و معلوم شد که ثنیه و مسنه بیک معنی ست و ابو داؤد و نسائی از عاصم بن کلیب از
پدرش آورده که گفت بودیم با مردے از اصحاب رسول الله صلے الله علیه و آله وسلم که نام او مجاشع بود از بنی سلیم

مذہب امام ابو حنیفہ و صاحبیہ آنست کہ واجب ست بر ہر حر مسلم مقیم موسر و نزد شافعی و بروایتی از ابی یوسف سنت
موکدہ است و مشہور و مختار در مذہب امام احمد نیز ہمچنین ست و در روایتے از وے واجب ست بر غنی و سنت
ست بر غیر وے و در رسالہ ابن ابی زید کہ در مذہب مالک ست گفتہ کہ سنت واجبہ است بر کسے کہ استطاعت
دارد و آنرا آیا واجبہ موکدہ مراد داشتہ یا بسنت طریقہ مسلوک در دین و این معنی قریب ترست دلیل وجوب حدیثی
ست کہ ترمذی و ابو داؤد و نسائی از مخنف بن سلیم آوردہ کہ گفت بودیم ما بارسول اللہ صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم واقف بعرفات
پس شنیدم کہ میگفت ایہا الناس بر ہر بیت در ہر سال اضحیہ است و این صیغہ وجوب ست و در ہدایہ آوردہ کہ
آن حضرت فرمود صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم ہر کہ دریافت غنے و تضحیہ نکرد پس نزدیک نیاید مصلاے ما و باین
تشدید و تاکید جز در واجب نیاید و قول حق سبحانہ فصل لربک وانحر نیز دلیل آن مے آرند کہ مراد بصلوۃ عید اضحے
و نحر اضحیہ است بدلیل صیغۂ امر و بدلالت ترتیب و تفریع آن بر عطاے کوثر کہ اجل نعم و اعظم عطایاے الٰہی ست
و مراد بدان خیر کثیر ست در دنیا و آخرت و اما دلائل سنیت حدیث زید بن ارقم ست کہ احمد و ابن ماجہ آن را
روایت کردہ کہ پرسیدند یا رسول اللہ این اضحیہ چیست فرمود سنت ابیکم ابراہیم و دار قطنے از ابن عباس آوردہ
الفاق کردہ نشد مال در چیزے کہ افضل از نحیرۂ روز عید باشد و نیز آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم در وقت
اضحیہ خود فرمود این اضحیہ از من و از ہر کسے کہ اضحیہ نکردہ از امت من رواہ احمد و ابو داؤد و الترمذی پس معلوم شد
کہ در امت کسے ہست کہ اضحیہ نکردہ است و اضحیہ آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم او را کافی ست و این احادیث نزد
تامل نص در عدم وجوب نیست مگر آن حدیث کہ دار قطنی از ابن عباس آوردہ کہ آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم
فرمود سہ چیز ست کہ بر من فرض ست و شما را تطوع وتر و نحر و رکعتین فجر اگر بثبوت و صحت پیوندد اخ حدیث و بالجملہ
فعل آن حضرت رسالت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم دائمے بود و آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم ہرگز ترک اضحیہ
نکردے ترمذی از ابن عمر آوردہ کہ گفت اقامت کرد رسول خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم بمدینہ دہ سال و تضحیہ میکرد
و اضحیہ بضم ہمزہ و کسر آن و تخفیف یا و تشدید آن جمعہ اضاحی بتشدید و تخفیف یا آنچہ ذبح کردہ شود از چارپایہا بعد از نماز
عید اضحے تقربا الی اللہ از آنچہ جائز ست ذبح آن دران و تسمیۂ روز عید باضحے از جہت مشروعیت صلوۃ ست در وے
نزد ارتفاع نہار و مشروعیت ذبح بعد از وے و گوسفند دنبہ دار را ذبح کردے یعنے اگر گوسفند قربانی کردے ایام تشریق
کردے از جہت جودت و نفاست وے و ذبح بعد از نماز عید کردے و میفرمود ہر کس کہ پیش از نماز عید ذبح کرد
اعادت کند یعنے بجاے آن دیگر ذبح کند چہ آن عبادت نیست بلکہ گوشتے ست کہ برای اہل خویش حاصل کردہ و
احادیث صحیحہ درین باب بسیار ست و در ہدایہ میگوید کہ وقت اضحیہ میدر آید بطلوع فجر از یوم نحر و لیکن جائز نیست
مر شہریان را مگر بعد از گذاردن امام نماز عید را و اہل سواد و روستا را بعد از طلوع فجر جائز ست زیرا کہ بر ایشان نماز
عید نیست و عدم جواز جہت خوف فوت نماز ست بسبب تشاغل بذبح و این معنی مخصوص بشہر ست و میگوید اگر مضحے
در شہر باشد و اضحیہ در سواد جائز ست پیش از نماز بعد از طلوع آفتاب و در عکس این صورت جائز نہ زیرا کہ
معتبر مکان اضحیہ است و اگر شہرے خواہد کہ پیش از نماز اضحیہ کند بفرستد آنرا در سواد باین حیلہ درست فہمند
و میگوید اگر نماز عید را جمعے در مسجد محلہ گذارند و ہنوز در عیدگاہ نگذاردہ اند جائز ست از جہت صحت آن نماز

گفت نحر کن این را ایستاده و پای بسته چنانکه سنت محمد ست صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم و در صحیح بخاری آمده که ذبح کرد آنحضرت
صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم دو کبش شاخ دار را و نهاد پای خود را بر صفحه آنها و تسمیه کرد و تکبیر گفت و در روایتے گفت بسم اللہ
اللہ اکبر و اگر شتر را ذبح کنند نیز جائز ست ولیکن نحر در ابل افضل ست از جهت موافقت فعل رسول اللہ صلے اللہ علیہ وسلم
و سباح کرد است را که از هدے و ضحایا ے خویش بخورند و تزود کنند در غیر صورت مذکوره سابقا و در ابتدا ے اسلام
که در مردم تنگی و احتیاج بود نگاه داشتن گوشت قربانی بعد از سه روز حرام و منهی عنه بود و در آخر چون وسعتی و فراخے
در میان آمد رخصت کرد دران و فرمود بخورید و بخورانید و ذخیره کنید کذا جاء فی الصحیحین و نزد امام ابو حنیفه جائز ست اکل
از هدے تطوع و تمتع و قران زیرا که اینها دم نسک اند پس روا باشد خوردن ازان بمنزله اضحیه و بصحت رسیده که آنحضرت
صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم بخورد از لحم هدے خود و بنوشید از شوربا ے آن چنانکه گذشت ولیکن از هدایا ے دیگر که دما
و کفارات جنایت ست جائز نبود و آنکه از حدیث ناجیه اسلمی آمده که فرمود نحورے تو رفیقان تو ازان چیزے در هدایا
بود که آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم در احصار حدیبیه بعث کرده بود کذا فی الهدایه و گوشت هدے را گاه قسمت
میکرد و گاه میفرمود که هر کرا حاجت ست برا ے خود قطع کند ابو داؤد از عبد اللہ بن قرط آورده که گفت چون نحر کرد آنحضرت
صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم شتران را بفتادند آنها بر زمین تکلم کرد بکلمه خفیه که نفهمیدم من آنرا پس سوال کردم ازان
کسے که در پهلوے وے بود که چه فرمود آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم گفت فرمود هر که خواهد قطع کند برا ے خود قطعه
ازان و مصنف میگوید که بعض علما ازین قول حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم استدلال کرده اند بر جواز نهب و غارت
در نثار یعنے اگر یکے مالی را نثار میکند افتادن دران و غارت کردن آن جائز باشد ولیکن پوشیده نماند که آن حضرت
صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم رخصت و اباحت فرمود اگر مقصود جواز غارت ست بے اذن این استدلال تمام نیست و اگر
باذن ست هیچ اشکال نه و هر هدے که در عمره برابر بردے و بلکه رفتی و عمره گذاردے در مروه نحر کردے بخلاف آنکه محصر شد
در حدیبیه که همانجا نحر کرد و لیکن نحر البته در حرم باید و حدیبیه بعض او حرم ست و بعض او حل و هدے که در حج بودے
در منے نحر کردے چنانکه گذشت و این خود یکبار پیش نبود و در حدیث آمده که گفت رسول خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم
بمنے هذا منحر و کل منے نحر و گفت در عمره هذا المنحر یعنے مروه و کل فجاج مکه منحر و همه کوچهاے که در راه هاے او نحر ست
اخرجه مالک فی الموطا و اشارت هذا المنحر در منی بمکان مخصوص ست که منحر النبی ست و شک نیست که نحر دران مکان
افضل خواهد بود از غیر آن و ابن عمر شبانگاه هدے خود را از مزدلفه در آخر شب تا آورده شوند در منحر النبی و نحر کرده شوند
در انجا و اصل مکان برا ے نحر هدایا حرم ست و د و خصوص این امکنه اولے و افضل و اما هدے نذر جائز ست نحر
و ذبح آن در هر مکان و هرگز نحر هدے نکرد الا بعد از نماز عید و پیش از روز عید هم هدیے اخر نکردے و این بطریق اولے
چه هرگاه در روز نحر پیش از نماز عید جائز نداشت پیش از روز نحر نیز جائز نخواهد بود و نزد امام ابو حنیفه جائز ست
ذبح دم تطوع پیش از روز نحر و رسانیدن بحرم کافی ست و در روز نحر افضل امام متعه و قران مخصوص بروز نحر ست
زیرا که آن دم نسک ست پس مخصوص بود بروز نحر چنانکه اضحیه و نزد شافعی دم تطوع جائز نیست مگر در روز نحر و این امور
که مذکور شدند اجمعین بود در روز عید اول رمی جمرة العقبه دیگر نحر دیگر حلق دیگر طواف و حکم فوت این ترتیب در ما سبق
مذکور شد فقد ذکر **فصل** در قربانی پیغمبر صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم اختلاف ست ائمه را که قربانے واجب ست یا سنت

بعد ازان نعل وبیرا کہ قلادۂ اوست بجون وے بیالاید ورنگ کند وبر صفحہ وے زنند تا علامت باشد برانکہ وحشی ست
وبگذارد وکسے ازان جماعت کہ وے رفقاے وی باشند گوشت وبیرا نخورد چنانکہ مسلم از ابن عباس آوردہ نہ اغنیا وفقرا
چنانکہ ظاہر اطلاق حدیث ناظر وران ست بلکہ اگر جمعے اجنبی حاضر شوند گوشت آن را برایشان قسمت کند واین قول شافعی و
احمد واسحق ست ونزد ایشان ہر کہ بخورد ضمان دہد ہمان قدر کہ بخورد ونزد امام ابوحنیفہ ناخوردن مخصوص باغنیاست
واطلاق حدیث نیز محمول بران ست چہ تصدق بر فقرا بہتر ست ازان کہ آنرا برائے سباع بگذارند وآنہا میگویند کہ اہل
بوادے در دنبال ایشان میرسند ومنتفع مے شوند ولیکن این محتمل ست یقینی نیست ونیز این حکم مذکور نزد امام
ابوحنیفہ مخصوص ست بہدے تطوع واگر واجب بود بجاے آن ہدے دیگر گیرد واین مذبوح را ہر چہ خواہد کند بخورد
یا بفروشد یا تصدق کند وزرکشے درین باب اثرے از ابن عباس نقل کردہ ومختار از مذہب امام احمد ہمین ست ودر حدیث
ابن عباس کہ مضمون آن در متن مذکور ست حمل ہدے بر تطوع کردہ ولیکن نزد ایشان حکم واجب معین چنانکہ گوید
نذر کردم این ہدے معین را حکم تطوع نیست بخلاف انچہ بر ذمہ واجب ست از غیر معین چنانچہ بر قارن ومتمتع وطیبی
میگوید کہ این در انست کہ واجب گردانیدہ است بر نفس خود واما اگر تطوع باشد نحر کند وبخورد زیرا کہ بجرد تقلید از ملک
وے نمی برآید واین مذہب شافعی وجماعۂ از اہل علم ست ونزد بعض مالکیہ جائز نیست اصلا نہ در تطوع ونہ در واجب انتہی
وشتر وگاو را از ہفت کس ہدے میکرد واین متفق علیہ است میان ائمہ واحادیث صحیحہ بسیار درین باب ورود یافتہ
ودر حدیث ترمذی ونسائی اشتراک سبعہ در بقرہ وعشرہ در ابل آمدہ وگفتہ کہ قول اسحق ہمبرین ست ولیکن گفتہ کہ این حدیث
غریب ست نمی شناسم اورا مگر از وجہ واحد ودر ہدایہ از امام مالک آوردہ کہ اگر اہل بیت واحد زیادہ بر ہفت کس باشند
یکے کافی ست اما از اہل دو بیت جائز نبود ومباح میداشت رکوب ہدیرا در وقت حاجت آن مقدار کہ مرکوب دیگر بیابد
در صحیحین از ابی ہریرہ آمدہ کہ آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم مردی را دید کہ میراند بدنہ پس فرمود سوار شو آنرا گفت
این بدنہ است فرمود سوار شو آنرا گفت بدنہ است فرمود سوار شو وبلک شکاری وی ست کہ این کلمہ را در کرت ثانی فرمودہ
یا ثالث وترمذی از انس بن مالک آوردہ کہ در کرت ثالث فرمودہ یا رابع ویحک یا ویلک وگفت ہذا حدیث حسن صحیح
وگفت رخصت کردہ اند قومے از اہل علم از صحابہ وغیرہم در رکوب بدنہ اگر احتیاج سواری باشد واین قول شافعی واحمد
واسحق ست وبعض گفتہ اند سوار نشود دام کہ مضطر نشود بدان انتہی وقول امام ابوحنیفہ انیست ودر ہدایہ میگوید کہ ہر کہ
سوق کرد بدنہ را پس مضطر شد بسوارے سوار شود واگر مستغنی ست سوار نشود زیرا کہ چون آنرا خالص للہ ساخت صرف
عین آن یا منافع آن بنفس خود مناسب نباشد مگر نزد احتیاج وانچہ در حدیث آمدہ است کہ آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم
امر کرد بسوارے آن محمول بر حالت عجز واحتیاج ست واگر سوار شد بسبب سواری وی بدان نقصانے راہ یافت بر واست
ضمان آن نقصان واگر ہدے شیری داشتہ باشند نوشند وآب سر در پستان وے بیاشند تا شیر منقطع گردد واین بر تقدیری
کہ نزدیک بود بوقت ذبح واگر دور باشد بدوشد وتصدق کند واگر بحاجت خود صرف کند ضمان دہد انتہی وشتر را ایستادہ
ودست چپ بستہ نحر میکرد ودر وقت نحر تسمیہ وتکبیر میگفت وچون گوسفند را ذبح کردے پاے مبارک بر صفحہ گوسفند نہادے
سنت در ابل نحر ست ایستادہ ودست چپ بستہ نیزہ زدن میان حلقوم وسینہ کہ آنرا لبہ گویند ودر بقر وغنم ذبح ست
خسپانیدہ بر جانب چپ پاے کشادہ در صحیحین از ابن عمر آمدہ کہ وے بر مردے گذشت کہ شتر را نحر میکرد

وعده پس در مدینه در آمد والحمد لله علی اتمام النعمة ولنعمة الاتمام **فصل** + در بیان ذبائح + بدانکه ذبایحے
که تقرب آن ازین حیثیت که ذبح ست قربت وطاعت حاصل آید سه نوع ست یکی هدے ست که او را بحرم اهداء نمایند
همراه برند یا بفرستند دیگر اضحیه که آن را روز عید اضحیٰ قربانی کنند دیگر عقیقه که از برائے مولود ذبح کنند اگر گفته شود
که آیا نیست که چون ذبح کنند ولفقرا تصدق نمایند قربت حاصل شود وحال آنکه این نه هدیست ونه اضحیه ونه عقیقه جوابش آنکه
اشارت کردیم که مراد حصول قربت بنفس ذبح ست وازان حیثیت که ذبح ست ودر صورت که ذکر کرده شد نه چنین ست
چه اگر قسمت او را دادے نیز قربت که بجهت مواسات فقراست حاصل شدے فافهم ومصنف ازبرائے بیان هر یکی
ازینها فصلے علیحده عقد کرد اول در هدی گفت پیغمبر صلے الله علیه وآله وسلم ازبرائے هدے هم گوسفند فرستاد و
هم شتر واز جهت مهات مؤمنان گاو را هدے کرد چنانچه گذشت وادنائے هدے شاة ست واعلی شتر وگاو وچون
ذبح صیرفت هدے را برابر مے برد چنانچه سابقا معلوم شد وهر گاه که بعمره رفتے هم هدے را برابر بردے وسالے که
اقامت بودے هدے را در صحبت دیگران بگله فرستادے اما دران حالت چیزے از انچه بر محرم حرام شود بر وے
حرام نشدے یعنے اگر خود اقامت کردے وهدے بدست دیگران فرستادے محرم نشدے واحکام احرام بجا نیاوردے
چنانچه در صحیحین از حدیث عائشه رضی الله عنها آمده که گفت بافتم من قلاده های بدن پیغمبر را صلے الله علیه وآله وسلم بدست خود پس
آن حضرت صلے الله علیه وآله وسلم تقلید کرد واشعار نمود واهدا کرد آنرا بحرم وحرام کرده نشد بر آن حضرت صلے الله
علیه وآله وسلم چیزے از انچه که حلال کرده شد مر او را وطیبی گفته که این اهدا بدست ابوبکر صدیق رضی الله عنه بود که در سنه تاسع پیش از
رفتن آن حضرت صلے الله علیه وآله وسلم بحج رفت ودر حدیث دیگر از صحیحین صریح آمده که گفت عائشه رضی الله عنها بافتم من قلائد
بدن نبی را صلے الله علیه وآله وسلم از پشم رنگین که نزد من بود وفرستاد آن را همراه پدر من واین باتفاق ست میان
علما نعم اختلاف ست که تقلید هدے محرم میگردد یا نه نزد امام ابوحنیفه میگردد همچنانکه تلبیه ولیکن اگر همراه خود برد
وسوق کند اما اگر بدست دیگران بفرستد نه وطیبی گفته است که ابن عباس فتوے داد مر آن را که هدے فرستاد
وخود نرفت بوجوب احکام احرام تا برسد هدے بگله ونحر کرده شود واین قول که عائشه رضی الله عنها فرمود اشارت کرد بر رد قول
ابن عباس وعادت آن داشت که چون گوسفند هدے باشد تقلید کند ودر گردن آن چیزے بیاویزد که علامت هدے
باشد چنانچه در صحیحین از عائشه رضی الله عنها آورده که گفت اهدا کرد پیغمبر صلے الله علیه وآله وسلم یکبارے غنم را پس تقلید کرد آنرا
ونزد امام ابوحنیفه تقلید غنم مسنون نیست وحدیثے درین باب نیز نقل نمیکند که فرمود لا تقلد الغنم وترمذے نیز
حدیثے در تقلید غنم هدے آورده وگفته که عمل بر نیست نزد بعض اهل علم از صحابه وغیرهم که قائل اند بتقلید غنم واز ین عبارت
معلوم میگردد که بعضے از ایشان قائل نیستند بدان پس مذهب ابی حنیفه موافق قول این بعض ست ولابد چون بعضے
از صحابه برین باشند واین امرے نیست که باجتهاد دریافته شود بسماع از پیغمبر صلے الله علیه وآله وسلم خواهد بود وچون
شتر هدے کردے هم تقلید بودے وهم اشعار که شق سنام بعیر ست بطعن وبیان آن از پیش کرده شد وبا تحقیق
خلاف ابوحنیفه درین اشعار نیز کردیم ومصنف ذکر تقلید واشعار بقر نکرد واشعار مخصوص به بدنه است وبدنه نزد غیر امام ابوحنیفه
نزد امام ابی حنیفه شامل بقره نیز هست ولیکن این در هدے پیغمبر صلے الله علیه وآله وسلم بقر نبود مصنف
لفت [illegible] که چیزے از ان بر بدن مشرف شود آنرا فتح کنند

ونماز خفیف بود و در ربته اگر یکے کہ نزدیک بود دید و دیگرے کہ دور بودند دید دور نباشد و بعض گفتہ اند کہ اسامہ را آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم بکارے بیرون فرستادہ بود ازان ندید و مؤید این ست کہ ابو داؤد طیالسی از اسامہ مے آرد کہ گفت در آمدم بارسول اللہ صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم پس دید آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم صور منقوش در دیوار کعبہ پس فرستاد مرا تا دلوے از آب زمزم بیارم آب آوردم و بدان آب آن صور تہا را شست و محو گردانید کذا فی فتح الباری واما وقوف در ملتزم و آن مابین حجر اسود و باب کعبہ را گویند زیرا کہ التزام میکنند آنرا و مے چسپند بدان و مسافت مابین آن یکبیاع ست چنانکہ یک کف دست بر در باشد و دیگرے بر حجر در سنن ابو داؤد از عبد اللہ بن عمرو روایت میکند کہ پیغمبر صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم را دیدم کہ میان رکن یعنے رکن اسود کہ حجر اسود در وست و در کعبہ ایستادہ روے و سینہ را بر دیوار کعبہ نہادہ و ہر دو ذراع و ہر دو کف مبارک را بر دیوار کعبہ بسط کردہ و چون این را مطلق در وقت وداع کعبہ روایت کردہ اند بے تقیید بیک بار وز فتح این احتمال دارد کہ در سال فتح بودہ باشد و ہمانا کہ در ہر دو سال بودہ چہ مجاہد و شافعی و جماعتے از اعلام علما میگویند مستحب آنست کہ بعد از طواف وداع در ملتزم بایستد و دعا کند چہ ہیچ آفریدہ دران محل حاجتے را از حضرت رب العزۃ نخواست الا کہ حاجت وی روا باشد باین نقل بودن وے در حج تائید میباید اما وجود وے در فتح بر احتمال ست و چون نماز صبح بگذارد برابر کعبہ و دران نماز سورۂ والطور خواند بجانب مدینہ روان شد و مستحب ست کہ در وقت وداع کعبہ بر سر زمزم روند و سیراب کردند و روایت کردہ اند کہ آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم انچنین کرد و بنفس نفیس خود دلوے ازان بر کشید و بخورد و بقیۂ آنرا در چاہ انداخت و در وقت وداع پائے پس برود مستحسر امتیاکیا کذا فی الہدایہ و چون آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم در راہ مدینہ بمنزلے رسید کہ آن ارواحا میخوانند در شب جمعے از سواران او دید بر ایشان سلام کرد پرسید چہ کسانید گفتند مسلمانانیم شما چہ کسانید گفت من رسول خدایم زنی پیش آمد و کودک خود را از محفہ برداشت و پیش آورد و گفت یارسول اللہ این طفل را حج درست باشد فرمود آرے او را حج باشد و ترا کہ تعہد و تربیت وے میکنی نیز ثوابی باشد یعنے اگرچہ حج بروے واجب نیست و بدان مکلف نہ ولیکن اگر بکند صحیح ست چنانچہ حکم سائر عبادات صبی ست و صبی اگر در حالت صبا حج کند بعد از بلوغ حج واجب گردد و ہمچنین عبد بعد از حریت بخلاف فقیر بعد از غنا چون آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم بذی الحلیفہ رسید شب آنجا اقامت فرمود چنانچہ وقت آمدن نیز فرمودہ بود صباح بمدینہ روان شد و بجائیز بعض گفتہ کہ نزول وے صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم در ذی الحلیفہ اتفاقی بودہ نہ بقصد و صحیح آنست کہ بقصد بود تا مدینہ را بشب نہ در آید و عادت شریف در قدوم آوردن بمدینہ وقت چاشت بود و از قدوم آوردن بخانہ در شب نہی میفرمود و دوست میداشت کہ مسافر بعد از قدوم بیشتر خبرے بخانہ بفرستد تا اہل خانہ استعداد و تہیۂ قدوم وی بکنند چون مدینہ را دید بتصور عظمت و کبریاے الٰہی و ظہور آثار و قدرت نامتناہیے وے عز و علا و مشاہدۂ انوار و اسرار این بلدۂ طیبہ و ملاحظۂ شرف و بزرگے این مقام عالی سہ بار تکبیر گفت و بعد ازان بسنت مستمرۂ خود کہ در وقت در آمدن ببلد داشت و شکرانۂ اعانت و نصرت و اکمال دین و اتمام نعمت و رجوع بخیر و عافیت و وصول بمقر امن و سلامت گفت لا الہ الا اللہ وحدہ لا شریک لہ الملک ولہ الحمد وہو علے کل شئ قدیر آیبون تائبون عابدون ساجدون لربنا حامدون صدق اللہ وعدہ ونصر عبدہ وہزم الاحزاب

که بپرسم بلال را که آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم چند رکعت گذارد و این حدیث صریح ست در آنکہ دخول بیت از ان حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم در سال فتح مکہ بود و اگرچہ در بعض روایات صحیحین مطلق آمدہ بے تقیید بفتح یا بفتح چنانکہ صاحب مشکوۃ آوردہ است ولیکن بقرینۂ روایات صریحہ در تقیید آن بفتح محمول بران خواہد بود واللہ اعلم و آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم بعد از در آمدن فرمود کہ انے دخلت البیت بدرستی کہ من در آمدم خانۂ کعبہ را ودودت وان لم اکن فعلت و دوست میدارم کہ کاشکے نمیکردم این کار را و نمیدہ رآمدم انی اخاف ان اکون تعبت امتی من بعدے زیرا کہ من میترسم کہ در مشقت انداز م امت خود را کہ در آمدن در کعبہ بعد از من سنت شود و در ان تعب کشند ترمذے و ابو داؤد از عائشہ رضی اللہ عنہا آوردہ کہ گفت بیرون آمد رسول خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم از نزد من خشمناک پس ازان باز آمد غمگین پرسیدیم یا رسول اللہ چہ شد کہ مسرور بیرون رفتی و محزون باز آمدے فرمود کہ بکعبہ اندرون در آمدم و اگر پیش ازین میدانستم انچہ اکنون دانستم در نمی آمدم مے ترسم کہ امت من در تعب بیفتند و عائشہ رضی اللہ عنہا درخواست کرد کہ در کعبہ در رود فرمود کہ در حجر بکہ جای مہلہ و سکون جیم جائی ست در جانب شمال کعبہ و او را حجر ازان گویند کہ وی مجرور و متروک گشتہ از درون خانہ و بیرون افتادہ ازان دو رکعت بگذار کہ ہمچنان ست کہ در کعبہ گذاردہ زیرا کہ وے در اصل داخل بیت ست بعد ازان بیرون افتادہ و این قصۂ عائشہ رضی اللہ عنہا نیز دلیل ست بر آنکہ دخول کعبہ در سال فتح مکہ بود زیرا کہ این درخواست وے درین سال بود چنانکہ در حدیث صحیح آمدہ کہ گفت وے کہ نذر کردہ بودم کہ چون پروردگار تعالی کعبہ را بر رسول خود فتح کند شکرانۂ آنرا دو رکعت درون خانہ کعبہ بگذارم و چون فتح شد اذن بوفاے آن نذر ازان حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم درخواست کردم فرمود در حجر بگذار کہ وے در اصل بناے ابراہیم علیہ السلام داخل خانہ است و قوم تو بیرون کردند او را وقتیکہ بنا کردند کعبہ را الحدیث و چون مقصود مصنف درین فصل اثبات ہمین بود کہ قضیۂ در آمدن در کعبہ در سال فتح بود بہمین قدر از بیان اکتفا کرد و بر روایت بلال کہ مثبت نماز گذاردن ست در کعبہ راجح ست اقتصار نمود و نذکر روایت اسامہ کہ نفے نماز گذاردن آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم در کعبہ میکند تعرض نکرد و اختلاف بین الحدیثین و تطبیق آنہا را بیان نفرمود پس بدانکہ بخاری و مسلم از ابن عباس روایت کردہ اند کہ گفت خبر داد مرا اسامہ کہ پیغمبر صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم چون در آمد اندرون بیت دعا کرد در ہمہ نواحے آن و نگذارد نماز در روے تا بیرون آمد و چون بیرون آمد بگذارد در پیش بیت و فرمود ہذہ القبلۃ و ہم بخاری و مسلم از ابن عمر آوردہ کہ گفت گفت مرا بلال بگذارد چنانچہ در متن مذکور شد و از اسامہ نیز روایت کردہ شدہ است کہ گفت بگذارد اکنون در جمع و تطبیق میان دو روایت اسامہ چنانکہ در مواہب لدنیہ از احمد و طبرانے آوردہ گفتہ اند کہ اسامہ آنجا کہ اثبات کرد اعتماد نمود بر غیر خود و آنجا کہ نفے کرد اعتماد نمود بر علم خود پس حاصل آن شود کہ گفت میگویند نماز گذارد و اما من ندیدم فلا تناقض و امام نووے گفتہ کہ اجماع کردہ اند اہل حدیث بر اخذ بروایت بلال زیرا کہ وے مثبت ست و خبر مثبت مقدم ست بر خبر نافی زیرا کہ وے زیادت علم ست کہ بانافی نیست کما تقرر فے اصول الفقہ و تواند کہ چون در کعبہ در آمدند و در بستند ہر کس در ناحیۂ بایستاد و مشغول بدعا گشتند اسامہ آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم را در دعا دید بستر مشغول شد اسامہ در ناحیۂ از نواحے بیت و آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم در ناحیۂ دیگر و بلال چون قریب بحضرت صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم بود نماز گذاردن آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم را بدید و اسامہ چون در ناحیۂ دیگر مشغول بود ندید

درون کعبہ عثمان بن ابی طلحہ بن عبد العزی العبدری بفتح حاے مہملہ وجیم والآن ایشان را شیبی میگویند نسبت بشیبہ
کہ برادر این عثمان بود و مفتاح کعبہ از عہد قدیم بر دست ایشان بود و چون آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم بفتح مکہ
آمد عباس بن عبد المطلب التماس کرد کہ مفتاح کعبہ او را عطا نماید و منصب سدانت کعبہ را باسقایہ برای وی جمع کند
پس آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم علی مرتضےٰ رضؓ را بفرستاد تا مفتاح را از دست عثمان کشیدہ آورد پس این آیت
نازل شد ان اللہ یامرکم ان تؤدوا الامانات الی اہلہا علی مرتضےٰ را فرمود تا مفتاح را ہم بعثمان بسپارد و باوے
عذر خواہے کند چون علیؓ مفتاح را نزد وے برد وے گفت بزور بردے و ایذا کردے و این نرمے و عذر خواہی
چیست علی فرمود قرآن در شان تو نازل شدہ و این آیت را بروے برخواند عثمان ایمان آورد و گفت اشہد ان محمدا
رسول اللہ پس جبرئیل آمد و گفت تا این بیت بر روے زمین برپاست مفتاح و سدانت در اولاد ایشان ست
تا روز قیامت و چون عثمان وفات یافت کلید را بہ برادر خود کہ شیبہ نام داشت بسپرد و عثمان را پسرے بنود و در
روایت مسلم آمدہ کہ چون کلید را از عثمان طلبید عثمان نزد والدۂ خود رفت تا کلید از دست او بستاند و والدہ اش از
دادن ابا آورد و عثمان گفت واللہ کلید میدہے و اگر نہ شمشیر از کمر خود مے کشم پس کلید از دست مادر گرفت و بحضرت
آورد و حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم بدست مبارک خود بکشاد و ابن سعد در طبقات خود از عثمان بن طلحہ آوردہ کہ
گفت عادت در جاہلیت چنان بود کہ در کعبہ را جز در روز دوشنبہ و پنجشنبہ نمی کشادند روزے آن حضرت صلی اللہ
علیہ وآلہ وسلم نزد من آمد و التماس و کشودن کرد تا با جماعہ در کعبہ در آید من باوے درشتی کردم و سخت گفتم وے
صبر کرد و حلم ورزید پس تبسم کرد و گفت یا عثمان زود باشد کہ این مفتاح را در دست من بینے تا ہر جا کہ خواہم آنرا بہم من گفتم
مگر قریش دران روز ہلاک شوند و خوار گردند از ان روز این کلمہ در دل من نشست کہ رجوع امر بوے خواہد بود و چون
روز فتح آمد گفت یا عثمان کلید بیار آوردم و از دست من بستد و ہم بدست من داد گفت بگیر تا روز قیامت نستاند
او را از دست شما مگر ظالمی و فرمود یا عثمان امین میگیرم شما را بہ بیت خدا بخورید از انچہ برسد بہ شما از بن بیت یا عثمان
نگفتہ بودم ترا کہ روزے ببینے کہ این کلید در دست من ست و می نہم آنرا در دست ہر کہ خواہم گفتم بلے اشہد انک
رسول اللہ و بالجملہ آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم درون کعبہ در آمد و اسامہ و بلال و طلحہ نیز با آن حضرت صلی اللہ
علیہ وآلہ وسلم در آمدند فاجافوا علیہم الباب ملیا پس بر بستند در خانہ کعبہ را ساعتے مدید از زمان ثم فتحوا پس بکشادند
در را فبادرت الناس پس مبادرت کردم من مردم را و زود رسیدم بایشان قال گفت ابن عمر فوجدت بلالا علی
الباب پس یافتم بلال را بر در گفتم این صلے رسول اللہ کجا نماز گذارد پیغمبر خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم در درون
کعبہ قال بین العمودین المقدمین گفت میان دو ستون پیش و در رواقے آمدہ کہ گردانید یک عمود را از دست چپ خود
و دو عمود را از دست راست و سہ عمود را پس پشت خود و بود خانہ کعبہ دران روز بر شش عمود و در تاریخ مکہ مذکور ست
کہ معاویہ از ابن عمر پرسید کہ کجا گذارد رسول خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم درون کعبہ گفت بگذارد آن میان خود و میان دیوار
دو ذراع یا سہ و گویند کہ چون کسے خواہد کہ قدم بر قدم مصطفےٰ صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم بایستد بر سہ ذراع از دیوار بایستد
و اگر کمتر ازین باشد زانو ہا یا دستہا یا روے او در مکان قدم آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم باشد یعنے از
در کہ در آید راست بجانب دیوار کعبہ برود و درین مقام بایستد قال گفت ابن عمر نسیت ان اسالہ کم صلے فراموش کردم

نیست انما ہو منزل نزلہ رسول اللہ صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم وی منزلے بود کہ اتفاقاً فرود آمد رسول خدا صلے اللہ علیہ و آلہ وسلم وروے رواہ البخاری ولیکن پوشیدہ نیست کہ چون آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم نزول کرد وروے اگرچہ نہ بر سبیل تنسک وتعبد بود اتباع وے صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم مستحب ومستحسن باشد وآوردہ اند کہ خلفای راشدین رضوان اللہ علیہم اجمعین نیز آن راسیکردند وامام محمد در موطائے آوردہ کہ امیر المومنین عمر شبگذارد وظہر وعصر ومغرب وعشا بالمحصب بگزارے ودر آمد مکہ را در شب وطواف میکرد بہ بیت ومیگوید کہ این بہتر ست واگر نکند ہم لازم نمی آید چیزے بروے وقول ابی حنیفہ رحمہ اللہ نیست انتہی وغالب آنست کہ توقف واہمال آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم تا وقت عشا بجہت اعتماد عائشہ رضی اللہ عنہا بود تا اگر این نمی بود شاید کہ وقوف کمتر ازین نیز میکرد وچون این بندۂ ضعیف عبد الحق بن سیف الدین دہلوے قادرے صاحب این تالیف در خدمت شیخ اجل امام اکرم عبد الوہاب المتقی القادرے الشاذلے رحمۃ اللہ علیہ رحمۃ واسعۃ از منے بمحصب آمد نماز ظہر در ہمیں مقام گذاردند وبخواب رفتند ونماز دیگر نیز ادا نیافت شیخ فرمود اکنون برآنید اینقدر در احراز سعادت اتباع درین باب کافی ست وفرمودند یکفی نبذۃ انشاء اللہ تعالے وبعض میگویند از سنن حج وتمام مناسک اوست چہ پیغمبر صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم در منے فرمود انا نازلون غدا بدرستی کہ ما فرود آئیدگانیم فردا انشاء اللہ تعالی بخیف بنے کنانہ حیث تقاسموا علے الکفر آنجا کہ بکفر گیری سوگند خوردہ وعہد گرفتہ بودند کافران بر کفر ومراد بخیف بنے کنانہ ہمین محصب ست چہ قریش وبنی کنانہ آنجا سیان خود سوگند خوردند وعہد بستند کہ بانبے ہاشم وبنے المطلب ہمچنین ست در نسخہائے کتاب ودر بعض روایات بنی عبد المطلب یافتہ میشود واول صحیح ترست ومطلب برادر ہاشم ست عم عبد المطلب آنہا ترش نکنند ومناکحت ومواصلت ومبایعت ننمایند تا آنوقت کہ رسول علیہ السلام را تسلیم ایشان کنند وتحقیق وتفصیل این بحث در اواخر کتاب در فصل جہاد وآداب آن بیاید انشاء اللہ تعالی وحضرت رسالت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم نزول در محصب قصد کرد کہ شعائر اسلام ظاہر کنند در آن محل کہ ایشان شعائر کفر ظاہر کردند وشکر نعمت وفضل حق کہ او را عطا کرد بجا آرد وطبرانی در اوسط از عمر رضی اللہ عنہ آوردہ کہ گفت از سنت ست نزول بابطح در شب ہنگام روز نفر ونیز امر میکرد دوے رضی اللہ عنہ بتعجیب در شب نفر در ہدایہ میگوید کہ اصح آنست کہ نزول درین مکان سنت ست واز مناسک حج ست زیرا کہ نزول آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم درین مکان بعقب بود واز برائے نمودن بمشرکان لطیف صنع وکمال قدرت حق را جل وعلا کہ باوے کرد بعد ازان سنت شد چنانکہ رمل در طواف کرد از برائے اظہار جلادت وشجاعت مر مشرکان را پس ازان سنت شد انتہی واللہ اعلم **فصل**

در دخول خانۂ کعبہ ووقوف در ملتزم بعد از طواف وداع جماعتے از علما وفقہا برانند کہ رسول اللہ صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم در حالی کہ حج کرد در اندرون کعبہ رفت ورفتن باندرون کعبہ از سنن حج ست اما احادیث وآثار دلالت بران نمیکنند کہ دخول وے صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم در کعبہ درین سال کہ حج کرد نبود بلکہ در سال فتح مکہ بود کہ سال ہشتم از ہجرت ست ودر بعض روایات صحیحین ثابت ست کہ ابن عمر گفت دخل رسول اللہ در آمد پیغمبر خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم یوم فتح مکہ در روز فتح مکہ علے ناقۃ لاسامۃ سوارہ بر ناقہ کہ مر اسامہ بن زید را بود حتے انا خ بفناء الکعبۃ تا آنکہ بنشاند ناقہ را در صحن خانہ کعبہ فدعا عثمان بن طلحۃ پس خواند آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم عثمان بن طلحہ را الیاتی بالفتاح تا بیارد کلید در کعبہ را فجاء بہ فتح پس آورد عثمان بن طلحہ کلید را وبکشاد در کعبہ را فدخل النبی پس در آمد پیغمبر خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم

درآمدن وقت ظهر یعنی بعد از زوال چنانچه در بعض روایات آمده و این منافات ندارد با آنکه ظهر در محصب گذارد یعنی
رسید و نفر نمود و بمحصب نزول فرمود و گذارد ظهر در وے اما مشکل آنست که حدیثے دیگر در صحیح بخاری و مسلم از انس
آمده که پرسیدند او را که خبر ده ما را که کجا گذارد رسول خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم عصر را یوم النفر گفت بالبطح و ظاہرش آنست
که اول نمازے که در محصب گذارد عصر بود و گذاردن ظہر در منے بود و عجب که در اینجا شراح در بیان منافات و تطبیق چیزے
تکلم نکرده اند فقیر بر وبا لجملہ عشارا در محصب گذارد و اندکے از شب بخسپید و چون بیدار شد سوار گشت و بکعبہ رفت و طواف
وداع کرد و این طواف واجب ست بر غیر اہل مکہ نزد امام ابو حنیفہ و امام احمد و صحیح از مذہب شافعی نیز ہمین ست از جہت
حدیثے که احمد و مسلم از ابن عباسؓ آورده که گفت بودند مردم که میرفتند بہر جانب پس گفت رسول خدا صلے اللہ علیہ
وآلہ وسلم که نفر نکند هیچ یکی تا آنکہ باشد آخر عہد وے ببیت و این حدیث صحیح ست بلکہ بعض گفته اند که مشہور ست و اگر
فوت شود جبر کرده شود بدم و نزد امام مالک سنت ست و چیزے نیست در ترک او و فرض نیست باتفاق و درین
طواف رمل نکرد و لیکن رکعتین طواف کرد چه آن وظیفه طواف ست مطلقا و اجباکان او نفلا و بجارے از زہری
بطریق تعلیق آورده که گفت طواف نکرد رسول خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم ہرگز مگر آنکہ گذارد برائے وی رکعتین و آثار
صحابہ نیز ہمچنین آمده و بعض گفته اند که نماز فرض بعد از طواف کفایت میکند از ان اما اتباع در انست و طواف وداع
اگرچه واجب ست و لیکن از حائض ساقط ست اگر طواف زیارت کرده است و در صحیحین از عائشہؓ آمده که بعد ترین روز
صفیہ حیض کرد و خبر بحضرت پیغمبر صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم رسید فرمود نگاہداشت ما را یعنے ما را چند روز باید ایستاد و توقف
کرد تا وے پاک شود و طواف وداع بکند پستر فرمود طواف افاضہ کرده است گفتند بلے یا رسول اللہ کرده است فرمود
پس حاجت نیست که طواف وداع کند و عائشہؓ چون عمرہ نگذارده بود گفت من در نفس خود وغدغه ے یابم که شما حج و
عمرہ باز گردید و من تنہا حج گذارده باشم بے عمرہ مرا اجازت دہ که عمرہ بگذارم پس درین شب رغبت کرد که عمرہ بگذارد
او را اجازت داد و برادر او را عبد الرحمن باوے فرستاد تا تنعیم که بیرون حرم ست و شرط ست که احرام عمرہ از بیرون حرم بود
رفتند و احرام بست و بکعبہ آمد و عمرہ تمام کرد و ہنوز شب تمام نشده بود که از اعمال عمرہ فارغ شد بمحصب رجوع کرد پیغمبر
صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم فرمود فارغ شدید گفتند آرے پس ندا فرمود بر حیل و ہمہ رحلت کردند پیغمبر صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم
بطواف وداع رفت و از انجا از اہل مکہ از کدا بضم کاف مقصور از زباب شبیکہ بضم شین معجمہ و فتح با مصعد المدینہ روان شد
برخلاف راہے که بآن درآمده بود که اعلاے مکہ باشد بعادت شریف وے که در اختلاف طریق درآمدن و
برآمدن بود و نکات و وجوہ آن در فصل نماز عید گذشت و بعض در اینجا گفته اند در آمدن از جانب علو برائے
تعظیم مکان و اعلاے شان وے بود و برآمدن از جانب سفل بجہت تحزن بر فراق بیت کرد و گویند که
سنت ابراہیم علیہ السلام نیز ہمچنین بود و مصنف کلامے متعلق بنزول آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم
بمحصب که مقدم برین کلام ذکر یابست کرد اعاده کرده فضل را بدان تمام کرد و گفت و در تحصیب یعنے نزول آن حضرت
صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم در محصب اختلاف ست علماء را بعض میگویند امرے اتفاقے بود که ابو رافع اتفاقا خیمہ
آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم را آنجا زد و از آداب و سنن حج نیست و مذہب ابن عباسؓ برین ست
گفته است و شے التحصیب لیس بشے یعنے فرمود آمدن آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم در محصب چیزے نیست

اشارت ست از رب رحیم و اعلام از رسول کریم که بنده چون حق خدمت و طاعت بجا آورد و نفس را در بوتهٔ ریاضت مجاهده
بگداخت آخر وے آسایش و راحت ست و از بند کلفت و محنت آزاد و به آثار رحمت و مغفرت فائز خصوصاً درین عبادت
عظمی حج کز منتج و مثمر نهایت عفو و مغفرت ست و در روز اول بجهت کثرت مشاغل اعمال که در پیش داشت نه ایستاد و این
نکته را با قاضی علی بن شیخ جار الله که استاد صحیح بخاری این فقیر بود گفته شد فرمود ما احسن هذا و با جماعه صنادید و اکابر علمای
مکهٔ معظمه که در ان محل حاضر آمده بودند عرض کرد همه استحسان نمودند تحسین فرمودند والله اعلم و آن حضرت صلے الله علیه
وآله وسلم تعجیل نکرد در نفر یعنے برآمدن از منے و یوم النفر به فتحتین روز سوم عید اضحی و لیلة النفر آن شب که حاجیان از منے
بار کنند کذا فی المهذب و در غالب برآمدن و روان شدن از عرفات را افاضه گویند و از مزدلفه دفع و از منے نفر و تعجیل
در نفر که برآمدن بعد از دو روز از روز نحر که دوازدهم ست نیز جائز ست و بعد از طلوع فجر روز سیزدهم جائز نیست نفر از جهت
دخول وقت رمی اگر برآمدنی ست پیش ازان برآید ولیکن تاخیر در روز چهارم افضل ست و لهذا آن حضرت صلے الله علیه
وآله وسلم تاخیر نمود و تعجیل نکرد بلکه سه روز تمام که روز نحر و دو روز بعد از وے باشد انجا اقامت فرمود و بعضے از روز
چهارم که روز سیزدهم و آخر ایام تشریق ست و چون عرفه درین سال روز جمعه بود آن سه روز که اقامت در منی کرد روز شنبه
و یکشنبه و دوشنبه بود و روز چهارم روز سه شنبه که درین روز بعد از ظهر رمے کرد بخلاف روز های سابق که پیش از ادای
صلوة ظهر کرده بود چنانکه مصنف گفت و نزد ابو حنیفه اگر درین روز چهارم رمے پیش از زوال کند بعد طلوع فجر نیز جائز ست
و این استحسان ست و نزد صاحبین جائز نه قیاس بر ایام دیگر و نیز تفاوتے نکند درین روز روز های دیگر ست در رخصت
نفر ست پیش ازان و چون بایستاد و نفر نکرد در حکم وقت رمے این روز بروز های دیگر برابر باشد و مذهب ابو حنیفه
مرویست از ابن عباسؓ و نیز میگویند که چون ظاهر شد اثر تخفیف درین روز در اهل ترک رمی ظهور آن در عدم تعیین وقت
بطریق اولے باشد و از امام احمد در روایتے انچنین ست اما این روایت ازوے مرجوح ست و راجح بعد از زوال
روان شدن و در محصب بضم میم و فتح حاے مهمله و فتح صاد مهمله مشدده که مکانے ست بیرون مکه و تسمیهٔ وے بدان بجهت
کثرت حصبا یعنے سنگریزه است در وے و آنرا ابطح نیز مے خوانند و ابطح سیل واسع که در وے سنگریزه های
دقیق باشد چنانکه در وادیها و رودها مے باشد و مکه را که بطحا و ابطح نام ست هم ازینجاست و خیف بنی کنانه نیز همین جا را
گویند آنجا نزول فرمود جهٔ ابو رافع که مولاے آن حضرت صلے الله علیه وآله وسلم و کماشته و عهده دار بار خانهٔ وے بود
آنجا فرود آمده بود و خیمهٔ رسول را صلے الله علیه وآله وسلم انجا زده بود برحسب اتفاق و رای خود نه بر مقتضای امری
از آن حضرت صلے الله علیه وآله وسلم چنانکه مسلم از ابی رافع آورده که گفت امر نکرد مرا رسول خدا صلے الله علیه وآله وسلم
که نزول در ابطح کنم و قتیکه بیرون آمد از منے ولیکن بطبع خود آمدم و قبه شریف در انجا زدم پس آن حضرت صلے الله علیه
وآله وسلم آمد و نزول کرد و ظهر و عصر و مغرب و عشا را آنجا بگذارد و مصنف در اول گفت که بعد از ظهر رمے کرد و روان شد
و در مواهب لدنیه نیز انچنین آورده و ظاهرش انست که مراد بعد از ادای نماز ظهر باشد بقرینهٔ قول او سابقاً در رمے
دو روز اول که پیش از ادای صلوة ظهر سوے جمرهٔ اولے آمد پس نماز ظهر در منے کرد و اینجا میگوید که نماز ظهر در محصب گذارد و
همچنین آمده است در صحیحین از انس که گفت گذارد رسول خدا صلے الله علیه وآله وسلم نماز ظهر و عصر و مغرب و عشا در محصب
پس ازان جواب رفت پستر سوار شد بجانب بیت یا رب مگر مراد بقول مصنف بعد از ظهر رمے کرد آن باشد که بعد از

اول بوسے برسند و رمی جمرات پیادہ اگر عذرے نباشد افضل و احب ست و آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم در روز نحر کہ از مزدلفہ آمد سوارہ کرد و درین ایام پیادہ چنانکہ معلوم شد ہفت سنگریزہ بینداخت و با ہر سنگی تکبیر میگفت در اخبار آمدہ است کہ چون ابراہیم اسمعیل را علیہما السلام بذبح کردن میبرد شیطان اسمعیل را وسواس میکرد پس وی شیطان را سنگ میزد و از خود میراند و آن درین مواضع بود بعد ازان سنت شد و مذبح اسمعیل موضعے ست در جانب فوق منی و آنچہ در عوام مشہور ست آنجا سنگے ست از میان ترقیدہ و گویند کہ ابراہیم کاردے بران زد ازان ترقید اصلی ندارد و صحیح نیست و چون از رمی فارغ شد چند گامے از محل رمی پیشتر شد تا بمکان سہل رسید کہ آنجا سنگستان نیست و سہل زمین نرم را گویند کہ آنجا سنگ نبود و ہند حزن برابر و مستقبل قبلہ بایستاد و دعا کرد و چندان زان کہ کسے سورۂ بقرہ خواند و دعا خواندن بود بتطویل قیام درین مقام برائے دعا مستحب ست و بعضے از غربا چندان می ایستادند کہ پایہائے ایشان آماس میکرد و چون از دعا فارغ شد بمجرہ وسطے کہ پایان تر از دست در جانب مکہ آمد و ہمچنین طریق ہفت سنگریزہ با ہر یکے تکبیر رمے کرد و ازانجا بر راہ دست چپ روان شد چند گامے در میان وادیے کہ در وسطے منی ست رفت و آنجا بایستاد و دعا کرد بتطویل قیام فرمود و ایستادن و دعا کردن دران موازنہ اول و نزدیک بآن و روان شد تا پیش جمرۃ العقبہ آمد و آنجا بر ابرو مقابل جمرہ ایستاد و کعبہ را از دست چپ و منی را از دست راست داشت و در صحیح بخاری از ابن مسعود آمدہ کہ چون وے رضی رمی جمرۂ کبرے کرد کعبہ را از دست چپ داشت و منی را از دست راست و گفت سوگند بخدائی کہ نیست خدا جز او اینجا مقام کسی ست کہ فرستادہ شدہ است بروے سورۂ بقرہ و تخصیص سورۂ بقرہ بجہت آنست کہ معظم احکام مناسک در وست کذا قال الکرمانی و ہفت سنگریزہ با تکبیر رمے کرد و در ساعت بے توقف بازگشت و درین محل دعا نکرد و این نایستادن و دعا نکردن را نزد این جمرہ دو وجہ میگویند یکے آنکہ اتفاقاً نزد آن جمرہ از دحام عظیم بود و جاے ایستادن نبود از جہت نہ ایستاد و در روز نحر از مزدلفہ آمد و در ہیچارے کرد نیز ہمین عذر بود و چون ایستادن و دعا کردن در ہیچ مقام از انحضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم بوجود نیامد بعد از وے سنت شد مراست را ہر چند آن علت نباشد باآنکہ جزم نیست کہ علت ہمین بود شاید چیزے دیگر بودہ باشد چنانکہ گفت وجہ دوم آنکہ دعاے این عبادت کہ رمے ست در صلب عبادت و درون وے کہ در جمرۂ اولی دو سطے وقوع یافت کردہ بود و دعا در صلب عبادت افضل ست از انکہ در پے عبادت و بعد از وے کنند ہمچنین در نماز غالب دعوات آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم در آخر تشہد میبود پیش از سلام کہ ہنوز در نماز میبود و شیخ ابن الہمام گفتہ کہ روایات متظافر و متوافق اند کہ آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم در رمے جمرۂ عقبہ نایستاد و حکمتے در تخصیص وقوف و دعا بجمرتین غیر این جمرہ ظاہر نمیشود و ہمین تخیل کردہ میشود کہ در روز اول مشاغل بسیار بود از ذبح و حلق و افاضہ بمکہ از نیجہت نایستاد ولیکن این معنی منعدم ست در ایام دیگر مگر آنکہ گفتہ شود کہ جمرہ عقبہ در طریق ست و وقوف در آن موجب قطع سلوک طریق میگشت بر مردم و باعث شدت از دحام ایستادگان و گذرندگان مے شد و مفضی میگشت بضرر عظیم بخلاف باقی جمرات کہ آنہا در میانۂ راہ واقع نیستند بلکہ در گوشہ انداز راہ انتہی و قتی کہ کاتب حروف عبد الحق بن سیف الدین عفا اللہ عنہ باتیان این عبادت مشرف بود بے سابقۂ تامل و تفکر بطریق ذوق و الہام نکتہ درین باب در دل ریخت امید کہ بر صواب باشد و آن اینست کہ عدم توقف در رمے جمرۂ اخیر و ترک جہد و مشقت در ایستادن و دعا کردن در ہیچا بجہت آن بود کہ چون در دو جمرۂ اولی بر دو رحمت بایستاد و خدمت کرد و تعب و مجاہدہ کشید در آخر فائز بعفو و مسامحہ و مسالمہ گشت پس

آمدن وطواف کردن وبرسقایه وزمزم آمدن وبرسر ایشان ایستادن وآب خوردن اینہمہ افعال بجا اوردن و
رجوع بمنے در وقت ظہر آوردن درین فصل از بحر اے امکان عادے بیرون باشد وہیچکس ترا از معجزات نشمرده
پس لابد نماز پیشین در مکہ گذاردن قریب تر وراجح تر باشد ہیچم آنکہ چون ہر دو حدیث تعارض کردند لابد حمل بر نماز کردن
در مسجد حرام اولی باشد بحجت ثبوت مضاعفت فرائض در وے و بعضے از علما ترجیح حدیث ابن عمرؓ میکنند چہ اینحدیث
متفق علیہ است ودرین حدیث اضطرابے نیست یعنے حدیث مضطرب در مقدمہ کتاب معلوم شدہ وحدیث عائشہؓ
مضطرب آمدہ در چند جائیکے در وقت طواف کہ در روایتے از وے آمدہ کہ طواف زیارت کرد نہار او در روایتی دیگر تا خیر
کرد آنرا تا شب ودر روایتے در آخر روز پس معلوم شد کہ وے وقت افاضہ را ضبط نکردہ ونہ مکان صلوۃ را ونیز
رجال اسناد آن یعنے حدیث ابن عمرؓ در بخاری ابو نعیم وسفیان وعبد اللہ ونافع ودر مسلم محمد بن رافع وعبد الرزاق و
عبد اللہ بن عمر ونافع وایشان اعظم واجل اند وحدیث عائشہؓ از روایت محمد بن اسحق از عبد الرحمن بن القاسم ابن
اسحق مختلف فیہ است در احتجاج ودر وے تصریح بسماع ہم نیست بلکہ عنعنہ است وحدیث سماع از عنعنہ قویتر باشد
پس متقدم نشود بر حدیث ابن عمرؓ کہ مبنی بر سماع ست کذا فی المواہب اللدنیہ وشیخ ابن الہمام گفتہ حق آنست کہ
وے محتج بہ است ولہذا منذری در مختصر خود گفتہ کہ ہو حدیث حسن ونیز شیخ ابن الہمام گفتہ کہ اگر تکلف کنیم جمع بین الحدیثین
را گوئیم کہ بمکہ گذارد وحمل کنیم گذاردن را بمنی بر اعادہ بسببی کہ مطلع گشت آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم بران کہ
موجب نقصان بود در انچہ ادا کرد اولا انتہی واللہ اعلم پس چون از مکہ بمنی مراجعت فرمود شب انجا بیتوتت کرد
بیتوتت در منی ایام تحر واجب ست نزد جمہور ونزد امام ابو حنیفہ ودر روایتی از شافعی واحمد سنت ودوجوب دم بترک
آن وعدم آن مبنی برین خلاف ست ومعتبر در مبیت اکثر لیل ست ودلیل عدم وجوب حدیث ابن عمرؓ ست
کہ در صحیحین آمدہ کہ عباسؓ بن عبد المطلب اذن طلبید از ان حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم کہ بیتوتت کند بمکہ
در لیالی منی از جہت سقایہ کہ منصب وی بود پس اذن داد آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم اورا واگر بیتوتت
در منی واجب بودے اذن ندادے در ترک واجب وجمہور گویند کہ اذن عباسؓ بجہت ضرورت سقایہ بود واگر
این ضرورت یا مانند آن نباشد جائز نباشد ترک آن ونیز بعض روایات بلفظ رخصت آمدہ واز ینجا معلوم شود
کہ عزیمت خلاف آنست وبعض ہمین حدیث استیذان عباسؓ را دلیل بر وجوب کردہ اند چنانکہ مذہب جمہور ست
زیرا کہ اگر واجب نبودے طلب اذن در کار نبودے واین چیزے نیست زیرا کہ مخالفت سنت نزد ایشان
امرے خطیر بود خصوصاً درین مقام کہ مستلزم مجانبت سائر ناس وترک ملازمت حضرت رسول ست صلی اللہ
علیہ وآلہ وسلم پس استیذان برای اسقاط اسامی ست کہ در ترک سنت ست ودر ہدایہ میگوید کہ بیتوتت بمنے
از مناسک وافعال حج نیست ومقصود لذاتہ نہ بلکہ از جہت آنست کہ سہل گردد بروے رمے در ایام آن واگر در
غیر منے بیتوتت کند ودر روز برائے رمے حاضر شود لازم نیاید چیزے ولیکن مکروہ است بجہت ترک متابعت
فعل آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم وعمر فاروقؓ تادیب میکرد بر ترک آن وروز دیگر بعد از روز نحر انتظار کرد
تا آفتاب زوال نمودہ پیادہ پیش از ادائے صلوۃ ظہر در احادیث ہمین قدر آمدہ کہ چون زوال کرد آفتاب
سوی جمرۂ اولے آمد وجمرۂ اولے جمرۂ است کہ بمسجد خیف نزدیکتر ست از دو جمرۂ دیگر وچون از مزدلفہ بیایند

وآثار واخبار در فضل وکرامت وخواص وے بسیار آمدہ وچون آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم بعد از طواف بچاہ زمزم آمد ایشان یعنے عباس واولاد وے آب میکشیدند زیرا کہ سقایۂ بیت بدست ایشان بود فرمود آب بکشید اے پسران عبد المطلب زیرا کہ اگر نہ آن بودے کہ کسان برشما غلبہ کردندے من خود فرود آمدمے وآب از چاہ بر کشیدمی وشمارا بر سقایت اعانت کردمے از جہت فضل وبرکت وبزرگے اینکار یعنے اگر من این را نکنم بعد از من سنت گردد برامت من ومردم ہمہ باین کار بقصد اتباع من دست زنند وبر شما غالب آیند ونوبت بشما نرسد واین منصب بزرگ از دست شما برود پس اولاد عباس یکدلو بروے صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم عرض کردند تناول کرد ایستادہ وایستادن وے در حالت شرب برای بیان جواز بود تا بدانند کہ آب ایستادہ خوردن جائز ست وحرام نیست اگرچہ افضل نشستہ خوردن است یا بجہت ضرورت وحاجت بود کہ از جہت کثرت ازدحام جای نشستن نبود یا ضرورتے وحاجتے دیگر واللہ اعلم وبعض گویند کہ ایستادہ آب خوردن مخصوص باب زمزم وآب بقیۂ وضوست طرز انجام ست کہ باید تحقیق این بحث در آخر کتاب انشاء اللہ تعالے ومخاری از ابن عباسؓ آمدہ کہ رسول خدا صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم بسقایۂ عباس آمد وآب طلبید عباسؓ بپسر خود فضلؓ گفت یا فضل برو ومادر خود را برای رسول خدا صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم آبی از نزد وے بیار فرمود از ہمین آب بدہ گفت یا رسول اللہ مردم دستہای خود درین آب میاندازند فرمود بدہ از ہمین آب بستر از ان آب خورد پستر بزمزم آمد وایشان مردم را آب میدادند ومشقت میکشیدند فرمود بگذارید اینکار را کہ این عمل صالح ست فرمود اگر ترس غلبۂ مردم نمی بود بر شما ہر آئینہ فرود مے آمدم وازینہا دو سبب معلوم شد یکے ترس غلبۂ مردم بر عاتق خود وپیغمبر صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم درین طواف بر راحلہ سوار بود وسبب سوار شدن بعض میگویند کثرت از دحام بود ودر طواف قدوم نہ اینقدر بود یا سبب اشراف بر مردم بود تا مجموع حاضران کہ درین طواف مجموع تر از طواف اول بودند وبرا مشاہدہ کنند وطواف بیاموزند واداب واحکام آنرا معلوم کنند وبعض میگویند در پاے مبارک رحمتی بود ودردے داشت از روے ضرورت سوارہ طواف کرد ودر زمان کمے باز گشت ونماز ظہر را در منے گذارد وہمچنین در حجین از ابن عمرؓ مرویست گفت رافع کہ ہمچنین میکرد ابن عمرؓ ومیگفت کہ عمل آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم ہمچنین بود ودر صحیح مسلم بروایت دیگر از عائشہؓ وجابرؓ ثابت ست کہ نماز ظہر را در مکہ گذارد وہمچنین ست در کتب سنن از حدیث طویل جابر وچون ہر دو حدیث صحیح ست وشک نیست کہ در نفس الامر یکے از ان وہم ست وترجیح یکے بر دیگرے از حیثیت صحت میسر نبود بوجوہ دیگر ترجیح نموده اند چنانکہ گفت وبیشتر علما این روایت مسلم را ترجیح کردہ اند اگر در مکہ گذارد وچہ این حدیث را دو صحابی روایت کردہ اند جابر وعائشہؓ وآن حدیث صحیحین را یکی ابن عمر ولاجرم حدیث متعدد راوے قوت پذیرد وجہ دوم آنکہ عائشہؓ از دو یعنے از ابن عمرؓ بلکہ از جمیع ناس در اطلاع بر احوال اخص بود بر سول خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم واعلم باحوال او سوم آنکہ جابرؓ سوق کرد حدیث حجۂ آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم را از اول تا آخر بر وجہ اتم واکمل وحفظ نمود این قصہ را وضبط کرد آن را بخصوصیات وجزئیاتش حتے امور یرا کہ متعلق بمناسک ہم نبودند چنانچہ نزول آن حضرت صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم در طریق مزدلفہ وبول ووضو بروجہ تخفیف وہر کہ اینقدر حفظ وضبط کردہ باشد لابد بضبط مکان نماز ظہر روز نحر اولے واحری باشد چہارم آنکہ حجۃ الوداع در ماہ آذر بود کہ روز وشب در وے برابر باشد واینہمہ کارہا کہ درین روز کرد از روان شدن از مزدلفہ قبیل طلوع آفتاب بسوے منے وخطبہ خواندن در منے ورمی جمرہ عقبہ ونحر چندین شتر وقسمت آن کردن ونخستین پارۂ گوشت از ان وخوردن وحلق راس کردن وجامہ پوشیدن وطیب استعمال کردن بلکہ

هیچ باکی نیست آنست که اثمی نیست بر فاعل آن اما فدیه واجب و نزد ایشان در فوت شرائط احرام و ارتکاب محرمات آن
مثلاً هر چند به نسیان رخطا بود جزا واجب است و لیکن اثم نیست و چون بقصد و تعمد کند هم اثم بود و هم جزا و مذهب امام احمد
آنست که اگر بجهل و نسیان بود هیچ چیزے لازم نگردد و اگر بعلم و تعمد بود جزا واجب ست و گفته اند که این مذهب
قویست از جهت دلیلی که دلالت کرده بر وجوب اتباع رسول صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم در حج زیرا که فرمود خذوا عنی
مناسککم و این احادیث که در رخصت تقدیم و تاخیر آمده مقرون بود بجهل و عدم شعور پس مخصوص شود حکم باینحالت و
باقی ماند حالت عمد بر اصل وجوب اتباع در حج و اللہ اعلم و بعد ازان پیش از زوال بمکه روان شد و طواف کرد و این طواف
آخر ارکان حج و فرائض اوست بعد از وے سعی ست و رمی جمرات ایام تشریق و آنها در مذهب ما از واجبات ست
نه از فرائض فرض در حج احرام ست که شرط ست و وقوف بعرفه است و طواف و این طواف را طواف افاضه خوانند بجهت آنکه
بعد از افاضت از عرفات و منی ست ماخوذ از قول حق سبحانه ثم افیضوا من حیث افاض الناس و افاضه در لغت
بمعنے دفع و رجوع و تفرق آید و طواف زیارت از جهت زیارت خانه کعبه در روے و طواف صدر بفتح صاد مهمله و دال مهمله
از جهت صدور و رجوع از انکه بعد از وے مقابل و رو در روے کسے که در طواف قدوم بود نیز خوانند و مشهور اطلاق طواف
صدر بر طواف وداع ست که بدان وداع بیت اللہ کنند و صدور و رجوع بوطن نمایند و اطلاق این اسم بر طواف افاضه
جز در کلام مصنف نمی یابم و اللہ اعلم و این طواف زیارت را طواف رکن و طواف یوم النحر نیز گویند و در بعضے از احادیث
که وارد شده که آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم طواف زیارت را تاخیر فرمود تا شب مشائخ حدیث میگویند که آن
غلط ست اگرچه این حدیث را ترمذی و ابو داؤد و ابن ماجه از عائشہؓ و ابن عباسؓ آورده و ترمذی گفته هذا حدیث
حسن صحیح و گفته که رخصت کرده اند بعضے از اهل علم در تاخیر طواف زیارت تا شب و مستحب داشته اند در یوم النحر و توسیع
کرده اند بعض که تاخیر کرده شود تا ایام منے انتهی و نزد امام ابو حنیفه وقت وی بعد از طلوع فجر یوم نحر ست و پیش ازان
جائز نیست و سنت آنست که بعد از حلق کنند و افضل ایام برائے آن یوم نحر ست و جائز ست در ایام نحر و اگر ازین
ایام تاخیر کنند دم واجب گردد و بعد ازین طواف سعی بین الصفا و المروه ذکر نکرده اند و در حدیث مسلم از جابر آمده
که طواف نکرد آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم و نه صحابه وی میان صفا و مروه مگر یک طواف و در هدایه میگوید اگر سعی
بین الصفا و المروه بعد از طواف قدوم کرده است رمل درین طواف و سعی بعد ازو نکند و اگر تقدیم سعی نکرده
رمل کند در روے و سعی کند بعد ازو و چون از طواف و رکعتین آن فارغ شد نزدیک چاه زمزم آمد و جهت تسمیه بزمزم
از جهت بسیارے آب اوست زمر و زمزمه و زمازم ها کثیر را گویند و بعض گویند که این لفظ مشتق نیست از چیزے
اسمی ست که ابتدا علم آن چاه شد و اول کسیکه ظاهر کرده زمزم را جبرئیل علیه السلام ست که چون اسمعیل تشنه شد
قدم زد و ازانجا چشمه پیدا شد هاجر اسمعیل آنرا گرد کرد تا پیش از انکه مشک پر کند پراگنده نشود و اگر میگذاشت
چشمه میشد جاری چنانچه در حدیث آمده بعد ازان ابراهیم خلیل آنجا چاهے کند و چون جرهم ساکن مکه شدند آنرا
بنا پاشستند تا آنکه اثرے ازان نماند بعد ازان عبد المطلب جد رسول اللہ صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم چون حق تعالے
او را مخصوص بکرامات ساخت آن چاه را بوے در خواب نمود پس وی حفر کرد در عام فیل و بر واقعه پیش ازان
و بعد ازوے ابو طالب آن را بنا کرد و آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم بنفس نفیس خود سنگ میکشید کذا فی تاریخ مکه

این مکان من درین مقام ہر آئنہ از نعمت حق تعالے ست بر من و منت وے عزوجل قال اجل گفت رسول خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم برائے تصدیق وے و اظہار امتنان حق بروے آرے ہمچنین ست این از نعمتہای عظیم ست انگاہ اشارت فرمود بحلاق تا ابتدا بجانب راست کند ظاہر جانب راست آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم ست در حدیث متفق علیہ و مشکوۃ از انس نیز تصریح بدان آمدہ و صحیح ہمین ست و بعض جانب راست حلاق اعتبار کنند و چون از حلق جانب راست فارغ شد آن موی را قسمت کرد بر حاضران آنجانب و اشارت فرمود تا جانب چپ را نیز حلق کرد و مجموع آن را بابو طلحہ انصارے زوج ام سلیم کہ ام انس بن مالک ست داد و ازینجہت و بعض روایات آمدہ کہ بام سلیم داد و در روایتے آمدہ کہ فرمود ابو طلحہ کجاست پس عطا کرد او را و مصنف میگوید کہ ابو طلحہ از موہائے جانب راست نیز تصیبے یافتہ بود پیش از ہمہ کس و در مشکوۃ از حدیث متفق علیہ آوردہ کہ موہائے جانب راست ہمہ را بابو طلحہ داد و در موہائے دست چپ فرمود قسمت کن آنرا میان مردم و تورشتی گفتہ کہ قسمت موہائے مبارک در اصحاب بجہت آن بود کہ تا این تبرک در میان ایشان باقی ماند و باعث تذکرہ و یاد داشتی بود ایشان را از وجود شریف آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم و گویا کہ اشارتے کرد باقتراب اجل و انقضاے زمان صحبت و میگوید گمان میبرم کہ تخصیص ابی طلحہ بزید قسمت التفات و اشارت باینمعنی بود چہ او بود کہ قبر شریف و لحد مبارک وے را حفر کرد و بخشت خام بنا نمود و اللہ اعلم و چون از حلق فارغ شد و مردمان ہر یکے را یکبار یا دو بارہ موے رسید و گویا شاعر باین قصہ اشارت کردہ است ہمرا از زلف تو موئے بسندست افضولی یکنم بوئے بسندست + باخر ناخن انگشتان مبارک را تقسیم کرد و آنرا نیز بر مردمان قسمت کرد و بیشتر صحابہ حلق کردند و اندکے از ایشان تقصیر کردند و حلق افضل ست از جہت موافقت فعل رسول اللہ صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم و نیز بجہت تخصیص آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم مکرر را محلقین را بدعا بقول خود اللہم ارحم المحلقین و در آخر بالتماس و استدعای ایشان فرمود و المقصرین چنانکہ گذشت و حلق مر زنان را حرام ست ایشانرا البتہ تقصیر باید کرد و اگر مردان را نیز مانعے از حلق باشد تقصیر متعین ست و اگر یکے را موئے بر سر نباشد امرار موسے شرط ست و حلق ربع راس نزد ما کافی ست و ہمچنین در مذہب ائمہ ثلثہ کفایت میکند و حلق بہمان مقدار کہ در مسح راس معتبر ست در وضو کذا فے شرح ابن الہمام و در صحاح از روایت ابن عباس آمدہ کہ بایستاد آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم در منے برائے مردم کہ بپرسیدند او را از احکام یکی آمد و گفت یا رسول اللہ من ندانستم و حلق کردم پیش از نحر فرمود نحر کن و ہیچ باکی نیست دیگرے گفت نحر کردم پیش از رمے فرمود رمے کن ہیچ باکی نیست دیگرے گفت حلق کردم پیش از رمے و دیگرے گفت طواف کردم پیش از رمے فرمود رمے کن ہیچ باکی نیست و یکی گفت رمی کردم در شب فرمود باکی نیست و ہمچنین ہیچ یکے نپرسید از تقدیم و تاخیر مناسک مگر آنکہ فرمود ہیچ باکے نیست و علما را در ینجا اختلاف ست کہ این ترتیب واجب ست یا مستحب و وظائف روز نحر باتفاق چہار ست رمی جمرۃ العقبہ و نحر ہدی و حلق راس یا تقصیر و طواف زیارت و سعے بعد از وے و بصحت رسیدہ کہ آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم این مناسک را باین ترتیب بجاے آوردہ و چون در صورت عدم این ترتیب فرمود باکی نیست لاجرم ترتیب مسنون و مستحب بود و بر ترک وقوف آن دم واجب نگردد و تارک آن آثم نبود و شافعی و اکثر علما و جمہور سلف برین اند و مذہب امام ابو حنیفہ وجوب ترتیب ست و در صورت عدم ترتیب دم واجب ست و تاویل قول آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم

کہ حاضران این مجلس ہر چہ شنیدند از احکام اسلام باید کہ بغائبان برسانند و از بنجہت این حج را حجۃ الوداع خوانند و از انجا
بمحصب آمدند آن یعنے منحر النبی سو ضعے ست مشہور درمیان بازار منے و دران مکان شصت و سہ شتر بدست مبارک خویش
نحر کرد شتران ایستادہ و دست بستہ در حدیث ابی داؤد از عبد اللہ بن قرط آمدہ کہ گفت کہ نزدیک آوردہ میشد پنج شش
شتر تا نحر کند آن حضرت صلے اللہ علیہ و آلہ وسلم آنہا را شتران نزدیک میشدند و از دحام مے نمودند و سعے میکردند
و ہر یک خود را نزد حضرت صلے اللہ علیہ و آلہ وسلم مے آوردند و درون میخزیدند تا ابتدا سے نحر بوے کند و این عدد شصت
و سہ عدد سالہاے عمر مبارک وی ست گویا بتعیین این عدد در رعایت انیعنی نمودند و بعد و ہر سالی شترے قربانی عرض امیر المومنین
علی را فرمود تا نحر صد شتر تمام کرد و سی و ہفت شتر دیگر وے نحر کرد و او را شریک گردانید در ہدے و امر کرد کہ از ہر شترے
قطعہ گرفتہ شود و انداختہ شود در دیگ و پختہ شود و خورد آن حضرت صلے اللہ علیہ و آلہ وسلم و وے ہر دو از گوشت آن
و نوشید ند از شوربا ے آن کذا فی روایت ابو داؤد و علی رضی اللہ عنہ را فرمان داد کہ بایستد بر شتران و گوشتہا و پوستہا و
جلہا ے آن شتران را بر مساکین قسمت کند و جز ازان را کہ سلخ کردہ ازان چیزے ندہد بلکہ از مال خویش بدہد ظاہر
عبارت چنین نماید کہ علی رضی اللہ عنہ از مال خود بدہد امّا مقصود آنست کہ از گوشت و پوست و جل و اجرت سلخ ندہد و در صحیحین آمدہ
کہ فرمود ما میدہیم از پیش خود و در روایت مسلم از جابر آمدہ کہ نحر کرد آن حضرت صلے اللہ علیہ و آلہ وسلم از نسائے
خود گاو یرا و در روایتے نحر کرد از عائشہ رضی اللہ عنہا گاوے و در بعض احادیث نیز آمدہ کہ ذبح کرد آن حضرت صلے اللہ علیہ و آلہ وسلم
از خود و از اہل بیت خود یک شتر یا یک گاو و چون از انس حدیثی روایت کردہ اند کہ مخالف بود با نچہ مصنف آورد
جواب داد ازان بقول خود و اما حدیث انس کہ پیغمبر صلے اللہ علیہ و آلہ وسلم ہفت شتر بدست مبارک خویش نحر کرد
و بعض توہم میکنند کہ با این حدیث کہ مذکور شد معارض ست جواب ازان آنست کہ احتمال دارد انس نحر ہفت شتر را
مشاہدہ کرد و از انجا غائب شد و جابر نحر تمام شصت و سہ را مشاہدہ کرد و بعض در تطبیق ہر دو حدیث چنین میگویند
کہ ہفت شتر را بدست مبارک خویش نحر کرد و تا تمام شصت و سہ شتر یک طرف حربہ پیغمبر گوطرفے دیگر علی رضی اللہ عنہ داشت و بعد ازین
شصت و سہ امیر المومنین سے و ہفت را نحر کرد علی رضی اللہ عنہ انفرادہ و بمثل این توجیہ باحدیث دیگر کہ ابو داؤد از امیر المومنین علی رضی اللہ عنہ
آوردہ کہ گفت چون نحر کرد آن حضرت صلے اللہ علیہ و آلہ وسلم سے شتر را بدست خود امر کرد مرا پس نحر کردم من باقی را
اگر صحیح باشد نیز تطبیق توان کرد امّا انچہ در موطا از علے آوردہ کہ گفت نحر کرد آن حضرت صلے اللہ علیہ و آلہ وسلم بعض ہدی را
بدست خود و نحر کرد بعض آنرا غیر او منافات بہیچ حدیثے ندارد و چون از نحر فارغ شد و اعلام کرد کہ ہمہ زمین منی
منحر ست و ہمہ فجاج مکہ جمع فج بمعنے راہ کشادہ روشن راہ ست یعنے از ہر راہ کہ در آیند رواست و منحر و نحر مخصوص
نیست بہ بعض اماکن ہر جا کہ نحر کنند رواست پس حلاق را طلب فرمود و سر مبارک را بتراشید و چون حلاق کہ معمر
بفتح میم و سکون عین بن عبد اللہ بن نافع بن نضلہ بفتح نون و سکون ضاد معجمہ قرشے عدوے ست و قدیم الاسلام ہجرت
کردہ بحبشہ و تاخیر کرد در ہجرت مدینہ پس ہجرت کرد بمدینہ و آمد و سکونت کرد در وے سعد و دست در اہل مدینہ و حدیث وی
در ایشانست بر بالاے سر پیغمبر صلے اللہ علیہ و آلہ وسلم بایستاد و استرہ در دست گرفت نظر کرد در روے معمر و گفت یا
امکنک رسول اللہ قدرت داد ترا رسول خدا من بحجامت اذنیہ بر سر مبارک گوش خود و نی یک الموسے و در دست تست استرہ
یعنے ہشیار باش و قدر این نعمت را بدان فقال معمر پس گفت معمر و اللہ یا رسول اللہ ان ذلک لمن نعمۃ اللہ علی و منہ

معلوم شد که در نمره قبه برای وی صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم زده شد که در وے بنشست و پوشیدن سر غیر سایه کردن سنت
واگر روز تمام سر بپوشد دم لازم شود واگر کمتر از روز بود صدقه ونزد ابی یوسف در اکثر از نصف روز دم ست و در اول
ابو حنیفہؒ نیز برین بود و در آخر رجوع کرد و نزد شافعی بمجرد پوشیدن واجب گردد دم وبعد از رمی بمنزل بازگشت نزدیک
مسجد خیف بفتح خای معجمه وسکون یاے تحتانیه وخیف مکان منحدر از جبل ومرتفع از سیل آب را گویند وآن مسجدی ست
بزرگ در منے ودر قبله که در صحن اوست مکان پیغمبر ست صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم ودران مقام که منزل او بود خطبه بلیغ گفت
چنانکه آواز وے بجموع خلائق که در اندرون خیمها بودند رسید واین رسیدن آواز بدو ونزدیک وشنوانیدن
مر ایشان را از جمله معجزات حضرت نبوے بود صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم که درین روز ظاهر شد یا مستمر بود و در اکثر اجیان بود
ابو داؤد ونسائی از عبد الرحمن بن معاذ تیمی آورده اند که گفت خطبه کرد ما را رسول خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم در منی
ولبشنا دگوشهاے ما را تا شنیدیم باهمه انچه مے گفت وما در منازل خود بودیم وتعلیم کرد مناسک را ودرین خطبه اعلام کرد
خلائق را بحرمت روز نحر وفضل آن نزد حق سبحانه در صحیحین از حدیث ابی بکرہؓ آمده که خطبه خواند رسول خدا صلے اللہ علیہ
وآلہ وسلم روز نحر وگفت که زمان گردید بر هیئت ووضعے که اول داشت در روزے که پیدا کرد خدا یتعالے آسمان ها
وزمین را سال دوازده ماه است چهار از ان حرام سه پیاپے ذوالقعده وذوالحجه ومحرم چهارم رجب میان جمادی
وشعبان وفرمود بطریق سوال از ما کدام ماه است این گفتیم خدا ورسول خدا داناترست پس خاموش شد تا گمان
بردیم که مگر بنامے دیگر خواهد خواند فرمود آیا نیست این ذی الحجه گفتیم بلی یا رسول اللہ فرمود کدام بلدست این گفتیم خدا
ورسول خدا داناترست بدان پس خاموش شد تا آنکه گمان بردیم که مگر آنرا بنامے دیگر خواهد خواند فرمود آیا نیست
این بلده یعنے مکه وبلده بتبا از اسماے غالبه است برمکه گفتیم بلے یا رسول اللہ فرمود کدام روزست این گفتیم خدا ورسول خدا
داناترست بآن پس خاموش شد تا گمان بردیم که بنامے دیگر خواهد خواند فرمود آیا نیست این روز نحر گفتیم بلی یا رسول اللہ
فرمود بدرستی در راستی که خونهاے شما ومالهاے شما وابروهاے شما حرام ست بر یکدیگر همچو حرمت این روز درین بلده
درین ماه وفرمود نزدیک ست که پیش آیید پروردگار خود را وبه پرسد شما را از کردارهاے شما دانا وآگاه باشید نکردید
بعد از من گمراه ودر رواییتے نگردید کفار که بزنید بعضے از شما گردن بعض را دانا وآگاه باشید که من رسانیدم حکم
پروردگار را بشما وفرمود خداوندا تو گواه باش وباید که برساند این را حاضر غائب وبسا کسے که رسانیده شود بوے
احفظ واعلم باشد از سامع ومردمان را فرمود تا مناسک حج بیاموزند وگفت شاید که دیگر بار من حج نکنم وامر کرد بسمع وطاعت
هر امیرے را اگر بکتاب اللہ دعوت کند ومهاجر وانصار را در منازل خویش فرود آورد وامر کرد مهاجرین را بنزول در مقدم
مسجد وانصار را در عقب آن ودر رواییتے اشارت کرد مهاجرین را بیمنه قبله وانصار را بمیسره پستر فرود آمدند سائر ناس
وگفت بعد از من کافر نشوید ودر رواییتے گمراه نشوید که بعض قتل بعض کنید چنانکه گذشت وبدانید که هر که خیانتے میکند
در حق خدا ورسول خدا وخلق بر نفس خویش میکند یعنے دیگرے بجنایت وے مسئول ومعاقب نخواهد شد وفرمود اعبدوا
ربکم وصلوا خمسکم وصوموا شهرکم واطیعوا اذا امرکم تدخلوا جنة ربکم عبادت کنید پروردگار خود را ونگذارید پنج وقت نماز را
صومزده دارید ماه رمضان را واطاعت کنید خداوند آمر را تا در آیید بهشت را از گزکوة وحج نکرد زیرا که آن بر همه مسلمانان
واجب نیست مگر بر اغنیا واهل استطاعت ومردمان را وداع کرد وداع سفر آخرت یا بمنازل شان وظاهر اول ست وفرمود

وگفته اند که از وے در مزدلفه میریزد و میرود از مزدلفه است و آنچه بمنی مے آید از منے چنانکه عرنه و نمره بر زخے
ست میان عرفه و مشعر حرام نمره در ما سبق مذکور شد و اما عرنه بضم عین و فتح را و نون نیز نام همین وادی ست و در قاموس
گفته عرنه وادے ست بعرفات و همچنین بر راه میانه منے میرانند تا در اسفل وادے برقت چاشت آمد و برابر جمرة العقبة
بایستاد جمره اصل بمعنے حصاة ست یعنے سنگریزه پس ازان غالب آمده بران مواضع که رمے جمرات کنند و آن سه
موضع ست جمرهٔ اولے بجانب مسجد خیف که چون از مزدلفه از راه میانه بیایند اول بروے بگذرند بعد ازوے جمره
وسطے بعد ازوے جمرة العقبة و عقبه راه برآمدن کوه و این جمره در دامنهٔ کوه واقع شده و این بجانب مکه است
پس در اول روز نحر آن حضرت صلے اللہ علیه و آله وسلم آمد ازان دو جمره اولی و وسطے گذشته برابر این جمرة العقبه
آمد و بایستاد و کعبه را از دست چپ داشت و منے را از دست راست و سوارهٔ سنگهاے هفتگانه را یکیک بر محل
جمرات مے انداخت و با هر یک سنگ تکبیر میگفت رمی جمره سواره درین روز بود و در ایام تشریق که رمی جمرات ثلث
کرده پیاده کرد و اگر آن را نیز سواره کنند جائز ست ولیکن اولی و افضل پیاده است چنانچه در سنت آمده و حکمت
می آرند از ابراهیم جراح که گفت در آمدم بر ابی یوسف در مرض موت وی پس بکشاد چشم خود را و گفت رمی سواره بهتر ست یا پیاده گفتم
پیاده گفت خطا کردی گفتم سواره گفت خطا کردے پستر گفت هر رمے که بعد وی وقوف ست یعنی ایستادن برائے دعا پیاده افضل ست و آنکه نیست بعد
وی وقوف سواره افضل یعنی چون در دعا تضرع و تذلل مطلوب ست رمی را نجا پیاده افضل بود پس چون خاستم از نزد وی چون بر در آمدم آواز مرگ وے
شنیدم و تعجب کردم از حرص وے بر علم در مثل این حالت و در فتاوی قاضیخان گفته که نزد ابی حنیفه و محمد رح رمی
مطلقا سواره افضل ست زیرا که آن حضرت صلے اللہ علیه و آله وسلم سواره کرد همه را و گفته اند که آن از برای بیان
جواز و تعلیم امت بود کذا فی شرح ابن الهمام و در جامع ترمذی از ابن عباس آورده که گفت رمی کرد پیغمبر خدا صلی اللہ
علیه و آله وسلم روز نحر سواره و گفته هذا حدیث حسن و از ابن عمرؓ آورده که پیغمبر خدا صلے اللہ علیه و آله وسلم چون رمی میکرد
جمار را پیاده میرفت در رفتن و آمدن و گفته هذا حدیث حسن صحیح و عمل بر نیست نزد اکثر اهل علم و بعض گفته اند که
سواره کند روز نحر و پیاده کند در روزهاے دیگر انتهی و در جامع الاصول از موطا از قاسم بن محمد مے آرد که گفت
بودند مردم که چون رمی جمار میکردند پیاده میرفتند و پیاده مے آمدند و اول کسیکه سوار شد معاویه بن ابی سفیان بود
و انداختن هر هفت سنگ یکبارگے جائز نبود و انداختن باید که بجانب محل جمرات باشد یا قریب بدان و اگر سنگ
پاے خود بیند از دامن جواز دارد از جهت تحقق رمی ولیکن اساءتی دارد از جهت مخالفت سنت و اگر حصی را
بر زمین نهد جائز نبود از جهت عدم تحقق رمے و اگر بجاے تکبیر تهلیل و تسبیح نیز بگوید جائز ست و کیفیت رمے
مشهور آنست که حصے را بر پشت انگشت ابهام یعنے نهد و استعانت بانگشت سبابه کند و اصح آنست که اگر بطن
انگشت سبابه و ابهام بگیرد و بیندازد چنانچه عادت ست کفایت دارد و بعد از رمے جمار تلبیه قطع کرد ابتدائے
تلبیه از وقت احرام ست و انتهاے او تا اینوقت چنانکه اصحاب کتب سته از فضل بن عباس روایت آورده
و در حدیث ابن مسعود و جابر تیز آمده و بلال و اسامه بن زید بوقت رمے جمره در رکاب بودند یکے زمام شتر در دست
داشت و یکی چتر که سایه بر داشته بود تا از آفتاب زحمت نه بیند و در روایت ابی داؤد آمده که جامهٔ خود بر داشته بود
که پرده میکرد از گرمے و بر هر تقدیر ازینجا معلوم شود جواز استظلال محرم و سایه کردن او محمل مانند آن و در سابق

در نوع ثانی بہیچ حال چہ مقصود کہ اتعاب نفس ست حاصل نیست بدان و جاری ست در نوع ثالث در حال عجز از جہت
حصول مشقت و بہ تنقیص مال و جاری نیست در حال قدرت از جہت عدم اتعاب نفس و شرط عجز دائم ست کہ باقی
ماند تا موت زیرا کہ حج فرض عمر ست پس معتبر عجز مستوعب باشد بقیۂ عمر را تا واقع شود یاس و نومیدی از ادا ببدن
پس اگر عاجز ست بعلتی کہ زوال پذیر نیست مثل زمانت یعنی جاے ماندگی صحیح ست ادا بہ نیابت مطلقا و اگر
بعارضے باشد کہ متوقع ست زوال وے باین طور کہ مریض بود یا مسجون صحت ادا بہ نیابت موقوف ست اگر
این عذر مستمر شد تا موت متحقق شد یاس از ادا ببدن و جائز باشد بہ نیابت و اگر مستمر نشد و زوال پذیرفت حج
اسلام بروے واجب ست و انچہ ادا یافت تطوع و در حج نفل جائز ست انابت در حال قدرت زیرا کہ باب
نفل اوسع ست و ظاہر مذہب انیست کہ حج از محجوج عنہ واقع شود و دلالت احادیث نیز بہمین ست و برواتی
از امام محمد حج واقع از حاج ست و آمر را ثواب نفقہ است زیرا کہ وے عبادت بدنی ست و نزد عجز قائم گردانیدہ شد
انفاق مقام وے مثل فدیہ در باب صوم کذا فی الہدایۃ و شروحہ و آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم چون بر بطن
وادی محسر بضم میم و کسر سین مہملہ مشددہ رسید کہ وادی ست و اول منی شتر را سخت راند و تعجیل ازان وادی
بیرون شد و این سنت ست مر راکب را و اگر پیادہ باشد ہم نیز بگذرد و روان شود و سبب سخت راندن شتر و
تعجیل ازان وادی بیرون شدن بجہت آن بود کہ عادت شریف حضرت نبوی صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم این بود در حج
سوا صفعے کہ بر دشمنان حق بلا و عذابی فرود آمدہ بود تعجیل ازان موضع بگذشتے چنانچہ در سفر غزوۂ تبوک چون بقریۂ
قوم لوط و خانہاے ایشان رسید زود گذشت و صحابہ را نیز امر کرد تا زود ازان بگذرند و درین بطن وادی محسر اصحاب
فیل را کہ براے خراب کردن خانہ کعبہ زادہ اللہ تعالے تشریفا و تعظیما آمدہ بودند رسید انچہ در قرآن در سورۂ فیل
مذکور ست و ازینجہت این وادی را وادی محسر گویند کہ فیل چون دران محل رسید بجہید و درماند و از حرکت بسوے
مکہ عاجز شد و ہر چند بردند و سعے کردند بر نخاست و تحسیر در لغت عاجز و درماندہ و منقطع گردانیدن ست و این وادی
عاجز و منقطع گردانید فیل را از سیر یا اصحاب فیل را از درآمدن بمکہ و در سبب از اسنوی کہ از اعاظم علماے شافعیہ
است نقل میکند کہ سبب تعجیل در گذشتن ازین وادی آن بود کہ بعضے از وے وقوف میکردند در وے چنانچہ
راعی گفتہ است یا عرب در جاہلیت وقوف میکردند چنانچہ در وسیط آوردہ پس ما مور شدیم بالمخالفت آن و گفت
کہ ظاہر شد درین باب معنی دیگر کہ این مکان نزول عذاب ست بر اصحاب فیل الی آخر الکلام و زرکشی در شرح کتاب
خرقی گفتہ کہ گویا تسمیۂ او بمحسر از جہت آنست کہ وے عاجز و ماندہ میگرداند سالکان را و در ترغیب می اندازد ایشان را
و گفتہ کہ شافعی در املا گفتہ تواند کہ تیز گذشتن ازان بجہت سعت و فراخے موضع باشد و بعض گفتہ اند جائز ست
کہ بجہت آن باشد کہ وے ماواے شیاطین و جاے بودن ایشان ست و بعض گفتہ اند کہ بجہت آنست کہ فیل
و اصحاب فیل دریجا عاجز و ماندہ شدہ بودند انتہی و ازینجا معلوم شد کہ این نکتہ از مستنبطات و افادات بعض علماے
متاخرین ست و در احادیث و آثار نیامدہ و اللہ اعلم و عدم تعجیل درین وادی در وقت رفتن بغرفات از جہت آن
و کہ نگردد کہ آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم در وقت رفتن براہی دیگر رفتہ بود و وقت در آمدن براہ دیگر آمد چنانچہ
معلوم گشت و این بطن محسر چون برزخے ست میان منے و مزدلفہ نہ ازین و نہ ازان و ہم ازین و ہم ازان

مثل حصے حذف کہ گفتہ شد یا مانند این در کمیت یعنے ہفت والاول ہو الاظہر ولیکن قول وے وایاکم والغلو فی الدین
و دور دارید خود را از غلو و افراط در دین فی الجملہ ناظر در معنے ثانی ست فانما ہلک من کان قبلکم بالغلو فی الدین پس
ہلاک نشدند کسانے کہ پیش از شما بودہ اند مگر بغلو در دین و درین راہ زنی از قبیلہ ازد شنوءہ بفتح خاے معجمہ و سکون نون و ثالثہ
و فتح عین مہملہ بنایت جمیلہ پیش آمد و سوال کرد کہ پدر من مردی پیر ست او بر پشت شتر مستحکم نمیتواند شد آیا حج کنم از جانب
وے فرمود کہ نعم تو حج از قبل وے بگذار و فضل بن عباس کہ ردیف رسول اللہ صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم بود بآن زن نگاہ
میکرد و آن زن نیز بوے نگاہ میکرد دست مبارک را پیش روے فضل حجاب میساخت از نظر کردن ایشان بیکدیگر
این روایت فضل بن عباس ست کہ در صحیحین و غیرہما واقع ست و در روایت ترمذے آمدہ کہ آن حضرت صلے اللہ علیہ
وآلہ وسلم چیست گردن فضل را پس گفت عباس یا رسول اللہ چرا پیچیدے گردن ابن عم خود را فرمود دیدم مرد جوان را
و زن جوان را پس ایمن نشدم بر ایشان وسواس شیطان را و در روایت جابر آمدہ کہ ردیف ساخت رسول خدا
صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم فضل بن عباس را و وے مردی بود خوشروے و خوش موے و بود سفید صاحب جسن و چون
روان شد آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم بگذشت بجماعۂ زنان در ہودج کہ از بحرین بودند پس فضل نظارہ کردن گرفت
بجانب ایشان پس نہاد رسول خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم دست مبارک خود را بر روی فضل پس بگردانید فضل روی خود را
بجانب دیگر ان حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم دست را بجانب دیگر بر روے او گردانید باز وے روے بجانب دیگر
گردانید و بآن زنان نظر میکرد و بعض این حکایت را از ابن عباس روایت کردہ اند اما این منافی ست بآنکہ ابن عباس
گفت کہ مرا با ضعفاے اہل خود در شب پیشتر بمنے فرستادہ بود و فضل با حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم بود ردیف وے
مگر آنکہ فضل با برادرش این حکایت را نقل کردہ باشد و وے روایت کردہ و ترمذے روایت کردہ کہ سوال خثعمیہ نزد
منحر بود بعد از فراغ از رمے و ابن عباس آنجا حاضر بود و اللہ اعلم و ہمدرین راہ آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم را
پیر زنے پیش آمد و از مادر پیر خویش خبر داد کہ بغایت عاجز و ناتوان شدہ و اگر بر شتر مے بندم بیم ہلاکت ست آیا
حج بگذارم از جانب وے فرمود اگر بر مادر تو دین خلق میبود دین وے را میگذاردے یا نگفت آرے میگذاردم گفت
پس حج را از برای مادر خود بکن و از جانب وے بگذار کہ دین خداے بگذاردن اولی ست و درین حدیث دلالت ست
بر جواز نیابت در حج و گذاردن از جانب کسی کہ عاجز ست و استطاعت ندارد از احیا خلافا لمالک و منقول از ابن عمر رضی اللہ عنہ آنست
کہ جائز نیست حج از غیر مطلقا و نقل کردہ است ابن المنذر و غیر وے اجماع بر عدم جواز نیابت از کسے کہ قادر ست بر حج
بنفس خود در حج واجب و اما حج نفل جائز ست نزد امام ابو حنیفہ و شافعی مخالف ست درین و از احمد در روایت ست
کذا فی المواہب و تفصیل مقام آنکہ آدمے را میرسد کہ بگرداند و بہ بخشد ثواب عمل خود را از صلوۃ و صیام و صدقہ و غیر آن
نزد اہل سنت و جماعت چنانچہ مرویست از حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم کہ تضحیہ کرد بدو کبش املح یکی از نفس شریف خود
و دیگر از امت از ہر کہ مقرست بوحدانیت حق و عبادات سہ قسم ست مالی محض مثل زکوۃ و بدنی محض مثل نماز و مرکب
از مالی و بدنی مثل حج کہ وے مالی ست از حیثیت وجوب اجزیہ بارتکاب محظورات آن و بدنی ست از حیثیت
اتیان و وقوف و نیابت جاریست در نوع اول کہ مالی ست در حالت اختیار و ضرورت جمیعا از جہت حصول مقصود بفعل
کالک زیرا کہ مقصود سد باب حاجت محتاج ست بدفع مال و این حاصل ست بہ نیابت چنانچہ حاصل ست باصالت و جاری

ونیز دما واجب ست واگر نکنند حج تمام ست ولیکن دم واجب شود اگر عذرے نبود از ضعف یا علت یا خوف از دحام و مرامرأة را همچنین ست در ہدایہ و در شرح ابن الہمام مذکور ست کہ نسبت قول بفرضیت و رکنیت وقوف بشافعی سہو ست نیز اگر کتب شافعیہ ناطق ست بسنیت وے و در مبسوط این قول را بلمیث بن سعد نسبت کردہ و در اسرار علقمہ بجاے آن ذکر کردہ انتہی و روے بقبلہ آورد و بدعا و تضرع و ابتہال مشغول شد ابو داؤد و ابن ماجہ از عباس بن مرداس آوردہ اند کہ آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم دعا کرد مر امت خود را در عشیۂ عرفہ بمغفرت جواب آمد کہ مغفرت کردم مگر ظالم را کہ البتہ او را از جہت مظلوم بگیرم پس گفت آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم پروردگار من تو قادر ے اگر خواہی مظلوم را بہشت دہی و ظالم را بخشی دران وقت جواب این دعا نیامد چون در مزدلفہ صبح کرد اعادہ کرد و این دعا را جواب آمد اجابت کردم آنچہ تو خواستی پس بخندید آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم ابو بکر و عمر رضی اللہ عنہما گفتند یا رسول اللہ مادر و پدر ما فدای تو باد این ساعتے بنود کہ تو در اینجا بخندے ہمیشہ خندان دار در تر اخدا یتعالے فرمود عدو اللہ ابلیس چون دانست کہ اجابت کرد خدا یتعالے دعاے مرا و ببخشید امت مرا خاک بر سر خویش کرد و بواے ویلا فریاد کرد پس درخندہ آورد مرا آنچہ دیدم از جزع و فزع وے و گفتہ اند کہ مراد بامت در اینجا واقفان عرفہ اند و از اینجا گفتہ اند بعض کہ حج کافر حقوق العباد نیز میشود و طبرانی گفتہ کہ این محمول ست بر ظالمی کہ توبہ کرد و عاجز آمد از وفاے حق و بیہقی نیز مانند روایت ابی داؤد و ابن ماجہ آوردہ و گفتہ این را شواہد بسیار ست اگر صحیح ست حجت ست و اگر نہ قول حق سبحانہ و یغفر ما دون ذلک ہم بس ست و ظلم نیز ما دون شرک ست و بالجملہ حقوق اللہ مغفور ست از حجاج و در حقوق عباد خلاف ست و فضل اللہ واسع و ظاہر احادیث عام ست و اللہ اعلم

و در تکبیر و تہلیل و ذکر میبود تا طلوع آفتاب نزدیک شد پس بمنی روان شد و درین نوبت فضل بن عباس رضی اللہ عنہ را ردیف خویش ساخت و اسامہ بن زید در میان قریش پیادہ میرفت و درین راہ فضل بن عباس را فرمود تا سنگریزہ از برای رمے جمار بردارد مثل حصے خذف بفتح خا و سکون ذال معجمتین و خذف انداختن سنگریزہ یا خستہ خرما و مانند آن بگرفتن آن میان دو انگشت سبابہ و انداختن بدان یا بخذف از نے یا چوب و حصے خذف را تفسیر کردہ اند کہ کلان تر از نخود و خرد تر از بندق باشد و از ابن عمر رضی اللہ عنہ آمدہ کہ مثل بعرۂ غنم و این نزدیک بتفسیر اول ست و اگر بسنگہای کلان تر ازان بیندازد نیز جائز بود و لیکن خلاف سنت ست بعد ازان بدانکہ ظاہر عبارت ناظر ست کہ برداشتن سنگریزہ از راہ ست و در بعض روایات از مزدلفہ آمدہ و این منقول ست از ابن عمر رضی اللہ عنہ و سعید بن جبیر و مختار آنست کہ از ہر موضع کہ بردارد درست ست الا از جمرات کہ رمی کردہ شدہ است آنہا را و با وجود آن نیز جائز ست از جہت وجود فعل رمی پس ہفت سنگریزہ بر چید از زمین و بہ رسول اللہ صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم دادن از اینجا معلوم شود کہ برداشتن ہفت سنگریزہ کہ در روز نحر براے رمے جمرۃ العقبہ بکار برند کفایت ست و اکثر برین اند و شافعی تنصیص کردہ است بر استحباب اخذ حصے برای یوم نحر خاصتہ و بعض گویند مستحب آنست کہ بردارد آنقدر کہ براے رمے سائر ایام ببرد و نووے تصحیح کردہ و جزم نمودہ بدان و متعارف درین اوان نیز ہمین ست و آن ہفتاد سنگریزہ بود ہفت براے روز نحر و شصت و سہ براے ایام دیگر ہر روز بیست و یک و گفتہ اند کہ اگر بیشتر بردارد بہتر ست شاید کہ بعضے ازان در جائے بیفتد و کم شود و حضرت رسول اللہ صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم در کف مبارک خود آن را یعنے سنگریزہ ہا را از غبار پاک میکرد و نزد بعض اگر بشوید بہتر ست امامروے نیست از حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم و در رمے بحجر نجس دو قول ست و میگفت آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم امثال ہؤلاء فارموا مانند این سنگریزہ ہا را یعنی

نیز از روایت خمسه غیر ترمذی آمده که چون ماه مے نشست روان میشدو میرسید بمنی در تاریکی و بعد ران وقت رمی میکرد
و میگفت همچنین میکردیم ما در عهد رسول خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم و بالجمله رمے جمره پیش از صبح و بعد از وے پیش از طلوع
آفتاب و بعد از وے مجموع ثابت شده است و ازینجاست اختلاف علما چنانچه گفت و علما را درین مسئله سه قول است
شافعی و احمد رحمهما اللہ میگویند بعد از نصف شب جائز ست رمی جمرة العقبه همه کس را از معذور و غیر معذور و امام ابو حنیفه
رحمه اللہ میگوید جائز نیست هیچ کس را الا بعد از طلوع شمس از جهت اخذ بحدیث ابن عباسؓ که گفت پیشتر فرستاد مارا و فرمود
که رمے جمار نکنید تا آفتاب طلوع نکند و ترمذی گفته که حدیث ابن عباسؓ حدیث حسن صحیح ست و اکثر اهل علم برین اند که
اگر بعضے از ضعفا در شب از جمع برآیند و بمنی برسند درست ست و لیکن باید که صبر کنند و رمی نکنند مگر بعد از طلوع آفتاب و
در هدایه گفته که بعد از طلوع آفتاب افضل ست و پیش از وے بعد از صبح نیز جائز ست از جهت جمع کردن در هر دو روایت
که آمده لا ترموا الجمرة الا مصبحین حتے تطلع الشمس و در شرح ابن الهمام از مبسوط نقل میکند که بعد طلوع فجر وقت جواز ست با اساءت
و بعد از طلوع شمس تا زوال وقت مسنون و آخر وقت این رمی تا غروب آفتاب ست کذا روی الموطا عن ابن عمرؓ و اگر
تاخیر کرد تا شب رمی کند و چیزے لازم نیاید و اگر تا فردا تاخیر کرد نیز رمی کند زیرا که آنوقت جنس رمی ست و لیکن دم لازم
گردد نزد امام ابو حنیفه و جمعے از علما میگویند قادر را جائز نیست الا بعد از طلوع شمس و معذور را روا ست و خوف مزاحمت
و تضرر بدان نیز عذر ست پس چون فجر طلوع کرد نماز صبح را در اول وقت گذارد نه پیش از وقت چنانکه بعض نظر بظاهر بعض
احادیث گمان میبرند بخارے و مسلم از عبد اللہ بن مسعودؓ آورده اند که گفت ندیدم من رسول خدا را صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم
که گذارد هیچ نمازی را مگر در وقتش جز این دو نماز مغرب و عشا گذارد فجر را درین روز پیش از وقت کرمانی در شرح این حدیث
میگوید یعنے تقدیم کرد بر وقت ظهور صبح ظهور تام بے شبهه و بتحقیق ظاهر شد طلوع وے مر حضرت رسول را صلے اللہ علیہ
وآلہ وسلم بوحے یا بغیر وحے و حدیثے دیگر که بخارے هم از ابن مسعودؓ آورده که گذارد وے یعنی ابن مسعودؓ فجر را وقتی که
طلوع کرد فجر بعض میگفتند طلوع کرده و بعض میگفتند نکرده بعد از ان گفت که رسول خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم فرمود تغییر
داده شد این دو نماز را از وقت یعنے نماز مغرب تغییر داده شد درین مکان بوقت عشا و نماز فجر درین ساعت مفسر این حدیث
ست و مصرح ست باین که در وقت طلوع فجر کرد و حاصل آن شود که گذاردن فجر در اول وقت درین روز اشد و آکد ست
انتهی و طیبے گفته که قبل وقت معتاد لیکن بعد تحقق فجر زیرا که گذاردن پیش از وقت جائز نیست باجماع مسلمین پس متعین شد
تاویل وے و بتحقیق ثابت شده است در صحیح بخارے که ابن مسعودؓ گذارد فجر را بمزدلفه وقتے که طلوع کرد فجر و گفت که
گذارد رسول خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم فجر را درین ساعت انتهی و نزد حنفیه که مستحب اسفار صبح ست درین روز تغلیس مستحب
ست یعنے در اول وقت در تاریکی گذاردن و در روایت مسلم آمده که گذارد فجر را پیش از وقت وی در تاریکی و ازینجا ظاهر شود که وقت
معتاد در فجر اسفار بود چنانکه مذهب ماست و امروز که در تاریکی گذارد پیش از وقت معتاد گذارده فتدبر پس سوار شد و مشعر
حرام آمد مشعر بفتح میم ست و در بعض قرأتها بکسر نیز آمده و تسمیه بمشعر ازان جهت ست که از علامات حج ست و تمامه علامات حج
مشاعر ست و آن سه ست در میان مزدلفه و بران عمارت نوکرده اند و انچه بعضے از مشائخ حدیث و فقها میگویند که آن کوهی ست
کوچک بر کنار حجاج و این مقام مشهور مشعر حرام نیست سهو ست ازین جماعت و صحیح آنست که مشعر حرام این مقام معروف
معمور ست پس در مشعر حرام بایستاد و وقوف نمود و این وقوف بمشعر حرام نزد شافعی فرض ست و نزد امام احمد مستحب

واقامت وبگذارد ومغرب را وبگذارد بعد از وے دو رکعت را یعنے سنت مغرب را بعد ازان طعام طلبید وبخورد وبعد ازان
امر کرد باذان واقامت و نماز عشا گذارد دو راوے حدیث شک کردہ در اذان ولیکن اقامت بجزم ست وآن حضرت
صلے اللہ علیہ بعد از ادائے عشا آنجا خواب کرد تا صبح بدمید واحیائے شب یعنے قیام لیل درین شب نکرد باوجود
کمال مواظبت بران تا حدیکہ از ان پایہائے مبارک بیاماسید ے از جہت رعایت اعتدال رعایت حق بدن
ودر احیائے شب عید در مزدلفہ ہیچ حدیثے صحیح وارد نشدہ ودر مبیت بمزدلفہ اختلاف ست نزد جماعۂ از شافعیہ فرض
ست ونزد امام ابوحنیفہ واحمد واجب ودجائز نیست دفع بمنی پیش از نصف لیل اگر بکند دم واجب گردد ونزد مالک
اگر مرور کند ونزول نکند بروست دم واگر نزول کند کفایت ست وآن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم ضعفائے
اہل خویش را رخصت فرمود کہ متقدم شوند ومبشتر بمنی روند پیش از طلوع فجر وابن عباسؓ میگوید کہ من آنہا بودم کہ پیش
فرستادہ بود پیغمبر صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم مرا شب مزدلفہ در ضعفائے اہل خویش رواہ الجماعۃ الا الموطا ودر روایتے
از نسائی از فضلؓ بن عباس آوردہ کہ گفت امر کرد پیغمبر خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم ضعفۂ بنی ہاشم را کہ برآیند از جمع
بشب ودر روایت دیگر ترمذے وابوداؤد ونسائی مثل ابن آوردہ وزیادت این را کہ گفت لیکن فرمود کہ رمی نکنند
نکنند تا آفتاب طلوع کند ودر روایتی دیگر ابوداؤد ونسائی از ابن عباسؓ آوردہ اند کہ گفت پیشتر فرستاد رسول خدا
صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم شب مزدلفہ ما پسر کان وخوردگان بنی عبد المطلب را بر خرکہا سوار وگفت ای پسر کان رمی جمار
نکنید تا آنکہ طلوع کند آفتاب واما حدیث عائشہؓ کہ رسول اللہ صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم ام سلمہ را شب نحر فرستاد ورمی جمار
پیش از فجر کرد وبمکہ رفت وطواف رکن کرد وباز گشت وآن روزے بود کہ رسول خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم نزد وی بود
در اسناد ان حدیث مقالات ست واساطین حدیث ومشائخ وے کہ قوے ومحکم اند در نقد احادیث بانکار
ان قائل اند این حدیث را ابوداؤد از عائشہؓ روایت کردہ ودر روایت نسائی از وے معنے مبہم آمدہ کہ امر کرد یکے از نسائی
خود را کہ برآید از جمع ورمے کند جمرۂ عقبہ را وصبح کند در منزل خود واحتمال دارد کہ آن یکے ام سلمہ بود پس ازین حدیث
باشد یا سودہ بود پس از حدیث دیگر بود کہ بخاری ومسلم ونسائی از عائشہؓ روایت کردہ اند کہ اذن طلبید سودہؓ از
حضرت پیغمبر صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم در شب جمع کہ بیرون رود بشب وبود وے زنی ثقیلہ شبطہ ودر روایتی ضخمہ شبطہ
پس اذن داد او را رسول خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم گفت عائشہؓ کاشکے من نیز اذن مے طلبیدم چنانچہ سودہ طلبید
تا نگذاردم صبح را در منے ورمے میکردم جمرہ را پیش از رسیدن مردم وچون مصنف در حدیث ام سلمہ طعن آورد
مراد وے آنکہ میگوید وجمعے از نساء را در شب فرستاد ورمے جمار ہم در شب کردند بعذر خوف مزاحمت سودہ
خواہد بود وہر کہ از نساء باوے بود ودر جامع الاصول از حدیث ام حبیبہ بروایت مسلم ونسائی آوردہ کہ او را نیز از
جمع بشب فرستاد ندا ما از رمے جمرہ پیش از طلوع صبح یا بعد از وے ساکت ست واز سالم بن عبد اللہ بن عمر بروایت
صحیحین وموطا آمدہ کہ ابن عمرؓ میفرستاد ضعفائے اہل خود را بمنے در شب پس میکردند وقوف بمزدلفہ در شب وذکر
میکردند خدا را بسجانہ انچہ زوے میدادا ایشان را پس تر روان میشدند بجانب منی پیش از وقوف امام وروان شدن
وے ومیرسیدند بعضے از ایشان بمنی وقت نماز فجر وبعضے بعد از وے وہمان وقت میرسیدند رمی جمرہ میکردند
وگفت ابن عمرؓ کہ رخصت کردہ است رسول خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم در حق ضعیفان اہل خویش وراست ست الی بکر

شتران را و تیز سے نمیمودند در رفتن و برآمدن پس اشارت بتازیانہ کرد و امر کرد بسکینہ و وقار و در حقیقت سکینہ و وقار
موجب سکون جوارح و قرار قلب و ورود نور و استقرار مادۂ حضور و علامت استقامت حال و جمعیت بال ست و حرکت و اضطراب
سبب تشویش قلب و تفرقۂ باطن و پریشانی خاطر و بناے منع از دویدن و اضطراب نمودن برائے دریافت جماعہ و در آمدن
در نماز کہ بعض بیخبردان و سبکساران کنند ہمبرین ست و آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم را صفت سکون و وقار بغایت
خوش آمدے یکبارے وفد عبد القیس بدرگاہ آمدند و بدیدن آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم خود را از مراکب انداختند
و اضطرابہا نمودند و رئیس قوم اول بمنزلہ خود فرود آمد و غسل کرد و جامہ پاکیزہ پوشید و بمسجد شریف آمد و نماز گذارد و دعا
خواند پس ازان آہستہ آہستہ بملازمت شریف رسید و دریافت آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم را این وضع وے
خوش آمد و فرمود بدرستی کہ در تو دو خصلت ست کہ دوست میدارد آن را خدا و رسول خدا و آن دو خصلت اناۃ و وقار
و از راہ مازمین بر صیغۂ تثنیہ بسکون زاے دو تنگدرہ ہست یکی میان مزدلفہ و عرفہ و دیگر میان مکہ و منی و ازم بمعنی تنگی و شدت آید
رجوع کرد و ہمان طریق و عادت کہ در رفتن عیدگاہ مسلوک میداشت از مخالفت راہ آمدن و برگشتن در عرفات نیز مسلوک
میداشت کہ از طریق ضب رفت و از راہ مازمین برگشت و در اثناے طریق شتر را اندکی فروگذاشت چنانکہ میان
سریع و بطے سیر فت و چون بفراخ جائی رسیدے قدرے بشتاب براندے و چون بہ بلندے رسیدے زمام ناقہ را فروگذاشتی
تا باسانی برفتی و در مجموع راہ تلبیہ میگفت نزد حنفیہ تا احرام ست تلبیہ ست و انقطاع این بانقطاع اوست و وقت
انقطاع بعد از رمی جمار ست چنانکہ معلوم گردد و نزد امام مالک تلبیہ بوقوف منتہی شد و در راہ میل کرد بشعبی از شعاب شعب
یکسر شین راہ میان دو کوہ را گویند و فرود آمد و تقضی وضو کرد و وضوے سبک ساخت نہ باسباغ و اکمال آنچنانکہ برائے
نماز میساخت اسامہ گفت نماز یعنے نماز مغرب خواہی گذارد یا رسول اللہ فرمود کہ نماز پیشتر ست یعنی در مزدلفہ بانماز عشا
گذاردہ خواہد شد سوار شدند و بمزدلفہ آمد کہ مکانی مشہور ست میان منی و عرفات مشتق از زلف بمعنی جمع و قرب و دال بدل
از تاے افتعال ست و او را جمع بفتح جیم و سکون ہیم نیز گویند و تسمیۂ این مکان باین اسم بجہت اجتماع و اقتراب آدم و حوا
و ریجا در عرفات تعارف شد و اینجا اجتماع و اگر جمع باعتبار جمع بین الصلوتین یا اجتماع مردم در وی گویند نیز جائز ست و
قریش در جاہلیت ہمین جا وقوف میکردند و اجتماع مینمودند و بعرفات نمیرفتند و میگفتند ما ہمسایہاے حرم خدائیم از
حرم بیرون نرویم و تمامۂ مردم وقوف بعرفہ میکردند و در قول سبحانہ ثم افیضوا من حیث افاض الناس اشارت
باین ست و در مزدلفہ وضوے کامل ساخت و بفرمود تا بانگ نماز دادند و اقامت کردند و نماز شام بگذارد پیش از انکہ
بارہا فرود آرند و پیش از انکہ شتران را فرو خوابانند و چون بارہا فرو نہادند اقامت کردند و نماز خفتن نیز بگذارد و از بہر
نماز خفتن بانگ نگفتند و میان فرض مغرب و فرض عشا ہیچ نماز نگذارد و ازینجا معلوم شد کہ جمع میان مغرب و عشا بیک اذان
و دو اقامت بود چنانکہ در عرفات میان ظہر و عصر بود و در حدیث بخاری و مسلم از اسامہ بن زید ہمچنین آمدہ و مذہب امام
زفر و شافعی و بعض ائمہ دیگر ہمین ست و نزد امام ابو حنیفہ و بروایتی از امام احمد و بسیاری از علما بیک اقامت ست و این
روایت از ابن عمرؓ در صحیح مسلم آمدہ و ترندے تحسین و تصحیح آن نمودہ و از جہت آنکہ چون عشا در ینجا در وقت خود ست فرا
اقامت و اعلام بدان حاجت نبود و عصر در عرفہ در غیر وقت بود پس محتاج بود بزیادتے اعلام و نزد امام ابو حنیفہ اگر میان
اینہا تنفل کرد یا مشغول شد بکارے اعادہ کند اقامت را و در صحیح بخارے از ابن مسعودؓ آمدہ کہ چون حج کرد و شے امر کرد اذان

سوال و دعا سید ہم او را بہتر از انچہ بدہم سوال و دعا کنندگان را یا این تقدمہ و توطئہ دعائی ست کہ بعد از وے مذکور بود
چنانکہ گفت و در سنن بیہقی ست کہ پیغمبر صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم فرمود کہ بہتر دعاے من و دعاے سائر پیغمبران علیہم السلام
در عرفات اینست لا الہ الا اللہ وحدہ لا شریک لہ لہ الملک و لہ الحمد و ہو علی کل شئے قدیر اللہم اجعل فی قلبی نورا و فی سمعی نورا و فی
بصری نورا اللہم اشرح لی صدری و یسر لی امری اعوذ بک من وسواس الصدر و شتات الامر و فتنۃ القبر اللہم انی اعوذ بک
من شر ما یلج فی اللیل و شر ما یلج فی النہار و شر ما تہب بہ الریاح و من شر بوائق الدہر سیوطی در جمع الجوامع از بیہقی و ابن النجار
از حدیث جابر آوردہ کہ گفت رسول خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم ہر مسلمانی کہ وقوف کند عشیۂ عرفہ بموقف و بایستد مستقبل قبلہ
و بگوید لا الہ الا اللہ وحدہ لا شریک لہ لہ الملک و لہ الحمد بیدہ الخیر و ہو علی کل شئے قدیر صد بار پستر بنجواند ام الکتاب صد بار پس تر
بگوید اشہد ان لا الہ الا اللہ وحدہ لا شریک لہ و اشہد ان محمدا عبدہ و رسولہ صد بار پستر تسبیح کند خدا یتعالی را صد بار و بگوید
سبحان اللہ و الحمد للہ و لا الہ الا اللہ و اللہ اکبر و لا حول و لا قوۃ الا باللہ صد بار پستر بنجواند قل ہو اللہ احد صد بار پستر بگوید
اللہم صل علی محمد و علی آل محمد کما صلیت علی ابراہیم و علی آل ابراہیم انک حمید مجید و علینا معہم صد بار بگوید پروردگار تعالے
بملائکہ گوید گواہ شوید کہ آمرزیدم این بندہ را و قبول کردم شفاعت او را در نفس وے و اگر شفاعت کند برای تمام اہل معرفت
خود قبول میکنم شفاعت او را و طبرانی از ابن مسعودؓ این دعا را در روز عرفہ نیز آوردہ سبحان الذی فی السماء عرشہ سبحان
الذی فی الارض موطئہ سبحان الذی فی البحر سبیلہ سبحان الذی فی القبور قضاؤہ سبحان الذی فی الجنۃ رضوانہ سبحان
الذی فی النار سلطانہ سبحان الذی فی الہوے روحہ سبحان الذی رفع السماء سبحان الذی وضع الارض سبحان الذی
لا منجا منہ الا الیہ و در عرفات این آیت نزول کرد الیوم اکملت لکم دینکم و اتممت علیکم نعمتی و رضیت لکم الاسلام دینا +
و اگرچہ نزول این کریمہ سبب سرور و ذوق اہل اسلام شد اما چون بعضے از تیز بینان و رمز شناسان صحابہ از ینجا
قرب زمان رحلت و حلول مدت فرقت آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم فہمیدند شکستہ دل شدند یعنے مکث و بقای
پیغمبر صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم درین دار برای تکمیل و تعلیم امت و بیان احکام دین اسلام و ملت بود چون این کار تمام شد
دیگر توقف دریغا برای چہ خواہد بود ہمچنانکہ نزد نزول سورۂ اذا جاء نصر اللہ و الفتح کہ بعد ازین نازل شد نیز باین معنی
متنبہ و مستشعر شدند و نیز آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم فرمود بگیرید از من دین خود را کہ سال آیندہ مرا در نیابید یا نہ
صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم و جزاہ عن امتہ خیرا و دران روز یکی از حاضران عرفہ از شتر نزد صخرات کہ موقف رسول اللہ صلی اللہ
علیہ وآلہ وسلم بود بیفتاد و وفات کرد پیغمبر صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم فرمود تا او را با ثیاب و برگ کنار بشویند و در جامہاے احرام
از ار و رداء دفن کنند و بوے خوش کہ محرم را استعمال آن ممنوع ست بکار ندارند و سر و روے او را نپوشانند چنانچہ
حکم محرم ست و فرمود کہ روز قیامت این شخص لبیک گویان بحشر حاضر شود این حدیث در فصل احوال میت از روایت بخاری
و مسلم سابقا مذکور شد و معلوم شد کہ ظاہر عبارت حدیث در خصوص این مرد ست و بطریق ضابطہ و کلیہ نفرمود و احکام میت
از احادیث دیگر کلیہ معلوم شدہ است و لہذا نزد امام ابو حنیفہ محرم و غیر محرم در انجا برابر ست و چون بعد از تمام غروب
افاضہ کرد اسامہ بن زید را ردیف خود ساخت و مہار شتر را کشیدہ میداشت چنانچہ سر شتر بزین میسود و میگفت اے
مردمان آرمیدہ باشید و ساکن روید کہ نیکوئی نہ در شتافتن ست و پرہیزگاری نہ در تعجیل نمودن ست و در حدیث بخاری
از ابن عباس آمدہ کہ چون برآمد آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم از عرفہ ہم در افتادند مردم از کثرت ازدحام و میرفتند

مخصوص بجمع دارند که مقصود بالذات است درین مقام چون آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم از نماز فارغ شد و سوار شد
و بعرفات آمد و در دامن کوہ عرفات کہ آن را جبل الرحمت گویند نزدیک آن سنگہای سیاہ بزرگ کہ آنجاست و در ان جانب
عمارتی ست قدیم در ریگ در آمدہ و مردم آنرا مطبخ آدم میگویند و گفتہ اند کہ تعیین موضع وقوف آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم
باشخص معلوم نشدہ اما اگر نزد آن صخرات بایستد و در ہر ساعت در ہر مکانے ازان امکنہ بگردد موقف شریف را دریافتہ باشد
و بر آمدن بران کوہ چیزے معتبر نیست در سنت و ثواب و آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم نزدیک ہمین صخرات مستقبل قبلہ
باستاد و بر پشت شتر و شروع در دعا و تضرع و ابتہال نمود تضرع و ابتہال درین موقف بغایت مطلوب ست و اگر بگائی
روی دہد علامت قبول و اجابت بود و افاضۂ انوار رحمت و قبول درین مقام متراکم و متوالی ست و در حدیث آمدہ است
کہ دیدہ نشد شیطان خوار تر و حقیر تر و غم و غصہ خورندہ تر در ہیچ روزے چنانچہ در روز عرفہ بجہت آنکہ مے بیند از نزول
رحمت و مغفرت گناہان آدمیان مگر در روز بدر کہ دید جبرئیل را کہ ترتیب صیاد صفوف ملائکہ را و گفتہ اند کہ بدبخت کسی ست
کہ درین موقف بایستد و گمان ببرد کہ آمرزیدہ نشدہ است و نیز در حدیث آمدہ است کہ مباہات میکند حضرت حق جل و علا
بر فرشتگان با دمیان و میگوید آیا چہ خواستہ اند ایشان کہ ترک کردہ اند برای ماخان و مان و اہل و اولاد خود را و آمدہ اند
برای ما سر برہنہ گرد آلود یا دکنان آزاد کردم ایشان را از آتش دوزخ و آمرزیدم گناہان ایشان را و ہر کہ یک ساعت
وقوف بکند در اداے فرض حج کفایت ست و سنت آنست کہ تا غروب آفتاب بایستد زیرا کہ رسول خدا صلی اللہ
علیہ وآلہ وسلم بایستاد تا آفتاب تمام غروب کرد و چون آفتاب تمام غروب کرد روان شد و گفت ایستادن در عرفات
باین محل کہ من ایستادم مخصوص نیست بلکہ ہمہ زمین عرفات موقف ست اگرچہ وقوف در موقف دے
صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم اولے و افضل خواہد بود و تمام حدیث اینست کہ ابو داؤد و دارمے از جابر آوردہ کہ فرمود آنحضرت
صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم کل عرفۃ موقف و کل منے منحر و کل مزدلفۃ موقف و ہمہ کوہاے مکہ راہ است و منحر یعنے از ہر راہ کہ
بمکہ در آیند و ہر جا کہ در مکہ ہدے ذبح کنند درست ست و در ان حالت کہ دعا میکرد دستہا را نزد سینہ برداشتہ بود
ہمچون خواہندہ مسکین و از جملہ دعواتی کہ ثابت ست کہ در ان موقف خواند اینست اللھم لک الحمد کالذی نقول وخیرا
مما نقول اللھم لک صلوتی ونسکی ومحیای ومماتی والیک مآبی ولک رب ترائی اللھم انی اعوذ بک من عذاب القبر ووسوسۃ الصدر
وشتات الامر اللھم انی اعوذ بک من شر ما تجئ بہ الریح اللھم انک تسمع کلامی وترے مکانی وتعلم سری وعلانیتی ولا یخفی
علیک شئی من امری انا البائس الفقیر المستغیث المستجیر الوجل المشفق المقر المعترف بذنوبہ اسالک مسئلۃ المساکین وابتہل
الیک ابتہال المذنب الذلیل وادعوک دعاء الخائف الضریر من خضعت لک رقبتہ وفاضت لک عیناہ وذل جسدہ ورغم
لک اللھم لا تجعلنی بدعائک شقیا وکن لی رؤفا رحیما یا خیر المسؤلین ویا خیر المعطین در معجم طبرانی این دعا ثابت شدہ و امام احمد
در مسند خویش روایت کردہ کہ بیشتر دعاے پیغمبر صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم در روز عرفہ این بود لا الہ الا اللہ وحدہ لا شریک لہ الملک
ولہ الحمد بیدہ الخیر وہو علے کل شئی قدیر این ذکر ست و او را دعا گفتن یا باعتبار آنست کہ ذکر و ثناے کریم در حضرت وے
در حکم سوال و درخواست کردن ست و نزد اہل تحقیق درخواست کردن گاہی بتصریح بود و گاہے بتعریض بلکہ سکوت و تسلیم
بنعت تضرع و مسکنت نیز دعاست بزبان حال و ہر یکے ازین اقسام در مقام خود ممدوح و مستحسن ست و یا باعتبار آنکہ در حدیث
صحیح واقع شدہ است من شغلہ ذکری عن مسئلتی اعطیتہ افضل ما اعطی السائلین فرمود ہر کہ باز دارد او را مشغولی ذکر من از

اشهد اللهم اشهد سه بار و فرمود باید که حاضران این مجلس این مجموع را بغائبان برسانند و چون این حجة الوداع بود و آخر اجتماع خلائق در حضرت وے صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم بود در روز اکمال دین و اتمام نعمت بود مبالغه در دعوت کرد و مهمات دین بیاموخت و از ایشان اقرار گرفت و خدا را عز و جل گواه ساخت تا کسی را بعد ازین حجتے در دین نماند و مجال انکار تنگ گردد و بعد ازان از راحله فرود آمد و بلال را فرمود تا بانگ گفت و اقامت نماز کرد ازین حدیث بطریقے که آمد معلوم گردد که خطبه را اذانی نبود بعد از خطبه اذان گفت و اقامت کرد و نماز گذارد و اما در کتب فقه حنفیه مذکور ست که امام بخطبه برآید و چون بر منبر به نشیند موذن اذان گوید و خطبه خواند پیش از نماز پس تنها اقامت گوید و نماز بگذارد چنانچه نماز جمعه بعینها و بروایتے از ابی یوسف اذان گوید پیش از خروج امام و بروایتی بعد از خطبه و این موافق ست بحدیث مذکور و در ہدایه میگوید که صحیح همانست که اول مذکور شد و روایت میکند که چون آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم بر ناقه نشست موذنان پیش وے اذان بگفتند و خطبه خواند و نزد شافعی نیز دو خطبه است مثل جمعه لیکن در شرح حاوے میگوید که موذن اذان گوید در وقت خطبهٔ ثانیه بحیثیتی که خطیب از خطبه فارغ شود و موذن از اذان معا پس تنها نزول کند امام و اقامت گوید و میگوید که همچنین کرد رسول خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم در حجة الوداع و در ہدایه از امام مالک نقل میکند که خطبه بعد از نماز خواند چنانچه در عید اما مذهب امام احمد همان طور ست که در حدیث متن مذکور شد و در اذان از ایشان دو روایت ست گوید یا نگوید و نماز ظهر و عصر را بجمع و قصر بگذارد و بیک اذان و دو اقامت و در میان صلوتین نمازے دیگر از سنت و نفل هیچ نگذارد و این از برای تعجیل وقوف و قصد امتداد زمان دعا بود و اینجا میگویند که آن چه مقام ست که در وے فرض برائے خاطر نفل ترک میکنند میگویند که آن عرفات ست که در وے فرض که وقت عصر ست بجهت نفل که وعات ترک کنند و این جمع میان دو نماز مر کسے را ست که ظهر را بجماعت با امام بگذارد و اگر در منزل خود تنها گذارد عصر را در وقتش بگذارد و بقول امام ابوحنیفه و نزد صاحبین اگر منفرد جمع کند نیز جائز ست و مذهب امام احمد نیز همین ست زیرا که جمع بجهت حاجت بامتداد وقوف ست و منفرد نیز محتاج ست بآن و امام ابوحنیفه فرماید که محافظت وقت فرض ست مخصوص پس ترک وے جائز نبود مگر در انجا که وارد شده است در شرع و آن جمع ست نزد جماعت با امام و تقدیم از برائے اصابت جماعت ست زیرا که متعذر ست اجتماع برائے عصر بعد از تفرق در موقف نه از برائے حاجت بامتداد وقوف و منفرد قادر ست بر گذاردن عصر در موقف خود با شتغال بوقوف کذائی الهدایه بعد ازان بدانکه جمع بین الصلوتین در عرفه مجمع علیه است میان امت لیکن نزد حنفیه از جهت این رخصت ست و مخصوص ست بوے و جمعی از شافعیه نیز بر انند و نزد دیگران از جهت سفر و اما آنکه اهل مکه و غیر ایشان از انهائی که مسافر نبودند نیز جمع کردند چنانچه مصنف میگوید و اهل مکه در صحبت پیغمبر صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم بودند و نماز بدین طریق بگذاردند دلیل ست بر انکه جمع بجهت تنسک بودنه سفر والاامر میکرد آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم ایشان را از جمع و ایشان گویند در مقام جمع از مقیمان بجهت متابعت و صحبت پیغمبر بود صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم و مصنف نیز در عبارت خود ایمائی باین معنی کرد و اما قصر خود البته بجهت سفر بود باتفاق و در حدیث آمده است که آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم بعد از اتمام رکعتین فرمود اتمام کنید ای اهل مکه نماز خود را که ما قوم مسافر انیم و ائمه که قائل اند بجواز جمع مر مقیمان را بمتابعت امام مسافر همین را دلیل می آرند و اگر جائز نبودی منع کردے چنانکه از قصر کرد و ظاهر عبارت مصنف در انست که اهل مکه نیز بقصر و جمع گذارند یا رب مگر اشارت بدین طریق

گویا تشبیه کرده اند آن جبل را بنعمر که نام حیوانی مشهور ست چنانکه جبل ثور گفتند از جهت تشبیه آن جبل بگاو در شکل و هیئت فبعث پیغمبر صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم که از موے بود حسب الحکمی که پیش از برآمدن از منی وقوع یافته بود انجا زده بود فرود آمد تا چون آفتاب بگشت بفرمود تا راحله را که نام وے قصوا بود زین نهادند و بر راحله سوار شده ببطن وادی آمد و خطبه کرد مر خلائق را بغایت بلیغ و شامل و دران خطبه قواعد مسلمانی با سر ها اگرچه معلوم بود تقریر و تاکید فرمود و اساس شرک و جاهلیت بکلی برکندو محرماتے که در جمیع ملل ثابت التحریم ست ذکر فرمود و اوضاع جاهلیت را با سر ها در زیر پا آورد و ربا های جاهلیت را وضع کرد فرمود خونهاے شما و اموال شما حرام ست بر شما مثل حرمت این روز و این ماه و این بلد مرا و بر روز روز عرفه است و بماه ماه ذی الحجه و ببلد بلد مکه معظمه ست و فرمود هر چیز از امر جاهلیت نهاده شده است در زیر پاے من یعنی هر چه از رسوم و اوضاع جاهلیت بود ابطال کردم و کان لم یکن ساختم عادت عرب ست که در امرے که آنرا باطل و نابود سازند که بار دیگر گرد آن نگردند و رجوع بدان ننمایند گویند که او را زیر پاے خود کردم و فرمود خونهاے جاهلیت موضوع و هدر است یعنے هر کرا بر دیگرے دعوے خونست که در جاهلیت واقع شده بود اکنون آن دعوے برطرف کردم و هدر ساختم و فرمود اول خونے از خونهاے ما که آن را نهادم و هدر ساختم خون ابن ربیعه بن الحارث و این ابن ربیعه در بنی سعد استرضاع میکرد و شیر میخورد قبیله هذیل او را کشتند و حارث بن عبد المطلب عم رسول اللہ صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم ست و ربیعه ابن عم وے صحابی ست و سن بود ازان حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم در خلافت عمر رضی اللہ عنہ وفات کرد و نام پسر وے ایاس بود و در محاربه که میان بنی سعد و هذیل بود سنگے باین پسر رسید و کشته شد و بنے عبد المطلب دعوے آن خون بر ایشان داشتند و فرمود ربا های جاهلیت موضوع ست قریش را عادت بود که در جاهلیت ربا میخوردند و دعوے این دیون که بر بابود بر یکدیگر داشتند این دعوے ها را نیز افگندند و باطل کرد و فرمود اول ربائی که مے افگنم از رباهاے قبیله ما ربای عباس بن عبد المطلب ست و دران خطبه وصیت کرد امت را برعایت و ملاطفه زنان و احسان در حق ایشان و حقوقی که زنان را ست بر شوهران و شوهران را ست بر زنان بیان کرد و فرمود بپرهیزید و بترسید خدا را جل جلاله در حق زنان زیرا که گرفته اید ایشان را بامان و عهد وی و استحلال کردید و تصرف نمودید فروج ایشان را بکلمه وے و حکم وے تعالی و فرمود مر شما را ست بر زنان که پی سپر نگردانند فراشهاے شما را بهیچ کسے که شما مکروه میدارید آنکس را یعنی مرد بیگانه را نزد خود جا ندهند و اگر بکنند این امور را نپذیرند ایشان را امانه زدنے سخت که تاثیر کند در ایشان و در مشقت اندازد و ازینجا معلوم شود که از پے سپر کردن فراش بکسی زنا مراد نیست والا عقوبت آن عقوبت زنا باشد بلکه کنایت ست از اذن دادن و در آوردن در خانه کسی را که مردان بدان راضی نباشند از خویشاوندان و آشنایان و فرمود مر ایشان را ست یعنے زنان را ست بر شما رزق و کسوت بمعروف و انصاف و دران خطبه وصیت فرمود امت را بتمسک بکتاب اللہ و آنکه معتصم بکتاب اللہ باشد از گمراهی ایمن باشد. فرمود و تحقیق گذاشته ام در میان شما چیزے که هرگز گمراه نشوید اگر چنگ در زنید بدان چیز و آن کتاب خدا ست عزوجل و بعد از خطبه خواندن و وصیت فرمودن پرسید از صحابه که چه میگویید و بچه گواهی میدهید گفتند گواهی میدهیم که تو فرمودهاے خدا تعالی را بما رسانیدے و امت را النصیحت بواجبی کردے و آنچه بر تو بود از عهود رسالت و دعوت گذاردے پس انگشت سبابه را سوے آسمان برداشت و بگردانید و گفت اللهم اشهد اللهم

بسبب هدے کہ داشتند این صحابہ عظام برابر آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم بودند واما امیر المومنین علی از یمن آمد وہدے همراہ آورد وہدیہا برائے آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم نیز آورد ومجموع انچہ علی آورد وباحضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم همراہ بود صد شتر بود وچون حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم ازوے بہ پرسید بچہ احرام بستی وچہ نیت کردے گفت اہلت بما اہل بہ رسول اللہ همین نیت کردم واحرام بستم کہ بانچہ احرام بست رسول خدا من نیز بستم پس فرمود تو حلال مشو وہم براحرام خود باش وامہات مومنین حلال شدند چہ هدے نداشتند وفاطمہ نیز حلال شد چہ هدے نداشت درحدیث جابر آمدہ کہ چون علی از یمن آمد وفاطمہ را دید کہ حلال شد وجامہ رنگین پوشیدہ وسرمہ در چشم کشیدہ انکار کرد بروے وغضب نمود پس فاطمہ گفت پدر من امر کردہ بدین امیر المومنین علی این را درعراق بمردم میگفت کہ چون از فاطمہ این سخن شنیدم بحضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم رفتم وحقیقت حال عرض داشتم وخبر دادم آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم راکہ من بر فاطمہ انکار کردم ووے میگوید پدر من مرا بدین امر کردہ فرمود صدقت صدقت راست گفت فاطمہ راست گفت ودرین مدت کہ آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم مقیم وساکن بود بجہت آنکہ نیت اقامت نکردہ بود نماز را بقصر میگذارد ودر منزل خود کہ بیرون مکہ داشت میبود وچون چہار روز بگذشت احد واثنین وثلاثا وارلعاء وچون آفتاب بلند شد چاشتگاہ از روز پنجشنبہ بمنی متوجہ شد باجموع خلائق منے را منے از ان تسمیہ کردہ اند کہ منے در لغت بمعنے ریختن واندا ختن آید وریختہ میشود در وی خون ذبائح واز ابن عباس آوردہ اند کہ گفت جبرئیل با آدم درین موضع یکجا بود چون مفارقت کرد گفت چہ تمنا داری گفت بہشت تمنا دارم از بہر این را منی گفتند مشتق از تمنی کذا فی القاموس وہر کہ از صحابہ حلال شدہ بود درین روز احرام حج بست ہر کس در منزل خویش چون بمنی رسید نزول فرمود ونماز ظہر وعصر بگذارد ودر شب آنجا بیتوتت کرد وشب جمعہ بود واین رفتن بمنی وبیتوتت کردن دران نزد ما واجب نیست بلکہ سنت ست ودرین شب در منے هیچ نسکی وعبادتے مخصوص نیست کہ اقامت آن کنند واگر یکے روز ہشتم وشب نہم ہم در مکہ باشد وصباح عرفہ متوجہ عرفات شود ومرور وعبور بمنی نکند جائز ست ولیکن اسائتی دارد واز جہت عدم اقتدا بسنت رسول اللہ صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم وچون آفتاب برآمد از منی روان شد برراہ چپ کہ آنرا طریق ضب گویند بضاد معجمہ مفتوحہ بسوے عرفہ عرفہ بمعنے مکان وزمان ہر دو آمدہ وعرفات بصیغہ جمع مخصوص بمکان ست وتسمیہ آن باین اسم بجہت تعارف آدم وحوا ست درین مکان بعد از ہبوط یا بجہت آنکہ جبرئیل علیہ السلام با براہیم علیہ السلام دریجا تعلیم مناسک کرد وبعد از تعلیم گفت اعرفت گفت عرفت یا بجہت آنکہ مکانی ست معظم ومشہور گویا پیش از تعریف معروف ست وبرین وجہ مشتق از معرفت بود وبعض گویند مشتق ست از عرف بسکون راکہ اکثر استعمال وی در رائحہ طیبہ ست وچون در منے روائح منتنہ بجہت گندہ شدن ذبائح پیدا آید این مکان را در مقابل وی عرفہ گویند کہ خالی ست از ان روائح بعضے از صحابہ تکبیر میگفتند وبعض تلبیہ میگفتند وبر کسے انکار نمیکرد ہمہ را تقریر کرد وتجویز فرمود پس معلوم شد کہ مقصود ذکر وتسبیح وتحمید ست وبلفظ تلبیہ گفتن اولی وافضل چون بعرہ رسید بفتح نون وکسر میم وفتح راد در آخر راکہ موضعی ست نزدیک عرفات وآخر زمین حرم ست وگویا برزخے ست درمیان حل وحرم ودر قاموس تبریدہ گفت کہ آن نام موضعی ست بعرفات یا جبلے کہ آنجاست ودرین مقام چون نزول کرد در انجا گفت حل اوبر موضع اولی وانسب باشد

در سال ششم ست و اسلام ابی هریره در سال هفتم در غزوهٔ خیبر و در بعض احادیث تعیین حدیبیه وقوع یافته و در بعض تعیین حجة الوداع گفته اند احادیثی که در وے تعیین حجة الوداع ست اکثر و اصح اند و نووے گفته هوالصحیح المشهور و گفته که در هر دو جا باشد و ابن دقیق العید گفته که اقرب همین ست و در فتح الباری گفته بلکه متعین ست همین از جهت توارد و نظافر روایات در هر دو و لیکن سبب در هر دو مختلف ست انچه در حدیبیه بود سبب توقف بعضے از صحابه بود از احلال بجهت انچه یافتند از خزن و غم و از منع وصول به بیت با وجود مشاهدهٔ اقتدار بران در انفس خود و چون صلح کرد آن حضرت صلے اللہ علیه وآله وسلم با قریش که بے ادائے عمره برگردد و سال آینده باز آید امر کرد ایشان را باحلال و چون توقف کردند درین باب از ایشان مشاهده کرد و مشاورت بام سلمه نمود و وے اشارت کرد باحلال آن حضرت صلے اللہ علیه وآله وسلم تا صحابه دران بے اختیار شوند پس برآمد آن حضرت صلے اللہ علیه وآله وسلم از احرام و دیگران نیز متابعت او کردند پس بعض تحلیق کردند و بعض تقصیر و هر که مبادرت کرد به تحلیق اسرع و اقرب بود باتمثال امر از کسے که اقتصار نمود بر تقصیر پس دعا کرد آن حضرت صلے اللہ علیه وآله وسلم محلقین را مکرر و داخل کرد مقصرین را نیز در آخر و اما سبب تکریر دعا محلقین را در حجة الوداع آن بود که چون اکثر صحابه سوق هدے نکرده بودند و حضرت صلی اللہ علیه وآله وسلم ایشان را امر کرد بفسخ حج بعمره و تحلل از احرام دشوار آمد بر ایشان و چون چاره نبود از اطاعت و امتثال امر تقصیر در انفس ایشان سبک تر و آسانتر از حلق نمود و اکثر از ایشان همچنین کردند پس آن حضرت صلی اللہ علیه وآله وسلم ترجیح و تحسین نمود فعل محلقین را که ظاهر تر و قویتر در امتثال بود و نیز عادت عرب آن بود که محبوب بود پیش ایشان تو فیر شعور و تزیین ابدان و حلق در طبیعت ایشان مکروه بود و آنرا فعل اعاجم میگفتند پس آن حضرت صلے اللہ علیه وآله وسلم ترجیح آن نمود و دعا کرد مر محلقین را کذا فی المواهب و سراقه بن مالک بن جعشم پرسید که یا رسول اللہ این فسخ حج بعمره و احلال از احرام خاص ست باین سال و یا این حکم دائم ست تا ابد و شامل ست مر سائر امت را فرمود دائم ست تا ابد و در آور د آن حضرت صلے اللہ علیه وآله وسلم اصابع شریف خود را در یکدیگر و مکرر فرمود در آمد عمره در حج تا روز قیامت امام نووے گفته اختلاف کرده شده است درین فسخ که وے مخصوص ست بصحابه دران سال مخصوص یا باقی ست مر ایشان را و مر غیر ایشان را تا روز قیامت امام احمد و طائفه از اهل ظاهر میگویند که مخصوص نیست و باقی ست تا روز قیامت پس جائز ست مر کسے را که احرام حج بسته و با خود هدے ندارد که قلب کند احرام حج را بالعمره و متحلل شود با عمال وے و مالک و شافعی و ابو حنیفه و جماهیر علما از سلف و خلف بر انند که این مخصوص بصحابه است در همان سال مخصوص و جائز نیست بعد از وے و امر کرده شدند بدان دران سال از برای اظهار مخالفت مراسم جاهلیت که تحریم عمره است در اشهر حج و دلیل جماهیر حدیث ابی ذر ست که مسلم آورده که بود متعه در حج مر اصحاب محمد را صلے اللہ علیه وآله وسلم خاصته یعنے فسخ حج بعمره و نسائی از حارث بن بلال از پدرش آورده که گفت گفتم یا رسول اللہ خبر ده مرا که فسخ حج بعمره مخصوص بما ست یا عام ست مر تمامه آدمیان را پس فرمود آن حضرت صلے اللہ علیه وآله وسلم مر شما راست خاصه نووے گفته اما انچه در حدیث سراقه بن مالک آمده معنے او آنست که جواز اعتماد در اشهر حج و قران مخصوص شما نیست بلکه عام ست پس حاصل از مجموع احادیث و طرق آن آن شود که عمره در اشهر حج جائز ست تا روز قیامت و همچنین قران و فسخ حج بعمره مخصوص ست بصحابه و الله اعلم انتهی و ابو بکر و عمر و علی و طلحه و زبیر حلال شدند

که آتش ازوے بجہد و مروہ نام این کوہ مشہور بلکہ است و در اثنائے سعے چون از دحام از جہت کثرت اہل سعی و مردم دیگر کہ بتماشائے جمال جہان آرائے وے صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم برآمدہ بودند بسیار شد برناقہ سوار شد و سعے را سوارہ تمام کرد و مسلم و ابو داؤد از ابی الطفیل آوردہ اند کہ گفت گفتم مر ابن عباس را خبر دہ مرا کہ طواف میان صفا و مروہ سوارہ سنت ست و قوم تو میگویند کہ آن سنت ست ابن عباس گفت راست میگویند و دروغ میگویند گفتم چہ معنے دارد راست میگویند و دروغ میگویند گفت چون بسیار شد از دحام مردم بر رسول خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم و میگفتند ہذا محمد ہذا محمد تا مخدرات و ابکار از خانہا برآمدند و بنود در پیش آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم ضرب و طرد و راندن و دور باش و پویہ شو سوار شد ولیکن مشے و سعے افضل ست الحدیث یعنے اگر مراد این از سنت گفتن سعے سوارہ صدور و وقوع آن از حضرت رسالت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم راست میگویند و اگر مقصود اثبات افضلیت و اولویت اوست دروغ میگویند زیرا کہ باعث مر آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم را در سوارے تقرب و تعبد نبود و اما طواف قدوم کہ ذکر کردیم پیادہ بود چنانکہ جابر گفت در سہ طوفہ اول رمل کرد و این سوارہ متصور نیست و چون ثابت شد پیادگی در اول طواف سوارہ شدن در آخر وے و باز پیادہ شدن برائے سعے و باز سوار شدن بعید ست و منقول نیز نہ اما طواف رکن را کہ ذکر وے بیاید بسبب عذرے کہ داشت سوارہ کرد و ختم سعے را بمروہ کرد و ہر گاہ بمروہ رسیدے ہمان اذکار و دعوات کہ در صفا خواندے در مروہ ہمان خواندے و چون سعے بین الصفا و المروہ تمام کرد صحابہ را فرمود کہ ہر کہ ہدے برا بر ندارد حلال شود یعنے از احرام برآید و تحلل برایشان فرض کرد تحلل نام از وسط وطیب و لبس مخیط و غیر آن این چیزہا ست کہ بر محرم حرام ست و چون از احرام برآمدند مباح شدند و تحلل نام از جہت آن گفت کہ گاہ تحلل میشود از بعضے ازین چیزہا نہ تمام چنانکہ یوم النحر بعد از ذبح طیب و لبس مخیط و مانند آن مباح میگردد و لیکن وسط حلال نمی شود و چون طواف زیارت ادا یافت تحلل تام شد و وسط نیز حلال شد چنانکہ در محل خود بیاید و ہمچنین صحابہ حلال بودند تا روز ترویہ کہ ہشتم ذی الحجہ است این روز را روز ترویہ ازان گویند کہ ترویہ سیراب کردانیدن ست و شتران را درین روز آب میدہند و سیراب میگردانند تا نیج برآیند و میفرمود کہ من اگر ہدے نیز نداشتمے حلال میشدم شرح و تحقیق این سخن سابقا مذکور شد و در بعض روایات کہ وارد شدہ پیغمبر صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم نیز حلال شد ثابت نیست و غلط ست و این قول معاویہ بود کہ گفت آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم بمشقص موے سر مبارک خود را بعد از سعی قصر کرد و صحابہ او را درین خبر تخطیہ و تغلیط کردند چنانکہ گذشت و آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم درین محل کہ صحابہ بفرمودہ وی از احرام برآمدند و بعض حلق کردند و بعض قصر ایشان را دعا کرد و گفت اللہم لرحم المحلقین سہ بار ایشان را یعنی محلقین را دعا کرد و چون مقصرین بسیار التماس و الحاح کردند یکبار مقصرین را نیز کرد و گفت و المقصرین و ازینجا معلوم شد کہ این دعا برحمت و مغفرت محلقین را در حجۃ الوداع بود و از بعض احادیث معلوم گردد کہ در روز حدیبیہ بود کہ بمکہ نہ در آمدہ و عمرہ ناگذاردہ از احرام برآمدند و بدینہ برگشتند و در صحیحین از ابی ہریرہ مطلق واقع شدہ بے تعیین و بیان آنکہ در حدیبیہ گفت یا در حجۃ الوداع و گفتہ اند کہ در ہیچ طریق این حدیث بعینہ سماع از ابی ہریرہ از حضرت رسالت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم وقوع نیافتہ و اگر وقوع میبافت جزم میکردیم کہ در حجۃ الوداع بود زیرا کہ ابو ہریرہ در حدیبیہ نبود و قضیہ

درمیان خویش و کعبه گردانیده و گذاردن این دو رکعت بعد از طواف واجب ست نزد ما از جهت ورود امر و نزد شافعی
سنت و در هر جا که بگذارند از مسجد جائز ست و افضل آنست که نزد مقام ابراهیم بگذارند و مقام آن زمان نزدیک کعبه
نهاده بود و در زمان شریف آن حضرت صلی الله علیه وآله وسلم تا در خلافت عمر بن الخطاب در پیش خانه افتاده میبود
تا آنکه یکبار سیل آمد ببرد پس بفرمود عمر تا در پیش خانه نصبش کردند و الآن حجره است که سقف سنگین و پنجره آهنین
دارد و درون وی صندوق سنگین دیگرست که دیگر در وی این مقام موضوع ست و دران دو رکعت طواف
در رکعت اول فاتحه خواند و قل یا ایها الکافرون و در رکعت ثانی فاتحه و قل هو الله احد و چون از نماز فارغ شد روی
سوی حجر آورد و بیاید و آنرا استلام کرده و در هدایه میگوید که این سنت ست بعد هر طوافی که بعد از وی سعی ست
راز درمیانی یعنی باب متوسط از درهای مسجد که بجانب صفا روند که هیچ درست بیرون شد و بر بالای صفا که نام
کوهی مشهورست در پایان جبل ابی قبیس و صفا در اصل یعنی سنگ سخت صاف ست که بروی چیزی نروید و اهل
و چون نزدیک صفا رسید این آیت بجهت تبرک و اشعار بذکر آن در قرآن و تمسک در ابتدای سعی از صفا
برخواند + ان الصفا والمروة من شعائر الله + و بعد ازان گفت ابدأ بما بدأ الله به ابتدا کنم بصفا که ابتدا کرده است
الله تعالی در کتاب خود بذکر آن و تقدیم کرد آن را بر مروه و در روایت نسائی ابدأ بصیغه امرست بطریق خطاب عام
یا بمثل که خطاب بنفس شریف خود کرده باشد آنگاه چندانکه کعبه را توان دید بر بالای صفا برآمده باستاد و کعبه را
مستقبل شد و دران وقت کعبه در وادی بود یا یان چون کسی برین کوه میبرآمد کعبه نمایان میشد الآن که زمینها پر شده
و دیوارها گرد کعبه کشیده و درها را که بجانب صفا اند چنان ساخته اند که از میان آنها گوشهٔ از کعبه در جانب رکن اسود
نمایان میگردد و چون آن حضرت صلی الله علیه وآله وسلم بر بالای صفا برآمد حق تعالی را تکبیر گفت و گفت لا اله الا الله
وحده لا شریک له له الملک وله الحمد وهو علی کل شئ قدیر لا اله الا الله وحده صدق وعده و نصر عبده و هزم الاحزاب وحده
و دعا کرد و گفت اللهم انا نسألک موجبات رحمتک وعزائم مغفرتک والغنیمة من کل بر والسلامة من کل اثم لا تدع لی ذنبا
الا غفرته ولا هما الا فرجته ولا کربا الا کشفته ولا حاجة و در روایتی زیادت من حوائج الدنیا والآخرة الا قضیتها سه بار تهلیل
مذکور گفت و میان آن دعا میکرد بعد ازان فرود آمد و در موطا از ابن عمر این دعا نیز بر صفا مرویست اللهم انک قلت
ادعونی استجب لکم وانک لا تخلف المیعاد وانا اسألک کما هدیتنی الاسلام ان لا تنزعه منی حتی تتوفانی وانا مسلم
و تطویل دعا در اینجا ماثورست و اما حمد و ثنای الهی و صلوة و سلام بحضرت رسالت پناهی صلی الله علیه وآله وسلم در جمیع ادعیه مسنون و مستحب
ست و صفیه بنت شیبه روایت میکند که در میان صفا و مروه پیغمبر صلی الله علیه وآله وسلم گفت رب اغفر وارحم انک انت الاعز الاکرم و چون از
صفا فرود آمد سعی نمود و تیز رفت و چون از وادی بگذشت باز آهسته رفت و الآن علامتی برای منتهای محل سعی ردیوار حرم نهاده اند که آنرا
بین المیلین الاخضرین گویند آورده اند که اصل درین باب آن بود که اجرام اسمعیل و مادران هنگام که طفل بود در کعبه گذاشته بطلب آب
برآمده بود و چون در وادی سعی آمد اسمعیل از نظرش پنهان میگشت پس برای دیدن اسمعیل بجبل صفا میرآمد و بجانب وی
نگاه میکرد و از حال وی خبردار میشد و چون آن حضرت صلی الله علیه وآله وسلم این فعل او را موافقت او کرد و دیگر سنت
مستمره شد و نیز در وادی در حالت انصباب قدم و نزول این حالت واقع میشود و بموافقت و اتباع آن سرور سنت گشت
و پیاده سعی میکرد و از صفا بر مروه میرفت و از مروه بصفا سعی آمد هفت بار و مروه در لغت سنگ سفید براق را گویند

پس ابن عباس گفت استلام نکرده رسول خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم مگر حجر را و رکن یمانی را معاویہ گفت مہجور نیست
ہیچ چیزے از بیت و از ابن الزبیر نیزے آنرا کہ استلام میکرد جمیع ارکان را و میگفت مہجور و متروک نیست ہیچ چیزی
از ین بیت و ابن عباس میگفت + لقد کان لکم فی رسول اللہ اسوۃ حسنۃ + یعنی ما کہ استلام دو رکن نمیکنیم نہ بجہت ہجران
چیزے از ین بیت میکنیم بلکہ بجہت اتباع رسول خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم و از شافعی نیز در جواب این قول منقول است
کہ گفت ترک استلام آن رکنین نہ بجہت ہجر و ترک بیت ست و چگونہ متصور ست آن و حال آنکہ ما گرد آن طواف میکنیم
و لیکن مقصود اتباع سنت ست ترکا و فعلا و اگر عدم استلام آن دو رکن موجب ہجر و ترک چیزے از بیت باشد پس
ترک استلام ما بین الارکان نیز موجب آن بود و حال آنکہ ہیچ کس آنرا نگفتہ و تحقیق مقام آنست کہ بیت در زمان آن سرور
نہ بر بناے خلیل و قواعد وے بود و این رکنین شامیین نہ در اصل بود بدان جہت استلام آن نکرد چون عبد اللہ بن الزبیر
حدیث بنای بیت را از عائشہ چنانچہ مسلم روایت کردہ شنیدند و بر قواعد و ارکان قدیم بنا کرد و این دو رکن شامی نیز
در جاے قدیم واقع شد ندلاجرم مساوے ارکان دیگر شدند و استلام آنہا کردند و از بعض صحابہ ہم کہ استلام آنہا منقول
ست بدین جہت ست و آنچہ در روایت آمدہ کہ آدم و ابراہیم و اسمعیل علیہم السلام استلام جمیع ارکان میکردند ہم بدین سبب بود
و چون حجاج آمد و بناے ابن الزبیر را تغییر داد و ہم بر دوش ایام جاہلیت بنا کرد چنانچہ الآن واقع ست این دو رکن نیز جاے
قدیم باشند و استلام آنہا مسنون نبود چنانچہ آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم نکرد و استلام معاویہ بگمان آن بود کہ آنہا
ارکان بیت اند مساوی ارکان دیگر و نہ چنین ست بجہت حدیث عائشہ رضی اللہ عنہا بعبد اللہ بن الزبیر روایت کرد کذا فی فتح الباری
و ہم در فتح الباری درین مقام نکتہ آوردہ کہ چون رکن اول را دو فضیلت بود یکی بودن او بر قواعد ابراہیم و بودن محجر اسود
در وے مخصوص گشت ہم بتقبیل و ہم باستلام و رکن یمانی را چون ہمین فضیلت اول بود مخصوص باستلام آمد نہ بتقبیل و چون
در دو رکن دیگر ہیچکدام ازین دو معنی نبود در آنہا نہ تقبیل آمد و نہ استلام و گفتہ کہ این بر رائے جمہور ست و نزد بعض تقبیل رکن
یمانی نیز مستحب ست و گفتہ کہ ازینجا حفظ مراتب و اعطاء کل ذی حق حقہ ماخوذ و مستنبط گردد و اللہ اعلم و چون از طواف
فارغ شد پس بمقام ابراہیم برآمد مقام ابراہیم نام سنگی کہ در وے نشان پاے ابراہیم علی نبینا و علیہ الصلوٰۃ والسلام ست
و آن جاے ایستادن اوست در وقتی کہ ندا کرد و خواند مردم را بحج بموجب امر الٰہی عز شانہ + واذن فی الناس بالحج الآیۃ +
و در وقتے کہ بنا بے بیت میفرمود پس فرو رفت ہر دو پاے او در ان سنگ تا پاشناہا و مراد اینجا آن موضعے ست کہ
این سنگ در اینجا نہادہ بود اگر گفتہ شود کہ ظاہر آنست کہ مصنف بگوید پس بمقام ابراہیم آمد و در زیادت لفظ بر کہ گفت
بمقام ابراہیم برآمد چہ نکتہ است نہ کہ آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم بر ان سنگ یا بر ان موضع کہ نہادہ بود برآمد جواب
آن موضع کہ این سنگ در اینجا نہادہ بود جانب شرقی بیت ست و آن جانب علو ست و بلند کہ معلا در اینجانب ست
و مقابل آن غربے بیت جانب سفل و پایان و عادت عرب ست کہ در لفظ و عبارت تمییز میان این دو جانب بکنند
و بگویند صعدنا الی منا و صعدنا الی عرفات کہ در ان جانب واقع اند و اگر در جانب مقابل این روند گویند ہبطنا الیہ
حتے کہ در مسجد حرام اگر بجانب باب السلام کہ در اینجانب ست روند گویند صعدنا الی باب السلام و چون موضع مقام ابراہیم
نیز در اینجانب ست گفت بمقام ابراہیم برآمد فافہم و این آیت را بقصد ترغیب و فضیلت صلوۃ در ان مقام بخواند و
اتخذوا من مقام ابراہیم مصلی در اتخذوا دو قرأت ست بصیغۂ ماضی و امر انگاہ دو رکعت نماز در ان مقام بگذارد و مقام را

بحجت آنست که تا واکثر طواف جرے بر قیاس که صورت ادب وقلد در انست باشد ووجه تخصیص سه اول ظاهرست واللہ اعلم
ورمل نزد ما مخصوص بطواف قدوم ست ونزد امام احمد نیز در طواف قدوم یا طواف عمره است ودر طواف زیارت ووداع
چنانکه بیان آنها باید رمل نیست ولیکن نزد ما اگر بعضی از طواف قدوم سعے نکرده است بعد از طواف زیارت کند واگر
کرده است نکند ونزد شافعے در ہر طوافی که بعد از و سعے ست رمل ست وہر نوبت که برابر حجر اسود رسید تکبیر برآورد
واشارت کردے بحجر اسود بچوبے که در دست مبارک داشت وآن چوب را بوسه دادے در احادیث تعبیر ازین چوب
بمحجن بکسر میم وسکون حاے مهمله وفتح جیم کرده اند ومحجن بمعنے صولجان آید ومحجن بمعنے اعوجاج ست ولیکن مراد اینجا چوبی
ست سر کج چنانکه گفت وآن چوب عصائی بود کوتاه سر کج مشابه بصولجان وعصا در عرف عرب چوب خرد را گویند رمح ست
وعنز وعصا مح کلانتر از ہمه است وعنزه متوسط وعصا خرد تر ودر دست مبارک حضرت صلے اللہ علیه وآله وسلم اکثر
اوقات اینچنین چوبے میبود ودرین روز طواف نیز داشت وآن عنزه که خادمان برای مصلحت ستره وغیره ہمراه میداشتند
واز ان حضرت صلے اللہ علیه وآله وسلم مروی نیست که راه باین عصا متعارف که پیران در دست گیرند وباعتماد آن راه روند
میرفت واز صحیحین چنان معلوم شود که این استلام بمحجن در طواف زیارت بود که سواره کرد واین طواف قدوم خود پیاده بود
چنانکه از کلام مصنف نیز معلوم گردد وبالجمله تقبیل حجر بلب ودست وباشارت دست وچوب مسنون ست واگر ہیچ یکی
ازینها میسر نباشد بسبب ہجوم استقبال کند وتکبیر وتهلیل وحمد وصلوٰة گوید وبگذرد کذا فی الهدایه ودر برابر رکن یمانی
که یکے از ارکان اربعهٔ بیت ست وبجانب یمن ست اشارت کردے بر کن بدست یا بچوب ہمانا از فعل آن حضرت صلی اللہ
علیه وآله وسلم ثابت نشده که رکن یمانی را یا دست خود را یا چوب را بوسه دادے اما حجر اسود را ثابت شده که آن را بوسه
میداد وروے مبارک خود را بران مے نهاد ودر احادیث آمده که لبهاے مبارک بر حجر اسودے مے نهاد وبوسه میکرد در
بوس کردن باید که آواز نکند چنانچه در بوسه کردن زنان کذا فی فتح الباری وگاه دست مبارک بران می نهاد ودست
خود را می بوسید ودر حالت استلام میگفت بسم اللہ واللہ اکبر وہر گاه که در طواف برابر حجر اسود رسیدے میگفت اللہ اکبر
وگاه بر حجر اسود پیشانی می نهاد وبرانجا سجده میکرد وآنکاه مے بوسید این کیفیات مجموع در صحیح ثابت شده بدانکه
خانه کعبه را چهار رکن ست یکی حجر اسود در روے مرکوز ست وآنرا رکن اسود نیز خوانند ومیان وے وباب البیت یکباع
مسافت ست ومابین حجر وباب را ملتزم گویند که در وقت دعا سینه وروے بچسپانند والتزام کنند رکن دیگر را که در ہمین
جانب پیش ست رکن عراقی گویند ورکن دیگر را که در طواف از رکن عراقی بوے برسند رکن شامی گویند بعد از وے
رکن یمانی ست واین رکن یمانی واسود را بطریق تغلیب یمانین گویند بتخفیف یا بر لغت فصیح والف را عوض یکی از دو یاے
نسبت دارند واگر به تشدید خوانند لازم آید جمع میان عوض ومعوض واز سیبویه تجویز تشدید نیز نقل کرده اند والف را
زائده دارند وآن دو رکن را شامیین گویند ودر رکن اسود استلام وتقبیل ہر دو از حضرت صلی اللہ علیه وآله وسلم صحیح ثابت
شده بخلاف رکن یمانی که در روے استلام بدست آمده نه تقبیل وچنانچه مصنف گفته استلام نیز نیست بلکه توجه واشارت
بدست یا چوب بے آنکه دست وچوب را بوسه کنند ودر فتح الباری استلام رکن یمانی بطرق متعدده اثبات کرده واز
ترجمه باب صحیح بخاری که گفته باب من لم یستلم الا الرکنین الیمانین نیز ظاهر اینست ومذہب حنفیه نیز ہمین ست اما در رکنین
شامیین نه استلام ست ونه تقبیل ونه استقبال ونه اشارت واورده اند که معاویه طواف کرد واستلام نمود ہر چهار رکن را

در ترکیب نقص صحیح جمع کرده اند و شیخ ابن الهمام گفته که طبرانی این حدیث را بسند خود تا ابن عباس روایت کرده و در وی ذکر استلام حجر اسود نیست و ذکر کرده در وی افتتاح صلوة و نزد دخول مسجد حرام چون نظر بخانه کعبه افتد و بر صفا و بر مروه و بعرفات و بمزدلفه و نزد جمرتین و ممکن ست که الحاق کرده شود استلام حجر بافتتاح صلوة قیاس شبه نه علت و درین حدیث سخن ست و حق آنست که حصر نیست از جهت ثبوت رفع در تکبیرات عیدین و قنوت انتهی و الله اعلم و بعد از استلام حجر شروع در طواف کرد و خانه کعبه را بر دست چپ خود گذاشت و این طواف قدوم ست و او را طواف تحیت نیز گویند و این مر آفاقی را سنت ست نزد امام ابو حنیفه و نزد یک مالک واجب و طواف زیارت که رکن حج ست و فرض ست و گیرست که بعد از وقوف عرفات در روز عید از منا آمده خواهد کرد و در هیچ مکانی از امکنه مطاف دعائی مخصوص مروی نیست که باسناد صحیح از ان حضرت صلی الله علیه وآله وسلم ثابت شده باشد اگرچه در آثار از سلف در هر موضعی از ان دعائی معین آمده اما از ان حضرت صلی الله علیه وآله وسلم بسند صحیح چیزی ثابت نشده مگر در میان هر دو رکن یمانی و حجر اسود که آنجا میگفت ربنا آتنا فی الدنیا حسنة وفی الآخرة حسنة وقنا عذاب النار و در روایت ابن ماجه از ابی هریره در اول آیت این دعا نیز زیاده کرده اللهم انی اسالک العفو والعافیة فی الدنیا والآخرة و گفته موکل گردانیده شده است بر رکن یمانی هفتاد فرشته پس هر که بخواند این دعا آمین میگویند آن فرشتگان او را و نیز از ابی هریره آورده که هر که طواف کند بیت را هفت بار و تکلم نکند مگر به سبحان الله والحمد لله ولا اله الا الله والله اکبر ولا حول ولا قوة الا بالله محو کرده میشود از وی ده سیئه و نوشته میشود برای وی ده حسنه و بلند گردانیده میشود برای وی ده درجه و خوض کند در دریای رحمت و امام محمد تعیین نکرده است در مشاهد حج هیچ دعائی را و گفته که تعیین دعا نزل رقت قلب ست و با مرور آن اگر تبرک و تیمن بمنقول و ماثور کند حسن ست کذا فی الهدایه و در سه طوف اول از هفت طوف که طواف بیت عبارت از انست و در مشهور هر کدام ازین طوفهای هفتگانه را شوط خوانند که در لغت بمعنی یکبار روان شدن ست تا حدی معین و طواف هفت شوط ست و اطلاق شوط در کتب مناسک مذکور و مشهور ست و مصنف در قاموس لغت میگوید که مکروه پنداشته اند جماعه از فقها که طوفات طواف را اشواط گویند وجه آن بیان نکرده یا رب مگر از جهت رعایت تعظیم و ادب بلفظی ست که در جاهلیت میگفتند چنانکه در کراهت تسمیه مدینه مطهره بیثرب گفته اند والله اعلم و ازین جهت درین کتاب بطوفه تعبیر کرده و گفته که در سه طوفه اول یرمل بتعجیل میرفت و کاهها نزدیک سه نهاد چنانکه کشتی گیران میروند و این فعل را رمل گویند بفتح میم و علت این حکم در ابتدا اظهار جلادت و قوت بود از مسلمانان و مشرکان مکه که گفتند انه یاتیکم قوم یثرب لا غرگرد انیده این گروه مسلمانان را تب و گرسنه مدینه پس حکم شد که نیز دیلوانه بروند و اظهار جلادت و قوت نمایند و ابتدای این حکم در عمره قضا بود و چون آن حضرت صلی الله علیه وآله وسلم این را در حجة الوداع نیز کرد با آنکه وجود مشرک در مکه بوقت قطعا نبود معلوم شد که بعد از زوال علت نیز انحکم باقی ست دیگر این فعل سنت مستقله شد و از مناسک حج گشت لیکن تارک او تارک عملی از اعمال حج نبود بلکه تارک صفتی و هیئتی مخصوصه باشد چنانکه رفع صوت بتلبیه چه هر که حفض صوت کند تلبیه تارک تلبیه نبود و چیزی بروی لازم نگردد کذا فی المواهب نقلا عن الطبری و اگر این اظهار جلادت و غلبه را نسبت باعدای باطن که شیطان و جنود اوست ملاحظه و اعتبار نمایند در ذوق و حضور اقرب و اوخل بود و ورد ای مبارک را اندر بغل راست بیرون آورده و بر بالای دوش چپ اندازد و این را اضطباع خوانند و این نیز مخصوص بسه شوط اول بود و اوخل ست در تحلل و نشاط و باید که اضطباع پیش از شروع در طواف کند باندک زمانی و در چهار طوفه آخر آهسته رفت و ماناکه اقتصار بر سه شوط

در موضع صرف صحابه را فرمود که هر که هدی برابر ندارد و میخواهد که نسک خود را عمره سازد روا بود و هر که هدی برابر دارد
او را روا نبود اینجا امر بطریق تخییر بود اما چون بمکه آمد فرمود بر طریق جزم و وجوب که هر که هدی برابر ندارد البته نسک خویش
را عمره سازد و از احرام بیرون آید و حلال شود و روز هشتم ذی الحجه از سر احرام حج ببندد و هر که هدی دارد بر احرام
خویش مقیم باشد و چون این برآمدن از احرام بر صحابه گران آمد فرمود اگر من نیز هدی نداشتی حلال میشدم شرح
این سخن به تفصیل و تحقیق در بالا گذشت و فرمودن آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم اولا بصورت تخییر و ثانیا بطریق
وجوب یا بحبت و رود وحی بود برین نهج یا برای تمهید و تاسیس ایجاب بود که مذکور گردد و کسر سورت استبعاد و استیحاش
ایشان کند چه آن حضرت را صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم معلوم بود که عمره را در رسم جاهلیت از اشهر حج رسید انسد عذ واللہ اعلم
و آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم پیش از دخول مکه بذی طوے بضم طا و فتح واو و بعض بکسر طا نیز تقیید کرده اند
موضعے ست نزدیک بمکه رسید و آنجا نزول فرمود شب یکشنبه پنجم ذی الحجه و نماز صبح را نیز آنجا گذارد و برآمد آن
مکه غسل کرد و در شهر مکه بعد از طلوع آفتاب بزمانی از راه حجون بفتح حاے مهمله و ضم جیم که نام گورستان مکه است که
آنرا معلا گویند و کذا بفتح کاف بے مد نیز نام آن جبل ست که دران موضع ست در آمد و آن حضرت صلے اللہ علیہ
وآلہ وسلم در مکه در شب نه در آمد مگر در عمرهٔ جعرانه که در شب آمد و هم در شب رفت و عطا گفته که اگر شما خواهید در شب در آئید
حضرت رسول صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم امام بود و امام را در روز در آمدن محبوب تر بود تا مردم به بینند و اقتدا کنند رواه
النسائی و متعارف درین روزگار مر اهل دیار هند را وقت سحر ست و بسے وقت منور و مبارک ست و چون بدر بنی شیبه
که آنرا باب السلام گویند رسید و کعبه را مشاهده کرد این دعا خواندن گرفت اللهم زد بیتک هذا تشریفا و تعظیما و تکریما و مهابة
و در بعض روایات آنست که در هر ان در آمدن چون نظر مبارکش بر کعبه افتادی دستها بر داشتی و تکبیر گفتی و این دعا خواندی
اللهم انت السلام و منک السلام حینا ربنا بالسلام اللهم زد هذا البیت تشریفا و تعظیما و تکریما و مهابة و زد من حجه و اعتمره تکریما و
تعظیما و تشریفا و برا و چون در مسجد در آمد راست سوے کعبه روان شد و بتحیت مسجد گذاردن مشغول نشد زیرا که
تحیت بیت الحرام طواف ست چنانکه تحیت مساجد دیگر نماز ست و طواف حکم نماز دارد چون برابر حجر اسود رسید استلام کرد
و بوسه داد آن را و استلام مسح حجر ست بید یا بقبله افتعال ست از سلام بمعنے تحیت و از تحیت اهل یمن رکن اسود را تحیا خوانند
زیرا که مردم تحیت میکنند او را قاله الازهری و جوهری گفته مشتق ست از سلام بکسر بمعنے حجارهٔ واحده و سلمه است
بفتح السین و کسر اللام استلمت الحجر اے لمسته چنانکه اکتحلت از کحل آمده و بعض گفته اند افتعال ست از سالمه گویا کار ها
کرد که مسالم و مصالح کنند و بعض گفته اند استلام تحیت کردن ست نفس خود را نزد حجر بسلام زیرا که حجر جواب وی نمیدهد
چنانکه گویند اختدم اذا لم یکن له خادم و این اعرابی گفته و سے مهموز الاصل ست ترک کرده شد همزهٔ وے مشتق ست
از ملائمت بمعنے موافقت و بعض گویند مشتق ست از لامه بمعنے سلاح گویا که حفظ و حصن کرد نفس خود را بس حجر
ذکر الوجوه کلها الرزکشی فی شرح الخرقی و مصنف میگوید که آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم در وقت ابتدای استلام حجر اسود
رفع یدین نکرد و افتتاح تکبیر نکرد چنانچه جهال میکنند و لیکن در نقه حنیفه آمده که در طواف ابتدا بحجر اسود کند و مستقبل او
بایستد و تکبیر گوید و تهلیل کند و رفع یدین کند و در هدایه حدیث درین باب نقل کرده و نیز نقل کرده که آن حضرت فرمود
صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم بر داشته نشود دستها مگر در هفت موطن و از انجمله استلام حجر ست و اللہ اعلم و بعض آن هفت موطن را

چرا میگریی گر حیض رمیده گفت آری گفت اندوهگین مباش که وقوع آن باختیار تو نیست این را خدای تعالی بر دختران
آدم نوشته و طبیعت ایشان چنین سرشته و درین حج ترا نقصی نیست هر عملی که حجاج میکنند بکن الا طواف کعبه تا پاک آن
در مسجد ست و حائض را در آمدن در مسجد جائز نه و عائشه را از اول احرام بعمره مجرد بسته بود و چون برآوردن عمره از وی متعذر شد
خواست آن حضرت صلے الله علیه وآله وسلم که حج در عمرهٔ وی درآورد و او را قارن گرداند و فرمود که غسل کن و احرام حج ببند
پس عائشهؓ چنان کرد و احرام حج ببست و احرام بستن حائض و نفسا را درین حال جائز ست غسلی بکنند و احرام ببندند
چنانکه ترمذی و ابو داؤد و نسائی آورده اند که در ذوالحلیفه اسماء بنت عمیس که زوجهٔ ابی بکر بود محمد بن ابی بکر را بزائید
حکم شد که غسل کند و خرقه ببندد و احرام کند پس عائشه را در بیخالت فرمود که احرام حج ببندد و قارن شود و چون طاهره
شد و از وقوف بعرفات باز آمد طواف کرده سعی کرد برای قران گفت آن حضرت صلے الله علیه وآله وسلم بعائشه اکنون
حلال شدی از حج و عمره که بدان قارن شده بودی ولیکن طواف عمره بسبب عذر حیض تاخیر یافت تا وقت طواف
زیارت از بهجت عائشهؓ گفت من در نفس خود در غدغه میبایم که طواف نکردم عمره را الا بعد از وقوف و وقت وی پیش از آن بود
پس آن حضرت صلے الله علیه وآله وسلم برادر او را که از یک مادر بود یعنی عبدالرحمن بن ابی بکر فرمود که عائشهؓ را ببرتا از تنعیم
احرام ببندد و عمره بگذارد و تنعیم موضعی ست برسه میل از مکه و خارج حرم و احرام برای عمره از حل میباید چنانچه در فقه مقرر
شده است و نزدیکتر اندوی بمکه از زمین حل دیگر نیست و الآن که اهل مکه برای عمره احرام می بندند از تنعیم می بندند
و آن موضع را عوام الناس عمره خوانند و موضعی که عائشهؓ از انجا عمره بست در وی متعین ست و او را مسجد عائشه گویند
و علما را درین اقوال ست که این عمره عائشهؓ در حضرت صلے الله علیه وآله وسلم او را بدان فرمود چه عمره بود و بچه سبب بود بعضی
می گویند عمرهٔ زیادت بود برانچه واجب شد بری بجهت قرانی که در آخر عائشهؓ بدان متصف شد چون آن بطواف وسعی که بعد از
وقوف کرد ادا یافت ولیکن از برای تطییب و خوش کردن خاطر عائشهؓ و جبر دل وی که در غدغه بدان راه یافته بود که طواف عمره
بعد از وقوف کرد امر بآن فرمود و اگرنه طواف وسعی که افعال عمره است وی کرد کافی بود از حج و عمرهٔ وی و او یعنی عائشهؓ
در ابتدا چون احرام عمره بسته بود فقط متمتع بود اما چون با مر حضرت صلے الله علیه وآله وسلم در آخر حج را در عمره درآورد قارن شد
و مصنف میگوید که این قول اصح اقوال ست و احادیث چنانکه از سیاق قصه معلوم شد دلالت بغیر این نمیکند چه فرمودن
آن حضرت صلے الله علیه وآله وسلم عائشهؓ را که اکنون حلال شدی از حج و عمره صریحست دران پس فرمودن بعمره از تنعیم
برای مجرد تطییب قلب وی بود و بعضی از علما میگویند که چون حائض شد امر کرد وی را که رفض و ترک آن عمره که احرام برای
وی بسته بود کند و انتقال کند بحج مفرد چون حج تمام کرد فرمود تا عمره کند قضاء آن عمرهٔ اول که احرام بآن بسته بود
و این قول امام ابوحنیفه است و اصحاب وی رحمهم الله که امرأة چون متمتع شود و احرام بعمره ببندد و پیش از طواف حائض
گردد ترک کند عمره را و احرام ببندد برای حج مفرد و این قضیهٔ عائشهؓ را دلیل آن آرند و انچه در حدیث آمده که ارفضی عمرتک
ترک بکن عمرهٔ خود را و در روایتی دعی عمرتک و در روایتی اقضی عمرتک نیز آمده مؤید ما نیست اگرچه تاویل کنند او را که مراد
برفض و ترک عمره تحلل و برآمدن از انست یعنی بیرون میا از احرام عمره و در آر وی را بحج یا و در روایت مسلم امسکی
عن العمرة نیز آمده و این محتمل وجهین ست و انچه در حدیث احمد از عطا آمده که عائشهؓ گفت یا رسول الله همه حج یا عمره
کنند یعنی امهات المومنین و من باز گردم بحجه که عمره با او نیست نیز بظاهر تقویت و تائید مذهب ما کند و پیغمبر صلی الله علیه وآله وسلم

از ترمذی نقل کردیم و تاویل لکم لصیادہ بامر کم و در حدیث صعب بن جثامہ گفتہ کہ بوے نیز عمل نتوان کرد کہ روایت دیگری نیز مختلف ست بعض حمار وحشی روایت کردہ اند و بعض عجز حمار یا رجل حمار یا لحم حمار یا عضوے از گوشت حمار واضح روایات حمار وحشی ست و عدم قبول از جہت عدم جواز تملک محرم ست صید را و اگر قبول میکرد لابد بآنگاہ صید داشت یا ذبح میکرد یا ہم بدان میکرد و ہیچکدام از ینہا جائز نہ این حاصل کلام قوشجی ست بعد از تنقیح و تحقیق آن و باجملہ احتیاط در مذہب اطلاق عدم جواز ست و رخصت در مذہب امام ابوحنیفہ و مذہب دیگران بین بین ست و در جامع الاصول از موطا می آرد کہ عروہ بن الزبیر عائشہ را از اکل صیدے کہ برای محرم صید کردہ نشدہ است پرسید عائشہ فرمود یا ابن اختی مدت احرام دہ روز بیش نیست اگر در خاطر تو خلجانی ست مخور اینہمہ کلام در صید بر ست اما صید بحر حلال ست باتفاق بمقتضاے آیت قرآن مجید + واحل لکم صید البحر + و جراد صید بر ست چنانچہ ظاہر ست اما در حدیث کعب احبار آمدہ است کہ صید بحر است و آن نشرۂ حوت ست یعنی بینے افشاندن ماہی ست در ہر سال دو بار و احادیث درین باب از موطا و ترمذی و ابو داؤد در جامع الاصول مذکور ست واللہ اعلم و رسولہ بحقائق الامور و چون آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم بر اودی عسفان بضم عین مہملہ و سکون سین مہملہ و فا وادیے ست بر دو مرحلہ از مکہ رسید گفت یا ابا بکر دانی کہ چہ وادیست این ابوبکر گفت این وادے عسفان ست پیغمبر صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم فرمود ہود و صالح علیہما السلام درین وادے میگذشتند بر دو شتر سرخ مہار ایشان از لیف خرما و ازارہاے ایشان عباہاے پشمین و ردا ہاے ایشان گلیمہا و تلبیہ میگفتند مرجح را این روایت احمد ست و در روایت مسلم آمدہ کہ چون بوادے ازرق رسید و آن قریہ ایست بر مسافت میل واحد از مکہ گفت کہ موسے را دیدم کہ درین وادے میگذشت و ہر دو انگشت را در گوشہاے خود نہادہ فریاد تلبیہ میکرد و در صحیح بخاری نیز آوردہ و لیکن تعیین وادے نکردہ و لفظ وے اینست کہ گفت گویا کہ مے بینم موسے را کہ فرود مے آید از وادے و تلبیہ میکند کذا فی المواہب و در معنے این احادیث اقوال ست یکی آنست کہ این خبر ست از ان حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم از حالی کہ این انبیا را در حیات ایشان بود کہ بحج مے آمدند و احرام مے بستند و تلبیہ میکردند و مے کردہ شد بر وے و قول وی صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم در حدیث موسے کانی انظر الیہ بجہت کمال علم و یقین ست بدان گویا کہ الآن مے بیند آن را و بعض میگویند کہ این رویاے منام ست کہ آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم ایشان را در خواب باینحال دید ہمدرین سفر یا پیش ازان دیدہ بود و الآن بعلاقہ حال حج تذکرۂ آن نمود و بعض گویند کہ مراد حقیقت آنست چہ انبیا صلوات اللہ وسلامہ علیہم زندہ اند پس اگر بحج آیند چہ مانع ست و حج این جماعہ درین سال بود کہ آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم بحج برآمدہ بود و ایشان را ہمدرین حال بدید و جماعہ میگویند کہ ایشان زندہ اند در قبر خود ہا یا در بہشت اند و لیکن ارواح مطہرۂ ایشان متمثل میشود و تجسد مے پذیرد ہر جا کہ میخواہد چنانکہ در شب اسریٰ موسی را علیہ السلام ہم در قبرش دید نماز گذارندہ و ہم در آسمان دید و این اجساد متمثلہ ہم در یقظہ نماید و ہم در منام و در حقیقت کشف عالم مثال ست چنانکہ اہل این کشف را پیدا شدہ بالاتر ازین کلامی ست بس عالی کہ درک عقول مقیدہ محبوس بحضیض ناسوت بدان نرسد و آن اینست کہ میگویند کہ آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم ایشان را ہمدران حال دید کہ در حیات خود داشتند و اینجا عالمے ست کہ در ان ماضی و مستقبل نیست و ہمہ حال ست این سخن دقیق و بلند ست در رسائل بعضے ازین طائفہ در تحقیق زمان و مکان مذکور و مسطور ست و اللہ اعلم بحقیقۃ الحال و چون آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم بسرف بین مکہ و مدینہ بر وزن کتف موضعے ست بر یک مرحلہ از مکہ کہ قبر ام المومنین میمونہ در انجا ست رسید عائشہ را حیض آمد محزون شد و گریان شد

ناسخ احادیث دیگر که در اباحت آن آمده دانند و این سخن نسبت بابی قتاده درست ست که قصهٔ آن در عام حدیبیه بوده و این در حجة الوداع ولیکن آثارے که از طلحه و عثمانؓ مذکور شد منافات دارد چه اگر منسوخ میبود خوردن و امر کردن بدان از ایشان جائز نمے بود و مذهب مالک و شافعے و احمد آنست که اگر محرم خود صید کرده یا شخصی دیگر برائے وی صید کند باذن وی یا بغیر اذن وے خوردن آن حرام ست و اما اگر شخصے غیر محرم برائے خود صید کرده و ازان برائے محرم فرستاده حلال و خوردن آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم و اذن بخوردن وے صید ابی قتاده را ازینجهت بوده و اما عدم قبول صید صعب بن جثامه و ناخوردن ازان بجهت احتیاط و تنزه بوده باحتمال وطن آنکه شاید که برائے ایشان صید کرده باشد چنانچه ظاهر حال دران ست و عدم اکل امیر المومنین علی و ضیافت حارث نزد ایشان نیز برین احتمال بود و اکل طلحه و موافقت او با آکلان بجهت عدم احتمال دیدن برائے ایشان و این معنے در حدیث موطا از امیر المومنین عثمانؓ معلوم شود و ترمذے و غیروے از حدیث جابر آورده که گفت پیغمبر خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم حلال ست صید مر شما را در حال احرام مادام که صید نکنید بنفس خود یا صید کرده نشود برائے شما و زر کشے میگوید رواه الخمسة الا ابن ماجه اما ترمذے گفته که مطلب که راوے این حدیث ست از جابر نمی شناسیم ما او را سماع از جابر و اما مذهب امام ابو حنیفه و تابعان وے جواز اکل لحم صید ست مر محرم را مادام که صید نکرده و امر نکرده و دلالت و اعانت ننموده بران محرم خواه خودش یا محرم دیگر و این معنی از حدیث ابی قتاده ظاهر گردد که آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم از صحابه پرسید که آیا هیچ یکے از شما امر کرد ابو قتاده را یا دلالتی کرد بران یا اشارتے نمود بدان یعنے اگر یکے ازینها می بود حلال نمی بود و نه پرسید که آیا برائے خود صید کرده یا برائے شما و میگویند که ظاهر کریمه و حُرِّمَ علیکم صید البر ما دمتم حرماً حرمت صید محرمین ست نه غیر ایشان زیرا که مخاطب ایشان اند و محرمان دیگر در حکم ایشان اند بعلت احرام و نیز استدلال کرده اند بحدیث موطا که از ابی هریره آورده که از بحرین مے آمد چون بزبده رسید و دریافت جماعهٔ از سواران را از اهل عراق که محرم بودند پرسیدند او را از صیدے که نزد اهل زبده یافتند آیا حلال ست ایشان را پس امر کرد و فتوے داد ابو هریره ایشان را باکل آن ابو هریره میگوید که بعد از فتوی دادن شکے افتاد در دل من که آیا این فتوائے من چگونه بود تا بمدینه آمدم و واقعه را بعمر بن الخطاب گفتم سوگند خورد و فرمود اگر امر میکردے و فتوے میدادے بغیر آن میکشیدم بر تو دره را پس اگر بدانست آن را عمرؓ از طریق توقیف و سماع سوگند نمیخورد بر تقدیر بر انچه مخالفت آن کرده از طریق اجتهاد ولیکن پوشیده نماند که مر جمهور را میرسد که بگویند که امر کردن ابو هریره آن سواران را باکل آن صید از جهت آن بود که صید اهل زبده از برائے ایشان نبود چنانچه ظاهر حال آنست ولیکن آن احتیاط و احتمال که شافعے وغیره در حدیث صعب بن جثامه راه دادند اینجا نیز میرود کما لا یخفی و بعض اینحدیث را اینچنین روایت کرده اند که استفتا کردند ابو هریره را از اکل صیدے که بے امر ایشان کرده شده برین تقدیر موافق مدعاست و نیز استدلال کرده اند بحدیث طلحه که گذشت و اگر طلحه بقائے حکم سابق بجواز اکل که از حدیث ابی قتاده معلوم شده نمیدانست چون موافقت میکرد و شهادت صیدا و تصویب آکلان و اینجا خود ظاهر از سیاق قصه آنست که صید برائے ایشان بود و تحقیق آن مینماید که این متمسکات حنفیه از برائے رد قول آنهاست که مطلق حرام میگویند و حدیث جواز را منسوخ میدانند و استدلال بر جواز در غیر صورت امر بحدیث ابی قتاده است بران وجهی که تقریر کردیم و اما حدیث جابر که مذکور شد طحاوی گفته که ما این را ثابت نمیدانیم زیرا که راوے از جابر مطلب بن عبد اللہ بن حنطب ست و شناخته نشده است او را سماع از جابر چنانچه

بفتح خیم وتشدید نامے مشلثہ کہ در وادان وابواجاے گرفتہ بود صحابیست وحدیث وے در حجازیین ست مات فی خلافتہ
ابی بکر الصدیق حمار وحشے را ہدیہ آورد زندہ واین روایت بخارے ومسلم ست ودر روایتے از مسلم ہدیہ آورد عجز حمار وحشی را کہ
سیچکید از وے خون ودر روایتے شق حمار وحشے را ودر روایتے عضوی را از گوشت صید ودر روایتے پای حمار وحشے را
پس آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم آن را از وے قبول نکرد ونگرفت وچوں در ردوی بجہت قبول نکردن کہ بظاہر دلالتی
بر عدم رضا ومحبت دارد گراہتی دید فرمود کہ ہدیہ ترا از جہت عدم رضا ومحبت رد نمیکنم اما از جہت آن رد میکنم کہ ما محرمانیم الحدیث
باحدیث سابق کہ در منزل روحا حمار وحشی را بر رفقا قسمت کرد مخالف آمد وہمچنین اخبار وآثار در اکل محرم وعدم اکل او لحم صیدرا
مختلف آمدہ ودر کتب ستہ باختلاف الفاظ مذکورست کہ در عام حدیبیہ کہ آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم باداے عمرہ میرفت
ومحرم بود ابو قتادہ وجماعۂ دیگر از صحابہ از راہ در جانب ساحل بحر افتادند وابو قتادہ محرم نبود وباقی جماعۂ محرم ناگاہ حمار وحشی
پیدا شد صحابہ آنرا میدیدند ومیان یکدیگر خندہ میکردند ولیکن او را بران اشارت ودلالت نمیکردند ابو قتادہ سوط خود را
از ایشان بخواست ندادند ورمح طلبید ندادند وبہ ہیچ نوع او را در اصطیاد اعانت ننمودند ابو قتادہ از اسپ فرود آمد سوط
ورمح خود را برگرفت وسوار شد وبران حمار وحشی تاخت واو را پے کرد وبیفگند وبکشت ہمہ در خوردن آن بیفتادند وبعد از
خوردن شک کردند کہ چرا لحم صید در حالت احرام خوردند وابو قتادہ پارۂ از گوشت وی نگاہ داشتہ بود پس بحضرت صلی اللہ
علیہ وآلہ وسلم آمدند وحقیقت حال را عرض نمودند حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم فرمود آیا ہیچ یکے از شما امر کرد ابو قتادہ را
باصطیاد آن یا دلالتی یا اعانتی نمود بران واشارتے کرد بدان گفتند لا یا رسول اللہ فرمود این طعمۂ بود کہ خدائے تعالے بخورانید شما را
بخورید از انچہ باقی ماندہ است وخود نیز خورد ومسلم وابو داؤد ونسائی از ابن عباس آوردہ اند کہ یزید بن ارقم
گفت آیا صید انے دیاد دارے کہ اہدا کردہ شد لحم صید برائے رسول خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم پس قبول نکرد وگفت ما محرمانیم
واللہ اعلم این استند کار قصۂ اہداے صعب بن جثامہ است یا قصۂ دیگرست وابو داؤد از عبد اللہ بن الحارث آوردہ کہ
حارث کہ خلیفۂ عثمان رض بود بر طائف برائے عثمان طعامے ساخت از لحوم طیور ووحوش پس بفرستاد کسی را کہ نزد امیر المومنین
علی رض تا دران مجلس حاضر آمد گفتند بخور حضرت امیر فرمود بخورانید این طعام را بقومے کہ حلال باشند یعنی غیر محرم ما محرمانیم وفرمود
سوگند میدہم بخدا کسے را کہ دریں جاست از بنی اشجع آیا میدانید کہ فرستادہ شد برائے رسول خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم گوشت
حمار وحشی پس قبول نکرد وفرمود ما محرمانیم گفتند نعم ہمچنین ست ومسلم ونسائی از عبد الرحمان بن عثمان آوردہ اند کہ گفت
بودیم ما با طلحۂ محرم پس فرستادہ شد برای ما لحم طیر وطلحہ در خواب بود پس بعضے از ما آن را خوردند وبعض تورع نمودند و
نخوردند وچون بیدار شد طلحہ موافقت کرد با نہا کہ خوردہ بودند وگفت خوردہ ایم ما آن را با حضرت رسول اللہ صلے اللہ علیہ
وآلہ وسلم ودر سوطا از عثمان رض آوردہ کہ محرم بود ودر موضع عرج لحم صیدے نزد وے آوردند پس گفت مر اصحاب خود را نخورید
گفتند تو چرا نخوری گفت نیستم من مثل شما این را برائے من صید کردہ اند نہ برائے شما **فرع** صید کردن محرم ودلالت
واشارت واعانت کردن او بران حرام ست واگر بکنند جزائے آن بروے لازم آید اما اکل او لحم صید را در ینجا تفصیلیست
اگر خود صید کند یا محرمے دیگر آن نیز باتفاق حرام واگر غیر محرم کند برائے خود کند یا برائے وے باذن وے یا بی اذن وے
مذاہب واقوال فقہا درین باب مختلف ست بعضے از صحابہ وتابعین بر انند کہ حرام ست بر محرم اکل لحم صید مطلقا بدلیل
حدیث صعب ابن جثامہ کہ فرمود ما محرمانیم پس علت عدم قبول ہمین احرام را ساخت فقط نہ چیزے دیگر وایشان انحدیث را

سعًا بود یا تنها تواند بود یکے آن را شنیند و دیگرے این را و میگفت تمام تلبیه را باین عبارت لبیک اللهم لبیک لبیک لا شریک لک لبیک
ان الحمد والنعمة لک والملک لا شریک لک و در صحیحین تلبیه باین عبارت ست لبیک اللهم لبیک وسعدیک والخیر فی یدیک لبیک
والرغباء الیک والعمل و در عبارت زیاد و تها نیز ماثور ست و در رسائل مناسک مذکور و آواز بلند میکرد تا جمیع صحابه می شنیدند
و میفرمود آواز بلند کنید که جبرئیل نزد من آمد و امر کرد مرا که امر کنم اصحاب خود را تا بلند کنند آواز ها را باحرام و در روایتی آمده رفع
اصوات کنید که آن از شعائر حج ست و در حدیث ترمذی و ابن ماجه آمده که هیچکس تلبیه نکند مگر آنکه تلبیه کند باو سے هر چه
در یمین و شمال اوست از حجر و شجر و مدر تا محل قطع زمین از هر طرف و بعد از تلبیه دعا میکرد و هیچ است از خدا رضای او را
و دخول جنت را و استعاذه میکرد از نار رواه الشافعی و مرکب وے شتری بود و بران پالانی بود گفته که قیمت وی مساوے
چهار درهم بود رواه الترمذی فی الشمائل و بالاے شتر نه شقدف بود و نه محاره و نه محمل و نه هودج و نه محفه و همیشه برین قاعده
و همین روش تلبیه میگفت و صحابه در عبارت تلبیه کم و بیش میگفتند و پیغمبر صلے الله علیه وآله وسلم بر کسے انکار نمیکرد و در ردت
احرام موے سر را گرد آورده و بخطمی و غسل بکسر غین معجمه و سکون سین مهمله که عبارت ست از دوائی که موی را جمع کند مثل صمغ
و خطمی و غیر آن و بعض روایت میکنند بعسل یعنی شهد کرد آورده بود و گفته اند این تصحیف ست و قطع نظر از ان بعدے
نیز دارد که موے سر مبارک را بعسل کرد آرد کار درگرمے آفتاب نمی ماند آن بجکید و بتر او دو گرد آلود شود و الله اعلم و بر هر تقدیر
گرد آوردن موے سر برائے آن بود که چون در حالت احرام سر برهنه داشت موے سر را از پریشانی و انتشار گرد آورد
تا از در آمدن گرد و وقوع هوام در ان مصون ماند و چون بمنزل روحا که موضعے ست میان حرمین سے و شش میل از مدینه
برسید حمار وحشی را دید زخم خورده فرمود بگذارید که بزود سے زخم کننده او پیدا آید در زمان مردے پیدا آمد از قبیله بهز
و گفت یا رسول الله این صید را بشما گذرانیدم شما دانید هر چه خواهید آن کنید باین صید من پس آن حضرت صلے الله علیه و
آله وسلم ابوبکر را فرمود تا بر رفقا قسمت کرد و از تتمه همین حدیث ست قول او که گفت و چون بمنزل اثایه بالضم و ثیلث و ثائے
مثلثه رسید که موضعے ست میان رویثه بصیغه تصغیر و عرج بالفتح و سکون و منزل اند از منازل طریق مدینه مطهره یک آهو را
دید در سایه درخت خفته در جامع الاصول از موطا و نسائی آورده که در ان آهو تیرے بود آن حضرت صلے الله علیه وآله وسلم
شخصے را تعیین فرمود که نزد وے ایستاده شود تا کسے از محرمان و حجاج متعرض وے نشوند و ابو داؤد از اسماء بنت
ابی بکرؓ آورده که چون آن حضرت صلے الله علیه وآله وسلم بعرج رسید و درین منزل نزول واقع شد نشست عائشهؓ در پهلوی
رسول خدا صلے الله علیه وآله وسلم و نشستم من در پهلوے ابوبکرؓ و غلامے از ان ابوبکرؓ در عقب مانده بود و شترے که راکبه پیغمبر
صلے الله علیه وآله وسلم و ابوبکر بود و یکے بود و بر دست وے بود زمانے انتظار کردند که برسد چون رسید شتر را خوابانید
ابوبکر گفت شتر کجاست گفت گم کردم دی شب ابوبکرؓ برخاست و او را بر سبیل تادیب میزد و میگفت یک شتر در عمده تو گردیم
انتا نیز گم کردے ما تا که باعث بزدن ابوبکر او را بیشتر بجهت گم کردن ناقه آن حضرت صلے الله علیه وآله وسلم بود و دفع
شرمندگے که غلام وشے گم کرد و پیغمبر صلے الله علیه وآله وسلم تبسم میکرد و میفرمود محرم را ببینید که چه میکند و لفظ آن حضرت صلی الله
علیه وآله وسلم این ست که مے فرمود انظروا الی هذا المحرم ما یصنع از زدن ابوبکر آن غلام را در احرام تعجب نمود و برین چیزے
زیاده نفرمود از زجر و توبیخ از فساد احرام و وجوب جزا چه باین مقدار جنایت جزا واجب نشود و چون آن حضرت صلے الله
علیه وآله وسلم با بواء بفتح همزه و مد یا بودان بفتح و او و تشدید دال مهمله که نام دو موضع ست میان مکه و مدینه رسید صعب بن جثامه لیثی

و این مخصوص ست بوے صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم از جہت صحت حدیث معاویہ ولیکن بتحقیق نزد جمہور چنان ست کہ گفتہ شد
طائفہ سوم آنانکہ میگویند متمتع بود تمتعے کہ ازان حلال نشد بسبب سوق ہدے و این نیز سہو ست از جہت ثبوت قران مگر
آنکہ از تمتع معنی لغوے خواہند چنانچہ گذشت طائفہ چہارم آنانکہ مے گویند قارن بود این حق ست اما آنکہ گویند کہ قرانی
کہ دران دو طواف بود و دو سعے در اول قدوم ثابت نہ بلکہ در اول قدوم یک طواف و یک سعی کردہ در حج طواف و سعے دیگر
بجا آورد و مذہب امام ابو حنیفہ در قارن نیز ہمچنین ست کہ اول افعال عمرہ بجا آرد و یک طواف و یک سعی برای آن بکند
بعد ازان حج بگذارد با طواف قدوم کہ سنت ست مر آناقی را تا آخر افعال حج و اگر در اول دو طواف و دو سعی کند نیز
کفایت کند ولیکن اساءتی دارد بجہت تاخیر سعے عمرہ و تقدیم طواف تحیت کہ طواف قدوم ست اما ہیچ چیزے لازم نیاید
طائفہ پنجم آنانکہ میگویند مفرد بود افرادے کہ بعد از قضاے حج بعمرہ احرام بست از تنعیم و این غلط ست و ہیچ یکے از
صحابہ و تابعین و ائمہ اربعہ و اہل حدیث بران نرفتہ کذا فے المواہب نقلا عن ابن تیمیہ و حق و مذہب مختار آنست
کہ قارن بود اول یک طواف و یک سعی کرد بعد ازان حج گذارد و اما در احرام پیغمبر صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم ہمچنین پنج طائفہ را
سہو افتادہ طائفہ اول آنانکہ میگویند تلبیۂ وے بعمرہ مجرد بود و بران مستمر شد طائفہ دوم آنانکہ میگویند تلبیۂ او بحج مفرد بود
و بران مستمر شد سوم آنانکہ میگویند تلبیۂ وے بعمرہ مجرد بود و ثانی الحال ادخال حج در عمرہ کرد طائفہ چہارم آنانکہ میگویند تلبیۂ
وے بحج مفرد بود و بعد ازان ادخال عمرہ کرد و در حج این مخصوص ست بوے یعنے در تمامۂ راہ تلبیۂ بحج میکرد بعد از
رسیدن بمکہ ادخال عمرہ کرد پس منافی نشود این کلام و حکم بخطای اینقول با نچہ در وجہ تطبیق میان قران و افراد گفت
زیرا کہ آن نہ اینچنین بود بلکہ احرام ہر دو بست و در وقت احرام بترتیب و اہلال کرد بہر دو و در طریق فاہم طائفہ پنجم آنانکہ
میگویند کہ احرام وے احرامے بود مطلق ہیچ نسکے را تعیین نکرد بعد ازان یعنے بعد از احرام مطلق بستن وحی آمد
و تعیین کرد حج و عمرہ را بر تقدیر قول بقران یا تعیین حج بر قول بافراد حق آنست کہ ہم در وقت احرام تعیین کرد و قران مقصود
و اللہ اعلم و آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم چون نماز ظہر بگذارد احرام بست و لبیک گفت آنگاہ بر ناقۂ خود کہ قصوا
نام داشت بجہت سبق و نیز رفتارے وی گویا کہ نزد وے از قصے سیر و غایت جرے بود و بعض گفتہ اند کہ قصوا ناقہ را
گویند کہ قطع کردہ شدہ است طرف اذن وے ابو عبیدہ گفت ہی مقطوعۃ الاذن عرضا و گفتہ اند کہ قصوا و عضباء و جدعاء
نام یک ناقہ است کہ مر حضرت پیغمبر را بود صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم بر وے سوار شد و چون ناقہ برخاست دیگر بار تلبیہ گفت
بار ہمین کہ بر پشتہ کہ برابر بید است کہ موضعی ست نزدیک بذے الحلیفہ بالا برآمد دیگر بار تلبیہ گفت مصنف درین کلام
اشارت کرد بجمع و تطبیق روایات کہ در وقت ابتداے تلبیۂ آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم آمدہ و در بعض روایات
آمدہ کہ بعد از نماز گفت نزد شجرۂ کہ دران وقت آنجا بود و الآن مسجدے ست کہ آنرا مسجد شجرہ گویند و در بعض بعد از ہموار
بر ناقہ و در بعض بعد از برآمدن بر پشتۂ بید یعنے ہر کس ہر وقت کہ شنیدہ کہ پیش از وے نشنیدہ بود ہمان را روایت کرد
و بحقیقت وقت ابتداے تلبیہ بعد از نماز بود و سنت نزد امام ابو حنیفہ و امام مالک رح و در روایت مشہورہ از امام احمد
ہمین ست و صحیح از مذہب شافعی و در روایتے از احمد آنست کہ افضل احرام در وقت بر خاستن ناقہ ست و گاہ میگفت لبیک بحجۃ
و عمرۃ زیرا کہ قارن بود و گاہ میگفت لبیک بحجۃ و این منافات بقران ندارد چہ قران نوعے از حج و مشتمل بر دو ست و چون در ابتدا نیت
ہر دو کرد ہر دو در تلبیہ گفت دیگر در تمام راہ اختیار دارد ہر چہ گوید از حج یا عمرہ و این نیز سبب اختلاف در کیفیت احرام کہ بحج و عمرہ

عمره را در اشهر حج مکروه می پنداشتند و داخل فجور و فسوق می شمردند پس آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم بشنیدن
این حکایت وتوقف ایشان در امتثال این امر در غضب آمد و از برائے تسلی خاطر ایشان فرمود لو انی استقبلت من امرے
ما استدبرت لم اسق الهدے وجعلتها عمرة یعنے اگر پیش ازین ظاہر میشد مرا این رائے و مصلحتے کہ شما را الآن بدان فرمودم
امر کردم ہر ائمہ من نیز چنین میکردم و تمتع میکردم و سوق ہدے نمی نمودم و اورا تقلید و اشعار نمیفرمودم و چون سوق ہدے
کردم حلال شدن پیش از نحر دی روا نبود و نحر نبود جز در روز نحر پس صحیح نباشد فسخ حج بعمره از من و از شما نیز ہر کہ سوق ہدے
کرده است بر احرام خود باقی باشد و ہر کہ نکرده از احرام برآید و خطابی میگوید کہ مقصود آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم
باین سخن تطییب قلوب ایشان بود کہ بر ایشان ترک اقتداء و اتباع آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم شاق آمد کذا
قال الطیبی و شیخ تورپشتے میگوید بحکمت آنست کہ تا یکی از انساک و انواع حج کہ تمتع ست مهمل و متروک نماند و میگوید کہ این امر
بیست کہ مخصوص اند صحابہ بدان از میان سائر امت و جائز نیست مر ہیچ یکے را بعد از ایشان رفض و فسخ حج بعمره
و وارد شده باین معنی احادیث صحاح و سیجے الکلام فیه و چون بدلهاے قوم در ارتکاب این امر کذارتے و کراہتے
راہ یافت و در امتثال امر توقف گونہ ظاہر گشت و این خبر بحضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم رسید دانست کہ در ضمائر قلوب
ایشان تزلزلے و اضطرابی راہ یافت و خوف آن شد کہ مبادا وسواس شیطان ایشان را از جا بلغزاند فرمود لو استقبلت
من امرے ما استدبرت الحدیث و دفع کرد باین قول خلجان خاطر ایشان را و اشارت کرد بآنکہ تمامۂ فضیلت و سعادت
در امتثال امر نبوت و اجابت دعوت اوست صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم و گفته اند کہ امام محمد باین قول حضرت مصطفے صلی اللہ
علیہ وآلہ وسلم کہ فرمود لو استقبلت من امرے ما استدبرت استدلال کرده است بر افضلیت تمتع چہ آن حضرت صلی اللہ
علیہ وآلہ وسلم آرزو کرد آنرا و لابد انچہ آرزو کند وے صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم آنرا افضل و اکمل بود و جواب ازین استدلال
گفته کہ آرزوے آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم آنرا بجہت تطییب قلوب صحابہ و تسلیۂ خاطر ایشان بود نہ ازان جہت
کہ انچہ واقع شده ناقص و نازل ست و باین تحقیق مذہب ابن امام اجل آنست کہ اگر سوق ہدے کرده قران افضل ست
و اگر نکرده تمتع افضل تا فعل آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم و تمنی وے معا موافق افتد و اللہ اعلم و چون در اختلاف
در احرام آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم بحج کہ بطریق قران بود یا تمتع یا افراد تفصیل دیگر نیز بود کہ مردم را بسبب سہو و وہم
اختلافے دیگر دران نامشے شده مصنف خواست کہ آن تفصیل را نیز بیان کند پس فصل جدا برائے آن عقد کرد و گفت

فصل در حج پیغمبر صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم طوائف علما را پنج سہو افتاده طائفہ اول آنانکہ میگویند حج مفرد گذارد کہ با آن
عمره نبود طائفہ دوم آنانکہ میگویند تمتع بود متمتعی کہ از عمره حلال شد و پس از ان احرام بحج بست و این ہر دو قول سہو و وہم
ست بحجت تحقیقے کہ گذشت کہ وی صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم قارن بود و بعد از ادائے افعال عمره ہم بر احرام اول باقی ماند در ین وہم دوم
حدیث معاویہ را حجت ساخته اند کہ گفت قصر کردم از آن حضرت صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم سر مبارک خود را بمقراض بر مروه و در روایتی آمده کہ
قصر کردم شعر رسول اللہ را صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم بمشقص و این حدیث از معاویہ در صحیحین مروی نیست و لیکن آنرا انکار کرده اند بر معاویہ تغلیط
و تخطیه کرده اند او را و گفته اند کہ این سہوے بود از وے چنانچہ از ابن عمر واقع شده کہ گفت آنحضرت صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم عمره کرد در رجب و عائشہ
او را تغلیط و تخطیه کرد و در ین کذا فی الہمات و مروی ست از امام احمد کہ آن حضرت صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم از احرام نہ برآمد لیکن قصر شعر کرد و دیگر چیزی تکرد

والعمرة یا اول نیت احرام حج بکند وبعد ازان نیت احرام عمره را بآن مقرون گرداند وانچنین نیامده که آن حضرت صلی الله علیه وآله وسلم اول احرام عمره واعمال او را کرد وبعد ازان احرام حج بست وهر که انچنین گفته نبا بر توهم واعتقاد او ست متمتع بالحقیقت چنانکه بیاید وباین وجوه مقرر شد که حج آن حضرت صلے الله علیه وآله وسلم قران بود نه افراد وتمتع وثابت شد که قران افضل ست از تمتع وافراد چنانکه مذهب امام ابوحنیفه است وبعض ترجیح احادیث قران بکثرت آن نیز کرده اند ونیز گفته اند که از راویان افراد که عائشه وجابر واین عباس وابن عمر اند روایت قران نیز آمده پس در حدیث ایشان نظر باید باشد وانچه یکی از علل حدیث ست که بدان بحکم اذا تعارضا تساقطا عمل بیک جانب متعذر گردد بخلاف رواة احادیث قران که بیک جانب آمده فقط ونیز احادیث افراد وتمتع احتمال تاویل وخلاف ظاهر دارند واحادیث قران نص وصریح اند دران والله اعلم واما حال صحابه چنانچه در صحیحین از عائشه آمده آن بود که بعض احرام بعمره کرده بودند وبعض بحج وعمره وبعض بحج ومصنف آنها را ذکر کرد که احرام بحج بسته بودند تنها یا بعمره وگفت واما صحابه سه قسم بودند قسمے احرام بحج وعمره بستند یا بحج مجرد با ایشان سے بدے بود وقول وی واحرام بحج سفرد بستند مستدرک ست وحرف واو نیز که بر سر قول او ست وبران احرام باقی ماندند وبس ست که گوید قسمی احرام بحج وعمره بستند یا بحج سفرد بستند وبا ایشان هدے بود وبران احرام باقی ماندند تا روز نحر حلال شدند وقسمی دیگر با ایشان هدی نبود واحرام بحج بستند پیغمبر صلے الله علیه وآله وسلم ایشان را فرمود که حج را عمره سازید یعنے قلب کنید احرام بحج را باحرام عمره واعمال عمره را تمام کنید پیش از روز عرفه وباز احرام بندید بحج از مکه وبعرفات روید میگویند که این از جهت آن فرمود که تا انساک وانواع حج تمام معمول آید وهیچ یکی از انها متروک نگردد وچون آن حضرت صلی الله علیه وآله وسلم بذات خود گنجایش آن نداشت که همه را بجای آرد بعض را خود کرد وبعض امر کرد وصحابه را تا دیگران که بعد از ایشان بیایند در بعض انواع اقتدا بعمل آنحضرت صلی الله علیه وآله وسلم بکنند ودر بعض امتثال بامر وے نمایند قسم سوم جمعے بودند که با ایشان هدے نبود واحرام واجب بسته بودند وپیغمبر صلی الله علیه وآله وسلم ایشان را فرمود که قلب کنید احرام را بعمره یعنے احرامے که برائے حج بسته بودند او را عمره گردانید وبجاے وی افعال عمره بجای آرید وانیست معنے فسخ حج بعمره فرق میان این قسم وقسم دوم آنست که دران قسم در وقت احرام بستن فرمود که این احرام را فسخ کنند وبجاے وے احرام عمره ببندند چنانکه از عبارت مصنف که گفت احرام بحج بستند وایشان را فرمود حج را عمره سازید واز تفسیر وے این را بقول خود یعنے قلب کنید احرام حج را باحرام عمره ظاهر میشود ودرین قسم ثالث احرام بحج بسته بودند وبهمان احرام بمکه آمده ایشان را فرمود حج را عمره سازید وفسخ کنید حج را بعمره واگر مصنف انچنین میگفت که ایشان را فرمود که قلب کنید حج را بعمره ظاهر تر وواضح تر میبود ودر مقصود وبدانکه چون آن حضرت صلے الله علیه وآله وسلم بمکه آمد وطواف کرد وسعے نمود وچون قارن بود بر همان احرامے که بسته بود بایستاد وبهمان احرام حج گذارد وبعد از حج ونحر از احرام برآمد چنانکه معلوم گردد وصحابه را که قارن نبودند فرمود هر که از شما سوق هدیه کرده بر همان احرام اول بایستد وازان نه برآید وهر که سوق هدے نکرده باید که از احرام برآید وحج خود را عمره سازد وچون یوم الترویه آید یعنے روز هشتم از ذی الحجه که از مکه بمنا روند احرام تازه برای حج به بندد وبدان افعال حج ادا کند انچنانکه بر صحابه گران آمد یا از جهت کمال حرص ایشان بر متابعت وموافقت آن حضرت صلے الله علیه وآله وسلم که چون وے از احرام نیز آمد مانیز بران بودمے ونیز شاق آمد بر ایشان که درین ایام که از حج بیچ روز بیش نمانده از احرام برآیند وبر زنان بگذرند وبهمان حالت احرام حج به بندند چنانکه بعضے از ایشان حیض آمده بود که بامید آنکه بعرفه ورسد واز مناسک حج واز مذاکیر مامنی هیچکیده باشد یعنے قریب العهد به جماع باشم یا بجهت آنکه در جاهلیت

عمره را و احادیث صحیح در تمتع نیز وارد شده اگرچه کمتر ازان دو نوع ست چنانکه در صحیحین از ابن عمر آمده که گفت تمتع کرد رسول خدا
صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم در حجة الوداع بعمرہ مقرون بحج پس آواز برآورد اول بعمره پستر بحج و بالجمله اختلاف روایات درین باب
بطوریست واقع شده که در بادی النظر جز حیرت نیفزاید ولهذا بعضے از متعصبان از اهل زیغ والحاد در اجمال طعن و ارتیاب
راه یافته وگفته که چیست حال شمای معاشر اهل اسلام که پیغمبر شما صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم جز یک حج بجا نیاورده و یاران و
تابعان وے باین حد کثرت از عدد و احصا متجاوز همراه وهیچ کس ازانها تشخیص و تعیین نموده و بیقین ندانسته که چگونه بوده
و چه نوع بوده اند که همین کثرت و ازدحام باعث اختلاط و اختلاف شده باتفاوت مراتب ایشان در قرب و بعد از
مجلس شریف پس جمعے از علماء شکر اللہ سعیهم در تطبیق و توفیق بذل مجهود نموده در مقام رد و دفع طاعنان ایستاده درین باب
تصنیفهاے طویل و بسیط جمع کرده تا آنکه گویند که طحاوے که از مشاهیر عظماے مذهب حنفیه است درین باب زیاده بهزار
ورق نوشته و علی هذا القیاس و یکی ازان مقالات اینست که مصنف نقل کرده وگفته و طریق توفیق میان آن احادیث
آنست که آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم اول احرام بحج مفرد بست بعد ازان عمره را در حج درآورد و قارن شد و فرمود
دخلت العمرة فی الحج الی یوم القیامة درآمد عمره در حج تا روز قیامت و این سخن از جهت آن فرمود که اهل جاهلیت عمره را در
ایام حج از فجور و فسوق سے پنداشتند و غایت نفرت و کراهت ازان داشتند ازینجا اشتباهی راه یافت آنکه مطلع بر اول
حال نشد و ازان حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم لبیک بحجة شنیدند و از اطلاع بر عاقبت حال و آخر کلام او راشاعلی پیدا نشد
همان را نقل کرد و گفت که آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم افراد بحج نموده و روایت نکرد و گمراه نشنیدند و آنکه بر تمام حال
اطلاع یافت و شنیدند که در آخر فرمود لبیک بحجة وعمرة تمام را نقل کرد و گفت که آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم قارن بود
و زیادت در روایات و اخبار منکر و مردود نبود چنانکه در شهادت مثلاً یکی شهادت بیک هزار داد که نزد وے بهمین ثابت بود
و دیگرے بدو هزار که این هزار دیگر بعد ازان نزد وے بثبوت یافت این وجه تطبیق احادیث قران و افراد شد و اما وجه
تطبیق احادیث تمتع با احادیث قران آنست که گفته اند که آنکس که نسبت تمتع بآن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم کرد تمتع
آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم قائل ست آن را و توجیه است یکی آنکه مصنف گفت که مراد او تمتع بمعنی لغویست که ان
انتفاع واللذة ذست نه معنی شرعے که احرام بستن ست برای عمره و ادا کردن آن و بعد ازاداے آن احرام مستقل بحج بر بستن
و ادا کردن آن و معنے تمتع لغوے در صورت قران موجود ست چه شک نیست که در قران انتفاع واللذة حاصل ست زیرا که
شخص در وے از دو نسک بیک نسک اکتفا میکند و با فراد عمل هر یکے از حج و عمره جدا جدا محتاج نمیگردد و توجیه دیگر آنکه نسبت
تمتع بحضرت رسالت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم بسبب امر و تعلیم آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم ست آن را باصحاب و معنی تمتع کردن
آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم آنست که امر بدان کرد و بفرمود و آنرا و این نسبت فعل بامر متعارف ست در کلام چنانچه آمده
که رجم کرد پیغمبر خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم ماعزرا یعنے امر کرد بدان نه آنکه خود وے حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم مباشر رجم شد
و مثل آنست که گویند بادشاه شهرے بنا کرد و فلان را بکشت و در حقیقت امر کرد به بنا و کشتن و بنا کردن و کشتن کار دیگرانست
نسبت تمتع بحضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم همچنین ست و این تاویل از امام شافعی منقول ست رحمه اللہ و نیز عبارت
حدیث تمتع اینچنین ست که تمتع بالعمرة الی الحج و این عبارت منافات بصورت قران ندارد یعنی احرام بست برای عمرة و قرن
و مضموم بحج و این یکے از دو صورت قران ست و قران بدو صورت تحقق پذیرست یکی آنکه ابتدا و نیت کند و بگوید احرمت بالحج

در و یافته و این مثله نیست باکه مثل فصد و حجامت و ختان و داغ ست برای مصلحت و نیز تعرض مشرکان درین وقت
که قوت و غلبهٔ اسلام و کمال و تمام آنست دور بود و بعض گویند که کراهت امام ابو حنیفه اشعار را از اهل زمان خود بود که مبالغه
دران میکردند بحدے که خوف سرایت جراحت و فساد عضو بدنه بود یا مکروه اشیار و ترجیح آن بر تقلید بود و الا در حد ذات مکروه
نیست یعنی مجرد تقلید محرم میگردد و حاجت باشعار نیست و اگر یکے ازین اشعار کند نه تقلید مکروه بود و نیز مردم در زمان ایشان
ترک داده بودند اشعار را و علامت احرام نمانده بود و آنها که میکردند مبالغه میکردند و از حد تجاوز مینمودند از خجلت مکروه داشت
و الله اعلم بد انکه احرام بستن بر سه نوع ست اول افراد و صاحب آن را مفرد گویند یکسر را و افراد آن بود که احرام حج بندد
تنها یا بعمره تنها دوم تمتع و فاعل آن را متمتع گویند و تمتع آن بود که در اشهر حج اول احرام بعمره بندد و افعال آن را تمام کند و
هم در اشهر حج در روز هشتم ذی الحجه یا پیش ازان احرام حج بندد و اگر متمتع سوق هدے با خود نکرده است از احرام عمره
برآید و حامه بپوشد و هر چه بسبب احرام حرام شده بود حلال سازد و احرام حج بندد و اگر سوق هدے کرده است از احرام
عمره نه برآمده احرام حج بندد و سوم قران ست و صاحب آنرا قارن گویند و صورت قران آنست که در احرام نیت حج و
عمره جمع کند و هر دو را معاً احرام بندد و این شخص طواف و سعی و عمره میکند بعد ازان حج میکند و میان ائمه اختلاف ست
که ازین سه نوع افضل کدام ست نزد امام ابو حنیفه قران افضل ست بعد ازو تمتع بعد ازو افراد و قول جماعه از صحابه
و تابعین و ائمه دیگر و جمعے از عظماے شافعیه برین ست و نزد امام شافعی و مالک و کثیرے از علما افراد افضل ست
ثم التمتع ثم القران و در مذهب امام احمد و جماعه از صحابه و تابعین و من بعدهم تمتع افضل و این اختلاف فرع اختلاف صحابه در
روایات ایشان ست در فعل آن حضرت صلے الله علیه و آله وسلم که قارن بود یا مفرد یا متمتع چنانکه میگوید در احرام و
صلے الله علیه و آله وسلم خلاف ست که تلبیه کدام نوع حج بود قران یا افراد یا تمتع بیشتر احادیث صحیح مصرح ست بانکه
احرام بحج و عمره بود معاً که معنی قران ست و فرمود آن حضرت صلے الله علیه و آله وسلم اتانی آت من ربی آمد مرا آینده از
پروردگار من یعنی فرشته نقال پس گفت آن آینده صل فی هذا الوادی المبارک نماز بگذار درین وادے مبارک که همان
وادے ذو الحلیفه است که آن حضرت صلے الله علیه و آله وسلم در وے نزول کرده بود و وادے العقیق که بطهارت و برکت وے
احادیث ورود یافته است ازینجا میگذرد و قل عمرة فی حجة و بگو اے محمد احرام من عمره است در حجه یعنی جمع ست حج و عمره
و تنها حج نیست و از سیاق این حدیث که فرمود صل استنباط می توان یافت بانکه برائے احرام نمازے مخصوص بود چنانکه
دو رکعت ست نزد امام ابو حنیفه کما لا یخفی و مصنف میگوید احادیث صحیح صریح درین معنی زیاده از بیست حدیث ست و رواة آن
هفده تن از صحابه عظام شمرده اند که بعض لفظ احرام آن حضرت صلے الله علیه و آله وسلم را بقران و بعض اخبار آن حضرت
صلے الله علیه و آله وسلم را از فعل خود بدان روایت کرده و همچنین احادیث صحیح بسیار امانه در مرتبهٔ اول در بسیاری و اشتراد
بر انکه احرام وے صلے الله علیه و آله وسلم بافراد بود فی صحیح مسلم عن عائشة ان رسول الله صلے الله علیه و آله وسلم اهل الحج
مفردا تلبیه کرد و بحج تنها و در روایتے آمده افرد بالحج و احادیث متعدده در صحیحین از عائشه و ابن عمر ثابت ست خرجنا مع رسول
صلے الله علیه و آله وسلم و لا نذکر الا الحج بیرون آمدیم با رسول خدا و ذکر نمی کردیم یعنے ما و رسول خدا صلے الله علیه و آله وسلم
مگر حج را و عند مسلم عن ابن عمر و ابن عباس اهللنا مع رسول الله صلے الله علیه و آله وسلم بالحج مفردا و در سنن ابن ماجه عن جابر
ان رسول الله صلے الله علیه و آله وسلم افرد بالحج و مسلم و ابو داود و نسائی از جابر آورده که نیت نکردیم مگر برای حج و نمی شناختیم

برداشت اورا ناقهٔ او آواز برآورد تلبیه گفته که درین حدیث استحباب صلوة رکعتین نافله است نزد ارادهٔ احرام وگفته که نزد ما ست ومذهب کافهٔ علما مگر انچه مرویست از حسن بصری که مستحب ست بودن این رکعتین بعد از نماز فرض وصواب آنست که جمهور برانند وهمین ست ظاهر حدیث کذا فی المواهب وشیخ ابن الهمام گفته که در حدیث طویل جابر همین قدر واقع شده که نماز گذارد آن حضرت صلے اللہ علیه وآله وسلم در مسجد ذی الحلیفه واحرام بست بی آنکه ذکر حمد وے مخصوص بکند ولیکن مسلم از ابن عمر آورده که گفت بیرون آمد رسول خدا صلے اللہ علیه وآله وسلم حج بگذارد در مسجد خود که بذی الحلیفه است رکعتین وبست احرام در روایت کرده این حدیث را حاکم وتصحیح نموده وگفته باید که در وقت مکروه نگذارد واگر گذارد کفایت میکند نماز فرض وتحیة المسجد نیز کفایت کند وپیش از احرام بدنه را دو نعل در گردن آویخت وبر جانب راست کوهان آن بشگافت وخون ویرا پاک کرد بدنه بفتحات نام شتر یا گاو ست که بکه بر بندوهدی بفتح ها وسکون دال نیز نام آنست مشتق ست از بدانت بمعنے ضخامت ونزد شافعی مخصوص ست بشتر زیرا که در حدیث تعجیل بجمعه بدنه مقابل بقره افتاده چنانچه در باب جمعه گذشت که هر که در ساعت اولی برسد گویا بدنه فرستاد بدنه را وهر که در ساعت ثانیه بیاید گویا بدیه کرد بقره را پس بدنه غیر بقره باشد وحنفیه گویند که بدنه شامل بقره است یا بمعنے آنکه هر دو را بدنه گویند از جهت اشتراک در معنی ضخامت یا بمعنے آنکه بقره در حکم ابل ست چه هر دو کفایت کند از هفت کس چنانچه در اضحیه ودر بعض روایات حدیث جمعه بجاے بدنه جزور نیز آمده که بمعنے ابل ست ولیکن در اکثر روایات صحیحه بدنه است ودر شرح ابن الهمام میگوید که خلاف نیست در بودن بدنه شامل بقره در لغت خلیل گفته که بدنه بقرهٔ ماناقهٔ است که فرستاده شود بمکه ونووے گفته که این قول اکثر اهل لغت ست وجوهرے نیز گفته که البدنة بقرة اوناقة خلاف در مفهوم شرعے اوست که بقره کفایت میکند یا نه پس شافعی میگوید که از عهده نمی برآید مگر بجزور وتمسک میکند بحدیث تعجیل جمعه وجوابش آنکه بقره داخل بدنه است ولیکن اینجا از بدنه خصوص جزور مراد ست بقرینهٔ مقابلت به بقره وتخصیص باسم خاص منافات ندارد با دخول در اسم عام ودر حدیث جابر که مسلم روایت کرده آمده است که گفت ذبح میکردیم با بدنه را از هفت کس گفتند وبقره را نیز گفت بقره نیز بدنه است انتهی ونزد امام ابوحنیفه بتقلید بدنه بارادهٔ حج وسوق وے نیز شخص محرم گردد چنانچه تلبیه چه وے نیز از خصائص احرام ست ودر معنے تلبیه است در اظهار اجابت که حقیقت تلبیه است واظهار اجابت گاهے بفعل باشد وگاهی بقول چنانچه بادشاهی یکی از خدام خود را بخواند ووے بیاید پیش وی بایستد اجابت ست همچنانکه گوید لبیک وانچه از خصائص احرام بود دونیت بدان مقرون شود احرام بدان حاصل شود وصفت تقلید آنست که نعلے را یا پوست درختے را یا وال چرمے ومانند آن را در گردن بدنه فلاده سازد وبیاویزد واشعار آنکه جانب یمین یا یسار کوهان بدنه را بشگافد ونیزه زند ومیگویند که این از عادت جاهلیت بود ودر اسلام نیز مقرر داشتند از جهت صحت غرض ومصلحت واشعار در جانب یمین افضل وموافق تر ست بسنت صحیحه وآن حضرت صلے اللہ علیه وآله وسلم چنانکه مصنف نقل میکند بسر دور آکرد واز آنکه گفت پیش از احرام کرد ظاهر شود که این سبب احرام نیست احرام تلبیه کرد چنانکه بیاید ولیکن آن سنتی ست که محرم نزد اراده احرام میکند واشعار مذهب جماهیر ائمه است از سلف وخلف ونزد امام ابوحنیفه مستحب همان تقلید ست واشعار مکروه است ووجه آن بعضی چنین گفته اند که وے مثله وتعذیب حیوان ست وآن حرام ومکروه است وآن حضرت صلے اللہ علیه وآله وسلم از جهت آن کرد که مشرکان باز نمے آمدند از بغض آن مگر باشعار وطبعی میگوید که این قول مخالف احادیث صحیحه است که در اشعار

روایت ست بیست و چهارم ذی القعده و نماز ظهر بجماعت در مسجد مدینه بگذارد و سفر کرد و پیش ازان که سفر کند خطبه کرد و کسان را
شرائط و ارکان و آداب حج تعلیم کرد و این خطبه خواندن و تعلیم کردن در روز جمعه بود و این روایت خطبه خواندن پیش از سفر
در روز جمعه باصحت آنکه برآمدن بسفر بیست و چهارم ذی القعده بود مؤید آنست که سفر در روز شنبه بود چه توقف تا پنجشنبه
متصور نیست زیرا که رسید بمکه و چهار شب از ذی الحجه گذشته بود فافهم اما سفر در روز شنبه بعید است چه در احادیث صحیحه
وارد شده که سفر را دوست میداشت که در روز پنجشنبه انشا کند و در صحیح بخاری ثابت ست که ماکان رسول الله یخرج یوم الخمیس
صلے الله علیه وآله وسلم یخرج فی سفر اذا خرج که بیرون آید در هیچ سفری چون بیرون مے آمد الا یوم الخمیس مگر روز پنجشنبه
عادت شریف همین بود یا رب مگر ضرورتے پیش آمده باشد که خلاف آن لازم افتاد و بعد از نماز ظهر سر مبارک را شانه کرد و
روغن بر سر نهاد و ردا پوشید در نسخ متعدده از متن نفطر دا موجود نیست مانا که از سهو قلم کاتب ست و در صحیح البخاری
و در جامع الاصول نیز که حدیث وے از ابن عباس آورده است هر دو موجود اند باین لفظ که روان شد رسول خدا
صلے الله علیه وآله وسلم از مدینه بعد از انکه شانه کرد و روغن مالید و پوشید ازار و ردا را و اصحاب او پس نهی نکرد از هیچ قسم
ردا ها و ازار ها که بپوشد نسجی مگر زعفران آلود که بیفشاند رنگ را بر تن و همین الصلوتین سفر کرد و در ذوالحلیفه که برسید شش
میل ست از مدینه فرود آمد و نماز عصر را بقصر بگذارد و شب انجا بیتوتت کرد و نماز شام و خفتن آن روز و نماز صبح و ظهر
روز دیگر نیز انجا بگذارد چنانچه مجموع پنج نماز شود و مجموع امهات مومنین درین سفر برابر بودند و دران شب بر همه
بگذشت و برای نماز صبح غسل کرد گاه گاهے گذشتن بر همه زنان در یک وقت ازان حضرت صلے الله علیه وآله وسلم
بوجودے آمد و بعد از همه یک غسل مے برآورد و گاهی پس هر جماع غسل جدا میکرد و بعد از ظهر برای احرام غسل دیگر بکرد غسل
کردن نزد احرام مستحب و مسنون ست باتفاق ائمه و اگر وضو کند نیز کفایت ست بر هر تقدیر طهارت شرط است و در غسل خطمی
و اشنان که دو گیاهے اند که بدان مبالغه در تنظیف و تطهیر حاصل گردد بکار داشت و عائشه طیب پیش آورد و آن مرکبی بود
از چند بوے خوش و دران مشک بود و بر تن و سر مبارک وی مالید چنانکه اثر مشک بر فرق و محاسن مبارک آن حضرت صلی الله
وآله وسلم دیده میشد و در صحیحین آمده که عائشه طیب ساخت آن حضرت صلے الله علیه وآله وسلم را بذریره و در روایتی آمده که گفت
گویا که مے بینم سفیدے و درخشش طیب را در مفارق رسول الله صلے الله علیه وآله وسلم و حال آنکه وے محرم بود و این حدیث
دلالت دارد بر استحباب استعمال طیب نزد ارادهٔ احرام و بر انکه بقا و دوام رنگ و بوے آن بعد از احرام ضرر ے ندارد و
انچه حرام ست بر محرم ابتدائے استعمال طیب ست در حالت احرام و همین ست مذهب امام ابوحنیفه و شافعی و احمد بن حنبل
و محکی ست از اکثر صحابه و منقول ست از جمهور علماے سلف و خلف الا امام مالک که منع کرده تطیب قبل الاحرام بانچه باقی
ماند رائحهٔ وے بعد الاحرام و با وجود آن جائز ست و فدیه نیست بروے و این حدیث حجت ست بروی بعد ازان ازار
و ردائے احرام بپوشید و نماز ظهر بقصر بگذارد و احرام بست در همان جائے که نماز ظهر گذارده بود و منقول نیست که پیش از
احرام جز نماز فرض ظهر نمازے خاص برائے احرام گذارد مذهب امام ابوحنیفه و شافعی استحباب رکعتین نفل ست پیش از
احرام و اگر هم بر کعتین فرض اکتفا کند نیز جائز ست و نزد امام مالک و احمد برابر ست که بعد از نماز فرض باشد یا نفل بلکه
ظاهر مذهب امام احمد آنست که اگر بعد از فرض بود اولی ست و اگر نباشد نفل گذارد و از جهت اتباع ظاهر سنت چنانچه
طریقهٔ اوست رحمه الله و امام نووے در حدیث ابن عمر که گذارد پیغمبر خدا صلے الله علیه وآله وسلم بذی الحلیفه دو رکعت و چون

یعنی عمره که بعد از صلح ادا کرده و قضاء و مقاضات بمعنی صلح و مصالحه آید سوم عمره که در سال هشتم که سال فتح مکه ست از جعرانه که به یکمیر حله است از مکه بعد از قسمت غنائم چنین شب باشب آمد و عمره گذارد و دهم در شب بجعرانه باز رفت بعد از نماز عشا که مردم در منازل خود در آمدند سوار شد و پیش از نماز صبح بجعرانه باز رفت و برای نماز از منزل بر آمد مردم خیال کردند که مگر تمام شب هم در منزل بود چهارم عمره که با حج در سال دهم در حجة الوداع کرد و بعض سه عمره گفته اند با عتبار آنکه در حدیبیه بحقیقت عمره نبود زیرا که بمکه نیامد و هم از انجا از احرام بر آمد و بمدینه برگشت چنانچه مذکور شد و لیکن جمهور آنرا نیز حکم عمره داده اند و در بعض احادیث دو عمره وقع شده بجهت عدم اعتبار عمره حدیبیه و عدم ذکر عمرهٔ حج گویا مقصود راوی بیان عمرهٔ تنهائی حج بود و نیز عمره جعرانه بر اکثر مردم پوشیده مانده بود و تواند که بعض آنرا روایت نکرده باشند و عمرهای آن حضرت صلے اللہ علیه و آله وسلم همه در ذی القعده بود مگر عمره حج که در ذی الحجه بود و از ابن عمرؓ در صحاح آمده که آن حضرت صلے اللہ علیه وآله وسلم چهار عمره کرد یکے از آنها در رجب بود چون این قول او را بعائشهؓ رسانیدند تخطیهٔ ابن عمرؓ کرد و گفت رحمت کند خدا تعالے ابا عبد الرحمن را نبود که عمره کرد آن حضرت صلے اللہ علیه وآله وسلم مگر آنکه وے همراه بود و هرگز هیچ عمره در رجب نبود این سهو و خطائی ست که او را شده و در تخطیه مبالغه کرد **فصل** در سیاق و بیان حج پیغمبر صلے اللہ علیه وآله وسلم که آنرا حجة الوداع گویند بدانکه حج ارفع و اعلاے ارکان دین و بلند تر و نمایان ترین شعائر اسلام ست و حج پیغمبر صلے اللہ علیه وآله وسلم اکبر و افضل و اتم حج و اکمل آنهاست و احادیث صحاح در سیاق از اصحاب مروے گشته و حدیث جابر بن عبد اللہ اتم و اجمع آنهاست و راوے آن حدیث امام جعفر صادق ست از والد بزرگوار خود امام محمد باقر سلام اللہ علیه و علے ابائه الکرام که گفت در آمدیم با جماعهٔ بر جابرؓ بن عبد اللہ و وے اعمی شده بود بسبب کبر سن پس پرسید از قوم که چه کسانید شما تا نوبت بمن رسید گفتم منم محمد بن علی بن الحسینؓ پس دست خود را بر سر من فرود آورد و بسوی سینهٔ من کشید و تکمهای پیراهن من بگشاد و دست در جیب من در آورد و من در ان زمان غلامی بودم جوان پس گفت مرحبا یا ابن اخی بپرس از من احادیث پیغمبر صلے اللہ علیه وآله وسلم انچه خواهی گفتم خبر ده مرا از حج رسول خدا صلے اللہ علیه وآله وسلم که چگونه بود پس عقد کرد بدست خود عدد تسع را و گفت مکث کرد رسول خدا صلے اللہ علیه وآله وسلم در مدینه نه سال و نه بر آمد بحج پس در اعلام کرد و ندا داد در مردم که رسول خدا بحج می بر آید و قدوم آوردند در مدینه مردم بسیار همه طالب آنکه اقتدا کنند برسول خدا صلے اللہ علیه وآله وسلم و عمل کنند مثل عمل وے پس بیرون آمدیم با وے الحدیث و صاحب جامع الاصول این حدیث را از روایت مسلم و ابی داؤد و نسائی آورده و از ابن ابی شیبه و عبد بن حمید و بزار و دارمی آمده و مصنف در سیاق این قصه روایات حدیث جابر را با روایات احادیث دیگر جمع کرده و اتساق نموده میگوید که چون حضرت رسالت صلے اللہ علیه و آله وسلم عزم حج کرد صحابه را اعلام کرد بحج و مجموع ساختگی سفر حج کردند و این خبر تقریبی وصیاع که در اطراف و نواحے مدینه است رسید مجموع مسلمانان متوجه مدینه شدند و در راه مکه از هر طرفے طوائف ملحق شدند و عدد حجاج از حصر و حساب بیرون شد تا گفته اند که پیش و پس و یمین و شمال هر طرف که نظر کار میکرد همه مردم بودند از پیاده و سوار و تعین عدد آن معلوم نیست اما گفته اند عدد صحابه در غزوهٔ تبوک که حجة الوداع بعد از وست بصد هزار کس رسیده بود تا اینجا چه قدر خواهد بود و در روضة الاحباب میگوید که در ان سفر چندان مردم جمع شده بودند که غیر از خداوند تعالی کسے احصای آن نمیتوانست کرد و بروایتے آنکه صد و چهارده هزار و بروایتے صد و بیست و چهار هزار بودند انتهی و الله اعلم روز پنجشنبه یا روز شنبه شک راوی ست یا اختلاف

درسال نهم ست ومصنف بهمین قول که بحجت قوت دلیل راجح ومختارست جزم کرد وگفت حج درسال نهم از هجرت فرض شد
ودرحال تجهیز اسباب سفر حج مشغول شد ولیکن رفتن وی صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم دران سال میسر نشد بجهت اشتغال باامر
غزوات وتشیید احکام دین بتعلیم وفود وابوبکر صدیق را امیر حاج ساخته بمکه فرستاد واشارت کرد مصنف بجواب از تمسک
جماعه که قائل اند بفرضیت حج درسال ششم بکریمه + واتموا الحج والعمرة للہ + بقول خود واما آیت + واتموا الحج والعمرة للہ + اگرچه
درسال ششم از هجرت منزل شد ولیکن این آیت دلالتی برفرضیت حج وعمره ندارد ومعنی اتموا امر باابتدائے اتیان حج
وعمره نیست بلکه امرست باتمام حج واتمام عمره بعد از شروع دران پس تواند که امر باتمام حج بعد از شروع بر تقدیر عدم فرضیت
آن درسال ششم نزول یافته باشد وفرضیت ابتدائے حج درسال نهم ودرفتح الباری میگوید که این تقاضا میکند تقدم فرضیت
حج را بران یعنے چون مراد باتموا اتمام واکمال حج وعمره باشد بعد از شروع دران لازم می آید که حج وعمره پیش ازین مشروع
ومامور به شده باشد واگر پیش ازان حج وعمره نبود امر باتمام واکمال آن بعد از شروع معنے ندارد انتهی واین سخن ظاهرست
ولیکن ممکن ست که گفته شود که امر باتمام حج وعمره بعد از شروع دران مستلزم تقدم فرضیت آن نیست تواند که نفل ومستحب باشد
وامر باتمام آن صادر شده بعد از شروع چنانکه حکم نفل ست مطلقاً نزد بعضے یا مخصوص بحج وعمره بود بلکه وجود حج وعمره
وگذاردن آنها پیش از امر شارع چنانکه رسم قدیم بود کافی ست دران باآنکه ممکن ست که گفته شود که امر باتمام واقع شود
بعد از وجود فرضیت آن در زمان آینده اگرچه بعدے دارد فتدبر ونیز اختلاف ست دران که وجوب حج علی الفور ست
یا علی التراخے بعض ائمه برانند که علی الفور ست وامام شافعی وامام ابو یوسف از ایشانند ونزد بعض علی التراخی وقول
امام ابوحنیفه وامام محمد وجماعه دیگر از ائمه همین ست ودر روایتے از ابی حنیفه نیز علے الفور آمده وعلی الفور دینجا این معنی
دارد که همان سال که شرائط واسباب آن یافته شد فرض ست که برود واگر سال دیگر برود نیز ادا باید ولیکن تا خیر آن
آثم گردد وعلے التراخے آنکه در مدت عمر هر سال که رود واختیار دارد وتا خیر از سال اول آثم نشود مگر بجائی برسد که اگر ازان
تاخیر کند غالب ظن فوت آن باشد ودلیل امام ابوحنیفه فعل آن حضرت ست صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم که درسال اول نکرد
ودرسال دهم بجا آورد واگر درسال اول فرض بودے تاخیر نکردے ومانا که مصنف بقولش که گفت درحال تجهیز اسباب
سفر حج مشغول شد اشارتی بجواب ازین سخن کرد یعنے قصد امتثال هم سال اول کرد ولیکن موانع پیدا شد وتاخیر یافت
وابوبکر صدیق را بفرستاد ودرسال دهم بعد از فراغ از غزوهٔ تبوک که آخر غزوات بود برآمد واللہ اعلم واما عدد عمرهٔ آن حضرت
صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم چهار گفته اند اول عمرهٔ حدیبیه که درسال ششم از هجرت لقصد عمره برآمد وچون بحدیبیه که یک مرحلهٔ
از مکه رسید مشرکان همه باجتماع بجنگ برآمدند واز درآمدن مکه مانع آمدند وچون هنوز میعاد فتح نرسیده بود آن حضرت
صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم بامر الٰهی با ایشان مصالحه کرد واز احرام برآمد وبمدینه رفت وقرار یافت که سال آینده بیاید وعمرهٔ
بجا آورد دوم عمرهٔ که درسال هفتم بحکم قرارے که درقضیهٔ مصالحه یافته بود بمکه تشریف آورد وعمره بگذارد وبعد از سه روز بمدینه
عود فرمود واین را عمرة القضا گویند ودر احادیث این اسم بران اطلاق یافته واین مبنی بر مذهب حنیفه است که گویند
محرم بحجت احصار حلال شود وبعد از حلال شدن وے اگر احرام برائے حج بود لازم گردد قضائے عمره وحج واگر برائے
عمره بود عمره واگر قارن بود حج وعمره وبالجمله باحصار واحلال قضا واجب گردد وشافعیه گویند که قضا واجب نبود ودر تسمیهٔ
این عمره بعمرهٔ قضا نزد ایشان نه آن معنے ست که عمره درسال اول واجب شده بود آنرا قضا کرد بلکه قضا اینجا بمعنے صلح

وطواف وسعی جزو وقوف بعرفہ کہ آن مخصوص حج ست وعمرہ بقول حنفیہ سنت ست ومستحب ونزد بعض واجب ست
وبر ہر تقدیر اختلاف علماست در حج وعمرۂ آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم کہ چند بود مصنف میگوید کہ جماہیر علما
برانند کہ بعد از ہجرت یک حج گذارد وآن حجۃ الوداع بود وتسمیہ وے بحجۃ الوداع ازیں جہت آنست کہ آن حضرت صلی اللہ
علیہ وآلہ وسلم بردم تعلیم احکام میکرد ومیفرمود شاید کہ سال آئندہ مرا در نیابید وایشان را بسفر آخرت وداع مینمود
وخلافی نیست مر ہیچ یکی از علما را کہ این حج در سال دہم بود از ہجرت کہ آخر سالہاے عمر گرامی آن حضرت بود صلی اللہ
علیہ وآلہ وسلم وہمچنانکہ درین حکم خلافی نیست در حکم سابق کہ آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم بعد از ہجرت یک حج
گذارد نیز خلافے نیست وآنکہ مصنف جماہیر علما گفت کہ مشعر بخلاف ست نظر باین حکم گفت کہ بیان کرد بقول خود
واما پیش از ہجرت دو حج گذاردہ چہ دریں جا خلافے ہست پس مجموع این دو حکم قول جماہیر علما باشد نہ کل جمعی برین اند
کہ دو حج گذاردہ واین در جامع ترمذی ثابت ست از حدیث جابر بن عبد اللہ کہ پیغمبر صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم ہمہ سہ
حج کردہ دو حج پیش از انکہ ہجرت کند ویک حج بعد از ہجرت الحدیث ومصنف بہ ثبوت این حدیث حکم کرد وحال آنکہ
ترمذی در وے مقالی دارد وجمعے برانند کہ زیادہ بر دو حج گذارد ودر مواہب لدنیہ از ابن عباس بروایت ابن ماجہ
وحاکم آوردہ کہ گفت حج کرد آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم پیش از انکہ ہجرت کند سہ حج واین را مبنی بر عدد وخود
انصار در بیعت عقبہ داشتہ اند کہ دو بود یا سہ چنانچہ در محلش مذکور ست ولیکن این نفی نمیکند کہ پیش ازان نیز
حج گذاردہ باشد فقد بر وصاحب محلے کہ ابی محمد علی بن حزم حافظ اندلسی قرطبی ظاہریست مات سنۃ ست وخمسین
واربعمأۃ نقل کردہ کہ پیش از ہجرت زیادہ بر سہ وچہار حج گذارد واما عدد آن بعینہ محفوظ نیست ودر مواہب از
ابن جوزی آوردہ کہ گفتہ است کہ مجملا گذارد کہ عدد آن معلوم نشدہ واز ابن اثیر آوردہ کہ گفت حج میگذارد ہر سال
پیش از انکہ ہجرت کند ونیز اختلاف ست در آنکہ ابتداے فرضیت حج پیش از ہجرت ست یا بعد ازان قولے
برانست کہ قبل از ہجرت واین قول شاذ ومخالف نقل ثقات ست وگمان برده نشود کہ چون حج گذاردن آن حضرت
صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم پیش از ہجرت بصحت رسیدہ لابد باید کہ حج پیش ازان فرض باشد زیرا کہ حج گذاردن قریش
ہمیشہ بود چہ در جاہلیت وچہ در اسلام پس حج گذاردن پیش از ہجرت دلیل فرضیت نتواند شد باحتمال آنکہ حج
گذاردن آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم نیز بر سم قدیم باشد وصحیح آنست کہ فرضیت حج در اسلام بعد از ہجرت ست
ولیکن در کدام سال بود جمہور برین اند کہ در سال ششم بود زیرا کہ درین سال نازل شدہ قول حق سبحانہ وتعالی واتموا
الحج والعمرۃ للہ + واین مبنی ست بر آنکہ مراد باتمام ابتدای اتیان ست ومؤید ست این را قرأت علقمہ ومسروق وابراہیم
نخعی بلفظ اقیموا وطبرانی باسانید صحیحہ از ایشان این قرأت را روایت کردہ ودر قضیۂ ضمام بن ثعلبہ امر بحج مذکور ست
وقدوم آوردن وے چنانکہ واقدی گفتہ در سال پنجم ست واگر این ثابت شود دلالت کند کہ فرضیت حج پیش
از سال پنجم ست یا ہمدرین سال کذا فی فتح الباری وطائفہ میگویند کہ نزول فرضیت حج در سال نہم ست واحتجاج ایشان
بآنست کہ نزول صدر سورۂ آل عمران کہ در وے کریمہ + وللہ علی الناس حج البیت + واقع ست در سال نہم ست
کہ آنرا عام الوفود خوانند ودرین سال ست شرع جزیہ ومناظرۂ اہل کتاب بتوحید ونزول + انما المشرکون نجس +
وفرستادن ابو بکر صدیق رضی اللہ عنہ کہ در موسم حج وفرستادن علی مرتضے رضی اللہ عنہ بقرأت سورۂ برات بر مشرکان واین وقائع ہمہ

ولیکن دریافته نمیشود که کدام شب ست گاهے پیشتر آید وگاهی پستر رود ونزد صاحبیه نیز همچنین ست لیکن معین ست پیشتر وپسترنمیشود ودرفتاوای قاضی خان گفته که روایت مشهور از ابی حنیفه آنست که شب قدر میگردد در سال ومیباشد در رمضان ودرغیر آن وجواب داده است ابوحنیفه ازادله که دلالت دارند بر بودن او در عشر اخیر بآنکه مراد دران رمضانی ست که آن حضرت صلے اللہ علیه وآله وسلم شب قدر دران طلبیده وسیاق احادیث دلالت میکند نزد کسے که تاویل کند طرق احادیث والفاظ آن را بریں معنے انتهی واین قول اقرب ست بجمع وتطبیق اقوال واللہ اعلم وآن حضرت فرمود صلے اللہ علیه وآله وسلم که بدانا نیدند بمن شب قدر را پس فراموش گردانیده شد وفرمود شاید که خیر دریں باشد یعنے تا باعث شود بر جد واجتهاد وعمل درلیالے کثیره باحتمال وباعث نگردد بر ترک عمل باعتماد واتکال ونیز در حدیثے دیگر آمده که دانا نیده شد مرا شب قدر وخواستم که بشما بگویم ناگاه دو کس بخصومت وجدال نزد من بیامدند ودرخنگ وجدال از حد تجاوز نمودند پس فراموش گردانیده شدم آن را بشومے جدال ایشان وبعضے از علما آن شب را علامات وامارات استنباط کرده وبیان فرموده اند بعضے از آنها احادیث ورد یافته وبعضے از آنها ارباب کشف بیان کرده یکی از انها که در صحیح مسلم از ابی بن کعب آمده آنست که آفتاب در صبح وے طلوع کند بے شعاع ودر روایات از حدیث امام احمد آمده مثل طشت ودر روایتے آمده که صافے بود مثل قمر وآن شب نه گرم ونه سرد وصباحش نیز همچنین بود ودران شب هیچ کوکبے دیده نشود که منقض گردد وآن شب شب باد وباران بود وچشمها بسیار روان گردد وچشمهاے شور شیرین گردد وطبرے از قومے ذکر کرده که درختان دران شب برزمین افتند وسجده کنند پسترسر برگردند بمناسبت خویش وهر چیز دروے بسجده رود وانوار ساطع باشد حتے در جاهاے تاریک وسلام وخطاب از ملائکه شنیده شود وتحقیق آنست که در دریافت آن شب مشاهده این امور شرط نیست وبس که آنرا درنفس الامر دریابد واز ین امور چیزے مکشوف ومشهود وے نگردد ونیز دو کس باشند در یکجا بریکی چیزی ازان مکشوف کنند نه بر دیگرے ودعا درین شب مستجاب ست وتوبه مقبول قطعًا وبهترین انچه درین شب حاصل گردد توفیق ذکر وعبادت ومناجات وخضوع وخشوع ست وذوق وحضور واخلاص که بے شبهه از کرامات ست ومشاهدهٔ خوارق عادات محل خطر ومظان اشتباه است ودراحادیث ترغیب براحیاے آن شب وجد وجهد در عمل واقع شده ومختار آنست که احیاے اکثر لیل معتبرست واگر تمامهٔ شب بیدار باشد ومنجر بمرض وملال واختلال در فرائض وسنن موکده نگردد اعلی واتم ست ومراد باحیاے لیل بیدارے وبندگی ست در شب خواه باین معنی که شب را زنده گردانند بعبادت دروے چه زندگی وقت دریں ست که معمور بذکر حق گردد یا بآن معنی که نفس خود را زنده گردانید ببیدارے وطاعت که النوم اخ الموت چنانچه درحدیث آمده که ببیوت خود را قبور نسازید یعنے تمام شب مثل مرده افتاده نباشید وهیچ طاعت وعبادت نکنید واللہ اعلم

باب حج ابتدے صلے اللہ علیه وآله وسلم وعمره

حج در لغت بمعنی قصد آید ودر شرع قصد بیت اللہ بر وجه مخصوص وفتح حا وکسر او هر دو لغت ست ودر کریمه وللہ علے الناس حج البیت هر دو قرأت آمده وبعض گفته اند که بفتح اسم ست وبکسر مصدر وبعض بعکس وعمره در لغت بمعنے زیارت وزفاف زن آید وبعض گویند مشتق ست از عمارت که موجب عمارت بناے محبت ووداد ست وعمره زیادت ست بر حج وورود ے تعظیم وتعمیر ست مر مسجد حرام را ودر شرع اسم ست بر افعال مخصوصه را که احرام ست

و دواعی آن از قبلہ و لمس و مباشرت اگر مقرون با نزال ست نیز مبطل ست و بی انزال مبطل نہ و لیکن با وجود آن حرام ست در شب و روز و این بتقبیل و معانقہ کہ مصنف ذکر میکند از ان حضرت صلے اللہ علیہ و آلہ وسلم در شب بود چنانچہ میگوید و این جملہ در شب بود و در مدت اعتکاف مباشرت نکردے مراد بمباشرت تماس بدن زن و مرد ست بے حجاب و چون اعتکاف خواستی در معتکف وی سریرے بنہا دندے و بران فراش فرش کردندے چنانچہ صاحب مشکوۃ از ابن ماجہ حدیث ابن عمرؓ آوردہ کہ چون اعتکاف میکرد آن حضرت صلے اللہ علیہ و آلہ وسلم انداختہ میشد برائے وے فراش و نہادہ میشد برائے وے سریر وے در پس اسطوانۂ توبہ و اسطوانۂ توبہ بنام ستونی ست در مسجد شریف اضافت کردہ شد آنرا بتوبہ از جہت آنکہ توبہ کردہ شد نزد وے برائے ابابۃ انصارے و قصۂ وی مشہور ست و چون برائے وضو و مقدمات آن کہ قضای حاجت انسانی ست در خانہ در آمدے بکسے مشغول نشدے و نشست و خاست نکردے بلکہ اگر یکے از اہل خانہ بیمار بودے نزد وے توقف نکردے ہم در گذار از حال وی پرسیدے در صحیح بخارے و مسلم از عائشہؓ آمدہ کہ گفت بود آن حضرت صلے اللہ علیہ و آلہ وسلم کہ در سے آمد خانہ را مگر برائی حاجتی چون مے بود معتکف و در روایتے در نمی آمد مگر از جہت حاجت انسان و در روایت ابی داؤد و ترمذی و موطا نیز ہمچنین آمدہ و در روایت ابی داؤد آمدہ کہ گفت عائشہؓ بود رسول خدا صلے اللہ علیہ و آلہ وسلم کہ میگذشت بمریض و وے معتکف بود و نمی ایستاد و بپرسش بر سر وے و ہم در گذار بپرسید و در صحیح بخارے و مسلم و موطا از فعل عائشہؓ نیز ہمچنین روایت کردہ و بعضے از شراح مشکوۃ گفتہ اند کہ حسن و نخعی گفتہ اند کہ جائز ست مر معتکف را بر آمدن بعیادت مریض و نماز جنازہ نزد ائمۂ اربعہ وقتیکہ بیرون آید برای قضاے حاجت و اتفاق افتد او را عیادت مریض و نماز جنازہ و منحرف از طریق نگردد و اکثر از قدر نماز نایستد باطل نمیشود اعتکاف و اگر اینچنین نبود باطل گردد انتہی و در ہر سال دہ روز معتکف شدے و در آخر این سال بیست روز معتکف شد چنانچہ بخارے و ابو داؤد و ابن ماجہ از ابی ہریرہؓ آوردہ کہ بود رسول خدا صلے اللہ علیہ و آلہ وسلم کہ اعتکاف میکرد در ہر رمضان دہ روز در سالی کہ قبض کردہ شد اعتکاف کرد بیست روز و در جامع الاصول حدیث ترمذی از ابی ہریرہ و حدیث ابی داؤد از ابی بن کعب آوردہ کہ آن حضرت صلے اللہ علیہ و آلہ وسلم اعتکاف میکرد عشر اواخر از رمضان پس اعتکاف نکرد در یک سال و در سال آئندہ دو عشر نشست و صاحب مشکوۃ نیز موافق جامع الاصول آوردہ و ہر سال یکبار قرآن را بر جبرئیل عرض کردے و مدارست نمودے و باہم بنوبت چنانچہ عادت حفاظ ست کہ باہم بخوانند بخواندے و در ان سال آخر دو بار عرض کرد رواہ البخاری و مسلم و لیکن از بعض روایات عرض رسول اللہ صلے اللہ علیہ و آلہ وسلم بر جبرئیل علیہ السلام معلوم گردد و از بعض عرض جبرئیل بر وے مفہوم شود و شاید کہ در ینجا از عرض نزول مراد باشد یا چون بطریق مدارست بود نسبت عرض بہر دو جانب درست آید و اللہ اعلم تنبیہ در شب قدر روایات متعددہ و اقوال مختلفہ بسیار آمدہ و در فتح الباری زیادت بر چہل قول نقل کردہ و اکثر احادیث در رمضان خصوصاً در اوتار عشرۂ اواخر رمضان آمدہ لاسیما در شب بیست و ہفتم و بقولے آن شب دائر ست در تمام سال و منتقل و متحول گردد و اینقول را در فتح الباری مشہور از ابی حنیفہ داشتہ و گفتہ کہ قاضی خان و ابو بکر رازی کہ از علماے حنیفہ اند حکایت کردہ و گفتہ اند کہ روایت کردہ شدہ است مثل این از ابن مسعودؓ و ابن عباسؓ و عکرمہ و غیرہم انتہی و در شرح ابن الہمام گفتہ کہ روایت ست از ابی حنیفہ کہ شب قدر در رمضان ست

از ابی داؤد گذشت کہ مشتمل ست بر تفصیل انچہ نکند معتکف در حالت اعتکاف و تفسیر کردہ اند حاجت انسانی را بول و غائط و غسل جنابت و طہارت نیز در حکم آنست و عبارت ہدایہ کہ گفتہ است مکث نکند بعد فراغ از طہارت بدان معنی ست و نزد بعض طعام و شراب اگر کسے نداشتہ باشد کہ برائے وے بیارد نیز در حکم آنست و خروج بجمعہ نزد کسے کہ اعتکاف در جامع شرط نمیکند نیز داخل حاجت ست چہ وے اہم حوائج دینیہ است زیرا کہ چون ثابت شد جواز اعتکاف در غیر مسجد جامع برآمدن برائے جمعہ لازم آید و اگر توقف در مسجد جامع رود ضرر ندارد اما بے ضرورت توقف نکند و باید کہ در شے بوقار بود و نہ شتابی کند و نہ سستی و احادیث در عیادت مریض و شہود جنازہ مختلف آمدہ و بعض جواز را حمل بر اعتکاف نفل و عدم جواز را بر غیر آن حمل کردہ اند و نزد امام ابو حنیفہ اگر یک ساعت بعذر برآید اعتکاف فاسد گردد و در ذخیرہ گفتہ کہ این در اعتکاف واجب ست کہ نذر کردہ نہ در اعتکاف نفل و نزد صاحبیہ مفسد نیست مگر آنکہ زیادہ بر نصف نہار بود و گاہی سر مبارک از مسجد در حجرۂ عائشہ فراز کردے تا شانہ کردے و بستی اگرچہ حائض بودی چنانکہ در کتب ستہ مے آرد کہ گفت عائشہ بود پیغمبر خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم کہ مائل میگردانید بسوے من سر خود را و او در مسجد بود پس شانہ میکردم و در حدیث دیگر آمدہ کہ مے شستم سر مبارک او را اگرچہ ہم در مسجد در ظرفے بشوید چنانکہ ملوث نشود مسجد لا باس بہ و اگر محتلم گردد فاسد نگردد اعتکاف و اگر ممکن باشد اغتسال در مسجد بے تلویث ہم در مسجد کند و الا بیرون آید کذا فی شرح ابن الہمام و در حالت اعتکاف از مہمات مومنین ہر کہ خواہستی بزیارت پیغمبر صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم آمدے و چون بوقت رفتن برخاستی آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم نیز برخاستے و او را معانقہ کردے و بوسہ دادے حدیث تقبیل و معانقہ یافتہ نمیشود جز آنکہ در جامع الاصول از بخاری و مسلم و ابو داؤد و ابن ماجہ عن علی زین العابدین سلام اللہ علیہ و علی آبائہ الکرام آوردہ کہ خبر داد او را صفیہ کہ از ازواج مطہرہ است کہ آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم معتکف بود و وے بزیارت شریف در مسجد رفت و ساعتے با آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم در سخن بود پس برخاست تا بخانہ باز گردد آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم نیز باوے بایستاد تا باز گردانید و برسانید او را بخانہ اش چون بر در مسجد رسید نزدیک باب ام سلمہ رو مرد از انصار از انجا میگذشتند چون حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم را با صفیہ ایستادہ دیدند زود تر گذشتند آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم با ایشان گفت این صفیہ است زوجۂ من تا بخاطر شما وسواس نرود کہ این زن کیست کہ با حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم ایستادہ است ایشان گفتند سبحان اللہ یا رسول اللہ این چہ سخن ست و کرا نسبت ہتو این مجال و وسواس ست فرمود کہ سرایت میکند شیطان در وجود بنی آدم چنانچہ خون در رگہا و من ترسیدم کہ در دل شما بدے راہ یابد یعنے بسبب آن خاطر در ورطۂ کفر نیفتید و ہلاک نشوید و در روایتے آمدہ کہ از واج دیگر نیز بودند و ہمہ رفتند بصفیہ گفت شتابی مکن تا من میرسانم بخانۂ تو و خانۂ او در دار اسامہ بود و در ین حدیث در ہیچ طریق کہ دیدہ شد ذکر تقبیل و معانقہ نیست مگر مصنف آنرا یافتہ باشد واللہ اعلم و در حدیث صفیہ این لفظ واقع شدہ است کہ قام النبی صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم معہا یقلبہا و او را جمیع شراح بفتح یا و سکون قاف و تقدیم لام بر با از قلب تصحیح کردہ اند یعنے برخاست تا بگرداند او را بخانۂ وے چنانچہ در ترجمہ حدیث گفتیم این لفظ مصنف را مگر بقلب بہ تقدیم با بر لام در نظر آمدہ و یقلبہا خواندہ و چون تقبیل متوہم شد معانقہ نیز باوے ضم کرد و مثل این اوہام رواۃ حدیث را واقع شدہ است واللہ اعلم و مذہب ائمہ اینست کہ وسط مفسد اعتکاف ست

تا آخر حال و باقی عمر در جامع الاصول از ابی سعید خدری بروایت بخاری و مسلم این حدیث را آورده و در روی
ذکر اعتکاف عشر اوسط کرده نه عشر اول و لیکن در صحیح مسلم از ابی سعید خدری آمده که آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم
اعتکاف فرمود عشر اول از رمضان پس اعتکاف فرمود عشر اوسط در قبهٔ ترکیه پس بیرون آورد سر مبارک خود را از قبه
و فرمود من اعتکاف کردم عشر اول را و طلب کردم این شب را یعنے شب قدر را پس اعتکاف کردم عشر اوسط را
پس آمد بر من فرشته و فرمود آن شب در عشر اواخر است پس هر که اعتکاف کرده بود با من باید که اعتکاف کند
در عشر اواخر و فرمود نموده شد مرا این شب یعنے در منام پس فراموش گردانیده شد مرا و بتحقیق دیدم خود را که سجده
میکنم در آب و گل در صباح آن شب پس طلب کنید آن شب را در عشر اواخر و طلب کنید او را در هر وتر از عشره یعنے
بیست و یکم و بیست و سوم و بیست و پنجم و بیست و هفتم و بیست و نهم راوی میگوید پس ببارید در آن شب باران و سقف
مسجد بنوے از شاخهاے خرما بود پس بچکید و دیده شد در چشم من رسول الله را صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم و بر جبهه مبارک
او در روایتی بر بینے او اثر آب و گل بود و در روایت بخاری و مسلم آمده که تر بود روے مبارک او با آب و گل در صبیحهٔ
بیست و یکم و صاحب مشکوة میگوید که در روایت عبد الله ابن انیس شب بیست و سوم آمده و چون اعتکاف خواهد
نماز صبح بگذارد روے و در معتکف در آمدے و معتکف خیمه بود که در مسجد نصب میکردند و در آنجا خلوت میکرد و این حدیث را
در مشکوة از ابی داؤد و ابن ماجه از حدیث عائشه آورده و در صحیحین نیز هست و داخل حدیث طویل که در باب ضرب قباب
از واج مطهره و بر داشتن آنها و ترک آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم اعتکاف در آن رمضان مذکور شد و بالجمله
در وقت در آمدن بمعتکف علما را اختلاف ست اوزاعی و ثوری و لیث بر وایتے گویند که وقت در آمدن بعد از
نماز صبح ست از تاریخ بیست و یکم و احتجاج ایشان با این حدیث ست و ائمهٔ مذاهب اربعه و طائفه غیر ایشان نیز
میگویند که وقت در آمدن پیش از غروب آفتاب ست چون اراده اعتکاف ماه با عشره کند و ترمذی قول احمد
با طائفه اول ذکر کرده و میگویند که معنے این حدیث آنست که در آمدن بمعتکف و انقطاع و خلوت گرفتن در روے
بعد از نماز بامداد بود نه آنکه وقت ابتداے اعتکاف و در آمدن بمسجد به نیت آن در بین وقت بود بلکه آن پیش از
مغرب بود و شب لبث در مسجد میفرمود چون نماز صبح میگذارد در خلوت میرفت و در خیمه که برای وے میزدند
میدر آمد و درین معنے وارد شده است حدیث صحیح که چون نماز صبح کرد بگرفت حجره از حصیر کذا قال الطیبی و شک
نیست که این تاویل از ظاهر لفظ حدیث که در روے واقع شده است که چون میخواست که اعتکاف کند میگذارد نماز
فجر را می در آمد در معتکف خالی از بعدے نیست و لیکن چون در اکثر احادیث عشر اواخر واقع شده بلفظ مذکور مراد
بدان لیالی خواهد بود و عشر لیالی جز در صورت اعتکاف در شب بیست و یکم احتمال نپذیرد و بدر آمدن در وقت صبح
یا هشت شب بود یا نه کما لا یخفے و نیز اول محتملات وجود شب قدر در شب بیست و یکم ست و عمدهٔ مصالح در اعتکاف
ادراک شب قدر ست پس باید که ابتداے اعتکاف ازین شب بود و آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم در خانه خود
نیامدے الا برائے قضاے حاجت در حدیث بخاری حاجت مطلق آمده و در بعضے از روایات مقید ساخته اند
بحاجت انسان چنانچه در کتب سته از عائشه آمده که چون باعتکاف می نشست آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم
نزدیک میکرد سر مبارک خود را بمن پس شانه میکردم و در نمی آمد در خانه مگر برائے حاجت انسان و سابقا حدیث عائشه

امر بوفاے این نذر نکردے و درین استدلال نظرست زیرا کہ در روایت صحیح آمدہ کہ گفت عمرؓ نذر کردہ بودم کہ اعتکاف
کنم روزے و در حدیث ابی داؤد و نسائی آمدہ کہ آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم فرمود کہ اعتکاف کن و روزہ دار
و جمع میان این دو روایت آنست کہ مراد لیلہ با یوم یا یوم با لیلہ است غایت آنکہ در بعض روایات سکوت کردہ
از ذکر صوم و نیز استدلال کردہ شافعی بحدیثے کہ دار قطنی و حاکم و بیہقی از ابن عباسؓ آوردہ اند کہ گفت آن حضرت
صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم نیست بر معتکف صیام مگر آنکہ لازم کند بر نفس خود و بعض از حفاظ گفتہ اند کہ در اسناد این حدیث
عبد اللہ بن محمد ربعی ست و وے مجہول ست و با وجود آنکہ صحیح آنست کہ این حدیث موقوف ست بر ابن عباسؓ
و مذہب اوست نہ مرفوع بہ پیغمبر صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم خالی نیست از معارض زیرا کہ بیہقی از ابن عمرؓ و ابن عباسؓ
روایت کردہ کہ گفتہ اند المعتکف یصوم و نیز عبد الرزاق از ابن عباسؓ آوردہ کہ گفت ہر کہ اعتکاف کند لازم ست
بروے صوم ولیکن معارضہ مدفوع ست از ابن عباسؓ بآنکہ مراد از قول او کہ گفتہ است مگر آنکہ لازم کند بر نفس خود
یعنے لازم کند اعتکاف را بر خود پس مذہب وی اشتراط صوم ست در اعتکاف منذور نہ نفل و حدیث عبد الرزاق
نیز مخصوص باشد بدان و بالجملہ روایات متعاضدہ است در اشتراط صوم مطلقاً خواہ اعتکاف واجب بود یا نفل و
این روایت حسن ست از ابی حنیفہ و در روایت اصل و آن قول محمد ست اقل اعتکاف ساعت ست پس بی صوم ہم بود
و بعض عدم اشتراط صوم در اعتکاف نفل ظاہر روایت از امام ابی حنیفہ کردہ اند و این را متمسک در سنت پیدا نمیشود
مگر روایت اعتکاف در عشر اول از شوال کہ ظاہر ست در ابتدا از روز اول شوال کہ روز فطر ست کذا قال الشیخ ابن الہمام
و در مواہب لدنیہ ہمین روایت را دلیل آوردہ اند بر مذہب شافعی کہ صوم شرط نیست مگر بالتزام و نذر و لیکن روایت
عشر اخیر یا مطلق عشر از شوال نیز آمدہ است واللہ اعلم و در مجموع رمضانات اعتکاف میفرمود در عشر اخیر مگر در یک عشر
رمضان کہ اعتکاف از وے فوت شد و در ماہ شوال قضا فرمود در جامع الاصول از بخاری و مسلم و موطا و ابی داؤد
و نسائی بالفاظ مختلفہ آوردہ کہ آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم اعتکاف میکرد در ہر رمضان و چون نماز صبح
میگذاردے در آمد در انجا کہ اعتکاف میکرد و یکبارے اذن طلبید از وے عائشہؓ تا اعتکاف نشیند پس اذن داد
او را و زد عائشہؓ خیمہ را در مسجد پس حفصہ شنید کہ عائشہؓ برای اعتکاف خیمہ در مسجد زد وی نیز اذن طلبید و خیمہ زد زینب
شنید وے نیز خیمہ زد چون از نماز بامداد برگشت نگاہ کرد چہار خیمہ دید در مسجد زدہ گفت خیمہ حضرت صلے اللہ علیہ و
آلہ وسلم بود کہ پیش از ہمہ زدہ بودند و در روایتے خیمہ ہا دید در مسجد زدہ پرسید کہ این چیست گفتند کہ این خیمہاے
عائشہؓ و حفصہ و زینبؓ ست کہ میخواہند معتکف شوند فرمود چہ بر ین داشت ایشان را آیا نیکی خواستہ اند ازین در
روایتے مکرر فرمود این کلمہ را و فرمود بردارید این خیمہا را و خیمۂ خود را نیز فرمود کہ بردارند پس دران ماہ باعتکاف
نہ نشست تا آنکہ بہ نشست در عشر از شوال و در روایتی عشر اخیر و در روایتی عشر اول و چون اعتکاف مطلق عشر از
شوال متیقن بود مصنف ہمان را نقل کرد و یکی از فضائل و خصائص سنت اعتکاف اینست کہ بر تقدیر فوات آنرا قضا کرد
با آنکہ قضای سنن و نوافل معہود نیست و بعضے ازین حدیث استفادہ کردہ کہ قضاے سنن و نوافل مرغوب و مستحسن ست
و آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم یکبار در عشر اول از رمضان اعتکاف فرمود و یکبار در عشر اوسط و یکبار در عشر آخر
و چون معلوم شد دران عشر کہ شب قدر درین عشر یعنے عشر اخیر ست دیگر بر اعتکاف این عشر مواظبت نمود

ازا در هر مکان روا داشته اند حنفیه زنان را در مسجد خانه نه در مسجد جماعت و مراد بمسجد خانه مکانی ست که در خانه برای
نماز جدا میسازند و آنرا حکم مسجد نداده اند و قول قدیم از شافعی نیز همین ست و از بعض حنفیه نقل کرده اند که اعتکاف
مرأة در مسجد با زوج خود درست ست و باین قائل ست امام احمد و اذن آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم ازواج مطهرة را
باعتکاف در مسجد دلالت دارد بران ولیکن منع بجهت مصلحتے بود چنانکه بیاید با زامام ابوحنیفه و امام احمد مخصوص داشته اند
اعتکاف مرد را بمسجدے که اقامت کرده میشود در وے صلواة خمس تا اعتکاف سبب ترک جماعت نگردد و باعث
خروج از اعتکاف هر روز پنج وقت با امکان احتراز ازان نشود و در شرح ابن الهمام گفته که بعض گفته اند که مراد غیر مسجد
جامع ست و در مسجد جامع جائز ست اگرچه گذارده نشود در وی صلوات خمس و در روایتی از ابی یوسف آمده که اعتکاف
واجب جائز نیست در غیر مسجد جماعت و نفل جائز ست و امام مالک شرط کرده مسجد جامع را و قولی از شافعی نیز همچنین آمده
و در حاوے گفته که جامع اولی ست و نزد جمهور جائز ست در هر مسجد و آنکه بعض مخصوص بمساجد ثلثه که مسجد مکه و مدینه
و بیت المقدس ست و بعض بمسجد مکه و مدینه و بعض بمسجد مدینه داشته اند این اقوال معتبر نیست چه تمامئ علمای امت
در بلاد اسلام در مساجد خود ها اعتکاف مینمودند و هیچ یکی را بران انکارے نبود و نیز اعتکاف را درین مساجد فضلے و
شرفی خواهد بود که مساجد دیگر را نیست دیگر اکثر مدت اعتکاف را حدے معین نبود و تمام عمر اگر نیت کند جائز ست
اختلاف در اقل مدت ست نزد بعض یک ساعت بس ست و لهذا گفته اند که هرگاه که در مسجد در آید باید که نیت اعتکاف
کند تا ثواب اعتکاف نیز یافته باشد و نزد این قائل قعود نیز شرط نیست و صحیح آنست که عبور معتبر نیست و نزد بعض
یک روز و مختار در مذهب حنفیه اینست و گفته اند که این اختلاف فرع اختلاف در اشتراط صوم ست آنکه صوم شرط
نکند جائز دارد یک ساعت نیز و آنکه شرط صوم کند اقل آن را یوم دارد و تحقیق آنست که با وجود اشتراط صوم
جواز آن در کمتر از یوم نیز گنجایش دارد یعنے روزه دار اگر یک دو ساعت نشیند اعتکاف بود و ثمرهٔ اشتراط صوم
آنست که اگر نیت اعتکاف شب کند جائز نبود که آن محل صوم نیست و مصنف در مقام تائید و تصریح اشتراط صوم آمده
در طوطیه و تمهید آن بیگوید چون اعتکاف سبب جمعیت خاطر و انقطاع از غیر حق و اقبال بعبادت ست و موجب دوری از خلق و واسطهٔ
زوال اسباب تفرقه و هموم غیار و این مقاصد در حالت روزه بجهت عدم اشتغال بطعام و تهیهٔ اسباب آن و حصول صفای باطن خصوصاً در آخر رمضان
اکمل و افضل ست لاجرم تشریع اعتکاف در افضل ایام صیام فرمود که آن ده روز اخیر ست از ماه رمضان و مروی نیست که آنحضرت صلی اللہ علیہ
وآلہ وسلم بی روزه معتکف شده و در وقتی عائشه چنانچه روایت کرده از وے ابو داود میگفت لا اعتکاف الا بصوم و این جزو حدیث ست و تمام
حدیث این ست که عائشه گفت سنت بر متعکف این ست که عیادت نکند مریض را و حاضر شود جنازه را و مس نکند یعنی مجامعت نکند امرأة را
و مباشرت نکند او را و بیرون نیاید مگر چیزے را که چاره نیست ازان لا اعتکاف الا بصوم و لا اعتکاف الا فی مسجد جامع و مراد از جامع نزد غیر امام مالک
مسجدے ست که در وے نماز پنجگانه بجماعت اقامت می یابد و امام ابوحنیفه و مالک قائل اند باشتراط صوم و حجت ایشان این حدیث ست
و مواظبت حضرت پیغمبر صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم بران ولیکن اشتراط صوم مر اعتکاف واجب را باتفاق روایات ست و اعتکاف نفل را
در روایت حسن از ابی حنیفه و نزد امام شافعی صوم شرط نیست مگر بالتزام و نذر و از امام احمد دو روایت ست مشهور عدم اشتراط مگر
بنذر و استدلال ایشان بحدیث عمر ست که بخاری و مسلم آورده اند که بحضرت صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم عرض کرد که من در جاهلیت نذر
کرده بودم که یک شب در مسجد حرام اعتکاف کنم حالا حکم چیست فرمود فاکن نذرک و اگر صوم شرط بودے در اعتکاف

چه عائشه رض نفی رویت خود کرد نه نفی صوم شاید که داشته باشد و عائشه آنرا ندیده و ندانسته و شاید که ازان ایام عشره که عائشه رض بر احوال شریف مطلع و واقف بود آن حضرت صلے اللہ علیه وآله وسلم را مانعی از صوم باشد از مرض وسفر و مانند آن و تواند که مراد نفی صوم تمام عشره باشد که عرفه ازان خارج بود و حال صوم یوم عرفه معلوم شد که در وے افطار نیز بود و اللہ اعلم و از انکه فضل مطلق عمل صالح در عشرهٔ ذی الحجه ورود یافته است فضل صوم نیز لازم آید و در صحیح بخاری ثابت شده که آن حضرت فرمود صلے اللہ علیه وآله وسلم نیست هیچ ایام که عمل صالح دران فاضلتر بود از عمل کردن درین ایام یعنی در عشرهٔ اول از ذی الحجه و در صحیح ابی عوانه و صحیح ابن حبان از جابر آمده که هیچ ایام فاضلتر از ایام عشرهٔ ذی الحجه نبود و گفته اند که اگر یکے نذر کند صیام افضل ایام سنه را منصرف گردد باین ایام و اگر نذر روزی از ایام کند بعرفه و اگر روزے از روزهاے هفته مراد دارد روز جمعه باشد و وجه در افضلیت ایام این عشره است که درین ایام اقسام امهات عبادات از صلوة و صیام و صدقه و حج اجتماع پذیرست نه در غیر آن اما در باب حجاج ظاهرست و در غیر ایشان نیز چون ذوات این ایام این حیثیت دارند لابد فضیلتے مر آنها را ثابت بود و تحقیق آنست که روزهاے عشره ذی الحجه فاضلترست از جهت وجود روز عرفه و نحر دران و شبهاے عشرهٔ اخیرهٔ رمضان از جهت وجود لیلة القدر دران پس از روزها این فاضلترست و از شبها آن و بذا اهو القول الفصل و علیه التعویل و در صیام شهر محرم نیز فضیلتے واقع شده و از ایام هفته دوشنبه و پنجشنبه و احادیث بسیار دران واقع شده و در بعض احادیث آمده که اعمال بندگان بحضرت رب العالمین جل جلاله درین روز یعنے روز دوشنبه عرض کرده میشود پس دوست میدارم که عرض کرده شود اعمال من و من صائم باشم و مسلم از ابی قتاده آورده که پرسیده شد از حضرت رسالت صلے اللہ علیه وآله وسلم از روز دوشنبه فرمود درین روز متولد شده ام و درین روز مبعوث شده ام و نسائی از اسامة بن زید آورده که گفت یا رسول اللہ من می بینم ترا که گاهی چندان روزه میدارے که گویا افطار نخواهی کرد و گاه چندان افطار میکنی که گویا روزه نخواهی داشت مگر دو روز که اگر در ایام صیام تو داخل آید در ضمن آن روزه میدارے والا بعد امیدارے دران فرمود کدام دو روزند آنها گفتم روز دوشنبه و پنجشنبه فرمود این دو روز روزهائی اند که عرض کرده میشود در آنها اعمال برب العالمین پس دوست میدارم که عرض کرده شود عمل من و من صائم باشم و اللہ الموفق

فصل در بیان اعتکاف اعتکاف در لغت بمعنی حبس و مکث و لزوم و اقبال بر شے آمده و در شرع مکث در مسجد و لزوم آن بر وجه مخصوص و آن در ظاهر مذهب حنیفه سنت مؤکده است از جهت مواظبت رسول خدا صلے اللہ علیه وآله وسلم بر وے تا زمان وفات چنانچه در صحیحین از حدیث عائشه رض آمده از هر سے گفته عجب از مردم که اعتکاف را ترک کرده اند و حال آنکه آن حضرت صلے اللہ علیه وآله وسلم عبادات دیگر از نوافل گاهی میکرد و گاهے نمیکرد بخلاف اعتکاف که هرگز آنرا ترک نکرده و لیکن واجب نگشت بجهت آنکه واجب آنحضرت صلے اللہ علیه وآله وسلم در واجب آن بود که با وجود مواظبت امر بفعل و انکار بر ترک آن میکرد و در اعتکاف نه اینچنین کرد بلکه گفت من احب منکم ان یعتکف فلیعتکف کما جاء فی الصحیحین فرمود هر که خوش دارد که اعتکاف کند گو بکند و حق آنست که ترک اعتکاف ازان حضرت صلے اللہ علیه وآله وسلم در بعضے از رمضانات نیز بثبوت پیوسته چنانچه معلوم گردد و بعض گفته اند که مستحب ست استحباب متاکد و صواب آنست که بر سه قسم ست واجب و آن اعتکاف منذور ست در عشر اخیر رمضان و مستحب در غیر آن و اتفاق دارند علما بر اشتراط مسجد در اعتکاف مگر محمد بن عمر بن لبابه مالکی که جایز

صیام دهر داده و تاکید تمام نموده است تا آنکه در سفر و حضر آنرا ترک نمیکرد رواه النسائی عن ابن عباس رض و همه را نیز بدان امر میکرد
و در حدیث ابی داؤد و نسائی از عبد الملک بن ملحان از پدرش آمده که آنحضرت صلی الله علیه و آله و سلم امر میکرد ما را بصیام ایام
بیض سیزده و چهارده و پانزده و ترمذی و نسائی از ابی ذر غفاری آورده که آنحضرت صلی الله علیه و آله و سلم فرمود یا اباذر چون روزه
که از هر ماه سه روزه داری پس بدار سیزدهم چهاردهم پانزدهم و اگر سه روزه در ماهی بدارد هر سه روز که باشد ثواب صیام دهر بران مترتب گردد
و لیکن صوم این سه روز افضل ست و اکمل و در اکثر احادیث وقوع یافته و در بعض احادیث مطلق تعبیر کرده چنانچه در حدیث عبد الله
بن عمرو بن العاص گذشت که سه روز در هر ماهی حکم صیام دهر دارد و از فعل آن حضرت صلی الله علیه و آله و سلم نیز مطلق نقل آمده چنانکه مسلم
آورده که معاذه عدویه از عائشه پرسید آیا بود رسول خدا صلی الله علیه و آله و سلم که روزه میداشت سه روز از هر ماه گفت نعم پس پرسید
از کدام ایام شهر میداشت گفت باک نداشت از هر کدام ایام که داشتی و گفته اند که عدم مواظبت بر ایام معین از آنحضرت
صلے الله علیه و آله و سلم بجهت آن بود تا وجوب تعین گمان برده نشود و روایت کرده اند اصحاب سنن و تصحیح کرده اند آنرا
ابن خزیمه از حدیث ابن مسعود که بود آن حضرت صلے الله علیه و آله و سلم که روزه میداشت سه روز از غرهٔ هر ماه و مختار
جماعه که حسن بصری از ایشان ست انیست و اسنوی از ماوردی حکایت کرده که مستحب ست نیز صیام ایام سود
جمع اسود مقابل ایام بیض و آن بیست و هفتم و دو روز بعد ازوی و ایام بیض راجح ست بجهت وقوع آن در اکثر احادیث
صحیحه و بجهت آنکه میانهٔ شهر ست و خیر الامور اوساطها و زمانه دران ایام تورانیتی و روشنائی خاص دارد که در ایام دیگر
نیست و نیز خسوف قمر در اغلب درین ایام شود و ما مامور یم بمزید عبادت و طاعت و فعل خیرات در حال خسوف و بعض
ترجیح ایام اول ماه کرده اند بانکه معلوم نیست که چه چیز از موانع عارض شود و فی التاخیر آفات و گویند مختار نسخی این بود
و نزد جماعهٔ اول ماه و دهم و بیستم و این منقول ست از ابی الدرداء رض و گویند که روزهٔ مالک بن انس این بود و نزد
بعض اول کل عشر که اول و یازدهم و بیست و یکم بود و این منقول ست از ابن شعبان مالکی و نزد بعضے از دوازده
تا چهارده و نزد بعضے از اول شنبه که در ماه آید و در ماه دیگر از اول سه شنبه و در ماه دیگر از جمعه و همکذا و این منقول ست
از عائشه رض و نزد بعض از اول پنجشنبه که در ماه آید و در ماه دیگر از اول دوشنبه و نزد بعض از اول دوشنبه که در ماه آید و از
اول پنجشنبه که در ماه دیگر آید زیرا که در روز دوشنبه و پنجشنبه روزه داشتن از آن حضرت صلے الله علیه و آله و سلم
ثابت شده پس ابتدا کردن از ان افضل باشد و نزد بعض سه روز لا علی التعیین و بالجمله سه روزه در هر ماه در حکم
صیام دهر واقع شده و این طرق همه مروی و ماثور گشته و هر کسے بمقتضای خبرے و اثرے که در خصوصیات آن
یافته و در خصوص آن اولویتی اثبات نموده ترجیح کرده است و لیکن اشهر و اظهر اقوال در صیام ثلثه ایام ایام بیض ست
و اکثر علما بر انند و در خصوص آن احادیث صحیحه کثیره در و یافته است و بالله التوفیق و در صیام عشر ذی الحجه
و استحباب آن نیز فضیلت واقع شده و شک نیست که مراد بآن نه روز خواهد بود چه روز عید روزه حرام ست و
ابو داؤد و نسائی از بعض ازواج مطهره آورده که گفت بود رسول خدا صلے الله علیه و آله و سلم که روزه میداشت
نه روز از ذی الحجه و یوم عاشورا و سه روز از هر ماه از اول دوشنبه که در هر ماه می آید و از اول پنجشنبه و در روایت
دیگر آمده روزه میداشت عشر را یعنی عشر ذی الحجه و سه روز از هر ماه و آنکه مسلم و ترمذی و ابی داؤد از عائشه رض
آورده که گفت ندیدم من آن حضرت را صلے الله علیه و آله و سلم که روزه میداشت دهه ذی الحجه را منافات بدان ندارد

فرمود اگر این روزهٔ تو قضای رمضان ست قضا کن و روزه دیگر بجای آن دار و اگر تطوع ست اگر خواهی قضا کن و اگر خواهی مکن و در روایتی از وی آمده که اگر شب نیت کرده و بر نفس خود واجب گردانیده و بعذر افطار کرده واجب ست قضا و اکثر اهل مذهب امام احمد این را بر ندب حمل کرده اند چنانچه ظاهر ست از قول وی که گفت واجب گردانید بر نفس خود اگرچه تواند که مراد بایجاب بر نفس اینجا همان اجماع بر نیت و عزم باشد و نزد امام ابوحنیفه و مالک روزه نفل قضا واجب ست مطلقاً زیرا که آنچه ادا یافت و بوجود آمد عمل ست و قربت ست پس صیانت آن از ابطال و مضی بران واجب بود و چون واجب شد صیانت و مضی واجب شد قضا و نزد ما عبادت نفل خواه روزه باشد یا نماز شروع لازم گردد چنانچه بندر و چون لازم شد به نقض آن قضا واجب بود و مؤطا و ترمذی و ابوداؤد از عائشهؓ حدیثی آورده اند که گفت بودم من و حفصهؓ روزه دار پس پیش آمد ما را طعامی که خوش آمد ما را و خوردیم ازان پاره پس در آمد رسول خدا صلی الله علیه وآله وسلم و پیشی کرد از من حفصه و سبادرت کرد بکلام و سوال و بود وی دختر پدر خود یعنی عمرؓ بن الخطاب کرد از همه پیشی و سبادرت میکرد در کلام و طلب خیر و سوال از علم وی نیز بشیمهٔ مرضیهٔ پدر خود پیشی کرد و از حضرت پرسید یا رسول الله ما روزه دار بودیم و طعامی که اشتهای آن داشتیم پیش آمد و ازان بخوردیم فرمود قضا کنید روزه دیگر بجای آن و این حدیث نزد ترمذی بطرق متعدده ثابت شده و میگوید قومی از اهل علم از صحابه و غیرهم باین حدیث رفته و مذهب مالک نیز همین ست و حدیث عائشهؓ از وجوب قضا و عدم آن ساکت ست و در صحت حدیث ام هانی مقال ست گذا قالوا و آن حضرت صلے الله علیه وآله وسلم میفرمود من نزل علی قوم کسے که فرود آید بر قومے فلا یصومن تطوعا پس باید که نگاه ندارد روزهٔ نفل را الا باذنهم مگر باذن آن قوم شاید که او را ضیافتی و فکر طعامی کنند و بر دارند روزه وی را و نباشد او گرسنه و اگر موقوف استرضا و استمزاج ایشان باشد بهتر ست و اگر او را ضیافت طلبیده اند خود البته روزه ندارد و اگر داشته باشد نشکند که ضیافت عذر ست اما در اسناد این حدیث طعن کرده اند ترمذی این حدیث را از هشام بن عروه از پدرش از عائشهؓ روایت کرده و گفته این حدیث منکر ست نمی شناسم هیچ یکے از ثقات را که روایت کرده باشد این حدیث را از هشام بن عروه از پدرش از عائشهؓ و در نهی از صیام امرأة بے اذن زوج نیز در صحیحین حدیث آمده و در روایت ترمذی و ابی داؤد آمده من غیر رمضان و کراهت داشتی که کسے روز جمعه را تخصیص کند بروزه و میفرمود که این روز عید شماست و در روز عید روزه مدارید مگر که پیش ازان یا پس ازان یک روز روزه دارید آنگاه مکروه نبود و سزاوار این در باب روز جمعه بیان کرده شد مانند آنکه در مواهب لدنیه از امام بوے نقل میکند که گفت مالک در موطا گفته نشنیدیم هیچ یکی از اهل علم و فقه را و کسے را که اقتدا کرده شود بوے که نهی میکرد از صیام یوم جمعه و صیام وے حسن ست و تحقیق دیدم بعضے از اهل علم را که روزه میداشت روز جمعه و تحری مینمود آنرا و گفت نوے این سخن که مالک گفت موافق رای خود ست و رای غیر وے خلاف رای اوست و سنت مقدم ست بر رای وی و رای غیر وے و تحقیق ثابت شده است در سنت نهی از روزه جمعه پس متعین و متحتم باشد قائل شدن بآن و مالک معذور ست چون نرسیده بوے حدیث ابوداؤد که از اصحاب مالک ست گفته است نرسیده مالک را این حدیث و اگر میرسید مخالفت نمیکرد آن را تنبیه بدانکه صیام سنون از آنچه مصنف ذکر نکرده و در احادیث صحیحه ورود یافته یکے صیام ایام بیض ست که مشهور ست و آن سه روز ست سیزدهم و چهاردهم و پانزدهم و آن حضرت صلے الله علیه وآله وسلم آنرا حکم

نزد پیغمبر خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم پس آوردہ شد چیزے از جنس نوشید نے پس بنوشید آن حضرت صلے اللہ علیہ
وآلہ وسلم از ان وانچہ باقی ماند بمن داد پس بنوشیدم وگفتم یا رسول اللہ من روزہ دار بودم پس افطار کردم فرمود
صائم متطوع امیر نفس خود ست در روایتی امین نفس خود ست اگر خواہد روزہ دارد واگر خواہد افطار کند و در روایتے
آمدہ کہ ام ہانی بعد از نوشیدن گفت یا رسول اللہ گناہی کردہ ام استغفار کن برای من فرمود ہیست گفتم روزہ دار بودم
پس افطار کردم فرمود روزہ قضا کہ آنرا قضا میکردے گفتم لا یا رسول اللہ فرمود پس ضرر نمیکند ترا اگر تطوع بود و
ازین حدیث مستفاد میگردد کہ نیت روزہ نفل جائز ست در نہار و از شب لازم نیست و این در نفل باتفاق ست
میان امام ابو حنیفہ و شافعی و احمد بشرط آنکہ قبل از زوال بود و بروایتی از شافعی بعد از زوال نیز جائز ست و قول اول
از ایشان صحیح ترست و امام مالک شرط میکند نیت را از شب در روزہ نفل و این حدیث را تاویل میکند بآنکہ آنحضرت
صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم اخبار کرد بہ نیتی کہ سابقاً داشت از شب نہ انشای نیت و این خلاف ظاہر ست از سیاق حدیث
و مقتضاے کلمۂ فا در قول وی فانی صائم و در روایتے کہ فانی اذن صائم خلاف ظاہر ترست کما لا یخفی و تمسک وی بحدیثی
کہ ترمذی در جامع خود از حفصہ آوردہ کہ گفت گفت پیغمبر خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم کسیکہ نیت نکند روزہ را پیش از فجر
پس نیست روزہ مر او را و گفت ترمذی این مخصوص ست نزد اکثر بغیر تطوع امادر تطوع مباح ست نیت بعد از
صبح و نزد امام ابو حنیفہ روزہ رمضان و نذر معین نیز بہ نیت در نہار جائز ست و شافعی و ائمۂ دیگر را در اینجا خلاف ست
و تمسک ایشان این حدیث ست کہ لا صیام لمن لم ینو باللیل و شیخ ابن الہمام گفتہ کہ حدیث لا صیام لمن لم ینو باللیل
با الفاظ مختلفہ و طرق متعددہ آمدہ و در رفع و وقف آن اختلاف ست و بعض طرق وے خالی از ضعفے نیستند انتہی
و دلیل امام ابو حنیفہ در ہدایہ حدیث شہادت اعرابی ست کہ در سنن اربعہ از ابن عباسؓ مرویست کہ آن حضرت صلی اللہ
علیہ وآلہ وسلم فرمود ہر کہ خورده است باید کہ نخورد و بقیۂ روز و ہر کہ نخورده ہست روزہ دار پس معلوم شد کہ نیت در روز
درست ست و حدیث لا صیام لمن لم ینو باللیل محمول بود بر نفی فضیلت چنانکہ از مثل این عبارت ارادۂ این معنے
آمدہ است و لیکن شیخ ابن الہمام گفتہ کہ این روایت بوجہے کہ در ہدایہ آوردہ است مستغرب ست جدا و معروف
در بخاری حدیث آنست کہ امر کرد کہ ندا کردہ شود در مردم کہ روزہ دارند فرد او ظاہر اینست کہ شہادت اعرابی در شب بود و اللہ اعلم
و گفتہ کہ طحاوی استدلال کردہ بحدیثے کہ در صحیحین از سلمۃ بن الاکوع آمدہ کہ در روز عاشورا فرمود تا مذا و رواد ند کہ ہر کہ
خورده است نخورد و بقیۂ روز و ہر کہ نخورده روزہ دارد و عاشورا دران وقت فرض بود بعد ازان منسوخ شد بصیام
رمضان پس معلوم شد کہ ہر کہ متعین ست بر وے روزۂ روزے معین و نیت نکردہ آنرا از شب کفایت میکند
او را نیت در نہار و فیہ کلام طویل فی شرح ابن الہمام امار وزہ قضا و کفارت و نذر غیر معین واجب ست نیت آن از شب
باتفاق و نیز مستفاد میشود کہ افطار روزۂ نفل بعذر جائز ست و مذہب اکثر ائمہ ہمین ست و نزد امام ابو حنیفہ و اصحاب
درین دو روایت ست در روایتی جائز نیست مگر بعذر ضیافت و مانند آن زیرا کہ این ابطال عمل ست و ابطال عمل منہی عنہ
است بقولہ تعالیٰ ولا تبطلوا اعمالکم + و در روایتی جائز ست زیرا کہ قضا خلف او ست فلا باس و در وجوب قضای صوم
نفل نیز خلاف ست نزد شافعی و بعض ائمہ قضا واجب نیست مطلقاً بحکم این احادیث کہ مذکور شد و نیز متطوع متبرع
متبرع لازم نبود و نزد امام احمد نیز واجب نیست و لفظ حدیث ام ہانی نزد ایشان اینچنین ست کہ آن حضرت صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم

کثرت و تعدد آمده که با وجود اطلاع بران اقدام برین عمل دشوار نماید و اکثر آن در حدیث عبد اللہ بن عمرو ابن العاص
ست که بغایت موضع بود بقیام لیل و صیام نہار چون خبر کثرت و دوام صیام وے بحضرت صلے اللہ علیہ و آلہ وسلم
رسید او را بطلبید و زجر و منع کرد و فرمود چشم ترا بر تو حق ست و نفس ترا بر تو حق ست و زوجہ ترا بر تو حق ست
ہم روزہ دار و ہم افطار کن و ہم قیام لیل کن و ہم بخواب رو دوے ہر چند الحاح کرد در کثرت صوم بقبول نیفتاد اول
فرمود کہ ترا یک روزہ بس ست در ہر ماہی گفت یا رسول اللہ من زیادت بران طاقت دارم فرمود سہ روزہ در ہر ماہی
حکم صیام دہر دارد پس وی الحاح نمود و طلب زیادت کرد و گفت من بیشتر ازان طاقت دارم پس آن حضرت صلی اللہ
علیہ و آلہ وسلم زیادت میکرد پنج و ہفت و نہ و دہ در ہر ماہی دوے ہنوز الحاح در زیادت میکرد و ہر بار میگفت یا رسول اللہ
یا رسول اللہ تا نہایت کار بآن رسید کہ یک روز صوم دارد و یک روز افطار کند کہ صوم داؤد علیہ السلام این ست و زیادت
بران قطعاً قبول نکرد و تجویز نمود و فرمود ہر کہ صوم دہر دارد و در روایتی صوم ابد دارد نہ او را صوم ست و نہ افطار
و این را مکرر فرمود و آورده اند کہ عبد اللہ بن عمرو چون پیر شد میگفت ای کاش عمل ہر رخصت پیغمبر میکردم صلی اللہ
علیہ و آلہ وسلم و مختار نزد ائمۂ اربعہ در آنچہ ظاہر مذہب ست ہمین ست غایت تاویل و توجیہ آنیست کہ ترمذی
در جامع خود میگوید کہ قومے میگویند کہ صوم دہر بر تقدیرے تحقق پذیرد کہ روز عید فطر و عید اضحی و ایام تشریق
نیز افطار نکند و ہر کہ درین ایام افطار کند بیرون آید از حد کراہت و صوم دہر ندانستہ باشد و میگوید کہ ہمچنین مروی ست
از مالک بن انس و این قول شافعی ست و احمد و اسحق نیز مانند آن گفتہ اند انتہی و پوشیدہ نماند کہ نظر بسیاق
احادیث وارده در نہی از صیام دہر ظاہر میشود کہ علت آن نہ صیام ایام منہیہ است بلکہ سبب آن تجاوز و اعتداء از حد اعتدال
و فوات حق نفس و اہل و عیال و اعتیاد بصیام و فوات وجود مشقت و ریاضت ست و مختار آنست کہ افضل نہ صیام صوم داؤد
کہ یک روز روزہ دارد و یک روز افطار کند و گفتہ اند کہ این سخت تر و بریاضت نفس نزدیکتر ست و سلوک طریقہ ابتلاع و
امتثال اعلی و ارفع ست از ہمہ و باللہ التوفیق و عادت حضرت نبوے صلے اللہ علیہ و آلہ وسلم آن بود کہ بسیار از روز ہا در خانہ
در آمدے و پرسیدے کہ ہیچ خوردنے ہست اگر گفتندے چیزے حاضر نیست اگر چہ قدرت احضار و تحصیل آن بودہ باشد
فرمودے کہ پس من روزہ دارم و نیت روزہ کردے این لفظ بصریح در حدیث نیست و لیکن ازان مفہوم میگردد
و در بعض اوقات نیت روزہ تطوع کردہ بودے و روزہ تمام نکردہ در میانہ روز افطار کردے این ہر دو جزو یک حدیث
ست کہ مسلم و ابو داؤد و ترمذی و نسائی از عائشہ رضی اللہ عنہا روایت کردہ اند کہ گفت در آمد بر ما رسول اللہ صلی اللہ علیہ و آلہ وسلم
روزے و فرمود آیا چیزے ہست یعنی از طعام نزد شما گفتیم لا یا رسول اللہ نیست چیزے فرمود پس من اکنون صائم
پستر آمد روزے دیگر و بپرسید آیا ہست چیزے از طعام نزد شما گفتیم یا رسول اللہ ہدیہ کردہ شدہ است ما را حیس
حیس طعامی ست کہ عرب از خرما و قروت و روغن میسازند فرمود بیارید کہ امروز صبح بروزہ کردہ بودم پس بخورد آن را و از
روایتی دیگر معلوم میگردد کہ ہمان روز کہ چیزے نیافت و نیت روزہ کرد بیرون رفت و باز آمد و بپرسید و این طعام
حاضر آمدہ بود بخورد و در روایتے در آخر حدیث این نیز آمدہ کہ عائشہ رضی اللہ عنہا میگوید گفتم یا رسول اللہ در آمدے تو بر من و قد صائم
بودے پستر بخوردے حیس را فرمود ہر کہ روزۂ تطوع دارد بمنزلہ مردے ست کہ بیرون آورده صدقہ از مال خود
ہر چہ خواست ازان بدہد و ہر چہ خواست نگاہ داشت و ترمذی و ابو داؤد ازام ہانی آورده اند کہ گفت بودم من نشستہ

وارد شده یوم عرفه و یوم النحر و ایام منی عیدنا اهل الاسلام فرمود که روز عرفه یعنی در حج و روز نحر یعنی روز عید اضحی و روزهای منی که سه روز یا دو روز دیگر بعد از روز عید اضحی است روزهای عید ماست که مسلمانانیم و در فصل جمعه گذشت که چون در عرفات کریمه الیوم اکملت لکم الآیة نازل شد اهل کتاب گفتند عجب از مسلمانان که این روز را بجهت سرور نزول این آیت عید نگرفتند امیر المومنین عمر در جواب ایشان گفت که آن روز جمعه و روز حج بود یعنی یک عید چه باشد دو عید است پس معلوم شد که روز عرفه مر حاجیان را روز عید است و صوم در روز عید اگرچه حکما باشد مکروه و روز شنبه و روز یکشنبه در بعض اوقات روزه داشتی و غرض ازین مخالفت یهود و نصاری بود و در حدیث ام سلمه ثبوت پیوسته که گفتند یعنی پرسیدند روزی ای الایام کان رسول الله کدام روزهاست که بود رسول خدا صلی الله علیه و آله و سلم اکثر اوقات صیاما بیشتر روزه دارنده قالت گفت ام سلمه یوم السبت و الاحد روز شنبه و یکشنبه بود که روزه بیشتر میداشت نسبت بروزهای دیگر و یقول و میگفت آن حضرت صلی الله علیه و آله و سلم در سبب روزه داشتن روز شنبه و یکشنبه انهما یوما عید للمشرکین این دو روز روز عید کافرانست شنبه عید یهود انست و یکشنبه عید نصاری فانا احب ان اخالفهم پس من دوست میدارم که مخالفت کنم ایشان را و روزه دارم در روز عید ایشان و سر و رنکم مصنف حکم بثبوت این حدیث کرده و در مواهب لدنیه این حدیث از غریب مولای ابن عباس بروایت احمد و نسائی آورده که فرستاد مرا ابن عباس بجماعة از اصحاب پیغمبر صلی الله علیه و آله و سلم نزد ام سلمه تا پرسم او را ای الایام الحدیث و گفته که در اسناد این حدیث محمد بن عمر ست و شناخته نمیشود حال وی و در روایت میکند از وی عبد الله بن محمد بن عمرو وی نیز مجهول الحال ست و شاید که مصنف آنرا باسناد دیگر یافته باشد که ثابت ست و الله اعلم و حدیثی دیگر از احمد و ترمذی و ابی داود و غیرهم از عبد الله بن بسر از اخت وی که صماء نام دارد آمده که فرمود آن حضرت صلی الله علیه و آله و سلم روزه ندارید روز شنبه مگر در فرض چیزی که فرض کرده شده است بر شما یعنی واجب ست اگرچه بنذر باشد و اگر نیابد یکی از شما یعنی چیزی که بآن افطار کند مگر پوست انگوری یا چوب درختی باید که بجاید آنرا یعنی بدان افطار کند در روزهٔ خود را بشکند و ترمذی گفت هذا حدیث حسن و معنی کراهیت در وی آنست که افراد کند یوم السبت را بالصوم یعنی روز شنبه تنها روزه دارد زیرا که یهود تعظیم این روز میکنند و الا اگر جمع کند با روز دیگر چنانچه جمعه با یکشنبه مکروه نبود و لهذا ابو داود ترجمه کرده بباب النهی ان یخص یوم السبت بالصوم پس معارض نبود این حدیث با حدیث ام سلمه که گذشت کذا فی المواهب اللدنیه اگر گفته شود که یهود که تعظیم این روز میکنند بدانست که او را عید گرفته اند و در روزه داشتن خود مخالفت ایشان ست نه تعظیم چنانکه در حدیث ام سلمه معلوم شده خواه منفرد باشد خواه منضم با روزه دیگر جوابش میتوان گفت که در انفراد روزه درین روز چنانکه بوجهی مخالفت ایشانست بوجهی متضمن نوعی از تعظیم نیز هست پس ضم کند بوی روزهٔ دیگر تا توهم تعظیمی که از تخصیص افراد ناشی میشود مرتفع گردد یا آنکه در ضم روز یکشنبه مخالفت نصاری نیز ظاهر میگردد فلیفهم و الله اعلم و عادت حضرت نبوی صلی الله علیه و آله و سلم بود که دائم روزه دار بود از صیام دهر هیچ میفرمود و در حق صائم الدهر گفته لا صام و لا افطر یعنی آنکه همیشه روزه دار و روزه داشتن عادت و خوی او گردد و لذت روزه در ریاضت و کسر نفس که روح این عبادت ست از وی فوت شود مقصود نفی فضیلت آن صیام ست و بآنکه در نهی و انکار صیام دهر احادیث کثیره بطرق متعدده در غایت

دلالت کند بران که عزم و نیت روزهٔ تاسع از جهت مخالفت اهل کتاب ست نه از جهت آنکه بعض توهم کرده اند که
بجهت احتیاط در دریافت یوم عاشورا ست چه این سخن مبنی بر احتمال تسمیهٔ یوم تاسع ست بعاشورا و محقق شد که
آن صحیح نیست و در روایت احمد و بزاز از ابن عباس نیز آمده که رسول خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم فرموده روزه دارید
روز عاشورا و مخالفت کنید در وے یهود را و روزه دارید پیش از وے روزی را و بعد از وے روزی را و این حدیث
دلالت کند بر انکه عاشورا نام روز نهم نباشد پس مراتب صوم عاشورا سه باشد چنانچه مصنف گفت ولیکن در صیام
تاسع و عاشر احادیث بسیار ست و لهذا مصنف صیام عاشر و حادی عشر را هر چند درین صورت نیز مخالفت یهود
ظاهر شود از جمله مراتب نساخت و قول وے که گفت و اما داشتن روز نهم علی انفراده مجزے از سنت نبود درست
مرقول بعضے از علماء را که گفته اند که غرض مخالفت اهل کتاب ست و این حاصل میشود بیکے ازین دو امر یا بتقلل
عاشر تباسع یا بضم تاسع با عاشر کذا فی المواهب یعنے اگر چند غرض مخالفت ایشان ست اما اصل روزهٔ عاشورا
باید بضمیمه اظهار مخالفت و نیز اشارت ست بر دو قول کسے که عاشورا نام روز نهم گوید کما لا یخفی و اما روز عرفه را که نام
روز نهم ست از وے الحجه روزه در وے فضل تمام دارد بلکه فاضلتر ست از صوم یوم عاشورا چنانچه در صحیح از ابی قتاده
آمده که گفت رسول خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم صیام یوم عرفه کفارت دو سال میگردد دو سال گذشته و سال آینده و صوم
یوم عاشورا کفارت سال گذشته میکند گفته اند که این بجهت آنست که یوم عاشورا منسوب بموسی علیه السلام ست و
صوم آن در اصل از شریعت اوست و یوم عرفه منسوب بمحمد صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم و صوم وی از شریعت مطهرهٔ اوست
ولیکن عادت شریف این بود که اگر در حج بودے افطار کردے چه افطار کردن اقوی بود بر ادعا و اجتهاد در
کوشش دران و دیگران را نیز نهے از صوم کردے چنانچه ابو داؤد از ابی هریره و مسلم و بخاری از میمونه آورده که
مردم شکایت کردند نزد وے از صیام روز عرفه پس فرستاد میمونه شیرے دوشیده بر آن حضرت صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم
و آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم واقف بود در موقف پس بنوشید و مردم نظر میکردند بسوی وے و بخاری
و مسلم و موطا و ابو داؤد و ترمذے از ابن عباس آورده که پیغمبر صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم افطار کرد بعرفه و فرستاد
بسوے وی ام الفضل شیر و پس بنوشید آنرا و گفت ترمذے درین باب حدیث از ابی هریره و ابن عمر نیز آمده و حدیث
ابن عباس حسن صحیح ست و بتحقیق روایت کرده شد از ابن عمر که گفت حج کردم با پیغمبر صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم در روزه ندا شت
آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم یعنے عرفه را و با ابوبکر و عمر و عثمان در روزه ندا شتند ایشان و من نیز نمیدارم و امر
بدان نمیکنم و نهی نیز نکنم و میگویم که عمل بر نیست نزد اکثر اهل علم که دوست میدارند بعرفه افطار را تا قوت یابد بدان مرد
بر دعا و بعضے از اهل علم روزه نیز داشتند انتهی و دیگر وجه در افطار آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم روز عرفه در حج
آنکه آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم در حج مسافر بود و از مدینه آنجا رفته بود و افطار در سفر افضل ست مطلقاً نزد بعض
و نزد وجود مشقت نزد همه و شک نیست در وجود مشقت در حج و اجتهاد در دعا و دیگر وجه آنکه حج حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ
وسلم در روز جمعه بود و افراد صوم جمعه چنانکه در باب جمعه معلوم شد مکروه است و دیگر آنکه روز عرفه اهل موقف عرفات
یعنے حجاج را روز عید ست ازان رو که اجتماع ایشان دران روز بیچون اجتماع دیگر کس نیست در عیدگاه و در حدیث
حضرت نبوے صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم چنانچه روایت کرده است آنرا ابو داؤد و ترمذے و نسائی از عقبه بن عامر

شتران را در آب داون نوبت قرار داده اند که آنرا در دهند و یوم ثالث را از ایام وردیع خوانند باین حساب
روز نهم عشر باشد و منشاء این وهم حدیث ابن عباس ست که مسلم آورده که حکم بن اعرج گفت آمدم بر ابن عباس و
پرسیدم از وے که خبر ده مرا از صوم عاشورا پس گفت ابن عباس چون هلال محرم را ببینی شمار کن و صبح کن روز
تاسع در حالتے که روزه دارے گفتم آیا روزه میداشت محمد صلے اللہ علیه وآله وسلم درین روز گفت نعم امام نووی
میگوید که این تصریح ست از ابن عباس که مذهب وی آنست که عاشورا نام روز نهم ست و این سخن محل نظر ست
زیرا که آنچه بصریح معلوم میشود از کلام ابن عباس امر بصوم یوم تاسع ست و آن در سنت آمده یا روز عاشر و تعیین
روز عاشورا بر ظهور و شهرت و علم سائل گذاشت که آن یوم عاشر ست پس ارشاد کرد سائل را بصیام یوم تاسع باوے
و خبر را بفعل رسول به تنزیل عزم وے صلے اللہ علیه وآله وسلم در سال آینده بران به منزله فعل چنانچه بیاید و در حدیث
بخارے و مسلم و موطا ابی داود و ترمذے از عائشه رضی اللہ عنها آمده که قریش در جاهلیت روزهٔ عاشورا میداشتند و رسول
خدا صلے اللہ علیه وآله وسلم نیز میداشت و گفته اند که نگاه داشتن قریش صوم عاشورا را شاید که تبلقی از شرع سالف
باشد و لهذا تعظیم میکردند او را و کسوت مے پوشانیدند در وے کعبهٔ معظمه را و از عکرمه آورده اند که گفت گناهی
کرده بودند قریش در جاهلیت و عظیم شد ترس آن در دلهاے ایشان پس گفته شد مر ایشان را روزهٔ عاشورا
تا کفارت آن شود کذا فے فتح الباری و در صحیحین از ابن عباس آمده که چون آن حضرت صلے اللہ علیه وآله وسلم
بمدینه آمد یهود را دید که درین روز روزه میدارند پرسید که این چیست گفتند روزے عظیم و صالحست که نجات داد
پروردگار تعالی در وے موسے و بنی اسرائیل را و غرق کرد فرعون و قوم او را پس شکرانه نعمت روزه داشت موسے
در وے و امر کرد بدان پس ما نیز روزه میداریم پس گفت رسول خدا صلے اللہ علیه وآله وسلم ما سزاوار تر و نزدیکتریم
بموسی علیه السلام از شما پس روزه داشت آن حضرت صلے اللہ علیه وآله وسلم و امر کرد بدان و در اوائل استیلاف
و موافقت یهود محبوب میداشت در آنچه نهی نکرده میشد بآنکه صوم این روز پیش از ایشان نیز میداشت و گفته اند
که مگر علم آن حضرت صلے اللہ علیه وآله وسلم بصدق این خبر از یهود بوحے یا بتواتر بود یا خبر داد بدان جماعه که باسلام
در آمدند از علماے ایشان مثل عبد اللہ بن سلام و امثال وے والا خبر یهود در دیانات و شرائع مقبول نبود
و بعد از امر کردن بصیام عاشورا چون صیام رمضان فرض شد فرمود هر که خواهد روزهٔ عاشورا بدارد و هر که
خواهد ندارد و کسے را فرمود تا ندا کرد در حوالی مدینه بدان و این ظاهر در آنست که صوم عاشورا در اول فرض بود و
بعد از نزول صیام رمضان فرضیت آن ساقط شد چنانکه مذهب حنفیه و بعض شافعیه است و بعضے از ایشان
گویند که صوم عاشورا همیشه سنت و مستحب متاکد بود و بنزول فرضیت رمضان تاکد استحباب بقوت وصل استحباب
کمتر از درجهٔ اول باقی ماند و این قول بعید و محض تاویل ست با آنکه تاکید آن حضرت صلے اللہ علیه وآله وسلم درین صوم
دائما مرویست و بعد از فتح مکه چون شوکت اسلام قوت گرفت و امر آن اشتهار یافت مخالفت اهل کتاب محبوب داشت
و خواست که اظهار مخالفت ایشان کند و ترک تشبه بایشان نماید در افراد و تخصیص یوم عاشر بصیام و فرمود که اگر سال آینده
در یابیم روزه دارم یوم تاسع را یعنے ضم کنم او را با صوم یوم عاشر و حدیث مسلم که از ابن عباس آورده که گفتند یا رسول اللہ
این روزے ست که یهود و نصاراے آن را تعظیم مے کنند فرمود سال آینده انشاء اللہ تعالی روزه دارم روز نهم

که در هر ماه سه داشت ماننے از سفر وغیره پیدا نیفتد پس آنرا جمع میکرد و در ماه شعبان که قریب موسم صیام ست
نگاه میداشت و درین معنے حدیثے ضعیف نیز از طبرانی در اوسط روایت کرده اند و بعض گویند که آنرا از جهت تعظیم
رمضان میکرد و درین باب نیز حدیث آمده ولیکن ایں حدیث ضعیف ست واولی آنست که در حدیث دیگر آمده که صحیحتر
ازین احادیث ست و آنرا نسائی و ابو داؤد و ابن خزیمه از اسامه بن زید روایت کرده اند که گفت گفتم من یا رسول الله
نمی بینم ترا که روزه مے داری در هیچ ماهی چنانکه در ماه شعبان فرمود این ماهی ست که غافل اند مردم ازان درمیان
رجب و رمضان برداشته میشود در وے اعمال بدرگاه رب العالمین پس دوست میدارم که برداشته شود عمل من
و من صایم باشم پس بیان کرد درین حدیث حکمت روزه داشتن در شعبان نه ماههاے دیگر یعنے وے ماهی محفوف ست
بدو ماه شریف رجب که شهر حرام ست و رمضان که شهر صیام ست و مردم ازان غافل اند و گمان میبرند که صیام رجب
فاصل تر ازان باشد و نه چنین ست و نیز در حدیث دیگر آمده که شعبان شهریست که نوشته میشود در وی آجال و اعمال
تا که درین سال زنده خواهد ماند و که از عالم خواهد رفت و فرمود من دوست میدارم که نوشته شود نام من و من روزه دار
باشم و ازا حادیث دیگر ظاهر میشود که این نوشتن در شب نصف شعبان ست و آن حضرت صلے الله علیه وآله وسلم در تمام
شعبان میکرد و بعض گفته اند که کثرت صیام در شعبان بجهت تمرین و اعتیاد و استعداد صیام رمضان ست تا در آمدن درمضان
زیاده مشقت و کلفت نشود و پیشتر ازان لذت و حلاوت صوم یافته باشد والله اعلم و بر هر تقدیر کثرت صیام شعبان معارض
نشود به نهی که واقع شده است از تقدیم رمضان بصوم یوم او یومین و همچنین نهی که واقع شده است از صوم نصف ثانی
شعبان زیرا که نهی در حق کسے ست که آن ایام داخل ایام عادت صیام وے نباشد مسلم از ابی هریره آورده که تقدیم
نکند رمضان را بروزه یک روز یا دو روز مگر مردے که عادت او بود که روزه میداشت پس گو بدارد آن روزه را و
ترمذی نیز از ابی هریره آورده که پیغمبر صلے الله علیه وآله وسلم فرمود تقدیم نکنید ماه رمضان را بصیام مگر آنکه موافق
صومے باشد که عادت دارد یکے از شما پس نهی در حق کسے ست که اصلا در شعبان روزه نمیدارد و چون رمضان نزدیک
رسید شروع در صوم کند و اینمعنی به بعض نکات که در کثرت صوم شعبان مذکور شد منافات دارد و والله اعلم و در ستة من شوال
میفرماید که صیام این شش روز بار مضان برابر صیام دهر ست رواه مسلم والترمذی و ابو داؤد عن ابی ایوب الانصاری
و وجه آن ظاهر و مشهور ست لیکن پوشیده نیست که برابر صوم دهر بر تقدیرے خواهد شد که تمام عمر بدان وفا کند والا در نسائی
که دارد برابر صوم تمام آن سال گردد و در بعضی نیز از ثوبان حدیث آمده که گفت کسے که روزه داشت رمضان را و
شش روزه دیگر بعد از فطر حاصل شد او را روزه تمام سال من جاء بالحسنة فله عشر امثالها رواه ابن ماجه و شرط
نیست که پیاپے دارد بلکه در مذهب ما اگر تفریق کند بهتر ست و دور تر از کراهت و تشبه به نصاری چنانکه در فقه مذکور
ست و روز عاشورا البته روزه داشتی چنانکه در حدیث نسائی از حفصه رضی الله عنها آمده که چهار چیز بود که آن حضرت صلے الله علیه و
آله وسلم ترک نمیداد آنها را صیام عاشورا و عشر ذوالحجه و سه روز از هر ماه و دو رکعت پیش از فجر و مراتب روزه عاشورا
افضل و اکمل آنست که سه روز بدارد دهم و یک روز پیش ازان و یک روز بعد ازان مرتبه دوم آنکه نهم و دهم را بدارد و
مرتبه سوم آنکه دهم را علے الفراده بدارد و بدانکه عاشورا و عشورا بمد و قصر و عاشور نام روز دهم از ماه محرم ست و بعض و هم
کرده اند که نام روز نهم ست و برای تسمیه روز نهم بعاشورا تکلف کرده اند و از اظماے اهل اخذ نموده اند زیرا که عرب

اورا در شب صلے گر آنکہ صلے میدید و نمیخواست کہ بہ بیند نائم گمانند سید انام باین معنے کہ در تمام شب گاہ نماز کردی و گاہ بخفتی و شب دی
در بیداری و خواب میگذشت نہ آنکہ گاہ چند شب پیاپی نماز کردے و چند شب دیگر گذشتی یکپیاپی در خواب بودی چنانچہ در روزہ
گرچند روز پیاپی روزہ دار بودی و چند روز دیگر پیاپی افطار کردی و این سہ ماہ یعنی رجب و شعبان و رمضان کہ عوام کہ عالم السنت
و موفق بہ تتبع و اتباع آن نیستند پیاپی روزہ دارند دران چیزے از فعل و قول آن حضرت صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم و صحابہ و
تابعین وارد نشدہ بلکہ در صحیح از عائشہؓ آمدہ کہ ندیدم آن حضرت را صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم کہ روزہ داشتہ باشد ماہ تمام
ازان باز کہ در مدینہ آمدہ مگر ماہ رمضان و رجب را روزہ داشتن نہی فرمود و انچہ در صحیحین در صوم رجب آمدہ آنست کہ عثمان بن حنیف
گفت پرسیدم سعید بن جبیر را از صوم رجب گفت شنیدم ابن عباسؓ را کہ میگفت بود رسول خدا صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم
کہ روزہ میداشت تا آنکہ میگفتم ہرگز افطار نخواہد کرد و افطار میکرد چندانکہ میگفتم ہرگز روزہ نخواہد داشت و از تخصیص
چیزے در خصوص صوم رجب معلوم نشود و نہ نہی و نہ امر یعنے حکم او حکم سائر ایام و شہور ست ہم روزہ میداشت
و ہم افطار میکرد و چون معلوم شد کہ ہیچ شہرے را از روزہ خالی نداشتی این را نیز میکردہ باشد و حکم خاص نبودے
معلوم نیست و در مواہب لدنیہ میگوید کہ بعض شافعیہ گفتہ اند کہ وے افضل ست از سائر شہور یعنے برای صیام
نفل و تضعیف کرد این قول را نووے و غیر وے از محققین مذہب شافعی و گفتہ اند کہ معلوم نشدہ است کہ وی صلی اللہ
علیہ وآلہ وسلم روزہ داشتہ آنرا بلکہ روایت کردہ شدہ است از حدیث ابن عباس نہی از صوم رجب رواہ ابن ماجہ
و لیکن در سنن ابن ماجہ آمدہ کہ رسول خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم دوست داشت صوم در اشہر حرم و رجب یکے
از آنہاست و نیز این صریح نیست و در محرم کہ یکے از اشہر حرم ست صریح آمدہ کہ صم من المحرم و اترک و ہم ابو داؤد از
عبد اللہ بن عمرؓ آوردہ کہ پرسیدہ شد او را کہ آیا روزہ میداشت رسول خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم در رجب گفت
نعم و تشریف میکرد او را یعنے شریف مے پنداشت او را و نسبت بشرف میکرد و از ابی قلابہ آمدہ کہ در بہشت قصری ست
برای روزہ داران رجب و بیہقی گفتہ کہ ابو قلابہ از کبار تابعین ست بے آنکہ بوے از حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم
رسیدہ و ثبوت یافتہ اینچنین نگوید انتہی و عجب از مصنف کہ ذکر صوم شعبان نکرد حال آنکہ در احادیث صحیحہ آمدہ کہ
عائشہؓ میگوید کہ ندیدم من آن حضرت را صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم بیشتر روزہ دارندہ در ہیچ ماہی مگر شعبان رواہ البخاری
و مسلم و در روایت دیگر آمدہ کہ روزہ میداشت در شعبان مگر اندکے ازان بلکہ روزہ میداشت در تمام آن و در روایت
ابی داؤد آمدہ کہ محبوبترین ماہ ہا نزد آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم کہ دران روزہ میداشت شعبان بود پس متصل
میساخت او را برمضان و در روایت نسائی آمدہ کہ روزہ میداشت شعبان را یا اکثر شعبان را و در روایت دیگر روزہ
میداشت شعبان را تمام و ترمذے از ام سلمہؓ آوردہ کہ گفت ندیدم پیغمبر خدا را صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم کہ روزہ میداشت
دو ماہ پیاپے مگر شعبان و رمضان و میگوید کہ ابن المبارک گفتہ کہ جائز ست در کلام عرب کہ چون یکی از اکثر ماہ روزہ دارد
گویند فلان تمام ماہ روزہ میداشت چنانچہ گویند فلان تمام شب قیام میکند و نماز میگذارد و حال آنکہ در شب طعام
خوردہ و بکار دیگر مشغول شدہ انتہی و بالجملہ اکثر را در حکم کل داشتن عادت عرب ست در محاورات بجہت مبالغہ باوجود
تفسیر روایت دیگر کہ در وے اکثر واقع شدہ مر آن را و صحیح ہمانست کہ ہیچ ماہی را تمام روزہ نمیداشت مگر رمضان را
و اللہ اعلم و حکمت در اکثار صوم شعبان ازان حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم بعض گفتہ اند کہ گاہ گاہے از صیام روزہ

مسواک که در اجابت واقع شده شامل ست صائم و غیر صائم را و نیز بخاری از ابن عمر در ترجمه بابی آورده که گفت
مسواک کند صائم در اول نهار و آخر آن و مذهب امام ابوحنیفه همچنین ست و امام مالک نیز بر بنیست و نزد امام شافعی
مسواک بعد از زوال مکروه است مر صائم را و تمسک ایشان بحدیث خلوف فم الصائم ست الحدیث و ترمذی گوید
که مذهب شافعی عدم کراهیت ست در اول نهار و آخر آن و نزد احمد و اسحق مکروه است در آخر نهار خواه خشک بود
یا تر و تر خواه بآب بود یا سبز بود برابر ست و نزد بعض مسواک بچوب تر صائم را مکروه است و در مضمضه و استنشاق
مبالغه نکردی در وضو و در غسل با وجود استحباب آن در غیر حالت صوم و در فقه گفته اند که اگر غسل جنابت بود باید
وقت افطار مضمضه و استنشاق و غرغره که سنت ست در غسل بمبالغه کند و در نهی از مسواک کردن و سرمه کشیدن در
رمضان حدیثی ثابت نشده و چون نهی از انها در رمضان ثابت نشده و سنت و استحباب آن خود مطلقاً ثابت
ست در رمضان نیز ثابت باشد حال مسواک خود معلوم شد و در اکتحال نیز ترمذی از انس آورده که مردی بحضرت
رسالت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم آمد و گفت چشم من درد میکند آیا سرمه بکنم و حال آنکه من صائم ام فرمود نعم مباحست
بکن و میگوید که در ین باب حدیث از ابی رافع نیز آمده و میگوید اما حدیث انس اسناد او قوی نیست و صحیح نشده از
حضرت پیغمبر صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم در ین باب چیزے و اختلاف کرده اند اہل علم در سرمه کشیدن صائم بعض مکروه
داشته اند و قول سفیان و ابن المبارک و احمد و اسحق انیست و بعض رخصت کرده اند و قول شافعی انیست انتہی
و مذهب امام ابوحنیفه نیز همین ست و مصنف نیز میگوید که در ین باب یعنے در باب اکتحال دو حدیث وارد شده
یکے در اثبات آن که اکتحل رسول اللہ صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم و ہو صائم سرمه کشید آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم
و حال آنکه روزه دار بود این حدیث را در جامع الاصول از انس بن مالک بروایت ابو داؤد بلفظ کان یکتحل آورده
و الحق چون ثابت شده است که سنت مستمرهٔ آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم آن بود که سرمه در شب وقت نوم میکرد
و فعل آن در روز خصوصاً در رمضان استبعادے دارد مگر آنکه برای بیان جواز کرده باشد و اللہ اعلم و یکی حدیث آنکه
در باب نهی از سرمه کشیدن فرمود لتیقه الصائم یعنے باید که بپرهیزد از ان یعنے از سرمه کشیدن روزه دار این جزو حدیث
ست و تمام حدیث اینچنین ست که ابو داؤد از عبد الرحمن بن نعمان بن سعید بن هوذه از پدر از جد آورده که حضرت
پیغمبر صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم امر میکرد باشد نزد نوم و گفت لتیقه الصائم و گفت ابو داؤد که یحیی بن معین مرا گفت
این حدیث منکر ست و مصنف میگوید که این هر دو حدیث ضعیف ست احتجاج را نمی شاید و در باب اکتحال لا نفیاً
و لا اثباتاً چیزے صحیح نشده و اللہ اعلم **فصل** در روزهٔ نافله عادت شریف آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم
در روزهٔ نفل یکسان نبود و هیچ کدام از صوم و افطار دائمی نبود گاه چند ان پیاپے روزه داشتی که صحابه گمان بردندے
که دیگر افطار نخواهد کرد و گاه چند ان پیاپی افطار کردی که گمان بردندے که دیگر روزه سنت که داشتن آن عادت او بود
و در بعض نسخ لفظ سنت نیست و هو الظاهر الموافق للفظ الحدیث نخواهد داشت و لیکن هیچ ماه از روزه خالی نگذاشتی
و آنچنان نبود که تمام ماه افطار کند چنانچه آن نیز نبود که تمام ماه روزه دار دالا ماه رمضان و در صحیحین و غیر هما در ین باب
احادیث بطرق متعدده بالفاظ مختلفه آمده و در حدیث انس آمده که نمیخواست کسیکه ببیند آن حضرت را صلی اللہ علیہ
وآلہ وسلم در ماه صائم مگر آنکه میدید او را صائم و نمیخواست که ببیند مفطر مگر آنکه میدید مفطر و نمیخواست که ببیند

در حدیث گویند گفته که ثابت شده از حضرت مصطفی صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم افطر الحاجم والمحجوم وانچہ بصحت رسیدہ است
از ابن عباس آنست کہ حجامت کرد آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم دوے صائم محرم بود وچون محرم بود مسافر بود
زیرا کہ احرام و اقامت ازان حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم ہرگز مروے نشنیدہ است ومسافر را افطار جائز است
حجامت بجہت آن بود و تواند کہ عذرے دیگر در افطار داشتہ باشد و تحقیق در بعض روایات از ابن عباس آمدہ کہ
حجامت کرد رسول خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم از دروے کہ یافتہ بود و نیز آمدہ کہ آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم
کسے را بطلب ابی طیبہ حجام فرستاد کہ در وقت غیبوبت شمس بیاید پس ظاہر آنست کہ حجامت در شب بود و تاویل
قول ابن عباس کہ گفت وہو صائم یعنے وہو فی شہر رمضان و باوجود این احتمالات اگرچہ بعید اند استدلال اتمام
نشود و بر تقدیر بر نفے احتمالات روایات حدیث افطار اکثر ست از روایات احتجام و بر تقدیر برابری دوے حدیث
ابن عباس فعل ست و انچہ حدیث قول و قول مقدم ست بر فعل از جہت احتمال خصوصیت در فعل و بر تقدیر عموم لابد ست
از قول بنسخ احد الحدیثین و چون حدیث ابن عباس موافق حکم اصل ست لازم مے آید از نسخ دوے مخالفت
اصل از یک جہت و یکبار و نسخ افطر الحاجم والمحجوم مستلزم مخالفت اصل ست دو بار و بدو جہت زیرا کہ این قول مخالف
اصل ست و در مذہب امام احمد احتجام در ساق و قفا یک حکم دارد و خروج دم نیز شرط نیست و در فصد دو روایت است
انتہی و تردد ائمہ ثلثہ این حدیث ناول ست بانکہ مراد با فطار تعرض با فطار و قرب وقوع و رو طہ اوست اما حاجم از جہت
آنکہ دوے امین نیست از وصول چیزے از دم در جوف دوے بمکیدن محجم و کشیدن آن و اما محجوم از جہت عدم امن
از طوفان ضعف و ناتوانی و چون افطار غالب ظن متوقع الوجود بود آن را حکم متحقق الوقوع دادو گویا معنے افطار کردند
حاجم و محجوم اینست کہ نزدیک ست کہ افطار کنند و نیز چون حجامت امر مکروہ بود وارتکاب مکروہ در عبادت موجب نقصان
اجر و ثواب است گویا کہ فعل با ارتکاب این حکم عدم و فساد دارد پس معنی افطار گویا بمعنے ارتکاب مکروہ بود فافہم و ابن خزیمہ
گفتہ است کہ افطر الحاجم والمحجوم صحیح ست ولیکن ما حدیثے صحیح از ابی سعید یافتیم کہ آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم
رخصت کرد در حجامت مر صائم را پس واجب شد اخذ بدان زیرا کہ رخصت بعد از عزیمت میباشد پس دلالت کرد بر نسخ
فطر بحجامت خواہ حاجم بود خواہ محجوم انتہی و در فتح الباری میگوید کہ حدیث ابی سعید را النسائی و ابن خزیمہ و دار قطنی
روایت کردہ اند و در رجال دوے ثقات اند و اول کہ مکروہ پنداشتہ شد حجامت برای صائم آن بود کہ جعفر بن ابی طالب
حجامت میکرد در حال صیام پس نگذشت آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم بر دوے و فرمود افطار کردند این دو شخص
و احادیث وال بر کراہت حجامت گذشت پس آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم بفعل خود بیان رخصت در نسخ حرمت
و کراہت آن فرمود انتہی و بعض گفتہ اند کہ قول آنحضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم افطر الحاجم والمحجوم نسبت بخصوص آن
دو شخص بود بجہت امرے دیگر کہ از ایشان صادر شدہ بود نہ از جہت حجامت و در این حدیث چیزے نیست کہ
نص بود بر انکہ افطار از جہت حجامت بود و بعض گفتہ اند کہ غیبت میکردند و در تقریر غیبت و کراہیت آن خود احادیث
وارد شدہ است اینجا ہمچنین بود و این ہر دو توجیہ بعید ست کما لا یخفی و آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم دنیا
صحیح مسواک کردے احمد و ابو داؤد و ترمذی و بخاری در ترجمۂ باب از عامر بن ربیعہ آوردہ اند کہ گفت دیدم
من رسول خدا را صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم کہ مسواک میکرد در حالت صوم چندانکہ از عدد احصا بیرون بود و نیز فضائل

ابی داؤد و ترمذی از ابی ہریرہ بصریح امنعی آمدہ و قول ابن عمر چنانچہ در موطا آوردہ نیز ہمین ست و منافی آنکہ
از ابی الدرداء نزد ابی داؤد ترمذی آمدہ کہ آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم قے کرد پس افطار نمود ہمین تفصیل
خواہد بود و اللہ اعلم این کلام در قے تقریبی بود سخن اینجا در حجامت است پس بدانکہ جمہور علما بر انند کہ حجامت تفطیر
صوم نمیکند و مکروہ نمیست مر صایم را مگر از جہت خوف جہد و طریان ضعف و مذہب امام ابو حنیفہ و مالک و شافعی
رحمۃ اللہ علیہم ہمین ست و از فعل آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم و بعض اصحاب مثل سعد بن ابی وقاص و عبد اللہ
بن عمر و زید بن ارقم و ام سلمہ رضی اللہ عنہم نیز ہمچنین منقول ست و آوردہ اند کہ نزد عائشہ رضی اللہ عنہا حجامت میکردند و نہی نمیکرد و مذہب
امام احمد و بعض دیگر از علما مثل عبد اللہ بن المبارک و اوذاعی و اسحٰق و ابی ثور آنست کہ حجامت موجب افطار ست
حاجم و محجوم را و واجب ست قضا بر ایشان و عمل بعض اصحاب نیز بر ین بود چنانچہ ابو موسے اشعری کہ اگر در رمضان
حجامت کردے در شب کردی و بعض عمل ابن عمر را نیز در آخر ہمچنین نقل کردہ اند و دلیل ایشان حدیثی ست
کہ ترمذی از رافع بن خدیج و ابو داؤد از شداد بن اوس روایت کردہ کہ پیغمبر خدا افر مود افطر الحاجم و المحجوم و نیز
ابو داؤد و ازثوبان آوردہ کہ آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم در شہر دہم رمضان بقیع آمد و گرفتہ بود دست مرا
در دست مبارک خود پس مردی را دید کہ حجامت میکند فرمود افطر الحاجم و المحجوم و ترمذی دوازدہ صحابی را تعداد
میکند و میگوید کہ حدیث از ایشان در ین باب آمدہ و اینحدیث رافع بن خدیج صحیح ترین آنہا ست و بعض حدیث
ثوبان و شداد بن اوس را صحیح ترین آنہا گفتہ اند و گفتہ کہ قومے از اہل علم از صحابہ و غیرہم حجامت مر صائم را مکروہ
داشتہ اند و قائل ست باین عبد اللہ بن المبارک و احمد و اسحق و گویند کہ واجب ست بروے قضا و از حسن
بن محمد زعفرانی نقل میکند کہ شافعی میگفت کہ روایت کردہ شد از پیغمبر صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم کہ حجامت کرد حال آنکہ
وی صائم بود و نیز روایت کردہ شدہ کہ فرمود افطر الحاجم و المحجوم و من بہیچ یکی ازین در حدیث را ثابت نمیدانم یعنے
نزد من ثابت نشدہ پس اگر از حجامت پرہیز کند صائم محبوب تر ست نزد من و اگر حجامت کند نمی گویم کہ افطار کرد
و میگوید کہ چون شافعی در بغداد بود اینچنین میگفت و چون بمصر آمد میل برخصت کرد و در حجامت کردن باکی ندید
و احتجاج کرد کہ پیغمبر صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم حجامت کرد در حجۃ الوداع و حال آنکہ وے صائم بود تا اینجا کلام ترمذی
ست و در فتح الباری میگوید کہ شافعی در بیان اختلاف حدیثین میگفت کہ حدیث ابن عباس کہ در احتجام
آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم آمدہ اصل ارجح ست از روے اسناد و با وجود آن اگر پرہیز کند یکی از حجامت
محبوب تر ست نزد من از جہت احتیاط و قیاس موافق حدیث ابن عباس ست یعنے از جہت آنکہ بہ حجامت
چیزے از درون بیرون مے آید نہ از بیرون بدرون میرود و ناقص صوم نیست و نیز حجامت موجب ضعف
و کسر شہوت و موافق مصلحت صیام ست مگر جماع کہ نص عتاب از ان ثابت شدہ و مجمع علیہ است و انچہ محفوظ ست
از صحابہ و تابعین و عامۂ اہل علم عدم افطار ست بحجامت انتہی و بخاری در ترجمہ باب میگوید کہ حسن بصری
گفت افطر الحاجم و المحجوم پرسیدند عن النبی صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم یعنے این را از پیغمبر میگوئی گفت نعم پس گفت
و اللہ اعلم و علمای مذہب امام احمد در تصحیح حدیث افطر الحاجم و المحجوم و تائید و نصرت مذہب خود بمعقول و منقول
کلام بسوط دارند و گویند کہ دوازدہ صحابی این را بطرق متعددہ روایت کردہ و ابن خزیمہ کہ او را امام الائمہ

وعصمت انچه بود مر رسول خدا را صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم رواہ ابن ابی شیبۃ والطبرانی فی الصغیر والدارقطنی فی الافراد
وابن راہویہ وابن ابی شیبہ وبزار وبیہقی وغیرایشان آوردہ اند کہ عمر بن الخطاب گفت آن حضرت صلے اللہ علیہ
وآلہ وسلم را در منام دیدم کہ بجانب من نگاہ نمیکنند گفتم یا رسول اللہ صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم چہ کردہ ام من کہ بجانب من
نگاہ نمیکنی فرمود آیا نیستی تو کہ بوس میکنی در حالت صوم گفتم سوگند بخدای کہ فرستادہ است ترا بحق ہرگز نکنم آنرا بعد ازین
انتہی ووجہ تطبیق ہمانست کہ نزد عدم امن حرام ست ظاہرا احیانا از وے شنے این چنین نیز واقع شدہ باشد یا تا بیان
جواز ترک اولی واحوط وچون درینجا حدیث ابن ماجہ بود کہ دلالت میکند کہ تقبیل امراۃ مفطر صیام ست مصنف در جواب
وی میگوید وحدیثے کہ ابن ماجہ روایت کردہ کہ سئل رسول اللہ صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم پرسیدہ شد پیغمبر خدا
عن رجل از حال مردے کہ قبل امراتہ بوس کردن زن خود را وہما صائمان وحال آنکہ ہر دو مرد وزن روزہ دار اند فقال
پس گفت رسول خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم قد افطرا تحقیق روزہ کشادند آن مرد وزن واسناد آن ثابت نیست
وبصحت نہ پیوستہ وکسے را کہ بنسیان طعام خوردے یا شراب خوردے قضا نفرمودے وگفتی ان اللہ سوالذی
اطعمہ واسقاہ بدرستیکہ خدا تعالی خود خوراند ونوشانید او را واین حدیث را بخاری ومسلم وترمذی وابو داؤد بالفاظ
مختلفہ از ابی ہریرہ روایت کردہ اند وگفت ترمذی درین باب حدیث از ابی سعید وابی احمق غنوی نیز آمدہ
وحدیث ابی ہریرہ حسن صحیح ست وگفت بر ینست عمل نزد اکثر اہل علم ومالک بن انس میگوید کہ اگر در روزہ رمضان
بنسیان بخورد وبروے قضا لازم گردد ومصنف اشارت کرد بفقاہت حدیث وعلت آن بقول خود واین عورت
وآشامیدن را بمنزلۂ خوردن وآشامیدن نائم داشتی بجہت عدم تعدی بر صیام بقصد واختیار اگرچہ درینجا شعور
واختیار بخوردن وآشامیدن دارد بخلاف حالت نوم اما چون شعور بصوم ندارد در عدم علم واختیار بنقض صوم
ہر دو حالت یکسان ست ونزد ما فرق نیست میان صوم فرض ونفل خلافا لمالک فی النفل واگر بخطا بخورد وبیاشامد
روزہ باطل گردد چنانچہ در حالت مضمضہ مثلا بخطا آب در حلق فرو رفت ونزد شافعی اینجا نیز باطل نشود ودر
رمضان حجامت کردے چنانچہ در صحیحین از ابن عباس آوردہ کہ گفت حجامت کرد رسول خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم
وحال آنکہ وے محرم بود وحجامت کرد وحال آنکہ صائم بود ودر روایت ابی داؤد وترمذی حجامت کرد وحال آنکہ
صائم بود ودر روایتے حجامت کرد وحال آنکہ وی صائم محرم بود یعنے جامع بود میان ہر دو صفت ونیز ابو داؤد
از ابن ابی لیلے از یکی از اصحاب آوردہ کہ آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم نہی فرمود از حجامت وصوم وحال
وحرام گردانیدہ آنہا را از جہت اقتدا بر اصحاب وبخاری آوردہ کہ پرسیدہ شد انس بن مالک را آیا مکروہ می پندارید
شما در عہد رسول خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم حجامت را برای صائم گفت لا مگر از جہت ضعف ودر روایت ابی داؤد
آمدہ کہ گفت انس بنودیم ما کہ میگذاشتیم حجامت را مگر از جہت جہد ومشقت یعنے تا روزہ دارندہ در جہد ومشقت
نیفتد وضعیف نگردد یا مبادا ضعف وجہد طاری شود وباعث بر افطار گردد ودر حدیث ترمذی از ابی سعید وابی داؤد
از زید بن ارسلم آمدہ کہ سہ چیز ست کہ تفطیر نمیکنند روزہ را قے واحتلام وحجامت وحکم قے آنست اگر خود غلبہ کند
وبر آید مبطل نیست واگر شخصے بتکلف قے کند ناقض ست خواہ ملأ الفم بود یا نہ ومذہب امام ابو حنیفہ بروایت
امام محمد ہمین ست ونزد ابی یوسف در صورت تکلف قے ملأ الفم شرط ست وائمہ ثلثہ نیز درینجا متفق اند ودر حدیث

وابوداؤد و ترمذی از عائشہؓ آوردہ اند کہ گفت بتحقیق بود رسول خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم کہ تقبیل میکرد بعض
ازواج خود را و حال آنکہ وے صائم بود پس بخندہ کرد عائشہؓ و در روایتے آمدہ کہ تقبیل میکرد و مباشرت میکرد
و وے صائم بود و بود وے مالک ترین شما لدب خود را یعنے حاجت خود را و در روایتے مر نفس خود را یعنے از
بے اختیار شدن در جماع و این حدیث بر روایات متعددہ و الفاظ مختلفہ آمدہ و در بعض روایات آمدہ بود من
وے صائم و در بعض روایات آمدہ کہ تقبیل و ملاعبت میکرد عائشہؓ را و در روایت ابی داؤد آمدہ کہ تقبیل میکرد
و میگرفت زنان او را در دہان خود و در حدیثے لفظ مص واقع شدہ کہ بمعنے مکیدن ست و گفتہ اند کہ در اسناد
این ضعف ست و اللہ اعلم و در روایت ابی داؤد آمدہ کہ عمر بن الخطاب تقبیل کرد زن خود را پس بیامد نزد
پیغمبر صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم و گفت ارتکاب کردم امروز یا رسول اللہ کارے عظیم را کہ فرجت وسیکے کردم امروز
بازنے و تقبیل کردم او را و من صائم بودم فرمود آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم آیا اگر مضمضہ کنی و صائم باشی
چیست گفتم ہیچ باک ندارم ازان فرمود تقبیل نیز ہمین حکم دارد و ترمذی گفت کہ درین باب حدیث از عائشہؓ
و عمر بن الخطابؓ و حفصہؓ و ابی سعید و ام سلمہ و ابن عباس و انسؓ و ابی ہریرہؓ آمدہ و اختلاف کردہ اند اہل علم از
صحابہ و غیرہم در قبلہ صائم و رخصت کردہ اند بعضے مر پیر را نہ جوان را بجہت ترس آنکہ مبادا سلامت نماند مر او را
روزہ و مباشرت نزد ایشان سخت ترست ازان و بعض گفتہ اند کہ قبلہ تنقیص اجر میکند نہ تغییر صوم و گفتہ اند کہ
صائم چون مالک نفس خود بود رواست او را تقبیل و اگر اعتماد و امن ندارد بر نفس خود روا نیست تا سلامت ماند
و قول سفیان ثوری و شافعی اینست انتہی و در حدیث ابی داؤد از ابی ہریرہ آوردہ کہ مردے سوال کرد
ازان حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم از مباشرت صائم پس رخصت کرد مر او را و دیگری آمد و سوال کرد ازان پس
نہی فرمود او را و ناگاہ دیدند کہ آنکہ او را رخصت کرد پیر بود و آن را کہ نہی کرد جوان بود و سیوطی در جمع الجوامع این را
در مادہ تقبیل آوردہ بروایت ابن النجار از ابی ہریرہؓ و از عائشہؓ نیز مثل این آوردہ و در ہدایہ میگوید کہ لا بأس
ست بقبلہ یعنے مباح ست بوس کردن و قتیکہ ایمن باشد بر نفس خود جماع را و انزال را و مکروہ است چون ایمن نباشد
زیرا کہ قبلہ لذاتہا مفطر نیست و تواند کہ بدان منتہی گردد در عاقبت پس در حالت امن دلالتش معتبر باشد و مباح بود
و نزد عدم امن عاقبتش معتبر بود و مکروہ باشد و شافعی علی الاطلاق در ہر دو حال مباح گوید و مباشرت مثل
تقبیل ست در ظاہر روایت و مرویست از امام محمد کہ مکروہ است مباشرت فاحشہ کہ خوف فتنہ در وے غالب ست
انتہی و نیست اباحت مطلقا بنا شافعی خلاف تصریح ترمذی ست و در مواہب لدنیہ گفتہ کہ مذہب امام شافعی
و اصحاب وے آنست کہ قبلہ حرام نیست بر کسے کہ تحریک شہوت وی نکند و لیکن اولی ترک اوست و بر آنکہ تحریک
شہوت وے کند حرام ست در حق وے علے الاصح عند اصحابنا و دیگر پوشیدہ نماند کہ عبارت لا بأس غالب
استعمال وے در جائیست کہ خلاف آن نوع اولویتی داشتہ باشد و لیکن مکروہ نبود پس مودائے عبارت این باشد کہ
قبلہ نزد امن مکروہ نبود و لیکن اولی خلاف آنست و مذہب امام مالک و شافعی نیز ہمین ست و گاہی بمعنی مطلق نفی
اثم نیز واقع شود بے آنکہ خلاف وے اولی بود و در موطا آوردہ کہ ابن عمرؓ نہی میکرد از قبلہ و مباشرت مر صائم را و سعید
بن المسیب از عمر بن الخطابؓ روایت کرد کہ وے نہی میکرد صائم را از تقبیل و سیفرمود نیست مر احدے را از حفظ

با حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم در غزوۂ بدر و فتح وافطار کردیم در ہر دو اما آنکہ مصنف میگوید واگر مثل این در حضر واقع شود در افطار شکر را تو بود بر عدد افطار روا بود این معنے در احادیث یافتہ نمیشود و مصنف ہم بطریق حدیث نمیگوید بلکہ بطریق فقاہت میگوید و در مذہب ائمہ نیز تصریح بدان یافتہ نمیشود ولیکن موافق ست بقواعد شرع واللہ اعلم وعادت حضرت نبوی صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم آن بود کہ در شبہای رمضان اگر بغسل جنابت محتاج شدے در شب غسل کردے واین اولی وافضل ست و در بعض شبہا تاخیر کردے وبعد از صبح غسل کردے در کتب ستہ از عائشہ وام سلمہ رضی اللہ عنہما روایات درین باب آمدہ و گفتہ اند کہ در نص قرآن نیز اشارتی باین معنی ست کہ فرمود + احل لکم لیلۃ الصیام الرفث الی نسائکم + چون تمام شب تا آخر جماع وبازنان حلال گردانید بضرورت لازم مے آید کہ صبح کنند بجنابت کما لا یخفے واین مبنی بر قاعدۂ مقررۂ اصول فقہ است کہ چون کلمۂ فی در ظرف زمان مستعمل بود دلالت بر استیعاب وقت کند چنانچہ سرت یوم الجمعۃ گویند مراد آن بود کہ تمام روز سیر کردم واگر گویند فی یوم الجمعۃ دلالت نکند بران واورده اند کہ مروان در وقتے کہ حاکم مدینہ بود از عبد الرحمن بن عوف این مسئلہ را پرسید پس گفت عبد الرحمن شنیدم از عائشہ وام سلمہ رضی اللہ عنہن کہ گفتند بود رسول خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم کہ در بیافت او را فجر و وے جنب بود وے از اہل خود از غیر احتلام پس غسل میکرد و روزہ میداشت گفت مروان سوگند میدہم ترا بخدا کہ ابو ہریرہ را نیز ازین باب بپرسی غالبا مروان از ابے ہریرہ رسانیدہ بودند کہ میگوید ہر کہ صبح کند بجنابت او را روزہ نیست عبد الرحمن را این سخن از مروان چندان خوش نیامد و با وجود آن اتفاقا در ذی الحلیفہ با ابو ہریرہ یکجا شد و گفت کہ میپرسم از تو امرے واگر نمی بود مروان کہ سوگند داد مرا بپرسیدن آن از تو نمیپرسیدم ترا و احتیاج بدان نداشتم پس ذکر کرد عبد الرحمن بابی ہریرہ قول عائشہ وام سلمہ رضی اللہ عنہما را پس گفت ابو ہریرہ آنہا دانا ترند شناساتر اند باین امر از من ومن نیز شنیدہ ام اورا از فضل بن عباس ولیکن نشنیدہ ام از حضرت مصطفے صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم پس رجوع کرد ابو ہریرہ از انچہ میگفت و در روایت مسلم واحمد وابی داؤد از عائشہ آمدہ کہ مردے آمد واز حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم سوال کرد کہ یا رسول اللہ درمی یابد مرا وقت فجر و من جنبم آیا روزہ دارم آن روز را فرمود من نیز صبح میکنم بجنابت و روزہ میدارم گفت آن مرد یا رسول اللہ تو مثل ما نیستی قد غفر اللہ لک ما تقدم من ذنبک وما تاخر فرمود واللہ ہر آئنہ امیدوارم کہ من ترسندہ تر و پرہیزگار تر باشم از شما از خدا و بالجملہ احادیث صحیحہ درین باب بسیار ست کہ شبہہ را بدان راہ نیست و ابو ہریرہ اگرچہ پیش از علم وے بدان خلاف آن میگفت اما ازان رجوع کرد و در روایتے آمدہ کہ ابو ہریرہ رفع نیز کرد ولیکن ضعیف ست و خطابے گفت شنیدم من کہ آن منسوخ ست تنبیہ در احادیث صحیحہ آمدہ کہ جنب بود آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم از غیر احتلام پس صبح کرد الحدیث بعض مردم ازین عبارت استدلال کردہ اند کہ احتلام بران حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم جائز بود والا استثنا کردن آنرا فائدہ نبود و قرطبے گفت صحیح آنست کہ احتلام بر آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم جائز نبود چہ احتلام از شیطان ست و آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم انسان معصوم بود و مراد با احتلام در حدیث رویت انزال ست بے دیدن چیزے در خواب واین نہ از شیطان ست یا مبنای استثنا نیز بر عدم جواز ست یعنے غسل آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم از جماع بود نہ از احتلام زیرا کہ احتلام در حق وے جائز نیست واللہ اعلم و در ایام صیام تقبیل امہات مومنین کردے چنانچہ بخاری ومسلم وموطا

میکنند که هر که در خود قوت یابد روزه بهتر ست او را و هر که ضعف یابد افطار بهتر ست و احادیث درین باب بسیار
آمده و بعض احادیث در اباحت افطار روز صیام چنانکه مسلم و ترمذی از جابر آورده که بیرون آمد آن حضرت
صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم عام الفتح بسوے مکه در رمضان پس روزه داشت تا رسید کراع الغمیم را پس روزه داشتند
مردم پس تر بطلبید آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم قدحے از آب و بلند گردانید تا دیدند مردم و بخورد و گفته شد بآنحضرت
صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم بعد ازانکه بعض مردم افطار نکردند و هم بر صیام قیام نمودند فرمود اولئک العصاۃ اولئک العصاۃ
یعنے آنهاکه افطار نکردند گناه گارانند گنهگارانند و در روایت ترمذی بکبار واقع شده اولئک العصاۃ بے تکرار
و بخاری و مسلم از انسؓ آورده اند که گفت بردیم با رسول خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم در سفر و بعضے از ما صائم بودند
و بعض مفطر پس فرود آمدیم در منزل در روز گرم پس اینقیا دند روزه داران و باستادند مفطران و بر پاکردند خیمها را
و آب دادند دواب را پس فرمود آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم بردند افطار کنندگان امروز اجر را و از جابر آورده اند
که آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم در سفرے بود پس دید مردی را که جمع شده اند مردم و سایه کرده اند بروے
فرمود چه شده است او را گفتند روزه دار ست که بانجال افتاده است فرمود نیست از نیکی روزه داشتن در سفر
و در روایت نسائی آمده که در سایه درختے افتاده بود و میر نخیند آب را بروے و از عبد الرحمن بن عوف آمده که
گفت گفته میشد یعنے در زمان حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم صوم در سفر مثل افطار ست در حضر و در روایتے الصائم
فی السفر کالمفطر فی الحضر اکنون بدانکه جمهور علما از اهل فتوے اتفاق دارند که افطار و صوم هر دو در سفر جائز ست
ولیکن اختلاف کرده اند در نیکه صوم افضل ست یا افطار یا هر دو برابر امام ابو حنیفه و مالک و شافعی و اکثر ائمه رحمهم اللہ
علیهم بر انند که صوم افضل ست کسے را که طاقت دارد بے زیاده مشقت و لحوق ضرر و اگر متضرر گردد افطار اولی ست و
فعل آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم در صوم حجت ایشان ست و نیز حاصل میشود بدانکه برائت ذمه و اگرچه در افطار
تخفیف ست ولیکن در موافقت مسلمانان نیز نوعے از تخفیف و آسانی ست که در نگاهداشت صیام و قضاے
آن بعد از گذشتن رمضان نیست و نزد سعید ابن المسیب و اوزاعی و احمد و اسحق و بعض دیگر از علما افطار اولی
و افضل ست مطلقا و از شافعی نیز بعض اصحاب وے این قول نقل کرده اند ولیکن غریب ست و مشهور و مختار
در مذهب وی همان اول ست و احتجاج این جماعه بظاهر آیت قرآنی ست که فرمود عدة من ایام اخر و بواحد بتے
ست که در ذم صوم وقوع یافته حتے که بعضے از اهل ظواهر بآن رفته که صوم در سفر جائز نیست و اگر بدارد قضایش
باید کرد و جمهور گویند که فضلیت افطار کسے را ست که در صیام خوف لحوق ضرر دارد و مشقت بسیار بیابد چنانچه از
سیاق آن احادیث ظاهر ست و بصریح نیز مذکور ست و بعض گفته اند که افطار و صوم برابر ست بجهت تعادل احتمالات
و طیبی از ابن عمرؓ نقل کرده که اگر روزه میداشت در سفر قضا میکرد آن را و در حضر و از ابن عباس آورده که جائز نمیداشت
روزه در سفر و گفته که داؤد بن علی از متاخرین نیز بر نیست و صحیح قول اکثرین ست و اللہ اعلم و چون در سفر نزدیک
دشمن شدندے و در جهاد و قتال تردد ے مے بایست کرد امر میفرمود کسان را تا افطار کنند این معنی در صدد
آمده است چنانچه ترمذی از ابی سعید خدریؓ آورده که رسید پیغمبر خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم عام الفتح بر انصاران
پس خبر داد ما را بلقاے عدو و اجر کرده با فطار پس افطار کردیم ما همه و از عمرؓ بن الخطاب آورده که گفت غزا کردیم

نسائی از عائشہ آمدہ اگر مردے جہل کند بروے شتم و سب نکند او را و بگوید انی صائم و بالجملہ جمیع روایات متفق اند
بر گفتن انی صائم و در بعض روایات مکرر نیز آمدہ و علما را درین مسئلہ سہ قولست بعض گفتہ اند سنت آنست کہ
در جواب ہمین لفظ بزبان بگوید و این اظہر اقوال ست چہ ظاہر از قول و حقیقت آن فعل لسان ست و در فتح الباری
گفتہ کہ باین قوم جزم کردہ متولے و نقل کردہ او را از ائمہ شافعیہ و بعض گفتہ اند بدل بگوید و نفس خود را
یاد دہد کہ من روزہ دارم تا بجواب مشغول نشود و نووے در اذکار این قول را ترجیح کردہ و در شرح مہذب گفتہ
ہر دو قول نیک ست و گفتن بزبان اقوے ست و اگر ہر دو را جمع کند بہتر و بعض گفتہ اند اگر روزہ فرض بود
بزبان بگوید و اگر روزہ سنت بود بدل بگوید تا از ریا دور افتد و در فرض ریا نباشد چہ آن البتہ کردنی ست معلوم
نزد ہمہ و رویانی برین قول ست و از قاضی ابو بکر بن العربی نقل کردہ اند کہ گفتہ کہ موضع خلاف صوم تطوع ست
و اما در فرض گفتن بزبان ست قطعاً **فصل** آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم اگر در رمضان سفر کردے
گاہ افطار کردے و گاہ روزہ داشتی و چون مال شریف وے اینچنین بود دیگران را نیز مخیر میکرد میان افطار و روزہ
بدانکہ در افطار و صیام سفر احادیث صحیحہ سہ قسم وارد یافتہ بعض در اباحت افطار مطلقاً چنانچہ بخاری و مسلم و مؤطا
و نسائی از ابن عباس آوردہ اند کہ آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم بیرون آمد از مدینہ در رمضان بسوی مکہ در غزوہ
فتح و باوے دہ ہزار صحابی بودند روزہ میداشت آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم و روزہ میداشتند صحابہ تا رسید
بکدید کہ آبی ست میان عسفان و قدید پس افطار کرد آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم و افطار کردند صحابہ این لفظ
بخاری ست و در روایت مسلم افطار میکرد تا منسلخ شہر و برآمدن از مدینہ بتاریخ دوم رمضان بود و رسیدن بمکہ
سیزدہم یا شانزدہم علی خلاف فیہ و مشہور آنست کہ خروج از مدینہ در عاشر رمضان بود و فتح در عشرین و ہوا در غایت
گرمے بود و در احادیث بطرق متعددہ آمدہ کہ خدا یتعالے بنہاد از مسافر صوم را و نیمہ نماز را و بعض احادیث
در تخییر میان صوم و افطار چنانکہ در کتب ستہ از حدیث عائشہؓ آمدہ کہ حمزہ بن عمرو اسلمے کثیر الصیام بود بحضرت
صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم آمدہ عرض نمود کہ آیا روزہ دارم در سفر فرمود اگر خواہے روزہ بدار و اگر خواہی افطار کن
و در روایت ابی داؤد آمدہ کہ گفت حمزہ بن عمرو اسلمے یا رسول اللہ من سوارے دارم و قوتے در خود می یابم و
جوانم و روزہ داشتن آسان تر میدانم بر خود از نیکہ تاخیر کنم و دین خدا بر ذمہ خود بگذارم اکنون روزہ دارم و اجر
خود را عظیم گردانم یا افطار کنم چہ میفرمائی فرمود ہر چہ خواہی لکن اگر خواہی روزہ دار و اگر خواہی افطار کن و در روایتے
از نسائی آمدہ کہ گفت در خود قوتے میبینم بر روزہ آیا روزہ دارم گناہے بر من خود نیت فرمود افطار خیصت
الٰہی ست تعالے ہر کہ آنرا بگیرد بران عمل کند حسن ست و ہر کہ دوست دارد کہ روزہ گیرد گناہی نیست بروے و نیز
از انس بطرق متعددہ آمدہ کہ سفر کردیم با رسول خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم در رمضان پس روزہ داشتند
بعضے از ما و افطار کردند بعضے پس نہ صائم بر مفطر عیب میگرفت و نہ مفطر بر صائم و نیز در بخاری و مسلم از ابن عباس
آمدہ کہ گفت روزہ میداشت رسول خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم در سفر و افطار میکرد پس ہر کہ خواہد روزہ دارد و ہر کہ
خواہد افطار کند و ترمذی از ابی سعید خدری آوردہ کہ گفت بودیم ما کہ سفر میکردیم با رسول خدا صلے اللہ علیہ وآلہ
وسلم پس بعضے از ما صائم بودند و بعض مفطر پس نہ صائم بر مفطر عیب میگرفت و نہ مفطر بر صائم و بودند صحابہ کہ اعتقاد

والہام معلوم گردد بجہت جہل بحقیقت آن وعدم قدرت بر دریافت آن جز حیرت وسرگشتگی پیش نیاید وسر آنرا اطبای قلوب کہ علاج واصلاح آن در حوزہ حذاقت ایشانست دانند وآن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم در وقت افطار این دعا میخواند اللھم لک صمنا وعلے رزقک افطرنا فتقبل منا انک انت السمیع العلیم وفی اسنادہ مقال ودر اسناد این حدیث سخن ہست یعنے اسناد این صحیح نیست ضعفے دارد وہ در سنن ابی داؤد از معاذ بن زہرہ چنانچہ در جامع الاصول آوردہ ثابت ست کہ چون افطار میکرد آن حضرت صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم میگفت اللھم لک صمت وعلی رزقک افطرت ودر بعض روایات ابی داؤد از مروان بن سالم مقفع آمدہ کہ گفت ابن عمر بود رسول خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم چون افطار میکرد میگفت ذہب الظمأ وابتلت العروق وثبت الاجر ان شاء اللہ تعالی وزیادہ کردہ است رزین الحمد للہ در اول حدیث کذا فی جامع الاصول وآن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم نہی فرمود صائم را از فحش گفتن فحش بمعنے سخن بگفتن وبد زبانی کردن ولغو سے وتجاوز از حد در قول ودر جواب آید واکثر استعمال وی در الفاظ وقاع وجماع انچہ متعلق ست بدان جریان یابد واہل فسوق وفساد را درین باب عبارات صریحۂ فاحشہ باشد وارباب ادب وصلاح را تعریض وکنایت بود درین باب وامثال آن چنانچہ از بول وغایط تعبیر بقضاے حاجت کنند وہر چیز کہ سخت ست قبیح وے از ذنوب ومعاصی آنرا فحش گویند وہر خصلت قبیحہ را فاحشہ گویند از اقوال وافعال واکثر اطلاق او در زنا ست ومراد در ینجا ہمان سخنے اول ست وغیبت ونمیمہ وعبث داخل انست ومنہ غیبت در صوم اشد واغلظ ست ونزد بعض فقہا وسفیان ثوری از ایشان ست غیبت مفسد صوم ست وبخاری از ابو ہریرہ آوردہ کہ آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم فرمود ہر کہ نگذارد قول زور وعمل بد وزیادہ کردہ نادانی وجہل پس نیست مر خدا تعالے را حاجتے در انکہ بگذارد طعام وشراب را یعنے مقصود از صوم وحکمت در شریعت وی ترک قبائح ومعاصی وتہذیب وتادیب نفس ست بریاضت ومجاہدہ چون این مقصود حاصل نگردد مجرد ترک طعام وشراب چہ کار آید مگر برائے ابرائے ذمہ وعدم وجوب قضا وحصول صورت عمل وسیوطی در جمع الجوامع آوردہ کہ پنج چیز تفطیر میکند صوم را ونقض میکند آنرا کذب وغیبت ونمیمہ ونظر بشہوت ویمین کاذب رواہ الازدی فی الضعفا وبیہقی در سنن الفردوس از انس وابن عباس آوردہ کہ پیغمبر فرمود صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم صائم در عبادت خدا است مادام کہ غیبت نکند وچون غیبت کرد پارہ کرد صوم خود را وازالی ہریرہ آوردہ مادام کہ غیبت نکند وایذا نکند مسلمانی را ونزد جمہور این احادیث بعد از صحت آن داخل زجر وتشدید ست وامام احمد گفتہ کہ اگر بغیبت روزہ شکند کدام یکے از ما را روزہ باقی ماند وہی فرمود صائم را از جنگ کردن وبجواب مخاصم مشغول ومقید شدن ظاہر آنست کہ مراد بمخاصم کسے ست کہ بتعصب ومکابرہ ولغیر حق خصومت میکند وبجنگ وجدال در افتد نہ مخصومت شرعی کہ بر سر حق باشد بے آنکہ بجنگ وجدال ولغو کشد چنانچہ گفت وہیفر مود وے صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم کہ اگر کسے ترا بد گوید ودشنام دہد تو در جواب بگوئی انی صائم من روزہ دارم در صحیح بخاری وموطا از ابی ہریرہ آمدہ کہ فرمود رسول خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم الصیام جنۃ روزہ سپر ست یعنے از نار چنانچہ در حدیث دیگر صریح آمدہ یعنے باید کہ مانع آید از معاصی وقبائح چنانکہ فرمود فلا یرفث ولا یجہل پس فحش نگوید وجہل نکند واین امر تقاضا کند واگر کسے او را مقاتلہ بکند یعنے جنگ کند او شاتمہ یا دشنام دہد فلیقل باید کہ بگوید در برابر وے انی صائم قد دالا

درین باب حدیث از ابی ہریرہ و عبد اللہ بن مسعود و جابر بن عبد اللہ و ابن عباس و عمرو بن العاص و عرباض
ابن ساریہ و عقبۃ بن عبد و ابی الدرداء نیز آمدہ و نیز مسلم و ترمذی و ابو داؤد و نسائی از عمرو بن العاص آوردہ
کہ فرق میان روزۂ ما و روزۂ اہل کتاب اکلۂ سحر ست و در احادیث آنرا غذائے مبارک خواندہ و فرمود نعم سحور المؤمن
التمر اخرجہ ابو داؤد و عن ابی ہریرۃ و در احادیث صحیحہ متعدد آمدہ کہ آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم و صحابہ تسحر
میکردند و متصل آن نماز فجر بر آمدند و فاصلہ مقدار آنچہ پنجاہ آیت توان خواند مسعود در صحیحین و غیرہما آمدہ کہ آنحضرت
صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم فرمود منع نکند شما را از خوردن و نوشیدن اذان بلال زیرا کہ وی اذان میگوید بشب و لیکن
بخورید و بنوشید تا اذان ابن ام مکتوم و ابن ام مکتوم نیز از موذنان حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم بود و اعمی بود
تا صبح مشخص نمیشد و مردم او را خبر نمیکردند اذان نمیگفت و بران فرمودے کہ صائم افطار بسہ رطب یعنے خرمای تر کنند
و اگر نیابد بسہ خرما یعنے تمر کہ خرمائے خشک ست و اگر نیابد بآب اخرجہ الترمذی و در روایتے کسے کہ بیابد تمر گو کہ
افطار کند بروے و کسے کہ نیابد افطار کند بآب و ابو داؤد ہمین روایت ثانی را آوردہ و در بعض روایات آمدہ
کہ چون افطار کند یکی از شما گو کہ افطار کند بر تمر زیرا کہ در وے برکت ست و مصنف حکمتی در باب افطار بر طب و تمر کہ
بعض علما گفتہ اند نقل میکند و میگوید و این یعنے تشریع و تعلیم افطار بر طب و تمر غایت شفقت بود بر امت چہ طبیعت
گاہ خلو معدہ بجہت سبق طلب و اشتہا طعام را با قبال تمام قبول کند و چون اول چیزیکہ با قبال تمام بمعدہ رسد شیرین
بود بدن از قبول آن بنہایت منتفع شود و تمامۂ حواس و قوے بشیرینے انتفاع پذیرد علی الخصوص قوت باصرہ
کہ انتفاع او از شیرینے زیادت از انتفاع سائر قوے بود و چون شیرینے مجاز خرما ست رطب یا یابس و طباع اہل آن
بدان پرورده شده انتفاع ایشان ازان زیاده از دیگر شیرینہا بود و این انتفاع قوے بتمر کہ ذکر کردیم از جہت طلب
و ملاحظہ طبیعت ست و اما انتفاع بتمر از جہت شرع و اسرار آن کہ اطبای طبیعی را بدرک و احاطہ آن راہ نیست آنست
کہ خرمای مدینہ مطیبہ مطہرہ را حق جل شانہ بمین مقدم سید عالم صلوات اللہ و سلامہ علیہ تریاق ہمہ سموم گردانید و دوائے
ہمہ ہموم ساخت و ازانجا فرمود سید عالم صلوات اللہ و سلامہ علیہ ان فی عجوۃ العالیۃ بدرستی کہ در عجوۂ عالیہ عجوۂ
تمام قسمے از خرماست کہ در مدینہ مطیبہ مشہور و متعارف ست و عالیہ مدینہ جانب مسجد قبا و نواحے اوست در جہت مشرق
و نخیل دران جانب بسیار ست و درین قسم از خرما کہ در انجا بنہاست شفاء من کل داء شفاست از ہر درد و انہا تریاق
و بدرستی کہ آن عجوۂ عالیہ تریاق ست از ہر زہر اول البکرۃ کہ در وقت بامداد بگاہ ناشتا خورند و جائے دیگر فرمود
من تصبح سبع تمرات کسے کہ صبح کند بہفت تمر یعنے بخورد آن را در وقت صبح ما بین لابتیہا از ان خرما کہ پیدا میشود در دو
جانب مدینہ و لابہ زمین سنگستان را گویند و در ہر دو جانب مدینہ سنگستان ست لم یضرہ ذلک الیوم زیان نکند و
ضرر نرساند خورندۂ این ہفت خرما را سم زہر بفتح السین و قد یضم و لا سحر و نہ زیان کند او را سحر و در تاریخ وفاء الوفا فی اخبار
دار المصطفے این احادیث را از صحیحین نقل کردہ و گفتہ کہ آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم این تمر را دوست میداشت
و بعض گفتہ اند کہ اصل آن از ان نخلۂ است کہ سید کائنات علیہ افضل الصلوٰۃ بدست مبارک خود نشاندہ بود و در تاریخ
مدینہ کلام درین باب بیشتر ازین آوردہ ایم فلینظر ثمہ و در مثل این مقامات و خاصیات کہ در خصوص خرمائے مدینہ و درین
قسم مخصوص از دست اطبائے رسمی را کہ جز احکام طبیعت نشناسند و بحقائق امور و خواص آن کہ بوحے و کشف

واگر پوشیده شود بر شما ہلال پس روزہ دارید سے روز واگر گواہی دہند دو شاہد عدل پس روزہ دارید و افطار
کنید رواہ النسائی ولیکن این حدیث در روزہ معارض ست بحدیثے کہ در قبول شہادت واحد آمدہ و در افطار باقی و مقبول
ست بے معارضہ و نیز متعلق ست بقطع نفع عبد پس مشابہ شد سائر حقوق او را و نیز احتیاط ہمدرین ست و نزد امام ابو حنیفہ
این بر تقدیریست کہ در مطلع علتی بود از ابر یا غبار یا مانند آن اما اگر صاف باشد بے علت پس شرط در رمضان و عید ہر دو
جمع کثیر اند کہ حاصل شود علم ظنی یا قطعی علے اختلاف الروایات بخبر ایشان زیرا کہ تفرد یک شخص درین صورت موہم
غلط ست چہ مطلع صاف و ہمہ اہل بصر و ہمہ طالب و جویان درین صورت ظاہر اشتراک جمیع ست در روایت نہ انفراد یکی
بدان بخلاف آن صورت کہ ابرے و غبارے باشد کہ گاہے دور میگردد و علت از موضع ہلال اتفاقاً نظر یکی بدان
افتاد و دیگران را نظر بر مواضع دیگر ست از امیر المومنین عمر آمدہ کہ شخصے درین صورت دعوے دیدن ہلال کرد ایشان
آب طلبیدند و روے او را شستن فرمودند و پرسیدند کہ اکنون مے بینے گفت نمی بینم فرمود موی پلک جدا شدہ
مقابل باصرۂ روے افتادہ بود و آنرا بصورت ہلال خیال کردہ اکنون کہ روے او را شستند آن باعث وہم و خیال
بدر رفت ماند آنکہ حد کثرت چیست نزد بعضے اہل محلہ تمام کثیر اند و از امام ابی یوسف مروے ست کہ پنجاہ کس باید
و نزد اکثر معتبر روے عدد تواتر ست کہ موجب علم قطعی ست و در روایتی از امام ابو حنیفہ در رمضان در صورت صفائے
مطلع شہادت واحد معتبر ست احتیاطاً زیرا کہ یک روزہ داشتن از شعبان بہتر ست از افطار روزۂ رمضان اما روایت
قبول شہادت اثنین در فطر درین صورت معتبر نیست واللہ اعلم و اگر شخصے ماہ رمضان دید و قاضی حکم بشہادت
او نکرد لازم ست بروے نگاہ داشتن روزہ زیرا کہ چون وے بحقیقت دیدہ است داخل خطاب صوموا لرؤیتہ الہلال
بود و اگر رمضان بخبر واحد ثابت شدہ و قاضی بدان حکم کرد دوسی روزہ تمام شد عید کردن بموجب این درست نباشد
تا دو کس بر تقدیر علت و جماعۂ کثیر بر تقدیر صفا گواہی ندہند چہ عید بقول سے کے ثابت نشود و آن حضرت صلے اللہ علیہ
و آلہ وسلم در افطار کردن تعجیل کردے و بہ بیان فضیلت آن امت را بران ترغیب نمودے بخاری و مسلم و موطا و
ترمذی از سہل بن سعد آوردہ اند کہ رسول خدا صلے اللہ علیہ و آلہ وسلم فرمود ہمیشہ اند مردم بخیر تا وام کہ تعجیل کنند
فطر را و نیز در حدیث آمدہ کہ فرمود صلے اللہ علیہ و آلہ وسلم قوے و غالب ست دین تا وام کہ تعجیل کنند فطر را زیرا کہ
یہود و نصاریٰ تاخیر کنند رواہ ابو داؤد و در حدیث قدسی آمدہ کہ فرمود رب العزۃ جل جلالہ کہ محبوب ترین بندگان
من نزد من شتابی کنندہ است فطر را رواہ الترمذی عن ابی ہریرۃ و نیز ترمذی از ابی عطیہ آوردہ کہ گفت
در آمدم من و مسروق بر عائشہؓ پس گفتم یا ام المومنین دو مرد اند از اصحاب محمد صلے اللہ علیہ و آلہ وسلم کہ یکے ازان
دو مرد تعجیل میکند افطار را و تعجیل میکند نماز را و دیگرے تاخیر میکند افطار را و تاخیر میکند نماز را گفت عائشہؓ کدام یک
کہ تعجیل میکند افطار را و تعجیل میکند نماز را گفتم عبد اللہ بن مسعود ست گفت ہمچنین میکرد پیغمبر خدا صلے اللہ علیہ و آلہ
وسلم و آن دیگر ابو موسے ست و در روایتی تعجیل میکند افطار را و تعجیل میکند مغرب را و در روایت اول نیز مراد ہمان
نماز مغرب ست و در موطا آمدہ کہ از عمل نبوت ست تعجیل فطر و تاخیر سحور و بر سحور مواظبت نمودے و تاخیر فرمودے
و است را بر سحور و تاخیر آن تحریص نمودے و در حدیث بخاری و مسلم و ترمذی و نسائی از انس آمدہ کہ فرمود
حضرت پیغمبر صلے اللہ علیہ و آلہ وسلم تسحروا فان فی السحور برکۃ تسحر کنید کہ در سحور برکت ست و ترمذی گفت کہ

کہ آن یک کس مرد باشد یا زن حر باشد یا عبد کذا فی الہدایہ و اگر رویتے و شہادتے واحدے نبود
شعبان را سے روزہ شمردے و آنگاہ روزہ داشتے در حدیث بخاری و مسلم و غیر ایشان بطرق متعددہ آمدہ
کہ آن حضرت صلے اللہ علیہ و آلہ وسلم فرمود روزہ دارید برویت ہلال و افطار کنید برویت وی و اگر پوشیدہ شود
بر شما ہلال در زیر ابر پس شمارید شعبان را سے روز و در بعض روایات تمام کنید سے روز را از شعبان بعد ازان
روزہ دارید و در بعض روایات آمدہ فاقدروا لہ و معنے این لفظ نزد جمہور ائمہ و علما ہمین ست کہ در روایات دیگر
بصریح آمدہ کہ تمام کردن شمار شعبان ست سے روز یعنے اندازہ کنید ہلال را بشمار کردن شعبان و بعض گفتہ اند
کہ مراد اندازہ سیر قمر ست بحساب منازل وے و مآل وے نیز بمعنے باقی روایات آید و لیکن گفتہ اند
کہ این مشکل ست بر عامہ پس آسان اندازہ بہ شمار ایام بود با آن کہ ظاہر روایات دیگر
نیز ہمین ست و نیز قول منجمان معتبر نیست الا در بعض روایات شاذۂ فقیہ کہ درین باب اعتبار آن آمدہ و بر ہر تقدیر
ازین حدیث مستفاد گردد کہ روزہ در روز شک بہ نیت رمضان مکروہ بود و برین اند اکثر ائمہ الا نزد امام احمد کہ گوید
واجب ست صوم رمضان در صورتے کہ پوشیدہ شود ماہ زیر پردۂ ابر یا غبار در شب سی ام از شعبان و معنی حدیث
فاقدروا لہ ست یعنے تنگ کنید ماہ را یعنے بگردانید و اعتبار کنید او را بست و نہ قدر بمعنے ضیق بسیار آید چنانچہ
در کریمہ یبسط الرزق لمن یشاء و یقدر و من قدر علیہ رزقہ و امثال آن یا بمعنے اندازہ باشد و مراد آن باشد کہ اندازہ
کنید و فرض کنید طلوع ماہ را و معنے روایات دیگر را کہ واقع شدہ تمام کنید شعبان را یا شمار کنید او را سے روز یا تمام کنید
شمار او را سے روز ہم باین تاویل کنند و عمل ابن عمر را و بسیاری از اکابر صحابہ را باین وجہ نقل کنند کہ چون از شعبان
بست و نہ سیگذشت طلب نمودند ماہ رمضان را اگر میدیدند یا از کسے چیزے می شنیدند روزہ میداشتند و اگر نہ
چون مطلع صاف بودے با فطار بر مینجاستند و صباح آن و اگر در مطلع علتی بودے روزہ دار بر مینجاستند و مختار نزد
ابو حنیفہ و مالک و شافعی و اکثر ائمہ آنست کہ روز شک روزہ ندارند کہ مکروہ است و اگر دارند بہ نیت نفل دارند و حدیثی
نیز درین باب نقل میکنند و آنکہ از عمل اصحاب نقل کردہ اند نیز محمول بر روزۂ نفل ست و ثانی الحال اگر این روز از رمضان
ثابت شود روزہ ہم از رمضان واقع شود و اگر موافق عادت وی باشد و در روزے واقع شود کہ روزہ دران روز
معتاد او ست روزہ داشتن بہتر ست و آنکہ در حدیث صحیح از عمار آمدہ کہ ہر کہ روزہ دارد یوم الشک پس تحقیق عصیان
کرد ابو القاسم را یعنے محمد رسول اللہ را صلے اللہ علیہ و آلہ وسلم مراد ازان روزہ بہ نیت رمضان ست و اللہ اعلم و غیر او
آن حضرت صلے اللہ علیہ و آلہ وسلم کسان را کہ بشہادت یک شاہد روزہ بدارند و بشہادت دو شخص بگشایند و وجوب
شہادت دو شخص برائے گشادن روزہ یعنے عید کردن متفق علیہ است میان علما مگر نزد ابی ثور کہ از اصحاب شافعی ست
نزد وے بشہادت یک عدل نیز ثابت شود و در روایتے در مذہب حنفیہ نیز آمدہ چنانچہ در بعض شروح ہدایہ گفتہ
اما معتبر نیست این روایت و لیکن نزد حنفیہ خواہ دو مرد بود یا یک مرد و دو زن چنانچہ در شہادت مالیہ و ظاہر مذہب
امام احمد آنست کہ دو مرد مے باید و متمسک در اشتراط شاہدین در افطار حدیث عبد الرحمن بن زید بن الخطاب ست
کہ خطبہ خواند در روز شک و گفت کہ من مجالست کردم اصحاب پیغمبر خدا را صلے اللہ علیہ و آلہ وسلم و سوال کردم ایشان را
و ایشان تحدیث کردند مرا کہ پیغمبر خدا صلے اللہ علیہ و آلہ وسلم فرمود روزہ دارید برویت ہلال و افطار کنید برویت آن

علیہ وآلہ وسلم کہ جائز ست یا حرام یا مکروہ طائفہ گویند کہ جائز ست مر کسے را کہ قادر ست بران و مرویست از عبد اللہ بن زبیر
وغیر او از سلف و گویند کہ وصل میکرد چند روز و در روایت صحیحہ آمدہ کہ پانزدہ روز وصال میکرد و جماعۂ دیگر از
صحابہ و تابعین بر انند کہ صحابہ بعد از نہی وصال کردند و آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم مقرر داشت پس معلوم شد کہ
نہی بجہت رحمت و شفقت و تخفیف بود چنانچہ بصریح در حدیث عائشہؓ آمدہ نہ برائے تحریم و اکثر بر انند کہ جائز نیست و
امام ابو حنیفہ و امام مالک بریں اند و امام شافعی تصریح کردہ بر کراہت و اصحاب وے مختلف اند کہ این کراہت تحریمی
ست یا تنزیہی و اول صحیح ترست و امام احمد و اسحق میگویند کہ جائز ست تا سحر چنانکہ در حدیث ابی سعید نزد بخاری آمدہ کہ
آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم فرمود وصال نکنید و اگر یکے از شما خواہد کہ وصال بکند گو بکند آنرا تا سحر و این در معنی تاخیر
افطار ست نہ وصال و این نیز بر تقدیریست کہ مشقت نباشد و باعث تعذیب نفس نگردد و الا داخل قربت نبود و ظاہر
حدیثے کہ گذشت دلالت کہ وصال از خصائص آنحضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم ست و جمہور بر انند کہ محرم ست غیر وی
صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم از جہت عموم نہی در قول وی صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم لا تواصلوا و رحمت و شفقت منافات ندارد
بحرمت غایتش آنکہ حرمت بجہت رحمت بود و از اہل سلوک آنہائی کہ مولع اند بریاضت نفس و گداختن وی افطار
میکنند بکف آبی تا از حقیقت وصال برآید و اللہ اعلم و عادت شریف آن بود کہ در روزہ رمضان شروع نکردے
الا بعد از رویت ہلال علی التحقیق یعنے مشاہدۃ و عیانا یا گواہی یک عدل چنانکہ یکبار بشہادت ابن عمرؓ روزہ داشت
احمد و ابو داؤد آوردہ اند کہ ابن عمرؓ گفت سیدیدند مردم ہلال را و جستند او را پس خبر کردم من رسول خدا را صلے اللہ
علیہ وآلہ وسلم کہ من دیدہ ام پس روزہ داشت آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم و امر کرد مردم را بروزہ داشتن
و یکبار دیگر بشہادت یک اعرابے روزہ داشت چنانچہ ابو داؤد و ترمذے و نسائی و ابن ماجہ و دارمے از ابن
عباس آوردہ اند کہ گفت اعرابی بحضرت رسول اللہ صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم آمد و گفت دیدہ ام من ہلال را و در بعض روایات
آمدہ یعنے ہلال رمضان را پس بفرمود آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم آیا شہادت میدہے تو کہ لا الہ الا اللہ گفت
نعم و فرمود گواہی میدہے کہ محمد رسول اللہ گفت نعم پس فرمود بلال را اعلام کن مردم را کہ روزہ دارند و بجہر دا خبار
ایشان اکتفا کرد و تکلیف لفظ شہادت نکرد و مذہب حنفیہ و صحیح نزد شافعیہ و مشہور نزد امام احمد ہمین ست زیرا کہ این
امر دینی ست کہ متعلق ست بآن وجوب صوم پس مشابہ شد بروایت اخبار و احادیث و مقبولست در وے خبر واحد
عدل و شرط نیست لفظ شہادت اگر ظاہر حال مخالف و مکذب آن نباشد و نزد مالک و در قولے از شافعی و بروایتے
از احمد و اسحق شرط ست شہادت اثنین چنانچہ در سائر شہادات و تمسک ایشان حدیثے ست کہ ابو داؤد و دارقطنی
از امیر مکہ کہ حارث بن حاطب بود آوردہ اند کہ گفت عہد کرد بسوے ما رسول خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم کہ روزہ
داریم برویت ہلال و اگر نہ بینیم و گواہی دہند دو گواہ عدل روزہ داریم بگواہی ایشان و گفتہ اند کہ اسناد وی صحیح ست متصل
و در روایت نسائی از عبد الرحمن زید بن الخطاب نیز مانند این آمدہ و جواب دادہ اند ازین تمسک بآنکہ این حدیث
منطوق دارد و مفہوم و مفہوم او را معارض شد آن احادیث کہ در قبول شہادت واحد وارد شدہ و ترجیح کردیم ما آنہا را
بدلیلی کہ گذشت و عدالت مخبر شرط ست باتفاق و از طحاوی منقول ست کہ شرط نیست و گفتہ اند کہ مراد وے آنست
کہ مستور الحال بود و از حدیث اعرابی کہ بوجود ایمان از وے اکتفا کردند استیناسے بآن توان یافت و نزد ما عاقل

چه حقیقت لفظ طعام و شراب معنی حقیقی وے انیست و عدول از حقیقت موجب ظاهر ندارد پس حمل بر حقیقت متعین بود
و این منافی وصال و موجب بطلان صوم نبود اگرچه خود روزانه نیز فرض کنند چنانچه حقیقت لفظ اغلب ست زیرا که این
از طعام جنت و شراب وے بود که احکام تکلیفیه بران جاری نباشد چنانکه در غسل صدر شریف در طشت ذهب و فضه
که در حدیث صحیح وارد شده است با آنکه استعمال اوانی ذهب و فضه دنیویه حرام ست و این منیر گفته انچه موجب افطار ست شرعاً
طعام معتاد ست اما آنکه خارق عادت ست و از بهشت از پیش پروردگار آمده تناول و تعاطی وی از جنس اعمال نیست بلکه
از جنس ثواب چنانچه اهل جنت را در جنت باشد ابطال عادت نکند و بعض گفته اند که مراد بطعام و شراب اینجا قوت ست
که لازم اوست پس گویا فرمود مرا پروردگار من قوت آکل و شارب می بخشند و افاضه میکند چیزے که قائم مقام شراب
و طعام میگردد و بدان قوت بر طاعت و عبادت مے یابم بے ضعف و فتور و شمارا این حالت نیست یا مراد بطعام و شراب
سیرے و سیرابی ست که بے طعام و شراب آن حضرت صلے اللہ علیه و آله وسلم را حاصل میشد و الم جوع و عطش احساس نمیکرد
و این غیر معنی قوت ست چه تواند که قوت بر طاعت و عبادت باوجود گرسنگی و تشنگی نیز بخشند و در ضمن سیری
و سیرابی ست و گفته اند معنے اول راجح تر ست چه سیری و سیرابی منافی حال صائم ست و منفوت مقصود از صوم وصال ست
چه روح این عمل گرسنگی و تشنگی ست و نیز حال آن حضرت صلے اللہ علیه و آله وسلم در اکثر جوع بود و شبع نبود تا آنکه سنگ
بر شکم مبارک مے بست کذا ذکر فی فتح الباری و قول دوم از ابن قیم در کتاب هدی و از ابن رجب در لطائف نقل
کرده اند آنکه مراد طعام و شراب محسوس نیست و نه لازم وے از قوت و شبع بلکه مراد غذاے روحانی بود که از معارف
و لذات مناجات و فیضان لطائف الٰهی که بر دل شریف وے صلے اللہ علیه و آله وسلم وارد میگشت و انچه توابع آنست
از احوال شریفه از نعیم روح و شادے نفس و روح دل و روشنائی چشم که بآن چندان قوت و قدرت و مسرت حاصل آید
که بدن از غذاے جسمانی مستغنی مشود و مدتے مدید بگذرد که احتیاج بغذا نیفتد بلکه یاد ازان نیاید و این در مجتهای مجازی
و مسرتهاے صوری تجربه است چه جاے محبت حقیقی و مسرت معنوی و در نیمعنی گفته اند + لها احادیث من ذکراک
تشغلها + خطاب بمحبوب میکنند که شتران را که در راه طلب تو میروند کلامها و حدیثها ست معنوی از یاد تو که باز میدارد آنهارا
عن الشراب و تلهیها عن الزاد + از آب و باز میدارد آنهارا از توشه و طعام یعنے چندان بیاد تو مشغول و بذکر تو مملو اند که
از طعام و شراب یاد نمی آرند و حاجت بدان ندارند + لها بوجهک نور تستضیء به + و مرایشان را از پرتو روے تو نوریست
که روشن میشوند بدان نور و راه میروند در روشنائی آن + و من حدیثک فی اعقابها حادٍ + و از حدیث تو سخن کرد یاد تو میگویند
در پس آنها حادے ست یعنے حدے گوینده و عرب در وقتے که شتران از سیر مانده شوند حدے میکنند و بصوتے
که دارند اشعار میخوانند که شتران بوے تازه و قوے میشوند و در سیر تیز و تند میروند + و اذا اشتکت من کلال المسیر اعتاها
چون شکایت میکنند آن شتران از کندے و سستی سیر و عده میکند آنهارا + روح القلوب فیحیی عندها و خوشے
و شادے دلها پس زنده میشود دلها نزد وعده یا نزد وقتے که قرار داده شده است برای وصال و مصنف میگوید که
این قول دوم که مراد غذاے روحانیست مختار ست چه اگر بر حقیقت طعام و شراب حمل افتد وصال متصور نبود زیرا که معنے
وصال آنست که در شب طعام نخورند و آب ننوشند بلکه صیام باطل شود بر تقدیر بر روایت اهل که بمعنے روزه ست
و قد عرفت جوابه و الله اعلم **فرع** + اختلاف ست علما را در صوم وصال مر غیر آن حضرت صلے اللہ

وموسم خیرات ومنبع برکات ونعم الٰہی تعالے وفیوض وے بر بندگان اجل واعظم ست شکرانۂ آن نیز بانواع عبادات
ومزیات اکثر واوفر بود وچون جود حضرت واہب البرکات در وے متضاعف بود وجود حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم
سید السادات نیز متکاثر میشد چہ باریتعالی اورا مظہر انوار صفات ومحل آثار کمالات خود گردانیدہ بود وبرانچہ محبوب بتعالے
ست اورا مجبول ساختہ وعادت اوگردانیدہ وانچہ مذکور شد خبر وحدیث ست وتمام وے این ست وجود ما یکون فی
رمضان حین یلقاہ جبرئیل یعنے جواد تر بود در رمضان لاسیما دران ہنگام کہ ملاقات میکرد آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ
وسلم را جبرئیل وکان جبرئیل یلقاہ کل لیلۃ فی رمضان وبود جبرئیل کہ ملاقات میکرد اورا ہر شب در رمضان حتے ینسلخ
تا سلخ رمضان وآخر وے یعرض علیہ النبی القرآن عرض میکرد ومیگذرانید آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم بر جبرئیل
علیہ السلام قرآن را ودر روایتے فیدارسہ القرآن پس مدارست میکرد آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم با جبرئیل
علیہ السلام قرآن را ومدارست بمدیگر خواندن چنانچہ حفاظ بطریق دور میخوانند فاذا لقیہ جبرئیل پس چون ملاقات
میکرد اورا جبرئیل کان اجود بالخیر بود جواد تر وتیز تر بخیرات من الریح المرسلۃ از بادے کہ فرستادہ میشود ومطلق
گذاشتہ میشود تا برسد وشامل شود ہر چیز را کہ بران میوزد ہمچنین اثر جود وکرم وے بہمہ کس وہمہ جا میرسید ونزد ائمہ
در آخر ایں حدیث آمدہ کہ لا یسأل شیأ الا اعطاہ سوال کردہ نمی شد آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم ہیچ چیزے را مگر
آنکہ میداد آنرا چنانچہ در آخر فصل کوتہ گذشت واز ہمین حدیث استنباط کردہ اند کہ آدمی را باید کہ در ایام شریف و
مواسم خیر وحضور صحبت صالحان کسب خیرات واحراز وجوہ مبرات بیشتر وبجد تر سازے باشد وباللہ التوفیق وآنحضرت
صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم در بعضے از لیالی رمضان وصال کردے یعنے دو روز یا زیادہ بران پیاپے روزہ داشتے
بے آنکہ چیزے بخورد وبنوشد وافطار کند ودیگران را کہ بقصد متابعت آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم شروع
در صوم وصال کردندے بجہت رحمت وشفقت وکراہت تعمق وتوغل چنانکہ در حدیث عائشہؓ آمدہ است از وصال
نہی فرمودے صحابہ گفتند یا رسول اللہ چون تو وصال میکنی سبب نہی ما از وصال چیست با آنکہ دائم ما را بمتابعت
خود میخوانی فرمود لست کہیئتکم نیستم من ہمچو ہیئت وصفت شما یعنے حال وصفت من مثل حال وصفت شما نیست و
در روایتے لست مثلکم ودر روایتے لست کاحدکم ومعنے ہمہ یکیست ودر روایتے آمدہ ایکم مثلی کدام یکی از شما مثل
من ست انی لیت عند ربی بدرستی کہ من شب میکنم نزد پروردگار خود کہ پرورندہ وتربیت کنندۂ من ست وفی لفظ
ودر لفظے دیگر از حدیث ہمچنین آمدہ اظل عند ربی یعنے روز میکنم نزد پروردگار خود گویند اصل معنی وے ہمین ست
ومراد اینجا مطلق کون ست چنانچہ اضحے فلان کذا میگویند وتخصیص وقت ضحے بدان مراد نبود ودر آیت کریمہ
واذا الشمس احدہم بالانثے ظل وجہہ مسودا نیز مطلق مراد ست ودر فتح الباری گفتہ کہ راجح از روایات لفظ اظل ست
نہ اصل یطعمنی ویسقینی طعام میدہد مرا پروردگار من ودر روایتے انی اطعم واسقی من طعام دادہ میشوم
وآب دادہ میشوم ودر لفظے آمدہ کہ مطعم یطعمنی وساقی یسقینی مر اطعام دہندہ است کہ طعام میدہد مرا وآب دہندہ
است کہ آب میدہد مرا وایں حدیث باختلاف الفاظ وطرق در صحیحین وغیر ہما مذکور ست وعلما را درین طعام وشراب
چند قول ست یکی آنکہ طعام وشراب محسوس بود یعنے برای آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم ہر شب از نزد پروردگار
طعام وشراب مے آمد ومیخورد ومی نوشید واین کرامتی بود از خداوند تعالی مخصوص بوے صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم

واختلاف ست علمارا کہ صوم افضل ست یا صلوٰۃ مشہور میان جمہور تفضیل صلوٰۃ ست بر سائر اعمال از جہت حدیث
واعلموا ان خیر اعمالکم الصلوٰۃ رواہ ابو داؤد وغیرہ وبعض گفتہ اند کہ صوم افضل ست از جہت حدیث نسائی کہ از ابی امامہ
آوردہ کہ گفت آمدم حضرت پیغمبر را صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم وگفتم یارسول اللہ بفرما مرا کارے کہ اخذ کنم آن کار را از تو
فرمود لازم گیر بر خود صوم را کہ ہیچ عملی مثل آن نبود وغالباً مراد نفی مماثلت در وجہ مخصوص کہ از فوائد وثمرات صوم ست
خواہد بود واللہ اعلم ودر فضیلت صوم در صحیح بخارے از ابی ہریرہ آمدہ کہ الصیام لی وانا اجزے بہ والحسنۃ بعشر
امثالہا ودر مسلم آمدہ کہ کل عمل ابن آدم لہ الا الصیام ہوے وانا اجزے بہ ودر موطا آمدہ کہ ہر حسنہ کہ ابن آدم کند بدہ
ست تا ہفتصد مگر روزہ کہ آن مراست ومن جزا میدہم بروے بدانچہ قدر وکیفیت آن از جز من کسے نداند وبعض
گفتہ اند کہ اضافت ونسبت دے بذات پاک حق برائے تکریم ست چنانچہ ناقۃ اللہ گفتہ والا ہمہ چیز وہر چند در عالم ست
ازان اوست وسرائے اوست جل علا وگفتہ اند کہ عبادت کردہ نمیشود ونشدہ است بصوم غیر حق سبحانہ وتعالی وہیچ
کافرے در ہیچ عصرے از اعصار معبود خود را بتعظیم نکردہ است وعبادت ننمودہ بصوم اگرچہ بصورت نماز وسجدہ و
نثار اموال وقصد دے از راہ دور وزیارت کردن وگرد دے گشتن تعظیم میکند ونیز گفتہ اند کہ روزہ برائے من ست
بجہت آن گفت کہ در دے ریا کہ شرک اصغر ست نمیرود خالص برائے اوست تعالی وہیچکس بران مطلع نہ بخلاف صلوٰۃ
وزکوٰۃ وحج وغزوہ وغیر آن از عبادات ظاہرہ ومعنے عدم ریا در صوم آنست کہ بمجرد فعل دے ریا را بدان راہ نیست
واگر بگوید کہ من روزہ دارم واظہار آن کند ریا راہ مییابد انا این از جہت اخبار واظہار اوست نہ در مجرد فعل بخلاف
بقیۂ اعمال کہ در ادمن ریا در ان بمجرد فعل ست بیہقی از شداد بن اوس آوردہ کہ فرمود آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم
ہر کہ روزہ بریا داشت پس بتحقیق مشرک شد وبعض گفتہ اند الصوم لی برائے آن ست کہ نفس صائم را در حقیقت روزہ
حظے نیست چنانکہ در اول این حدیث در صحیح بخارے آمدہ ترک میکند بندہ طعام وشہوت وشراب خود را از جہت من
پس ازان فرمود الصیام لی وانا اجزے بہ وبعضے از محققین گفتہ اند کہ استغنا از طعام وغیرہ از صفات ربوبیت ست
وچون تقرب جست بندہ بدرگاہ عزت بدانچہ موافق صفات اوست تعالی اضافت کرد آن را بخود یعنے سائر اعمال عباد
مناسب احوال وصفات ایشانست مگر صیام کہ او مناسب صفتی ست از صفات حق ومتعلق بدانست یا از جہت آن
گفت الصوم لی کہ مقدار ثواب ومضاعفت اجر آن را جز وے تعالی نداند وجز سعت علم وے سبحانہ بدان محیط
نگردد وچون جواد کریم بذات اقدس خود متولی جزاے آن شدہ وفرمودہ من میدہم جزاے آن لابد تقاضاے
سعت عطا وعظم جزا کند وانیعنی اوفق وانسب ست بسیاق حدیث کہ فرمود الحسنۃ بعشر امثالہا الی سبع مائۃ ضعف
الحدیث وباین جہت در اول شرح حدیث بدان اشارت نمودیم وبالجملہ عبادت صیام راشانی عظیم ست میان عبادات
خصوصاً صوم رمضان را کہ فرض ست ودر صحیح بخارے از ابن عباس آوردہ کہ کان النبی صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم اجود الناس
واجود ما یکون در رمضان پیغمبر خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم کریمترین وجوادترین خلق بود دائما ودر ماہ رمضان سخاوت و
بخشش او بر مردم وایثار وے ایشان را بر خود در حاجات از ہمہ اوقات زیادہ بودے وصدقات وخیرات وے
در لیالی وایام رمضان بر ہمہ لیالی وایام مضاعف گشتے وبذکر ونماز واعتکاف وتلاوت جمیع ساعات روز وشب را
مستغرق داشتی واین ماہ عظیم را بعبادات گوناگون مخصوص گردانیدے ودرین فقرہ اشارت کرد بآنکہ چون این ماہ عظیم

که از بحرین آمده بود و آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم قسمت کرد صد ہزار درہم بود و آن اول خراجے بود که آمد بود
در دولت اسلام انتہی و در مواہب لدنیہ از ابن فارس نقل کردہ که وے در کتاب خود که در اسماء النبی صلے اللہ علیہ
وآلہ وسلم جمع کردہ میگوید که در روز حنین زنے آمد و شعرے خواند که ایام رضاع آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم را
که در ہوازن بود بیاد داد ہر چه از ایشان گرفته بود ہمه را بایشان داد و عطاہاے کثیرۂ نامحصورہ کرد که چون آنہا را
قیمت کردند پانصد ہزار ہزار آمد ابن دحیه گفت که این نہایت جودے ست که شنیده نشده است مثل او در جود و اعلم
و در حدیث مسلم از انس آمده که مردے بحضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم وے آمد و چیزے درخواست کرد پس داد آنحضرت
صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم او را گوسفندان که بر کرده بودند میان دو جبل را پس بازگشت آمد بسوے قوم خود و گفت اسلام
آرید اے قوم که محمد عطا می کند ہیچ عطاے کسے که نمی ترسد از فقر و ہم در حدیث مسلم ست از صفوان بن امیه که گفت
واللہ بتحقیق داد مرا رسول خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم انچه داد و بود وے در وقتی مبغوض ترین مردم نزد من ناگاه
عطا کرد مرا تا آنکه گشت نزد من محبوب ترین آدمیان صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم ابن شہاب گفته داد او را روز حنین صد غنم
پستر داد صد غنم دیگر پس بعد ازان صد دیگر و در مواہب لدنیہ از مغازے واقدے می آرد که عطا فرمود در روز حنین
وادے پر از شتر و غنم پس گفت صفوان گواہی میدہم که سماحت نکند باین بخشش مگر نفس پیغمبرے و این صفوان
بن امیه از مؤلفة القلوب بود و انعام آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم بر مؤلفة القلوب در روز حنین که متصل
فتح مکه بود از حد متجاوز بود و مؤلفة القلوب آن جماعه را گویند که صدق ایمان ہنوز در دل ایشان نه در آمده و قوت
نه پذیرفته بود و آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم میخواست که بنعمت دنیاوے و احسان و انعام دلہاے ایشان را
با یمان الفت و بخود محبت بخشد زیرا که محبت محسن جبلے ست و این جماعه از مسلمانان را در اوائل اسلام در زکوٰة
نیز حقے بود چنانچه منطوق آیت مصارف ست بعد از انکه شوکت اسلام قوت پذیرفت و احتیاجے بتالیف
ایشان نماند با جماع صحابه بر طرف شد و این جماعه اند که در فتح مکه اسلام آوردند و غنائم روز حنین در کثرت متجاوز
از حد احصا بود و اکثر آن را لقصد تالیف باہل مکه داد و قسمت ایشان زیاده کرد بخارے و مسلم و ترمذی از انس رض
آورده اند که چون آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم اموال را باہل مکه داد جماعه انصار در بینا گفتگوی کردند و گفتند
که شمشیرہاے ما از خون ایشان ہنوز خشک نشده است و غنائم را بایشان میدہند و در وقت شدت ما را بخواهند
و در وقت غنیمت دیگران را این خبر بحضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم رسید پس انصار را جدا در خیمۂ خود طلبید و
گفت از شما این چنین سخنان بما رسانیدند آیا واقع ست گفتند بلے یا رسول اللہ بعضے از جوانان و بسیاران
گفته باشند اما فقہاء اہل راے از ما ساکت اند و بحکم خدا و رسول خدا راضی فرمود اینقوم من نو عهد اند باسلام و ہنوز ایمان
در دل ایشان نه در آمده و بر ایشان حادثہا رفته و نہیب و تاراج یافته اند خواستم که بدہنیا و متاع آن دل ایشان بدست آرم
تا سبب در آمدن در اسلام باعث تقویت ایشان گردد و متاع دنیا سہل ست من با شما ام و شما با من آیا راضی نیستید
شما که مردم دنیا و شتر و گوسفند بخانه ببرند و شما خدا و رسول خدا را ببرید گفتند بلے یا رسول اللہ رضینا رضینا اجمعین

باب صیام النبی صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم بدانکه مقصود از صیام امساک نفس ست از خسائس عادات
و حبس او ست از شہوات و مالوفات و صوم کامل آنست که جوارح و اعضا را از معاصی و حرکات شنیعه باز دارند

وسخا کہ آن از ضروریات غریزہ اند و ہر سخے را جواد نمیتوان گفت اما ہر جواد را سخے نتوان خواند و بجود ریا و توقع ثنا
وغیرہ از خلق و طلب ثواب و رفع درجات از حق راہ یابد نہ بسخا زیرا کہ وے پیدا میگردد از نفس زکیہ مرتفعہ از اغراض
کذا فی المواہب اللدنیہ نقلا عن العوارف اگر گفتہ شود کہ سخاوت صفت بندہ است وجود صفت الٰہی تعالی ولا بد
ہر چہ صفت الٰہی ست اتم و اکمل بود از انچہ صفت بندہ است جوابش آنست کہ اطلاق سخاوت بر اللہ تعالی ازان
نکنند کہ سخاوت غریزہ است و وی تعالی منزہ است ازان و در آدمی کمال ست کہ نورانیت آن بے اختیار از باطن وی
سر بر میزند و از آلودگی غرض و عوض معرا می آید بخلاف جود کہ گاہی مشوب بغرض و غایت میگردد بلکہ گفتہ اند کہ صدور
آن از آدمے بے این شوب میسر بلکہ ممکن نیست حتی کہ گفتہ اند کہ در صورتے کہ آدمی بیک فقیرے ناتوان در ماندہ کہ
ہیچ نوع غرض بوے راہ ندارد و طبع صیت دنیا نیز در نظر نبود احسان میکند انجا نیز الٰہی از اتحاد جنسیت و مہربانی
در باطن وے عارض میگردد کہ بدان رفع و ازالۂ آن الم میکند از خود و حقیقت جود و کمال آن منحصر ست در ذات اقدس
باریتعالی کہ بے شائبۂ غرض و غایت افاضت نعما و خیرات میکند پس انچہ صفت باریتعالی ست اکمل ست از انچہ صفت
بندہ است فافہم و بالجملہ اگر نخیل شیخ حال مبارک ویرا مشاہدہ کردے در وے اثر کردے و بکرم و بذل وجود و سخاوت
تعلق گشتے و ہر کہ باوے صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم مخالطت و مصاحبت کردے چندان تاثیر صحبت گرامی وی غلبہ کردی
تا در جود و سخاوت و سائر صفات حمیدہ بے اختیار گشتے و مالک نفس خود نشدے تا احسان و بخشش و کرم بروی غالب
نگشتی و احتمال دارد کہ ضمیر وے در قول وے ہر کہ باوے مخالطت کردے اشارت باتکس بود کہ حال مبارک او را مشاہدہ
کردے یعنے بخیل مشیخ بتاثیر مشاہدۂ حال عظیم و صحبت شریف وے بجائے رسیدے کہ ہر کہ باوے مصاحبت کردی
جواد و سخے شدے و در ضمن این گویا احوال کرامت مآل صحابۂ آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم در سیدن ایشان
بمقام کمال و تکمیل بیان میگردد و اینوجہ اغلب و احسن و اعذب و ادخل ست در مبالغہ بعد از شائبۂ تکرار کما لا یخفی
و از نیجہت کہ آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم محل انوار کرائم صفات و حمائد اخلاق وجود و سخاوت و بے تعلقے بدنیا
و متاع آن بود دائما منشرح القلب و شادان نفس و منبسط الخاطر و طیب النفس بودے صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم
چہ ہمہ انقباض و غم و تنگی و ترشے از ظلمات نفس و صفات ذمیمہ و بخل و شح و تعلق بدنیا و ماسوے اللہ پیدا گردد بدانکہ
جوہر پاک حضرت رسول اللہ صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم جامع جمیع انوار و اسرار کمالات و حقائق بود زیرا کہ نفس پاک وی اشرف نفوس
و مزاج شریف وے اعدل امزجہ بود و ہر کہ چنین باشد لا بد فعل وے احسن افعال و شکل وے املح اشکال و خلق وی
احسن اخلاق و حمائد صفات و افعال وے در غایت توسط و اعتدال باشد خصوصا شجاعت و سخاوت و حکمت و ایثار
شجاعت وے از کتب سیر در غزوات و جہادات معلوم گردد و کمال علم و حکمت از قواعد و قوانین شریعت وی مبرہن
و روشن ست چون اینجا سخن در سخاوت رفت چند حدیث ازین باب نقل کنیم در صحیح بخاری از حدیث انس رضی آرد
کہ آمدہ بود نزد آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم مال کثیر از بحرین فرمود بریزید این مال را در مسجد پس بنماز آمد و التفات
نکرد بدان مال کہ در گوشۂ مسجد افتادہ بود و چون فارغ شد از نماز بیامد و بر سر مال بنشست و پریشان کرد آن مال را
بر سر دوم و ندید ہیچ یکے را کہ مگر آنکہ داد او را از ان مال و از مجلس برنخاست تا تمامۂ آن مال قسمت نکرد و بر داشتن عباس
مال را بر دوش خود در ین قضیہ بود چنانکہ گذشت و سیوطی در شرح صحیح بخاری از ابن ابی شیبہ رضی آرد کہ آن مال

زیرا کہ بہترین آدمیان نیکوترین ایشانست در ادائے قرض و در بخارے نیز مثل این آمدہ و گاہ گالائی بخریدے و
زیادہ از ثمن بدادے چنانچہ احمد و ترمذے و ابو داؤد و ابن ماجہ و دارمے از سوید بن قیس آوردہ اند کہ گفت آوردہ بودیم
ما از جانب ہجر جامۂ را بمکہ پس آمد ما را رسول خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم و بخرید سراویل را و آنجا مردے بود کہ بر سنجید
ثمن را باجرت پس گفت مرا و ارسول خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم بر کش وجب بر کش و گاہ بدیہ قبول کردے و اضعاف
آن انعام فرمودے چنانکہ ترمذے در شمائل از ربیع بنت معوذ آوردہ کہ گفت فرستاد مرا معاذ بن عفرا بطبقے از رطب
کہ بود بر وے خیارہائے نرم پس آوردم آن را بحضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم و بود نزد وے حلیۂ کہ آوردہ بود ند از بحرین پس بر کرد دست مبارک خود را و عطا کرد
مرا و غرض آن بود کہ بہر نوع کہ ممکن ست از انواع احسان و منفعت بخلق رسانیدے و خود وجود شریف وی سراسر
رحمت و نعمت بود بر خلق خدا اینہا خود نعمتہائے دنیاوے بود و نعمتہائے اخروی را چہ گویند کہ ہمہ را بکرم و رافت
خود از ورطۂ ہلاک ابد و عذاب آخرت برہانید چہ بدعوت و وضع شریعت و چہ بدعا و شفاعت جزاہ اللہ عنا خیر الجزاء
و صلے اللہ علیہ و علی آلہ و اصحابہ وسلم و مردمان را بصدقہ امر کردے و تحریص و ترغیب نمودے و فرمودے اگر مثل
کوہ احد مرا زر باشد خوش ندارم کہ سہ شب بران بگذرد و نزد من ازان چیزے باقی ماند مگر چیزے کہ برائے ادائے
دین نگاہ دارم رواہ البخاری و فرمود ہر روز دو فرشتہ از آسمان نازل شوند دعای یکی این باشد کہ خداوندا مر
آنکہ انفاق کند خلف دہ و دیگرے گوید خداوندا مر آنرا کہ امساک ورزد تلف کن رواہ البخاری و مسلم و نیز روایت کردہ اند
کہ باسماء بنت ابی بکرؓ فرمود بدہ و مشمار تا خدا نیز بر تو نشمارد و نگاہ مدار تا خدا نیز از تو نگاہ ندارد و بدہ آنچہ توانی و نیز
آوردہ اند از ابی ذر غفاریؓ کہ گفت نزد آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم آمدم و آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم
در سایۂ خانۂ کعبہ نشستہ بود چون بدید مرا فرمود زیانکاران ایشان سوگند برب الکعبہ گفتم مادر و پدر من فدائے تو باد
یا رسول اللہ چہ کسان اند ایشان فرمود آنہا کہ مال بسیار جمع کردند مگر آنانکہ بریزند آن اموال را از پیش و پس و راست و چپ
و بسیار کم اند آنہا کہ اینچنین کنند و ترمذے از ابی ہریرہ آوردہ کہ فرمود آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم جاہل سخی
دوست تر ست نزد خداوند تعالی از عابد بخیل و از ابی سعید آوردہ کہ فرمود آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم دو خصلت
جمع نشود در مؤمن بخل و بد خلقی و رزین از امیر المؤمنین علیؓ آوردہ کہ گفت گفت رسول خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم
مبادرت دشتابی کنید بتصدق کہ در نیگذرد بلا از وے یعنی ہر کہ تصدق کند نرسد بوے بلا و سرایت نکند در وے
و تصدق سپر وے گردد و امام احمد از بعض اصحاب آوردہ کہ فرمود پیغمبر خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم آنکہ سایہ کند بر سر
مؤمن صدقۂ وے خواہد بود و احادیث در باب فضل تصدق و ذم امساک بسیار ست و آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم
بحال و مقال کسان را بسخاوت و سماحت دعوت کردے تا چون بخیل شحیح بخل و شح در معنے نزدیک ہم اند ضد جود و سخا
و میگویند کہ سخا صفت غریزیہ است و شح مقابل اوست و شح صفت نفس ست و جبلت اوست کہ ضنت و امساک
و انقباض خاصیت اوست قال اللہ تعالے ومن یوق شح نفسہ فاولئک ہم المفلحون و فلاح صفتے ست جامع
مر سعادت دارین را و شح از آدمے عجب نیست کہ جبلی اوست و عجب از وجود سخاست در جبلت و میگویند کہ سخا تمام
و اکمل ست از جود و در مقابلۂ او بخل ست و مقابل سخا شح ست و در جود و بخل اکتساب و اعتیاد را مدخلے ہست بخلاف شح

ومنغص شد مردے از انصار ایستادہ بود گفت بدہ یا رسول اللہ ومترس از خداے فقر و تنگی را پس آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم تبسم کرد واثر خوشے وتازہ روئی در چہرۂ مبارکش پیدا آمد وفرمود بہذا امرت باین امر کردہ شدہ ام من وآنکہ گفتم کہ اگر در دادن مصلحت بودے برای آنست کہ ایسا بودے کہ یکی چیزے از ان حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم طلبیدے وندادے چنانکہ عمل بر حکومت بطالب نمادے تا وراانتظام مہام مسلمانان وصلاح حال آن شخص خللے راہ نیابد وگاہے منع کردے تا آن شخص در حیطۂ طمع وحرص نیفتد وباین رذائل گرفتار نگردد وحکیم بن حزام کہ یکے از اقرباے ام المؤمنین خدیجہ بود چیزے از آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم طلبید فرمود یا حکیم من میدہم تو آنرا ولیکن کراہتے باوے ہمراہ خواہد بود نصیحت کرد او را کہ تا توانی سؤال مکن از ہیچکس گویند کہ بعد ازان حال حکیم در ترک سوال بجائے رسیدہ بود کہ اگر تازیانہ از دست وے بیفتادے از کسے نہ طلبیدے ونگفتی کہ بردار وبدہ مراد در صحیح بخاری آمدہ است یکبارے آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم مال کثیر بخش میکرد عباس آمد وطلبید واظہار احتیاج وقرضداری خود کرد فرمود بردار یا عباس ہر چہ خود توانے برداشت ببر گفت یا رسول اللہ بفرما مردم را تا بردارند برای من وبرسانند بخانۂ من فرمود ہر چہ خود توانے برداشتن ببر دیگر منیشو وہر چند عباس درخواست کرد قبول نیفتاد پس برداشت عباس بر دوش خود انچہ توانست وآن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم بجانب وی می نگریست وتعجب میکرد از وے مانا کہ قرضے یا حاجتے دیگر پیش آمدہ بود مر عباس را کذا جاء وبالجملہ آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم اجود الناس بود ہر کہ ہر چہ خواستے بدو دادے از اندک وبسیار وچنان بے ملاحظہ وبے صرفہ دادے کہ کسے از فقر نترسد واز نیستی نیندیشد ودرین معنے گفتہ است + ہر چہ آمدت بدست بدادے تو بیش ازان + این جود آنکس ست کش از فقر عار نیست + وچون محتاجے را بدیدے طعام وشراب خود کہ احتیاج بآن اشد وضروری ست بروے ایثار کردے وخود بکار نبردے وتشنہ وگرسنہ ماندے ودر عطا وتصدق تنوع نمودے وبانواع گوناگون انعام واحسان کردی گاہی چیزے ببخشیدے یعنے ہبہ کردے یا از حق ودینے کہ بر کسے داشتی درگذشتے وابرای ذمۂ وی کردے گاہ صدقہ دادے گاہ ہدیہ کردے فرق میان صدقہ وہدیہ آنست کہ صدقہ مخصوص بفقرا دارند وہدیہ عامتر ازان وصدقہ بطریق تعطف مہربانے واحسان بود وہدیہ بطریق تعظیم واکرام وتواضع گاہ کالائے بخریدے وثمن ادا کردے وباز کالا را بصاحب کالا بخشیدی چنانچہ در حدیث بخارے وسلم آمدہ است کہ جابر بآن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم شترے پیشکش کرد تا سوارے کند آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم فرمود بفروش شتر خود را گفت این شتر ازان تست یا رسول اللہ پدر ومادر من فدا ایتو باد شتر چہ باشد فرمود البتہ بفروش پس جابر چنین کرد وشتر بدست آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم بفروخت وبفرمود بلال را کہ ثمن او را نقد کردہ بوی بدہد بلال ثمن را نقد ساخت پس گفت باوے رسول خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم ثمن را وجمل را بر جابر ببر وبگو برکت دہد خدا یتعالے ترا ہم در جمل وہم در ثمن وانیہمہ بمکافات قول جابر بود کہ گفت شتر ازان تست یا رسول اللہ پس ہم ثمن را داد وہم جمل ودعا بر برکت وخیر علاوہ آن ساخت صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم وگاہ از کسے چیزے قرض کردے ودر وقت اداے قرض زیادہ از مبلغ ادا کردے مسلم از ابی رافع آورده کہ گفت قرض کردہ بود رسول خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم از مردے شتر جوان را چون شتران صدقہ آمدند امر کرد مرا کہ ادا کنم شتر بچہ آن مرد را گفتم یا رسول اللہ نمی یابم درین شتران مگر کلان ہفت سالہ را فرمود بدہ ہمان شتر را

بمساکین وظاہر از کتب ائمہ اربعہ آنست کہ مصارف وے ہمان مصارف زکوٰۃ ست و در کتاب خرقی کہ در مذہب
امام احمد ست تصریح ست بآن و گفتہ است کہ یعطی صدقۃ الفطر من یجوز ان یعطی صدقۃ الاموال و زرکشی در شرح وے
میگوید زیرا کہ وے صدقہ است پس در آید تحت قول حق سبحانہ و تعالیٰ انما الصدقات للفقراء والمساکین الآیۃ و باوجود
آن شک نیست کہ افضل و احوط مقتضاے اتباع فعل آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم ہمان باشد کہ داده شود بہمین
صنف کہ فقراء و مساکین اند و بدانکہ صدقہ دو نوعست صدقہ واجب و صدقہ تطوع اما صدقہ واجب پس گذشت بیان
آن و چون واجب ست امر میکرد آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم بدان و وعید میفرمود بر ترک آن و اما صدقہ تطوع اگرچہ
امر وجوب بدان نکردے و بر ترک آن وعید نفرمودے اما اورا بغایت دوست داشتی و بدادن آن چندان شادشدے
کہ بخلاف بستدن آن شاد شوند چہ شادے و خوشے ہر کس بمحبوب اوست و لہذا شوق و سرور اہل ایمان کامل باطاعت
و عبادت بیشتر از سرور اہل عشق و عصیان بکردار ہاے شان بود از جہت وجود فسحت و نورانیت و انشراح قلب
دران و پیدا شدن تنگی و ظلمت و انقباض درین یارب مگر آنمائی کہ بنیخ ایمان منتزع شدہ باشد از اراضی قلوب شان
نعوذ باللہ من ذلک و ہر مقدار کہ در راہ حق صرف کردے آن را بسیار شمردے و اگرچہ بسیار شمردے از جہت غایت
جود و سخاوت آن را اندک ہم ندانستی و حقیر نشمردے اگرچہ اندک چیزے بودے از جہت تعظیم طاعت و تقرب
بدرگاہ الٰہی چہ تعظیم فعل طاعت نظر بامر الٰہی و وعدۂ وے و یقین بترتب جزا بر وے کہ قرب و رضاے اوست لازم
ست تا باعث بر جد و جہد و تقرب گردد و خوار داشت عمل در نظر اعتقاد منجر ببطالت و تقاعد از خدمت کردن شود
و احتمال دارد کہ معنے عبارت مصنف این بود کہ بسیار شمردن چہ باشد بلکہ اندک ہم ندانستی و در جنب عظمت و کبریاے
حق و غلبہ و قوت جود و سخاوت آن فعل در نظر شہود و ہمت وے صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم محو و ساقط و بے اعتبار بودے
فافہم و ہیچکس از وے صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم در ہیچ وقتے چیزے نخواستی کہ در وقت حاضر بودے و در دادن صلاح
وقت و مصلحت آن کس بودے الا اجابت کردے و بدادے در روایت مسلم از انس آمدہ کہ سوال کردہ نمی شد
رسول خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم ہیچ چیز را مگر آنکہ میداد آن چیز را و بخارے و مسلم از حدیث جابر آوردہ اند کہ سوال کردہ نشد
رسول خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم از ہیچ چیز ہرگز کہ در برابر آن لا گفتہ باشد و قال الفیروز ابادی فی لغتہ صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم
ما قال لا قط الا فی تشہد + لولا التشہد کانت لاؤہ نعم + ترجمہ اش این بیت ست کہ شاعر در مدح یکے از ملوک گفتہ است
نرفت لا بزبان مبارکش ہرگز + مگر باشہد ان لا الہ الا اللہ + و تقیید بآنکہ آن چیز حاضر بودے بجہت آنست کہ اگر در بعض
اوقات مسؤل شخصی حاضر نبودے سکوت کردے یا بقول معروف دلجوئی وی کردے و اعتذار نمودے اما بصریح رد
و منع نکردے و نیز گفتہ اند کہ تکلم بکلمۂ لا از ان حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم بجہت منع عطا نبودے و از ینجا لازم نیاید
کہ بقصد اعتذار نیز نگفتی و لہذا در اعتذار آن جماعہ کہ از ان حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم طلب سواری نمودند تا باو
بفزارونـد فرمود لا اجد ما احملکم علیہ و با وجود آن فرق ظاہر ست میان لا اجد ما احملکم و لا احملکم و نیز گاہے اگر چیزی حاضر
نبودے سائل را باستقراض فرمودے و بقضاے آن وعدہ کردے و بضمانت او در آمدے روزے مردے
آمد و سوال کرد فرمود نزد من چیزے نیست تو بخر اگر چیزے آید بقضاے آن خواہیم کرد عمر بن الخطاب گفت یا رسول اللہ
تکلیف نکردہ است ترا خدا بتقاضاے بچیزے کہ قادر نیستی بر آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم را این سخن از عمر ناخوش آمد

از انکه صاع چار من ست و من جمل استار و هر استار چار و نیم مثقال پس هر من صد و هشتاد مثقال بود چون سیر شاهی
هم چار نیم مثقال ست لازم آید که نصف صاع هشتاد سیر شاهی باشد و هشتاد سیر شاهی دو نیم سیر و پنج سیر شاهی شود
بوزن قدیم و دو سیر یکپاو یک سیر شاهی کم بوزن حال و الله اعلم و عادت حضرت نبوی صلی الله علیه و آله وسلم آن بود که
زکوة فطر را پیش از نماز عید میداد یعنی اول صدقه فطر را ادا میکرد بعد ازان نماز بیرون مے آمد چنانچه من دیگر از
اغتسال و استیاک و تطیب و لبس احسن ثیاب و افطار و سیر مومن ادا ها قبل الصلوة کسیکه ادا کند صدقه فطر پیش
از نماز عید فهی صدقة مقبولة پس آن صدقه است مقبول از فطر و مترتب میشود بروے ثواب صدقه فطر و من ادا ها
بعد الصلوة و کسیکه ادا کند او را بعد از نماز فهی صدقة من الصدقات پس وی صدقه است از جنس صدقات دیگر و مقبول
نیست از فطر این خبر و حدیثی ست که ابو داؤد و بیهقی و دار قطنی از ابن عباس آورده و اول وی آنست که فرض کرد رسول خدا
صلی الله علیه و آله وسلم زکوة فطر را بجهت طهر صیام از لغو و رفث و طعمة مساکین من ادا ها قبل الصلوة الحدیث و در صحیحین
از ابن عمر روایت کرده که امر رسول الله امر کرد رسول خدا صلی الله علیه و آله وسلم بزکوة الفطر بصدقه فطر ان تودے که ادا
کرده شود قبل خروج الناس الی الصلوة پیش از برآمدن مردم بسوے نماز و در روایت ترمذی و ابو داؤد و نسائی
نیز از ابن عمر مانند این آمده و مصنف میگوید که ظاهر این احادیث آنست که بعد از صلوة دادن صدقه مجزی و محسوب نیست
از صدقه فطر و لیکن ائمه اربعه و غیر هم متفق اند بر انکه ادا پیش از نماز مستحب ست تا اغنامے فقرا از سوال بحکم اغنوهم
عن المسئلة فی هذا الیوم در نماز این روز حاصل شود و شاغل وے نگردد سوال از صلوة و نزد امام احمد ادا بعد از نماز روز
عید مکروه است و نزد بعض مشائخ مذهب ایشان آن قضاست نه ادا و اگر بعد از روز عید کند آثم گردد و قضاست البته
اما تقدیم بر روز فطر نزد جائز ست نزد ما و در ظاهر مذهب فرق نیست میان مدت قلیل یا کثیر اگر چند یکسال و دو سال
و زیاده ازان باشد جائز ست و نزد بعضی جائز ست بیک روز یا دو روز زیرا که امر باغنای فقیر در روز فطر اقتضاے
آن کند که در غیر روز فطر جائز نباشد و لیکن یک روز و دو روز چون قریب بروز فطر ست حکم آن دارد و منافات
ندارد با غنا در ان روز و بعض گویند جائز ست در عشرهٔ اخیر و نزد بعض در نصف اخیر و نزد بعض بعد از دخول رمضان نیز
پیش ازان زیرا که حدیث ابن عباس که گذشت دلالت دارد که سبب این صدقه صوم رمضان ست و اگر سبب آن
فطر باشد نیز فطر پیش از شروع در صوم شود و نزد بعض در همان سال جائز نه پیش ازان و در مذهب امام احمد نیز
امثال این اقوال آمده اما انچه در احادیث آمده یوم و یومین یا سه روز چنانچه در موطا آمده که ابن عمر سفیر ستاد زکوة فطر
بسوی کسیکه جمع میشد نزد وی پیش از فطر بدو روز یا سه روز و در روایت ابی داؤد آمده که ابن عمر ادا میکرد آنرا پیش از فطر بیک و دو روز در صحیحین از وی
آمده که گفت بودند بعض صحابه که میدادند پیش از عید بیک و زیاده روز و این فضل اولی آنست که ازین جمع تجاوز نکنند و الله اعلم و آنحضرت صلی الله
علیه و آله وسلم مساکین را تخصیص میفرمود باین صدقه و بر باقی اصناف ثمانیه که در مصارف زکوة مذکور اند قسمت نمیکرد و انچه در حدیث ابن عباس
آمده که صدقه فطر از جهت طهر صیام و طعمهٔ مساکین ست و حدیث دیگر که اغنوا فقراء کم عن المسئلة ظاهر دلالت دارد باین وجود آن در هیچ حدیث
بصریح اثرے هم بدان یعنی بتخصیص مساکین و صدقه فطر دارد نشده که ازان عدم جواز قسمت بر اصناف دیگر لازم آید
و لیکن اتفاقاً بهمین صنف مساکین خاصة تقسیم مے کرد و بعضے از علما بجهت تمسک بظاهر فعل نبوے صلی الله
علیه و آله وسلم بان قائل شده که صرف آن باصناف ثمانیه یعنی بغیر مساکین ازانها جائز نیست بلکه خاص ست

از شعیر داد و در روایتے دیگر آمده که امر کرد رسول خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم بر زکوۃ فطر صاعے از بر یا صاعی از شعیر
گفت عبد اللہ ابن عمر پس گردانیدند مردم برابر آن دو مد از حنطه واز موطا و ترمذے و ابو داؤد و نسائی نیز مثل آن
آورده واز موطا آورده که بیرون نمے آورد ابن عمر رض زکوۃ فطر مگر تمر الا یکبار که شعیر برآورد و نیز از نسائی آورده که بودند
مردم که بیرون مے آوردند صدقۂ فطر در عهد رسول خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم صاع از شعیر یا صاع از تمر یا سلت یا زبیب
پس چون شد زمان عمر رض و بسیار شد گندم گردانید و رض نصف صاع حنطه را بجاے صاع ازان اشیا پس گردانیدند
بعد ازان مردم نصف صاع را از بر برابر آن دهم در کتب سته از ابی سعید خدرے آورده که گفت بیرون
آوردیم ما زکوۃ فطر را صاعی از طعام یا صاعی از شعیر یا صاعی از تمر یا صاعی از اقط یا صاعی از زبیب و زیاده کرد در
روایت دیگر این را که چون معاویه آمد و گندم بسیار شد گفت که من یک مد را ازو برابر دو مد از شعیر میدانم
یعنے دو چند اوست پس نصف صاع این برابر صاع ازان باشد و ظاهر آنست که مراد از طعام اینجا حنطه باشد از
جهت تبادر وے بفهم در عرف و خطاب گفته که طعام اسم حنطه است خاصة و بقرینه مقابله آن با آن اشیاے دیگر
اگرچه در روایت دیگر ابو سعید گفت که بود طعام ما شعیر و زبیب و اقط و تمر و در فتح الباری بدلائل اثبات کرده که
مراد بطعام در حدیث ابی سعید غیر حنطه است و گفته که احتمال دارد که مراد بدان ذره باشد که معروف بود نزد اهل حجاز
دران وقت و غالب قوت ایشان آن بود و در مانے گفته که آن از قبیل عطف خاص بر عام ست ولیکن درین عطف
باید که خاص اشرف افراد باشد و اینجا نه چنین ست و در روایات دیگر نیز از ابی سعید آمده که نسبت تعدیل نصف
صاع تمام از شعیر و تمر بمعاویه کرده و تواند که وے از عمر رض یاد داشته باشد و مردم چون الآن ازو شنیده نسبت
بآن کردند و گفت ابو سعید من بیرون نمی آرم مگر صاع خواه از تمر یا شعیر یا جز آن از ان اشیا که در حدیث وی مذکور ست
و بالجمله در بعض احادیث ازان حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم نصف صاع از حنطه آمده و در بعض صاع ازو سے از
صدقۂ دوکس نیز آمده و در بعض صاع ازو سے مطلق ورود یافته و نزد حنفیه آن محمول ست بر تطوع چنانکه آنچه
مروے از امیر المومنین علی ست نیز همین حکم دارد و آنچه از امیر المومنین عمر رض آمد نیز حکم سابق ست که در وقت شیوع
شعیر و امثال آن اظهار آن کردند پس واجب در صدقه نصف صاع از بر یا صاع از شعیر بود چنانکه مذهب حنفیه است
و مذهب سفیان ثورے و ابن المبارک نیز همین ست و تمر نزد ابو حنیفه حکم جو دارد و زبیب حکم گندم و نزد صاحبین
زبیب نیز در حکم شعیر ست و از احادیثے که مذکور شد نیز ظاهر همین ست و غالبًا آن باعتبار اختلاف زمان ست
در قیمت و اللہ اعلم و واجب نزد امام شافعی و مالک و احمد صاع ست و در هدایه گفته که مذهب ما مذهب جماعه از صحابه
است که خلفاے راشدین ازایشان اند و روایات زیاده محمول اند بر تطوع و تنفل تنبیه صاع عراقے هشت رطل
و صاع حجازے پنج رطل و ثلث رطل و واجب نزد شافعی صاع حجازے ست و نزد ما نصف صاع عراقی ست و آن
دو من ست و من چهل استار و استار چهار و هم مثقال پس من صد و هشتاد مثقال بود کذا قال شارح الوقایه و از کتب دیگر
همچنین نیز معلوم میگردد و چون این حساب را بوزن دیار خود کار فرمائیم نصف صاع بوزن اکبر شاهے که سیرے
سے سیر شاهی بود دو نیم سیر میشود و پنج سیر شاهے و بوزن حال جهانگیر شاهی ابد اللہ ملکه و سلطانه که سیرے
و شش سیر شاهے بود دو سیر و یک پاو میشود و یک سیر شاهے کم باین حساب که صاع هفتصد و بیست مثقال ست

الا عن ظهر غنی و در حدیث تعلبه بصریح آمد والا یجب الا علی من ملک نصابا و نزد شافعی فرض است بر هر که مالک
ست قوت یوم را برای نفس خود و برای هر که لازم ست بروے نفقهٔ او و فاضل ست از جامه و مسکن و خادم و دین
گذاری الحاوے و لیکن نصاب شرط نیست و گویند که صدقه فطر از عبادات بدنیه است نه مالیه و تسمیهٔ او بزکوة فطر منافی
این قولست و صدقه فطر واجب ست نزد ائمه ثلثه و لیکن نزد حنفیه واجب مقابل فرض چنانکه وتر و نزد آنها واجب بمعنی
فرض الامام مالک که سنت موکده گوید مدان من قمح دو مد از گندم که نصف صاعست او سواه یا از غیر گندم صاعا من طعام
بدید یکصاع از طعام که شعیر یا تمر است و یا جز آن و در روایتی از حدیث ابی سعید خدری در صحیحین آمده که گفت
بیرون سے آوردیم ما در عهد رسول خدا صلے الله علیه و آله وسلم روز فطر صاعی از طعام و گفت ابو سعید بود طعام ما یعنی
دران وقت شعیر و زبیب و اقط و تمر و مصنف این حدیث بحجت آن آورد تا معلوم گردد که تخییر میان نصف صاع
از بر و صاع از شعیر مثلاً در زمان نبوت بود نه چنانکه بعض ائمه گفته و در بعض احادیث نیز آمده که دران زمان همین صاع
بود از شعیر و تمر یا از گندم نیز بعد ازان مردم نصف صاع از گندم گرفتند که در قیمت معادل صاع از آنها بود و این را
مؤید ساخت بحدیثے که در سنن نسائی ثابت ست که چون نوبت خلافت بامیر المؤمنین علی رسید فرمود اصل واجب
خود در صدقهٔ فطر نصف صاع ست از بر و صاع از تمر و شعیر و جز آن اما اوسع الله علیکم اما چون فراخ گردانید ارزاق
و املاک را خدا تعالے بر شما فاوسعوا پس شما نیز فراخی کنید در صدقه اجلوا یا بگردانید آن صدقه را صاعا من بر و غیره
صاع از گندم و جز آن و فی لفظ لابی داؤد و در لفظے دیگر ازین حدیث که در روایت ابی داؤد و ست همچنین آمده فلما
قدم علی پس هر گاه که قدوم کرد علے مرتضے بمدینه و باز آمد از سفرے که دران رفته بود در ای رخص السعیر دید ارزانی جو را
فقال پس گفت قد اوسع الله علیکم تحقیق فراخ گردانید خدا تعالے بر شما فلو جعلتموه صاعا من کل شی پس اگر بگردانید
صدقه را صاع از هر چیزے خواه جو باشد یا گندم افضل باشد در ثواب و ادخل در شکر نعمت توسیع و احتمال داشت
که چون از بر صاع کردند از شعیر و مانند آن زیاده از صاع میکردند و لیکن هم بر صاع از بر باشد یا شعیر قرار دادند که
در شرع زیاده بر صاع معهود نیست فافهم و در جامع الاصول حدیث ابی داؤد و نسائی را از حسن بصرے باین لفظ
آورده که گفت خطبه خواند ابن عباس در آخر رمضان بر منبر بصره و گفت بیرون آرید صدقهٔ صوم تان را و بودند
مردم که نمیدانستند آنرا یعنی باین تحقیق و تفصیل که ابن عباس کرد پس گفت کیست اینجا حاضر از اهل مدینه برخیزید
و خبر دهید به برادران خود تعلیم کنید ایشان را که ایشان نمیدانند پس تر گفت فرض کرد رسول خدا صلے الله علیه و آله
وسلم این صدقه را صاعی از تمر یا از شعیر یا نصف صاع از گندم بر هر مسلمان حر یا مملوک ذکر یا انثی صغیر یکبیر پس چون
مردم آوردند علے مرتضے دوید ارزانی شعیر را گفت تحقیق فراخ گردانید خدا تعالے بر شما پس اگر صاع از هر چیز گردانید
بهتر باشد انتهی و شک نیست که اخراج صاع از گندم که حضرت مرتضے فرمود تطوع خواهد بود نه فرض داخل و واجب
همان نصف صاع ست و همچنین در روایتی که صاع ازان در زمان نبوت نیز آمده بطریق تطوع بود چنانکه بیاید اکنون
بعض روایات دیگر که در جامع الاصول ست نقل کنیم تا مقصود واضح تر و روشن تر گردد و بالله التوفیق از بخاری
و مسلم انا ابن عمر سے آورد که فرض کرد رسول خدا صلے الله علیه و آله وسلم زکوة فطر را صاعی از تمر یا صاع از شعیر و زیادت
کردند مردم ابتدائی این ما را پس برابر کردند مردم آن نصف صاع از بر بود ابن عمر که از تمر میداد و چون تمر کمتر شد در زمان

پیغمبر خود و نه غیر او و خود حکم کرده در ان وقسمت کرد صدقات را در هشت صنف اگر تواز آنها باشی بدهم ترا و ما حدیث
درین باب که مصنف میگوید نیافتیم ولیکن در حدیث ابی داؤد آمده است که آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم صدقه شتر را
از شتران صدقه در دیت انصارے که کشته شد در خیبر داد و این خود در حکم ادائے قرض ست از معسر و نیز آمده که وے
صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم سوار شد بر ابل صدقه در راه حج و اللہ اعلم و در گاه ضرورت زکوة دو سالہ را از پیش طلب داشتے
چنانچه عبد الرزاق در جامع خود از علے مرتضے آورده که گفت پیش گرفت آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم از عباس صدقه
دو سالہ را و رده السیوطی فی جمع الجوامع و باین توجیه کرده شده است انچه در حدیث صحیحین از ابی هریره آمده که آنحضرت
صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم عمر را بر صدقه فرستاده بود پس آنحضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم چنین رسانیدند که ابن جمیل و خالد بن الولید
و عباس زکوة نمیدهند پس فرمود آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم ابن جمیل را مگر همین بد آمد که فقیر بود پس غنی گردانید
او را خدا و تعالے و اما خالد بن الولید پس ظلم میکنید شما در حق وے و قدر او را نمی شناسید وی مروست که زره های خود را
و دیگر اسلحه سازهاے خود را در راه خدا وقف کرده است یعنے پس از همچنین کسے که خیر و تطوع و نفل میکند منع زکوة کرد حق
واجب ست از وے چه صورت دارد و اما عباس پس زکوة وے بر من ست و مثل آن با آن نیز پیشتر گفت یا عمر
ندانستی تو که عم مرد مثل پدر او ست اکنون در توجیه اینکه فرمود زکوة عباس بر من ست و مانند آن با آن نیز یکے همین
گفته اند که آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم زکوة دو سالہ را از وے پیشتر بطریق قرض گرفته بود یکے از همین سال
که میطلبید ندا از وی و دیگر از سال آینده پس قول آن حضرت صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم زکوة او بر من ست باعتبار سال و مثل آن با آن باعتبار
سال آینده و بعض گفته اند که معنیش اینست که من کفیل زکوة او یم باز یادتے و من خواهم داد او را اید انگلیسید یا مهلت
داد او را دو سال از جهت حاجتے که او داشت تا بعد از انقضاے حاجت خواهد داد و اللہ اعلم **فصل** در زکوة فطر
ترمذے از عمرو بن شعیب عن ابیه عن جده آورده که حضرت رسالت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم منادے را فرستادی
تا در بازارها و محلها و کوچهاے مکه ندا کردے پوشیده نماند که وجوب صدقه فطر بعد از فرضیت رمضان ست کما تقدم
بعد از هجرت ست و آیه تا نازله دران در مدینه است بے خلاف پس فرستادن منادے در مکه چه معنے داشته باشد
یا باید مگر از مدینه بمکه منادیرا فرستاده باشند و چون فرضیت وے در سال دوم از هجرت ست آن نیز بعید ست
چه مکه آن زمان دار الحرب بود فرستادن شریعت در انجا چه غرض باشد مگر در سال فتح مکه یا عام حجة الوداع بود و
این نیز خلاف ظاهر ست مسلمانان خود پیش ازین آزاد انسته و بدان آموخته شده امد و نیز ظاهر در فرستادن
منادے که در امثال این واقع شده نزد نزول شریعت جدید ست مگر بجهت تعلیم جماعه که در روز فتح مسلمان شدند
و بقصد اشاعت و اظهار شرائع اسلام و شعائر آن در مکه بوده باشد و اللہ اعلم و بالجمله ندا کردند که الا ادانا دا آگاه باشید
ان صدقة الفطر واجبة بدرستی که صدقه فطر واجب ست علی کل مسلم بر هر مسلمانی ذکر او انثی مرد یا زن حر او عبد آزاد یا بنده
صغیر او کبیر خرد باشد یا بزرگ وجوب بر بنده و صغیر بمعنے وجوب بر سید و والد او ست و مراد بنده است که سراے
خدمت ست و آنکه برای تجارت بود صدقه فطر از وے واجب نبود نزد ما بر عکس زکوة که در عبید تجارت بود نزد ما
و مذهب ثوری و نخعی نیز همین ست زیرا که در عبید تجارت زکوة مال واجب ست و در یک نفس دو زکوة واجب نبود
و در وجوب صدقه فطر در مذهب حنفیه مالک نصاب فاضل از حاجت اصلیه شرط ست اگر چند نامے بنود لقوله صلے اللہ علیہ وسلم

گاه گفتی اللهم بارک فیه و فی اهله وگاه گفتی اللهم صل علیه و در صحیحین از عبد الله بن ابی اوفی آورده که بود آن حضرت صلی الله
علیه و آله وسلم وقتی که مے آورد او را قومے صدقه را میفرمود اللهم صل علی آل فلان پس آورد روزے پدر من صدقه خود را
فرمود اللهم صل علی آل ابی اوفی و در روایتی آمده که چون می آورد مرد صدقه خود را میفرمود اللهم صل علیه و اللهم صل علی عمرو بن العاص در بعض
احادیث واقع شده باین جهت است که صدقه آورد و آنحضرت صلی الله علیه و آله وسلم او را برین عادت کرده خود این دعا کرد و آن حضرت صلی الله
علیه و آله وسلم راضی بود ازوی درین باب یعنی صدقه آوردن که بر وجه مرغوب مے آورد و آنحضرت صلی الله علیه و آله وسلم متصدق را منع کردی که
صدقه خود را باز خرد و بخاری و مسلم از عمر بن الخطاب آورده اند که سوار کردم بر اسپی در راه خدا یعنی تصدق کردم و دادم اسپی برای غازی از مجاهدان
که اسپ نداشت پس آن شخص ضائع کرد آن اسپ را و خوب نکرد سیاست او را و علف و نگاهداشت و آب دادن بجا گاه گذاشتن درین چیزها
که بخرم آن اسپ را ازوی بگمان آنکه ارزان خواهد فروخت و بپرسیدم از حضرت رسول صلی الله علیه و آله وسلم درین باب تا چه فرماید فرمود باز
مخر او را اگرچه بیکدرم هم دهد و عود مکن در صدقه خود و فرمود عود کننده در صدقه خود حکم سگ دارد که باز میخورد قی خود را و در
روایتی آمده که عائد در صدقه خود همچون عائد است در قی خود یعنے اگرچه بحسب ظاهر فتوای شرع این خریدن جائز بود چه آن صدقه
چون در ملک او در آمد حکم اجنبی دارد ولیکن بحکم خست و دنائت و خروج از مروت درست نباشد و این کراهت بر تقدیر
ملک اختیاری است چنانکه بیع و هبه اما اگر بمیراث رسد کراهت ندارد زیرا که وارث در ملک ارث اختیار ندارد چنانکه در حدیث
دیگر آمده از بریده که زنے نزد حضرت صلے الله علیه و آله وسلم آمد و عرض کرد یا رسول الله تصدق کرده بودم من بر مادر
خود جاریه را اکنون مادر مرده چه کار کنم آن جاریه را فرمود اجر و ثواب تو متصدقے ثابت شد و آن جاریه بتو باز میگردد
بمیراث یعنے این صورت از عود در صدقه بود و مکروه نباشد رواه مسلم و آن حضرت صلے الله علیه و آله وسلم شتران صدقه
را بدست مبارک خود داغ کردے و غالبا داغ بر گوش کردے بدانکه در داغ کردن حیوانات علما را اختلاف ست صحیح
آنست که اگر دران مصلحتے باشد مثل علامت نهادن و تمییز کردن تا مختلط نشود جائز ست و فعل آن حضرت صلے الله علیه
و آله وسلم در داغ کردن شتران صدقه حجت ست ولیکن آن نیز باید که بر روے نباشد که ازان نهی آمده و لهذا داغ نهادن
آن حضرت صلے الله علیه و آله وسلم بر شتران صدقه اکثر بر گوش بود و اگر بر ران گاو و شتر کنند نیز جائز ست کذا فی
کتب الفقه و در روایات آمده است که آن حضرت صلے الله علیه و آله وسلم حمارے را دید که بر روے او داغ کرده بودند
فرمود لعن الله الذی وسم و نیز در داغ کردن حمار مصلحتے ظاهر نیست و اما داغ کردن آدمے در بسیارے از احادیث نهی
ازان واقع شده که آن منافی توکل ست و نیز واقع شده که آن حضرت صلے الله علیه و آله وسلم بعضے از اصحاب را داغ کردن
فرمود و سر انجام ست که بیاید این مبحث در آخر کتاب انشاء الله تعالی و گاه از برائے مصالح اسلام قرض کردی بر مال
صدقات حواله کردے انچه مقرر شده است در فقه حنفیه آنست که مصارف زکوة آن جماعه اند که در کریمه + انما الصدقات
للفقراء و المساکین الایة + مذکور اند و صرف آن بمصالح دیگر مثل سد ثغور و کرے انهار و تجهیز جیش و امثال آن از مصالح
اسلام جائز نیست و محل این مصالح مال خراج و جزیه و امثال آنست پس مراد از مصالح اسلام که مصنف میگوید مواسات
فقراء و اعانت مدیونین و انفاق عمال و امثال آن بود که از صنفات مصارف زکوة ست یا مراد از صدقات غیر زکوة بود
از صدقات نافله و مانند آن با آنکه وقوع این حکم پیش از نزول آیت مصارف بود و الله اعلم و در حدیث ابی داؤد آمده
که مردے بحضرت رسول الله صلے الله علیه و آله وسلم آمد و گفت بده مرا از صدقه فرمود حق تعالی راضی نشده در صدقات نه بحکم

یافته میشود والله اعلم اما بقول یعنی تره ها و خربزها و خیار و فواکه مثل انار و سیب و امرود و مانند آن احادیث در
نا گرفتن زکوة ازان بطرق متعدده وارد شده بیهقی از علی آورده که لیس فی الخضراوات والبقول صدقة و دارقطنی
از عمر و انس آورده که لیس فی الخضراوات صدقة و ابن جریر از عبد الله آورده که نیست در بقل و توابل و زعفران و فاکه
تر و خشک زکوة و در تفاح و کمثری بخصوص نیز حدیث آمده که زکوة نیست و مذهب صاحبیه نیز همین ست که انچه ثمره
باقیه ندارد و در وے صدقه زکوة که مراد بوے در انجا عشر است واجب نبود و از محیط نقل کرده اند که مراد به بقا صلاحیت
اوخارست تا سال تمام یا زیاده چنانکه جوب و خرما و انگور و در خرما و انگور اگر نخسته اوسق برسد واجب بود و دران و در
کمتر ازان نه و احادیث درین باب نیز آمده نزد امام ابوحنیفه در هر چه از زمین برآید قلیل یا کثیر خواه دیرماند یا عشر
واجب بود از جهت قول پیغمبر علیه السلام که فرمود چیزے که بیرون آرد آن را زمین در وے عشر ست و این مطلق ست
شامل قلیل و کثیر و قصب و حطب و حشیش نزد ایشان نیز مستثنے ست و قد ذکرنی محله و قول مصنف که گفت و فرق نمیکند
میان تر و خشک متعلق ست بهر دو قسم یعنی فواکه و بقول که در وے زکوة نیست و برطب انگور که در وی هست و اما عسل
نزد شافعی زکوتے در وے نیست و بیهقی از علی آورده که لیس فی العسل زکوة و نزد امام ابوحنیفه در وے عشر ست اگر
در زمین عشرے بود کم باشد یا بیش و نصابی معین در وے معتبر نیست چنانکه در خارج ارض از خضراوات و فواکه و حدیث
ما اخرجته الارض فیه العشر که مذکور شد حجت ایشان ست و نزد ابی یوسف در روایتی معتبر ست در وے قیمت و در روایتے
ده قریه و ترندے از ابن عمر آورده در هر ده رق از عسل یک ق ست و در روایتی در ده قریه یک قربه و لیکن گفته اند
که در سند احادیث سخن ست و صحیح نشده از حضرت پیغمبر صلے الله علیه وآله وسلم درین باب چیزے انتهی و اما عسلے که
از کوه برآید در وے نیز عشر ست نزد امام و نزد ابو یوسف چیزے نیست و از جامع صغیر نقل کرده اند که انچه پیدا شود
در جبال و بریه دار ض موات از عسل و فواکه اگر گردنیارد او را امام پس آن حکم صید دارد که مباح ست بر هر که یابد و اگر
گرد آرد در وے عشر ست و نزد ابی یوسف و حسن هنوز باقی ست بر اباحت انتهی و این موافق ست بآنکه در جامع الاصول
از ابو داؤد و نسائی از حدیث عمرو بن شعیب عن ابیه عن جده آورده که آورد هلال که یکے از بنی متعان بود عشور نحل را که مراو
بود بحضرت رسالت صلے الله علیه وآله وسلم درخواست کرد که گرد آرد وادے را که او داشت پس گرد آورد رسول خدا برای
وی آن وادے را و چون عهد ولایت بعمر بن الخطاب رسید سفیان بن وهب که عامل او بود در باب زکوة عسل بجناب
وی بنوشت و پرسید ازان پس بنوشت عمر اگر ادا کند چیزیرا که ادا میکرد بحضرت صلے الله علیه وآله وسلم از عشور نحل گرد آر
برای وے وادی اورا والا آنها مگسان بارانند میخورد او را هر که میخواهد و معنے گرد آوردن وادی آنست که آن مگسان را
نگذارند که پریشان گردند و در وادے مختلف روند که موجب انتقاص عسل ست و چون گرد کرده شد برای ایشان وادے
معین اقامت میکنند در وے بفراغ خاطر و میچرند و عسل میدهند بیشتر ازانکه بر تقدیر پریشان گشتن دهند و بیشتر
مے شود و منفعت اصحاب آن پس واجب میگردد در وے عشر یا مراد از گرد آوردن وادے آنکه عسل و برا محافظت
نمایند و مردم بیگانه را نگذارند که بدان تعرض کنند و مخصوص گردد به قومے خاص و واجب گردد بر ایشان عشر گذا نے
شرح جامع الاصول و هر گاه که کسے زکوة بحضرت رسالت صلے الله علیه وآله وسلم آوردے وے را دعا کردے بحکم نص
قرآن که فرموده وصل علیهم + و مراد بصلوة معنے دعاست و اگر هم بلفظ صلوة بود انسب و اوفق باشد بلفظ منصوص و لهذا

دران زکوة و مخیر ست صاحب آن بر سر هر اسپ دینارے بدہد یا قیمت کند و در هر دویست درهم پنج درهم دہد بدلیل آنکه
در حدیث دار قطنی و بیهقی از جابر آمده که نے الخیل السائمة فی کل فرس دینار و در هدایه این حدیث را چنین روایت
کرده نے فی کل فرس سائمة دینار او عشرة دراهم و در شرح هدایه گفته که رواه جعفر بن محمد عن ابیه عن جابر و هم در هدایه تاویل
آن احادیث که در وے نفی وعفو زکوة از اسپان واقع شده آن گروه که مراد بآن اسپان غازیان ست که سر چند بیرون
بچرند زکوة دران واجب نبود و همچنین منقول ست از زید بن ثابت و در وقتے که مروان بن عبد الملک مشاورت کرد
با صحابه در زکوة اسپ که چه میفرمایید پس روایت کرد ابو هریره که پیغمبر فرمود صلے الله علیه و آله وسلم نیست بر مسلم در اسپ وی
و بنده وی صدقه پس مروان از زید بن ثابت پرسید یا ابا سعید تو چگونی ابو هریره گفت عجب از مروان که من حدیث از
پیغمبر صلے الله علیه و آله وسلم روایت میکنم باز میگوید تو چه گوئی یا ابا سعید پس زید بن ثابت گفت صدق رسول الله صلی الله
علیه و آله وسلم مراد بدان فرس غاریست و نبود در زمان نبوت فرسے مگر برای غزا کذا فی الهدایه و شروحه و هم در هدایه میگوید
که تخییر میان دینار و تقویم ماثورست از عمرؓ و مرویست که ابو عبیدة بن الجراح امیر شام بود اهل شام بروے عرض کردند که
اسپان ما بسیار شدند و زکوة آنها بما واجب چیست ابو عبیده ابا آورد از جواب ایشان باز سوال کردند پس بنوشت
به امیر المومنین عمرؓ پس در جواب وے بنوشت که مخیر گردان ارباب آنها را اگر خواهند ادا کنند از هر اسپے
دینارے و اگر خواهند قیمت کنند و بدهند در هر دویست درهم پنج درهم و جابرؓ همان یک شق را روایت
کرده که اخذ دینارست کذا فی شرح الآثار اما در جامع الاصول از موطا مے آرد که اهل شام گفتند به ابی عبیدة بن الجراح که
بگیر از اسپان و بردهاے ما صدقه پس وی ابا آورد ازان پس تر بنوشت بعمرؓ بن الخطاب وی نیز ابا آورد پس ایشان باز
با بی عبیده درین باب گفتند وی باز بنوشت بعمرؓ پس بنوشت وی رضی الله عنه اگر ایشان دوست میدارند صدقه را در اسپان
بگیر از ایشان و رد کن هم بر ایشان و پرورش کن بردهاے ایشان را امام مالک میگوید یعنی رد کن بر ایشان یعنی بده
بفقراے ایشان که مصارف صدقات اند و سیوطی در جمع الجوامع از عمرؓ آورده که گفت با اهل مدینه خیر و بهبود بنود
در مالی که زکوة داده نشود در وے پس در اسپان عربی وه در هم ساخت و در اسپ ترکی هشت رواه ابن جریر و زکوة
در اسپان که نزد امام ابو حنیفه است بر تقدیریست که نر و ماده مختلط باشند نسلی از ایشان پیدا میشده باشد اما اگر
تنها ذکور بود یا اناث تنها واجب نشود از جهت عدم تناسل و نمار و در روایتی از اناث تنها بدهند که تناسل دران
بالفعل مستعار ممکن ست پس معلوم شد که در اسپان تجارت زکوة ست باتفاق و در اسپان غازیان که برای سواری ست
نیست و در غیر آن اگر سائم باشد نزد امام ابو حنیفه هست و نزد غیر ایشان نیست و اما استر و در از گوش باتفاق در آنها
زکوة نیست اگر نه برای تجارت باشند دار قطنی از حدیث امیر المومنین علیؓ آورده که در جبهه صدقه نیست و تفسیر جبهه باثوب
دا ستر و برده کرده اند و مسلم از ابی هریره آورده که گفتند یا رسول الله زکوة در حمر چیست فرمود که فرد نیامده است
بر من در حمر چیزے مگر این آیت مفردة جامعة فمن یعمل مثقال ذرة خیرا یره و من یعمل مثقال ذرة شرا یره یعنی
در خصوص حمر چیزے از وحے نیامده جز آنکه این آیت جامع و شامل تمامه خیرات و مبرات ست که صدقه و زکوة نیز
فرد آن ست اگر یکے خیرے بکند و چیزے دران بدهد لابد ثواب آن را دریابد مقصود نفی وجوب قدرے معین ست
از زکوة دران و در هدایه این حدیث عدم نزول چیزے در حمیر و بغال هر دو آورده و اما در کتب احادیث نسبت بحمر خاصه

اموال گران نیاید واز ان زیادہ ضرر بایشان لاحق نگردد چنانکہ از سے گاو گوسالہ یکسالہ واز چہل گوسفند گوسفندے
کذلک واز نقود چہل یک واز غلات وثمار عشر زکوۃ ہم از جنس نصاب واجب بود اما چون در بعض اموال نصاب احتمال
آن نداشت کہ مواسات فقرا در جنس وے بود بجہت آنکہ دادن آن بر صاحب مال گران آید و ضرر بوی لاحق گردد
چنانکہ در شتر چہ یک شتر از پنج شتر دادن گرانی دارد ازین جہت رعایت عدالت اقتضاے آن کرد کہ یک گوسفند
در ہر پنج شتر تعیین فرمود تا بیست کہ در وے چہار گوسفند فرمود اما چون عدد شتران بہ بیست و پنج برسد احتمال آن باشد
کہ از جنس آن بدہد وگران نیاید لاجرم مخیر باشد میان پنج گوسفند و یک شتر خواہ پنج گوسفند کہ پس ہر پنج شتر گوسفندی
افتد وخواہ یک شتر یکسالہ تمام کہ در قیمت نزدیک بہ پنج گوسفند ست بدہد واین تخییر در مذہب حنفیہ نیست در مذہب ایشان
ہمان یک شتر ست و در کتاب صدیق رضی اللہ عنہ روایت کردہ کہ اصل ست در باب صدقات چنانچہ در صحیح بخاری آوردہ نیز در بیست و
پنج شتر یک شتر ست کہ آنرا بنت مخاض گویند واین تخییر کہ مصنف ذکر کردہ نیست و ہر کرا بدانستی کہ اہل و مستحق زکوۃ ست
یعنی فقیر ست یا قسمی دیگر از ان اقسام کہ مصارف زکوۃ اند زکوۃ بدادی واگر کسی زکوۃ طلبد اگر حال وی در اہلیت و استحقاق آن
بالفعل معلوم نبودی نظر بظاہر حال او اعتماد بر صدق قول وی نمودہ وی را زکوۃ بدادی اما بعد از انکہ غنای او عدم اہلیت وی معلوم شدے
و یرا خبر کردی کہ تو نگران را در زکوۃ حظ و نصیبی نیست شرعاً و تواناییان را کہ بر اکتساب توانائی دارند مرۃ و بأوجو آن اگر ظن غالب آن بود
کہ فقیر و مستحق ست اعادۂ زکاۃ واجب نبود و عادت آن بود کہ زکاۃ را در شہر ہا و دیہ ہا کہ عمال بستدندی ہم در ان موضع بحکم آن حضرت
صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم بر فقراے آنجا صرف کردندے بجہت قرب و توقع فقرا تا حرمان ازان موجب آزار و انکسار
خواطر ایشان نگردد و نیز در حدیث معاذ بن جبل کہ او را بیمن فرستادہ بودند آمدہ کہ از اغنیاے ایشان بگیر و بر فقراے
ایشان رد کن واگر چیزے بعد از دادن اہل موضع فاضل شدے بحضرت رسالت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم آوردندی
و آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم بر فقراے مدینہ صرف کردے در مذہب امام ابو حنیفہ نیز نقل زکوۃ از شہر بشہری
مکروہ است مگر آنکہ نقل کند بقرابت خود یا فقراے موضع دیگر کہ محتاج تر و مستحق تر باشند برین تقدیر نقل زکوۃ بسوے
آنہا جائز بلکہ مستحب ست و از عادات نبوی صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم نبود کہ از اسپ و برده و استر و در از گوش و بقول و خضر و
و خیار و عسل و فواکہ در کیل نمی آید و ذخیرہ کردن را نمی شاید زکوۃ بستاند مگر رطب و انگور کہ از ان زکوۃ مے ستدند و فرق
نمیکرد میان تر و خشک اما اسپ و برده در جامع الاصول از کتب ستہ از ابی ہریرہ رضی اللہ عنہ آوردہ کہ فرمود رسول خدا صلی اللہ
علیہ وآلہ وسلم نیست بر مسلم صدقہ در عبد وے و نہ در فرس وے و در صحیحین آمدہ نیست در عبد صدقہ مگر صدقہ فطر و در
سنن ابو داؤد آمدہ نیست در اسپ و برده زکوۃ مگر آنکہ در برده زکوۃ فطر ہست و در حدیث دیگر نیز آمدہ کہ حق تعالے
درگذشت از صدقہ اسپ و برده رواہ ابن عدے و ابن عساکر عن جابر و امام احمد در مسند خود از علی و طبرانے
در اوسط از ابن عباس آوردہ کہ فرمود آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم تحقیق عفو کردم شما را از صدقہ اسپ و برده
و مراد اسپ و برده است کہ برای غیر تجارت بود اما اگر برای تجارت بود منظور در وے مال ست و واجب ست
در وے زکوۃ نظر بقیمت وے ہمچنین واجب ست زکوۃ در ہر مال کہ برای تجارت بود ہر چہ باشد و در حدیث ابی داؤد
آمدہ کہ بود در رسول خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم کہ امر میکرد ما را کہ بر آریم صدقہ را از ہر چہ مہیا ساختہ ایم و برای بیع
خرند و امام ابو حنیفہ و زفر اگر اسپان بیرون میچریدہ باشند و در خانہ علوفہ نخورند اگر چہ برای تجارت نباشند واجب ست

داخل آنست و بالجمله مصلحت هر دو جانب بالقصی الغایة نگاه داشتی چنانچه عادت شریف وے بود در رعایت نهایت
عدالت و توسط در ادای حقوق و احکام و وجوه و احکامے که بعد ازین مذکور گردد و همه تفصیل و برهان آنهمینی ست و از
رعایت حکمت و عدالت اوست صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم کہ زکوة را در چهار صنف مال کہ دوران و وجود آن میان خلق بیشتر
و احتیاج کسان بآن فراوان تر ست واجب کرد تا دادن آن بآسانی میسر بود و گرفتن آن بیشتر موجب دفع حاجت گردد
یک صنف زرع و ثمار چنانکہ حبوب و خرما و انگور و مانند آن کہ مثل بقول خضراوات کہ در اندک زمانی تباه گردد و دوم صنف
بهیمة الانعام از شتر و گاو و گوسفند بشرائطی و تفاصیلے کہ در فقه مذکور ست سوم صنف زر و سیم کہ قوام معاش عالمیان
باعتبار تقویم اشیا بدانست چهارم صنف اموال تجارت از هر صنف کہ باشد مثل ظروف و فروش و سائر اقمشه و امتعه
و در جمیع اصناف اموال در هر سال یکبار فرمود و در زرع و ثمار در گاه حصاد و دروکردن و کمال آنکه وقت حاصل شدن
غله است فرمود و این نیز غایت عدل ست هم در رعایت اصحاب اموال کہ بعد از گذشتن سال و حصول صنفت مال و
نمای آن باختلاف نرخ و قیمت کہ تبدیل و تغیر آن در سال متیقن ست و وقت حصول غله و ثمار بحصاد و کمال آن واجب
گردانید و هم در رعایت جانب فقرا تا مبادا ابتا خیر از سال و از وقت حصاد باداے زکوة تاخیر و اهمال راه یابد و متعسر
گردد و نیز از رعایت عدالت ست کہ بحسب سعی شخص صاحب مال در تحصیل مال و سهولت و مشقت وی در تحصیل آن
در مقدار واجب زکوة تفاوت بیان فرمود لاجرم پنج را یکی واجب کرده در مالی کہ بے مشقت و تکلف از غیب بدست آید
همچون گنجے کہ بیابد از کان یا دفینه و چون بے مشقت بدست آمده امدن سال و گذشتن آن را چنانکہ در اموال
تجارت اعتبار کرد دران اعتبار نکرد بلکه در حال کہ بیابد بروے واجب شود کہ اخراج خمس یعنی پنجم غلبه بمعنے پنج یک کند
و آنچه از اموال در تحصیل آن مشقتے و کلفتے بقدر لابد ست نه زیاده مشقت و کلفت همه آن یعنے ده را یکے واجب کرد
چنانکه در زرع و ثمار کہ بآب باران حاصل شود و نیمه آن یعنے بیست را یکی واجب کرد در انچه بزیادت تکلفے محتاج بود
از دولابے کہ بآن از حوضها و جویها آب بکشند یا از چاهے کہ بگاو و شتر و خر کشیده آب دهند یا خریدن آبے
یا مانند آن سیراب گردانند و نیمه آن کہ بیست را یکی ست واجب کرد دران چه محتاج ست بعمل و تعب دائم از ارتکاب
مشقت اسفار و رکوب بحار و در رفتن ببلاد و اکناف عالم کہ رنج آرد و ترقب و انتظار قیم و اسعار و امثال آن و دیگر
از رعایت عدالت آنست کہ در هر نوعے از مال بحسب مصلحت حال و حکمتی کہ جز علم شارع بدان نرسد نصابے تعیین فرمود
و نصاب در لغت بمعنی اصل و مرجع آید و نصاب هر چیز آن بود کہ چون آن چیز بدان برسد تمام شود و اثرے خاص
و حکمی مخصوص بران مترتب گردد و نصاب زکوة قدرے از مال بود کہ چون بدان برسد زکوة واجب گردد و در شرع
شریف در هر صنفے از مال نصابی تعیین یافته چنانکه در نقره دویست درم کہ مبلغ آن بحساب دیار ما پنجاه و دو تولچه است
و در زر بیست مثقال کہ بوزن این دیار هفت و نیم تولچه بود و در غلات و ثمار شش صد من شرعی ست کہ پنج شتر وار از
شتران عرب باشد در حدیث و فقه در زرع و ثمار خمسة اوسق گفته اند غالبا خمسة اوسق بهمین مقدار میرسد کہ مصنف
گفته است واللہ اعلم و نصاب در گوسفند چهل و در گاو سے و در شتر پنج ست و در کمتر ازین نصاب هیچ چیزے واجب نبود و اصل
در باب تعیین مقدار نصاب در زکوة کتاب رسول اللہ است صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم و عمل خلفاے راشدین بعد از وے
بآن کتاب و اجماع امت بران بعد ازان بدانکه اگر نصاب احتمال آن داشته باشد کہ زکوة از جنس آن بود و دادن آن اصحاب

رکعت دیگر را و در مختار احمد امام تشهد خوانده توقف میکند تا این طائفه رکعت دیگر را برای خود تمام میکنند پس سلام میدهد با ایشان و در حدیث نیز همچنین ست و نزد امام شافعی اگر دشمن در جهت قبله است همچنین ست که مصنف ذکر کرد و لیکن ایشان میگویند که برابر ست که اول صف اول به سجده رود و با امام و صف ثانی ایستاده باشد یا علی العکس و اگر در جهت قبله نبود بگذارد و امام با هر دو فرقه مکرر و تکرار فرض نزد شافعی جائز ست و در غیر صورت خوف نیز اگرچه انچه از فرض واقع میشود همان اولی ست و لیکن در هر دو بار نیت فرض میکند پس در رکعت ثانیه واقع میشود مر قوم را از فرض و آن حضرت را صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم از سنت و اقتدا ے مفترض بمتنفل نیز نزد ایشان در صورت تکرار جائز ست و چون محل اختلاف علما ست گفته اند که اولی آنست که بگذارد با هر فرقه یک رکعت کذا فی الحاوی و شرح و مصنف میگوید که بعضے از علمای حدیث این نماز را بپانزده وجه روایت کرده اند و اکثر آن در جامع الاصول مذکور ست اما اصح وجوه این بود که بیان کردیم و باللہ التوفیق این وجه و بعض وجوه دیگر در صحاح مذکور اند و بصحت رسیده اند یارب مگر اصحیت اینها نزد مصنف و جماعه که مر ے اتباع و تقلید آنها میکنند به ثبوت رسیده باشد و اللہ اعلم تمام شد ابواب صلوٰة بحمد اللہ و توفیقه و عجب از مصنف که بیان صلوٰة کسوف نکرد و عمل نبوے را درین باب تصحیح نه نمود چنانچه عادت اوست درین کتاب با آنکه آن بابی مقررست از ابواب صلوٰة و در وے اختلاف ست میان ائمه فقه که بیک رکوع بود یا دو و همچنین صلوٰة خسوف یارب مگر از ان نسیان شد یا از نسخه اصل افتاده و دیگر نسخها بران متفرع شده و اللہ اعلم **فصل** در زکوٰة و صدقات زکوٰة در لغت نما و افزونی و طهارت و پاکی ست زکا الزرع اذا نما و قال اللہ تعالے و تزکیهم ای تطهرهم و در شرع ادا ے حق واجب در نصاب حولی که زیاده بر قدر حاجت بود و گاهے اطلاق بر نفس مال واجب نیز کنند که موجب نمای مال و طیب و طهارت وے و نمای اجر صاحب مال و طهارت وی از ذنوب ست و نیز گفته اند که وی تزکیهٔ صاحب میکند و شهادت سید به بصحت ایمان وی و وجه تسمیه بصدقه از جهت آنست که وی دلیل ست بر صدق صاحب وے در دعوے صحت ایمان ظاهراً و باطناً و بدانکه در وجوب زکوٰة اختلاف ست که پیش از هجرتست یا بعد از وی ابن خزیمه در صحیح خود دعوے کرده که پیش از هجرتست و احتجاج کرده بحدیثے که از ام سلمه در قصهٔ هجرت حبشه آورده که جعفر بن ابی طالب گفت مر نجاشے را که آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم امر میکند ما را بصلوٰة و زکوٰة و صیام و هجرت حبشه بیشک پیش از هجرت ست و صحیح آنست که وجوب زکوٰة بعد از هجرت ست در سنه ثانیه و باین قول جزم کرده ابن اثیر و لیکن بعض گفته اند که پیش از فرضیت رمضان ست و تحقیق آنست که بعد از رمضان بود بدلیل حدیثے که نزد احمد و نسائی و ابن ماجه و ابن خزیمه و حاکم ثابت و صحیح ست از حدیث قیس بن سعد بن عباده که گفت امر کرد ما را رسول خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم بصدقهٔ فطر پیش از نزول زکوٰة پس چون نازل شد فریضه زکوٰة پس نه امر کرد ما را بصدقهٔ فطر و نه نهی کرد از ان و ما میکنیم آن را و این دلالت دارد بر تاخر او از رمضان عادت حضرت نبوے صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم در زکوٰة و صدقات دیگر چنانچه عشر و مانند آن مراعات فقرا بود چنانچه وصیت کردے و ترغیب نمودے در رسانیدن آن بایشان بدیانت و امانت و رغبت بے محنت و مشقت و من و اذے و ایجاب انثی در ابل که منفعت انثی در وے بیشتر از ذکور بود نیز از ین باب ست و مانند آن مراعات اصحاب اموال تا عمال بر ایشان ظلم و تعدے و تجاوز از حد نکنند و از اموال جید انتخاب ننمایند و زیاده بر قدر فرض از هدایا و ضیافات نستانند و شرط نماید و حوالان حول و امور دیگر که ناظر ولیه در رفق ست

باہر طائفہ سلام جدا باز دادے چنانچہ ہم در رواستے از نسائی از جابرؓ آمدہ کہ گذارد آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم
بطائفہ از اصحاب خود دو رکعت وسلام داد و پشت گذارد و با طائفہ دیگر دو رکعت وسلام داد و درین صورت نیز آن حضرت
صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم چہار رکعت گذاردہ بودے و ایشان دو رکعت و گاہ باہر طائفہ یک رکعت گذاردے و انطائفہ
بعد از یک رکعت از نماز بیرون مے شدندے و آن طائفہ دیگر بیامدندے و یک رکعت بگذاردندے و با پیغمبر صلی اللہ
علیہ وآلہ وسلم از نماز بیرون شدندے چنانکہ ہر گروہے یک رکعت گذاردہ بودے و پیغمبر صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم
دو رکعت این روایات را ابو داؤد و نسائی از حذیفہ آوردہ و تصریح کردہ کہ ہیچ گروہے قضا نکردندے رکعتی دیگر
را بود او دگفتہ کہ بعضے روایت کردہ اند کہ قضا کردند کذا فی جامع الاصول و وجہی دیگر کہ در جامع الاصول از بخاری
و مسلم از سہیل بن ابی حثمہ آوردہ کہ طائفہ صف بستند با حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم و طائفہ ایستادند در مواجہہ
دشمن پس گذارد آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم با طائفہ کہ با او بودند یک رکعت و ایستادہ ماندہ و تمام کردند
ایشان رکعت دیگر را برای خود پس برگشتند و رفتند در مواجہہ دشمن باز طائفہ دیگر آمدند پس گذارد آن حضرت
صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم با ایشان رکعتی را کہ باقی ماندہ بود از نماز وے و نشستہ ماند تا آنکہ تمام کردند رکعتی را برائے
خود و تنہا پس سلام داد آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم با ایشان در ہیئت صورت ہر گروہے را یک رکعت شد
و حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم یک رکعت تنہا اما ہم در وقت صلوٰۃ حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم نہ قضای رکعت
باقیہ بعد از تمامی نماز حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم و ظاہر کلام مصنف درین سہ وجہ اخیر کہ ذکر کرد آنست کہ عام ست خوف
از انکہ دشمن برابر قبلہ بودے یا نہ و در الفاظ احادیث نیز مطلق آمدہ و مقید بہیچ یکے ازین دو صورت نہ دیگر بہ انکہ کلام
مصنف در جمیع این وجوہ کہ ذکر کرد ظاہر در انست کہ مختار نزد وے تخصیص نماز خوف ست بحالت سفر چنانکہ مذہب
امام مالک ست پس گذاردن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم چہار رکعت را بایجہت جواز آنست چہ قصر رخصت ست چنانچہ
مختار بعض ائمہ است و اگرچہ صحیح آنست کہ آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم ہرگز در سفر چہار رکعت نگذاردہ ولیکن این
از خصائص صلوٰۃ حالت خوف باشد تا ہر طائفہ نماز را عقب آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم تمام بگذارند یا بجہت جواز
تکرار ادای نماز چنانچہ شافعی بآن قائل ست و لہذا در بعض عبارات شافعیہ واقع ست کہ میباشد قوم را دو و آنحضرت
صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم را چہار و در مغرب بشش و احتمال دارد کہ در ہیئت صورت این نماز در حضر بودہ باشد و بریں تقدیر
اقتصار قوم بر دو رکعت از خصائص حالت ضرورت خوف بود چنانکہ گذاردن یک رکعت از قوم در وجہ اخیر و لیکن
در حدیث جابر آمدہ کہ آن در غزوۂ ذات الرقاع بود و اللہ اعلم و حق آنست کہ صلوٰۃ خوف از ان حضرت صلے اللہ علیہ
وآلہ وسلم در حالت سفر بود چنانچہ از احادیث ظاہر میشود و شنیدہ میگوید کہ صلوٰۃ خوف از ان حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم
در چہار موضع بود ذات الرقاع و بطن نخل و عسفان و ذی قرد و تجویز آن در حضر از فقہا بطریق قیاس ست و اللہ اعلم
و مصنف میگوید و این وجوہ ہمہ رواست از حیث ورود آنہا در احادیث صحیحہ و ثبوت فعل آن حضرت صلی اللہ
علیہ وآلہ وسلم بران و مذہب امام احمد ہمین ست چنانچہ قاعدۂ اوست در اتباع ماثور و اگرچہ بعضے از اہل وے
ترجیح وجہ اخیر کہ ما ذکر کردیم از حدیث بخاری و مسلم از سہیل بن ابی حثمہ کردہ اند و مختار امام مالک نیز ہمین وجہ ست
ولیکن میگوید کہ امام در رکعت دیگر کہ بطائفہ ثانیہ میگذارد تشہد میخواند و سلام میدہد و این طائفہ قضا میکنند

صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم باصحابہ گفت پس بگذارند نماز خوف را باین وجہ کہ مذکور شدہ و بود دشمن درمیان ما و قبلہ و گفت
جابر در آخر حدیث چنانچہ میگذارند امرائے شما و در حدیث ابی داؤد و نسائی از ابو عیاش زرقی نیز آمدہ کہ گفت بودیم ما با رسول خدا
صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم بعسفان و بود سر گروہ مشرکان خالد بن الولید پس گذاردیم نماز پیشین را و گفتند مشرکان لقد
یافتہ بودیم غفلتے از مسلمانان کاشکے حمایہ میکردیم بر ایشان در حالی کہ در نماز بودند پس نازل شد آیت قصر و چون حاضر شد
عصر ایستاد رسول خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم مستقبل قبلہ و مشرکان در پیش او بودند و صف بستند خلف رسول اللہ
صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم و صفے دیگر خلف این صف دیگر تمام این کیفیت کہ مصنف ذکر کرد آوردہ و ہمین وجہ بخاری
و نسائی از ابن عباس نیز آوردہ اند و این بر تقدیرے بود کہ دشمن برابر قبلہ بودے اما اگر دشمن برابر قبلہ نبودے
صحابہ را دو گروہ کردے یک گروہ برابر دشمن و در مواجہہ و بازاے وے بایستادی و یک گروہ یک رکعت نماز را با پیغمبر
صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم بگذاردندے پس بجاے آن گروہ شدندے کہ برابر دشمن ست و آن گروہ بیامدندے و
رکعت دوم را با پیغمبر صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم دریافتندے و پیغمبر صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم سلام باز دادے و ہر گروہ
یک رکعت را قضا کردندے بعد از سلام پیغمبر علیہ السلام این ہمان حدیث ابن عمر ست کہ در کتب ستہ باختلاف الفاظ
مرویست و مختار حنفیہ است چنانچہ گذشت و درین حدیث ذکر آنکہ این بر تقدیریست کہ دشمن برابر قبلہ نبودے نیست
چنانچہ در وجہ اول ذکر بودن وے برابر قبلہ مصرح ست مگر آنکہ گفتہ شود کہ لفظ بازاے عدو یا در مواجہہ وے کہ
درین حدیث واقع ست دلالت دارد بر انچہ در صورتے کہ دشمن در جانب قبلہ بہت ہمہ مواجہہ و مقابل عدو ایستادہ اند
کما لا یخفی و در بعض اوقات آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم دو رکعت را با یک گروہ میگذارد و یک گروہ را مقابل عدو
برای محافظت ایستادہ میکرد و با مومنان سلام میدادند و از نماز بیرون مے آمدند و پیغمبر صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم
در تشہد توقف میکرد و سلام نمیداد تا گروہ دوم کہ مقابل عدو ایستادہ بودند مے آمدند و با ایشان دو رکعت دیگر
میگذارد و این گروہ اخیر و آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم باتفاق سلام میدادند چنانچہ پیغمبر صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم
چہار رکعت گذاردہ بودے و ایشان دو رکعت اینوجہ در جامع الاصول از حدیث بخاری از جابر آوردہ کہ بودیم
ما با رسول خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم بذات رقاع و افتادیم نیم روزے در جنگلی پر درخت پس افتاد ہر کدام از ما
زیر درختے و بود در ان میان درختے کہ سایۂ خوب داشت پس گذاشتیم ما آن درخت را برای آن حضرت صلی اللہ
علیہ وآلہ وسلم پس آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم در زیر آن درخت بخواب رفت و شمشیر خود را بشاخ آن درخت
بیاویخت ناگاہ یکے از مشرکان آمد و شمشیر آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم را از شاخ برآورد و بر کشید آن حضرت
صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم بیدار گشت و شمشیر را از دست وی بگرفت و او را بر اند و ہیچ نگفت چون وقت نماز در آمد بگذارد
بطائفہ دو رکعت پس تر رفتند این طائفہ و بگذارد با طائفہ دیگر دو رکعت دیگر پس حاصل شد آن حضرت صلے اللہ علیہ
وآلہ وسلم را چہار رکعت و مر قوم را دو رکعت و در روایتے از نسائی نیز از جابر آوردہ باین لفظ کہ گذارد رسول خدا صلے اللہ
علیہ وآلہ وسلم با صحاب خود صلوۃ الخوف پس بگذارد با وے طائفہ طائفہ دیگر روے ایشان بجانب دشمن بود
پس بگذارد با آن طائفہ دو رکعت پس تر بایستادند بجاے آن طائفہ دیگر و آمدند آن طائفہ دیگر پس بگذارد با ایشان
دو رکعت پس تر سلام داد و ہر کدام از ہر طائفہ دو رکعت مستقل گذارے و سلام باز دادے معنے استقلال ہمین ست کہ

واللہ اعلم و نزد امام مالک مخصوص بسفر ست و وجوہ دیگر نیز در کتب احادیث بعد و طرق و روایات صحیحہ مذکور ست و چون غرض عمل بتفصیل آن چندان متعلق بنود چہ وجود نماز خوف درین آخر زمان بغایت نادر خواہد بود بر انچہ مصنف ذکر کرد اقتصار افتاد و گذردن نماز خوف باین وجوہ بر تقدیر ے ست کہ مجال اقامت باین نہج صورت بندد و اگر خوف زیادہ بود و مجال تنگ گردد بگذارند بہر وجہ کہ توانند پیادہ و سوار بر کوع و سجود یا بایما و اشارت و در بعض طرق حدیث ابن عمر کہ مذکور شد تصریح باین معنی واقع شدہ چون در حالت قتال وقت نماز شدی اشارت میکند کہ مشروعیت نماز خوف بر تقدیر ے ست کہ صفہا راست کردہ و متہی قتال شدہ باشند چنانچہ سیاق احادیث مصرح ست بدان نہ بمجرد خوف و احتمال وجود قتال مگر آنکہ بظن غالب حضور عدو بغتہ در یختن وے بر لشکر اسلام معاذ اللہ مترقب و متوقع بود و دشمن برابر قبلہ بود ے پیغمبر صلے اللہ علیہ و آلہ وسلم پیش شدے و صحابہ در عقب آن حضرت صلے اللہ علیہ و آلہ وسلم دو صف کشیدندی پیش و پس و در نماز شروع کردندے و آن حضرت صلے اللہ علیہ و آلہ وسلم و صحابہ ہمہ باتفاق تکبیرۂ احرام بر آوردندے و بعد از قیام بجملگی در رکوع شدندے و بجملگی سر از رکوع برداشتندے اما چون بعد ازین آن حضرت صلے اللہ علیہ و آلہ وسلم در سجود شدے برابر وے صف اول در سجود شدے و صف باز پسین برابر دشمن بایستادے یعنی ہمچنانکہ سر از رکوع برداشتہ بود ہمچنانکہ ایستادہ ماندے و برابر حضرت صلے اللہ علیہ و آلہ وسلم بسجود نرفتے تا چون پیغمبر صلے اللہ علیہ و آلہ وسلم با صف اول از رکعت اولی فارغ شدے و ہر دو سجدہ کردے و بر رکعت دوم بر خاستے آنگاہ صف باز پسین ہمانجا کہ ایستادہ بود ند در سجود شدندی و ہر دو سجدہ کردندی و بجای اہل صف اول آمدندی و اہل صف اول بجای اہل صف باز پسین فرتندی پس آن حضرت صلی اللہ علیہ و آلہ وسلم رکعت دوم میگذارد و وے صحابہ ہر دو صف بجملگی در رکوع رفتندی و بجملگی از رکوع سر برداشتندی چنانچہ در رکعت اولی بود و چون بسجود شدن صف پیشین کہ در رکعت اولی پسین بود درین رکعت پیش آمدی با وی بسجود رفتی و صف پسین کہ در رکعت اولی پیشین بود درین رکعت پسین شدے چنانچہ سر از رکوع برداشتہ بود ہمچنان در مقابل عدو ایستادہ ماندی و این تقدیم و تاخیر و تغییر مکان در اصطفاف برای آن فرمودے تا فضیلت صف اول ہر دو طائفہ را حاصل شدے و اہل صف دوم کہ اہل صف باز پسین اند دو سجدۂ رکعت دوم را با پیغمبر صلے اللہ علیہ و آلہ وسلم در یافتندے چنانکہ اہل صف اول دو سجدۂ رکعت اول با وے در یافتند پس در فضیلت صف اول و فضیلت سجود برابر حضرت صلے اللہ علیہ و آلہ وسلم ہمہ مساوی باشند و این غایت عدل ست از ان حضرت صلے اللہ علیہ و آلہ وسلم و غایت محبت و حرص بر دریافت شرف متابعت و موافقت وے از صحابہ و چون آن حضرت صلے اللہ علیہ و آلہ وسلم بعد از فراغ از دو سجدہ باین صف در تشہد بہ نشستی صف موخر کہ در رکعت اولی مقدم بود ند سجدہ کردندے و در تشہد بوی ملحق شدندے و مجموع صفین باتفاق با حضرت رسالت صلے اللہ علیہ و آلہ وسلم سلام باز دادندے و درین صورت ہم مقابلت عدو و احتراس بودے و ہم در تمام نماز برابر حضرت صلے اللہ علیہ و آلہ وسلم بودندے مگر در سجدہ در یک رکعت کہ تنہا کردندے و این حدیث مسلم ست کہ از جابر آورده و در نماز عصر بود و جابر میگوید کہ غزا کردیم برابر رسول اللہ صلی اللہ علیہ و آلہ وسلم قومے را از جہینہ پس قتال کردند با ما قتال پس سخت و چون گذاردیم ما نماز ظہر را مشرکان با یکدیگر گفتند کہ اگر ہم در نماز یکبارگے بر ایشان می افتادیم پارہ پارہ میکردیم ایشان را و گفتند کہ نماز دیگر خواہد آمد کہ محبوب ترست نزد ایشان از اولی و در روایتی از او لاد و در روایتے از ابناء و اموال در وقت آن نماز خود را بر ایشان باید زد جبرئیل این خبر را بحضرت صلے اللہ علیہ و آلہ وسلم رسانید و حضرت

از ثلث مال برائے جماعۂ کنند کہ از راہ دور بیایند و مکث طویل کنند جائز ست بلکہ دیگران را از قرباے میت و ہمسایہاے
او میفرمودتا برای اہل میت طعام فرستند چہ ایشان را اشتغال بمصیبت کافی ست و فرصت طعام پختن و استعداد و تہیۂ آن
دشوار ست و آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم نزد نعی جعفر بن ابی طالب بمردم خانۂ خود فرمود بسازید برای آل جعفر طعامے
را زیرا کہ بپیش آمدہ است ایشان را چیزے کہ شاغل و مانع ست ازان و بعض گفتہ اند کہ در روز اول مکروہ نیست از جہت
شغل ایشان بتجہیز میت و در روز ثانی اگر فوجہ گران جمع اند مکروہ است زیرا کہ اعانت ست مر ایشان را بر اثم و عدوان و خلاف
ست در خوردن این طعام غیر اہل میت را و گفتہ اند آنہا را کہ مشغول اند بتجہیز میت جائز ست و این مسائل و احکام در کتب فقہ
بتفصیل توان یافت و اللہ اعلم **فصل** در بیان صلوۃ خوف، صلوۃ خوف ثابت ست بکتاب و سنت اما کتاب بقول
حق سبحانہ و تعالی، واذا کنت فیہم فاقمت لہم الصلوۃ فلتقم طائفۃ الآیۃ، و اما آیت سابقہ کہ، واذا ضربتم فی الارض فلیس علیکم
جناح ان تقصروا من الصلوۃ، اکثر بر انند کہ در قصر رباعی ست بدو رکعت و بعض او را بر صلوۃ خوف حمل کردہ اند کہ در وی نیز
قصر ست بترک بعض افعال و کیفیات چنانچہ در سفر قصر ست در عدد و کمیت و بعض عامۂ مر شامل ہر دو مراد داشتہ اند
و امام ابو یوسف بر و است و حسن بن زیاد از حنفیہ و مزنی از شافعیہ بر انند کہ این نماز مخصوص بزمان نبوت ست بجہت
احراز فضیلت نماز خلف رسول اللہ صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم و ظاہر مفہوم آیت کریمہ واذا کنت فیہم ہمین ست و مختار نزد جمہور
ائمہ جواز اوست بعد از زمان نبوت و اقامت صحابہ مثل علی مرتضے و ابی موسے اشعری و حذیفہ بن الیمان رضوان اللہ علیہم
اجمعین آنرا بعد از حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم دلیل آنست و ہر چہ آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم کردہ ما ہم کہ
اختصاص آن بحضرت وے صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم بنص ثابت نشود امت را اتباع آن لازم ست دعموم منطوق صلوا
کما رأیتمونی حجت ست بران و قید اذا کنت فیہم اتفاقی ست یا مراد گفت انت او من یقوم مقامک است چنانچہ در کریمہ
خذ من اموالہم صدقۃ، ثابت ست فتدبر دیگر بدانکہ گذاردن نماز خوف بر وجوہ متعددہ صحیح و ثابت شدہ و ہر یکے از ائمہ
وجہے ازان وجوہ اختیار کردہ اما امام ابو حنیفہ مختار نزد وے انیست کہ در کتب ستہ باجمعہا از ابن عمر رضی اللہ عنہ مروے شدہ است
کہ گفت غزا کردیم ہمراہ پیغمبر خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم بجانب نجد پس مواجہ شدیم دشمن را صف بستہ ایستادیم در مقابل ایشان
پس ایستاد رسول خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم تا نماز بگذارد و امامت کند برای ما پس ایستاد طائفہ با آن حضرت صلی اللہ
علیہ وآلہ وسلم و روے آور دطائفہ دیگر بہ دشمنان پس رکوع کرد رسول خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم بآن طائفہ کہ باوے
بودند و سجدہ کرد و سجدہ پستر برگشتند اینطائفہ بجاے آن طائفہ دیگر کہ نگذاردہ اند و بایستادند در مقابل دشمن پس آمدند
آن طائفہ و گذاردند آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم با نہا رکعت دیگر را و سلام داد پس بایستاد ہر یکے ازین دو طائفہ و بگذارد
برای خود رکعتی را یعنے آن رکعت را کہ با حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم نگذاردہ بود این ترجمہ لفظ بخاری ست و از بواقی
کتب ستہ نیز ہمچنین آمدہ باختلاف الفاظ و عبارات و گفتہ اند کہ این طریق اوفق ست بنص قرآن فتدبر و در روایت ابن
عمر تصریح بآنکہ کدام نماز بود واقع نشدہ و لیکن در سفر بود و گذاردن دو رکعت ازین جہت باشد و لیکن مذہب حنفی عامۂ مر ست
کہ در سفر باشد یا در حضر صلوۃ خوف جائز ست و لہذا گفتہ اند کہ در نماز ثنائی خواہ فجر باشد یا قصر سفر امام با ہر طائفہ یک یک
رکعت گذارد و در غیر ثنائی اگر رباعی ست با ہر طائفہ دو رکعت و در مغرب با طائفۂ اول دو رکعت و بدوم یک رکعت و مذہب
امام احمد و شافعی نیز ہمچنین ست از جہت عموم قول وی سبحانہ و اذا کنت فیہم کذا قالوا و توانند کہ اثبات آن در حضر بقیاس باشد

وفرمود بودم من کہ نہی میکردم شما را از زیارت قبور اکنون بکنید زیارت قبور را کہ آن باعث بے رغبتی در دنیا و یاد دہندہ است آخرت را و این مردان راست اما زنان را بعض گویند کہ باقی ست بر نہی سابق و ایشان را بیرون آمدن بزیارت مقابر جائز نیست الا بزیارت حضرت رسالت پناہ صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم و در احادیث لعنت وارد شدہ بر زنانی کہ بزیارت قبور برآیند و بعضے برانند کہ این منع و لعنت در اول بود و بعد از رخصت زنان نیز داخل اند و منع ایشان از جہت قلت صبر و کثرت جزع و فزع ایشان ست و در حدیث مسلم آمدہ است کہ آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم بزیارت مادر خود آمد و بگریست و دیگران را نیز بگریہ در آورد و فرمود طلب مغفرت مادر خود را اذن دادند و طلب زیارت کردم و ماذون شدم و فرمود کہ زیارت کنید قبور را کہ تذکر موت ست و گفتہ اند کہ حضرت حق سبحانہ و تعالی زندہ گردانید مادر و پدر آن حضرت صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم را پس ایمان آوردند بوے پس ازان بمیرانید و بعض این حدیث را تصحیح نمودہ اند و گفتہ کہ قصۂ زیارت و منع از استغفار پیش ازین بود و درین باب متاخرین علما منع کردہ اند از اطلاق کفر بر والدین آن حضرت صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم بلکہ جمیع آبای وے صلے اللہ علیہ وسلم تا آدم علیہ السلام در مشکوۃ از بیہقی مرسلا آوردہ کہ آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم فرمود ہر کہ زیارت والدین خود کند یا یکے ازان در ہر روز جمعہ آمرزیدہ شود و مرا و را نوشتہ شود او را بار و استغفار و تصدق برای ایشان نیز ہمین حکم دارد و فرمود چون گورستان را ببینید بگویید السلام علیکم اہل الدیار من المومنین والمسلمین وانا ان شاء اللہ بکم لاحقون نسأل اللہ لنا ولکم العافیۃ ترمذی از ابن عباس روایت مے آرد کہ گذشت پیغمبر خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم بقبورے کہ در مدینہ بود پس روے مبارک بجانب آنہا آورد و گفت السلام علیکم یا اہل القبور یغفر اللہ لنا ولکم انتم سلفنا ونحن بالاثر و مسلم از عائشہ رضی اللہ عنہا آوردہ کہ آنحضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم در آخر شب نصف شعبان بہ بقیع بیرون آمد و گفت السلام علیکم دار قوم مومنین وانا کم ما توعدون غدا موجلون وانا ان شاء اللہ بکم للاحقون و نیز آمدہ السلام علی اہل الدیار من المومنین والمسلمین ویرحم اللہ المستقدمین منا والمتاخرین وانا ان شاء اللہ بکم للاحقون و در خواندن آیۃ الکرسے و سورۂ اخلاص یازدہ بار و معوذتین و فاتحہ و یٰسین و تبارک نیز اخبار و آثار آمدہ است و در وقت زیارت ازان نوع دعا کہ در نماز میت کردے و پیش ازین یاد کردہ ایم خواندنے ہم کم جنازہ و قبر دعا و طلب مغفرت یکی ست و عادت آن بود کہ اہل میت را تعزیت کردی و ایشان را بصبر فرمودے و عادت نبود کہ برای میت در غیر وقت نماز جمع شوند و قرآن خوانند و ختمات خوانند نہ بر سر گور و نہ غیر آن و این مجموع بدعت ست و مکروہ نعم تعزیت اہل میت و تسلیہ و صبر فرمودن سنت و مستحب ست اما این اجتماع مخصوص روز سوم و ارتکاب تکلفات دیگر و صرف اموال بمیت از حق یتامے بدعت ست و حرام و حد تعزیت میت تا سہ روز ست و بعد ازو مکروہ و بعض تا ہفت روز نیز تجویز کردہ اند و بعض گفتہ اند کہ تعزیت میت حاضر سہ روز ست و تعزیت غائب یک روز و تعزیت جز یکبار نماید کرد و ہر کہ یکبار کرد دیگر نکند کذا روے عن ابی حنیفۃ و نشستن بر دریا بر راہ برای عزا مکروہ است اشد کراہت از جہت بودن آن عمل جاہلیت و در نشستن بخانہ یا مسجد رخصت ست زیرا کہ آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم بقتل جعفر و زید و ابن رواحہ در مسجد محزون نشست و مردم مے آمدند ما باین کیفیت کہ الآن متعارف ست و در ایام متعددہ کنند نبود و در قرآن خواندن بر سر قبر اختلافی ہست مگر انچہ در زیارت خواندہ شود اما آنچنانکہ قبر را گرد کردہ نشینند و بر سر وے بخوانند مکروہ است و شیخ ابن الہمام در شرح ہدایہ گفتہ کہ اختلاف کردہ اند در نشاندن قاریان تا بخوانند نزد قبر و مختار عدم کراہت ست انتہی و عادت نبود کہ اہل میت برای کسان کہ بتعزیت بیایند طعام کنند و در بعض کتب فقہ مذکور ست کہ اگر

علیہ وآلہ وسلم سنگ گران برداشت وچون آن سنگ بس گران بود آستینہا بمالید وبزور حملہ کرد وبرداشتہ بر سر
قبر وے نہاد وفرمود علامتے ست کہ قبر برادر خود را میکنم وتا دفن کنم نزد وے ہر کس راکہ بمیرد از اہل وعیال
ابو داؤد واین در وسط بقیع ست وابراہیم را نیز ہمانجا دفن کرد وبعد از وے زینب رض را وقبرہای امہات المومنین
نیز ہمانجاست ونہی فرمود کہ بر سر قبرہا مساجد بنا کنند ویا بر گورہا چراغ افروزند وبر فاعل آن لعنت کرد ونہی فرمود
از نماز گذاردن در گورستان ودر برابر گور ونہی فرمود از خوار داشتن گور بحدے کہ پامال کنند یا بران تکیہ کنند
یا بالای آن نشینند ودرین باب تشدیدے واقع شدہ در حدیث مسلم وترمذی وغیرہما آمدہ کہ نہ نشینید بر قبور ونگذارید
نماز بسوے آن وابو داؤد ونسائی آوردہ کہ گفت رسول خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم ہر آئنہ اگر بہ نشیند یکے از شما
بر اخگر وبسوزد جامہاے وی وبرسد تا پوست وبہتر ست از انکہ بہ نشیند بر قبر ونیز آوردہ کہ آن حضرت صلے اللہ علیہ
وآلہ وسلم مردی را دید در میان گورستان بہ نعلین میرفت فرمود بکش نعلین خود را واز بعض اصحاب توسد واضطجاع
وجلوس بر قبر نقل کردہ اند واللہ اعلم واز ابن عباس آوردہ اند کہ گفت لعنت کناد خدا یتعالی زنانی راکہ زیارت
قبور کنند وآن کسانی راکہ بر قبور مساجد گیرند وچراغ افروزند وگفتہ اند کہ نہی از چراغ افروختن بر قبور از جہت تضییع مال
ست زیرا کہ نفع نیست در وے ہیچ احدے را واز جہت احتراز از تعظیم قبور چنانچہ نہی از مساجد گرفتن از ینجہت ست
ودر صحیح آمدہ کہ لعنت کند خدا یتعالے یہود را کہ گرفتند قبور انبیاے خود را مساجد ونماز گذاردن در مواجہہ قبر
مکروہ است وبعض در مقبرہ نیز مکروہ دارند **تنبیہ** انچہ مصنف ذکر کردہ حق ست را احادیث صحیحہ درین باب
وارد واصل سنت در زمان نبوت وخلفاے راشدین وصحابہ ہمین بود ولیکن بعد ازان این تکلفات در مقابر
پیدا شد ومفاخرت ومباہات بدان راہ یافتہ ودر آخر زمان بجہت اقتصار نظر عوام بر ظاہر مصلحت در تعمیر وترویج
مشاہد ومقابر مشائخ وعظما دیدہ چیزہا افزودند تا از انجا ہبت وشوکت اہل اسلام وارباب صلاح پیدا آید خصوصاً
در دیار ہندوستان کہ اعداے دین از ہنود وکفار بسیار اند وترویج واعلاے شان این مقامات باعث رعب
وانقیاد ایشان ست وبسا اعمال وافعال واوضاع کہ در زمان سلف از مکروہات بودہ در آخر زمان از مستحسنات
گشتہ واگر جہال عوام چیزے کنند یقین کہ ارواح بزرگان ازان راضی نخواہد بود وساحت کمال ودیانت ایشان
منزہ است ازان ودفن در جوار قبور صلحا وحضور وشہود در ساحت عزت ایشان موجب برکت ونورانیت وصفاست
وزیارت مقامات متبرکہ ودعا در انجا متوارث ست امام شافعی گفتہ است کہ قبر امام موسے کاظم سلام اللہ علیہ و
علے آبائہ الکرام تریاق مجرب ست برای اجابت دعا ودر زیارت قبور احترام اہل آن را ودر استقبال وجلوس وتادب بہمان
حکم ست کہ در حالت حیات بود کذا قال الطیبی ودر بعضے ازین امور مذکورہ بعض وجوہ در کتب فقہ متاخرین توسعہ
وترخیصی نیز میتوان یافت واللہ اعلم وبالجملہ اصل زیارت قبور از اعمال خیر واوضاع دین ست چنانچہ گفت کہ وعادت
نبوے صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم آن بود کہ گذشتگان را زیارت میکرد از برائے دعا وترحم واستغفار ودر صحیح آمدہ
کہ آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم مامور شد کہ بزیارت اہل بقیع برآید تا ایشان را دعا کند واستغفار نماید وآن در شب
نصف شعبان بود واحادیث درین باب متعددہ آمدہ وہمچنین زیارت کہ برای ایمنی بود بے آنکہ بدعتے ومکروہی
دران راہ یابد مستحب ست بدانکہ آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم در ابتدا نہی کردہ بود از زیارت قبور ودر آخر رخصت

در آنہا مردہاے خود را یکے نزد طلوع شمس تا بلند شدن و نزد استوا تا میل کردن و نزد یک شدن غروب تا غروب کند
ترندے میگوید عمل بر نیست نزد اہل علم از اصحاب پیغمبر صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم وغیرہم کہ مکروہ مے پنداشتند نماز را
بر جنازہ درین ساعات و نیز گفتہ کہ ابن المبارک در معنی این حدیث میگفت کہ مراد بقبر کردن موتی اینجا نماز گذاردن ست
بر ایشان انتہی و در ہدایہ نیز میگوید کہ مراد بقبر کردن نماز گذاردن ست زیرا کہ دفن درین سہ وقت مکروہ نیست واللہ اعلم
پس مراد نماز گذاردن کردن درین حدیث با قبر موتے مذکور شدہ است نماز متعارف بود غیر نماز جنازہ و اگر مراد بقبر کردن
دفن کردن بود چنانچہ ظاہر لفظ حدیث ست و ظاہر عبارت مصنف نیز ناظر در انست مراد بصلوۃ ہمین صلوۃ جنازہ
بود پس معلوم شد کہ نماز بر موتے و دفن ایشان ہر دو مکروہ است درین سہ وقت و لیکن اگر مذہبی از مذاہب
دریں جانب یافتہ شود و در جامع الاصول این حدیث را موافق آنچہ در کتب اصول ست در اوقات صلوات خمسہ آوردہ
و در صلوۃ جنازہ و دفن موتے نیاوردہ و آنچہ دریں جا آوردہ ہمین حدیث موطا ست در کراہت صلوۃ چنانچہ نقل

کردیم فقد بر و اللہ اعلم و گور را بلند نکردے و بر ان بنیاد آجر و سنگ و خشت و غیر آن نکردے و گچ و گل و غیر آن سخت
نکردے و بالاے گور عمارت و قبہ نساختے و این مجموع بدعت ست و مکروہ و مخالف طریق نبوی ست صلے اللہ علیہ
وآلہ وسلم و ترندے و ابو داؤد و نسائی از جابرؓ آوردہ اند کہ گفت نہی کرد رسول خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم کہ گچ کردہ شود
قبور و نوشتہ شود بر وے و بنا کردہ شود بالاے آن یا گل کردہ شود بر ان و یا زیادہ کردہ شود بر و نہی کرد از پی سپر
کردن قبور و نشستن بر ان نہی از ین اشیا درین کتب آمدہ بعضے در بعضے و ترندے گفتہ کہ این حدیث حسن صحیح
ست و بتحقیق روایت کردہ شدہ است بوجوہ متعددہ و گفتہ کہ بعضے از اہل علم کہ حسن بصرے از ایشان ست در
گل کردن قبور رخصت نمودہ و شافعی نیز ہمین نیست انتہی و نیز مسلم و ابو داؤد و ترندے از ابو الہیاج اسدے
آوردہ اند کہ گفت مرا علےؓ بفرستم تر ابر چیزے کہ فرستاد مرا بر ان چیز رسول خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم و گفت بر رو
نگذار ہیچ تمثال را مگر آنکہ محو کنی نقش و صورت او را و نگذار ہیچ قبر بلند را مگر آنکہ پست کنی آنرا چنانچہ مصنف آوردہ

کہ و بعث رسول اللہ صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم علی بن ابی طالبؓ ان لا یدع تمثالا الا طمسہ ولا قبرا مشرفا الا سواہ و در
حدیث مسلم و ابو داؤد و نسائی از ثمامۂ ہمدانی آمدہ کہ گفت بودیم ما بافضالہؓ بزمین روم و یکی از مصاحبان ما وفات
یافت پس امر کرد فضالہ کہ قبر کردہ شود بر ابر زمین و گفت شنیدم رسول خدا را صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم کہ امر میکرد
بتسویت آن ترندے گوید کہ درین باب حدیثے از جابر نیز آمدہ و حدیث علے حسن صحیح ست و عمل بر ین ست نزد
بعضے از اہل علم کہ مکروہ میدارند بلند کردن قبر را از زمین و شافعی گفتہ است کہ مکروہ میدارم بلند کردن قبر را مگر
ہمین قدر کہ معلوم شود کہ اینجا قبر ست تا پامال کردہ نشود آنرا و نشستہ نشود بر وے انتہے و قبر حضرت رسالت صلی اللہ
علیہ وآلہ وسلم و صاحبیہ نیز بر ابر ست و مسنم و مروی ست از قاسم بن محمد بن ابو بکر گفت در آمدم بر عائشہ و گفتم اے
مادر بنما مرا قبر رسول اللہ را صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم و صاحبیہ پس بنمود سہ قبر نہ بلند و نہ پست کہ سنگریزہاے سرخ از وادی
بروے چیدہ بودند و نیز آمدہ است کہ آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم آب پاشیدہ بر قبر پسر خود ابراہیم و چیدہ بر وے
سنگریزہاے سرخ و باکی نیست باب پاشیدن بر قبر برائے حفظ خاک تا مندرس نگردد و در حدیث صحیح آمدہ است کہ
چون عثمان بن مظعون را دفن کردند وے اول مہاجرین بود کہ بعد از ہجرت بمدینہ فوت کرد و آن حضرت صلی اللہ

که جنازه حاضر میباید تا نماز بوے بگذارند و آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم که بر غائب بگذارد شاید که مکشوف شده
بروے یا حاضر آورده شد جنازه وے و بنا القدر یکفی وگویند که واحدے حدیثے درین باب از ابن عباس
نیز آورده اگرچه اسناد آن ذکر نکرده است که گفت ابن عباس کشف کرده شد حضرت رسول اللہ صلے اللہ علیہ وآلہ
وسلم را سریر نجاشے و دید آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم اورا و بگذارد نماز بروے و ابن عباس بی سماع از حضرت
صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم اینچنین نگوید و شیخ ابن الہمام گفته که حضور سریر نجاشے نزد حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم
اگرچه مبنی بر احتمال ست ولیکن در آنچه روایت کرده است ابن حبان در صحیح خود از عمران بن حصین ایمائی بدان هست
که گفت آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم برادر شما نجاشے وفات یافت پس برخیزید و نماز کنید بروے پس برخاستیم
آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم وصف بستند صحابہ خلف وے و میدانند ایشان که جنازه در پیش حضرت
صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم ست و این لفظ اشارت میکند که واقع خلاف ظن ایشان بود و بعض میگویند که این مخصوص
به نجاشے ست و از برائے آن کرد که تا مردم بدانند که وے مسلمان مرده است چه در اسلام وی نزد مردم خفائی
بود و لهذا چون آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم نماز گذارد بعض صحابہ گفتند که نماز کرد بر علجی از حبشه پس نازل شد
این آیت قرآن + اِن من اهل الکتاب لمن یؤمن باللہ وما انزل الیکم الآیة + و از همین جهت در مسجد نگذارد و بمصلے
برآمد چنانچه در روایات آمده است یا آنرا از برائے استیلاف قلوب مملوکین زمان کرد که در اکناف عالم در حیات آنحضرت
صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم ایمان آورده و بشرف صحبت مشرف نشدند و نقض کرده اند دعوے خصوصیت آن را به نجاشے
بقصهٔ معویه مزنے که معلوم شد و بقصهٔ زید بن حارثه و جعفر بن ابی طالب و عبد اللہ بن رواحه که در غزوهٔ موته شهید گشتند
و آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم از شهادت ایشان خبر داد و در مدینه نماز بر ایشان گذارد چنانکه در مغازی واقدی
آمده و سیوطی از عطا بروایت ابن ابی شیبه نیز آورده و شیخ ابن الہمام طرق این احادیث را تضعیف کرده و نیز گفته
ادعاے ما خصوصیت را بر تقدیر لیست که رفع سریر نجاشے نکرده باشند و مرئے نشده باشد و آنچه ذکر کرده شد بر خلاف
آنیست انتهی و میتوان گفت که بعد از صحت این قصص ادعا میکنیم خصوصیت را باین جماعه و بس بدلیل آنکه روایت کرده شد
در غیر اینها اصلا باوجود آنکه در غیر این مواضع در غزوات و اسفار چندین کس از صحابه وفات یافتند و بر ایشان نماز
غائبانه نکرد و لاسیما قراے بیر معونه که عزیز ترین صحابه بودند نزد وے کما ذکره و در مواهب لدنیه میگوید که نماز بر غائب نزد
حنفیه و مالکیه مخصوص بحضرت نبوے صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم ست از جهت احتیاج بدعاے او حاضراً و غائباً بخلاف غیر وے
صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم و عادت آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم آن بود که وقت طلوع آفتاب و وقت غروب و وقت
استوا میت را دفن نکنند در احادیث نهی از صلوٰة جنازه درین سه وقت واقع شده و در موطا از محمد بن حرمله آورده که زینب
بنت ابی سلمه وفات یافت و طارق امیر مدینه بود از جانب عبد الملک بن مروان پس آورده شد جنازه بعد از صبح و نهاده شد
در بقیع و ابن طارق نماز در تاریکے میگذارد پس گفت عبد اللہ بن عمر اگر شیخ را ببینید بگذارید نماز را بر جنازه الآن یا بمانید
او را تا آفتاب بلند شود و بخارے در ترجمهٔ باب آورده که بود ابن عمر که نمیگذارد نماز جنازه نزد طلوع آفتاب و نه نزد غروب
وے و مذهب امام ابو حنیفه و امام احمد نیز کراهیت نماز جنازه ست درین سه وقت و در حدیث جماعه واقع شده غیر بخاری
که عقبه بن عامر جهنی گفت که سه ساعت ست که نهی کرد ما را رسول خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم که نماز گذاریم در آنها یا دفن کنیم

طریقہ اکرام و اعانت و امداد نسبت بایشان بجائے آورد و بحضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم نیز گاہی طریقہ امداد
مسلوک میداشت چون در حبشہ مردے نماز گذارد و امر کرد صحابہ را بآن و گفت برادرے از ان شما مرد بر دے نماز
گذارید پس بصلے برآمد و نماز گذارد بر دے با صحابہ و تکبیر گفت چہار تکبیر و حدیث صلوٰۃ بر نجاشے مذکور ست در
صحیحین از جابر و ابی ہریرہ و باتفاق حدیثین نماز بر دے در ہمان روز بود کہ مرد و ہمان وقت خبر داد آن حضرت
صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم بایشان از موت وے و بر معویہ بن معویہ مزنے و بعض گفتہ اند کہ لیثے نیز نماز غائب بگذارد
و قصۂ وے آنست کہ چون آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم در غزوۂ تبوک بود نازل شد بر دے جبرئیل و گفت
یا رسول اللہ معویہ بن معویہ مزنے بمدینہ وفات یافتہ آیا دوست میدارے کہ طے کنم برای تو زمین را و بگذارے
بر دے نماز فرمود نعم پس زد جبرئیل بازوے خود را و بر انداخت ہر درخت و تل کہ در میان بود در برداشت حجاب
از میان و در روایتی برداشت سریر او را پس بگذارد آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم نماز بر دے و دو صف از
ملائکہ خلف وے در ہر صف ہفتاد ہزار فرشتہ پس پرسید از جبرئیل کہ بچہ چیز دریافت وے یا جبرئیل این درجہ را
گفت بدوست داشتن وے قل ہو اللہ احد را و خواندن وے آنرا در آمد و رفت و نشست و برخاست روایت کرد
این حدیث را طبرانی از ابی امامہ و ابن سعد در طبقات از حدیث انس کذا ذکر الشیخ ابن الہمام و ذکرہ السیوطی
نے جمع الجوامع نے باب فضل قل ہو اللہ احد عن انس و در فتح الباری میگوید اگرچہ خبر نماز گذاردن بر معاویہ لیثی
ضعفے دارد لیکن نظر بمجموع طرق و تعدد آن قوتے پذیرفتہ است چنانکہ در ترجمۂ او در ذکر صحابہ آنرا بیان کردہ ایم
و فقہا درین خلاف کردہ اند شافعی و احمد میگویند نماز بر غائب مطلقا سنت ست و ابو حنیفہ و مالک مطلقا منع میکنند
و بعضے از محققان تفصیل میکنند کہ اگر میت در شہرے وفات کردہ کہ بر دے نماز نگذاردہ اند نماز غائب بگذارند چنانچہ
حال نجاشے بود زیرا کہ در زمین حبشہ کسے نبود کہ نماز جنازہ بگذارد و اگر بر دے نماز گذاردہ اند و فرض بجہت بودن
وی بطریق کفایت بگذاردن جماعۂ از ہمہ ساقط شدہ گذاردن حاجت نیست و خطابی این قول را اختیار کردہ اگرچہ
از ظاہر عبارت مصنف جواز آن مفہوم میشود در صورت ثانے ولیکن ظاہر آنست کہ جائز نیست و عدم احتیاج
کنایت از عدم جواز ست کہ بے حاجت گذاردن آن جائز نبود و روایاتی کہ از علمای شافعیہ است نیز این قول را
استحسان نمودہ و بعض میگویند کہ جواز آن در روزے ست کہ مردہ است میت دران روز یا نزدیک آن نہ بر تقدیر
طول عہد و ابن عبد البر اختیار کردہ است این قول را و بعض گویند کہ اگر میت در جانب قبلہ بود جائز ست والا فلا و این
قول منافی نماز بر نجاشے ست چہ نماز بر دے بجانب حبشہ بود رواہ الطبرانی عن حذیفۃ ابن اسید و حنفیہ و مالکیہ کہ قائل اند
بمنع مطلقا از قصۂ نجاشے جواب میدہند کہ مکشوف گشت بران حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم جنازہ نجاشے و بر داشتند
پردہ ازان چنانچہ بر داشتہ شد روز معرکۂ موتہ کہ جعفر بن ابی طالب و عبد اللہ بن رواحہ و زید بن حارثہ آنجا شہید
گشتند یا آورده شد جنازہ وے در حضرت رسول اللہ صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم بطریق طے ارض پس نماز گذارد بر دے
و دیدے و مردم دیگر ندیدند پس چنان شد کہ نماز کنند بر جنازہ کہ امامش مے بینند و قوم نمی بینند و درین صورت
خود جائز ست باتفاق این نیز آنچنان باشد و ابن دقیق العید میگوید کہ این قول محتاج بنقل ست و بمجرد احتمال
ثابت نشود و بعضے از علمای حنفیہ گفتہ اند کہ احتمال کافی ست در امثال این مقام یعنے بحکم ظاہر شرع معلوم شدہ

بر جنازه ابی الدحداح پیاده و آمد وقت برگشتن سواره و در جامع الاصول از کتب ستة از ابی هریره آورده که فرمود
آن حضرت صلے اللہ علیه وآله وسلم اسراع کنید و تیز برید جنازه را زیرا که اگر صالح ست خیر لیست که او را بوے زود میرسانید
و اگر غیر صالح ست شر لیست که از گردن خود مے نهید و بخاری و مسلم از ابی سعید آورده که چون برمیدارند جنازه را
برگرد نها اگر صالح ست میگوید زود برسانید مرا و اگر غیر صالح ست میگوید ای وای کجا میبرند مرا و مے شنود آواز
او را هر چیز مگر آدمے که اگر بشنود بمیرد و هلاک گردد و باید که بویه نیز نزدیک باشند که در حدیث منع ازان آمده است و امانه
نشستن تا جنازه نهادن ابو داؤد و ترمذی از عبادة بن الصامت آورده که بود رسول خدا صلے اللہ علیه وآله
وسلم وقتی که اتباع میکرد جنازه را نمی نشست تا آنکه نهاده میشد در لحد و حدیثے که مصنف آورده حدیث مسلم ست
از ابی سعید خدرے و در صحیح بخاری مے آرد که حاضر بودند اصحاب رسول صلی اللہ علیه وآله وسلم در جنازه و مروان
که حاکم مدینه بود نیز در انجا بود پس بگرفت ابو هریره دست مروان را و به نشست پیش از انکه نهاده شود جنازه
ابو سعید خدرے آمد و دست مروان را بگرفت و گفت برخیز که تحقیق نمی کرده است رسول خدا صلے اللہ علیه
وآله وسلم ازین **تنبیه** اختلاف ست میان ائمه در انکه مستحب مشی در دنبال جنازه است یا پیش وے نزد امام
ابو حنیفه مشی ست خلف جنازه و مذهب او زاعی نیز همین ست و نزد دے طائفه دیگر گویند هر دو برابر ست و مالک
و شافعی و احمد گویند پیش جنازه رفتن افضل ست کذا قال الشمنی و میگوید دلیل ما حدیث ابو هریره است که در صحیحین
آورده که آن حضرت فرمود صلے اللہ علیه وآله وسلم کسیکه بگذارد نماز جنازه مراو را قیراطی ست از اجر و کسے که اتباع
وی میکند تا آنکه نهاده شود در قبر او را دو قیراط و عبد الرزاق در مصنف خود مے آرد که مشی میکرد رسول خدا
صلے اللہ علیه وآله وسلم مگر خلف جنازه و در شرح هدایه مذکور ست از ابن مسعود رضی اللہ عنه گفت فضل مشی خلف جنازه بر مشی
در امام وے مثل فضل نماز فریضه است بر نافله و نیز مشی خلف وے در الفاظ و تفکر اظهر و ادخل ست و بعبادت
نزدا حتیاج اقرب و ترمذی و ابو داؤد از ابن مسعود آورده که جنازه متبوع ست هر که پیش وی رود گویا که
همراه وے نیست و ائمه دیگر میگویند که در حدیث ترمذی از انس آمده است که آن حضرت صلے اللہ علیه وآله
وسلم و ابو بکر و عمر رضی اللہ عنهما پیش جنازه میرفتند و نیز قوم شفعا اند و شفیع متقدم مے باشد در عادت و شمنی از عبد الرزاق و ابن
ابی شیبه از عبد الرحمن بن ابزے مے آرد که بودم من همراه جنازه و ابو بکر و عمر رضی اللہ عنهما پیش پیش میرفتند و علی رضی اللہ عنه از پس
گفتم بعلے که مے بینم ترا که پس میروے و ایشان یعنے ابو بکر و عمر رضی اللہ عنهما پیش فرمود رحمت کند خدا یتعالے ایشان را
بتحقیق میدانند که از پس رفتن افضل ست مثل فضل نماز جماعت بر نماز منفرد و لیکن ایشان خواستند که آسان
کنند کار بر مردم و تنگ نسازند راه را بر مردم و در جامع الاصول از روایت رزین از انس می آرد که گفت شما شفعا ئید
پس بروید پیش و پس و یمین و شمال و نزدیک بوی و ابو داؤد و ترمذی و نسائی از مغیره بن شعبه مے آرند که فرمود
آن حضرت صلے اللہ علیه وآله وسلم که راکب از خلف رود و پیاده هر طور که خواهد مشی کند از پس و از پیش و از یمین و
یسار و آن حضرت صلے اللہ علیه وآله وسلم بر هر غائبی نماز گذاردے اما صحیح شده که بر نجاشی که ملک حبشه بود و نصرانی
بود و بشنیدن خبر رسالت آن حضرت صلے اللہ علیه وآله وسلم بموجب علمی که بعلامات و دلائل نبوت آن حضرت صلی اللہ
علیه وآله وسلم داشت مسلمان شد و صحابه آن حضرت صلے اللہ علیه وآله وسلم بروے هجرت میکردند و وے

امر کرد از یخاست اختلاف ائمہ در شان محدود امام مالک مکروہ میدارد و امام احمد میگوید کہ امام وارباب فضل نگذارند
وسائر ناس بگذارند و امام ابوحنیفہ وشافعی وغیرایشان برانند کہ ہمہ بگذارند ونماز جنازہ بر ہر کہ اہل لا الہ الا اللہ است
وردے بقبلہ مسلمانے دارد باید کہ گذارد ہر چند فاسق وعاصے ومحدود بود و در روایتی از امام احمد ہمیرین ست دیگر
امراۃ غامدیہ است کہ وے نیز بحضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم آمد وطلب تطہیر کرد بر وفق قضیۂ ماعز وہر چند حضرت
صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم تغافل زد راضی نشد الا باقامت حد وچون وے حامل بود فرمود موقوف باشد تا وضع حمل کند
وچون وضع حمل کرد باز آمد وعرض نمود تا امر باقامت حد بکند فرمود بچۂ وے صغیر ست وکسیکہ اورا تربیت کند وشیر دہد
کیست مروی از انصار برخاست وتکفل رضاع وی شد وبروایتی آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم او را بہ بوی بگذاشت تا شیر دہد چون
مدت رضاع بگذشت باز آمد ودر اقامت حد جد نمود پس امر کرد بر جم وی وتا سینہ او را در زمین دفن کردند وسنگسار کردند سنگی از دست خالد
بن الولید بسرش رسید وخون روان شد وسخنی از ان بر روے خالد رسید پس دشنام کرد خالد او را حضرت فرمود صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم بگذار
یا خالد ودشنامش مدہ سوگند بخدای کہ بقای نفس من در دست قدرت اوست تحقیق کرد وی توبہ کہ اگر صاحب مکس میکرد آمرزیدہ میشد
وصاحب مکس او را گویند کہ عشر وخراج از مردم بظلم می ستاند وبطلبہ ایشان بر گردن خود میگیرد واین از عظم ذنوب وبدترین
گناہان ست ودر آخر حدیث واقع شدہ کہ ثم امر بہا فصلے علیہا قاضی عیاض مالکی میگوید لفظ فصلے علیہا نزد جماہیر رواۃ صحیح مسلم
بفتح صاد ولام ست یعنی بر صیغۂ معلوم کہ دلالت کند بر نماز گذاردن آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم بنفس نفیس خود بر وے
وگفتہ کہ نزد طبری بضم صاد وکسر لام ست یعنی نماز گذاردہ شد بر وے وامر کرد بمردم تا نماز بگذارند بر وی اما خود نگذارد
گفتہ کہ ہمیرین نیست انچہ در روایت ابن ابی شیبہ وابی داؤد واقع ست واللہ اعلم دیگر قضیۂ امراۃ جہنیہ
است کہ منسوب بجہینہ بضم جیم وفتح ہا وسکون یای تحتانیہ نام قبیلہ است ودر بخاری نفس حدیث تصریح ست بگذاردن
نماز از ان حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم بر وے چنانکہ مصنف آورد وگفت وثابت شدہ کہ بر جہنیہ کہ رجم کردہ شدہ بود
بزنا نماز گذارد وعمر گفت نماز بر کسے میگذارے کہ زنا کردہ فرمود توبہ کرد کہ اگر آن توبہ را قسمت کنند بر ہفتاد نفر از
اہل مدینہ ایشان را کافی بود ہیچ توبہ ازین فاضل تر بود کہ نفس خود را در راہ حق نہاد رواہ مسلم والترمذی وابو داؤد
والنسائی عن عمران بن حصین واین نیز حامل بود کہ تا مدت رضاع او را مہلت دادند آوردہ اند کہ جائیہ کہ بر تن داشت
ایذا میکرد او را پس سخت بستند جامہا بر تن وے وچون نماز بر میت گذاردے باوے ہمراہ شدے وپیادہ رفتے
تا بدفن وے رفتی وفرمودے شتاب کنید در بردن وتا جنازہ را فرو ننہادندے نہ نشستے وفرمودے اذا تبعتم
الجنازۃ فلا تجلسوا حتے توضع چون پیروے کنند جنازہ را بر وی ہمراہ وے نہ نشینید تا آنکہ نہادہ شود بر زمین اما
پیادہ رفتن ہمراہ جنازہ سنت ست وترمذی وابو داؤد از ثوبان آوردہ اند کہ گفت بیرون آمدیم ما با پیغمبر صلی اللہ
علیہ وآلہ وسلم در جنازہ پس دید آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم جماعۂ سواران را ہمراہ فرمود شرم ندارند این جماعہ کہ
فرشتگان خدا یتعالی بر پا میروند وایشان بر پشت دواب ودر روایتے مر ابو داؤد را آمدہ است کہ آوردہ شد نزد
آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم دابۂ تا سوار شود پس ابا آورد آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم از سواری وچون
بر گشت سوار گشت از سبب آن پرسیدند فرمود وقت رفتن ملائکہ حاضر بودند وپیادہ میرفتند ازان جہت سوار
نشدم وچون رفتند سوار شدم واز ترمذی وابی داؤد بطریق متعددہ آمدہ کہ رفت آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم

برای او نمیکنند و بر کسے که خویشتن را ہلاک کردے نماز نگذارد ے ونہ بر کسے کہ در غنیمت خیانت کردے اما اول
مسلم و ترمذے و نسائی از جابر بن سمرہ آوردہ اند کہ مردے را آوردند پیش حضرت رسول اللہ صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم
کہ کشتہ بود نفس خود را بمشاقص پس نماز نگذارد آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم بروے و در روایت ترمذے ذکر مشاقص
نیست و گفتہ کہ ہذا حدیث حسن صحیح و گفتہ اختلاف کردہ اند اہل علم درین باب و بعض گفتہ اند کہ نماز کردہ شود بر ہر کہ نماز میکند
بجانب قبلہ و بر قاتل نفس انتہی و مذہب جمہور ائمہ انیست و در شرح ابن الہمام درین مسئلہ اختلافی میان امام ابو حنیفہ و صاحبین
نقل کردہ کہ نزد وے بگذارند و نزد ایشان نہ و نماز نکردن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم بروے دو احتمال دارد یکی آنکہ
مراد نفے نماز گذاردن باشد مطلقا چنانچہ از عنوان ترمذے کہ گفتہ باب من قتل نفسہ لم یصل علیہ دیگر آنکہ آن حضرت
صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم بنفس نفیس خود نکردہ باشد و دیگران را نیز منع نکردہ چنانچہ در حق مدیون کردہ و ظاہر ہمین ست و در
روایتی نیز آمدہ و این موافق ست بقول امام احمد کہ گفتہ امام باید کہ نماز نکند بر قاتل نفس و دیگران بکنند و اما ثانی مالک و ابو داؤد
و نسائی از زید بن خالد آوردہ اند و زرکشی گفتہ رواہ الخمسۃ الا الترمذے کہ مردے از اصحاب پیغمبر صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم
وفات یافت روز خیبر پس گفتند بحضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم خبر او را تا نماز کند بروے پس گفت آن حضرت صلے اللہ علیہ
وآلہ وسلم بگذارید شما بر یار خود پس متغیر شد روی مردم از جہت این سخن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم فرمود این یار شما خیانت
کردہ در راہ خدا پس تفحص و تفتیش کردیم متاع او را و یافتیم مہرہ از مہرہای یہود دروی کہ قیمتش بدو درم نمیرسید و وعید بر خیانت
در غنیمت بسیار وقوع یافتہ است و این حدیث نیز قرینہ است بر آنکہ نماز بر قاتل نفس بہمین معنی ست کہ خود نگذارد و دیگران را
منع نکرد و کسیکہ بحد شرعی کشتہ شدی بروی نماز گذاردے یکی از انہا ماعز بن مالک اسلمی ست کہ بشبینہ زنا مبتلا شد و بحضرت
صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم آمد و طلب تطہیر و اقامت حد کرد و ہر چند کہ آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم روی از و میگردانید
و تغافل زودے بجد ترشد و فرمود مگر دیوانہ است گفتند لا یا رسول اللہ عاقل ست فرمود مگر شرابی خوردہ است
عرض کردند انچنین نیز نیست و چون بجد گفت و چہار بار بر نفس خود اقرار کرد حکم بر جم وے فرمود و صحابہ از ہر سو برآمدند
و سنگسارش میکردند ہنوز بجاے خود بود ناگاہ استخوان کلۂ شتر از دست عمر بن الخطاب بر سر وی رسید گویند کہ در آن وقت
اضطرابی و تغیرے بوے راہ یافت این قصہ را بحضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم آمدہ باز گفتند فرمود ہنوز بایستے کہ باز
مے آوردید او را سروے میگفت شتیدہ و بعد از رجم وے مردم مختلف افتادند بعض گفتند در کار بد رفت و بشبینہ زنا
جان داد و بعض گفتند کہ توبہ کرد و پاک رفت و در راہ خدا جان داد آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم فرمود استغفار کنید
مر او را یعنے بمزید مغفرت و رفع درجات کہ وی تحقیق توبہ کرد کہ اگر قسمت کردہ شود آن توبہ میان امتی ہر آئنہ گنجائش کند
ایشان را پس یاد کرد او را بخیر و ثنا کرد و نماز گذارد بروے کذا جاء فی الصحیح و در روایت ابو داؤد آمدہ کہ لم یصل علیہ
و این را بعض بصیغۂ مجہول خواندہ اند تا معلوم شود کہ اصلا بروے نماز گذاردہ نشدہ نہ آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم
گذارد و نہ صحابہ و صحیح آنست کہ بصیغۂ معلوم ست یعنے آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم نماز نگذارد بلکہ مردیگران را فرمود
تا نماز گذارند و در بعض روایات دیگر کہ سیوطی در جمع الجوامع آوردہ تصریح ست بآنکہ باصحاب و قوم وی امر کرد کہ نماز نگذارند
بروے و مانا کہ از نا گذاردن آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم مانعے باشد نہ بسبب تحقیر و تصغیر وے چنانکہ از مبالغہ
در ثنا و استغفار وے معلوم میگردد و تواند کہ با وجود آن مصلحت در نا گذاردن نماز بروے بنفس نفیس خود دیدہ دیگران را

خبر کردند فرمود من نگفته بودم که خبر کنید مرا عرض داشتند خوش نداشتیم یا رسول الله که بیدار کنیم ترا و بیرون آریم ترا در شب پس بیرون آمد آن حضرت صلے الله علیه وآله وسلم وصف بست با مردم بر قبر وے و تکبیر برآورد چهار تکبیر و بخاری و مسلم و ابو داؤد و ترمذی و نسائی از شعبی آورده اند از ابن عباس که گفت خبر داد مرا کسے که گذشت با رسول الله صلی الله علیه وآله وسلم بر قبر وے منبوذ پس امامت کرد آن حضرت صلے الله علیه وآله وسلم و صف بستند صحابه خلف او و بگذارد نماز را و این حدیث بروایات متعدده آمده و در بعض روایات آمده است که دو شب بر دفن وی گذشته بود و در بعض سه شب و اصح آنست که در صباح دفن بود کذا فی فتح الباری و نسائی از زید بن ثابت آورده که صحابه بیرون آمدند با رسول خدا صلے الله علیه وآله وسلم روزے پس دید آن حضرت صلے الله علیه وآله وسلم قبرے جدید پرسید فرمود که قبر کیست گفتند فلان زنی ست مولاة فلانی پس بشناخت آن حضرت صلے الله علیه وآله وسلم اورا و گفتند یا رسول الله در وقت خود مرد و تو روزه دار بودے و قیلوله میکردے دوست نداشتیم که بیدار کنیم ترا پس بایستاد آن حضرت صلے الله علیه وآله وسلم و صف بستند خلف وی مردم و تکبیر گفت بروی چهار تکبیر پس فرمود باید که نمیرد از شما میتی مادام که در میان شما ام مگر آنکه خبر کنید مرا زیرا که نماز من رحمت ست مر میت را و ترمذی از سعید بن المسیب آورده که مُرد ام سعد و آن حضرت صلے الله علیه وآله وسلم غایب بود و چون قدوم آورد نماز گذارد بر وے و تحقیق گذشته بود بر وے یکماه بدانکه مسئله نماز گذاردن بر قبر نیز مختلف فیه است در علمای امت جمهور قائل اند بمشروعیت آن خواه گذارده شد اول یا نه و نخعی و مالک و ابو حنیفه بر انند که اگر نماز نا گذارده دفن کرده شده است درست ست والا فلا و در روایتے امام احمد نیز همین ست و نزد امام مالک آنکه یکبار گذارده است دیگر بر قبر نگذارد و نزد امام ابو حنیفه شرط آنکه میت در قبر ریزنده نباشد و تقدیر کرده اند آنرا بسه روز و در روایتی از امام محمد گذارده شود مادام که متمزق نشده است و آن تا یکماه بلکه بیشتر احتمال دارد کذا فی حاشیة الهدایة و ایشان گویند که در روایاتی که زیاده برین مدت آمده بطریق نماز نبود بلکه دعا و استغفار بود و بس لهذا ذکر تکبیرات اربع در بعضے ازان روایات نیست و در بعض که موجود ست بصحت نرسیده چنانکه نماز بر شهداے احد که بعد از هشت سال گذارد بطریق تودیع بود نه بطریق نماز یا آنکه از خصائص آن حضرت بود صلے الله علیه وآله وسلم تا آنکه بعض علما مطلق نماز بر قبر را از خصائص نگفته اند بدلالت این حدیث که فرمود قبور مملوست بظلمت و نماز من پر نور ست آن را و اگر طفلی وفات کردے بروے نماز گذاردے و میفرمود صلوا علی اطفالکم فانهم من افراطکم نماز بگذارید بر جنازهٔ اطفال که ایشان پیش رو شما اند بدار آخرت رواه ابن ماجة عن ابی هریرة و از سعید بن المسیب از ابی بکرؓ آمده که گفت سزاوارترین کسیکه نماز گذاریم با بروی اطفال ما اند رواه ابن ابی شیبة و در روایات متعدده آمده و بصحت پیوسته که آن حضرت صلے الله علیه وآله وسلم نماز گذارد بر ابراهیم و روایت عدم صلوٰة شاذ ست و معتبر نه و نماز گذاردن بر طفل مشروط ست که بعد از ولادت استهلال کرده باشد و آثار حیات پیدا شده و در حدیث ترمذی نیز همچنین واقع ست و همین ست مذهب امام ابو حنیفه و نزد امام احمد و شافعی بی استهلال نیز جایز ست بعد از انکه بر زیاده از چهار ماه متولد شده باشد و حدیث ابن عمرؓ که در جامع الاصول آورده است یصلی علی السقط و یدعی لوالدیه ظاهر در انست و نیز در حدیث احمد و ترمذی و نسائی از مغیرة بن شعبه آمده که الراکب یمشی خلف الجنازة والماشی حیث شاء منها والسقط یصلے علیه و در روایتی الطفل یصلے علیه زیرا که بعد از گذشتن این مدت نفخ روح میشود و غایة آنکه مرده برآمد و نماز جنازه که مشروعست بر مرده است و امام ابو حنیفه گوید که در عرف آن را میت نمیگویند و اثبات حیات

لیکن اجماع اکثر صحابہ بر اربع نوعے دلیل میشود و بر آن اما تصدیق جمع عمر بر چہار صحیح ست از سعید بن المسیب و بالجملہ آثار و اخبار
در باب اربع تکبیرات مستفیض و مشہور ست و بر روایات کثیرہ و طرق متعددہ ثابت گشتہ و از ابن عباس مرویست کہ ملائکہ چون
بر آدم علی نبینا و علیہ الصلوٰۃ والسلام نماز کردند چہار تکبیر گفتند و گفتند ہذہ سنتکم یا بنی آدم رواہ الحاکم فی مستدرکہ و ابو نعیم
فی الحلیۃ و بیہقی در سنن از ابی بن کعب نیز روایت آوردہ و دیلمی زیادت کرد این را کہ سلام دادند و سلام و خواندن درین
چہار تکبیر نزد حنفیہ بعد از اول حمد و ثناست و بعد از ثانی درود بر پیغمبر صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم و در ثالث اللھم اغفر لحیینا و میتنا
الی آخرہ و بعد از رابع سلام ست و مختار بعض آنست کہ بخواند ربنا آتنا فی الدنیا حسنۃ و فی الآخرۃ الآیۃ و نزد بعض
ربنا لا تزغ قلوبنا الآیۃ و بعد سلام از نماز بیرون آمدے رواہ الخطیب و ابن عساکر عن عثمانؓ و این مذہب ابو حنیفہ است
و مذہب شافعی نیز ہمین ست و گاہی بیک سلام اقتصار کردے و مذہب امام مالک و امام احمد اینست و در روایتی از وے
دو سلام ست چنانچہ در سائر صلوٰۃ و نزد بعضے از اصحاب وے دو سلام بر سبیل استحباب ست و یک سلام برای جواز و دلیل یک
سلام حدیث ابو ہریرہ است کہ دار قطنی روایت کردہ کہ پیغمبر صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم نماز گذارد بر جنازۂ بچہار تکبیر و یک سلام
بجانب دست راست و این حدیث نزد امام احمد صحیح نیست و عمدہ و تمسک او در یک سلام فعل صحابہ ست کذا قال الزرقانی
و در جمع الجوامع از فعل علی مرتضےٰ آوردہ کہ یک سلام سیدادود ستہا در ہر تکبیر بر داشتی و مذہب شافعی و احمد اینست و مروی ست
از فعل عمرؓ و ابن عمرؓ و ابن عباسؓ و زید بن ثابت و از امام مالک سہ روایت ست رفع در کل و عدم رفع در کل و رفع در اول و
عدم رفع در باقی و مذہب امام ابو حنیفہ ہمین ست از جہت حدیث ترمذی از ابی ہریرہ کہ گفت بود رسول خدا صلے اللہ
علیہ وآلہ وسلم چون میگذارد نماز جنازہ را رفع میکرد دو دست خود را در اول تکبیر پس ترمے نہاد دست راست بر دست چپ
و احادیث مختلفہ درین باب آمدہ شاید کہ گاہی اینچنین بود و گاہی آنچنان و مصنف در خاتمہ آوردہ کہ در باب رفع یدین در
تکبیرات نماز جنازہ چیزے صحیح نشدہ واللہ اعلم و چون نماز جنازہ از وے صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم فوت شدے بر قبر وے
نماز گذاردے یکبار بعد از یک شبانروز بر قبر کسے نماز گذارد و یکبار بعد از سہ روز و یکبار بعد از یکماہ بلکہ بعد از ہشت سال
چنانچہ در شہدای احد آمدہ است در آخر عمر شریف کہ بقصد توداع کرد و حدیث نماز بر قبر از شش طریق و اسناد صحیح ثابت شدہ
و در کتابے از امام احمد نقل کردہ کہ گفت روایت کردہ شدہ است نماز بر قبر از حضرت پیغمبر صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم در شش وجہ
یا ہشت وجہ کہ آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم نماز گذارد بر قبر انتہی و از انجملہ آنچہ مذکورست در جامع الاصول از کتب ستہ
اینست کہ بخاری از ابی ہریرہ آوردہ کہ سیاہی بود رجل یا امرأۃ کہ مسجد شریف نبوی را جاروب میداد پس بمرد و آن
حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم از موت وے خبردار نشد ناگاہ روزے بیاد وے آمد فرمود آن آدمی چہ شد گفتند بمرد
یا رسول اللہ فرمود چرا مرا بردن او خبردار نکردید گفتند کہ وے چنین و چنین بودہ است گویا کہ تحقیر شان وی کردند فرمود
راہ بنمائید مرا بقبر وے پس آمد بقبر وے و نماز کرد بر وے و در صحیح مسلم این زیادت آوردہ کہ آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ
وسلم گفت کہ این قبور مملوست بظلمت بر اہل آن و حق سبحانہ و تعالیٰ منور میگرداند آن را بنماز من و نیز موطا و نسائی از ابی امامہ
بن سہل بن حنیف آوردہ کہ امراۃ مسکینہ بود کہ آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم را از بیماری وے خبر دادند و بود در سول خدا
صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم کہ عیادت میکرد مساکین را و مے پرسید احوال ایشان را فرمود چون بمیرد خبر کنید مرا تا گاہ جنازۂ او
بشب برآورند و بعد ازاں ساختن آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم را در آن وقت مکروہ داشتند و چون صبح شد با نگہ گذشتہ بود

بن الاسقع آورده و در روایتے وجبل جوارک نیست وگاه گفتے انت ربها وانت خلقتها وانت رزقتها وانت هديتها الاسلام
وانت قبضت روحها تعلم سرها وعلانيتها جئنا شفعاء فاغفر لها این دعا را در جامع الاصول از علی بن شماخ آورده که گفت حاضر
شدم مروان را که می پرسید از ابوهریره چگونه شنیدے تو رسول خدا را صلے الله علیه وآله وسلم که دعا میکرد بر جنائز گفت
ابوهریره آیا تصدیق میکنی بانچه من مے گویم گفت نعم گفت شنیدم رسول خدا را صلے الله علیه وآله وسلم که میگفت اللهم
انت ربها الی آخره اخرجه ابوداؤد وظاهر آنیست که ضمیر تانیث برای جنازه یا نفس یا نسمه باشد والله اعلم وبر طبق این دعا
آمده است که اللهم اجعله لنا سلفا وفرطا وذخرا ذکره البخاری فی ترجمة باب و در بعض روایات شافعا ومشفعا نیز زیاده
آمده و بعضے از علما گفته که تعیین دعا مزیل رقت قلب است در هر چه ذوق وحضور وخشوع دست دهد بخوانند ولابد نخند
بدعاے ماثور اولے وافضل خواهد بود وجود ذوق وحضور در وے اتم واکمل مگر در بعض اوقات که بجهت کثرت تکرار
وتردد وملالی طریان یافته باشد والله اعلم وگاه چهار تکبیر گفتے وگاه پنج وگاه شش چهار تکبیر در نماز جنازه متفق علیه است
میان ائمه ودر احادیث صحیحه از کتب سته وقوع یافته ودر بعض روایات خمس وزیاده بران نیز واقع شده ودر فتح الباری
میگوید که سلف را اختلافی بود دران روایت کرد مسلم از زید بن ارقم که وے پنج تکبیر میگفت ورفع میکرد این را بحضرت
رسالت صلے الله علیه وآله وسلم واز ابن مسعود روایت کرده شده است که وی نماز بگذارد بر جنازه مردے از بنی اسد وپنج
تکبیر گفت واز علی مرتضی آمده که وی میگفت بر اهل بدر شش تکبیر وبر سائر صحابه پنج وبر سائر ناس چهار وابن ابی شیبه اخبار آورده که گفت
نماز گذارد پیغمبر صلے الله علیه وآله وسلم بر احمه بهفت تکبیر وابن عساکر ازوے آورده که اگر مردے بودی که بدر را وشجره را حاضر
شده بودے بروے نه تکبیر گفتے وبر مردے که بدر را حاضر شده نه شجره را یا شجره را حاضر شده نه بدر را هفت میگفت
واگر هیچ کدام یکی ازین دو را حاضر نشده چهار تکبیر میگفت واز ابن عباس مے آرند که سه تکبیر گفت واز انس نیز همچنین می آرند
ودر روایتے آمده که سه تکبیر گفت وچون گفتند اورا که یا ابا حمزه سه تکبیر گفتے سبب چیست برگشت وصف بست وتکبیر
اربع برآورد ودر روایت ثلث را گفته اند که تواند که راوے تکبیر اول را نه گفته باشد چه وے تکبیر افتتاح ست چنانچه در نماز عید
ومیگوید که اکثر اهل علم بر انند که تکبیرات جنازه چهار ست وابن عبد البر گفته است که نمیدانم هیچ یکے از فقهاے امصار را که
زیاده گفته باشد بر چهار مگر ابن ابی لیلے ومیگوید که در مبسوط حنفیه مذکور ست که ابو یوسف پنج تکبیر مے گفت واز احمد نیز
روایتے هست دران وبکر بن عبد الله مزنے بران رفته که کم از سه نباید گفت ونه زیاده بر هفت انتهی کلام فتح الباری
وشمنے میگوید که امام محمد در آثار از ابو حنیفه از حماد از ابراهیم نخعے مے آرد که صحابه تکبیر میگفتند بر جنائز چهار وپنج وشش ودر
روایتے چهار وپنج وبیشتر ازان تا زمان رحلت حضرت رسول الله صلے الله علیه وآله وسلم وهمچنین در ولایت ابی بکر وچون
ولایت بعمر فاروق رسید همچنین میکرد پس گفت عمر شما ای اصحاب پیغمبر صلے الله علیه وآله وسلم چون اختلاف کنید آنها
که بعد از شما باشند نیز در اختلاف افتند ومردم قریب العهد اند بجهل باید که اتفاق واجماع کنید بر یک عمل تا دیگران نیز متفق
ومجتمع باشند پس نظر برگماشتند اصحاب که دریابند که در آخر جنازه که آن حضرت صلے الله علیه وآله وسلم تکبیر گفت چند بود
پس دریافتند آخر چهار بود پس اجماع کردند بران واین ست معنی قول مصنف که گفت وکسانی که منع میکنند از زیاده
بر چهار میگویند که ثابت شده است که آخر نماز جنازه که گذارد پیغمبر صلے الله علیه وآله وسلم چهار تکبیر گفت وبیهقی وطبرانی
این حدیث را از ابن عباس مے آرند وبیهقی گفت که روایت کرده شده است این حدیث بوجوه متعدده که همه آن ضعیف اند

چیزی کہ بوی تعلق آن توان کرد و بخاری از ابو ہریرہ آوردہ کہ فرمود پیغمبر صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم ہر کہ بگیرد اموال مردم بنیت آنکہ ادا کند ادا کند حق تعالی از وی و ہر کہ بگیرد بقصد اتلاف تلف کند او را خدا تعالی و نسائی از محمد بن جحش آوردہ کہ بودیم ما نشستہ نزد آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم پس برداشت سر مبارک خود را بجانب آسمان پشت نہاد دست خود را بر جبہۂ شریف خود و گفت سبحان اللہ چہ بسیار دیدہ میشود از سختے پس خاموش ماندیم و ترسیدیم ما کہ چہ خواہد بود فردای آن روز بحضرت رفتیم و پرسیدیم یا رسول اللہ چہ بود این سختی کہ نازل شد فرمود چہ گفتید بخدای کہ بقائے ذات من در دست قدرت اوست کہ اگر مردی کشتہ شود در راہ خدا پس زان بار دیگر زندہ گردانیدہ شود و باز کشتہ شود باز زندہ گردانیدہ شود و باز کشتہ شود در نمے آید بہشت را تا آن کہ قضا کردہ نشود دین وے

وچون در نماز شروع کردے بعد از تکبیر اول فاتحہ میخواند در شرح ابن الہمام گفتہ کہ قرأت در نماز جنازہ بعد از تکبیر از آنحضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم بہ ثبوت نرسیدہ انتہی ولیکن در حدیث بخاری و ابی داؤد و ترمذی و نسائی از ابن عباس آمدہ واز وے قولا و فعلا مروی شدہ و در بعض روایات قرأت فاتحہ الکتاب مع سورہ جہرا از وی ماثور گشتہ ولیکن گفتہ اند کہ جہر بقصد تعلیم بود تا بدانند کہ سنت ست چنانچہ بتصریح باین معنی نیز در حدیث وے آمدہ و مذہب شافعی و احمد و اسحاق اینست و از ابی ہریرہ و ابن عمر خلاف آن مروی گشتہ مالک در موطا از نافع از ابن عمر آوردہ کہ وے قرأت نمی کرد بر جنازہ و مذہب امام ابو حنیفہ و مالک و نورے برین قرار یافتہ و در صحابہ نیز درین باب اختلاف بود و طحاوی گفتہ است کہ شاید خواندن بعض صحابہ فاتحہ را در نماز جنازہ بطریق ثنا و دعا بود نہ بر وجہ قرأت و از کلام شمنی ظاہر شود کہ اگر بہ نیت ثنا بخواند نزد ما نیز جائز ست و از کلام فتح الباری چنان مفہوم میشود کہ مراد قائلین بقرأت آن مشروعیت او ست نہ وجوب ولیکن کرمانی گوید کہ واجب ست و مراد بسنت کہ در کلام ابن عباس واقع شدہ طریقہ مسلوکہ در دین ست و گفتہ کہ نزد ابی حنیفہ و مالک واجب نیست واللہ اعلم و آنچہ محفوظ ست از دعا کہ آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم در نماز میت میخواند انیست اللہم اغفر لہ وارحمہ وعافہ واعف عنہ واکرم نزلہ ووسع مدخلہ واغسلہ بالماء والثلج والبرد ونقہ من الخطایا کما نقیت الثوب الابیض من الدنس وابدلہ دارا خیرا من دارہ واہلا خیرا من اہلہ وزوجا خیرا من زوجہ وادخلہ الجنۃ واعذہ من عذاب القبر ومن عذاب النار این حدیث مسلم و ترمذی و نسائی ست کہ از عوف بن مالک آوردہ اند کہ گفت نماز گذارد رسول خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم بر جنازۂ مردے پس یاد کردم از دعای او این را و میگوید عوف کہ چون شنیدم من این دعا را کہ رسول خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم بران جنازہ بر خواند آرزو بردم کہ کاشکے آن مردہ من بودے و گاہے میگفت اللہم اغفر لحینا ومیتنا وصغیرنا وکبیرنا وذکرنا وانثانا وشاہدنا وغائبنا اللہم من احییتہ منا فاحیہ علی الاسلام ومن توفیتہ منا فتوفہ علی الایمان اللہم لا تحرمنا اجرہ ولا تضلنا بعدہ و در روایتے ولا تفتنا بعدہ این دعا ابو داؤد از حدیث ابی ہریرہ روایت کردہ و در روایت وے فتوفہ علی الاسلام آمدہ و نسائی از واثلۃ بن الاسقع تا ذکرنا وانثانا روایت کردہ و بس و ترمذی نیز انچنین کردہ و گفتہ کہ روایت کردہ ابو سلمہ بن عبد الرحمن از ابو ہریرہ از پیغمبر صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم و زیادت کردہ در وے تا فتوفہ علی الایمان انتہی و روایت ابو داؤد اتم و اکمل ست و بین ست عمل اکثر حنفیہ و در بعض روایات زیادت اللہم ان کان محسنا فزد فی احسانہ وان کان مسیئا فتجاوز عنہ سیئاتہ نیز آمدہ اخرجہ المؤطا عن ابی ہریرۃ و در بعض اوقات میگفت اللہم ان فلان بن فلان ونام آن میت ونام پدر وے میرود فی ذمتک وحبل جوارک فقہ من فتنۃ القبر وعذاب النار وانت اہل الوفاء والحق فاغفر لہ وارحمہ انک انت الغفور الرحیم این دعا را ابو داؤد و ابن ماجہ

غاسل هر که بود چون ملائکه غسل دادند حاجت بغسل دیگر نبود و شرط دیگر آنست که چیزے از مرافق راحت و اسباب حیات دنیا مثل خوردن و پوشیدن و خواب کردن بوجود نیاید و از معرکه زنده بیرون آورده در خیمه و خانه جا ندهند و اگر از ترس پایمال شدن جای دیگر کشیده بیارند لا باس به است و اگر مقدار وقت نماز بهوش بزیند نیز شهید نیست و در ظاهر روایت یک روز یا یک شب معتبر ست و وصیت نزد محمد مانع شهادت نیست چه آن از احکام موت ست و در روایتے اگر در احکام دنیاوے باشد مانع ست و محرم را در جامه احرام که از ار و رداء ست دفن کنند و بوی خوش بکار ندارند از جهت منع استعمال طیب مر محرم را در حیات همچنین بعد از ممات و سر او را نپوشند چنانکه حال محرم ست در جامع الاصول از کتب ستهٔ غیر موطا باختلاف الفاظ آورده است که مردے ایستاده بود در عرفات با حضرت پیغمبر صلے الله علیه وآله وسلم و محرم بود ناگاه بیفتاد و بمرد خبر بحضرت رسانیدند فرمود غسل دهید او را و تکفین کنید در دو جامهٔ وی و بوے خوش بکار نبرید و سر و روے او را نپوشید که وی مبعوث میگردد همچنین محرم و لبیک گویان و ذکر آن در باب حج باید و مذهب شافعی و احمد نیز همین ست و نزد امام ابی حنیفه و مالک حکم وے حکم سائر موتی ست و این را مخصوص همین شخص دارند و در حدیث نیز بطریق عموم واقع نشده و وضع شریعت نموده و گویند که باوے جز این دو جامه نبود از جهت فرمود که در میان دو جامه او را تکفین کنند و الله اعلم و چون کفن قاصر آید سر بپوشانند و بر پایهاے قدری گیاه بنهند یعنے چون کفن مسنون که سه جامه ست و قدر کفایت که دو جامه باشد یافته نشود بحکم ضرورت در هر چه یافته شود بپوشند و وقوع این حال یعنے پایها را بگیاه پوشیدن در شهداے احد بود و عادت شریف نبوے صلے الله علیه وآله وسلم آن بود که چون میت را بیاورند سوال کردے که بروی دین ست یا نه اگر دین نبودے بروے نماز گذاردے والا فرمودے صحابه را که بروے نماز گذارند و خود نگذاردے بجهت زجر و تنبیه بر کراهت ارتکاب دین که ازین سعادت محروم داشت و این حدیث دلیل ست بر آنکه نماز جنازه فرض کفایه است چه اگر فرض عین بودے آن حضرت صلے الله علیه وآله وسلم چون ترک کردے و احادیث درین باب بسیار ورود یافته بخارے و نسائی از سلمة بن الاکوع آورده که گفت بودیم با نشسته نزد پیغمبر صلے الله علیه وآله وسلم ناگاه آورده شد جنازهٔ تا نماز بگذارد بروے فرمود بروے دینی ست گفتند لا یا رسول الله پس بگذارد نماز را بروے پس آورده شد جنازه دیگر فرمود هیچ چیزے گذاشته گفتند لا فرمود آیا دینی هست بروے گفتند سه دینار فرمود بگذارید شما بر یار خود او فتاده برخاست و عرض کرد بگذارم یا رسول الله نماز را و آن سه دینار او بر من پس بگذارد نماز را و در روایت ترمذی و نسائی آمده که چون گفت ابو قتادهٔ دین وی بر من فرمود بشرط وفا و بخاری و مسلم و ترمذی و نسائی از ابی هریره آورده که بود رسول خدا صلی الله علیه وآله وسلم که آورده میشد نزد وی مردے که وفات یافته و بروے دین ست پرسید آیا چیزی گذاشته که قضای دین او کند اگر میگفتند بلی گذاشته ست نماز میگذارد و الا میگفت مر مسلمانان را بگذارید نماز بر یار خود و چون فتح کرد خدا تعالی بر رسول خود میگذارد دینی پرسید از دین و میفرمود من قریب تر و اولی ترم بمسلمانان از ذاتهاے ایشان هر که بمیرد از ایشان و بگذارد دین یا عیال بر من ست قضاے دین او و غمخوارے عیال وے و اگر بگذارد مال آن برای وارثان اوست و زجر و تشدید در باب ارتکاب دین و تاخیر اداے آن بسیار واقع شده ابی داؤد از ابی موسے اشعرے آورده که گفت رسول خدا صلے الله علیه وآله وسلم عظیم ترین گناهان نزد خدا بعد از کبائرے که نهی کرده شده است ازان اینست که بمیرد مردے و بروی دین باشد و نگذارد

بخاری و ترمذی آورده اند نافی ست و این احادیث مثبت و خبر مثبت مقدم ست بر خبر نافی چنانکه این مسئله در اصول فقه مقرر شده است و در بعض شروح هدایه مذکور ست که جابر در آن روز مشغول بود بآنکه پدر و خال وی کشته شده بودند و بمدینه آمده بود تا تدبیری بکنند و ایشان را برداشته بمدینه آرد و حاضر نبود در وقتی که نماز گذاردند رسول خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم بر ایشان از خجلت روایت نفی کرد و آنها که در حضرت رسول صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم بودند فعل آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم را مشاہدہ کردند روایت اثبات آوردند انتہی این کلام دلالت دارد بر آنکہ نماز بر شہدای احد در همان روز و در همان وقت بود اما اصح آنست که در وقتی دیگر بود و این نیز عذر روایت جابر بنفی صلوة را بیان میکند و وجه توفیق این روایت وی با روایتی که حاکم آورده و تصحیح کرده ظاهر میگردد اند و آنکه گویند که این مخصوص ست بقتلای احد از جهت تودیع احیا و اموات بعید ست و ایشان گویند السیف محاء للذنوب و شیخ ابن الہمام گفته که این قول مذکور ست در کتب فقه بعنوان حدیث و همچنین ست که ذکر کرده اند رواه ابن حبان فی صحیحه انتہی یعنی شرف شہادت که ایشانرا حاصل شده است و جان عزیز در راه حق داده اند محو ذنوب و طہارت وجود ایشان کرده است دیگر ایشان را احتیاج بشفاعت نیست و نماز گذاردن شفاعت کردن ست موتی را نزد حق و در روایات آمده است که شہید شفاعت میکند هفتاد کس را از اہل خود و ما میگوئیم که نماز گذاردن بر میت از برای اظہار کرامت اوست و شہید سزاوار تر ست بآن و ظاہر از ذنوب مستغنی نیست از دعای رفع درجات و طلب مزید رحمت و لہذا صلوة بر حضرت رسالت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم کردند و بر صبیان میکنند با وجود طہارت ایشان از ذنوب تنبیه مراد شہید در اینجا ہر ستم کشته است که با آهن کشته شده باشد یا در معرکه جنگ یافته شده و بروے اثر جراحت باشد و اگر خروج دم از موضع غیر معتاد باشد چنانچه چشم و گوش و دہن نیز درین حکم داخل ست زیرا که بیرون آمدن خون از غیر موضع معتاد علامت جراحت در باطن ست بخلاف خروج از محل معتاد چنانچه بینی و بر و ذکر که آن دلالت بر جراحت ندارد و بعلت رعاف نیز میرود و بول و غائط و خون بگرمے و باسور نیز میشود و از شدت هول و فزع نیز مے آید دیگر شرط آنست که بالغ باشد و صبے درین حکم داخل نیست و طاہر باید که اگر جنب کشته شده یا حائض و نفساء بوده غسل بروے واجب ست و این مذہب ابو حنیفه است که شہید جنب را غسل باید داد و مذہب امام احمد نیز همین ست و شافعی و صاحبین در اینجا با وے مخالف اند و میگویند که غسلے که جنابت موجب آن بود بجهت خروج از دائرهٔ تکلیف ساقط شد و غسلی که بسبب موت بود شہادت مسقط آن شد دیگر غسلے واجب نبود و دلیل امام ابو حنیفه حدیث حنظلة بن ابی عامر ست که او را غسیل الملائکه گویند و این حدیث را ابن حبان در صحیح خود و حاکم در مستدرک بشرط شیخین آورده و قصهٔ او آنست که وے نوگذ اما بود بلکه گویند که همان روز تزوج کرده و با اہل خود صحبت داشته بود ناگاه آوازهٔ شدت غلبهٔ جنگ کافران در روز احد شنید بیطاقت شد و فرصت غسل جنابت نیافت برفت و شہید شد پس بران حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم مکشوف شد که ملائکه او را غسل میدہند فرمود حقیقت حال حنظلة را و بجهت سبب او را از میان شہدا مخصوص بغسل ساخته اند بروید از زن او بپرسید زن حقیقت حال را عرض کرد و گفت که وے جنب بود چون شنیدند که حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم را شدتے پیش آمده است بهمان حالت غسل ناکرده برآمد اینجا امام ابو حنیفه میفرماید که این غسل دادن ملائکه بحقیقت بود و در واقع بود و برای تعلیم بود و امام شافعی میگوید که اگر غسل جنابت واجب بود وے آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم او را غسل دادے امام ما میگوید مقصود غسل ست

ایشان را و زیادہ کرد بخاری و ترمذی کہ نماز گذاردہ نشد بر ایشان و روایت کرد ابو داؤد از جابر کہ گفت رسید
مرد یرا تیر در سینہ یا در حلق و بمرد پس بچپیدہ شد در جامہای او و نماز گذاردہ نشد بروے و بودیم ما با رسول خدا صلی اللہ
علیہ و آلہ وسلم و سند این حدیث صحیح ست و امام احمد روایت کردہ است کہ پیغمبر صلے اللہ علیہ و آلہ وسلم گفت در حق کشتگان
اُحد نشوئید ایشان را زیرا کہ ہر جراحت و ہر خون ایشان بوے مشک میدہد روز قیامت و نسائی نیز روایت کردہ بہ لفظ
بہ پیچید ایشان را بجامہای ایشان زیرا کہ نیست جراحتے کہ برسد در راہ خدا مگر آنکہ مے آید روز قیامت و حال آنکہ
میچکد از وے خون کہ رنگ وی رنگ خون ست و بوی وے بوی مشک و امامیہ نماز بر شہید اختلاف ست نزد امام مالک
و شافعی نماز بر شہید نکنند و از امام احمد دو قول ست و مشہور و مختار در مذہب وے عدم صلوۃ ست و بقولے مخیر ست
در گذاردن و نا گذاردن از جہت تعارض ادلہ و در مواہب لدنیہ میگوید کہ اختلاف ست میان شافعیہ کہ منع صلوۃ بر شہید
نزد شافعی بمعنے حرمت اوست یا بمعنی عدم وجوب و از کلام امام احمد ظاہر میشود کہ مستحب ست نہ واجب انتہی و نزد
حنفیہ واجب ست نماز بر شہید چنانچہ بر سائر اموات و عجب از مصنف کہ تنبیہ نکرد درین مسئلہ با نچہ صحیح شدہ است
از فعل حضرت رسول اللہ صلے اللہ علیہ و آلہ وسلم چنانچہ عادت اوست درین کتاب و تمسک این ائمہ درین باب بحدیث
جابر ست بروایت بخاری و ترمذی چنانکہ گذشت و نیز از انس آرند کہ شہدای احد غسل داد نشد ایشان را و نماز
گذاردہ نشد بر ایشان رواہ احمد و ابو داؤد و الترمذی و دلیل امام ابو حنیفہ و صاحبیہ و قول دوم امام احمد کہ نماز بر شہید
باید کرد حدیث عقبۃ بن عامر ست کہ بخاری و مسلم روایت کردہ اند کہ پیغمبر صلے اللہ علیہ و آلہ وسلم بیرون آمد روزی پس
نماز گذارد بر کشتگان احد مثل نماز گذاردن او بر میت پستر برگشت و بر منبر سوار شد و گفت من فرط شما ام و من شہید بر شما
و بدرستی وعدہ گاہ من حوض من است و بدرستی و اللہ من اکنون نظر میکنم بسوی حوض خود الان من دادہ شدہ ام کلید ہای خزائن ارض و اللہ من نمی ترسم
بر شما کہ مشرک شوید بعد از من ولیکن این می ترسم کہ تنافس و تفاخر کنید در ان خزائن و نیز آمدہ ست کہ آن حضرت صلے اللہ علیہ
و آلہ وسلم بر حمزہؓ ہفتاد تکبیر بر آورد و ظاہر آنست کہ این در نماز بود و نیز از ابن عباس آمدہ کہ نماز گذارد بر کشتگان احد و بگذارد
بر حمزہؓ و شمنی گوید کہ حاکم از جابر آوردہ و حکم بصحت کردہ کہ چون آن حضرت صلے اللہ علیہ و آلہ وسلم بر سر حمزہ آمد و دید حال
او را از انچہ اعدای دین بوی کردہ بودند فریاد زد و بگریست و مردی از انصار کہ حاضر بود جامۂ خود را بروی انداخت و نماز گذارد بروی و ترجیح ابن الہمام
زیادہ کردہ کہ بستر نماز گذارد و بر شہدا نہادہ میشد ندا ایشان در جانب حمزہ و نماز گذاردہ میشد بر ایشان پستر برداشتہ میشدند
و بجای خود گذاشتہ شد حمزہؓ تا بگذارد نماز بر ہمہ شہدا و گفتہ کہ حاکم این حدیث را روایت کرد از جابر و وے صحیح الاسناد ست
و شیخین آن را اخراج نکردہ اند و اگرچہ در بعضے از رجال اسناد این حدیث بعض سخن کردہ اند ولیکن مختار توثیق آنہا ست
و بر ہر تقدیر حدیث نازل از درجۂ حسن نخواہد بود و آن حجت ست استقلالا خصوصا نزد معاضدت با حادیث دیگر و نیز
حدیثے دیگر آوردہ از ابن مسعود کہ نماز گذارد آن حضرت صلے اللہ علیہ و آلہ وسلم نوبت بنوبت بر شہدای احد و گذارد بر حمزہؓ
ہفتاد نماز و گفتہ کہ این حدیث نیز نازل از درجۂ حسن نیست و از دار قطنی از ابن عباسؓ نیز حدیثے درین باب آوردہ کہ
نازل از درجۂ حسن نیست و گفتہ کہ بر تقدیرے کہ ہمہ ضعیف باشند مجموع آن خود را اصل بمرتبۂ حسن خواہد بود و نیز آوردہ کہ
ابو بکرؓ صدیق عمرو بن العاص را بجانب ایلیہ و ارض فلسطین فرستادہ بود و در انجا صد و سے مسلمان کشتہ شدند
و نماز گذارد بر ایشان عمرو بن العاص و بودند با عمرو بن العاص نہ ہزار نفر از مسلمانان انتہی و گوئید کہ حدیث جابر کہ

میگوید که حاصل آنست که ایثار مطلوب ست و سه بار مستحب و اگر هم یکبار نظافت و نقاوت حاصل گردد احتیاج بما فوق نباشد و نیز میگوید که نیافتم من در هیچ روایتی بعد سبع لفظ اکثر من ذلک مگر در روایتے مرا بو داؤد را و احتمال دارد که این لفظ بیان سبع باشد و اشارت بخمس بود و باین قائل ست احمد و مکروه داشته زیاده بر سبع و ابن عبد البر گفته که نمیدانم هیچ یکے را که قائل شده باشد بزیادت بر سبع و ماوردی گفته زیاده بر سبع اسراف ست انتهی و تخصیص کافور گفته اند که بجهت تطییب و تبرید و تجفیف و قوت نفوذ او ست در اعماق بدن و اوراد تصلیب بدن میت که بجهت موت رخاوتی پیدا کرده دخل تمام ست و دوے قویترین روائح طیبه است و بعض گفته اند که اگر کافور پیدا نشود مشک نیز قائم مقام آن گردد و ترمذی بابی عقد کرده بعنوان باب فی المسک للمیت و از ابو سعید حدیثے آورده که پرسیده شد آن حضرت صلی الله علیه و آله وسلم از مشک فرمود هو اطیب طیبکم و گفت ایں حدیث صحیح ست و عمل بر نیست نزد بعضے از اهل علم و این قول احمد و اسحق ست و بعض مکروه داشته اند مشک را برای میت انتهی و دیگر بدانکه اختلاف کرده اند در سبب غسل میت بعض بر انند که بجهت حدث ست که بعلت استرخای مفاصل حادث میشود نه بجهت نجاست زیرا که آدمی بموت نجس نگردد از جهت کرامت وی و عدم اقتضار بر اعضای وضو بجهت آنست که اقتضار بران در حالت حیات برای دفع حرج ست که مکرر میشود هر روز و حدث بسبب موت مکرر نشود پس در حکم جنابت بود و بعض میگویند که غسل وی بجهت نجاست ست که بموت عارض شده چنانچه سائر حیوانات و لهذا اگر شخصے مرده آدمے را با خود بردارد و نماز کند جائز نبود نماز وے و اگر بیوضوئے را بردارد جائز ست و زوال نجاست از آدمی بغسل نه از سائر حیوانات از جهت کرامت اوست و نزد امام ابو حنیفه در غسل میت مضمضه و استنشاق نبود و امام احمد نیز بر نیست از جهت وجود حرج دران خلافا للشافعی و نزد بعض علما غاسل میت را باید که غسل کند و در جامع الاصول حدیث از ابو داؤد از عائشه نیز درین باب آورده که غسل میکرد آن حضرت صلی الله علیه و آله وسلم از چهار چیز جنابت و جمعه و حجامت و غسل میت و در موطا از ابن عمر آورده که وی غسل داد پسر را که مر سعید بن زید را مرده بود و حنوط کرد او را و بر داشت جنازه او را پس تر در آمد در مسجد و نماز گذارد و تجدید وضو هم نکرد و نیز آورده که اسماء بنت عمیس که زن ابو بکر صدیق بود غسل داد مر ابو بکر را بعد از موت پس ازان بر آمد و پرسید از مهاجرین که حاضر بودند که من روزه دارم و امروز سرما سخت ست آیا لازم ست بر من که غسل کنم گفتند لا و ترمذی از ابی هریره مے آرد که گفت پیغمبر خدا صلے الله علیه و آله وسلم غاسل جنازه غسل کند و حامل وے وضو و میگوید درین باب حدیثے از علی و عائشه نیز آمده و حدیث ابی هریره حسن ست و میگوید اختلاف کرده اند اهل علم از اصحاب و غیر هم بعض گفته اند که واجب ست غسل بر غاسل میت و بعض گفته اند وضو و مالک گفت مستحب ست غسل نه واجب و شافعی نیز همین ست و احمد نیز گفته که امید وارم که واجب نشود بر وے غسل و اما وضو اقل انچه گفته شده است در وے و اسحق گفته لابد من الوضوء و از عبد الله بن المبارک آمده لا غسل و لا وضوء انتهی و امام ابو حنیفه بر همین ست و شهید را نشویند و سلاح و پوشش جنگ از وے دور کنند و در جامه که پوشیده دفن کنند و اگر جامهاے او از کفن مسنون کم بود زیاده کنند و اگر زیاده است کم سازند انچنین ست مذهب امام ابو حنیفه بدانکه ناشست من شهید متفق علیه است میان ائمه اربعه از جهت حدیث که بخاری و اصحاب سنن از جابر آورده اند که گفت بود پیغمبر صلے الله علیه و آله وسلم که جمع میکرد میان دو مرد از کشتگان احد در یک جامه و تقدیم میکرد در لحد آن را که بیشتر اخذ کرده بود قرآن را و امر کرد بدفن ایشان در خونهاے ایشان و غسل داده نشد

ایشان را

و درین صورت اختلاف ست میان حنفیه و نیز از ابی هریره در قصه نماز بر نجاشی آمده که چون جبرئیل خبر موت او را
رسانید آن حضرت صلے اللہ علیه وآله وسلم در مسجد بود پس گفت امروز بنده صالح مرده است نماز بروے بکنم پس بیرون
آمد بمصلے و نماز بگذارد و اگر در مسجد جائز بودے بیرون آمدن برای چه بودے و بعض گویند که مصلاے جنازه مکانی
بود متصل مسجد شریف و برین تقدیر اکثر اشکالات منحل گردد باحتمال آنکه شاید که روایت صلوة در مسجد باعتبار قرب
آن مکان باشد بمسجد و ظاهر شود که این ست مبنای قول ابی یوسف که اگر مسجدے بود معد از برای نماز جنازه جائز ست
و روے بیکراهت و الله اعلم و اختلاف ست میان حنفیه که کراهت از جهت خوف تلوث مسجد ست و این مناسب ست
بقول کسی که قائل ست که مرده نجس ست یا از جهت آنکه مسجد جماعت موضوع ست از برای نماز پنجگانه و بس و برین تقدیر اگر
جنازه بیرون مسجد بود نیز مکروه باشد و مصنف حدیث ابو هریره را که مستند حنفیه و مالکیه است رد میکند و میگوید و حدیث
ابو هریره که پیغمبر صلے اللہ علیه وآله وسلم فرمود من صلے علے جنازة فے المسجد فلا شئے له در روایت وی غلط ست و سهو ست
از راوی صواب آنست که خطیب بغدادے روایت کرده و گفته که لفظ حدیث در اصل فلا شئے علیه است یعنی هر که بگذارد
نماز جنازه را در مسجد پس نیست هیچ اثمی و حرجے بروے و در جامع الاصول این حدیث را بلا شئے له آورده است و گفته که
در یک نسخه چنین واقع شده است که فلا شئے علیه و از ینجا معلوم گردد که اصل فلا شئے له است و در هدایه این حدیث را بلفظ
خلا اجر له نقل کرده و در جمع الجوامع این حدیث از ابی هریره بلفظ فلیس له شئے آورده فقد برو میگوید که بعضے از ائمه حدیث
میگویند که این حدیث خود ضعیف ست چه از افراد صالح مولی التوأمه است و وے ضعیف ست در حدیث و شیخ ابن الهمام
گفته که مولے توأمه ثقه است لیکن مختلط گشته در آخر عمر خود و نسائی از ابن معین آورده که گفته وی ثقه است لیکن مختلط گشته
در آخر عمر پس هر که شنید از وے پیش از اختلاط ثابت ست و حجت ست و همه برین اند که ابن ابی ذئب که راوی این حدیث
از وے شنیده است پیش از اختلاط پس واجب ست قبول آن بخلاف سفیان و غیر وے که شنیده اند از وے
بعد از اختلاط انتهی و الله اعلم و میگوید و نماز بر ابو بکر و عمر در مسجد گذارند چنانکه ابن ابی شیبه روایت کرد که گذارد عمر نماز
بر ابی بکر در مسجد و گذارد صهیب بر عمر در مسجد اما درین روایت ابن زیادتے نیست که میگوید بحضرت جمیع مهاجرین و انصار
گذارند و از کسے انکار صادر نشده و جواب ازین آنست که بر تقدیر صحت این حدیث محمول ست بر آنکه جنازه بیرون مسجد بود
و حق آنست که اگر مدعاے شافعیه مسنونیت نماز جنازه است در مسجد باطل ست والا مے در آورد آن حضرت صلے اللہ علیه
وآله وسلم جنائز تمامه صحابه را دران و متوارث ے شد در میان ایشان و اگر جواز ست ما نیز قائلیم بآن و مکروه میدانیم
آنرا و میگوئیم که افضل آنست که در بیرون مسجد بگذارند و قائم نشد از ایشان دلیلے بر افضلیت آن در مسجد با مساواة طرفین
گذاشے شرح ابن الهمام فتدبر و آن حضرت صلے اللہ علیه وآله وسلم میفرمود تا میت را سه بار یا پنج بار یا زیاده تا هفت بار بحسب مقتضاے
رای غسال و احتیاط و اطمینان وی در طهارت و نظافت بے تعیین عددے معین و بے اقتصار بر سه مرتبه بارعایت عدد وتر
بشوئید و در غسل آخرین قدرے کافور بکار دارند بخارے و مسلم و دیگر اصحاب کتب ستة ازام عطیه انصاریه آورده اند که
گفت چون وفات یافت بنت رسول الله صلے اللہ علیه وآله وسلم فرمود بشوئید او را سه بار یا پنج بار یا زیاده بران اگر رأے
شما باشد و بگردانید در مرة اخیره چیزے از کافور و در روایتے از حفصه بنت ابن سیرین آمده که بشوئید وتر سه بار یا پنج بار
یا هفت بار یا زیاده بران اگر رأے شما باشد این روایت بخارے و مسلم ست که در جامع الاصول آورده و در فتح الباری

حاضر شدند تا در حضور وے وفات کردے وبدعاے آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم مشرف گشتی وویرا تجہیز و تکفین کردے وبروی نماز گذاردے وتشییع جنازہ تا بقبر کردے ودفن کردے وبدعاے تثبیت ومغفرت مشرف ساختے چنانچہ از سیاق احادیث کہ مذکور شدند معلوم میگردد و در آخر چون صحابہ دیدند کہ در ین استدعا واستاد حضور و وقوف از اول تا آخر آن حضرت را صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم مشقتے تمام ست بران اختصار کردند کہ چون شخصے وفات کردی بعد از وفات وے اعلام کردندے تا تجہیز ونماز و دفن حاضر شدے وچون باز دیدند کہ ایں ہم خالی از مشقتے نیست ہمہ تجہیز کردندے وبحضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم آوردندے تا بروے نماز گذاردے ودرنادر اوقات اگر غیب بودے یا مانعے دیگر ودر طلبیدن آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم مشقتے گمان مے بردند برای نماز نیز خبر نمیکردند وصحابہ خود نماز میکردند ودفن میکردند پس آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم میرفت وبر قبر او نماز میکرد وذکر نماز بر قبر در کلام مصنف بیاید ونماز گذاردن آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم بر جنازہ گاہ بیرون مسجد بودے وگاہ اندرون مسجد و ہر دو جائز ست ومذہب شافعی ہمین ست ودلیل ایشان حدیثے ست کہ در جامع الاصول از مسلم وموطا وابوداؤد وترمذے ونسائی آوردہ کہ چون وفات یافت سعد بن وقاص گفت عائشہؓ درآرید جنازۂ او را تا نماز کنم بروی پس انکار کردہ شد بروی پس گفت واللہ بتحقیق نماز گذارد رسول خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم بر دو پسر بیضا سہیل وبرادرش در مسجد ودر روایتی آمدہ کہ چون انکار کردند بر عائشہؓ این فعل را گفت این چہ بلا زود فراموش کردند مردم این را کہ نگذارد رسول خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم بر سہیل بن بیضا مگر در مسجد ودر روایتے امر کردند ازواج پیغمبر صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم کہ بیارند او را در مسجد پس آوردند وتہا دند او را بر در حجرہاے ایشان وگذاردند بروے نماز وچون رسید بایشان کہ مردم عیب گرفتند کہ ہرگز نبود کہ درآوردہ شود جنائز در مسجد پس رسید این سخن بعائشہؓ گفت کہ چہ شتابند مردم در عیب گرفتن بچیزے کہ علم ندارند بآن عیب میگیرند بر ما بدر آوردن جنازہ در مسجد وحال آنکہ نگذارد پیغمبر خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم بر سہیل بن البیضا مگر در مسجد این روایات مسلم ست ودر موطا نیز ہمچنین آوردہ وابوداؤد وترمذے ونسائی ہمین مقدار آوردہ اند گفت عائشہؓ نگذارد وآن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم بر سہیل بن بیضا مگر در مسجد ونیز بگوید امام شافعی کہ نماز جنازہ دعاست پس نماز در مسجد اولی ست بآن ومذہب امام ابوحنیفہ وامام مالک کراہت نماز جنازہ است در مسجد کراہت تحریمے یا تنزیہے ودر روایت ست نزد ما وظاہر ثانی ست وظاہر از کلام مالک کہ گفت لا احبہ نیز ہمین ست ودلیل ایشان حدیثے ست کہ ابی داؤد از ابی ہریرہ آوردہ وطحاوے ورسعانی آثار نیز آن را روایت کردہ کہ گفت پیغمبر خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم کسے کہ بگذارد نماز جنازہ در مسجد نیست مر او را چیزے یعنے از اجر وثواب واز طحاوے نقل کردہ اند کہ گفت این حدیث اولی ست از حدیث عائشہؓ زیرا کہ حدیث وے اخبارست از فعل رسول اللہ صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم در حالت اباحت کہ نہی بران متقدم نشدہ وحدیث ابی ہریرہ اخبارست از نہی رسول اللہ صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم کہ متقدم ست او را باحت پس حدیث ابی ہریرہ اولی باشد از حدیث عائشہؓ زیرا کہ ناسخ ست مر او را کذا قال الشمنی ونیز در انکار صحابہ بر عائشہؓ دلیل ست بر انکہ ایشان را معلوم بود کراہت نماز در مسجد ومنسوخیت وے والا چرا انکار میکردند بروے ونسبت عائشہؓ ایشان را بہ سہو وعدم علم محل کلام ست بلکہ تواند کہ عائشہؓ منسخ عالم نباشد وظاہر اینست زیرا کہ ایشان جماعہ کثیر اند ونیز میگویند کہ گذاردن نماز بر ابن بیضا در مسجد بجہت آن بود کہ آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم معتکف بود از ینجہت بیرون نیامد وجنازہ بیرون مسجد بود

امروز کدام روز ست گفتم روز دوشنبه گفت امید میدارم موت خود را امروز تا شب پس ازان نظر بجامهٔ خود کرد که پوشیده بود
وکشیده بود مرض در وے و آن جامه بود که در وے رد غنی و آلودگے از زعفران بود گفت بشوئید این جامه را و زیاده
کنید دو جامه دیگر و تکفین کنید مرا و ران عائشہؓ میگوید من گفتم این جامه کهنه است گفتند زندگان سزاوار ترند بجامهٔ نو
این کفن نیست مگر برای خاک شدن بعد از زمانی چند پس وفات یافت وےؓ قریب بشب و دفن کرده شد شب شنبه
قبل از صبح و در حدیث ابی داؤد از ابی سعید خدرے آمده که چون حاضر شد مرا و راموت بطلبید جامهاے نو و بپوشید
و گفت شنیدم رسول خدا را صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم که گفت میت بعث کرده میشود در جامهاے که مرده است دران
یعنے مراد باین جامه کفن نیست چه وے بعد موت ست نه آنکه موت در وے باشد مانند آنکه در بجا اشکال آورده اند
که در حدیث صحیح آمده است که مردم برهنه محشور میشوند و ایحدیث منافات دارد و بان و جواب داده اند که بعث دیگر ست
و حشر دیگر پس تواند که بعث با پوشش باشد و حشر برهنه پس منافات نباشد میان این دو حدیث و این توجیهها
از بعدے نیست و بعض ثیاب را تاویل کرده اند باعمال و حالتی که بران از عالم رفته است و عرب چون خواهند که
یکی را بطهارت نفس و برأت از عیب وصف کنند گویند فلان طاهر الثیاب ست در تحقیق آمده است و در تفسیر کریمه و ثیابک
فطهر + ای عملک فاصلح و میگویند فلان دنس الثیاب ای خبیث الفعل و المذهب پس مضمون ایحدیث مضمون آن حدیث
بود که بر انگیخته مے شود بنده بران حالتی که مرده است کذا قال الطیبی و این توجیه نیز بظاهر سیاق حدیث مناسب نیست
و از توربشتی نقل میکند که گفت بعضے از اصحاب بودند که در بعض احیان تاویل نصوص و وصول بحقیقت مراد نمیرسیدند
و بر ظاهر حمل میکردند و آدمیان متفاوتند در مراتب آن چنانچه عدے بن حاتم چون شنید کریمه + حتے یتبین لکم الخیط الابیض
من الخیط الاسود + دو عقال سیاه و سفید را در تحت وساده خود نگاه میداشت الحدیث و در حدیث و انما انا قاسم و اللہ یعطے گفته که
اعلام کرد آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم اصحاب را که من تفضیل و ترجیح نکرده ام و قسمت انچه وے کرده شده است
بسوی من هیچ یکے را از امت خود بر دیگرے بلکه تسویت کرده ام در ابلاغ و عدل کردم در قسمت و تفاوتی که هست در فهم
و ادراک معنی آنست و این واقع ست از طریق عطا و تحقیق بوده اند بعضے از اصحاب که مے شنیدند حدیث را و فهم
نمیکردند ازان مگر ظاهر جلی را و مے شنیدند آنرا بعض دیگر از ایشان یا از قرنے که بعد از ایشان بودند از تابعین و
اتباع تابعین و استنباط کردند ازان مسائل کثیره را + و ذلک فضل اللہ یؤتیه من یشاء + انتهی و ممکن ست که گفته شود ابو سعید
جامها پوشیده بقصد نظافت و طهارت بعد ازان ایحدیث بخاطر وے رسید که شنیده بود از حضرت صلی اللہ علیہ وآلہ
وسلم و باعث تذکار او شد و تاویل آن نزد وے همان باشد که کرده اند ولیکن بظاهر حال این حدیث را بر خواند نه بقصد
بیان سبب پوشیدن جامها یا جامهٔ نو پوشیدن وی از جهت غایت احتیاط و حرص بر امتثال طواهر بود اگرچه حقیقة
مراد دیگر ست چنانچه در حدیث سأزید علی السبعین که در وقت نزول کریمه + ان تستغفر لهم سبعین مرة + فرمود و گفته اند که
حقیقة مراد از سبعین تکثیر و مبالغه است نه عدد معین ولیکن آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم از برای اظهار غایت رحمت
و رافت حمل بظاهر کرد و فرمود سأزید علی السبعین یعنی مرا منع از هفتاد بار کرده اند من زیاده بر هفتاد بار میکنم شاید که بیامرزد
ایشان را فافهم و باللہ التوفیق و مدتے در ابتداے حال عادت صحابہؓ آن بود که چون شخصی مختصر شدے و بر موت مشرف
گشتے حضرت رسالت را صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم دعوت کردندے و حضور شریف او را در خواستندے و آن حضرت صلی اللہ علیہ وسلم

بنشانند وجان بجنبید و حرکت و اضطراب برآمدن بود پس آب ریخت دو چشم آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم سعد
بن عبادہ گفت این چیست یا رسول اللہ فرمود این رحمتی ست کہ نہادہ است حق تعالی در دلہای بندگان خود و رحم
نمیکند خدا تعالی مگر رحم کنندگان را و نسائی از ابن عباسؓ می آرد کہ دختر کے از ان حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم جان میداد
و آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم او را بسینۂ مبارک خود فرو چسپانیدہ بود و میگریست ام ایمنؓ چون ایں حال مشاہدہ کرد
نیز بگریہ در آمد آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم فرمود نزد رسول خدا گریہ میکنی یا ام ایمن گفت یا رسول اللہ چون نگریم
و ترا می بینم کہ گریہ میکنی پس گفت رسول خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم این گریہ نیست کہ من میکنم این رحمتی ست از خدا یعنے
گریۂ من از جزع و بے صبرے نیست بلکہ رحمتی ست نازل از جناب الٰہی بریں میت و بر ہمہ حاضران و چون در صدور
گریہ از آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم با وجود آن کمال کہ داشت در فہم ظاہر استبعادے پیدا میکند چنانچہ صحابہ نیز
ازاں سوال کردند مصنف در بیان حقیقت آن سیفرماید و کمال علی الاطلاق کہ شامل جمیع لطائف و مراتب و قوای ظاہر
و باطن باشد در حق بشر کہ جامع صفات روح و نفس و طبیعت ست بر خلاف خلق ملائکہ اینست کہ ہر چیزے را کہ حق خویش
بدہد و آثار جمیع حواس و قوی از وے بظہور آید در انچہ مقدور ست بقدرت و اختیار و در انچہ نہ مقدور ست بحکم طبیعت
و اضطرار و الا نقصان در خلقت لازم آید و لیکن موافق حکمت و حق باشد و یکی از وجوہ وجود سکرات موت در حق آنحضرت
صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم ہمین ست کہ وے مقتضاے طبیعت انسانی و لازم مفارقت روح از بدن ست و دلیل سلامت
حواس و قوت ادراک ست و منشار صدور آثار طبیعت و جبلت ازاں حضرت اینست کہ در جمیع مراتب تمام و کمال
داشت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم و محققان صوفیہ قدس اللہ اسرارہم میگویند کہ جمیع لطائف از طبیعت و نفس و قلب
و روح و سر در ارباب تمکین جدا جدا بکار اند سر بذات حق متصل ست و روح در محبت وی مستغرق و قلب بذکر وے
مشغول و نفس و طبیعت در مقام خود بخدمت در کار و ایشان مزج و خلط این لطائف بنود و خلط و شر مردگے شان
بر اہل سکر و تلوین ست نہ ارباب صحو و تمکین و از عادات حضرت نبوے صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم آن بود کہ در تجہیز میت
و تنظیف و دفن وے تعجیل فرمودے و در جامع الاصول حدیث ابی داؤد از حصین بن وحوح آوردہ کہ گفت چون
بیمار شد طلحہ بن البراء رسول خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم بعیادت وی رفت و فرمود گمان نمی برم او را مگر کہ حادث شدہ است
بوی موت چون بمیرد خبر کنید مرا و تعجیل کنید و نباید کہ حبیفہ مسلمان محبوس و موقوف کردہ شود میان اہل و عیال وے
و در جامہاے سفید تکفین کردے و فرمودے بپوشید جامہاے سفید را کہ آن بہترین جامہاے شماست و تکفین کنید
دران مردہاے خود را رواہ ابو داؤد و الترمذی و ابن ماجہ و ظاہر جامہاے سفید مطلق ست نو بود یا شستہ و احادیث
در تجہیل و تحسین کفن وارد شدہ اما نہ چنانکہ بعد اسراف کشند و مراد تحسین کفن تنظیف و تطہیر او ست نہ اسراف و رشن وے
ابو داؤد و از امیر المومنین علیؓ آوردہ کہ گفت گفت رسول خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم گران بہا مکنید در کفن کہ وے سلب
کردہ میشود سلب سریع یعنے زود کہنہ و بوسیدہ میشود در گور پس گرانی در وے اسراف بود و در صحیح آمدہ کہ آن حضرت
صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم را در سہ ثوب سحولیہ تکفین کردند و تفسیر کردہ اند سحولیہ را بثوب ابیض و بعض گفتہ جامۂ قصارت
کردہ و گفتہ اند کہ سحول قریہ ایست بیمن کہ نسبت کردہ میشود بوے اثواب و در موطا از عائشہؓ مے آرد کہ گفت در آمدم بر ابی بکر
در بیمارے وے پس پرسید از من کہ کدام روز وفات کرد رسول خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم گفتم روز دوشنبہ پس گفت

رسول خدا در مسجد محزون و شناخته میشد اثر حزن در روے مبارک وی پس مردے در آمد و شدت بکاے نساے جعفر را بیان کرد آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم او را فرستاد تا منع شان کند متمنع نشدند تا سہ بار آن مرد آمد و رفت کرد و فائدہ نداشت پس نزد آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم آمد و گفت غالب آمدند آن زنان بر من یا رسول اللہ و متمنع نشدند بگفتہ من فرمود بگذار و خاک در دہن ایشان کن واز انچہ ثابت شدہ است گریہ و حزن آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم بر میت گریہ و حزن اوست بر موت ابراہیم ولد شریف وے چنانکہ میگوید و با وجود آنکہ آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم راضی ترین خلق بقضاے حق بود و شاکر ترین و صابر ترین از ہر مخلوقی بود در وفات ابراہیم کہ پسر دو سالہ وی بود و بروایتے شانزدہ ماہ و ہشت روز و بروایتی یکسال و دو ماہ و شش روز و بروایتی ہفتاد روز و بر ہر تقدیر اتفاق ست کہ در مدت رضاع از عالم رفت لہذا در باب روایات آمدہ است کہ حق تعالی در عالم برزخ برای او مرضعہ پیدا کردہ کہ ارضاع وی میکند و در روز موت وی کہ در شب چہار دہم ماہ ربیع الاول و بروایتے روز عاشورا بود آفتاب گرفتہ شد و چون عادت در گرفتن آفتاب بیست و ہشتم یا بیست و نہم ست مردم گفتند کہ این گرفتن آفتاب از جہت موت ابراہیم ست آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم فرمود کہ ماہ و آفتاب از آیات الٰہی اند موت کسی را در ایجاد خلی نبود و در بعض طرق ضعیفہ احادیث واقع شدہ کہ لو عاش ابراہیم لکان نبیا یعنی اگر میزیست ابراہیم ہر آئینہ پیغمبرے میبود و پیغمبر بودن جائز نہ و چون بعد از محمد رسول اللہ صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم پیغمبر نبود لاجرم نہ زیست و در علم معقولات مقرر شدہ کہ صادق شرطیہ مستلزم وقوع مقدم نیست و ملازمت ظنی ست لیکن بعضے اجلہ را تضعیف کردہ اند و گفتہ اند کہ بودن او نبی بجہت چیست مگر ابناے پیغمبر پیغمبر مے باشند ہمچنین خود نیست پس ملازمت تمام نبود و در سند احادیث نیز سخن ست فافہم واللہ اعلم و بالجملہ آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم بموت ابراہیم گریہ کرد و فرمود تدمع العین اشک میریزد و چشم و یحزن القلب واندوہگین میشود دل ولا نقول الا ما یرضی الرب و نمیگوییم مگر چیزے کہ راضی ست از ان پروردگار ما و بدرستی کہ ما بفراق تو اے ابراہیم بفراق تو اے ابراہیم لمحزونون اندوہگینیم بخاری و مسلم و ابو داؤد و از انس مے آرند کہ گفت آمدیم ما با رسول خدا بر اسپے سیف حداد کہ شوہر دایۂ ابراہیم بن رسول اللہ صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم بود و او ابراہیم بیمار بود مشرف بر موت پس گرفت رسول خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم ابراہیم را و بوسید او را و این عادت شریف بود در ہنگام گرفتن اولاد و اطفال باز در آمدیم بار دیگر با رسول اللہ بروے در حالتی کہ جان میداد ابراہیم پس اشک ریختن گرفت دو چشم رسول خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم پس گفت عبد الرحمن بن عوف رضی اللہ عنہ میگریے تو یا رسول اللہ فرمود یا ابن عوف این گریہ من رحمت ست یعنی نہ از جزع و عدم صبر ست بلکہ رحمت و رقت بر مقبوض بار دیگر باز اشک ریخت و گفت ان العین تدمع والقلب یحزن ولا نقول الا ما یرضی الرب وانا لفراقک یا ابراہیم لمحزونون و از اسامہ بن زید مے آرند کہ زینب بنت رسول اللہ صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم کس فرستاد نزد آن حضرت صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم کہ پسرکی بود مر اکہ مشرف بر موت شدہ بیا بر سر ما حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم نیز کس نزد زینب فرستاد کہ سلام رساند و بگوید کہ مر خدا راست انچہ گرفت و مر او راست انچہ داد و ہر چیز را از انچہ گرفت و داد نزد وے تعالی مدتے معین ست و صبر کن و امید وار ثواب باش زینب باز کس فرستاد و سوگند یاد کرد بر آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم کہ البتہ بیاید حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم برخاست و بر زینب آمد و با وے بود سعد ابن عبادہ و معاذ بن جبل و ابی بن کعب و زید بن ثابت و مردان دیگر رضی اللہ عنہم اجمعین پس بر داشتہ آورند صبی را بر حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم گرفت او را بر کنار خود

ان حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم از نا بردے من خلق وصلق وخرق حلق تراشیدن سر وصلق رفع صوت در مصیبت
ونوحہ کردن و بعضے بلطم وضرب وجہ نیز تفسیر کردہ اند وخرق پارہ کردن گریبان واز انس آمدہ کہ بگذشت رسول خدا
صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم بزنے کہ میگریست نزد قبرے پس فرمود بپرہیز خدا را وصبر کن اے زن گفت دور شو
از من کہ تو نمیدانے وترا این مصیبت کہ بمن رسیدہ است نرسیدہ پس گفتند بآن زن کہ این رسول خدا بود کہ ترا صبر
نے فرمود وبنہ میدا وپس آن زن پشیمان شد وبحضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم آمد واعتذار نمود کہ یارسول اللہ من نشناختم
ترا معذور دار مرا فرمود اکنون اعتذار چہ میکنی انما الصبر عند الصدمۃ الاولی یعنے صبر نزد اول مصیبت وزود آن اعتبار دارد
آخر خود خواہی نخواہی صبر کردنے ست وابو داؤد از ابی سعید روایے آوردہ کہ گفت رسول خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم
لعنت کناد خدا تعالے نوحہ کنندہ را وشنوندہ را یعنے بسمع رضا ودر احادیث صحیحہ آمدہ ان المیت یعذب ببکاء اہلہ میت
عذاب کردہ مے شود در قبر بگریستن اہل وعیال وی ونوحہ کردن ایشان بر او ودر روایتے کہ گریہ نوحہ کردہ شود بروے
عذاب کردہ شود روز قیامت ایں حدیث بطرق متعددہ آمدہ وعائشہؓ ایں حدیث را بران وجہی کہ معنے ازیں ظاہر در فہم در آید
انکار کردہ واستبعاد نمودہ وگفتہ کہ آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم ہرگز اینچنین نگوید کسے چرا معذب شود بگناہی
کہ دیگرے کردہ باشد وفرمود بس ست شمارا قرآن مجید درین باب بخوانید ولا تزر وازرۃ وزر اخری + وچون گفتہ شد
عائشہؓ را کہ ابن عمرؓ میگوید وروایت از پدر خود میکند کہ میت عذاب کردہ میشود ببگاے حے گفت بیامرزد خدا تعالے
اباعبد الرحمن را واین کنیت ابن عمرؓ ست وے ورع میگوید ولیکن نسیان شد یا خطا کرد وآن حضرت صلے اللہ
علیہ وآلہ وسلم گذشت بر یہودیہ یا یہودے کہ گریستہ میشد ونوحہ کردہ میشد بروے فرمود کہ ایشان میگریند بروے
وے عذاب کردہ میشود در قبرش ودر روایت دیگر آمدہ کہ عائشہؓ گفت کہ بغیر خدا انفرمود کہ میت عذاب کردہ میشود
بجہت بکاے اہل وے بروے بلکہ خدا تعالی زیادہ میکند عذاب مر کافر را ببکاے اہل وی بروے یعنی این مخصوص بکافر
ست کہ معذب ست وبکاے اہل وی بروے سبب مزید عذاب میگردد نہ آنکہ بطریق حکم کلی فرمودہ باشد وبعض گفتہ اند
کہ تعذیب میت ببکاے اہل بر تقدیریست کہ او در حالت حیات راضی باشد بدان یا وصیت کردہ بآن چنانکہ اہل جاہلیت
میکردند وبران اجرے قرار میدادند ودر صحیح بخاری ومسلم از مغیرہ بن شعبہ آمدہ کہ گفت شنیدم از رسول خدا صلی اللہ
علیہ وآلہ وسلم کسے کہ نوحہ کردہ شود بروے عذاب کردہ میشود وبانچہ نوحہ کردہ میشود بروے یعنے بہمان چہ نوحہ گران او را
بدان می ستایند بروی وے بطریق استہزاء وتہکم میگویند کہ وی ستاذی میگردد وبانچنیز ہمان اشکالی کہ بر تعذیب وارد شود
وروودے یابد کہ چرا بفعل دیگرے متاذے گردانند گویند ازان جہت کہ وے اظہار کرد نفس خود را میان مردم متصف
بدین صفات ورامنی شد بآن بدین سبب محل توبیخ آمد واللہ اعلم واگرچہ آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم از گریستن و
نوحہ کردن وجزع وفزع کردن نہی کردے اما از تجویز اشک وحزن قلب بی آن اشیا منع نکردے وخود نیز کردی چنانکہ
ابو داؤد وترمذی از عائشہؓ آوردہ اند کہ رسول خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم بوسہ داد درمیان دو چشم عثمان بن مظعون
کہ اول من مات من المہاجرین فی المدینہ بود بعد از موت وے وگریہ کرد وہر دو چشم مبارک وی اشک میریختند وبخاری
ومسلم از انس آوردہ اند کہ محزون شد رسول اللہ صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم بعد از قتل قراء اشد حزن کہ ندیدہ بردم او را ہرگز
کہ اینچنین شدہ باشد واز عائشہؓ آوردہ اند کہ چون رسید خبر قتل زید بن حارثہ وجعفر بن ابی طالب وعبد اللہ بن رواحہ

که میگفت بعد از فراغ از دفن میت اللهم ہذا عبدک نزل بک وانت خیر منزول بہ فاغفرلہ ووسع مدخلہ و در تلقین میت
بعد از دفن حدیثے آمدہ کہ نزد شافعیہ معمول ست سیوطے در جمع الجوامع از طبرانی وابن النجار وابن عساکر ودیلمی از ابی امامۃ
مے آرد کہ گفت رسول خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم چون مردیکے از برادران شما دفن کردید او را ورنجتید خاک بروی باید
کہ بایستد مردے از شما نزد سر وے وبگوید یا فلان ابن فلانۃ ووے یعنے میت می شنود آنرا ولیکن جواب نمیدہد
پستر بگوید یا فلان بن فلانۃ چون این بار مے شنود برمے نشیند در قبر پستر بگوید یا فلان بن فلانۃ درین نوبت میگوید
ارشادکن مرا رحمت کند خدا یتعالے ترا ولیکن شما نمی شنوید پستر گوید ای فلان یادکن آنرا کہ برآمدۂ تو بران از دنیا
شہادۃ ان لا الہ الا اللہ وان محمدا عبدہ ورسولہ وآنکہ راضی شدۂ کہ خدائے پروردگارست ومحمد پیغمبرست واسلام
دین تست وقرآن امام تو چون این را گفت میگیرد یکی از منکر ونکیر دست دیگر براو میگویند بیرون آئید از پیش این بندہ
چہ کار داریم اکنون ما باوے کہ حق سبحانہ تلقین کرد حجت او را مردے در مجلس شریف حاضر بود گفت یا رسول اللہ
اگر نام مادر میت ندانیم بلکہ نسبت کنیم فرمود نسبت کن بحوا کہ مادر ہمہ است وہمیشہ اولی آنست کہ گوید گاہ گاہی مظاہر
مراد آنست کہ این فعل ازان حضرت منقطع نبود کہ یکبار ودوبار میکرد وبعد ازان میگذاشت بلکہ دوام واستمرار داشت
بحسب اوقات وعادت مستمرہ داشت کہ گاہی قبر وبرا تعاہد وتفقد کردے وبسلام ودعا کہ موجب حصول روح وراحت
ونزول رحمت ومغفرت بود مخصوص کردے این فعل ازان حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم درحق بعضے از اصحاب مخصوص
بودے ودر زیارت قبور علی العموم تمامۂ اہل قبور را باین تشریف مشرف ومستعد گردانیدے وکلام در زیارت قبر
در آخر فصل بتفصیل بیاید وپیش از موت در حالت مرض عیادت نمودے چنانکہ گذشت وآخرت را بادوی دادے
وبوصیت وتوبہ فرمودے تا مورث محبت موت ولقاے الہی جل وعلا گردد وبحکم من احب لقاء اللہ احب اللہ لقاءہ
برضا ومحبت وبتعالے فائز گشتہ گذشتن از محنت آباد دنیا وتعلقات وی آسان یابد وحاضران را امر کردے تا مرضیٰ
مشرف بر موت را کہ اورا محتضر خوانند تلقین شہادت بوحدانیت حق ورسالت رسول کردندے وبفرمودے لقنوا موتاکم
لا الہ الا اللہ تا آخر کلام وے کلمۂ توحید بود وبحکم من کان آخر کلامہ لا الہ الا اللہ دخل الجنۃ بنعمت سلامت ایمان وحسن
عاقبت از عالم برود ولیکن در تلقین باید کہ تکلیف نکنند وابرام ننمایند کہ حالت موت نازک ست تا چگونہ برآید وترمذی
از عبد اللہ بن المبارک مے آرد کہ تلقین کرد او را مردے چون اکثار کرد فرمود چون من یکبار لا الہ الا اللہ گفتم ہجر انم
تا تکلم بکلام دیگر نکنم چندین اکثار چیست واز عادات امم ضلال کفار ومشرکان کہ ایمان بہ بعث ونشر ندارند منع وزجر
کردے چون منع وزجر از عادات اہل کفر وضلالت را علی الاطلاق ذکر کرد بعضے از انہا را کہ اہل ملت اسلامیہ بسبب غلبہ
وجع ودرد مصیبت وجہل وبیطاقتے بدان گرفتار اند ذکر کرد وگفت واز لطم خدود وطبانچہ زدن بر رخسارہا وشق جیوب
پارہ کردن گریبانہا وحلق رؤس تراشیدن سرہا وامثال آن از جزع وفزع ونوحہ نہی ورد ومنع وزجر بلیغ فرمودے و
احتمال دارد کہ این لطم وحلق وشق وامثال آن تفصیل عادات امم ضلال بوجہ اینہا را اگرچہ اہل ملت اسلامیہ کنند ولیکن
از عادات آنہاست وبجمود واسترجاع یعنے انا للہ وانا الیہ راجعون گفتن ورضا بقضاے الٰہی امر کردے در صحیح بخاری
ومسلم از ابن مسعود آمدہ کہ گفت رسول خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم لیس منا من ضرب الخدود وشق الجیوب ودعا بدعوے
الجاہلیۃ فرمود ہر کہ این کارہا کند وی از ما نیست واینہا از اعمال جاہلیت ست واز ابے موسے اشعرے آمدہ کہ گفت

صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم مشہور ست ومتاخرین برا ثبات وتقریر آنند ودرین باب مبالغہ دارند برخلاف طریقہ متقدمین وشیعہ
اسلام ابوطالب را نیز ازین قبیل دانند واللہ اعلم **فائدہ** از آداب عیادت آنست کہ وضو کند وچشمہ مقرر دو بیمار را
تسلی دہد وصبر فرماید واز چگونگی احوال پرسد وتنفیس وتقویۂ وے نماید وامید وار حیات گرداند وباجر وثواب کہ برمرض
در احادیث وارد شدہ است بشارت دہد ودروقت درآمدن بگوید لا بأس طہور ان شاء اللہ تعالی ودست بر بدن بیمار نہد
وادعیۂ ماثورہ بخواند وبیمار را دعا کند واز برای خود از وے دعا خواہد ودرنشستن تخفیف کند مگر آنکہ بیمار نشستن اورا
دوست دارد ودغوغا نکند وسخن بسیار کہ اورا ناخوش آید نگوید ونزد بیمار چیزے نخورد وباید کہ در عیادت شتابی نکند
وبعد از دو سہ روز از بیمارے بعیادت برود کہ عادت شریف مصطفوی نیز ہمچنین بود وہر روز بعیادت نرود بلکہ یک روز
درمیان یا بعد از دو سہ روز برود وکل ذلک وردبہ الاحادیث والآثار واللہ الموفق **فصل** در عادت نبوی صلی اللہ
علیہ وآلہ وسلم در احوال میت وادائے حقوق وی عادت حضرت نبوے صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم مشتمل بود بر احسان عظیم
بمیت ومعاملۂ وے باموے کہ ویرا در قبر وقیامت نافع بود مثل تلقین وتثبیت ودعا ونماز وقضاے دین ومانند آن
ومشتمل بود بر احسان باقارب واہل بیت وی بتعزیت واطعام وتفقد احوال چنانکہ در فصل خطبۂ جمعہ گذشت از حدیث مسلم
کہ فرمود کہ ہر کہ مرد ومالی بگذاشت از برای اہل اوست وہر کہ دینی گذاشت یا عیالی عہدۂ آن بر من ست وبر اقامت عہود
احیا وتعلیم احکام در آنچہ بامیت بآن معاملہ کنند مثل صبر وترک جزع وفزع ومنع از نوحہ ودیگر مراسم جاہلیت اول احسان
بمیت کردے وتجہیز وساختگی وے بسوے آخرت بر احسن احوال وافضل صفات ظاہر وباطن فرمودے وتفصیل آنچہ
بطریق اجمال ذکر کردہ آنست کہ حضرت پیغمبر صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم وجمیع صحابہ صف کشیدندی وبرای میت استغفار کردے
وبروی نماز گذاردندے ودعا کردندے واز حضرت عزشانہ طلب رحمت وآمرزش کردندے در احادیث صحیحہ آمدہ است
کہ ہر میتی کہ بروے صد کس وبروایتے چہل کس نماز گذارند البتہ آمرزیدہ میشود ودر روایتی سہ صف ودر روایتی ہفت صف
از مسلمانان واقع شدہ بے تعیین عدد وبعد ازان ہمراہ شدہ وبشفاعت وی بحضرت عزت رفتہ اورا بخاک دفن سپارند
وقاعدۂ تکریم وتجلیل مسلمانی بجا آوردندے ودر صحیح ابن حبان از حدیث ابی سعید آمدہ کہ آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ
وسلم فرمود پنج چیزست ہر کہ در یک روز آنہا را بجا آرد نوشتہ شود او از اہل جنت عیادت وحضور جنازہ ونگاہ داشتن
روزہ ورفتن بمسجد وآزاد کردن رقبہ کذا فی المواہب اللدنیہ ودر مشکوۃ بروایت ابی ہریرہ از حدیث مسلم آوردہ
کہ روزے آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم از صحابہ پرسید کیست از شما کہ امروز روزہ دار برخاستہ باشد ابوبکرؓ
گفت منم یارسول اللہ فرمود کیست کہ ہمراہ جنازہ رفتہ باشد ہم ابوبکرؓ گفت منم یارسول اللہ فرمود کیست کہ مسکینے را طعام
داوہ باشد ہم ابوبکرؓ گفت منم یارسول اللہ فرمود کیست آنکہ عیادت مریض کردہ باشد ہم وے گفت منم یارسول اللہ فرمود
جمع نشود این چہار چیز در مردے مگر آنکہ در آید بہشت را وحضرت رسالت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم خود با جمیع صحابہ کہ حاضر بودند
بر بالاے قبر وے بایستادے واورا دعا کردے وتثبیت وی بر کلمۂ ایمان وجواب وسوال منکر ونکیر خواستی ودر محتاج ترین
وقتی کہ وقت غربت وتنہائی در قبر ست اورا از حق درخواستی در جامع الاصول حدیث ابی داؤد از عثمانؓ آوردہ کہ گفت
بود رسول خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم چون فارغ میشد از دفن میت می ایستاد بروی ومیگفت استغفار کنید مر برادر خود را
وسوال کنید برای وی تثبیت را پس بدرستی کہ الآن سوال کردہ میشود از وے واز علیؓ آوردہ کہ بود آن حضرت صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم

بستانی در بهشت و در روایتی آمده که ابو موسی اشعری بعیادت امام المسلمین حسن بن علی آمده و حسن این حدیث از علی روایت کرده و این حدیث را احمد و ابو یعلی و بیهقی نیز آورده و در جمع الجوامع از حدیث بیهقی در شعب الایمان و ضیاء مقدسی در مختاره حدیث دیگر آورده که کسی که میرود بعیادت مریض خوض میکند در دریای رحمت و در روایتی خوض میکند تا بنشیند از تابه نشیند چشیش بیمار و چون بنشست غرق گردد در رحمت و ظاهر از کلام مصنف آنست که این مجموع یک حدیث است ظاهر مقصودش بیان مضمون این احادیث پس جمع کرده میان آنها و الله اعلم و آن حضرت صلے الله علیه و آله وسلم بحمیت در دو چشم نزدیکان را عیادت فرمودی احمد ابو داود از زید بن ارقم آورده اند که گفت عیادت کردم رسول خدا صلی الله علیه و آله وسلم از درد چشمی که داشتم و گفته اند که سند این حدیث صحیح ست و در حدیث روایت بر کسی که قائل ست که عیادت ارمد یعنی کسیکه درد چشم دارد مسنون و مستحب نیست و حدیثی در این باب از بیهقی و طبرانی نیز نقل کنند که سه چیز ست که در وی عیادت نبود و درد چشم و دمل و دردندان و گویند که این حدیث مرفوع نیست بلکه موقوف ست بر یحیی بن کثیر و این حدیث بطریق دیگر ضعیف از ابی هریره نیز آمده و الله اعلم و یک جزائی از یهود که خدمت پیغمبر صلے الله علیه و آله وسلم میکرد بیمار شد او را عیادت فرمود بخاری و ابو داود و از انس آورده اند که پسری بود از یهود که خدمت میکرد پیغمبر را صلے الله علیه و آله وسلم پس بیمار شد پس آمد آن حضرت صلے الله علیه و آله وسلم بعیادت وی و عرض کرد بروی اسلام و در روایتی آمد بعیادت وی و به نشست نزد سر وی و فرمود مسلمان شو پس وی نگاه کرد بجانب پدر خود که حاضر بود پدر گفت اطاعت کن ای پسر ک ابو القاسم را صلے الله علیه و آله وسلم پس مسلمان شد پس بیرون آمد آن حضرت صلے الله علیه و آله وسلم و فرمود شکر مر خدائی که خلاص گردانید او را از آتش دوزخ و از این حدیث معلوم شود که استخدام کافر درست ست و عیادت کافر جائز ست خصوصا بقصد آنکه شاید دل وی نرم گردد و مائل باسلام شود و ازین باب ست که مصنف حکایت ابو طالب را آورد و با این حدیث جمع کرد و گفت و چون عم وی ابو طالب بیمار شد با وجود آنکه مشرک بود او را عیادت فرمود و بر سر وی اسلام عرض کرد ابو طالب قبول نکرد و آن جوان یهودی مسلمان شد بدانکه مشائخ حدیث و علمای سنت برین اند که ایمان ابو طالب ثبوت نه پذیرفته و در صحاح احادیث ست که آن حضرت صلے الله علیه و آله وسلم در وقت وفات وی بر سر وی آمد و عرض اسلام کرد وی قبول نکرد پس آن حضرت صلے الله علیه و آله وسلم گفت من و الله استغفار کنم مرترا تا آن زمان که منع کرده نشوم پس این آیت نازل شد ماکان للنبی والذین آمنوا ان یستغفروا للمشرکین الآیة و آنچه از اقوال و افعال و اشعار خطب وی که در حالت حیات خود کرده دلالت صریح دارند بر محبت و معرفت وی بنبوت آن حضرت را صلے الله علیه و آله وسلم و در بعض روایات آمده که ابو طالب گفت و الله یا ابن اخی اگر خوف آن نبی بودی که مردم خواهند گفت که وی این کلمه از جهت جزع و عجز موت گفته هر آئینه میگفتم آن را و آن را پنهان با تو بگویم و چون نزدیک رسید موت وی دید عباس بجانب وی که می جنباند لبهای خود را گوش نزدیک دهان وی برد و شنید که کلمه ایمان میگوید گفت یا ابن اخی و الله گفت برادر من کلمه را که امر کردی او را بدان فرمود من نشنیدم همچنین آمده ست در روایت ابن اسحق که وی اسلام آورد و نزد موت و شیخ ابن حجر در فتح الباری میگوید که معرفت ابو طالب به نبوت رسول الله صلے الله علیه و آله وسلم در بسیاری از اخبار آمده و تمسک کرده بدان شیعه بر اسلام وی و استدلال کرده اند بر دعوی خود بچیزی که دلالت ندارد بران و گفته که ما بیان کرده ایم آنرا در ترجمه ابی طالب در کتاب الاصابه فی معرفة الصحابه انتهی مخفی نماند که محبت اسلام ابوین بلکه سائر آبای وی

دلالت بر ترتیب و تقدیم و تاخیر ندارد و مثلاً اگر یکی گوید آمد زید و عمر و این ترکیب دلالت بر آنکه نخست زید آمد و عمر بعد از وی ندارد و معنی وی جز این نیست که هر دو آمدند و احتمال دارد که در واقع عمر پیشتر از زید آمده باشد و این معنی در علم نحو مقرر شده است و ذکر چیزی پیشتر نیز دلالت بر پیشی وی در واقع ندارد و اشکال دران روایت ست که لفظ فقرأ بحرف فا مذکور ست چه فا برای ترتیب بود و معنی ترکیب این باشد دمید پس ازان خواند و بنا بر این بعض گویند که وقوع فا سهو کاتب ست یا سهو راوی ست و بنا بر این بعضی گویند که مراد آنست که اراده کرد نفث را پس ازان بخواند و بنا بر این بعض گویند تقدم نفث بر قرأت از جهت تحقیق ساحران و مبطلان ست که قرأت قبیل از نفث کنند و الله اعلم و بالجمله این سور را بخواندی هر دو دست مبارک بر بدن طیب خود در روایتی روی و جسد مبارک خود را و در روایتی سر و روی و پیش جسد شریف را بمالیدی آن مقدار یعنی تا آنجا که دست رسیدی سه بار همچنین کردی یعنی خواندی و بدمیدی و بمالیدی و مقصود بالذکر از نقل این حدیث اینجا و مناسب اینجا مقام کیفیت دمیدن و بدمیدن و بمالیدن ادعیه است بر بدن بیمار انیست که عائشه گفت که چون آن حضرت صلی الله علیه و آله و سلم بیمار شد بفرمود تا سه همچنین کردم یعنی خواندم و دمیدم و دستهای مبارک ویرا میگرفتم و بر بدن وی میمالیدم و در جامع الاصول همچنین ست و در روایتی مجمل آورده که چون بیمار شد امر کرد مرا که سه همچنین کردم و در روایتی بتفصیل گفت که من میخواندم و بدست وی مسح میکردم و بر هر تقدیر خواندن و دمیدن از عائشه بود و مصنف میگوید که در روایتی آنست که پیغمبر صلی الله علیه و آله و سلم خود نفث میکرد و خود قرآن میخواند و عائشه دستهای مبارک ویرا گرفته بر بدن وی میمالید زیرا که غایت ضعف و وجع مانع بود آن حضرت را صلی الله علیه و آله و سلم از تحریک یدین برین روایت دمیدن و خواندن از حضرت صلی الله علیه و آله و سلم بود و دست مالیدن از عائشه و آن حضرت صلی الله علیه و آله و سلم را از برای عیادت روزی معین نبود بلکه در جمیع اوقات از شب و روز عیادت فرمودی چنانکه در مردم متعارف ست که عیادت در شب نمایند کردو چنانکه گویند در روز شنبه شگاعیادت مکردن مبارک نیست و در مواهب لدنیه میگوید که ترک عیادت روز شنبه مخالف سنت ست و گفته است که این بدعتی ست که طبیبی یهودی آن را پیدا کرده بعد ازان در مردم شهرت گرفته و سبب وی آنست که پادشاهی بیمار شد و این طبیب را الزام بالازمت خود کرد پس آن یهودی روز جمعه رخصت طلبید تا روز شنبه عیادت آن روز که در دین یهود دست ندهد و اگر بود گردنش زنند عرض کرد که روز شنبه بسر بیمار نباید آمد که در وی خوف هلاکت بیمار ست پس پادشاه از جهت ترس جان خود رخصت داد بعد ازان این رسم شائع شد و اکثر مردم بران اعتماد کردند و نیز میگوید ابن صلاح قولی غریب از فرا وی نقل کرد که عیادت مستحب ست در شتا بشب و در صیف بروز و شاید که حکمت در وی آن باشد که محنت و کلفت بیمار در شتا بدرازی شب ست و در صیف بدرازی روز و در عیادت تنفیس و استراحت اوست انتهی پیغمبر صلی الله علیه و آله و سلم فرموده که چون کسی برادر مسلمان را عیادت کند در بستان بهشت روان بود تا پیش بیمار بنشیند و چون بنشیند رحمت بروی فرو آید تا غرق رحمت شود و چون صباح بود یعنی عیادت در جانب صباح بود که آنرا غدوه گویند هفتاد هزار ملک بروی درود فرستند تا شب و اگر شب بود که آنرا عشیه خوانند هفتاد هزار ملک بروی درود فرستند تا صباح و در جامع الاصول حدیث مسلم و ترمذی از ثوبان همین قدر آورده که عیادت کنند مریض و در روایتی هر که عیادت کند برادر مسلمان را لایزال در بستان بهشت ست و در روایتی در بستان بهشت تا آنکه رجوع کند و باز گردد از عیادت و حدیث ابی داود و ترمذی از علی مرتضی آورده از قول او و چون صباح بود الخ و در بعض روایات در آخر این حدیث آورده باشد مرا و را

کہ خارے کہ در پاے مسلمان بخلد نیز سبب کفارت ذنوب و رفع درجات اوست و این مسئلہ در رسالۂ تسلیۃ المصاب بتسہیل الاجر والثواب بتفصیل مشرح و مبین شدہ است و از عائشہ رض بروایت بخاری و مسلم آوردہ اند کہ اگر بر کسے ریشے و جراحتی بودے آنرا رقیہ یعنے افسون کردے باین رقیہ کہ انگشت مسبحۂ خود را بر خاک نہادے پس برداشتی و گفتی بسم اللہ تربۃ ارضنا بریقۃ بعضنا یشفی سقیمنا باذن ربنا در مشکوۃ باصبعہ واقع شدہ بے تقیید بمسبحہ و یا سبابہ و در حصن حصین بر مز مسلم باصبعہ السبابۃ آوردہ و ابہرے در شرح مشکوۃ از امام نووے نقل میکند کہ گفت بود رسول خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم کہ میگرفت از لعاب دہن مبارک بر انگشت مسبحۂ خود پس تر مے نہاد انگشت را بر خاک تا چیزے ازان بانگشت مبارک بچسپیدی بعد ازان مسح میکرد بانگشت بر موضع قرحہ و جراحت و میگفت اینکلام در حالت مسح طبیبی از توریشتی نقل میکند کہ گفت آنچہ سبقت میکند بفہم ازین صنع حضرت رسالت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم آنست کہ تربت ارض اشارت بفطرت آدم باشد و ریقہ بعضنا اشارت بنطفہ کہ پیدا کردہ شدہ است ازوے آدمی گویا تضرع کردہ و درخواستہ بلسان حال و مقال کہ خداوندا تو آن قادرے کہ اختراع کردے و ایجاد نمودے آدم را از طین و ابداع کردے اولاد او را از ماء مہین آسان ست بر تو کہ شفا دہی کسے را کہ ذات اوے این ست و از قاضے بیضاوے نقل کردہ کہ گفت تحقیق گواہی دادہ اند مباحث طبیہ کہ لعاب دہن را تاثیرے و مدخلے در نضج و پختہ شدن و تبدیل مزاج قروح و جراحات ست و تراب وطن را نیز تاثیرست در حفظ مزاج اصلے و دفع نکایت مضرات و لہذا در تدبیر مسافر در صحت مزاج گفتہ اند کہ اگر از برداشتن آب از وطن عاجز باشد باید باخود خاکے از زمین مالوف بردارد و با آبہاے کہ در دیار غربت بخورد آن خاک را در آمیزد و بخورد تا ایمن شود از تغیر مزاج و رقی و غرائب را آثار عجیبہ است کہ عقول از وصول بکنہ آن عاجز و قاصر ست انتہی و حق آنست کہ افعال و اعمال آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم را اسرار و غوامض ست کہ مفوض و موکول بعلم اوست و آنہاے کہ در مضیق طبیعت و فلسفہ گرفتار اند دست و پاے میزنند و قاضے بیضاوے سامحہ اللہ پس گرفتار ست باین طریق و سلامت در تفویض و تسلیم ست و اللہ الموفق و بعض شراح گفتہ اند کہ مراد از بعض حضرت رسول ست صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم چنانچہ در رفعنا بعضہم درجات گفتہ اند و مراد بارض ارض مدینہ است کہ او را خاصیتے در شفاے مریض باحادیث ثابت شدہ است و بالجملہ رقیہ بقرآن و اسماے الٰہی و بانچہ از محرمات مثل سحر و کلمات کفر نباشد درست ست و انچہ معنی او معلوم نباشد و بزبان معبود نبود جائز نیست مگر آنکہ بر زبان نبوت رفتہ باشد چنانچہ در افسون نیش کژدم در حدیث آمدہ است بسم اللہ شجۃ قریۃ ملحۃ بحر قفطا و اللہ اعلم و ذکر این کلام در آخر کتاب در باب علاج پیغمبر صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم بیاید ان شاء اللہ تعالے و بخارے و مسلم و موطا ابو داؤد و ترمذے آوردہ اند کہ عائشہ رض گفت عادت شریف حضرت نبوے صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم آن بود کہ چون در فراش رفتی و در خوابگاہ خود جاے گرفتے ہر دو دست مبارک جمع کردے و پیش دہن بردے و دران نفث کردے یعنے باد دہن دران دمیدے و سورۂ اخلاص و معوذتین یعنی قل اعوذ برب الفلق و قل اعوذ برب الناس و در روایتے معوذات و قل ہو اللہ احد بخواندے و مراد بمعوذات یا معوذتین بود بطریق اطلاق صیغہ جمع بر تثنیہ یا قل یا ایہا الکافرون نیز دران داخل بود و بیان آن در فصل او عیہ کہ بعد از سلام نماز خواندے کردہ شدہ ماند آنکہ در نجا گفتہ اند کہ در حدیث ذکر نفث مقدم ست بر قرأت و ظاہر آنست کہ قرأت مقدم باشد بر نفث تا برکت قرآن بدیم ہمراہ بہ بشرہ برسد و این اشکال در روایتے کہ مصنف آوردہ و بحرف واو واقع شدہ توجیہے ندارد چہ عطف بواو

واجابت دعوت وتشمیت عاطس موید آنست ودر روایتی از مسلم شش گفته ونصیحت مسلمان در وقت طلب وی ونصیحت را زیاده کرده وظاهر از عبارت مصنف نیز آنست که از حقوق صحبت بود چنانچه گفت هر که از یاران وی صلے اللہ علیه وآله وسلم بیمار شدے آن حضرت صلے اللہ علیه وآله وسلم عیادت فرمودے اگر از یاران صحابه یعنی اخص که طویل الصحبت وکثیر المجالسة باشند مراد دارند واگر بمعنے اعم که دران اکتفا بمجرد رویت کنند خود تمامه مسلمانان آن عهد یاران آن حضرت صلی اللہ علیه وآله وسلم بوده اند فافهم وچون در آمدے نزدیک بیمار شدے وپیش سر بیمار نشستے واز حال وے سوال کردے و گفتے کیف تجدک یعنے خویشتن را چگونه مے یابی وبسیار سوال کردے وچه بنحو اهی وطبیعت بچه چیز مشتهی وخواهان ست واگر چیزی را اشتهی بودے وآن چیز مضر نبودے آن چیز را مبریض دادن فرمودے احادیث صحیحه بایهانا طق ست وصاحب مشکوة حدیث ابن ماجه از ابن عباس آورده که پیغمبر صلے اللہ علیه وآله وسلم عیادت کرد مردی را فرمود چه میخواهے وچه میل داری از طعام گفت نان گندم میخواهم فرمود هر که نزد وے نان گندم باشد بفرستد از برای برادر خود پستر فرمود اگر بیمار شما چیزی بخواهد وبطلبد بدهید مراورا ودر حدیثے دیگر آمده که هر که بچشاند مریض را انچه دلش بخواهد بچشاند اورا خدا یتعالے از میوهای بهشت طیبے میگوید که این بنا بر توکل ست بخدائے رب العزت که شافی اوست بهر وجه که خواهد یا بنا بر آنست که آن مریض مشرف بر موت بود واز حیات او نومیدے دست داده ودر لفظ حدیث چنانچه نقل کرده است مصنف وآمده است در کتاب الهدی نیز اشارت بتوجیه آن شده است که گفت ومضر نبودے چنانکه نان گندم در اغلب احوال انچنین ست ونیز اگر مراد اشتهاے صادق دارند که علامت صحت وقوت مزاج ست نیز وجهے دارد چنانکه در حدیث دیگر آمده که اکراه نکنید وبزور ندهید بیماران خود را طعام وشراب زیرا که طعام وشراب میدهد ایشان را خدا یتعالے یعنے بی میل واشتهای صادق واللہ اعلم

ودست راست بر بدن بیمار از جبهه وروے یا سینه وشکم وبا دست فرود آوردے واین دعا خواندے اللهم رب الناس اذهب الباس واشف انت الشافی لا شفاء الا شفاؤک شفاء لا یغادر سقما چنانچه در حدیث بخارے ومسلم آمده ودر روایتے اذهب الباس رب الناس بیدک الشفاء لا کاشف له الا انت وازبرای بیمار سه بار دعا کردے چنانچه ابوداؤد وچون سعد بن ابی وقاص را در بیماری که داشت پرسید گفت اللهم اشف سعدا اللهم اشف سعدا اللهم اشف سعدا سه بار ودر جامع الاصول درحرف صاد در کتاب الصحبت حدیث بخارے وابی داؤد را از عائشه بنت سعد بن مالک می آرد که گفت بیمار شد پدر من بمکه ودر روایتے عام حجة الوداع بیمارے شدید از شکم پس آمد رسول خدا صلے اللہ علیه وآله وسلم بعیادت وی پس گفت پدر من یا نبے اللہ من مردے مالدارم وجز این یک دختر کسے نیست که وارث من شود ومیخواهم که وصیت کنم بدو ثلث مال خود فرمود لا گفت پس وصیت کنم بنصف فرمود لا گفت پس وصیت کنم بثلث فرمود وصیت کن بثلث وثلث بسیار ست برای وصیت پستر بنهاد دست مبارک خود را بر جبهه وسینه وشکم پدر من وفرمود اللهم اشف سعدا واتمم له هجرته گفت سعد پس بودم که من همیشه مے یافتم راحت سردی دست پیغمبر را صلے اللہ علیه وآله وسلم بر جگر خود تا درین ساعت که این حکایت میکنم ودرین روایت نگرار این کلمه نیست ودر انچه آورده در کتاب وصیت از حرف واو وروایات تفصیل آورده ودر بعضے از آنها این کلمه یکبار آمده وچون آن حضرت صلے اللہ علیه وآله وسلم در آمدے بر بیمار گفتے لا باس طهور ان شاء اللہ چنانکه در جامع الاصول ومشکوة از حدیث بخارے آمده ومصنف میگوید وگاه گفتے کفارة وطهور مراد کفارت ذنوب وطهارت از آثام ست ودر فضل مرض عموما وخصوصا تکفیر وتطهیر وی از ذنوب وآثام وثبوت اجر وثواب تمام احادیث بسیار واقع شده تا در حدیث آمده است

کہ در خواندن قرآن بر ضرب دف و قضیب بیم کفر بود و با جملہ افراط در تغنی بحدی کہ موجب تغییر حروف و صفات آن و اشباع حرکات و مدات کہ سنت رعایت قوانین تجوید گردد حرام و مکروہ است و خواننده و مستمع را ضمی بدان آثم و قول افضل در میان آنست کہ مصنف گفتہ است کہ باید دانست کہ تطریب و تغنی بر دو نوع ست یک نوع مقتضای طبیعت کہ بے تکلف از حلقوم بیان شوق و طرب طبع بآن سماحت میکند و تمرین و اصطیاد و تعلیم و تکلف محتاج نہ بلکہ اگر شخصے را بطبع باز گذارند و تکلف و تحمل بخصوص الحان معہودۂ موسیقیہ بنفس وی راہ نیابد آن تطریب و تحسین از وی صادر شود بے خروج از دائرۂ تجوید و مراد بلحون عرب نیز ہمین ست چہ قرأت ایشان بلحون طبیعیہ طیبہ و اصوات لطیفہ لذیذہ است کہ تکلف را بدان راہ نیست و این نوع باجماع زائد ست و اگرچہ طبیعت بزیادت تحسینی و تزیینے اعانت کند چنانچہ در مواہب لدنیہ آوردہ است کہ شبی ابو موسیٰ اشعری قرآن میخواند و آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم در گوشۂ استماع میفرمود چون حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم او را بدان خبر کرد و تحسین نمود ابو موسیٰ اشعری گفت حضرت رسالت را صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم کہ لو علمت انک تسمع لحبرتہ لک تحبیرا یعنے اگر دانستی کہ تو مستمع بودے قرأت مرا ہر آئینہ بے آراستی خواندن خود را آراستی تمام باین حدیث معلوم شد کہ بعض مردم کہ حدیث زینوا القرآن باصواتکم را محمول بر قلب دارند لا وجہ لہ است چہ تزئین اصوات بقرآن معنے ندارد و نیز در حدیث ابن عباس آمدہ است کہ لکل شئ حلیۃ و حلیۃ القرآن حسن الصوت و نوع دوم از تطریب و تغنی آنست کہ از سماحت و بے تکلفی طبع حاصل نشود بلکہ بتعلیم و تمرین و تکلف محتاج بود چنانکہ اصوات مطربان کہ بانواع الحان موسیقیہ الفاظ میکنند و باوزان و ایقاعات مخصوص میخوانند و این نوع را جماعت سلف مکروہ داشتہ اند و قرأت برین نوع را منع کردہ اند و بعض علما تغنے را در حدیث لیس منا من لم یتغن بالقرآن از غنے بقصر بمعنے تونگرے و بے نیازے داشتہ اند یعنے ہر کرا حق سبحانہ قرآن داد و علم بخشید بدان و از خلق بے نیاز نگرد و غنای قلب حاصل وقت وی نشود و توکل بر مولاے خود نکند و از اشتغال و اعتماد بر خلق دور نگردد و وی از ما نیست و بر طریقۂ ما نہ چنانکہ در حدیث آمدہ است من اعطاہ اللہ حفظ کتابہ فظن ان احدا اعطی افضل مما اعطی فقد غلط و نیز مقصود من قرأۃ القرآن تبتل و توکل بر اللہ است و جاء یوم القیمۃ وجہہ عظم لیس علیہ لحم و غیر این از احادیث کہ در وعید قراء و علما کہ ملازمت ملوک و امرا کنند و علم و قرآن را وسیلۂ آن سازند وارد و یافتہ است و بعض گویند کہ تغنے در لغت باین معنی نیامدہ است و این سخن خطاست قاضی عیاض مالکی کہ از معتمدان شراح حدیث و محققان ایشان ست در مشارق گفتہ است کہ تغنیت و تغانیت بمعنی استغنیت و در قاموس نیز گفتہ کہ تغنیت بمعنی استغنیت و از عبارت صحیح بخاری نیز معلوم میشود و لیکن بسیاق حدیث از حمل برین معنی آبی ست چنانکہ گفتم و اللہ اعلم **فصل** در عادت نبوی صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم در پرسش بیماران مقصود و درین فصل بیان نماز جنازہ است و این فصل عبادت و احکام دیگر از مقدمات اوست و بدانکہ عیادت از جملۂ عبادات فاضلہ ست و احادیث بسیار در فضیلت آن واقع شدہ و در حدیث صحیح کہ مسلم از ابی ہریرہ آوردہ است کہ حق جل و علا روز قیامت بہ بندہ گوید اے بندۂ من پروردگار تو ام بیمار شدم و مرا عیادت نکردے بندہ گوید خدایا تو پروردگار جہانیانے عیادت تو چگونہ بود فرماید کہ فلان بندۂ من بیمار شد و عیادت وے نکردے اگر تو عیادت او میکردے مرا نزد وے بیافتی مرا نزد وے و ظاہر از کتب معتبرہ آنست کہ عیادت از حقوق صحبت ست و لہذا در جامع الاصول باب عیادت را در حقوق صحبت آوردہ و در احیاء العلوم از حقوق اسلام داشتہ و حدیث بخاری و مسلم کہ از ابو ہریرہ آمدہ کہ حق مسلم بر مسلم پنج ست رد سلام و عیادت و اتباع جنازہ

قرأت قرآن نشدی چنانکہ عائشہؓ گفت کہ بانع بیامدے رسول خدا را صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم از ذکر خدا و در روایتے
از خواندن قرآن ہیچ حال رواہ و در آثار از امیر المومنین عمرؓ آمدہ کہ در جماعہ نشستہ قرآن میخواند پس ازان بقضای حاجت
رفت و باز آمد و قرآن خواندن گرفت پس گفت مردے از حاضران مجلس یا امیر المومنین قرآن میخوانی و حال آنکہ وضو ندارے
فرمود کہ فتوے دادہ است ترا باین اخرجہ الموطا عن ابن سیرین کذا فی جامع الاصول و بعض اوقات قرآن بتغنی خواند
و در ان ترجیع و تردید صوت کردے چنانچہ حفاظ خوش آواز خواندہ ترجیع کنند و در روز فتح مکہ سورۂ فتح را ہمچنین خواند
یعنے بترجیع صوت و تردید آن چنانکہ بخاری و مسلم از عبد اللہ بن مغفل آوردہ کہ گفت دیدم رسول خدا را صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم
روز فتح مکہ بر ناقہ میخواند سورۂ فتح را و ترجیع میکرد در قرأت آن پس قرأت کرد عبد اللہ بن مغفل و ترجیع کرد تا بنماید مردم را
صورت آن و در روایتی از بخاری آمدہ کہ حکایت کرد عبد اللہ بن مغفل آ آ آ سہ بار و بعض گفتہ اند کہ سبب حدوث ترجیع
حرکت ناقہ بود کہ تیز میراند نہ بقصد و اختیار و اللہ اعلم و میفرمود آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم بیارائید قرأت قرآن را
بآوازہاے خوش در جامع الاصول از ابی داؤد و نسائی از براء بن عازب آوردہ کہ زینوا القرآن باصواتکم زینت
دہید قرآن را بآوازہاے خود و در مشکوۃ از احمد و ابن ماجہ و دارمے نیز آوردہ و در روایتی از دارمی آوردہ تحسین کنید
قرآن را بآوازہاے خود زیرا کہ آواز خوش زیادہ میکند قرآن را حسن و از ینجا معلوم شد کہ لفظ قرأت کہ مصنف زیادہ
کردہ از حدیث نیست و گویا کہ زیادت آن بجہت رعایت ادب ست یعنی مراد تحسین قرأت ست کہ فعل بندہ است
نہ تحسین ذات قرآن و میفرمود کہ ہر کہ تغنی بقرآن نکند آنکس از ما نیست و لفظ حدیث این ست کہ لیس منا من
لم یتغن بالقرآن راوی این حدیث را کہ ابن ابی ملیکہ است گفتند اگر کسے خوش آواز نبود چگونہ خوش آوازے کند
گفت ہر مقدار کہ توانائی داشتہ باشد تحسین قرأت کند این حدیث را در جامع الاصول باین خصوص از حدیث ابو داؤد
از عبد اللہ بن یزید آوردہ و این حدیث طرق متعددہ دارد و در صحیح بخاری نیز از ابی ہریرہ آمدہ و غیر بخاری در آخر حدیث
زیادہ کردہ یجہر بہ بدانکہ اصح آنست کہ تغنی درین حدیث از غناست بمدہ از غنی بقصر بمعنے تونگرے و بی نیازے چنانکہ
بعض گفتہ اند نہ ازان جہت کہ تغنی بآن معنی نیامدہ بلکہ بجہت آنکہ سیاق حدیث ملائم نیست بدان پس بعض گفتہ اند
مراد بتغنی اینجا جہر بقرأت ست کہ در حدیث بطریق عطف تفسیر واقع شدہ و صحیح آنست کہ مراد تحسین و تطییب صوت و تزیین
و تحزین او ست بطورے کہ مورث خشیت و جمع ہم و باعث مزید شوق و حضور و موجب رقت و تاثیر در قلوب گردد و بارعایت
قوانین تجوید و مراعات نظم در کلمات و حروف چنانکہ در مشکوۃ از حدیث دارمے آوردہ است کہ پرسیدہ شد ازان حضرت
صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم کدام یکے از آدمیان احسن ست از روے صوت و قرأت مر قرآن را فرمود آنکہ چون بشنوی قرأت
او را ظاہر شود از وے اثر خشیت و تحزن نہ رعایت قوانین موسیقی و تکلفات در تغنی زیرا کہ در کراہت و حرمت آن
و منع و نہی ازان احادیث وارد و یافتہ چنانکہ بیہقی در شعب الایمان و رزین در کتابش از حذیفہ آوردہ اند کہ گفت پیغمبر خدا
صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم بخوانید قرآن را بلحون عرب و اصوات ایشان و دور دارید خود را از لحون اہل عشق و لحون اہل
کتابین و سر انجام ست کہ بیایند بعد از من قومے کہ ترجیع کنند بقرآن مثل ترجیع غنا و نوحہ و نگذرد قرآن از حنجرہاے
ایشان یعنے نرسد بمصعد قبول و رفتہ است دلہاے این قوم و دلہاے آن کسانی کہ خوش دارند کار ایشان را و در کشف الغمہ
تشدید و نکیر بران بحدے واقع شدہ کہ بعد از اطلاع بران مسلمان پرہیزگار را مجال جرأت و ارتکاب آن تنگ آید و گفتہ اند

نجا بخماسے آمد پس نزد آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم تمام قرآن محفوظ بود چنانکہ از حدیث مسلم از عائشہ رضی اللہ عنہا گفت
نمیدانم پیغمبر خدا را صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم کہ خوانده باشد تمام قرآن در یک شب مفہوم میگردد و بعضے از صحابہ نیز کہ عدد آنہا
در کتب سیر مذکور ست در اواخر عہد نبوت محفوظ داشتند و بعد ازان در صحائف از ایشان وغیر ایشان گرفتہ جمع شد
چنانچہ در محل خود مذکور ست و از انچہ دلالت دارد بر حفظ تمام قرآن از صحابہ حدیث بخاری و مسلم و ترمذی و ابی داؤد ست
کہ از عبد اللہ بن عمرو بن العاص آوردہ اند کہ گفت گفت مرا رسول اللہ صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم کہ چنین رسیدہ است
بمن کہ تو صوم دہر میداری و ہر شب ختم قرآن میکنی گفتم بلے یا رسول اللہ ہمچنین ست فرمود روزہ دار مثل روزہ داؤد
کہ وی اعبد الناس بود یک روز روزہ و یک روز افطار و بخوان قرآن را در یک ماہ و در روایتی چہل روز گفتم یا رسول اللہ من
بیشتر ازین میتوانم فرمود پس بخوان در دہ روز گفتم یا رسول اللہ زیادہ ازان میتوانم فرمود پس در ہفت روز و در کمتر
ازین بجویز نکرد و آن را یعنی قرآن را خواہ بطریق وظیفہ یا غیرہ بترتیل تمام خواندے یعنے مفسر و مبین حرف حرف و بر آخر
آیات وقف کردے این دو مسئلہ در آخر فصل مترگذشتہ است و در ہمانجا از انچہ متعلق بشرح و بیان آن باشد گفتہ شد
فتذکر و حروف مد را کہ الف و واو و ساکن ماقبل مضموم و یای ساکن ماقبل مکسور باشد تمام و مشبع کشیدی چنانکہ الف الرحمن را
و یای الرحیم ہر یکے را تمام کشیدی تا این حروف بکمال و حقیقت خود ادا یابند و این را در اصطلاح اہل تجوید مد طبیعی گویند کہ
لازم طبیعت این حروف ست و این کمترست از مدے کہ این حروف را کنند نزد وقوع ہمزہ یا حرف مدغم بعد از ینہا چنانچہ
تفصیل اقسام و احکام آن در رسالہ مسمے بالدر النضید فی بیان قواعد التجوید بیان کردہ ایم و در اول قرأت بموجب امر الٰہی
تعالی کہ فرمود فاذا قرأت القرآن فاستعذ باللہ استعاذہ بجہت از شر شیطان کردے و لفظ استعاذہ این بود اعوذ باللہ
من الشیطان الرجیم و در بعض اوقات اللہم انی اعوذ بک من الشیطان الرجیم من ہمزہ و نفخہ و نفثہ گفتے ہمز در لغت بمعنی
غمز کہ تنبیہ بحرکت لطیفہ مثل حرکت عین و اجفان ست و بمعنی ضغط و نخس کہ بمعنے زیر کردن ست و بمعنے دفع و ضرب آمدہ
و مراد بہمز شیطان وسوسہ و القای فتنہ و اعتقادات فاسدہ است و در حدیث تفسیر وے بجنون نیز واقع شدہ است
و نفخ در لغت دمیدن و پر باد کردن ست و مراد اینجا کبر ست کہ شیطان آدمی را درین ورطہ مے اندازد و بباد نخوت و تکبر
پر میسازد و نفث بمعنی دم کردن ست و مراد بوے شعر و سحر داشتہ اند بدانکہ در لفظ استعاذہ پیش از قرأت اختلاف کردہ اند
مختار اینست اعوذ باللہ او استعیذ باللہ من الشیطان الرجیم چنانچہ در سورہ نحل مذکور ست و مروی از ابن مسعود ہمچنین ست و گفت
کہ خوانانید مرا رسول خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم ہمچنین و فرمود خوانانید مرا جبرئیل ہمچنین و اعوذ باللہ السمیع العلیم من الشیطان
الرجیم نیز آمدہ است و اختلاف ست کہ امر باستعاذہ از برای ندبست یا وجوب جمہور بر اول اند و آن حضرت صلے اللہ علیہ
وآلہ وسلم دوست داشتی کہ قرآن را از دیگرے بشنود چنانکہ بخارے و مسلم و ترمذی و ابو داؤد آوردہ اند کہ عبد اللہ بن مسعود رضی اللہ عنہ
را فرمود قرآن بخوان بر من او گفت یا رسول اللہ آیا من خوانم و حال آنکہ فرستادہ شدہ است بر تو فرمود دوست میدارم
من کہ بشنوم قرآن را از غیر خود پس خواندن گرفت سورۂ نساء را تا رسید باین آیت بہ فکیف اذا جئنا من کل امۃ بشہید
و جئنا بک علی ہؤلاء شہیدا، و پیغمبر صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم استماع فرمود و در خضوع و خشوع و بکا در آمد تا آب از چشمہای مبارک
روان گردید و در روایتی آمدہ کہ چون ابن مسعود باین آیت رسید آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم فرمود بس کن بس کن
و آن حضرت قرآن را در مجموع حالات خواندے یعنے ایستادہ و نشستہ و خفتہ و باوضو و بیوضو و بجز جنابت و ایراجیز مانع

کذا فی بعض شروح الهدایة وهر که تقدیر کرده بچیزے اعتقاد کرده که آن مسیرت سه روزه است ونزد امام ابی یوسف رحمه الله دو روز واکثر روز سوم معتبرست زیرا که اکثر حکم کل دارد ودلیل بر مذهب امام ابوحنیفه رحمه الله بعض این حدیث را آورده اند که در صحیح بخاری از ابن عمر آمده است که آن حضرت فرمود صلے الله علیه وآله وسلم لا تسافر المرأة ثلثة ایام الا مع ذی محرم پس معلوم شد که غایت وطول حد سفر مشقت وعروض لوازم ومخاوف آن سه روزست وهر چه کم ازین است تقصیر ولا یعتد بهست ودر دلالت این حدیث بر نفے بودن سفر اقل از ثلثة ایام نظرست ونیز در بعض طرق این حدیث مسیرة یوم نیز واقع شده است واکثر استدلال کرده اند بحدیث مسح خف که فرموده است یمسح المقیم یوما والمسافر ثلثة ایام ولیالیها زیرا که لام والف در مسافر برای استغراق ست پس معنی این چنین شود وهر مسافر مسح میکند سه روز وشب پس اگر حد سفر کمتر ازان اعتبار کنند هر آئنه مسافرے باشد که ممکن نباشد او را مسح ثلثة ایام وارادهٔ این معنی که مسافر مسح میکند اگر مستوعب گردد سفر او سه روز را خلاف ظاهر عبارت ست همچنین بودن ثلثة ایام ظرف مسافر نه بمسح کذا ذکره الفلیفهم وبالجمله بعض احادیث واخبار ناظر اند در ثلثة ایام وبعض کمتر ازان وبعض در چهار برید ودر بعض احادیث سه میل یا سه فرسخ نیز واقع شده چنانچه در حدیث انس آمده است که بود رسول خدا صلے الله علیه وآله وسلم چون بیرون مے آمد مسیرت سه میل را یا سه فرسخ را شک راوی ست قصر میکرد نماز را رواه مسلم وابو داؤد وگفته اند که این صحیح حدیثی ست که وارد ست درین باب وبعض گفته اند مراد باین مسافتی ست که ابتدائے قصر از انجاست نه غایت سفر کذا فی فتح الباری ومذهب اصحاب ظواهر آنست که سفر خواه ممتد بود یا قصیر قصر صلوة در وے مباح ست زیرا که در نص قرآن واحادیث مطلق سفر واقع شده ومطلق سفر شامل ست قریب را وبعید را ونیز اختلاف ست است را در تعیین وتحدید آن تا گفته اند که قریب هشت قول در اینجا هست پس رجوع بحکم ظاهر نصوص اولی باشد وشک نیست که مذهب امام ابوحنیفه رحمه الله باحتیاط قریب ترست کما لا یخفے **فائدہ** برید شانزده فرسخ را گویند وفرسخ سه میل ومیل ارض منتهائے مد بصر را گویند زیرا که بصر میل میکند بر روی زمین تا آنکه فانی میشود ادراک وے وباین معنی جزم کرده است جوہرے وبعض گویند مدوے آنست که نظر کنند شخص در ارض مستویة وور نیابند که مرد ست یا زن وآینده است یا رونده وبعض تقدیر کرده اند او را بشش هزار ذراع وذراع بیست وچهار انگشت به پهنا واین قول اشهرست وبعض دوازده هزار قدم انسان وبعض چهار هزار ذراع وسه هزار نیز گفته اند کذا فی فتح الباری والله اعلم **فصل** در عادت حضرت نبوی صلے الله علیه وآله وسلم در قرأت قرآن واستماع آن وکمال خشوع وخضوع وگریستن در حالت قرأت قرآن از خود یا از غیر آوردن مصنف این فصل را چندان در اینجا در موقع نیفتاد این را متصل فصل قرأت یا آنجا که در آخر فصل قیام لیل وتر تقریب ذکر بعض مسائل قرأت قرآن تقریب یافته بود یا ذکر کرد در بتبر آن بود که بعد از فصل عبادت سفر صلوة الخوف را ذکر میکرد کما لا یخفے بدانکه حضرت نبوی صلے الله علیه وآله وسلم هر روز وظیفه وورد ے معین از قرآن داشت که تلاوت کردے چنانچه بعد از صلوة وقبل النوم مثلا وترک آن هرگز نکردی مگر در حال ضرورت از اشتغال بمهمات دین ودنیا ودر رود وفود وجز آن از انچه مانع از تلاوت آمدے وهم بودے وتلاوت خواندن قرآن را گویند بطریق تتابع وتوالی مثل دور ومدارست ودور وظیفه که در اوقات معین قرار دهند وقرأت عام فرازان است وتلاوت آن حضرت صلے الله علیه وآله وسلم بطریق وظیفه از انچه نزول یافته بود از سور وآیات قرآن بوده باشد ونیز گفته اند جبرئیل در ماه رمضان تمام قرآن را می آورد وبا آن حضرت صلے الله علیه وآله وسلم مدارست مے نمود ودر اوقات دیگر

تاخیر تا آخر وقت و تعجیل در اول همه آمده و امام ابو حنیفه اخذ بعدم جمع یا جمع بمعنی اخیر اختیار کرد احتیاطاً لمحافظة الوقت
و شیخ ابن الحجر در فتح الباری گفته که شافعیه گفته اند که ترک جمع افضل ست و در روایتی از مالک آمده که جمع مکروه است
و فعل آن حضرت صلے اللہ علیه وآله وسلم محض از برای بیان جواز بود واللہ اعلم **تنبیه** آنچه گذشت در جمع بین الصلوتین
مر مسافر را بود فاما جمع مر مقیم را ترمذی گوید بعضے از تابعین بجمع بین الصلوتین مر مریض را رخصت داده اند و باین قائل ست
شافعی و احمد و اسحاق و بعض رفته اند بجمع در مطر و باین قائل ست شافعی و احمد و اسحاق و قائل نیست شافعی بجمع مر مریض را
و این عبارت ترمذی ست و از ابن عباس مے آرد که گفت من جمع بین الصلوتین من غیر عذر فقد اتی بابا من ابواب الکبائر
و عمل برین ست نزد جمهور امت که جمع کرده نشود بین الصلوتین مگر در سفر یا در عرفه انتهی و مسلم بطرق متعدده از ابن عباس
آورده که آن حضرت صلے اللہ علیه وآله وسلم جمع کرد میان ظهر و عصر و مغرب و عشا بمدینه بی خوف و مطر و روایتی بی خوف در سفر
پرسیدند از ابن عباس که چرا چنین کرد فرمود که تا در حرج و مشقت نیفتد از دامت را و ترمذی نیز این حدیث را از ابن
عباس درجامع خود آورده و امام نووی از ترمذی می آرد که گفت نیست در کتاب من حدیثے که اجماع کرده اند امت
بر ترک وی مگر حدیث جمع از غیر خوف و مطر و مگر حدیث قتل شارب خمر در مرة رابعه و نووی میگوید که این سخن ترمذی
در حدیث قتل مسلم ست زیرا که وے منسوخ ست باجماع و متروک ست عمل بدان مر تمامهٔ امت را و اما بحدیث جمع بی خوف و مطر
خود قائل اند بعض بعذر مرض و جماعه مثل ابن سیرین و اشهب بجمع از جهت حاجت نیز رفته اند مر کسی را که عادت نگیرد آنرا
و لهذا تعلیل بعدم حرج کردند بمرض و مانند آن انتهی و این نیز نزد حنفیه محمول ست بر مثل تاویلی که گذشت در باب سفر یا آن که
گفته اند که بعض نقادر ادر بعضی از احادیث مسلم سخنے هست و شاید که این حدیث ازان قبیل باشد واللہ سبحانه وتعالے
اعلم و از برای قصر و جمع مسافتی معین تحدید نفرموده و درین باب چیزے صحیح مروی نیست بلکه در مطلق سفر رخصت فرموده
و همچنین در تیمم سفرے محدود مروی نیست شک نیست که در کتاب و سنت مسافتی معین درین باب منصوص قطعی نیست
و انچه واقع ست مطلق سفر و مسافرت ست و از ان حضرت صلے اللہ علیه وآله وسلم نیز سفرهائے که در انجا قصر کرده مسافت
بود بعض قریب و بعض بعید چنانکه بنظر در احادیث ظاهر میشود و لیکن صحابه و تابعین را در تحدید و تعیین آن اختلاف
بسیار ست و انچه مذاهب ائمهٔ اربعه است انیست که امام شافعی رحمه اللہ تقدیر کرده در قولی بیوم و لیلة و در قولی دیگر
بیومین چنانچه در هدایه و شروح اوست اما در حاوے که مذهب ایشان ست شانزده فرسخ تعیین کرده که چهل و هشت
میل باشد و این چهار برید ست و همین ست قول مالک و احمد و ایشان حدیثے مے آرند از ابن عباس و ابن عمر که
گفتند گفت پیغمبر خدا صلے اللہ علیه وآله وسلم یا اهل مکه قصر نکنید در کمتر از چهار برید مثل مسافتی که از مکه است تا عسفان رواه
احمد و در روایت موطا نیز چنین آمده از ابن عباس و در روایتی از مکه تا طائف و در روایتی از مکه تا جده و در صحت این
احادیث سخن ست و نزد امام ابو حنیفه مسافت سه روزه معتبر ست بسیر ابل و مشی اقدام امام شمس الائمه سرخسی رحمه اللہ
گفته است که چون سیر کند مسافر از اول روز تا وقت زوال و برسد بمنزل و استراحت نماید و بیتوتت کند در وے برود
روز دوم تا بعد از زوال و سوم روز تا وقت زوال و برسد بمقصد میگردد مسافر مترتب مے شود بروی احکام سفر در قول
صحیح و شرط نیست که از صبح تا شام برود و معتبر نزد ایشان مراحل ست نه فراسخ و هو الصحیح و بعض اعتبار فراسخ کرده تقدیر
نموده اند به بیست و یک فرسخ و بعض به هژده فرسخ و بعض به پانزده و اولی تقدیر بشانزده است که وسط ست و علیه الفتوے

اخبار کردالیشان را کہ جمع صلوتین در وقت واحد کبیرہ است از کبائر و مے آرد کہ روایت کردند ما را باین خبر ثقات از علماء
بن الحارث و دمے روایت کرد از مکحول و چون تعیین اوقات قطعی ست و متواتر پس معارض نشود او را خبر احاد بخلاف
افطار و قصر در سفر کہ بنص قرآنی ثابت شدہ اند و روایت کردہ اند بخارے و مسلم از عبد اللہ بن مسعود کہ گفت ندیدم من
رسول خدا را صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم کہ گذاردہ باشد ہیچ نمازی را در غیر وقت خود مگر دو نماز مغرب و عشا را کہ جمع کرد میان
آنہا بمزدلفہ و در احادیث جمع ظہر و عصر و عرفات نیز آمدہ و این جمع از جہت مناسک حج بود نہ سفر و نیز وقوع فعل جمع از آن حضرت
صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم دائمی نبود بلکہ آنچہ بدان تصریح در احادیث واقع شدہ و غزوۂ تبوک ست و ثابت نشدہ کہ در روے
نیز ہر روز میکردند و تحقیق آنست کہ کلمہ کان دلالت بر دوام و استمرار ندارد کما حقق فی موضعہ و در جامع الاصول بروایت ابی داؤد
از ابن عمر آوردہ کہ گفت جمع نکرد رسول خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم ہرگز میان مغرب و عشا در ہیچ سفرے مگر یکبار و از ابن
عمر نیز آوردہ کہ و شے جمع نکرد مگر یک شب کہ خبر فوت زوجۂ وی از جائی رسید آنجا برفت و در روایتی نکرد الا یکبار یا دو بار و از
ترمذی آوردہ کہ سالم بن عبد اللہ بن عمر را پرسیدند کہ آیا جمع میکرد عبد اللہ در شبی از صلوۃ در سفر گفت لا مگر بمزدلفہ و احادیث
در جمع تقدیم در صحاح اقل قلیل ست و در روایت صحیح بخارے اختلاف ست و لہذا بسیاری از ائمہ بدان قائل نیستند پس
نماند الا جمع تاخیر در بعض احیان و تاویلش آنست کہ مراد بجمع بین الصلوتین آنست کہ تاخیر کردہ شود صلوۃ اولے را و گذاردہ شود
در آخر وقتش و تعجیل کردہ شود ثانیہ را و گذاردہ شود در اول وقت آن و بعض این را جمع صوری نامیدہ اند کہ بظاہر صورت
جمع ست نہ حقیقۃ و معنی و اطلاق جمع بر مثل این صورت کہ حنفیہ درین جمع سفر تصویر میکنند در حدیث در باب استحاضہ آمدہ
در حدیث حمنۃ بنت جحش خذہ بر و اگرچہ لفظ حدیث در بعض روایات انچنین ست کہ جمع میکرد در میان ظہر و عصر و میگذارد در وقت
عصر محمول بر ہمین ست از جہت دلائلی کہ ذکر کردیم و تحقق تخفیف و دفع حرج کہ در بعض روایات واقع شدہ است کہ جمع میکرد
تا در حرج نیندازد امت خود را آنست کہ در روے توسیع ست کہ اگر کسی را فراغ و رفاہیت حال و سعت مجال در گذاردن
نماز در اول وقت باشد آنچنان کند و اگر نباشد تاخیر کند و در آخر وقت بگذارد تا متصل گردد باول وقت نماز ثانیہ و توسعہ
و تخفیف در شریعت این طریقہ ظاہرست و شناختن و ادراک آخر وقت مغرب ظاہرست و در پسین نیز بحسب ظن و تخمین
میسرست خصوصاً در صورت وجود قافلہ و کثرت مردم کہ مہارتے داشتہ باشند در شناخت وقت پس وارد نشود آنچہ
بعض شافعیہ گویند کہ در عمل باین طریقہ حرج تمام ست و در تعیین آخر وقت و اول خواص را اشکال ست چہ جاے عوام فقدہ
و بتحقیق روایت کردہ است ابو داؤد از امیر المومنین علی کہ چون مسافرت میکرد و سیر میکرد بعد از غروب آفتاب تا آن کہ
نزدیک میشد کہ تاریک شود پس نزول میکرد و میگذارد مغرب را پس میطلبید طعام را و نعشی میکرد پس میگذارد عشا را و اقامت
میکرد و میگفت انچنین میکرد رسول خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم و امام محمد در موطای خود میگوید کہ رسیدہ است ما را از ابن عمر کہ
وی گذارد مغرب را وقتی کہ تاخیر کرد او را پیش از غروب شفق برخلاف روایت مالک کہ گفت حتی غاب الشفق و در جامع الاصول
از ابو داؤد از نافع و عبد بن واقد مے آرد کہ گفت مؤذن ابن عمر الصلوۃ گفت ابن عمر سیر کن تا قبل غروب شفق پس نزول کرد
و نگذارد مغرب را پس از ان انتظار کرد تا غائب شد شفق پس بگذارد عشا را پس تر گفت کہ بود رسول خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم
چون در تعجیل مے آورد او را امرے میکرد چنانکہ من کردم و در روایتے از نسائی آمدہ حتی اذا کان آخر الشفق این روایات
کہ ناظر ست در جمع بطریقے کہ مذہب ابو حنیفہ است و ظاہر آن مے نماید کہ روایات در عدم جمع و جمع در وقت واحد و جمع بمعنی

نماز ظهر بگذارد آنگاه سوار شدی و بعد ازان چون وقت عصر نزول کردی عصر را گذاردی درین صورت جمع واقع نشدی
و در مغرب و عشا همچنین بودی یعنی اگر در وقت مغرب در راه بودی و حیل پیش از غروب واقع شدی تاخیر کردی نماز مغرب را
تا در وقت خفتن مغرب و عشا را با هم بگذاردی مخفی نماند که ظاهر از قول مصنف در مغرب و عشا هم همچنین بودی بعد قولی
و اگر پیش از حیل وقت ظهر در آمدی نماز بگذاردی آنگاه سوار شدی آنست که اگر پیش از حیل وقت مغرب در آمدی نماز مغرب
بگذاردی آنگاه سوار شدی و جمع نکردی ولیکن این شق در مغرب در احادیث مذکور نیست و همین قدر مذکورست که جمع میان مغرب
و عشا میکرد و در ظهر مذکورست چنانچه در صحیح بخاری آمده و اذا زاغت الشمس قبل ان یرتحل یا اذا ارتحل بعد ما زاغت صلی الظهر ثم رکب
پستر بدانکه ظاهر این حدیث که ظهر فقط مذکور شد و محفوظ در کتب مشهوره و روایات بخاری چنانچه در فتح الباری گفته نیز آنست
که جمع بین الصلوتین نبود مگر در وقت ثانیه اعنی العصر که آن را جمع تاخیر گویند حتی احتجاج کرده باین حدیث کسی که منع کرده جمع
تقدیم را که گذاردن عصر باشد در وقت ظهر ولیکن هم در فتح الباری گفته که اسحق بن راهویه این حدیث را همچنین روایت
کرده اذا کان فی سفر فزالت الشمس صلی الظهر و العصر جمیعا ثم ارتحل و همچنین واقع شده در اربعین حاکم صلی الظهر و العصر
ثم رکب و اسناد دوم صحیح ست و اسمعیلی که از رواة بخاری ست زیاده کرده لفظ و العصر را پس ثابت شود که در صورت
ارتحال پیش از در آمدن وقت ظهر جمع تاخیر بود و در ارتحال بعد از در آمدن وقت ظهر جمع تقدیم و ازینجاست که مصنف گفت

و در بعض اوقات اگر وقت ظهر پیش از حیل در آمدی ظهر را با عصر جمع کردی و هر دو را بگذاردی آنگاه سوار شدی
و در مغرب و عشا همچنین کردی یعنی در بعض اوقات اگر وقت مغرب پیش از حیل در آمدی مغرب را با عشا جمع کردی
و هر دو را بگذاردی آنگاه سوار شدی و جمع بین المغرب و العشا که علی الاطلاق در احادیث واقع شده است شامل
هر دو صورت جمع ست در جامع ترمذی و سنن ابی داؤد هر دو صورت بصریح نیز آمده است از معاذ بن جبل که بود رسول خدا
صلی الله علیه و آله و سلم در غزوهٔ تبوک چون ارتحال میکرد قبل زیغ شمس تاخیری کرد ظهر را تا آنکه جمع میکرد او را بالعصر میگذارد
هر دو را جمیعا و چون ارتحال میکرد بعد از زیغ شمس تعجیل میکرد عصر را بسوی ظهر و میگذارد ظهر را و عصر را جمیعا پستر سیر میکرد
و چون ارتحال میکرد قبل المغرب تاخیر میکرد مغرب را تا آنکه میگذارد او را با عشا و چو ارتحال میکرد بعد المغرب تعجیل میکرد
عشا را پس میگذارد او را و بالجمله در احادیث صحاح جمع بین الصلوتین وارد ست و در بعض احادیث مطلق و در بعض مقید
بحالت سیر و در بعض مقید بجد در سیر و در بعض بتعجیل سیر و ازینجاست اختلاف علما که قائل اند بجواز جمع بعض قائلند
علی الاطلاق و شافعی از ایشانست و بعض مخصوص میدارند بحالت سیر نه نزول و حق نزد مصنف نیز همین ست که گفت

اما جمع در سفر عادت دائمی نبود بلکه چون سیر تعجیل بودی جمع کردی اما جمع در حالت نزول و قرار مروی نیست و بعض
بصورت جد در سیر و تعجیل دران مخصوص گردانیده و در فتح الباری میگوید که مشهور از مالک اینست و نیز بعض مخصوص میدانند
بحالت عذر زائد بر سفر و نزد بعض جائزست جمع تاخیر نه تقدیم و این مرویست از امام احمد و نیز نزد وی مقیدست بحالت سیر
و مشهور از مذهب وی جوازست مطلقا و در فتح الباری میگوید که مروی از امام مالک نیز جواز جمع تاخیرست نه تقدیم
و نزد امام ابو حنیفه جائز نیست مطلقا و وجه قول ایشان آنست که تعیین اوقات نماز قطعی ست و ثابت بتواتر کریم شبهه را
بوی راه نیست تا آنکه تاخیر نماز از وقت و تقدیم وی بران از کبائر شمرده اند امام محمد در موطای خود وی آورده که رسیده است
بما از عمر بن الخطاب که وی نوشت بحکام خود در آفاق و نهی کرد ایشان را از انکه جمع کنند بین الصلوتین در وقت واحد و

مگر آنکه از برای توطیه و تمهید قول او باشد که گفت و در مستدرک امام احمد و سنن ابی داؤد ثابت ست که در حالت تکبیر افتتاح روے مبارک را سوی قبله کردے و باقی نماز بهر سو که جانب سفر بود در مرکب بگذاردے و بالجمله کلام مصنف درین مقام خالی از تکراری نیست و چون سبب گذاردن سنت را بر پشت مرکب بیان کرد بجواز گذاردن فریضه نیز بجهت عذر سطر بیان فرمود و گفت و در حدیثے بسند مستقیم الاسناد ترمذے روایت کرده که بسبب باران یک نوبت بر پشت مرکب نماز فرض گذارده و صحابه همه سواره اقتدا کردند و لفظ حدیث این ست و چون حکم این حدیث خالی از اندرستے و خلاف قیاسے نبود لفظ حدیث بعینه از لفظ ترمذے نقل کرده گفت انتهی النبی رسید پیغمبر خدا صلے الله علیه وآله وسلم الی مضیق بسوے تنگی یعنے راه تنگ مثل دره کوهی یا غیر آن والله اعلم هو و اصحابه او و اصحاب او صلے الله علیه وآله وسلم ورنه وهو علے راحلته و آن حضرت صلے الله علیه وآله وسلم بر شتر خود بود و السماء من فوقهم و باران بالاے ایشان مے بارید و البلة من اسفل منهم و تری وگل و لاے پایان ایشان بود چنانچه بحال فرود آمدن و بر زمین نماز گذاردن نبود فحضرت الصلوة پس در آمد وقت نماز فامر المؤذن پس امر کرد مؤذن را فاذن و اقام پس اذان و اقامت گفت مؤذن ثم تقدم رسول الله پیشتر پیش رفت رسول خدا صلے الله علیه وآله وسلم علے راحلته سواره بر شتر فصلے بهم یومے ایما پس نماز گذارد با ایشان و امامت کرد باشارت فجعل السجود اخفض من الرکوع پس گردانید سجود را پست تر از رکوع **تنبیه** نزد امام ابو حنیفه رحمة الله علیه چنانچه ظاهر مذهب ست در جواز صلوة نافله بر ظهر دابه مسافرت شرط نیست بلکه شرط خارج مصر ست خواه مسافر باشد یا نه و در روایتے از وے و از ابی یوسف مسافرت شرط ست زیرا که جواز آن از جهت ضرورت ست تا نافله با قافله منقطع نگردد و اصح آنست که مسافر و غیر مسافر دران برابر ست از جهت تحقق ضرورت در خارج مصر بے مسافرت و احادیث که درین باب وارد ست بعض مطلق ست و مقید بسفر نه و بعض مقید ست بدان اگر مطلق را بر اطلاق بگذارند چنانکه مذهب حنفیه است ساقط باشد مقید مسافرت و اگر مقید سازند بجهت بعض قرائن و دلائل مثلاً لازم آید تقیید بسفر و در غیر مسافر خارج از مصر بقیاس ثابت شود و مانا که وجه ورود در روایت و اصحیت روایات اطلاق ازینجاست و اگر مسافر درون مصر بود جائز نیست مراد از نفل بر دابه نزد ابو حنیفه و امام محمد گویند جائز ست و لیکن مکروه و ابو یوسف گوید لا باس به و امام ابو حنیفه فرماید که جواز آن بجهت ضرورت ست و ضرورتے نیست درمصر پس مقتصر باشد بر مورد خود باز اختلاف ست در مقدار بعد مسافت خارج مصر مر غیر مسافر را بعض گویند مقدار دو فرسخ باید و بعض مقدار میل و صحیح آنست که جائز ست بعد از مفارقت بیوت بلد چنانچه در قصر مسافر و سنن رواتب و نوافل مطلقه برابر ست در جواز و روایتے از امام ابو حنیفه است که برای سنت فجر نزول کند کما و گذشتن و بر دابه تے واجب ست و لهذا بعید نوشته گذاردن آن در روایتے جائز نیست و برای وتر البته نزول کند چنانکه گذشت و اما فریضه جائز نبود چنانچه احادیث ناطق اند بدان مگر آنکه در بادیه باشد و بعد قافله و خوف هلاک مال یا نفس غالب یا مرکب جموح بود در رکوب بعد از نزول میسر نه یا شیخ کبیر ضعیف بود که ممکن نبود او را رکوب و کسے که اعانت کند و سوار گرداند موجود نه یا زمین گل بود که نماز بران ممکن نبود و بعذر مطر و خوف عدو و سبع نیز جائز بود زیرا که ضرورت مستثنے ست از قواعد شرع کذا فے بعض شروح الهدایة و بحدیثے که مصنف از ترمذے آورد تمسک درین باب قوی نیست دلالة او قیاساً و صلوة جنازه و صلوة منذور و سجده تلاوت که بر زمین خوانده باشد نیز جائز نبود کذا قال الشمنے و آن حضرت صلے الله علیه وآله وسلم عادت داشت که چون رحیل و بر آمدن از منزل پیش از زوال واقع شدے نماز ظهر را تاخیر کردے تا در وقت عصر چون نزول فرمودے جمع کردی میان ظهر و عصر و اگر پیش از رحیل وقت ظهر در آمدے

ونیز مے آرد کہ مجاہد گفت صحبت داشتم ابن عمرؓ را از مکہ تا بمدینہ ومیگذارد ہمہ نمازہا را بر شتر خود متوجہ بجانب مدینہ وایما میکرد
برکوع وسجود وسجود را پست تر از رکوع میکرد ونماز فرض را وو تر را کہ از برای فریضہ دو تر فرود مے آمد وپرسیدم من اورا
ازین گفت بود رسول خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم کہ میکرد ہمچنین واین ثابت ست کہ رسول اللہ صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم در حالتیکہ
نماز را قصر کردے وآن حالت سفر ست نماز شب را ترک نکردے وبگذاردے آنرا گاہی بر زمین وگاہی بر پشت راحلہ انجا علم
معلوم شد ازان کہ گفت نماز تہجد را گذاردے ما نا کہ مقصود تاکید ست وچون نفی گذاردن سنت در سفر کرد ازان حضرت
صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم استدراک کرد آنرا بقول خود اما از جماعتے از صحابہ ثابت شدہ کہ در سفر نماز سنت را میگذاردند چنانچہ
از آثارے کہ در موطا آمدہ است معلوم گردد وعلے الاطلاق نیز روایت کردہ اند کہ کان اصحاب رسول اللہ بودند اصحاب
رسول خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم یسافرون سفر میکردند فیتطوعون قبل المکتوبۃ وبعدہا پس نفل میگذاردند پیش از نماز
فریضہ وبعد از وے واین احتمال عموم رواتب وغیر رواتب وتخصیص بغیر رواتب ہر دو دارد اما ابن عمرؓ گذاردے سنت را
واز وے نیز در بعض روایات گذاردن سنت آمدہ است ونیز آمدہ است کہ اگر کسے بگذاردے منع نیز نکردے
اما نماز شب را ترک نکردے چنانچہ عادت پیغمبر بود صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم وطریقۂ وے بود در اخذ بسنت ومتابعت در
کمال تمسک بدان ومصنف میگوید اما اگر کسے بگذارد در راہ بود وتطوع باشد مطلق نہ راتبہ این بر تقدیرے کہ آثار
در گذاردن آن بطریق سنت مروے نباشد ومراد مصنف آن مینماید کہ آنہا کہ گذاردہ اند بطریق تطوع مطلق گذاردہ اند
واگر در حدیثے ہم از حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم آمدہ باشد آن نیز بہمین طریق ست واللہ اعلم واز براء بن عازب چنانچہ
ابو داؤد وترمذے آوردہ اند مقول ست کہ گفت سافرت مع النبی سفر کردم با پیغمبر خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم ثمانی
عشر سفرا ہرگز ندیدم او را کہ ترک میکرد رکعتین دو رکعت را عند زیغ الشمس قبل الظہر نزدیک میل
آفتاب وزوال وے پیش از نماز پیشین قال الترمذی ہذا حدیث غریب گفت ترمذی این حدیث براء بن عازب
حدیث غریب ست وضعفے دارد از جہت ابی البصرۂ غفاری کہ راوی ست از براء بن عازب ونام او معروف نیست بدانکہ
غرابت منافات ندارد با صحت نعم چون نام راوے معروف نیست بسبب جہالت آن ضعفے بوی راہ یابد واگر غرابت بمعنے
شذوذ بود چنانکہ بعض بران اطلاق کردہ اند منافی صحت بود وتمام کلام در مقدمہ گذشت فتنہ کردہ ہم ترمذی میگوید کہ
رسالت عنہ محمدا وسوال کردم از بخاری از حدیث محمد ابن اسماعیل بخاری را نعلم یعرفہ پس نشناخت بخاری این حدیث را الا عن حدیث
اللیث بن سعد مگر از حدیث لیث بن سعد وراہ حسنا ودید ودانست بخاری این حدیث را حسن وبعض شراح میگویند کہ این
دو رکعت صلوۃ فی زوال بود اما معلوم شد کہ صلوۃ فی زوال چہار رکعت آمدہ است نہ دو مگر آنکہ او را قصر کردہ باشد در سفر واز اینجا بقصر نماز سنت
استیناسی توان یافت ونیز ترمذی میگوید کہ از ابن عمر آمدہ کہ تطوع نمیکرد ونیز آمدہ کہ میکرد ومیگفت کہ آنحضرت صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم نیز کردہ اند
واز اینجاست اختلاف اہل علم از صحابہ وغیرہم اگر نگفتند رخصت ست واگر بگفتند افضل انتہی واین قول ترمذی قولی فصل ست ومجمل این مبحث است
ما نا کہ حق نیز ہمین باشد واللہ اعلم ودر فصل رواتب کلام متعلق باین باب گذشتہ است فتذکر وعادت حضرت نبوی صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم در سفر
چنان بود کہ نماز سنت را بر پشت مرکب گذاردے ہر سو کہ رفتی اگرچہ بر جانب قبلہ نبودی ودر رکوع وسجود ایما کردی اول خود مصنف نفی
گذاردن سنت از ان حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم کرد دیگر این جا ست مگر از نماز سنت غیر رواتب باشد یا آنجا کہ نفی کرد گذاردن
بر زمین باشد ونیز گذاردن غیر فرائض بر پشت مرکب بایما از حدیث ابن عمرؓ معلوم شد احتیاج باین تکرار چہ جا ست

چهار رکعت را سبب آن بود که دران سال اعراب و اهل بدو که بتفصیل احکام و علم بدان بر وجه کمال و تمام نمیرسند بسیار خانه آمده بودند پس دوست داشت و رشے که بدانا نمایشان را که فرض نماز چهار رکعت ست و بیهقی حدیثے نیز از عبد الرحمن بن عوف روایت کرده که عثمانؓ بعد از گذاردن چهار رکعت خطبه خواند و اعتذار کرد که قصر سنت رسول خدا ست صلے اللہ علیه وآله وسلم و صاحبیۓ ولیکن درین سال اعراب بسیار آمدند ترسیدم که قصر را در جمیع اوقات سنت بگیرند و بعض گویند مذهب امیر المومنین عثمانؓ آن بود که قصر مخصوص ست بکسی که شاخص و سائر باشد و طریق اما آنکه در اثنائے سفر اقامت کند بمکانی و چند روز در انجا بایستد اگرچه نیت اقامت نکند حکم مقیم دارد و اتمام کند و بعض گفته اند که اصح در تاویل عثمانؓ در جواز اتمام و عائشهؓ نیز که گاهی چهار رکعت میگذارد و آنست که ایشان باین عقیده بودند که آن حضرت صلے اللہ علیه وآله وسلم مخیر بود میان قصر و اتمام و اختیار وے صلے اللہ علیه وآله وسلم قصر را از جهت اخذ بسهولت و شفقت برامت بود و ایشان اخذ بشارت کردند بنفس خود و بیهقی از طریق عروه بن الزبیر حدیثے روایت کرده که عائشهؓ را دیدم که در سفر چهار رکعت میگذارد پس گفتم یا ام المومنین چرا دو رکعت نگذارد گفت یا ابن اختی بر من چهار رکعت گذاردن متعسر نیست و مشقتی دران نمی بینم ازینجا ظاهر شود که سبب اتمام عائشهؓ آن بود که مذهب وے قصر ست بر تقدیر مشقت و اتمام بر تقدیر راحت و اللہ اعلم و بالجمله علما را اختلاف ست درین باب مذهب حنفیه آنست که قصر واجب ست خواه مشقت باشد یا نی سائر باشد یا نازل خائف باشد یا آمن و سفر طاعت بود یا معصیت و همچنین در سائر رخص سفر و از عادات حضرت نبوے صلے اللہ علیه وآله وسلم آن بود ے که در سفر بنماز فرض اکتفا کردے و محفوظ نیست که در سفر نماز سنت گذارده باشد نه پیش از فریضه و نه بعد از فریضه مگر دو رکعت سنت صبح و مگر نماز وتر که در سفر و حضر آن را یعنے سنت فجر و وتر را ترک نکردے و در فضل سنن رواتب از ابن عمرؓ گذشت که گذارد و آن حضرت صلے اللہ علیه وآله وسلم بعد از ظهر و مغرب در سفر دو رکعت و بر خلاف آن نیز گذشت و وجه تطبیق نیز مذکور شد و بالجمله علما را اختلاف ست در نوافل بر چند قول ترک و اتیان و فرق میان رواتب و نوافل مطلقه مثل نماز ضحی و تهجد و مانند آن و بعض قصر نیز جائز دارند و بعض فرق کنند میان حالت سیر و نزول و اقوال علمای حنفیه نیز مختلف ست و بعض فرق کنند در نوافل قبل الصلوة و بعد الصلوة و گویند که نوافل قبل الصلوة مفصول اند از فرض باقامت پس گمان برده نمی شود که ازین نماز ست گویا از حکم رواتب بدر میرود بخلاف بعد الصلوة که متصل ست بدان و از وست صورة و معنی و قول مصنف مگر دو رکعت سنت صبح مدخول ست بروایت ابن عمرؓ که گذشت و بحدیث براء بن عازب که بیاید و از ابن عمرؓ ازینجنین نیز آرند که از گذاردن نوافل بر زمین منع میکرد نه بر راحله و بعض این را وجه تطبیق میان روایات مختلفه که ازوی آمده نیز ساخته اند و اللہ اعلم و دلیل گذاردن مطلق نوافل غیر رواتب حدیث ام هانی ست که آن حضرت صلے اللہ علیه وآله وسلم روز فتح مکه در خانهٔ او هشت رکعت گذارد و نماز تهجد گذارد ے بر پشت مرکب عن ابن عمرؓ قال کان رسول اللہ لبو در رسول خدا صلے اللہ علیه وآله وسلم یصلے فے السفر میگذارد و در سفر علے راحلته بر شتر خود حیث توجهت به بهر جانب که میبرد راحله آن حضرت صلے اللہ علیه وآله وسلم را یو ے ایما و در حالتی که اشارت میکرد برکوع و سجود و صلوة اللیل نماز شب را بلکه هر نماز نفل را الا الفرائض مگر نماز های فریضه را در صحیح بخاری نفے صلوة فریضه بر پشت راحله از ابن عمرؓ و غیر وے آورده است و یو تر علے راحلته و نماز وتر میگذارد بر راحلهٔ خود نیچنین آمده است از ابن عمرؓ و امام محمد در موطاے خود آثار کثیره از ابن عمرؓ و غیر وے از صحابه و تابعین آورده که از براے وتر از مرکب فرود ے آمدند

در سفر و حضر پس مقرر داشته شده در سفر همان صورت زیاده کرده شد در نماز حضر ازینجا معلوم گردد که نماز دوگانه در سفر رخصت نیست
که بعد از فرضیت چهارگانه واقع شده باشد بلکه اصل همان ست و در حضر چیزے بران افزود و در نسائی و ابن ماجه نیز از امیر المومنین عمرؓ
آورده که گفت صلوة سفر دو رکعت ست و صلوة اضحے دو رکعت و صلوة فطر دو رکعت ست و صلوة جمعه دو رکعت تمام غیر قصر بر لسان
محمد صلے اللہ علیه وآله وسلم و همچنین روایت کرد ابن حبان در صحیح خود و مسلم از ابن عباس آورده که گفت فرض کرد خدا یتعالے نماز را
بر زبان پیغمبر شما صلے اللہ علیه وآله وسلم در حضر چهار رکعت و در سفر دو رکعت و در خوف یک رکعت و روایت کرد طبرانی باین لفظ که
فرض کرد رسول خدا صلے اللہ علیه وآله وسلم دو رکعت در سفر چنانکه فرض کرد در حضر چهار ذکر نموده الاحادیث الشیخ ابن الهمام و نیز مسلم
روایت کرد از عمرؓ که گفت فرمود پیغمبر خدا صلے اللہ علیه وآله وسلم این یعنے قصر صلوة در سفر صدقه است که تصدق کرده است پروردگار
تعالے بر شما پس قبول کنید صدقهٔ او را و گویند که تصدق در انچه قابل قبض بود اسقاط محض ست و نیز چون مولے تعالے بکرم خود
تخفیف و تیسیر کرد و اسقاط نمود تشدید بر نفس و اختیار اشد جرأتی بود که لائق مقام بندگی نباشد بخلاف صوم مسافر که در وے نیز
بموافقت مسلمین آسانیست چنانکه در افطار و لهذا امام شافعی و احمد با وجود تجویز قصر و اتمام قصر را احب دارند همچنین افطار را در صوم
از جهت همین وجوه که مذکور شد و آنانکه گفتند که عثمانؓ در منے چهار رکعت گذارد و صحابه دران باوے موافقت کردند در صحیح بخاری
از ابن عمرؓ مے آرد که گفت گذاردم با پیغمبر صلے اللہ علیه وآله وسلم بمنے دو رکعت و با ابی بکرؓ و عمر دو رکعت و با عثمانؓ نیز در اوائل خلافت
دو رکعت گذاردم بعد ازان اتمام میکرد عثمان و گفته اند که مدت قصر وے در اول خلافت شش یا هشت سال بود علے خلاف
فیها و هم در صحیح بخاری مذکورست که حضرت رسول اللہ صلی اللہ علیه وآله وسلم دو رکعت گذارد در منے با وجود آنکه امن تمام داشت و خوفی
درمیان نبود و نیز مذکورست که چون عثمانؓ چهار رکعت گذارد عبد اللہ بن مسعودؓ استرجاع کرد یعنی گفت انا للہ و انا الیه راجعون
اشارت کرد بوقوع مصیبت بفوات سنت در دین پس گفت گذاردم با رسول خدا صلے اللہ علیه وآله وسلم بمنے دو رکعت و گذاردم
با ابو بکر صدیقؓ و با عمر بن الخطابؓ هم در منے دو رکعت کاشکے ازین چهار رکعت دو رکعت متنفله نصیب من بودے تعریض عثمانؓ
کرد و اظهار کراهت از مخالفت عمل مقرر که قصرست و گفتند یا ابن مسعودؓ پس توچرا کردے و موافقت نمودے فرمود الخلاف
شر یعنے مخالفت با امام عصر در انچه بکند خوب نیست و ازینجا احتمال جوازے برای اتمام معلوم گردد چه سکوت ابن مسعود و صحابهٔ
دیگر در غیر جائز روا نبود اکنون در توجیه اتمام عثمانؓ وجوه آن ازوے وجوه گفته اند بعض گویند که وے تاهل کرد بمکه و زوجه
گرفت و وے امیر المومنین بود و بادشاه چون در مملکت بگردد و مسافر نشود و بهر موضع که رود خانهٔ اوست یا وے عزم اقامت کرده
بمکه در کرده شده است وجه اول بآنکه آن حضرت صلے اللہ علیه وآله وسلم با زوجات خود سفر میکرد و حال آنکه اتمام نکرد خصوصاً
در سفر حج که با مجموع زوجات تشریف آورده بود و ثانی بآنکه وے صلے اللہ علیه وآله وسلم احق و اولی بود به ان و ثالث بآنکه
اقامت بمکه بر مهاجرین چنانکه گفته اند حرام ست و بصحت رسیده است از عثمانؓ که مسارعت میکرد در خروج از مکه مبادا که من
اقامت شود در وے و حال آنکه اکثر اینها مجرد احتمالات ست غیر مقرون بروایت و وجه دیگر آنست که شاید عثمانؓ قائل باشد
بآنکه قصر چنانچه از ظاهر آیه کریمه مفهوم گردد مخصوص ست بحالت خوف و چون امن باشد اتمام افضل بود و جواب داده شده است
ازینوجه بحدیث عمرؓ که پرسید از حضرت که یا رسول اللہ حق تعالے فرمود قصر کنید اگر بترسید از کافران و ما امروز ایمنیم ازایشان
فرمود هذه صدقة تصدق اللہ تعالے بها فاقبلوا صدقته و نیز آن حضرت صلے اللہ علیه وآله وسلم ایمن تر از عثمان بود بمنے
و قصر کرد و قید مذکور در آیت اتفاقی ست و مبنی بر واقع و اکثر و اغلب احوال مسافران خوف ست و نیز گویند که گذاردن عثمانؓ

من وبا ما وجبنا الی الهنا وحبب صالحی الهنا الینا این را نیز در حصن حصین وطبرانی در معجم اوسط روایت کرده با دنی تفاوت
و در مجموع اسفار نماز فرض رباعی را که ظهر و عصر و عشاست نه نماز ثنائی را که فجر است و ثلاثی را که مغرب ست بقصر بطریق تخفیف
گذاردے و ثابت نشده که وقتے نماز رباعی را در سفرے باتمام گذارده و حدیثے که مرویست از ام المومنین عائشهؓ ان النبی
صلے اللہ علیه وآله وسلم کان یقصر فی السفر و یتم بود پیغمبر خدا صلے اللہ علیه وآله وسلم که قصر میکرد نماز را و دو رکعت میگذارد و در بعض
اسفار و تمام میکرد یعنے چهار رکعت میگذارد و در بعض دیگر یا در بعض اوقات در سفر واحد قصر میکرد و در بعض اتمام چنانکه در روزه
رمضان در سفر فرمود و لفطر و لصوم گاهے افطار میکرد و گاه روزه میداشت این حدیث را دارقطنی از عائشهؓ آورده و دعوے
صحت آن کرده و حدیثے دیگر نیز آورده و حکم بحسن آن نموده که گفت بیرون آمدم با پیغمبر خدا صلے اللہ علیه وآله وسلم برائے عمره
در رمضان پس افطار کرد آن حضرت صلے اللہ علیه وآله وسلم و من روزه داشتم و وی قصر کرد و من اتمام پس گفتم بابی انت و امی
یا رسول اللہ تو افطار کردے و من روزه داشتم و تو قصر کردے و من تمام گذاردم فرمود احسنت یا عائشهؓ و صاحب مشکوٰة بعد
این حدیث را که متعلق بقصر و اتمام ست از شرح السنه نیز نقل کرده و مصنف در رد آن میگوید که آن حدیث که از عائشهؓ مرویست
و دعوے صحت آن کرده اند بصحت نه پیوسته و اللہ اعلم بدانکه در جواز قصر صلوٰة رباعی در سفر هیچکس را خلافی نیست و علمای امت
اجماع دارند بران ولیکن نزد امام ابوحنیفه این قصر واجب ست و فرض وقت بر مسافر دو رکعت ست و عزیمت همین ست
و اگرچه آنرا رخصت نیز نامند ولیکن تسمیه وے برخصت بمجاز ست نزد ایشان چنانکه در اصول علم فقه معلوم شده است و اگر
مسافر چهار رکعت گذارد جائز نیست نزد ایشان مگر آنکه قعدهٔ اولے بجا آورده باشد که آن در حقیقت قعدهٔ اخیره است اگرچه
بتبرک سلام آخر گردد و اگر قعدهٔ اولے نکرد نماز جائز نیفتد و اعادهٔ آن لازم گردد و مذهب امام مالک نیز چنانکه در رساله ابن ابی زید
که در مذهب ایشان ست مفهوم گردد همین ست زیرا که گفته است و من سافر اربعة برد و هے ثمانیة و اربعون میلا فعلیه ان یقصر
الصلوٰة و یصلے رکعتین و از بعض شروح معلوم میشود که مذهب ایشان موافق مذهب امام شافعی و امام احمد ست که قصر رخصت ست
و صلے مخیر ست که قصر کند یا اتمام و اصل فرض اتمام ست و دلیل ایشان ظاهر قول خداوند تعالی ست + واذا ضربتم فی الارض
فلیس علیکم جناح ان تقصروا من الصلوٰة + و ظاهر این اذا دلالت بتخفیف و رخصت کند نه بر ایجاب و لزوم و نیز قیاس کنند نماز را
بر روزه چنانکه روزه در سفر عزیمت ست و افطار رخصت حکم نماز همچنین باشد و حدیث عائشهؓ را که مذکور شد نیز دلیل آرند ولیکن
در صحت آن حدیث سخن ست چنانکه معلوم شد و از امیر المومنین عثمانؓ منقول ست که در ایام حج در منیٰ چهار رکعت گذارد و صحابه
در انجا حاضر بودند و با وے بگذاردند و از عائشهؓ نیز آمده که اتمام میکرد و حنفیه گویند که عبارت لاجناح علیکم نص نیست در تخفیف
و اختیار این عبارت بجهت آنست که چون مسلمانان کمال ولع و شغف داشتند بر طاعت و عبادت و تکثیر و اتمام آن گویا در
تقصیرے و حرجے خیال میکردند پس فرمود هیچ حرجے و گناهے و تقصیرے نیست و این دو رکعت حکم تمام دارد بلا قصور
چنانکه بعض علما که قائلند بوجوب سعے بین الصفا و المروة در قول حق تعالے + فلا جناح علیه ان یطوف بهما مثل این گفته اند
و قیاس بر صوم فاسد ست زیرا که قضاے او لازم ست و این علامت وجوب و عزیمت بودن او ست بخلاف شفع ثانی در نماز سفر
پس معلوم شد که واجب نیست و نیز گویند این قصر که درین آیت مذکور ست قصر افعال ست نه قصر اعداد چنانکه در صلوٰة خوف ست
که استقبال و التزام مکان و جز آن در انجا ساقط ست و از حضرت پیغمبر صلے اللہ علیه وآله وسلم بطریق شهرت مرویست که همیشه
در سفر قصر کردے و هرگز چهار رکعت نگذاردے و مسلم از عائشهؓ بطرق متعدده روایت کرده که گفت فرض نماز در اول دو رکعت بود

والمدارنے وطیبی میگوید یعنے اگر رفقاے سفر چہار کس باشند بہتر از سہ کس اند زیرا کہ اگر یکے از ایشان مریض شود و خواہد کہ یکے از رفقاے را وصی سازد دو کس شاہد آن شوند بخلاف آنکہ سہ کس بوند و میگوید شک نیست کہ فوق اربعہ بہتر از اربعہ اند و ہر بہتر از ما تحت خود ست و در وجہ استحباب اجتماع سہ کس نیز گفتہ اند کہ اگر یکی بکارے برود دو کس بیکدیگر مشغول و مانوس باشند و وحشت راہ نکشند و اگر فرضاً در کردن آن کار تاخیرے رود دو برای خبر تفحص حال او دیگرے رود متاع و منزل تنہا نماند و از برائے عدد چہار ازین نیز وجہی معلوم گردد و ابن جریر از عائشہؓ مے آرد کہ آن حضرت چون سفر خواستی کرد وضو کردے و دو رکعت گذاردے و از انس آوردہ اند کہ چون سفر را در حرکت آمدے و از نشستگاہ خود برخاستی این دعا بخواندے اللھم الیک توجہت و بک اعتصمت اللھم اکفنی ما اہمنی و الا ہم لہ اللھم زودنی التقوے واغفر لی ذنبی و وجہنی للخیر اینما توجہت و مالک در موطا آوردہ کہ چون پای مبارک در رکاب نہادے گفتے بسم اللہ و ابو داؤد و ترمذی از ابن عمرؓ مے آرند کہ چون بر پشت مرکب راست شدے گفتے سبحان الذی سخر لنا ہذا و ما کنا لہ مقرنین و انا الی ربنا لمنقلبون و گفتے الحمد للہ الحمد للہ الحمد للہ اللہ اکبر اللہ اکبر اللہ اکبر سبحانک انی ظلمت نفسی فاغفر لی انہ لا یغفر الذنوب الا انت اللھم انا نسالک فی سفرنا ہذا البر و التقوے و من العمل ما ترضے اللھم ہون علینا سفرنا ہذا و اطو عنا بعدہ اللھم انت الصاحب فی السفر و الخلیفۃ فی الاہل و المال اللھم انی اعوذ بک من وعثاء السفر و کآبۃ المنقلب و سوء المنظر فی الاہل و المال و چون از سفر باز گشتی ہمین دعا خواندے و در آخر این کلمات زیادہ کردے آئبون تائبون عابدون لربنا حامدون این روایت ابی داؤد و ترمذی ست و در روایت ترمذی بعد قولہ فی الاہل این زیادتی نیز آمدہ است کہ اللھم اصحبنا فی سفرنا و اخلفنا فی اہلنا و بعد آئبون انشاء اللہ و ہمچنین ست در روایت مسلم الا قولہ سبحانک انی ظلمت نفسی تا الا انت و در روایت ترمذی و ابو داؤد و نسائی در از کردن انگشت نزد خواندن این نیز آمدہ و ترمذی و ابو داؤد از علی بن ربیعہ مے آرند کہ گفت حاضر شدم علی مرتضےؓ را در حالتے کہ آوردہ شد مرکبے برای تا سوار شود پس چون بہ نہاد پاے خود را در رکاب گفت بسم اللہ و چون راست نشست بر پشت وی گفت الحمد للہ سبحان الذی سخر لنا ہذا و ما کنا لہ مقرنین و انا الی ربنا لمنقلبون پس تر گفت الحمد للہ سہ بار پس تر گفت سبحانک اللھم انی ظلمت نفسی فاغفر لی انہ لا یغفر الذنوب الا انت پس تر بخندید علی مرتضیٰ علی بن ربیعہ میگوید گفتم از چہ خندیدے یا امیر المومنین فرمود دیدم رسول خدا را صلے اللہ علیہ و آلہ وسلم کہ کردہ ماند آنچہ من کردم پس گفتم یا رسول اللہ از چہ چیز خندیدے فرمود تعجب میکند پروردگار تعالی از بندۂ خود چون میگوید اغفر لی ذنوبی انہ لا یغفر الذنوب غیرک کذا فی جامع الاصول و چون در راہ بر مکانے بلند بالا رفتے یا جمیع صحابہ تکبیر گفتی و چون از بلندے فرود آمدے تسبیح گفتی اخرجہ البخاری عن جابر و ابو داؤد و النسائی عن ابن عمرؓ و ابن عمر گوید نہادم من در رو در بالاے آن و این سنت مستمرۂ آن حضرت بود صلے اللہ علیہ و آلہ وسلم قولا و فعلا و گفتہ اند کہ وجہ تکبیر در وقت صعود آن باشد کہ چون درین وقت در نفس آدمی علوے و رفعتی پیدا میشود یاد کند کبریاے حق را جل و علا تا آنخاطر و آن حالت فرو نشیند و پست گردد و وجہ تسبیح در وقت نزول تنزیہ و تقدیس و تعالے ست از تغیر و تنزل و دوام و بقاے او بر علو و کبریاے سبحانہ و در حصن حصین بر مکتب ستہ آوردہ کہ راوی استشرف علے وادٍ ہلل و کبر و چون بر دیہی یا شہرے مشرف شدی و خواستی کہ دران موضع در آید این دعا خواندے اللھم رب السموات السبع و ما اظللن و رب الارضین السبع و ما اقللن و رب الشیاطین و ما اضللن و رب الریاح و ما ذرین فانا نسالک خیر ہذہ القریۃ و خیر اہلہا و نعوذ بک من شرہا و شر اہلہا و شر ما فیہا روایت کرد این حدیث را در حصن حصین از نسائی و ابن حبان و مستدرک حاکم و گاہ گفتے اللھم انی اسالک من خیر ہذہ و خیر ما جمعت فیہا و اعوذ بک من شر ہذہ و شر ما جمعت فیہا اللھم ازرقنا جناہا و اعنا

مذکور شده باشد که فلان روز باید رفت نه فلان و بالجمله اتباع احکام نجوم در سعادت و نحوست ایام نه عادت سلف و شیمهٔ اهل دین ست انچه در سنت واقع شده اختیار کرده و توکل بر پروردگار رب العزة جل جلاله نموده و بداند انچه از آداب سفر ست از استخاره و ادعیهٔ ماثوره تمسک کرده عزیمت باید نمود و انچه گویند در روز شنبه بدان ناحیه نباید رفت و روز یک شنبه در فلان چیزے نیست و اصلے ندارد و لیکن در بعض کتب از ابن عباس آورده که گفت گفت رسول خدا صلے الله علیه وآله وسلم ایام همه از آن خدایست لیکن بعضے از آنها را سعود آفریده و بعض را نحوس چنانکه همه خلق بندگان او ند لیکن بعض را برائے بهشت آفریده و بعض را برائے دوزخ و هیچ ماهی نیست مگر آنکه در وے هفت روز نحس ست پس ازان بشمرد آن هفت روز را سوم و پنجم و سیزدهم و شانزدهم و بیست و یکم و بیست و چهارم و بیست و پنجم و در هر یکے از حوادث و بلایا که بر انبیا و امم سابقه نازل شده ذکر کرده و بصحت رسیده که مراد از یوم نحس مستمر که در قرآن مجید واقع شده روز چهار شنبه است و از امیر المؤمنین علی روایت کنند که عاقل را باید که درین ایام مذکور شراے بهائم و خدم و دخول بر نساء و کرے اشجار و عرس اشجار و لبس ثیاب جدید و نکاح و تزویج و سفر نکند اینچنین نقل کرده اند و الله اعلم بصحته و چون لشکر را بجهاد فرستادی در اول نهار ایشان را روان کردے چنانچه ابو داؤد و ترمذے از حدیث صخر بن وداعه آورده اند کان اذا بعث سریة او جیشا بعثهم فی اول النهار الحدیث و مجموع یعنے همه مسافران را بهر کارے که روند امر کردے که چون سه نفر باشید یکی را امیر و سر خود سازید چنانچه ابو داؤد از ابی سعید و ابی هریره آورده است و حکمت درین آنست که تا در وقت رکوب و نزول و اختیار منزل و غیر آن خلافی و نزاعے راه نیابد و همه متفق بر یکراه و روش باشند و امیر را باید که طریقهٔ مصلحت و نصیحت و رفق و اعانت و مهربانی با رفقا مرعے دارد و در حکایات مشایخ مے آرند که جماعهٔ از ایشان قصد سفرے کردند و در تعیین امیر متردد بودند تا کرا سازند یکے از ایشان گفت که امیر شما من باشم یاران از طلب امارت وی تعجب کردند و او را امیر ساختند و چون برامدند هر کارے و خدمتے که می بایست کرد وے میکرد اگر میگفتند که ما را نیز بگذار تا خدمتی بکنیم آخر فرمودے نه من امیر شمام و شما مامورید هر چه امیر فرماید بر حکم وے باید رفت و تابع وے شد سید القوم خادمهم که فرموده است این خواهد بود و چون این حدیث بر طریق شرطیه آورد و فرمود چون سه نفر باشید یکی را امیر سازید و ازینجا مفهوم گردد که لازم نیست که البته سه نفر باشند اگر باشند اینچنین کنند شاید که مسافرت یک کس و دو کس نیز روا بود حدیث دیگر آورد که نبی فرمودے از تنهائی در سفر چنانکه بخارے و ترمذی از ابن عمر آورده اند که گفت پیغمبر خدا صلے الله علیه وآله وسلم اگر مردم بدانند از شر حال تنهائی در سفر انچه من میدانم هرگز سیر نکنند بیچ سواری بشب تنها و نهی از تنهائی چه باشد بلکه از دو کس نیز نهی میکرد و میفرمود ازیرائے تذمیم و تقبیح حال یک کس و دو کس که سفر کنند تا سه کس جمع نشوند الراکب شیطان و الراکبان شیطانان یک سوار که تنها سفر کند یک شیطان ست و دو سوار که سفر کنند دو شیطانند و الثلثة رکب و سه سوار که مجتمع شوند در سفر بحقیقت سواران ایشانند اخرجه الموطا و ابو داؤد و الترمذے عن عمرو بن شعیب عن ابیه عن جده و در تاویل این حدیث گفته اند که چون سفر واحد و اثنین منهی عنه است و هر که ارتکاب منهی عنه کند تابع شیطان ست باین اعتبار فرمود که واحد و اثنین نفس شیطانند یا مراد آن بود که با ایشان شیطان ست چنانچه در حدیث دیگر از موطا از سعید بن المسیب آمده که شیطان قصد میکند بیکے و دو یعنے در وسواس و ضلالت مے اندازد ایشان را و چون سه کس شدند قصد نمیکند و باز میماند از ایشان و در مشکوة از ابن عباس آورده که گفت رسول خدا صلے الله علیه وآله وسلم بهترین رفیقان چهار کس اند رواه الترمذے و ابو داؤد

مذکورست و آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم دو عمرۂ دیگر نیز کرد در اثنا سفرے دیگر مخصوص برای عمرہ بنود یکے در من
سفر حج بود دیگر بعد از فتح مکہ کہ از جعرانہ آمد کہ ہر یک مرحلہ از مکہ معظمہ است و بالجملہ سفر آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم
سفر ہجرت بود یا سفر عمرہ بود یا سفر حج بود کہ بعد از فرضیت حج سال دیگر آمد و حج گذارد و برگشت یا سفر جہاد و این سفر غالب بود
و مجموع غزوات آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم کہ بنفس شریف خود رفت بیست و ہفت بود و آنکہ مقاتلہ کرد در دے نہ
و سفر فتح مکہ داخل اینست و سرایا کہ جماعت از صحابہ را میفرستاد چہل و ہفت و چون آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم را
سفر پیش آمدے قرعہ زدے میان امہات مؤمنین ہر کرا قرعہ آمدے با خود بسفر بردے اگرچہ بمذہب مختار قسم در رعایت
نوبت میان نسا بر آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم واجب نبود بلکہ از نزد بار تعالی مخیر بود ہر کرا خواہد نزد خود بطلبد و
ہر کرا نخواہد نطلبد و رعایت نوبت کہ نگاہ میداشت محض کرم و تفضل بود از وے در حق ایشان و با وجود آن حفظ و رعایت
عادت تفضل و تکرم تا باین حد کردے کہ قرعہ زدے میان ایشان صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم و اما در سفر حج مجموع نسارا
برابر خود ببردے تا بادائے مناسک حج و اقامت این عبادت عظمے فائز و بہرہ مند گردند و عادت شریف چنان بود
کہ سفر را اول نہار کردے تا مردم با سایش و فراغ بمنزل رسند و آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم دوست میداشت کہ
روز پنجشنبہ سفر کند چنانچہ در جامع الاصول از ابی داؤد از کعب بن مالکؓ روایت کرد کہ گفت کم بودے کہ رسول خدا
صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم بیرون مے آمد بسفر مگر روز پنجشنبہ و در مشکوۃ از بخاری آوردہ کہ آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ
وسلم بیرون آمد روز پنجشنبہ در غزوۂ تبوک و دوست میداشت کہ بیرون آید روز پنجشنبہ و در بعض روایات آمدہ کان یحب
ان یخرج یوم الخمیس او اغزا و در بعض روایات سفر آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم روز دوشنبہ نیز آمدہ و دعا میکرد
کہ خداوندا امت مرا برکت بخش در بامداد روز پنجشنبہ و دعا ببرکت در شان شنبہ نیز مرویست باین لفظ کہ فرمود بارک اللہ
فی ستبکم و خمیسکم کذا فی احیاء العلوم و لیکن تخصیص پنجشنبہ در باب سفرست اما مضمون این حدیث بخصوص کہ در متن
مذکورست در شان بامداد ست مطلقا چنانکہ حدیث صخر بن وداعۃ الغامدی در جامع الاصول و مشکوۃ آمد اللھم بارک
لامتی فی بکورھا اینجا ضمیر باست میرود و خمیس مذکور نیست و حدیث دعای بکور یوم خمیس مگر دیگر باشد اما در اینجا نیست
و اللہ اعلم بدانکہ اینچہ مشہور و متعارف ست در دین و مذکور و مسطورست در کتب معتبرۂ احادیث ہمین ست و لیکن در بعض
کتب روایت کردہ اند کہ مردے نزد آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم در آخر ماہ بارادۂ سفرے آمد و وداع کرد آنحضرت
صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم فرمود کہ آیا میخواہی کہ زیان کند صفقۂ تو و نقصان کند بیع تو گفت لا یا رسول اللہ نمیخواہم فرمود پس
صبر کن تا ماہ نو کنے پستر تاخیر کن تا روز دوشنبہ یا پنجشنبہ برکت دہد خدا تعالے در بیع تو و سود کند صفقہ تو و فرمود چون
سفر کنید روز دوشنبہ کنید و نیز مشہورست در مردم کہ در حدیث آمدہ و لیکن تحقیق آنست کہ قول امیر المومنین علےؓ ست
لا تسافروا و القمر فی العقرب اینجا بعض محدثان میگویند کہ قمر نام شخصے بود از قطاع الطریق کہ باین کار مشہور بود و عقرب نام
قریۂ در طریق و بعض این را بر ظاہرش کہ نزول کوکب قمر در برج عقرب باشد گذاشتہ و مؤید اینست لفظیکہ شیخ جلال الدین
سیوطے در جمع الجوامع از علی آوردہ کہ لا تسافروا فی المحاق و لا بنزول القمر فی العقرب و لیکن اثرے دیگر ہم از امیر المومنین
علےؓ آوردہ کہ متوجہ لشکر بود یکی گفت امروز نباید رفت فلان روز بروند فرمود ہلا اگر شمشیر در دست من بودی بہان
شمشیر گردنت زدمے چندین عمر در حضرت ابو القاسم محمد صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم بودیم و ہرگز در ان حضرت نشنیدیم کہ

و در رکعت گذارد و خطبه خواند و این حدیث بجمیع خصوصیات خود بسر حد صحت نرسیده است یا مخصوص ست بحضرت صلی الله علیه و آله وسلم و نیز سنت آن بود که آن حضرت صلی الله علیه و آله وسلم بران مواظبت نموده باشد مع الترک احیانا و اینجا ترک صلوة اکثر ست و فعل آن جز یکبار نه و بصحت رسیده است که امیر المومنین عمر رض استسقا کرد و در روی همین دعا و استغفار بود و بس و اگر نمازی مسنون بودی در استسقا عدم علم عمر رض بدان با عموم بلوی و قرب عهد بزمان نبوت یا ترک وی آن را صورت نمیداشت و مراد با نکه در استسقا نمازی نیست یعنی نماز بجماعت و بخصوصیات دیگر مسنون نیست والا اگر هر کدام تنها تنها نمازی بکنند و تضرع و زاری نمایند و طریقه دعا و استغفار را بانوجه بر پا دارند درست ست و حسن ست و بالجمله احادیث مرویه در باب استسقا خالی از اضطرابی نیستند و بسیاری از طرق حدیثی که مشتمل ست برین خصوصیات و کیفیات بی ضعفی نیست پس اخذ کرد ابو حنیفه بخلاصه و مقصود آنکه دعا و استغفار ست و تجویز کرد نیز نماز را و اثبات نمود جماعت و خطبه و امثال آن را اخذا بالمتیقن و الله اعلم و نزد صاحبین و ائمه ثلثه در استسقا نماز ست بجماعت و خطبه و بعض گفته اند که این قول امام محمد ست و امام ابو یوسف با ابو حنیفه است و نزد امام شافعی مثل صلوة عید تکبیرات و خطبتین بعد از نماز و نزد امام مالک نیز همچنین ست الا آنکه تکبیرات نیست و ایشان میگویند که تشبیه وی بصلوة عید که در حدیث آمده است در عدم اذان و اقامت ست نه در جمیع خصوصیات و در مذهب امام احمد روایات ست مشهور تر آنچه از وی نقل کنند عدم خطبه است و مختار اکثر اصحاب وی خطبه است قبل الصلوة او بعد یا و بعد مختار تر ست یک خطبه یا دو و در تکبیرات نیز از وی دو روایت ست و نزد آنهائی که قائل اند بنماز قرأت بجهر ست و تحویل رداء تنها امام را یا قوم را نیز دو قول ست و نزد امام ابی حنیفه هیچ یکی ازینها نیست الا دعا و استغفار و نماز فرادی اگر خواهند و اکنون فتوی در مذهب ابی حنیفه و نیز عمل بمذهب صاحبین است بعد ازان بدانکه اختلاف ست علما را دران که اهل ذمه باستسقا بروند و حاضر شوند یا نه مذهب ما آنست که حاضر نشوند چه مقصود استنزال لطف و رحمت ست و کافران محل غضب و لعنت و نزد ائمه ثلثه ذمیان را امر بیرون آمدن نکنند و اگر برآیند منع نیز نکنند چه استسقا طلب رزق ست و در رزق مؤمن و کافر هر دو شریکند و دعای کافر در امور دنیا وی احتمال اجابت دارد و باز نزد ایشان دور روایت ست با مسلمانان همراه برآیند یا روز دیگر بعض گویند اگر با مسلمانان همراه برآیند فتنه و عذابی بر ایشان نازل گردد که مسلمانان را نیز در گیرد بحکم واتقوا فتنة لا تصیبن الذین ظلموا منکم خاصة و بعض گویند که اگر روز دیگر برآیند شاید که نزول باران همان روز اتفاق افتد و بگویند که بدعای ما آمد نه شما و مذهب حنفی ظاهر تر ست چه اگر ساحت محل دعا از لوث شرک و ظلمت کفر منزه باشد بهتر و بقبول و اجابت نزدیکتر ست و فی دعاء المسلمین کفایة و گفته اند که مقصود اصلی و مطمح نظر در استسقا باید که اتباع سنت و اقامت مراسم عبودیت باشد و انزال مطر و استجابت دعا فضل اوست والله ذو الفضل العظیم

فصل در عبادات سفر آن حضرت صلی الله علیه و آله وسلم بدانکه اسفار پیغمبر صلی الله علیه و آله وسلم بسیار بوده اما مجموع آن از چهار نوع خالی نبودی یا سفر هجرت بود از مکه بمدینه و این یکبار بیش نبود و این اول سفر آن حضرت صلی الله علیه و آله وسلم بود بعد از ظهور نبوت یا سفر عمره بود که از مدینه مطهره بعد از هجرت بقصد عمره بمکه معظمه آمد اول در عام حدیبیه آمد و بقیه مشرکان مکه تمام بقصد محاربه و مقاتله وی صلی الله علیه و آله وسلم برآمده دا و عداوت و شقاوت داوند و نگذاشتند که بمکه در آید و عمره بجا آرد و در آخر بصلح انجامید و هم در حدیبیه از احرام برآمده بمدینه باز گشت و قرار یافت که سال دیگر باداى عمره بمکه بیاید پس آمده و عمره را کرده برگشت و این قضیه بطولها در کتب احادیث و سیر

واسقنا من برکات السماء وانبت لنا من برکات الارض اللهم ارفع عنا الجهد والجوع والعری واکشف عنا من البلاء
مالا یکشفه غیرک اللهم انا نستغفرک انک کنت غفارا فارسل السماء علینا مدرارا الخ ضی این دعا را از سالم بن عبد الله عن ابیه
روایت کرده کذا فی المواهب بدانکه استغفار را اثرے عظیم ست در باب استسقا و برکت در رزق و زیادت در اموال و اولاد
چنانچه از نصوص قرآن مجید معلوم میشود و در احادیث فضل آن بسیار واقع شده و آمده است هر که لازم گیرد استغفار را بدهد
او را خدائے تعالے از هر تنگے فراخے و از هر اندوه کشادے و روزے رساند او را از انجا که گمان ندارد و از امیر المومنین علی رض
مرویست که فرمود عجب از مردم که شکایت از تنگے رزق کنند و کلیدهاے رزق در دست ایشان ست و آن استغفار ست
و نیز آمده است که بنده مومن چون گناهی کند نکته سیاه بر دل وی بنشیند و چون استغفار کند صیقل کرده شود دل وی و چون زیاده
شود گناه زیاده شود سیاهی دل تا در گیرد دل را و تمام گردد آن سیاهی و نیز آمده که اگر یکے باشد که هر روز هفتاد بار گناه کند و هر بار
استغفار کند آمرزیده و بخشیده گردانند او را و آن حضرت صلے الله علیه وآله وسلم هفتاد بار در بعض روایات صد بار در یک
مجلس استغفار کردے و تحقیق معانی این حدیث و بیان موجب این استغفار در رساله مرج البحرین بتفصیل ذکر کرده شده است
و وصیت ست مشائخ را که هر روز هفتاد بار این کلمه ورد سازند استغفر الله العظیم الذی لا اله الا هو الحی القیوم واتوب الیه
و بعض بصیغه دعا گویند و این نیز در بعض احادیث آمده است همچنین که اللهم اغفر لی وتب علی انک انت التواب الرحیم
و در روایتی التواب الغفور والله الموفق و چون آن حضرت صلے الله علیه وآله وسلم دعاے استسقا کردے دستهاے
مبارک را سوی آسمان برداشتی ببالغه چنانکه گذشت و میفرمودے استجابت دعا را طلب کنید در چند محل یکے
وقت ملاقات عدو دین و اصطفاف لشکر و در برابر کفار ایستادن در غزا چه این وقت نزول رحمت و نصرت و تائید
دین و شکست کار خانه کفر ست پس دعا در وے مستجاب باشد دوم وقت اقامت نماز و ایستادن برای وی و این نیز
افضل اوقات ست و جهاد اکبر ست با شیطان و جنود وے سوم وقت باریدن باران که نیز وقت نزول رحمت و لطف
و مهربانی و رافت پروردگار جل وعلا به بندگان و توسیع رزق ست بر ایشان پس طلب مزید رحمت درین وقت
اقرب بود باجابت و قبول و نیز میفرمود تفتح ابواب السماء گشاده میشود درهاے آسمان و مستجاب الدعا و مقبول کرده میشود
دعاے اربعه مواطن در چهار محل عند التقاء الصفوف نزد ملاقات صفوف مسلمانان در جنگ با کافران و عند نزول الغیث
و نزد فرو آمدن باران و عند اقامة الصلوة و نزد برپا داشتن نماز و عند رویة الکعبة و نزد دیدن خانه کعبه زاده الله تعظیما
و تشریفا و در اخبار آمده است که اول بار که نظر بر کعبه افتد هر دعائیکه کند مستجاب ست و گفته اند که چه دعا در ینوقت باید کرد
که البته مستجاب ست بعض گفته اند که ربنا آتنا فی الدنیا حسنة وفی الآخرة حسنة وقنا عذاب النار که جامع جمیع خیرات
و حسنات دنیا و آخرت ست و بعض گویند که این دعا کند اللهم ادخلنی الجنة بغیر حساب و بعض گفته اند که اللهم اجعلنی
مستجاب الدعوة تا بعد ازین هر دعائی که کند مستجاب افتد و اوقات و احوال و اماکن اجابت دعا بسیار ست و در کتب
احادیث مذکور از انجا باید طلب داست والله المجیب **تنبیه** نزد امام ابو حنیفه رح در استسقا نمازے مسنون نیست همین
دعا و استغفار ست بموجب قول حق تعالے + استغفروا ربکم انه کان غفارا یرسل السماء علیکم مدرارا + فرمود استغفار کنید و آمرزش
خواهید از پروردگار تان که وی آمرزنده گناهان ست و چون استغفار کرد میفرستد باریتعالے بر شما آسمان را یعنی باران
در حالتی که ریزنده و بارنده است و نیز در اکثر احادیث وجوه استسقا که معلوم شد ذکر صلوة نیست الا در یک وجه که بصلوة

گفتند صحابہ مرابولبابہ را تا نالن تقلع این ابرہا ہرگز نخواہد کشاد حتے تقوم عریانا تا آنکہ برخیزے تو برہنہ فتشد ثعلب مربدک
بازارک پس بہ بندے ثعلب مربد خود را بازار خود کما قال رسول اللہ صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم چنانکہ گفتہ است رسول خدا صلے اللہ
علیہ وآلہ وسلم و درخواستہ است آنرا بدعا لابد آن بوقوع آمدنے ست فتفعل پس کرد آن را بولبابہ و برہنہ شد و ببست آن جایرا
بازار خود فاستہلت السماء پس بزور ریخت باران و ہرگاہ کہ بدعای آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم باران بسیار شدی و افراط
کردے و خوف ضرر پیدا شدے و مردم را ازان ملالت پیدا آمدے از حضرت رسالت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم طلب صحو و
کشادہ شدن باران کردندے در استصحا و طلب صحو این دعا فرمودی اللہم حوالینا ولا علینا اللہم علے الاکام والظراب و الجبال
وبطون الاودیۃ ومنابت الشجر چنانکہ گذشت و عادت شریف آن بود کہ ہرگاہ باران باریدن آغاز کردے جامہ را از بعض
بدن مبارک دور کردی تا باران بآن برسد لفظ حدیث آنست کہ فحسر رسول اللہ صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم ثوبہ و تفسیر کردہ اورا
نووے بکشف بعض بدن چنانچہ مصنف گفت وگویا کہ متضمن این معنی ست یعنی ازالہ و اسقاط مطلق نیست و چون سبب آن
مے پرسیدند میفرمود لانہ حدیث عہد بربہ بسبب آن میکنم زیرا کہ این باران نو آمدہ است از نزد پروردگار خود و الآن
پیدا شدہ و از عدم بوجود آمدہ و لابد آنکہ از نزد محبوب تازہ برسد محب را خوش آید تا بود کہ خبرے و اثرے و نشانے
تازہ ازوے بیابد و گفتہ اند از جہت آنکہ دست گناہ گارے بآن نرسیدہ و بجائی کہ معصیت کنند نیفتادہ و درین اشارت
تعلیم ست مر امت را بتقریب و ترغیب در آنچہ خیر و برکت ست ایحدیث را در جامع الاصول از ابی داؤد آوردہ از انس و
در صحیح مسلم نیز مذکور ست از وے و چون سیل در وادے عقیق کہ نام وادے ست در بیرون مدینہ و در فصل برکت و آحادیث
وارد شدہ و آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم اورا دوست داشتی و آنجا برنمتی و در شعار و قصائد ذکر وے بسیار واقع شدہ
قال بعضہم + یا صاحبی ہذا العقیق فقف بہ + متوالہا ان کنت لست بوالہ + و قال آخر + علے ساکنی البطن العقیق سلام + و ان ہبروفی
بالفراق و ناموا حظرتم علے النوم وہو محلل + و حللتم التعذیب وہو حرام + و غیر آن وادے ازادویۂ مدینہ مطہرہ روان شدے
فرمودے اخرجوا بنا ببریدمارا و بیرون آیید ہمراہ ما الی ہذا الذی جعلہ اللہ طہورا بسوے این وادے کہ گردانیدہ است
خدا تعالے آب و پرا پاک کنندہ فنظہر منہ پس پاک شویم و در بعض نسخ بہ تشدید آمدہ و این مفید مبالغہ است یعنی پاک شویم و خوب
پاک شویم از آب وی و محمد اللہ علیہ و حمد و ثنا گوییم اللہ تعالی را بروی ظاہر آنست کہ اشارت ہذا بوادے عقیق باشد
کہ احادیث بطہارت و طہوریت و برکت وے ناطق اند یا بمطلق وادے و بہر وادے کہ گذشتی این را فرمودے و
یحتمل کہ اشارت بآب باران بود کہ درین وادیہا افتادہ چہ در عقیق و چہ در غیر آن چہ بمطلق آب باران را در قرآن مجید طہور
خواندہ + و انزلنا من السماء ماء طہورا + و نیز عادت شریف آن بود کہ چون باد و ابر بدیدے کراہت در روے مبارک وے
ظاہر شدے و آمد و شد در خانہ و بیرون آن کردے و رنگ روی مبارک متغیر گشتے و مضطرب شدے بجہت آنکہ مبادا
در ضمن وی عذابی باشد چنانچہ بر بعض امتہائے سابق نازل شدہ و چون باران باریدن گرفتے و خوف نزول عذاب
تسکین یافتی شاد گشتے و آن کراہت زائل شدے چنانچہ در احادیث صحیح آمدہ است و در وقتیکہ باد تند وزیدے این دعا
بخواندے اللہم انی اسألک خیرہا و خیر ما فیہا و خیر ما ارسلت بہ و اعوذ بک من شرہا و شر ما فیہا و شر ما ارسلت بہ و در بعض ادعیہ
استسقا ثابت شدہ کہ میگفت اللہم اسقنا غیثا مغیثا ہنیئا مریئا مریعا غدقا مجللا عاما طبقا سحا دائما اللہم اسقنا الغیث ولا تجعلنا من
القانطین اللہم ان بالعباد و البلاد و البہائم والخلق من الاذی والاوباء و الضنک ما لا نشکوہ الا الیک اللہم انبت لنا الزرع و ادر لنا الضرع

اسقنا غیثا مغیثا مریعا نافعا غیر ضار عاجلا غیر رائث مصنف این شش وجه استسقا ذکر کرد و بس و در روایت بخاری و مسلم و ترمذی باختلاف الفاظ آمده است که چون قریش در اسلام آوردن درنگ کردند و تمرد ورزیدند حضرت رسول الله صلے الله علیه وآله وسلم دعا کرد بر ایشان و در روایتے آمده که فرمود اللهم سبعا کسبع یوسف خداوندا بفرست بر ایشان قحط هفت ساله چنانکه بر قوم یوسف فرستادے و در روایتی سنین کسنی یوسف یعنی قحطها همچو قحطهای یوسف پس گرفت ایشان را قحط و هلاک شدند در وے و بخوردند مردار ها و چرمها و استخوانها و میدیدند در جو آسمان مثل دخان چیزے نه پس ابوسفیان آمد گفت یا محمد تو آمده کرامر میکنے بصله رحم و این قوم تو اند هلاک میشوند دعا کن خدا را و درخواه از وے باران پس دعا کرد و باران بارید و در روایتے تا یک هفته بارید پس ازان شکایت کردند کثرت مطر را پس فرمود اللهم حوالینا ولا علینا پس بکشاد ابر از اطراف و ببارید دیگر در ایشان و تفصیل این قضیه از تفسیر سوره حم الدخان در قول حق سبحانه یوم تاتی السماء بدخان مبین الآیة منکشف گردد بدانکه اکثر برانند که این قضیه دعای آن حضرت صلے الله علیه وآله وسلم بر قریش بقحط و نزول بلا و تضرع و زاری ایشان و استسقا نمودن آن حضرت صلے الله علیه وآله وسلم در مکه بود و ملتمس دعا ازان حضرت صلے الله علیه وآله وسلم ابوسفیان اموے والد معاویه است و شیخ ابن حجر در فتح الباری از دمیاطی نقل کرده که گفت ابتدائے دعای آن حضرت صلے الله علیه وآله وسلم بر قریش از روزانه ختن این اشقیا بود شکنبه شتر را بر پشت آن حضرت صلے الله علیه وآله وسلم در نماز و از بعض روایات مفهوم میگردد که در مدینه بود در وقتے که دعا میکرد بر ایشان در قنوت و این منافات دارد و بانچه درین قضیه و در تفسیر سوره دخان آمده که دلالت دارد که وقوع این قضیه پیش از واقعه بدر بود و ابوسفیان پیش از بدر قطعا بمدینه نیامده ازینجا رفته اند بعض بانکه مراد ابوسفیان ابن الحارث ست ابن عم رسول الله صلی الله علیه وآله وسلم و رضاعی در ینجا بسیار کرده اند و در آخر رفته بعد و قضیه قائل شده اند و این نیز بے اشکالی نیست کما بین فی فتح الباری دیگر بدانکه در مواهب لدنیه بشش وجه با این وجه ذکر کرده و وجه چهارم که مصنف آورده در وی مذکور نیست و اگر آن نیز ثابت باشد هفت وجه میشود و سیوطی در جمع الجوامع از ابن عساکر آورده و گفته رجاله ثقات که قحط افتاد در عهد رسول خدا صلے الله علیه وآله وسلم پس بیرون آمد بتبع غرقد بدستار سیاه که گذاشته بود سر و دو طرف او را یکے در پیش و دیگرے در میان دو کتف شکی بقوس عربی پس مستقبل شد قبله را و بگذارد با اصحاب خود دو رکعت را الحدیث والله اعلم این قضیه دیگرست و رائے استسقا که بصلے کرد یا اختلاف روایت درهمان قضیه بذکر تبع مکان مصلے فتد برو آن حضرت صلے الله علیه وآله وسلم در هر وقت که بجهت استسقا دعا کرد اجابت شد و فی الحال باران بارید ن گرفت و یکنوبت استسقا میکرد در یکے از همین شش نوبت که مذکور شد یا نوبتے دیگر و رائے آن و چون ظاهر از کلام مصنف حصر وجوه استسقاست درین شش وجه ظاهر آنست که مراد وے معنی اول خواهد بود و بالجمله نوبتی استسقا میکرد ابولبابه بن عبد المنذر انصارے کہ یکی از مشاهیر صحابه بود و از نقبائے انصار و در مواهب حکایت ابی لبابه را در وجه سوم آورده که از حدیث بیهقی از یزید بن عبید الله سلمی ذکر کرده شد پس متعین شد ارادهٔ معنی اول برخاست و گفت یا رسول الله خرما در مربد ست بکسر میم و سکون راء فتح با آنجا گویند که خرما کرد کنند و خشک سازند در اب باران خراب خواهد شد بزعم ابی لبابه فرمود اللهم اسقنا خداوندا اب ده ما را حتے یقوم ابولبابة تا آنکه برخیزد ابولبابه عریانا بر هنه فیسد ثغلب مربده بازاره پس ببندد ناودان وجاے درآمدن آب را در مربد بازار خود فامطرت پس بارید باران و هنوز ابولبابه بانتظار فرو نشستن باران برای بستن جاے درآمد آب برنخاسته بود فاجتمعوا الی ابی لبابة پس جمع شدند و گرد آمدند صحابه بسوے ابی لبابه فقالوا پس

رسول خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم از غزوۂ تبوک آمد او را وفد بنے فزارہ و شکایت کردند از قحط و عرض کردند کہ دعا کن ای رسول خدا
پروردگار خود را تا باران بفرستد بر ما و باید کہ شفاعت کنی تو ما را بہ پروردگار خود و شفاعت کند پروردگار تو فرمود سبحان اللہ
ویلکم ہمہ شفاعت بہ پروردگار کنند کیست کہ پروردگار تعالے بوے شفاعت کند لا الہ الا ہو العلی العظیم و فرمود خندہ میکند پروردگار
تعالے از ین ترس و ناله و فریاد شما اعرابی درمیان استاده بود گفت آیا خندہ میکند پروردگار ما فرمود نعم خندہ میکند گفت اعرابی
پس ہرگز کم نخواہیم کرد خیر از پروردگارے کہ خندہ کند و خوشحال باشد رسول خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم از ین سخن اعرابی
بخندید پس بمنبر برآمد و دستہا بدعا برداشت و باران طلبید تا ہفتۂ تمام باریدالحدیث کذا فی المواہب اللدنیہ و درین وجہ
استسقا بلکہ در سائر وجوہ کہ ذکر کردہ خیر وجہ دوم نماز محفوظ و مروے نیست بلکہ مجرد خطبہ و دعا منقول ست و بعض گویند کہ
در وجہ اول اکتفا کرد بنماز جمعہ و قائم ساخت آنرا مقام صلوۃ استسقا و در وجوہ دیگر خطبہ نیز منقول نیست مجرد دعا ست و
بس چنانکہ معلوم گردد وجہ چہارم در مسجد مدینہ استسقا کردہ نشستہ نہ قیام بود و مسعود بن ضویلہ را در کتب نیافتیم و ظاہر آنست
کہ مصنف این را در کتب صحاح و دیگر غیر این کتب یافتہ باشد کاش اشارتے بدان میکرد تا معلوم میشد و از دعا آن روز ہمین مقدار
محفوظ ست اللھم سقیا غیثا مریعا طبقا عاجلا غیر رائث و در روایتی غیر آجل نافعا غیر ضار و وجہ پنجم در مدینہ مکانی ست بیرون
مسجد حضرت رسالت پناہ صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم نزدیک زوراء بر وزن حمراء مؤنث از وزور کسے را گویند کہ کج جانب سینۂ
وی بلند و برآمدہ باشد و آنجاے بلند ست جانب غربے مسجد شریف درمیان بازار مدینہ آنجا کہ عثمانؓ فرمودہ بود کہ اذان
جمعہ گویند چنانچہ در باب جمعہ گذشت و آن مکان را احجار الزیت میخوانند و این احجار الزیت نزدیک دری ست از درہاے
مسجد کہ آنرا باب السلام خوانند دران محل یکبار استسقا فرمود و چون کسے از مسجد بیرون آید از باب السلام و بر جانب راست
منعطف و مائل شود و مقدار یک سنگ انداز دست نہ سنگ انداز فلاخن و مانند آن برود باین مکان رسد کہ آنرا احجار الزیت
خوانند و استسقا درین مکان ایستادہ کرد و دستہا مقابل روے مبارک برداشتہ بے آنکہ از سر مبارک بگذراند چنین آمدہ است
در روایت ابی داؤد و ترمذے و نسائی از عمیر کہ مولاے ابی اللحم بود و گاہی در برداشتن دستہا سبابہ نمودے و چنان بود
کہ دستہا مقابل سر مبارک بودے و بیاض ابطین ظاہر گشتی چنانکہ گذشت وجہ ششم چنانکہ در مواہب لدنیہ مے آرد
در بعضے از غزوات بود و مشرکان پیشے گرفتند و بر سر آب نزول کردند و مسلمانان بے آب ماندند تشنگی بر ہمہ غلبہ کرد و
حال خود بر حضرت رسالت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم عرض کردند و منافقان کہ اکثر ایشان از یہود بودند یا مشرکان گفتند
اگر محمد پیغمبر بودے از برای قوم استسقا کردے و درین باب معجزہ نمودے ہمچنانکہ موسے عم برای قوم خود استسقا کرد و فرمان آمد
وی را از جانب الٰہی کہ بزند بعصا حجر را پس دوازدہ چشمہ از حجر برآمد و ہر چشمہ جدا جدا بجانب ہر کدام از لشکر اسباط کہ دوازدہ
فرقہ بودند روان شد چنانکہ در نص قرآن مذکور ست این خبر بہ پیغمبر صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم رسید پس بطریق استفہام اعتماد و
امیدوارے قدرت بارے عز و علا و مغلوبیت و منکوبیت منافقان فرمود کہ ہمچنین سخن را گفتند و در بعض روایات بصریح
لفظ استفہام آمدہ کہ فرمود اوقد قالوا آیا بتحقیق گفتند ہمچنین یعنے بطریق جحود و انکار نومید مشوید ای گروہ مسلمانان کہ
شاید بود کہ حق جل شانہ شما را آب دہد آنگاہ دستہاے مبارک برداشت و دعا کرد در زمان ابر پیدا آمد و چنان بسیار آمد و بر ہم
سخت رسید کہ جہان را تاریک کرد و باران عظیم فرو ریخت و وادیہاے عظیم بسیول کران متصل
شد و از دعاے کہ محفوظ ست درین استسقا این چند کلمہ است اللھم اسق عبادک و بہائمک و انشر رحمتک و احی بلدک المیت اللھم

از حدیث مسلم آورده که استسقا کرد رسول خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم واشارت کرد به پشت هر دو دست خود بجانب آسمان یعنے برداشتن دستها ازان حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم در استسقا آنچنان بود که باطن کفین بجانب زمین بود و ظاهر آنها بسوے آسمان برعکس آنچه متعارف ست در وقت دعا و در روایت ابی داؤد نیز مانند این آمده و گفته اند که چون دعا برائے طلب و سوال چیزے از جنس نعما باشد مستحب ست که گردانیده شود کفهاے دست بجانب آسمان و چون برائے دفع فتنه و بلا بود گردانیده شود پشتهاے دست بسوے آسمان بجهت اشارت باطفاے نائرهٔ فتنه و بلا و پست کردن و فرو دداشتن قوت و غلبه حادثه را و طیبی گفته که نیز تفاؤل ست بتقلب حال چنانکه در تحویل رداء اشارت ست بتبرائکم سحائب و گردانیدن بطن سحائب بجانب زمین و برخیزانیدن آنها بران پس رداء سوے قبله کرد و پشت بر حاضران و رداے مبارک نگون کرد چنانکه طرف راست رداء بجانب چپ شد و طرف چپ بجانب راست و اندرون رداء بیرون و بیرون رداء اندرون و طریق قلب رداء باین وجه است که بگیرد بدست راست خود طرف اسفل را از جانب یسار و بدست چپ طرف اسفل را از جانب یمین و تقلیب کند هر دو دست خود را پس پشت خود تا باشد طرف مقبوض بید یمنی بر کتف اعلے از جانب یمین و طرف مقبوض بید یسرے بر کتف اعلی از جانب یسار و گفته اند که این تحویل و تقلیب تفاؤل بود و برای تغییر حال و تبدیل امساک باسطار و تنگی بفراخے و بعض گفته اند بلکه این امتثال امریست که کرده شده است آن حضرت را صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم و گفته شد که همچنین کن تا تحویل یابد حال نه مجرد تفاؤل چه شرط تفاؤل آنست که نه بقصد و اختیار بود چنانکه چیزے در خارج واقع شود و ازانجا تفاؤل گیرند کذا قیل و روا که آنحضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم در نیوقت پوشیده بود سیاه بود چنانکه در روایت احمد و ابی داؤد از عبد اللہ بن زید المازنی آمده که استسقا کرد رسول خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم و بود بروے خمیصهٔ سود یعنے ردای سیاه و همچنانکه پشت بجانب حاضران داده و مستقبل قبله ایستاده بود دعا کرد پستر روی بجانب مردم کرد و نزول فرمود و شروع در نماز کرد و دو رکعت بگذارد بے اذان و بے اقامت چنانکه نماز عید گذارند و در بعض روایات تکبیرات مثل تکبیرات عید نیز آمده و وقت وے نیز وقت عید گفته و ازان جهت گفته اند که فضل آنست که در اول نهار بگذارند مثل صلوة عید اگرچه در هر وقت جائز ست و لیکن خطبه پیشتر از نماز خواند چنانچه در نماز جمعه و در کشفے از ابی هریره آورده که بیرون آمد رسول خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم روزے برائے استسقا پس گذارد دو رکعت بے اذان و اقامت پستر خواند خطبه و در هر دو رکعت بجهر خواند جهر بقرأت در استسقا در روایت ابی داؤد و ترمذے و نسائی از عبد اللہ بن زید آمده و چنانچه در جامع الاصول آورده و در روایت بخاری و مسلم نیز آمده چنانچه صاحب مشکوة آورده لیکن آنچه مصنف میگوید که خواند در رکعت اولی بعد از فاتحه سبح اسم ربک الاعلے و در رکعت دوم هل اتاک حدیث الغاشیه نه در جامع الاصول که احادیث کتب ستهٔ آورده و نه در غیر او از کسے دیدیم و لیکن چون گذاردن نماز استسقا مثل نماز عید و جمعه آمد و در انها این قرأت آمده ست ازینجا استیناسے بایمنے توان کرد و اللہ اعلم و خواندن سورهٔ ق و اقتربت الساعة نیز آمده کما نقل عن النووی فی رسالته فی باب الاستسقا و در آخر حدیث ابی داؤد از عائشه رضی اللہ عنها آمده که چون فارغ شد رسول خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم پیدا کرد اللہ تعالے ابر پیراو پیدا شد رعد و برق و بارید باران چنانکه تا بمسجد شریف آمدن سیلها روان شد و چون شتابی و اضطراب مردم مشاهده کرد بخندید تا آنکه ظاهر شد نواجذ وی صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم و فرمود گواهی میدهم که خدا بتعالے قادرست بر هر چیز و گواهی میدهم که من بندهٔ وی و رسول وے و وجه سوم از شش وجه که آن حضرت صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم استسقا کردن بود که بر منبر مدینه در مسجد استسقا کرد در غیر روز جمعه چنانکه بیهقی در دلائل النبوة از طریق یزید بن عبید اللہ السلمی آورده که چون باز آمد

اللهم اسقنا اللهم اسقنا چنانچه بخاری و مسلم و موطا و ابو داؤد و نسائی از انس روایات متنوعه آورده اند که گفت رسید مردم را قحط در عهد رسول الله صلی الله علیه و آله وسلم پس بود آن حضرت صلی الله علیه و آله وسلم که خطبه میخواند روز جمعه ناگاه اعرابی برخاست و گفت یا رسول الله هلک المال و جاع العیال فادع لنا و در روایتی قحط المطر و احمرت الشجر و هلکت البهائم و در روایتی هلکت المواشی هلک العیال هلک الناس پس برداشت رسول خدا صلی الله علیه و آله وسلم هر دو دست خود را پس گفت اللهم اغثنا چهار کرت و در روایتی سه کرت و در روایتی اللهم اسقنا و بار یاسه بارانس گوید سوگند بخدا که نمیدیدیم ما در آسمان قطعه ابری و هنوز فرود نیاورده بود آن حضرت صلی الله علیه و آله وسلم دستهای را تا آنکه برخاست ابر مثل کوهها و ببارید آن روز و روز دیگر تا جمعه آینده پس بیامد همان اعرابی یا دیگرے و گفت یا رسول الله تهدم البناء و غرق المال و در روایتی هلکت الاموال و انقطعت السبل فادع الله لنا تا بکشاید الله تعالی این ابر را پس برداشت دستهای مبارک را و در روایتی تبسم کرد آن حضرت صلی الله علیه و آله وسلم و در روایتی تبسم کرد از جهت سرعت ملال بنے آدم اللهم حوالینا و لا علینا و در روایتی بزیادت اللهم علی الآکام و الظراب و بطون الاودیة و منابت الشجر و بهر سوے که اشارت میکرد منکشاد ابر از آن سو تا از روی مدینه همه کشاده شد مثل حوبه و روان شد وادی قناة تا کیاه و دنیا هیچ یکے از هیچ ناحیه نمیآمد مگر آنکه خبر داد از باران و در روایتے پس بکشاد ابر در مدینه و مے بارید گرد بر گرد وی و نمی بارید در روے و قطره و این قضیه در مسجد شریف بود در روز جمعه در اثنائے خطبه و جمعه دوم آن بود که روایت کرد ابو داؤد و دیگران و غیر ها از عائشه رضی الله عنها که شکایت کردند مردم بر رسول خدا صلی الله علیه و آله وسلم قحط مطر را پس امر کرد تا بنهادند منبرے در مصلے و وعده کرد صحابه را برای روزے معین که بمصلے بیرون آیند و دران روز بیرون آمد بعد از طلوع آفتاب لفظ حدیث در جامع الاصول و غیره انیست که بیرون آمد در وقتی که پیدا شد بروی آفتاب و این عبارت ظاهر درین ست که بیرون آمدن در وقت طلوع بود نه بعد از طلوع و چون تفاوت درین دو وقت سهل ست و متقارب اند در معنی اختلافی نباشد باتواضع در ظاهر و تخشع در باطن و تبذل در لباس ثیاب بذله بکسر یا و سکون ذال جامه کهنه را گویند و لفظ تمام متعلق ست بهر سه و ذکر تخشع و تبذل در حدیث ترمذی ست نه ابی داؤد و ذکر باقی مقدمات در ابی داؤد ست نه ترمذی و گویا که مصنف جمع کرده ست در عبارتین و حاصل قضیه را ذکر کرده و در حدیث نسائی ذکر تضرع نیز کرده و چون بمصلے رسید بمنبر برآمد و تکبیر و تحمید گفت و فرمود شکایت کردید شما آن قحط سال و تاخیر باران از وقت و تحقیق امر کرده است خدائے تعالی که دعا کنیما و را و وعده کرده ست و بیقاے که استجابت کند دعا شما را و در حدیث ترمذی و ابی داؤد و نسائی آمده که ولید بن عقبه که امیر مدینه بود کسی انفرستاد تا بپرسد او را از کیفیت استسقاے رسول الله صلی الله علیه و آله وسلم پس گفت ابن عباس بیرون آمد رسول خدا صلی الله علیه و آله وسلم متبذل و متواضع و متضرع بمصلے و برآمد بمنبر و خطبه نخواند مثل این خطبه که شما میخوانید و این عبارت نفی خواندن خطبه میکند یا خواندن خطبه باین کیفیت که ایشان میخوانند طویل و بسیط و بتکلف و ظاهر همین ست چنانچه مصنف میگوید و خطبه خواند و این مقدار از ان خطبه محفوظ ست الحمد لله رب العالمین الرحمن الرحیم مالک یوم الدین لا اله الا الله یفعل ما یرید اللهم انت الله لا اله الا انت تفعل ما تریده اللهم انت الله لا اله الا انت الغنی و نحن الفقراء انزل علینا الغیث و اجعل ما انزلت لنا قوة و بلاغا الی حین ثم رفع یدیه بسیار برداشت هر دو دست خود را و اخذ فی التضرع و الابتهال و الدعاء و شروع کرد در تضرع و زاری و دعا و بالغ فی الرفع و مبالغه کرد در برداشتن دستها حتی بدا بیاض ابطیه تا آنکه ظاهر شد سفیدی هر دو بغل از کمال شریف آن حضرت صلی الله علیه و آله وسلم و ران زمان ردا فقط بود مراد ظهور بیاض ابطین علی الحقیقة خواهد افتاد و اگر قمیص بود مراد موضع ابطین ست و بهر تقدیر ظهور بیاض ابطین کنایت ست از بلند برداشتن دستها و گفته اند که هر چند واقعه صعب تر و مسئله و مطلب قویتر بر داشتن دستها بلند تر و صاحب شکوه

بایستادند ونهی کردند مردم راکه بگذارند نماز روز عید پیش از خروج امام رواه سعید وزهری گفت نشنیدم از هیچ یکی از علمای خود کذکر کنند که کسے از سلف این امت نماز گذارد پیش از نماز عید وبعد ازوے رواه الاثرم وخلاف دران ست که این مخصوص بمصلے ست یا شامل ست مصلے را ومنزل را بعض گویند اگر در غیر مصلے بگذارد وفلا باس به وروایت کرده شده است از ابی سعید خدرے که آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم پیش از عید نماز نمیگذارد وچون رجوع بمنزل میکرد میگذارد دو رکعت رواه ابن ماجة واحد انتهی ودر هدایه میگوید تنفل نکنند در مصلے پیش از عید پس کراهت در مصلے ست خاصة واگر نماز اشراق وضحے را پیش از خروج بجا نه کنند مکروه نباشد کذا فی الشرح وبعض گفته در مصلے وغیر مصلے ودر شرح هدایه میگوید این نفی باطلاقش متناول ست امام را وقوم را جمیعا وشافعے میگوید امام را مکروه است نه قوم را وگفته اند مراد باین نفی آنست که پیش از عید نماز مسنون نیست نه آنکه مکروه است نفی حدوثه در فتح الباری میگوید منع صلوة قبل العید بعد ها احتمال دارد که مراد ازان منع تنفل باشد یا نفی راتبه وبر تقدیر منع تنفل آیا از جهت وقت کراهت ست یا عام تر ازان وبر هر تقدیر مخصوص بامام ست یا شامل ست امام را وماموم را مخصوص ست بمصلے یا شامل ست مصلے ومیت را اختلاف ست سلف را در جمیع آن کوفیان میگویند بگذارند بعد از عید نه قبل آن ومذهب اوزاعی وثوری وحنفیه انست وبصریان میگویند بگذارند قبل نه بعد ومذهب حسن بصری وجماعه انست ومدنیان میگویند نه قبل ونه بعد ومذهب نهری وابن جریج واحمد انست وبعضے از مالکیه نقل کرده اند اجماع بر عدم تنفل امام در مصلے وهر که تجویز کرده است میگوید که آن وقت مطلق نماز ست وهر که منع کرده میگوید که رسول خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم نگذارده ومن اقتدے فقد اهتدے وحاصل آنست که نماز عید را سنتی ثابت نشده است نه قبل ونه بعد الا نزد بعضے که قیاس کنند او را بر جمعه اما مطلق نفل منع آن بدلیل خاص ثابت نشده مگر در وقت کراهت که در سائر ایام ست انتهی دیگر بدانکه اختلاف ست در نماز گذارد من بعد از فوت نماز عید وظاهر مذهب حنفی آن ست که چون نماز عید فوت شود دیگر او را قضا نیست زیرا که این نماز جز باین صفت خاص نیامده ولیکن در بعض شروح هدایه گفته است که اگر خواهد بگذارد دو رکعت یا چهار رکعت مثل صلوة ضحے که در سائر ایام بگذارند واز محیط واز فتاوے قاضی خان نقل کرده اند که هر که بمصلے بر آمد ونماز با امام در نیافت اگر خواهد برگردد بخانه خود واگر خواهد بنماز بگذارد وبرگردد وافضل آنست که بگذارد وچهار رکعت تا صلوة ضحے برای وے باشد چنانچه روایت کرده شده است از ابن مسعود رضی اللہ عنہ باسناد صحیح که گفت هر که فوت شود او را نماز عید بگذارد وچهار رکعت کذا فی فتح الباری وگفته اند بخواند در رکعت اولی سبح اسم ربک الاعلی ودر ثانیه والشمس وضحٰها ودر ثالثه واللیل ودر رابعه والضحے وروایت کرده است ابن مسعود درین باب از حضرت رسالت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم وعدی جمیل واجرے جزیل ودر مذهب امام احمد نیز اگر نماز عید فوت شود چهار رکعت بگذارد مثل نماز تطوع بیک سلام یا بدو سلام وایشان نیز اثر ابن مسعود رضی اللہ عنہ را که مذکور شده آورده اند وامام احمد گفته که تقویت میکند آن را حدیث علی رضی اللہ عنہ که امر کرد مردی را که بگذارد بضعفاے قوم چهار رکعت بی تکبیر وخطبه بخاری در ترجمه باب آورده که انس رضی اللہ عنہ جمع کرد اهل وولد خود را ورا دیه که موضعی ست بر دو فرسخ از بصره وبگذارد نماز عید را وو نیز میگوید که اهل سواد جمع شوند وبگذارند دو رکعت بر طریق نماز عید وکرمانی میگوید چون فوت شود نماز عید با امام مالک وشافعی میگویند بگذارد دو رکعت واحمد چهار رکعت ونزد امام ابو حنیفه مخیر ست که بگذارد یا نه وبر تقدیر گذاردن مخیر ست میان چهار ودو واللہ اعلم

فصل

در استسقا ۔ در عادت حضرت رسالت پناه صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم بوقت استسقا بدانکه برشش وجه ثابت شده که آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم استسقا کرده وجه اول آنکه در روز جمعه در اثنای خطبه طلب باران کرد وگفت اللهم اغثنا

وسرور بمشاهدهٔ جمال جان افزای وے ماند آن قضا کند یا آنکہ اظہار شعائر و شرائع اسلام در ہر دو راہ حاصل آید یا اظہار
ذکر اللہ و برکات آن در ہر دو بحصول پیوند و یا آنکہ اہل کفر و نفاق را از یہود و غیر ہم بمشاہدہ عزت اسلام و رفعت اعلام دین محکم
لیغیظ بہم الکفار و موتوا بغیظکم غمناک رانند و بکین گرانند یا بکثرت و عزت لشکر اسلام در دلہای ایشان رعب انداز دو بتر ساند
یا برائے آنکہ بقاع و مواضع و اماکن مختلف متکثر و اہل آنہا از ملائکہ و جن و انس گواہ طاعات وے شوند یا آنکہ راہ آن حضرت
صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم بجانب مصلے بر جہت یمین بود و اگر رجوع نیز ہمان راہ میکرد بر جہت شمال واقع میشد پس رجوع از غیر
آن راہ کرد تا آن نیز بجہت یمین واقع شود بدانکہ قبلۂ مدینہ جنوبی ست و مصلائے عید بجانب غربی ست و از ینجا لازم آید کہ
رفتن بمصلے از جہت یمین بود و منزل شریف در وقت وقوف بمصلے بر جہت شمال پس اگر ہمین راہ رجوع میکردند کہ رفتہ بودند
بضرورت بر جہت شمال واقع میشد یا آنکہ از جہت ترس از کید اعدای دین بود تا در مقام ہلاک خود نایستند و اینوجہ مشہورست
و در وے نظرست زیرا کہ اگر چنین بودے این روش را مکرر نکردے و عادت نساخت تا آنہا بمعرفت عادات شریف در ہمان راہ
دیگر آمدہ نایستند و جواب دادہ اند ازین نظر بانکہ از مواظبت و اعتیاد بر مخالفت طریقین مواظبت بر طریقے معین لازم
نیاید لیکن در روایت شافعی آمدہ کہ رفتن آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم روز عید بمصلے از طریق اعظم بود و رجوع از
راہ دیگر و بریں تقدیر وجہ نظر قدرے قوت پذیرد تامل یا آنکہ آنرا بجہت تخفیف از دحام و ہجوم خلائق کردے یا آنکہ در وقت
رفتن بر فقرا تصدق کردے چند انکہ در وقت رجوع چیزے باقی نماندے پس براہ دیگر کہ اجتماع فقرا و سائلان نبودے
رجوع کردے تا رد و منع سائل لازم نیاید یا آنکہ نفاؤل میکرفت بتغییر طریق بر تغییر حال بمغفرت رضا و ترقی بمقام قرب و وصول
یعنے چنانکہ راہ دیگر شد حال نیز دیگر گشت و اینوجہ خالی از خفائی نیست یا آنکہ راہی کہ بدان متوجہ بمصلے میشد دور تر و دراز تر
بود ازان راہ کہ رجوع دران میکرد پس خواستی کہ تکثیر اجر کند بتکثیر خطوات در وقت رفتن بعبادت و اما در وقت رجوع
چون بمنزل خود آمدے سرعت نمودے کہ درینجا قصد عبادت نیست و درین وجہ سخن کردہ اند با آنکہ اجر خطوات بر وقت
رجوع نیز ثابت ست تا آنکہ گفتہ اند کہ ہر کہ بہ حج رود تا بوقت وصول بوطن اجر و ثواب این سفر او را حاصل ست چنانکہ در حدیث
اہل این کعب نزد ترمذی وغیرہ ثابت شدہ است و اگر عکس اینوجہ نیز گویند صورتی دارد یعنے راہ رفتن کوتاہ تر و نزدیکتر
بود خواست کہ بسیارت بطاعت کند و فضیلت اول وقت دریابد بخلاف وقت برگشتن کہ اگر دیر تر بمنزل برسد چیزے فوت
نگردد و یا آنکہ اختیار این روش ازان حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم برائے این مجموع وجوہ مذکورہ بود کذا قال صاحب الہدی
یا دیگر اسرار و مصالح بود کہ عقول بیشتر خلق از ادراک آن اسرار قاصر بود و اینوجہ احق و اولی ست چہ اسرار و معانی کہ آن حضرت
صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم را بود خلائق را مجال درک و حصر آن ننگ ست و وصول بدان متعذر و اللہ اعلم **تنبیہ** در صلوٰۃ عید
پیش از وی و بعد از وے نمازے نیست بخاری و مسلم و ابو داؤد و ترمذی و نسائی از ابن عباسؓ آوردہ اند کہ رسول خدا
صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم بیرون آمد روز عید پس بگذارد دو رکعت و نگذارد پیش از وے و بعد از وے الحدیث و ترمذی
گفتہ کہ درین باب حدیث از ابن عمرؓ و عبد اللہ بن عمرو ابی سعید نیز آمدہ و عمل برین ست نزد بعض اہل علم از اصحاب پیغمبر
صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم و غیر ایشان و طائفہ از اہل علم نماز پیش از نماز عید و بعد از وے جائز دارند و قول اول صحیح ترست
انتہی و زرکشی گفتہ کہ امیر المومنین علی و ابو مسعود انصاری را خلیفہ ساختہ بود بر مردم پس بیرون آمد روز عید و گفت
ایہا الناس نیست از سنت کہ نماز گذارده شود پیش از امام رواہ النسائی و روایت ست از ابن سیرین کہ ابن مسعود و حذیفہ

و در روایتے دیگر آمده دیدم من دوزخ را و دیدم اکثر اہل آن شما را زنی ازین میان برخاست و فریاد کرد بچه سبب یا رسول الله فرمود بسبب آنکه کفران نعمت مردان مے کنید و از ایشان شکایت مے دارید و در حدیث ابی سعید آمده و لعنت بریکدیگر بسیار کنید و ندیدم من از ناقصات عقل و دین برنده تر از شما عقل مرد عاقل هوشیار را و فی لفظ و در روایتے دیگر از جابر آمده بقول میگفت آن حضرت صلے الله علیه و آله وسلم بمردم از مردان و زنان تصدقو اصدقه دهید و خیر کنید فاکثر من تصدق النساء پس بیشتر ین مردم که تصدق میکردند زنان بودند بالقرط بضم قاف و سکون را گوشواره و الخاتم و انگشتری و اشیے و چیزهاے دیگر از جنس انچه تصدق توان کرد فانکان له حاجة پس اگر میبود آن حضرت صلے الله علیه و آله وسلم را کاری یرید که میخواست ان یبعث جیشا بفرستد لشکر یرا و فوجے را بجانبے یذکر لهم ذکر میکرد آن را برای ایشان و میفرستاد و الا انصرف و اگر نمے بود کارے و حاجتے بفرستادن ایشان بجائی برمیگشت و بخانه مے آمد و آن حضرت صلے الله علیه و آله وسلم مجموع خطبه را چه خطبهٔ جمعه و چه عید و چه غیر آن افتتاح بحمد و ثناے حق میکرد و تخصیص بصیغهٔ خاص و لفظ مخصوص از حمد و ثنا مثل تکبیر و غیره نمی فرمود و چون خطبای زمان افتتاح خطبهٔ عید خصوصاً عید اضحے بتکبیر کنند مصنف رد آن کرد و گفت و در حدیثے وارد نشده که افتتاح خطبه عید بتکبیر میکرد و میگوید در سنن ابن ماجه این مقدار مرویست عن سعد مؤذن النبی صلے الله علیه و آله وسلم ان النبی صلے الله علیه و آله وسلم کان یکثر التکبیر بین اضعاف الخطبة یعنے آن حضرت صلے الله علیه و آله وسلم تکبیر بسیار میگفت درمیان خطبه و فی لفظ و در روایتی دیگر از سعد واقع شده است یکثر التکبیر فی خطبة العیدین بسیار میگفت تکبیر را در خطبهٔ هر دو عید فطر و اضحے و این حدیث دلالت نمیکند بصریح بر انکه افتتاح خطبة بتکبیر کردے بلکه تکبیر در خطبه بسیار گفتی خواه در اول یا در اثناے آن و الله اعلم و از همان راه که بعید گاه رفتی هم بدان راه باز نگشتی بلکه براه دیگر باز برگشتی چنانچه بخاری از جابر بن عبد الله روایت کرده و ترمذی از ابی هریره آورده و گفته درین باب حدیث از عبد الله بن عمر و ابی رافع نیز آمده و گفته مستحب داشته اند بعضے از اهل علم امام را که چون بیرون آید براهی رجوع کند براهی دیگر از جهت اتباع این حدیث و باین قائل ست شافعی انتهی و در فتح الباری میگوید شافعی در کتاب ام گفته مستحب ست مر امام را و مامور را و اکثر شافعیه برین اند و لیکن در و چیز تعرض نکرده مگر امام را و تعمیم قائل اند اکثر اهل علم و بعض گفته اند اگر آن معنی و علت که آن حضرت صلے الله علیه و آله وسلم بسبب آن کرد مثلاً باقی ست حکم نیز باقیست و الا منتفی مے شود حکم بانتفاے علت و اکثر علما بر انند که حکم باقی ست اگر چه علت آن منتفی گردد چنانچه رمل در طواف و غیره انتهی پوشیده نماند که تعیین علت در مانحن فیه منصوص نیست چنانچه در رمل که اظهار جلادت و شهامت بود بمشرکان اما اینجا معانی و علل که پیدا میکنند بمجرد گمان و احتمال ست چنانچه مصنف در اول و آخر کلام خود ایمائے بدان کرده است پس اینجا نظر بعلت نباید گماشت و لواے اتباع و اقتدا در طریق سنت باید برافراشت با احتمال وجود بعض آن معانی در شان آن حضرت صلے الله علیه و آله وسلم استنباط کرده اند در غیر وے صلے الله علیه و آله وسلم و سر آن که آنحضرت صلے الله علیه و آله وسلم در راه رفتن بعید و رجوع ازان خلاف میکرد میگویند آن بود که تا اهل هر دو راه بر وے صلے الله علیه و آله وسلم سلام کنند و بشرف و ثواب این عمل مشرف و فائز گردند و حصول سعادت بشرف برد سلام ازان حضرت صلے الله علیه و آله وسلم بر هر دو طائفه که مفید دعا بخیر و سلامت ست علاوه و لازم آنست یا آنکه سر وی آن بود که برکت وے صلے الله علیه و آله وسلم هر دو راه و اهل آن را شامل شود و هر دو در فضیلت برکت حضور شریف مشارک و مساوی شوند یا آن بود که حاجت اهل حاجات فریقین را از تعلم و استفتا و استرشاد و صدقه ذوق

بشنوند چنانکه در حدیث ابی سعید بصریح آمده است که گفت تقدیم خطبه بحجت آن کردم که مردم انتظار سماع خطبه ما نمی برند و احتمال دارد که عثمان رض احیاناً میکرد و مروان بران مواظبت نمود باین جهت این فعل نسبت بوے شهرت یافت بدلیل آنکه بخاری و مسلم و ابو داؤد و نسائی از ابن عباس رض آورده اند که گفت حاضر شدم روز عید فطر با پیغمبر خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم و ابو بکر و عمر رض و عثمان رض نماز میگذارند ایشان پیش از خطبه و عبد الرزاق از ابن جریج از زهری آورده که گفت اول کسیکه تقدیم خطبه بر نماز کرد معاویه بود و ابن المنذر از ابن سیرین آورده که زیاد آن را بصره کرد و قاضی عیاض میگوید که مخالفت سیان این دو اثر واثر مروان نیست زیرا که هریکے ازین دو یعنے مروان و زیاد عامل معویه بودند پس محمول بران بود که ابتدای آن از معاویه بود و اینها اتباع آن کردند واللہ اعلم انتهی کلام الشیخ ابن حجر و اما ثانی که منبر برای خطبه عید در زمان آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم نبود چنانکه در روایت ابن خزیمه آمده که گفت خطبه خواند رسول خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم ایستاده بر دو پای خود چنانکه گذشت در حدیث ابی سعید و مقتضاے وے آنست که اول کسیکه بر منبر سوار شد مروان بود و در مدونه امام مالک واقع شده که اول کسیکه خطبه خواند بر منبر عثمان رض بن عفان بود که بنا کرده بود او را کثیر بن الصلت و آنچه در صحیحین آمده از حدیث ابی سعید اعتماد هم بر انست و احتمال دارد که عثمان رض یکبارے کرده باشد پس ازان ترک داده و مروان آنرا اعاده کرده و ابو سعید را ازان اطلاع نشد کذا فی فتح الباری و در فتح القدیر شرح ابن الهمام بر هدایه میگوید که اختلاف کرده اند در بناے منبر بجانه بعض گفته اند که از طین و خواهر زاده گفته که حسن ست در زمان ما که مرویست از امام ابی حنیفه که لا باس به و چون در صحیح البخاری از حدیث جابر بن عبد اللہ رض که گفت ابتدا کرد رسول خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم بنماز پیش از خطبه خواند و چون فارغ شد نزول فرمود و بجانب نساء رفت و تذکیر کرد الحدیث و ظاهر نزول از منبر ست مصنف ازان جواب میدهد و میگوید اما در بعض احادیث صحیح وارد شده که فنزل فاتی اگرچه در اکثر احادیث فلما فرغ یا فخطب ثم اتی النساء و امثال آن واقع شده است همانا دکانی یا تلی یا مکانی عالی بود که قائم مقام منبر میشد و اطلاق نزول بحجت آن بود و این مجرد احتمال ست و لیکن چون در احادیث صحیحه ثابت شده که منبر بنود ناچار است از ارتکاب آن و در بعض احادیث علی راحلته مرویست چنانچه نسائی از ابو کاهل خمسی آورده که گفت دیدم رسول خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم که خطبه میخواند بر ناقه که گرفته بود حبشے زمام ناقه او را پس مراد نزول از ناقه باشد نه منبر و فی الصحیحین و غیرهما عن جابر بن عبد اللہ قال گفت جابر بشهادت مع رسول اللہ حاضر شدم با رسول خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم الصلوة یوم العید نماز روز عید فبدأ بالصلوة پس ابتدا کرد بنماز قبل الخطبة بلا اذان و اقامة پیش از خطبه بے اذان و اقامت ثم قام متوکیا علی بلال پس استاد در حالیکه تکیه کننده است بر بلال پس این ایستادن بعد از خطبه است چنانچه از صحیح بخاری بصریح تر ازین معلوم کردی که گفته فبدأ بالصلوة ثم خطب الناس فلما فرغ نزل فاتی النساء فذکرهن و هو یتوکأ علی ید بلال و در خطبه تکیه بر قوس یا عصا کرده بود چنانچه در روایات آمده است خامر بتقوے اللہ پس امر کرد مردم را بتقوے و ترس از خدا و حث علی طاعته و ترغیب کرد بر طاعت و تعالی و وعظ الناس و ذکرهم و وعظ کرد مردم را و تذکیر کرد ایشان را ثم مضے پس بگذشت از ایشان حتی اتی النساء تا آمد زنان را و آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم زنان را نیز بحاضر آمدن بصلاے عید امر فرمود سے اگرچه حائض بودند و فرمود سے حاضر شوید دعاے مسلمانان را و مواقع خیرات را و اجتناب کنید از نماز و اگرچه بکر و جوان و مخدره نیز بودند و اگر چادر پوشیدن ندانشتند سے فرمود سے باید که استعارت کنند جامه و چادر را یکی از دیگری و صبیان را نیز فرمود سے که حاضر شوند فوعظهن و ذکرهن پس وعظ و تذکیر کرد زنان را و فرمود تصدق کنید ای جماعة نساء زیرا که بیشترین شما نیم دوزخید

خواندن این دو سورہ مستحب تر گویند و این را اشہر روایات دانند و در خواندن غیر این دو سورہ مذکورہ چیزے صحیح نشدہ اگرچہ
بحکم فاقرؤا ما تیسر من القرآن ہر چہ خوانند درست بود و لہذا در کتاب خرقے کہ در مذہب امام احمد ست گفتہ کہ یقرأ فی کل رکعۃ
بالحمد للہ و سورہ و چون از سجدہ بر رکعت دوم برخاستی شروع در تکبیر کردے و پنج تکبیر متعاقب بگفتی و آنگاہ شروع در قرأت کردی
پس تکبیرات در ہر دو رکعت پیش از قرأت بودی و مذہب ائمہ ثلثہ ہمین ست و تمسک ایشان باحادیث وارد ہ درین باب ست
و نزد حنفیہ در رکعت اولی قبل القرأۃ و در ثانیہ بعد القرأۃ و این مروی از ابن مسعود ست چنانکہ گذشت و مصنف این روایت را
تضعیف میکند و میگوید و در بعض احادیث از ابی ہریرہ مرویست کہ والی بین القراتین فکبر اولا ثم قرأ و کبر فلما قام فی الثانیۃ قرأ
و جعل التکبیر بعد القرأۃ چنانچہ مذہب حنفی ست و این حدیث را امام احمد روایت کردہ اما مصنف میگوید این خبر صحیح نیست ازان رو کہ
محمد بن سعویہ کہ راوے این حدیث ست مجروح ست باتفاق اکابر علمای حدیث و گفتہ اند کہ این حدیث از غیر این طریق نیز آمدہ است
و اللہ اعلم و بعد ازان کہ اشارت کرد بضعف حدیث خلاف مختار خود حدیث دیگر موافق مدعای خود آوردہ و گفت عن عمرو بن عوف المزنی
ان رسول اللہ صلی اللہ علیہ و آلہ وسلم کبر فی العیدین فی الاولی سبعا قبل القرأۃ و فی الاخری خمسا قبل القرأۃ این حدیث ابی داؤد
از عمرو ابن شعیب عن ابیہ عن جدہ و ترمذی از کثیر بن عبد اللہ آوردہ و گفتہ درین باب از عائشہ و ابن عمر و عمرو بن عوف مزنی
نیز حدیث آمدہ است و مصنف میگوید ترمذی از بخاری سوال کرد و گفت درین حدیث چہ میگوئی گفت لیس فی الباب شیٔ
اصح من ہذا و بہ اقول و زرکشی گفتہ است کہ ترمذی گفتہ ہو احسن شیٔ فی الباب فتدبر و چون از نماز فارغ شدے بر خاستی
و ایستادہ خطبہ کردے بر منبر نبود در نیجا دو حکم مذکور شد یکے آنکہ خطبہ عید بعد از نماز عید بود و دیگر آنکہ خطبۂ آن حضرت صلی اللہ علیہ
و آلہ وسلم در عیدین بر منبر نبود اما اول اصحاب کتب ستہ ہمہ اتفاق دارند بر روایت آنکہ آن حضرت صلی اللہ علیہ و آلہ وسلم نماز عید اضحے
و فطر را پیش از خطبہ میگذارد و ابو بکر و عمر بعد از وے نیز ہمچنین میکردند ترمذی گفتہ کہ بریں ست عمل نزد اہل علم از اصحاب پیغمبر
صلی اللہ علیہ و آلہ وسلم و غیر ایشان و گفتہ اند کہ اول کسی کہ خطبہ پیش از نماز خواند مروان بن الحکم ست در وقتی کہ امیر مدینہ بود از
قبل معاویہ و در صحیحین از ابی سعید خدری آمدہ است کہ گفت بود در رسول خدا صلی اللہ علیہ و آلہ وسلم کہ بیرون آمدے روز فطر
و اضحی الی مصلی و نخستین چیزے کہ ابتدا کردے بدان نماز بودے پس برگشتی از نماز و ایستادی مقابل مردم و مردم نشستہ بودندے
بر صفوف خود پس وعظ فرمودی و وصیت کردی و امر کردے بچیزے گفت ابو سعید ہمیشہ بودند مردم بریں تا آنکہ بیرون آمدم من با مروان
در وی امیر مدینہ بود در اضحے یا فطر و چون آمدیم مصلے را ناگاہ منبرے بود کہ بنا کردہ بود او را از گل و خشت کثیر بن الصلت و خواست
مروان کہ برود بران پیش از انکہ نماز کند پس کشیدم من جامۂ او را و کشید او مرا و بمنبر برفت و خطبہ خواند پیش از نماز گفتم او را
تغییر دادید شما سوگند بخدا سنت را گفت یا ابا سعید رفت آنہا کہ تو میدانی و متروک گشت پس گفتم سوگند بخدای کہ بقاے ذات
من در دست قدرت اوست نتوانید آورد شما بہتر ازان چہ من دانم این کلمہ را سہ بار گفتم و برگشتم و در فتح الباری می آرد کہ اختلاف
کردہ اند کہ اول کسیکہ خطبہ پیش از نماز کرد کیست مشہور آنست کہ مروان بود چنانکہ در صحیح آمدہ است از حدیث ابی سعید و بعض گفتہ اند
کہ پیش از وے عثمان بن عفان نیز کردہ بود چنانکہ ابن المنذر باسناد صحیح از حسن بصری آوردہ کہ گفت اول کسیکہ خطبہ خواند پیش
از نماز عثمان بن عفان بود در اوائل نماز گذاردے پس خطبہ خواندے و در آخر چون دید کہ مردم نماز نمی توانند رسید نظر بایں مصلحت
خطبہ را تقدیم کرد بر نماز و این مصلحت غیر علتی ست کہ مروان بجہت آن تقدیم میکرد علت در تقدیم وے خطبہ را آن بود کہ تا مردم
منتظر نماز نشستہ باشند و خطبۂ او را کہ در وے سب و ناسزا نسبت بجماعہ کہ مستحق ان بودند و مدح و ثناے قوی کہ نہ لائق آن بودند

انحدیث مرسل ست ولیکن معاضدت میکند او را قیاس بر نماز کسوف کہ در وے این قول ثابت شدہ است و گفت شافعی
محبوب ست نزد من کہ بگوید الصلوۃ یا الصلوۃ جامعۃ و اگر گوید ہلموا الی الصلوۃ مکروہ نمی دارم آنرا اما اگر گوید حی علی الصلوۃ
یا غیر آن از الفاظ اذان مکروہ میدارم آن را و ابن ابی شیبہ باسناد صحیح از سعید بن المسیب آوردہ کہ اول کسی کہ احداث کرد
اذان را معاویہ بود و بعض گفتہ اند مروان و بعض گفتہ اند حجاج و بعض زیاد و صحیح آنست کہ معویہ بود و بعد از وے اینہا نیز
اخذ کردہ اند و اللہ اعلم و مصنف میگوید کہ سنت آنست کہ ہیچ از اینہا نباشد و کیفیت گذاردن نماز عید آن بود کہ در رکعت اولی
ہفت تکبیر گفتے پیاپے میان ہر دو تکبیر یک ساعت خفیف یعنے زمانی لطیف خاموش شدی و تسبیح و ذکر معین میان ہر دو
تکبیر مروی نیست و نزد امام احمد حمد و ثنای الٰہی عز و علا و صلوۃ بر حضرت رسالت پناہی صلے اللہ علیہ و آلہ وسلم بگوید و اگر تسبیح
و تہلیل و تکبیر گوید و دعا کند نیز حسن ست و در بعض روایات از وے آمدہ کہ گوید اللہ اکبر کبیرا و الحمد للہ کثیرا و سبحان اللہ بکرۃ
و اصیلا و صلوات اللہ علی النبی الامی و اگر خواہد جز آن بگوید چنانچہ سبحان اللہ و الحمد للہ و لا الہ الا اللہ و اللہ اکبر و صلے اللہ علیہ
و آلہ وسلم علے محمد یا ہر چہ از ذکر خوش آید و باین اشارت کرد مصنف کہ گفت ذکرے معین میان دو تکبیر نیست و نزد امام ابو حنیفہ
ذکر و دعا در میان تکبیرات مشروع و ماثور نیست و بدانکہ در تکبیرات عید روایات مختلف آمدہ ابو داؤد از عائشہ رضی اللہ عنہا و عبد اللہ
ابن عمرو ابن العاص و ترمذی از کثیر بن عبد اللہ و موطا از نافع از ابی ہریرہ روایت کردہ اند ہفت در رکعت اولی و پنج در رکعت
ثانیہ و باین قائل شدہ مالک و شافعی و احمد و لیکن نزد مالک و احمد تکبیر افتتاح محسوب ست از سبع و تکبیر قیام محسوب نیست
از خمس و نزد شافعی ہیچ یکے از ان دو محسوب نیست از ان دو و دار قطنی از عائشہ رضی اللہ عنہا روایت کردہ کہ رسول خدا صلے اللہ علیہ و آلہ وسلم
دوازدہ تکبیر میگفت ورای تکبیر افتتاح و ابو داؤد از سعید بن العاص آوردہ کہ گفت پرسیدم ابو موسے و حذیفہ را کہ چند تکبیر
میگفت رسول خدا صلے اللہ علیہ و آلہ وسلم در اضحی و فطر پس گفت ابو موسے چہار تکبیر مثل تکبیرات جنازہ و گفت حذیفہ راست
گفت ابو موسے و گفت ابو موسے انچنین میکردم من در بصرہ در وقتی کہ عامل بودم بر ایشان و ہمچنین آمدہ است از ابن مسعود رضی اللہ عنہ
گفت تکبیر بگوید چہار بار پستر قرأت کند پس برکوع رود و پستر بایستد در رکعت ثانیہ پس قرأت کند پستر تکبیر گوید چہار بار بعد از قرأت
و ایں ہمہ مرفوع دارد و زیرا کہ امثال اینہا را بقیاس نتوان یافت و در بعض طرق مرفوع نیز آمدہ و این چہار بار تکبیرۂ افتتاح ست در اول
و تکبیرۂ رکوع در ثانیہ پس در ہر رکعت سہ تکبیر بود و مذہب حنفیہ انیست و این قول ابن مسعود ست و انچہ نزد شافعی ست قول ابن
عباس و مشائخ ما میگویند کہ چون در تکبیرات روایات مختلف آمدہ ما اخذ باقل کردیم زیرا کہ تکبیرات و رفع ایدے خلاف معہود ست
در شرع پس اخذ باقل اولی باشد کذا فی الہدایۃ و گفتہ اند کہ چون دولت بہ بنی عباس انتقال کرد امر کردند حکام و ولاۃ را روی زمین
را کہ عمل کنند بقول ایشان و شرط کردند کہ بغیر آن عمل نہ نمایند و در بعض بلاد در حنفیہ نیز ہمیں عمل باقی و مستمر ماند حتے کہ از قضاۃ
الحجۃ نقل کردہ اند کہ اگر بعضے از ائمہ بر قول ابن مسعود عمل کنند نیز جائز ست زیرا کہ آن مذہب اصحاب ماست و زرکشی
از امام احمد نقل میکند کہ گفت اختلاف کردہ اند اصحاب رسول اللہ صلے اللہ علیہ و آلہ وسلم در تکبیرات عید و الکل جائز و در صحیحین
حدیث تکبیرات عید نیامدہ ما نا کہ از جہت عدم ورود آن ست بشرط تصحیح ایشان و اللہ اعلم و آن حضرت صلے اللہ علیہ و آلہ وسلم
در عید اضحی و فطر در رکعت اولی سورۂ ق و القرآن المجید خواندے و در دوم اقتربت الساعۃ رواہ مسلم و الموطا و ابو داؤد و الترمذی
و النسائی و گاہ این دو سورہ در از نخواندے و اقتصار بر سبح اسم ربک الاعلے و ہل اتیک حدیث الغاشیۃ فرمودے چنانچہ
در جمعہ گاہے کہ عید و جمعہ در یک روز جمع شدے در ہر دو ہمین دو سورہ را خواندے رواہ الجماعۃ المذکورۃ ایضا و بعض

هو الاول فمتد برد یگر بدانکه جهر بتکبیر در طریق مصلے در عید اضحے باتفاق ست اما در عید فطر خلاف امام ابو حنیفه است ایشان
گویند که اصل در ذکر اخفاست بقوله تعالے + واذکر ربک فی نفسک تضرعا وخیفة + ودون الجهر من القول + ولیکن وارد شد
جهر در عید اضحے برخلاف قیاس ونیست فطر بجمیع وجوه در معنے وے تا آنکه الحاق کرده شود بوے وقیاس کرده شود بروے
ازجهت اختصاص اضحی برکنی از ارکان حج که مشروعست در وی تکبیر وعلم ست بر افعال وی واین دلیل روا بی یوسف ومحمد را
شاید که اثبات جهریت تکبیر در عید فطر بقیاس بر عید اضحے کنند ودر شرح ابن الهمام مذکورست که اختلاف در جهر تکبیرست در روز فطر
نه در اصل آن زیرا که داخل ست در عموم ذکر الله که در جمیع اوقات مستحب ست ومطلوب از خلاصه مفهوم میگردد که خلاف در اصل تکبیرست
واین چیزے نیست زیرا که ممنوع نیست ذکر خدا بهر لفظی که گوید در هیچ وقتی اگر ممنوع باشد بوجهی باشد که موجب بدعت ست پس
امام ابو حنیفه گوید که رفع صوت بذکر بدعت ست ومخالف قول حق سبحانه وتعالی واذکر ربک فی نفسک الآیة پس مقتصر باشد بمورد آن
در روایتی از ابو حنیفه نیز در جهر آمده است انتهی اما ائمهٔ دیگر در باب جهر بتکبیر تمسک کرده اند بحدیثی که روایت کرده است دارقطنی
که گفت ابن عمر بود در رسول خدا صلے الله علیه وآله وسلم که تکبیر میگفت روز فطر از آنگاه که بیرون مے آمد از خانه خود تا آمدن مصلے را
وشنی میگوید که در رفع این حدیث سخن ست وصحیح آنست که موقوف ست بر ابن عمر وکلام مصنف نیز بظاهر ناظر ست دران ولیکن
اشارتی بصحت حدیث نیز کرد که گفت عبد الله بن عمر که در متابعت سنت دقیقهٔ مهمل نمیگذاشت وشیخ ابن الهمام گفته اینحدیث
ابن عمر ضعیف ست بجهت موسے بن محمد بن عطا که یکی از رواة اوست ونیز وے دلالت نمیکند بر جهر بتکبیر که محل نزاع ست وحاکم
این را مرفوع روایت کرده وذکر نکرده جهر را وبیهقی گفته که صحیح آنست که موقوف ست بر ابن عمر وقول صحابی معارض نشود بعموم
آیت قطعی که میفرماید ودون الجهر من القول ونیز در حدیث آمده که خیر الذکر الخفی وحال آنکه وی معارض ست بقول صحابی دیگر
چنانچه روایت کرده شده است از ابن عباس که وے شنید مردم را که تکبیر میگفتند پس پرسید از شخصی که میکشید شتر او را آیا
تکبیر گفت امام گفت لافرمود دریافتیم ماشل این روز را با پیغمبر صلے الله علیه وآله وسلم ونبود هیچ یکی ازان که میگفت تکبیر بیش از
امام وابو جعفر گفت که نمی باید که منع کنند عامه را ازان ازجهت قلت رغبت ایشان در خیرات انتهی وپیغمبر صلے الله علیه وآله وسلم
چون بمصلے رسیدی در زمان شروع در نماز کردے نه اذان بودے ونه اقامت ونه الصلوة جامعة تسلم وابو داؤد وترمذی
از جابر ابن سمره آورده اند که گفت گذاردم با رسول خدا صلے الله علیه وآله وسلم عیدین نه یکبار ودو بار بے اذان واقامت
وگفت ترمذی که درین باب حدیث از جابر بن عبد الله وابن عباس نیز آمده وحدیث جابر بن سمره حسن صحیح ست وعمل برین ست
نزد اهل علم از اصحاب پیغمبر صلے الله علیه وآله وسلم وغیر ایشان که اذان نگفته نشود نه مر عیدین را ونه هیچ یکی از نوافل را ونجاری
از ابن عباس وجابر بن عبد الله آورده که گفتند نه بود یعنے در زمان نبوت که اذان گفته مے شد نه یوم الفطر ونه یوم الاضحے
ودر صحیح مسلم از عطا آورده که گفت خبر داد مرا جابر بن عبد الله که نیست اذان مر صلوة را روز فطر ونه اقامت ونه ندا ونه چیزی
ورروایت کرد نسائی از ابن عمر که گفت بیرون آمد رسول خدا صلے الله علیه وآله وسلم در روز عید پس بگذارد نماز بے اذان و
اقامت ومالک در موطا گفته که شنیدم بسیاری از علما را که گفتند نبود در فطر ونه در اضحی اذان ونه اقامت از زمان رسول خدا صلی الله
علیه وآله وسلم تا امروز وبالجمله عدم اذان واقامت در نماز عید مجمع علیه است ودر فتح الباری گفته که استدلال کرده میشود بقول
جابر که گفت ونه اذان ونه چیزے بر آنکه گفته نشود پیش از نماز عید هیچ چیز مثل الصلوة یا الصلوة جامعة ومانند آن ولیکن روایت
کرد شافعی از ثقه از زهری که گفت بود رسول خدا صلے الله علیه وآله وسلم امر میکرد مؤذن را در عیدین بقول الصلوة جامعة واگر

پس برخاست ولقبهٔ آبی که در ظرف مانده بود برگردان درخت میریخت وگردان میگردید وگفت اینچنین دیدم رسول خدا
صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم که گردو هرگاه در امثال امور که نه از باب طاعت وقربت ست رعایت اقتدا واتباع میکرده باشد
درین باب بطریق اولی وآن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم بمصلے پیاده رفتے ترمذی از امیر المومنین علیؓ روایت میکند که
فرمود سنت آنست که بیرون روند بعید پیاده وبخورند چیزے پیش از بیرون آمدن بعید وگفت ترمذی این حدیث حسن ست
وعمل برین ست نزد اکثر اهل علم که مستحب ست بیرون آمدن بعید پیاده وسوار نشوند مگر بعذر واین ماجه از سعد قرظ آورده که
مے آمد رسول خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم بعید پیاده وامام شافعی در ام گفته که ما را از زهری رسیده است که گفت سوار نشد
رسول خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم نه در عید ونه در جنازه هرگز وعنزه را در پیش روے او برداشتندے وچون بمصلے رسیدے
عنزه را در نماز گاه برابر روی نصب کردے عنزه بعین مهمله ونون وزای مفتوحات نیزه خورد که پیکان دارد وآنرا حربه نیز گویند
وآن میان عصا ورمح ست ورمح بلند تر از همه وعصا خورد تر وعنزه بین بین وآن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم را عنزه بود
که خادمان همراه وی برداشتندے وبرا مصلحت گرفتن کلوخ استنجا وسترہ در نماز ومانند آن بکار بردندے ودر روز عید آنرا
سترہ ساختے زیرا که آنزمان مصلے صحرا بود ودیوار ومحراب نداشت خود صورت محراب که در بناے مساجد متعارف ست درزمان
آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم نبود ودر اواخر زمان صحابه پیدا شد والآن در موضع مصلے چهار دیواری کشیده اند تبرکا
اما نماز در مسجد شریف میگذارند وبرداشتن عنزه پیش روے امام ونصب آن پیش وے در عید سنت داشته اند زیرا که
جبانه یعنے مصلاے عید در صحرا باشد ودر بناے جبانه نیز سخن ست نزد بعض مکروه است واصح آنست که اورا حکم مسجدیست
واعتکاف در وے جائز نه ونماز عید فطر را تاخیر کردے ونماز عید اضحے زود تر گذاردے همانا که حکمت در تاخیر فطر آن باشد
که چون صدقهٔ فطر او یافته وطعام هم بکار برده شده است وهمی در پیش نه تاخیر باعث از دیاد اجتماع خواهد بود یا آنکه ضعفی بجهت
صیام رمضان که رافع استعجال واسراع باشد نیز راه یافته است بخلاف اضحے واللہ اعلم وعبد اللہ بن عمر که در متابعت سنت دقیقه
مهمل نگذاشت بعد از طلوع آفتاب از خانه بمصلا روان شدے ظاهر کلام آنست که در هر دو عید چنین کردی پس غرض از ذکر
این کلام آن بود که هر چند در نماز عید فطر تاخیر سنت ست ولیکن در خروج بمصلا استعجال باید کرد وزود رسید ومبادرت بامتثال
کرد وتخصیص کلام بعید اضحے بعید ست از سیاق وبجاے بایی آورده در تکبیر عید یعنے یکه رفتن بمصلے چنانچه تکبیر در جمعه نگویند
وگفته که عبد اللہ بن بسر که صحابی مشهور ست میگفت بودیم ما که فارغ مے شدیم یعنے در زمان بنوت از نماز عید درین ساعت
وآن وقت تسبیح ست واشارت میکرد بوقت ضحے بعد از خروج وقت کراهت وتسبیح یعنے صلوة نافله است مقصودش
انکار بر امام وقت بود در الباطا وتاخیر واول وقت نماز عید بعد از طلوع آفتاب ست ممتد تا وقت زوال وبعض بظاهر این حدیث
رفته منع جواز اقتدا کنند اما در وے دلالتی بر منع آن نیست کما لا یخفی وعادت اهل حرمین شریفین نیز تعجیل ست ودر وقت
اشراق بگذارند ودر صحیح را تکبیر گفتی پیاپے بجهر این تتمهٔ بیان فعل عبد اللہ بن عمرؓ ست چنانچه زرکشی از دار قطنی وغیر وے
از بیهقی آورده که بود ابن عمرؓ که چون غدوه میکرد یوم فطر ویوم اضحے بسوے مصلے جهر میکرد به تکبیر تا میرسید بمصلے ومقصود
اصلے از نقل فعل وے همان اول ست که تکبیر وتعجیل خروج بمصلے ست وچون این فعل که جهر تکبیر ست نیز باوے در یک حدیث
مروے بود این را نیز ذکر کرد واکتفا کرد بوے از ذکر عادت بنوے صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم چنانچه درین باب اگرچه احتمال
دارد که این کلام اخیر جدا باشد از سابق برای ذکر عادت شریف آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم چنانچه در قرائن آنست ولکن الاصل

صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم جبۂ فنک کہ بمعنے پوستین ست یا صوف در اعیاد چنانکہ در ہدایہ آوردہ است غریب ست کذا ذکر الشیخ ابن الہمام وتفصیل احکام وآداب لباس در محلش بیاید انشاء اللہ تعالے ومرویست کہ یکبار عمر بن الخطاب جبۂ از استبرق خرید ودر حضرت رسول صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم آورد وگفت خریدم این را تا تجمل وتزین کن برای عید ودفود آن حضرت صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم فرمود این لباس کسی ست کہ نیست او را نصیبی در آخرت وبالجملہ تجمل وتزین برای عید مستحب ومسنون ست اما بلباس شروع وپیش از خروج بعیدگاہ در روز عید فطر بچند خرما افطار کردے وعدد آن وتر یعنے طاق بودے بخاری از انس رض آوردہ کہ بیرون نمی آمد رسول خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم روز فطر تا آنکہ میخورد چند خرما ومیخورد آنہارا وتراو در روایت حاکم از عتبہ بن حمید صحیح آمدہ کہ میخورد سہ یا پنج یا ہفت یا کمتر ازان یا بیشتر ازان وتراو گفتہ اند کہ حکمت در استحباب اکل بر علاوت اوست دوے مفید تقویت بصر ست کہ صوم مضعف آنست وحلو موافق مزاج ایمان ست کہ المرء مع حلوے واگر یکی چیزے شیرین در خواب خورد تعبیرش آن بود کہ لذت ایمان نصیب وی گردد وشیرین مرقق قلب ست ولہذا بعض علما گفتہ اند کہ افطار بچیزے شیرین افضل ست چنانکہ عسل وغیر آن رواہ ابن ابی شیبہ عن ابن عباس وغیرہ ورعایت عدد وتر در ہمہ چیز عادت شریف آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم فرمودے ان اللہ وتر یحب الوتر وتر در عید اضحی طعام نخوردی تا مراجعت کردے چنانچہ در حدیث ترمذی وحاکم از بریدہ آمدہ کہ گفت بود رسول خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم کہ بیرون نمی آمد روز فطر تا میخورد ونمیخورد روز عید اضحی تا نماز میگذارد وگفتہ اند کہ حکمت در خوردن پیش از نماز عید فطر آنست کہ چون وجوب فطر بعد از وجوب صوم ست دوست داشت تعجیل فطر را بقصد مبادرت بامتثال امر الٰہی تعالے واگر نہ مجرد امتثال قصد بودے بقدر سیرے خوردے واللہ اعلم وبعض گفتہ اند کہ اکل آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم در ہر دو عید در وقت مشروعیت اخراج صدقہ بود کہ مخصوص ست بہر کدام چون اخراج صدقہ فطر پیش از برآمدن بمصلے بود صدقہ برآورد واکل کرد وبمصلے رفت واخراج صدقہ اضحی چون بعد از ذبح بود کہ وقت آن بعد از نماز ست ذبح کرد وصدقہ داد بعد ازان بخورد واز برای عید غسل کردی بدانکہ فقہا غسل عیدین را سنت گفتہ اند وطریق اثبات آن بطریق عقل وقیاس اوست بر جمعہ بعلت اجتماع وبطریق نقل حدیثے ست از فاکہ بن سعد کہ صحبت او بحضرت رسالت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم صحبت رسیدہ بلکہ بجد شہرت کشیدہ است اما غیر این یک حدیث از وی شناختہ نشدہ است کہ گفت بود رسول خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم کہ غسل میکرد یوم الفطر ویوم النحر ویوم عرفہ رواہ ابن ماجہ فی سننہ والطبرانی فی معجمہ والبزار فی مسندہ کذا قال الہیثمی وشیخ ابن الہمام گفتہ کہ این حدیث ضعیف ست کذا ذکر النووی وغیرہ وزرکشی این حدیث را نقل کردہ وگفتہ بود فاکہ ابن سعد کہ امر میکرد اہل وعیال خود را بغسل درین ایام وگفتہ کہ رواہ عبد اللہ بن احمد فی المسند وابن ماجہ دیگر حدیثی کہ سیوطی در جمع الجوامع از شعبی از زیاد بن عیاض اشعری می آرد کہ گفت مرقومے را ہر فعلی را کہ دیدہ ام از پیغمبر صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم از شما دیدم الا آنکہ غسل نمیکنید در عیدین رواہ ابن مندہ وابن عساکر وگفت صحیح عن عیاض وقول زیاد غیر محفوظ وقول مصنف کہ میگوید ودرین باب دو حدیث وارد ست وہر دو از ضعف خالی نیست مگر ہمین دو حدیث را میخواہد یا غیر آن را وما غیر این دو حدیث در کتب در نیاب نیافتیم ودر کتب ستہ اصلا حدیثے درین باب نقل نکردہ اند غیر از اثر ابن عمر کہ در جامع الاصول از موطا آوردہ کہ بود عبد اللہ بن عمر کہ غسل میکرد پیش از انکہ برود بعید ودر روایتے غسل میکرد یوم الفطر پیش از انکہ بمصلے برود چنانکہ مصنف میگوید کہ اما از ابن عمر صحیح شدہ کہ برای عید غسل کردی وشدت مبالغت وی در متابعت سنت اقتضاے آن میکند کہ حدیث درین باب یعنی غسل عید صحیح ست نقل ست کہ یکبار نبی را وغسل کرد در زیر نیال در حتے

ازان روز عید گویند که وے عود میکند و شکر رے آید در وقتش و اینوجه عام ست بر مواسم دیگر نیز صادق آید ازین جهت بعض
قیدے زیادہ کردہ اند مخصوص بدان و گفتند عود میکند بفرح و سرور و موجب سرور و فرح در عید فطر شکرانۂ تمامی نعمت
صیام ست و در عید اضحے تمامی نعمت حج کہ بوقوف عرفات کہ عمدۂ ارکان اوست حکم تمامی دارد و جمعہ کہ عید ہر ہفتہ است
شکرانۂ تمامی نمازہاے ہفتہ پس شکرانۂ تمامی ہمہ ارکان اسلام عیدے کہ باعث اجتماع و فرح و سرور اہل اسلام گردد وضع
کردہ اند و شکرانۂ طاعت و عید آن بحکم لئن شکرتم لازیدنکم ہم بطاعت و عبادت ساختند از کوۃ چون ادا ے آن را
وقتی معین و اتفاق اجتماع نبود شکرانۂ تمامی آنرا عیدے مناسب نیفتاد و بعض گفتہ اند او را عید بجہت تفاؤل بعود وے
گفتند یعنے بقا باد و سال دیگر بر ساد چنانکہ قافلہ را در ابتداے خروج قافلہ گفتند کہ قفول در لغت رجوع و بازگشتن بود گویا
تفاؤل ست بآنکہ برود و بسلامت باز گردد و صلوۃ عیدین بمذہب امام ابو حنیفہ فرض ست چنانچہ جمعہ و بر واتیے واجب
و گویند کہ تسمیۂ او بسنت بجہت ثبوت اوست بسنت نہ بکتاب و نزد صاحبین سنت و شافعیہ نفل گفتہ اند و آنرا افضل نوافل
داشتہ اند و بقولی سنت موکدہ و مالک گفتہ سنت واجبہ و وجوب اینجا مگر بمعنے تاکد باشد و احتمال وجہی کہ در مذہب امام ابو حنیفہ
مذکور شد نیز دارد و نزد امام احمد فرض عین ست چنانکہ نزد امام ابی حنیفہ و صحیح نزد وے آنست کہ فرض کفایت ست و
بر واتیے از امام ابو حنیفہ نیز اینچنین آمدہ عادت حضرت رسالت صلے اللہ علیہ و آلہ وسلم آن بود کہ نماز عید را خواہ عید فطر خواہ عید اضحے
در مصلا گذارد ے رواہ البخاری و مسلم و آن مکانی ست بیرون مدینہ جانب غربی مسجد شریف بیرون دروازۂ مصرے
کہ قافلۂ مکہ از انجانب در آید و میان وے و مسجد شریف ہزار ذراع ست کذا فی تاریخ المدینہ و در بخاری دلیل ست بر انکہ بیرون بر آمدن
برای نماز عید بصحرا افضل ست از گذاردن وے در مسجد چہ آن حضرت صلے اللہ علیہ و آلہ وسلم با وجود آن فضل و شرف کہ مسجد
وی دارد بصلے بیرون آمد در جاماے دیگر بطریق اولی بود و ہم بنیت عمل ناس در امصار مگر آنکہ عذرے باشد چنانکہ گفت و
یک عید باران بود در مسجد گذارد و این خبر یکبار بیش نبود و صاحب مواہب لدنیہ از ابن القیم نقل میکند کہ گفت نگذارد عید را در مسجد
مگر یکبار کہ باران رسید پس بصلے بیرون نیامد اگر ثابت شود این حدیث و این حدیث در سنن ابو داؤد و ابن ماجہ از ابی ہریرہ مروی ست
انتہی و اہل مکہ ہم از زمن اول عادت برین دارند کہ در مسجد گذارند و بصحرا بیرون نروند و بعض گفتہ اند کہ در مسجد افضل ست و آنحضرت
صلے اللہ علیہ و آلہ وسلم کہ در مسجد نگذارد بجہت ضیق وی بود بخلاف مسجد مکہ کہ وسعتے تمام دارد و الآن خود اہل مدینہ نیز در مسجد گذارند
و بر مفارقت از شرف و برکت حضور راضی نشوند و وسعت مسجد شریف الآن بر وجہ کفایت ست بآبادانی این بلدۂ مطہرہ بخلاف
زمان مبارک وے صلے اللہ علیہ و آلہ وسلم کہ وسعت مسجد کمتر بود و آبادانی شہر بیشتر و در شرح ابن الہمام میگوید کہ سنت آنست کہ
بر ایمہ امام بجبانہ و استخلاف نماید کسے را کہ با ضعفا نماز در شہر بگذارد زیرا کہ نماز عید جائز ست گذاردن آن در شہر در دو موضع باتفاق
و نزد محمد جائز ست در سہ موضع نیز اگرچہ استخلاف نکنند امام و قیاس بر جمعہ مقتضے اکثر از سہ نیز میگردد و در بلدۂ لاہور و بعض بلاد
دیگر ہمچنین میکنند و عادت آن حضرت صلے اللہ علیہ و آلہ وسلم آن بود کہ در روز عید اجمل و اجب ثیاب پوشیدے و حلہ داشت
فاخر بر سم عیدین و جمعہ آنرا پوشیدے حلہ جفت جامہ را گویند کہ ازار و ردا ست نہ آنکہ نام جنس جامہ است مثل فرنیشمے و غیر آن
چنانچہ بعضے توہم کنند و گاہے بود مخطط بخطوط سبز یا سرخ پوشیدے و این جنس بردود یمن بسیار بود و بہ دیبائی کہ گویند
این ست چنانچہ الایچہ درین دیار و آنکہ در بعض احادیث واقع شدہ است کہ آن حضرت صلے اللہ علیہ و آلہ وسلم حلہ سرخ پوشیدے
ہمین مراد ست یعنے رداو ازار داشت مخطط بخطوط سرخ نہ جامہ از پشمے سرخ چنانکہ عامہ توہم کنند و حدیث پوشیدن آن حضرت

بعد از زوال آفتاب چهار رکعت و میفرمود این ساعتیست که گشاده میشود دروے درہاے آسمان الحدیث و همچنین واجب ست حکم کردن در حق صحابہ زیرا کہ ایشان مے یافتند وقت زوال را چنانکہ مؤذن بلکہ اعتماد موذن در دخول وقت بر قول ایشان بود و ایشان اعلام میکردند او را بدخول وقت چنانکہ در حدیث ابن ام مکتوم آمدہ است کہ اعلام میکردند او را بدر آمدن وقت تا اذان میگفت انتہی اگر گویند مقصود این بعض کہ نفی سنت قبل الجمعہ میکند نفے نماز نیست کہ راتبۂ جمعہ باشد گوئیم کہ مقصود اصلے اثبات نماز ست پیش از جمعہ و در گذاردن چہار رکعت وقت زوال کفایت ست و حال آنکہ گفتہ اند کہ مراد باین چہار رکعت سنت ظہر ست پس چرا سنت جمعہ نباشد و اللہ اعلم و در صحیح بخاری در ترجمۂ باب گفتہ باب الصلوۃ بعد الجمعۃ و قبلہا بعد ازان حدیث آوردہ و در و رکعت بعد الجمعہ را گفتہ و در صلوۃ قبل الجمعہ حدیثے ذکر نکردہ و در فتح الباری از ابن المنیر آوردہ کہ گفت گویا بخاری از عدم تعرض بصلوۃ قبل الجمعہ این قصد دارد کہ اصل استوای ظہر و جمعہ است تا دلیلی بر خلاف آن دلالت نکند زیرا کہ جمعہ بدل ظہر ست و چون اہتمام و عنایت وے بذکر صلوۃ بعد الجمعہ بیشتر بود بجہت ورود صریح حدیث دران تعرض بدان مخصوص داشت و لہذا تقدیم کرد ذکر بعد را بر قبل در ترجمہ بر خلاف عادت و رعایت مناسبت انتہی و این سخن نزدیک بآنست کہ مصنف گفتہ کہ بعضے از علما کہ بسنت جمعہ قائل شدہ اند قیاس بر ظہر میکنند اما پوشیدہ نماند کہ این طریق کہ از فتح الباری نقل کردہ شد قیاس نیست بلکہ این ہمان سنت ست کہ در ظہر بود کما لا یخفی و بالجملہ جماعتے از محدثین سنت پیش از جمعہ را منکر اند و مبالغہ کردہ اند در انکار و این قوم احادیث را کہ درین باب روایت کردہ اند و از ابن عباسؓ و ابن مسعود و ابن عمر و ابی ہریرہ آوردہ اند تضعیف کنند و در فتح الباری میگوید کہ قوی ترین آنچہ متمسک کردہ میشود بوے در مشروعیت رکعتین پیش از جمعہ عموم حدیثی ست کہ تصحیح کردہ است ابن حبانؒ از حدیث عبد اللہ بن الزبیرؓ کہ آن حضرت فرمود صلے اللہ علیہ و آلہ وسلم ما من صلوۃ مفروضۃ الا و بین یدیہا رکعتان قال العبد الضعیف اصلح اللہ حالہ و باوجود آنچہ ذکر کردہ شد از روایات و اقوال در باب صلوۃ پیش از جمعہ عجب ست از مصنف کہ گفت علما در سنت پیش از جمعہ چیزے روایت نکردہ اند و اللہ اعلم **فائدہ** از محیط نقل کردہ اند کہ در ہر موضع کہ شک بود در شرائط جمعہ اہل آن موضع را باید کہ بعد از جمعہ چہار رکعت بگذارند بہ نیت ظہر احتیاطاً تا اگر جمعہ صحیح نیفتد از عہدۂ فرض وقت بادای ظہر بیقین بیرون آیند و از فتاوے الحجۃ آوردہ اند کہ احتیاط در قرای کبیرہ آنست کہ پیش از جمعہ چہار رکعت سنت بگذارند و بعد از وے چہار رکعت بہ نیت سنت وقت پیش ظہر پیش دو رکعت سنت وقت و قول صحیح و مختار ہمین ست تا بشک از عہدہ بیرون آید و بعض گفتہ اند کہ این چہار رکعت کہ بعد از جمعہ احتیاطاً بہ نیت ظہر میگذارد بہتر آنست کہ پیش از جمعہ بگذارد زیرا کہ چون جمعہ را جماعت گذارد و پس ازان بہ نیت ظہر بگذارد در ینجا اساءت ظنی بمسلمانان لازم آید کہ نماز جمعہ کہ گذاردہ اند فاسد بود و گفتہ اند کہ اگر در دو رکعت اخیر این چہار رکعت بعد از فاتحہ معوذتین بخواند بہ نیت رقیہ و استعاذہ نہ بہ نیت قرأت سورہ در دو رکعت اخیر ضرر نے ندارد و در حدیث آمدہ است کہ آن حضرت صلے اللہ علیہ و آلہ وسلم در دو رکعت اخیر فرض اربع سورۂ قصیر میخواند و بقول مختار نزد حنفیہ نا خواندن آن واجب نیست کہ بخواندن آن سجدۂ سہو واجب گردد و اختلاف کردہ اند در کیفیت نیت این نماز بعض گفتہ اند کہ گوید فریضۃ آخر ظہر للہ تعالے فی وقتی و بعض گفتہ اند این چنین نیت کند آخر فرض ادرکت وقتہ و لم یود بعد و ظاہر از اطلاق عبارت فقہا آنست کہ احتیاج باین تقییدات نیست بلکہ نیت صلوۃ ظہر وقت کند چنانچہ در سائر ایام میکند چہ اگر جمعہ صحیح نیست پس این فرض باقی ست بیقین و الا تطوع بہ نیت فرض صحیح ست و صحیح آنست کہ جمعہ صحیح ست اگرچہ سلطان جائر باشد و تفصیل جمیع احکام بالفعل صورت نہ بندد و ذکر جمیع ہذہ المسائل فی سنن الہدے و اللہ اعلم **فصل** در نماز عید روز عید را

علیه وآله وسلم که سیکرد این را و اما شش رکعت ابو داؤد و ترمذی از عطا آورده که دید ابن عمرؓ را که گذارد بعد از جمعه در مسجد دو رکعت
پس تر گذارد و بعد ازان چهار رکعت و در روایتی آمده که بود ابن عمرؓ چون میگذارد جمعه را بمکه پیشتر میرفت از جای نماز پس میگذارد
دو رکعت پس پیشتر میرفت پس میگذارد چهار رکعت و چون بمدینه میبود میگذارد جمعه را و رجوع میکرد بسوی خانه خود و میگذارد
دو رکعت و نمیگذارد در مسجد پس پرسیده شد او را از این حال گفت بود رسول خدا صلے اللہ علیه وآله وسلم که میکرد آنرا و گفته اند که این
پیشتر رفتن ابن عمرؓ از مکان صلوة و رفتن بمنزل از مسجد بجهت آنست که در حدیث آمده است که نمازے بعد از نمازے دیگر نگذارد
تا تکلم نکند یا بیرون نرود و این حکم در جمیع نماز ها جاری ست و فصل کردن بمکان بمنزلهٔ خروج ست یا تکلم و فرق میان مکه و مدینه
بتقدیم نماز در اول و رفتن بخانه در ثانے بجهت آن باشد و اللہ اعلم که خانهٔ ایشان در مدینه از مسجد بنوے قریب بود و متصل بدان
و در مکه مسافر بودند و منزل بعید پس فرق بمکان را قائم مقام رجوع به بیت ساخت و بعضے از شراح مشکوٰة گفته اند که گذاردن بمکه
در مسجد بجهت تعظیم مکه است که جائز ست در وی انچه مکروه است و جائز نیست در غیر وے چنانچه نماز در اوقات کراهت در انجا مکروه
نیست و در غیر آن مکروه و ترمذے گوید که روایت کرده شده است از علیؓ بن ابی طالب که وی امر میکرد بگذاردن دو رکعت بعد
جمعه پس تر چهار رکعت انتهی و سنت بعد از جمعه چهار ست نزد ابی حنیفه و نزد صاحبیه شش اول چهار پس تر دو و اما نماز پیش از جمعه نیز
ثابت شده است ترمذے در جامع خود بابی عقد کرده است بعنوان باب فی الصلوة قبل الجمعة و بعد ها و گفته است که روایت
کرده شده است از ابن مسعود که میگذارد پیش از جمعه چهار رکعت و بعد از جمعه چهار رکعت و گفته که سفیان ثوری و عبد اللہ بن المبارک
بمذهب ابن مسعود رفته اند و در جامع الاصول از موطا از زهری از ثعلبة بن ابی مالک القرظی مے آرد که گفت در زمان عمرؓ بن الخطاب
نماز میکردند روز جمعه تا آنکه بیرون مے آمد عمرؓ و چون بیرون مے آمد عمرؓ می نشست بر منبر و اذان میگفت موذن الحدیث و
ظاهر آنست که انچه در صحیح بخارے از حدیث سلمان آمده است که ثم یخرج فلا یفرق بین اثنین ثم یصلے ما کتب له ثم ینصت و در صحیح مسلم
از ابی هریره که من اغتسل ثم اتی الجمعة فصلے ما قدر له ثم انصت نیز ناظر در سنت پیش از جمعه است و اللہ اعلم و سیوطی در جمع الجوامع از ابی هریره
آورده من کان مصلیا یوم الجمعة فلیصل قبلها اربعا و بعد ها اربعا رواه ابن النجار و در مواهب لدنیه مذکور ست که بعض گفته اند که آن
دو رکعت که حضرت رسول اللہ صلے اللہ علیه وآله وسلم ابو سلیک غطفانے را امر کرده بگذاردن آن وقت خطبه و عجوزان همان
سنت پیش از جمعه بود و هم در مواهب میگوید که روایت کرد ابو داؤد و ابن حبان از طریق ایوب از نافع که گفت بود ابن عمرؓ
که اطالت میکرد در نماز پیش از جمعه و بعد از جمعه دو رکعت در خانه خود و میگفت که همچنین میکرد پیغمبر خدا صلے اللہ علیه وآله وسلم و باین
حدیث احتجاج کرده است امام نووے در خلاصه بر اثبات سنت جمعه پیش ازوے و اعتراض کرده شده است برین قول
ابن عمرؓ که گفت همچنین میکرد پیغمبر خدا صلے اللہ علیه وآله وسلم راجع بفعل اخیر ست که گذاردن دو رکعت ست بعد از نماز جمعه در خانه
نه مجموع گذاردن قبل الجمعه و بعد ها بقرینهٔ احادیث دیگر و نیز گذاردن نماز پیش از جمعه اگر مراد بعد از دخول وقت جمعه است
آن حضرت صلے اللہ علیه وآله وسلم خود وقت زوال بیرون مے آمد و مشغول بخطبه میشد و بعد ازوے بنماز جمعه پس گذاردن نماز
پیش از جمعه گنجایش ندارد پس آن تنفل مطلق باشد نه سنت جمعه انتهی پوشیده نماند که حصول یقین ببر آمدن آن حضرت
صلے اللہ علیه وآله وسلم متصل زوال و اثبات آن بحدے که پیش ازوے در خانهٔ نماز نمیکرده باشد مشکل ست و در شرح ابن الهمام
میگوید که خروج آن حضرت صلے اللہ علیه وآله وسلم بعد از زوال بود پس جائز ست که بعد از گذاردن اربع رکعات باشد و میگوید
واجب ست حکم کردن بوقوع این مجوز از جهت آنکه گذشت در باب نوافل از عموم آنکه آن حضرت صلے اللہ علیه وآله وسلم میگذارد

بعد از زوال

ولازم نیست بلکه محض فضل و کرم اوست و هیچ چیز بر وے واجب نبود و رجل حضرها و مردے دیگر است که حاضر شده است جمعه را
بانصات و سکوت بحضور و خاموشی در ظاهر و باطن و لم تخط رقبة مسلم و کام نزد و پائمال نکرد و کردن مسلمانی را و لم یوذ احدا و ایذا
نکرد به پائمال کردن و از جا بر خیزانیدن و جاے تنگ ساختن هیچ یکے را فهی له کفارة پس آن جمعه مراورا کفارت ست الی الجمعه
التی تلیها از گناهان صغیره که کرده است تا جمعه دیگر که متصل مے آید او را و زیادة ثلثة ایام و سه روز دیگر بالای آن و ذلک و این
ثابت ست ان الله از جهت آنکه خدای عزوجل بقول میگوید من جاء بالحسنة فله عشر امثالها هر که نیکی کند مر او راست ده چند آن
پس یک هفته و سه روز بالای آن جزای یک روز جمعه باشد ذکره ابو داؤد عن عبد الله ابن عمرؓ و از این حدیث معلوم شد که مرتبه
خضوع و خشوع و سکوت و انصات و عدم ایذای مردم بلند تر از دعا و سوال ست و در حدیث ترمذی از معاذ بن انس جهنی
آمده است قال رسول الله صلے الله علیه و آله وسلم من تخطی رقاب الناس یوم الجمعة اتخذ جسرا الی جهنم و احادیث درین باب
بسیار ست و چون بلال از اذان فارغ شد سے پیغمبر صلے الله علیه و آله وسلم شروع در خطبه کردے این حکم سابق معلوم شده است
فائده در اعاده آن نیست و اگر مقصود از ذکر آن توطیهٔ این قول ست که گفته و کسے بسنت گذاردن بر نخاستی وارد شود که مراد
مصنف از قول او کس بسنت گذاردن بر نخاستی نفی مشروعیت سنت ست پیش از جمعه چنانکه از سیاق کلام وی واضح ست
که وقت برخاستن برای سنت گذاردن پیش از اذان و شروع در خطبه است نه وقت فارغ شدن از اذان پس اولی آنست که ابتدا
بهمین حکم میکرد که پیش از خطبه کسی سنت نگذاردے یا گوید پیش از نماز جمعه سنت را تبه نیست چنانچه در ظهر پس این قول را داخل
تحت جزا نداریم بلکه کلامے مستانفست و با وجود آن خالی از خشونیست و بالجمله مقصود وی انکار سنت ست پیش از جمعه
میگوید که سنت گذاردن پیش از جمعه نزد آن حضرت صلے الله علیه و آله وسلم نبود و بعضے از علما که بسنت جمعه قائل شده اند قیاس
بر ظهر میکنند و اثبات سنن بقیاس جائز نیست بعد ازان مبالغه و تاکید در نفے آن میکند و میگوید و ائمه و علما که در سنن صلوة
تصانیف کرده اند و بضبط نماز هاے سنت اعتنا نموده اند در سنت پیش از جمعه چیزے روایت نکرده اند و اما بعد از جمعه چون
بمنزل باز گشتی چهار رکعت نماز بگذاردے و اگر در مسجد گذاردے دو رکعت گذاردے و میفرمود من کان منکم مصلیا بعد الجمعة هر که
باشد از شما نماز گذارنده بعد از جمعه فلیصل بعدها اربعا پس گوید که بگذارد بعد از و چهار رکعت این حدیث را مسلم و ابو داؤد و ترمذی
از ابو هریره روایت کرده اند و گفت ترمذی این حدیث صحیح ست و عمل بر نیست نزد بعضے از اهل علم و مذهب اسحاق آنست که اگر
در مسجد بگذارد چهار رکعت و اگر در خانه بگذارد دو رکعت بر عکس آنچه در متن مذکور ست اکنون ما آنچه در کتب در نماز پیش از جمعه و بعد از وے
آمده موافق کلام مصنف یا مخالف آن نقل کنیم و بالله التوفیق بدانکه نماز بعد از جمعه هم چهار رکعت آمده و هم دو رکعت و هم شش
رکعت اما چهار رکعت در حدیثے که مصنف آورده و در روایتے از مسلم آمده اگر چیزے باعث عجلت پیدا شود بگذارد دو رکعت
در مسجد و دو رکعت وقتیکه برگردد و در روایت ابی داؤد اگر گذارد دو رکعت در مسجد پس ازان باید منزل را یا بیت را بگذارد دو رکعت
دیگر و اما دو رکعت مسلم و ترمذی از ابن عمرؓ آورده که گفت بود پیغمبر خدا صلے الله علیه و آله وسلم که میگذارد بعد از جمعه دو رکعت و گفت
ترمذی که درین باب حدیث از جابر نیز آمده و حدیث ابن عمرؓ حسن صحیح ست و عمل بر نیست نزد بعضے از اهل علم و باین قائل ست
شافعی و احمد و در روایت بخاری و مسلم و ابی داؤد و ترمذی و نسائی از نافع باختلاف الفاظ آمده که گفت بود عبد الله بن عمر که میگذارد
روز جمعه دو رکعت در خانه خود و در روایتی چون برمیگشت از جمعه میگذارد در خانه خود دو رکعت و میگفت اینچنین کرده است رسول خدا
صلے الله علیه و آله وسلم و در روایتی آمده که ابن عمرؓ میگذارد بعد از جمعه دو رکعت و اطالت میکرد در انها و میگفت بود رسول خدا صلی الله

واللہ اعلم و وضع منبر در سنہ سابع بود و بقول صحیح در ثامن و چون کہنہ شد مردم بجہت تبرک ازان شانہا ساختند و صحیح آنست
کہ آن منبر بازیادتے کہ معاویہ ساختہ بود در حریقے کہ در سنہ اربع و خمسین و ستمائۃ در مسجد شریف شد سوخت بعد ازان خلفاء و
ملوک ہر کدام منبرے ساختند و در سنہ ثمان و تسعین و تسعمائۃ کہ کاتب حروف با قامت مدینہ مطہرہ مشرف بود سلطان مراد منبری
از ہفت جوش ریختہ بفرستاد و عبارت منبر اعمر سلطان مراد تاریخ آنست و در باعثہ وضع منبر و اسم صانع آن اختلاف روایات ست
کہ در محل خود مذکور شدہ است واللہ اعلم و آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم در میان ہر دو خطبہ لحظہ بہ نشستی چنانچہ در حدیث
جابر بن سمرہ آمدہ و خاموش بودی و دعا ازان حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم در ینوقت بصحت نرسیدہ است و لیکن یکی
از اقوال کہ در تعین ساعت جمعہ و استجابت دعا دران آمدہ قولی ہست کہ در وقت جلوس بین الخطبتین ست و طیبی آنرا از بعض
شراح مصابیح نقل کردہ است و مقدار این جلوس آنست کہ ہر عضو در محل خود قرار یابد و این جلسہ سنت است و شرط نیست پس نماز نخواند
از جہت حصول مقصود بدون وے و زرکشی از مغیرہ بن شعبہ آوردہ کہ گفت دیدم علی بن ابی طالب رض را کہ خطبہ خواند و نہ نشست
تا آنکہ فارغ شد و بعضے از اصحاب احمد بن حنبل بوجوب آن رفتہ از جہت مداومت پیغمبر خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم بران
و چون از خطبہ دوم فارغ شدے بلال اقامت گفتے و آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم از منبر فرود آمدے و نماز گذاردے
و آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم در حالت خطبہ مردمان را نبز دیک شدن فرمودے و فرمودی حاضر آئید ذکریا و قریب شوید
از امام و لبسا کہ مردد و رافتند از مقام خیر تا رفتہ رفتہ پس افتند و موخر گردد و در آمدن بہشت اگر چہ در آید در روے اخرجہ ابو داؤد
عن سمرہ بن جندب و بخاموشے نزد خطبہ امر کردے و گفتی ان الرجل بدرستی کہ مرد اذا قال لصاحبہ چون گوید ہمنشین خود را
در وقت خطبہ انصت خاموش باش فقد لغا پس بتحقیق لغو گفت چہ درین امر کردن بخاموشی سخن گفت و خاموشی را کہ بدان امر
میکرد خود از دست داد و من لغا فلا جمعۃ لہ و ہر کہ لغو گفت او را جمعہ و ثواب آن بر وجہ کمال نبود و لغو کلام غیر مشروع و عبث را
گویند و حدیث ابی ہریرہ در معنی در کتب ستہ باین لفظ مذکور ست کہ آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم فرمود اذا قلت لصاحبک
یوم الجمعۃ انصت والامام یخطب فقد لغوت و لفظ ترمذی و نسائی مانند آنست کہ مصنف ذکر کردہ و در بیان خواص جمعہ
در خاصیت نہم ذکر انصات و افعال دران بتفصیل نوشتہ شدہ است و کان یقول و بود آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم
کہ گفتی چنانچہ روایت کردہ است احمد از ابن عباس من تکلم یوم الجمعۃ ہر کہ سخن کند روز جمعہ والامام یخطب در حالی کہ امام خطبہ
میخواند فہو پس آنمرد یعنے حال او و مثل او کمثل الحمار مانند چون حال و قصہ خریست کہ یحمل اسفارا بر میدارد کتابہا را یعنے بار آن
مے برد و مشقت در برداشتن آن میکشد اما منتفع بدان نیست این مثل عالم بے عمل ست و ما تا کہ در ینجا تعریض ست بمذمت یہود
کہ این آیت نازل در شان ایشان ست و ایشان در وقت خطبہ لغو میگفتند و الذی یقول انصت و آن کسی کہ میگوید مر دیگر را
در وقت خطبہ انصت لیس لہ جمعۃ نیست مر او را جمعہ این زجر و تشدید ست برین قول و فرمود یحضر الجمعۃ ثلثۃ نفر حاضر مے آیند
جمعہ را سہ کس و نفر در اصل جماعہ را گویند میان سہ و دہ رجل حضرتا بلغو یکے ازان سہ نفر مرد یست کہ حاضر شد جمعہ را بلغو فذلک
حظہ منہا پس آن لغو ست نصیبے ی از جمعہ یعنے محروم ست از ثواب و رحمت الٰہی و رجل حضر یا بدعاء مرد ے دیگر ست کہ
حاضر شد جمعہ را بدعا و سوال و طلب حاجات فہو رجل پس او مرد یست دعا اللہ دعا کرد خدا تعالی را و خدا تعالی مختار ست ان شاء اعطاہ اگر
خواہد بدہد او را انچہ خواستہ است بدعا اگر چہ شرائط و آداب آن مفقود بود و ان شاء منعہ و اگر خواہد منع کند و ندہد با وجود اجتماع
شرائط و آداب آن از بندہ از جہت اختیار وی و وجود مصلحت در ندادن و اجابت دعا و دادن حاجت بندہ بر وے واجب

واز معاویہ نیز نقل کردہ اند کہ خطبہ نشستہ میخواند و گفتہ اند کہ وی دران معذور بودہ کہ بہ شکم وے بسیار شدہ بود و طاقت ایستادہ شدن و خطبہ خواندن نداشت کذا قال الشیخ فی فتح الباری و نیز گفتہ اند کہ روایت کرد عبد الرزاق از معمر از قتادہ کہ رسول خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم و ابو بکر و عمر خطبہ میخواندند روز جمعہ ایستادہ و چون بر عثمان شاق شد قیام در اثنائے خطبہ بنشست و استراحت میکرد و ساکت می بود و بعد از انکہ بحال خود مے آمد بر مے ایستاد و میخواند و چون معاویہ امیر شد خطبہ اولی نشستہ میخواند و ثانیہ ایستادہ و لیکن او را ضرورت بود کہ طاقت ایستادن نداشت کذا فی فتح الباری انتہی و در شرح ابن الہمام گفتہ کہ قصۂ عثمان کہ گویند چون در اول جمعہ بعد از تولیت خلافت بمنبر برآمد و گفت الحمد للہ و حصر شد مذکور نیست نہ در کتب حدیث و نہ در کتب فقہ واللہ اعلم و شمشیر و نیزہ بدست نگرفتی بلکہ اعتماد بر کمانی یا عصائی کردے و گفتہ اند کہ اعتماد بر سیف و مانند آن اشارت ست بآنکہ قوام این دین بشمشیر و سلاح ست و ابن قیم گفتہ کہ این سخن چیزی نیست چہ قوام این دین بقرآن و وحی ست کذا فی المواہب و در بعض روایات فقہیۂ حنفیہ آمدہ کہ اتکا بر قوس یا عصا مکروہ ست و صحیح آنست کہ مکروہ نیست از جہت ورود سنت و در روایتی آمدہ کہ آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم اعتماد بر عنزہ میکرد کہ باوے میبود و از روضۃ العلماء نقل کردہ اند کہ در ہر بلدے کہ فتح وے بغلبہ و محاربہ است چنانکہ مکہ معظمہ اعتماد بسلاح کنند و آنجا کہ بصلح ست چنانکہ مدینۂ مطہرہ بعصا و لہذا اشافعیہ در حرم شریف اعتماد بر سیف کنند کہ بر قول ایشان فتح آن بطریق عنوۃ است و نزد حنفیہ بعصا کہ نزد ایشان بصلح ست کما بین فی موضعہ و مصنف میگوید کہ این یعنی اعتماد بر کمان یا عصا پیش ازان بود کہ منبر ساخت اما بعد از اتخاذ منبر محفوظ نیست کہ بر چیزے اعتماد کردنی عصا و نی کمان و نہ غیر آن و قصۂ ساختن منبر آنست کہ آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم پیش از وضع منبر قریب بجرا بہ متصل جانب غربی ایستادہ خطبہ میخواند و گاہ گاہی بسبب طول قیام و عروض ملال بر چوبے کہ دران مقام نصب کردہ بودند تکیہ میفرمود و در مدینہ امراۃ بود از انصار کہ غلامی داشت نجار پس آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم کسے را نزد آن امراۃ فرستاد کہ اگر امر کند آن غلام نجار خود را تا چوبے چند را بہم آورد منبرے برائے من بسازد تا بران برآمدہ خطبہ خوانم بہتر باشد آن زن بفرمودۂ آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم بغلام خود امر کرد و وے از چوب گز منبرے ساخت سہ درجہ پس در موضعے کہ الآن منبر شریف ست بنہادند و چون آن حضرت صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم بر منبر برآمد و خطبہ خواند آن چوب کہ پیش ازین بران تکیہ زدہ خطبہ میخواند از فراق صحبت آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم بفریاد آمد و آواز کرد چنانکہ ناقہ آواز کند و تمامۂ صحابہ از مشاہدۂ نالہ و فریاد وے بگریہ در آمدند پس آن حضرت صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم از منبر فرود آمد و او را در کنار خود گرفت تا از گریہ و فریاد باز آمد و این خبر حنین جذع یعنے فریاد کردن این چوب مشہور ست و بعض گفتہ اند کہ بسر حد تواتر رسیدہ است و طول منبر شریف بقول صحیح دو ذراع بود و عرض او یک ذراع و عرض ہر درجہ شبری و تا زمان خلفای راشدین رضوان اللہ تعالی علیہم اجمعین آن منبر بجاے خود بود اول کسیکہ او را بجائے قبلیہ پوشید عثمان بن عفان بود و بقول اول کہ گفتہ گذشت کرد معاویہ بود و ہم در زمان امارت خود و وقتیکہ در شام بود قدوم آورد و خواست کہ منبر آنحضرت را صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم بشام ببرد چون از جاے خود ش بجنبانید ہمان ساعت آفتاب گرفتہ شد بحدیکہ ستارہای آسمان نمودن گرفتند پس معاویہ ازین خیال برگشت و اعتذار آن را باصحاب گفت کہ مقصود من تفحص و تحقیق حال آن بود تا او را ازین نخورد و باشد بعد ازان شش پایہ دیگر بران افزود و منبر نبوے را بالاے آن داشت و در بعض روایات این حکایت نسبت بمروان کنند کہ در مدینۂ مطہرہ از جانب معاویہ حاکم بود و معاویہ از شام بوے نوشتہ بود کہ منبر مصطفوی را بشام بفرستد

گفته که نزد بعضے معتبر همین اذان ست در حق وجوب سعی و حرمت بیع و اصح آنست که معتبر اول ست اگر در وقتش که بعد از زوال گفته باشند زیرا که مقصود که اعلام ست بوی حاصل شد انتهی و همچنین در زمان ابوبکرؓ و عمرؓ و چون در خلافت عثمانؓ بن عفان رسید و کثرتے و تفوقے در مردم پیدا شد امر کرد باذان دیگر پیش ازین اذان هر دو را که نام موضع ست بیرون مسجد در بازار مدینه و آنرا که بر دکان را احجار الزیت خوانند سنگهاے سیاه است و اینجا گویا آنرا بروغن زیت طلا کرده اند ازینجهت آنرا احجار الزیت گویند و این اذان دیگر را بعض احادیث ثانی گفته اند باعتبار احداث اگرچه اول ست باعتبار فعل و لهذا بعض علما استغراب در عبارت نموده گفته اند که اول ثانی ست و ثانی اول و بعض ثالث نیز گفته اند باعتبار تسمیه اقامت باذان چنانچه در حدیث بین کل اذانین صلوة نیز واقع شده است و چنانچه بهمین اعتبار در بعض روایات واقع شده که در زمان مبارک آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم دو اذان بود بعد انکه اذان ستحدث در زمان عثمانؓ اذان اول بوده و اما این اذان دیگر که برای سنت جمعه گویند نه در زمان آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم بوده و نه در زمان صحابه و نه بعد از ایشان دمنیت عمل بروے در اکثر دیار اسلام و نیز معلوم نشد که از کجا بهم رسیده و در حواشی هدایه گفته اند که این اذان در زمان حجاج احداث یافته پس باید که سنت را هم بعد از اذان اول نگذارند و اگر خواهند بقصد اعلام الصلوة الصلوة نیز گویند و در بعض کتب واقع شده است که اذان اول از مستحدثات بنی امیه است و غالبًا این باعتبار آنست که بعض محققین گفته اند که همین اذان را که عثمانؓ بر زوراء امر فرموده بود هشام بن عبد الملک آنرا بمسجد نقل کرده و الله اعلم و در بعض روایات آمده که اذان اول در زمان عمرؓ بن الخطاب بود و تا عهد عثمانؓ استمرار پذیرفت و بعض گفته اند که در زمان عمرؓ مجرد اعلام بود و عثمانؓ آنرا بلفظ اذان حکم کرد و بر بسکان عالی فرمود ازین جهت نسبت بوے کردند و بر هر تقدیر انچه خلفاے راشدین کرده باشند آنرا بدعت نباید گفت و اگر بعضے از اسلاف اطلاق بدعت بران کرده باشند بمعنی آنست که در زمان آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم نبود و مقصود تذمیم و تقبیح آن نخواهد بود کذا قال العلماء

چون بلال از اذان فارغ شدے آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم برخاستے و خطبه کردے بے فاصله بعملے و سخنے دیگر میان اذان و خطبه و در ایستاده خطبه خواندن احادیث و اخبار صحیحه بسیار آمده و نزد امام ابو حنیفه و مالک و احمد قیام سنت ست زیرا که مقصود ذکر ست و آن حاصل ست بقعود و آنکه گویند که خطبه بجاے رکعتین ست بحقیقت نیست مرا و آنست که قصورے که در جمعه در عدد رکعات ظهر واقع شده خطبه جبر نقصان آن در ثواب میکند و لهذا استقبال قبله و حرمت تکلم که شرط اند در نماز در خطبه نیست و لیکن چون مواظبت آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم بران ثابت شده سنت باشد و ترک آن بی ضرورت مکروه کذا فی شرح ابن الهمام و نزد شافعی واجب و از مالک نیز روایتے در وجوب آمده و در صحیح بخاری و مسلم و غیره از جابر ابن سمره آورده که آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم خطبه میخواند قائما بعد ازان می نشست پس می ایستاد و خطبه دیگر میخواند و هر که ترا خبر دهد که نشسته خطبه میخواند دروغ گو است و مسلم و نسائی از کعب بن عجره آورده که وے در مسجد در آمد و عبد الرحمن بن ام الحکم را که یکی از مردانیه و اتباع ایشان بود دید که خطبه نشسته میخواند نشسته گفت به بینید این خبیث را که نشسته خطبه میخواند و حال آنکه حق تعالے فرموده است ﴿واذا رأوا تجارة او لهوا انفضوا الیها و ترکوک قائما﴾ و سبب نزول این کریمه آنست که رسول خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم خطبه میخواند و اهل مدینه را قحط و گرانی غله سخت رسیده بود ناگاه درین میان شنیدند که قافله از شام رسیده است همه برخاستند بجانب قافله رفتند و آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم را تنها در خطبه ایستاده گذاشتند مگر دوازده تن از صحابه که ابوبکرؓ و عمرؓ از ایشان بودند نشسته ماندند و چون فرمود و ترکوک قائما معلوم شد که خطبه در حال قیام بود

و شروع کرد تعلیم کردن مرا از آنچه تعلیم کرده است او را پروردگار او عزوجل پس تر رفت بخطبهٔ خود و تمام کرد آن را صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم
و امام نووی گفت ازین حدیث معلوم شود که هر که از کیفیت درآمدن و راسلام سوال کند واجب شود تعلیم وے یا الفور از جهت
بودن وے اهم از جمیع امور و اگر در وقتے یا محتاجے را در میانهٔ جمع بدیدے حاضران را امر فرمودے بتصدق و تحریص کردے
بدان چیزے از ثواب و در اهم و جز آن چنانکه اصحاب سنن و غیر ایشان از ابو سعید خدریؓ آورده اند که آن حضرت صلی اللہ
علیہ وآلہ وسلم خطبه میخواند مردے آمد و رجامهاے کهنه و صورت شکسته پس فرمود مرا و را آیا گذارده نماز را یا نه گفت نه فرمود
بگذار و دو رکعت و ترغیب کرد مردم را بر صدقه و در بعض روایات آمده که گفت او را که بار دیگر چنین مکن و نام این مرد سلیک ست
بصیغهٔ تصغیر و همین حدیث ست که متمسک شافعیه است در وجوب تحیت المسجد اگرچه در وقت خطبه باشد و دریغاست کلام
طویل از طرفین که بجهت خوف اطالت و ملالت متروک شد چنانکه در خصائص جمعه و در انصات نزد خطبه اشارت بدان کرده شد
و در شرح این الهمام گفته که مکروه است خطیب را که تکلم کند در حال خطبه مگر در امر معروف چنانچه قصهٔ عمرؓ با عثمانؓ در وضو برائے جمعه
معلوم شد و چون نام خدا یاد کردے با نگشت شهادت اشارت فرمودے چنانکه مسلم و ابو داؤد و ترمذی و نسائی از
عماره بن رویبه آورده اند که وی دید بشر بن مروان را بر منبر که هر دو دست برسید هشت پس گفت قبح اللہ هاتین الیدین هر آینه
خدا این دو دست را گفت بتحقیق دیدم من رسول خدا را صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم که زیاده نمیکرد بر اشارت کردن با نگشت
شهادت و چون جماعت تمام حاضر شدندے برای خطبه بیرون آمدے از حجره یا از صف اگر در مسجد بودے تنها و خادمے و حاجبے
پیش وے نبودے چنانکه الآن متعارف ست در بیرون آمدن خطیب جمعه و عید در حرمین و غیر هما که با جماعه کثیر با علمها
بوضع غریب و طراق برآیند و پیش آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم هرگز طرقوا والیک که چاوشان و خادمان کنند نبود
و همچنین طیلسان و طرحه این نیز بمثل طیلسان ست چنانچه در قاموس گفته و برین تقدیر عطف تفسیرے طیلسان باشد اما
خالے از چیزے نیست مگر آنکه نام نوعے خاص از طیلسان دارند و جامه سیاه و امثال این ملابس معتاد نبودے این عبارت
احتمال دارد که ملابس بکسر سین خوانند و معاذنعت وی یعنی این ملابس که الآن متعاد خطباست در آنجا نبودے بر نهج افاده
نفی مطلق کند و لیکن در مشکوة از مسلم بروایت عمرو بن حریث آورده که پیغمبر خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم خطبه خواند و بر سر مبارک
دستار سیاه بود که فرو گذاشته بود دو طرف او را میان کتفین خود و در جمعه مرتحل که هوتوفش خوانند و نفی بمعتاد خود برین تقدیر
بوقوع بعضے از انها احیانا منافی نبود و این ارسال طرفین عمامه بین الکتفین که بعضے ازان تعبیر بتکویر عمامه کرده اند احیانا فعل
آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم بود و مخصوص بجمعه نیست چنانکه در بیان عادت لباس آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم
بیاید انشاء اللہ تعالے فافهم و چون در مسجد درآمدے بر حاضران سلام کردے و چون بمنبر برآمدے روی سوی کسان آوردے
دو گیر بار سلام کردے آنگاه بنشستی رواه ابن ماجه عن ابن عمرؓ و از سراجیه نقل کرده اند که سلام نگوید خطیب بر قوم مگر آن را مخصوص
بآن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم داشته اند یا در صحت روایت آن سخن دارد و در حاشیهٔ شرح این الهمام نوشته است
از قدوری نقل کرده که طحاوی گفته که چون امام بر منبر برآید ظاهر مذهب آنست که سلام نگوید زیرا که خروج امام برائے
قطع کلام ست پس جائز نباشد سلام چنانچه مذهب شافعی ست و حدیثے که از نافع از ابن عمر روایت کرده اند ضعیف ست
و ما نیافتیم درین باب حدیثے صحیح مگر احادیث ضعاف که احتجاج را نشاید و اگر ثابت شود حمل بر حالت اباحت کلام میکنیم
و بلال شروع در اذان کردے در پیش دست آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم و در زمان شریف غیر ازین اذان نبود و ذکر

واللہ اعلم فرمودے ان طول صلوۃ الرجل بہ پستی کہ دراز ے نماز مرد و قصر خطبتہ و کوتاہی خطبۂ وے سنۃ من فقہہ علامت ونشانی ست از فقہ و دانش وی و نا شی ست ازان و مانا کہ وجہ وے آن بود کہ در وعظ و نصیحت حرفے بس ست خصوصاً از بعضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم کہ مصدر جوامع الکلم و مظہر غرائب حکمت مرد باید کہ در طاعت و عبادت کوشد و تہذیب نفس خود مشغول باشد چنانکہ گفتہ اند کردار باید نہ گفتار و وعظ و نصیحت دیگران منفعۃ فرمودہ نمائی و عدم موافقت قول با عمل نیز دارد پس فعل آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم تعلیم است بود و انیمنی را تعلیم فعلے بس نکر و بقول نیز آنرا موکد ساخت و طیبی در توجیہ آن گفتہ کہ نماز اصل و خطبہ فرعست و از قضایاے فقہیہ است ایثار اصل بر فرع بزیادت و تفضیل و نزد امام ابو حنیفہ در خطبہ مقدار الحمد للہ یا لا الہ الا اللہ یا سبحان اللہ در فرض کافی ست و زیادتہا سنیت و استحباب وارد چہ در قرآن فرمودہ است فاسعوا الی ذکر اللہ و مراد بذکر اللہ خطبہ است و ذکر اللہ بر تقدیر صادق ست و مسلم از ابے وائل آوردہ کہ گفت خطبہ خواند ما را عمار و ایجاز کرد و بلیغ خواند بخدا از منبر فرود آمد گفتیم یا ابا الیقظان بتحقیق خطبۂ بلیغ خواندے اما موجز خواندے اگر اندکے طویل تر ازین میخواندے خوشتر بودے گفت شنیدم رسول خدا را صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم کہ میگفت ان طول صلوۃ الرجل و قصر خطبتہ مئنۃ من فقہہ فاطیلوا الصلوۃ و اقصروا الخطبۃ و ان من البیان لسحرا و امام نووے در ینجا اشکال کردہ و گفتہ کہ امر با طالت صلوۃ باحدیث تخفیف صلوۃ و حدیث کانت صلوتہ قصدا مخالف ست و جواب دادہ کہ مراد تطویل صلوۃ ست نسبت بخطبہ نہ تطویلے کہ شاق بود بر مردم پس وی اقتصاد ست و طول انتہی و ان من البیان لسحرا ہم روے بمدح بیان دارد و ہم بذم وے بنفے بیان شا آ سحرست در ما کہ قلب و صرف آن بجانبے پس اگر صرف بجانب حق کند ممدوح بود و اگر بطرف باطل برد مذموم و ہر دو معنے در صوار د استعمال احادیث مقصود و مراد افتادہ است کما لا یخفی علے المتتبع و افضل آنست کہ خطبہ بزبان عربے باشد و نزد امام ابو حنیفہ بغیر عربے نیز جائز ست بہر زبانے کہ باشد و بعض گفتہ اند از غیر عربے بجز بفارسے روا نباشد و این فرع اختلافی ست کہ میان وے و صاحبیہ در قرأت قرآن ست و آن در کتب مسطور ست و گفتہ اند کہ وے در آخر رجوع کرد بقولہما و ہو الصحیح و علیہ المعول و در خطبہ قواعد اسلام را بیان فرمودے و مہمات دین را تعلیم کردے و بذکر موت و تزہید در دنیا و ترغیب در آخرت تذکیر نمودے و اگر در اثناے خطبہ حاجتی از خود یا از غیر خود عارض شدے یا سائلی سوال کردے از مسئلہ دین قطع کردی سخن را و حاجت را بگذاردے و سائل را جواب دادے و آنگاہ خطبہ را تمام کردے اما اول چنانکہ ابو داؤد و ترمذی و نسائی از بریدہ آوردہ اند کہ روزے آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم خطبہ میخواند پس حسنین آمدند پیراہنہاے سرخ پوشیدہ و راہ بر قتند افتان و خیزان پس فرود آمد رسول خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم از منبر و برداشت ہر دو را از زمین و بنہاد ہر دو را پیش خود و فرمود صدق اللہ انما اموالکم و اولادکم فتنۃ دیدم این دو صبی را کہ میرفتند و میلغزیدند و میافتادند پس صبر نتوانستم کرد تا آن کہ قطع کردم سخن را و بر داشتم ایشان را و ابو داؤد و نسائی نہادن ہر دو را در پیش ذکر نکردہ و نیز ابو داؤد و نسائی از انس بن مالک آوردہ اند کہ گفت دیدم رسول خدا را صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم کہ فرود آمد از منبر بحہت آنکہ پیش مے آمد او را مردے بحاجت پس مے ایستاد با وے تا قضا کند حاجت او را و اما ثانی چنانکہ مسلم و نسائی از ابو رفاعہ عدوے آوردہ کہ گفت رسیدم بر رسول خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم و آن حضرت خطبہ میخواند پس گفتم یا رسول اللہ مردے غریب آمدہ سوال کند از دین خود و در نمے یابد کہ چیست دین وے پس اقبال کرد بر من رسول خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم و ترک داد خطبہ را تا فرود آمد و رسید نزد من و کرسے آوردند چنان گمان برم کہ پایہاے او از آہن بود و نشست بر وے رسول خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم

ایجاب اعتذار وقت کہ در تصحیح شرط عدالت واقامت حدود واجراے احکام در حد مصر معتبر ست کنند بستہ شود شعار اسلام
ست بہر تقدیر باید کرد وخود در آخر زمان چہ جاے آنست آخر اقامت جمعہ در زمان عبد الملک بن مروان کہ بادشاہ وقت بود
وحجاج کہ امیر الامراے او بود میکردند کہ بالاتر ازوے ظالمی نبود وصحابہ رسول حاضر بودند وہیچ یکے از ایشان انکار نمیکرد
دیگر چہ توان گفت وگو بند کہ سکوت صحابہ از جہت ظلم وترس وے بود واز بجا رضاے باطن ایشان معلوم نمیشود چہ اجتماع صحابہ
بر باطل ہر چند مقام خوف بود جائز نباشد والا لازم آید بطلان بسیارے از احکام دین ونیز گفتہ اند کہ سلطان جائر ظالم اگر چہ در
چیز ہاے دیگر ظلم کند آخر نہ در اقامت جمعہ عدالت ورزید اینقدر بس ست ورعایت عدالت در تمامۂ امور مشکل ست وگفتہ اند
کہ در ان بلاد کہ ولاۃ آن کفار اند مسلمانان را میرسد کہ اقامت جمعہ واعیاد بکنند واگر یکے را قاضے سازند قاضے میشود بہ تراضی
مسلمانان وبالجملہ فرمود ہر کہ ترک کند جمعہ را فلا جمع اللہ شملہ پس جمع نکند حق تعالے تفرقہ وپریشانی او را شامل از اضداد ست ہم
بمعنے جمعیت آید وہم بمعنے پریشانی وایجا بمعنی اخیر ست ولا بارک لہ فی امرہ وبرکت ندہاد خداے تعالی در کار وے الا آگاہ باش
اے مخاطب وبشنو ولا صلوۃ لہ ومقبول نیست مرتارک جمعہ را نماز الاولا صوم لہ ونہ روزہ است مراورا الاولا زکوۃ لہ ونہ زکوۃ
ست مراورا الاولا حج لہ ونہ حج ست مراورا الاولا برلہ ونہ ہیچ نیکے کہ کند مقبول ست مراورا حتے یتوب تا آنکہ توبہ کند از ترک
جمعہ وجحود واستخفاف وے فان تاب پس اگر توبہ کند ورجوع کند از ان گناہ تاب اللہ علیہ توبہ کند ورجوع کند حق تعالے
بروے بعفو ورحمت پوشیدہ نماند کہ اگر مراد حقیقت جحود واستخفاف اوست آن خود کفری ست صریح وہیچ عبادت باکفر مقبول
وصحیح نبود مگر متوبہ ورجوع باسلام واین ظاہر ست چندان احتیاج بہ بیان ندارد وظاہر آنست کہ جحود واستخفاف در عمل مراد بود
بعدم مواظبت ومداومت گویا ترک کردن وتکاسل نمودن گوشۂ ایہامے بانکار واستخفاف دارد وبرین تقدیر ذکر عدم قبول
عبادات تغلیظ وتشدید باشد بر ترک جمعہ واین معنی اشبہ واقرب بمقام مینماید واللہ اعلم بعد ازان احکامے چند از باب امامت
بیان کردخواہد در جمعہ باشد یا غیر آن وفرمود الاولا یؤمن بقطع تاے فوقانیہ وضم میم وفتح ہمزہ وتشدید نون یعنے باید کہ
امامت نکند امراۃ رجلا زنے مرد را الاولا یؤمن این نیز ہمان صیغہ است ولیکن بیاے تحتانیہ اعرابے مہاجرا وباید کہ امامت
نکند بادیہ نشینے کسے را کہ ہجرت کردہ خلاصہ معنے آنکہ امامت نکند جاہل عالم را چہ غالب بر بادیہ نشینان جہل بود الاولا یؤمن فاجر
مؤمنا وامامت نکند فاسقے مر مسلمان صالح را الا ان یقہرہ سلطان مگر آنکہ قہر وغلبہ واکراہ کند صاحب سلطنتی کہ بخاف سیفہ وسوطہ
ترسیدہ میشود از شمشیر وے وتازیانہ وے باین طور کہ خود امامت کند یا دیگرے را کہ نہ شایستہ آنست امام گرداند چارہ
درین صورت صبر ست وعادت شریف آن بود کہ غالبا خطبۂ جمعہ را کوتاہ خواندے ابوداؤد از حکم بن حزن کلفی آوردہ است
کہ گفت قدمنا وفدا علی رسول اللہ صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم یا نہ کس یا نزدیک کردیم نزد وے روزے چند وشاہد
شدیم در ان ایام جمعہ را پس بخطبہ باستاد آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم متکے بر عصائے یا قوسے پس حمد گفت خداوند را
وثنا کرد بروے عزوعلا بچند کلمہ خفیفہ طیبہ مبارکہ پستر گفت ایہا الناس لن تفعلوا او لن تطیقوا کل ما امرتکم بہ ولکن سددوا وابشروا
رواہ احمد وابوداؤد ونسائی وترمذی از جابر بن سمرہ آوردہ اند کہ گفت بودم من کہ بسیار دم با رسول خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم
نمازہا پس میبود نماز وے میانہ یعنے بسیار دراز نبود ودر روایت ابوداؤد دیگر از جابر آمدہ کہ بود نماز وے میانہ وخطبۂ وے
میانہ میخواند چند آیتے از قرآن وتذکیر میکرد مردم را بدان واگر احیانا دراز ہم خواندے نسبت بنماز کوتاہ بودے ونماز را
دائم نسبت بخطبۂ دراز کردے وبراے ترغیب در تطویل نماز وقصر خطبہ وشاید کہ مقصود اصلا ترغیب بر تطویل نماز ست

مدت باشد کہ ام ہشام دیدہ نہ دائم واللہ اعلم بدانکہ ارباب روایات احادیث بسیارے از خطبہاے آن حضرت صلے اللہ علیہ
وآلہ وسلم حفظ کردہ وضبط نمودہ یکے از آنہا کہ متضمن بیان فرضیت جمعہ وتاکید وتائید اوست مصنف آوردہ وگفتہ وحفظ من
خطبہ حفظ وضبط کردہ اند اصحاب روایات احادیث از خطبہاے آن سرور صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم من روایۃ از روایت
ابی الحسن علی بن زید بن عبد اللہ بن جدعان تیمی بصرے کہ معدود ست در تابعین بصرہ وباصل مکی ست نزول کرد بصرہ را شنید
حدیث از انس بن مالک وابی عثمان نہدے وسعید بن المسیب وروایت کردہ از وے سفیان ثوری وعبد اللہ بن عمر
القواریری مات سنۃ ثلثین ومائۃ وفیہا ضعف ودر روایت این خطبہ ضعفی ہست بجہت بعض رواۃ وے واین خطبہ را
ابن ماجہ از روایت جابر بن عبد اللہ نیز آوردہ یا ایہا الناس اے مردم توبوا الی اللہ قبل ان تموتوا توبہ کنید از گناہان وباز گردید
بطاعت حق عزوجل پیش از انکہ بمیرید واز این عالم درگذرید وچون وقت گذشتن ومردن متعین نیست واحتمال دارد کہ ہم امروز
مرگ در رسد مبادرت نمائید ذران وتسویف ذران راضی نباشید چنانچہ فرمود وبادروا بالاعمال الصالحۃ ومبادرت نمائید
وشتابی کنید بکارہاے نیک وصلوا الذی بینکم وبین ربکم وپیوند کنید وببرید ومحکم کنید آن نسبت وعہد یرا کہ میان شما وسیان
پروردگار شماست بکثرۃ ذکر کہ بسیارے ذکر کردن شما پروردگار را عز اسمہ ذکر در عرف مشہور لا الہ الا اللہ ست قلبا
اولسانا ونزد اہل تحقیق شامل ست ہر عمل صالح را کہ تقرب الی اللہ کنند وبر نیوجہ قول او وکثرۃ الصدقۃ فی السر والعلانیۃ ازباب
تخصیص بعد از تعمیم باشد توجر واتا اجر دادہ شوید اجرے عظیم کہ جز پروردگار عظیم قدر آن نداند بر اندازۂ صدق واخلاصی
کہ در عمل ورزید واینہا اجرے مخصوص ذکر نکرد ومطلق گذاشت وتحمد واو تا ستودہ شوید نزد خداے وخلق وترزقوا ورزق
دادہ شوید وکشادہ شود بر روے شما ابواب برکات از آسمان وزمین واعلموا ان اللہ قد فرض علیکم الجمعۃ وبدانید کہ خدا تعالی
فرض گردانید بر شما نماز جمعہ را فریضہ مکتوبہ فرضے کہ نوشتہ شدہ است در کتاب مجید ولازم ومؤکد گردانیدہ شدہ است بر جمیع
مسلمانان فی مقامے ہذا ومحل ایستادن من کہ انیست فی شہرے ہذا ومامن کہ انیست فی عامے ہذا ومن کہ انیست
الی یوم القیامۃ تا روز قیامت کہ تشریع وتکلیف بندگان منتہی بدان روز ست اشارت ست تا بدید فرضیت نماز جمعہ بمقصود ذکر
ہمین ست وذکر قول او فی مقامے ہذا الخ استطرادے ست ومقام احتمال دارد کہ اسم زمان بود ومراد ہمان روز باشد واگر
اسم مکان ہم بود مراد قیام دران وقت دارند فافہم من وجد الیہ سبیلا جمعہ فرض ست بر ہر کہ راہ یابد سوے وی وتواند رسید
بوے وواجب گردد بروے باجتماع شرائط آن وشرائط وجوب جمعہ در کتب فقہ مذکور ست وشاید کہ تو بگوئی حوالہ بکتب
دور ست اگر ہم اینجا بیان کنی نزدیکتر بود بدانکہ شرط وجوب جمعہ بعد از وجود مصر یا فنائے آن بلوغ وعقل وذکورت وحریت
واقامت وصحت وسلامت عین ورجلین ست پس جمعہ بر مردان فرض بود نہ بر زنان وبر آزادان نہ بر بندگان وبر مقیمان نہ بر
مسافران وبر تندرستان نہ بر بیماران ونہ بر کوران ونہ لنگان وہر کہ بعد از ادائے نماز جمعہ پیش از شب تواند بمنزل خود رسید
وشب کرد جمعہ بروے واجب بود وبہذا قال الامام ابو حنیفہ ومحمد بہمین آمدہ است در حدیث قال رسول اللہ صلے اللہ علیہ و
آلہ وسلم الجمعۃ علی من آواہ اللیل الی اہلہ رواہ الترمذی وظاہر مراد از عبارت من وجد الیہ سبیلا ہمین بیان مسافتی ست کہ امکان وصول
بجمعہ داشتہ باشد وما آن را اشارت بجمیع شرائط واشتیم تتمیما للفائدۃ فمن ترکہا فی حیوتی پس کسیکہ ترک کند جمعہ در حیات من
او بعدے یا ترک کند آنرا بعد از حیات من جحودا بہا بعلت انکار کردن آنرا واستخفافا بہا یا بجہت سبک پنداشتن وسہل انگاشتن
آنرا واو امام جائر اد عادل واو را بادشاہے باشد جور کنندہ یا عدل ورزندہ یعنے بہر وجہ بر ہر تقدیر اقامت جمعہ از دست نباید داد

باو میگویند میخواهیم که ترا بدان علاج کنم پس آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم این کلمات برخواند الحمد للہ نحمدہ ونستعینہ ونستغفرہ الخ آن مرد افسونگر گفت که این کلمات خود را که خواندے باز برخوان بر من پس آن حضرت صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم سہ بار این کلمات برخواند آن مرد گفت واللہ شنیدہ ام من بخطان کاہنان وساحران وشاعران را ونشنیدہ ام ہرگز مانند این کلمات وتحقیق رسیدہ است این کلمات قاموس بحر را یعنے میانۂ دریا را که عمیق ترو عظیم تر است وگفت بدہ دست خود را بمن تا بیعت کنم ترا بر اسلام پس مناد بیعت کرد و مسلمان شد مسلم از ابن عباسؓ این کلمات را دین قصہ تا عبدہ ورسولہ روایت کردہ ومصنف درین خطبہ زیادہ کردہ این را که ارسلہ بالحق بشیرا ونذیرا بین یدی الساعۃ من یطع اللہ ورسولہ فقد رشد ومن یعصہما فانہ لا یضر الا نفسہ ولا یضر اللہ شیئا وفی روایۃ ومن یعصہما فقد غوے ونسأل ربنا ان یجعلنا ممن یطیعہ ویطیع رسولہ ویتبع رضوانہ ویجتنب سخطہ انما نحن بہ ولہ روایت کرد این حدیث را ابو داؤد از ابن مسعود وروایت کردوے وترمذے ونسائی الا نسائی را بزیادت وبدانکہ در صحیح مسلم حدیثے از عدے بن حاتم آوردہ که مردے در حضرت رسول اللہ صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم خطبہ خواند من یطع اللہ ورسولہ فقد رشد ومن یعصہما فقد غوے پس آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم فرمود بئس الخطیب انت قل ومن یعص اللہ ورسولہ وشراح حدیث در سبب ذم وانکار وے صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم مر آن خطیب را در قول وے ومن یعصہما وامر بگفتن ومن یعص اللہ ورسولہ اختلاف کردہ اند جماعۃ گفتہ اند که سبب آن بود که وے تشریک اللہ ورسول کرد در ضمیر تثنیہ که مقتضے تسویہ است پس امر کرد او را بتقدیم اسم اللہ وعطف رسولہ بر و که مفید تبعیت وفرعیت ست وایں وجہ مشہور ست ولیکن ضعیف است چہ اقتضاے جمع در ضمیر تسویہ را محل بحث ست واز جہت وقوع این جمع وتشریک بعینہ در کلام آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم در حدیث صحیح که اینجا مذکور شد ومثل آن در حدیث دیگر که در علامات کمال ایمان واقع شدہ است ان یکون اللہ ورسولہ احب الیہ مما سواہما نیز واقع شدہ است وبعض گفتہ اند که سبب آن بود که آن خطیب وقف کرد بر وعصہما که موہم عطف او ست بر من یطع اللہ ورسولہ ووقوع فقد رشد جزاے وے واین سخن چیزے نیست ومخالف ست مر سیاق حدیث را کما لا یخفے واقرب آنست که این ذم وانکار بجہت آن بود که لائق بشان خطیب در امثال این مقاصد بسیط وتفصیل وتطویل ست وعدم کمال دلال ازان چنانچہ عبارت حدیث ست که مذکور شد نہ اقتصار بر ہمین دو کلمہ باسلوک طریقۂ اختصار در اجمال واللہ اعلم بحقیقۃ الحال وآن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم سورۂ ق بسیار بر منبر خواندے از جہت اشتمال وے بر مواعظ شدیدہ وزواجر اکیدہ وظاہر لفظ دلالت دارد بر خواندن تمامۂ سورہ ودر بعض حواشے نوشتہ اند که مراد بعض سورہ است وعادت شریف ہمچنین بود واز کلام نووے تردد وتخییر مفہوم میشود در قرأت کل وبعض وقرأت بعض افضل ست بحدیث قصر خطبہ قالت ام ہشام بنت الحارث بن النعمان کہ صحابیہ انصاریہ مشہور ست گفت بود تنور ما وتنور رسول خدا یکے تا دو سال یا یکسال وکمتر اشارت میکند بشدت معرفت خود باحوال آن حضرت وشرف قرب جوار وے صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم وگفت ما حفظت سورۃ ق وفی روایۃ مسلم ما اخذت یا ذکرتہا من سورۃ ق الا من فی رسول اللہ نگرفتم از دہان رسول خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم وفی روایۃ مسلم الا من لسان رسول اللہ صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم یخطب بہا علے المنبر از جہت خطبہ خواندن آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم بآن سورہ بر منبر ودر جمیع روایات مسلم ودر روایت ابو داؤد ونسائی یقرأہا کل جمعۃ وامام نووے گفتہ درین حدیث استحباب قرأت سورۂ ق ست کلہا او بعضہا در خطبۂ جمعہ ولیکن مصنف مطلق آورد ومقید بکل جمعہ نساخت مانا که لفظ حدیث که وے از انجا نقل کرد ہمچنین ست باشارت کردہ مراد کل کثرت ومبالغہ است چنانچہ گفت بسیار بر منبر خواندے وظاہر آنست که اگر کل بر حقیقت خود ہم باشد مراد دوران

گفته که اختلاف ست در آنکه اول کسیکه این کلمه را گفته کیست طبرانی در حدیث مرفوع از ابی موسی اشعری آورده که
داؤد ست علیه السلام و گفته که در سناد این ضعف ست و در حدیث موقوف از شعبی آمده که فصل خطابی که داؤد را داده اند
چنانکه در قرآن مجید میفرماید و آتیناه الحکمة و فصل الخطاب این کلمه است و بعض گفته اند که اول کسی که تکلم کرد بدان اعرب بن
قحطان ست و قیل کعب بن لؤی و قیل سحبان بن وائل و قیل قس بن ساعده و قول اول اشبه و اثبت ست و جمع کرده شده است
میان این اقوال باآنکه اولیت در اول حقیقی ست و در بواقی اضافی فان خیر الحدیث کتاب الله بهترین سخنان در فصاحت
و بلاغت و در فضل و شرف و وعظ و نصیحت کتاب خداست که قدیم ست و صفت خدای عزوجل و منزل ست برای تبلیغ احکام
و هدایت خلق و خیر الهدی بفتح ها و سکون دال هدی محمد و بهترین سیر تها و طریقها سیرت و طریقه محمد ست صلے الله علیه و
آله وسلم و شر الامور محدثاتها و بدترین چیزها چیزهائیست که نو پدید کرده شده است و بدعت ست در دین و کل بدعة ضلالة
و هر امر محدث و بدعت که مخالف سنت و سبب تغییر آن باشد باعث ضلالت و گمراهی ست و میفرمود انا اولی بکل مؤمن
و در متن صحیح مسلم و جامع الاصول بکل مؤمن یعنی من دوست دارنده ترم هر مؤمن را و قویترم بوی من نفسه او نفس
ذات آن مؤمن چه نفس وی را در بلا اندازد و دشمنی کند و من او را از تمامه آفات دنیا و آخرت نگاهدارم و در محل
امان در آرم من ترک مالا فلاهله کسیکه فرو گذاشت مال را پس آن مال مر کسان او راست و من ترک دینا او ضیاعا و کسیکه
گذاشت وامی را یا عیالی را فالی او علی او برای شک راوی ست و در متن صحیح مسلم و جامع الاصول بوا و ست یعنی واجب
من ست در کفایت عیال وی و بر من ست قضای دین وی و امام نووی در شرح مسلم میگوید که این حکم بعد از آن شد
که ابواب فتوح بر آن حضرت صلے الله علیه و آله وسلم مفتوح گشت و در اوائل دعا میکرد و صلوٰة میفرستاد بر آنکه بدین
مرد تا مردم تساهل نکنند و اصح آنست که این قضای دین واجب بود بر ان حضرت صلے الله علیه و آله وسلم نه آنکه بر طریق
تکرم و تفضل میکرد و نیز از خصائص آن حضرت صلے الله علیه و آله وسلم نیست بلکه واجب ست بر سائر ائمه اگر در بیت المال
چیزی باشد و امر سهم ترازین در میان بنو دانتهی رواه مسلم عن جابر بن عبد الله و فی لفظ له و در لفظی دیگر آمده است
از مسلم هم از جابر کانت خطبة النبی صلے الله علیه و آله وسلم یوم الجمعة بود خطبه پیغمبر صلے الله علیه و آله وسلم روز جمعه یحمد الله و یثنی
علیه بما هو اهله بانیکه حمد و شکر میگفت خدا را و ثنا و صفت میکرد بر وی بصفات کمالی که وی تعالی سزاوار آنست ثم یقول
پس میگفت این کلمات را من یهده الله فلا مضل له و من یضلله فلا هادی له و خیر الحدیث کتاب الله تا آخر حدیث
که اول مشوق میکرد و نسائی نیز مثل حدیث مسلم جامع انچه در هر دو روایت وی آمده روایت کرده و لیکن بتقدیم و تاخیر
چنانچه در جامع الاصول آورده است و زاد النسائی و زیاده کرده است نسائی بعد قول وی و کل بدعة ضلالة این کلمه را و
و کل ضلالة فی النار و هر صاحب ضلالت در آتش دوزخ ست و گاه گفتی الحمد لله نحمده و نستعینه و نستغفره و نعوذ بالله من شرور
انفسنا و من سیئات اعمالنا من یهده الله فلا مضل له و من یضلل فلا هادی له و اشهد ان لا اله الا الله و فی روایة بزیادة
وحده لا شریک له و اشهد ان محمدا عبده و رسوله آورده اند که قدوم آورد ضماد بمکه و وی مردی بود افسونگر از یمن افسون
میکرد مردم را از جنون و مس جن پس شنید سفهای مکه را که میگفتند محمد دیوانه شده است او را علاج باید کرد پس ضماد
با خود گفت چه باشد که این مرد را به بینم و علاجش کنم شاید که الله تعالی شفا دهد او را بدست من پس آمد و آن حضرت را
دید صلے الله علیه و آله وسلم و گفت یا محمد نزد من افسونی ست مر این بادرا یعنی علتی که از مس جن پیدا گردد و عرب جن را

وہمچنین از شیرازے در القاب از ابن عمرؓ از ابو نعیم در حلیہ از جابر آوردہ کسیکہ مرد در روز جمعہ یا شب جمعہ خلاص کردہ شود
از عذاب قبر و بیاید روز قیامت و حال آنکہ بر وست مہر شہید ان ششم مغفرت ششصد ہزار کس در شب جمعہ و ششصد ہزار کس
در روز آن و در روایتے مغفرت تمامۂ مردم چنانچہ در اول فصل در بیان اختلاف میان روز جمعہ و روز عرفہ مذکور شد ہفتہ
ایستادن ملائکہ با صحف روز جمعہ بر ابواب مسجد برای نوشتن مردم الاول فالاول تا وقت خروج امام رواہ احمد و ابو یعلے و الطبرانی
و البیہقی و ابن خزیمہ و ابن حبان و الحاکم و صححہ و ابن السکن و ابن منذہ و ابن مردویہ و الضیاء فی المختارۃ کلہم عن ابی امامۃ ہشتم مضاعفۂ حسنات درین روز چنانکہ طبرانی در اوسط از ابی ہریرہ آوردہ کہ تضاعف الحسنات
یوم الجمعۃ و دیلمی از انس آوردہ کہ دو رکعت در روز جمعہ فاضل تر ست از ہزار رکعت در غیر روز جمعہ و یک تسبیحہ در روز جمعہ فاضل ست
از ہزار تسبیح در غیر روز جمعہ نہم آنکہ پروردگار تعالے برمی انگیزد ایام را روز قیامت بر ہیئت و صورتے کہ دارند و برمی انگیزد
روز جمعہ را روشن و تابان پس اہل جمعہ گرد میکنند آنرا کالعروس تہدے الی کریمہا و روشنائی میکند روز جمعہ برائے ایشان پس
میروند در روشنائی او و رنگہائے ایشان و صفا و سفیدے مثل برف بود و بوہائے ایشان مثل مشک خوض میکنند در کوہہائے
کافور مے نگرند بسوئے ایشان جن و انس و بر ہم نمیزنند چشم از تعجب و حیرت تا آنکہ در مے آیند در بہشت و مخارط نبود ایشان
را ہیچ کس مگر موذنان کہ برائے خدا اذان گفتہ باشند اورده السیوطی عن الحاکم فی المستدرک و البیہقی فی شعب الایمان دہم
حرمت و کراہت بیع نزد اذان دوم یازدہم استحباب بیع و شرا بعد از نماز نزد بعض فقہا و اللہ اعلم **فصل** در خطبۂ نبویہ
صلے اللہ علیہ و آلہ وسلم در روز جمعہ چون خطبہ خواندے بجہت مزید شوق و مبالغہ در اسماع حاضران آواز بلند کردی بحدے
کہ چشمان مبارکش سرخ شدے بجہت تجلی بوارق انوار عظمت و جلال و لوامع اضوای ابلاغ و انذار و غضب وی سخت گشتی
تا آنکہ گویا لشکرے صلے اللہ علیہ و آلہ وسلم منذر جیش ست کہ میگوید صبحکم و مساکم یعنے آنکہ خبر میرساند قومے را و می ترساند ایشان
را از لشکری کہ بر ایشان تاختن مے آرد و اعلام میکند کہ آن در وقت صبح بر شما مے تازد و غارت میکند یا در وقت شام می آید
و شتابان میروند و ذکر شدت غضب و تشبیہ بمنذر جیش در متن صحیح مسلم و در جامع الاصول از حدیث وے ثابت ست و مصنف
آنرا ذکر نکردہ و لفظ بسیار کہ گفتہ بسیار در خطبہ گفتی در اینجا نیست بلکہ گفتہ و یقول بعثت انا و الساعۃ بر انگیختہ شدہ و فرستادہ شدہ ام
من با قیامت کہاتین ہمچو این دو انگشت و برای بیان این اشارت میان انگشت تشہد و انگشت مبانہ خود جمع فرمودے و
مقرون گردانیدے و گفتہ اند کہ اقتران سبابہ بوسطے اشارت ست باقتران ساعت ببعثت آن حضرت صلے اللہ علیہ و آلہ وسلم
گویا کہ وجود ساعت و بعثت متصل اند و زمان فاصل درمیان نیست یا پیغمبرے دیگر درمیان نہ چنانچہ درین دو انگشت انگشتی
دیگر درمیان نیست و بعض گفتہ کہ اشارت ست بآنکہ بعد زمانی میان ساعت و بعثت آنقدر ست کہ میان سر این دو انگشت
کہ مسبحہ اصغر ست از وسطے یعنی ہمین مقدار از قیامت پیشتر مبعوث شدہ ام و در بال آن قیامت رسیدہ می آید و ظاہر لفظ
حدیث یقرن بین اصبعیہ کہ مصنف ترجمہ آن کردہ ناظر در معنے اول ست اما آنچہ در مشکوۃ در باب قرب الساعۃ بروایت
بخارے و مسلم از حدیث شعبہ از قتادہ آوردہ کہ گفت شعبہ شنیدم قتادہ را کہ گفت کفضل احدہما علی الاخری و گفت
نہ انستم کہ قتادہ این را از انس گفت یا از خود دانستی و نیز از ترمذے از حدیث مستورد بن شداد آوردہ کہ بعثت فی نفس
الساعۃ فسبقتہا کما سبقت ہذہ ہذہ صریحست در معنے ثانی و بعض گفتہ کہ احتمال دارد کہ مراد ارتباط دعوت و نبوت آن حضرت
صلے اللہ علیہ و آلہ وسلم بقیام قیامت چنانچہ در سبابہ و وسطے و ظاہر مراد مصنف کہ گفتہ جمع فرمودے معنی اول ست و
بعد ازان گفتی اما بعد لفظ اما بعد بعد از حمد و ثنا در خطبہ مسنون ست و بخارے بابی برائے آن عقد کردہ و در فتح الباری

بصیام الحدیث و مصنف جزو اول این حدیث نقل کرد از جهت عدم تعلق غرض وی بدان و عجب که عدم تخصیص لیلة الجمعة بقیام از خصائص جمعه نشمرد باور و آن در صحیح مگر آنکه گفته شود که وی در مقام ذکر خصائص روز جمعه است و بس اما این تخصیص وجهی موجه ندارد چنانکه در خاصیت دوم ذکر شب و روز هر دو کرد و ایضا جاء فی صحیح البخاری و عن جویریة بنت الحارث که یکی از ازواج مطهره است ان النبی که پیغمبر خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم دخل علیها یوم الجمعة در آمد بر وی روز جمعه و هی صائمة و حال آنکه جویریه روزه دار بود فقال پس گفت آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم اصمت امس آیا روزه دار بودی دیروز قالت لا گفت جویریه روزه دار نبودم وی روز قال گفت آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم تریدین ان تصومی غدا میخواهی که روزه دار باشی فردا قالت لا قال فافطری فرمود پس افطار کن و شکن روزه را امروز و همچنین ست مذهب اکثر علما که روز جمعه تنها روزه ندارد و اگر داشته باشد بشکند و قال صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم لا تصوموا یوم الجمعة روزه ندارید روز جمعه تنها و قال و نیز گفت آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم یوم الجمعة یوم عید روز جمعه در حکم روز عیدست فلا تجعلوا یوم عیدکم پس نگردانید روز عید خود را یوم صیامکم روز روزه خود چه روزه داشتن در روز عید حقیقی حرام ست و این روز نیز چون در حکم روز عید ست در وی لائق نباشد و اگر باشد بارے تنها مقصود بالذات نباشد و در ضمن و موافقت روزهاے دیگر باشد و شراح در وجه نهی از روزه روز جمعه تنها اختلاف دارند بعض گویند بجهت آنست که نا روزه داشتن سبب ضعف بدن و کسر قوت نگردد و از اقامت وظائف و اوراد جمعه باز ندارد چنانکه در رخصت افطار روز عرفه مر ضعفا را گفته اند و اینوجه ضعیف ست و با روزه داشتن روز سابق و لاحق مناسبتے ندارد چه آن ضعف تر و قوت شکننده تر ست و جواب ازین بانکه روزه پیش و پس جبر نقصان کند در اعمال بجهت ضعف واقع میگردد و میکند نیز ضعیف ست چه جبر نقصان بکسب خیرات دیگر نیز شود پس باید که بوجود آن روزه مستحب گردد و لا قائل به و نیز بر نیوجه باید که کراهیت مخصوص بوجود ضعف گردد حال آنکه مطلق ست و جواب آنکه چون مظنه ضعف بود قائم مقام حقیقت آن باشد چنانچه در سفر وجود مشقت را بعض گفته اند که اگر چه این روز را اعظم و افضل گردانیده اند با وجود آن مقتصر بر همان تعظیمات باید داشت که در شرع وارد شده است و زیاده بران از پیش خود مبالغه نکنند تا موهم فضل بجمیع وجوه نگردد و سبب تجاوز از حد نشود و وجهے دیگر که از حدیثے که در آخر مذکور شد مفهوم گشت احسن وجوه است و فیه کفایة و تتمه این مبحث در باب الصیام نیز بیاید انشاء اللہ تعالے خاصیت سی و دوم اختصاص این روز ست باجتماع مومنان برائے وعظ و تذکیر یعنے بطریق وجوب و خطبه در عیدین سنت ست نه واجب و اما اجتماع در عرفات برائے وعظ و تذکیر نیست و خطبها که در ایام حج خوانند نیز واجب نیست و اگر مراد در هر هفته دارند فلا اشکال اصلا این خواص جمعه است که مصنف ذکر کرده و وراے آن خواص دیگر نیز دارد و وجه عدم ذکر وے مر آن را یا عدم اطلاع و اختصاص وے بران یا ذهول وی ازان یا عدم صحت آن نزد وے باشد و اللہ اعلم و شیخ جلال الدین سیوطی در شرح صحیح بخاری بعضی ازان آورده و بزیادت بران در رساله جداگانه کرده اول آنکه اجتماع میکنند در وے ارواح ذکر کرده ابن القیم فی کتاب المدی دوم آنکه تخصیص کرده نشود شب جمعه بقیام چنانکه تخصیص کرده نشود روز جمعه بصیام و قد عرفت ذلک سوم قرأت سورهٔ جمعه و منافقون در نماز عشاے شب جمعه چهارم خواندن سورهٔ قل یا ایها الکافرون و قل هو اللہ احد در مغرب شب وے چنانکه در فصل قرأت گذشت پنجم امان از عذاب قبر کسے را که مرد در روز جمعه یا شب وے و سیوطی در جمع الجوامع مے آرد که احمد و بیهقی از ابن عمر آورده اند که گفت رسول خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم ما من مسلم یموت یوم الجمعة او لیلة الجمعة الا وقاه اللہ فتنة القبر

یوم الجمعة که چون باشد روز جمعه فزعت له میترسند بجهت این روز السموات والارض والجبال والبحور والخلائق کلها الا ابن آدم
والشیاطین خاصیت نهم آنکه روز جمعه روزے ست که حق سبحانه وتعالے او را برای این امت مرحومه ذخیره کرده وگاهداشته
تا الیشان پیدا شوند وآنرا دریابند وقبول کنند ومجموع امم سابقه از یهود ونصاری ازان محروم شدند وراه بدان نیافتند وقابل
آن نشدند قال صلے الله علیه وآله وسلم ذخیرة الله لنا روز جمعه ذخیرهٔ است که خدائے تعالے نهاده بود برائے ما وقال کعنت
صلے الله علیه وآله وسلم ما طلعت شمس ولا غربت علی یوم خیر من یوم الجمعة هدانا الله له راه نمود ما را خدای تعالے بدان واضل الناس عنه
وگمراه گردانید وراه بدر یافت آن نمود مردم دیگر را از وے والناس لنا فیه تبع ومردم ما را درین روز تابع اند الحدیث تا آخر
حدیث که در اول فصل گذشته است خاصیت بهشتم آنکه این روز برگزیده حق سبحانه است از جمله ایام ومعظم ست نزد وے
وممتاز ست بفضائل وخصوصیات چنانکه در غیر وے نیست چنانکه رمضان برگزیده است از جمله شهور وشب قدر از جمله شبها
ومکه از جمله شهر ها قال کعب گفت کعب احبار ان الله اختار الشهور فاختار شهر رمضان واختار الایام فاختار یوم الجمعة واختار
اللیالی فاختار لیلة القدر ترجمه از کلام سابق ظاهر ست ومعنی اختیار کرد شهور را پس اختیار کرد رمضان را اعتبار کرد ودر نظر
آورد تمامه شهور را پس برگزید از میان آنها رمضان را وکذلک البواقی خاصیت سی ام آنکه در روز جمعه ارواح مومنان
بقبور خویش نزدیک میشوند نزدیک شدنے معنوے وتعلق واتصال روحانی نظیر ومشابه اتصالے که ببدن دارد وزائران
که نزدیک بقبور آیند مے شناسند خود همیشه می شناسند ولیکن درین روز مے شناسند شناختنے زیاده بر شناخت سائر
ایام از جهت نزدیک شدن بقبور ولابد شناخت از نزدیک بیشتر وقوی تر باشد از شناخت از دور ودر بعض روایات
آمده که این شناخت در اول روز بیشتر ست از آخر آن ولهذا زیارت قبور در بکوقت مستحب تر ست وعادت در حرمین شریفین
هم برینست خاصیت سی ویکم آنکه روزه در روز جمعه علے انفراده بے آنکه روز پنجشنبه یا شنبه نیز روزه دارند پیش بیشتر علما
مکروه است کراهت تنزیهے نزد جمهور وروایت ست از امام ابوحنیفه ومالک که مکروه نیست واستدلال الیشان بحدیث
ابن مسعود ست که گفت بود رسول خدا صلے الله علیه وآله وسلم که روزه میداشت از هر ماه سه روز وکم بودے که افطار میکرد
روز جمعه وتاویل وے بآنکه مراد عدم تعمد افطار ست بر تقدیر وقوع وے در ایامے که روزه میداشت دران بعید ست
وبعض گویند که آن از خصائص آن حضرت ست صلے الله علیه وآله وسلم واز شافعی نیز دو روایت آرند ومصنف استدلال
کرد بر کراهت بقول خود که گفت قال محمد بن عباد سالت جابرا انهی رسول الله ایا منع کرد رسول خدا صلے الله علیه وآله وسلم
عن صوم یوم الجمعة از روزه داشتن روز جمعه قال گفت جابر نعم ورب هذه البنیة آرے منع کرد وسوگند میخورم به پروردگار این
یعنے خانه کعبه واین لفظ بخارے ست ودر آخر ادست یعنی ان تفرد به وفی حدیث مسلم سالت جابر بن عبد الله وهو یطوف
بالبیت ودر آخر گفته ورب هذا البیت ودر روایت نسائی آمده ورب الکعبة وفی الصحیحین قال رسول الله صلے الله علیه وآله
وسلم لا یصوم احدکم یوم الجمعة روزه ندارد یکے از شما روز جمعه الا یوما قبله آنکه روزه دارد روزے دیگر قبله پیش از جمعه که روز
پنجشنبه باشد او بعده یا بعد از وے که روز شنبه بود اللفظ للبخاری یعنے این لفظ حدیث که مذکور شد مر بخارے را ست
ومسلم ولفظ حدیث مر مسلم را نیست لا تخصوا یوم الجمعة مخصوص نگردانید روز جمعه را بصیام بروزه من بین الایام از میان
سائر روزها الا ان یکون فی صوم یصومه احدکم مگر آنکه باشد واتفاق افتد روز جمعه در روزه که میدارد او را یکی از شما یعنی عادت
او ست چنانچه ایام بیض ومانند آن اول حدیث مسلم انیست لا تخصوا لیلة الجمعة بقیام من بین اللیالی ولا تخصوا یوم الجمعة

ولیکن زہرے انکار کردہ بر کسے کہ گوید روح بعد از زوال بود و گفتہ کہ عرب راح بمعنے ذہب اطلاق کنند مطلقاً در ہر وقت
کہ باشد و گفتہ اند کہ نکتہ در تعبیر برواح برای آنست کہ فعل مقصود نمی باشد مگر بعد از زوال پس ذاہب بسوے جمعہ را رائح گویند
اگرچہ نہ در وقت رواح رود و بعضے از مالکیہ احتجاج کردہ اند بر روایت زہری کہ گفتہ مثل المہجر الی الجمعۃ و تہجیر سیر در ہاجرہ بود کہ بمعنے
نیمروز ست و جواب دادہ اند کہ مراد بہ تہجیر ایجا تبکیر ست چنانچہ نقل کردہ شدہ است از خلیل و تتمۂ این مبحث در بیان خاصیت
ہفتم کہ تبکیر برائے نماز جمعہ است گذشت خاصیت بیست و پنجم آنکہ روز جمعہ آخر روزے کہ صورۃ و حقیقۃ روز جمعہ دنیوی ست
روز تجلے حق جل شانہ است بر بندگان در بہشت چنانکہ گذشت خاصیت بیست و ششم آنکہ حق جل شانہ قسم بآن یعنی بروز جمعہ
یاد فرمود از میان سائر ایام ہفتہ قال اللہ تعالے والیوم الموعود و شاہد و مشہود و عن ابی ہریرۃ قال قال رسول اللہ
صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم الیوم الموعود یوم القیامۃ فرمود مراد بیوم موعود روز قیامت ست کہ وعدہ کردہ است حق سبحانہ
بآمدن روے یا وعدہ کردہ است بعد از آمدن او نعیم بہشت و دیدار خود مر مؤمنان را و الیوم المشہود یوم عرفۃ و مراد بیوم
مشہود روز عرفہ کہ حاضر مے آیند در روے مؤمنان آفاق و ملائکہ یا گواہی دادہ شدہ است در روے با فاضۂ رحمت
و مغفرت اہل آن را و الشاہد یوم الجمعۃ و مراد بشاہد روز جمعہ است کہ حاضر آمدہ است بر مسلمانان چون مسلمانان روز عرفہ
بعرفات میروند و در انجا حاضر مے شوند او را مشہود خواند یعنے مشہود فیہ و روز جمعہ بجاے خود اند و جمعہ بر سر ایشان
آمدہ و حاضر شدہ او را شاہد گفت یا شاہد یعنے گواہی دہندہ است روز قیامت بایمان و طاعت مر اہل خود را و مشہود نیز
تواند یعنے گواہے دادہ شدہ در روے بمغفرت خلق باشد ما طلعت الشمس و فی روایۃ الشمس و تنکیر بارادۂ شہور و فصول
باعتبار تعدد و اختلاف یعنے طلوع نکرد ہیچ آفتابے در ہیچ وقتے ولا غربت و نہ غروب کرد علی افضل فی روایۃ علی یوم
افضل من یوم الجمعۃ یعنے ہیچ روزے از ایام ہفتہ فاضلتر از روز جمعہ نبود فیہ ساعۃ زیرا کہ در روز جمعہ ساعتے ست کہ
لا یوافقہا عبد مؤمن در نیابد آن ساعت را بندۂ مؤمن کہ بدعوات اللہ فیہا بخیر دعا کند خداے را عز و جل شانہ در وی بہ نیکے
الا استجاب لہ مگر آنکہ قبول کند خداے تعالے آن دعا مر آن بندہ را او یستعیذ من شر یا پناہ جوید آن بندۂ مؤمن از بدے
الا اعاذہ منہ مگر آنکہ پناہ دہد آن بندہ را از آن بدے در اول حدیث مساوات آمد میان روز عرفہ و جمعہ باعتبار قسم
یاد کردن الٰہی تعالی بہر دو و آنکہ در آخر فرمود ما طلعت شمس و لا غربت علی یوم افضل من یوم الجمعہ اگر مراد بدان نفی افضلیت
روز دیگر ست از روز جمعہ چنانچہ ظاہر عبارت ست در اول و آخر حدیث منافاتی نبود و اگر مراد اثبات افضلیت روز جمعہ
بر سائر ایام چنانچہ مفہوم متعارف ازین عبارت ست و قد حقق فی موضعہ پس مقصود آن باشد کہ اگرچہ در قسم یاد کردن ہر دو
برابر آمدند ولیکن روز جمعہ مخصوص ست بفضیلت دیگر کہ در ماسوے او نیست و آن وجود ساعت مذکورہ است در وے و کلام
در افضلیت روز جمعہ در فصل سابق گذشت اما پوشیدہ نماند کہ شاہد و مشہود را کہ در آیت کریمہ واقع شدہ است تفسیرہاے
دیگر نیز کردہ اند و احادیث را کہ شاہد را بروز جمعہ تفسیر کردہ است امام احمد و ترمذی روایت کردہ اند و ترمذی گفتہ کہ
این حدیث غریب ست شناختہ نمیشود مگر از طریق موسے بن عبیدہ و ویرا ضعیف میدانند خاصیت بیست و ہفتم
آنکہ آسمانہا و زمینہا و کوہ ہا و دریاہا و مجموع خلائق غیر بنے آدم و شیاطین از روز جمعہ متیسر سند بجہت علمی کہ حق بوقوع
قیامت در روز جمعہ ایشان را بخشیدہ است پس در ہر روز جمعہ ایشان را توہم و احتمال بناگہان آمدن قیامت دران
حاصل ست چنانچہ گذشت قال کعب الاحبار الا احدثکم ایا حدیث کنم شما را عن یوم الجمعۃ از حال مخصوص روز جمعہ

دیگر شنبه نصارے راکه دران روز مر عبادات واجبه و مستحبه را مستفرغ شده و از اشغال دنیوے تخلی و متجرد گردند روز جمعه این امت مرحومه معصومه از اجتماع بر خطا و ضلالت و محفوظ از آفات و انواع عذاب را مستعین شد چنانکه رمضان در بدل عاشورا و چون روز جمعه را تشبیه داده بر رمضان نمونهٔ شب قدر را نیز پیدا کرد و گفت و ساعت اجابت درین روز مانند شب قدر ست در ماه رمضان در ورود انوار رحمت و اجابت و ابهام و تعسر دریافت آن و از نجهت که این روز فضل و مزیت دارد بر ایام هفته در اشتمال بر عبادات چنانکه رمضان علما میگویند که هر که روز جمعه دیرا حاصل آید و بعبادات و آداب و وظائف آن فائز گردد و از آثام مخالفات سلامت ماند جمیع هفته دیرا حاصل آید و انوار و برکات که درین روز تحصیل کرده تمام هفته عاید گردد و توفیق خیر یابد و انچه واقع شود از سیئات مکفر گردد و روے الدار قطنی عن عائشة رضی اذا سلمت الجمعة سلمت الایام و اذا سلم رمضان سلمت السنة و همچنین هر که ماه رمضان وی را حاصل آید بتوفیق صیام و قیام و کسب خیرات بقیت شهور دیرا حاصل شود و ببرکت و سلامت بگذرد و بتوفیق و تکفیر و همچنین بمثل این چیزے گفته اند هر که حج بیت الله زاد ها الله تعظیما و تشریفا دیرا حاصل شود از مخالفات و مناهی و فسوق که در حج اجتناب ازان فرموده اند سالم ماند جمیع سنین عمر دیرا بسلامت و برکت حاصل گردد پس باین حساب صلاح حال در روز آدینه میزان و معیار و مدار سلامت حال هفته است و ماه رمضان میزان سال و حج بیت الله میزان عمر خاصیت بیست و چهارم آنکه چون روز جمعه در هفته مانند عید ست در سال چنانچه احادیث آن گذشت و عید خواه عید فطر باشد یا عید اضحی هر یکے مشتمل ست بر نماز و عید اضحی مشتمل ست بر قربان و عید الفطر مشتمل بر صدقه روز جمعه مشتمل ست بر صلوة و حق جل شانه تکبیر و تعجیل در رفتن بمسجد را بدل قربان و صدقه ساخت و قائم مقام آن گردانید در حدیث صحیح بخارے و مسلم ست من راح فی الساعة الاولے کمثل من قرب بدنة پس چنانستے که قربان کرد شتر را و من راح فی الساعة الثانیة فکانما قرب بقرة و کسیکه برود در ساعت دوم پس گویا که قربان کرد گاو دیرا و من راح فی الساعة الثالثة فکانما قرب کبشا گویا که قربان کرد گوسفند را و من راح فی الساعة الرابعة فکانما قرب دجاجة گویا که تصدق کرد دجاجه را و من راح فی الساعة الخامسة فکانما قرب بیضة و این خبر و حدیث بخارے ست و ترک مصنف آن را وجهی ظاهر ندارد و ذکر قربان درینجا برائے مشاکلت واقع شده و الا اگر نه دجاجه و بیضه قربان نباشد مراد تصدق بآنهاست و سابقا در شرح خاصیت هفتم نیز اشارت باین معنی کرده ایم پس اشتمال بر صدقه قائم مقام صدقه فطر نیز مبین باشد فافهم و درین ساعت علما را اختلاف ست بعضے از علما حمل بر ساعات فلکی کرده اند که تمام روز دوازده ساعت ست و باستحباب تبکیر و تعجیل بعد از طلوع آفتاب که حقیقت تبکیر ست قائل شده و الا اگر بعد از زوال که دخول وقت جمعه است بعد از چهار یا پنج ساعت فلکی برود وقت جمعه گذشته باشد و این یعنے حمل بر ساعات فلکی مذهب شافعی ست و بیشتر علما و بر ایشان وارد میشود که برین تقدیر شروع در خطبه در اول ساعت سادسه بلکه چنانچه مصنف ذکر کرد در اول خامسه بود و بیشک آن پیش از وقت زوال خواهد بود و بعض حمل بر ساعات عرفی نموے کرده که عبارت ست از اجزاے لطیفه از زمان این جماعه تبکیر و تعدیل بعد از زوال اعتبار کنند و این تعجیل در رفتن بمسجد جمعه بعد از زوال مذهب مالک ست و طائفه از اهل مدینه و نقل کرده شده است از مالک کراهت تبکیر جمعه از اول نهار و امام احمد بن حنبل بلکه بعضی از مالکیه نیز بر مالک انکار شدید کرده اند که این مخالف حدیث ست که در و تبکیر رو یافته و لیکن تحقیق معلوم شده که حقیقت تبکیر تعجیل و مبادرت در اول وقت ست هر وقت که باشد نعم اگر در حدیث ثابت شود که تعجیل در اول نهار باید کرد مخالف ست و گرنه بوقوع لفظ تبکیر را شبات مخالفت نتوان کرد و بعضے از مالکیه در تقویت مذهب مالک گویند که در حدیث واقع شده است من راح و حقیقت رواح نواب از زوال تا آخر نهار ست

دیگر نه نشست الا محض برای انتظار نماز فهو فی الصلوة پس آنکس گویا در نماز است اگرچه نماز نمیکند این همان معنی است
که عبد الله بن سلام در رفع اشکال ابی هریره گفت چنانچه در اول فصل گذشت وفی مسند الامام احمد عن ابی هریره قال قال ابو هریره
قیل للنبی گفته شد مر پیغمبر را صلے الله علیه وآله وسلم لاے شئے سمی یوم الجمعة از چه چیز نامیده شد روز جمعه را قال لان فیها طبعت طینة
ابیک آدم از جهت آنکه در روز جمعه ساخته شد طینت پدر تواے مخاطب که آدم ست وفیها الصعقة والبعثة وفیها البطشة و در روی
صعقه و بعثه و بطشه معانے این الفاظ گذشته است وفی آخر ثلاث ساعات فیها ساعة من دعا الله فیها استجیب له پوشیده نماند
که باین حدیث استدلال بر بودن آخر ساعت از روز نتوان کرد که آخر ساعت اول از روز مراد بود چنانچه در قول یازدهم ذکر کردند
و فتح الباری بهمین حدیث را دلیل آن آورده چنانچه بها نجا ذکر کردیم الحاصل ارجح اقوال این دو قول آمد و در ترجیح یکے ازین دو
بر دیگرے اختلاف ماند در فتح الباری میگوید که صاحب الهدی مسلکے دیگر سلوک کرده و اختیار نموده که ساعت جمعه منحصر ست
در یکے ازین دو وقت مذکور و هیچ یکے ازین دو حدیث معارض نیست دیگر را باحتمال آنکه حضرت رسول صلے الله علیه وآله وسلم
راه نموده شده باشد در وقتے بیکے و در وقتے دیگر به دیگرے گویا یکبار وحے آمد که در جمعه این ساعت اجابت باشد و بار دیگر
چنین آمد که این ساعت دیگر نیز هست پس هر دو ساعت اجابت باشد و این قول مختار ابن عبد البر ست که گفت میباید در فی وقت
بدعا مشغول شد و از امام احمد نیز مثل این نقل کرده اند و این طریق بهتر ست از طریق جمع و تطبیق والله اعلم مانند آنکه در نجا اشکال آورده اند
که ظاهر حدیث حصول اجابت ست مر هر داعے را بشرط تقدم با آنکه زمان مختلف میشود باختلاف بلاد و صلوة مقدم میشود
بعض بر بعض و ساعت اجابت متعلق ست بوقت و اتفاق با اختلاف جمع نشود و جواب داده اند باحتمال آنکه ساعت اجابت
متعلق باشد بفعل هر مصلے چنانکه مانند این در ساعت کراهت نیز گفته اند و مانا که فائده گردانیدن وقت ممتد را مظنهٔ ساعت همین ست
اگرچه آن ساعت خفیف ست و احتمال دارد که تعبیر کرده شد از فعل بوقت پس تقدیر چنین باشد وقت جواز خطبه یا صلوة و
مانند آن مثلا پس در حقیقت از جمله احوال اجابت باشد نه اوقات آن فلیفهم خاصیت بیست و یکم آنکه صدقه را درین روز مزیت
بر صدقه سائر ایام چنانکه در حدیث آمده بلکه جمیع حسنات مضاعف میگردد درین روز چنانکه باید و ترمذی از انس بن مالک
آورده که پرسیده شد از حضرت رسول صلے الله علیه وآله وسلم که کدام صدقه فاضلتر ست فرمود صدقه در رمضان و اطلاق بعضے
منافات دارد باطلاق حدیث افضلیت صدقه روز جمعه مگر آنکه تقیید کنند یکے ازین دو حدیث را بدیگرے یا هر کدام را بقرینهٔ دیگر
تا ثابت شود که افضل صدقه روز جمعه است در رمضان بآنکه ترمذی حدیث مذکور را تضعیف کرده و گفته که این حدیث غریب ست
و صدقه بن موسے که یکے از رواة این حدیث ست چندان قوے نیست نزد محدثان خاصیت بیست و دوم آنکه روز جمعه
مخصوص ست بنماز جمعه که مقرون بخطبه است واجب مخصوص بشرائط و امور که در غیر آن موجود نیست مثل اشتراط نیت اقامت
اگر در وطن بنود و استیطان اگرچه نیت اقامت نکند زیرا که چون بوطن اصلے در آید بے نیت اقامت مقیم گردد و جهر در قرأت اگرچه
صلوة نهارے ست و صلوة النهار عجما و غیر آن از شرائط جمعه و جوابرا داد که معلوم ست خاصیت بیست و سوم آنکه روز جمعه
روزے ست مستحب و مختار از برائے تفرغ و تخلص مر عبادات را تخلے و ترک اشغال دنیویه از بیع و شرا و مزیت او بر سائر ایام در فضل
و عبادت چون مزیت شهر صیام ست بر سائر شهور عام چنانچه در حدیث آمده که فضل الجمعة علے الایام کفضل رمضان علے الشهور
رواه الدیلمی فی مسند الفردوس عن جابر و مخصوص ست بعبادات واجبه مثل نماز و خطبه و مستحبه مثل غسل و تطیب و تنظیف
و غیر آن چنانچه رمضان نیز مخصوص ست بعبادات واجبه و مستحبه و چنانکه هر اهل ملتی را روزے متعین شده مثل سبت یهود را

جز ازین دو قول ست یا ضعیف الاسناد ست یا موقوف کہ اسناد کردہ قائل آن باجتہاد خود بے سماع و توفیق و معارض نمی شود
این را حدیث ابی سعید کہ گفت گفت آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم فراموش گردانیدہ شدم آن ساعت را بعد ازان کہ
دانا نیدہ شدم آن را چہ احتمال دارد کہ سماع ابو موسے و ابی سعید پیش ازین دو قول باشد و باز اختلاف ست سلف را کہ ازین
دو قول راجح تر کدام ست بیہقی و جماعۂ از علما قول اول ارجح گفتہ اند بیہقی گوید کہ مسلم گفت حدیث ابی موسے صحیح ترین و جید ترین
چیزیست درین باب و قرطبے گفت کہ این حدیث نص و صریح ست در موضع خلاف پس التفات کردہ نشود بجانب غیر وے و امام نووی
گوید ہوا الصحیح بل الصواب الذے لایجوز غیرہ نیز این حدیث مرفوع ست و صریحیت و در یکے از صحیحین و راقع و طائفہ دیگر ترجیح قول
عبد اللہ بن سلام رفتہ اند ترمذے گوید کہ امام احمد گفتہ اکثر احادیث درینجانب ست و ابن عبد البر گوید کہ اثبت چیزے درین باب
حدیث عبد اللہ بن سلام ست و اکثر ائمہ آنرا ترجیح کردہ اند و شافعی تنصیص کردہ بران و اگرچہ حدیث ابو موسے در صحیح مسلم ست
و لیکن با وجود آن در اتصال اسناد وے مقال ست و این از جملۂ آن ساعتی ست کہ در بعض احادیث مسلم احیاناً وقوع یافتہ
و بعضے از حفاظ آنہا را انتقاد نمودہ اند چنانکہ در مقدمہ گذشت و مصنف نیز برین جانب ست و لہذا گفت و این قول ارجح اقوال
ست و دلیل این حدیث صحیح ست ان فی یوم الجمعۃ ساعۃ لایوافقہا عبد مسلم یسأل اللہ فیہا خیرا الا اعطاہ ایاہ و ہی بعد العصر در حدیث
بعد از عصر بودن وی ثابت شدہ و احتمال دارد کہ متصل عصر باشد و لہذا این را قول علیحدہ ساختہ اند و لیکن احادیث دیگر نص
و صریح آمدہ کہ در آخر ساعات از روز ست چنانچہ گفتہ و در سنن ابو داؤد و نسائی از جابرؓ روایت میکند کہ پیغمبر صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم
فرمود یوم الجمعۃ اثنا عشر ساعۃ روز جمعہ دوازدہ ساعت ست فیہا ساعۃ درین دوازدہ ساعت ساعتی ست کہ لایوجد مسلم کہ یافتہ نشود
مسلمانی یسأل اللہ فیہا شیئاً سوال کند خدای تعالے را در ان ساعت چیزے الا اعطاہ ایاہ مگر آنکہ بدہد خدا تعالے آن چیز را
آن مسلم را فالتمسوہا آخر ساعۃ بعد العصر پس طلب کنید آن ساعت را در آخر ساعت از روز بعد از عصر و نیز در سنن سعید بن منصور
باسناد صحیح تا ابی سلمہ بن عبد الرحمن آمدہ است کہ جماعتے از صحابہ جمع شدند و در تعیین آن ساعت بحث کردند و ازان
مجالس برخاستند و کسی ازایشان اختلاف نکرد و دران کہ آن ساعت آخر ست از روز و فی سنن ابن ماجۃ عن عبد اللہ
بن سلام قال گفت قلت یا رسول اللہ جالس گفتم و حال آنکہ رسول خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم نشستہ بود انا لنجد فی کتاب اللہ
المکروہ اہل کتاب مے یابیم در توریت فی یوم الجمعۃ ساعۃ کہ در روز جمعہ ساعتی ست لایوافقہا عبد مؤمن یصلے نیابد او را بندۂ
مؤمن کہ نماز بگذارد و یسأل اللہ عزوجل فیہا شیئاً الا وقضے لہ حاجتہ قال گفت عبد اللہ بن سلام فاشار الی رسول اللہ بعض ساعۃ
پس اشارت کرد پیغمبر خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم بجانب من اشارتے کہ مفہوم شد از وے کہ مقصود آن حضرت صلے اللہ علیہ
وآلہ وسلم آنست کہ بپرسد کہ آیا ساعت ست یا بعض ساعت غرض تقلیل آن ساعت ست فقلت صدقت یا رسول اللہ
او بعض ساعۃ پس گفتم راست گفتی و پرسیدے یا رسول اللہ کہ آیا بعض ساعت ست قلت ایۃ ساعۃ ہے گفتم کدام ساعت ست
آن قال آخر ساعۃ من ساعات النہار گفت رسول خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم آخر ساعتے ست از ساعات روز عبد اللہ بن سلام
گوید این سخن مشکل شد بر من کہ آن ساعت بعد از عصر ست در آخر روز با وجود آنکہ فرمود سوال کند در وے بندۂ مؤمن در حالیکہ
نماز میکند و آن ساعت خود وقت نماز نیست پس سوال کردم من و قلت و گفتم انہا این ساعت آخر لیست ساعۃ صلوۃ نیست
ساعت نماز قال بلی گفت حضرت پیغمبر صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم آن ساعت نماز ست ان العبد المؤمن زیرا کہ بندۂ مؤمن اذا صلی
چون یکبار نماز بگذارد ثم جلس پس بنشست در جاے نماز خود لایجلسہ الا الصلوۃ نہ نشاند او را مگر نماز یعنے برائے کارے

وبغوی در شرح سنت از ابن عباسؓ آورده بیست و دوم نزد تاذین و نزد تکبیر امام و نزد اقامت روایت کرده اند این قول را بعض علما از عوف بن مالک اشجعی صحابی بیست و سوم نزد اذان و برآمدن امام و اقامت روایت کرد این را ابن ابی شیبه ابن المنذر از ابی امامه بیست و چهارم از وقت صعود و افتتاح امام خطبه را تا فراغ روایت کرد این را ابن عبد البر از ابن عمرؓ مرفوعاً و اسناد وی ضعیف ست بیست و پنجم تا رسیدن خطیب بمنبر و شروع در خطبه حکاه الغزالی فی الاحیا بیست و ششم نزد جلوس امام بین الخطبتین حکایت کرده است این را طیبی از بعض شراح مصابیح بیست و هفتم نزد نزول امام از منبر روایت کرد این را ابن ابی شیبه و ابن جریر و ابن المنذر باسناد صحیح از ابی برده و تعبیر کرد از وی غزالی بلفظ اذا قام الناس الی الصلوٰة بیست و هشتم هنگام قیام ناس و ایستادن امام در مقام خود ابن المنذر این را از حسن بصری نقل کرده و طبرانی حدیث مرفوع روایت کرده باسناد ضعیف بیست و نهم ساعتی که پیغمبر خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم در وی نماز گذارد و چه نماز جمعه افضل صلوات این روز است و وقتی که آن حضرت صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم گذارده افضل اوقات و هر چه پیش از وست از اذان و خطبه و غیر هما همه وسائل ست و مقصود نماز جمعه اسلام و ذکر عظیم سی و یکم بعد از عصر و سی و دوم بعد از عصر تا آخر وقت مستحب سی و سوم در وقت غیبوبت شمس که نصف وی ظاهر باشد و نصف وی غائب روایت کرد طبرانی این قول را در اوسط و دار قطنی در علل و بیهقی در شعب و فضائل اوقات از طریق زید بن علی بن الحسین ابن علی سلام اللہ علیہم اجمعین گفت حدیث کرد مرا مرجانه مولاة فاطمهؓ بنت رسول اللہ صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم گفت حدیث کرد مرا فاطمهؓ گفت پرسیدم از حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم کدام ساعت ست آن یا رسول اللہ فرمود وقتیکه فرود آید نصف آفتاب برای غروب پس بود فاطمهؓ که میگذاشت روز جمعه غلام خود را که نام او زید بود تا نظر کند با آفتاب در وقت غروب و چون خبر داده میشد فاطمهؓ بدان اقبال میکرد و برای دعا تا آنکه غائب میشد آفتاب و در بعض روایت این حدیث کسے ست که معلوم نیست حال او و این اقوال ست که شیخ ابن حجر عسقلانی در شرح بخاری نقل نموده و نسبت آن بقائلین آن ذکر کرده و ادله آن آورده و تصحیح و تضعیف و رفع و وقف آن بیان نموده است چنانچه نقل کردیم و در تطبیق این اقوال و ترجیح بعضے ازان فرموده که این اقوال همه چنان نیست که بجمیع جهات متغایر و متخالف باشند بلکه بسیارے ازان بحقیقتی ست که متحد ست با غیر خود و نیست مراد در اکثر آنها که مستوعب و شامل ست تمامه آن وقت را که تعیین نموده شد بلکه وقت معین در میان آنست و جزوے ازان بدلیل آنچه واقع شده است در حدیث یقللها و در حدیث دیگر وهی ساعة خفیفة چنانچه از دلالت یا وقت اذان یا وقت فراغ از نماز و فائده ذکر این وقت آنست که آن ساعت انتقال میکند در وے پس ابتدائے سنه آن ابتدای خطبه باشد و انتهائے او انتهائے صلوٰة مثلاً و بسیاری از قائلان تعیین کرده اند آنچه خود یافته و گمان برده وقوع آن ساعت را در ان وقت بظهور آثار و امارات اجابت در ان بقیاس و اجتهاد خود باین تقریب تقلیل مے یابد انتشار و اختلاف قطعاً و راجح و احرے این اقوال مذکوره دو قولست اول آنکه از جلوس امام ست بر منبر تا تمام شدن نماز و دلیل این در حدیث ابی موسے اشعرے که صحیح ست و مسلم روایت کرده آمده که پیغمبر فرمود صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم وهی ما بین ان یجلس الامام الی ان تقضی الصلوٰة چنانچه در قول چهارم گذشت و قول دوم آنکه بعد از عصر ست ظاهر عبارت مصنف موهم ست که مراد قول هشتم باشد که از وقت عصر ست تا غروب آفتاب و لیکن مراد قول نهم ست که آخر ساعتے ست از روز زیرا که تصریح کرده اند که ارجح اقوال حدیث ابو موسے و عبد اللہ بن سلام ست و قول عبد اللہ بن سلام آخر ساعت از ساعات نهار ست چنانچه در اول فصل گذشت و اینجا نیز میگوید در تمام اوله که در ارجحیت قول اخیر ازین دو قول میگوید صریح ست درین و هر چه ما در اے این دو قول ست یا موافق ست مر هر دو را یا یکے ازین را و در فتح الباری نیز میگوید که ارجح اقوال این دو قول ست و هر چه

چه گاهی باشد که اذان متاخر شود از زوال قول چهارم ساعتی ست که امام بر منبر نشیند تا آن زمان که از نماز فارغ شود مسلم و ابوداود
این را از ابو بردہ بن ابی موسے اشعری روایت کردہ اند که ابن عمر از وے پرسید که چه شنیدی تو از پدر خود در ساعت جمعه
گفت شنیدم پدر خود را که میگفت شنیدم رسول خدا را صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم که میگفت ساعت جمعه که مستجاب ست در وے دعا
مابین جلوس امام ست بر منبر تا فارغ شدن وی از نماز قول پنجم آن زمانست که نماز جمعه میگذارند ترمذی و ابن ماجه از طریق
کثیر بن عبد اللہ ابن عمرو ابن عوف از پدر از جد مرفوعا روایت کردہ اند که گفت آن کدام ساعت ست یا رسول اللہ فرمود وقتیکه
گذارده میشود نماز تا تمام آن و کثیر بن عبد اللہ را ضعیف مے پندارند در روایت و بیهقی این قول را در شعب الایمان روایت کردہ
بهمین وجه بلفظ ابین ان ینزل الامام من المنبر الی ان تنقضی الصلوٰة و ابن ابی شیبه روایت کرده از ابو بردہ و اسناد وی قوی ست
در روایت وی آمده که ابن عمر استحسان کرد این روایت را از وی و دعا برکت او را کرد و هیچ کدام از راویان این قول را از ابن سیرین نیز
روایت کرده اند قول ششم میان زوال آفتاب و وقت گذاردن جمعه است ابن المنذر این را از ابی السوار عدوی بعبارت من الزوال
الی ان یدخل الرجل فی الصلوٰة و ابن السباغ بلفظ الی ان یدخل الامام روایت کرده قول هفتم چون آفتاب بگردد یک وجب تا مقدار
یک گز بشود روایت کرد این قول را ابن المنذر و ابن عبد البر با سناد قوے از ابی ذر رضی اللہ عنہ زن وے سوال کرد او را از ساعت جمعه
و جواب داد وے باین کلام قول هشتم از وقت عصر ست تا غروب آفتاب روایت کرد این قول را ابن جریر از ابن عباس رضی اللہ عنہما موقوفا
از ابی سلمه از ابی سعید مرفوعا و ابو نعیم در حلیه از قول ابن عباس رضی اللہ عنہما و ترمذی از انس مرفوعا و اسناد وی ضعیف ست قول نهم آخر
ساعتی ست از روز و این قول بیشتر صحابه و تابعین ست روایت کرد این قول را ابو داؤد و نسائی و حاکم با سناد حسن از ابی سلمه
و جابر مرفوعا و در روایت کرد او را مالک ابن خزیمه و ابن حبان و اصحاب سنن از ابی سلمه از ابی هریره از عبد اللہ بن سلام قول دهم
آن زمان ست که امام بیرون آید تا فراغ وی از نماز ابن جریر این را از شعبی و از ابی بردہ بن ابی موسے آورده و گفت ابن عمر
استصواب آن کرده قول یازدهم ساعت سوم ست از آخر روز جمعه صاحب معنی این قول را حکایت کرده و در سند امام احمد نیز
از ابی هریره مرفوعا آمده بلفظ یوم الجمعة فیه طبعت طینة آدم و فی آخر ثلث ساعات منه ساعة الحدیث و اسناد این حدیث ضعیف ست
و در اتصال وی سخن ست و علی بن طلحه که از ابو هریره روایت کرده گویند که او را از ابی هریره سماع نیست و عبارت آخر ثلث ساعات
دو احتمال دارد یکے آنکه آخر ساعات ثالثه مراد بود یا آنکه آخر هریکے از ساعات ثلثه بود که اقبل و مصنف و غیرا و نیز بر معنے اول حمل کرده اند
و سهو لاظهر این یازده قول ست که مصنف ذکر کرده و اینجا اقوال دیگر نیز هست قول دوازدهم وقتی ست که اذان گویند مؤذن
برای نماز بامداد ذکر کرد این را بعض متاخرین و نسبت کرده تخریج آن را ابن ابی شیبه از عائشه رضی اللہ عنہا سیزدهم اول ساعت بعد طلوع شمس
ذکر کرده است این را شارح تنبیه و متابعت کرد او را محب طبری در شرح خود قول چهاردهم نزد طلوع شمس حکاه الغزالی فی الاحیاء
پانزدهم بعد از زوال تا گشتن سایه نصف ذراع حکاه المحب الطبری فی الاحکام و قبله الزکی المنذری شانزدهم نیز بعد از زوال و لیکن
تا گشتن سایه یک ذراع حکاه عیاض و القرطبی و النووی هفدهم از زوال تا خروج امام بخطبه حکاه القاضی ابو الطیب الطبری
هژدهم از زوال تا غروب شمس حکاه الرویانی عن الحسن و ذکر بعض المتاخرین فی شرح البخاری نوزدهم نزد خروج امام بخطبه روایت کرد این را
احمد بن رنجویه در کتاب ترغیب از حسن بصری و گفته که وے بمردے گذشت که مے غنود درین وقت پس تنبیه کرد او را بیستم مابین
خروج امام تا اقامت نماز این نیز منقول ست از حسن بصری و از بعض تابعین شام بیست و یکم از انگاه که حرام شود بیع تا حلال شدن
آن یعنے از وقت اذان اول جمعه که وقت سعی بجمعه است تا فراغ از نماز سعید بن منصور این را از شعبی روایت کرده و حمید بن زنجویه

که در وقتی معین ست از روز جمعه یا آن را وقتی معین نیست در اینجا نیز دو قول ست یکی آنکه آن ساعت را مبهم گذاشته و مخفی
داشته اند در روز جمعه نظیر شب قدر در عشرهٔ اخیر رمضان چنانکه روایت کرده است ابن خزیمه و حاکم باسنادی که دارند از ابی سلمه
گفت پرسیدم اباسعید را از ساعت جمعه گفت پرسیدم از رسول خدا صلی الله علیه وآله وسلم فرمود دانا نبوده شدم من آن ساعت را
پس فراموش گردانیده شدم آنرا چنانکه فراموش گردانیده شدم شب قدر را پس گفت بمن چیزی درین باب نشنیدید
جز آنکه کعب احبار میگفت اگر یکی قسمت کند جمعه را بر جمعهای متعدد و هر آئنه بیابد آن ساعت را یعنی در یک جمعه از اول روز
بدعا ابتدا کند تا وقتی معین پس در جمعهٔ دیگر از این وقت معین تا وقت معین دیگر و در جمعهٔ ثالث از این وقت تا وقت دیگر تا برسد
بآخر نهار و مستوعب شود تمامهٔ نهار را باین طریق دریابد آن ساعت را و اگر تمامهٔ روز یک جمعه متصل بدعا مشغول شود چنانچه
از ابن عمر منقول ست که گفت طلب حاجت در یک روز تمام آسان ست نیز این ساعت را دریابد و لیکن اینچه کعب احبار
گفته آسان تر ست و مقتضای کلام جمعی از علما مثل رافعی و صاحب مغنی آنیست که گفته اند مستحب ست اکثار دعا در روز جمعه
باین امید آنکه شاید مصادف ساعت اجابت افتد و حکمت در اخفای آن همان تواند بود که در اخفای شب قدر و اسم اعظم یعنی تا باعث
بر اجتهاد و طلب و استیعاب وقت بعبادت گردد و قول دیگر آنکه آن ساعت منتقل میشود در روز جمعه یعنی در هر روز ساعتی دیگر
ست گاهی در اول روز ی باشد گاهی در وسط گاهی در آخر یعنی ساعتی از ساعات این روز را این خاصیت می بخشند
و درین روز البته اینچنین ساعتی پیدا میشود و لازم نیست این خاصیت وقتی معین را نه ظاهر و نه مخفی و امام غزالی گفته که
این اشبه اقوال ست و جزم کرده بدان ابن عساکر و غیر وی و محب طبری گفت اظهر همین ست و بر این تقدیر اینچه از کعب احبار
تقسیم اوقات جمعه بحبت در یافت آن ساعت نقل کرده اند فائده نکند و بدان جزم بدریافت آن حاصل نشود مگر قول ابن عمر
که تمامهٔ روز متصل مشغول باشد و کسانیکه میگویند وقت آن معین ست اختلاف کرده اند در بیان آن بر یازده قول بلکه بزیاده
از ان قول اول از ابی هریره مرویست که آن ساعت بعد از طلوع فجر ست تا طلوع آفتاب و بعد از نماز عصر ست تا غروب جمعی
از علما که فضیل بن عیاض از ایشان ست این را از ابی هریره روایت کرده اند و لیث که از رواة این اثر ست ضعیف ست
و اینجا قولی دیگر ست که از طلوع فجر ست تا طلوع شمس بی زیادت بعد از عصر تا غروب و ابن عساکر این را از ابوهریره هم از طریقی
که لیث در ان داخل ست روایت کرده و طبری و عیاض و قرطبی و غیر هم نیز آنرا حکایت کرده و عبارت بعضی از ایشان
ما بین طلوع فجر و طلوع شمس ست و حال این روایت نیز در ضعف مثل روایت اول ست و در حقیقت این اختلاف روایت نیز از
اسباب ضعف ست که مشعر ست بنوعی از تذبذب و اضطراب و از ابی هریره تردد میان این دو وقت و وقت نزول امام از
منبر تا تکبیرهٔ احرام نیز آمده که گفت التماس کنید ساعت اجابت را میان این سه وقت قول دوم عند الزوال و این قول از حسن بصری
و ابو العالیه منقول ست و روایت کرد عبد الرزاق که حسن آنرا نزد زوال شمس میجست و ابن المنذر از ابو العالیه نیز مانند آن آورده
در روایت کرد ابن عساکر از قتاده که گفت بودند جماعهٔ از علما که اعتقاد میکردند ساعت اجابت را روز جمعه در وقت زوال بود
ماخذ ایشان درین باب آنکه این ساعت وقت اجتماع ملائکه و ابتدای دخول وقت جمعه و ابتدای اذان و مانند آنست تحمل
سوم گاهی ست که مؤذن شروع کند در اذان جمعه و ابن المنذر از عائشه رضی الله عنها مرویست که گفت روز جمعه مثل روز
عرفه است که گشاده میشود در وی درهای آسمان و در وی ساعتی ست که سوال نکند در وی بنده از پروردگار تعالی چیزی
مگر آنکه بدهد او را گفتند کدام ساعت ست آن یا ام المومنین گفت وقتیکه اذان گوید مؤذن مر اذان جمعه را این غیر قول اصحاب

من الجمعة واحادیث بسیار درین معنی لیکن بالفاظ مختلفه وارد است چنانکه احمد ومسلم وابو داؤد وترمذی وابن ماجه از ابی هریره
آورده اند واز غیر آن از طرق دیگر نیز آمده اما پوشیده نماند که تکفیر سیئات مخصوص نماز جمعه نیست بلکه وضو تا وضوی دیگر
وهر نماز تا نماز دیگر ورمضان تا رمضان دیگر مکفر است مر گناهان را که میان هر دو ازین ها واقع شود چنانچه در احادیث صحیحه آمده
مگر آنکه این را خاصیت روز جمعه دارند نه نماز جمعه چنانچه عبارت مصنف دال ست بران وشک نیست که هیچ روزی دیگر
این خاصیت ندارد واما مضمون احادیث ناظر در نماز جمعه است نه روز یا گویند این خاصیت روز جمعه است باین اعتبار که
در وست یعنی هیچ روزی معین نیست باین اعمال که درشان او در شرع خاصیت کفارت ذنوب ورو دیافته الا روز جمعه فافهم
خاصیت نوزدهم دوزخ را در نیروز تابش میدهند الا روز جمعه ازان رو که افضل ایام ومحل ورود انوار رحمت ست چنانچه
آمده است که ان جهنم تسجر کل یوم الا یوم الجمعة وبسبب تعظیم واحترام مردم این روز را واشتغال بوظائف واوراد جمعه عبادات
وطاعات درین روز زیاده از سائر ایام از مردم واقع میشود ومعاصی کمتر صادر میگردد وعادت چنانست که بسیاری از اهل فجور
ومتوغلان در ایام دیگر روز جمعه بکلی از ارتکاب معاصی مجتنب میشوند واین یعنی زیادت طاعات وقلت معاصی همانا
معنی حدیث ست که تابش دوزخ درین روز میدهند یعنی چون معاصی وذنوب باعث درآمدن دوزخ وتاب دادن و
گرم کردن وی میشود قلت وندرت آنرا کنایت از عدم آن ساخت این تاویلی ومناسبتی ست که در بیان معنی حدیث
کرده والا حقیقت همان ست که آتش دوزخ را درین روز تابش نمیدهند وظاهر آن بود که عدم تابش دوزخ را درین روز
خاصیتی میساخت وکثرت عبادات وطاعات وقلت معاصی وذنوب را خاصیتی دیگر علیحده ویکی ساختن باعتبار همین تاویل
وعلاقه است که مذکور شد والله اعلم خاصیت بیستم آنکه درین روز ساعت اجابت ست وهر بنده که دران ساعت حاجتی
بخواهد مقبول گردد مادام که دعا بمعصیت نکند ودر صحیحین وموطا وسنن نسائی ثابت ست ان فی الجمعة لساعة لا یوافقها عبد مسلم
وهو قائم یصلی یسأل الله شیئا الا اعطاه ایاه وقال وزرواسیتی اشاره بیده یقللها ومعنی قال نیز اشارست وقول سند بعضا
یعنی اشارت بدان اعضا در احادیث بسیار آمده چنانچه قال بیده اشارت کرد بدست خود وقال بعینه اشارت کرد بچشم خود وقال
برجله اشارت کرد بپای خود یعنی اشارت کرد آن حضرت صلی الله علیه وآله وسلم بدست خود که ازان کم آن ساعت
مفهوم شد یعنی ساعتی خفیف ست وعلما را از صحابه وتابعین ومن بعدهم درین ساعت خلاف ست بر دو قول بعض میگویند
که باقی نیست وهم در زمان رسول الله صلی الله علیه وآله وسلم یا بعد از رفتن آن حضرت صلی الله علیه وآله وسلم ازین عالم مرفوع شد
ووجود وتاثیر آن از خواص زمان کرامت نشان رسالت بود واین قول را ابن عبد البر از قومی نقل کرده وتزئیف نموده است
وقاضی عیاض مالکی گفته است که این قول را سلف بر قائلش رد کرده اند واز ابو هریره پرسیدند که قومی میگویند که آن ساعت
روز جمعه که مستجاب بود در وی دعا برداشته شد ابو هریره گفت دروغ گفت هر که این را گفت آن ساعت موجود ست الآن
در هر روز جمعه وصاحب الهدی میگوید اگر مراد قائل آنست که آن ساعت معلوم ومتعین بود پس برداشته وگرفته شد
علم آن از امت ومبهم گشت این سخن احتمال صحت دارد واگر مراد رفع اوست حقیقة مردود ست این سخن بر قائلش قول دوم
از آن صحیح ست که چنانچه در زمان آن حضرت صلی الله علیه وآله وسلم بود همچنان در هیچ وقت نیز باقی ست پس بعض گویند موجود
در جمعه واحده از هر سال نه در جمعه از هر هفته چنانکه کعب احبار مر ابو هریره را گفت ولیکن چون ابو هریره بروی رد کرد
روی ازان رجوع نمود این قول باطل ومندفع باشد پس قول صحیح آن باشد که در هر جمعه هست ولیکن در تعیین وقت آن خلاف

معتبر در حکم سفر و اقامت آخر وقت ست و چون در آخر وقت مسافرست جمعه بر وے واجب نمود و لیکن چون اختیار سفر در نیم وقت
باعث اعراض و تغافل از طاعت ست با وجود ورود وعید بعدم برکت و خذلان بے کراہتے نبود چنانچہ سرو جے در شرح ہدایہ
نقل میکند کہ مذہب ابی حنیفہ بعد از زوال کراہت ست و امام شافعی آنست کہ سفر در روز جمعہ اگرچہ پیش از وقت زوال
و در وقت صبح بود حرام ست بحدیثے کہ دار قطنے روایت کردہ کہ پیغمبر صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم فرمود ہر کہ در روز جمعہ سفر کند
کہ سفر کند از محل اقامت روز جمعہ دعت علیہ الملائکۃ دعای بد میکنند بروی فرشتگان ان لا یصحب فی سفرہ کہ مصحوب
برکت و اعانت الٰہی نشود درین سفر گویا کہ اشارت ست بقول ماثورہ کہ آمدہ است اللھم انت الصاحب فی السفر والخلیفۃ
فی الاہل و قال و گفت و روایت کرد حسان بن عطیہ اذا سافر الرجل یوم الجمعۃ چون مسافرت کند مرد در روز جمعہ دعا علیہ النہار
دعای بد میکند بروے روز جمعہ یا ہر روز ان لا یعان علی حاجۃ کہ اعانت کردہ نشود از درگاہ حق سبحانہ بر برآوردن حاجتے
کہ درین سفر دارد و لا یصاحب فی سفرہ و مصحوب خیر و برکت گردانیدہ نشود آنکس در سفرش و سیوطی در جمع الجوامع ازین
عمر بروایت عبد الرزاق و ابن ابی شیبہ آوردہ کہ جمعہ منع نمیکند از سفر مادام کہ حاضر نشود وقت وی خاصیت ہفدہم
ہر کہ پیادہ بنماز جمعہ برود بہر یک گام ثواب بمکیال روزہ بیابد و در مسند امام احمد و مسند عبد الرزاق و جامع ترمذی و سنن
ابو داؤد و نسائی و ابن ماجہ از اوس بن اوس آمدہ است من غسل غسل بہ تشدید و تخفیف ہر دو آمدہ و معنی تغسیل غسل اوست
غیرہا یعنے باعث شدن او را بر غسل کنایت از جماع امرأۃ ست کہ موجب بر کسر شہوت ست و تسکین باطن و معنی تخفیف
چنین گفتہ اند کہ غسل را سہ بالخطی و غیرہ و اغتسل یوم الجمعۃ و غسل کرد در روز جمعہ و بکر بہ تشدید ست یعنے آید بنماز جمعہ در اول
وقت و ابتکر یعنے دریافت اول خطبہ را و باکورہ او را و در بعض روایات بزیادت و مشے و لم یرکب نیز آمدہ و دنا من الامام
و نزدیک نشست از امام فانصت پس خاموشے گزید و فی روایۃ و استمع و لم یلغ کان لہ بکل خطوۃ یخطوہا باشد مر او را بر ہر گامے کہ
بزند صیام سنۃ و قیام ہا روزہ و نماز شب یک سال و ذلک علی اللہ یسیر و دادن ثواب صیام نہار و قیام لیل یک سالہ در مقابلہ
آمدن جمعہ باین صفت اگرچہ عمل قلیل ست آسانست بر خداوند فضل و عطاے او را مانعی نیست و در فضل مشے بسوی مسجد
برای نماز مطلق احادیث واقع شدہ بہر خطوہ کہ زند رفع کردہ شود درجہ و نوشتہ شود بیک خطوہ برائے وی حسنہ و محو کردہ شود
بخطوہ دیگر سیئہ و برآیندہ را از خانہ بمسجد برائے نماز فرض اجر حج و برائے صلوۃ ضحی اجر عمرہ است و بشارت ست مر پارسایان را
در تاریکے بمسجد بنور تام روز قیامت ما بثوت اجر قیام لیل و صیام نہار سنۃ از خصوصیات مشے بہ جمعہ است خاصیت ہژدہم
آنکہ این روز مکفر سیات ست سلمان روایت کردہ کہ پیغمبر صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم مر او را گفت اندرے ما یوم الجمعۃ آیا در می یابی
ای سلمان کہ چہ چیز ست و چہ صفات و فضائل دارد روز جمعہ قلت گفتم ہو الیوم الذی روز جمعہ روزی ست کہ جمع اللہ فیہ اباکم
جمع کردہ است پروردگار تعالی در وے آفرینش پدر آدمیان را کہ آدم علیہ السلام ست سلمان اینقدر از صفات روز جمعہ
کہ میدانست بیان کرد و قال گفت پیغمبر خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم لکنی ادری لیکن من میدانم و بکنہ میدانم کہ ما یوم الجمعۃ چہ چیز ست
صفات روز جمعہ لا یطہر الرجل طہارت نکند مرد فیحسن طہورہ پس نیک کند و چنانچہ باید کند طہارت را ثم یاتی الجمعۃ پس بیاید
در مسجد برای نماز جمعہ فینصت پس خاموش نشیند و استماع خطبہ کند حتی یقضی الامام صلوتہ تا آنکہ تمام کند امام نماز را الا کانت
کفارۃ لما بینہا تکہ آنکہ باشد آن نماز بین اعمال مذکورہ کفارت لما مر گناہانی را کہ واقع شوند بینہ و بین الجمعۃ المقبلۃ میان وے و میان جمعہ
آیندہ و سیوطی در جمع الجوامع این حدیث را از بیان طہارت تا آخر بروایت نسائی از سلمان آوردہ و گفتہ کانت کفارۃ لما قبلہ

بآن در ایام هفته نه سال و باینجا اشارت کرده بقول خود عمید سے ست که در هر هفته مکرر میشود و چون این خاصیت متفرع بر آنست
وے نیز بمثل این قید مقید خواهد بود و در مسند امام احمد و در غیر آن از کتب احادیث بطرق متعدده و الفاظ متقاربه از جماعه
صحابه مثبت ست من اغتسل یوم الجمعة کسے که غسل کند روز جمعه و در بعض طرق آمده غسل الجنابة و معنے وے نزد اکثرین آنست
که مراد غسل کامل مجمع ارکان و شرائط است چنانچه غسل جنابت میباشد و بعض گوئیده که این اشارت ست باستحباب جماع در این روز
برای تحلیه باطن و تسکین نفس از خواطر رویه و سد باب نظر بر ایشان و مؤید اینست روایت غسل بتشدید در حدیث اوس بن اوس
چنانکه بیاید و مس من طیب و مساس کند از بوی خوش انکان له اگر داشته باشد یعنے تکلیف و سوال نکند و لبس من احسن ثیابه
و بپوشد از نیکوترین جامهای که دارد ثم خرج پس بیرون آید براے نماز جمعه و مشی کند برای آن و علیه السکینة و حال آنکه غالب بود
بروی سکون و آرام و وقار بے اضطراب و پریشانی ظاهر و باطن حتے یاتی المسجد تا آنکه بیاید مسجد جامع را غیر کع پس بگذارد نماز آن را
اگر رو نماید و خوش آید و در رائی او به نشیند یعنے نماز سے پیش از جمعه واجب نیست نافله است اگر خوش آید بکند و بطور یکه مصنف
تحقیق کرده خود سنت نیز نیست چنانچه بیاید و ظاهر این حدیث در عدم وجوب رکعتین تحیت مسجد ست مگر آنکه آنرا استثنے دارند
بغیر منهٔ احادیث دیگر و الله اعلم و لم یوذ احدا و ایذا نکند در در آمدن صف نماز هیچ یکے را بتخطے رقاب چنانچه در طرق دیگر صریح آمده
و در اینجا اشارت ست که اگر بے ایذا و تشویش بتخطے رقاب و برخیزانیدن کسے را از مجلس و پامال کردن جامه کسے و مانند آن
دخول در صف اول و قرب امام میسر باشد بکند که افضل ست ثم انصت پستر خاموشی گزیند اذا خرج امامه حتے یصلے از وقت
بیرون آمدن امام برائے خطبه تا گذارد نماز این مؤید مذهب امام ابو حنیفه است در انصات بعد از خروج امام چنانکه گذشت
کانت کفارة لما بینهما باشد این مذکورات یا نماز کفارت مر گناهان صغیره را که در میان این جمعه تا جمعه دیگر واقع شود و فی
ابی داؤد و ابن ماجة عن عبد الله بن سلام انه سمع رسول الله کرده شنیده پیغمبر خدا را صلے الله علیه و آله وسلم یقول علے
المنبر فی یوم الجمعة میگفت بر منبر در روز جمعه ما علے احدکم نیست هیچ باکی و ائمی بر یکے از شما لو اشتری اگر میخرید و ظاهر آنست
او یبتغی ان ست یعنے اگر بخرد و تو بین دو جامه را که رداء و ازار یا قمیص و ازار باشد و در روایتے ان تبتذ تو بین یعنے
بگیرد و نگاهدارد دو جامه را لیوم الجمعة برائے روز جمعه سوے تو بے مهنة و رائے دو جامه مهنت خود و مهنت بکسر المیم و فتحها
و سکون الهاء و ازا صعنی انکار کسر میم نقل ست بمعنے خدمت یعنے جامهائے که مبتذل ست در سائر ایام و در بعض روایات
آمده که آن حضرت صلے الله علیه و آله وسلم را دو برد بود که مخصوص روز جمعه مے پوشید و از اینجا استنباط کرده اند که اگر یکے
جامه زائد بر حاجت برای مصلحتے که عائد بکمال دینے گردد نگاهدارد مخل بزهد نیست و لهذا نماز را در ثوب مهنه مکروه داشته اند
خاصیت پانزدهم استحباب تبخیر مسجد ست یعنے عود سوختن و این مبنی بر عروف و عادت ست و اصل مراد خوشبوی گردانیدن
مسجد ست بهر بوے خوش که باشد از جهت حضور ملائکه و اجتماع ایشان نزد بوے خوش و نفرت از بوے بد و لهذا در مجالس
ذکر این را مستحسن داشته اند و نیز برای دفع بو هائے ناخوش که از جامهها و عرقهائے مردم مے آید چنانچه در سنیت و مشروعیت غسل
و تطیب و تنظیف گفته اند و امیر المومنین عمر هر روز جمعه میفرمود که مسجد را تبخیر میکردند خاصیت شانزدهم آنکه اثنای سفر و اختیار
آن در روز جمعه بعد از دخول وقت نماز جمعه که بعد از زوال ست حرام ست بر کسیکه جمعه بروے لازم ست که حر ذکر بالغ مقیم
صحیح غیر اعمے و اعرج و مسجون باشد و این مذهب جماهیر علماست و اما نزد امام ابو حنیفه رواست از جهت تحقق ضرورت در اسفار
مخوف نوعست و مرافقت و انقطاع از رفقا و مال و مانند آن و اصل آنست که سبب اذن نزد ایشان جز و مقارن آن تا اول وقت

از احادیث کراہت و ہمچنین ست مذہب امام احمد ولیکن مخصوص ست نزد ایشان بر کعتین طواف و ظاہر بعض احادیث نیز دلالت
و مذہب شافعی جواز مطلق نماز ست در مکہ در تمام اوقات روایت کرد ترمذی و ابو داؤد و نسائی از جبیر بن مطعم و دار قطنی از ابن عباس
کہ فرمود رسول اللہ صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم یا بنی عبد مناف منع نکنید ہیچ احدی را کہ طواف کند باین بیت و نماز بگذارد در ہر ساعتی
کہ خواہد از شب یا روز طیبی گوید کہ تقیید بطواف قید مانع نیست بلکہ ہر کہ در مسجد حرام در آید این حکم دارد و تقیید بطواف بجہت آنست
کہ غالب آنست کہ ہر کہ در انجا در آید برائے طواف در آید و این بجہت شرف و کرامت مکۂ معظمہ ست تا دریابند مردم فضل آنرا در جمیع
اوقات و در مشکوٰۃ از احمد و رزین از ابی ذر آوردہ کہ گفت شنیدم رسول خدا را صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم کہ میگفت نیست نماز بعد از
صبح تا طلوع کند آفتاب و نہ بعد از عصر تا غروب کند آفتاب الا بمکہ و نزد امام ابو حنیفہ کراہت عام ست مر جمیع ازمنہ و امکنہ را مثل
و لیلے کہ گذشت و اللہ اعلم خاصیت دوازدہم استحباب خواندن سورۂ جمعہ و سورۂ منافقین در نماز جمعہ یا خواندن سبح اسم ربک
الاعلے و غاشیہ چہ حضرت رسالت صلے اللہ علیہ وسلم بر یکے ازین دو طریق قرأت مواظبت مینمود چنانچہ در فصل قرأت معلوم شد
و اقتصار بر بعضے از سورہ جمعہ از اول تا فینبئکم بما کنتم تعملون در رکعت اول و بر بعضے از سورۂ منافقین از آخر یا ایہا الذین
آمنوا در رکعت ثانیہ چنانچہ عادت بعض مردم ست مستحب نیست بلکہ مکروہ است زیرا کہ خلاف سنت ست کہ در قرأت تمام
سورہ مطلقا و در خواندن سورتین در اینجا بخصوص واقع ست و جہال ائمہ مساجد گاہی بدان عمل کنند بلکہ بعضے از ایشان بر ان
مداومت مینمایند خاصیت سیزدہم آنکہ روز جمعہ عیدے ست امت را کہ در ہر ہفتہ مکرر میشود و تسمیۂ جمعہ بعید در احادیث واقع
شدہ است چنانچہ بیہقی از ابی ہریرہ روایت آوردہ کہ گفت پیغمبر خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم اے گروہ مسلمانان این روزی ست
کہ گردانیدہ است اللہ تعالے او را عید مر شما پس غسل کنید و لازم گیرید مسواک را و این حدیث بطریق دیگر نیز آمدہ و در حدیث
دیگر از ابی ہریرہ آمدہ کہ روز جمعہ روز عید است پس نگردانید روز عید خود را روز صیام بلکہ نگردانید او را روز ذکر مگر آنکہ
خلط کنید با ایام دیگر و مصنف در بودن روز جمعہ عید استدلال میکند و میگوید کہ در سنن ابن ماجہ مرویست از ابو لبابہ بن عبد المنذر
البدرے بیرقہ و احمد و شافعی از سعد بن معاذ و بخاری در تاریخ از سعد بن عبادہ روایت آوردہ اند ان یوم الجمعۃ سید الایام و اعظمہا
عند اللہ و ہو اعظم عند اللہ من یوم الاضحے و یوم الفطر یعنے چون او را اعظم از روز اضحے و فطر گفت لاجرم او نیز عیدی باشد اعظم ازین
عیدین و دلیل عظمیت اینست کہ فیہ در روز جمعہ خمس خلال پنج خصلت ست خلق اللہ فیہ آدم و اہبط اللہ فیہ آدم الی الارض و فیہ
توفی آدم و فیہ ساعۃ لا یسأل اللہ فیہ العبد شیا الا اعطاہ مالم یسأل حراما و فیہ تقوم الساعۃ ما من ملک مقرب و لا سماء و لا ارض و لا ریاح
و لا جبال و لا شجر و در بعض روایات و لا بحر الا ان یشفقن من یوم الجمعۃ مگر آنکہ میترسند این اشیا از روز جمعہ کہ بناگاہ قائم نشود
قیامت بجہت پیدا کردن حق تعالے علم را در ایشان بوقوع او در ین روز بے تعیین آن پس ایشان در ہر جمعہ ترقب و خائف
از اند و در ین حدیث دواب و طیور ذکر نکردہ مبالغہ یعنے این اشیا کہ اصلا محل علم و الہام نباشند چون بترسند دواب و
طیور کہ فی الجملہ علم و شعور دارند بطریق اولی و چون و انس خود مستثنے اند بجہت حفظ قاعدۂ ابتلا و تکلیف چنانکہ گذشت خاصیت
چہاردہم مستحب آنست کہ بہترین جامہا نیکوترین لباسہا کہ قدرت بآن میرسد در ین روز برای نمازے بپوشند مادام کہ لباس
حرام مشروع نباشد و در بعض احادیث ذکر لباس سفید بخصوص واقع شدہ چہ وے احب لباس بود نزد آن حضرت صلے اللہ علیہ
وآلہ وسلم و این خاصیت گویا متفرع ست بر خاصیت سابق کہ تسمیۂ و بعیدست اگر گفتہ شود کہ این ہر دو خاصیت مخصوص نیست
بجمعہ چہ غیر دے کہ روز عید بین ست نہز مسمے بعید ست و مستحب ست در وی پوشیدن احب لباس جوابش آنکہ مراد تخصیص جمعہ ست

در سائر ایام نزد شافعی و هر که موافق اوست و تمسک کرده است بحدیث متفق علیه من نام عن صلوٰة او نسیها فلیصلها
اذا ذکرها چه از ین حدیث معلوم شود که وقت قضاے فوائت وقت یاد آمدن اوست هر وقت که یاد آید اگرچه در وقت استوا
و طلوع و غروب باشد و نزد امام ابو حنیفه فرض و نفل هر دو درین اوقات حرام اند و دلیل ایشان حدیث عقبه بن عامر ست
که مسلم و بسیارے از ائمهٔ حدیث روایت کرده که آن حضرت صلے الله علیه وآله وسلم نهی کرد از نماز گذاردن درین اوقات و نماز
عام ست شامل فرض و نفل و تحقیق آنست که این هر دو حدیث عام اند شافعی تخصیص میکند حدیث عقبه را بحدیث قضاے
فوائت و ابو حنیفه حدیث قضا را بحدیث عقبه و لیکن حدیث عقبه محرم ست و چون صحیح و محرم جمع شوند ترجیح محرم راست
و این جواز نافله نزد استوا درین روز مذهب بیشتر علماست چه ابو قتاده چنانچه ابو داؤد آورده روایت میکند که پیغمبر
صلے الله علیه وآله وسلم مکروه میداشت نماز نیمهٔ روز الا روز جمعه و فرمود دوزخ را درین وقت سے افروزند در هر روز
باین علت مکروه داشت نماز را درین وقت چنانچه بصریح در حدیث مسلم از عمرو بن عبسه آمده است الا روز جمعه که بحسب فضل
این روز وسعت رحمت حق تعالی در وے دوزخ را نمی افروزند پس نماز در وے مکروه نباشد و نیز استدلال میکند
مصنف بر جواز نافله در وقت استوا روز جمعه بآنکه میگوید که در حدیث صحیح وارد شده است استحباب صلوة نافله در روز جمعه
از اول روز تا زمان خطبه و چون خطبه بعد از وقت زوال ست لازم آید از استحباب صلوة تا این وقت وقوع آن در وقت
استوا و فقد بر د شافعی باسانید متنوعه از ابی هریره روایت کرده که نهی رسول الله نهی کرد پیغمبر خدا صلے الله علیه وآله وسلم
عن الصلوة از نماز گذاردن نصف النهار در هیچ روز سے تا زوال الشمس تا زوال نپذیرد آفتاب و نگردد از استوا الا یوم الجمعة
مگر روز جمعه و علما را درین مسئله یعنی در جواز نماز در وقت استوا اقوال ست یکی آنکه نیمه روز وقت کراهت نیست بهیچ حال
خواه حال ادا ے فوائت باشد یا نوافل یا منذورات یا نماز جنازه یا غیر آن چنانکه در کتب فقه تفصیل کرده اند و در هیچ روز
خواه جمعه باشد خواه غیر آن و این مذهب امام مالک ست رحمه الله علیه دوم قول آنکه نیمه روز وقت کراهت در جمعه و غیر جمعه
هست و این مذهب امام ابو حنیفه است و قولے بلکه مذهب مشهور مختار از امام احمد ست از جهت کثرت احادیث واقعه
در کراهت نماز در اوقات خمسه مطلقا بے تقیید بغیر جمعه و لیکن نزد امام ابو حنیفه مطلقا شامل فرض و نفل فرض خود اصلا
جائز نیست و در نفل شروع جائز ست و واجب ست قطع او و قضا در وقت غیر مکروه و اگر تمام کند نیز از عهدهٔ لزومے که
بسبب شروع ثابت شده بر آید و مبسوط گفته قطع افضل ست کذا فی شرح ابن الهمام و نزد امام احمد مخصوص بنفل لغیر در
استثناے جمعه ابو داؤد و این عدے از ابی قتاده حدیثے آورده اما ابو داؤد گفته که ابو الخلیل که راویست از ابی قتاده
ابو قتاده را ملاقات نکرده است پس اسناد آن متصل نباشد مگر آنکه از طریق دیگر متصل آید و اسناد ابن عدی نیز ضعفے دارد و شافعی
و بیهقی آنرا از ابی هریره روایت کرده اند و لیکن احادیث وارده در اطلاق نهی مشاهیر اند این روایات معارض بدان نتوانند شد
بآنکه نزد تعارض صحیح و محرم ترجیح محرم راست و الله اعلم سوم آنکه نیمه روز وقت کراهت در جمیع ایام ست غیر روز جمعه که در وقت
کراهت درین روز نیست و این مذهب امام شافعی ست و جمع محققان و مذهب امام ابو یوسف نیز همین ست بعد از آنکه خلافے
که در میان علما در کراهت و عدم آن مذکور شد در وقت استوا ست و الا اوقات دیگر که طلوع و غروب و بعد از نماز فجر و عصر
مکروه است باتفاق کذا ذکر فی شرح الحاوی و دیگر بدانکه همچنان که امام شافعی از منه روز جمعه را ازین حکم خارج داشته از همه
مکه معظمه را نیز در جمیع اوقات داشته و گفته که نماز در مکه هر وقت که بگذارند مکروه نیست از جهت ورود حدیث در استثناے آن

که حرام ست در وقت خطبه کلام اگرچه امر بمعروف باشد یا تسبیح و تهلیل و حرام ست اکل و شرب و کتابت و مکروه ست تشمیت عاطس
و رد سلام و بروایتی از ابی یوسف مکروه نیست زیرا که فرض ست وجه اش آنکه فرض ست اگر رد سلام اذن باشد و از جهت آنکه
رد سلام ممکن ست در هر وقت بخلاف سماع خطبه و در رد فرستد و دل تا شاغل سماع خطبه نشود و هو الصواب و محمد برای عطسه نیز
و دل گوید و در رد منکر اشارت بکشیم و دست مکرده بنود و هو الصحیح و در نظر در کتاب و اصلاح آن بقلم و روایتی از ابو یوسف آمده انتهی
و نزد شافعی و احمد و اسحق و محدثین رکعتین تحیت المسجد واجب بود اگرچه در خطبه آید و لیکن باید که ایجاز کند و در از نسازد و مستند
ایشان حدیث جابر ست که در صحیحین بطرق متعدده آمده که مردے که نام او سلیک ست در مسجد در آمد و بر نشست و آن حضرت
صلے اللہ علیه و آله وسلم در خطبه جمعه بود پس بآن مرد فرمود بر خیز و رکعت بگذار و ایجاز کن دران و نزد حنفیه چون تحیت المسجد
هرگز واجب نیست در وقت خطبه نیز نبود و بحکم حدیث منع نماز در وقت خطبه اگر بگذارند مکروه باشد و مذهب مالک و سفیان ثوری
و جمهور صحابه و تابعین نیز همین ست کذا قال النووی و فرمودن آن حضرت صلے اللہ علیه و آله وسلم شاید که چنین از روی دفع بود
یا مخصوص همان مرد باشد که در آمد و اللہ اعلم و شیخ ابن الهمام گفته که شاید آن حضرت صلے اللہ علیه و آله وسلم قطع کرده باشد خطبه
تا آنکه فارغ شد آن مرد از نماز و گفت که واقع همچنین ست چنانکه در قطنی در سنن از حدیث انس آورده که مردے در آمد در مسجد
و رسول خدا صلے اللہ علیه و آله وسلم خطبه میخواند پس فرمود آن حضرت صلے اللہ علیه و آله وسلم مر او را که بگذارد دو رکعت و اساک
کرد از خطبه و این حدیث مرسلا و موصولا روایت کرده شده است و مرسل نزد ما حجت ست خصوصا که مرفوع نیز آمده و خالی
از معارض چه غیر وے ساکت ست از قطع خطبه و امساک ازان و این زیادت ست و زیادت ثقه مقبول ست انتهی و در تکمله
مشکوة نیز این حدیث از دار قطنی از محمد بن قیس آورده است و بعض گویند که امر بنماز مر آن مرد را بجهت آن بود که وے
جامه نداشت و مفلس بود و آن حضرت صلے اللہ علیه و آله وسلم میخواست که او را مردم احسانی نسبت بوے بوجود آید پس فرمود
که میان جمع بر خیزد و نماز کند تا او را ببینند و بر حال وی مطلع شوند و احسانی بکنند چنانچه این معنی بوجود هم آمد و جامه بوی دادند
و این وجه خالی از بعدی نیست و نیز در حدیث دیگر بطریق عموم آمده که هر که در وقت خطبه بمسجد در آید دو رکعت نماز بگذارد و تجوز
کند دران و لیکن این منافات ندارد که مراد آن باشد که بگذارد تا سکوت خطیب بجهت ثبوت آن در سنت چنانچه معلوم شد
از حدیث دار قطنی و بعض گفته اند که این صلوة که حضرت صلے اللہ علیه و آله وسلم آن مرد را امر بگذاردن آن کرده نماز صبح بود
که از وے فوت شده بود آن حضرت صلے اللہ علیه و آله وسلم آنرا بکشف یا بوحے دریافت و کلام درین باب بغایت طویل ست
و در فتح الباری بتفصیل ذکر کرده و نقل آن از تحفه وقت بیرون بود فلیطلب ثمه خاصیت دهم سوره الکهف درین روز خواندن
چه پیغمبر صلے اللہ علیه و آله وسلم فرمود من قرأ سورة الکهف فی یوم الجمعة کسے که بخواند سوره کهف را در روز جمعه سطع له النور روشن شود
برای او نوری من تحت قدمه از زیر قدم او الی عنان السماء تا بلندی آسمان یضیئ به یوم القیامة تا روشن شود آن نور مر دیان را
که ساطع گردد در روز قیامت و غفر له ما بین الجمعتین و آمرزیده شود مر آن مرد را هر گناه صغیره که واقع شود از وے میان دو جمعه
سیوطی این حدیث در جمع الجوامع از ابن مردویه از ابن عمر آورده و نیز از حاکم در مستدرک و از بیهقی در شعب الایمان آورده
من قرأ سورة الکهف اضاء له من النور ما بین الجمعتین و در روایتے از بیهقی اضاء له من النور ما بینه و بین البیت العتیق و احادیث
در فضل سوره کهف و قرأت آن در روز و شب جمعه بطرق متعدده آمده خاصیت یازدهم آنکه نماز نافله در وقت استوا کردن روز جمعه
مکروه نیست چنانکه در سائر ایام مکروه ست و تقیید بنافله اشارت ست بآنکه نماز فریضه که قضاے ما فات باشد جائز ست

آنرا بچ درجه نهند یا شش یا زیاده یا کم و امام غزالی ساعت اولی از طلوع فجر تا طلوع آفتاب تقدیر کرده و ثانیه تا ارتفاع و ثالثه تا انبساط و رابعه تا سوختن پای از گرمی زمین و خامسه تا زوال و در بعض روایات بجای تکبیر تحجیر نیز واقع شده و ظاهرش و بهتر وقت هاجره است که نیمروز بود و بعض گویند که تحجیر اینجا مشتق از هجر بکسر ها و تشدید جیم ست بمعنی ملازمت ذکر شے که در معنی مبادرت و مسارعت بود یا اشتقاق آن از هجر بمعنی ترک منزل ست یعنی منزل را تا وقت جمعه مهجور و متروک گرداند کنایت ست از آمدن بجمعه از اول روز و گفته اند که هاجره سیر در وقت حراست خواه در اول وقت زوال بود یا بعد وے و بعض استعمال تحجیر در اول نهار نیز اورده اند و در مسجد بنوی صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم سجادات از وقت اشراق گسترانند و مواضع متبرکه که بخصوصیت و افضلیت ممتاز اند گرد آرند و لیکن گفته اند این سجادات گسترانیدن و جاے را از مردم منع کردن بے آنکه خود بر وے نشینند و مشغول شوند چیزے نیست بلکه نزد یک ست که ممنوع و منهی باشد و بالجمله مبادرت و مسارعت برائے نماز جمعه از مبدأ طلوع فجر و نهایت تا خروج امام بخطبه و عادت سلف دران مختلف بود و لکل درجات مما عملوا و اللہ اعلم خاصیت هشتم اشتغال بصلوة و ذکر و قرأت تا آن زمان که امام بخطبه برآید و چون افضلیت بتکبیر ثابت شد لابد آنچه براے اشتغال باین امر تواند بود خاصیت نهم خاموش شدن براے خطبه بطریق وجوب پیش بیشتر علما و امام ابو حنیفه از ایشان ست و پیش بعض بطریق استحباب و امام شافعی از ایشان ست و در مواهب لدنیه نگوید که از شافعی دو قول ست و از احمد نیز دو روایت ست و ے گوید که ابن عبد البر اجماع نقل کرده بر وجوب انصات مگر از قلیل از تابعین و این سخن غریب ست انتهی و در حدیث صحیح آمده ست از ابی هریره که حضرت پیغمبر فرمود صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم هر که گوید مر صاحب خود را در روز جمعه و حالیکه امام خطبه میخواند خاموش باش پس تحقیق لغو گفت یعنی اگر خواهد دیگری را امر کند بسکوت باید که باشارت کند و الا امکان لازم آید که ازان منع کند و این عین لغو در کلام بود و چون ازامر معروف که اعلے و افضل ست از سنت و تحیت المسجد منع کرد منع از آنها بطریق اولی بود و کذا فی شرح ابن الهمام و ذکر انصات در وقت خطبه و احادیث وارده در وے در کلام مصنف نیز در فصل خطبهٔ بنویه بیاید و گفت ترمذی در ین باب حدیث ازابن ابی وداعه و حدیث ابی هریره حسن صحیح ست و عمل بر وست نزد اهل علم که مکروه داشته اند تکلم در وقت خطبه و اختلاف کرده اند در رد سلام و تشمیت عاطس بعض مکروه دارند و بعض رخصت کنند انتهی و مذهب امام ابو حنیفه آنست که از وقت بیرون آمدن امام براے خطبه تا شروع وے در صلوة نماز و کلام هر دو حرام ست و اگر در نماز بود و امام در خطبه شروع کرد قطع کرد اند نماز را بر خود و بر دو و نزد صاحبین بعد از خروج پیش از شروع در خطبه و بعد از نزول از منبر پیش از تکبیر اگر کلام کنند لا باس به است چه کراهت از جهت اخلال بفرض استماع بود و نیست درین دو وقت استماع و در جامع ترمذی در تکلم بعد از نزول امام حدیثے هم آورده است بخلاف نماز که اقتدا وے دارد شاید که قطع آن نزد شروع خطبه ممکن نبود بخلاف کلام که قطع آن بتوان کرد و دلیل امام ابو حنیفه حدیثے ست که از وقت خروج امام حکم بحرمت صلوة و کلام کند و نیز گاهے بحکم طبیعت قطع کلام نیز میسر نگردد و امام مالک در موطا آورده که اذا خرج الامام فلا صلوة و لا کلام و شیخ ابن الهمام نگوید که در رفع این حدیث غرابت ست و معروف آنست که این از کلام زهری ست و میگوید که ابن ابی شیبه در مصنف خود از علی و ابن عباس و ابن عمر رضی اللہ عنهم آورده که ایشان مکروه میدانستند صلوة را و کلام را بعد از شروع امام و قول صحابی حجت ست و واجب ست تقلید وے نیز و ما انتهی و گفته اند که مراد بنماز نماز نافله است و الا قضای فائته بوقت خطبه درست بود بکراهت و نیز اختلاف ست که آنکه در نشسته و خطبه نمیشنود سکوت کند یا نه مختار سکوت ست و بعضے از متاخرین گفته اند که در نشستن در وقت خطبه با مشغول بودن بذکر تسبیح در وقت ذکر صفات خطبه بهتر بود و در شرح این هم گفته

وجوب آن قویست از دلیل وجوب تر چنانچه مذهب حنفیه هست و از دلیل وجوب وضوء از مس نساء چنانچه مذهب شافعی هست و همچنین از دلیل
وجوب وضوء از قهقهه در صلوة از رعاف و حجامت وقی بمذهب حنفی و وجوب صلوة بر پیغمبر صلی الله علیه و آله وسلم در تشهد اخیر بمذهب شافعی
یعنی غایت کار درین امور رد و صیغهٔ امر و لفظ وجوب مر اطلبت آن حضرت صلی الله علیه و آله وسلم با معارضهٔ دلائل دیگر نا ظر در جانب خلاف
و این خود همه مر مادهٔ وجوب غسل جمعه پیدا ست پس چه شد که آنها را واجب داشتند نه این را و بدانچه تقریر کرده شده شاید که جواب این سخن
مصور تی پذیرفته باشد و الله اعلم خاصیت پنجم فضیلت بوی خوش بکار داشتن و اگر چه تطیب در جمیع ایام فاضل و حسن ست لیکن درین روز
افضل و احسن ست از تطیب در سائر ایام خاصیت ششم مسواک کردن چه مسواک نیز اگر چه موکد ست در سائر ایام لیکن درین روز مفضل و
مرجح ست بر سائر ایام خاصیت هفتم تبکیر از برای نماز جمعه تبکیر تقدیم با بر کاف و در اصل لغت در وقت با مداد آمدن و بمعنی
مبادرت کردن بچیزے در هر وقت که باشد نیز آید کذا فی القاموس و تبکیر از برای جمعه بهمین معنی ست کما فی در شرح صحیح
بخاری در تفسیر قول انس رض کنا نبکر بالجمعة و نقیل بعد الجمعة میگوید یعنی مبادرت میکردیم بنماز جمعه پیش از قیلوله و گفته تبکیر کار کردن بود
در اول وقت و در نهایهٔ جزری سیگوید بکروا التبکیر ای اتی الصلوة اول وقتها و هر که امر اء بچیزے کرد تبکیر کردن بوے و اول
هر چیز را باکورهٔ آن چیز گویند چنانچه نو باوه را باکوره خوانند و در حدیث آمده است لا تزال امتی علی سنتی ما بکروا بالصلوة المغرب
و نیز آمده بکروا بالصلوة فی یوم الغیم پس حقیقه مراد از تبکیر جمعه مبادرت و مسارعت بدان بود و آنرا مراتب متفاوت ست
و اگر آن در اول روز بود لا بد اکمل و افضل باشد و در صحیح بخاری از ابی هریره آورده که گفت پیغمبر خدا صلی الله علیه و آله وسلم
هر که غسل کرد روز جمعه غسل جنابت پس تر قت یعنی بنماز جمعه گویا که قربان کرد بدنه را یعنی شتر را و هر که رفت در ساعت ثانیه
گویا قربان کرد گاوے را و هر که رفت در ساعت ثالثه گویا قربان کرد گوسفندی را و هر که رفت در ساعت رابعه گویا قربان
کرد یعنی تصدق نمود دجاجه را و هر که رفت در ساعت خامسه گویا تصدق کرد بیضه را چون بر آمد امام بر خطبه حاضر میشوند
ملائکه برای استماع ذکر و تفصیلش آنست که در حدیث دیگر آمده است که مے ایستند ملائکه روز جمعه بر در مسجد و می نویسند مردم را
الاول فالاول تا وقتیکه امام بخطبه ابو آید بعد ازان مے پیچند صحف را و حاضر میشوند تا استماع خطبه و در حدیثے آمده است
که ملائکه دعا میکنند مر اخلان را و میگویند خداوندا اگر گمراه است بدایتش کن و اگر فقیر ست غنی گردان و اگر بیمار ست عافیت ده
و لیکن در اینجا اشکال کرده اند که بمقتضاے این حدیث لازم آید که اقامت جمعه پس از زوال بود چه تمام روز دوازده ساعت
ست و ازینجا معلوم میشود که بعد از خروج ساعت خامسه در اول ساعت سادسه امام بخطبه بر آید و بتحقیق آن پیش از وقت زوال
خواهد بود و نیز نهار گفته اند وصیف تفاوتے دارد اول در قصر تا بده ساعت رسد و ثانی تا پنجاه و ده پس خمس ساعت از نهار شتا بیشتر بود
از خمس ساعت نهار صیف جواب از اول آنکه در حدیث ذکر مجموع از اول نهار نیست پس تواند که ساعت اولی برای استعداد و اغتسال
غسل و غیره رفته باشد و مبدأ مجموع از آخر ساعت اولی و اول ساعت ثانیه بود و باین تقدیر آخر خامسه اول زوال بود و از ثانی آنکه
مراد بساعات اینجا مقدارے از زمانست که مختلف نشود عدد آن بطول و قصر نهار پس نهار دوازده ساعت ست بهر تقدیر هم در صیف
و هم در شتا لیکن مقدار آن زیادت و نقصان پیدا کند و لیل نیز همچنین ست و این را ساعات آفاقیه گویند و آنرا تقدیریه نزد
اهل حساب معوجه و مستقیمه نامند بعض گفته اند که احتمال دارد که راوے ذکر ساعت سادسه نکرده باشد و بتحقیق آمده است
در بعض روایات زیادت بط میان کبش و دجاجه و برین تقدیر خروج امام نزد انتهاے سادسه باشد و این همه کلام بر تقدیر ے بود
که مراد ساعات نجومے بود و اگر مراد تفاوت درجات مراتب تقدم و تاخر بود در اوقات آمدن بجمعه هیچ اشکال لازم نیاید خواه

اصحاب کتب ستہ الا ترمذی از ابی سعید کہ گفت رسول اللہ صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم غسل جمعہ واجب ست بر ہر بالغ و در روایتے بر ہر مسلم و مسواک و مساس طیب اگر یابد و گفت عمرؓ اما غسل گواہے میدہم کہ وی واجب ست و اما مسواک و طیب واللہ اعلم واجب ست یا نہ ولیکن اینچنین آمدہ در حدیث کذا فی صحیح البخاری و در موطا از ابی ہریرہ آوردہ کہ غسل جمعہ واجب ست بر ہر مسلمان مثل غسل جنابت و نیز از ابی ہریرہ آمدہ کہ پیغمبر خدا فرمود صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم حق ست بر ہر مسلمان کہ غسل کند در ہر ہفتہ و از حفصہؓ آمدہ کہ گفت لازم ست بر ہر مسلمان رفتن بجمعہ و لازم ست بر ہر رونده بجمعہ غسل و ترمذی گفتہ کہ در ین باب از ابن عمر و ابی سعید و جابر و براء و عائشہ و ابو الدرداءؓ نیز آمدہ و حدیث ابن عمر حسن و صحیح ست لیکن آنہائی کہ قائلند باستحباب غسل گویند کہ ہمچنانکہ احادیث ظاہر در وجوب غسل جمعہ در و یافتہ احادیث دیگر در جواز اکتفا بوضو نیز واقع شدہ چنانکہ ترمذی و ابو داؤد و نسائی از سمرہ بن جندب آوردہ و زر کشی گفتہ رواہ الخمسۃ الا ابن ماجہ کہ گفت رسول خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم ہر کہ وضو کرد روز جمعہ خوب کرد و نیک ست و ہر کہ غسل کند پس غسل افضل ست گفت ترمذی کہ در ین باب از ابی ہریرہ و عائشہؓ و انسؓ نیز آمدہ و گفت حدیث سمرہ حسن ست و عمل بر ین ست نزد اہل علم از اصحاب پیغمبر صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم و آنہا یکہ بعد از ایشان اند اختیار کردہ اند غسل را روز جمعہ و وضو را نیز کافی دانند انتہی و نیز بخاری و مسلم و موطا و ابو داؤد و ترمذی از ابن عمر و ابی ہریرہ آوردہ اند کہ عمر بن الخطابؓ خطبہ میخواند در روز جمعہ کہ ناگاہ در آمد مردے از اصحاب رسول اللہ صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم کہ از مہاجرین اولین بود و در روایت ابو ہریرہ آمدہ کہ در آمد عثمانؓ بن عفان پس ندا داد او را عمرؓ و گفت این چہ وقت آمدن ست عثمان گفت مشغول داشتہ شدم امروز بکارے و بخانہ نرفتم ناگاہ ندائے جمعہ شنیدم و ہم ازین راہ بمسجد در آمدم و ہیچ توقف نکردم مگر برای وضو پس گفت عمرؓ الوضوء ایضا یعنے این اکتفا بوضو کردن نیز تقصیرے دیگر ست و گفت پیغمبر خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم امر کرد بغسل و تو وضو کردے ازینجا معلوم گردد کہ صیغۂ امر و لفظ وجوب کہ در احادیث واقع شدہ است برای ندب و استحباب ست نہ وجوب و الا عثمانؓ چون اکتفا میکرد بوضو و عمرؓ چرا تقریر میکرد او را بران و ہمچنین صحابہؓ دیگر پس گویا این اجماع شد بر جواز وضو و احادیث دیگر نیز در ین باب آمدہ و امام محمدؒ در موطا گفتہ کہ غسل روز جمعہ افضل ست نہ واجب و در و آثار کثیرہ آمدہ پس در ہر جائیکہ فرمود غسل جمعہ واجب ست محمول بر تاکید و مبالغہ بود چنانکہ یکے در استمالت خاطر دیگرے مبالغہ کند. و گوید حق تو واجب ست بر من جمعا بین الادلۃ و اقتران آن بمسواک و طیب نیز قرینہ ست بران چہ آنہا باتفاق واجب نیست و بالجملہ قوم را در اثبات استحباب و سنیت غسل جمعہ سہ طریق ست یکی ادعای نسخ وجوب کہ سابقًا واجب بود بدلائلی کہ دلالت دارند بران پس ازان مستحب گشت بدلائل دالہ بران ولیکن ادعای نسخ بمجرد احتمال بے علم بتاریخ درست نبود دوم انتہائے حکم بانتہائے علت آن چنانچہ از حدیث ابی داؤد کہ از عکرمہ از ابن عباس آوردہ معلوم میگردد کہ مردم در اول حال فقیر و صوف پوش و محنت کش بودند و مسجد تنگ و پست بود در روزہائے گرم عرق میکردند و بوہائے ناخوش سے آمد و ایذا میکشیدند پس آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم امر کرد بانغتسال و تنظیف بدن و تطییب آن حتی الامکان پس چون وسعتی در حال پیدا آمد و لبس صوف برافتاد و از محنت و مشقت کشیدن فارغ و آسودہ گشتند و مسجد وسیع و بلند شد و از ایذا کشیدن خلاص یافتند حکم بوجوب مرتفع گشت و انتہائے حکم بانتہائے علت در شرع آمدہ است چنانکہ ارتفاع سہم مؤلفۃ القلوب از غنائم این نیز انسان قبیل باشد گوسوم حمل امر بر ندب و وجوب بر ثبوت بقرینۂ دلائلے کہ دلالت بران دارند جمعا بین الدلائل و این مسلک درست تر و مستقیم تر ست کما لا یخفی و مصنف در تائید مذہب وجوب غسل جمعہ و الزام بر قائلین بعدم وجوب میگوید کہ اصل

پس خاصیت اول از خواص جمعه انیست خاصیت دوم آنکه مستحب ست که درین روز وشب صلوات برحضرت رسالت صلی الله
علیه وآله وسلم بیشتر فرستند صلوة بران حضرت صلے الله علیه وآله وسلم همیشه مستحب ومستحسن ومقرب ترین اعمال ست بعد از فرائض
ولیکن در شب وروز جمعه امر بتکثیر آن واقع شده ودر حدیث صحیح ست اکثروا من الصلوة علی یوم الجمعه ولیلة الجمعة وفی بعض الطرق
اکثروا الصلوة علی فی اللیلة الزهراء والیوم الازهر لیلة الجمعة ویوم الجمعة رواه الطبرانی فی الاوسط عن ابی هریرة واکثروا الصلوة
علی فی یوم الجمعة فانه لیس یصلی علی احد یوم الجمعة الا عرضت علی صلوته رواه الحاکم فی المستدرک والبیهقی فی شعب الایمان عن ابی مسعود
الانصاری اذا کان یوم الجمعة ولیلة الجمعة فاکثروا الصلوة علی رواه الشافعی فی المعرفة واحادیث درین باب بسیارست وصلوة
درین شب وروز عرض کرده میشود بران حضرت صلے الله علیه وآله وسلم اگرچه صلوة امت بروی صلے الله علیه وآله وسلم همیشه
معروض ست وحق سبحانه وتعالے ملائکه سیاحین آفریده که صلوة وسلام امت را درانجناب میرسانند ولیکن درین شب
وروز البته بمقام وصول وقبول میرسد وبیان فضائل صلوات برآن حضرت صلے الله علیه وآله وسلم واحوال واوقات وصیغهاے
آن بابی علاحده است که کتابے مستقل میطلبد ودر کتب علما بتفصیل مذکورست ومانیز جمله ازان در آخر کتاب جذب القلوب
ذکر کرده ایم رجوع للقبول وبعد ازوے رساله جدا نیز معمول ومنقول گشته است وخاصیت سوم نماز جمعه است که آن اعظم فروض
اسلام ست چه اعظم فروض نمازست واز میان نمازها اعظم نماز جمعه اگرچه در بعض احادیث واقع شده که هیچ صلوتے فاضلتر
از صلوة فجر روز جمعه نیست هرکه شاهد شود آنرا مغفور بود واین وجهے دیگر ودر خاصیتے دیگر ست مر جمعه را غالبا بنسبت نماز روزینه
اما بجهت ظهور عظمت دین وشعار اسلام واجتماع مسلمین این نماز عظیمتر ومؤکدتر ست ومسلم از ابن مسعود آورده که پیغمبر خدا صلی الله
علیه وآله وسلم فرمود مر قومے را که تخلف کنند از جمعه بتحقیق قصد کردم که امر کنم مردے را که نماز گذارد بامردم پس تر بسوزم من بر جماعه
که تخلف کنند از جمعه خانهاے ایشان را وگفته اند که هرکرا فوت شود جمعه بعذر باید که تصدق کند بدینار یا نصف دینار یا درهم
یا نصف درهم یا صاع حنطه یا نصف صاع حنطه وهرکه در گذاردن آن تهاون کند بردل وے ختم نهاده شود وابو داؤد وترمذی
ونسائی وابن ماجه ودارمے از ابو جعد ضمرے ومالک از صفوان بن سلیم واحمد از ابے قتاده آورده که هرکه ترک کند سه جمعه
از جهت تهاون بجمعه مهر نهد خدا تعالے بردل وے وابن خزیمه وابن حبان در صحیحین خود این حدیث را تحسین کرده ودرزین
در روایتے آورده برسے شود خدا تعالے ازوی وشافعی از ابن عباس آورده که هرکه ترک کند جمعه را بیضرورت نوشته شود
از جمله منافقان در کتابے که محو کرده نشود وتبدیل نیابد ودر بعض روایات ثلثا زیاده کرده شده واز ابن عباس آمده که گفت که
هرکه ترک کند جمعه را پیاپے بتحقیق انداخت اسلام را پس پشت خود وقدر کسان بحضرت کبریا در روز مزید که ذکر آن سابقا گذشت
بحسب قرب ایشان بود بامام در روز جمعه ودرجات ایشان بحسب سعی ومبادرت بود بآن چنانچه از سیاق احادیث لائح
میگردد وخاصیت چهارم استحباب وسنیت غسل ست دران روز چنانچه مذهب امام ابو حنیفه وشافعی ست ومختار در مذهب احمد
نیز استحباب ست وبروایتے وجوب ولیکن شرط صحت نماز نیست نزد وے نیز وپیش جمعی وجوب چنانچه مذهب مالک وبعضے
از حنابله است ودلیل قائلین بوجوب ورود صیغه امرست چنانکه بخارے ومسلم وترمذی وموطا ونسائی از ابن عمر آورده اند
که گفت رسول خدا صلے الله علیه وآله وسلم سن چار منکم یوم الجمعة فلیغتسل ودر موطا از ابن السباق آورده که آن حضرت صلی الله
علیه وآله وسلم در جمعه از جمعها فرمود که ای گروه مسلمانان این روزیست که حق تعالے او را عید ساخته پس غسل کنید وهرکه باشد
نزد وے طیب زیان نکند اگر مساس کند ازوے وبر شما باد مسواک کردن وصریح لفظ وجوب نیز آمده چنانچه روایت کرده اند

گر گفت رسول خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم ہیچ روزے نیست بیشتر از روز عرفہ کہ آزاد کردہ شوند در وے بندگان از آتش دوزخ و نزدیک میشود پروردگار تعالی از بندگان و مباہات میکند با ملائکہ بایشان و گوید مے گیرد پروردگار تعالی ملائکہ را بر بخشیدن گناہان بندگان و نیز آمدہ کہ دیدہ نمیشود شیطان خوارتر و راندہ تر و غصہ خوردہ تر در ہیچ روزے چنانچہ در روز عرفہ بجہت نزول رحمت الٰہی و عفو گناہان بندگان مگر آنچہ دیدہ شد در روز بدر کہ روز ظہور شوکت اسلام و قوت و عزت اہل آن بود و نیز آمدہ کہ افضل الدعا دعا در یوم عرفہ و بعض میگویند روز جمعہ افضل ست از جہت اطلاق احادیث وارد در افضلیت آن مثل قولہ صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم ما طلعت الشمس ولا غربت علی یوم افضل منہ و قولہ علیہ الصلوٰۃ والسلام یوم الجمعۃ سید الایام و اعظمہا عند اللہ و احادیث درین معنی بسیار ست باطرق متعددہ و نیز وارد شدہ کہ در روز جمعہ ششصد ہزار کس از آتش دوزخ آزاد گردد و نیز آمدہ کہ شب و روز جمعہ بست و چہار ساعت ست در ہر ساعت ششصد ہزار کس آزاد گردد و در بعض احادیث آمدہ کہ ہیچ کس نبود کہ درین روز مغفور نگردد و آنہائی کہ قائل اند بافضلیت عرفہ تخصیص کنند ایام را در احادیث روز جمعہ بغیر روز عرفہ و از انکہ در بعض احادیث واقع شدہ کہ سید الایام یوم الجمعۃ و ہو اعظم من یوم النحر و الفطر استیناسی باین معنی مے توان یافت بجہت عدم ذکر روز عرفہ با وجود قرب مجاورت آن بروز نحر و اللہ اعلم و بعض گویند کہ روز عرفہ افضل ایام ستہ است و روز جمعہ افضل ایام اسبوع و در موطا آمدہ کہ افضل ایام روز عرفہ است کہ موافق افتاد باروز جمعہ و حج درین روز افضل ست از ہفتاد حج در غیر روز جمعہ و درین حدیث محدثین را مقال ست و آنکہ عامہ آن را حج اکبر گویند چیزے نیست و یوم الحج الاکبر کہ در قرآن مجید واقع شدہ مراد بدان حج ست مطلق در مقابل حج اصغر کہ نام عمرہ است و با وجود آن در فضل و شرف حج روز جمعہ شبہہ نخواہد بود از جہت اجتماع شرف زمان و مکان و حجۃ الوداع کہ سرور انبیا کردہ صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم نیز در روز جمعہ بود و لہذا در حدیث صحیح آمدہ کہ چون در عرفات آیۂ کریمۂ الیوم اکملت لکم دینکم نازل شد یہود گفتند عجب ست از مسلمانان کہ این روز را روز عید نگرفتند پس عمر بن الخطاب گفت یک عید چہ بود دران روز دو عید ست یعنے عرفہ و جمعہ و در صلوٰۃ صبح روز جمعہ پیغمبر صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم سورۂ الم سجدہ و ہل اتی علی الانسان خواندے این حدیث صحیح ست کہ بخاری و مسلم و غیر ایشان آن را روایت کردہ اند و اما آنکہ این فعل ازان حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم دائمی بود یا در بعض اوقات تعیین نیست و قد سبق ذکرہ و گفتہ اند کہ مراد حضرت رسالت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم از خواندن این دو سورہ در صبح روز جمعہ تعلیم امت بود بآنچہ این دو سورہ مشتمل ست بران از آفرینش آدم علیہ السلام و ذکر معاد و حشر خلائق و احوال ایشان در جنت و نار چنانچہ در فصل قرأت در نماز گذشت و بعضے از شراح بجہت اشتمال سورۂ الم تنزیل بر سجدہ گمان بردہ اند کہ مگر مراد از تخصیص این دو سورہ تخصیص روز جمعہ بود بسجدہ و زیادت خضوع و خشوع درین روز کہ محل ظہور قیامت و قہر و سطوت حضرت عزت ست و مصنف این وجہ را قبول ندارد و میگوید مراد تخصیص این روز بنمود بسجدہ چنانچہ بعض گمان بردہ اند و اگر گویند کہ با وجود تکبیر مذکور سجدہ نیز مقصود ست صورتے دارد و اما آنکہ اگر خواندن این دو سورہ مہیا و میسر نشود بعوض آن یعنے سورہ الم تنزیل سورۂ دیگر خوانند کہ مشتمل بر سجدہ بود یا در رکعت اولی اقتصار باول سورۂ الم تنزیل کنند تا آیت سجدہ در نیست مراد بقول وے کہ گفت اقتصار بسجدہ کنند از سورۂ سجدہ و در رکعت دوم بقیہ این سورہ خوانند منافات دارد بآن و دلالت کند کہ مقصود مجرد محافظت بر سجدہ است نہ تذکیر و از یہجت میگوید کہ این مجموع ناشے ست از عدم اطلاع بر سر خواندن این دو سورہ درین روز و ما نا کہ تعیین این سر درین عمل منقول و منصوص ست از سلف کہ فہم ایشان بقرائن معتبر ست و نیز حمل باین معنی آنسب و اقرب ست از انچہ آن بعض گمان بردہ با وجود ارتکاب قرأت بعض سورہ و بالجملہ قرأت این دو سورہ در نماز صبح از خواص روز جمعہ ست

از روزهاے آخرت ہبط الرب من عرشہ اے کرسیہ فرود آید پروردگار تعالے از عرش بسوے کرسے کہ تحت عرش ست
تاویل ہبوط ہمان خواہد بود کہ در نزول ربانی در وقت سحر گفتہ اند و یحف الکرسے و کرو کردہ میشود کرسے بمنابر من نور بمنبرہا از نور
فیجلس علیہا النبیون پس می نشینند بران منابر نور پیغمبران و یحف المنابر بکراسے من ذہب و گرو کردہ میشوند آن منابر
بکرسیہا از طلا فیجلس علیہا الصدیقون والشہدا پس می نشینند بران کرسیہا طلا صدیقان و شہیدان و ہبوط اہل الغرف و
فرود مے آیند ساکنان غرفہا و بالا خانہا کہ در بہشت اند من غرفہم از غرفہاے خود فیجلسون پس می نشینند اہل غرف علی کثبان
المسک بر تلہاے مشک لا یرون نمی بینند و نمی دانند اہل غرف لاہل المنابر والکراسے مر اہل منبرہا و کرسیہا را فضلا فی المجلس
زیادتی بر خود در مجلس ہر چند مقام اہل منابر و کراسے اعلے و ارفع ست از پایۂ اہل غرف کہ بر تلہا نشستہ اند با وجود از مقام
و مرتبۂ خود چنان محظوظ و راضی اند کہ بر علو مقام و بگیران حسرت نمیخورند و حسد نمی برند و این از خواص بہشت ست کہ با وجود تفاوت
درجات و تباین مقامات ہمہ کس بمقام خود راضی و شاکر باشند و بر فوق خود حسد نبرند و حسرت نخورند و متالم نگردند و الا عذاب
لازم آید و بہشت جاے عذاب نبود ثم تبدی لہم ذو الجلال لیستر ظاہر و متجلے میشود بے کم و کیف مر ایشان را خداوند ذو الجلال تعالے
و تقدس فیقول پس بگوید سلونی سوال کنید از من ہر چہ خواہید فیقولون باجمعہم پس بگویند ہمہ باجتماع و اتفاق نسألک الرضا
سوال میکنیم ترا کہ راضی باشے از ما یا رب ای پروردگار فیشہدہم علی الرضا پس گواہی دہد خدا تعالے مر ایشان را بر رضا و بتاکید
و تقریر بگوید کہ من از شما راضی ام ثم یقول لیستر بگوید سلونی سوال کنید مر افسانگوہ پس سوال میکنند او را حتے ینتہی ہمتکل عبد
تا آنکہ بنہایت میرسد حاجت و ہمت ہر بندہ یعنے ہر جا حتے کہ دارد و تا آنجا کہ ہمت او میرسد میخواہد قال ثم لیسع علیہم لیستر سے
میکند و قصد میکند و امداد و افاضہ میکند بر ایشان پروردگار تعالے بما لا عین رأت بہ نعمتہاے کہ نہ ہیچ چشمے آن را
دیدہ و لا اذن سمعت و نہ ہیچ گوش وصف آن را شنیدہ و لا خطر علی قلب بشر خطور نکردہ حصول آن یا ماہیت آن
بر دل ہیچ بشرے و نہ در آمدہ در خیال وے و تحمل کہ با دل صورتہاے خوب و ثنائی آوازہاے مرغوب و ثنا لت خاطرہاے
خوش مراد وارند ثم یرتفع الجبار لیستر بالا میرود پروردگار جبار تعالے و تقدس عن کرسیہ از کرسے خود الی عرشہ بسوی عرش
کہ نزول کردہ بود ازان بکرسے و یرتفع اہل الغرف و بالا میروند اہل غرفہا الی غرفہم بسوے غرفہاے خود کہ فرود آمدہ بودند ازان
بر تلہاے مشک و ہی و آن غرفہا انواع اند در نفاست غرفہ من لؤلؤۃ بیضاء غرفہ است از مروارید سفید وصف لولو سفید
برای مدح و بیان نفاست و اظہار خوبی ست یا مراد کمال سفیدے و شدت اوست و ہمچنین در قول وی او یاقوتۃ حمراء یا غرفہ
است از یاقوت سرخ او زمردۃ خضراء یا غرفہ است از زمرد سبز پس فیہا نیست دران غرفہا قصم شکستگے و لا وصم و نہ ہیچ
عیب مطرد فیہا انہارہا روانست در جنات جویہاے وے مستدلیۃ و در بعض نسخ متدلیۃ فیہا ثمارہا آویزان ست
در وے میوہاے او فیہا در وے ازواجہا و خدمہا و مساکنہا قال گفت جبرئیل با حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم فاہل الجنۃ پس
ہشتیان یتبایعون فی الجنۃ بیوم الجمعۃ مستبشر میشوند در بہشت بروز جمعہ کما یتباشر اہل الدنیا فی الدنیا بالمطر چنانچہ بشارت
مے یابند اہل دنیا در دنیا بباران بامید خیرات و برکات **فصل** عادت کریم و سنت قویم حضرت نبوے صلے اللہ علیہ وآلہ
وسلم آن بود کہ روز جمعہ را قولا و فعلا تعظیم کردے و بانواع تکریم و تشریف مخصوص و مشرف ساختی و بعبادات گوناگون از
ذکر و نماز و دعا و تصدق و غسل و امثال آن محفوف گردانیدے چنانچہ بیان خواہد شد انشاء اللہ تعالے و علما را دو قول ست
در فضیلت روز جمعہ و روز عرفہ بعض میگویند روز عرفہ افضل ست از جہت ورود احادیث صحیحہ در فضل آن روایت ست از عائشہ

مشاهده نمایند و مستعد تجلی دیگر شوند مشهود خود در هر دو صورت یکی ست تفاوت در کیفیت شهود ست فیرجعون
الی منازلهم پس باز آیند بسوی منازل خود و قد اعطی و حال آنکه بتحقیق داده شده است کل واحد منهم هر یک از ایشان
را در وقت این تجلی اضعف علی ما کانوا فیه دو چند و زائد بر انچه بودند ایشان دران از حسن و جمال نورانیت در بهشت چه آن انوار صفات ست
و این نور ذات فیرجعون الی ازواجهم پس باز می آیند بر ازواج و زنان خود و قد حفوا علیهن و حال آنکه بتحقیق پوشیده شده اند ایشان بر ایشان
و حفیفا علیهم پوشیده شده اند این زنان بر ایشان مردان یعنی نمی توانند دید یکدیگری را و نمود نمیشوند بیکدیگر سماً عشیهم من نوره
از جهت آنکه پوشیده است ایشان را از نور حق و تافته است ان نور بر ایشان فاذا رجعوا چون بحال خود باز آیند و زمانی بر ان
بگذرد ترا دا النور فرود مے نشینند آن نور و مے رود زور و غلبهٔ وے حتے یرجعوا الی صورهم انثی کانوا علیها تا آنکه باز می گردند
و رجوع میکنند بسوے صورتهاے خود که پیش ازین بران بودند و یکدیگر را مے بینند و مے شناسند فتقول لهم ازواجهم
پس میگویند مر ایشان را زنان ایشان لقد خرجتم بتحقیق بیرون آمده بودید شما من عندنا از نزد ما علی صورة بران صورتے
و هیاتے که داشتید و رجتم و باز آمدید علی غیر بابر غیر آن صورت و هیات یعنے این حسن و جمال پیش ازین خود ندا شتید از کجا
آوردید فیقولون پس بگویند این مردان ذلک آن حسن و جمال که پیدا شده است ما را و دور است از ادراک او و مام و افهام
ان الله بحجبه آنست که پروردگار عزوجل تجلے لنا تجلے کرد و نمود خود را برای ما فنظرنا منه پس دیدیم ما از ذات مقدس وے
انچه دید نے ست قال گفت رسول خدا صلے الله علیه و آله وسلم انه بدرستی که وی تعالے و الله سبحانه ذات پاک وی ما احاط
بخلق احاطه و ادراک نکرده است و نرسیده است بکنه ذات وی هیچ مخلوق و لکنه و لیکن وے جل جلاله قد ارانا بتحقیق
نموده است ایشان را من عظمته و جلاله چیزے از عظمت و جلال خود ما شاء ان یریهم انچه خواست که بنماید ایشان را قال
گفت آن حضرت صلے الله علیه و آله وسلم فذلک قوله نظرنا منه پس این معنی ست مقصود و مراد جبرئیل از قول وے که گفته است
بطریق حکایت از بندگان نظرنا منه که دلالت دارد بران که مرئے و منظور نور عظمت و جلال ست که ناشے شد و نمود از وی تعالے
و تقدس نگوئی که از نجا ظاهر شد که ذات حق مرئے نشد بلکه عظمت و جلال وی و آن خود صفات اند و مشاهدهٔ صفات در دنیا
نیز بود زیرا که میگوییم احاطه را نفے کرد نه رویت را و حاصل در دنیا مشاهدهٔ عظمت و جلال بدل بود نه بچشم و بالجمله چیزے بنماید
که حقیقة و عرفا تو ان گفت که وے حق ست و احاطه و دریافت کنه آن مرئے دیگر ست و اگر این معنی کسے را در دنیا
حاصل بود فرق آنست که بدل بود نه بچشم مثلاً عقلا میگویند که انچه مرئے ست از جسم ضوء و شکل و لون ست نه که حقیقت جسم
و اینها همه صفات ست و با وجود آن در عرف میگویند آنرا دید و بالجمله اعتقاد باید کرد که مومنان خدائے را جل جلاله در آخرت
ببینند و از کیفیت آن ساکت ماند این قدر بس ست قال گفت جبرئیل علیه السلام با مصطفے صلے الله علیه و آله وسلم فهم یتقلبون
پس بهشتیان میکردند و میغلطند فے مسک الجنة در مشک بهشت و وادی او که تلهاے مشک در وست فی کل سبعة ایام
در هر هفته و هر روز جمعه الضعف علے ما کانوا فیه دو چند بر انچه بودند در روے قال رسول الله صلے الله علیه و آله وسلم فذلک قوله
پس آن حصول نعمت و دیدار و مضاعف او در هر جمعه معنے قول حق تعالے ست که فرمود فلا تعلم نفس ما اخفی لهم من قرة اعین
جزاء بما کانوا یعملون پس نمیداند هیچ یکے که چه پنهان داشته شده است مر مومنان را در پرده غیب از انچه سبب شادی و مسرت
ایشان ست از نعیم بهشت و دیدار پروردگار تعالے و تقدس و اینهمه جزاے اعمال ایشان ست که در دنیا کرده اند و فی لفظ
و در روایتے مضمون این حدیث باین لفظ آمده است که گفت فاذا کان یوم الجمعة من ایام الآخرة پس چون باشد روز جمعه

میکنند با بنها ضعوه به نهید عرش را بین اظهر هم میان پشتهای ایشان یعنی میان ایشان و لفظ اظهر را مقحم و زائد میگویند
چون هر جا که آدمیان مجتمع باشند و در هم نشینند پشتها بجانب یکدیگر دارند اقحام این لفظ در عبارت عادت شده است و گاه
اظهرانهم بلفظ تثنیه نیز گویند و نهادن عرش میان ایشان نیز تمثیل و کنایت ست از ظهور جناب عزت و سطوت الهی و حضور او
در بارگاه سلطنت چنانکه بادشاه ببوکلان خود حکم کند که تخت بنهید تا بران برآیم و حکم رانم و با خلق خطاب کنم بهمین طریق قیاس
و لله المثل الاعلی عرش که بر مثال تخت بادشاهی ست به نهید و حضرت رب العزت جل شانه بران برآید و به بندگان خود
خطاب کند فیکون پس میا باشد اول ما یسمعون منه اول کلامی که بشنوند بندگان از درگاه عزت این کلام باشد که اے
یا عبادی بجانب من بیائید و رجوع نمائید اے بندگان من الذین اطاعونی بالغیب آن کسانیکه اطاعت کرده اند
مرا در غیب و لم یروني و ندیده اند مرا و صدقوا برسلی و ایمان آورده اند به پیغمبران من و تصدیق کرده اند ایشان را و اتبعوا
امری و متابعت و فرمان بردارے کرده اند امر مرا این تلطف و مهربانی و اظهار لطف و کرم ست با ایشان پیش از خطاب
مقدمه و توطیه است بر آنکه حکمی خواهد فرمود و خطابے که خواهد کرد در غایت فضل و احسان خواهد بود تا بدل و جان بنعمت
ذوق و سرور متوجه آن خطاب شوند پس میفرماید سلوا سوال کنید و بطلبید هر چه خواهید فهذا یوم المزید پس امروز روز مزید
کرم و انعام ست فیجتمعون پس مجتمع و متفق میشوند بندگان همه علی کلمة واحدة برین یک سخن که رضینا عنک راضی و خورسند
شدیم ما از تو اے رب کریم و اے رحمان دنیا و آخرت فارض عنا پس راضی شو تو از ما که اهل مستغنی و مقصود ما رضای تست
غیر رجع الله البهم پس رجوع میکند خدای تعالی بسوے ایشان و مکرر کلام میکند با ایشان و تاکید و تقریر بدعا و مستغنای
ایشان کرده میگوید ان یا اهل الجنة ای اینکه بهشتیان ظاهر ست که من راضیم از شما انی لو لم ارض عنکم که من اگر راضی نمی بودم
از شما لم اسکنکم دار سے ساکن نمیگردانیدم شما را در سرا خود که بهشت ست فسلونی پس چون مشاهده کردید آثار و امارات
کرم مرا سوال کنید از من هر چه خواهید فهذا یوم المزید پس این روز مزید ست فیجتمعون علی کلمة واحدة پس باز اتفاق میکنند
برین یک سخن که ربنا و جبک پروردگار ما ترا و وجه کریم خود نظر الیه تا نظر کنیم بسوے او و بچشم سر به بینیم ترا نهایت مقاصد
و منتهاے مطالب این ست که بالاتر ازین مطلوبے نیست و بعد ازین محل سوالے نه و قت سوال ارنی انظر الیک
این بود موسے علیه السلام پیش از وقت طلبید لاجرم مجروح زخم لن ترانی شد و چون وقت در رسید بصد تلطف و مهربانی
خود بر سوال آورد و عطا کرد تا معلوم شود که اهل وصول در حصول مسئول و مامول وقت ست هر که پیش از وقت طلبد و
بیش از قسمت خواهد محروم باز گردد و شعر و سحاب الخیر لا مطر ✽ و اذا جاء الابان تجلی ✽ فیکشف پس دور کند حق سبحانه و تعالی
تلک الحجب آن حجابها را که مانع دیدار بود و تتجلی لهم پس تجلی کند عز و جل مر ایشان را و بنماید خود را بے پرده فیغشاهم من نوره پس
بپوشد ایشان را از نور جلال و جمال وے سبحانه تعالی شے چیزے که لولا انه قضی ان لا یحترقوا اگر نه رفت قضای و تعالی
برین که نسوزند ایشان و باقی مانند در بهشت که جاے فنا و زوال نیست لاحترقوا هر آئینه مے سوختند و مستهلک میشدند
فیغشاهم من نوره از جهت انچه بپوشد و در گیرد ایشان را از نور عظمت و جلال وے سبحانه ثم یقال لهم بعد ازان که
مشرف بدیدار شدند و منور بنور جمال وے گشتند گفته مے شود مر ایشان را ارجعوا الی منازلکم اکنون باز گردید بمنازل خود
این نیز از جمله لطف و مهربانی ست به بندگان چه دائم در درگاه عزت داشتن و مستغرق نور ذات گردانیدن نه طاقت
و تاب ایشان ست بروند روز مانے بحال خود باز آیند و بیاسایند و در پرده هاے صفات که محالی و مزایاے آن نعیم جنت ست

نے الآخرة واسمه دار الشرف وفضل این روز در آخرت ونام وے کہ در آخرت او دبیانش اینست کہ فان اللہ تبارک وتعالے
اذا صیر اہل الجنة الے الجنة واہل النار الی النار چون پروردگار تعالے بگرداند بفرستد اہل بہشت را بسوے بہشت واہل دوزخ را
بدوزخ حرت علیہم ہذہ الایام وہذہ اللیالے میرود دوے گذارد بر ایشان زمان منقسم ومتعین ست زمان بہین نوع قسمت واجزا
وناماہاے آن شب وروز بہین ناماہاے شب وروز ہفتہ دنیاست وباوجود آن لیس فیہا لیل ولا نہار نیست در بہشت شب وروز
متعارف این عالم کہ بسبب طلوع وغروب آفتاب بود در روایات آمدہ است کہ مثل کافور چیزے بیارد وعلامت روز این بود و مشک
بریزد ونشان شب این باشد یا پردہ فرو ہلند شب شود وبردارند روز پیدا آید واللہ اعلم انشاء اللہ تعالے حقیقت حال فردا
ہمانجا معلوم گردد کہ چیست وچگونہ است فاعلم اللہ عزوجل مقدار ذلک وساعاتہ چون روز وشب متعارف در انجا نبود دانا نبید
حق تعالے در تعیین روز وشب وساعات آن عالم مقدار آن را چنانچہ در روزہاے این عالم وساعات اوست فاذا کان یوم الجمعة
پس چون باشد روز جمعہ حین یخرج اہل الجنة ہنگامیکہ بیرون مے آیند در دنیا اہل جمعہ برائے نماز جمعہ اشارت ست بآنکہ این
فضیلت ونعمت کہ مذکور گردد نتیجہ وثواب نماز جمعہ است کہ در دنیا میکردند ندا دے اہل الجنة ندا میکند پروردگار تعالی وتقدس
بہشتیان را مناد یا ندا کنندہ باین طریق وباین عبارت یا اہل الجنة ای بہشتیان اخرجوا الے واد المزید برائید بسوے مقامی کہ
نام وے واد المزید ست ودر وصف واد المزید میفرماید واد لم یر الخلائق مثلہ طولہ وعرضہ اللہ واد المزید ست
کہ نمیداند فراخے ودرازے وپہنائے وے را مگر خداے عزوجل فیہ کثبان المسک وران واد تلہاے ریگست از مشک
رؤسہا الی السماء سرہاے آن تلہا از غایت بلندے بآسمان رسیدہ واین کنایت است از بلندے آن تلہا قال فیخرج جبرئیل
فیخرج علیان الانبیاء پس بیرون آرند علمان جنت کہ خادمان پیغمبران اند بنابر من نور منبرہاے نور را وبخرج علمان المومنین
وبیرون آرند خادمان مومنان منبرہاے من یاقوت کرسیہا را از یاقوت فاذا وضعت پس چون نہادہ شود آن منبرہا کرسیہا
لہم برائے پیغمبران ومومنان واخذ القوم مجالسہم وبگیرند قوم یعنے انبیاء ومومنان جاہاے نشست خود را بر منابر وکرسیہا
بعث اللہ تبارک وتعالے علیہم بر ایشان ریحا باردا کہ مثیرة خوانندہ میشود آن باد باسم مثیرہ بمعنی برانگیزندہ
ازان جہت کہ تثیرے برانگیزد آن باد ذلک المسک آن مشک را کہ مثل تل ریگ ایستادہ وسر بآسمان کشیدہ است وتدخلہ
وسید رآرد آن مشک را من تحت ثیابہم از زیر جامہاے ایشان وتخرجہ وے برآرد مشک را فی وجوہہم در روہاے ایشان
وراشعارہم ودر رسوبہاے ایشان تلک الریح آن باد اعلم وانا ترست بآنکہ کیف تصنع چہ کار کند بذلک المسک بآن مشک
وچگونہ بکار برد آن را من امراة احدکم ازان یکے از شما لو دفع الیہا اگر سپردہ شدے بآن امراة وحوالہ کردہ شدے بوے
کل طیب علی وجہ الارض ہر خوشبوے کہ بر روے زمین ست یعنے چنانکہ مرد خوشبوے بیحد وبشمار بزن خود سپردہ وآن زن
دانا ست بآنکہ چگونہ باید آن خوشبوے را بکار برد واستعمال کند آن باد وانا ترست ازان زن در افشاندن آن مشک
برین قوم وفرستادن آن بجانب ایشان یعنے حق سبحانہ وتعالے فیوض وبرکات خود را کہ تلہاے مشک مثال آنہاست ان وجہ
کرمنوا بہ وفضل ورحمت وحکمت وے اقتضا میکند میفرستد واین باد محکوم ومامورست درین کار قال گفت جبرئیل و
احتمال دارد کہ ضمیر راجع برسول بود یعنے گفت رسول خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم حکایة عن جبرئیل ثم یوحی اللہ پس وحی میکند
خدا تبارک وتعالے الے حملة عرشہ بسوے فرشتگان کہ بردارندۂ عرش وے اند وآن ہشت فرشتہ اند عظیم الوہ شیخ
در کتاب العظمة وے آرد کہ مسافت از گوش تا بدوش ایشان ہفتصد ہزار سالہ راہ است پس پروردگار تعالے شاد حکم

بالنار وفیها الصعقة والبعثة وفیها البطشة ونبطش ریفت اخذ بقوت وعنف ومراد ببطشه در حدیث روز قیامت دارند چنانکه حق سبحانه فرمود نبطش البطشة الکبری وذکر آن بعد از صعقه وبعثه برای تاکید گویند واگر اخذ وبطش الهی بندگان را بعد از بعث وحشر در روز جزا مراد دارند نیز دور نیست و بعض گفته اند که مراد بدان اخذ مشرکان قریش است روز بدر وفی آخر ثلث ساعات سنها ساعة ودر سه ساعت اخیر این روز ساعتی ست وقتی ست که من دعا فیها استجیب له هر که هر چه خواهد از خدا دعا کند دران ساعت قبول کرده شود برای وی آن دعا رواه الامام احمد اگر گفته شود که مراد از تحول روز فی آخر ثلث ساعات سنها ساعة چیست وچرا نگفت در آخر او ساعتی ست چه ساعتی که در آخر سه ساعت از وی باشد همان ساعت اخیر خواهد بود جوابش آنکه مراد آنست که آن ساعت عین سه ساعت اخیر ست وکلمهٔ فی که در اینجا واقع شده است آنرا تجریدیه گویند چنانکه اشارت بظرفی کنند که از آهن ساخته شده است وگویند که درین ظرف ده مثقال آهن ست حال آنکه آن ظرف عین ده مثقال آهن ست چه وی ساخته شده است از آهن کذا قال الطیبی فافهم ودر کتاب صفت بهشت تصنیف ابی بکر بن ابی الدنیا مرویست باسناد ثابت از روایت حذیفه رضی الله عنه پیغمبر صلے الله علیه وآله وسلم فرمود اتانی آمد مرا جبرئیل فی کفه مرآة ودر دست وی آئینه بود کاحسن المرائی وا ضوء ها همچو بهترین آئینه ها وروشن ترین آنها واذفی وسطها ونا گاه درمیان آئینه لمعه سوداء لمعه در اصل موضعی ازدن که بدان آب نرسیده در وضوء وغسل وتیمم در اسپ آن را گویند که در جسد وی جزوی باشد مخالف رنگ تمام جسد ومراد در اینجا نقطهٔ سیاه است که دران آئینه بود چنانچه از حدیث سابق معلوم شد حضرت پیغمبر میفرماید صلے الله علیه وآله وسلم فقلت پس گفتم من یا جبرئیل وما هذه اللمعة التی اری فیها وچیست این لمعه که می بینم درین آئینه قال گفت جبرئیل هذه الجمعة این لمعه حقیقت ومثال جمعه است چنانچه ظاهر حدیث ست یا مراد آنست که چیست این آئینه با این لمعه چنانچه در حدیث سابق بیان کردیم واز حدیث ابن ابی شیبه تائید آن آوردیم باز رسول خدا صلے الله علیه وآله وسلم فقلت گفتم وما الجمعة چیست وچه صفت دارد قال گفت جبرئیل یوم من ایام ربک عظیم جمعه روزی معین ست ازین روزهای که پروردگار تعالے وتقدس پیدا کرده ونیز عظیم ست این روز وساخبرک وسر انجام ست که خبر دهم ترا ای محمد لشرفه وفضله فی الدنیا بشرف وفضل این روز در دنیا شرف شئی باعتبار ذات بود وفضل نسبت بغیر ومایرجی فیه لاهله وخبر دهم ترا بانچه امید داشته میشود از ثواب وبرکت درین روز مر اهل این روز را که در وی باطاعت وعبادت مشغول باشند وبما فی الآخرة وخبر دهم بشرف وفضل او وبنام وی که در آخرت دارد از اینجا معلوم شود که آن حضرت صلے الله علیه وآله وسلم صفات جمعه را وشرف وفضل او را در دنیا وآخرت بوحے دریافت اگرچه این روز را که یکے از روزهای هفته است سید نامند اما این صفات ونام او را که در آخرت دارد از زبان جبرئیل شنیدند واین منافات ندارد با نچه گذشت که صحابه در مدینه باجتهاد وقیاس بر سبت واحد یهود ونصاری وعبادت ایشان در وی این روز را برای اجتماع ذکر وعبادت تعیین نمودند همین قدر دریافتند اما خصوصیت این صفات وحقائق که درین حدیث مذکورست کجا بود اکنون جبرئیل شرف وفضل این روز در دنیا بیان میکند ومیگوید فاما شرفه وفضله فی الدنیا فان الله عز وجل جمع فیه امر الخلق پس بدرستی که پروردگار تعالی جمع کرد درین روز وتمام ساخت کار وبار آفرینش را از خلق سموات وارض وآدم واما مایرجی فیه لاهله واما بیان انچه امید داشته میشود از خیر وثواب مر اهل جمعه را فان فیه ساعة پس بدرستی انست که درین روز ساعتی ست که لا یوافقها در نیابد وموافق نیفتد او را عبد مسلم از امة مسلمة مرد مسلمان یا زن مسلمه که همه غلام وواه حضرت پروردگار اند یسال الله فیها خیرا یجوز اهد آن عبد یا امة را از خدای تعالے دران ساعت نیکی را الا اعطاها ایاه مگر آنکه بدهد خدای تعالے آن عبد وامة را آن نیکی واما شرفه وفضله

انبیاء علی تلک الکثیب بران تلهای مشک میفرمود الله پس میگوید خدای عزوجل برای اظهار منت و توطیهٔ مزید رحمت آنار بکم
من پروردگار شما ام که تربیت کرده ام شما را بانواع فضل و نعمت و قد صدقتکم وعدی بتحقیق راست کردم با شما وعدهٔ خود را
در دادم انچه وعده کرده بودم با شما و در آوردم تان را در بهشت برین فاسئلونی پس سوال کنید از من هر چه خواهید اعطکم بدهم
شما را میگویند پس بگویند الهٰنا ربنا ای پروردگار ما نسالک سوال میکنیم ترا رضوانک رضای ترا که بهترین مطالب و مقامات
و نعمت است میگویند پس بگوید پروردگار تعالی قد رضیت عنکم تحقیق راضی شدم از شما و کلم و در شما راست ما تمنیتم هر چه آرزو کنید شما
و لدی المزید و نزد من ست زیادت در هر چیز چه نعمتهای حق و درجات فضل و رحمت وی بی نهایت و بی اندازه است
اول که در بهشت شان در آورد و ابواب نعمت بر روی ایشان بکشاد رضای وی را طلبیدند که مبادا اعطای این نعم بی رضا
باشد چه هر نعمت که بدهد اگر مقرون بر رضای وی نباشد در معنی نقمت ست اهل رضای مولی ست تعالی و چون مقرر شد که راضی ست
بعد ازان هر نعمت که افاضه کند مبارک ست فهم پس اهل بهشت یحبون الجمعة دوست دارند روز جمعه را لما یعظیم از جهت آنکه
سید بدفیه درین روز رسم من الخیر پروردگار ایشان از نیکی مخصوص میگرداند در وی باین چنین فضل و کرامت و انیحالت
در هر روز جمعه بود زیرا که چون ایشان دوست دارند جمعه را که در وی باین نعمت مخصوص شدند لابد آرزو دارند که در هر جمعه
اینچنین شود و گفت پروردگار تعالی که هر چه آرزو کنید بدهم ازینجا لازم آید که تا ابد همچنین رود فسبحان من لا احصاء لنعمائه
ولا انتهاء لآلائه سبحانه و هو الیوم الذی و آن روز جمعه روزیست که استوی فیه ربک علی العرش برآمد در وی پروردگار تو
تبارک و تعالی بر عرش یعنی چون خلق سموات و ارض تمام شد پروردگار سبحانه بر عرش برآمد و اجرای احکام و اوامر خلق کرد
چنانچه بادشاهان بعد از ترتیب مهام دولت و تشیید ارکان سلطنت بر تخت به نشینند و بر رعایا حکم رانند این ظاهر معنی کلام ست
و مراد نیست چه وی سبحانه از مکان و نشستن منزه است و حقیقت مراد و خلاصهٔ معنی ترکیب آنست که وی تعالی بادشاه است
بر همه غالب و حاکم و آمر ست و معنی موجودات اصلا منظور نیست عرب چون خواهند یکی را وصف بملک و سلطنت کنند گویند وی
بر تخت نشست اگر چند وی را تختی نبود و نشستی بران نه این عبارت مرکب تمثیل و تصویر معنی ملک و سلطنت ست و همچنین اگر خواهند
یکی را بجود وصف کنند گویند ید اه مبسوطتان دو دست وی فراخ ست اگر چند وی را دست نبود در اصل خلقت یا بریده شده باشد
و گویند بند شمشیر وی دراز ست و کنایت از دراز ی قامت دارند هر چند او را شمشیری نبود و بند شمشیر نه قرآن نازل بر زبان
عرب ست و روش عرب در بیان معنی اینچنین ست و فیه خلق آدم و فیه تقوم الساعة و در روز جمعه پیدا کرده شده آدم و در وی
برپا میشود قیامت این حدیث را امام شافعی در مسند خود روایت کرده است و ابوبکر بن ابی داود طرق آنرا جمع کرده و باسانید
متنوع از صحیح و حسن و غیر هما مختلف متعدد روایت کرده و فی الجملة بهر طریق که باشد حدیثی عظیم الشان ست صحیح و مشتمل ست
بر فوائد شریفهٔ علمی و عملی و بشارات عظیمه مر مومنان و نماز جمعه حاضر شوندگان را و بر کشف حقائق بسیار از تمثیل جمعه و ساعت وی
بآئینهٔ موصوفه و تسمیه وی بیوم المزید و کشف مراتب و درجات اهل بهشت و تمثیل آنها بمنابر از نور و ذهب و استوای پروردگار
تعالی و تقدس بر عرش و خلق آدم و قیام ساعت در روز جمعه و از ابو هریره مرویست که از حضرت رسالت صلی الله علیه و آله و سلم
پرسیدند که روز جمعه یعنی این روز مخصوص را که جمعه میگویند سبب تسمیه بجمعه چیست فرمودند فیها زیرا که در جمعه مجتمع شده
عظائم امور و جلائل شئون که اصل مبدا و معاد اند یکی آنکه درین روز طینت ساخته شد طینة ابیک آدم خلقت پدر تو ای مخاطب که
آدم ست یعنی تسویه کرده شد بر صورت مخصوصه شکل بدیع و طبعی از طبع طینت آدم جبل او صلصال فخار داشته ای الطین الطبخ

سخن همان ست فافهم وعند الشافعی فی المسند ونزد شافعی حدیث آمده است در مسندی که آتی جبرئیل النبی آمد جبرئیل پیغمبر را صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم بمرآة بیضاء بآئینه سفید فیها نقطة سوداء که دران آئینه نقطه سیاه بود فقال النبی پس گفت پیغمبر صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم وپرسید از جبرئیل ماهذه چه چیز ست این آئینه سفید ودروے نقطه سیاه واین چه رمز واشارت ست فقال پس گفت جبرئیل هذه الجمعة این آئینه سفید روشن حقیقت ومثال روز جمعه است که از سائر ایام صفا ونورانیت مخصوص وممتاز ست وهمچنین هر چیزرا دران عالم مثالی وحقیقتی ست چنانچه حقیقت ومثال ایمان ظله ومثال علم لبن ومثال موت کبش ست واین نقطه سیاه مثال ساعتی ست که در روز جمعه است باعتبار امتیاز وے از سائر اجزای روز وامتیاز سیاهی در سفیدے پیدا تر وظاهر تر بود ولهذا برای کتابت ازمیان سائر الوان سیاهی را اختیار کرده اند بر سرخی والوان دیگر واین توجیه در شرح وتاویل حدیث نیک ست ولیکن در حدیثے که بیاید تصریحیست بآنکه نقطه سیاه مثال روز جمعه است وآن نیز باعتبار امتیاز وانفراد او خواهد بود از سائر اجزای زمان پس واجب ست حمل معنی این حدیث نیز بران از الاحادیث یشرح بعضها بعضا وتوجیه اول در فهم کاتب حروف درآمده بود بعد از نظر در حدیث آینده رجوعے ازان در ذهن نشسته وبعد ازان در جامع الجوامع سیوطے نظر کرده ودریافته که حدیثے درین معنے از ابن ابی شیبه بروایت انس آورده که ازوی ظاهر میشود که آئینه مثال روز جمعه است ونکته سوداء مثال ساعت ونقطش اینست اتانی جبرئیل وفی یده کالمرآة البیضاء فیها کالنکتة السوداء فقلت یا جبرئیل ماهذه قال هذه الجمعة وبعد ازبیان آن مے آرد فقلت یا جبرئیل ماهذه النکتة فیها قال هی الساعة الحدیث واللہ اعلم وجاء فی بعض طرق الحدیث عرضت علی الایام فعرض علی یوم الجمعة فاذا هی کمرآة بیضاء واذا فی وسطها نکتة سوداء فقیل ماهذه فقیل الساعة فقد برفضلت بها واستاثر تفضیل داده شده تو مخصوص گردانیده شده تو وامت تو بتعبد واجتماع برای عبادت دران والناس لکم فیها تبع ومردم مر شما را دران جمعه تابع ومفضول اند الیهود والنصاری آن مردم کدامند یهود ونصاری ولکم فیها خیر ومر شما را در جمعه نیکی بسیارست از ثواب کل وفضل رحمت الهی واستجابت دعا وفیها وفی جمعه ساعة ساعتی وزمانیست که لایوافقها موافق نشود ودر نیابد آن ساعت را مؤمن مسلمانی که یدعو اللہ وفاکند خدا تعالے را بخیرے نیکی در دنیا وآخرت الا استجیب له مگر آنکه قبول کرده شود دعا برآوی وهو وگفت جبرئیل نام روز جمعه عندنا یوم المزید نزد ما یوم المزیدست فقال النبی پس گفت پیغمبر صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم یا جبرئیل وما یوم المزید وچیست وجه تسمیه جمعه بیوم المزید فقال پس گفت جبرئیل در وجه تسمیهٔ جمعه بیوم المزید ان ربک بدرستی که پروردگار تو اتخذ گرفت وپیدا کردی الفردوس فردوس را اعلی درجات جنت ست در حدیث صحیح آمده است که در بهشت صد درجه است ما بین هر دو درجه مثل ما بین زمین وآسمان ست وفردوس بالاترین بهشتهاست ازروی درجه چون بهشت طلبید از خدا فردوس طلبید وپیدا کرده ست حق تعالے در فردوس دریاها وی گشاده را نیکه مردان واد گشیب تو وه ریگست من مشک از مشک فاذا کان یوم الجمعة پس چون باشد روز جمعه دران عالم انزل اللہ میفرستد خدائے تعالے ما شاء آنقدر که میخواهد من الملائکة از فرشتگان حوله در گرد آن وادی منابر من نور منبرهاست از نور علیها بران منبرها مقاعد النبیین جایهاے نشست پیغمبرانست صلوات اللہ وسلامه علیهم وخدمت وگرد کرده شده است تلک المنابر آن منبرها منابر نور منابر منبرهاے نور منابر منبرهاے دیگر من ذهب از طلا مکللة آراسته شده است این منابر از طلا بالیاقوت والزبرجد علیها الشهداء والصدیقون بریں منابر شهدا اند که بذل ارواح واموال در راه خدا کرده اند وصدیقان یعنی مومنان کامل که بتیغ ریاضت ومجاهده قمع وقلع آثار نفس کرده بمراتب علیهٔ صدق ومعرفت رسیده ملوم رتبهٔ ثبوت شده اند فجلسوا پس می نشینند شهداء وصدیقان من در آنهم پس

و زمین و نکره در نفی مگر که بمعنی هر باشد و در روی قیامت و این مبنی ست بر وجود علم و ادراک
در جمادات یا مبالغه است یا کنایت ست از شدت و قرب وقوع قیامت درین روز و الله اعلم و یکی از جهات خیریت و فضیلت
روز جمعه آنست که فیه ساعة در روز جمعه ساعتی ست لا یصادفها در نیابد آن ساعت را عبد مسلم بنده مسلمان و هو یصلی و حال آنکه
این بنده مسلم نماز میگذارد و یسأل الله سوال کند آن بنده شیئاً چیزی را از خدای تعالی از امور دنیا و آخرت الا اعطاه ایاه مگر
آنکه بدهد الله تعالی آن چیز را آن بنده را ابو هریره میگوید قال کعب چون بشنید کعب این حدیث را گفت بطریق استفهام
با اختبار بجهت استنباط که کرد یا اشتباهی که داشت ذلک فی کل سنة یوم اینوقت و ساعت باین صفت که مذکور شده در هر سال
روزی ست مراد بیوم در اینجا مطلق وقت ست یا روزی ست که این ساعت در وست نقلت پس گفتم بل فی کل جمعة همچنین
ست که تو گفتی بلکه در هر روز جمعه یا در هر هفته است که در وی این روز بیابا شد فقرأ التورته پس خواند کعب احبار توریت را
فقال پس گفت صدق رسول الله راست گفت رسول خدا صلی الله علیه و آله و سلم همچنین ست که خبر داد ان آن ساعت در هر جمعه
است قال گفت ابو هریرة ثم لقیت عبد الله بن سلام پس ملاقات کردم عبد الله ابن سلام را که او نیز از احبار و علمای
بنی اسرائیل و اشراف ایشان و از اولاد یوسف علیه السلام بود و در اول قدوم حضرت رسول صلی الله علیه و آله و سلم بمدینه بشرف
ایمان مشرف شد و از افاضل صحابه گشت فحدثته پس تحدیث کردم عبد الله بن سلام را بحدیثی مع کعب باین مجلس و گفت گو که
مرا با کعب احبار گذشته بود فقال پس گفت عبد الله ابن سلام قد علمت تحقیق دانسته ام من از سماع از حضرت رسالت صلی الله
علیه و آله و سلم یا بنظر در توریت که ایة ساعة هی کدام ساعت ست آن در روز جمعه قلت گفتم فاخبرنی بها پس چون سید انی
تو خبر ده مرا بدان و میپوشش از من علم را قال گفت عبد الله بن سلام هی آن ساعت آخر ساعة فی یوم الجمعة آخر ساعتی ست
در روز جمعه قلت گفتم کیف چگونه آن ساعت آخر ساعتی در روز جمعه باشد و قد قال و تحقیق گفته است رسول الله صلی الله
علیه و آله و سلم لا یصادفها عبد مسلم در نیابد او را بنده مسلمان و هو یصلی و حال آنکه نماز میگذارد و یعنی آن ساعت را در وقت نماز
تعیین کرده و آخر ساعت بعد از عصر خواهد بود تلک الساعة و آن ساعت آخر روز جمعه که بعد از عصر ست لا یصلی فیها نماز گذارد
نمیشود در وی چه نماز بعد از نماز عصر ممنوع و مکروه است فقال پس گفت عبد الله بن سلام در جواب اشکال ابو هریره و توجیه
کلام خود الم یقل آیا نگفته است رسول الله صلی الله علیه و آله و سلم من جلس که بنشیند مجلسا ینتظر الصلوة مجلسی را که انتظار
برد در وی نماز را فهو فی صلوة آنکس در نماز است حتی یصلی تا آنکه بگذارد نماز را بعد از ان حقیقة یعنی مراد حضرت
صلی الله علیه و آله و سلم از نماز گزاردن در قول او و هو یصلی حقیقت و تحقیق مراد نیست سخن اینجا بمجاز و تاویل آمده است و
روایات در تعیین ساعت جمعه بتفصیل و فضل آمده در بیان خاصیتهای روز جمعه بیاید و ما نا که عبد الله ابن سلام از قرائن
مقام یا از استماع از حضرت سید انام علیه الصلوة و السلام معلوم کرده که مراد حضرت صلی الله علیه و آله و سلم همین ست چنانکه
در روایتی بتصریح نیز آمده است و آنکه ممکن عند نفسه تاویل کرده باشد بمجرد احتمال اگرچه الآن چنان بنظر در آمد که تاویل کرد
و صرف از ظاهر نمود و همین ست حکم تاویل سلف از صحابه و تابعین آیات و احادیث را و بیان مراد ازان در غالب چه ایشان را
که از حاضر اند اطلاعی بود بر صوارد وحی و فهم میکردند مراد و مقصود را بقرائن احوال که دیگران را نیست و در محتملات و مبهمات
بر سنخی که بفهم ایشان در آمده و هر وجهی که ایشان تعیین کرده اند بر همان باید بود و اعتقاد کرد و عمل نمود و این اصلی عظیم ست
در ابواب دین خصوصاً در معتقدات اسلامیه اگرچه بنصوص محتمل نباشد اما چون ایشان همچنین فهمیده و بران حمل کرده اند

گردانید بر زمین ان تاکل اینکه بخورد و بوسیده گردانند اجساد الانبیا، بدنهای پیغمبران را صلوات الله و سلامه علیهم اجمعین عدم اکل ارض اجساد را کنایت ست از حیات و الا سلامت بدن در زمین بے اعادهٔ روح چه فائده دارد و این مبنی ست بر مسئلهٔ حیات انبیا که بحیات حسی دنیاوی موصوف اند بالاتر از حیات شهدا که این حیات معنوی اخروی ست و درین مسئله هیچکس را از علمای امت خلاف نیست و این تحقیق و تفصیل دارد که در کتاب جذب القلوب الی دیار المحبوب که در بیان احوال مدینه مطهره نوشته ایم مذکور ست و در کتاب مدارج النبوة فی مراتب الفتوة که در بیان سیر شریف تالیف یافته نیز مندرج ست و الله اعلم و آنه رواه کرد این حدیث مذکور را الامام احمد و ابن حبان و الحاکم و ابو داؤد و النسائی و ابن ماجه و الدارمی و البیهقی و عن ابی هریرة یعنی قال قال رسول الله صلے الله علیه و آله وسلم خیر یوم بهترین روزے که طلعت فیه الشمس طلوع کرد در وی آفتاب و فی روایة علیه یوم الجمعة روز جمعه است مقصود از ذکر این صفت تعمیم ایام ست تا هیچ روزے بدر نرود و چنانچه در علم عربیت مقرر شده که ذکر صفتے که از خواص جنس ست مفید تعمیم ست و اشارت باینکه مقصود مطلق جنس ست و جمیع افراد تا احتمال تخصیص از گمان بیش نبود فیه در روز جمعه خلق پیدا کرده شد آدم یعنے تمام و مجمع شد خلقت وی در وے و فیه و در روز جمعه او حل الجنة در آورده شد آدم در بهشت و فیه اخرج منها و در وے بیرون آورده شد از بهشت فضیلت و امتیاز بیرون آوردن آدم از بهشت یا از جهت بودن اوست از امور عظام با جهت آنکه سبب وجود انبیا و اولیا متضمن حکمهاے لاتعد و لا تحصے ست و لا تقوم الساعة و برپا نمیشود قیامت خواه نفخهٔ اولے باشد یا ثانیه الا فی یوم الجمعة مگر در روز جمعه رواه مسلم و الترمذی و النسائی و فی صحیح الحاکم و مذکور ست در صحیح حاکم سید الایام یوم الجمعة ظاهر مطلق ایام ست و بعض روز عرفه را ازان تخصیص کنند و فی الموطا و امام مالک روایت کرده در موطا از ابو هریره که گفت بیرون آمد بجانب طور سینا و ملاقات کردم کعب احبار را و مجلس داشتم باوے پس تحدیث کرد وی مرا از توریت و تحدیث کردم من او را از رسول خدا صلے الله علیه و آله وسلم بود از جملهٔ انچه تحدیث کردم من این حدیث که گفتم قال رسول الله صلے الله علیه و آله وسلم خیر یوم طلعت فیه الشمس یوم الجمعة فیه خلق آدم بهترین روزی که طلوع کرد در وی آفتاب روز جمعه است زیرا که در وے پیدا کرده شد آدم و فیه اهبط و در وے فرو انداخته شد آدم بر زمین و اخراج کرده شد از بهشت و فیه تیب علیه و در وے قبول کرده شد توبهٔ او و فیه مات و درین روز مرد آدم و فیه تقوم الساعة و درین روز برپا شود قیامت و ما من دابة و نیست هیچ جنبنده بر روی زمین الا و هی مگر آن ابه مصیخة یوم الجمعة استماع کننده و گوش نهنده و مترقب ست در روز جمعه من حین یصبح از هنگام صبح حتے تطلع الشمس تا وقت طلوع آفتاب شفقا از جهت ترسیدن من الساعة از ناگهان آمدن قیامت الا الجن و الانس مگر جن و انس گویا که فاعل مطلق تعالے شانه مهم میگرداند و اب را بقیام ساعت و مستشعر میسازد شان را باهوال آن و کشف میگرداند آنرا بر ایشان در روز جمعه برای حکمتی که او سبحانه داند مگر جن و انس که تضییقه تکلیف و قاعدهٔ ابتلا اقتضای ستر و اخفای عیوب میکند از ایشان و در حقیقت همچنین حیوانات دیگر عقلی که در تدبیر معاش و معاد افگنده و شاغل گردانده ایشان را از دریافت آن عالم ندارند حجاب از پیش حقیقت ایشان برخاسته است و احوال عالم دیگر منکشف شده و آدمی بجهت گرفتاری عقل و وهم و اشتغال بتدبیر مبدا و معاد ازان محجوب و مشغول گشته وجه دیگر برای اصاخت و ترقب دواب مر قیامت را در روز جمعه آن گفته اند که درین روز از عظائم امور و جلائل شئون چندان بظهور میرسد که نزدیک ست که زمین بدان متزلزل و متمایل گردد و دواب را از مشاهده آن ترسے و رعبے پیدا میگردد که مگر قیامت قائم خواهد شد و احمد و بیهقے از سعد بن عباده آورده که نیست هیچ ملک مقرب و نه آسمان

در روز قیامت و در رواستے السابقون المقربون لہم آنجا عہ ایم ما کہ حکم کردہ میشود ایشان را بدخول جنت قبل الخلائق پیش از تمامۂ خلق و فضائل و کمالات و رفع تکالیف شاقہ کہ در دنیا این امت را حاصل ست چون ظہور نتائج و ثمرات آن در آخرت ست آنرا داخل تقدم اولیت در روز قیامت داشت و از تاخر در دنیا ہمین وجود و شریعت ارادہ نمودہ و احتمال دارد کہ المقربون لہم قبل الخلائق بیان علت اولیت در روز قیامت باشد و آن فضائل و کمالات و رفع تکالیف شاقہ را داخل در آخرت از اہل دنیا دارند فافہم و روی عن اوس بن اوس یرفعہ قال قال رسول اللہ صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم ان من افضل ایامکم یوم الجمعۃ بدرستی کہ از جملۂ فاضلترین روزہای شمار روز جمعہ است ازین حدیث معلوم شود کہ افاضل ایام بسیار ست مثل روز عرفہ و عیدین و امثال آنہا و روز جمعہ یکے از جملہ آنہا ست و اختلاف ست علمارا در روز جمعہ و عرفہ کہ کدام یکے ازین دو افضل ست و بر ہر تقدیر جمعہ یکے از افاضل ایام ست زیرا کہ فیہ درین روز خلق پیدا کردہ شد آدم و فیہ درین روز قبض میر انیدہ شد آدم و فیہ النفخۃ و درین روز نفخۂ صور کہ برای بعث و نشور ست و مبدا و نشاۂ ثانیہ است و فیہ الصعقۃ و در وی ست صعقہ مراد بدان نفخۂ اولے ست کہ برای موت و ہلاک اہل سموات و ارض باشد و صعقہ صوتی ہائل را گویند کہ بمیرد انسان از ہول وی و قیامت را دو نفخہ است یکے برای اماتت و اہلاک چنانچہ فرمود و نفخ فی الصور فصعق من فی السموات و من فی الارض + دیگر برای بعث و احیا کہ ثم نفخ فیہ اخرے فاذا ہم قیام ینظرون + و جاے دیگر فرمود + فاذا ہم من الاجداث الی ربہم ینسلون + و نفخۂ دیگر بود کہ بدان ہول و ترس در زمینیان و آسمانیان افتد چنانچہ فرمود کہ و یوم ینفخ فی الصور ففزع من فی السموات و من فی الارض پس مجموع سہ نفخہ باشد و غالبا آنہا کہ دو نفخہ گویند این را مقدمۂ نفخۂ اولے دانند یا در مبدا نفخۂ اولے فزع شود و در منتہاے او صعق و اللہ اعلم و بعضے از شراح حدیث گویند کہ مقصود از ذکر اینہا بیان چیزے ست کہ واقع مے شود دران روز از امور عظام و این نیز نوعی از فضیلت ست و الا در اصل قبض آدم و قیام ساعت چہ فضیلت باشد و جوابش آنکہ فضیلت در قبض آدم تقریب اوست بجوار قدس و رحمت و در قیام ساعت قرب زمان دخول جنت و لہذا ابراہیم خلیل علی نبینا و علیہ الصلوٰۃ من الرب الجلیل اماتت را و احیا را از نعم الٰہی شمرد در قول خود و الذی یمیتنی ثم یحیین و چون روز جمعہ فضیلت دارد و فاکثر و اعلے پس بسیار فرستید بر من صلوٰۃ از درود فیہ درین روز فان صلوتکم زیرا کہ بدرستی درود شما معروضۃ علے عرض کردہ میشود بر من ہمیشہ خصوصا درین روز شریف و آن موجب سرور و رضای من ست از شما و کدام فضیلت و نعمت بالاتر از رضای من ست مرشما را و ذکر این در بیان خواص جمعہ باید و غالبا درود فرستادن مولی تعالی بر محمد صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم کہ در حدیث جزاے صلوۃ بر سید کائنات صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم واقع شدہ است اثر ہمین رضاے آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم ست از الیشان و در حقیقت اثر انعکاس اشعۂ رحمت الٰہی ست از جوہر مقدس آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم بجہت حصول محاذات و مقابلت مر او را و در وقت صلوۃ اللہم صل وسلم علیہ کما تحب و ترضے و چون آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم بغرض صلوٰۃ بروی خبر داد بجہت عدم اطلاع بر سر حیات وے صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم بعد از موت قالوا گفتند صحابہ یا رسول اللہ و کیف تعرض و چگونہ عرض کردہ شود صلوتنا علیک و رود ما بر تو و قد ارمت و حال آنکہ بتحقیق مردہ و بوسیدہ شدہ باشی تو در قبر یعنے بلیت این تفسیر راوی ست معنی ارمت را کہ درج کردہ در حدیث قال گفت آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم در جواب و رفع وہم ایشان من زندہ ام و مرزوقم ہمانا کہ بحکم جریان سنت الٰہی یک ساعت الم موت را چشیدم و دیگر روح مرا بمن باز بخشید و در بدن من در آورد و این مخصوص بمن نیست بلکہ این نسبت تمامۂ انبیا را ثابت ست چنانچہ فرمود ان اللہ بدرستی کہ خداے عزوجل حرم علی الارض اجسام

واصابت این روز در تعیین آن بفکر و اجتهاد و گفتند که الله تعالی خلق کرد انسان را برای عبادت و چون خلق وی در روز جمعه است
پس عبادت در وی اولی و انسب باشد و نیز در سائر ایام چیزی پیدا کرد که منتفع شود بدان انسان و در روز جمعه پیدا کرد
ذات او را و شکر بر ذات و نعمت وجود او لے و اجب بود از شکر بر نعمتهای خارج از ذات و نیز چون در روز جمعه خلق موجودات
اکمال و اتمام یافت و انسان که منتفع بدان گردد در وی مخلوق شد تعیین وی برای عبادت شکر است انسب و اوفق بود
و شاهد بر آنکه تعیین روز جمعه از بین امت باجتهاد بود حدیث عبد الرزاق را آورده اند که باسناد صحیح از ابن سیرین روایت کرده
و شیخ ابن حجر در شرح صحیح بخاری آورده که جمعه کردند انصار در مدینه پیش از قدوم حضرت رسالت صلے الله علیه و آله وسلم و پیش از
نزول قرآن بدان و گفتند که چون یهود را روزی ست که مجتمع می شوند در وی در هر هفته و نصاری را نیز روزی ست مانند آن
ما نیز میگیریم روزی را که مجتمع شویم در وی و ذکر کنیم مولے تعالی را و نماز بگذاریم در وی و بجا آریم وظیفه شکر و عبادت را پس
یوم العروبه را که نام قدیم روز جمعه است برای آن تعیین کردند و بر اسعد بن زراره که از روساے انصار بود و پیش از قدوم حضرت
صلے الله علیه و آله وسلم بمدینه بشرف اسلام مشرف شده بود آمدند و وے با ایشان نماز گذارد و اجتماع نمود و بعد ازان قرآن
نازل شد که اذا نودی للصلوٰة من یوم الجمعة الآیة پس این حدیث دلالت کرد که صحابه روز جمعه را باجتهاد تعیین و اختیار کردند
انتهی بدانکه اقامت اسعد بن زراره جمعه را پیش از قدوم حضرت صلے الله علیه و آله وسلم بمدینه و اجتماع صحابه برای آن صحیح ست
و احمد و ابو داؤد و ابن ماجه از حدیث کعب بن مالک اخراج کرده که اول کسی که گذارد با ما جمعه را پیش از قدوم رسول الله صلی الله
علیه و آله وسلم در مدینه اسعد بن زراره بود و اکثر بر انند که فرضیت جمعه در مدینه در اول قدوم حضرت صلے الله علیه و آله وسلم شد و
آن حضرت صلے الله علیه و آله وسلم بعد از اقامت سه روز بقباء روز جمعه قصد در آمدن مدینه مطهره کرد و هم در میان راه نماز جمعه
گذارد برین تقدیر اجتماع صحابه در روز جمعه با اسعد بن زراره باجتهاد صورت اشکالی پیدا نکند و بقولی که گویند که فرضیت جمعه در مکه بود
خالی از اشکالی نیست شیخ ابن حجر فرماید که دور نیست که حضرت صلے الله علیه و آله وسلم جمعه را در مکه بوے دانسته باشد و لیکن بر اقامت
و اجتماع مردم بر اے آن در مکه قدرت و تمکن نیافته چنانچه نزد دار قطنی حدیثے از ابن عباس نیز درین باب آمده و صحابه از اهل مدینه
آنرا نه شنیده و در نیافته و آنرا باجتهاد خود پیدا کرده و اجتماع نموده و ذکر و عبادت و نماز کرده و لازم نیست که بجمیع خصوصیاتے
که در جمعه وارد ست بوده و اینقدر در مقصود کافی ست و الله اعلم و کذلک همچنانکه یهود و نصاری تابع و مفضول ما اند در وقت
عبادت که روز جمعه باشد زیرا که جمعه چون مبداء دور انسان و اول ایام آفرینش اوست متعبد در وے متبوع و فاضل بود
از متعبد در دو روز دیگر یا مفضول اند در قبول جمعه و عدم ابا از امر الهی و اصابت آن بفکر و اجتهاد و بعض گفته اند روز جمعه اگرچه
مسبوق ست بسبت و احد که پیش از وست لیکن متصور نیست اجتماع این سه روز بتوالی مگر آنکه جمعه سابق بود کذا ذکر السیوطی
فی شرح البخاری و گفته اند که ازین حدیث معلوم میشود که جمعه اول اسبوع ست شرعاً و دلالت میکند بران تسمیه اسبوع بجمعه
چنانچه تسمیه کنند یهود اسبوع را بسبت و در باب استسقا در حدیث انس تسمیه اسبوع بسبت نیز واقع شده بر اصطلاح یهود بجهت مجاورت
یهود و محاورت ایشان هم تبع لنا ایشان تابع اند ما را یوم القیامة در روز قیامت در حساب و دخول جنت و رفع درجات چه پیوسته
است که آنچه این امت را در روز قیامت از بزرگی شان بود هیچکس را نبود و ازینجا فضل ایشان لازم آید بر تمامهٔ امم
و تخصیص یهود و نصاری بجهت آنست که باقی از امم سالقه در زمان حضرت صلے الله علیه و آله وسلم این دو طائفه بودند نحن الآخرون
و ما مسلمانان ساخر و پسینیانیم من اهل الدنیا یعنے در وجود دین و شریعت الاولون مقدم و پسینیانیم بحسب شرف و مرتبه یوم القیامة

بلکه ابتدای این حکم را بیان کرد و از انتهای آن ساکت ست تامل و الله اعلم **فصل** در فضیلت روز جمعه و عبادات پیغمبر صلے الله علیه و آله وسلم دران روز مشهور در جمعه ضم جیم و سکون میم و ضم آن سیوطی گوید و فتح میم نیز آمده و زجاج کسر آن نیز حکایت کرده و این روز را در جاهلیت عروبه بفتح معلة و ضم راو باے موحده میخواندند و تسمیه بجمعه بعض گویند ازان جهت ست که اجتماع آفرینش و تمامی آن درین روز ست پیدایش عالم از روز یکشنبه ابتدا کردند و درین روز مجموع و تمام شد ازین جهت او را جمعه نام کردند و همچنین ذکر کرده ابو حذیفه از ابن عباس و در اسناد او ضعف ست و این خبر دلالت کند بر تعیین ایام و اسماے آن پیش از خلق سمرات و ارض و تعلق آن خالی از اشکال نبود و الله اعلم و بعض گویند ازان جهت است که پیدایش آدم در روے جمع و تمام شد روایت کرد این قول را احمد و ابن خزیمه از حدیث سلمان و ابن ابی حاتم و احمد از ابی هریره و این قول صحیح ترین اقوال ست و از حدیث ابی هریره که بیاید معلوم شود که تسمیه بجمعه بجهت اجتماع امور عظام ست در روے که یکی از آنها خلق آدم ست و این انسب ست از تسمیه بجهت خلق آدم و اجتماع اجزاے او و هم و نیز گویند که کعب بن لوے جمع میکرد درین روز قوم خود را و تذکیر میکرد ایشان را و امر میکرد به تعظیم حرم و خبر میداد بر آمدن پیغمبر آخر الزمان و ابن حزم گفته که تسمیه بجمعه بجهت اجتماع ناس ست در روے برای نماز و این اسم اسلامی ست و در جاهلیت نام او عروبه بود نه جمعه و تحقیق آنست که عروبه نام قدیم اوست در جاهلیت و هم اهل جاهلیت تغییر دادند آنرا بجمعه چنانچه تغییر دادند سائر نامهاے هفته را و نامهاے قدیم این بود اول اهون جبار دبار مونس عروبه شیار و این روز را در زمان جاهلیت نیز شرفے و امتیازے بود و در دور اسلام بفضائل و خصائص که مذکور گرد و امتیازی دیگر یافت عن ابی هریرة روایت کرد مسلم از ابو هریره قال گفت ابو هریره قال رسول الله گفت پیغمبر خدا صلے الله علیه و آله وسلم اضل الله عن الجمعة گمراه گردانید خدای تعالے از روز جمعه یعنے راه ننمود بدریافت او و قبول وی و قبول حکم الهی تعالی بتعبد در روے من کان قبلنا کسانی را که بودند پیش از ما مراد یهود و نصاری اند که باقی از اهل ملل و کتب سابقه ایشان اند و کان للیهود و ثابت و مقرر شد مر یهود را یوم السبت روز شنبه و للنصاری یوم الاحد و مر نصاری را روز یکشنبه اختلاف کرده اند که مراد بگمراه گردانیدن ایشان از روز جمعه چیست بعض گویند فرض گردانید پروردگار تعالے بر ایشان و امر کرد بعبادت درین روز بعینه و امر کرد باجتماع دران بر آے عبادت و شکر نعمت پس مخالفت کردند و تمرد ورزیدند و اما آورده اند و اختیار کردند یهود در بدل وے شنبه را و تعلل نمودند بانکه این روز انتهاے آفرینش ست و نصاری روز یکشنبه را که وقت ابتدای آفرینش ست و اکثر برانند که فرض نگردانید بر ایشان روز جمعه علی التعیین بلکه امر کرد باستخراج و تعیین آن باجتهاد پس اختیار کردند و تعیین نمودند یهود یوم سبت را و گفتند یوم سبت روز فراغ و قطع عمل ست و خالق تعالے فارغ شد درو ے از شغل آفرینش پس خلق را نیز باید که از شواغل و صنائع اعراض نموده و فارغ شده و ترک همه کارها داده بعبادت وے مشغول باشند و تعیین نمودند و دریافتند نصاری یوم الاحد را زیرا که وے روزے ست که پروردگار تعالی ابتدای آفرینش ازوی نمود پس این روز سزاوار ترست بتعظیم و شکر نعمت و ایجاب عبادت و انچه در حدیث بخارے آمده که هذا یومهم فرض علیهم اگرچه بظاهر در معنی اول نماید اما او را نیز بر هر دو معنے حمل کرده اند یعنے فرض کرده شد بر ایشان اصابت و دریافت آن روز و تعیین آن باجتهاد و بر هر تقدیر روز جمعه نصیب ایشان نشد فهدانا الله بنا پس آورد و پیدا کرد الله تعالی ما مسلمانان را فهدانا پس راه نمود ما را الیوم الجمعة باصابت روز جمعه و دریافت آن و توفیق عمل دران این نیز محمول بر هر دو معنے ست یعنے امر کرد این امت را بعبادت درین روز نص یا ایها الذین امنوا اذا نودی للصلوة من یوم الجمعة و هدایت نمود و گمراه نکرد ایشان را به ابا و تمرد و تعلل یا راه نمود ایشان را بدریافت

واقرأ باسم ربک و در روایت النسائی آمده که سجده کرد ابوبکر و عمر و کسیکه بهتر ست از ایشان در اذا السماء انشقت و اقرأ باسم ربک
و بالجمله در سجدهٔ ثانی حج وص و النجم و انشقت و اقرأ خلافی هست و در ما ورای آن اتفاق و صحیح و مختار در امامنا نیز لا در ثانیهٔ حج ثبوت
سجده است از یخیث گفت مصنف و صحیح شد که در الم تنزیل و در ص و در النجم و در اذا السماء انشقت و اقرأ پیغمبر صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم
سجده کرده و عمرو بن عاص چنانکه در سنن ابوداؤد آورده گفت پیمبر خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم پانزده سجده در قرآن مرا آموزانید
و نخوانانید سه سجده در مفصل النجم و انشقت و اقرأ و دو سجده در سورهٔ حج پس مجموع پانزده باشد لیکن ثانیهٔ حج نزد حنفیه ثابت نشده
چنانکه معلوم شد باقی ماند چارده و ابوالدرداء گفت آنچه ابوداؤد و ترمذی روایت کرده اند با پیغمبر صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم سجده کردم
در یازده موضع صحیح ازان در مفصل نبود و آن یازده در اعراف بود و در رعد و نحل و بنی اسرائیل و مریم و حج یک سجده و فرقان و نمل و الم تنزیل
و ص و حم سجده ایحدیث متمسک امام مالک ست ولیکن صح عن ابی هریرة بروایة الجماعة الا الترمذی انه سجد و فی روایة انا سجدنا
مع النبی صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم فی اقرأ باسم ربک و فی اذا السماء انشقت و چون اسلام ابوهریره متاخر بود در سنه سبع از هجرت
در غزوهٔ خیبر علما این حدیث را حجت ساختند و حدیث ابن عباس را که ابوداؤد در روایت کرده لم یسجد رسول اللہ سجدة نکرد
پیغمبر خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم فی المفصل منذ تحول الی المدینة از ناسخ گردید و آمدوی صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم الی المدینة از مکه بسوے
مدینه اگرچه پیش از تحول بمدینه در مکه در والنجم سجده کرده بود و این حدیث ابن عباس که نفی سجده در مفصل میکند منافی و معارض ست
قول ابی هریره را که گفت در انشقت و اقرأ در مفصل سجده کردم یا رسول خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم و اما این حدیث را اسقاط کردند
ازان جهت که در اسناد او آن یعنے حدیث ابن عباس ضعفے هست ابن عبدالبر که از مشاهیر علمای حدیث ست گوید که این حدیث
منکر ست و عبدالحق که از عظماے این طائفه است گفته اسناد وی قوی نیست کذا قال الشمنی و نیز ابوهریره مثبت ست زیرا که
وی اثبات سجده میکند در مفصل و او یعنے ابن عباس نافی ست که نفی سجده ازان میکند و خبر مثبت مقدم ست بر خبر نافی چه با مثبت
زیادت علم ست که با نافی نیست نافی خبر از عدم اطلاع خود میدهد و در حقیقت اخبار عدم اطلاع خود میکند و مثبت از امر حادث اعلام میکند
و آگاهی میدهد از اطلاع خود بآن چنانچه در علم اصول فقه مقرر شده ست اگر گوئی که شیخ ترجیح حدیث ابی هریره بر حدیث ابن عباس
بآن کرد که اسناد حدیث ابن عباس ضعفی دارد و خبر نفی ست و آنکه در اثنای کلام گفت که چون اسلام ابوهریره متاخر بود غرض
ازان چیست و حال آنکه جواب بے آن تمام ست بدانکه آن اشارت ست بوجهی دیگر برای اسقاط حدیث ابن عباس یعنے
چون اسلام ابی هریره متاخر ست آنچه وے روایت کند نیز متاخر باشد ازانچه صحابی متقدم الاسلام روایت کند پس ناسخ بود
مر آنرا اگر گوئی که اگرچه این سخن بعضے از متقدمین گفته اند ولیکن مدخول و مردود ست بآنکه بعض محققین از متاخران گفته اند
که راوی متاخر اسلام صحابی متاخر حکم حدیث وے لازم نیاید و موجب نسخ حدیث سابق نگردد چه تواند که این صحابی متاخر الاسلام
حکم سابق را شنیده باشد از صحابی دیگر که متقدم الاسلام ست و از وی روایت کرده جوابش آنکه این بر تقدیرے باشد
که روایت بحکم سماع کند و ابوهریره در بیجا روایت برویت و مشاهده خود میکند و میگوید و سجد نا مع النبی صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم
فی اذا السماء انشقت و اقرأ نه مانند آنکه ابن عباس میگوید سجده نکرد در مفصل ازان باز که بمدینه آمده یعنی تا آخر عمر حال برین بود
کما هو الظاهر نه آنکه حکم سابق بیان میکند یا علے الاجمال خبر میدهد و معنی نسخ آن بود که این حکم سابق بود بعد ازان نسخ شد و خبر
ابن عباس حکم تابیدار دو حکم مؤبد صالح نسخ نبود پس معارضه میان حدیث ابن عباس و ابوهریره باقی ماند و حقیقت جواب
همان فرق بنفی و اثبات بود یا بضعف و قوت اسناد مگر آنکه گویند که از قول ابن عباس منذ تحول الی المدینة تابید حکم لازم نیاید

وآن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم نیز بہمین وجہ در وے سجدہ کردہ چنانچہ احادیث بدان ناطق اند پس بروایت اولی سجدہ
کند نزد وے در نماز و خارج نماز و بروایت ثانیہ سجدہ کند خارج نماز و بخاری از عوام ابن حوشب مے آرد کہ گفت پرسیدم
مجاہد را از سجدۂ ص مجاہد گفت پرسیدم ابن عباسؓ را از کجاست کہ تو سجدہ میکنی در ص و در روایتی آیا سجدہ کنم در ص پس خواند
ابن عباس این آیت را و من ذریتہ داؤد و سلیمان تا فبھدیھم اقتدہ و گفت کہ پیغمبر شما صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم مامور ست کہ اقتدا
کند بایشان یعنے بہ پیغمبران سابق پس چون سجدہ کرد داؤد علیہ السلام اقتدا بوے لازم باشد و عکرمہ از ابن عباسؓ روایت کرد
کہ گفت سجدۂ ص از عزائم سجود نیست و بتحقیق دیدم پیغمبر خدا را صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم کہ سجدہ کرد در وی رواہ البخاری والترمذی
و ابو داؤد در روایت نسائی آمدہ کہ آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم سجدہ کرد در ص و فرمود سجدہ کرد داؤد بجہت توبہ خود
و سجدہ میکنیم ما برای شکر قبول توبۂ وی و ابو داؤد از ابی سعید مذری آوردہ کہ آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم خواند روزے
بر منبر سورۂ ص چون بآیت سجدہ رسید فرود آمد و سجدہ کرد و مردم نیز باوے سجدہ کردند روز دیگر بخواند و مردم متہیٔ شدند سجدہ
فرمود کہ این توبہ پیغمبری ست یعنے از عزائم سجود قرآنی نیست ولیکن چون شما متہیٔ آن شدید بکنید پس از منبر فرود آمد و سجدہ کرد
و سجدہ کردیم ما باوے و در شرح ابن الہمام میگوید کہ درین احادیث چیزے کہ منافی وجوب باشد نیست نہایت انچہ در وست
آنست کہ سبب سجود در حق داؤد و سبب در حق ما بیان کردہ بودن سجدہ بر اے شکر منافی وجوب نیست تمامۂ فرائض و واجبات
واجب نیستند مگر از جہت شکر توالی انعم پروردگار تعالی و امام ابو حنیفہ در مسند خود از سماک بن حرب از عیاض اشعری از
ابی موسے روایت کرد کہ پیغمبر خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم سجدہ کرد در ص و امام احمد از بکر بن عبد اللہ مزنی از ابی سعیدؓ آوردہ کہ
گفت دیدم من در خواب کہ مینویسیم سورۂ ص چون بآیت سجدہ رسیدیم دیدم دوات و قلم و ہر چہ حاضر بود کہ افتادند در سجدہ پس
این قصہ خواب را بحضرت رسالت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم عرض کردم بعد ازان ہمیشہ سجدہ میکرد در ص پس از ینجا معلوم شد
کہ در آخر الامر سجدہ درین سورۃ بموجب کشید چنانچہ در سورۂ دیگر بے ترک و استقرار یافت بعد ازان کہ گاہی عزم نمیکرد
بران و ظاہر شد کہ انچہ روایت کردہ اند از احادیث بر تقدیر تسلیم دلالت آنہا بر عدم وجوب پیش ازین قصہ بود انتہی و اما
سورۂ النجم بخاری و مسلم و ابو داؤد از ابن مسعودؓ آوردہ اند کہ گفت خواند پیغمبر خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم سورۂ النجم را و سجدہ کرد
در وے و ہر کہ باوے بود الا پیر مردے از قریش کہ گرفت سنگریزۂ چند یا خاک و رسانید بجبہۂ خود و گفت بسندہ ست مرا ہمین قدر
عبد اللہ بن مسعودؓ گفت دیدم او را کہ کافر کشتہ شد و وے یکے از اشقیای قریش بود کہ بر دست آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ
وسلم کشتہ شد و بخاری و ترمذی از ابن عباسؓ آوردہ اند کہ رسول خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم سجدہ کرد در سورۂ النجم و سجدہ کردند
باوے مسلمانان و مشرکان و جن و انس و از ابی ہریرہ نیز ہمچنین آمدہ و ترمذی گفت کہ حدیث ابن عباس حسن صحیح ست و عمل
برین ست نزد بعضے از اہل علم و نزد بعض در مفصل سجدہ نیست و قول مالک بن انس ہمین ست و قول اول اصح ست و قول اکثر
از علما نیز ہمین ست و اما سورۂ انشقت بخاری و مسلم از ابو سلمہ آوردہ اند کہ ابو ہریرہ را دیدم کہ اذا السماء انشقت خواند و سجدہ کرد
و گفت یا ابا ہریرہ دیدم ترا کہ سجدہ کردے گفت اگر نہ من پیغمبر خدا را صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم سجدہ میکرد درین سورہ سجدہ
نمیکردم در وی و در روایتی دیگر آمدہ کہ ابو ہریرہ گذارد نماز عشا را و خواند در وے اذا السماء انشقت و سجدہ کرد و گفتند این
چہ بود گفت سجدہ کردم من در وی خلف ابو القاسم صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم پس بران سجدہ میکنم تا آن روز کہ ملاقات کنم او را یعنی
تا آخر عمر و ہمچنین مسلم و ابو داؤد و ترمذی آوردہ اند کہ ابو ہریرہ گفت سجدہ کرد رسول خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم در اذا السماء انشقت

الوجه ونزد حنفیه همان تسبیح که در سجده صلوتیه مسنون ست کفایت ست وسیگویند که سجدهٔ صلوة افضل ست از سجدهٔ تلاوت وحزن این تسبیح در نماز آمده است دریجا نیز کفایت کند وشک نیست که چون در خصوص این سجده دعائی وتسبیحی خاص ماثور بود وبصحت رسید خواندن آن اولی وافضل خواهد بود وشمنی گوید که بعض گویند که این دعا بخوانند رب انی ظلمت نفسی فاغفرلی ونزد بعضے سبحان ربنا انکان وعد ربنا لمفعولا زیرا که در قرآن مجید این را از ساجدان حکایت کرده که نزد تلاوت سجده میکنند وهمچنین سیگویند ودرین سجده معقول نیست که آن سرور صلے اللہ علیه وآله وسلم چون سر از سجده برداشتی نیز تکبیر گفتی یا تشهد خواندے یا سلام رازے ودر مذهب حنفیه بعد از رفع نیز تکبیر گویند وهر دو مسند وبست نه واجب چنانچه در حالت نماز در هدایه میگوید که مروی از ابن مسعود رض همچنین ست ودر رساله ابن ابی زید در مذهب امام مالک گفته که در تکبیر حالت رفع از سجده سعت ست یعنی اگر گوید جائز واگر نگوید نیز رواست وگفته اگر بگوید احب ست نزد ما ودر مذهب امام احمد نیز هر دو روایت ست بعضے از ایشان در حالت وضع راس تکبیر گویند وبس وبعض بقیاس بر سجدهٔ سهو در حالت رفع نیز تکبیر گویند ونزد بعضے از ایشان ونزد شافعی تکبیر احرام نیز آمده ونزد ما نیست ودر عدم تسلیم مالکیه با حنفیه موافق اند وماثور از اکابر تابعین نیز همچنین ست ونزد امام احمد وامام شافعی در روایت مشهوره سلام هست نزد بعضے از ایشان یک سلام ونزد بعض دو سلام اما تشهد نزد هیچکس نبود نه نزد شافعی چنانچه از شرح حاوی معلوم شده اختلاف ثالث در کمیت آن که مواضع سجده در قرآن مجید چند ست نزد امام ابو حنیفه چهارده است در آخر اعراف او در رعد ۲ ونحل ۳ وبنی اسرائیل ۴ ومریم ۵ واولی حج ۶ وفرقان ۷ ونمل ۸ والم تنزیل ۹ وص ۱۰ وحم سجده ۱۱ والنجم ۱۲ واذا السماء انشقت ۱۳ واقرء باسم ربک ۱۴ در هدایه میگوید که همچنین مکتوب شده است در مصحف عثمان رض وهو المعتمد ونزد امام شافعی وهمچنین نزد امام احمد ودر روایت مشهوره ازوی نیز چهارده است ولیکن بجاے سجدهٔ ص ثانیه حج ست ودر ص سجده نیست ودر روایتی از احمد در هر دو جاست پس عدد سجدات نزد وی باین روایت پانزده باشد ونزد امام مالک یازده است در ثانیه حج والنجم والانشقاق واقرأ باسم ربک نزد وے سجده نبود ودر تعدد سجده حج احمد وابو داؤد وترمذی حدیث از عقبه بن عامر روایت کرده اند که گفت گفتم یا رسول اللہ آیا تفضیل داده شده سورهٔ حج بانکه در وی دو سجده است ودر روایتے گفتم یا رسول اللہ آیا دو سجده است در سورهٔ حج فرمود نعم هر که نکند آن دو سجده را گویا نخواند آن در آیت را وحنفیه گویند که اسناد این حدیث قوی نیست چنانچه ترمذی بتصریح کرده بدان وگویند که مراد با ولی سجدهٔ تلاوت ست وبثانیه سجدهٔ صلوة بقرینه اقران او بر کوع وهر جا که ذکر سجده مقرون بر کوع آمده مراد بدان سجدهٔ صلوة بود ودر بعض شروح هدایه گفته که مراد انست که فضیلت داده شد سورهٔ حج بدو سجده یعنے بیکے سجدهٔ تلاوت دیگر سجدهٔ صلوة اما این توجیه منافات دارد بر روایت دیگر که گفت هر که نکند آن دو سجده را گویا نخواند آن دو آیت را ودر جامع الاصول از موطا آورده که عمر رض وابن عمر رض خواندند سورهٔ حج را وسجده کردند در وے دو سجده غالبا این اثر نیز نزد حنفیه بصحت نرسیده است ودر ینجا حدیث دیگر ست که ابو داؤد وابن ماجه از عبد اللہ بن عمرو ابن العاص آورده اند که پیغمبر خدا صلے اللہ علیه وآله وسلم خواندند مرا پانزده سجده در قرآن ودر سورهٔ حج از انها دو سجده وباین حدیث نیز ضعیف ست وعبد الحق که از اکابر علمای حدیث ست گفته که ابن منین بضم میم ودو نون که راوی این حدیث ست از عبد اللہ بن عمرو صالح احتجاج نیست وابن قطان گفته است که مجهول ست ومعلوم نیست حال وے کذا قال الشیخ ابن الهمام واما سجدهٔ ص در روایات صحیحه آمده که آن حضرت صلے اللہ علیه وآله وسلم سجده کرد در ص ومذهب امام ابو حنیفه ومالک واحمد در روایتی همین ست واشهر روایتین از احمد آنست که وی از عزائم سجود نبود بلکه شکر قبول توبهٔ داؤد علیه السلام

سه قسم ست قسمی ست که در وے امر صریح بسجود واقع شده و قسمی ست که متضمن ست حکایت استنکاف و استکبار کفره را از امتثال امر بسجود و قسمے ست که در وے حکایت فعل انبیاست سجده را و هر یکے از امتثال امر و اقتدا بانبیا و مخالفت کفره واجب ست مگر آنکه دلالت کند دلیلی در موضع معین بر عدم لزوم و وجوب لیکن این دلائل ظنیه است پس ثابت شود بوے وجوب نه فرضیت انتهی و از حدیث بخاری و مسلم و ابی داؤد که در جامع الاصول از ابن عمر آورده که گفت بود در رسول خدا صلے اللہ علیه وآله وسلم میخواند سوره اگر در وے سجده است پس سجده میکرد و سجده میکردیم ما تا آنکه نمی یافت یکی از ما جاے را که در وے جبهه تواند نهاد در غیر وقت نماز نیز استیناسی بمقصود توان یافت یعنی ظاهر آنست که اینهمه مبالغه و ازدحام و اجتماع بے وجود وجوب نتوان یافت و روایتی که از ابی داؤد آمده که رسول خدا صلے اللہ علیه وآله وسلم خواند عام الفتح آیت سجده را پس سجده کردند مردم همه سوار و پیاده و سواران سجده بکردند بر دستهای خود همین حکم دارد و این هر دو حدیث را در جامع الاصول در اثبات وجوب سجدهٔ تلاوت آورده است و مستند قائلین بعدم وجوب سجدهٔ تلاوت حدیث صحیحین ست از زید بن ثابت که گفت خواندم بر پیغمبر خدا صلے اللہ علیه وآله وسلم سورهٔ والنجم و سجده نکرد آن حضرت و اگر واجب بودے سجده کردے و زید انیز امر بسجده فرمودے و جواب آنست که عدم سجود آن حضرت صلے اللہ علیه وآله وسلم نزد قرأت زید بن ثابت دلالت ندارد بر عدم وجوب زیرا که وجوب اینجا علی الفور نیست شاید که بعد ازان در مجلس دیگر کرده باشند و تواند که قرأت زید در وقت کراهیت نماز یا عدم طهارت باشد ازان بود که دران وقت سجده نکرد یا عدم وجوب مخصوص سجدهٔ النجم بود و علما را دران سجده اختلافی هست بهر تقدیر دلیل بر عدم وجوب مطلق سجده تلاوت نکردد و در حدیث عمر بن الخطاب در موطا آمده است که وے خواند روز جمعه سورهٔ نحل را و چون بآیت سجده رسید فرود آمد و سجده کرد و سجده کردند با وے مردم باز روز جمعه آینده نیز همین سورهٔ خواند پس مردم متهی سجده شدند گفت ایها الناس ما بآیت سجده میگذریم هر که سجده کند بر صواب ست و هر که نکند بر وے اثمی نیست پس خود سجده نکرد و مردم را نیز نگذاشت که سجده کنند و در روایت موطا آمده که عمر فرمود که فرض گردانیده نشده است بر ما سجده هر که خواهد بکند و هر که خواهد نکند و این حدیث صریح ست در عدم وجوب مگر آنکه مراد نفی وجوب علی الفور بود کما ذکر فی شرح ابن الهمام اما این تاویل بعید ست در اینجا از لفظ حدیث و جواب صحیح آنست که گوییم چون احادیث متعارض آمدند احتیاط در قول بوجوب باشد و شبهه در دلیل منافات بوجوب ندارد و الله اعلم و قول مصنف که گفت حضرت نبوے صلے اللہ علیه وآله وسلم سجدات قرآن را ترک نکردی ظاهر در جانب وجوب ست اختلاف ثانی در کیفیت این سجده است و اشارت کرد مصنف بدان بقول خود چون بآیت سجده رسیدے یعنے آن آیت را بخواندے تکبیر گفتی و سجده کردے چنانچه در حدیث ابی داؤد از ابن عمر آمده که بود رسول خدا صلے اللہ علیه وآله وسلم میخواند بر ما قرآن و چون بآیت سجده گذشتے تکبیر گفتے و سجده کردے و سجده میکردیم ما با وے و در حالت سجده گفتے سجد وجهی للذی خلقه وصوره وشق سمعه وبصره بحوله وقوته و در حدیث ترمذی و ابی داؤد و نسائی آمده که میگفت این را در سجود قرآن در شب و گفت ترمذی حدیث حسن صحیح و بر اقوال بسیا بود ے که در حالت سجده این دعا خواندے و گفتی اللهم احطط عنی بها وزرا واکتب لی بها اجرا واجعلها لی عندک ذخرا وتقبلها منی کما تقبلت من عبدک داؤد و ترمذی از ابن عباس آورده که مردے بحضرت نبوت صلی اللہ علیه وآله وسلم آمد و عرض کرد که در خواب دیدم امشب که در پس درختی نماز میگذاردم و چون سجده کردم درخت نیز در سجده آمد و این دعا بخواند و گفت ابن عباس بخواند آن حضرت صلے اللہ علیه وآله وسلم آیت سجده را و سجده کرد و بخواند این دعا را که آن مرد در خواب بشنیده از درخت نقل کرد قال الترمذی هذا حدیث غریب لا نعرفه الا من

خواهند کرد خبر شما که بهترین مردمان خواهند بود در زمان خود و ما نا که مراد بشره دسے شر مذهب وی دوم وی ست و مصدوق
این خبر بخبر صادق آن بود که امیر المومنین علی مرتضیٰ چون از حرب صفین بکوفه رجوع آورده جماعهٔ خوارج از اهل نهروان که بعد از
قصهٔ تحکیم ز جماعت اسلام و طاعت امام برآمده بودند هر چند که ایشان را بسمع و طاعت دعوت کرد و سعی در رفع شبهه ایشان نمود
فائده نداشت گفتند الامر بسد فرمود این کلمه حق ست که بدان باطل اراده نموده اند یعنے مقصود ایشان نفی طاعت امام و خروج
از دائرهٔ احکام اوست و این باطل ست و امر امام در حقیقت امر الهی تعالے ست و فرمود از حضرت رسالت شنیده ام صلے الله
علیه و آله وسلم که در وقت اختلاف مردم طائفه از جانب مشرق برآیند که نه نماز شما به نماز ایشان رسد نه صیام شما بصیام ایشان
و نه قرآن و نه جهاد شما بقرآن و جهاد ایشان و در نماز و روزه و صیام و قیام از همه بیشتر و بیشتر باشند قرآن بخوانند و لیکن از
خنجرهاے ایشان بالاتر نرود و بصعد اجابت و قبول نرسد بیرون مے آیند از دین چنانچه بیرون مے آید تیر از شکار و در
روایتے آمده تیرے که هیچ از خون شکار نشانی بر و نبود دیگر چیزے بر سر سوفار بعضے از علما گفته اند که این اشارت ست
که هنوز بقیهٔ از ایمان در ایشان باقے ست و کافر نیستند و لهذا چون از علے مرتضیٰ پرسیدند که آیا کافر اند ایشان فرمود من الکفر
هربوا گفت ایشان از ورطهٔ کفر گریخته بانیجانب افتاده اند گفتند پس مگر منافقان اند فرمود در شان منافقان اینچنین آمده
که یذکرون الله قلیلا و ایشان ذکر خدا بسیار کنند ایشان مارقان اند یعنے برآیندگان از دین و راه راست و اتباع جماعت
و اطاعت امام برحق و فرمود از حضرت رسالت صلے الله علیه و آله وسلم شنیده ام که سردار ایشان سیاهی بود چنین و چنان
که یکدست وی مانند بستانی بود بر وے موے چند رسته و فرمود فرض ست بر مسلمانان قتال ایشان و فرمود اگر بگویم که
در قتال کردن با ایشان و کشتن ایشان چه قدر فضل و ثواب ست دیگر شما هیچ عمل دیگر نکنید و بر همین عمل اعتماد کنید و فرمود
قتال کنید با ایشان و کشته نشود از شما ده کس و زنده نماند از ایشان ده کس و ایشان ده هزار کس بودند پس وی بجنگ با ایشان
برآمد و اکثر ایشان را کشت و بعد از کشتن از حال ذوالثدیه محدث پرسید که چه شد بعد از تفحص بسیار بر کنار نهرے در زیر کشتگان
افتاده بهمان علامت که نشان داده بود یافتند فرمود که پای او را گرفته و کشان کرده پیش مردم بگذارید تا مادهٔ عبرت و خبرت
ایشان گردد پس سجدهٔ شکر کرد او و یاران او

فصل در بیان سجدهٔ تلاوت بدانکه در سجدهٔ تلاوت سه جا اختلاف ست
اول در حکم آنکه واجب ست یا سنت مذهب امام ابی حنیفه و ابی یوسف و محمد آنست که واجب ست و امام مالک و شافعے
و احمد بر انند که سنت ست و فعل آن افضل ست از ترک آن و بر واجب ست از امام احمد واجب ست اگر در نماز بود و در بیرون نماز
نه دلیل ما قول خداوند تعالی ست فما لهم لا یؤمنون و اذا قرئے علیهم القرآن الآیة که دلالت دارد بر انکار ترک سجده نزد تلاوت
قرآن و مقرون گردانیدن آن بعدم ایمان گویا ترک سجده و عدم ایمان از یک قبیله اند و نیز سجدهٔ خبر و نماز ست که اقتصار کرده شده
است بروے بحهت تخفیف پس فرض بود چنانکه قیام در نماز جنازه و حدیث مسلم از ابی هریره که گفت گفت رسول خدا صلی الله
علیه و آله وسلم چون بخواند آدمے زاد آیت سجده را و سجده کند شیطان خود را در گوشه بگشد و گریه کند و بگوید وا ویلا آدمی را
امر بسجده کردند پس سجده کرد مستحق بهشت گشت و او را امر کردند بسجده و ابا آورد و مستوجب دوزخ شد پوشیده نماند که دلالت
این حدیث بر وجوب احتیاج بتامل دارد ظاهر او همین ست که از سیاق حدیث مفهوم میگردد آنست که یعنے اگر آدمی در وقت تلاوت
آیت سجده نکردے و سے نیز همچو شیطان مستحق نار گشتی و در شرح ابن الهمام گفته که اصل آنست که حکیم چون از غیر حکیم کلامے
نقل کند و مستعقب نکند آنرا بانکار دلیل ست بر صحت آن کلام نزد حکیم پس این حدیث ظاهر باشد در وجوب و نیز گفته اند که آیات سجده

مضمون نامہ آنکہ ای کعب بن مالک بدانکہ ما شنیدہ ایم کہ صاحب تو یعنی محمد رسول اللہ صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم دل بر تو گران کردہ است
وترا از پیش خود راندہ است و اصحاب او بر تو جفا میکنند تو مرد آن نیستی کہ جای باشی کہ بر تو جفا رود و ترا مسجور و مطرود سازند
چون بر مضمون این نامہ واقف شوی برخیز و بیا تا نواخت و تیمار داشت ما بہ بینی چون این نامہ بر خواندم باخود گفتم این ہم از
جملۂ آن بلاست کہ بر من نازل شدہ است و ازین بدتر چہ بلا خواہد بود کہ کافری را در من و در دین من طمع افتادہ است و
مرا بکفر دعوت میکند اندوہ من زیادہ شد آن نامہ را بر آتش نہادم و بسوختم و قاصد را از پیش خود براندم و گفتم برو و با بادشاہ
خود بگوی کہ بے عنایتی و بے التفاتی این صاحب نزد من بہتر و خوشتر از صد ہزار ہزار عنایت و التفات تست **شعر**
گر وصال تو نباشد بفراق تو خوشم ✤ ہم فراق تو مرا بہ کہ وصال دگران ✤ پس بخانہ رفتم و دیدم کہ رسول خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم
کس فرستادہ است کہ از زن اعراض کنم گفتم فرمودہ است کہ طلاق دہ گفت نہ بلکہ فرمودہ است کہ صحبت مدار پس زن را در خانہ
پدرش فرستادم و آن ہر دو شخص را کہ ہلال بن امیہ و مرارۃ بن الربیع باشند نیز ہمچنین فرمودہ بود کہ از زنان دور باشید
و در بعض روایات آمدہ کہ زنان ایشان را حکم کردہ بود کہ خدمت ایشان نکنند و با ایشان معاشرت ننمایند کعب گفت بدین حال
میبودم تا پنجاہ روز تمام گذشت شبی بر بام خانۂ افتادہ بودم بغایت دلتنگ و تیرہ ناگاہ دران حال آوازے شنیدم نگاہ
کردم یکے را دیدم بر سر تلے ایستادہ آواز میداد و میگفت بشارت باد مر ترا ای کعب بن مالک کہ توبۂ تو قبول آمد و بعد ازان
یاران من پیاپے دویدہ آمدند و این بشارت بمن رسانیدند و غلغلہ در مردم افتادہ کہ توبۂ مخلفین قبول شد پس روی بخاک
نہادم و سجدۂ شکر بجا آوردم و بخدمت رسول اللہ صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم آمدم با مہاجرین و انصار نشستہ بود مہاجران مرا
تہنیت کردند و انصار خاموش ماندند پس چون سلام کردم روی مبارک رسول صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم را دیدم ہمچون ماہ
شب چہاردہم افروختہ و تابان شدہ و عادت شریف وے بود کہ چون خوشی و شادی بوی رسیدی روی مبارک وی تابان
و افروختہ گشتے و چنان شدے کہ ہمہ کس بدانستی و گفت ای کعب بشارت باد ترا بہترین روزے کہ بر تو گذشتہ ازان روز
باز کہ از مادر بزادے بدانکہ ہیچ روزے بہ ازین روز بر تو نگذشتہ باشد بیاکہ توبۂ تو بدرگاہ عزت قبول افتاد و للہ الحمد
والمنۃ **شعر** شکر انیز دکہ میان من و او صلح فتاد ✤ حوریان رقص کنان دست بشکرانہ زدند ✤ و امیر المومنین ابو بکر
صدیق رضی اللہ عنہ چون خبر قتل مسیلمۂ کذاب لعنۃ اللہ علیہ کہ دعوے نبوت کردہ و جماعۂ از اہل یمامہ را گمراہ ساختہ و در ورطۂ ارتداد انداختہ بود
و قصۂ او مشہور ست بشنید سجدۂ شکر کرد و امیر المومنین علی رضی اللہ عنہ چون ذو الثدیہ کہ از روسای خوارج بود در میان قتلی یعنی کشتگان
بدید سجدۂ شکر کرد ثدیہ تصغیر ثدے ست بمعنی پستان زن او را ذو الثدیہ ازان گویند کہ در جانب یکدست وی چزے مانند
پستان کہ از استخوان بازوے او بر آمدہ بود ندا شت و موے چند بران روئیدہ و وے سیاہی بود زشت روی ناقص الید
غائر العینین نائی الوجنتین مشرف الجبہۃ محلوق الرأس و او را مخدج و مخدجے نیز گویند بجہت نقصان دست و این ذو الثدیہ
از قوم ذو الخویصرہ است و ذو الخویصرہ مردے بود از بنی تمیم و در زمان حضرت رسالت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم بود آورده اند
کہ یکبارے آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم قسمت مالی میکرد این ذو الخویصرہ گفت چگونہ قسمت میکنی عدل کن و در
روایتے گفت انچہ تو میکنی عدل نیست آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم فرمود وای بر تو اگر من عدل نکنم دیگر کہ عدل خواہد کرد
صحابہ خواستند کہ ویرا بگیرند و بکشند فرمود کہ او را اصحاب اند کذا و کذا الحدیث و حق ہمین ست و از بعض روایات معلوم
میشود کہ ذو الثدیہ و ذو الخویصرہ یکے ست و فرمود آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم بگذارید شش کہ کفایت شر وی نگیرا

ابن کعب بن مالک که گفت شنیدم از پدر خود که گفت پرسیدم از پدر خود کعب بن مالک بعد از انکه توبهٔ وی قبول افتاد که قصهٔ تخلف تو از غزوه تبوک چگونه بود گفت تخلف من ازین غزوه ابتلاے محض بود و مرا قطعاً دران قصد و اختیار ظاهر نبود هیچ عذرے نداشتم که بدان تخلف شایستے کرد اسباب جمله مرتب بود و راحلهاے نیکو بر پا ایستاده ولیکن هوا بغایت گرم بود و رطب مدینه رسیده و سفرے بس دراز پیش آمده و مردم را آرزوے طیع دل نمیداد که از سایه بآفتاب درشوند و من باستظهار آنکه اسباب و رواحل مهیاست هیچ استعداد نمیکردم و میگفتم آن روز که برآیند من نیز برآیم و چون برآمدند با خود گفتم که امروز کارے دارم روز دیگر برآیم دو سه روز درین تردد گذشت تا آنکه لشکر اسلام دور رفت و وقت فوت شد و چون کار از دست شد عظیم نگران واندوهگین شدم که این چه شد و هرگاه که از خانه بیرون آمدمی دلتنگی واندوه زیاده شدے ازان که اکثر جز اهل نفاق که عذرهاے دروغ کردند و ضعفا که ایشان را معذور داشته بودند در مدینه نمانده بودند پشیمانی میخوردم و در آتش حسرت واندوه میسوختم که چرا نرفتم تا آنکه رسول الله صلے الله علیه وآله وسلم از غزوه بافتح و نصرت باز آمد حیران شدم و گفتم فردا چه عذر گویم و بچه طریق از خشم خدا و رسول خدا بیرون آیم سخنان دروغ در خاطر آمدے که بگویم و خویشاوندان من هریکے رای زدندے که چنین کن و چنان گوے تا آن روز که آن حضرت صلے الله علیه وآله وسلم بمدینه مطهره آمد آن اندیشهاے باطل و سخنان دروغ جمله از خاطر من برفت و گفتم مرا نجات ندهد الا صدق و منافقان سوگندهاے دروغ خوردند و عذرهاے باطل آوردند رسول خدا صلے الله علیه وآله وسلم بظاهر عذر ایشان قبول میکرد و ببواطن نجد اسیگذاشت پس من رفتم و سلام کردم نگاهی بجانب من کرد خشم آخته که از خود رفتم گفت یا کعب چرا تخلف نمودے آخر نه ترا اسباب مهیا بود گفتم یا رسول الله بیشک انچه بکارے بایست مرا جمله مهیا بود ولیکن نفس مرا غافل گردانید و کسل بر من غالب آمد و مرا در ورطهٔ حرمان و خذلان افگند فرمود برخیز و برو تا حق سبحانه و تعالے درین باب چه حکم کند خویشاوندان مرا سرزنش کردند که چرا چون دیگران عذرے نیاوردے و دروغے نه بربستی گفتم از نزول وحے ترسیدم تا بر دروغ من گواهی ندهد پس از مردم پرسیدم که مثل این واقعه که مرا افتاده است کسی دیگر را هم افتاده است گفتند هلال بن امیه و مرارة بن الربیع را نیز همین واقعه افتاده است آنگاه من خود را باز یافتم و گفتم این هر دو مسلمان صالح اند تا چه شود در رسول خدا صلے الله علیه وآله وسلم صحابه را نهی کرد از صحبت داشتن و سخن کردن با ما پس همه از ما اعراض کردند و حال ما متغیر شد پنجاه روز گذشت که احوال برین صفت بود تا از جان خود سیر آمدیم و جهان بر ما تنگ شد و درین پنجاه روز مرارة بن الربیع و هلال ابن امیه قطعاً از خانه بیرون نیامدند و با هیچ کس صحبت نداشتند و من دلیرے می نمودم و برای نماز بیرون مے آمدم و ترسان و لرزان در گوشهٔ مجلس شریف مے نشستم و آن حضرت صلے الله علیه وآله وسلم در دیده نگاه محبوبانه بجانب من همیکرد و عجز و شکستگی مرا مشاهده میفرمود چون من بجانب وی نگاهے میکردم تغافل میزد و اعراض مینمود و اگر گاهے برای کارے بیرون میرفتم هیچ مسلمانی با من سخن نمیکرد و جواب سلام من نمیداد تا روزے طاقتم برسید و دلتنگ شدم و از مدینه بیرون آمدم و ابو قتاده که پسر عم من بود و مرا بغایت دوست داشتی بیرون مدینه باغی داشت و دران عمارت میکرد نزدیک او شدم و سلام کردم جواب نداد و روے از من بگردانید گفتم با ابا قتاده تو میدانی که من خدا و رسول خدا را دوست میدارم و در دل من نفاق و شرک نیست چرا با من سخن نگوئی هیچ جواب نداد و ما سه کرت همین گفتم اینقدر گفت الله و رسوله اعلم پس گریه بر من زور کرد و بسیار بگریستم و دور شده آمدم چون ببازار رسیدم یکی را دیدم که از جانب شام آمده بود و خبر من از مردم مے پرسید مردم چون مرا دیدند گفتند این مرد است که تو سیطلبی آن قاصد پیش من آمد نامه من داد و در حریر پارهٔ پیچیده که از پیش پادشاه غسان بجانب من آورده بود

نفرستم برسیدن این مژده بسجده رفتم و شکرانه این نعمت بگذاردم بدانکه اینجا اشکالی آورده اند که چرا سزد و چه صورت دارد که درود بر حضرت مصطفی صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم یکبار بود و بر دیگران ده بار یعنے زیادہ ازانچہ بران حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم جوابش آنکہ درود فرستادن بر حضرت مصطفی صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم حسنہ است لاجرم بحکم من جاء بالحسنۃ فلہ عشر امثالہا بندہ بدان مستحق دہ درود گردد و حقیقت جواب آنکہ صلوۃ از بندہ درخواستن رحمت ست از حق بر جناب رسالت صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم و بندہ باین درخواستن کہ فعل اوست بجواب آن برسید اکنون حق جل وعلا رحمت میفرستد بر حبیب خود آنچنانکہ میخواہد و چندان کہ میخواہد یکبار بودن از کجا لازم آمد یکبار درود فرستادن بندہ طلب اوست رحمت را از جناب کبریا اکنون وی تعالے لائق کبریائی خود و لطفے کہ بحبیب خود دارد درود میفرستد چندانکہ لائق ست و اگر نیز یکبار بود تواند کہ آن یکبار درود رحمت و کیفیت قویتر از دہ بار بلکہ صد بار و ہزار بار باشد فافہم و در سنن ابی داؤد و مسند امام احمد از سعد بن ابی وقاص ست کہ پیغمبر صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم از مکہ بمدینہ میرفت و چون قریب غزوزلی کہ موضعی ست بین الحرمین رسید از ناقہ فرود آمد دست بدعا برداشت و ساعتے دعا کرد و بعد ازان سجدہ کرد و زمانی طویل در سجدہ مکث کرد پس برخاست و بار دیگر دست بدعا برداشت و بسجدہ رفت و این دست بدعا برداشتن و سجدہ کردن سہ بار کرد و چون از حقیقت این حال پرسیدند فرمود کہ دست بدعا برداشتن این بود کہ امت خود را شفاعت کردم و سہ سجدہ کردن این بود کہ حق تعالی ثلث امت را من بخشید پس سجدۂ شکر کردم و سبب تکرار دعا و سجدہ آن بود کہ چون سر از سجدہ برداشتم دیگر بار امت را شفاعت کردم ثلثی دیگر من بخشید دوم بار سجدۂ شکر کردم چون سر برداشتم سوم بار دعا کردم ثلثی دیگر من بخشید سوم بار سجدۂ شکر گذاردم و این شفاعت یا دعا درخواست شفاعت بود در روز قیامت و قبول آن در آن روز و بخشیدن وعدۂ حق بود باجابت این دعا و قبول شفاعت در آن روز یا حقیقت شفاعت و بخشیدن بود بالفعل امروز و در روز قیامت ظہور اثر و نتیجۂ آن خواہد بود و اللہ اعلم و این شفاعت و بخشیدن برای عدم خلود در نار ست و نیز تعذیب عصاۃ و وعید ایشان مقید بمشیت اوست تعالی پس اگر ہمہ را بخشند رواست و بعض گفتہ اند کہ مراد بآن امن از خسف و مسخ و عذابہای دنیاست و در مسند امام احمد منقبت ست کہ پیغمبر صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم شخصے کوتاہ بالا ے حقیر تر از خود ے نعاسی بضم نون و فتین معجمہ و یای نسبت و نقاش بے یا نیز آمدہ بمعنی کوتاہ در نہایت کوتاہی ضعیف الخلقۃ یعنے دمیم بدال مہملہ قبیح الصورۃ را بدید سجدۂ شکر بکرد و گفت اسأل اللہ العافیۃ و سنت ست کہ در وقت دیدن مبتلا ببلاے طلب عافیت کنند و بگویند الحمد للہ الذی عافانی مما ابتلاک بہ و لیکن گفتہ اند کہ اگر مبتلا ببلائی ظاہر مثل مریض و درماندہ را بینند شکر و طلب عافیت پوشیدہ از وی کنند تا باعث ایذا و آزار خاطر وے نگردد و اگر فاسقی و گرفتار معصیتی را مشاہدہ کنند بجہر و علانیہ نگویند تا وی نشنود و آزار نکشد و باعث انزجار و پشیمانی وی گردد و در صحیح آمدہ است کہ چون روز بدر سر ابو جہل لعین را آوردند آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم سجدہ کرد و در روایتی دیگر آمدہ است کہ دو رکعت گذارد و این ناظر در صحت تاویل سجدہ است بہ نماز چنانکہ امام ابو حنیفہ و امام مالک کردہ اند و چون مصنف از ذکر احادیث کہ در باب سجدۂ شکر وارد شدہ است فارغ شد خواست کہ بعض آثار صحابہ نیز ذکر کند پس گفت کعب بن مالک چون بشارت توبہ بوی رسید سجدۂ شکر کرد کعب بن مالک انصاری خزرجی از کبار صحابہ و یکی از شعراے اسلام ست و یکی ازان سہ تن ست کہ تخلف کردہ بودند از غزوۂ تبوک و توبہ و رجوع برحمت کردیم پروردگار تعالے بایشان چنانچہ منطوق قرآن مجید ست و علی الثلثۃ الذین خلفوا حتی اذا ضاقت علیہم الارض بما رحبت و ضاقت علیہم انفسہم الآیۃ و وفات وی سنۃ خمسین و قیل ثلث و خمسین عمر وی ہفتاد و ہفت سال بود و قصۂ توبۂ او مشہور ست و باوجود آن نقل کنیم کہ از احسن قصص ست در باب خجل و بدانکہ زہری روایت میکند از عبد الرحمن بن عبد اللہ

ان بود کہ چون نعمتی خاص مترقب یا غیر مترقب متجدد شدے یا نقمتی و بلیتی کند لک مندفع گشتی شکر آنرا سجدہ کردی بدلیل آنکہ
در مسند امام احمد و چہ نین در سنن ابی داؤد و جامع ترمذی ثابت ست عن ابی بکرۃ ان النبی صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم کان اذا اتاہ امر یسرہ خر ساجدا
و اذا اتاہ امر یسوءہ خر ساجدا و اخرے افاد للمد ساجدا در حالی کہ سجدہ کنندہ است
مر خدای را شکر اللہ بجہت شکر کردن مر خدای را تبارک و تعالی و عن انس مروایت ست از انس ان النبی صلے اللہ علیہ وآلہ
وسلم تبشر ببشارت داده شد بجاجۃ بر آمدن حاجتی کہ داشت فخر ساجدا پس افتاد بسجدہ از روایت ابی بکرہ معلوم و دوام این
فعل معلوم شد بقضیۃ لفظ کان علی ما قالوا و بظاہر عبارت اذا اتاہ چنانچہ اذا قمتم الی الصلوٰۃ و از روایت انس خصوص حاجتی
کہ بدان ببشارت داده شد و بر ہر تقدیر استحباب آن ثابت شد و بیہقی روایت کرد باسناد صحیح کہ چون مکتوب امیر المومنین
علی از یمن برسید متضمن آنکہ قبیلۂ ہمدان بسکون میم بلدۂ است کہ آنرا ہمدان بن قلوج بن سام بن نوح بنا کرد کذا فی القاموس
اسلام آوردند در ساعت حضرت پیغمبر صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم سجدۂ شکر این نعمت گذارد و دعا کرد مر آن قبیلہ را و مکرر فرمود
السلام علے ہمدان السلام علی ہمدان در مواہب لدنیہ مے آرد کہ حضرت رسالت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم فرستاد علی بن
ابی طالب رضی اللہ عنہ را بجانب یمن در شہر رمضان سنہ عشر از ہجرت و عقد کرد برای وی لوائی و دستار بست بدست مبارک خود بسر وے
و از حدیث ابی داؤد و احمد و ترمذی آورده کہ گفت علی رضی اللہ عنہ فرستاد مرا پیغمبر خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم بجانب یمن گفتم
یا رسول اللہ میفرستی مرا بقومے کہ در سن و سال بزرگتر از من اند و من حدث السن و قضا و حکم رانی بر ایشان چگونہ کنم پس
نہاد دست مبارک خود را بر سینۂ من و گفت خداوندا ثابت گردان زبان او را و ہدایت کن قلب او را و گفت یا علی چون
بنشینند نزد تو دو کس کہ بیکدیگر خصومت دارند حکم مکن میان ایشان تا نشنوی سخن از دیگری الی آخر الحدیث پس بیرون
آمد علی مرتضے رضی اللہ عنہ با سہ صد سوار و دعوت کرد ایشان را باسلام و ایشان بجنگ و تیر اندازی پیش آمدند پس بنفس نفیس خود
بر ایشان حملہ آورد و بمیت کس را از روسای ایشان بقتل آورد پس متفرق شدند و ہزیمت خوردند باز دعوت کرد ایشان را
اجابت کردند و بیعت اسلام بر دست وی نمودند پس در ہمین سال سالما و غانما بمکہ در موسم حج بملازمت شریف مصطفے
صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم رسید القصۃ باخر بار و عبد الرحمن بن غوث روایت میکند کہ چون بشارت رسانی بپیغمبر صلے اللہ
علیہ وآلہ وسلم رسید کہ ہر کہ یکبار صلوٰۃ بر تو فرستد خدا تعالی بروی ده صلوٰۃ فرستد و ہر کہ یکبار بر تو سلام کند خدا تعالے
بروے ده سلام فرستد پیغمبر صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم در ساعت سجدۂ شکر نعمت این بشارت گذارد و بغایت سجدۂ طویل
کرد صور در تاریخ مدینہ مے آرد کہ یکے از صحابہ بطلب سعادت ملازمت حضرت مصطفے صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم بمنزل شریف وے
آمد خبر دادند کہ ہمین ساعت بجانب جبل سلع کہ جانب غربی مدینۂ مطہرہ است بر آمده چون این صحابی بآن جانب رفت
در غاری از ان کوہ دید کہ آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم بسجدہ رفتہ است زمانی طویل بایستاد چون زمان دراز بطول شد
آن صحابی گمان برد کہ مگر روح پاک وی صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم بآسمان رفتہ و از بدن انسلاخی پذیرفتہ است سینۂ وی بتر قید
و بساطت گشت و بے اختیار بگریہ در آمد پس آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم سر از سجدہ بر آورد و بجانبے دید و گفت
چہ شد ترا ای فلان چرا میگریی عرض کرد یا رسول اللہ ترا در سجدہ دیدم و مدتے بایستادم سر از سجدہ بر ندا شتی گمان بردم کہ مگر
چیزے واقع شده و روح ترا بر آسمان برده و بے اختیار گریہ بر من زور آورد و فرمود ہمین ساعت جبرئیل آمد و خبر رسانید کہ
پروردگار تعالی میفرماید کہ آیا راضی و خوشنود نمی سازد ترا ای محمد اینکہ ہر کہ یکبار بر تو درود فرستد من ده بار بر او درود

وسیاق کلام مصنف ناظر درین ست چنانکه گفت و اختلاف عدد بحسب اختلاف ایام و احوال بود بشرط آنکه بتمام
بمهمات دیگر از بهجت گاه دو رکعت گذارد و رگاه چهار و گاه شش و گاه هشت و گاه ده و گاه دوازده چنانچه از احادیث
مذکوره معلوم شد و چون اختلاف بحسب اختلاف اوقات و احوال بود شخص مخیر ست در اختیار هر عدد که خواهد خواه یک عدد
معین را اختیار کند و همیشه مواظبت بران نماید و خواه هر روزی و هر چند گاهی بیکی از ان عمل کند در هر دو طریق سعادت
اتباع حاصل ست و ثانی اقرب و ارد ست چنانچه در نماز شب معلوم گشت و حدیث ابی داود که گذشت دلیل ست برین معنی
که شخص مخیر ست در اختیار هر عدد که خواهد زیرا که فرمود من صلی الصبح رکعتین لم یکتب من الغافلین و من صلی اربعا کتب
من العابدین الی آخر الحدیث و قد تقدم و بتحقیق گذشت ذکر این حدیث و شک نیست که بوی اصل جواز و تخییر میان این
اعداد ثابت میشود اگرچه بعضی از آنها افضل باشند از بعضی چنانکه از سیاق این حدیث نیز ظاهر میشود و باللہ التوفیق

فصل در بیان سجدهٔ شکر بدانکه علما اختلاف کرده اند در سجدهٔ مفرده که خارج صلوة کنند آیا جائز و مسنون ست و
عبادت و موجب تقرب بجناب قدس الهی ست یا نه نزد بعضی بدعت ست و حرام و لا اصل لها فی الشرع و بنای حرمت
سجدتین بعد الوتر نزد ایشان همین ست و آنکه در احادیث آمده است که آن حضرت صلے اللہ علیه و آله وسلم در سجدهٔ
الحالت میفرمود و دعا بسیار میکرد مراد بدان سجدهٔ صلاتیه است چنانچه از سیاق آن احادیث بصریح معلوم میگردد
و نزد بعضی جائز و مسنون و از بعض حنفیه نقل کرده اند که جائز ست مع الکراهة و استدلال مجوزین بحدیث عائشه رضی اللہ عنها است
در نماز شب که گفت آن حضرت صلے اللہ علیه و آله وسلم یازده رکعت میگذارد و سلام میداد بعد از هر دو رکعت و وتر میکرد
بیک رکعت فیسجد السجدة من ذلک قدر ما یقرأ احدکم خمسین آیة یعنے آن حضرت صلے اللہ علیه و آله وسلم سجده میکرد
از جهت شکر توفیق بدان نماز مقدار آنکه کسے پنجاه آیت بخواند و من در من ذلک تعلیلیه است و فا در فیسجد برای تعقیب
و این استدلال ضعیف ست ظاهر و متبادر آنست که من در من ذلک از برای تبعیض و فا برای تفصیل اجمال و مراد بسجده
معنے جنس بود یعنے در سجدهٔ وتر تطویل کردے باین مقدار کذا قال الطیبی و تفصیل کلام آنکه سجده و خارج نماز بر چند قسم ست
یکے سجدهٔ سهو ست و آن خود در حکم سجدهٔ نماز ست دیگر سجدهٔ تلاوت ست و در انیها خلافی نیست دیگر سجدهٔ مناجات ست
بعد از نماز و ظاهر از کلام اکثر آنست که این نیز مکروه است دیگر سجدهٔ شکر ست بر حصول نعمت و اندفاع بلیت و دریجا اختلاف
ست نزد امام شافعی سنت ست و قول امام احمد و ابی یوسف و محمد نیز همین ست و احادیث و آثار درین باب بسیار ست چنانکه
مذکور گردید و نزد امام ابو حنیفه و مالک سنت نیست بلکه مکروه است و ایشان گویند که نعم الهی تعالی غیر متناهی ست چه هر نفس
که میزند نعمتی ست متضمن نعم غیر متناهی و در هر آن نعمتها ست که در حصر و احصا نیاید و بنده عاجز ست از ادای شکر آن پس تکلیف بدان
اگرچه بطریق سنت و استحباب بود موجب تکلیف مالا یطاق باشد و گویند که مراد بسجود که در باب شکر نعمت در احادیث
وارد ست نماز ست که تعبیر ازان بسجده کرده اند یا منسوخ ست و لیکن آنهائی که قائل اند بدان مراد بنعمت عطیه دارند که گاه
بوجود آید و در سنت نیز همچنین واقع ست نه هر نعمت و گویند اراده نماز از سجده خلاف ظاهر ست و چون از بعض خلفای راشدین
بعد از حضرت نبوت صلے اللہ علیه و آله وسلم فعل این سجده ماثور ست قول بنسخ نیز درست نبود و یک قسم دیگر ست که آنرا سجدهٔ تحیت
گویند و در بعض روایات فقهیه رخصتی دران واقع شده و گویند که مختار کراهت و حرمت آنست و بالجمله چون مختار نزد مصنف
مسنونیت سجدهٔ شکر ست تائید و اثبات آن باحادیث و آثار کرد و گفت عادت و طریقهٔ حضرت رسالت صلے اللہ علیه و آله وسلم

این وقت بود و بعض گفته اند که این نماز که در بیت ام هانی عزد قضاے حزب او بود که دران شب اهتمام بمهمات فتح ازان شاغل شد و امام محی الدین نووے این قول را رد کرده بانچه ابو داؤد از طریق کریب ازام هانی آورده که صلے سبحة الضحے و مسلم نیز در کتاب الطهارة ازام هانی آورده که صلے ثمانی رکعات سبحة الضحے و اضافت بضحے دلالت دارد بر سببیت وقت چنانچه صلوة الظهر و العصر و در مواهب لدنیه میگوید که ابن عبد البر در تمهید از طریق عکرمه بن خالد ازام هانی آورده که گفت گذارد آن حضرت صلے الله علیه و آله وسلم هشت رکعت را پس گفتم من چه بود یا رسول الله این نماز فرمود این نماز ضحے بود و ترمذی میگوید که امام احمد گفت صحیح ترین چیزے که درین باب یعنے در باب نماز ضحے آمده حدیث ام هانی ست و عبد الرحمن بن ابی لیلے گفته که خبر نداد مرا هیچ یکے که دید پیغمبر خدا را صلے الله علیه و آله وسلم که میگذارد نماز ضحے را مگر ام هانی و مصنف میگوید که صواب آنست که نماز ضحے مستحب ست و سنت نه مکروه است و بدعت و مواظبت بران نیز مستحب ست از جهت ظاهر احادیث که دلالت دارند بر فضیلت محافظت و مداومت چنانچه در مذهب اول که مختار جمهور ست مذکور شد و آنکه گویند که مستحب گذاردن اوست احیانا تا توهم فرضیت نشود جوابش آنست که خوف توهم فرضیت مرتفع شده چه آن در زمان حضرت صلے الله علیه و آله وسلم ست و مواظبت آن حضرت صلے الله علیه و آله وسلم بران و چون آن حضرت صلے الله علیه و آله وسلم مواظبت نفرمود معلوم شد که فرض نیست حالا اگر ما بران مواظبت نمائیم آن توهم را راه نباشد چنانچه در سائر سنن و نوافل اگر گویند که چون آن حضرت صلے الله علیه و آله وسلم بران مواظبت نکرد اتباع در ترک مواظبت بود جوابش آنکه آن حضرت صلے الله علیه و آله وسلم خود مواظبت نکرد اما امت را ترغیب و تحریص بر محافظت و مواظبت آن نمود و امر استحباب کرد بدان للجرم اتباع در مواظبت بود فافهم و نیز صواب آنست که مشروعیت آن بسبب حادث مثل قدوم و فتح مثلا نیست از جهت ثبوت دلائل دالة بر اطلاق و تصریح ام هانی بودن او از جهت وقت ضحے چنانچه معلوم شد و در مواهب لدنیه میگوید که صلوة ضحے افضل تطوعات ست بعد از روایت نزد شافعیه و لیکن نووی تقدیم کرد صلوة تراویح را بران و در فصلی آورد میان روایت ضحے و در حاوے تصریح ست بتقدیم تراویح و افضلیت آن از نماز ضحے و بعض گویند که آن حضرت صلے الله علیه و آله وسلم مواظبت نمود بران بعد از فتح و بعض گویند که آن واجب بود بر آن حضرت صلے الله علیه و آله وسلم از خصائص اوست صلے الله علیه و آله وسلم و حدیثے درین باب نیز بیارند و الکل محل نظر انتهی اما اجتماع بران در مساجد خوب نیست بلکه اولی آنست که در خانه تنها گذارند و استحباب مواظبت بران بحدے ست که امام مالک روایت کرد از عائشه که میگفت نوشر اگر برانگیخته شوند و زنده گردانیده شوند لی برای من ابوای مادر و پدر من ما ترکتها ترک نمیکنم صلوة الضحے را یعنے این لذت و سرور که از زنده شدن والدین حاصل شود بلذت و سرورے که درین نماز یابم هرگز نرسد و چون از بحث و تحقیق اصل نماز ضحے فارغ شد در بیان عدد آن شروع کرد و گفت بیشتر علما اختیار چهار رکعت کرده اند اگرچه از دو تا دوازده وارد یافته اما مختار چهار ست چه احادیث آن مجموع صحیح ست و احادیث اعداد دیگر بعض صحیح و بعض ضعیف اند ابن جریر میگوید احادیث صلوة ضحے که صحیح شده اگرچه بحسب ظاهر دران اختلافی ست اما چون تامل کنی مجموع صحیح و متوافق و تضاد و تعارض میان آنها مرفوع و مدفوع و خود ممکن نیست که در واقع نصوص قرآنی و احادیث صحیحه متضاد و متعارض باشند و الا کذب و بطلان یکجانب لازم آید تعارض که دران میشود جز باعتبار ظاهر نبود کما تقرر فی موضعه و این تضاد و تعارض متحمل ست که مراد بدان اختلاف در ثبوت و نفی دوام و ترک احیانا بود و رفع و دفع آن معلوم شد یا مخصوص بود باختلاف اعداد

وہذا لیس بشئ وعن سعید بن جبیر بن ہشام الاسدی الکوفی احد اعلام التابعین حجاج یوسف او را سنہ خمس وتسعین
در شعبان کشت واو چہل ونہ سالہ بود وسئ بوے گفتہ بود کہ تو بعد از قتل من قتلی دیگر نخواہی کرد وحجاج در رمضان ہمین
سال وبعضے گویند بعد ازوے شش ماہ مردو گویند کہ بعد از قتل وے بر قتل ہیچکس مسلط نشد واین مؤید روایت اوست
چہ صبر وامساک آن ظالم تا شش ماہ از قتل بسے بعید ست آوردہ اند کہ چون حجاج در مقام کشتن وے آمد فرمود اگر تو مرا
کشتی دیگر باقی نخواہی ماند واین آخر کشتن تو خواہد بود گفت من چندین کس را کشتم کہ بزرگتر از تو بودہ اند وہنوز زندہ ام
تو چہ باشی فرمود آنہا جامہ بود ند از خود رستہ واز محبت حیات خود گذشتہ وزیستن ومردن بر آنہا برابر شدہ ومن با خود وجہات
خود تعلقے دارم واز مردن متاذی میشوم ایذاے من ہرگز ترا مبارک نیفتد آخر ہمچنین شد رحمۃ اللہ علیہ وقبرہ بواسط زیارت
ومتبرک بہ قال گفت سعید بن جبیر آنی بدرستی کہ من لا ادع صلوۃ الضحی ہر آئنہ ترک نمیکنم بتکلف نماز چاشت را وانا آتیہا
وحال آنکہ من دوست میدارم کہ بگذارم آنرا مخافۃ از جہت ترس آنکہ انی ارا بالگمان مے برم آنرا حتما علی واجب ولازم
بر خود اگرچہ تو ہم خلق وجوب فرضیت را بعد از زمان مبارک حضرت پیغمبر صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم مرتفع شدہ امامرا توہم صورت
وجوب بالتزام ما لا یلزم در نفس خود نیز خوش نیاید چہ کمال واعتدال در رعایت حق ہر چیز ست چنانچہ اوست در واقع وقال و
گفت مسروق ابن الاجدع ابو عائشۃ الہمدانی الکوفی احد الاعلام پیش از وفات حضرت پیغمبر صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم اسلام
آوردہ وصدر اول از صحابہ را از خلفاے راشدین وغیرہم دریافتہ وبابن مسعود اختصاص داشتہ وگویند کہ او را در خردے
دزدیدہ بودند از اش نام مسروق کردند عائشۃ ام المومنین او را بابنی برگرفتہ بود ودختر او را عائشۃ نام کردہ وابو عائشۃ
کنیت اوست ودر حرب خوارج با امیر المومنین علی حاضر بودہ مات بالکوفۃ سنۃ اثنتین او ثلث وستین کنا مسروق میگوید
بودیم ما کہ نقرا میخواندیم قرآن را پیش ابن مسعود فنتفی پس باقی نشستہ میماندیم ہر جا خود بعد قیام ابن مسعود بعد از استادن
وبر خاستن ابن مسعود از مجلس ثم نقوم پستمی ایستادیم فنصلے پس میگذاردیم صبح را فبلغ ابن مسعود پس رسید بابن مسعود
ذلک قصۂ ایستادن وگذاردن ما نماز صبح را فقال پس گفت ابن مسعود بطریق انکار بر ما لم تحلون چرا تکلیف میکنید
عباد اللہ بندگان خدای را ما لم یحلم اللہ چیزے را کہ تکلیف نکردہ است ایشان را خدای ان کنتم اگر ہستید شما لابد البتہ وناچار
فاعلین کنندگان این نماز فقلی پیوتکم پس بکنید در خانہاے شما این کلام ابن مسعود ناظرست در انکہ بدعت گفتن بعض
اصحاب این نماز را وانکار کردن وے بر جماعۃ کہ میگذاردند در مسجد با جتماع بجہت این خصوصیت بودہ نہ در اصل این نماز
ومثل این از روایت ابن ابی شیبہ کہ باسناد صحیح آوردہ است گذشت حاصل سخن آنکہ این طائفہ بین احادیث کہ ناظرست
در فعل وترک این نماز وعدم اجتماع در مسجد متعلق ومتمسک شدہ میگویند بر ان مداومت نباید کرد بلکہ گاہ گاہی باید گذارد
آن نیز تنہا در خانہ وطائفہ میگویند کہ این نماز گذاردہ میشود بسببی از اسباب کہ حادث گردد مثل قدوم از سفر وحصول فتح و
مانند آن وآن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم ہم کہ در روز فتح مکہ گذاردہ در بیت ام ہانی بسبب فتح بودو مر آن را صلوۃ الفتح
نام میکردند ومصنف نیز از ین طائفہ است چنانچہ در ما سبق در فضل قیام شب اشارتے بدان کردہ ولہذا این حدیث را با وجود
آنکہ بخاری ومسلم وترمذی وابو داؤد ونسائی آنرا روایت کردہ اند در ضمن احادیث کہ برای اثبات نماز ضحی ذکر کردہ
نیاوردہ ومتمسک این طائفہ با نست کہ قاضی عیاض مالکی وغیرہ گفتہ اند کہ حدیث ام ہانی ظاہر نیست در انکہ آن حضرت
صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم قصد ضحی کردہ وبجہت این وقت گذاردہ بلکہ قصد ام ہانی خبر دادنست با نکہ نماز در ین وقت نبودہ بسبب

آنرا بدعت خواند بجهت اجتماع مردم و اظهار آن در مسجد بود یعنی این نماز در حد ذات مشروع ست ولیکن این اظهار و اجتماع
چنانچه در فرائض کنند بدعت ست چه سنت در نوافل و فضیلت آن در پنهان گذاردن و در خانه گذاردن ست چنانچه معلوم ست
و بالجمله از هیچ خبرے و اثرے نفی مشروعیت آن معلوم نشد بلکه نفی صفتے مخصوصه که رویت یا مداومت یا اجتماع باشد و
روایت کرده است ابن ابی شیبه از ابن مسعودؓ که وے دید قومی را که میگذاردند نماز ضحی را پس انکار کرد بر ایشان و گفت
اگر لابد میگذارید درون خانهاے خود بگذارید و طائفه دیگر از علما هم بقصد تطبیق و توفیق روایات می گویند که مستحب ست
که آنرا گاه گاه گذارند و در بعض ایام ترک کنند و این طائفه در ین باب استدلال میکنند بحدیث عبد الله بن شقیق که ابن جریر
آورده و عبد الله بن شقیق از مشاهیر تابعین ست و از علےؓ و عثمانؓ و عائشهؓ سماع دارد مات سنة ثمان و مائة و گفت از
عائشهؓ سوال کردم که آیا پیغمبر صلے الله علیه و آله وسلم نماز چاشت میگذارد و گفت عائشهؓ نمیگذارد الا گاهی که از سفر بیامدے
و آمدن آن حضرت صلے الله علیه و آله وسلم از سفر اکثر در وقت چاشت بودے و نیز استدلال میکنند بحدیث ابی سعید خدرے
که ترمذی و حاکم و ابن جریر آورده اند و گفت ترمذی حدیث حسن غریب گفته کان رسول الله بود پیغمبر خدا صلے الله علیه
و آله وسلم یصلے الضحی میگذارد و نماز ضحی را حتی نقول تا آنکه میگفتیم لا یدعها ترک نخواهد کرد آنرا و یدعها بود که ترک میکرد حتے
نقول لا یصلیها تا آنکه میگفتیم نخواهد گذارد آنرا چنانچه عادت شریف در اکثر نوافل چنین بود و احوال سلف از صحابه و تابعین
در گذاردن این نماز نیز همچنین بود و عن عکرمة روایت ست از عکرمه چنانچه روایت کرده ابن جریر و عکرمه مولاے ابن عباسؓ
که یکی از فقها و تابعین مکه بود و اصل او از بربر ست مات سنة سبع و مائة و قیل سنة اثنین و ثلثین و وی کاتب ابن عباس بود
و مشهور ست بروایت حدیث از وے قال گفت عکرمه کان بود ابن عباسؓ یصلیها یو ما میگذارد یکروز و یدعها عشرة ایام
و ترک میداد ده روز یعنی نمیخواهد از ضمیر ها صلوة الضحی نماز چاشت و عن عبد الله ابن دینار که مولاے عبد الله بن عمر و از فقها
و تابعین مدینه بود مات سنة سبع و عشرین و مائة و روایت میکند عن ابن عمر انه کان بدرستی که بود ابن عمرؓ لا یصلے الضحی نمیگذارد
ضحی را فاذا اتی مسجد قبا و چون می آمد مسجد قبا را صلے میگذارد و کان یاتیه و بود ابن عمر که می آمد مسجد قبا را کل سبت هر روز شنبه
و رفتن بمسجد قبا صباح روز شنبه الآن نیز معتاد اهل مدینه مطهره است و در جامع الاصول از حدیث بخارے آورده که نافع
از ابن عمرؓ آورده که وے نمیگذارد نماز در وقت ضحی مگر دو روز روزے که قدوم مے آورد مکه را و قدوم او در مکه وقت ضحی
بودے طواف میکرد به بیت پس نماز میگذارد دو رکعت را خلف المقام و روز دیگر که بمسجد قبا آمدے وی آمد او را هر روز شنبه
و چون در آمدے درین مسجد مکروه پنداشتی که بیرون آید از ان بے آنکه نماز بگذارد در وے و میگفت می آمد آن حضرت
صلے الله علیه و آله وسلم زیارت کردن این مسجد را سواره و پیاده و میگفت ابن عمرؓ نمیکنم من مگر انچه کرده اند یاران من و میگفت
منع نمیکنم من هیچ یکے را که بگذارد نماز در هر ساعت که خواهد از شب و روز الا در وقت طلوع شمس و غروب آن و عن منصور
ابن المعتمر السلمی الکوفی مات سنة ثلثین و مائة قال گفت منصور کانوا بودند سلف از صحابه و تابعین یکرهون که مکروه می پنداشتند
ان یحافظوا علیها محافظت و مداومت را بر صلوة الضحی کالمکتوبة مثل محافظت بر نماز فرض و یصلون و میگذارند آن را
در بعض ایام و یدعون و میگذاشتند در ایام دیگر و طریقه سلف در اقامت نوافل عبادات خصوصاً صلوة و صوم همچنین بود
تا توهم وجوب نشود و مانع از خیرات و مهمات دیگر نگردد بخلاف عباد و نساک در زمان متاخر که تعلق و تقید ایشان بدان
بدان بحدیست که بعضے از ایشان که در نسبت علم و معرفت قصوری دارند بسیارے از خیرات را که مهم تر ست ترک کنند

اصحابه ونه اکثر اصحاب وے واز عائشہؓ با آنکہ احادیث در اثبات نماز ضحی آمدہ در نفے آن نیز حدیثے مرویست چنانچہ بخاری
ومسلم ومالک رابو داؤد آوردہ اند ما سبح رسول اللہ ﷺ نگذارد رسول خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم سبحۃ الضحی نماز ضحی را ودر
روایت ابن جریر آمدہ لا فی حضر ولا فی سفر ذکر السیوطی رانی لا سبحہا وبدرستی من میگذارم آنرا وان کان رسول اللہ بتحقیق
بود رسول خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم لیدع العمل ہرآئینہ ترک میکرد عمل را وہو وحال آنکہ آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم یحب ان یعمل
میدوشت ان یعمل بہ این را کہ عمل کند بدان یا عمل کردہ شود بدان ومعنی اول مناسب ست بقول وی خشیۃ ان یعمل بہ از جہت ترس
ان یعمل بہ اینکہ عمل کند بنفیر ض پس فرض کردہ شود علیہم برایشان از جہت جریان سنت الٰہی بر افتراض عمل برامت بدوام
آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم بران ودر جامع الاصول در روایت این حدیث تقدیم وتاخیر کردہ وقیس بن عبید گوید یکسال
تردد وآمد ورفت بعبد اللہ بن مسعودؓ میکردم ہرگز ندیدم کہ نماز چاشت گذارد واگر آن مستحب بودے وفضیلت داشتے گزاردے
چندین مدت از عبد اللہ بن مسعودؓ کہ از کبار صحابہ ست ودر حق وی وارد شدہ است کہ رضیت لامتی ما رضی بہ ابن ام عبد
چگونہ متصور بودے وعن مجاہد روایت کردہ شدہ است از مجاہد قال گفت دخلت انا وعروۃ بن الزبیر المسجد درآمدم من
وعروہ بن الزبیر مسجد نبوے را صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم فاذا ابن عمرؓ پس ناگاہ دیدم کہ ابن عمر جالس نشستہ است در مسجد عند حجرۃ
عائشۃؓ نزد حجرۂ عائشہؓ واذا الناس وناگاہ مردم یصلون میگذارند فی المسجد صلوۃ الضحی نماز ضحی را فسالناہ پس پرسیدیم ما
ابن عمرؓ را عن صلوتہم از نماز ایشان کہ سنت ست یا بدعت فقال پس گفت ابن عمر بدعۃ این نماز گذاردن ایشان
بدعت ست ونعمت البدعۃ ونیکو بدعتے ست این بدعت وقال ونیز گفتہ است ابن عمرؓ چنانچہ شعبے از وے روایت کرد
کہ شنیدم ابن عمرؓ را کہ گفت ما ابتدع المسلمون نو پدید نکردہ اند مسلمانان افضل بدعتے فاضلتر من صلوۃ الضحی از نماز ضحی
این اخبار وآثار ست کہ مصنف در نفی صلوۃ ضحی آوردہ وغیر آن نیز ہست وعلما در جمع وتطبیق میان این آثار واحادیث
سابقا گفتہ اند کہ آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم مداومت نمیکرد بر نماز ضحی اگرچہ امت را بر محافظت ومداومت آن تحریص
وترغیب مینمود نہ بجہت مخافت این کہ برایشان فرض نگردد ودر مشقت نیفتند ودر آخر از خروج از عہدۂ آن در نمانند چنانچہ تصریح
کردہ اند بدان عائشہؓ ولیکن در گذاردن آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم آنرا شبہہ نیست چنانکہ احادیث صحیحہ بدان ناطق اند
پس ہر کہ نفی کرد یا رویت خود را نفی کرد یعنے خود آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم را ندیدہ کہ میگذارد ولیکن از ان حضرت
صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم یا از مردم شنیدہ کہ میگذارد پس ہم باین شنیدن گذارد وروایت کرد چنانچہ عائشہؓ چہ آن حضرت
صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم در وقت ضحی نزد وے بنبودے الا نادر گاہے در سفر بودے وگاہی در حضر وغالب اوقات در مسجد
بودے وگاہی در بعض اوقات در خانہ دیگرے از زوجات بودے واگر نیز نزد وے بودے گذاردن این نماز از وی دانی نبود
پس شاید کہ آن روز کہ نزد وے بود نگذارد وروایتے بصریح آمدہ کہ عائشہؓ گفت ما رایت یصلی یا مرادا از نفی صلوۃ نفی
دوام باشد پس در جائے کہ وارد شدہ کہ ما کان یصلی یا ما سبح رسول اللہ صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم مراد ما دادم علیہا باشد
وعمل ناگذاردن ابن مسعودؓ وندیدن قیس بن عبید در مدت یک سال اورا دریں نماز ہمین تواند بود ونیز ابن مسعودؓ مشغول
بفقہ وعلم بود وچون اشتغال بعلم افضل از عبادت ست ترجیح میکرد آن را بریں باوجود استحباب وفضیلت این واللہ اعلم وتواند
کہ نفے بجہت عدم وثوق باخبار وارد در ریں باب باشد چنانچہ قول ابن عمرؓ لا اخالہ چون از ابو بکر وعمرؓ گذاردن آنرا ندید وثوق
باخبارے کہ از مردم در گذاردن آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم شنیدہ پیدا نشد پس توقف کرد وخبر دادا از عدم وثوق وآنکہ

مالعشا لشکر برا که فرستاده شود اسرع شتابتر کرة ازروے کرت ولا اعظم غنیمة ونه عظیم تر وبزرگتر از روی غنیمت من ہذا البعث
ازین لشکر که تو فرستادی وبار آمد فقال پس گفت حضرت پیغمبر خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم بقصد تحقیر دولت دنیا وتقلیل متاع وے
وتعظیم ثواب آخرت وتحریص وترغیب براحراز این فضیلت الا اخبرکم آیا خبر دہم شما را باسرع کرة واعظم غنیمة اشتابتر از روے
کرت وعظیم تر از جهت غنیمت رجل توضأ مردے که وضو کردنی بیتہ در خانۂ خود فاحسن پس نیک کرد وضوء وضوی خود را برعایت
ارکان وآداب آن ثم عمد الی المسجد پستر قصد کرد ورو ان شد بجانب مسجد فصلے پس گذارد آن مرد صلوة الغداة نماز بامداد را ثم
عقب بالصلوة الضحے پس ازان در عقب او گذارد نماز ضحے را فقد اسرع الکرة واعظم الغنیمة بہ تحقیق سریع کرد آن کرت را که
مکرر کرد نماز را وبدست آورد دولت ثواب را وظفر یافت بر شیطان که دشمن دین اسلام ست وعظیم کرد غنیمت آخرت را
این مجموع احادیث که از اول فصل تا اینجا مذکور شد اگرچه تمامۂ آن بصحت نرسیده وبعضے ازان خالی از ضعفے نباشد لیکن
بجهت تعدد طرق از چندین صحابۂ عظام تقویت وستابعت یافته خصوصاً در باب فضائل اعمال دلیل ست بر استحباب و
فضیلت نماز چاشت که لازم فعل وقول حضرت نبوی ست صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم با ترغیب وتحریص بران هر چند بسر حد موا ظبت
نرسیده باشد ودر مواہب لدنیه گفته که شیخ ولی الدین بن العراق گفته که وارد شده است در روی احادیث کثیرۂ صحیحه مشهوره
تا آنکه گفته است محمد ابن جریر الطبری اند که اخبار درین باب بدرجۂ تواتر معنوی رسیده وبسر حد یقین کشیده است وقاضی
ابوبکر بن العربی مالکی گفته که روی صلوة انبیای سابق ست که پیش از محمد رسول اللہ صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم بوده اند وبپروردگار خود
خبر میدهد از داؤد علیه السلام انا سخرنا الجبال معه یسبحن بالعشے والاشراق پس باقی داشت حق سبحانه وتعالی ازان تسبیح
در دین محمد صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم عصر وتسبیح صلوة اشراق را وسیوطی در جمع الجوامع از ابن جریر آورده که گفت ابن عباس رضی اللہ عنہ
تحقیق خواندم ما بین اللوحین را ودر نیافتم صلوة ضحے را مگر الآن که خواندم یسبحن بالعشے والاشراق وبودم من که میگفتم
این الاشراق پستر گفت بعد ازان صلوة الاشراق واز دیلمی از حدیث ابی هریره مرفوعاً آورده که کانت صلوة الضحی اکثر
صلوة داؤد علیه السلام واز ابن النجار از حدیث ثوبان آورده صلوة الضحے صلوة یحافظ علیها آدم ونوح وابراہیم وموسے
وعیسے واین استحباب وفضیلت نماز چاشت مذهب بیشتر علما ومشائخ ست زیرا که روایت مثبت راجح ومقدم ست بر خبر نافی
چه با مثبت زیادت علم ست که پوشیده شده است از نافی چنانچه این قاعده در علم اصول فقه مقرر شده وجمعے از علما بکراہت
آن قائل شده اند ومیگویند که گذاردن آن بدعتے ست از بدع که بعد از حضرت پیغمبر وخلفاے
راشدین پیدا کرده اند واستدلال مے کنند این جماعۂ بر بدعت بودن آن باحادیث وآثارے که در نفی آن
وارد شده خصوصاً باثرے که بخارے از ابن عمر رضی اللہ عنہ روایت کرده که مورق عجلے که از کبار تابعین طبقۂ ثالثه است
گفت گفتم مر ابن عمر را میگذارد وے تو نماز ضحے را گفت لا گفتم میگذارد عمر آنرا گفت لا گفتم میگذارد ابوبکر
گفت لا گفتم میگذارد پیغمبر صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم گفت ابن عمر لا اخاله یعنے گمان نمی برم که میگذارد آن حضرت
صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم آنرا یعنے گمان چنان دارم که نمیگذارد اگرچه جزم بدان ندارم ومصنف حاصل مضمون حدیث را نقل کرد
که گفت ابن عمر لم یکن یصلیها ابوبکر ولا عمر نقلت فالنبے صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم قال لا اخاله واز عبد الرحمن ابن بکره چنانچه
روایت کرده آنرا ابن جریر مرویست که ابوبکره که پدر او ست واز کبار صحابه است جمعے را دید که نماز چاشت میگذارند گفت
گفت انکم بدعة که شما لتصلون صلوة ما صلیها نماز یرا که نگذارده است آنرا رسول اللہ صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم ولا عامة

وصفای وقت وحال وے بحدے برسد کہ گناہ گردد وے نگردد یا مراد عدم لحوق ضرر گناہ باشد یعنے مغفور
گردد ومن صلے ثمانیا وہر کہ بگذارد ہشت رکعات کتب من القانتین نوشتہ مے شود از جملہ خاشعان ومقربان ومن صلی
عشاء بنے اللہ لہ بیتا فی الجنۃ ناکردہ حق تعالے برای وے خانہ در بہشت وبرخوار قدس رحمت خود وایں حدیث را بیہقی و
ابو نعیم وبزار از ابی ذر با اختلاف بعض الفاظ روایت کردہ بے ذکر طلب وصیت وطبرانی از ابی الدرداء آوردہ ودر بعض
طرق در آخر حدیث آمدہ کہ ہیچ روزے وہیچ شبی وہیچ ساعتی نیست کہ پروردگار تعالی را در وی صدقہ نیست کہ سنت
مے نہد بدان بر ہر کہ مے خواہد از بندگان خود وہیچ منتی نیست بالاتر ازان کہ الہام کند این بندہ را ذکر خود را وقال وگفت
مجاہد کہ مولاے عبد اللہ ابن السائب المخزومے واز طبقہ ثانیہ تابعین ست واز فقہاے مکہ وقرای اوست واز مشاہیر
واعلام آن بلدہ معظمہ است وابن عمر در وقت سواری رکاب وی میگرفت وچون سوار میشد جامہ وے گرد میکرد وابو عمرو
قارے شاگرد اوست مات سنۃ مائۃ وقیل سنۃ اثنین ومائۃ صلے رسول اللہ گذارد پیغمبر خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم یوما
روزے الضحی نماز ضحے را رکعتین دو رکعت ثم پستر گذارد یوما روزے دیگر اربعا چہار رکعت ثم یوما ستا پستر گذارد
روزے شش رکعت ثم یوما ثمانیا پستر گذارد روزی ہشت رکعت ثم ترک پستر ترک داد گذاردن نماز ضحے را مقصود ازین
حدیث اثبات اصل صلوٰۃ ضحے ست نہ دوام وے وترک نیز دائمی نخواہد بود واحاطہ علم راوے بدان بسبب عادت متعذر ست
وسیوطی ایں حدیث را از ابن جریر آوردہ کہ از روایت مجاہد آوردہ است ودر روایت وی آمدہ ثم ترک یوما وعن ابی امامۃ
در روایت ست از ابی امامۃ باہلی کہ از مشاہیر صحابہ است یرفعہ کہ گفت گفت پیغمبر خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم من مشی ہر کہ
بر پای رخت الی صلوٰۃ مکتوبۃ بسوے مسجد برای صلوٰۃ مفروضہ وہو متطہر وحال آنکہ آنکس باطہارت ست ودر بعض روایات
ہمچنین آمدہ کہ وہو منتظر صلوٰۃ اخرے یعنے نماز بر رود ودر قصد وصیت او آن باشد کہ تا نماز دیگر انتظار خواہد برد
ومنتظر آن در مسجد خواہد نشست کان لہ باشد مر آنکس را کاجر الحاج المحرم اجر کسے کہ قصد حج دارد واحرام برای آن بستہ است
ومن مشے وہر کہ برود الی سبحۃ الضحی یعنے بسوی مسجد برای نماز ضحے کان لہ باشد مر او را کاجر العمرۃ مثل اجر کسے کہ قصد عمرہ
دارد ویحتمل کہ مشے بسوے سبحۃ ضحے کنایت از گذاردن آن باشد یا تقدیر کنند ومصلے برین تقدیر بمعتمر بمعنے فاعل عمرہ بود
فافہم وصلوٰۃ نماز گذاردن علی اثر صلوٰۃ بر پے نماز دیگر لا لغو بینہما کہ نیست سخن یاوہ میان آن دو نماز کتاب نوشتہ میشود
آن نماز بعد از نماز بلکہ ہر دو نماز نے علیین در مقام عالی کہ محل کتب ابرار ست ومراد بنماز بعد از نماز احتمال دارد کہ ہر دو نماز
فرض بود واحتمال دارد کہ نماز ضحے بود بعد از فرض صبح چنانچہ در روایت دیگر از ابی امامہ صریح آمدہ است چنانکہ گفت وعن
ابی امامۃ یرفعہ من صلی الصبح فی جماعۃ ہر کہ بگذارد نماز بامداد را در جماعت ثم ثبت فیہ پستر صبر کند ونشستہ ماند در جای نماز خود
مشغول بذکر وتلاوت مے یسبح فیہ برای آنکہ بگذارد در انجا سبحۃ الضحی نماز ضحے را ثم یصلی پستر بفعل آورد واین نیت را
بگذارد ونماز ضحے را کان لہ باشد مر او را کاجر حاج او معتمر مثل اجر شخص حج گذارندہ یا عمرہ بجا آرندہ تام لہ حجتہ وعمرتہ کہ تمام و
کامل شدہ است مر او را حج وعمرۂ وے وعن ابی ہریرۃ ورواست ست از ابو ہریرۃ قال گفت ابو ہریرہ بعث النبی
برانگیخت وبفرستاد پیغمبر صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم جیشا لشکر یرا بجانبے فاعظموا پس عظیم کردند وبسیار آوردند آن لشکر الغنیمۃ
غنیمت را واسرعوا وشتاب کردند الکرۃ کرت راکرت بمعنے اقدام بر حرب وحملہ بر حملہ آوردن ورجوع وظفر ودولت آید
بلقب امیر المؤمنین علی کرم اللہ وجہہ کرار گویند باین معنی ست فقال پس گفت رجل مردے از اصحاب یا رسول اللہ ما رایتا ندیدیم

افضلیت اول وقت بر مذہب کسیکہ بدان قائل ست در فرائض ست اما اینجا چو آخر وقت محل رکون نفس باستراحت
ست عبادت دروے اشق و افضل بود از اول لاسیما کہ از اداے فرض صبح تا اینوقت بذکر و تلاوت مشغول بود و
فی الصحیح وآمدہ است در حدیث صحیح ان النبی کہ پیغمبر صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم صلے الضحے گذارد ضحے را رکعتین دو رکعت
در بیت در خانہ عتبان بن مالک نام مردی ست از انصار در صحیح بخاری از انس رض مے آرد کہ وی از گفت نصار مر حضرت
رسالت آمد و عرض کرد کہ من نماز با حضرت نمیتوانم گذارد و وے مرد سے گران وفربہ بود پس طعامی ساخت و آنحضرت
صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم را بمنزل خود دعوت کرد و حصیرے برای وے بگسترانید و بر طرف حصیر آبی پاشید پس آن حضرت
صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم بران حصیر دو رکعت نماز گذارد و مراد از مرد ہمین عتبان بن مالک ست و بردن وی حضرت پیغمبر را
صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم بخانہ خود شاید برای تبرک بود تا در موضعے کہ آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم نماز گذارد جای نماز خود
سازد و پاشیدن آب بر طرف حصیر گفتہ اند کہ بجہت نجاستی بود کہ آن حصیر داشت و لہذا در بعض شروح گفتہ کہ اگر نجاست متوہم
بود مراد بنضح رش ست یعنی پاشیدن و اگر محقق بود مراد بدان غسل ست چنانچہ این ہر دو معنی را در جای دیگر در حدیث بول
صبے محتمل داشتہ اند و اینوقت ضحے بود پس گذاردن نماز در وقت ضحے ثابت شد و بخاری در آخر حدیث گفتہ کہ مرد
بانس گفت آیا بود رسول خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم کہ میگذارد ضحے را گفت انس ندیدم او را کہ گذارد این نماز را مگر در آن روز
پوشیدہ نماند کہ اینجا گذاردن نماز در وقت ضحے از جہت اینوقت ثابت نمیشود و لیکن چون آن مرد ایشان را بخانہ خود برد
و حصیر گسترانید و درخواست نماز گذاردن کرد تا بآن مکان متبرک جوید و بر آن خود جاے نمازے سازد دو رکعت باین جہت
گذارد و اللہ اعلم و عن ابی ہریرۃ یرفعہ لا یحافظ محافظت و مداومت نکند علے صلوۃ الضحے بر نماز ضحے الا اواب مگر مردے
کہ راجع و متوجہ است بسوے خدا رواہ الحاکم علے شرط مسلم و عندہ و نزد حاکم ست عن ابی ہریرۃ یرفعہ ان للجنۃ بابا بدستی کہ
مر بہشت را دریست یقال لہ کہ گفتہ میشود او را باب الضحے فاذا کان یوم القیامۃ پس چون پیدا شود روز قیامت ناوے
ندا کنند منادی کنندہ از فرشتگان این الذین کجا اند آن کسانیکہ کانوا یداومون مداومت و محافظت میکردند علی صلوۃ الضحے
بر نماز ضحے و چون حاضر آیند آن کسان خطاب کنند بایشان و بگویند ہذا بابکم این در مخصوص بشماست فادخلوہ پس در آیید
آنرا برحمۃ اللہ بفضل و رحمت حق اشارت ست بآنکہ در آمدن بہ بہشت بمحض فضل و رحمت حق ست و بندہ را او جوبے و استحقاقے
نیست چنانکہ بصریح در حدیث نیز آمدہ است کہ لن یدخل احدا الجنۃ الا برحمۃ اللہ الحدیث و عن ابن عمرو روایت ست از ابن عمر اللہ
کہ وے گفت لابی ذر مرا بوذر را او صنے یا عم وصیت کن مرا ای عم بچیزے عادت عرب ست کہ در خطاب بزرگتر از خود را
بعم ندا کنند و مساوی را یا خ یا ابن عم و خرد تر را یا بنی قال گفت ابوذر سالت رسول اللہ رسول اللہ پرسیدم پیغمبر خدا را صلے اللہ علیہ
وآلہ وسلم کما سالتنی چنانکہ پرسیدی تو مرا یعنے من نیز طلب وسئوال وصیت کردم از ان حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم فذکر روا
سالتمونی بصیغۂ خطاب جمع با ابن عمر و حاضران مجلس فقال پس گفت پیغمبر خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم من صلے الضحے
کسے کہ بگذارد ضحے را رکعتین دو رکعت لم یکتب من الغافلین نوشتہ نشود و شمار کردہ نشود و آنکس از جملہ غافلان چون
اقل نماز ضحے دو رکعت ست اینقدر تاثیر کند کہ اسم غفلت از وی بردارد و من صلے و کسیکہ بگذارد نماز ضحے را اربعا چہار رکعت
کتب من العابدین نوشتہ شود از جملۂ عابدان چون زیادت کرد در عبادت زیادت درجہ یافت کہ بعابد ملقب شد و داخل ایشان
گردید و من صلے و ہر کہ بگذارد ستا شش رکعت لم یلحقہ ترسد آنکس را ذلک الیوم دران روز ذنب ہیچ گناہی یعنے نورانیت

کہ بہر مفصل از خود صدقہ دہد گفتند یا نبی اللہ کہ میتواند و کہ طاقت دارد این را فرمود ہر کہ بصاق افتادہ بیند در مسجد
دفن کند آنرا و چیزے کہ ایذا دہد مردم را یکسو نہد از راہ صدقہ مفاصل ست و اگر آن را نیابی رکعتین ضحی کفایت کند
ترا و فی مسند الامام احمد و مذکور ست در مسند امام احمد عن معاذ بن انس یرفعہ کہ رفع میکند و میرساند معاذ این حدیث را
بحضرت رسالت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم من قعد ہر کہ بنشیند فی مصلاہ در جاے نماز خود حین ینصرف در وقتے کہ برگردد
من صلوۃ الصبح از نماز بامداد حتے سبح تا آنکہ بگذارد رکعتی الضحے دو رکعت ضحے را لا یقول سخن نگوید الا خیرا مگر آنچہ خیر ست
و ثوابی بران مترتب ست یعنے بذکر حق مشغول باشد و از آنچہ منافی اوست ساکت بود و درین اشارت ست کہ سکوت
کہ دریخا اعتبار کردہ مراد بدان سکوت از آنچہ شر ست و لا یعنے و الا تکلم بدانچہ خیر ست حکم ذکر دارد در ترتب ثواب ہر کہ
چنین کند غفرلہ خطایاہ آمرزیدہ شود مر او را گناہان او و ان کانت اگر چہ باشند گناہان او مثل زبد البحر مقدار کف دریا
مفحے نماند کہ قعود در جاے نماز شرط کرد یعنے اگر برخیزد و بجاے دیگر بنشیند این ثواب بران مترتب نگردد چنانچہ
ظاہر فحواے کلام ست اما اگر برخاستن و در جاے دیگر نشستن سر آ دفع ریا و حفظ حضور بود از باب تکمیل و تتمیم
خواہد بود و حکم تکلم بخیر دارد بعض محققین گفتہ اند کہ ثواب ذکر و خلوت باقی ست اما شاید کہ آنچہ ثواب مصابرت و جزاے
مرابطت ست مخصوص بقعود در مصلا باشد و اللہ اعلم و عند الترمذی و ثابت شدہ است نزد ترمذی عن ابی ہریرۃ
یرفعہ در حال کہ رفع میکند ابو ہریرہ این حدیث را بر سول خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم من حافظ ہر کہ محافظت کند و مداومت
ورزد علی شفعۃ الضحے بر دو رکعت ضحے غفرلہ ذنوبہ و ان کانت مثل زبد البحر و عن نعیم ابن ہمار این لفظ را در اکثر کتب
و نسخ مصححہ بفتح ہا و تشدید میم و بر ابر ضبط و تصحیح کردہ اند و بباے موحدہ بدل میم و بدال مہملہ بدل میم و خمار بخاے معجمہ
بدل ہا و ہمام بمیم بدل را و ہمار بالزا و سکان الراء نیز گفتہ اند و ہمہ بر یک صیغہ اند و بعضے حمار بکسر حا و مہملہ و تخفیف میم
خواندہ و ترمذی گوید اصح اول ست و ابو نعیم بلفظ کنیت نیز و ہم ست در وے قال گفت نعیم ابن ہمار قال رسول اللہ
گفت رسول خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم بطریق حکایت از پروردگار تعالے در حدیث قدسی ابن آدم ای فرزند آدم
لا تعجز نے عاجز مباش تو مرا در عبادت کردن من اربع رکعات از گذاردن چہار رکعت فی اول النہار در اول روز اکفک
کفایت میکنم ترا از جمیع آفات و شرور و تقصیرات آخرہ در آخر روز و عند الترمذی و ابن ماجہ و غیرہما عن انس یرفعہ
من صلے الضحے ثنتی عشرۃ ہر کہ بگذارد نماز ضحے را دوازدہ رکعت بنی اللہ لہ بنا کند خدای تعالے برای وی قصرا فی الجنۃ
کوشکے در بہشت من ذہب از طلا و قال الترمذی ہذا حدیث غریب لا نعرفہ الا من ہذا الوجہ و عند مسلم عن زید بن ارقم
انہ رای بدرستی کہ زید بن ارقم دید قوما قومے را کہ یصلون الضحے میگذارند نماز ضحے را فی مسجد قبا و در مسجد قبا فقال
پس گفت زید بن ارقم اما علموا ایا ند انستند این قوم ان الصلوۃ این را کہ این نماز فی غیر ہذہ الساعۃ افضل و در غیر این وقت
فاضلتر ست ان رسول اللہ صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم قال صلوۃ الاوابین نماز آنکسانی کہ رجوع و توجہ دارند بجناب حق حین ترمضہ
وقتی ست کہ ترمض الفصال کہ گرما میخورند و سے نشینند شتر بچہا از جہت سوختن پاے شان از سختی گرمے زمین راوی تفسیر
این لفظ باین میکند ای تشتد حرارۃ النہار سخت میشود گرمی روز فتجد الفصال حرارۃ الرمضاء پس می یابند شتر بچہا گرمے ریگ نرم
و زمین تافتہ از آفتاب از یحدیث معلوم گردد کہ تاخیر ضحے تا گرم شدن روز فاضلتر ست اگر گویند این مخالف آمد با نکہ
گفتے کہ ہر یک وقت ست اول او اشراقست و آخر او چاشت چہ بے شک نماز در اول وقت افضل بود جوابش گوئیم کہ

آنرا دوست خالص بود که دوستی وے در خلال دل و درون جان درآمده باشد و ازینجاست که بعض مرتبه خلت را اعلی تر
از محبت دارند و گویند که پیغمبر ما صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم ہم حبیب بود و ہم خلیل و خلت وے صاف تر از خلت ابراہیم بود
علیہ السلام و بعض محبت را اعلی و ارفع از خلت دارند و حبیب آن محب بود که بمقام محبوبیت رسیده باشد و محبت را محبت
ازان گویند که در حبة القلب وسویدا ے او درآمده و آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم فرمود که مرا خلیلے جز خدا نباشد فرضاً
اگر از آدمیان خلیلے میگرفتم ابوبکر صدیق را میگرفتم که شایستہ آن بود و ولی خلیل من جز خدا نبود و برادرے اسلام و حق
مسلمانی باقی ست این نفی در حق خاص اوست صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم ولیکن امت اگر آن حضرت صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم را
خلیل گیرند مانعے نبود کمال رتبه و مقام ایشان اینست که بمحبت و خلت وے صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم برسند غرض که ابو ہریره
میگوید که وصیت کرد مرا خلیل من بصیام ثلثة ایام من کل شهر بروزه داشتن در سه روز ہر ماه ہر سه روز که باشد و اکثر
برانند که مراد بدان ایام بیض ست تحقیق این در مجلش از باب صوم بیاید و در حدیث جامع الاصول آمده است که آنحضرت
صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم آنرا در سفر و حضر ترک نکردی و در کتب الضحی وصیت کرد بگذاردن دو رکعت در اول روز و زیاده کرده است احمد فی کل
یوم و این دقیق العید گفته که ذکر رکعتین اکتفا باقل ست که موجب مزید تاکید ست بدان کذا فی فتح الباری و ان اوتر قبل ان انام و در روایتے
نوم علی وتر یعنے وصیت کرد بانکه نماز وتر گذارم پیش از خواب یعنی وتر در اول شب گذارده بخواب و هم چنانچه در فصل قیام لیل گذشت
چون ابو ہریره بحفظ احادیث نبوی و تکرار آن در اول شب مشغول میبود و بیدار میبود و قیام لیل بروی بعد از نوم دشوار بود آن حضرت
صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم بجهت تیسیر امر بروے و اهتمام بشان علم و فضیلت وی بر عبادات او را انچنین فرمود و شنیدم از بعض فقها
که گفت در بعض روایات فقهیه دیدم که گذاردن دو رکعت بعد از وتر در اول شب که موجب ثواب قیام لیل ست طالب علم را ست
و سند وی این حدیث ابو ہریره تواند بود و الله اعلم انچنین گفته اند اما پوشیده نماند که از اتیان قبل النوم لازم نیاید
عدم قیام لیل شاید که اتیان قبل النوم احتیاطاً باشد از جهت عدم وثوق بقیام بعد ازان قیام کند و وتر را اعاده کند
چنانکه بعض گویند یا نکند چنانکه قول مختار ست و قد سبق تحقیقه و چون گمان توان کرد انچنین و حال آنکه عمل ابوبکر صدیق
اتیان قبل النوم بود چنانچه گذشت و گویا که از جهت بعضے از شراح حدیث او تر قبل المنام را عبارت از گذاردن وتر بین العشاءین
دارند فافهم و عن ابی ذر در روایت ست از ابی ذر چنانچه مسلم آورده قال گفت ابو ذر قال رسول الله گفت رسول خدا صلی الله
علیہ وآلہ وسلم یصبح صبح میکند یعنے واجب و ثابت میگردد در ہر روز علے کل سلامے بمقابله ہر عضو یا ہر بند من احدکم
یکے از شما صدقة یعنے طاعتی و عبادتے که شکر نعمت بدن و ترکیب اعضا آنرا شاید فکل تسبیحة صدقة و کل تحمیدة صدقة و کل
تهلیلة صدقة و کل تکبیرة صدقة پس ہر تسبیح و ہر تحمید و ہر تهلیل و ہر تکبیر که میگوید صدقه و شکرانهٔ اعضا و بندا عضا کرد و امر
بالمعروف صدقة و نهی عن المنکر صدقة و همچنین ہر امر بمعروف و ہر نهی از منکر که میکند صدقه و شکرانه است و بجزے کفایت
میکند من ذلک از صدقه و شکرانهٔ ہر سلامے رکعتان دو رکعت تر کعها یگذارے تو ای مخاطب من الضحی در وقت ضحی
و این بحکم شارع ست چه وجوب شکر بشرع ست نه بعقل چون شارع بکفایت آن حکم کرد ادای این دو رکعت ادائے
شکر جمیع سلامیات بود و نیز در نماز گذاردن دو رکعت در اول روز تمامهٔ اعضا و مفاصل را دخل بود و تمامه روز در حکم
یک وقت ست پس گذاردن دو رکعت در اول روز ادائے شکرانه تمام آن روز بود و در حدیث ابی داؤد از بریده
آمده است که شنیدم رسول خدا را صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم که گفت در آدمی سه صد و شصت مفصل ست لازم بروے

هشت رکعت از حدیث انس بروایت ابن ماجه آورده ولیکن این زیادتی که مصنف ذکر کرده نیست واز انچه ذکر کرده معلوم میگردد که اجابت جمیع دعوات انبیا صلوات الله وسلامه علیهم اجمعین لازم نبود وگفته اند الا آن دعا که از حضرت الهی تعالے وتقدس امر شود بدان واجابت آن موعود گردد ودر حدیث آمده است که هر پیغمبر را دعائی ست مستجاب که مامور میشود بدان درحق امت ومرا نیز امر کردند که دعا کنم برای امت خود ودر خواست کنم برای ایشان چیزے از خیرات دنیا وآخرت پس من پوشیده ام دعای خود را برای روز قیامت تا دران روز که شدت ومحنت واحتیاج بیشتر ست دعا کنم ایشان را ودر خواست نمایم روے خود اک یارسول الله این چه فضل وکرم ست که خیر خواهی ومصلحت اندیشی فقر است جزاک الله عنا خیر الجزا ودر سائر ادعیه انبیا غیر این دعای معین که مامور شده باشند بدان ازدرگاه الهی خلاف ست نزد بعضے اجابت ومنع هر دو محتمل ست واین حدیث حجت ایشان ست ونظر بتحقیق چون صلاح در منع بود در منع عطا باشد اگرچه بر صورت منع ست وعن عائشة رضی الله عنها در روایت ست از عائشة رضی الله عنها قالت گفت عائشة رضی الله عنها النبی گذارد پیغمبر صلے الله علیه وآله وسلم صلوة الضحے نماز چاشت را دائم قال پستر خواند این دعا را اللهم اغفرلی وارحمنی وتب علی انک انت التواب الغفور حتے قالها مائة مرة تا گفت این کلمات را صد بار وخواندن این دعا صد بار بعد از نماز چاشت مسنون ومأثور ست وعن ام ذرة در روایت ست از ام ذرة قالت گفت ام ذرة رایت عائشة رضی الله عنها ویدم عائشة را تصلے الضحے میگذارد ونماز ضحے را وتقول ومیگفت عائشة رضی الله عنها ما رایت رسول الله ندیدم رسول خدا را صلے الله علیه وآله وسلم یصلے میگذارد این نماز را الا اربع رکعات مگر چهار رکعت وعن جبیر بن مطعم روایت ست از جبیر بن مطعم انه رای که وے دید رسول الله پیغمبر خدا را صلے الله علیه وآله وسلم یصلے صلوة الضحے میگذارد نماز ضحے را ودر بعضے احادیث ذکر عدد نیست ودر بعض احادیث دیگر نیز همچنین آمده مقصود بیان گذاردن اصل نماز که خلاف ست دران وعن جابر بن عبد الله رضی الله عنهما در روایت ست از جابر بن عبد الله چنانچه روایت کرد حاکم ان النبی بدرستی که پیغمبر صلے الله علیه وآله وسلم صلے الضحے ست رکعات گذارد نماز ضحے را شش رکعت وعن عائشة رضی الله عنها وام سلمة رضی الله عنها در روایت ست از عائشة وام سلمی که رواه الحاکم ایضا قالتا گفتند هر دو که کان رسول الله بود رسول خدا صلے الله علیه وآله وسلم یصلے میگذارد صلوة الضحے ثنتی عشرة رکعة نماز ضحے را دوازده رکعت گفته اند که اکثر انچه وارد شده است در نماز ضحے دوازده رکعت ست چنانچه در تهجد ومأثور از بعض سلف استغراق وقت ست بدان هر قدر که گذارده شود واز بعضے صد رکعت فصاعدا نیز مروے ست چنانچه در آثار واخبار در نظر آمده باشد وعن علی در روایت ست از علی رضی الله عنه چنانچه احمد وابو یعلی وطبرانی ونسائی وابن خزیمه وغیرهم آورده اند ودر مواهب گفته که رجال احمد ثقاة اند ان النبی که پیغمبر صلے الله علیه وآله وسلم کان یصلے صلوة الضحے بود که میگذارد نماز ضحے را لفظ کان نزد بعضے مفید دوام واستمرار بود پس افاده کند که گذاردن نماز ضحے عادت مستمره وے صلے الله علیه وآله وسلم بود اما تحقیق آنست که مفاد کان نه چنین ست وسواد نقض این قاعده بسیار ست کما لا یخفے علے المتتبع وعن علی وعائشة وانس وجابر ان النبی صلے الله علیه وآله وسلم کان یصلے الضحے ست رکعات وعن ابی هریرة در روایت ست از ابی هریرة رضی الله عنه قال گفت اوصانی وصیت نمود وامر کرد مرا الخ چنین آمده در روایت بخارے ومسلم وابی داؤد ودر روایت ترمذے ونسائی وعهد الے رسول الله صلے الله علیه وآله وسلم ثلثة الحدیث ودر روایت مسلم وابو داؤد ونسائی مثل این وصیت نسبت بابو الدرداء نیز وارد شده ولفظ وے اوصانی حبیبی ست کذا فی جامع الاصول ودر روایت نسائی بابی ذر نیز وقوع یافته است کذا فی فتح الباری خلیلے دوست جانی من که محمد رسول الله ست صلے الله علیه وآله وسلم بعضے از محققین گفته اند که خلیل

اول النهار انگفک آخره وحضرت شیخ اجل علی متقی در تبویب جمع الجوامع سیوطی که آنرا جامع کبیر نام کرده برای نماز اشراق
عنوانے جدا نهاده واین حدیث آورده که هرکه بگذارد نماز فجر در جماعت پس بنشیند براے ذکر خدا تا طلوع کند آفتاب پس
بگذارد دو رکعت باشد مراورا مثل اجر حجه وعمره تامه تامه رواه الترمذی عن انس وبصحت رسیده که حضرت پیغمبر صلے الله علیه
وآله وسلم در هر دو وقت نماز گذارده واست را نیز بدان ترغیب نموده وامر استحباب فرموده است ودر حقیقت یکوقت ست
ویک نماز که اول وقت وے اشراق ست وآخر وے تا قبل انتصاف نهار وچون در بعض اوقات در هر دو وقت نماز کردی
ازینجا گمان برند که مگر اینجا دو وقت ست ودو نماز اند وبعضے ضحوهٔ صغرے وضحوهٔ کبرے نیز گویند والله اعلم واحادیث که
در کلام مصنف مذکور گردد هم انچه در اول روز بعد ازاد اے صلوة صبح وهم انچه در وقت گرم شدن روز که حین ترمض الفصال
در شان اوست بگذارند هر دو را شامل ست وعلما را اختلاف ست در استحباب صلوة ضحے واحادیث واخبار در وے بظاهر
مختلف ومتعارض آمده اکثر برانند که مستحب ست وتمسک ایشان باحادیث ست که اثبات آن میکند چنانچه عائشه در روایت
احمد ومسلم وابن ماجه گفت رایت رسول الله ورایدم پیغمبر خدا را صلے الله علیه وآله وسلم یصلے سبحته الضحے نماز ضحے را سبحه
وتسبیح یعنے نماز نفل آید ایجا چهار رکعت والی لاسبحها وبدرستی که من نیز میگذارم چهار رکعت را وفی لفظ وآمده است در روایتے
ولفظے دیگر از عائشه که گفت کان رسول الله صلے الله علیه وآله وسلم یصلے الضحے اربعا بود آن حضرت صلے الله علیه وآله وسلم
میگذارد نماز ضحے را چهار رکعت ویزید وزیادت میکند بر چهار رکعت ماشاء الله چیزیرا که میخواست خدا چه عدد رکعات این نماز
تا دوازده به ثبوت رسیده است چنانچه در ضمن بیان معلوم گردد وعن انس ورروایت ست از انس قال رایت رسول الله
گفت دیدم رسول خدا را صلے الله علیه وآله وسلم صلے سبحة الضحے گذارد نماز ضحے را ثمانی رکعات هشت رکعات فلما انصرف پس
چون برگشت از نماز وتمام کرد قال گفت انی صلیت بدرستی که من گذاردم صلوة نماز یرا که نماز ضحے باشد رغبة بجهت رغبت
وامیدواری از فضل وکرم الهی سبحانه تعالے ورهبة وبجهت خوف وترسکارے از بلا وقهرے یعنے این نماز که گذاردم
طلبے وسوالی از حق داشتم فسألت ربی پس سوال کردم ودرخواستم پروردگار خود را ثلاثا سه چیز را فاعطانی پس داد پروردگار من
مرا اثنتین دو چیز از ان سه ومنعنی ونداد واحدة یک چیز را از ان سه پس از ان بیان آن سه چیز میکند که سوال کرد وآن دو چیز
که داد وآن سوم که نداد میفرماید سألته سوال کردم پروردگار تعالے را ان لایهلک امتی که اینکه نکشد امت مرا بسنین بقحط
سالها سنه بمعنے سال ست وغالب آمده در قحط سال وسنین جمع اوست یعنے چنان نشود که قحطها پے هم آید وموجب هلاک
عامهٔ امت گردد واگر گاهی قحط سالی بیفتد وجماعه دران بمیرند آن دیگرست ولابد متضمن مصلحتے وحکمتی خواهد بود پس اجابت
کرد وقبول کرد این دعا را وسوال را از من وسالته ودیگر درخواستم از پروردگار خود ان لایظهر علیهم انیکه ظاهر وغالب نگرداند
برامت من عدو واشمنی را از دشمنان دین که بامال سازند وهلاک گردانند ایشان را وغلبه کنند بحدے که اصلا مقاومت آن
نتوانند کرد ففعل پس قبول کرد این دعا را نیز وسالته وسوال سوم از درگاه حق تعالے این بود که درخواستم از وے ان لایلبسهم
اینکه خلط نکند ودر هم نیفگند ایشان را شیعا چنانچه گروهها شوند بر هوا ها ورایهاے مختلف وفرقه فرقه گردند وهر فرقه تابع امامے
وپیشوا یگر قتال کنند وهر یکے بگر قتال کنند وهر بجے ومرجے وفتنه درمیان آید فابی علی پس ابا آورد پروردگار بر من از قبول این دعا واجابت آن
نکرد از انست که اکثر هلاک این امت بقتال بود لابد درینجا بحکم السیف محاء الذنوب حکمتی ومصلحتے راجع بمآل این امت مرعیه
خواهد بود وصحیح این حدیث صحیح ست رواه الحاکم فی المستدرک واحمد وصححه ابن خزیمه ودر مواهب لدنیه حدیث گذاردن ضحے

بقواعد وقوانین تجوید که آنرا ادماج گویند و آن نیز خارج ست از حد تجوید سوم تدویر و این توسط است میان ترسل وحدر و این مذهب ابن عامر و کسائی ست یعنی غالب بر قرأت این مذکورین و عادت اکثرے از ایشان این بود واگر نه همه قراء تجویز هر سه مرتبه میکنند از جهت دخول آن در مراتب تجوید و این هر سه مرتبه موافق قواعد تجوید و طریقه کلام عرب ست که هر جا عدیک طریقه را اختیار کرده اند بجهت نکته که گفته شد پس آنهای که اختیار سرعت و کثرت قرأت کنند مراد مرتبه دوم ست که حدرست نه آنکه مخالف قواعد بسرعت خوانند و رعایت هیچ یکی ازین سه طریق نکنند و قرار مرتبه اول را افضل و اکمل دارند چه ظاهر قول حق تعالی ورتل القرآن ترتیلا در اول ست و مصنف چون اختلاف علماء را نقل کرد در تفضیل یکی از دو مرتبه اول و ثانی بر دیگرے بعد ازان محاکمه و تطبیق میان آن میکند و میگوید بعضے از متاخران میگویند ثواب قرأت باترتیل و تدبر بزرگتر و نیکوتر و نفیس و مجید تر و ثواب کثرت قرأت افزون تر و بیشتر آن یکی که صاحب قرأت ترتیل باشد مانند است بکسی که گوهر قیمتے را صدقه دهد که هر چند بعدد و کمیت کمتر ست اما نفاست و کیفیت او بیشتر و این یکے که صاحب قرأت بسرعت ست مانند است بکسی که لآلی بسیار اما خرد و ریزه یا دراهم و دنانیر بسیار مانند آن که بعدد و کمیت بیشتر اما به نفاست و کیفیت کمتر ست دهد و علماء مثل این کلام در خلافی که در فضیلت مکه معظمه و مدینه مطهره بر یکدیگر کرده اند نیز گفته اند که اجر عمل در مکه بیشتر ست چه یک رکعت در مسجد حرام بصد هزار رکعت بود و در غیر وی و ثواب آن در مدینه اگرچه کمتر آمده که یک رکعت در مسجد شریف نبوے بهزار رکعت در مسجد غیر شریف نبوے و لیکن نفیس و مجید تر بود چنانچه این بحث را بتفصیل در تاریخ مدینه مطهره که مسمے ست بجذب القلوب الی دیار المحبوب بیان کرده ایم و آن حضرت صلے الله علیه وآله وسلم در قرأت شب گاه اسرار فرمودے و عادت ابوبکر صدیق رضی الله عنه همچنین بود و گفت می شنوانم کسی را که میخوانم برای وے و گاه بجهر و بلند خواندے و عادت عمر فاروق رضی الله عنه همچنین بود و گفت بیدار میکنم خواب ناکان را و هوشیار میگردانم غافلان را و در بعض احادیث آمده است که آن حضرت صلے الله علیه وآله وسلم فرمود ابوبکر را که اندکی جهر کن از انچه میخوانی و عمر را فرمود که قدرے پست خوان از انچه میخوانی و گاه در نماز شب بسیار ایستادی و قرأت طویل ساختی و گاه تخفیف کردے و قرأت قصر خواندے عادت شریف وے در سائر اعمال و اوراد همچنین بود بحسب اختلاف احوال و اوقات و توسیع دائره شفقت برامت و بجهت رعایت اعتدال و مصلحت دید حال و تربیت و تصرف در احوال صحابه صلے الله علیه وآله وسلم و جزاه عنا افضل ما جزی نبیا عن امته وعلی آله واصحابه واتباعه وسلم **فصل** در نماز چاشت و عادت و روش و طریقه حضرت پیغمبر صلے الله علیه وآله وسلم در گذاردن آن نماز بحسب کمیت و کیفیت و وقت و جزآن بدانکه چاشت فارسے ضحے ست و گفته اند که ضحی و ضحوة و ضحیة بروزن عشیة بمعنے ارتفاع نهار ست و ضحی بضم و قصر فوق اوست و بمعنے شعاع آفتاب نیز آمده و ضحاء بفتح و مد وقت بلند شدن آفتاب تا ربع آسمان و متعارف میان مردم در اول نهار از نوافل وه نماز ست یکے در اول روز بعد از طلوع آفتاب و بلند شدن وے قدر یکید و نیزه و این را صلوة الاشراق گویند دیگر بعد از بلند شدن وے مقدار ربع آسمان تا انتصاف نهار که حین ترمض الفصال در شان اوست و این را صلوة الضحی و نماز چاشت گویند و در اکثر احادیث همین اسم صلوة الضحی واقع شده است شامل هر دو نماز و هر دو وقت و در بعض احادیث صلوة الاشراق نیز واقع شده است چنانکه سیوطی از حدیث طبرانی آورده که آن حضرت فرمود صلے الله علیه وآله وسلم یا ام هانی هذه صلوة الاشراق و این را بعد از حدیثے آورده که هم از طبرانی از عمر آورده که ابن آدم امتحن لے رکعتین

بما بعد خود لفظاً و معنی آن را حسن نامند چنانچه الحمد لله اینجا وقف حسن ست اما ابتدا برب العالمین حسن نباشد
و اگر درین قسم راس آیت بود صحیح ست ابتدا بما بعد زیرا که وقف براس آیت و ابتدا بما بعد سنت ست مطلقا این کلام
اجمالی ست و آنرا تفصیلے ست که در رسالۂ مسمے بالدر النضید نے علم التجوید بیان کرده ایم و بالجمله از کلام ایشان چنان
مفهوم شود که وقف در امثال این مقام حسن ست اما وصل احسن و مصنف میگوید که این سخن از قرار پسندیده نیست
زیرا که چون ثابت شد که آن حضرت صلے الله علیه وآله وسلم دریجا وقف میکرد اولی و احسن همان باشد و ما را نیز
همچنین باید کرد چه متابعت پیغمبر خدا صلے الله علیه وآله وسلم در همه چیز لاسیما در قرأت قرآن در حالت نماز افضل و
اکمل بود این سخن از مصنف بنهایت لطیف و پسندیده است اما پوشیده نماند که قراء نیز که این قواعد بسته اند بنقل
از صحابه و تابعین و من بعد هم قرار داده اند و منتهی میشود بحضرت رسالت صلے الله علیه وآله وسلم و ظن غالب آنست
که قرأت آن حضرت صلے الله علیه وآله وسلم بوقف بر رؤس آی اگرچه کلام متعلق بما بعد بود دائمی نباشد بحدی که
هرگز خلاف آن واقع نشده چنانچه قول مصنف که گفته در آخر آیت البته وقف کردے دلالت دارد بران بلکه این نوع
قرأت در سنت وقوع دارد و تجویز یافته و قراء نیز قائل اند بآن فتدبر و الله اعلم و علما را درین مسئله قرأت خلاف ست
که ترتیل با قلت قرأت افضل یا سرعت با کثرت قرأت ابن عباس و ابن مسعود و جماعه از تابعین و امام ابو حنیفه رض
میگویند ترتیل و تدبر که لازم ترتیل ست با قلت قرأت افضل ست از جهت ورود امر به ترتیل و تدبر قرآن تهدید
بر ترک آن و ترتب علم و خشوع بران و امیر المومنین علی و جماعتی از صحابه و تابعین و امام شافعی میگویند سرعت
و کثرت قرأت که لازم اوست افضل چه هر حرفے از قرآن حسنه است و هر حسنه را بحکم من جاء بالحسنة فله عشر امثالها
ده حسنه مینویسند این اقل ست که کمتر ازان نبود و اگر حق سبحانه خواهد زیاده بران تا هفتاد و تا هفصد نیز بفضل خود
عطا کند چنانچه در مضاعفه اجر حسنات در احادیث آمده است پس تکثیر قرأت افضل و اکثر ثواباً باشد و مصنف بقصد
تاکید مقصود و تحقیق مقام میگوید پیغمبر صلے الله علیه وآله وسلم فرمود لا اقول الم حرف ولیکن الف حرف ولام حرف
و میم حرف ظاهر لفظ حدیث آنست که نفی حرفیت از مجموع الم کرده ست و اثبات آن مر اسامی این حروف را
مینماید ولیکن شراح تصریح کرده اند که مراد نفی حرفیت ست از اسامی این حروف و اثبات آن مر مسمیات را که بالفظ
حروف اند چه توهم حرفیت بر مجموع الم دورست تا احتیاج بنفی آن شود و طیبی میگوید که بهین تقدیر ثابت شود که حسنات
الم که فاتحه سورۂ بقره است نود باشد که آن نه حرف ست و حسنات الم که در الم ترست سی فافهم بدانکه علمای قرأت گفته
تجوید که عبارت ست از ملکه اعطای حق حروف مر حروف را سه مرتبه است اول تحقیق ست که آنرا ترتیل نیز نامند
و آن قرأت ست بتانے و ترسل و این مذهب ورش و عاصم و حمزه است و آن رعایت کردن اشباع و مد و تشدید ست
و اعطای حرکات و سکنات و اظهار حروف و توفیر صفات و تفکیک حروف و بیان و اخراج و فصل بعضے از بعضے و ملاحظه
وقوف بحسب مراتب آن و رسیدن به نهایت آن در تکمیل و تتمیم بے آنکه بحد افراط کشد و آنکه بحد افراط نکشد و از حد اعتدال
تجاوز کند آنرا تمطیط گویند و آن مذموم ست و خارج از دائرۂ تجوید دوم حدر و آن قرأت ست باسرعت و این مذهب
ابن کثیر و ابی عمرو و قالون ست و آن ادراج قرأت و سرعت و تخفیف ست و تقصیر و اختلاس و ابدال و ادغام و مانند آن
ازانچه بصحت رسیده است روایت آن از اهل ادا بجهت حرص بر تکثیر قرأت و زیادت حسنات از غیر تفریط و اخلال

در مستدرک حاکم از حدیث ابن عباس رض مرویست در صفت صلوٰة رسول خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم در شب وتر وے
کہ گفتہ ابن عباس رض فلما قضے صلوٰتہ پس ہر گاہ کہ تمام کرد پیغمبر خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم نماز خود را سمعتہ یقول شنیدم
او را کہ میگفت اللھم اجعل فی قلبی نورا وفی بصری نورا وفی سمعی نورا وعن یمینی نورا وعن یساری نورا وفوقی نورا وتحتی
نورا و در بعض نسخ من فوقی ومن تحتی وامامی نورا وخلفی نورا و اجعل لی یوم لقائک نورا و در بعض روایات یوم لقائک مذکور
نیست و در بعض روایات زیادہ آمدہ کہ وفی عصبی نورا وفی لحمی نورا وفی شعری نورا وفی بشری نورا وفی لسانی نورا واجعل فی
نفسی نورا واعظم لی نورا واجزل لی نورا واعطنی نورا و در بعض روایات وفی عظمی نورا وفی مخی نورا نیز آمدہ و آن حضرت
صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم در نماز وتر در رکعت اولی سبح اسم ربک الاعلے خواندے و در رکعت دوم قل یا ایہا الکافرون و در
رکعت سوم قل ہو اللہ احد و در بعض روایات در رکعت سوم قل ہو اللہ احد والمعوذتین نیز آمدہ و آنچہ مختار اکثر اہل علم است
از صحابہ و من بعدہم ہمان اول ست کذا فی جامع الترمذی و شیخ ابن الہمام گفتہ کہ روایت کردہ در مسند خود احمد از عماد
از ابراہیم از اسود از عائشہ رض کہ گفت بود رسول خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم کہ ایتار میکرد بہ سہ رکعت و میخواند در اولے سبح
اسم ربک الاعلے و در ثانیہ قل یا ایہا الکافرون و در ثالثہ قل ہو اللہ احد و بہمین اخذ کردہ اند اصحاب ما انتہی و آنکہ در رکعت
اولی سورہ انا انزلناہ فی لیلۃ القدر خوانند در ہیچ جا مروے و ماثور نیست و میگویند کہ در بعض روایات فقہیہ آمدہ است
و چون از وتر سلام داد سہ بار گفتی سبحان الملک القدوس و در کرت سوم این کلمہ را با واز بلند و کشش حروف خواندے
و بعد ازان یعنے در کرت ثالثہ گفتے رب الملائکۃ والروح بدانکہ دو سجدہ کہ بعد از وتر کنند و در میان آنہا بنشینند و آیۃ الکرسی
بخوانند و عمل آنہا درین دیار مشہور شدہ گفتہ اند کہ آنرا اصلے و سندے در اخبار و آثار ثابت نشدہ و در روایت فقہی کہ بقبول
و مختار بود نیز نیامدہ و حدیثی کہ درین باب روایت کنند موضوعست و آثار وضع ازان لائح و در بلاد عرب اصلا بدان عمل واقع نیست
و میگویند کہ شافعیہ آنرا حرام دانند چنانچہ در بیان سجدہ سفر دیباید و اکثر حنفیہ آن بلاد اصلا آنرا نہ شناسند و ندانند
و بعضے کراہت آنرا نیز نقل کنند واللہ اعلم و آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم قرآن را ہمیشہ خصوصا در نماز شب
بترتیل و تبیین حروف و ادائے آن بحیثیتی کہ سامع آن را تواند شمرد و ضبط کرد خواندے و ترتیل در لغت دندانہاے
کشادہ روشن ہموار را گویند یعنے کشادہ و روشن و ہموار خواندے بحکم نص و رتل القرآن ترتیلا کہ بعد از امر بقیام
لیل فرمودہ است و در آخر آیت البتہ وقف کردے و اگرچہ متعلق بما بعد بودے چنانچہ روایت کردہ شدہ است
بطرق کثیرہ از ام سلمہ رض کہ گفت بود رسول خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم کہ چون قرأت میکرد میخواند آیت آیت نکند البسم اللہ
الرحمن الرحیم و وقف میکرد پس ازان میگفت الحمد للہ رب العالمین و وقف میکرد پس ازان میگفت الرحمن الرحیم
و وقف میکرد و بعضے از قراء بلکہ ہمہ ایشان میگویند وقف بر جائی کہ سخن منتہی شود و کلام از یکدیگر منفصل گردد
و متعلق بما بعد نبود اولی و افضل بود و در غیر اینجا وصل اولے و افضل بمقتضاے آنچہ معلوم شدہ است بنقل قراء از صحابہ
از قواعد تجوید و تابعین و من بعدہم بدانکہ ایشان وقف را سہ قسم کردہ اند تام و کافی و حسن اگر کلام تمام شدہ
و افادۂ حکم کردہ و متعلق نیست بما بعد خود لفظا و معنے وقف تام گویند چنانکہ اولئک ہم المفلحون واللہ بکل شے علیم
و امثال آن در اینجا البتہ وقف باید کرد و ابتدا بما بعد نمود و اگر کلام تمام بود و متعلق و مرتبط بود بما بعد از جہت معنے
نہ لفظ آن را وقف کافی خوانند چنانچہ حرمت علیکم امہاتکم وان تاکلوا من بیوتکم و اگر کلام تمام بود و متعلق باشد

وآله وسلم را تعلیم دعائے کرد و من آنرا در قنوت وتر میخوانم پس اینجا امر بخواندن آن در وتر معلوم نگردد گویم کہ ظاہر آنست
کہ تعلیم آن بجہت خواندن در قنوت بود و آنکہ بے امر حضرت از پیش خود بخواند بعید ست مگر آنکہ سابقاً معلوم امام حسن
شدہ باشد کہ خواندن دعا در قنوت وتر مشروع و مسنون ست ہر دعائیکہ خوانند و این دعا ایشان را خوش آمد کہ بخوانند
و این نیز مستلزم مشروعیت قنوت وتر ست فافہم و حال آنکہ روایتی کہ شمنی از حاکم بر شرط شیخین آوردہ کہ علمنی رسول اللہ
صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم فی وتری اللھم اہدنی صریح ست دران کہ امر بخواندن آن در وتر بود پس خواندن این دعا در قنوت
وتر از جانب حضرت رسالت ثابت گردد فعلاً وقولاً ولہذا ترمذی مے گوید بہترین حدیثے کہ در باب قنوت وتر روایت
کردہ ام این حدیث ست عبارت ترمذی در حاشیش این ست کہ ولا نعرف عن النبی صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم فی القنوت
فی الوتر شیئا احسن من ہذا و چون مصنف قنوت از جماعہ صحابہ دعوی کرد و بمجرد ثبوت از امام حسنؓ این دعوی بہ ثبوت
نہ پیوندد و گفت و از امیر المومنین عمرؓ و ابی بن کعب کہ با امیر المومنین باجتماع ناس در رمضان قنوت در وتر خواند و از عبد اللہ
بن مسعودؓ ثابت شدہ کہ قنوت در نماز وتر خواندہ اند و برائے نفی فعل آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم در قنوت کہ اصل
مدعا ست گفت اما از پیغمبر صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم قطعاً مروے نشدہ و بہ ثبوت نرسیدہ و بہ تحقیق ذکر کردیم ما حدیث دارقطنی
از سوید بن غفلہ و طبرانی از ابن عمرؓ و نسائی و ابن ماجہ از ابی بن کعب کہ آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم خواند قنوت در وتر
و مصنف میگوید این و امثال این ہر چہ روایت کردہ شود مطعون و مفتری بود و اللہ اعلم و چون اینجا حدیث امیر المومنین
علیؓ بود کہ ناظر در قنوت وتر بود و ائمہ درین باب تمسک بدان نمودہ اند ازان جواب میگوید بقول خود و در ترمذی و نسائی
بلکہ در کتب خمسہ چنانچہ زرکشی گفتہ و یا در سنن اربعہ چنانچہ شمنی آوردہ مرویست کہ کان رسول اللہ صلے اللہ علیہ وآلہ
وسلم یقول فی آخر وترہ اللھم انی اعوذ برضاک من سخطک وبمعافاتک من عقوبتک واعوذ بک منک لا احصی ثناء علیک
انت کما اثنیت علی نفسک ولیکن این عبارت یعنی فی آخر وترہ محتمل آنست کہ این دعا را در تشہد گفتہ باشد کہ آخر اجزائے
صلوٰۃ ست و محتمل آنکہ خواندن این دعا بعد از تشہد بود کہ آخر نماز بعد از فراغ از انست و این احتمال اخیر اقرب ست
بفہم چہ اکثر انچہ در احادیث واقع شدہ کہ میخواند این دعا را در آخر نماز محمول برین ست بلکہ متعین ست بسبب روایت
چہ در نسائی مرویست کان یقول بوتر رسول اللہ صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم کہ میگفت این کلمات را از فرغ من صلوتہ چون
فارغ میشد از نماز خود و تبوء مضجعہ میگرفت و جاے میگرفت در خوابگاہ خود و نسائی درین روایت دیگر کہ این دعا را در وقت
فراغ از نماز در رفتن بخوابگاہ آوردہ لفظی زیادہ کردہ برانچہ روایت کردہ در آخر وترہ و آن لفظ ولو حرصت ست بعد از لا احصی
ثناء علیک گفتہ لا احصی ثناء علیک ولو حرصت و در بعضے از روایات صحیحہ ثابت شدہ کہ این را در سجود میگفت نہ سجود کہ
بعد از وتر میکرد بلکہ در سجود نماز فرضاً کان او نفلاً چنانچہ در ما سبق در فصل سجدہ گفتہ و نزد شافعی و مالک دعا در سجدہ نماز مستحب ست
بحکم اقرب ما یکون العبد من ربہ اذا کان ساجداً پس میشاید کہ در ہر دو محل یعنے بعد از فراغ نماز و تبوء مضجع و در سجدہ گفتہ باشد
اما آن احتمال کہ در وتر بعد از رکوع یا پیش ازان گفتہ باشد کہ آن نیز معنی آخریت وتر دارد خصوصاً کہ وتر بسہ رکعت بودہ
و گفتن بعد از رکوع رکعت ثالثہ بعدے دارد و ائمہ آن را بر این احتمال فرود آوردہ اند و ہر چہ ایشان فہمیدہ و قرار دادہ
معتبر ست اگر چہ خلاف ظاہر مفہوم از لفظ باشد و لابد بران قرینہ و دلیل خواہد بود و اللہ اعلم و چون مصنف آن را حمل بر بعد فراغ
وترکرد خواست کہ بذکر ادعیہ دیگر کہ درین محل ماثور ست نیز تتمیم کند و درینجا نوعے از ایما تائید آن احتمال نیز دارد پس گفت و

الدنیا حسنة الآیه نیز آورده اند وگفته اند آنرا که دعاے قنوت نداند اکتفا باللهم اغفرلی یا ربنا آتنا درست
باشد وگفته اند که اگرچه اللهم انا نستعینک در صحیحین وسنن معروفه واقع نشده ولیکن ائمهٔ حنفیه آنرا از طرق صحیحه از
طبرانی وغیره اثبات کرده اند وشیخ ابن الهمام از ابی داؤد واز حدیث خالد بن ابی عمران آورده که گفت آمد جبرئیل
بر حضرت رسول صلے الله علیه وآله وسلم وتعلیم کرد قنوت را اللهم انا نستعینک ونستغفرک ونؤمن بک ونخضع لک ونخلع
ونترک من یکفرک اللهم ایاک نعبد ولک نصلی ونسجد والیک نسعی ونحفد نرجو رحمتک ونخشی عذابک ان عذابک الجد بالکفار
ملحق وتمام این حدیث در باب بیان صفت نماز سابقا گذشت وشیخ جلال الدین سیوطی که از شافعیه است نیز
در عمل الیوم واللیلة آن را بعد از رکوع آورده باین طریق بسم الله الرحمن الرحیم اللهم انا نستعینک ونستغفرک ونثنی علیک
الخیر ولا نکفرک ونخلع ونترک من یفجرک بسم الله الرحمن الرحیم اللهم ایاک نعبد ولک نصلی ونسجد والیک نسعی ونحفد ونرجو رحمتک
ونخشی عذابک ان عذابک بالکافرین ملحق اللهم اهدنی فیمن هدیت الخ ودر آخر این صیغه درود صلے الله علے النبی
محمد وآله وسلم وبعضے از فقهاے مذهب ما باین کیفیت ذکر کرده اللهم انا نستعینک ونستغفرک ونؤمن بک ونتوکل علیک
ونثنی علیک الخیر ونشکرک ولا نکفرک نخلع ونترک من یفجرک اللهم ایاک نعبد ولک نصلی ونسجد والیک نسعی ونحفد ونرجو رحمتک
ونخشی عذابک ان عذابک ودر بعض روایات ان عذاب الجد بالکفار ملحق وبعضے گفته اند که در اول این هفت کلمه نؤمن
نثنی نشکرک نخلع نسجد نحفد نرجو را واو آوردن حاجت نیست وگفته اند که او ے آنست که بیارد واو را چه اتیان واو عطف
موجب زیادت ثنا وتعدد اثنینیه است چنانچه در تشهد وقد حقق فی موضعه وبالجمله اصل قنوت وتر ودعا دران باتحاد
صیغه ثابت شده وچگونه صحیح نباشد وحال آنکه اصحاب کتب خمسه آنرا روایت کرده وحاکم بر شرط شیخین آورده باوجود
طرق صحیحه دیگر که ائمهٔ مذهب اربعه گفته اند پس اینچه مصنف میگوید که در روایت صحیح اصلا وارد نشده که در نماز وتر
قنوت خواند ے خالے از غرابتے نیست وغریب تر ازان که از امام احمد نقل کرده وگفته که امام احمد میگوید هر چه
در قنوت ثابت شده مجموع در نماز صبح ست اما در وتر اصلا هیچ حدیث ثابت نشده بلکه هیچ حدیث مروی نیست
این چه مبالغه وافراط ست باوجود حدیث علے وحسن رض که روایت کرده اند وهم در مسند امام احمد مذکور ست صحت و
ثبوت موقوف روایت را چگونه منع توان کرد وظاهر مذهب امام احمد قنوت ست در وتر نه در صبح چنانکه زرکشے
در شرح خرقے گفته است وتفصیل حال قنوت در غیر وتر چه نماز صبح وچه نماز هاے دیگر در ما سبق معلوم شد
فتذکر واگرچه غرض مصنف نفے ثبوت قنوت وتر ست از فعل آن حضرت صلے الله علیه وآله وسلم چنانچه قول او
اما جماعتے از صحابه در وتر قنوت خوانده اند بران دلالت دارد ولیکن مقصود اصلے مشروعیت وسنیت این فعل
ست وخواندن صحابه کفایت دارد دران خصوصا که آن فعل بتعلیم وامر آن حضرت صلے الله علیه وآله وسلم باشد
چنانچه میگوید بهچون حدیث که در مسند امام احمد مذکور ست عن الحسن بن علی قال گفت حسن علمنی رسول الله تعلیم کرد
مرا رسول الله صلے الله علیه وآله وسلم کلمات چند کلمه دعا که اقولهن میگویم آن کلمات را فی قنوت الوتر در قنوت وتر
اللهم اهدنی فیمن هدیت وعافنی فیمن عافیت وتولنی فیمن تولیت وبارک لی فیما اعطیت وقنی شر ما قضیت
فانک تقضی ولا یقضی علیک انه لا یذل من والیت ولا یعز من عادیت تبارکت ربنا وتعالیت وصلی الله علے النبی الخ وگوئید
که از صریح این حدیث آن معلوم شد که تعلیم کلمات آنچنان بنوعے که امر کرده که آنرا در وتر بخواند مبفرماید که پیغمبر خدا صلے الله علیه

برنگه بمذهب کسی که قائل نیست بوجوب وتر آن را سنت میدارد ونیز این رکعتین جاری مجرای سنت میتواند افتاد وحال آنکه سنت نباشد وملحق بدو بنود وتوجیهش آنکه وتر چون سنتی ست در غایت تاکید بمنزلهٔ واجب آخر نماز شب وختم وظیفهٔ عبادت بدوست است اگر اورا نفل دیگر تابع ولاحق باشد دور نباشد ولیکن بمذهبی که واجب ست لحوق وتبعیت سنت بدان اظهر وانسب تو دانی بخیر گفت لاسیما بمذهب کسیکه قائل ست بوجوب وتر وهذا القدر یکفی لتوجیه کلامه دیگر بدانکه خواندن قنوت در وتر چنانکه شمنی گفته متفق علیه است میان ائمهٔ اربعه الا امام مالک که ازوی دو روایت ست ولیکن اختلاف دران که نزد امام ابوحنیفه دائمی ست یعنی در رمضان وغیر رمضان وپیش از رکوع ست واین مذهب ابن مسعود ست وقول جماعه از علماست مثل سفیان ثوری وابن المبارک واسحق ونزد شافعی وبروایتی از مالک واحمد مخصوص ست بنصف اخیر از رمضان وبعد از رکوع ست وبقول مشهور از امام احمد دائمی ست وجائز ست بعد از رکوع وپیش از رکوع ونزد مالک بروایتی که قائل ست بقنوت وتر نیز همچنین ست ونیز قنوت مخصوص ست بوتر نزد ابی حنیفه واحمد ونزد مالک مخصوص ست بصبح وظاهر مذهب ونزد شافعی در صبح ووتر سحاو تمسک ائمهٔ در اصل قنوت وتر ودعا دران چنانچه مصنف نیز بگوید حدیث امیر المومنین علی ست که گفت بود رسول خدا صلے اللہ علیه وآله وسلم که میگفت در آخر وتر خود اللهم انی اعوذ برضاک من سخطک وبمعافاتک من عقوبتک واعوذ بک منک لا احصے ثناء علیک انت کما اثنیت علی نفسک رواه الخمسة کذا قال الزرکشی وشمنی گفته که رواه اصحاب السنن الاربعة وما نا که نزد ایشان ثابت شده که خواندن این دعا از آن حضرت صلے اللہ علیه وآله وسلم در میان وتر بود نه بعد از فراغ وی بدلیل ورود احادیث دیگر که دال اند بر بودن قنوت قبل الرکوع یا بعد از وے اگرچه احتمال خواندن آن در تشهد یا بعد از فراغ دارد چنانچه مصنف خواهد گفت وحدیث امام حسن بن علی رضی اللہ عنه گفت تعلیم کرد مرا رسول خدا صلے اللہ علیه وآله وسلم ودر روایتی حدیث من کلمات که میگویم من آنها را در قنوت وتر اللهم اهدنی فیمن هدیت الحدیث واین را نیز گفته اند که رواه الخمسة وشمنی از روایت حاکم بر شرط شیخین آورده که گفت حسن بن علی تعلیم کرد مرا رسول خدا صلے اللہ علیه وآله وسلم در وتر من ودر بعض روایات آمده که فرمود بگو دران این را در وتر خود اللهم اهدنی الخ ولیکن در روایت وی بعد از رکوع آمده چنانکه مذهب شافعی ست ودر مواهب لدنیه از روایت طبرانی وغیر مطلق گفته بے قید بعد از رکوع یا قبل آن وهم شمنی از ابی داود آورده که عمر بن الخطاب جمع کرد مردم را بر ابی بن کعب در رمضان وقنوت میخواند ابی در آخر وتر ودرین روایت مخصوص بنصف ثانی از رمضان واقع شده چنانچه آن نیز مذهب شافعی ست وروایتی ست از احمد ومالک از طبرانی در اوسط از ابن عمر آورده که پیغمبر خدا صلے اللہ علیه وآله وسلم وتر میکرد بسه رکعت ومیگرداینید قنوت پیش از رکوع واز حدیث نسائی وابن ماجه از ابی بن کعب آورده که گفت وتر میکرد رسول خدا صلے اللہ علیه وآله وسلم پس قنوت میخواند پیش از رکوع وشیخ ابن الهمام نیز این روایت را آورده وروایت دارقطنی از سوید بن غفله نیز آورده که گفت شنیدم ابوبکر وعمر وعثمان وعلی رضی اللہ عنهم اجمعین که میگفتند قنوت میخواند رسول خدا صلی اللہ علیه وآله وسلم در آخر وتر ومیخواندند ایشان آنرا وبالجمله در اثبات بسه رکعت وقنوت وتر قبل از رکوع احادیث وآثار بسیار دان از حصا آمده ولا حاجة الے الاکثار ومراد بقنوت اینجا مطلق دعاست یا خصوص اللهم اهدنی الخ واز امام محمد نقل کرده اند که در قنوت دعای معین نیست وتعیین دعا موجب ذهاب رقت قلب ست ولیکن در محیط وذخیره گفته که اللهم انا نستعینک واللهم اهدنی الخ وقنوت نزد شافعی واحمد اللهم اهدنی ست ونزد ابو حنیفه ومالک اللهم انا نستعینک واوے نزد حنفیه جمیع بنیهاست وشمنی از ابو اللیث آورده که مختار نزد وے آنست که سه بار بگوید اللهم اغفر لی وبعض ائمه گویند آنست

بر تقدیرے ست کہ کسے وتر را در اول شب گذارد و این دو رکعت بجاے قیام لیل گردد و از بعض اصحاب شافعی
نیز نقل کردہ اند کہ چون بگذارد یکے وتر را در اول شب باید کہ بگذارد دو رکعت بعد ازوے نیت قیام لیل و حدیث الجوامع
مطلق ست و احادیث کہ از بخارے و مسلم و موطا مذکور شد ظاہر در بعد قیام لیل ست چنانکہ از سیاق احادیث کہ
در جامع الاصول آوردہ معلوم گردد و جماعۂ دیگر از صحابہ غیر ایشان کہ گفتم یعنے عائشہؓ و ام سلمہ و ابو امامہؓ این معنی یعنے
گذاردن دو رکعت بعد الوتر را نیز روایت کردہ اند و گفتہ اند کہ ظاہر آنست کہ این دو رکعت را بہ نیت مطلق نفل بگذارد
نہ باسم تشفیع وتر زیرا کہ این معنے ندارد و پوشیدہ نماند کہ تشفیع وتر مر آنرا کہ وتر در اول شب گذارد و قیام لیل نکردہ
معنے ندارد و نعم آن کسیکہ وتر را گذاردہ بعد ازان قیام لیل کردہ اگر نقض وتر و تشفیع آن کند بمذہب بعض علما صورت دارد
چنانچہ گذشت امانیت تشفیع وتر در اول شب پیش از قیام لیل ضائع و ناقص و مبطل وتر ست بے ضرورت و چون رکعت
واحدہ در مذہب حنفیہ مشروع نیست و در اعداد نماز نہ نقض وتر بعد از قیام لیل بآن صورت پذیر نبود و گرداینیدن دو رکعت
نشستہ در حکم رکعت واحدہ تکلف ست چہ آن در حکم ثوابست نہ حقیقۃ و بنا بے قول اکثر علما بعدم اعادۂ وتر و عدم نقض
آن بعد از قیام لیل ہمبرین معنے ست کہ گذاردن دو رکعت بعد از وتر بر روایات صحیحہ ثابت شدہ است و ازوے
معلوم میشود کہ گذاردن نماز بعد از وتر جائز بود پس اگر نماز تہجد بعد از وتر واقع شود ضرر ے ندارد و لیکن این معنی
بحسب ظاہر با حدیث صحیح کہ بخارے و مسلم آنرا از ابن عمرؓ روایت کردہ اند اجعلوا آخر صلوتکم باللیل وترا مگر دانیند آخر
نماز شب خود را وتر معارض مینماید چہ این حدیث امر میکند بآنکہ آخر نماز شب باید کہ وتر بود و بر تقدیر گذاردن دو رکعت
بعد از وتر آخر نماز شب شفع گردد و بر بسیارے از علما جمع میان این دو حدیث مشکل شدہ لاجرم امام مالک از برائے
خلاص از ورطۂ این اشکال انکار حدیث رکعتین بعد الوتر میکند و میگوید کہ این حدیث صحیح نیست و امام احمد شک میکند
و میگوید کہ من این دو رکعت را نمیگذارم زیرا کہ بصحت حدیث اجعلوا آخر صلوتکم وتر ا جزم دارم و در حدیث رکعتین شک و
شک بیقین معارض نگردد و کسے را از گذاردن آن دو رکعت منع نیز نکنم شاید کہ نزد وے حدیث رکعتین بصحت رسیدہ باشد
نہ حدیث اجعلوا یا آن را تاویل بود و حق آنست کہ ہر دو حدیث صحیح ست و بحسب ظاہر معارض یکدیگر پس جماہیر علما قائل اند
بجواز گذاردن رکعتین بعد از وتر و میگویند کہ آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم نیز این دو رکعت را گذاردہ از برای بیان
جواز گذارد تا معلوم شود کہ بعد از وتر روا ست نوافل گذاردن چہ این دو رکعت و چہ غیر آن از نماز تہجد و وتر قاطع متقل
نیست و بنا بر این قول حدیث اجعلوا آخر صلوتکم باللیل وترا کہ بظاہر دلالت دارد بر قاطعیت وتر نماز را امرے
محمول بر استحباب بود نہ بر وجوب و شک نیست کہ گذاردن وتر در آخر شب کہ بعد ازوے نماز دیگر در شب نبود واجب
افضل ست و اکثر گذاردن رکعتین در صورت وتر اول شب بود و اگر احیانا بعد ازوے ہم بود محض برای بیان جواز بود
و بعضے از علما در دفع این اشکال و تطبیق میان حدیثین میگویند کہ گذاردن رکعتین بعد از وتر منافات ندارد بجعل وتر
آخر نماز شب چہ این دو رکعت ملحق ست بوتر و تابع ست مر او را و گویا نمازے مستقل نمی افتد بلکہ جارے مجرای سنت وتر
مے افتد لاسیما بمذہب کسی کہ قائل ست بوجوب وتر و چون وتر واجب شد پس وقوع رکعتین بعد ازوے مشابہ وقوع
سنت بعد از فرض باشد در لحوق و تبعیت و عدم استقلال خصوصا با نماز وتر نہار کہ مغرب ست کمال مشابہت پیدا میکند کہ
چنانچہ وتر نماز مشفوعست بدو رکعت سنت وتر شب نیز مشفوع شد بدو رکعت سنت اگر گفتہ شود کہ قول اولا سیما دلالت دارد

وحدیث حفصہؓ حسن صحیح ست وبہ تحقیق روایت کردہ شدہ است ازان حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم کہ میگذارد
در شب نشستہ وچون میرسید از قرأت خود بمقدار سے یا چہل آیت دامے ایستاد و میخواند پس رکوع میکرد پستر
میکرد و در رکعت ثانیہ ہمچنین و در روایت عائشہؓ آمدہ کہ چون باقی میماند مقدار سے یا چہل آیت بر میخاست الحدیث
واین نیز حدیث صحیح ست و در روایت بخاری نیز ہمچنین آمدہ و نیز روایت کردہ شدہ است کہ میگذارد نشستہ وچون
قرأت میکرد نشستہ رکوع و سجود نیز نشستہ میکرد و ہر دو حدیث صحیح و معمول ست و در صحیحین از عائشہؓ آمدہ کہ گفت چون گرانی
بدن پیدا کرد رسول خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم در آخر عمر بود اکثر نماز وے نشستہ این سہ نوع صحیح شدہ و در احادیث
صحاح مروی یافتہ امد حدیثے کہ وارد شدہ کہ ہیأت جلوس وی در حالتی کہ نشستہ گذاردے مربع بودے یعنے چہار زانو نشستی
چنانچہ زرکشی از حدیث دار قطنی از عائشہؓ آوردہ کہ گفت دیدم رسول خدا را صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم کہ میگذارد نماز متربع
حفاظ در ان حدیث طعن کردہ اند و عمل بر خطاے بعضے از رواۃ کردہ و فقہا را در جواز و کراہت و استحباب آن اختلاف
ست و مذہب امام ابو حنیفہ آنست کہ ہیأت جلوس تنفل ہمان ہیأت جلوس تشہد ست و شمنی گوید روایت ست
از ابی حنیفہ کہ مخیر ست اگر خواہد بر وضع احتبا بگذارد و اگر خواہد متربع اگر خواہد بقعود تشہد و روایت ست از ابی یوسف
مجتبیا و از محمد متربعا و از زفر مثل ہیأت تشہد زیرا کہ قعود در نماز باین وضع آمدہ پس افضل باشد و نزد امام احمد متربع ست
ولیکن در رکوع و سجود دو تا کند ہر دو پاے را **فصل** فی بیان الرکعتین بعد الوتر دو رکعت نمازے کہ آن حضرت صلی اللہ
علیہ وآلہ وسلم بعد از وتر میگذارد بر روایات صحیحہ ثابت شدہ در صحیح مسلم عائشہؓ روایت میکند و در جامع الاصول این را از
روایت صحیح بخاری آوردہ کان یصلے ثلث عشر رکعۃ بود رسول خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم کہ میگذارد و سیزدہ رکعت
یصلے باین طریق کہ میگذارد ہفت رکعات ہشت رکعت ثم یوتر پستر وتر میکرد بیک رکعت بہمان طریق کہ در نوع پنجم
گذشت ثم یصلے رکعتین پستر میگذارد دو رکعت و ہو جالس در حالتے کہ وے نشستہ است فاذا اراد ان یرکع
پس چون میخواست کہ رکوع کند قام ے ایستاد و قدرے از قرأت میخواند چنانچہ معلوم شد فیرکع پس رکوع
میکرد ثم یصلے پستر میگذارد رکعتین دو رکعت بین النداء والاقامۃ میان اذان واقامت نماز فجر کہ مراد بآن سنت
فجرست اینجا سیزدہ رکعت باسنت فجرست و در روایتی بے آن نیز آمدہ چون افتتاح بدو رکعت خفیفہ میکرد و از اینجا
معلوم شد کہ محل رکعتین بعد الوتر بر رکعتین سنت فجر چنانچہ بعضے کردہ اند درست نباشد و در موطا نیز آمدہ کہ وتر
میکرد بنہ رکعت و میگذارد دو رکعت در حالے کہ نشستہ است بعد از وتر دو رکعت فجر میان اذان واقامت و در
مسند امام احمد و سنن ابن ماجہ از ام سلمہؓ مرویست کہ گفت کان رسول اللہ صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم یو رسول خدا صلے اللہ علیہ
وآلہ وسلم یصلے بعد الوتر میگذارد و بعد از وتر رکعتین خفیفتین دو رکعت سبک و ہو جالس در حالیکہ وے نشستہ است
و ترمذی در جامع خود نیز باین حدیث آوردہ و خفیفتین نگفتہ و گفتہ کہ مثل این از ابی امامہ و عائشہؓ و غیر ہم نیز آمدہ و امام احمد
از ابو امامہ باہلی روایت میکند کہ کان رسول اللہ صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم یصلے رکعتین بعد الوتر و ہو جالس یقرأ فیہما باذا
زلزلت وقل یا ایہا الکافرون و صاحب مشکوۃ از دارمے از ثوبان می آرد کہ گفت گفت رسول خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم
این بیدار شدن و شب بر خاستن مشقت و گرانی ست چون بگذارد یکی از شما وتر گو بگذارد دو رکعت بعد از وی اگر قیام
لیل میسر ست بہما والا کفایت کند او را از قیام تہجد و از ین حدیث مشکوۃ چنان معلوم شود کہ گذاردن این دو رکعت بعد از وتر

بخواب میروند اما دل من بیدار است و این نیز مشعر است بر انکه تاخیر وتر کسے را سزا است که وثوق دارد بقیام وترمذی
از ابی هریره آورده که گفت امر کرد مرا رسول خدا صلے الله علیه وآله وسلم که وتر کنم پیش از انکه بخسپم وگفت ترمذی نزد بعضی
خواب پیش از وتر مکروه بود و اختیار کرده اند قومے از اصحاب پیغمبر صلے الله علیه وآله وسلم و من بعد هم که خواب نروند تا وتر
نگذارند اما اکثر صحابه بر انند که وتر در آخر شب افضل ست وگفت حدیث عائشه حسن صحیح ست وحدیث ابو هریره حسن غریب
و در مشکوة آنرا از حدیث بخاری و مسلم آورده و بالجمله بصحت رسیده که غالب احوال آن حضرت صلے الله علیه وآله وسلم
آن بود که وتر در آخر شب بگذاردے قریب صبح واگر احیانا در اول شب یا اوسط آن وتر کردے و بعد ازان تهجد
برخاستے وتر را اعاده نکردے و در حدیث ترمذے آورده لا وتران فی لیلة فرمود در یک شب دو وتر نبود یعنی
چون در اول شب وتر گذارد پس ازان تهجد برخاست دیگر اعادهٔ وتر سزاوار نبود و شیخ ابن الهمام در شرح هدایه گفته
که هر که در اول شب وتر گذارد پس ازان تهجد برخاست اعاده نکند آنرا از جهت این حدیث و از جهت آنکه اگر دو وتر گذارد
لابد یکے ازان دو نفل بود و وتر از نفل وارد نشده در شرح ترمذی در جامع خود آورده که اختلاف کرده اند اهل علم در حق
کسے که وتر کند در اول شب بعد ازان برخیزد در آخر آن جماعه از اصحاب و من بعد هم گویند نقض کند وتر را و اضافه کند
بان دیگر رکعت را پس ازان بگذارد انچه خواهد پس وتر کند در آخر نماز خود زیرا که در یک شب دو وتر نبود و مذهب اسحق این بود
و جماعه دیگر از اصحاب و غیر هم بر انند که چون در اول شب وتر گذارد پس ازان بخواب رفت و برخاست بگذارد انچه
خواهد و نقض نکند وتر را و نگذارد آنرا که کرده است بر حال خود و قول سفیان ثوری و مالک و ابن المبارک و احمد اینست
و این صحیح تر ست چه بوجوه متعدده روایت کرده شده است که آن حضرت صلے الله علیه وآله وسلم بعد از وتر نماز گذارده
و ازام سلمه و ابو امامه و عائشه رضی الله عنهم و غیر ایشان آمده که گذارد آن حضرت صلے الله علیه وآله وسلم بعد از وتر دو رکعت این کلام
ترمذے ست و در کلام مصنف نیز در فصل آینده چیزے ازین باب مذکور گردد فتدبر و آن حضرت صلے الله علیه وآله وسلم
در بعض شبها در جمیع شب یک آیت را در نماز مکرر میکرد یعنی در جمیع نماز شب یا در تمام شب ظاهر همان اول ست چنانچه
در احادیث واقع شده که کان یقوم بآیة و آن این آیت ست ان تعذبهم فانهم عبادک و ان تغفر لهم فانک انت العزیز الحکیم
مصنف این را طریقے جدا از طرق قیام شب که ذکر کرد نساخت ظاهرا عدد رکعات همان بود که در طرق مذکوره معلوم شد
غایت آنکه قرأت این آیت بود مکرر و بانقدر طریق جدا گردد یا آنکه نادر بود و الله اعلم و نماز پیغمبر صلے الله علیه وآله وسلم
در شب از حیثیت نشسته و ایستاده گذاردن بر سه نوع بود اول آنکه مجموع نماز را ایستاده میگذارد و این غالب احوال بود
و افضل همین ست چنانچه وارد شده است که صلوة قاعد نصف صلوة قائم ست در ثواب دوم آنکه همه نماز شب را در بعض
احوال و اوقات نشسته میگذارد و در رکوع هم نشسته میکرد بجهت طریان عارضهٔ ضعف و بیان جواز و شفقت برامت یا
غیر آن و الله اعلم سوم آنکه نشسته میگذارد و پیشتر انچه خواندنی بود از قرآن بخواندے و چون اندکے از قرأت مانده بود
برخاستے و ایستاده آن اندک را بخواندے و رکوع کردے و بسجده رفتی و در رکعت دوم نیز همچنین کردے یا رکعت
دوم را تمام نشسته یا ایستاده گذاردے ترمذے در جامع خود از حفصه رضی الله عنها آورده که گفت ندیدم رسول خدا را صلی الله
علیه وآله وسلم که گذارد نماز نفل را نشسته مگر پیش از وفات خود بسالی و چون میگذارد نشسته میخواند سوره را و ترتیل
میکرد آن آنرا تا آنکه دراز تر میشد از سوره دراز تر ازان و ازام سلمه و انس بن مالک رض نیز درین باب حدیث آمده

ونسائی آورده انچنین ست ودر وے ذکر رمضان نیست کہ گفت خدیفہ نماز گذاردم با پیغمبر خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم شبے
پس افتتاح کرد سورۂ بقرہ را پس گفتم من در دل خود کہ مگر بر کوع رود نزد صد آیت ہنوز نگذشت ونہ ایستاد گفتم شاید رکعت را
بدان سورہ تمام کند وبر کوع رود وہنوز نزد ایستاد وافتتاح کرد بسورۂ نساء آنرا تمام کرد وافتتاح کرد بآل عمران وبخواند آن را
بترسل وترتیل وہر گاہ کہ میگذشت بآیتی کہ در وے امر بہ تسبیح ست تسبیح میکرد وچون میگذشت بسوال سوال ودعا سوال میکرد
وچون بجاے تعوذ مے رسید تعوذ میکرد پستر بر کوع رفت ومیگفت در رکوع سبحان ربی العظیم وبود رکوع او مانندے از قیام او
پستر گفت سمع اللہ لمن حمدہ وزیادہ کرد در روایتے ربنا لک الحمد وایستاد ایستادنی دراز قریب بر کوع پستر بسجدہ رفت وگفت
سبحان ربی الاعلے پس بود سجود نزدیک بقیام بعد از رکوع این روایت مسلم ونسائی ست ودر روایت ابی داؤد آمدہ کہ گفت
دیدم رسول خدا را صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم کہ گذارد نماز شب را واستفتاح کرد وگفت اللہ اکبر سہ بار وگفت ذو الملکوت والجبروت
والکبریاء والعظمۃ پس ازان خواند بقرہ بر کوع رفت مانند قیام ومیگفت در رکوع سبحان ربی العظیم پستر برداشت سر از رکوع
وایستاد مانند آن ومیگفت لربی الحمد لربی الحمد پس بسجدہ رفت وبود سجود او مانندے از قیام او ومیگفت در سجود سبحان ربی
الاعلے پس برداشت سر از سجود ونشست بین السجدتین مانندے از سجود ومیگفت رب اغفر لے رب اغفر لے بگذارد چہار رکعت
وبخواند در آنہا بقرہ وآل عمران ونساء ومائدہ یا انعام شک راویست در مائدہ وانعام کہ این را خواند یا آنرا این ہشت طریق
مذکورہ در قیام شب ثابت شدہ بدانکہ عمدہ در باب قیام لیل عدد رکعات آن وکیفیت گذاردن آنہا حدیث ابن عباس
وعائشہ رضی اللہ عنہا است واز غیر ایشان نیز آمدہ ودر جامع الاصول از کتب ستہ آن احادیث وروایات آورده واستیفا واستقصا
نموده اکثر آنہا راجع بہشت نوع کہ مصنف ذکر کرده وبعضے ممکن الارجاع بان وبعضے بیقین خارج ازان واگر چہ در اصل مسوده
اکثر آنہا ذکر یافتہ بود اما وحین تبییض ترک آنہا از جہت خوف تطویل وعدم ضرورت عمل مصلحت افتاد وفیما ذکرناہ کفایۃ والحق
وآنچہ واجب ست تنبیہ بران آنست کہ باید کہ قضیۂ بیتوتت ابن عباس در بیت میمونہ رضی اللہ عنہا متعدد باشد والا اختلاف طرق صحیحہ در یک
قضیہ دشوار ست واللہ اعلم وآن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم وتر را گاہ در اول شب میگذارد وگاہ در میان شب وغالبا
در آخر شب میگذارد وبدانکہ ابتداے وقت وتر از بعد عشا ست وانتہاے آن تا قبل طلوع فجر چنانچہ احادیث بدان ناطق
وتمامۂ علما بران متفق ودرین میان تمامۂ شب وقت وتر ست وآن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم در تمام شب وتر گذارده
گاہ در اول شب یعنے بعد از عشا وگاہ در اوسط وگاہ در آخر شب در وقت سحر بیشتر از صبح چنانچہ در جامع الاصول از حدیث
بخاری وسلم وابی داؤد ونسائی وترمذی از عائشہ رضی اللہ عنہا آورده واز روایت ترمذی آورده کہ منتہی شد وتر آن حضرت صلی اللہ
علیہ وآلہ وسلم در آخر عمر کہ ازین عالم رفت وقت سحر واز حدیث مسلم وترمذی از جابر آورده کہ گفت گفت رسول خدا صلے اللہ
علیہ وآلہ وسلم ہر کہ بترسد کہ در آخر شب نتواند بخاست باید کہ ہم در اول شب وتر بگذارد وبخسپد وہر کہ امید دارد کہ برخیزد در آخر
پس بدرستی کہ نماز آخر شب مشہود ومحضور ست واین افضل ست ومانند این روایت کرده موطا از عائشہ رضی اللہ عنہا وہم از موطا وابی داؤد
واز حدیث ابو قتادہ آورده کہ گفت رسول خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم مر ابو بکر رضی اللہ عنہ را چہ وقت وتر میکنی تو یا ابا بکر گفت در اول شب
یا رسول اللہ وگفت مر عمر را تو چہ وقت میکنی وتر را گفت در آخر شب پس گفت مر ابو بکر را اخذ ہذا بالحذر وگفت مر عمر را اخذ ہذا بالقوۃ
واز ابن [illegible] آورده کہ ابو بکر وتر گذاردے وخفتے وعمر خفتے پس در آخر شب برخاستے واز عائشہ رضی اللہ عنہا آمدہ کہ گفت مر آنحضرت
صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم را کہ آیا خواب میبروے یا رسول اللہ پیش ازان کہ وتر کنے فرمود چشمان من

اشتران سرخ وسیم در سوطا از عبد اللہ بن مسعود مے آرد کہ گفت الوتر ثلث رکعات کثلاث المغرب و در روایتی کصلوٰۃ المغرب
واز ابن عباس مے آرد الوتر کصلوٰۃ المغرب واز ابن عبد اللہ بن مسعود مے آرد کہ کفایت نکند یک رکعت ہرگز واز عائشہ رضی اللہ عنہا مے آرد
کہ بود بہ پیغمبر خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم کہ نماز نہ بیدار در رکعتین وتر و در سنن الہدیٰ از روایت ابی بن کعب و عائشہ رضی اللہ عنہا روایت
اتیان بسہ رکعت آوردہ واز عائشہ رضی اللہ عنہا بصریح آمدہ کہ آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم وتر بسہ رکعت میکرد و فصل نمیکرد میان آنہا
واز ابن مسعود رضی اللہ عنہ نیز آوردہ الوتر ثلث رکعات کوتر النہار صلوٰۃ المغرب واز ابن عباس نیز آمدہ ثم اوتر بثلث واز حسن بصری رحمہ اللہ
اجماع سلف بر سہ رکعت نقل کردہ کذا فی الہدایۃ و در نہایہ شرح ہدایہ آوردہ کہ چون عمر سعد بن ابی وقاص را دید کہ وتر میکند بر رکعت
واحدہ گفت ماہذہ البتراء شفع کن آن را و اگر نہ ایذا میکنم نتراو میگوید کہ اگر اکتفا بیک رکعت جائز میبود در نماز ہر آئنہ قصر کردہ میشد
نماز فجر را در سفر و گفتہ اند کہ آنچہ تمسک کردہ بدان شافعی از احادیث کہ دال اند بر وتر بیک پانچ یا ہفت یا نہ یا یازدہ پیش از
استقرار امر وتر بود و در آخر قرار بران یافت کہ جلوس میکرد بر رأس ہر دو رکعت و وتر میکرد بسہ رکعت بے فصل و از انچہ
دلالت دارد بر انکہ مشہور و متعارف میان صحابہ وتر بسہ رکعت بود و وتر بیک رکعت خفای داشت حدیث بخاری ست
از ابن عباس کہ در مشکوٰۃ آوردہ کہ وتر میکرد معاویہ رضی اللہ عنہ بعد از عشا بیک رکعت و بود نزد وے مولائے ابن عباس پس بیامد
این خبر اتیان معاویہ رضی اللہ عنہ بیک رکعت بابن عباس رضی اللہ عنہ فرمود بگذار کہ وے صحبت داشتہ است بہ پیغمبر صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم و در روایتے
گفت صواب کرد زیرا کہ وے فقیہ است پس این وحشت کشیدن حاضران از فعل معاویہ رضی اللہ عنہ و انکار و استبعاد آن و جواب دادن
ابن عباس تصویب وے مجملاً بفقاہت و صحبت وے دلالتے صریح دارد بران کہ وتر بیک رکعت متعارف بود کما لا یخفی
واز انچہ مذکور شد واضح گشت کہ اتیان بسہ رکعت اکثر و ارجح و افضل باشد واللہ اعلم و بالجملہ اختلاف ست در اخبار و آثار و
اقوال علما در امر وتر و این اختلاف در وتر در اولی و افضل ست والا در جواز بثلث رکعت ہیچکس را اختلافی نیست و چون معلوم شد
کہ عمل آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم در نماز شب مختلف و متنوع بود این نیز در ذیل آن تنوع و اختلاف ست و طعن در روایت
سہ رکعت محل بحث و مکابرہ است واللہ اعلم و در بیان نوع ہفتم چون سخن در وتر بسہ رکعت افتاد بدانے کشید نوع اخیر
از ہشت نوع کہ مصنف ادعای حصر دران کردہ باقے ماند و میگوید نوع ہشتم در سنن نسائی از حذیفہ رضی اللہ عنہ روایت میکند کہ در ماہ رمضان
با پیغمبر صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم نماز گذاردم یعنے نماز شب و در رکوع چند ان درنگ کرد کہ در قیام و این تسبیح میگفت سبحان ربی العظیم
بعد ازان بنشست و میگفت رب اغفر لے و مکرر میکرد و چون چہار رکعت نماز بریں وجہ بگذارد بلال بانگ صبح گفت و نماز صبح پیغمبر را
صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم دعوت و اعلام کرد چنانچہ عادت وے بود کہ بعد از اذان و اجتماع مردم بر در حجرۂ شریف مے آمد و اعلام
میکرد تا بمسجد بیرون مے آمد و آوردہ اند کہ روزے آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم در خواب بود بلال گفت الصلوٰۃ خیر
من النوم آن حضرت را صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم این کلمہ از وے خوش آمد و فرمود این کلمہ را داخل اذان فجر کردان و ہر روز
میگفتہ باش بعد ازان سنت مستمرہ شد بدانکہ در بیان این نوع اجمالی بکار رفت و ہیچ معلوم نشد کہ قیام چہ قدر بود و در وے
چہ قرأت کرد و مساوات رکوع یا قیام حقیقۃ بود چنانچہ ظاہر لفظ حدیث ست یا مانند آن بود چنانچہ در روایات دیگر مصرح آمدہ
و احوال ارکان و ہیئات دیگر نیز معلوم نشد کہ رکوع کرد یا قومہ و بعد از وے نشست یا بے آن نشست و اگر وجود قومہ معلوم ست
بضرورت اما مقدار آن معلوم نشد کہ مقدار رکوع بود یا کمتر ازان و نیز از جاے دیگر معلوم شدہ کہ نشستن و این کلمہ را غفرلے
خواندن در میان سجدتین بود و اینجا بعد از رکوع بود و ذکر سجدتین ہم نیست و انچہ در جامع الاصول از حدیث مسلم و ابو داؤد

و در ثلاثه امکا فردن و ثبت واحد و گفت درین باب از عمران بن حصین و عائشه رضی و ابن عباس و ابی ایوب نیز آمده و قومے
از صحابه و غیرهم بانجانب رفته و گفته اند که وتر بسه رکعت ست و سفیان گفته که اگر خواهی وتر کن بپنج و اگر خواهی بسه و اگر خواهی
بیک و گفت سفیان مستحب نزد ما آن بود که وتر کرده شود بسه رکعت و گفت این قول ابن مبارک و اهل کوفه است انتهی و
زرکشی در شرح خرقی در مذهب امام احمد حنبل گفت که مذهب ایشان اینست بر رکعت واحده است و گفت در روایت احمد و ابی داود
و نسائی از ابی ایوب انصاری رضی آمده که گفت رسول خدا صلے اللہ علیه و آله وسلم وتر حق ست یعنے واجب ست بر هر مسلمانی
پس اگر خواهد وتر کند بپنج رکعت و اگر خواهد بسه رکعت و از مسلم از ابن عمر در اثنار بر رکعت و احده نیز آورده که مردے از اهل
بادیه سوال کرد از حضرت صلے اللہ علیه و آله وسلم از نماز شب پس اشارت کرد آن حضرت صلے اللہ علیه و آله وسلم بدو انگشت خود
و فرمود هکذا مثنی مثنی و فرموده و تر یک رکعت ست از آخر شب و نیز گفت زرکشی لیکن اختلاف ست درینکه آیا مکروه است وتر
بر رکعت واحده و قتیکه پیش از وے شفعی نگذارد و مراد بتبر اکه در حدیث ازان نهی وارد شده اینست یا مکروه نیست زیرا که
مرویست از ده تن از صحابه که ابو بکر رضی و عمر رضی و عثمان رضی و عائشه رضی ازانیشان اند که الوتر رکعة واحدة و حدیث بتر اضعیف ست و میگوید
از امام احمد دریجا دو روایت ست بر وایتی مکروه است و بر وایتی مکروه نیست انتهی و در جامع الاصول از حدیث صحیحین از
عائشه رضی آورد که گفت زیاده نمیکرد آن حضرت صلے اللہ علیه و آله وسلم در رمضان و نه در غیر او بر یازده رکعت میگذارد چهار
رکعت را و مپرس از حسن آنها و طول آنها پستر میگذارد چهار رکعت دیگر و مپرس از حسن آنها و طول آنها پستر میگذارد سه
رکعت شمنی گوید که اگر فصل میکرد آن حضرت صلے اللہ علیه و آله وسلم در وتر میان سه رکعت بسلام هر آئنه میگفت عائشه رضی ثم یصلی
ثنتین و واحدة نه یصلے ثلثا و روایت کرد نسائی و حاکم بر شرط بخاری و مسلم از عائشه رضی که گفت بود رسول اللہ صلے اللہ علیه
و آله وسلم که سلام نمیداد در رکعتین اولی از وتر و حاکم بر شرط بخاری و مسلم از عائشه رضی گفت بود رسول خدا صلے اللہ علیه و آله وسلم
که وتر میکرد بسه رکعت سلام نمیداد مگر در آخر آن و طحاوی از ابی العالیه آورده که گفت تعلیم کردند ما را اصحاب رسول خدا صلی اللہ
علیه و آله وسلم که وتر مثل نماز مغرب ست این وتر لیل ست و آن وتر نهار و نیز از عقبه بن مسلم روایت کرده که پرسیدم عبد اللہ
بن عمر را از وتر پس گفت ابن عمر آیا مے شناسی تو وتر نهار را گفتم نعم صلوة المغرب گفت صدقت و احسنت یعنے چون
در حدیث نماز مغرب را وتر نهار خواند و آن بے فاصله است بسلام لاجرم وتر که وتر لیل ست نیز همچنین باشد و نیز طحاوی گفته
که انچه مرویست از ابن عمر که پرسید مردے از ان حضرت صلے اللہ علیه و آله وسلم از نماز شب فرمود نماز شب دوگان دوگان ست
و چون بترسے طلوع صبح را بگذار یک رکعت تا وتر کند نماز ترا معنی وی آنست که بگذار رکعت دیگر یا دو رکعت که پیش از وتر ست
تا سه رکعت گردد و دلالت نیست در روے بر فصل بسلام و گفت طحاوی که مذهب حنفیه در وتر بسه رکعت قوی ست از جهت نظر
و استدلال عقل زیرا که خالی نیست که وتر فرض ست یا سنت اگر فرض ست فرض نیست مگر دو رکعت یا سه یا چهار و وتر باجماع
امت دو و چهار نیست پس نباشد مگر سه و اگر سنت ست هیچ سنتے نیست که او را اصلی در فرض که از وی اخذ کرده شده است
بنود و نیست فرضے که وتر مثل وی بود مگر مغرب و آن سه رکعت ست کذا ذکر الشمنی قال العبد الضعیف سامحه اللہ امثال این
دلائل در حقیقت تائید و تقویت ست مر قصے را که وارد ست بثلث رکعت نه اثبات آن بقیاس و این نکته مکرر گفته شده است که
دلائل عقلیه که بعضے از ائمه حنفیه آورده اند برای ترجیح بعض احادیث بر بعض ست نه اثبات آن حکم بمجرد قیاس فاضل امام محمد
در موطا میگوید که خبر داد ما را ابو حنیفه از حماد از ابراهیم نخعی از عمر بن الخطاب رضی که گفت دوست ندارم که ترک کنم وتر را بسه رکعت و باشد مرا

اکثر آن سیزده رکعت ست و اقل آن هفت و بعضے از علما پنج هم گفته اند و حدیثے درین باب بنظر درنی آید و نیز باید دانست
که در بعض روایات وتر را داخل آن شمرده اند و در بعض خارج و از بخاست که ترمذی میگوید که از سیزده پیشتر نیامده و از
تسع کمتر نه و نیز رکعتین بعد الوتر را در بعض جا ها داخل داشته و در بعض خارج و در بعض رکعتین فجر را نیز از تتمهٔ تهجد شمرده و در بعض
روایات یک رکعت را وتر گفته اند و در بعض سه تا پنج و هفت و نه و در بعض جا تمام نماز شب را وتر نام کرده اند ترمذی
در جامع خود از ام سلمه رضی آورد که گفت بود پیغمبر خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم که وتر میکرد بسیزده رکعت چون بکبر سن رسید ضعیف
گشت وتر میکرد بهفت و گفت ترمذی روایت کرده شده است از پیغمبر صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم وتر بسیزده و یازده و نه و هفت
و پنج و سه و یک و گفت یعنی این سخن آنست که میگذارد در شب سیزده رکعت با وتر پس نسبت کرده شد نماز شب را بوتر و خوانده شد
همه را وتر و روایت کرده شده است در صحیح از پیغمبر خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم که گفت اوتروا یا اهل القرآن و مراد بدان قیام
لیل داشته نوع هفتم در هر دو رکعت سلام میداد و در آخر سه رکعت بیک سلام میگذارد و این نوع شامل جمیع اعداد مذکور در انواع
سابقه مذکور شد تواند بود یعنے هر عدد که میگذارد خواه سیزده و خواه یازده و یا نه و یا هفت در هر دو رکعت سلام میداد
و در آخر سه رکعت وتر میگذارد پس حاصل این نوع آن آمد که گذاردن نماز تهجد دو گان دو گان بود بسلام بعد از هر دو رکعت و
وتر بسه رکعت بود و سلام بعد از هر دو رکعت خود در احادیث ثابت ست و وتر بسه رکعت چنانچه مذهب حنفی و بعض ائمهٔ
دیگر ست نیز در روایت بخاری از ابن عباس آمده چنانچه مصنف در نوع اول آن را بیان نمود و آنجا میگوید که حفاظ درین
روایت طعن کرده اند و با وجود روایت صحیح بخاری بآن چه محل طعن ست یا رکعت مقصود آن باشد که اتیان بسه رکعت مخصوص
بآن صورت ست که در نوع اول مذکور شد اما آنکه دو گانه چند یکجا بگذارند و در هر دو رکعت سلام رسانند و در آخر سه رکعت وتر
بگذارند این طریق باین خصوص ملعون ست و این توجیه بعید ست چه ظاهر کلام مصنف در نفی اتیان بسه رکعت ست مطلق چنانچه
در وجه طعن حفاظ درین روایت میگوید چه در صحیح ابن حبان ست باسناد صحیح لا توتروا بثلث و ترنکنید بسه رکعت بلکه وتر را بخمس
او بسبع و ترکنید بپنج رکعت یا بهفت رکعت و لا تشبهوا بصلوٰة المغرب و تشبیه نکنید نماز مغرب که سه رکعت بیک سلام میگذارید
و این حدیث را در کشف از روایت دار قطنی نیز آورده و گفته که رجال وی ثقات اند و در حدیث عائشه رضی باسناد صحیح آنست
که در دو رکعت آخر سلام میداد بعد از ان یک رکعت میگذارد بسلام چنانکه در نوع دوم گذشت از امام احمد پرسیدند که در وتر
چه میگوئی که بیک رکعت ست یا بسه گفت امام احمد اکثر الحدیث و اقوا رکعته اینچه در اکثر احادیث آمده و روایت آنها قوی و راجح ست
انیست که وتر بیک رکعت کردے فانا اذهب الیها پس از زیخبت مذهب من همین ست و من باین حدیث رفته ام دیگر باره
از وے از حال وتر پرسیدند درین باره جواب چنین داد که گفت یسلم فی الرکعتین سلام دهد در دو رکعت تا وتر بیک رکعت شود
چنانچه مذهب مختار اوست و نیز گفت و ان لم یسلم و اگر سلام نه دهد در دو رکعت تا وتر بسه رکعت شود رجوت ان لا یضره جائز ست
و امید میدارم که ضرر نکند او را در اصل جواز وتر الا ان التسلیم اثبت لکن آنست که سلام دادن در دو رکعت و وتر کردن بیک رکعت
ثابت تر و راجح ترست مخفی نماند که مصنف در تضعیف و تزییف وتر بسه رکعت مبالغه کرد و حال آنکه درین باب احادیث و آثار
صحیحه آمده و حق آنست که اتیان بسه رکعت یا بیک رکعت واحده مختلف فیه است میان علما ترمذی از امیر المومنین علی رضی آورد که
گفت بود پیغمبر خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم که وتر میکرد بسه رکعت و میخواند در ان نه سوره از مفصل در هر رکعتی سه سوره از ان که
آخر آنها قل هو اللہ احد ست و در روایت دیگر مفسر آمده که میخواند در رکعت اولی الهکم و القدر و الزلزلة و در ثانیه العصر و اذا جاء

که میگذارد بعد از فراغ از عشا تا فجر یازده رکعت وسلام میداد میان هر دو رکعت و وتر میکرد بیک رکعت و در روایت دیگر از عائشه رض آمده که گفت بود نماز رسول خدا صلی الله علیه وآله وسلم ده رکعت و وتر میکرد بیک سجده یعنی بیک رکعت و میگذارد دو رکعتین فجر تا مجموع سیزده رکعت بود پس درین نوع سیزده رکعت میگذارد با دو رکعت سنت فجر و مثل این در روایت ابن عباس نیز آمده چنانچه ذکر کردیم و مانا که تخصیص مصنف آنرا به عائشه رض بجهت آنست که بزعم وی افتتاح بر رکعتین خفیفتین در روایت ابن عباس نیامده و لیس الامر کذلک کما ذکرنا و آنکه در حدیث مسلم و موطا از زید بن خالد آمده که گذارد آن حضرت صلی الله علیه وآله وسلم دو رکعت خفیف پیش تر گذارد دو رکعت و او پیش تر گذارد دو رکعت دیگر کمتر از دو رکعت پیش پیش تر گذارد دو رکعت دیگر کمتر از دو رکعت پیش پیش تر گذارد دو رکعت دیگر کمتر از دو رکعت پیش پیش تر گذارد دو رکعت دیگر کمتر از دو رکعت پیش پیش تر و تر کرد تا این مجموع سیزده رکعت شد تفصیل کیفیت همین نوع باشد نوع دیگر مستقل بشمار کردن رکعتین فجر ازان و لیکن در حدیث زید در روایت موطا ذکر رکعتین خفیفتین نیست نوع سوم سیزده رکعت میگذارد بیرون از دو رکعت سنت فجر این صورت خصوصیت ندارد بابن عباس و عائشه رض و در روایت هر دو آمده و لیکن پوشیده نماند که بر طریقی که مصنف نوع دوم را بیان کرد نیز سیزده رکعت میشود بیرون از دو رکعت سنت فجر پس مقابلت در نوع ثانی و ثالث ظاهر نبود و نیز این ثالث را کیفیتی مخصوص بیان نکرد پس مراد در اینجا سیزده رکعت بود بیرون سنت فجر بے افتتاح بر رکعتین خفیفتین و حمل کرده شود کیفیت آنرا بر مثل آنچه در فصل سابق از ابن عباس رض در بیتوتت بیت میمونه نقل کرد پس مقابلت در نوع ثانی و ثالث بافتتاح بر رکعتین خفیفتین و عدم آن باشد باشتراک در گذاردن سیزده رکعت بیرون سنت فجر نوع چهارم ابو داؤد از ابن عباس در قضیه بیتوتت آورده که گفت هشت رکعت میگذارد بچهار سلام بعد ازان پنج رکعت میگذارد که بدان وتر میکرد نماز را و درین طریق نیز سیزده رکعت باشد و گزاردن آن پنج رکعت بیک سلام و یک تشهد بود وی در میان پنج رکعت نشستن نبود الا در رکعت آخر چنانچه در روایت ابو داؤد صریح آمده که لم یجلس فیهن اگرچه در بعض روایات وی لم یسلم الا فی آخرهن نیز آمده و ازینجا بعض فقها گفته اند که مراد از جلوس همان سلام ست نوع پنجم نه رکعت متصل میگذارد گذاردن نه رکعت در روایت بخاری و ترمذی و ابی داؤد از عائشه رض آمده اما این کیفیت که مصنف میگوید در سنن ابی داؤد ست که هشت رکعت ازان پیاپی میگذارد و نشستن نبود الا در رکعت هشتم تشهد و دعا میخواند و برمیخاست بر رکعت نهم و سلام نمیداد و بعد ازان یک رکعت دیگر که همین رکعت نهم باشد میگذارد و وتر میکرد بدان نماز را و می نشست و تشهد میخواند و سلام میداد و بعد ازان برمیخاست و دو رکعت نماز میگذارد در پے وتر و در روایت بخاری و موطا آمده که رکعتین بعد الوتر نشسته شروع کردی قرأت کردے چون نوبت برکوع رسیدے برخاستے و رکوع کردے و بسجده رفتی و ذکر این دو رکعت بعد از وتر در کلام مصنف بیاید و نیز در موطا از اسود بن یزید آورده که از عائشه رض از نماز آن حضرت صلی الله علیه وآله وسلم در شب پرسیدند گفت در اول سیزده رکعت میگذارد بعد ازان دو رکعت ترک داد و بیازده آمد و بعد ازو سے نه رکعت میگذارد و بود آخر نماز وی در شب وتر نوع ششم هفت رکعت میگذارد چنانچه در روایت بخاری از مسروق آورده که پرسیدند از عائشه رض از نماز آن حضرت صلی الله علیه وآله وسلم در شب گفت هفت بود و نه بود و یازده بود یعنی در هر وقتی یکی ازین انواع بوده و نیز در موطا آمده که اشارت میکرد آن حضرت صلی الله علیه وآله وسلم به نه رکعت بعد ازان به هفت میکرد و گذاردن هفت رکعت باین کیفیت بود که شش رکعت متصل بود و جلوس نبود و در رکعت ششم می نشست و پیش از سلام برمیخاست و یک رکعت میگذارد و سلام میداد و بعد ازان دو رکعت سے گذارد بعد از وتر نشسته و در روایت ابی داؤد از عائشه رض آمده که چون آن حضرت صلی الله علیه وآله وسلم پیر شد و تن دار گشت نقصان کرد از نه رکعت دو رکعت آورد و او را بهفت و همیران از عالم رفت و بالجمله روایات درین باب مختلف آمده

نه رکعت بود باین کیفیت مذکوره فاذن المؤذن پس اذان نماز فجر گفت مؤذن فخرج الی الصلوٰة پس بیرون آمد برای نماز
وہو یقول وحال آنکه میگوید باین کلمات را اللهم اجعل فی قلبی نورا وفی لسانی نورا واجعل فی سمعی نورا واجعل فی بصری نورا
واجعل من خلفی نورا ومن امامی نورا واجعل من فوقی نورا ومن تحتی نورا اللهم اعطنی نورا این روایت مسلم ست ودر بعض روایات
بخاری زیادت وعن یمینی نورا وعن شمالی نورا پیش از فوقی نورا ودر بعضے ذکر عصبی ولحمی ودمی وشعری وبشری
ودر بعضے واعظم لی نورا بدل واعطنی نورا نیز واقع شده وذکر رکعتین سنت فجر درین روایت نیست مانا که مقصود اصلی
درین روایت بیان نماز شب بوده باشد چون سنت فجر بعد از طلوع فجر ست ازوی ساکت ماند ولهذا در روایات دیگر
از ابن عباس ذکر آن آمده چنانکه در روایت ابو داؤد آمده ثم صلی رکعتین وذکر افتتاح صلوٰة لیل بدو رکعت خفیف نیز
درین روایت نیست وحال آنکه در روایات صحیحه آمده که آن حضرت صلی الله علیه وآله وسلم آنرا خود میکرد وامت را نیز بدان امر
میفرمود چنانچه گذشت از حدیث عائشه رضی الله عنها وابی هریره وجواب ازین گفته اند بر دو وجه یکے آنکه افتتاح بدو رکعت خفیف ازان
حضرت صلی الله علیه وآله وسلم دائمی نبود بلکه گاه افتتاح بدو رکعت سبک کردے چنانچه در روایات دیگر آمده است وگاه
بدو رکعت مطول چنانچه درین روایت آمده وجه دوم آنکه ذکر افتتاح بدو رکعت خفیف در حدیث عائشه رضی الله عنها واقع شده وعائشه رضی الله عنها
ازجهت آنکه شب با آن حضرت صلی الله علیه وآله وسلم در یک خانه میبود بحال قیام شب وکیفیت نماز وے صلی الله علیه وآله وسلم
اعرف واعلم بود شاید که آنچه وی حفظ کرده باشد از ابن عباس فوت شده باین سبب که ذکر کرده شد ونیز از ابن عباس که در آن
زمان صغیر بود احتمال عدم ضبط وحفظ وے چندان دور نباشد پس صحیح همان باشد که افتتاح بر رکعتین خفیفتین میکرد ودرین
جواب اخیر فطرست چه در بعض روایات از ابن عباس نیز ذکر افتتاح بر رکعتین خفیفتین آمده است ودر بعض احادیث مرویه از
عائشه رضی الله عنها ذکر آن نیست در جامع الاصول هم از روایت مسلم وابی داؤد از کریب می آرد که گفت پرسیدم ابن عباس را
چگونه بود نماز رسول خدا صلی الله علیه وآله وسلم در شب فرمود بیتوتت کردم نزد وے صلی الله علیه وآله وسلم شبی که نزد
میمونه رضی الله عنها بود پس بخواب رفت وچون گذشت ثلث لیل یا نصف بیدار شد ووضو کرد ووضو کردم من با وے پس ایستادم در
پهلوے چپ وی پس کشید مرا به پهلوی راست خود پس نهاد دست مبارک خود را بر سر من وگرفت گوش مرا گویا میخواهد
بیدار کند مرا پس گذارد دو رکعت سبک تا گفتم من در دل خود مگر خواند در هر دو رکعت ام القرآن را فقط پس سلام داد
پس گذارد یازده رکعت باوتر پس بخواب رفت پس آمد وے را بلال وگفت الصلوٰة یا رسول الله پس برخاست وبگذارد
دو رکعت را پس بگذارد ونماز بامردم وبنا بر انچه ذکر کردیم از ذکر افتتاح بر رکعتین خفیفتین در روایت مسلم از ابن عباس وعدم
ذکر آن در روایت دیگر از وے نیز اشکالے پیدا میشود بجهت وحدت واقعه که بیتوتت وی نزد میمونه بود در بیت میمونه مگر آنکه گویند
در هر مقام غرض بر روایت چیزے متعلق شد همان را در آن مقام روایت کرد تا قائل شوند بتعدد این قضیه ولابد ست از
قول بآن ازجهت وجود در روایات مختلفه صحیحه از ابن عباس در آن چنانچه در جامع الاصول مذکور ست وبعضے ازان در ضمن بیان
معلوم گردد والله اعلم نوع دوم کیفیتی که عائشه رضی الله عنها روایت کرده که افتتاح بدو رکعت سبک میکرد چنانچه در حدیث مسلم از عائشه رضی الله عنها
آمده که گفت افتتاح میکرد آن حضرت صلی الله علیه وآله وسلم نماز شب را بدو رکعت سبک اما چندین روایات از عائشه رضی الله عنها صحیح
آمده که در انجا ذکر افتتاح بر رکعتین خفیفتین نیست وبعد ازان تطویل میکرد ودوازده رکعت بپنج سلام میگذارد ودو وتر را یک رکعت
میگذارد بیک سلام چنانچه در جامع الاصول از روایت بخاری ومسلم ازوی رضی الله عنها آورده که گفت بود رسول خدا صلی الله علیه وآله وسلم

واقرب حالات در سعادت بروے گشادہ گردد وچون بیان کرد کہ در شب نماز آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم زیادہ بر سیزدہ نبود خواست کہ اقل آنرا نیز بیان کند بروایات مختلفہ کہ دران ورود یافتہ بابیان کیفیت قیام وطول وخفت آن وانچہ از لواحق آن باشد پس گفت **فصل** کیفیت قیام لیل چون نیمہ شب بگذشتے برخاستی وگاہے بیشتر از نیمہ شب برخاستے وگاہ چون خروس در خروش آمدے چنانچہ در حدیث بخاری ومسلم وابو داؤد ونسائی آمدہ کان یقوم اذا سمع الصارخ الحدیث وآن یعنے خروش خروس غالبا بعد از انتصاف شب بلکہ بعد از ثلث وربع اخیر شب میباشد واصل درین باب آیت کریمہ یا ایہا المزمل ست کہ ازان تخییر بیان قیام ثلثین ونصف وثلث وربع بوجہی کہ مفسران بیان کردہ اند معلوم میشود وچون بیدار شدے دعائیکہ در وقت استیقاظ ورود یافتہ است بخواندے ودستہای مبارک را بر چشم مبارک کشیدے لفظ حدیث اینچنین ست کہ خواب را از روی مبارک مسح کردے ومراد ہمین ست کہ گفتہ شد ومسواک بسیار مبالغہ کردے ودر حدیث بخاری آمدہ کہ در وقت مسواک کردن آواز بلغ ملغ ودر روایتے آخ آخ آمدے ونیز آمدہ کہ چند ان مبالغہ در مسواک کردے کہ لثہ یعنے گوشت بنجاے دندان سودہ گشتی پس وضو تمام ساختے ودر حال مسواک ہم وضو چنانچہ در حدیث کہ از ابن عباس نقل کند بیاید وازبعض احادیث معلوم گردد کہ بعد از استیقاظ پیش از وضو در وقتیکہ از خواب برخاستے ونظر بسجاب آسمان کردے دہ آیت از آخر سورۂ آل عمران خواندے ازان فی خلق السموات والارض واختلاف اللیل والنہار لایات لاولی الالباب تا آخر سورہ بخواندے ودر روایت ابی داؤد از فضل بن عباس آمدہ کہ پنج آیت خواندے ودر روایت نسائی از ربنا ما خلقت ہذا باطلا تا انک لا تخلف المیعاد نیز آمدہ وافتتاح نماز را چنانکہ در حدیث مسلم از عائشہ رضی اللہ عنہا وزید بن خالد جہنی آمدہ بدو رکعت سبک فرمودے چنانچہ خود افتتاح نماز بدو رکعت سبک نمودے است را نیز بآن امر استحباب میفرمودی چنانچہ مسلم از ابو ہریرہ آورد کہ اذا قام احدکم یصلی من اللیل فلیفتتح صلوتہ بسکوتہ پس گوکہ افتتاح کند صلوتہ نماز خود را بر کعتین خفیفتین بدو رکعت سبک ودر کیفیت قیام شب وکمیت رکعات آن روایات متعددہ مختلفہ در احادیث صحیحہ ورود یافتہ جملہ آن بر ہشت طریق بلکہ زیادہ ازان وارد شدہ وچون آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم ہر کدام ازانہا را در اوقات مختلفہ کردہ متعبد کہ مقصد اتباع وارد نیز مخیرست در مواظبت بر یکی ازان انواع ودر فعل ہر یکی در اوقات مختلفہ وظاہر ایں طریق اخیر افضل واغلب باشد بسلوک طریقہ اتباع کما لا یخفی نوع اول ازان ہشت طریق انچہ در حدیث عبد اللہ ابن عباس بروایتی از وے آمدہ ان رسول اللہ کہ رسول خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم استیقظ بعد ارشد فتسوک وتوضأ پس مسواک کرد ووضو ساخت وہو یقول در حالتے کہ وے میخواند ان فی خلق السموات والارض واختلاف اللیل والنہار لایات لاولی الالباب فقرأ ہؤلاء الآیات پس خواند ایں آیات را حتے ختم السورۃ تا آنکہ تمام کرد سورہ را ثم قام پس برخاست وایستاد برائے نماز فصلے رکعتین پس گذارد دو رکعت را واطال فیہما ودر ازکرد درین دو رکعت القیام والرکوع والسجود قیام وقرأت ورکوع وسجود را درین حدیث مجملا تطویل این ارکان واقع شدہ ودر احادیث دیگر تفصیل آن نیز ورود یافتہ است چنانچہ در فصول سابقہ در بیان رکوع وسجود ذکر کردیم ثم انصرف پس برگشت آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم از گذاردن این دو رکعت فنام پس بخوابید حتے نفخ تا آنکہ دم کرد ثم فعل ذلک پس بکرد ایں دو رکعت را باین صفت کہ مذکور شد دو بار دیگر تا گشت ملات مرات سہ بار دو گشت مجموع آن ست رکعات شش رکعات کل ذلک در ہر مرت ازین مرات یستاک مسواک میکرد وتیوضأ ووضو میکرد بعد از استیقاظ ویقرأ تہ الآیات ومیخواند این آیات را ثم اوتر ثلث پس وتر کرد بسہ رکعت پس مجموع نماز شب بموجب ایں حدیث

مخصوص نشدی بانکہ نافلۃ لک یعنی ما جعلتہ فریضۃ لک کہ مفید اختصاص بحضرت رسالت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم ست نبودی چہ نفل وتطوع مخصوص بوے نباشد پس معلوم شد کہ مراد بنافلہ تطوع نیست بلکہ مراد بنافلہ زیادت ست چنانکہ معنے لغوی اوست ومطلق زیادت بے آنکہ مفید بخیرے شود کہ افادۂ معنے تطوع کند دلالت بر تطوع نمیکند وفرضے مخصوص را کہ زیادت ست بر فرائض دیگر کہ عام اند نیز شامل بود پس معنی نافلۃ لک آن باشد کہ تہجد فریضہ زائدۂ است مرترا بر صلوۃ خمس ہر فرضہ ومخصوص ست بتو وچون در فرضیت نماز نفع مصلے ست صلہ وے بلام باین جہت درست باشد اگرچہ ظاہر بر تقدیر وجوب علیک بود ہمچنین تفسیر کردہ اند این آیت را در تفاسیر و مصنف میگوید مراد بزیادت کہ بدلول نافلہ لک ست زیادت درجات ست از بیجہت مخصوص شدہ بوی صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم چہ تہجد بر امت سنت ست یعنی غیر واجب یعنی مستحب و مکفر سیئات ست وامادر حق وے کہ مغفور مطلق ومعصوم ست موجب زیادت درجات وعلو مراتب ست مجاہد کہ از کبار ائمہ تفسیر ست میگوید کہ غیر ویرا نوافل نیست بلکہ کفرات ست ونوافل خاص ست بوے واین سخن فرع آنست کہ زیادت کہ در معنے نافلہ معتبر ست یعنی زیادت درجات ست نہ یعنی زیادت بر فروض فافہم وحضرت نبوت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم در ہیچ حال قیام شب را فرو نگذاشتی ودر حضر وسفر بران محافظت نمودے واگر فی الجملہ مرضی وکسلی وکوفتی داشتی نشستہ گذاردے وترک نکردے کما جاء فی الحدیث واگر گاہی بسبب مرضے قوی یا بسبب غلبۂ نوم نتوانستے ایستاد وقیام شب فوت شدے در میان روز دوازدہ رکعت نماز بدل آن نماز فوت شدہ بگذاردے چنانچہ ترمذی از عائشہؓ آوردہ وگفتہ ہذا حدیث حسن صحیح واین نیز بظاہر دلالتی دارد بر وجوب تہجد بران حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم وبالجملہ تاکید وموا ظبت وترغیب حضرت نبوت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم بران فعلا وقولا بسیار بود در صحیحین وغیرہما از مغیرہ بن شعبہ آمدہ کہ چندان ایستاد کہ پایہای مبارکہ وی ورم کرد واز عائشہؓ آمدہ کہ بشکافت قدمہای او گفتند یا رسول اللہ چندین تعب برای چہ کشی وقد غفر لک ما تقدم من ذنبک وما تاخر فرمود آیا پس بندۂ شاکر نباشم یعنی چون منے مرا باین مرتبہ آمرزید من شکرے نگویم ومحبت وی نورزم وچون در آخر عمر ضعفے وتنازری پیدا کرد چنانکہ در وقت پیرے عادت ست نشستہ میگذاردے وقرأت نشستہ کردے وچون نوبت رکوع نزدیک شدے بایستادے وپارۂ استادہ بخواندے پس برکوع رفتی ونیز در حدیث مسلم از ابی ہریرہ آمدہ کہ گفت رسول خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم نزول میکند یعنی متجلی میشود بصفت فضل ورحمت وقرب واجابت پروردگار متبارک وتعالی ہر شب بآسمان دنیا وقتیکہ باقی ماند دو دانگ آخر شب میگوید کیست کہ بخواند مرا تا اجابت کنم اورا کیست کہ سوال کند از من تا عطا کنم اورا کیست کہ طلب آمرزش گناہان کند تا بیامرزم اورا ہکذا تا بدمدمیح وسلم از جابرؓ آوردہ کہ شنیدم رسول خدا را صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم کہ گفت در شب ساعتی آفریدہ اند کہ ہر چہ دران ساعت بطلبند بیابند وترمذی از عمرو بن عبسہ آوردہ کہ گفت گفت آنحضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم قریب ترین بچہ پروردگار از بندۂ باشد در آخر شب ست واگر توانی کہ دران وقت ذکر حق کنی تقصیر مکن وچون آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم بر تہجد وعدۂ بعثت مقام محمود کہ در آخرت مخصوص اوست کردہ اند لاجرم بر متابعان او نیز درین فعل پرتوے از انوار آن مقام بتابد زیادہ برین چہ فضیلت بود در آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم در شب زیادہ از سیزدہ رکعت نماز نہ گذاردی وگاہ بر یازدہ رکعت اقتصار کردے وہشت رکعت یا شش رکعت را دوگان دوگان گذاردے پنج رکعت آخر را بیک سلام گذاردے ہمچنین ست در جامع الاصول از روایت ابوداؤد واین در جانب زیادت ست والا در جانب قلت کمتر ازین نیز آمدہ است چنانچہ معلوم گردد وظاہر عبارت انیست کہ درین میان جلسہ کردی ولیکن سلام در آخر

چه بود که از طلوع فجر آگاه نشد جواب آنکه دریافت طلوع و غروب کار چشم ست لاجرم چون چشم در خواب باشد و پوشیده بود طلوع و غروب مدرک نگردد اگرچه دل بیدار ست مثلاً شخصے بیدار ست و در گنج خانه در پرده افتاده طلوع و غروب در نیابد پس بیداری دل باعدم ادراک طلوع منافات ندارد زیرا که برای این ادراک چشم گشاده باید تنها بیدارے دل کفایت ندارد و اگر گویند چرا بکشف و وحے و الهام در نیافته گویم این نعل بار یتعالی ست اگر دران وقت وحے و کشف نکرد چه توان کرد در اینجا حکمتی بود که تشریع قضای فوائت و ادراک شروع اتباع ست و جواب دیگر آنست که نعم دل بیدار ست و خواب را در وے تاثیرے نه لیکن تواند که او را حالتی و شهودے دست دهد که دران مستغرق گردد و از ما سوای آن مشهود از صور و معانی ذاهل و غافل شود چنانچه در بعض احیان در حالت وحے مثل این معنی روی میدهد پس باعث نسیان و غفلت نوم نباشد بلکه طریان حالتی عظیم که کنه آنرا جز خدا کسے نداند یا آنکه با وجود بیداری و هوشیاری فراموش گردانیدند تا باعث تشریع حکمی از احکام و در یافت شریعت متابعت گردد چنانچه از سیاق حدیث لائح گردد و بعضے از مشائخ صوفیه گویند که این خواب و فراموشی از ان حضرت صلی الله علیه وآله وسلم ابتلاے الٰهی بود براخذ تدبیر و ترک تفویض بتقدیر اگرچه تمسک باسباب مرتبه تحقیق و تمکین ست اما درین مقام این اقتضا کرد تا حال چه بود و این سخن خالی از جرأت و سوء ادب نیست نسبت بحضرت وی صلے الله علیه وآله وسلم والله اعلم

فصل در قیام شب مراد بدان نماز تهجد ست بدانکه علما را اختلاف ست که قیام لیل بر حضرت رسالت صلے الله علیه وآله وسلم فرض بوده یا سنت هر دو طائفه را دلیل یکی ست و آن آیت تنزیل یعنے قرآن ست و من اللیل یعنے از شب فتهجد به ترک خواب تن یعنے برخیز برائے نماز و تهجد در لغت بمعنی ترک هجود است و هجود بمعنے خواب نافلة لک در حالی که زائد ست این تهجد بر صلوات خمس برائے تو یا فضیلت ست برائے تو بحجت اختصاص فرضیت آن بتو جمعے که قائل اند بعدم وجوب تهجد سنت میگویند این آیت صریح ست در عدم وجوب زیرا که نافله بمعنی صلوة نفل ست که زیادت ست بر نماز فرض و نفل در لغت بمعنی زیادت بود و جمعے که قائل اند بفرضیت تهجد میگویند قول وی فتهجد امر ست صریح بقیام لیل و تهجد چنانکه جای دیگر فرمود یا ایها المزمل ای خواب کننده در شب جامه بر خویش پیچیده قم اللیل برخیز در شب و نماز کن و اصل در اول امر وجوب و فرضیت ست ما دام که قرینه بر خلاف آن پیدا نشود و ناسخے صریح برای این ایجاب نیامده پس وجوبیکه مستفاد ست ازین امر بر حال خود باشد و قول مؤلف و ناسخے صریح نیامده گویا اشارت ست بر د آنکه بعض گفته اند که قول حق سبحانه و تعالے علم ان لن تحصوه فتاب علیکم الآیة ناسخ این وجوب ست چنانچه بعض مفسران گفته اند که در اول قیام لیل واجب بود بتفصیل مذکور در قرآن و در حفظ اوقات ثلث شب یا نصف یا ثلثان بعد ازان منسوخ شد باین آیت که گفت بخوانید از قرآن هر قدر که میسر شود مراد بقرآن قرأت نماز دانسته اند پس ترا این نیز منسوخ شد بصلوة خمس کذا قال البیضاوی و در حدیث مسلم و ابی داؤد و نسائی آمده است که سعد بن هشام از عائشه رضی الله عنها پرسید از قیام لیل رسول الله صلے الله علیه وآله وسلم عائشه گفت آیا تو قرآن نمیخوانی یا ایها المزمل حق تعالی فرض گردانید بر وی قیام شب را در اول این سوره پس قیام نمود آن حضرت صلے الله علیه وآله وسلم و اصحاب وی تا یکسال و نگاهداشت و یتعالی خاتمه این سوره را تا دوازده ماه در آسمان تا وقتیکه فرستاد در آخر این سوره تخفیف پس گشت قیام لیل تطوع بعد ازانکه بود فریضه پس مصنف میگوید که این آیت صریح نیست در نسخ تهجد ازان حضرت صلے الله علیه وآله وسلم از جهت احتمال آنکه وی صلے الله علیه وآله وسلم درین خطاب داخل نباشد و مخصوص بود بغیر آن حضرت صلے الله علیه وآله وسلم ماند آنکه کسے گوید امر بر وجوب ست اگر قرینه بر خلاف آن نباشد و اینجا لفظ نافله قرینه است بران چه بمعنے نافله تطوع بود جواب میگوید و اما لفظ نافله اگر مراد بدان تطوع بود

و باستحباب قائل شده و امام مالک میگوید اگر از برای استراحت و رفع ثقل و تعب که در قیام لیل و بیدارے شب کشیده کند پسندیده و موجب انشراح و تازگے طبیعت بود و قول امام ابوحنیفه رحمه الله نیز همین ست و میفرماید که فعل آن حضرت صلے الله علیه وآله وسلم نیز بقصد استراحت بود نه تعبد والله اعلم و در خفتیدن بر پهلوے راست که عادت شریف در نوم بود سر آنست که تا خواب غلبه نکند و مانع از قیام برای صلوٰة نباید چه دل که مضغهٔ صنوبرے ست در جانب چپ معلق ست اگر بر جانب چپ خفتد دل قرار گیرد و راحت و آسایش غلبه کند و بجهت حصول سکون و آرام خواب گران پیدا آید و چون بر دست راست خفتد دل طلب مستقر و آرامگاه خود که جانب چپ ست کند و در قلق و بے آرامی افتد و چون سکون و آرام که باعث وجود رطوبت دماغ و تعطل قوے ست کمتر بود خواب دیر آید و چون بیاید گران نبود و از یجهت که بجانب راست خفتن باعث قلق و دیر آمدن و سبک بودن خواب ست اطباء خفتن بر جانب چپ اختیار کنند طلب کمال راحت و هضم طعام را که بجهت توجه حرارت غریزے به داخل بدن در حالت نوم حاصل میشود و چند نوم غالبتر راحت کاملتر و هضم طعام قویتر و صاحب شرع خفتن بر جانب راست اختیار کند طلب سبک خوابی و تیسیر قیام شب را و از یجا رعایت قلت طعام نیز لازم افتد و حاصل آنکه خواب بر جانب راست دل و عالم روحانیت را نافع بود مراد بدل اینجا لطیفهٔ مدرکه است و خواب بر جانب چپ بدن را و جانب جسمانیت را سود کند **تنبیه** در احادیث صحیحه آمده که آن حضرت صلے الله علیه وآله وسلم بعد از گذاردن رکعتین فجر در ین اضطجاع گاهے بخواب نیز میرفت تا حدے که شنیده میشد آواز نفس کرنا مش را و آنرا غطیط گویند و همچنان بر بنیاست و بنماز میرفت و عدم نقض طهارت بنوم از خصائص آن حضرت صلے الله علیه وآله وسلم ست و بعض گفته اند از خصائص انبیاست صلوٰة الله وسلامه علیهم اجمعین تا گفته اند که رؤیا الانبیا وحے دلیلش قول حق سبحانه تعالے ست «انی اری فی المنام انی اذبحک» و آن حضرت صلے الله علیه وآله وسلم میفرمود مرا در خواب خیال نکنید هر چه شما میگویید نزد من مے شنوم چشم من در خواب ست ولیکن دل من بیدار اینجا اشکالے آورده اند که اگر حال اینست پس چرا آن حضرت صلے الله علیه وآله وسلم در لیلة التعریس بخواب رفت و از طلوع فجر آگاه نشد تا نماز فجر فوت شد و بعد از بیدارے آن را قضا کرد و تعریس نزول مسافرست در آخر شب برائے خواب و استراحت و قصهٔ لیلة التعریس آنست که مسلم از ابوهریره رضی الله عنه و مالک از زید بن اسلم آورده اند که رسول خدا صلے الله علیه وآله وسلم چون از غزوهٔ خیبر بمدینه عود فرمود یا از مدینه بمکه میرفت و تمام شب سیر کرده بود چون خواب غلبه کرد در وادے نزول کرد و بخواب رفت و بلال گفت امشب تو برائے ما حفظ و حراستی کن و از طلوع فجر خبردار باش تا نماز فوت نشود بلال زمانے بنماز مشغول شد و پیغمبر خدا صلے الله علیه وآله وسلم و صحابهٔ همه بخواب افتند چون وقت فجر نزدیک رسید بلال براحلهٔ خود تکیه زد خوابش در گرفت و هیچ یکے وقت نماز بیدار نشدند نه آن حضرت صلے الله علیه وآله وسلم و نه بلال و نه اصحاب رضی الله عنهم تا آفتاب طلوع کرد آنگاه بیدار شدند و اول کسیکه بیدار گشت آن حضرت صلے الله علیه وآله وسلم بود ترسان و هولناک گفت ای بلال چه کردے و چرا بخواب رفتی گفت بلال چه کار کند آنچه شما را رسید بلال را نیز رسید فرمود بلالا بار ببندید و سوار شوید و ازین وادے برائید و در روایتے آمده که فرمود این جا شیطان ست بار ببستند و برآمدند و جاے دیگر نزول کردند پس وضو کرد رسول خدا صلے الله علیه وآله وسلم و صحابه را نیز امر کرد و بلال را گفت تا اقامت کرد و بر ایشان نماز پس آن حضرت صلے الله علیه وآله وسلم بجماعت نماز فجر قضا کرد و بر گشت و صحابه را دید که ترسان و لرزان اند فرمود ایها الناس خدا تعالے قبض کرد ارواح ما را اگر میخواست بسوے ما ارواح ما را پیشتر ازین وقت هر که از شما خواب کند از نماز یا نسیان کند آنرا پس تر بیدار شود یا آگاه گردد کو گمان دارد در ین وقت چنانکه میگذارد در وقتش و قوع این واقعه باعث این شریعت شد که فرمود اکنون میگویند با وجود بیدار دل

قولوا آمنا و در ثانیه ربنا آمنا بما انزلت و اتبعنا الرسول فاکتبنا مع الشاهدین یا ارسلناک بالحق بشیرا و نذیرا و لا تسال عن اصحاب الجحیم پنجه اند اما غالب احوال قرأت همان دو سوره بود وجه این هر دو سوره جامع اند مر توحید عمل علم و توحید معرفت و ارادت و توحید اعتقاد و قصد را چنانکه در کتاب حاصل سورة الاخلاص فی فضائل سورة الاخلاص بیان کرده ایم که این هر دو سوره متضمن این معانی مذکوره اند و باین بیان وجه قرأت این دو سوره در سنت مغرب که آخر عمل روز ست چنانکه در احادیث واقع شده نیز معلوم توان کرد والله اعلم **فصل** + الاضطجاع بعد سنة الفجر + عادت حضرت نبوی صلے الله علیه وآله وسلم آن بود که بعد از دو رکعت سنت فجر پهلوی راست بر زمین نهادی و یک لحظه بخفتیدی بخاری و مسلم از عائشه رض آورده اند که گفت چون میگذارد آن حضرت صلی الله علیه وآله وسلم رکعتین فجر را اگر بیدار میبودم من سخن میکرد بمن والا اضطجاع می نمود تا وقتیکه اعلام کرده میشد برای نماز و زیاده کرده بخاری علی شقه الایمن و ازین حدیث معلوم شود که تکلم بعد از سنت فجر واقع شده است و ترمذی بابی از برای تکلم بعد رکعتین فجر عقد کرده و از عائشه رض آورده که گفت بود پیغمبر خدا صلے الله علیه وآله وسلم چون میگذارد رکعتین فجر را اگر او را حاجتی بمن بودی سخن میکرد بمن والا بیرون میرفت و نماز میکرد و گفته هذا حدیث حسن صحیح و گفته که بعضی از اهل علم از اصحاب نبی صلے الله علیه وآله وسلم و غیرهم کلام بعد از طلوع فجر تا فراغ از صلوة مکروه داشته اند مگر آنچه از جنس ذکر الهی باشد یا سخن ضروری که از ان چاره نبود و گفته همین ست قول احمد و اسحق انتهی و تکلم حضرت صلے الله علیه وآله وسلم هم ازین قبیل بود چنانچه قول عائشه رض فان کانت له الی حاجة کلمنی ناظر دانست و اگر سخن نه از جنس ذکر و ما لا بد منه باشد نیز مبطل نیست و موجب اعادهٔ آن نیست یارب مگر بجهت کراهت تکلم در یوقت احتیاطا و تکمیلا اعاده کنند و در جامع ترمذی درین حدیث ذکر اضطجاع نیست اما در حدیث دیگرست که فرمود اذا صلی احدکم الرکعتین قبل صلوة الصبح چون بگذارد یکی از شما دو رکعت را پیش از نماز صبح فلیضطجع پس گو بخسپد علی جنبه الایمن بر پهلوی راست و گفته هذا حدیث صحیح غریب و چون امر کرد باضطجاع ظاهر امر چون قرینه بر خلاف آن نباشد وجوب و فرضیت ست ازینجاست که ابن حزم ظاهری میگوید فرض ست این اضطجاع بر مصلی تا اگر این خفتن میان سنت و فرض ترک کند نماز فرض وی باطل باشد و بعضی از علما در نصرت این مذهب یک مجلد تصنیف کرده اند و جمعی از مشائخ طریقت باین قول قائل همچون شیخ محی الدین بن عربی صاحب فتوحات و غیر وی والله اعلم تا این مردم در بیان این مطلب چه گفته باشند و الا پوشیده نماند که اقتضای امر در فرضیت این فعل آنست که اگر ترک کند آثم گردد و اما فرضیت بوجهی که شرط صحت نماز فرض باشد از کجا لازم آمد و جماعتی از علما بکراهت آن قائل و آنرا بدعت می شمرند در جامع الاصول از نافع آورد که ابن عمر رض مردی را دید که گذارد رکعتین فجر را پس اضطجاع کرد فرمود چه باعث شد ترا ای مرد که چنین کردی آن مرد گفت خواستم تا فصل کنم میان سنت و فرض فرمود کدام فصل بالاتر از سلام باشد گفت فانها سنة فرمود بل هی بدعة و در سنن ابوداؤد آمده که چون ابوهریره رض حدیث اضطجاع را روایت کرد و این حدیث با ابن عمر رسید گفت اکثر ابوهریره اکثار و افراط میکند در نقل احادیث گفتند یا انکار میکنی چیزی را از انچه وی میگوید گفت انکار ندارم ولیکن وی جرأت کرد و ما امساک نمودیم و چون این حکایت با بوهریره رسید گفت گناه من چیست مگر آنکه محفوظ داشتم و ایشان فراموش کردند و بالجمله حکم ببدعت بودن این عمل نهایت بعید ست از جهت ورود احادیث صحیحه درین باب مگر آنکه ادعای نسخ یا خصوصیت آن بحضرت رسالت صلے الله علیه وآله وسلم کنند و دعوی فرضیت نیز خالی از بعدی نیست و روایات نیز خالی از اختلاف نیست در بعض احادیث صحیحه آمده که گذارد رکعتین پس بیرون آمد بی ذکر اضطجاع و در بعض احادیث بعد از نماز تهجد آمده که اضطجاع کرد و بعد از اضطجاع برخاست و بیرون آمد چنانچه در ذکر نماز شب بیاید و از جهت ست که جماهیر علما طریق مستقیم توسط اختیار کرده اند

از جماعهٔ صحابه بطرق متعدده آمده اگرچه در خصوصیات طرق وی تکلم کرده اند همچنین گفته شیخ ابن الهمام وگفته اولی تمسک بحدیث ابی داود است
که از بریده آورده که الوتر حق فمن لم یوتر فلیس منا سه بار مکرر فرموده و روایت کرده این حدیث را حاکم و تصحیح نموده آنرا انتهی و در بعض
احادیث اطلاق سنت بروی واقع شده است بجهت آنکه ثبوت او بسنت ست یا مراد طریقه مسلوکه و روش است و قول مصنف مروی نیست که در سفر
هیچ سنت راتبه گذارده باشد بجز سنت فجر عجب ست ترمذی و ابو داؤد و ازبراء بن عازب روایت کرده اند که گفت صحبت داشتم با رسول خدا صلی الله علیه وآله
وسلم در شهر ده سفر و ندیدم او را که ترک کرده باشد دو رکعت را در وقت زوال آفتاب پیش از ظهر و ظاهر آنست که وی راتبهٔ ظهر باشد و هم ترمذی از
ابن عمر آورده که گفت گذاردم با رسول خدا صلی الله علیه وآله وسلم ظهر را در سفر رکعتین و رکعتین بعد ازوی و گفت حدیث حسن و در روایتی از
ابن عمر آورده که گفت گذاردم نماز با رسول خدا صلی الله علیه وآله وسلم در حضر و سفر پس گذاردم با وی در حضر ظهر را چهار رکعت و دو رکعت بعد ازو
و گذاردم با وی در سفر ظهر دو رکعت بعد ازوی و گذارد عصر را دو رکعت و نگذارد بعد ازوی چیزی و مغرب را در سفر و حضر سه رکعت نقصان نکرد
ازوی در حضر و سفر و وتر نماز ست و بگذارد بعد ازوی دو رکعت و گفت بنا حدیث حسن و امام مالک در موطا از نافع از ابن عمر آورده که وی پس چون فوت شدی
سیکرد در سفر و انکار نمیکرد بر وی و این اسناد را که مالک از نافع از ابن عمر ست اصح اسانید گفته اند نعم از ابن عمر بر خلاف این نیز آمده
چنانکه در جامع الاصول از کتب ستته آورده که وی گفت صحبت داشتم با رسول خدا صلی الله علیه وآله وسلم و ندیدم او را که تسبیح میکرد در سفر
و مراد به تسبیح نماز نفل ست که آنرا سبحه نیز گویند و از ابو بکر و عمر و عثمان نیز همچنین دیدم که میگذارند ظهر و عصر را دو رکعت و نمیگذارند
پیش از آن و نه بعد از آن چیزی و حفص بن عاصم گفت صحبت داشتم با ابن عمر در طریق مکه پس گذارد نماز ظهر را دو رکعت پس تر آمد در منزل
خود و بنشست جماعه را دید که نماز میکنند گفت چه میکنند ایشان گفتند نماز نفل میگذارند گفت اگر من نماز نفل می گذاردم چرا فرض را
تمام نمیکردم یعنی تکمیل و اتمام فرض اولی ست از تنفل پس اگر تنفل در سفر مشروع بودی چرا اتمام فرض مشروع نشدی کذا قیل
فی شرح هذا الکلام این احادیث مخالف احادیث سابق ست و در شرح مشکوة میگوید شاید که آن حضرت صلی الله علیه وآله وسلم در سفری رواتب را
در منزل خود میگذارد و ابن عمر آن را ندیده یا ترک کرد و بعض اسفار بجهت تنبیه بر جواز ترک و فقها را در سنن رواتب در سفر سه
قول ست ترک و قصر و اتمام و گفته اند که این سخن در رواتب ست اما نوافل مطلقه اتفاق دارند فقها بر استحباب آن مثل نماز ضحی
و تهجد و مانند آن و از تتمهٔ این مبحث در فصل عبادات سفر نیز چیزی مذکور گردد ان شاء الله تعالی و علما را که قائلند بسنت بودن
وتر و سنت فجر بر دو قول ست در افضلیت نماز سنت فجر و نماز وتر بعض میگویند که سنت فجر آکد ست و اعمل بجهت وقوع
احادیث کثیره در تاکید و مواظبت بر عمل آن و بعضے میگویند وتر از جهت بلوغ او بدرجهٔ وجوب حتی که بعضے وجوب آن قائل شده
و گویا مقصود مصنف جواب ازین قول ست که گفت وچنانکه وتر نزد بعضے واجب ست سنت فجر نیز نزد بعضے واجب ست پس باین جهت
وتر را ترجیح نتوان کرد ولیکن قول بوجوب وتر اقوی و اکثر ست از قول بوجوب سنت فجر و تحقیق که مقصود مصنف تحقیق و بیان واقع
باشد از غیر قصد جواب فلا کلام و بعضے از مشائخ در شرح وجیز سنت فجر که در اول روز ست و وتر که در آخر شب ست و بیان مناسبت
بیان این هر دو نماز میگویند که سنت فجر ابتدای عمل ست و وتر ختم عمل لاجرم عنایت و اهتمام بشان هر دو مصروف شد تا کید یا وجوب
و از جهت در هر دو نماز سورهٔ اخلاص خواندن مشروع شد با سورهٔ قل یا ایها الکافرون زیرا که در اکثر احادیث همچنین آمده که
آن حضرت صلی الله علیه وآله وسلم این دو سوره میخواند در سنت فجر در رکعت اولی قل یا ایها الکافرون و در ثانیه سورهٔ اخلاص و در وتر
در رکعت ثانیه و ثالثه و در بعض احادیث آمده که گاهے در رکعت اولی سنت فجر بقولوا آمنا بالله و ما انزل الینا الآیه که در سورهٔ بقره
است و در ثانیه قل یا اهل الکتاب تعالوا الی کلمة سواء بیننا و بینکم الآیه که در سورهٔ آل عمران ست و در بعض روایات آمده که در اولی

یعنی قبل ان یتکلم رفعت صلوٰته الی علیین برداشته شود نماز وے در مقام علیین کہ محل کتاب اعمال ابرار ست وعبارت مصنف ناظر در انست کہ لفظ قبل ان یتکلم مندرج ست از راوی وظاہر لفظ جامع الاصول وغیر آن آنست کہ این لفظ ہم از اصل حدیث ست وقول پیغمبر ست صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم سنت دوم آنکہ در خانہ بگذارد واز جہت حدیثی کہ ابوداؤد واز کعب بن عجرہ روایت کردہ کہ پیغمبر صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم در مسجد بنے عبد الاشہل کہ قبیلہ است از انصار در آمد ونماز شام گذارد چون فارغ شد دید کہ اہل آنخانہ در مسجد بنماز مشغول شدند فرمود ہ این نماز صلوٰۃ البیوت نماز یست کہ در خانہ باید گذارد وظاہر آنست کہ اشارت بہذہ بخصوص سنت مغرب باشد کہ حاضرست واحتمال دارد کہ مطلق نماز نفل کہ در ضمن این مقید مفہوم ومستحضرست بود وواز جہت مصنف تائید مطلوب بحدیثی دیگر کرد وگفت کہ در لفظ ابن ماجہ کہ وے نیز این حدیث را روایت کردہ است انچنین واقع شدہ است کہ ارکعوا ہاتین فی بیوتکم بگذارید این دو رکعت را در خانہاے خود واین صریح ست کہ مراد رکعتین مغرب ست نہ مطلق نفل ونیز بصیغہ امر واقع شدہ ودر روایت ترمذے ونسائی آمدہ کہ علیکم بہذہ الصلوٰۃ فی البیوت ولیکن ترمذے گفتہ کہ ایحدیث غریب ست نمی شناسیم او را مگر بہمین وجہ وگفتہ کہ صحیح آنست کہ روایت کردہ شدہ است از ابن عمرؓ کہ پیغمبر خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم میگذارد در رکعتین بعد المغرب را در بیت خود وگفت کہ بتحقیق روایت کردہ شدہ است از حذیفہ کہ پیغمبر خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم گذارد مغرب را وگذارد بعد ازوی در مسجد بنماز را تا وقت عشا پس باین حدیث معلوم شد کہ آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم رکعتین بعد از مغرب را در مسجد نیز گذارده است حاصل آنکہ عادت حضرت رسالت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم آن بود کہ مجموع سنن ونوافل را خصوصاً سنت مغرب را در خانہ گذاردے مگر برای سببی وعذرے کہ موجب وقوف در مسجد ومانع در آمدن در خانہ بود وچنانچہ خود در خانہ میگذارد وصحابہ را نیز بدان امر میکرد میفرمود ایہا الناس صلوا فی بیوتکم بگذارید نماز نافلہ در خانہاے خود فان افضل صلوٰۃ المرء پس بدستی کہ فاضلترین نماز مرد نماز اوست فی بیتہ در خانہ خود الا المکتوبۃ مگر نماز فرض کہ آن در مسجد میباید گذارد بجماعت ونیز در صحیح بخاری آمدہ کہ صلوا فی بیوتکم ولا تتخذوہا قبورا وشک نیست کہ امر در عموم نوافل برای استحباب باتفاق بدلالت سیاق حدیث وامر در خصوص سنت مغرب نیز ہمچنین نزد اکثر ونزد بعضے برای وجوب از جہت عدم قرینہ خلاف آن ولیکن اطلاق این حدیث در قرینہ بودن کافی ست دیگر بدانکہ اقوے سنن رکعتین فجرست بعد ازوی سنت مغرب بعد ازوی سنت بعد از ظہر بعد ازان سنت بعد از عشا بعد ازوے سنت پیش از ظہر وبعضے گفتہ اند کہ سنت پیش از ظہر مثل سنت بعد از ظہرست ودر مرتبہ بعد از سنت فجر ذکر الشمنی واحادیث در فضیلت وتاکید سنت فجر بسیار آمدہ ودر حدیث مسلم ست کہ رکعتا الفجر خیر من الدنیا وما فیہا وعائشہؓ گفت نبود پیغمبر خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم بر ہیچ چیز از نوافل سخت تر در تاکید از رکعتین فجر در محافظت وتاکیدے صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم بر نماز سنت باداء دیگے بود کہ ہیچ مہمال ترک نکردی حتی در سفر نیز بران مواظبت نمودے ومروی نیست کہ در سفر ہیچ سنت را تبہ گذارده باشد بجز سنت فجر ونماز وتر واین عبارت دلالت دارد بر آنکہ نماز وتر سنت ست چنانچہ مذہب بعض اصحاب شافعی وابی یوسف ومحمد ست ونزد امام ابو حنیفہ وتر واجب ست ورکعتین فجر سنت وحق آنست کہ اگرچہ احادیث در تاکید سنت فجر ورود یافتہ ولیکن نہ دران مرتبہ از کثرت وتاکید کہ در وتر ست تاکید در سنت فجر بطریق بیان فضل وکثرت ثواب ست اما در وتر بالفاظی کہ مشعر ست بہ تحتم ووجوب چنانچہ بنظر در احادیث ظاہر میشود وانکہ در حدیث ترمذے وابی داؤد ونسائی از علے مرتضیٰؓ واقع شدہ الوتر لیس بحتم کصلوتکم المکتوبۃ منافات بوجوب ندارد وجہ منع ما قبل حتم صلوٰۃ مکتوبہ است نہ مطلق آن وآن حدیث کہ در ہدایہ در اثبات وجوب وتر آوردہ کہ ان اللہ زادکم صلوٰۃ الحدیث

واحتمال دارد واللہ اعلم کہ شش بار کعتین باشد وشمنی نیز در چہار رکعت بعد از عشا حدیث مذکور از بخاری آوردہ و در ہدایہ چہار رکعت را بعد از عشا از سنن شمردہ واگر چہ وے در بیان سنن مسامحہ کردہ و پیش از عصر چہار رکعت یا دو را نیز از انہا شمردہ با وجود آنکہ از مستحبات اند ولیکن در شرح ابن الہمام گفتہ کہ آنچہ مقتضای نظر ست بودن آنہاست سنت بحجت ثبوت مواظبت بر آنہا چنانکہ ابو داؤد از شریح بن ہانی آوردہ کہ گفت پرسیدیم عائشہ رضی اللہ عنہا را از نماز رسول خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم گفت نگذاردے آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم نماز عشا را ہرگز و در آمد در خانہ مگر آنکہ گذاردے دو رکعت و گفت شبی باران بود و لطفی بر زمین انداختہ بودند کہ سوراخے داشت و میدیدم من کہ آب از راہ آن سوراخ می برآمد و آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم جامہاے خود را از زمین در نماز نگاہ میداشت و این نص ست در مواظبت انتہی وچون از ذکر اعداد سنن فارغ شد شروع در بیان بعض احکام آن کرد و گفت مجموع رواتب وسنن را در خانہ خویش گذاردے و نیز بران ترغیب کردے و فرمود کہ محبوب ترین نمازہا مرد بعد از صلوٰۃ مکتوبہ نمازے ست کہ در خانہ خود بگذارد و گفتہ اند کہ نماز نفل در خانہ گذاردن افضل ست اگر چہ در حرم یا در رون خانہ کعبہ باشد علی الخصوص دو رکعت سنت بعد از مغرب کہ در ہیچ وقت در مسجد نگذارد و قرأت درین دو رکعت بیشتر احوال قل یا ایہا الکافرون وقل ہو اللہ احد بود چنانکہ ترمذی از عبد اللہ بن مسعود آوردہ کہ گفت احصا نتوانم کرد آنچہ شنیدہ ام من از حضرت رسول صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم کہ میخواند در دو رکعتین بعد از مغرب و دو رکعتین قبل الفجر قل یا ایہا الکافرون وقل ہو اللہ احد و گفتہ کہ درین باب از ابن عمر رضی اللہ عنہ نیز آمدہ و گفتہ کہ حدیث ابن مسعود غریب ست نمی شناسیم آنرا مگر از حدیث عبد الملک بن معدان از عاصم و ابو داؤد از ابن عباس رضی اللہ عنہما روایت کردہ کہ گاہی تطویل میکردے صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم قرأت را در رکعتین بعد المغرب تا آنکہ متفرق میشد نزد اہل مسجد وچون در بعض احادیث نوع اشعارے بگذاردن این دو رکعت در مسجد بود شیخ ابن حجر مکی در شرح مشکوٰۃ میگوید احتمال دارد کہ در بعض اوقات در مسجد میگذارد بجہت عذرے کہ منع از دخول بیت میکرد و تحمیل کہ در خانہ بود و ابن عباس را علم بدان حاصل شدہ باشد و خانۂ آنحضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم متصل مسجد بود و جز دیوارے در میان نہ و در دیوار روے بود بجانب مسجد و اگر یکے را خانۂ نزدیک مسجد بود و تا بخانہ رفتن تعجیل این دو رکعت کہ بدان امر فرمودہ اند چنانکہ رزین و بیہقی از حذیفہ آوردہ کہ گفت میفرمود آن حضرت صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم تعجیل کنید رکعتین بعد المغرب را زیرا کہ آنہا برداشتہ میشوند ہمراہ فریضہ فوت شود آیا این معنی عذر در گذاردن آن در مسجد گردد یا نہ محل نظر ست فتدبر واللہ اعلم و از نجہت کہ آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم در گذاردن این دو رکعت در خانہ تاکید بسیار کردے و در ہیچ وقت بے عذر در مسجد نگذاردہ علما را درین محل خلاف ست کہ اگر کسے این دو رکعت را در مسجد بگذارد مجزے و کفتی از سنت باشد یا نہ بعضے از علما میگویند مجزے نباشد از جہت وقوع آن نہ بروجہ مسنون و امام مروزی گوید عدم کفایت چہ باشد بلکہ من صلے الرکعتین بعد المغرب فی المسجد کسیکہ بگذارد دو رکعت بعد از مغرب را در مسجد یکون عاصیا و ابو ثور کہ از اصحاب شافعی رح ست و میگویند کہ جنید بغدادے در فقہ مذہب او داشت میگوید ہو عاص گذارندہ این دو رکعت در مسجد عاصی ست و سبب عصیان وے آنست کہ پیغمبر صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم امر کردہ بگذاردن آن در بیوت و فرمودہ اجعلوا من صلاتکم فی بیوتکم و اصل در امر وجوب ست و تارک واجب عاصی نزد بیشتر علما مجزی باشد در اصل بیت ولیکن گذاردن آن در مسجد ترک اولی و افضل بود از جہت مخالفت فعل آن حضرت صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم و امری کہ کردہ برائے استحباب نہ وجوب و مختار اکثر علما ہمین قول ست و در سنت مغرب دو چیز سنت ست یکی آنکہ میان وے و فریضہ سخن نگوید و دیگر آنکہ در خانہ گوید چہ در حدیث رزین آمدہ است کہ مکحول شامے کہ از کبار تابعین ست بطریق ارسال روایت میکند از پیغمبر صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم من صلے رکعتین بعد المغرب قال مکحول گفت مکحول کہ راوی حدیث ست در بیان مراد از حدیث

اختلاف این روایات ست که مذهب حنفی تخییر ست میان چهار دو دو جمعا بین الاحادیث و چهار افضل ست چنانچه در کتب اصول
فقه تحقیق آن نموده اند و دو رکعت پیش از مغرب صحابه میگذاردند و منع نفرمود چنانکه در روایت مسلم آمده که از انس پرسیدند
که پیغمبر صلے اللہ علیه وآله وسلم دو رکعت پیش از مغرب میگذارد گفت نمی گذارد ولیکن میدیدیم را که میگذاردیم پس بنا امر میکرد بدان
و نه نهی مے نمودان و نیز بخاری و مسلم و نسائی از انس آورده اند که چون موذن اذان مغرب میگفت جماعه از صحابه برخاسته
و در پهلوے ستونهاے مسجد دو رکعت میگذاردند و آن حضرت صلے اللہ علیه وآله وسلم از درون خانه بیرون مے آمد و ایشانرا
مے دید که نماز میکنند و در روایتے آمده که مردم از بیرون به مسجدے در آمدند و این جماعه را در نماز میدیدند گمان می بردند
که مگر نماز مغرب را گذارده اند از بس کثرت گذارندگان این دو رکعت و در کتب خمسه غیر موطا آمده که آن حضرت صلے اللہ علیه و
آله وسلم سه بار میفرمود بین کل اذانین صلوٰة و در مرة ثالثة فرمود لمن شاء یعنے هر که خواهد بگذارد و هر که خواهد نگذارد و مراد
بدو اذان اذان و اقامت ست و انس گفت با وجود آنکه درمیان اذان و اقامت مغرب فرجه کمتر ست میگذاردند و اینجا
ست که بعضے گفته اند که این راتبهٔ مغرب ست و داخل نماز بعد از عصر نیست ولیکن اختیار باقی ست اگر خواهند بگذارند و در صحیحین
ثابت ست که فرمود صلوا قبل المغرب بگذارید نماز پیش از مغرب این کلمه را سه بار مکرر فرمود و قال فی الثالثة و گفت در بار سوم
لمن شاء یعنے این امر ایجابی نیست بلکه تخییر ست هر هر که را خواهد که اتخذها الناس سنة یعنے اینکه فرمود لمن شاء از جهت
ناخوش داشتن اینکه مردم این نماز را سنت سوکده و طریقه مستمره گیرند و در روایتی خشیة ان یتخذها پس گذاردن آن مندوب است
و مستحب اما در درجهٔ رواتب که بران مواظبت بود نیست و در شرح ابن الهمام میگوید که اختلاف کرده شده است در استحباب دو رکعت
پیش از مغرب طائفه بدان قائل شده و سنکرند آنرا بسیارے از سلف و اصحاب ما و مالک و تمسک آن طائفه باحادیثی ست که
در صحیحین بغیر هما وارد و یافته و جواب شان معارضهٔ آن احادیث ست با نچه ابو داؤد آورده که پرسیده شد ابن عمرؓ از رکعتین قبل المغرب
پس گفت ندیدم من هیچ احدے را در عهد رسول خدا صلے اللہ علیه وآله وسلم که میگذارد آنرا و رخصت کرد در رکعتین بعد العصر
این حدیث صحیح ست نزد ما و راجح ست بجهت عمل اکابر صحابه و سلف موافق آن و نفی کردن ایشان آنرا اگرچه در صحیحین خلاف
آن آمده زیرا که صحت معتبرست باجتهاد در رای ایشان و دائرست امر رواة بر قرار داد ایشان نزد اختلاف مردم در توثیق
و عدم آن انتهی گفته شیخ ابن الهمام و تطویل کرده در تحقیق این سخن و کلامی را که در مقدمه در تعیین مراتب صحت و قرار دادن محدثان
که اصح الکتب صحیح البخاری ست ثم فتم ازو سے نقل کردیم اینجا آورده فتذکر و الله اعلم انیست انچه مصنف از سنن رواتب
ذکر کرد و ترمذی از ابی هریره روایت کرد قال قال رسول الله صلے اللہ علیه وآله وسلم من صلے بعد المغرب ست رکعات
لم یتکلم فیما بینهن بسوء عدلن له بعبادة ثنتی عشرة سنة و از عائشهؓ آورده که من صلے بعد المغرب عشرین رکعة بنی الله له بیتا
فی الجنة و حدیث ابی هریرهؓ را تضعیف کرده انتهی و این نماز یست که آن را صلوٰة الاوابین گویند و شیخ ابن الهمام از ابن عمرؓ
روایت کرده که گفت رسول خدا صلے اللہ علیه وآله وسلم هر که بگذارد بعد از مغرب شش رکعت نوشته شود از اوابین پرسید خواند
این آیه را انه کان للاوابین غفورا و گفته که حال این شش رکعت مثل حال چهار رکعت ست بعد از ظهر که اگر راتبه را نیز از وے
حساب کنند حاصل گردد این موعود انتهی اما گذاردن چهار رکعت پیش از عشا در احادیث بنظر نیامده و شمنی تعلیل در گذاردن
چهار رکعت قبل العشا و بعد آن کرده که وی مثل ظهر ست در عدم کراهیت وقوع قبل و بعد و عمل اهل حرمین بر نا گذاردن سنت قبل العشا
ست و در حدیث بخاری بعد از عشا چهار رکعت بروایت ابن عباس آمده و در حدیث ابی داؤد از شریح بن هانی چهار پیش آمده

در نماز سحر و هیچ شئ نیست مگر آنکه سجده میکند پروردگار تعالے را دران ساعت پس تو خواند این آیت را تیفیؤ ظلاله عن الیمین
و الشمائل سجدا لله الآیة و در مسند احمد حنبل و سنن نسائی و ترمذی و ابی داؤد و ابن ماجه مرویست که گفت عنبسة بن ابی سفیان
شنیدم از خواهر خود ام حبیبه زوجه رسول الله صلے الله علیه و آله وسلم که گفت شنیدم رسول خدا را صلے الله علیه و آله وسلم که
میگفت من حافظ کسے که محافظت کند و مداومت نماید علی اربع رکعات قبل الظهر و بر چهار رکعت پیش از ظهر و اربع بعدها و بر چهار
رکعت بعد از ظهر حرمه الله علی النار حرام گرداند خدا تعالے او را بر آتش دوزخ و گفت ترمذی هذا حدیث حسن صحیح غریب
من هذا الوجه و این چهار رکعت را که بعد از ظهر میگذارد بدو سلام میگذارد معلوم نشد که این چهار رکعت و را دو رکعت سنت ست
یا آنها ست هر دو احتمال دارد و ظاهر در اول ست و شیخ ابن الهمام میگوید که اختلاف میکنند اهل این عصر که اینها غیر رکعتین راتبه
یا آنها ست و بر تقدیر ثانی آیا میتوان کرد بتسلیمه واحده یا نه جماعه گفتند که نمیتوان کرد و نزد سن چنین واقع شده که اگر بگذارد چهار
رکعت بعد از ظهر بیک سلام باید و سلام حاصل شود و عدد مذکور خواه حساب کرده شود راتبه از وے یا نه زیرا که مفاد حدیث همین
اتیان چهار رکعت بعد از ظهر ست و این صادق ست با بودن راتبه از آنها انتهی و امیر المومنین علی گفت کان النبی صلے الله علیه
و آله وسلم یصلے قبل الظهر اربع رکعات یفصل بینهن فرق میکرد میان آن چهار رکعت بالتسلیم باسلام گفتن علی الملائکة المقربین
بر فرشتگان مقرب و من تبعهم و کسانیکه تابع اند ملائکه را من المسلمین و المومنین از مسلمانان و مومنان یعنے اصل و سابق در
سلام نماز فرشتگان اند که مقربان درگاه الهی و سابق در وجود و طاعت و عبادت اند و مومنان درین مقام تابع و لاحق با ایشانند
و بعضے گفته اند که مراد بسلام اینجا تشهد ست از جهت اشتمال او بر سلام رواه روایت کرد این حدیث را احمد و الترمذی محسنا
یعنے گفت ترمذی هذا حدیث حسن و نیز گفت درین باب حدیث از عبد الله بن عمر نیز آمده بدانکه در جامع الاصول و مشکوة که
این حدیث را از ترمذی آورده قبل العصر ست و ترمذی نیز در جامع خود این را در باب ما جاء من الاربع قبل العصر آورده و در
جامع الاصول در روایة عصر ذکر کرده و شاید که لفظ الظهر در عبارت مصنف از سهو قلم ست و لیکن چون در راتبه ظهر ذکر کرده معلوم
مے شود که از اشتباه نظر ست دران کتب و صواب آنست کان یصلے قبل العصر اربع رکعات والله اعلم و نیز امیر المومنین علی
روایت کرده که پیغمبر صلے الله علیه و آله وسلم هر روز شانزده رکعت سنت میگزارد چهار رکعت پیش از ظهر و دو بعد از ان و چهار
پیش از عصر و چهار رکعت در وقت ضحے و این بعضے ست از حدیث مطول اما علماء در سناد آن سخن گفته اند این حدیث مطول در حین
نظر نیامده تا تتمه آن و سخنے که علما کرده ذکر میکردیم و با وجود آن عددے که در تفصیل شانزده گفته و شمرده شانزده نمیشود مگر
آنکه گفته شود دو رکعت پیش از نماز فجر را بجهت ظهور و شهرت آن ذکر نکرده تا مجموع شانزده شود و عدم ذکر سنت مغرب
عشا نیز برآنست که مقصود بیان رکعات سنت روز ست نعم اگر چهار رکعت ضحے نشمارند سنن رواتب بار بع قبل العصر شانزده
میشود چنانکه بعضے همچنین شمرده اند مگر آنکه گفته شود که قول او و چهار رکعت ضحے عطف ست بر شانزده و باقے سنن رواتب را
ذکر نکرده اعتمادا علے شهرتها فتد بر و ابن عمر روایت میکند از پیغمبر صلے الله علیه و آله وسلم که فرمود رحم الله رحمت کند خدا تعالے
امرأ مروی را که صلے قبل العصر بگزارد پیش از عصر اربعا چهار رکعت را این حدیث را احمد و ترمذی و ابو داؤد روایت کرده اند و
ابن خزیمه و ابن حبان در صحیحین خود آورده و گفت ترمذی حسن غریب و ابن حبان این حدیث را الصحیح کرده و آن حدیث
مذکور سابقا از امیر المومنین علی نیز در قبل العصر ست که مصنف آنرا در سنت پیش از ظهر آورده چنانکه گفته شد و نیز ابو داؤد
از امیر المومنین علی پیش از عصر دو رکعت روایت کرده و ترمذی و احمد درین حدیث بجای رکعتین اربعا آورده و از جهت

لا یدع اربعا قبل الظهر وکعتین قبل الغداة بود پیغمبر خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم کہ ترک نمیکرد چہار رکعت پیش از ظہر و دو رکعت پیش از بامداد و شیخ ابن الہمام از سنن سعید بن منصور از براء ابن عازب آورده کہ گفت گفت رسول خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم کسیکہ نگذارد پیش از ظہر چہار رکعت گویا کہ تہجد کرد در شب و ہر کہ نگذارد مثل آن بعد از عشا گویا کہ در شب قدر نگذارد و بیہقی این را از قول عائشہ رض و نسائی و دار قطنی از قول کعب روایت کرده اند و موقوف در اینجا مثل مرفوع ست زیرا کہ مقادیر ثواب جز بسماع از حضرت رسول صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم نتوان دانست و قول صحابی در اینجا بقیاس نتوان یافت محمول ست بر سماع چنانچہ در مقدمہ گذشت و لیکن علما کہ قائل اند بدو رکعت این حدیث را برای اخراج از مواظبت بر چہار رکعت پیش از ظہر و تاویل کرده اند یکی آنکہ چون سنت ظہر در خانہ گذاردی چہار رکعت گذاردی و اخبار عائشہ رض از حال در خانہ ست کہ سید ہد و چون در مسجد بودے کہ دو رکعت گذاردے و ابن عمر از ین حال خبر داد و چون روایتی صریح باختلاف حالتین وارد نشده ست لاجرم حمل بر یکے از تاویل صرف از ظاہر بود اگرچہ از قول عائشہ رض کہ گفت کان یصلے فی بیتہ قبل الظہر اربعا استیناسی باین معنی میتوان یافت و دوم تاویل آنکہ چہار رکعت نمازی بود مستقل سوائے سنت راتبہ ظہر کہ در عقب زوال شمس میگذارد و میفرمود کہ ہذہ یعنی این ساعت بعد از زوال شمس ساعۃ تفتح فیہا ساعتی ست کہ گشاده میشود دروی ابواب السماء درہای آسمان و احب و دوست میدارم ان یصعد لی کہ صعود کند بجناب حق در بر رود در آن فیہا عمل صالح درین ساعت عمل صالح و چون نماز افضل اعمال صالحہ است و نیز این وقت حضور نماز ست فعل نماز در وے افضل و اقرب باشد درین تاویل سنت ظہر ہمان دو رکعت باشد و چہار رکعت نطوع غیر آن سنت و این نیز خلاف ظاہر ست چہ ظاہر لفظ این حدیث کہ گفت چہار رکعت میگذارد پیش از ظہر دو رکعت بعد از ظہر درین ست کہ ہر دو راتبہ ظہر باشد گو چہار دیگر بجہت قبل زوال نیز میگذارده باشد یا ہمین راتبہ ظہر را این فضیلت باشد چنانچہ بعض علما گفته اند کہ مراد بحدیث فتح باب و صعود عمل نیز سنت ظہر ست و اثبات این فضیلت منافات لسنیت ندارد با وجود ثبوت مواظبت و حدیث عائشہ رض در مسلم و ابی داؤد از عبد اللہ بن شقیق روایت کرده صریح ست در انکہ آن چہار رکعت کہ در خانہ میگذارد سنت راتبہ ظہر بود کما مر و اللہ اعلم و عبد اللہ بن مسعود رض بعد از زوال ہشت رکعت میگذارد و احتمال دارد کہ این ہشت رکعت مستقل بوده باشد در برابر سنت ظہر یا سنت ظہر داخل آن بود و میگفت ابن مسعود انہن این ہشت رکعت یعدلن برابر بے میکنند شامل ہشت رکعت را من قیام اللیل از تہجد با انکہ در عدد رکعات تہجد اختلاف روایات ست و عادت شریف نیز درین باب مختلف بود نہ بود یا یازده یا غیر آن چنانکہ در مجلش بیاید و یک رکعت وتر ست و غالبا این قول ابن مسعود مبنی بر روایت نہ است و احتمال دارد کہ مراد تمام نماز شب نباشد مقصود ہمین ست کہ ہشت رکعت در نیوقت برابر ہشت رکعت در آن وقت ست و ہذا ظاہر و بعضی از مشائخ در توجیہ تعدیل ہشت رکعت بعد از زوال با ہشت رکعت قیام اللیل میگویند سر این گویا آنست کہ این دو وقت یعنے وقت زوال و وقت تہجد زمان نزول رحمت ست چہ در ہر یک رحمت چنانچہ ہمین ساعت معلوم شد بعد از زوال گشوده میشود و آن بعد از انتصاف نہار ست و نزول رحمت الہی در شب بعد از انتصاف شب پوشیده نماند کہ در احادیث فضل قیام اللیل وارد شده ست کہ نزول رحمت در ثلث اخیر ست از شب تا وقت صبح ظاہر را ابتدای آن از بعد انتصاف ست و کمال آن در ثلث اخیر کہ وسط ست میان مبدا و منتہی و چون ہر دو وقت محل قرب رحمت ست مناسبت ظاہر حاصل بود میان ہر دو وقت و نماز در ہر یکے از ین دو وقت عدیل دیگرے بود در فضل و چون نزول رحمت در بعد نصف لیل مشہور و اظہر بود نماز وقت زوال عدیل آن ساخت و تشبیہ بوسط کرد نہ عکس فافہم و در جامع الاصول از ترمذی و در مشکوۃ از ترمذی و بیہقی آورده کہ امیر المومنین عمر گفت شنیدم رسول خدا را صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم کہ میگفت چہار رکعت پیش از ظہر بعد از زوال حساب کرده میشود بمانند آن

وابو داؤد در سنن خود و ترمذی در شمائل از ابو ایوب انصاری آورده که آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم فرمود چہار رکعت سنت پیش از ظہر کہ سنت در آنہا تسلیم کشادہ میشود برای آنہا درہای آسمان و در موطا امام محمد نیز مثل این آمدہ و نزد شافعی رحمہ اللہ نیز چہار آمدہ است ولیکن بدو سلام و ترمذی وجہ آن را بیان کردہ چنانچہ نقل کردیم **تنبیہ** در اثبات سنیت چہار رکعت پیش از ظہر دو طریق ست یکی اثبات آن بحدیث ام حبیبہؓ وغیر آنکہ در ابواب ترغیب برگذاردن آنہا نمودہ اند ولیکن گفتہ اند کہ از ترغیب و بیان فضیلت مواظبت آنحضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم بران لازم نیاید تا سنیت آن ثابت شود نہایت آن ندب و استحباب ست و طریق احکم در اثبات آن جمع و تطبیق ست میان احادیث کہ در بعضے از انہا دو رکعت آمدہ و در بعضے چہار یا آنکہ چہار را در بیت شریف میگذارد و عائشہؓ آنرا دیدہ نہ ابن عمرؓ دو رکعت کہ در مسجد آمدہ میگذارد تحیۃ المسجد دید و ابن عمر آنرا سنت ظہر پنداشت یا آنکہ اعتقاد ابن عمر آن بود کہ سنت ظہر همان دو رکعت ست و چہار رکعت دروے دیگر ست کہ در وقت زوال شمس میگذارد و از جہت فتح درہای آسمان در ینوقت و اشارت باین ہر دو وجہ در کلام مصنف بیاید و سنتکلم علیہ و ازان حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم دو رکعت بعد از ظہر وقتی فوت شد بعد از عصر آنرا قضا کرد چنانچہ در صحیح بخاری آمدہ است کہ روزے آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم را دیدند کہ بعد از عصر دو رکعت میگذارد پس ام سلمہ جاریہ در حضرت وی فرستاد تا ازان بہ پرسد فرمود این دو رکعت بعد از ظہر ست کہ بجہت اشتغال وفود فوت شدہ بود آن را قضا کردم و تمام حدیث در باب اشارہ در نماز بدست گذشت و ہمیشہ آن حضرت صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم بعد از فرض عصر دو رکعت گذاردے چنانکہ در جامع الاصول از بخاری و مسلم و ابی داؤد و نسائی از عائشہؓ آوردہ کہ گفت دو نماز بود کہ ترک نمیکرد آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم آنرا در سر و علانیہ در سفر و حضر دو رکعت پیش از صبح و دو رکعت بعد از عصر و میگذارد و آنرا تا ملاقی شد پروردگار خود را عزوجل و احادیث درین باب بطرق متعددہ آمدہ صریح در آنکہ آنرا بعد عصر بود و قاطع آن تاویل کہ بعض میگویند کہ آن قضاے رکعتین ظہر بود کہ مشغول شدہ بود ازان بجہت اشتغال بوفد عبد القیس و در روایتے از وے آمدہ کہ گفت میگذارد وے صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم دو رکعت پیش از عصر روزے قسمت مال ازان شاغل آمد پس بگذارد آنرا بعد از عصر بعد ازان مداومت نمود بران و عادت شریف وے بران بود کہ چون در وقتے نمازے میکرد دیگر بروے مداومت مینمود و در روایتی آمدہ کہ این دو رکعت در خانہ میگذارد نہ در مسجد بقصد تخفیف برامت و محبوب میداشت تخفیف امت را و ازینجہت میگوید مصنف و این یعنے گذاردن دو رکعت بعد از عصر از خصائص آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم بود و در حق غیر وے مکروہ چنانکہ در روایت ابی داؤد آمدہ کہ میگذارد رسول خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم دو رکعت بعد از عصر و نہی میکرد ازان و میداشت صوم وصال و نہی میکرد ازان و نہی از رکعتین در صحیح بخاری نیز مذکور ست ولیکن حدیث دیگر از ابی داؤد کہ در جامع الاصول آوردہ است کہ پرسیدہ شد ابن عمر از رکعتین قبل المغرب پس گفت ندیدم ہیچ کسی را در عہد رسول صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم کہ میگذارد آنرا و رخصت کرد آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم در رکعتین بعد از عصر منافات دارد بودن آن از خصائص حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم و نہی مردم ازان و در بعض آثار آمدہ کہ امام احمد را دیدند کہ در درون خانہ خود میگذارد و گفتند چرا پنہان میگذاری گفت از ترس مردم و بالجملہ احادیث و آثار نہی ازین دو رکعت و از مطلق نماز بعد از عصر غالب و قوی ست و مختار جمہور علما نیز ہمین ست پس حق آن مے نماید کہ آن از خصائص آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم بود و در حق غیر وے مکروہ چنانچہ مصنف گفت واللہ اعلم و چون مختار نزد مصنف رکعتین ست پیش از ظہر و احادیث صحیحہ در چہار رکعت نیز وارد شدہ گفت و گاہ پیش از ظہر چہار رکعت گذاردے و لفظ بخاری و ابی داؤد و نسائی کہ از عائشہؓ روایت کردہ اند اینست کہ کان

یا حی یا قیوم **تنبیه معنی** بعد صلوة دانسته شد که چیست و نیز باید دانست که ادعیه بعد صلوة بسیار است هر چه از انها خوانده شود کافی و ایضا باعث احراز فضیلت و اتباع سنت گردد و شامل این معنی تصریح کرده امام محیی الدین نووی در دعوات استفتاح صلوة چنانکه گذشت و ظاهر آنست که فعل آن حضرت صلے اللہ علیه وآله وسلم نیز همین نسق بوده نه آنکه بر جمیع دعوات و در جمیع اوقات مواظبت نموده و نیز گفته اند که از ندب و ترغیب آن حضرت صلے اللہ علیه وآله وسلم در خواندن اذکار عمل آن حضرت بدان لازم نیاید والا فرقی نماند میان سنت و مندوب **فصل در سنن رواتب از نماز** مراد بسنن رواتب نماز ها ست غیر فرائض که در روز و شب بطریق راتب و توظیف میگذارد و عاتر از موکده و غیر آن از جهت ذکر چهار رکعت پیش از عصر و چهار رکعت مخفی در میان آن و لیکن قول او که گفت که هر روز بران مواظبت مینمود صورة منافاتی بان دارد مگر آنرا مصنف از جمله ما واظب علیه و موکدات دارد هر چند در مرتبه کمتر از دیگران باشند و موکدات همه در یک مرتبه نیستند چنانکه معلوم شود یا مواظبت را حمل براعم از معنی تاکید کنند و لیکن در معنی راتبه معنی دوام معتبر ست و ماخوذ ست از رتوب که بمعنی دوام و ثبوت ست کذا فی بعض شروح الشکوة و گفته اند هر جا که مواظبت مطلق مذکور گردد مراد مع الترک احیانا بود چنانکه بمعنی سنت ست و آنجا که مقید بعدم ترک گردد امارت وجوب ست کذا فی بعض شروح الهدایة و اگر مقید بترک مذکور گردد خود ظاهر ست فافهم اما در حضر ده رکعت فوت نشده و در سفر خود مروی نیست که هیچ سنت راتبه گذارده باشد بجز رکعتین فجر و ظهر چنانکه بیاید دو رکعت پیش از فرض صبح و دو رکعت پیش از فرض ظهر و دو رکعت بعد از ان و دو رکعت بعد از مغرب و دو رکعت بعد از عشا اینچنین آمده است در کتب سته از حدیث ابن عمر رضی اللہ عنه بانبذے از اختلاف در الفاظ آن و زیاده کرده در صحیحین لفظ فی بیته بعد از مغرب و عشا و بخارے آورده که ابن عمر گفت حدیث کرد مرا حفصه که میگذارد وے صلے اللہ علیه وآله وسلم دو رکعت خفیفه بعد از طلوع فجر و این ساعتی بود که در نمی آمد من بر آن حضرت صلے اللہ علیه وآله وسلم و بیان ادا معلوم شد که سنت فجر نیز در بیت بود و احادیث صریح تر ازین در ین باب آمده چنانکه در صلوة لیل بیاید و سنیت دو رکعت پیش از ظهر مذهب شافعی ست و متمسک وی همین حدیث ابن عمر رضی اللہ عنه ست و در گذاردن چهار رکعت پیش از وی نیز احادیث آمده که دلیل امام ابو حنیفه ست ترمذی و نسائی و ابن ماجه از عائشه رضی اللہ عنها و مسلم و ابو داؤد و ترمذی و نسائی از ام حبیبه آورده اند که آن حضرت صلی اللہ علیه وآله وسلم فرمود کسیکه بگذارد دوازده رکعت در روز و شب و در روایتی کسیکه مداومت کند بر دوازده رکعت از سنت و در روایتی دوازده رکعت تطوع غیر فریضه بنا کند او را اللہ تعالے خانه در بهشت زیاده کرده ترمذی این تفصیل را که چهار رکعت پیش از ظهر و دو رکعت بعد از وے و دو رکعت بعد از مغرب و دو رکعت بعد از عشا و دو رکعت پیش از فجر و اگرچه ترمذی حدیث عائشه رضی اللہ عنها را غریب من هذا الوجه گفته و در حفظ بعضے از رجال وے سخن کرده و لیکن حدیث ام حبیبه که گفته اند رواة الجماعة الا البخاری شاهد اصل حدیث ست و ترمذی در جامع خود از عاصم بن ضمره از امیر المومنین علی رضی اللہ عنه آورده که میگفت میگذارد پیغمبر صلے اللہ علیه وآله وسلم پیش از ظهر چهار رکعت و بعد از وے دو رکعت و گفته که در ین باب حدیث از عائشه رضی اللہ عنها و ام حبیبه نیز آمده و حدیث علی رضی اللہ عنه حسن ست و همین ست عمل اکثر اهل علم از اصحاب پیغمبر صلے اللہ علیه وآله وسلم و آنها که بعد از ایشانند و همین ست قول سفیان ثوری و ابن المبارک و اسحق و بعضے از اهل علم گفته اند صلوة لیل و نهار دو گان دو گان ست و مقصود ایشان آنست که فصل کند میان رکعتین و باین قایل ست شافعی و احمد و نیز از عائشه رضی اللہ عنها آورده که آن حضرت صلے اللہ علیه وآله وسلم چهار رکعت را پیش از ظهر نمیگذارد و بعد از وے میگذارد و این طرق ست انتهی و مسلم و ابو داؤد از عبد اللہ بن شقیق آورده اند که گفت پرسیدم عائشه رضی اللہ عنها را از صلوة تطوع رسول خدا صلے اللہ علیه وآله وسلم گفت میگذارد در خانه خود پیش از ظهر چهار رکعت پس بیرون می آمد و میگذارد نماز بر دم پس بیرون می در آمد بخانه و میگذارد دو رکعت

کہ مراد بآن معوذتین ست یعنے قل اعوذ برب الفلق وقل اعوذ برب الناس و ایرا بصیغہ جمع بمذہب اقل الجمع اشان ست یا مراد معوذتین باسورۂ اخلاص ست تغلیبا یا مراد آیات کہ متضمن معنی استعاذہ است و تفویض و توکل شامل معوذتین و امثال آن مثل قولہ تعالی قل رب اعوذ بک من ہمزات الشیاطین الآیہ وقولہ عزوجل فی توکلت علی اللہ ربی وربکم وقول وے سبحانہ وان یکاد الذین کفروا الآیات یا مراد کلمات معوذہ است و بعضے گفتہ اند یا معوذتین و سورۂ اخلاص و الکافرون مراد ست زیرا کہ در ینہا برأت ست از شرک کہ در معنے استعاذہ است و در روایتی معوذتین نیز آمدہ فلا اشکال و این حدیث در غایت صحت ست و در درجۂ اعلاست از صحت و وصیت فرمود پیغمبر خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم معاذرا کہ در عقب ہر نماز بگوید اللھم اعنی علی ذکرک وشکرک وحسن عبادتک و فرمود واللہ من دوست میدارم ترا ای معاذ پس ترک مکن خواندن این دعا را عقب ہر نماز روایت کرد این حدیث را ابوداؤد و نسائی از معاذ و این حدیث معاذ معروف ست میان علما و مسلسل ست بواللہ انی لاحبک بطرق کثیرہ صحیحہ آمدہ و در معجم طبرانی ست از حدیث جابر کہ پیغمبر صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم فرمود ثلث ستہ خصلت ست من جا بہن کسی کہ بیارد آنہا را و عمل کند بدان مع الایمان با ایمان چہ عمل خیر بے ایمان فائدہ نکند و اعتبار ندارد و ظاہر آنست کہ مراد با ایمان یقین و حسبہ بود دخل من بہ ابواب الجنۃ شارد آید از ہر دو بہشت کہ خواہد و زوج من الحور العین و تزویج کردہ شود از حور عین حیث شاء ہر جا کہ خواہد یا ہر وقت کہ خواہد و اگر حیث را استعارہ برائے معنے مادارند یعنے ہر چہ کہ خواہد نیز صورتے دارد و این اوفق ست بمعنی اگر چند من حیث اللفظ بعدے دارد و خصلت اول آنست کہ من عفا عن قاتلہ ہر کہ عفو کند از قاتل خود و وصیت کند بعفو یا اضافت ہا دنے ملابستہ است و مراد قاتل ولی اوست کہ حق قصاص بروے دارد و خصلت دوم آنکہ ادے دینا خفیا اداکند دین مخفی را کہ کسے نداند مگر او و دین یعنے گواہ بران ندارد یا دین نیز نداند و فراموش کردہ باشد یا مورث وی دادہ باشد بے علم وے و سوم آنکہ قرأ فی دبر کل صلوٰۃ مکتوبۃ بخواند در پس ہر نماز فرض عشر مرات دہ بار قل ہو اللہ احد فقال پس گفت ابوبکرؓ بطریق التماس واحدہن یا یکی ازین سہ خصلت بیارد یا رسول اللہ پس آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم التماس صدیقؓ مبذول داشت و آنچہ گفت مقرر داشت فقال واحدہن پس فرمود یا یکی ازین سہ خصلت بیارد و آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم بعد از نماز صبح گفتی اللھم انی اصبحت لا استطیع دفع ما اکرہ ولا املک نفع ما ارجو و اصبح الامر در بعض روایات امرے بید غیرے و اصبحت مرتہنا بعملی فلا فقیر افقر منی اللھم لا تشمت بی عدوی ولا تسوء بی صدیقی عدو و صدیق ہر دشمن و دوست را شامل ست از جن و انس دینی و دنیاوے اما دنیاوے کہ بد کند در دین و بفوت آن ضرر و نقصانی در دین و کمال حال وی لازم آید اللھم لا تجعل مصیبتی فی دینی چون مصیبت دین عظیم ترست تخصیص کرد بوے چہ اگر در مصیبت دنیاوی صبر کند و نظر بر الطاف خفیہ الٰہی تعالے دارد ثواب صبر و ملاحظہ آن الطاف جبر آن نقصان کند و باین معنے اشارہ کردہ فرمود ولا تجعل الدنیا اکبر ہمی و در تقیید باکبر اشارت ست بانکہ آدمی تا در قید حیات ست بی ہم دنیا نخواہد بود و ہمچنین در تولش ولا تسلط علی من لا یرحمنی از جبابرہ و ظلمہ جن و انس و اشد آن نفس ست کہ از تسلط آن خدا نگاہدارد اللھم بک اصبحنا و بک امسینا و بک نحیی و بک نموت اللھم ما اصبح بی من نعمۃ او باحد من خلقک فمنک وحدک لا شریک لک فلک الحمد ولک الشکر اصبحنا و اصبح الملک للہ رب العالمین اللھم انی اسألک خیر ہذا الیوم فتحہ ونصرہ ونورہ وبرکتہ وہداہ واعوذ بک من شر ما فیہ و در بعض روایات من شر ما فیہ و شر ما بعدہ اللھم عافنی فی بدنی اللھم عافنی فی سمعی اللھم عافنی فی بصری اللھم رحمتک ارجو فلا تکلنی الی نفسی طرفۃ عین و در بعض روایات ولا اقل من ذلک نیز آمدہ و اصلح لی شانہ کلہ لا الہ الا انت اللھم انی اعوذ بک من الہم والحزن و اعوذ بک من العجز والکسل و اعوذ بک من البخل والجبن و اعوذ بک من غلبۃ الدین و قہر الرجال اللھم اکفنی بحلالک عن حرامک و اغننی بفضلک عمن سواک

وابن حبان وغیرایشان وبعضے از حفاظ گویند کہ ایں حدیث آیۃ الکرسے بعد از نماز صحیح ست وابن الجوزے چنانکہ عادت اوست
از افراط ومبادرت بحکم بر حدیث بوضع آن را در موضوعات ذکر کردہ وحفاظ بروے یعنی بر ابن الجوزے ازیں جہت کہ ایں
حدیث را از موضوعات ذکر کردہ طعن کردہ اند وگفتہ کہ ذکر کردن او ایں حدیث را در موضوعات خطاست وابن حجر العسقلانی
بضعف محمد بن حمید کہ راوی حدیث آیۃ الکرسے ست کردہ وحکم او بضعف محمد بن حمید خطاست زیرا کہ ایں شخص را بخاری کہ در تصحیح
وتنقید رجال فوق الکل ست تعدیل کردہ ویحیے بن معین کہ محک جال ست واشد ایں قوم ست در تنقید رواۃ توثیق کردہ
واین دو معدل یعنی بخاری ویحیی ابن معین کافی ست در عدالت ووثوق وی ودر معجم طبرانی آمدہ است من قرأ آیۃ الکرسی
فی دبر الصلوۃ المکتوبۃ کان فی ذمۃ اللہ الی الصلوۃ الاخری ہر کہ بخواند آیۃ الکرسے بعد از نماز فرض باشد در پناہ خداو
در عہد وامان وے تا نماز آیندہ واین حدیث را جماعتے از صحابہ روایت کردہ اند از انجملہ امیر المومنین علی ست وکرم اللہ
وجہہ ودر مشکات حدیث امیر المومنین را ایں چنیں آوردہ کہ گفت شنیدم پیمبر خدا را صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم کہ گفت بر بالائے
ایں منبر ہر کہ بخواند آیۃ الکرسے را بعد از ہر نماز منع نکند او را از در آمدن بہشت مگر موت وہر کہ بخواند او را ہنگامیکہ بخواب رود
ایمن گرداند او را خدا تعالے بر سرائے وی وسرائے ہمسایہ واہل چند سرای دیگر گرداویند رواہ البیہقی فی شعب الایمان
وقال اسنادہ ضعیف واز جملہ صحابہ کہ ایں حدیث را روایت کردہ اند جابر بن عبد اللہ وعبد اللہ بن عمر وانس بن مالک ومغیرہ
بن شعبہ وابو امامہ است رضی اللہ عنہم وچون ایں حدیث بچندیں طرق مختلفہ ومخارج متعددہ مروی شدہ است ثابت بود زیرا کہ اختلاف
طرق ومخارج حدیث دال ست بر آنکہ ایں حدیث را اصلے صحیح ست واقلش آنکہ موضوع نیست ودر فضائل آیۃ الکرسے احادیث
علی الاطلاق بے تقیید بہ خواندن آں عقیب صلوۃ بسیار آمدہ وبے از انہا بے وصمت ضعفی نزد محدثین نیست سیوطے
در جمع الجوامع آوردہ کہ امیر المومنین علی مرتضیٰ فرمود سید آیات قرآنے اللہ لا الہ الا ہو الحی القیوم ست وفرمود صحیح
مروے راندانم کہ زائیدہ شدہ در اسلام ودر شبہ عقل رسیدہ کہ خواب رود واین آیت را نخواند پروردگار تعالے این آیت را
بپیغمبر شما دادہ از گنجے کہ زیر عرش عظیم نہادہ است وہیچ پیغمبر دادہ نشدہ ومن شب نکنم مگر آنکہ آنرا سہ بار بخوانم در دور
سنت کہ بعد از عشا بگزارم ودر وتر خوانم وچون بخواب رود خوانم واز انگاہ کہ از حضرت رسالت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم
شنیدہ ام ہرگز آنرا ترک نکردہ ام وفرمود شنیدہ ام من خدا را صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم کہ گفت سید پیغمبران آدم ست
علیہ السلام وسید عرب محمد ست صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم وسید پارسیان سلمان وسید روم صہیب وسید حبشہ بلال وسید دہقان
سدرہ وسید اشہر حرم وسید ایام جمعہ وسید کلام من وسید قرآن البقرہ وسید بقرہ آیۃ الکرسے در وے پنجاہ کلمہ است
ودر ہر کلمہ پنجاہ برکت ودر بعض روایات ہفتاد برکت، حدیث بے توہم وضعے نیست واللہ اعلم واز ابی بن کعب در صحیح مروی ست
کہ آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم از وی پرسید کم ترآیتی در قرآن کدام ست ابی بن کعب گفت خدا ورسول خدا داناتر
بدان آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم سہ بار ایں سوال تکرار کرد پس گفت ابی عظیم ترآیتے در قرآن اللہ لا الہ الا ہو الحی
القیوم ست آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم بر سینۂ وی زد وگفت گوارا باد ترا ایں علم ای ابا المنذر وحدیث بخاری
از ابی ہریرہ در فضیلت آیۃ الکرسے کہ در روے ہو کذوب ہند کور شدہ معروف ست وذکر آن در خاتمہ کتاب بیاید انشاء اللہ
تعالے وعقبہ بن عامر روایت کردہ گفت رسول اللہ امر کرد مرا پیغمبر خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم ان اقرأ بالمعوذات بخواند
معوذات فی دبر کل صلوۃ بعد از ہر نماز فرضہ احمد وابو داود والنسائی والبیہقی معوذات بکسر واو مشددہ از تعویذ کردانی گفتہ

صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم شنیدم ہرگز از من فوت نشد و نہ در لیلۃ صفین تا در آخر شب بیامد من آمد و بخواندم و دیگر این تعلیم کرد کہ
را و اصلیت الصبح و چون بگذارے نماز صبح را ان تقولے بگوئی این کلمہ را کہ لا الہ الا اللہ وحدہ لا شریک لہ لہ الملک ولہ الحمد و
ہو علے کل شئے قدیر عشر مرات دہ بار و بعد صلوٰۃ المغرب و بگوے پس از نماز مغرب عشر مرات و آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم
در عقب نماز بامداد میگفت اللھم اصلح لی دینی الذے ہو عصمۃ امری و در بعض روایات دینی الذے جعلتہ لی عصمۃ و اصلح
لی دنیای التی جعلت فیہا معاشی و اصلح لی آخرتی التی فیہا معادی و اجعل الحیوٰۃ زیادۃ لی فی کل خیر و اجعل الموت راحۃ لی من کل شر
اللھم انی اعوذ برضاک من سخطک و اعوذ بعفوک من نقمتک و اعوذ بک منک لا مانع لما اعطیت و لا معطی لما منعت و لا ینفع ذا الجد
منک الجد و در جامع الاصول این را از روایت نسائی از کعب احبار آوردہ کہ گفت سوگند بخدای کہ کشاد دریا را بر موسے کہ
ما سے یابیم در توریت کہ داؤد پیغمبر خدا چون بر میگشت از نماز خود میخواند این دعا را و کعب از صہیب رض روایت کرد کہ محمد صلی اللہ علیہ
وآلہ وسلم میخواند این کلمات نزد برگشتن از نماز خود ابو ایوب رض انصاری گفت ہرگاہ نماز میگذاردم از پے پیغمبر صلے اللہ علیہ
وآلہ وسلم در ہیچ وقت نبود کہ بعد از سلام نگفتی اللھم اغفر لی خطایای و ذنوبی کلہا اللھم انعشنی و اہدنی و ارزقنی و اہدنی
لصالح الاعمال و الاخلاق انہ لا یہدی لصالحہا الا انت و اصرف عنی سیئہا فانہ لا یصرف سیئہا الا انت و فرمود آن حضرت
صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم اذا صلیت الصبح چون نماز صبح را فقل پس بگو قبل ان تتکلم پیش از آنکہ سخن گوئی اللھم اجرنی
من النار سبع مرات ہفت بار فانک ان مت پس بدرستی کہ اگر بمیرے فی یومک در ان روز کتب اللہ لک نبویسد خدا تعالیٰ
برائے تو جوازا من النار نامۂ رستگاری از آتش دوزخ و جواز در اصل نامۂ مسافر را گویند کہ از سلطان بگیرد تا ہیچ کس او را
در راہ تعرض نکند و اذا صلیت المغرب فقل قبل ان تتکلم اللھم اجرنی من النار سبع مرات فانک ان مت من لیلتک کتب اللہ لک
جوازا من النار این حدیث در صحیح ابن حبان ست در جامع الاصول از سنن ابی داؤد نیز آوردہ و لیکن بتقدیم ذکر صلوٰۃ
مغرب بر صلوٰۃ صبح و در سنن نسائی نیز آوردہ از روایت ابی امامہ من قرا آیۃ الکرسی او الطبرانی و قل ہو اللہ احد یعنی گفتہ است
ہر کہ بخواند آیۃ الکرسی و قل ہو اللہ احد فی دبر کل صلوٰۃ مکتوبۃ و پس ہر نماز فریضہ لم یمنعہ من دخول الجنۃ الا ان یموت
بہشت الا ان یموت و فی روایۃ الا الموت و درین عبارہ اشکال مشہور ست چہ ظاہر چنان مینماید کہ گویند الا الحیوٰۃ چیز مانع
از دخول جنت حیات ست کہ درین عالم پای بند آنست مما ہو سبب فی دخول جنت ست نہ مانع از ان و در توجیہ آن میگویند
مراد بموت در ینجا حیات ست حیات ستعار را کہ فانی ست و الہی شوندہ بموت ست موت نام کردہ و این توجیہ در غایت بعد
و ضعف ست و نیز گفتہ اند کہ مراد تا آخر موت و عدم مجیٔ او ست و بعضے گفتہ اند کہ مراد از موت بودن بندہ است در قبر پیش از
بعث و چون مبعوث شود در آید در بہشت بے توقف و بعضے گفتہ اند کہ مراد آنست کہ مانع از دخول جنت الآن عجلا وجود موت ست
و شرط بودن او مر دخول جنت را کہ موجل ست اگر وجود موت و شرطیت وی نحی بود بالفعل در بہشت میدر آمد و باین توجیہ مراد
دخول جنت ست در فنای حیات عاجل مبالغہ و بدین تقدیر جائز ست گفتہ شود مراد آنست کہ اگر وجوب موت و لزوم ذوق او
مر ہر نفس را بحکم کل نفس ذائقۃ الموت نمیبود مے در آمد در بہشت الآن عجلا و لیکن لازم مے آید وجوب موت در بہشت و بہشت
جائے موت نبود و باین جہت در دخول جنت ملتجیل تاخیر را یافت و طیبی گفتہ کہ موت حاضر ست میان تالی آیۃ الکرسی و دخول
جنت چون متحقق شود و منقضی گردد حاصل شود دخول جنت فافہم و چون در ین حدیث اختلافی بود در میان محدثین مصنف
بسط کلام کرد در اثبات و تصحیح آن و گفت و این حدیث را جماعتے دیگر غیر نسائی نیز روایت کردہ مثل طبرانی و رویانی و دار قطنی

وعلیین نشوید که شما پانصد سال پیشتر از اغنیا بهشت روید این حدیث خبر و حدیثے ست که در مشکوة از ابی داؤد و از ابی سعید خدرے آورده و این جزای فقر و سکبار یست که فقرا دارند و بحساب و سوال غنیم دنیا موقوف نمانند و سابقیت فقرا در دخول جنت منافات با فضیلت و رفعت درجات و کثرت ثواب اعمال اغنیا ندارد و بعضے گویند که این مخصوص بفقرای مهاجرین ست چنانکه در حدیث وارد ست و غیر مهاجرین را کمتر ازین باشد و الله اعلم و میفرمود که هر که در پے نماز صبح پیش از انکه سخن کند ده بار بگوید لا اله الا الله وحده لا شریک له له الملک وله الحمد یحیی و یمیت این زیادتی یحیی و یمیت بعد معقبات نیست چنانکه گذشت و بر هر کل شئے قدیر اراده نیکی نویسند و هر نیکی را ده چند جزا بود و از ذنوب و بدیها ده را محو کنند و ده درجه او را بلند گردانند و در ان روز در پناه الهی باشد از مکروهات و از شیطان محروس و محفوظ گردد و هیچ گناه را چه صغیره و چه کبیره سزاوار ے و مجال نبود که ویرا دریابد دران روز و ضرر آن بدو برسد مگر شرک بخدا یتعالے که اگر معاذ الله بوجود آید ناچار ضرر وی برسد چه شرک هرگز مغفور نگردد و چنین فرمود و لم ینفع للذنب ان یدرک فی ذلک الیوم الا الشرک بالله تعالے یعنے اگر از وی گناهی غیر شرک صادر شود آمرزیده شود نه آنکه اصلا صادر نشود پس مراد بادراک ذنب ادراک مرز و اشر او ست این حدیث ترمذی ست از ابی ذر و گفت هذا حدیث حسن صحیح غریب و امام احمد از عبد الرحمن بن غنم نیز مثل این روایت کرده و در وی ذکر صلوة مغرب نیز هست و بجای قبل ان یتکلم قبل ان ینصرف و ثنی رجله آورده و بعد از وله الحمد بیده الخیر نیز ذکر کرده و در آخر حدیث گفته که باشد آن مرد یعنے گوینده این کلمات افضل الناس عملا گر مرد ے که افضل ازان بیارد یعنے اکثر ازین عمل بیارد از تسبیح یا غیر آن و در مسند امام احمد ثابت ست بروایت ام سلمة رضی الله عنها که آن حضرت صلے الله علیه وآله وسلم علم تعلیم کرد ابنته فاطمة و مختر خود را که فاطمة رضی الله عنها است لما جات هر گاه که آمد فاطمة رضی الله عنها نساله الخادم و ران حال که مے طلبید ازان حضرت صلے الله علیه وآله وسلم خادم را یعنے جاریه که خدمت کند آورده اند که دست مبارک وی از بس آسیا گردانیدن و پشتش از آب کشیدن شوخ بسته بود و رنگ روی وے از غبار جاروب دادن و دود و طعام پختن تیره گشته و در بعض روایات آمده که چون علی مرتضے رضی الله عنه را با فاطمه زهرا رضی الله عنها تزویج کردند مرتضے رضی الله عنه از خدمت و کاروبار خانه بحضرت شکایتے کرد آن حضرت فرمود صلے الله علیه وآله وسلم کار درون خانه از طعام پختن و جاروب دادن و امثال آن فاطمه کند و کار بیرون خانه مثل آب کشیدن و طعام خریدن و الله تو سازد و بالجمله چون فاطمه رضی الله عنها بطلب خادم آمد حضرت در خانه نبودند چون آمدند پرسیدند که فاطمه بنت من برای چه آمده بود گفت عائشه رضی الله عنها برای طلب خادم آمده بود پس رفت آن حضرت صلے الله علیه وآله وسلم بخانه فاطمه رضی الله عنها و به نشست بر سر وے و گفت یا فاطمه رضی الله عنها خادم مے طلبے خادم خود با تعفل نزد مانیست و چون از جائے بیاید خبر کن تا بدهم ترا پس ازان فرمود یا فاطمه رضی الله عنها محنت و مشقت دنیا سهل ست بهر طریق میگذرد یا فاطمه رضی الله عنها تقوے و بندگے کن خدایرا و خدمت کن مرا بخانهٔ خود را من ترا چیزے بیاموزم که بهتر ست از خادم و آن انیست ان تسبحے تسبیحا و در روایتے تسبحین بدون آن آمده تسبیح کنے مر خداوند تعالے را عند النوم نزد خواب رفتن ثلاثا و ثلثین سی و سه بار و تحمدة و در ان روایت دیگر تحمدین ثلاثا و ثلثین و حمد گوے او را سے و سه بار و تکبیره و در ان روایت تکبیرین ثلاثا و ثلثین تکبیر گوئی سے و سه بار انچه مذکور ست در کتب از روایت بخاری و مسلم و ابی داؤد و ترمذی آنست که تکبیر اربعا و ثلثین فرمود و در بعض روایات آمده که یکے از انها لاحد اتسعین اربعا و ثلثین فرمود و عدد مائة بدان تمام شود و ما آنکه مصنف این هر سه را ثلاثا و ثلثین فرمود مگر نزد وے ثابت شده باشد و الله اعلم و در روایت دیگر از صحیحین از علے رضی الله عنه آمده که بهر دو خطاب فرموده و تعلیم هر دو راست و آمده است که بعد ازان علی رضی الله عنه و فاطمه رضی الله عنها این ورد را هرگز از دست ندادند و فرمود علی مرتضے رضی الله عنه که از انگاه که این را ازان حضرت

ورب کل شئے انا شہید ان محمدا عبدک ورسولک زیادہ آوردہ و آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم فرمود چند سخن پیاپی ست
کہ ہرکہ بگوید در عقب ہر نمازے ہرگز نومید نشود و این عبارت ترجمہ لفظ حدیث ست کہ مسلم و ترمذی و نسائی از کعب بن عجرہ
روایت کردہ اند کہ معقبات لا یخیب قائلھن او فاعلھن و بر کل صلوٰۃ معقبات بکسر قاف خواندہ اند و این تسبیحات را معقبات
ازان نامند کہ بعضی از آنہا در خواندن در پے بعضے دیگر بیاید یا از جہت آنکہ ہریکے را اعادہ کردہ میشود مرۃ بعد مرۃ و تکرار و اعادہ را
پیاپے آمدن لازم بود یا از جہت آنکہ در عقب نماز خواندہ میشود و معقب آن را گویند کہ در عقب چیزے بیاید کذا فی نہایۃ الجزری
وسلع ست از شیوخ کہ این تسبیحات و معقبات ازان گویند کہ ہریکے از آنہا صلاحیت آنرا دارد کہ عقب دیگرے بیاید چنانچہ در حدیث
آمدہ است لا یضرک بایھن ابتدأت و معقبات ملائکہ لیل و نہار را کہ برائے رفع اعمال بندگان و حفظ ایشان شب و روز
در پے یکدیگر بیایند نیز گویند سبحان اللہ سی و سہ بار و الحمد للہ سی و سہ بار اللہ اکبر سی و سہ بار و تمام صد لا الٰہ الا اللہ وحدہ
لا شریک لہ لہ الملک ولہ الحمد وہو علی کل شئے قدیر رواہ مسلم و در روایت دیگر ست از مسلم از ابی ہریرہ اللہ اکبر سی و چہار بار
و بآن صد تمام شود و در روایت دیگر سبحان اللہ بیست و پنج بار و الحمد للہ بیست و پنج بار و اللہ اکبر بیست و پنج بار و لا الٰہ الا اللہ
وحدہ لا شریک لہ لہ الملک ولہ الحمد وہو علی کل شئے قدیر بیست و پنج بار در جامع الاصول از نسائی و در مشکوٰۃ از احمد و دارمی
نیز از زید بن ثابت آمدہ است کہ چون صحابہ مامور شدند کہ بعد از ہر نماز تسبیح کنند سے و سہ بار و تحمید سے و سہ بار و تکبیر سی و سہ بار
مردے از انصار در خواب نمودند کہ مردے بادی میگوید آیا امر کردہ شما را رسول خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم کہ تسبیح کنید بعد از
ہر نماز سے و سہ بار و تحمید سے و سہ بار و تکبیر سے و سہ بار گفت نعم گفت اگر ہر کدام را بیست و پنج بار بگوئید و تہلیل را داخل آن
سازید چون صباح شد آن مرد انصار سے بحضرت رسول آمد صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم و خواب خود را عرضہ داشت فرمود ہمچنین کنید
کہ آن مرد میگوید و چون با مر رسول خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم مقرون گشت سنت شد و در روایتی از بخاری سبحان اللہ و ۳۳ بار
و الحمد للہ ۳۳ بار و اللہ اکبر ۳۴ بار و در روایتے دیگر در صحیح مسلم سبحان اللہ یازدہ بار و الحمد للہ یازدہ بار و اللہ اکبر یازدہ بار
این مجموع سے و سہ بار میشود و بعضے از علما گفتہ اند کہ این روایت کہ در وے ہر کدام از این کلمات را یازدہ بار گفتہ تا مجموع
سے و سہ بار میشود و ہمانا تفسیر بعضے از روایات ست حدیث ابی ہریرہؓ را کہ تسبحون و تحمدون و تکبرون و بر کل صلوٰۃ ثلاثا و ثلثین
و این تفسیر وہمی ست چہ مراد آنست کہ ہر کلمہ را سے و سہ بار گویند چنانچہ در احادیث دیگر منصوص علیہ گشتہ است و در ثواب این
معقبات در صحیحین آمدہ است کہ ہر کہ آن را بعد از ہر نماز بگوید آمرزیدہ شود گناہان او اگرچہ مانند کف دریا بود و نیز آمدہ است کہ
ابو ہریرہؓ گفت کہ فقرائے مہاجرین بحضرت رسول اللہ صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم آمدند و گفتند یا رسول اللہ اہل غنا و ثروت از مسلمانان سبقت
برند از ما بدرجات علا و نعیم مقیم فرمود چہ سبب گفتند نماز کنند ایشان چنانکہ ما نماز کنیم و روزہ دارند چنانکہ ما روزہ داریم و تصدق
کنند ایشان و از ما نیاید و برہ آزاد کنند و از ما نیاید فرمود چیزے شما را در آموزم کہ برسید بدان با نہا کہ پیش از شما گذشتہ اند
و سبقت کنید از آنہا کہ پس از شما بیایند و ہیچکس را آن فضیلت نبود کہ شما را مگر آنکس را کہ مثل این عمل شما کند تسبحون و تحمدون و
تکبرون و بر کل صلوٰۃ ثلاثا و ثلثین مرۃ پس اغنیا نیز این حدیث شنیدند و بدان عمل کردند فقرا باز بحضرت آمدند و گفتند یا رسول اللہ
برادران ما کہ اغنیا اند نیز آنرا شنیدند و بدان عمل کردند و برابر ما گشتند در این عمل اکنون چہ کار کنیم فرمود چہ تو ان کرد ذالک
فضل اللہ یؤتیہ من یشاء از این حدیث فضل غنے شاکر کہ بر فرمودہ حق و بر فقیر صابر لازم آید و این حدیث در صحیحین مذکور ست
اما در بعض احادیث دیگر آمدہ چون فقرا شکستہ دل شدند و غمگین گشتند حضرت رسول فرمود صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم غم مخورید

کذا ذکرہ الشیخ بن حجر فی شرح المشکوٰۃ **تنبیہ** بدانکہ احادیث در باب تسبیحاتی متعددہ واقع شدہ کہ بعد از نماز بخواند چنانچہ این ادعیہ مذکورہ و آیۃ الکرسی و معقبات و جز آن و مراد ببعدیت اتصال نماز نیست بے فصل کہ آن محال ست بلکہ مراد عدم فصل بچیزے کہ در عرف اشتغال بہ ان از جنس اعراض و نسیان و تشاغل بغیر ذکر و دعا بشمر پس اگر سکوت کند بحد کثرت عرفی نرسد نیز ضرر ندارد پس بعد از فراغ نماز بہر چہ بروجہ مذکور بخواند عقب او ست ماندآنکہ اشتغال بسنت راتبہ بعد از فرض موجب فصل میان فرض و ذکار مذکورہ و عدم تعاقب گردد یا نہ اینجا محل نظرست و ظاہر آنست کہ نگردد خصوصاً بر قول کسے کہ سنت میداند وصل سنت را بفرض و سرعت قیام برای گذاردن سنت بعد از قیام ادائے فرض و در شرح ابن الہمام تصریح کردہ است کہ آنچہ در احادیث وارد شدہ است از خواندن بعضے ادعیہ و اذکار در اوبا صلوات تقاضا نمیکند وصل آنہا را بفرض بلکہ بودن آنہا عقیب سنت بی اشتغال بانچہ از توابع نماز نیست کفایت میکند دران و خلاف ست علما را در اولویت وصل سنتی کہ بعد از فرض ست بعض گفتہ اند کہ قیام بسنت متصل بفرض مسنون ست و وارد ے شود بر وی کہ در سنن ابی داؤد آمدہ است از ابی رمثہ کہ گفت ایستادم مردے کہ دریافتہ بود با حضرت رسول اللہ صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم تکبیرۂ اورا تا متصل بگذارد سنت را عمر دوش اورا بگرفت و بجنبانید و گفت بنشین زیرا کہ ہلاک نگشتند اہل کتاب مگر از جہت آنکہ نبود در نماز ایشان فصل پس آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم بپسندید این سخن را از عمر پستر کفایت دارد او را فصلے کہ واقع شود چنانکہ در مسلم و ترمذی از عائشہ رضی اللہ عنہا آوردہ اند کہ گفت بود رسول خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم چون سلام میداد نمی نشست مگر مقدار آنکہ میگفت این ذکر را اللھم انت السلام ومنک السلام تبارکت یا ذا الجلال والاکرام و ازین حدیث بظاہر لازم نیاید کہ بہمین ذکر فصل کند بلکہ مبتدا بانچہ خواندہ شود در وے این ذکر و این منافات ندارد بخواندن ذکر دیگر مثل لا الہ الا اللہ وحدہ لا شریک الخ الحاصل ثابت نشد و از ان حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم فصل باذکارے کہ مواظبت میکنند بران در مساجد درین اعصار مثل قرأت آیۃ الکرسی و تسبیحات و امثال آن و حلوائی گفتہ است کہ لا باس ست بخواندن او را و میان فریضہ و سنت و مختار آنست کہ فصل کند بذکرے مختصر و بخواند او را دو اذکار بعد از سنت و قول حلوائی لا باس الخ منافات میان نمارد زیرا کہ مشہور در معنی این عبارت اولویت خلاف اوست پس گویا کہ گفتہ اولی آنست کہ بخواند و اگر بخواند لا باس بود و در خلاصہ گفتہ کہ چون سلام دہد امام از ظہر یا مغرب یا عشا مکروہ است او را مکث قاعد اولیکن باید کہ بایستد تطوع و قطع نکند در مکان فرض بلکہ منحرف شود بہ راست یا چپ یا پستر آید و اگر خواہد رجوع کند بمنزل خود برای تطوع و در نمازے کہ بعد از وے تطوع نیست کردہ ست کہ در مکان خود مستقبل قبلہ نشستہ ماند بلکہ یا برود یا برگشتہ مستقبل قوم بہ نشیند اگر در مقابل وی صبوتی نباشد و ہمہ برابر ست در سنت و لیکن افضل رجوع بمنزل است از برای تطوع ذکر ہذا کلہ فی شرح ابن الہمام و در سنن ابی داؤد از امیر المومنین علی رضی اللہ عنہ مرویست کہ چون حضرت رسالت صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم سلام نماز بدادے بگفتی اللھم اغفر لی ما قدمت وما اخرت وما اسررت وما اعلنت وما انت اعلم بہ منی انت المقدم وانت المؤخر لا الہ الا انت و در بعض روایات وما اسرفت بعد از وما اعلنت نیز واقع شدہ و در مسند امام احمد و سنن ابی داؤد و غیرہ از زید بن ارقم کہ پیغمبر صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم در عقب ہر نمازے میگفت اللھم ربنا ورب کل شئ انا شہید انک الرب وحدک لا شریک لک اللھم ربنا ورب کل شئ انا شہید ان العباد کلھم اخوۃ اللھم ربنا ورب کل شئ اجعلنی مخلصا لک وباہلی فی کل ساعۃ من الدنیا والآخرۃ یا ذا الجلال والاکرام اسمع واستجب اللہ الاکبر اللہ الاکبر اللہ نور السموات والارض و در روایتے رب السموات والارض اللہ الاکبر اللہ الاکبر حسبی اللہ ونعم الوکیل اللہ الاکبر اللہ الاکبر و در جامع الاصول بعد لا شریک لک اللھم ربنا

سلیمان او را گذاشتم تا خار و زار بدر رفت و در صحیح مسلم این حدیث بلفظ دیگر آمده و گفته که اگر ملاحظه دعای سلیمان نمی بود دیدی بستم آن جنی را بستون مسجد تا کودکان مدینه بوی بازی میکردند و معنی ملاحظه رعایت دعای سلیمان آن گفته اند که وی علیه السلام درخواسته بود از خدای تعالی که تصرف در جن و امثال آن مخصوص با و باشد و بحقیقت پیغمبر ما را صلی الله علیه وآله وسلم قدرت و امکان تصرف در ثقلین بیشتر و قویتر از سلیمان علیه السلام بود و لیکن بالفعل ظهور صورت این تصرف و سلطنت مخصوص سلیمان علیه السلام داشتند پس اگر تصرف آن حضرت صلی الله علیه وآله وسلم بالفعل در ان جن بظهور می آمد عدم استجابت دعای وی لازم آمدی پس رعایت حال سلیمان در دعای او کرد و بگذاشت صلی الله علیه وآله وسلم الحاصل مصنف میگوید که این مجموع یعنی رویت جنت و نار و خوشه و جن رویت عین بود نه آنچنان که بعضی میگویند که این رویت مثال ست نه عین چه این تاویل صرف از ظاهر ست کمال آنست که بر رویت عین حمل کنند و سیاق احادیث نیز دلالت دارد بران فافهم و این دلیل ست بر آنکه نمی بفر عین در تمام نماز دائم و مستمر نبود و میگوید اما اگر کسی را از کشودن چشم در نماز تفرقه و پریشانی حاصل شود و حضور و خشوع نماز را ببرد فرو گرفتن چشم در حق وی مکروه نبود بلکه باستحباب اقرب باشد نظر بعموم دلائل که در ترغیب و نگاهداشت حضور و خشوع وارد شده اند و عدم ورود نهی صریح از تغمیض عین مصنف اینجا سخن بر طریقهٔ فقاهت کرد و اگر خبری و اثری بر ین مطلب اندی دی اولی و اوفق بود دی بروش می الله اعلم **فضل الاذکار بعد الصلوة** آن حضرت صلی الله علیه وآله وسلم چون از نماز سلام دادی آنچنین ست روایت مسلم و ترمذی و در روایت نسائی چون برگشتی از نماز و روایت ابوداود چون خواستی که برگردد از نماز سه بار بگفتی استغفر الله استغفر الله لا اله الا هو الحی القیوم و اتوب الیه و در حدیث مسلم و ترمذی مطلق واقع شده که چون سلام دادی استغفار کردی سه بار و گفته شد مر اوزاعی را که کیفیت استغفار چیست گفت میگفت استغفر الله استغفر الله استغفر الله و دیگر بار با استغفار این ذکر ضم کردی که اللهم انت السلام و منک السلام تبارکت یا ذا الجلال و الاکرام رواه مسلم و بعضی بعد از منک السلام و الیک یرجع السلام را زیاده کرده اند و در روایات صحیحه نیامده مگر همین قدر که مذکور شده کذا ذکر الشیخ ابن حجر المکی فی شرح المشکوة این مقدار بگفتی و بر خاستی و بحجره مراجعت کردی چنین ست در حدیث مسلم از ثوبان و در حدیث متفق علیه از عائشه آمده که نمی نشست مگر مقدار یکه میگفت اللهم انت السلام و منک السلام تبارکت یا ذا الجلال و الاکرام توجیه بیان ست که مکرر گفته ایم گاهی چنین بودی و گاهی چنان والله اعلم و در بعض احادیث صحیحه که حدیث مسلم و ابوداود و نسائی ست از عبد الله بن الزبیر مرویست که در عقب هر نماز فرض میگفت در حدیث اگرچه عقیب صلوة واقع شده و لیکن مراد نماز فرض ست باجماع و بعض از شراح گفته اند که در حدیث کعب بن عجره تقیید بکتوبه آمده و مطلقات محمول بر انست و در روایت مسلم آمده که بآواز بلند میگفت و بعض علما گفته اند که افضل در جمیع احوال اخفاست در ذکر و دعا هم امام را و هم منفرد را و جهر آن حضرت صلی الله علیه وآله وسلم برای تعلیم بود و اگر جای دیگر نیز امام را مصلحت در جهر و اعلان بود بقصد تعلیم و اعلام بکند درست ست بلکه مستحسن لا اله الا الله وحده لا شریک له له الملک و له الحمد و هو علی کل شئ قدیر اللهم لا مانع لما اعطیت و لا معطی لما منعت و لا ینفع ذا الجد منک الجد در هر دو موضع نفتح جیم ست یعنی بخت و غنا یا بمعنی پدر پدر و پدر مادر یعنی غنا و نسب نزد خدا کار نیاید عمل باید و بعضی بکسر جیم نیز خوانده اند یعنی کار افضل و رحمت ست کوشش و اجتهاد علت نیست و گفته اند که کسر ضعیف ست و مختار فتح ست یعنی اول لا اله الا الله و لا نعبد الا ایاه له النعمة و له الفضل و له الثناء الحسن لا اله الا الله مخلصین له الدین و لو کره الکافرون امام نووی گفته باید که استغفار را مقدم دارد بر سائر انواع ذکر و آرد عقیب سلام و گفته اند که بعد از وی اللهم انت السلام بعد از ان لا اله الا الله وحده تا قدیر

وآله وسلم در نماز چشم مبارک را گشاده داشتی و فرو نگرفتی چنانچه بعضے از متعبدان عادت دارند و از بجاست که فقها تغمیض عین را مکروه دارند و گفته اند که آن عادت یهود است و مصنف درین باب استدلال باحادیث میکند و میگوید در حدیث انس که بخاری در صحیح آورده چنان ست که گفت عائشه را پرده بود رنگین و منقش که جانب خانه را بآن پوشیدے فرمود آن حضرت صلی الله علیه وآله وسلم که این پرده را دور کن که همیشه تصاویر این پرده یعنے نقوش وے کذا فی شرح المشکوة للشیخ ابن الحجر الهیثمی المکی مرا عارض میشود و لفظ حدیث این ست که بود مر عائشه را قرام که پوشیده بود جانب بیت خود را پس فرمود بمسر قاف پرده رقیق را گویند و بعض گفته اند صفیق از صوف رنگین و بعضی گفته پرده رقیق و پس پرده غلیظ و گفته اند که مراد بستر جانب بیت بدان آنست که متاعے در جانب بیت داشت که بدان پوشیده بود و الا از ستر جدار نبی واقع شده است کذا قال الابهری فی شرح المشکوة و فیه نظر و در مجمع البحار گفته است که مثل حجلهٔ عروس بر پا کرده بود مزین و منقش والله اعلم و نیز در حدیث متفق علیه از عائشه مروی ست که آن حضرت صلے الله علیه وآله وسلم جامه با علم پوشید و آن جامه بود از خز یا صوف سیاه علم دار و آنرا خمیصه گویند کسی برائے آن حضرت صلے الله علیه وآله وسلم هدیه آورده بود و برائے خاطر وے پوشیده و در نماز بعلمهائے آن جامه نگاه کرد چون از نماز فارغ شد فرمود که این جامه را برائے جهم صحابی مشهور ست کنیت او ابو عبید و نامش عامر ابن حذیفه قریشی عدوے و ابهری در شرح مشکوة میگوید که همین ابی جهم اهدای آن جامه کرده بود پس فرمود که این جامه را بروے ببرید و از برائے نگاهداشت خاطروی تا از رو جامه آزار نگشد فرمود و کلیم انبجانے وے بکسر همزه و فتح آن و سکون نون و کسر با و بعضے بفتح با نیز روایات کنند منسوب ست بانبجان که نام موضعے ست و بعض گویند منبج موضعے ست بشام و نسبت بوے منبجانے و انبجانے نیز گویند بتبدیل میم بهمزه و ابو جهم این کلیم را برائے خود گذاشته و آن خمیصه را برائے آن حضرت صلے الله علیه وآله وسلم هدیه کرده بود پس فرمود این کلیم را از وے برائے من بیارید که علمهائے این جامه در نماز مرا مشغول خاطر گردانید و از علو مقام خشوع و حضور فروتر آورد و در حقیقت این برائے تعلیم امت بود والله اعلم و در روایتی از بخارے آمده که فرمود نظر بعلم این جامه در نماز کردم پس ترسیدم که مبادا مرا در فتنه اندازد و بالجمله مقصود مصنف از ایراد این دو حدیث آنست که ازینجا معلوم شود که چشم مبارک در نماز کشاده داشتی و نپوشیدی اما پوشیده نماندکه استمرار و دوام کشادگی چشم ازینجا لازم نیاید و اگر مقصود انست که دائم در نماز چشم بسته نبودے تمام ست اما ظاهر انست که مقصود آنست که دائم چشم کشاده بودے و اصلا نه بستے والله اعلم باز باحادیث دیگر استدلال میکند و میگوید و حدیث مشاهده جنت و نار در نماز و دراز کردن دست تا خوشهٔ از میوهٔ بهشت تناول کند و باست رساند و همیشه ازان میخورده باشند چنانکه در حدیث صحیح بخاری آمده که روائے آن حضرت صلے الله علیه وآله وسلم در نماز دست خود را دراز کرد چون فارغ شد پرسیدند که این دست دراز کردن در نماز چه بود فرمود دیدم جنت و نار را و خواستم که خوشهٔ از میوهٔ بهشت تناول کنم الحدیث و فرمود ندیدم منظرے زشت تر از منظر امروز منظرے بهتر از منظر جنت و حدیث رد سلام باشارت دست چنانکه گذشت و حدیث تعرض شیطان و گرفتن پیغمبر صلے الله علیه وآله وسلم و یارا دخنق کردن چنانکه در حدیث متفق علیه از ابی هریره آمده که گفت گفت رسول خدا صلے الله علیه وآله وسلم دوش عفریتے از جن یعنے جنے در کمال عتو و مرود و خبث مشتق از عفارت بمعنے خباثت و عفر و عفریت بکسر عین بمعنی خبیث آمده برآمد یعنے از بند سلیمان علے نبینا و علیه السلام کذا فی شرح المشکوة تا قطع کند بر من نماز مرا و الله تعالے مرا بروے قادر گردانید و گرفتم او را و خواستم که ببندمش بستونی از ستونهائے مسجد تا بنگرید همه شما او را پس ازان ملاحظه کردم دعوت برادرم سلیمان را که کرده است و از پروردگار تعالے درخواسته که بخشش مرا ملکی که نرسد و نسزد مر هیچ یکے را بعد از من پس بملاحظه این دعا

ازان حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم وقوع داشت اما شک در نماز آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم را ہرگز نبود باین طریق کہ در تردد افتد
و در نیابد کہ چند رکعت از نماز گزاردہ ام و ہیچ جانب جزم نتواند نمود و در صورت نسیان جزم دارد بیکجانب اگرچہ خلاف واقع ست
اما اورا بران مقرر نہ نمایند اشتند والبتہ انچہ واقع ونفس الامر ست بیادش میدادند و در صورت شک تردد و تحیر ست و بالجملہ بحبت غلبہ
استغراق وتوجہ بجانبی نسیان از حضرت وی بوقوع آمدہ اما شک بوجود نیامدہ و میفرمود کہ آن از شیطان ست چنانچہ بسیاق حدیث
متفق علیہ کہ از ابی ہریرہ آمدہ ست بران دلالت دارد کہ فرمود چون نماز کند یکی از شما مے آید او را شیطان پس تلبیس و تخلیط میکند
بروے و در التباس و اشتباہ می اندازد تا آنکہ در نمی یابد کہ چند گذاردہ است و اگرچہ آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم را شک
در نماز ہرگز نبود اما برای تعلیم حکم آن مر امت را میفرمود کہ اگر کسے شک کند یعنے در شک افتد و در نیابد کہ سہ رکعت گذاردہ یا چہار
مثلاً باید کہ بنا بر یقین نہد و شک را اعتبار نکند و بمقتضای او نرود و قرار دہد درین صورت مثلاً بران کہ سہ گذاردہ است چہ گذاردن
سہ یقین ست اگر چہ چہار گذاردہ باشد و پیش از سلام سجدۂ سہو کند در حدیث بخاری و مسلم لیسجد سجدتین مطلق واقع شدہ بے تقیید
بقبل السلام او بعدہ و در روایت موطا و ابو داؤد و ترمذے و نسائی نیز مطلق آمدہ نعم در بعض روایات موطا و ابو داؤد و ترمذے
قبل التسلیم یا قبل ان یسلم واقع شدہ و ترمذے گفتہ حسن صحیح و در فتح الباری از دار قطنے آوردہ و گفتہ کہ این زیادت بمجموع این طرق
نازل از درجۂ حسن کہ احتجاج بآن تواند کرد نبود و امام ابو حنیفہ رحمۃ اللہ علیہ میگوید اگر بعد از تحرے ظن غالب دارد بیک جانبے
بنا بران کند خواہ اقل بود یا اکثر زیرا کہ بنا بر ظن غالب اصلی مقرر ست در شرع چنانکہ در قبلہ و جز آن و نیز در صحیحین از ابن مسعود آمدہ
کہ پیغمبر خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم اذا شک احدکم فلیتحر الصواب فلیتم علیہ کذا اورده الشمنی و در جامع الاصول ہم از ابن مسعود
بروایت نسائی مے آرد من اوہم فی صلوتہ فلیتحر الصواب ثم لیسجد سجدتین بعد ما یفرغ و ہو جالس و ترمذے گفتہ کہ بعضے از اہل علم
در صورت شک گویند اعادہ کند نماز را انتہی و مذہب امام ابو حنیفہ رحمہ اللہ آنست کہ اگر اول بار در شک افتادہ است یعنی شک عادت
او نشدہ است اعادہ کند والا تحرے نماید و اگر بعد از تحرے غلبہ بیک جانب دست ندہد بنا بر اقل نہد و سجدۂ سہو کند و امام محمد در
موطا میگوید کہ آثار در باب تحری غالب ظن بسیار ست و میگوید و اگر این چنین نکند دیگر نجات از سہو و شک دشوار ست و در اعادہ
در صورت کثرت شک و اعتیاد آن حرجے تمام ست و حاصل آن ست کہ سہ حدیث درین باب ثبوت یافتہ یکی قول آن حضرت
صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم کہ فرمود چون شک کند یکی از شما در نماز خود باید کہ از سر گیرد و گفتہ اند کہ این حدیث غریب ست و در حدیث صحیح آمدہ
کہ چون شک کند یکی از شما باید کہ تحرے کند صواب را و تمام کند بردی و ترمذے و ابن ماجہ از ابن عوف آوردہ کہ گفت شنیدم پیغمبر را
صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم کہ میفرمود چون سہو کند یکی از شما در نماز خود و در نیابد کہ یک رکعت گذاردہ یا دو بنا نہند بر یکے و اگر در نیابد کہ
دو گذاردہ یا سہ بنا نہند بر دو و اگر در نیابد کہ سہ گذاردہ یا چہار بنا بر سہ نہند و دو سجدہ کند پیش از سلام و ترمذے گفتہ حدیث حسن صحیح
و چون ہمہ این احادیث ثابت ست جمع کردند میان آنہا بحمل اول بر صورت عروض شک در اول بار و ثانی بر وقوع تحری بر احد الجانبین
و ثالث بر عدم وقوع تحرے بران و این کمال جامعیت ست کہ بنای مذہب امام ابو حنیفہ بر انست و امام شافعی و امام مالک و
امام احمد رحمہم اللہ میگویند مطلقاً یعنے خواہ ظن غالب بر یکجانب باشد یا ہر دو جانب برابر بود بنا بر یقین نہند گفتہ نشود کہ صورت
غلبۂ ظن داخل شک و تردد نخواہد بود چہ شک تساوی طرفین را گویند و ظن جانب غالب چنانکہ در اصطلاح علوم مقرر شدہ است
پس این صورت از مفہوم حدیث خارج بود زیرا کہ میگوئیم کہ این اصطلاح حادث ست و در لغت و شرع شک مقابل یقین بود و ظن و وہم را
شامل و بگریہ آن الظن لا یغنی من الحق شیئا استیناسی باین معنی توان یافت **فصل** در کشادہ داشتن چشم در نماز بحضرت صلی اللہ علیہ

وابن عبدالبر گفته که این قول اولی ست از قول دیگران بجهت جمع بین الخبرین وابن دقیق العید گفته شک نیست که جمع اولی ست از ترجیح وادعای نسخ پوشیده نماند که جمع بین الخبرین درین مذهب بهمین اعتبار ست که سجده در هر دو صورت ست یعنی بعد از سلام و پیش از سلام اما مخالفت احادیث دریغا نیز لازم می آید چنانکه حدیث ذی الیدین که سهو در وی بنقصان ست وباوجود آن سجده بعد از سلام آمده ونیز این توزیع در فعلین بتقدیری صحیح که حدیث قولی که از ثوبان روایت کرده شده است به ثبوت نیاید وچون این مطلق وارد ست چه در زیادت وچه در نقصان ساقط گردد وابن توزیع که مالک کرده ولازم گردد حمل اختلاف فعلین بر جواز امرین ولیکن اولی وقوع او ست بعد از سجده چنانکه مذکور شد وسخن در اولویت نه در وجوب چنانچه باید ونیز ابن عبدالبر در ترجیح مذهب مالک گفته که این فرق موافق نظر عقل ست زیرا که در نقص جبر ست پس باید که داخل اصل صلوٰة باشد ودر زیادت بجهت ترغیم شیطان پس خارج آن بود وتعقب کرده شده است اینوجه بآنکه بودن سجود جبر زیادت بجهت ترغیم شیطان فقط ممنوع ست اینجا نیز معنے جبر وارد از جهت دفع خلل وزیادت در نماز در معنے نقص ست اگرچه بصورت زیاده نماید وسجده در صورت نقص نیز متضمن ترغیم شیطانست ونیز بودن ترغیم خارج نماز چه لازم ست چرا در نماز نباشد ترغیم فعلے زائد بر سجده نیست وآن خود از جنس صلوٰة ست خطابی گفته که فرق میان زیادت ونقصان بر نیوجه که کرده اند بر وجه صحیح نیست وثوری گوید که اقوے مذاهب قول مالک ست بعد ازان قول احمد دیگران گویند نه بلکه مذهب احمد اقوے ست که در وے مخالفت حدیث قطعاً لازم نیاید وے کار سیفرماید هر حدیث را در انچه ورود یافته چنانکه گفت وامام احمد رحمه الله میگوید در محلے که پیغمبر صلے الله علیه وآله وسلم سهو یعنے سجده سهو پیش از سلام کرده پیش از سلام باید کرد ودر محلے که بعد از سلام کرده بعد از سلام کند ودر غیر این انواع سهو یعنے انجا که حدیثے وارد نشده وعمل آن حضرت صلے الله علیه وآله وسلم وقوع نیافته پیش از سلام کند زیرا که این بنظر ظاهر موافق تر ست چه سجده برائے جبر نقصان نماز ست واز جنس نماز ست پس اگر داخل نماز ودر پیش از بیرون آمدن بشد بهتر ست واز امام احمد منقول ست که گفت اگر چیزے از پیغمبر صلے الله علیه وآله وسلم مروی نمیبود میگفتم من که سجده را مطلقا پیش از سلام باید کرد اما پوشیده نماند که حدیث قولے که گذشت مرجح مذهب امام ابوحنیفه است چنانکه تقریر کرده شد وباید دانست که این اختلاف مذکور در سجود قبل السلام یا بعد السلام در افضلیت واولویت ست والا در اصل جواز پیش هیچ کس سخن نیست خواه قبل کند یا بعد از جهت تعارض ادله فعلا وقولا پس هر دو وجه جائز باشد مرجح بر فی کتب الائمة الاربعة وداؤد ظاهرے که یکے از اصحاب ظواهر ست یعنے آنها که عمل بظواهر نصوص کنند وغیر منصوص را برآن قیاس نکنند وقیاس را منکر باشند چنانکه در مقدمه کتاب بدان اشارت کردیم بظاهریت خود رفته میگوید سجده سهو نکند کسے الا در پنج محل که پیغمبر صلے الله علیه وآله وسلم سجده کرده ودر غیر این محل اگر سهو کند سجده سهو نکند اما مجتهدین که اصحاب رای وقیاس اند ماعدای این پنج محل را برآن قیاس کنند وحکم آنرا که سجده است اجرا نمایند اگر گوئی که شیخ مؤلف درین کتاب در صدد بیان عمل حضرت مصطفے ست صلے الله علیه وآله وسلم از غیر نظر باختلاف علما چنانچه در دیباچه گفت پس چه غرض دارد در بیان ایراد مذاهب مختلفه جواب آنست که وی در بعض مواضع تعرض بمذاهب مختلفه که مجموع آنها امکان واحتمال استنباط از احادیث مختلفه دارد نیز مینماید لاسیما در ماده که مذاهب اربعه جمع شده اند وهر یکی بجائی رفته چنانکه سابقا در قعده صلوٰة بیان مذاهب اربعه کرد بآنکه احتمال دارد که تعرض باختلاف اقوال علما از برای تقریب واستطراد وتوطئه بیان مذهبی باشد که موافق ظاهر حدیث ومقصود بالبیان ست چنانکه در مانحن فیه مذهب امام احمد بلکه قول داؤد ست فتدبر واز انچه گذشت معلوم شد که سهو نسیان

از ان حضرت

دو دو بار سلام داد خلاصهٔ این حدیث باحدیث طلحة بن عبید الله یکی ست سوای آنکه در اینجا تعیین نماز عصر کرد و ذکر امر بلال باقامت نکرده و آنجا
ذکر سجده نیست اینجا هست و این حدیث در صحیح مسلم از عمران بن حصین آورده که رسول خدا صلے الله علیه وآله وسلم گذارد نماز عصر را و سلام
داد بر سه رکعت پس تر در آمد بمنزل خود را و ایستاد بسوے وی مردے که او را خرباق میگفتند و در دو دست وی طولی بود و صنیع آنحضرت
صلے الله علیه وآله وسلم و آن خرقتش باز گفت پس بیرون آمد آن حضرت صلے الله علیه وآله وسلم خشمگین رداے شریف کشان تا رسید
بمردم و گفت ایاراست میگوید این مرد گفتند نعم یا رسول الله پس بگذارد یک رکعت را و سلام داد پس ترد و سجده کرد و سلام داد و قصهٔ
این حدیث مثل قصهٔ حدیث ذوالیدین ست اینجا از نماز عصر سه رکعت گذارد و بر خاست و آنجا دو رکعت از نماز ظهر یا عصر و گفته اند که
خرباق نام همان ذوالیدین ست و در نام ذوالیدین دو قول ست یکی عمرو بن عبد عمرو دیگر خرباق و کنیت او ابو محمد ست و بعضے
گویند خرباق نام شخصے دیگر ست که او را ذوالشمالین گویند و بعضے گویند خرباق غیر ذی الیدین و ذی الشمالین ست و بعضی توقف
کرده اند در ان و تحقیق آنست که خرباق نام ذوالیدین ست و ذوالشمالین غیر ذی الیدین ست و در فتح الباری عمرو بن عمرو بن
نضله را نام ذوالشمالین گفته و خرباق نام ذوالیدین گفته و گفته که ذوالشمالین خزاعی ست و ذوالیدین سلمی و گفته که ذوالشمالین
ببدر کشته شده و ذوالیدین بعد از پیغمبر صلے الله علیه وآله وسلم وفات کرده و بناے قول بانکه حدیث تکلم در نماز سابق ست بر حدیث
تحریم کلام بر نیست که آنرا احادیث ذوالشمالین گفته اند و این وهم ست آن حدیث ذوالیدین ست نه ذوالشمالین انتهی پس معلوم شد
که از ذوالیدین در باب سهو و حدیث مروی یکی ترک رکعتین و راوی آن ابو هریره است و دیگر ترک یک رکعت و راوی آن عمران
بن حصین ست والله اعلم بدانکه این پنج موضع مرویست که آن حضرت صلے الله علیه وآله وسلم سهو فرمود در نماز در جمیع عمر و غیر ازین ثابت
نشده و لیکن فقها سوا ضع دیگر را نیز بران قیاس کردند بعلت ترک واجب و در بعض مواضع سجده سهو پیش از سلام کرده و در بعض
بعد از سلام چنانچه از سیاق احادیث که مذکور شدند معلوم گشت امام شافعی رحمه الله علیه مجموع را پیش از سلام میکند بترجیح احادیث
وارده درین باب بر انچه ورود یافته در خلاف آن و بعضے گفته اند که وی رحمه الله علیه ادعاے ناسخیت احادیث وارده در سجود قبل السلام
میکند آن احادیث دیگر را و میگوید که آخر فعل آن حضرت صلے الله علیه وآله وسلم این بود والله اعلم و ترمذی گوید مذهب اکثر علماے
مدینه اینست و امام ابو حنیفه مجموع را بعد از سلام میکند بترجیح این احادیث بر ما عدای آن و در کتب سته از عبد الله بن مسعود آمده
که سجده کرد آن حضرت صلے الله علیه وآله وسلم بعد از سلام و هم در کتب سته از عبد الله بن بحینه سجده پیش از سلام نیز آمده کذا ذکر الشیخ
ابن الهمام یا بحدیثے که روایت کرد ابو داؤد و ابن ماجه و احمد و عبد الرزاق از ثوبان که پیغمبر فرمود صلے الله علیه وآله وسلم
لکل سهو سجدتان بعد ما یسلم و بیهقی از اسمعیل بن عباس را که متفرد ست باین حدیث تضعیف کرده و حق آنست که وے ثقه است نه انکه
یحیے ابن معین که سخت ترین محدثان ست در تحقیق رجال او را توثیق نموده و قد حققه الشیخ ابن الهمام و تقریر آنچنان گرفته اند آنست
که فعل آن حضرت صلے الله علیه وآله وسلم متعارض آمده پس ما تمسک بقول وی کردیم صلے الله علیه وآله وسلم که اقوی ست از فعل
چنانکه در اصول فقه اثبات یافته است خصوصا نزد تعارض فعلین و یا بقیاس چنانچه مذهب ایشان ست از رجوع بقیاس
نزد تعارض حدیثین نه یرا که سجود سهو مکرر نمیشود پس بعد از سلام باید کرد تا اگر سهو از سلام هم واقع شود جبر کرده شود بدان کذا
قال الشمنی و نیز گفته که قول سعد بن ابی وقاص و عبد الله بن مسعود و عمار بن یاسر و ابن عباس و ابن الزبیر رضوان الله علیهم اجمعین
همین ست و امام مالک هر سهو یرا که نقصان ست سجده پیش از سلام میکند و سهوی را که زیادت ست در نماز بعد از سلام و میگوید
که اگر هر دو سهو مجتمع شود یکے زائد و یکی ناقص سجود هر دو را پیش از سلام باید کرد و امام مزنی و ابو ثور که از ائمهٔ شافعیه اند نیز همین

یک رکعت مانده بود چون از مسجد بیرون آمد طلحه بن عبد الله از عقب وی بیرون آمد و گفت یا رسول الله یک رکعت را فراموش کردی بمسجد رجوع کرد و بلال را فرمود تا اقامت کرد و یک رکعت که فراموش کرده بود بگذارد و سلام داد و باز گشت درین حدیث ذکر سجدهٔ سهو نیست اینجا همین قدر مذکور شد که قضای رکعت فراموش شده کرد و بس و این دلیل شافعیه بر عدم وجوب سجدهٔ سهو تواند بود و نزد حنفیه واجب ست و حجت ایشان حدیث ابن مسعود ست که در صحیح بخاری در ابواب قبله آورده تم لیسجد سجدتین بصیغهٔ امر و در صحیح مسلم نیز مثل آن حدیث ابی سعید آمده و امر برای وجوب ست لاسیما که فرمود صلوا کما رأیتمونی اصلی و نیز سجود سهو مشروعست برای جبر نقصان در عبادت پس در حکم دماج باشد که واجب اند باتفاق و حدیث طلحه در عدم سجود نص نیست بلکه مسکوت عنه است شاید که باشد و مقام اقتضای بیان آن نکرده پس با حادیث دال بر وجوب معارض نشود و شمنی گفته که اختیار کرخی بر انست که سجود سهو واجب ست و قدوری گفته که صحیح همین ست و بعضی گفته اند که سنت ست و در شرح ابن الهمام از بعض حنفیه نقل کرده که گفته که سنت ست نزد عامهٔ اصحاب ما رابع سهو بزیادت رکعت خامس چنانچه در صحیحین از عبد الله بن مسعود آمده که یک نوبت دیگر نماز ظهر گذارد و یک رکعت زیاده کرد صحابه بطریق استفهام گفتند در نماز یک رکعت از جانب شارع تعالی زیاده شد فرمود از چه سبب گوئید این سخن را گفتند زیرا که پنج رکعت گذاردی آنگاه خواه بجهت آنکه یادش آمد یا بر گفتهٔ ایشان اعتماد کرد دو سجده کرد و سهو را و سلام داد و بران دو سجده کردن اقتصار کرد و در آخر این حدیث ست که انما انا بشر مثلکم انسی کما تنسون الحدیث و ظاهر از کلام مصنف چنان فهم شود که سجدهٔ سهو درین صورت پیش از سلام بود و همچنین ست اکثر روایات و در روایات بخاری و مسلم بعد از سلام آمده و مذهب ائمهٔ حنفیه درین صورت تفصیل ست و آن اینست که اگر از قعدهٔ اخیره سهو کرده نشست و برای رکعت خامسه برخاست رجوع کند بقعده مادام که سجده نکرده است رکعت خامسه را و اگر رکعت خامسه را سجده کرده است بوضع جبهه بر ارض نزد ابی یوسف و بر فع آن از ارض نزد محمد و هو المختار کما قال الشمنی باطل شد فرض وی و نفل گرداند خامسه را و اگر قعده اخیره کرد و سلام نداده برخاست اینجا نیز رجوع کند بقعده مادام که سجده نکرده است رکعت خامسه را و اگر سجده کرد خامسه را تمام شد فرض وی ضم کند باوی سادسه را و مستحق ست که سجده کند برای سهو که از سلام کرده و لیکن از حدیث مذکور معلوم میگردد که آن حضرت صلی الله علیه و آله وسلم رکعت سادسه ضم نکرد و بسجدهٔ سهو اکتفا نمود و این ست مقصود مصنف از انکه گفت و بران اقتصار کرد کرمانی در شرح صحیح بخاری میگوید که خطابی گفت ما نا که این حدیث نرسید بجماعه از اهل کوفه که رفته اند بانکه اگر در رابعه قدر تشهد نه نشسته نماز وی فاسد ست و لازم ست بروی استیناف آن و اگر نشسته تمام شد نماز وی و خامسه نفل ست و لازم ست بروی که ضم کند باوی سادسه را بعد از ان تشهد خواند و سلام دهد و سجده سهو کند و این سخن تعریض ست بر علماء ما بانوعی از اعتذار تا مخالفت سنت بعد از علم لازم نیاید که حرام ست حاصل آنکه از حدیث مذکور معلوم میگردد که در گذاردن ظهر پنج رکعت مطلقاً سجدهٔ سهو ست و نماز صحیح ست چنانکه مذهب شافعی ست و بر ین تفصیل که در مذهب حنفیه است دلالتی ندارد و جوابش آنست که لفظ حدیث صادق می آید با ترک قعدهٔ اخیره و با فعل وی و حمل بر ثانی ارجح و اقرب ست زیرا که آن حضرت صلی الله علیه و آله وسلم ترک نمیکرد قعدهٔ اخیره را در نماز هرگز پس جواز نماز بر تقدیر ترک وی بعید باشد پس این حدیث مخصوص بود بصورت فعل قعدهٔ اخیره و سهو در سلام و اما ضم سادسه پس بحدیثی ست که نهی کرده است وی از ابتراء یعنی یک رکعت گذاردن فقط کذا قال الشیخ ابن الهمام فالضم خامس سهو یک رکعت اخیر از نماز عصر چنانکه گفت و یک نوبت دیگر نماز عصر را سه رکعت گذارد و بجانه مراجعت فرمود صحابه در عقب شدند و اعلام کردند بسجود باز گشت و یک رکعت بگذارد و سلام داد و بعد از سلام دو سجده کرد

بسوے غیر اوست کذا فی فتح الباری و بعد از تسلیم فرق این توجیه باطل ست و در بطلان آن قول ذوالیدین بلی قدنسیت و تقریر آن حضرت او را درین قول کافی ست و نیز ذهوا انما انا بشر مثلکم انسی کما تنسون و بعضے گویند که قول اولم انس محمول بر ظاهر و حقیقت خود ست گویا که آن حضرت صلے اللہ علیه و آله وسلم تعمد کرد این فعل را درین صورت تا واقع شود تشریع بفعل از جهت بودن او ابلغ از قول و این سخن نیز چیزے نیست زیرا که قول متعمد آن حضرت صلے اللہ علیه و آله وسلم در غایت بعد ست و نیز بودن آن ابلغ از قول اهل بحث ست بلکه قول ابلغ از فعل ست چنانکه در محل خود مقرر شده است و بعضے گویند که مراد آن حضرت صلے اللہ علیه و آله وسلم از لم انس آن است که من فراموش نکرده ام بلکه مرا فراموش نمیکنانند مقصود احتراز ست از اطلاق این لفظ چنانچه در حدیث دیگر از بخاری و مسلم از ابن مسعود آمده است که بایدنگوید یکے از شما فراموش کردم فلان آیت را بلکه گوید فراموش گردانیده شدم را آن آیت و اکثر این اجوبه تکلفات ست و اقرب آنست که گفته شود که نسیان درین قول تابع نسیان در فعل ست و در حکم اوست و لا مؤاخذه در فیه و لزوم کذب ممنوع ست بانچه گفته شد رد و جواب اول فافهم و اما جواب از اشکال ثانی بعضے میگویند که اتیان بنا فی و تکلم بطریق سهو منع جواز بنا و عدم استیناف نکند و این جواب از تکلم ذوالیدین و بعض صحابه دیگر تمام نیست زیرا که تکلم ایشان نه بسهو بود و پوشیده نماند که این بر مذهب حنفیه که تکلم بسهو و نسیان در نماز مفسد است و نزد ایشان عذر نیست جاے نگرد و ایشان گویند که وقوع آن درین قضیه بر خلاف قیاس واقع شده پس مقتصر بر مورد خود باشد و فیه ما فیه و بعضے میگویند که قضیه ذوالیدین پیش از نسخ کلام در صلوٰة بود و این جواب نیز صحیح نیست نه ازان جهت که بعض گفته اند که اسلام ابی هریره متاخرست ازان و وی راوی حدیث ذوالیدین ست پس پیش از نسخ نباشد بلکه بعد ازوے باشد زیرا که تاخر اسلام راوے مقتضی تاخر حدیث او نیست و منافات ندارد بروایت او قضیه سابق را بسماع از صحابی متقدم الاسلام چنانچه در اصول حدیث مقرر شده است بلکه ازان جهت که ابو هریره در حدیث خود گفته که صلے بنا رسول اللہ صلے اللہ علیه و آله وسلم پس دلالت کند که ابو هریره درین قضیه حاضر بود پس لازم آید وقوع این قضیه بعد از سلام ابی هریره که متاخرست از تاریخ نسخ کلام در صلوٰة و طحاوے این را حمل بر مجاز کرده و گفته که مراد از صلے بنا صلے بالمسلمین ست و هو خلاف الظاهر جدا با آنکه مسلم و احمد و غیر ایشان از ابی هریره روایت کرده اند که بینما انا اصلی مع رسول اللہ صلے اللہ علیه و آله وسلم و این دفع میکند این تاویل را قطعا کذا فی فتح الباری و بعضے گویند که انهمه رد و بدل از آن حضرت صلے اللہ علیه و آله وسلم و ذوالیدین باشارت و ایما بود نه بکلام و این قول در غایت بعد ست و در شرح کنز الدقائق للسمی بالبحر الرائق گفته که ما جواب شافی ازین اعتراض نیافتیم واللہ اعلم و مذهب امام احمد آنست که کلام عامد و ساهیا مبطل صلوٰة ست مگر آنکه امام تکلم کند برای مصلحت نماز چنانکه گمان برد که وی تمام کرده است نماز را بعد ازان معلوم کند که تمام نشده است پس تمام کند و اگر مقتدے تکلم کند و میداند که بروے بقیه از نماز هست استیناف کند و اما آنکه ذوالیدین استیناف نکرد بجهت آن بود که فرائض در زمان صلے اللہ علیه و آله وسلم زیاده و کم میشدند و احکام منسوخ میگشتند پس ذوالیدین بیقین میدانست که نماز او تمام شده است و بعد از زمان آن حضرت صلے اللہ علیه و آله وسلم نه این چنین ست چه فرائض درین زمان زائد و ناقص نگردد کذا قیل و درین کلام نیز نظرست چه یقین وے بتمام صلوٰة محل بحث ست بلکه احتمال تمام صلوٰة با احتمال نسخ ثابت ست زیرا که وے گفت اقصرت الصلوٰة ام نسیت و این نیز از قول آن حضرت صلے اللہ علیه و آله وسلم و کل ذلک لم یکن مرتفع ست و حال آنکه بعد ازین فرمودن نیز تکلم کرد فتدبر

ثالث سهو یک رکعت اخیر از نماز چنانچه گفت و در مسند امام احمد مذکورست و در جامع الاصول از ابی داؤد و نسائی آورده که معویه بن خدیج گفت که رسول خدا صلے اللہ علیه و آله وسلم یک روز نماز گذارد همین قدر گفت و معلوم نشد که چه نماز بود و از نماز بیرون آمد و

اما الظهر واما العصر ابن سیرین گفت که ابو هریره معین گفته بود من فراموش کردم و در بعض روایات آمده که گفت غالب
ظن آنست که نماز عصر بود و بعض گویند که شک از ابی هریره است و تعیین او که در بعض روایات آمده باعتبار غلبهٔ ظن ست
پس آن حضرت صلے الله علیه وآله وسلم دو رکعت گذارد و سلام داد و برخاست و آمد بچوبے که در مقدم مسجد بود و در روایتی بچوبی که
در قبلهٔ مسجد بود و در روایتی بچوبے که معروض بود یعنے برعرض نهاده شده در مسجد و در روایتے بر جذعے که در قبلهٔ مسجد بود پس
تکیه کرد بر وے گویا که در خشم ست و نهاد دست راست را بر دست چپ و در آور دانگشتان خود را و رکید یگر و در بعض روایات
نهاد رخساره راست خود را بر پشت کف دست چپ و برون آمدند سرعان قوم از ابواب مسجد یعنے مردمے که پیشتر از مردم دیگر
برآمدن عادت داشتند بجهت کارے و توقف نمیکردند برای ذکر و دعا بعد از نماز پس مردم با یکدیگر گفتند که مگر نماز کوتاه شد
یعنے چهار رکعت منسوخ شده و در بدل آن دو رکعت مشروع گشت و در میان این قوم ابو بکر و عمر نیز بودند بهیبت و عظمت
حضرت نبوت مانع ایشان شد که بپرسند و انتظار آن بردند که شاید دیگرے بپرسد مردے بود که او را ذو الیدین میگفتند
حرص علم و تعلم احکام دین او را برین داشت که جرأت کرد و گفت آیا کوتاه شد نماز یا رسول الله یا نسیان کردے فرمود که
هیچ کدام ازین دو که تو میگوئی نبود نه کوتاه شد نماز پس آن حضرت صلے الله علیه وآله وسلم روے بقوم آورد
و پرسید آیا این چنین ست که ذو الیدین میگوید گفتند نعم یا رسول الله و در روایتی گفت ذو الیدین بلی قد نسیت یا رسول الله
بعد ازان روی بقوم آورد و در روایتی فرمود آن حضرت صلے الله علیه وآله وسلم کل ذلک لم یکن پس گفت ذو الیدین بعض ذلک
قد کان پس آن حضرت صلے الله علیه وآله وسلم پیش رفت و گذارد از نماز آنچه مانده بود پس تسلیم داد و تکبیر گفت و سجده کرد مثل
سجدهٔ که در نماز میکرد یا دراز تر از ان پس برداشت سر خود را و تکبیر گفت پس تکبیر گفت و سجده کرد مثل سجدهٔ که در نماز میکرد یا دراز تر
پس برداشت سر خود را و تکبیر گفت پرسیدند ابن سیرین را که پس تسلیم داد گفت بمن از عمران بن حصین چنین رسیده است که گفت
پس تسلیم داد این مضمون حدیث صحیحین ست بروجهے که صاحب مشکوة در کشی آورده اند و شراح را در بیان علوم آنجا بحث
کلام طویل ست و شیخ ابن حجر عسقلانی در فتح الباری استیفای آن کرده اگر آن همه را نقل کنیم سخن دراز گردد اما در سخن ازان
مناسب ست که بیاریم یکی در قول آن حضرت صلے الله علیه وآله وسلم که فرمود هیچ کدام ازین دو نبود و دیگر فرمود نه کوتاه شد نماز و
نه فراموش کردم چه این اخبار ست بر خلاف واقع و اجماع کرده اند بر عدم جواز سهو در اقوال و اخبار و خلاف در افعال ست و جواز آن
نیز بر تقدیر یست که بعین شود نسیان بودن آن و تقریر کرده نشود بران دیگر سخن در وقوع تکلم از ان حضرت صلی الله علیه وآله وسلم
در افعال دیگر منافی صلوة با اتمام صلوة عدم استیناف آن و جواب از اشکال اول بعض میگویند که عدم جواز نسیان در اقوال
در اخبار یست که متعلق بتبلیغ شرایع و وحی ست نه در جمله اخبار و این قول ضعیف ست چه اخبار بخلاف واقع کذب ست و منقصت که
موجب تنزیه ساحت عزت وی صلی الله علیه وآله وسلم ازان معلوم ست بیقین عادت صحابه رضوان الله علیهم اجمعین در صادرت بتصدیق اقوال
و تلقیب بجمیع اخبار وی صلی الله علیه وآله وسلم در هر باب که باشد و در هر چیز که بود و مذهب جمهور علماء همین ست و ایشان تاویل کنند این قول را که فرمود فراموش
نکرده ام یا فرمود هیچ کدام ازانها نبود و بانکه مراد این ست که در عتقاد من اینچنین ست نه در نفس الامر و این خبر صادق ست بلا شبهه یا کنایت ست ازانکه مشغول
گویا گفت شعور ندارم و این صادق ست و بعضی گویند نفی نسیان کرده سهو را بین تحمل یعنی ست بفرق میان سهو و نسیان و گویند که نسیان غفلت و آفت ست و سهو
قلب ست و آن حضرت صلے الله علیه وآله وسلم سهو در نماز میکرد اما ازان غافل نمیشد و مشغول میگردانید او را از حرکات صلوة مشغول
بصلوة نه غفلت ازان و گفته اند این فرق چیزے نیست بلکه مراد بسهو و نسیان اینجا یکے ست که غفلت از شے ذهاب قلب

وصح نزد شافعیہ آنست کہ تشہد بعد از سجدہ سہو مسنون بود و بعضے از ایشان گویند اصح آنست کہ ہست و بعض گویند کہ قول
بہ تشہد نزد وے مبنی بر قول قدیم اوست و در مذہب امام ابو حنیفہ رحمہ اللہ تشہد ثابت ست و متمسک ایشان بحدیث عمران
بن حصین ست کہ گفت نماز گذارد رسول خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم بصحابہ پس سہو کرد پس دو سجدہ کرد پس تشہد خواند و سلام
داد رواہ الترمذی و قال ہذا حدیث حسن غریب و لیکن مسلم نیز از عمران بن حصین آوردہ و در وے ذکر تشہد نکردہ و گویند
یکے از رواۃ حدیث ترمذی متفرد ست بزیادت تشہد با مخالفت بقیۂ رواۃ با وجود کثرت و حفظ و اتقان ایشان پس
این حدیث شاذ باشد و بعضے از شافعیہ کہ قائلند بہ تشہد بحدیث ترمذی تمسک نمودہ اند و اوراطرق بسیار ست کہ بحد
حسن رسانیدہ و حاکم گفتہ کہ وے صحیح ست بر شرط شیخین و نیز تمسک حنفیہ درین باب بحدیث ابن مسعود ست کہ ابوداؤد
و نسائی آوردہ کہ گفت گفت رسول اللہ صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم چون باشی تو در نماز پس شک کنی در سہ یا چہار و اکثر ظن تو
بر چہار ست تشہد خوانی پس تو دو سجدہ کنی نشستہ پیش از انکہ سلام دہی پس تشہد خوانی و سلام دہی و در فتح الباری گفتہ
کہ این حدیث از مغیرہ نزد بیہقی نیز آمدہ و در اسناد ہر دو ضعف ست و گفتہ کہ این ہر سہ حدیث با جتماع بالغ درجہ حسن میگردد
و گفتہ کہ نزد ابن ابی شیبہ از ابن مسعود بصحت رسیدہ است بعد ازان اختلاف ست در حنفیہ کہ پیش از سجدۂ سہو
دو سلام دہد یا یک سلام مذہب جمہور ایشان آنست کہ یک سلام دہد و فخر الاسلام گفتہ کہ این یک سلام را مقابل دو جہ گویند
و با خلاف حاجت نیست چہ مقصود مجرد تحلیل ست و شمس الائمہ و غیر وے بر انند کہ دو سلام دہد و مختار صاحب ہدایہ نیز
ہمین ست زیرا کہ معہود در نماز دو سلام ست پس انچہ مذکور ست منصرف بدان بود و آوردہ اند کہ صدر الاسلام کہ برادر
فخر الاسلام ست او را در قول بسلام واحد نسبت بہ بدعت میکرد و فخر الاسلام گفت کہ امام محمد در کتاب صلوۃ اشارت
بدان کردہ است پس بدعت نباشد کذا فی شرح ابن الہمام و شمنی گفتہ کہ در محیط گفتہ کہ اصوب آنست کہ یک سلام دہد
زیرا کہ سلام اول بر اے تحلیل ست و ثانی برای تحیت و این سلام برای تحلیل ست پس ضم ثانی بوے عبث باشد انتہی و نیز
اختلاف ست کہ در رود و دعا کہ در تشہد اخیر ست در تشہدی ست کہ پیش از سجدۂ سہو ست یا در تشہدے کہ بعد از وے ست
اختیار کرنے برین ست کہ بعد از وے ست و در ہدایہ گفتہ صحیح ہمین ست چہ محل رود و دعا تشہد اخیر ست و بحقیقت تشہد اخیر
ہمان ست کہ بعد از سجدۂ سہو ست و در بعض شروح ہدایہ گفتہ کہ صواب آنست کہ در اول بخواند و طحاوے گوید در ہر دو بخواند
زیرا کہ ہر دو در آخر نماز ند کذا قال الشمنی و در شرح ابن الہمام گفتہ کہ قول طحاوے احوط ست کذا فی فتاوے قاضی خان انتہی
ثانی سہو از دو رکعت اخیر بعد از قاعدۂ اولے چنانکہ مصنف میگوید و در یک نوبت دیگر در رکعت دوم از نماز پیشین یا پسین
شک را و نیست سلام داد و سخن گفت و بعد ازان یاد کرد و اتمام فرمود باداے دو رکعت اخیر کہ فراموش کردہ بود و بعد از
سلام دو سجدہ کرد میان دو سجدہ تکبیر گفت چنانکہ پیش از سجدۂ اولی تکبیر گفتہ بود چنانکہ از حدیثی کہ آوردہ شود معلوم گردد
و تخصیص تکبیر میان دو سجدہ مذکر چندان وجہ ندارد و بعد از سجدہ یعنی سجدۂ سہو کہ دو سجدہ باشد و اطلاق سجدہ بلفظ افراد
بر سجدتین سہو شائع ست یا مراد سجدۂ اخیر ازین دو سجدہ است و یکبار سلام داد بدانکہ این حدیث را حدیث ذو الیدین گویند
و تمام قصہ با خلاف الفاظ آنست کہ ابن سیرین از ابی ہریرہ روایت میکند کہ نماز گذارد بما رسول خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم
یکے از دو نماز عشا کہ ظہر ست یا عصر و عشا از زوال شمس تا غروب را گویند و در بعض روایات بخاری ہمچنین واقع شدہ کہ
امدے صلوتی العشی و در بعض الظہر و العصر و بعض ظہر تعیین ورد یافتہ و در روایت مسلم احدی صلوتے العشی

انچه در جبر و جزاے آن شروع گردد اکنون شروع در بیان مواضع سهو میکند که از ان حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم در نماز وقوع یافته
اول سهو از قعدهٔ اولی در صحیحین دو حدیث از عبد اللہ بن بحینه ثابت شده در یک حدیث مبهم واقع شده که گذارد رسول خدا صلی اللہ
صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم دو رکعت از بعض نماز ها پس برپا ایستاد و نه نشست و ایستاد مردم با وی چون تمام کرد نماز خود را و منتظر
بودیم باسلام دادن را تکبیر گفت پیش از سلام و دو سجده کرد نشسته و در حدیث دیگر ذکر نماز ظهر تعیین وقوع یافته باین لفظ
که رسول خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم ایستاد بعد از دو رکعت ظهر و نه نشست بعد از انها و چون تمام کرد نماز را و سجده کرد پیش
سلام داد و در روایتی آمده که دو سجده کرد و تکبیر گفت برای هر سجده نشسته پیش از انکه سلام گوید و سجده کردند مردم با وے
بجای انچه فراموش کرد از جلوس لفظ صحیحین در باب سجود سهو انیست و مصنف انچنین روایت میکند که در نماز ظهر بود و در تشهد
اول شروع نکرد و بر خاست صحابه تسبیح گفتند اشارت فرمود بدست که برخیزید و چون تشهد دوم تمام کرد دو سجده کرد بعد ازان
سلام داد و ذکر تسبیح صحابه و اشارت آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم در حدیث صحیحین که درین باب مذکور شده نیست و شیخ
ابن حجر در فتح الباری میگوید که ضحاک بن عثمان و ابن خزیمه این زیادت آورده اند که فسبحوا به فمضی و اما آنکه مصنف میگوید
اشارت فرمود بدست که برخیزید در هیچ طریق نیافتیم و شیخ ابن حجر که استیعاب و استقصای تمام طرق عادت دارد نیز
این زیادت را در طرق صحیحین نیاورده و در جامع الاصول نیز از کتب سته طرق و روایات متعدده آورده اما این زیادتها را
ذکر نکرده مگر در نظر مؤلف در بعض طرق و روایات آمده باشد و در کلام مصنف ذکر تکبیر نیست بانکه در صحیحین ست چنانچه نقل
کردیم و ازین حدیث معلوم شد بطریق قیاس که هر کسی که فراموش کند از نماز چیزیرا که رکن نماز نبود چنانچه قعدهٔ اولی که آنحضرت
صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم فراموش کرد و سجده کند سهو را و نیز معلوم شد که چون شروع در رکن کرد چنانچه آن حضرت صلی اللہ
علیہ وآلہ وسلم بر کعته ثالثه برخاست رجوع نکند بانچه فراموش کرده بود چنانچه قعده که در صورت مذکور فراموش کرد و فقها
گفته اند درین صورت که اگر بقعود نزدیک باشد رجوع کند و اگر بقیام نزدیک بود رجوع نکند و حد نزدیکے بقعود بعدم رفع رکبتین ست
از ارض چون رکبتین از زمین برداشت قریب شد بقیام بعض گفته اند بعدم استواء و انتصاب بنصف اسفل و چون نصف اسفل مستوی شد قریب
شد بقیام کذا فی الکافی و در شرح منیه میگوید که نشیند مادام که راست نه ایستاده است کذا قال الشمنی و حدیث مغیره بن شعبه که گفت گفت رسول خدا
صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم چون بایستد امام در دو رکعت اگر پیش از انکه راست بایستد بیادش آید باید که نشیند اگر راست بایستاده نه نشیند و
دو سجده سهو کند رواه ابو داؤد و ابن ماجه دلیل این قول ست و اما انچه روایت کرده شده است که آن حضرت صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم
بایستاد و صحابه تسبیح گفتند پس رجوع کرد آن حضرت صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم بقعود و در روایت دیگر آمده که رجوع نکرد محمول ست برین دو حالت
قرب بقیام و عدم آن کذا قال الشیخ ابن الهمام و نیز معلوم شد که بعد از سجود سهو تشهد نیست چه اگر میبود مذکور میشد زیرا که مقصود
بیان تمام چیزے ست که بسهو واجب گردد و بخارے بابی جدا عقد کرده و گفته باب من لم یتشهد فی سجود السهو و گفته تسلیم کردند
انس و حسن و نشهد نکردند و قتاده گفت تشهد نکند بعد از سجده سهو بعد ازان حدیث دو الیدین سوق کرده از ابی هریره
که در وی ذکر تشهد نیست چنانکه مذکور گردد و در آخر باب گفته که گفته شد با بن سیرین آیا در سجده سهو تشهد باشد گفت در حدیث
ابو هریره تشهد نیست انتهی و ازین قول ابن سیرین ظاهر میشود که در غیر روایت ابی هریره تشهد ست و ترمذی گفته است
اختلاف کرده اند اهل علم در تشهد بعد از سجدتے السهو بعض گویند تشهد و تسلیم هر دو ست و بعض گویند تشهد نیست و لیکن
تسلیم ست و مذهب احمد و اسحق آنست که اگر سجده پیش از سلام کند تشهد نیست انتهی و قول بعض مالکیه و شافعیه نیز همین ست

صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم قنوت در نماز صبح گاہ خواندے و گاہ ترک کردے این حکم سابقاً گذشتہ است و اعادہ و تکرار آنرا وجہے
ظاہر نیست مگر از جہت توطیۂ تفصیل مذہب محدثین کہ اینجا میکنند چنانکہ میگویند اہل حدیث میگویند خواندن قنوت در نماز صبح سنت است
و ترک آنہم سنت ست از جہت ثبوت فعل آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم بہر دو وجہ احیاناً خواند و احیاناً ترک کرد چنانکہ سابقاً گذشت
و مع ہذا یعنے با وجود آنکہ نزد اہل حدیث سنت فعل احیاناً و ترک احیاناً ست الیشان برگستی کہ بران مواظبت مینماید چنانکہ مالک و شافعی
انکار نمیکنند و آنرا بدعت نمی شمرند و فاعل آن را بمخالفت سنت نمی خوانند ہمچنین ترک آنرا چنانکہ مذہب امام ابو حنیفہ و احمد در قول مشہور ست
بدعت نمیدانند و تارک آنرا مخالف سنت نمی خوانند با آنکہ ظاہر چنان نماید کہ ہر دو شق را کہ مواظبت بر فعل و مواظبت بر ترک ست بدعت
شمرند زیرا کہ سنت نہ چنین ست بلکہ عدم مواظبت ست بر احد الجانبین گویا کہ میگویند بر تقدیر فعل منع از ترک نکردہ و نزد ترک منع از
فعل نفرمود و ہر دو جائز داشت پس نمیگویند کہ یکی ارجح و احسن ست بلکہ میگویند من قنت فقد احسن و من ترک فقد احسن ہم کہ بخواند
قنوت در نماز صبح ہم نیک کرد و ہر کہ نخواند ہم نیک کرد در جامع ترمذی میگوید کہ مذہب سفیان ثوری ہمین نہج ست و دلائل
از طرفین بسیار اما چون مقصود این جا بیان طریقہ نبوت ست نہ تحقیق مذاہب فقہا بران اقتصار کردہ میشود و طریقہ نبوت چنانچہ
مختار مصنف ست فعل احیاناً و ترک احیاناً ست پوشیدہ نماند کہ سابقاً معلوم شد کہ قنوت خواندن آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم
چہ در نماز صبح و چہ در فرائض دیگر بسببی از اسباب بود کہ دعا میکرد بر جماعہ و آن در اوقات مخصوصہ بود در ابتدا بعد ازان متروک گشت
و آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم و خلفاے اربعہ بعد ازان نخواندند و التزام آن و مواظبت بران بعد ازان بدعت ست و این
مذہب امام ابی حنیفہ رحمہ اللہ علیہ فافہم **فصل در نسیان رسول صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم در نماز** بدانکہ
سہو و نسیان بر حضرت پیغمبر صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم در اقوال در آنچہ متعلق ست باخبار و ابلاغ جائز نیست باتفاق اما در افعال
چہ در نماز و چہ در غیر آن اختلاف ست کہ جائز ست یا نہ و مختار نزد اہل حق جواز اوست و در حقیقت آن متضمن حکمت بالغہ الہی عز شانہ
است در باعثیت بر تشریع احکام و در یافت سعادت اقتدا بپیغمبر علیہ الصلوٰۃ والسلام چنانکہ میگوید از جملہ منن و نعم حق تعالے
بر امت محمدے صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم یکے این بود کہ گاہے پیغمبر صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم در نماز سہو کردے تا امت اقتدا کنند
بوے در آنچہ تشریع کند اشارت کرد با آنکہ مجرد تشریع حکمت نیست در سہو و نسیان آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم زیرا کہ تشریع
بے آن ممکن ست چنانکہ گفتی ہر کہ سہو کند سجدۂ سہو بروے لازم آید چنانکہ در صورت شک بیاید ولیکن این نکتہ با ضمیمہ در یافت
سعادت اقتدا تمام ست و گاہ سہو یعنے در وقت سہو میفرمود انا بشر مثلکم نیستم من مگر آدمی چنانچہ شما آدمیانید انسی نسیان
میکنم کما تنسون چنانچہ نسیان میکنید شما فاذا نسیت پس چون نسیان کنم فذکرونی پس یاد دہید مرا رواہ البخاری و مسلم
عن ابی سعود و الباقے حصۂ بشریت و احکام جبلت در آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم جامعیتی خاص ست کہ کمالی مخصوص
جوہر حقیقت اوست محققان گفتہ اند کہ ظہور سلطان ربوبیت و قیام نوامیس الوہیت اقتضاے آن کرد کہ آن حضرت صلی اللہ
علیہ وآلہ وسلم را بر حد عبودیت کہ اشرف اوصاف و اجل محاسن اتصاف ست واقف گردانید و او صاف عبودیت بروے
اجلا منو چنانچہ گفت اجوع یوما و اشبع یوما و فرمود آکل کما یاکل العبد و اجلس کما یجلس العبد و بکای آن حضرت صلی اللہ علیہ
وآلہ وسلم و حزن قلب و دموع عین بر فوت ولد ازین باب ست و ظہور احکام سہو و نسیان نیز داخل اینست باقتضاے
حکمت تشریع و اقتدا را دمیفرمود چنانکہ در موطا آوردہ انما انسی او انسی شک را ولیست یعنی از باب افعال ست یا تفعیل
و بر ہر تقدیر بر صیغۂ مجہولست لاسن بر صیغۂ معلوم متکلم از باب نصر کذا فی الشروح یعنے مرا فراموش کردن میدہند تا سنت

بن زید آورده اند که گفت پرسیدم انس بن مالک را یا بود پیغمبر خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم که نماز میگذارد در نعلین خود گفت نعم واگرچه
این رخصت ست ولیکن گاهے برای اظهار مخالفت با یهود امر میکرد اصحاب را بدان ومیفرمود صلوا فی نعالکم نماز گذارید در نعلینهای
خود خالفا الیهود از برای اظهار مخالفت با یهود واین حدیث را در جامع الاصول از ابی داؤد از شداد بن اوس بلفظ آورده
که فرمود خالفوا الیهود فانهم لا یصلون فی خفافهم ولا فی نعالهم مخالفت کنید یهود را که ایشان نمیگذارند نماز در موزهای خود ونه در
نعلهای خویش واز موطا حدیث ابی سعید خدری آورده که یکبار آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم با صحابه نماز با نعلین میگذارد
پس هم در نماز نعلین را برآورد وبجانب یسار خود بنهاد صحابه نیز بموافقت آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم برآوردند وچون فارغ شد
از نماز فرمود چرا برآوردید شما نعلین پایرا از پای خود گفتند یا رسول اللہ ترا دیدیم که برآوردے ما نیز بمتابعت تو برآوردیم فرمود
من خود را نجست برآوردم که جبرئیل مرا خبر داد که در آنها نجاستے بوده فرمود چون بیاید یکی از شما در مسجد باید که نظر کند اگر به بیند
در نعلین خود قدرے پلیدے مسح کند آنها را بزمین وبگذارد ونماز در آنها اخرجه ابو داؤد وعن ابی هریره ونیز از ابی هریره آورده که گفت
گفت رسول خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم چون بگذارد یکے از شما نماز باید که نه نهد نعلین خود را بجانب یمین خود ونه بجانب یسار خود
تا یمین دیگرے واقع نشود واید انگشد آنکس مگر آنکه در جانب یسار او کسی نبود باید که به نهد در میان دو پاے خود یا بگذارد
نماز هم در نعلین واورده اند که آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم روز فتح نماز گذارد در نعلین را در یسار خود نهاد وگاه در یک جامه
گذارد ے وگاه در دو جامه واگر در یک جامه گذارد ے اشتمال وتوشح کرد ے ودیگران را نیز امر میکرد بآن ومعنی اشتمال وتوشح
والتحاف که در احادیث واقع شده است آنست که مخالف میکرد طرفین رداء را باین صورت که آن طرف ثوب که بر دوش راست
میگرفت از زیر دست چپ می برآورد وآن طرف که بر دوش چپ ست از زیر دست راست بعد ازان می بست طرفین را بر سینه
وگاهے که رداء را بعض باشد احتیاج به بستن نباشد واخبار وآثار صحیحه در باب صلوٰة در ثوب واحد بسیار واقع شده شخصے از آنحضرت
صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم پرسید آیا بگذاریم نماز در ثوب واحد یا رسول اللہ فرمود آیا هست هر کدام از شما را دو ثوب وابو داؤد وغیره
از سلمة بن الاکوع آورده که گفت پرسیدم از رسول خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم که من مردے ام که شکار میکنم آیا بگذارم نماز در یک
پیراهن فرمود نعم ولیکن تکمه کن آنرا یعنے ببند جیب او را اگرچه بخار باشد چه اگر جیب واسع بود احتمال کشف عورت نزد رکوع وسجود
دارد وآنکه گفت من مردے ام که شکار میکنم بجهت آن گفت که شان صیاد تخفیف شایست در دویدن دنبال شکار کذا فی بعض
الشروح واز ابی هریره پرسیدند آیا بگذارد مرد نماز در ثوب واحد گفت نعم گفتند تو میگذاری گفت میگذارم با وجود آنکه جامهای
من مشجب ومشجب بکسر میم سکون شین معجمه وفتح جیم چوبے پایه که بروی جامها بنهند محمد بن المنکدر گوید که دیدم جابر را که نماز میگذارد در ثوب
واحد وگفت دیدم رسول خدا را صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم که میگذارد نماز در ثوب واحد ودر صحیح بخاری آورده که جابر را دیدند که گذارد نماز
در یک جامه بر بدن خود پیچیده وحال آنکه جامهای او بر مشجب نهاده بود یکی گفت نماز گذاردی در یک جامه با آنکه جامهای نو نهاده ست گفت گذاردم تا ببیند مرا
جاهلی مثل تو ودر روایتے تا ببیند مرا احمقی مثل تو وبداند که نماز گذاردن در یک جامه درست ست وگفت کدام یکی را از ما دو جامه بود وعهد رسول خدا صلی اللہ
علیہ وآلہ وسلم واحمد از ابی بن کعب آورده که گفت نماز گذاردن در ثوب واحد سنت ست میکردیم ما با رسول خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم
وهیچکس بر ما عیب نگرفتے پس ابن مسعود گفت این بر تقدیرے بود که در ثیاب قلتی بود وچون توسیع کرد حق تعالے نماز گذاردن
در دو ثوب از برای اولی بود ومثل قول ابن مسعود از عمر نیز آمده وبالجمله نزد احتیاج هر چه یافته شود بهانست واما بر تقدیر وسعت
زینت وتجمل در لباس در حالت نماز محمود ست ونماز در ثوب سنه که در خانه به پوشند وپیش عظماء واکابر بآن نروند مکروه است آنحضرت

سجده هم بطریق اول فرود آمدے وسجده کردے حاشش در تمام نماز برین نهج بودے چنانکه در صحیح بخاری ومسلم از سهل بن سعد الساعدی
حدیث باین مضمون آمده است ودر صحیح مسلم در آخر حدیث میگوید که آن حضرت صلے الله علیه وآله وسلم فرمود ایها الناس من این را
برای آن کردم تا اقتدا کنید بمن وبیاموزید نماز مرا ومصنف همچنین نقل میکند که گاه بهر منبر برآیت سجده آمدے از منبر فرود آمدے
وبرزمین سجده کردے وباز بر رفتی واین واقعه مگر در وقتی دیگر نزد وے صحیح شده باشد وباوجود آن موافق مقصود نیست مگر
آنکه خواندن آیت سجده را در نماز اعتبار کنند یا تاویل آنکه سجدهٔ تلاوت در حکم نماز ست یا خطبه اگر از جمعه باشد قائم مقام رکعتین ست
والله اعلم ودر توجیه این فعل نیز میگویند که منبر سه پایه بود وشاید که ایستادن آن حضرت صلے الله علیه وآله وسلم بر پای اول یا دوم بود
پس نزول وصعود هر یک ستارم فعل کثیر نباشد چه یک خطوه وخطوتین داخل فعل کثیر بود واگر بر پای سوم بودے تواند که نزول بخطوه وخطوتین بوده باشد
واگر خطوات نه متجمع بود در یک مان نیز مفسد نباشد اگر باشد شاید که منسوخ بود والله اعلم ویکبار دو دختر از بنی عبد المطلب با یکدیگر در مخاصمت و
مضارعت بودند وآن حضرت صلی الله علیه وآله وسلم در نماز بود چون نزدیک وی صلی الله علیه وآله وسلم شدند ایشان را بهر دو دست بگرفت واز یکدیگر
جدا کرد واین نیز بحسب شفقت ورحمت بر خلق بود یا بودن اصلاح ذات البین از امور خیر ومانا که قول مصنف که گفت ایشان را بهر دو دست گرفت
اشارت ست بکثرت فعل ومبالغه ست دران که با وجود آن این فعل از حضرت صلی الله علیه وآله وسلم بوجود آمد وتحقیق آنست که بر تقدیر تفسیر عمل کثیر بما یحتاج
الی الیدین آنست که بجریان عادت آن عمل جز بدو دست نیاید اگر دین صورت فرضاً آنرا بیک دست کند نیز مفسد ست مثل تعمم وتقمص وتسرول ودرے
از قوس ما یحتاج بیک دست ست قلیل ست اگرچه اتفاقاً بدو دست کند مثل حمل سراویل ولبس قلنسوه ونزع آن وشک نیست که دو کس که در هم
افتاده باشند از یکدیگر جدا ساختن محتاج بدو دست نیست وآنرا بیک دست توان کرد اگرچه اتفاقاً بدو دست وقوع یافته باشد یا آنکه
تفسیر فعل کثیر بانچه متصل آنرا کثیر بیند رد نیز کرده اند ومختار نزد بعض آنست که سه فعل متوالی کثیر ست ما دون آن قلیل تفسیر های
دیگر نیز وارد وآن حضرت صلے الله علیه وآله وسلم در نماز بسیار گریستی از مطرف بن عبد الله از پدرش آمده که گفت آمدم پیغمبر خدا را صلی الله
علیه وآله وسلم وے نماز میگذارد وجوف وی را آوازے بود همچون آواز دیگ سین که بجوشد یعنے گریه سیکرد ودر وش میجوشید ودر
روایتی آمده که دیدم اورا که نماز میگذارد ودر سینهٔ وی آوازے بود مثل آواز آسیا از بکار روایت کرد روایت اول را احمد در مسند
ونسائی در سنن وترمذی در شمائل وروایت دوم را ابو داؤد در سنن ودر فقه حنفی مذکور ست که انین وبکا اگر با واز نبود اصلا مفسد
نیست واگر با واز باشد پس اگر نه از جهت امر آخرت باشد بلکه بعلت درد ے یا مصیبتے دنیاوے باشد مفسد بود واگر از جهت
امر آخرت بود از خوف ورجا ورهبت ورغبت آن نیز مفسد نبود بلکه دلالت بر زیادت حضور وخشوع دارد چنانچه در حدیث مطرف از
پدرش آمده وامام محبوبے از ابی یوسف روایت کرده که بکا بصوت از جهت امر آخرت اگر نگاه داشتن آن طاقت دارد مفسد بود
واگر نتواند نگاه داشت مفسد نیست کذا ذکره الشمنی وگاه حاجت تنخح کردے ولهذا فقها تنخح بلا عذر را مفسد صلوة داشته اند واگر
بعذر بود مفسد نه وعذر وحاجت آنست که مضطر بود وطاقت احتراز واجتناب ازان نداشته باشد وبباعثهٔ طبع یا بعلت مرض بود
پس در حکم عطسه وآروغ بود وبرهمین حمل کرده شده است قول ابی یوسف در انین وبکا نزد عدم امکان احتراز ازوے واگر بسبب
تحسین صوت کند نیز مفسد نیست واگر مقتدے تنخح کند تا هدایت وتنبیه کند امام خود را یا کند مصلے آن را تا بداند دیگر برا که در نماز ست
فاسد نمیگردد نماز او وکذا ذکره الشمنی ونیز گفته که مراد تنخح آنست که بوے حروف پیدا گردد ودر هدایه نیز همچنین ست وگاهی تهی پای نماز
گذاردے وغالب احوال این بودے وگاهی با نعل نماز گذاردے چنانکه ابو داؤد از عمر بن شعیب عن ابیه عن جده آورده که گفت
دیدم رسول خدا را صلے الله علیه وآله وسلم که نماز میگذارد پای برهنه ونعل پوشیده وبخاری ومسلم وابو داؤد وترمذی ونسائی از سعید

وبعد از فراغ نماز رد سلام کرد و در صحیح مسلم از جابر مے آرد کہ گفت فرستادہ بود رسول خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم مرا بحاجتے
وچون باز آمدم آن حضرت نماز میگذارد بر راحلہ خود پس کلام کردم او را پس اشارت کرد بدست مبارک خود بجانب زمین و گفت
بعد از فراغ نماز چہ ساختی وران کارے کہ فرستادہ بودم ترا من در نماز بودم ازان سبب با تو کلام نکردم و بعضے از شراح گفتہ اند
کہ اگر کلام کردن جابر بسلام بود اشارت حضرت بدست برای رد سلام باشد و اگر بجواب آن مہم بود کہ او را بدان فرستادہ بودند
اشارت برای نشاندن او بود و در اینجا معلوم شود کہ گاہی اشارت برای غیر رد سلام نیز میکرد و ظاہر ہمین مینماید زیرا کہ در رد سلام
اشارت بسوے زمین حاجت نبود و روے ہمین تقلیب بدیگر دانیدن ظہر او بفوق و بطن باسفل کفایت کند مگر آنکہ اشارت
بزمین کنایت از ہمین تقلیب باشد از جہت استلزام این مر آن را فہم پستر پوشیدہ نماند کہ لفظ کلمتہ در بعضے از روایات مسلم
واقع شدہ و در روی این دو احتمال کہ گفتہ شد جاریستا یا بخاری و مسلم در روایتے و ابو داؤد و ترمذے فسلمت علیہ آوردہ اند
پس متعین ست کہ مراد از تکلم ہمین تسلیم بود و در صحیح بخارے آمدہ کہ روزے آن حضرت را دیدند کہ بعد از عصر دو رکعت میگذارد
باوجود آنکہ نہی میکرد ازان پس صحابہ ابن عباس رضی را نزد عائشہ رضی فرستادند تا از وے استفسار و استکشاف احوال نمایند و عائشہ
او را نزد ام سلمہ فرستاد و ام سلمہ جاریہ را نزد آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم فرستاد تا حقیقت حال بپرسد آن حضرت
صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم در نماز بود اشارت کرد بجاریہ تا صبر کند پس وی صبر کرد پس بعد از تمام نماز جواب فرمود کہ این دو رکعت ست
کہ بعد از نماز پیشین میگذاردم و امروز بسبب اجتماع وفود نتوانستم گذارد پس قضا کردم آنہا را و باین حدیث محقق شد کہ اشارت
بغیر رد سلام نیز بودے و اللہ اعلم و در مذہب امام ابو حنیفہ رحمہ اللہ سلام دادن در نماز مفسد نماز ست اگر عمداً بود و در سلام
خواہ عمداً خواہ سہواً در ہر دو صورت مفسد ست و شمنی نقل از فتاوای ظہیریہ کند کہ اشارت برد سلام بدست یا بانگشت یا سر مفسد
صلوۃ نیست و گوید اگر یکے چیزے طلبید از مصلے پس ایما کرد بسر یا بدست بلا و نعم نیز مفسد نبود و گوید ہمچنین گفتہ است در خلاصۃ الفتاوی
و گفتہ کہ بعض حنفیہ رد سلام را بدست در مفسدات ذکر کردہ اند انتہی و این احادیث کہ مذکور شد حجت ست بر ایشان و شیخ
جلال الدین سیوطے در جمع الجوامع حدیثے روایت کردہ است کہ اشارت مفہم مفسد ست و این مخالف احادیث صحیحہ است
کہ ذکر کردہ شدہ است و معارضۂ آنہا را صالح نہ چنانچہ در کلام مصنف در باب اذکار در فصل آداب سلام بیاید و در اوائل تکلم نیز
جائز بود در نماز پس ازان منسوخ شد بقول حق سبحانہ و تعالے و قوموا للہ قانتین ای ساکتین و گاہ چنان بودے کہ عائشہ رضی
در برابر نماز یعنے پیش آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم بجانب قبلہ در مکان وقوع سجدۂ وے صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم خفتہ بود
و آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم در وقت ارادہ سجود دست بر پاے وے نہادے بلکہ انگشت در پاے وی بخلانیدے
تا وی پاے خود را بخود کشیدی و مکان سجود را خالی کردے و پاے را گرد آوردے چنانچہ بخاری و مسلم از عائشہ رضی آوردہ اند کہ گفت
بودم من کہ خواب میکردم در پیش رسول خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم و ہر دو پاے من در جانب قبلہ آن حضرت بودی چون خواستی
کہ سجدہ کردے غمز کردے مرا و در روایتی از بخاری غمز کردی پاے مرا یعنے زیر کردی و خلانیدی انگشت را در پاے من پس قبض
میکردم و گرد می کردم پاہاے خود را باز چون می ایستاد دراز میکردم پاہا را و گفت وخانہ دران روزہا چراغ نبودی از ینجا گفتہ اند جمہور علما کہ اگر امرأۃ
در پیش روے مصلے بود یا از پیش وی بگذرد قاطع نماز نبود و این مبحث در خاتمہ در شرح قول مصنف کہ گفتہ در باب الصلوۃ لا یقطعہا شیٔ چیزی غایب نشد شارح
و تفصیل باید انشاء اللہ تعالے و آن حضرت صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم گاہ بر منبر بامامت نماز گذاردی و قرأت در رکوع بر منبر کردی چون وقت سجود رسیدے از منبر
پس باشدے و فرود آمدے و بر زمین سجدہ کردے بعد از سجدہ باز بر منبر بر آمدے و قیام و قرأت و رکوع آنجا کردے و نزد

چون بسجده رفت سجده طویل کرد پس برداشتم من سر خود را از سجده ناگاه دیدم که صبی بر پشت رسول الله صلے الله علیه وآله وسلم سوار است و وے ساجد است پس باز بسجده رفتم چون نماز را تمام کرد گفتند یا رسول الله سجده کردے در نماز خود بغایت طویل تا گمان بردیم که مگر حادث شده مرے یا وحے کرده شد بسوے تو فرمود هیچ کدام ازینها نبود ولیکن سوارے کرد بر من پسر من و مکروه پنداشتم که شتابی کنم و سر بردارم تا تمام کند وے حاجت خود را و در جمع الجوامع از ابو هریره رضی الله عنه می آرد که گفت بودیم با رسول الله صلے الله علیه وآله وسلم در نماز عشا و چون بسجده رفت سوار شد حسن و حسین بر پشت مبارک او پس چون برداشت سر خود را بر داشت بر داشتنی نرم چون باز بسجده رفت باز سوار شدند و چون تمام کرد نماز را به نشاندایشان را در کنار خود و گاه در نماز بودے عائشه رضی الله عنها بیامدے و در بسته بودے چند گام بنهادے و در را بگشودے چنانچه در جامع الاصول بروایت ابی داؤد و ترمذے و نسائی آورده است که گفت عائشه رضی الله عنها آمدم روزے از بیرون و رسول خدا صلے الله علیه وآله وسلم نماز میگذارد در درون خانه و در خانه را بسته پس طلب کردم از وی گشادن در را پس پیش آمد آن حضرت و گشاده داد بمن در را پستر برگشت بجای نماز خود و تمام کرد نماز را این روایت ابی داؤد و ترمذے ست و گفت ترمذے که بیان کرد عائشه رضی الله عنها که در خانه بجانب قبله بود و در روایت نسائی آنست که طلب کردم گشادن در خانه را و رسول صلے الله علیه وآله وسلم میگذارد نماز نفل را و در بجانب قبله بود پس مشی کرد از جانب دست چپ یا دست راست خود پس بگشاد در را پستر رجوع کرد بمصلاے خود و گاهے کسی در حال نماز بروے سلام کردے باشارت دست و مرا جواب گفتی باین طریق که دست را بگستردی چنانچه پشت دست بالا بودے ابو داؤد و ترمذے و نسائی از ابن عمر رضی الله عنهما آورده اند که گفت بیرون آمد رسول خدا صلے الله علیه وآله وسلم بسوی مسجد قبا و نماز گذارد در وے پس آمدند جماعه از انصار و سلام کردند بروی و حال آنکه وے در نماز بود ابن عمر گوید گفتم مر بلال را چگونه دیدے پیغمبر خدا را صلے الله علیه وآله وسلم که رد کرد بر ایشان سلام را در نماز پس برای نمودن کیفیت اشارت بسط کرد بلال کف دست خود را و گردانید بطن کف بجانب اسفل و پشت دست بجانب فوق و گاهی در اشارت اکتفا بانگشت نیز میکرد چنانچه صهیب رضی الله عنه گوید گذشتم بر رسول خدا صلے الله علیه وآله وسلم و حال آنکه وی نماز میگذارد پس سلام کردم بروی پس رد کرد سلام مرا باشارت اصبع رواه ایضا الترمذے و ابو داؤد و النسائی و مصنف میگوید گاهی لب مبارک ایما کردے یعنے در رد سلام یا مطلقا و بهر تقدیر ما این را صریحا در کتب احادیث نیافتیم مگر آنکه در روایت ترمذے در حدیث مذکور از ابن عمر رضی الله عنهما وقع شده کان یرد اشاره او را گر بر اشارت براس یا مطلق حمل کنند اما از سیاق روایات که در جامع الاصول آورده ظاهر میشود که مراد همان اشارت بدست ست و بعضے از شراح اشارت براس ذکر کرده اند بے ذکر حدیث و لابد چون مصنف تصریح بدان کرده حدیثے درین باب خواهد بود و الله اعلم و در صلوة کسوف از عائشه رضی الله عنها آمده که نماز میکرد رسول خدا صلے الله علیه وآله وسلم و مردم گرد وے استاده بودند یکے ازان میان پرسید که این چه حال ست پس اشارت کرد بسر خود بجانب آسمان بقصد جواب وی رواه مسلم و اگر محل کلام مصنف این را دارند نیز صورتے دارد و الله اعلم و در اوائل رد سلام در نماز بسلام کردی پس ازان منسوخ شد در روایت بخارے و مسلم و ابی داؤد و نسائی از زید بن ارقم آمده است که گفت بودیم ما که سلام میکردیم بر پیغمبر خدا صلے الله علیه وآله وسلم در حال نماز و رد میکرد بر ما و چون از پیش نجاشے برگشته آمدیم سلام کردیم بروے صلے الله علیه وآله وسلم پس رد نکرد بر ما سلام ما را گفتیم یا رسول الله بودیم ما که سلام میکردیم بر تو و رد میکردے بر ما سلام ما را فرمودان فی الصلوة لشغلا و در بعض روایات آمده که الله تعالے میکند از امر خود هر چه میخواهد اکنون امر کرد که تکلم در نماز جز بذکر و تعالے جائز نباشد

بیمارے و پیرے و ضعیفے و صاحب حاجتی میباشد و عثمان بن ابی العاص گوید آخر چیزے کہ عہد کرد و وصیت فرمود مرا رسول خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم این بود کہ چون امامت کنی قومے را سبک بگذار نماز را رواہ مسلم و احادیث درین باب بسیار است و قصۂ معاذ بن جبل کہ در نماز عشا سورۂ بقرہ خواند و آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم فرمود افتان انت یا معاذ سابقا گذشت و از سیاق قصۂ معاذ و احادیث دیگر معلوم گردد کہ نہی از تطویل بدست کہ بر مردم گران آید و باعث ترک جماعت و نقصان حضور گردد والا اطالت آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم و صحابہ و عظائم را در امامت بسیار بود چنانکہ گذشت و آن حضرت صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم از شنیدن آواز گریۂ طفلی نماز را تخفیف کردے تا مادرش در فتنۂ نیفتد بقطع صلوۃ یا زوال خشوع چنانکہ از حدیث انس گذشت و در صحیح بخاری آمدہ کہ ابو قتادہ گفت رسول خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم مے در آیم در نماز و میخواہم دراز کنم آنرا ناگاہ مے شنوم آواز گریۂ صبی را پس مسامحہ و تخفیف میکنم در وے چون میدانم حال مادرش را کہ از گریۂ وے بر جان او چہ میرسد و گاہ بجہت رحم و شفقت علی نیز در نماز کردے چنانکہ طفلی در نماز بوے متعلق شدے او را بر داشتے و بر دوش مبارک خود نہادے بخاری و مسلم از ابی قتادہ مے آرند کہ گفت دیدم رسول خدا را صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم کہ امامت میکرد مردم را و امامہ بنت ابی العاص کہ از زینب بنت رسول اللہ صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم بود بر دوش مبارک او میبود و چون رکوع میکرد مے نہاد او را بر زمین و چون بر میداشت سر از سجدہ باز بر میداشت او را بر دوش تا تمام کردن نماز ہمچنین میکرد و خطابے میگوید چنان نماید کہ بر داشتن آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم صبیہ را نہ از روے قصد و تعمد بود شاید کہ صبیہ بجہت طول الفتی کہ بحضرت وی در غیر حالت نماز داشت در نماز نیز آمدہ بوے متعلق میشد و آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم بجہت رحمی و مہربانے کہ داشت مدافعہ وے نمیکرد او را از خود نمیراند و بحال خود میگذاشت کذا قال الکرمانی در شرح البخاری و نیز میگوید کہ اختلاف ست درین کہ این عمل در نماز فرض بود یا نفل انتہی و بالجملہ افعالی کہ از ان حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم در نماز روایت کردہ اند یا آنرا تاویلی کنند و از حد کثرت برآرند بنا بر اختلافی کہ در تفسیر فعل کثیر دارند یا گویند پیش از تحریم فعل کثیر بود یا مخصوص دارند بآن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم و اللہ اعلم و در فتح الباری میگوید کہ در روایات صحیحہ صریح آمدہ است کہ وضع و حمل امامہ بفعل آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم بود و بعض گویند کہ در نفل بود نہ فرض و این نیز صحیح نبود زیرا کہ صحیح شدہ کہ در حال امامت بود و امامت در نفل معہود نبود و نیز در روایت ابی داؤد آمدہ کہ در نماز ظہر یا عصر بود و بعض گویند کہ برای حفظ خشوع بود اگر بر نمیداشت میگریست و شغل سری میکرد میشیر از انچہ بر دوش آن وے میکرد و قول بہ نسخ بعید و احتمال درست نبود و نیز این قصہ بعد از قول او بود ان فی الصلوۃ لشغلا و بعض گویند از خصائص آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم بود و این نیز خلاف ظاہر ست پس صحیح آنست کہ گفتہ شود کہ این فعل متوالی نبود زیرا کہ طمانینت در ارکان نماز آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم بسیار بود انتہی و این مبنی ست بران قول کہ فعل متوالی کثیر ست و ما دون وی قلیل چنانکہ بیاید و گاہ حسین را و اکثر کتب بشک آوردہ اند میان حسن یا حسین و در بعض جمع کردہ اند میان ہر دو بیامدے و در سجود بر پشت مبارک وی صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم متعلق شدے از برای وے اطالت سجود کردے و توجہ خاطر بجانب وی داشتی و رعایت حال وی کردے در جامع الاصول از عبد اللہ بن شداد از پدرش بروایت نسائی و در جمع الجوامع سیوطی بروایت ابن عساکر و در تاریخش مے آرد کہ گفت بیرون آمد بر ما رسول خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم در یکے از دو نماز ظہر یا عصر در حالتیکہ بر دارندہ بود حسن یا حسین را پس پیشتر رفت برای نماز و بنہاد او را بر زمین پس تکبیر گفت در نماز

امور دنیا نبود انتہی کلام السخاوی پس معلوم شدہ کہ اصل حدیث کہ اتفاق ائمہ بر انست باین لفظ ست حبب الی الطیب والنساء وجعلت قرۃ عینی فی الصلوۃ واین بے اشکال ست و در بعض طرق من الدنیا یا من دنیاکم نیز آمدہ و در بعض کتب ثلث نیز واقع شدہ اگر یکے ازین دو نباشد نیز اشکالے ندارد اما اگر ہر دو باشد چنانچہ بر زبانہا سیگردد اشکال دارد و در توجیہ آن گاہی گویند کہ مراد بہ بودن از دنیا بودن در دنیا و وجود آن در حیات این عالم ست پس حاصل معنی آن شود کہ درین عالم مرا سہ چیز خوش آمد و ازان از جملۂ امور طبیعیہ دنیاویہ است و سوم امر دینی و گاہی گویند کہ سوم از امور دنیاویہ را بسبب ملالت و سآمت ذکر نکرد و عدول کرد ازان بامر دینی بر طریقہ تکمیل و دفع توہم آنکہ ویرا لذت و محبت طیب و معاشرت نسا منہمک و مشغول از حق و مناجات وی ندارد و تواند واللہ اعلم کہ امر ثالث کہ ذکر آن درین حدیث نکردہ حیل باشد چنانکہ در حدیث دیگر از انس آمدہ است لم یکن احب الیہ صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم بعد النسا من الخیل رواہ النسائی و احتمال دارد کہ طعام بود چنانچہ در حدیث عائشہ رضی اللہ عنہا آمدہ کہ گفت بود رسول خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم کہ خوش سے آمد ورا از دنیا سہ چیز طعام و نسا و طیب پس یافت ازان دو چیز و نیافت یکی را یافت نسا و طیب را و نیافت طعام را رواہ احمد و میفرمود از پس فروق و شوقے کہ در نماز داشت ارحنا یا بلال راحت بخش ما را ای بلال بالصلوۃ بنماز یعنے اذان گو و تکبیر برآر تا نماز کنیم و از تعب و محنت و مشغولی کارہای دیگر خلاص شویم و بمناجات حق و شہود وے تعالی راحت یابیم برین معنی مضمون این حدیث با مضمون وجعلت قرۃ عینی فی الصلوۃ یکے بود و بعضے گویند اذان گو تا نماز کنیم و بادای آن از شغل قلب و تعب تعلق کہ بوے داریم راحت یابیم و در مشکوۃ از سالم بن ابی الجعد آوردہ کہ گفت مردے از خزاعہ گفت کاشکے نماز سیکردم و استراحت مینمودم مردے کہ حاضر بودند برین سخن او را عیب کردند پس آن مرد این حدیث را برایشان حجت آورد و گفت شنیدم من رسول خدا را صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم کہ گفت اقم الصلوۃ یا بلال ارحنا بہا و این بمعنی ثانی موافق ست و فرق میان دو معنے آنست کہ در اول راحت بوجود نماز ست و شہودے و ذوقے کہ در وست و در ثانی بادای ذمہ و وجود طاعت و امتثال امر و خلاص از تعب شغل و تعلق قلب ست بوے و ہر دو معنے در نہایہ جزرے مذکور اند فافہم و آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم با این ہمہ ذوق و خوشے و راحتے کہ در نماز داشت مراعات حال مامومان بتخفیف نماز از وی فوت نشدے در صحیحین از انس آمدہ کہ گفت بود رسول خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم سبک گذارندہ ترین مردم نماز را در تمامی یعنے نقصانے در نماز نکردے و باوجود آن سبک گذاردے گویند مراد تمامی در رکوع و سجود و طمانینت و اعتدال ست و خفت در قرأت و بروایتی نگذاردم من نماز را خلف ہیچ امامے کہ اخف بود از روی نماز گذاردن و اتم در ان از پیغمبر صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم بتحقیق بود آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم کہ می شنید گریہ صبی را پس تخفیف میکرد مبادا مادرش در فتنہ افتد و احمد و ابو یعلے از وے روایت کردہ اند کہ گفت بود رسول خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم خفیف کنندہ ترین مردم نماز را بر مردم و دراز کنندہ بر نفس خود یعنے اگر تنہا گذاردے دراز کردے چندانکہ خواستی و اگر امامت کردے تخفیف کردے و نیز مروے ست از انس رضی اللہ عنہ کہ گفت نگذاردم من نماز را خلف امامی کہ مشابہ ترین مردم ست برسول خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم در گذاردن نماز از عمر بن عبد العزیز و بود وے کہ تمام میکرد رکوع و سجود و تخفیف دیگر ارکان را اخرجہ النسائی عن زید بن اسلم و مرویست از فضل ابن عباس کہ گفت رسیدہ است مرا از عمار بن یاسر کہ امامت کرد تخفیف کرد در قرأت و در طمانینت پس گفتند او را چہ چنین کردے یا عمار گفت ترسیدم تا در وسواس نیفتم و نیز در صحیحین از ابی ہریرہ رضی اللہ عنہ آمدہ کہ گفت گفت رسول خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم ہر کہ امامت کند قومے را گو تخفیف کند نماز را زیرا کہ در ایشان

وغیر آن وچون در شرع بصیغهٔ جمع وارد شده که شامل ست مرقوم را وامام تخصیص کند بنفس خود لاجرم خیانتی کرده باشد درحق ایشان چنانچه بادشاهی بروست بنده به بندگان خود چیزے بخشد وآن بنده آنرا مخصوص گرداند بخود و دیگران را محروم سازد بالاتر ازین خیانتی نباشد واگر آن دعا که امام بعد از سلام میکند ومقتدیان تامین مینمایند ثابت شود چنانکه ذکر کردیم آن نیز محل این حدیث تواند بود یعنے درین محل نیز دعا بلفظ افراد مناسب نیست واز دیانت نه والله اعلم **فصل** بدانکه شادی ومسرت وچشم روشنی وخوشدلی که آن حضرت صلے الله علیه وآله وسلم در نماز ودر وقت یافتے در هیچ عبادت وهیچ وقت نیافتی واز ین جهت میفرمود وجعلت قرة عینی گردانیده شده است یعنی حق عزوعلا این بخص فضل وکرم خاص خود که بمن وارد ساخته واین تجلی فرموده نه من بفعل وکسب خود پیدا کرده ام قرة عینی قرت العین کنایت از فرح وسرور ودریافت مقصود وفوز بغیبت ست مشتق ست از قر بفتح قاف بمعنے قرار وثبات چه دیده بنظارهٔ محبوب قرار یابد وبدیدار او آرام گیرد وبجانبے دیگر تنگرد ودر حالت سرور وخوشحالی ساکن وبرجاے خود بود ونظر بر غیر محبوب پریشان وبهر جانب نگران ودر ملال خرم وخوف گردان واز زان باشد تدر و امینهم کالذے یغشے علیه من الموت + ودلیل آنست ویا مشتق ست از قر بضم قاف که بمعنے سردے ست وسردے چشم ولذت وے در مشاهدهٔ محبوب بود وگرمے وسوزش در دیدن اغیار ولهذا اولد را قرة العین خوانند وآنکه فرمود وے الصلوة ونگفت الصلوة اشارت کرد بآنکه سرور وآرام وے بمشاهدهٔ حق ست که بحکم کانک تراه ونماز او را حاصل ست نه بنفس نماز یا ثواب او چه نزد مشاهده آرام والتفات بغیر نبود ونماز غیر حق ست اگرچه نعمت اوست وفضل او وفرح بفضل ونعمت حق نیز مقامے عالی ست چنانکه گفت قل بفضل الله وبرحمته فبذلک فلیفرحوا + اما دون مقام مشاهده مفضل ومنعم وفرح وسرور باوست ومقام آن حضرت صلے الله علیه وآله وسلم اعلے وارفع ست وباین جهت فرمود فلیفرحوا ونگفت فلتفرح تا خطاب بآن حضرت صلے الله علیه وآله وسلم باشد وتواند که ازین مقام بعض خاصگان امت را نیز بشرے ونصیبے بود چه قرة العین بشهود وبرقدر معرفت مشهود ست وچون هیچ معرفتے مثل معرفت وی صلے الله علیه وآله وسلم نیست هیچ شهودے مانند شهود وے نبود وقرة العین دیگران مثل قرة العین وے نباشد حسبی الله مقام خاص اوست اگرچه دیگران نیز گویند حسبنا الله اما این بدان نماند **تنبیه** بدانکه این کلمه که مذکور شد جزو این حدیث ست که حبب الی الطیب والنساء وجعلت قرة عینی فی الصلوة صاحب مشکات گوید که این حدیث را احمد ونسائی از انس روایت کرده وسخاوے در مقاصد حسنه گفته که طبرانی در اوسط وصغیر از انس مرفوعاً آورده وهمچنین خطیب در تاریخ بغداد وابن عدے فی الکامل وحاکم در مستدرک نیز آورده ما بدون لفظ جعلت وگفته که صحیح ست بر شرط مسلم ونزد نسائی نیز از انس بطریقی دیگر بزیادت لفظ من الدنیا آمده وباین وجه اخراج کردند اورا احمد وابو یعلے در مسندین خود وابو عوانه در مستخرج صحیح خود وطبرانی در اوسط وبیهقی در سنن وغیر ایشان وابن قیم گفته که روایت کرد اورا احمد در کتابے بدین زیادتے لطیف وآن اینست که اصبر عن الطعام والشراب ولا اصبر عنهن واما انچه مشتهر شده است درین حدیث از زیادت لفظ ثلاث وقوف نیافتم بران مگر در دو موضع از احیاء ودر تفسیر آل عمران از کشاف ونديدم این زیادت را در هیچ طریقے از طرق این حدیث باوجود مزید تتبع وتفتیش وتصریح کرده باین معنی زرکشی وگفته وارد نشده است درین حدیث لفظ ثلاث وزیادت وے محل ست مر معنے را چه صلوة از دنیا نیست وتکلم کرده امام ابن فورک بر معنے او وتوجیه کرده لفظ ثلاث را وشیخ ابن حجر در تخریج رافعی گفته که مشتهر شده بر زبانها بزیادت لفظ ثلاث ونیافتم لفظ آن را در شیئی از طریق او وولے الدین عراقے در امالی خود نیز گفته که لفظ ثلث در هیچ کتاب از کتب حدیث نیست وصلوة از

بود و بعضے از علما را دعیه را که در احادیث فی دبر ها واقع شده نیز در ادعیهٔ تشهد ذکر کرده اند و وجهش ظاهر است و در سجود بسیار گفته
رب اغفر لی تقوها وزکها انت خیر من زکها انت ولیها و مولاها سناسب آن بود که این دعا را در بیان ادعیه سجده ذکر میکرد
چنانچه امثال آن را کرده و در تشهد گفتے اللهم انی اعوذ بک من عذاب القبر و اعوذ بک من فتنة المسیح الدجال و اعوذ بک من فتنة المحیا
و الممات اللهم اعوذ بک من المغرم و المأثم این دعا و استعاذه ازین امور اربعه بعد از تشهد در صحاح بسیار واقع شده است و متعلق بلفظ
است و در بعض روایات من فتنة عذاب القبر نیز واقع شده و استعاذه از مغرم نیز صحابه گفتند یا رسول الله بسیار مے مغنم تا که استعاذه
کسے از مغرم فرمود ایا نمی بینید که مرد بعلت آن در وغ گوید و در خلف وعده افتد دیگر دعا ابو بکر گفت گفتم یا رسول الله تعلیم کن
مرا دعاے که بخوانم در نماز خود فرمود بگو اللهم انی ظلمت نفسی ظلما کثیرا و لا یغفر الذنوب الا انت فاغفر لی مغفرة من عندک و ارحمنی
انک انت الغفور الرحیم این حدیث متفق علیه است و از امیر المؤمنین علی آمده است که گفت آخر انچه میگفت رسول خدا صلے الله
علیه و آله وسلم در تشهد این دعا بود اللهم اغفر لی ما قدمت و ما اخرت و ما اسررت و ما اعلنت و ما اسرفت و انت اعلم به منی انت المقدم
و انت المؤخر لا الا انت رواه الترمذی و صححه و در کشی گفته که ترمذی روایت کرده است از حدیث عاصم بن کلیب از پدر از جد
گفت در آمدم بر پیغمبر صلے الله علیه و آله وسلم و وے نماز میگذارد و قبض کرده بود اصابع خود را و بسط کرده سبابه را و میگفت یا مقلب
القلوب ثبت قلبی علی دینک و بالجمله از ادعیه ماثوره هر چه تواند بخواند و بعض علما گفته اند که تعیین دعا لازم نیست بلکه انچه در معنی ادعیت
از انچه عائد بامور آخرت بود و متضمن قرب و طاعت بخواند و با وجود آن شک نیست که انچه در دعای ماثور از فضل و برکت و اجابت
متوقع ست در غیر آن نخواهد بود و بعضے گفته اند که تعیین دعا مورث ملال و سامت ست و عدم تعیین مورث شوق و لذت و اگر
از ادعیهٔ ماثوره هر کدام را در وقتے بخواند حسن باشد و دعواتے که آن حضرت صلے الله علیه و آله وسلم در نماز کردے مجموع بلفظ افراد
مروی ست چنانچه رب اغفر لی و ارحمنی و اهدنی و چنانچه اغسلنی من خطایای بالماء و الثلج و البرد اللهم باعد بینی و بین خطایای
و امثال آن کفایت میکرد مصنف را در عبارت که میگفت چنانچه گذشت از ادعیه و لیکن برای ایضاح و بیان مثالی چند اعاده کرد
و چون اینجا محل سوال بود که کسے گوید که این در منفرد صحیح ست اما امام را خود باید که دعا بلفظ جمع گوید چنانچه در حدیث وارد شده و وعیدے
بران مترتب گشته است مصنف دفع این سوال کرد و گفت اگر کسے گوید در حدیث صحیح وارد شده لا یؤم عبد بایدکه امامت نکند بنده
قوما قومے را مخصص نفسه پس تخصیص کند خود را بدعوة بدعای خان فعل پس اگر تخصیص کند خود را بدعا فقد خانهم پس تحقیق خیانت کرد
این قوم را و تضییع کرد حق ایشان را این حدیث ابو داؤد از ابی هریره و ترمذی از ثوبان آورده و ترمذی گفته که درین باب
از ابی هریره و ابی امامه نیز آمده و حدیث ثوبان حدیث حسن ست و بتحقیق روایت کرده شده است این حدیث از زید بن شریح
از ابی هریره و حدیث ثوبان اجود ست اسنادا و دو اشهر جواب گوییم امام اهل حدیث ابو بکر بن خزیمه در کتاب صحیح خود میگوید
که این حدیث موضوع و مردود ست و سخن این امام حجت ست و در روایات احادیث که ادعیه در انجا بلفظ مفرد واقع شده نیز مقوی
و مؤید آنست و در حقیقت مستلزم خیانتی در حق قوم نیست زیرا که هر کدام از مأمومان دعای برای خود میکند و در تکبیرات و تسبیحات
و ادعیهٔ امامت را اثرے نبود و امام ضامن قوم نه چنانچه در قرأت همچنین ست بقول ائمه که قرأت را بر مقتدے واجب دارند
و اگر چنانچه مذهب حنفی ست در ضمانت امام پس گوییا که چنانچه قرأت امام قرأت قوم ست دعای وی نیز دعای قوم بود و اشارات
آن بوے و بقوم عائد و واصل گردد و افهم و بعضے از علما میگویند که اگر این حدیث دال بر عدم تخصیص امام نفس را بدعا ثابت شود
مراد و دعای باشد که بلفظ جمع وارد شده باشد چنانچه اللهم اهدنا فیمن هدیت که در دعاء قنوت وارد شده و همچنین انا نستعینک و نستغفرک الخ

بجانب امام و اشارت کند بوے و متمسک ایشان حدیث عائشہؓ است کہ گفت بود رسول خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم کہ سلام گفتے یک سلام بجانب پیش روے مبارک خود و میلان کردے اندک میلانی بجانب شق ایمن و ترمذے بابی دیگر برائے تسلیمۂ واحدہ عقد کردہ و حدیث عائشہؓ را آوردہ و میگوید کہ درین باب حدیث از سہل بن سعد نیز آمدہ و میگوید حدیث عائشہؓ رفع وے معلوم نشدہ مگر باین وجہ و میگوید محمد بن اسمعیل گفتہ کہ زہیر بن محمد از اہل شام کہ یکی از رواۃ این حدیث ست روایت کردہ میشود از وے مناکیر و میگوید کہ بعضے از اہل علم قائل شدہ اند بیک تسلیم و اصح روایات از حضرت رسول اللہ صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم دو سلام ست و برین اند اکثر اہل علم از اصحاب پیغمبر صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم و تابعین و کسانیکہ بعد از ایشانند و قومے از صحابہ و غیرہم قائل اند بسلام واحد و شافعی گفتہ اگر خواہد سلام گوید یک سلام و اگر خواہد دو سلام این کلام ترمذی ست و وی ترجیح جانب تسلیمتین کردہ و تصریح بذہاب بعضے علما بہ تسلیمۂ واحد نیز نمودہ است و مانا کہ تسلیم واحد منسوخ شدہ یا احیانا بودہ است واللہ اعلم و شیخ مصنف چنانکہ عادت اوست در رسوخ و جزم باحد الجانبین و مبالغہ در تائید مختار خود میگوید و عمل دائم وے این بود یعنے دو تسلیم بر کیفیت مذکور تا پانزدہ صحابہ آنرا روایت کردہ اند و ائمۂ حدیث باسانید صحاح آن را آوردہ و اما آنچہ در حدیث عمدے بن عمیرہ آمدہ است کہ کان یسلم تسلیمۃ واحدۃ تلقاء وجہہ عدے بن عمیرہ را ترمذے و ران صحابہ شمردہ کہ از ایشان احادیث در باب تسلیمتین آمدہ است چنانکہ نقل کردیم و حدیث وے در باب تسلیمۂ واحد در کتب ستہ و جز آن نیافتیم و مانا کہ نزد مصنف از وے دو حدیث ست یکی در باب تسلیمتین و آن صحیح و ثابت ست و دیگر در باب تسلیم واحد و آن صحیح نشدہ چنانکہ میگوید اسناد آن قائم نیست و نزد اہل حدیث ثابت نہ و حدیثے کہ در باب تسلیم واحد در کتب مذکور ست چنانکہ ترمذے از عائشہؓ آوردہ مصنف میگوید اما در حدیث عائشہؓ آمدہ کان رسول اللہ صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم یسلم تسلیمۃ واحدۃ یرفع بہا صوتہ حتے یوقظنا بودن آنحضرت کہ یک سلام میگفت با واز بلند تا بیدار میگردانید ما را یعنے اہل بیت را این لفظ یوقظنا در جامع ترمذے و جامع الاصول نیست چنانچہ آوردیم و این حدیث ہم چنانچہ حدیث عدے بن عمیرۃ معلل ست و اگر معلل نبودے ہم بصریح دلالت بر مقصود کہ اقتصار بر یک سلام ست نکردے چہ اینجا بصریح اثبات سلام واحد کردہ و نفے سلام ثانی نکردہ بلکہ ازان ساکت شدہ شاید کہ سلام دیگر نیز باشد کہ بدان نہ رفع صوت کردی کہ مقصود و ازان ایقاظ اہل بیت بودے فافہم و ازینجا ظاہر شد وجہ آنکہ از امام احمد منقول ست کہ وی حدیث تسلیم واحد را تاویل کردہ کہ معنی او آنست کہ جہر بتسلیم واحد میکرد از برائے اعلام و سلام دوم را آہستہ میگفت و جہر و غیر قرأت از برائے اعلام بود و آن تسلیمۂ او وے حاصل شد پس حاجت بجہر ثانی نباشد و ابن قتیبہ امیگفتہ کہ معنی قول عائشہؓ تلقاء وجہہ آنست کہ آنحضرت ابتدا بسلام از جانب قبلہ کردی بعد ازان التفات کردی یمین و یسار را کذا ذکر بعض الشارحین **فصل** فی ادعیۃ الصلوۃ جملہ از دعوات کہ آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم در استفتاح و رکوع و اعتدال و سجود و بین السجدتین میخواندند سابقا مذکور شد و از جملہ دعواتے کہ در نماز میخواندند این دعا ہاست اللہم اغفر لی ذنبی و وسع لی فی دارے و بارک لی فیما رزقتنی مصنف تعیین موضع این دعا نکرد کہ بعد از تشہد ست یا غیر آن و ظاہر بقرینہ دعاے لاحق آنست کہ بعد از تشہد بود و اللہ اعلم و این دعا را در باب طہارت نیز ذکر کردہ کہ وقت وضو میخواندند و این دعا را میخواند اللہم انی اسالک الثبات فی الامر و العزیمۃ علی الرشد و اسالک شکر نعمتک و حسن عبادتک و اسالک قلبا سلیما و لسانا صادقا و اسالک من خیر ما تعلم و اعوذ بک من شر ما تعلم و استغفرک لما تعلم رواہ النسائی عن شداد بن اوس و در وی احمد نحوہ و در لفظ حدیث این تخمین واقع شدہ کہ ان رسول اللہ صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم کان یقول فی صلوتہ و مراد بآن آخر صلوۃ و اشتہ آنرا در ادعیہ بعد از تشہد ذکر کردہ اند و شیخ ابن حجر ہیتمی مکی در شرح مشکات گفتہ و فی روایۃ لاحمد فیہا اوسنے و بر ہا و ظاہر ازنے و بر ہا آنست کہ بعد از فراغ نماز

ست خصوصاً بعد از اداے نماز و جزرے در حصن حصین بر فرترمذے و نسائی از اوقات اجابت و بر صلوة مکتوبه راحد کرده مگر
آنکه مراد بدان بعد از تشهد قبل السلام دارند واللہ اعلم و مصنف میگوید جمیع ادعیهٔ نماز در نفس نماز بود و امر بآن فرمود و بعضے از ائمهٔ علم
میگویند چون از نماز فارغ شود ذکر و تهلیل و تسبیح و تمجید مشروع و مستحسن ست بی خلاف ظاهر این اداکه بعض از ائمهٔ علم میگویند بی آنکه
فعل حضرت رسالت صلے اللہ علیه وآله وسلم بیان کند چنانکه عادت اوست درین کتاب ناظر دران مینماید که آن از مستحسنات
علماست بصریح در احادیث وارد نشده و حال آنکه در احادیث صحیحه از فعل آن حضرت صلے اللہ علیه وآله وسلم آورده اند و نیز چنانکه
تهلیل و تسبیح و تمجید مذکورست ادعیه نیز دران میان ست و مستحب ست که درود بر پیغمبر صلے اللہ علیه وآله وسلم فرستد پس مناسب
آن بود که در پے آن دعا کند و حاجات را از حضرت عزت جل شانه بخواهد تا دعای او مستجاب شود و حاجات او مقضی گردد و این
در جمیع اوقات دعاست اگرچه سیاق بیان اینجا بعد از تشهد یا بعد از نمازست از فضاله بن عبید آمده است که گفت بود
آن حضرت صلے اللہ علیه وآله وسلم نشسته ناگاه مردے در آمد و نماز گذارد پس گفت یعنی در نماز بعد از تشهد اللهم اغفر لی
وارحمنی پس گفت رسول خدا صلے اللہ علیه وآله وسلم شتاب کردے ایها المصلے چون نماز کنی و بنشینی یعنے در تشهد حمد و ثنا
گو برحق جل وعلا بدانچه وے تعالے اهل و سزاوار آنست و درود بفرست بر من پس بتر دعا کن او را و در خواه حاجت خود
ازوے بعد ازان نماز گذارد مردے دیگر پس حمد گفت مر خدا را بسجانه و درود فرستاد بر پیغمبر صلے اللہ علیه وآله وسلم پس
فرمود آن حضرت ایها المصلے دعا کن که مستجاب ست دعا یتو رواه الترمذے و روی ابو داؤد و النسائی نحوه این حدیث را
در دعای بعد از تشهد آورده اند و محتمل ست که بعد از فراغ نماز نیز بود واللہ اعلم و کیفیت صلوة چنانچه در صحیح بخارے و مسلم آمده
اینست اللهم صل علی محمد و علی آل محمد کما صلیت علی ابراهیم و علے آل ابراهیم انک حمید مجید اللهم بارک علی محمد و علے آل محمد
کما بارکت علی ابراهیم و علی آل ابراهیم انک حمید مجید و در حدیث مسلم ذکر علے ابراهیم نیست و کیفیات دیگر نیز آورده شده اما
همین قدر هم کفایت ست کذا سمعت من بعض المشائخ و صلوة بر رسول صلے اللہ علیه وآله وسلم در نماز فرض ست نزد شافعی
و نزد ما سنت ست و بالجمله صلوة بران حضرت بموجب امر صلوا علیه واجب ست پس نزد شافعی در نماز و نزد ما مطلق شنیدن
گوید نزد کرخی یکبار در عمر واجب ست و نزد طحاوی واجب ست نزد سماع اسم شریف وی هر بار که مذکور گردد و هو الصحیح کذا فی المحیط
انتهی و شیخ ابن الهمام در زاد الفقیر گفته مگر نزد اتحاد مجلس که برین تقدیر مستحب ست تکرار صلوة بتکرار اسم شریف فعلیک بها

فصل و فی کیفیة الخروج من الصلوة بعد از تشهد باستماتش که صلوة و دعاست گفتی السلام علیکم ورحمة اللہ
و التفات بجانب راست کردے چنانچه رخسارهٔ مبارک ایمن او را از انهاے که در یمنجانب بودند بدیدندے و از جانب
چپ همچنین گفتے السلام علیکم ورحمة اللہ چنانچه رخسارهٔ مبارک ایسر او را بدیدندے احادیث صحیحه درین باب از اصحاب سنن
اربعه و غیرها از ابن مسعود و صحابهٔ دیگر وارد شده است و ترمذے بابے برائے تسلیمتین عقد کرده و بعد از ایراد حدیث ابن
مسعود گفته و فی الباب عن سعد و ابن عمر و جابر بن سمرة و البراء و عمار بن یاسر و وائل بن حجر و عدی بن عمیرة و جابر و حبیب بن
مسعود و حکم بحسن و صحت حدیث کرده میگوید و هم بر دست عمل نزد اهل علم از اصحاب پیغمبر صلے اللہ علیه وآله وسلم و کسانیکه
بعد از ایشانند انتهی و همین ست مذهب ائمهٔ ثلثه الا امام مالک که نزد وے یک تسلیمه است مقابل وجه مشهور امنیست و در رساله
ابن ابی زید که از کتب معتبره در مذهب ایشان ست کیفیت وی چنین گفته که گوید السلام علیکم یکبار باگردانیدن سر اندکے
بجانب یمین و آوردن او در مقابل وجه منفرد و چنین کند اما مقتدے یک سلام گوید و اندکے میلان بجانب یمین کند پس گرداند

در خانه مانبود در نماز یاد آمد مکروه نپنداشتم که شب در خانه باشد پس رفتم وامر کردم بقسمت آن و در فتح الباری گفته که ابن ابی شیبه باسناد صحیح از ابی عثمان نهدی این قول عمر را وصل کرده بعد ازان میگوید که ابن التین گفته که این در انجاست که قلیل بود تفکر اما اگر متتابع و متواتر شود فکرها و بحد کثرت رسد چنانکه در نیابد که چه گذارده و چند گذارده این داخل لاهی در صلوة خواهد بود و واجب بود بروی اعاده و گفته اطلاق این سخن از ابن التین موجه نیست زیرا که بتحقیق آمده است از عمر چیزی که اباداود ازان و روایت کرده است ابن ابی شیبه از طرف عروة بن الزبیر که گفت گفت عمر من حساب میکنم جزیه بحرین را در حالیکه در نماز ام و صالح بن احمد بن حنبل در کتاب مسائل روایت میکند از پدرش از طریق همام بن الحارث که عمر گذارد نماز مغرب را و قرأت نکرد و چون از نماز برگشت گفتند یا امیر المومنین قرأت نکردی در نماز گفت در حدیث نفس بودم با قافله که تجهیز کرده ام آنرا از مدینه تا در آمدم شام را بعد ازان اعاده کرد نماز را با قرأت و این دلیل ست بر نیکه اعادهٔ نماز از جهت ترک قرأت بود نه استغراق فکر انتهی و گفته که خواطر جبلت انسانست بر دفع آن اختیار ندارد و آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم در هر دو رکعت یعنے بعد از هر دو رکعت تحیات بخواندے چنانکه گذشت از احادیث در صفت صلوة و این حکم تکرار ست به بیان تشهد اول و ثانی معلوم شده است و اگر مراد آنست که زیاده از دو رکعت بیک تشهد نتوان گذارد درین محل ذکر آن مناسبت ندارد و در نوافل نماز شب آنرا بیان کرده است و خلاف آن نیز نقل کرده چنانکه بیاید ان شاء اللہ تعالی فافهم و در هفت محل در نماز دعا کردے اول محل عقیب تکبیر احرام چنانچه یاد کردیم از دعاهای استفتاح دوم قبل از رکوع و بعد فراغ از قرأت و این دعای قنوت ست که در وتر میخواند اما مصنف قائل نیست به ثبوت قنوت در وتر از حضرت رسول اللہ صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم چنانکه در فصول قیام شب بگوید و دعای دیگر در وتر بیان نکرده و اثبات ننموده این چیست که میگوید سوم بعد از اعتدال و سر برداشتن از رکوع گفتی سمع اللہ لمن حمده اللهم ربنا لک الحمد ملاء السموات وملاء الارض وملاء ما شئت من شئ بعد اللهم طهرنی بالثلج والبرد والماء البارد اللهم طهرنی من الذنوب والخطایا کما ینقی الثوب الابیض من الوسخ دعائی بعد از اعتدال سابقا گذشته است گاهی این بودے با اندک تفاوتے و گاهی جز این بودے و اعاده وے اینجا حاجت نیست چنانچه در ادعیه استفتاح چهارم در رکوع گفتی سبحانک اللهم ربنا وبحمدک اللهم اغفرلی این نیز گذشته است باز یادتی که در نماز تهجد میگفت و پوشیده نماند که مناسب آن بود که این را سوم گوید و دعاے بعد از اعتدال از رکوع را چهارم پنجم در سجود و غالب دعا در نماز در سجود بودے چنانچه یاد کردیم ششم بین السجدتین چنانچه گفتیم هفتم بعد از تشهد و پیش از سلام چنانچه بیاید اما این دعا که ائمهٔ مساجد بعد از سلام میکنند و مقتدیان آمین آمین میگویند چنانچه الان در دیار عرب و عجم متعارف ست از عادت پیغمبر خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم نبود و درین باب هیچ حدیث ثابت نشده در جامع الاصول و مشکوة حدیث ترمذی از فضل بن عباس رض آورده که در وے مذکور ست الصلوة تخشع و تضرع و تمسکن یعنے نماز اظهار و اکمال خشوع و خضوع و مسکنت ست ثم تقنع یدیک یستر بر میدارے دو دست را یعنے بعد از سلام مستقبلا در حالتی که مقابل کننده بطونها وجهک بباطن انگشتان دو دست روی خود را چنانکه در حالت دعا مسنون ست و تقول و میگوئی یارب یارب یعنے دعاے کنی و حاجت میخواهی و من لم یفعل ذلک و کسیکه نکند آنرا فهو کذا و کذا پس وی چنین و چنین ست کنایت ست از لحوق نقص در نماز وے و تادیه آن بخسارت دنیا و آخرت کذا قال بعض الشارحین و در بعض روایات آمده فهو خداج ای ناقصان و مصل را خداج انگلندن حامل ست ولدش را پیش از وقت ناقص الخلقة این حدیث بیان میکند استحباب و فضیلت دعا را بعد از نماز چه امام را و چه مقتدیرا و مانا که این حدیث نزد مصنف ثبوت ندارد و لهذا گفت بدعتی ست مستحسن چه دعا همیشه مستحب و

در ارتعاد و در ارتعاش افتاد و گفت این حدیث را اسناد صحیح نیست ولیکن صحیح آنست که التفات منفی ست و ملاحظه ثابت
چنانکه گفتیم و اگرچه آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم در نماز التفات نمیکرد و عادت شریف وے نبود اما این مقدار ثابت شدہ
که یکبار در بعضے از اسفار بود و شخصے را که نام وے انس بن ابی مرثد غنوے باشد بدیدبانے بجانب دشمن فرستادہ بود چون
به نماز که سنت فجر باشد گذاردن مشغول شد در نماز بجانب آن راه که آن شخص را بران گذاشته بود نظر میکرد و قصهٔ بدیدبانے
گذاشتن شخصی و نظر کردن آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم بجانبے وی در نماز چنانکه در جامع الاصول از حدیث ابی داؤد
از سهل بن الحنظلیه در جمع الجوامع از ابے نعیم فی المعرفة آورده آنچنانست که گفت رسول خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم امشب
پاسبانی ما که میکند انس ابن ابی مرثد غنوے گفت یا رسول اللہ این خدمت را من کنم فرمود پس سوار شوے رفت و براے
که داشت سوار شد و بحضرت آمد و گفت مرا و را رسول خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم بجانب این دره رود بر بالاے آن کوه باید
و باید که فریب ندهد تا شب یعنے حاضر باش و بیدار باش چون صبح بدمید پیغمبر خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم بجاے
نماز خود آمد و دو رکعت یعنے سنت فجر بگذارد پس تر پرسید از مردم آیا هیچ احساس کردید سوار خود را مردے گفت لا یا رسول اللہ
هیچ احساس نکردیم و خبر ندادیم که حال وے چه شد پس تثویب کرده شد برائے نماز یعنے تکرار اعلام غالباً مراد اقامت نماز
فرض ست و اللہ اعلم پس آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم نماز میگذارد و التفات بجانب آن شعب میکرد تا چون تمام کرد
نماز را فرمود بشارت باد مر شما را که بتحقیق آمد سوار شما پس نظر کردیم ما و دیدیم که زیر درختان که در ان شعب اند ایستاده است
پس نزد آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم آمد و گفت یا رسول اللہ رفتم و تمام شب بر بالاے این کوه آنجا که رسول خدا
فرموده بود ایستادم چون صبح شد هر طرف نگاه کردم هیچ یکی را ندیدم فرمود حضرت رسول صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم آیا هیچ
فرود آمدے از اسپ گفت لا یا رسول اللہ فرمود نیامدم الا برائے نماز یا قضاے حاجت خود گفت رسول خدا صلے اللہ
علیہ وآلہ وسلم قد اوجبت پس تحقیق واجب گردانیدے تو برائے خود یعنے بهشت را فلا علیک پس ضرر نکند ترا اگرچه بعد ازین
اجتهاد و مشقت در عمل نکنی یا مراد آنست که نیست خوف بر تو از آتش دوزخ و عذاب آخرت و این قضیه منافات بمقصود ندارد
زیرا که بر سبیل ندرت بود و مراد آنست که التفات عادت شریف وے نبود و نیز در نماز نافله بود اگرچه او گذشتن بود و بمصنف
آن نماز سنت بامداد بود و اگر نیز فرض باشد چنانکه از ظاهر بلکه صریح عبارت حدیث جامع الاصول مفهوم میگردد نیز ضرر ندارد
زیرا که این نظر و التفات برائے مهم دینے که محافظت و احتراس باشد بود و مصلحت اهل اسلام که سلامت و جمعیت ایشان
بدان منوط و متعلق بود و این امرے مستحسن و مرغوب ست زیرا که ارباب تداخل عبادات ست نماز عبادتی ست و نظر کردن
بجانب آن شخص برائے مصلحت مذکور عبادتی دیگر چه وے صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم باین نظر کردن در اثنائے نماز بجهاد و تدبیر
اسباب آن مشغول شد و نماز خوف که در مقابلهٔ عدو بر وجه مخصوص بگذارند باین معنے یعنے به نظر کردن آن حضرت صلے اللہ علیہ
وآلہ وسلم در نماز یا بمعنے تداخل عبادات شبیه است و این معنی در آثار نیز آمده است چنانکه منقول ست از امیر المومنین عمر رض
میگفت انی لا جهز جیشی و انا فی الصلوة و حال آنکه سن در نماز است سیوطی در جمع الجوامع این اثر را از ابن ابی شیبه آورده و در صحیح بخاری بابی عقد کرده بعنوان تفکر الرجل الشیء
فی الصلوة و در ترجمه این قول از عمر رض آورده و در باب این حدیث آورده که روزے حضرت رسول صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم
نماز میگذارد و بعد از سلام بسرعت تمام برخاست و درون رفت و چون در روے قوم معنے تعجب مشاهده کرد فرمود طلائے

اے پسرک من بہ پرہیز از التفات وچون در شرع خطاب بیکی در حقیقت خطاب ہمہ است گویا خطاب جمع کرد ما دام کہ دلیل بر تخصیص
پیدا نگردد و در مصنف ابن ابی شیبہ آمدہ لا یلتفت احدکم باین جہت گفت مصنف کہ وی فرمود ہر پرہیزید از التفات کردن در نماز
چہ التفات در نماز ہلاک شدن ست بوقوع در ورطہ اثم وعذاب واگر ناگزیر باشد کسی را از التفات گردن یعنے البتہ میخواہد التفات
کند و راہ نے عیشود بثبوت کمال بارے در نماز نافلہ بکند کہ امر در وے آسان ست ونقصان در وے چند ان خطر ندارد نہ در نماز
فریضہ کہ امر وے خطیر ست وضرر در وے کثیر اگرچہ بثبوت کمال در نوافل کہ تکملات فرائض اند فوات کمال فرائض نیز بوجہی لازم
مے آید و ترمذی این حدیث از انس بخطاب افراد روایت کردہ و تصحیح نمودہ و نیز فرمودہ چون بایستد مرد در نماز اقبال کند
در وے پروردگار تعالے جل وعلا بوجہ کریم خود و چون التفات کند و بجانب غیر نگرد بگوید پروردگار تعالے ابن آدم بجانب
کہ منگرے ترا کسی ہست بہتر از من کہ بسوے او می نگرے روی خود بجانب من آر و چون بار دوم التفات کند باز حق
عز شانہ ہمچنین گوید و چون بار سوم نگرد باز گرداند حق تعالے وجہ کریم خود را از وے این حدیث را احمد و ابو داؤد و نسائی و دارمے
و حاکم و بیہقی از ابی ذر بالفاظ مختلفہ روایت کردہ اند و حاکم تصحیح آن نمودہ و شیخ ابن الہمام گوید حق آنست کہ این حدیث حسن
ست و در حدیث دیگر آمدہ لا صلوۃ لملتفت رواہ الطبرانی عن عبد اللہ بن سلام رضی اللہ عنہ اما حدیث ابن عباس رضی اللہ عنہ کہ گفت
کان رسول اللہ صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم یود رسول خدا یلحظ بگوشہ چشم مینگریست فی الصلوۃ در نماز یمینا و شمالا راستا و چپا
و لا یلوے و نمیگردانید عنقہ گردن خود را خلف ظہرہ بجانب پس پشت مبارک خود ہر چند در جامع ترمذی ست و نسائی آنرا نیز
روایت کردہ اما غریب ست چنانچہ ترمذی گفتہ است ہذا حدیث غریب و نیز گفتہ مخالفت کردہ است در اسناد این حدیث
وکیع مر فضل بن موسے را کہ روایت کردہ است متصل الاسناد تا عکرمہ عن ابن عباس ان رسول اللہ صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم
یلحظ الحدیث و روایت کرد وکیع از بعض اصحاب عکرمہ کہ گفت ان النبی صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم کان یلحظ و نحو حدیث اول آورد
پس حدیث وکیع مرسل باشد و حدیث فضل بن موسے مسند ولیکن پوشیدہ نماند کہ مرسل چون بوجہے دیگر مسند آید حجت ست
باتفاق و نیز در منافات غرابت باصحت سخن ست و قد سبق تحقیقہ فی المقدمۃ و ترمذی حدیث انس را بانی ایاک و الالتفات
کہ مذکور شد نیز غریب من ہذا الوجہ گفتہ است و مصنف در انجا طعن نکرد بغرابت این مگر از ان جہت باشد کہ فرق ست میان
غریب مطلق و غریب من ہذا الوجہ فتدبر و گویا بجہت این معنے گفت و بہ ثبوت نمیرسد برای تقریر و تحقیق طعن اما پوشیدہ نماند
کہ حدیث ابن عباس جواز الحظ نمیکند نہ التفات و لحظ غیر التفات ست چنانکہ بیان کردیم و از کلام مصنف و قاموس نیز ہمچنین
مفہوم میگردد پس ثبوت لحظ و جواز آن منافات ندارد و نفی التفات و کراہیت آن و گفتہ اند کہ آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ
وسلم گاہے ملاحظہ اصحاب کہ در نماز خلف او بودند میکرد و خواہ بقصد اطلاع بر احوال ایشان یا بجہت تعلیم آن کہ لحظ مبطل
نماز نیست واللہ اعلم و شیخ ابن الہمام میگوید کہ حدیث ملاحظہ آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم اصحاب را ترمذی و نسائی
و ابن حبان از ابن عباس روایت کردہ و حاکم تصحیح آن نمودہ و ترمذی حکم بغرابت آن کردہ و ابن القطان گفتہ کہ صحیح ست
و غرابت او مخصوص بطریقے ست کہ ترمذی آوردہ و او را طریقے دیگر نیز ہست در مسند بزار انتہی و گویا مصنف از التفات
معنے عام شامل ملاحظہ و التفات مراد داشت مجاز او نفے ہر دو کرد و لہذا گفت کسی از امام احمد پرسید و گفت بعضے از
اہل حدیث روایت میکنند باسناد کہ پیغمبر صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم در نماز ملاحظہ و التفات میکرد امام احمد بجہت عدم صحت
این اسناد نزد وے بروے انکار عظیم کرد و بغایت متاثر گشت بحدے کہ لون روے وے متغیر شد و بدن وے

وابن ماجہ از ابی مالک اشجعی آوردہ اند کہ گفت گفتم بہ پدر خود ای پدر بتحقیق نماز گذاردہ تو خلف رسول خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم وخلف ابی بکرؓ وعمرؓ وعثمانؓ وعلیؓ بن ابی طالب اینجا یعنے بکوفہ پنج سال ایا قنوت میخواندند در فجر گفت ای پسر من محدث وبدعت ست ترمذی گفت ہذا حدیث حسن صحیح یعنے این التزام ودوام وطریقہ ساختن بدعت ست بلکہ آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم بمصالحے وقتی خواند وترک کرد چنانچہ معلوم شد ودر موطا از نافع از ابن عمرؓ آوردہ کہ وے قنوت نمی خواند در ہیچ نمازے وشمنی گفتہ کہ ابن حبان از ابی ہریرہ بسند صحیح روایت کردہ کہ رسول خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم قنوت نمیخواند در نماز صبح مگر آنکہ دعا میکرد مر قومے یا بر قومے وامام محمد رح در آثار از ابو حنیفہ از حماد از ابراہیم از اسود آوردہ کہ وے سالہا صحبت داشت با عمرؓ بن الخطاب پس ندید اورا ہرگز کہ قنوت خواند در فجر وابراہیم گفت کہ اہل کوفہ قنوت را از معاویہ گرفتند کہ دعا بد میکرد بر علے کرم اللہ وجہہ ودر غایت آوردہ اگر حادثہ بمسلمانان نازل گردد وامام در نماز جہرے قنوت بخواند نماز جائز ست واین قول ثوری واحمد ست وجمہور اہل حدیث برانند کہ قنوت نزد نزول حادثہ در ہمہ نمازہا مشروع ست انتہی کلام الشمنی وشیخ ابن الہمام بعد از ایراد احادیث وآثار از طرفین وتکلم بہ تعلیل بہ تنقید وتضعیف وران مقرر ساختہ وتصحیح نمودہ کہ قنوتے کہ در نماز فجر از ان حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم آمدہ وبصحت رسیدہ است ہمان دعا بود بر جماعۃ کفار تا مدت یکماہ وقنوت نکرد نہ پیش ازان ونہ پس ازان واگر از بعض اصحاب بصحت رسیدہ آن نیز محمول بر وجود نوازل وحوادث ست وہذا ہو التحقیق والحق الحقیق بالتصدیق واللہ اعلم واین سخن در قنوت فجر بود وذکر قنوت وتردد محلش بیاید ومعلوم شد کہ قنوت اینجا بمعنے دعا ست وخصوص دعائے اللھم انا نستعینک الخ واللھم اہدنا الخ کہ مشہور ست حال آن نیز بتحقیق پیوندد انشاء اللہ سبحانہ وبسم اللہ الرحمن الرحیم گاہ بجہر میگفت وگاہ اخفا میکرد مصنف این را در بیان قرأت سابقا گفتہ است تکرارش را درین مقام وجہی ظاہر نیست با آنکہ این سخن از وے مخالف آنست کہ در خاتمہ گفتہ است کہ در باب جہر وصلوۃ بہ بسم اللہ الرحمن الرحیم حدیثے صحیح نشدہ وچون ادعا والتزام بیان عمل صحیح از حضرت نبوت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم نمودہ لابد انچہ اینجا ذکر میکند محکوم بصحت باشد نزد وے وحق آنست کہ در خاتمہ گفتہ است چنانچہ ما نیز سابقا بیان کردیم ومراد آنست کہ در تعیین جہر ولزوم آن چنانکہ اخفا ہرگز نکردہ باشد حدیثے صحیح نشدہ پس مخالفتی میان انچہ اینجا میگوید وانچہ در خاتمہ خواہد گفت نباشد ودر ظہر وعصر اسرار قرأت میکرد وذکر این سابقا در بیان قرأت مناسب بود وباوجود آنکہ درین دو نماز اسرار میکرد در بعض آیات اندکے بلند میخواند چنانکہ ماموماں کہ قریب می بودند مے شنیدند چنانکہ در حدیث بخاری ومسلم از ابی قتادہ آمدہ وسمعنا الایۃ احیانا ومقصود ازین اسماع تعلیم ایشان بود کہ میخواند وفلاں سورہ میخواند وگفتہ اند کہ گاہے جہر بجہت غلبۂ استغراق در تدبر بے قصد نیز حاصل میشد واللہ اعلم ودر نماز التفات نکردے معنے التفات دیدن بہ یمین وشمال یا پیچیدن گردن ست یا چنین مفہوم میشود از کتب لغت پس بگوشۂ چشم نگریستن بے گرداینیدن گردن التفات نباشد ومکروہ نہ کذا فی الہدایہ ودر شرح ابن الہمام ست کہ حد التفات مکروہ آنست کہ بہ یکبار گردن را تا بیرون آید از مواجہ قبلہ واگر تحرف کند بجمیع بدن خود فاسد گردد نماز وے پس یک قسم التفات مفسد ست فی الکل مکروہ چنانچہ عمل کثیر مفسد وقلیل مکروہ انتہی وشمنی گوید مکروہ است التفات بمنق بے تحویل سینہ واگر تحویل سینہ کند باطل گردد نماز وے واگر بگوشۂ چشم ملاحظہ کند مکروہ نیست انتہی وپیغمبر خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم نہی کرد از التفات در نماز ووعید فرمود بران وسیفرمود ہو یعنے التفات در نماز اختلاس ربودنی ست یختلسہ الشیطان کہ میکند آن ربودن را شیطان از نماز بندہ ودر احادیث این لفظ زیادت ست کہ من صلوۃ العبد یعنے میگیرد دومے را شیطان از نماز کمال وی را این حدیث صحیح ست وروایت کردہ است او را بخاری ومسلم واحمد وابو داؤد ونسائی از عائشہؓ ونیز فرمودہ اند

بسوے زمین وبیرون آورد ہر دو قدم را از یکجانب کہ ناحیۂ یمنے باشد وبضم این روایات حدیث ابی حمید رضی اللہ عنہ کامل ترین وجامعترین احادیث گردد در صفت صلوۃ حضرت نبوت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم والحمد للہ علے ذلک ودر نماز صبح گاہ قنوت نخواند وگاہ ترک میکرد بدانکہ ائمہ را در قنوت نماز صبح اختلاف ست شافعی ومالک احمد وعبد اللہ بن المبارک وغیر ایشان قائلند بدان بطریق سنت نزد شافعی بعد از رکوع ونزد مالک بعد از رکوع وقبل آن ہر دو جائزست ونزد امام ابو حنیفہ قنوت در صلوۃ صبح بدعت ست وترمذے گفت کہ نزد امام احمد آنست کہ اگر حادثۂ پیدا شود وشدتے بمسلمانان نازل گردد والعیاذ باللہ امام را رسد کہ دعا کند جیوش مسلمین را وسفیان ثورے گوید قنوت در صبح اگر بکنند ہم جائزست واگر نکنند ہم رواست ومختار آنست کہ نکنند ودر احادیث صحیحہ مذکورست کہ آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم تا یکماہ در قضیۂ بیر معونہ در نماز صبح قنوت خواندہ در بعض روایات قبل الرکوع ودر بعض بعد الرکوع واین ارجح ست بعد ازان ترک داد وقضیۂ بیر معونہ آنست کہ رسول خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم ہفتاد تن را از صحابہ کہ ایشان را قراء میگفتند بسریہ فرستادہ بود وے از سُلیم کہ ایشان را رِعل وذکوان گویند نزد چاہے کہ او را بیر معونہ گفتند متعرض حال ایشان گشتند گفتند ما را با شما کارے نیست ومابر شما نیامدہ ایم بکار یکہ پیغمبر خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم فرمودہ وبجائیکہ فرستادہ است میرویم واز جاے شما میگذریم کافران گفتۂ ایشان باور نداشتند وایشان را بکشتند پس پیغمبر خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم محزون شد وستاثر گشت واثر بسیار از کشتہ شدن ایشان یافت کہ ہرگز نیافتہ بود وتا یکماہ در نماز صبح دعا بقہر وہلاک رعل وذکوان کردے قنوتے کہ در نماز صبح خواند این بود وگفتہ اند کہ ابتداے قنوت وقوع این قضیہ بود وپیش ازین قنوت نبود ودر روایت بخاری آمدہ کہ قنوت در مغرب وفجر بود ودر روایت ابی داؤد آمدہ کہ قنوت خواند رسول خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم تا یکماہ متصل بعد از نماز پنجگانہ وقتیکہ میگفت سمع اللہ لمن حمدہ از رکعت اخیرہ ودعا میکرد بر احیا از سلیم رعل وذکوان وعصیۃ وآمین میگفتند آنہا کہ در خلف او بودند وزرکشی در شرح خرقی گوید کہ قنوت در غیر وتر نزد احمد نیست واگر باشد نزد نزول حادثہ است وآن نیز مخصوص بامام اعظم یا امیر جیش نہ مر ہر امام را وآیا محل قنوت فجر ست یا مغرب وفجر یا جمیع صلوات سہ روایت ست از احمد ومسلم از خفاف بن ایما آوردہ کہ گفت رکوع کرد رسول خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم پس برداشت سر مبارک خود را وگفت غفار غفر اللہ لہا واسلم سالمہا اللہ وعصیۃ عصت اللہ ورسولہ اللھم العن بنے لحیان والعن رعلا وذکوان پس بترفت بسجدہ وبخاری از ابن عمر آوردہ کہ وی شنید رسول خدا را صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم چون بر میداشت سر خود را از رکوع در رکعت اخیرہ از فجر میگفت اللھم العن فلانا وفلانا پس نازل شد این آیت لیس لک من الامر شئ او یتوب علیہم او یعذبہم فانہم ظالمون وبعد از نزول این آیت ترک کرد وشیخ ابن الہمام از ابی داؤد از حدیث خالد بن ابی عمران آوردہ کہ گفت رسول خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم دعا میکرد بر مضر کہ ناگاہ آمد او را جبرئیل و اشارۃ کرد بسکوت پس آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم ساکت شد پس گفت یا محمد خدای تعالے نفرستاد ترا بسباب ولعان تا رحمۃ للعالمین کردانیدہ وآورد جبرئیل آیت لیس لک من الامر شئ وتعلیم کرد قنوت را اللھم انا نستعینک ونستغفرک ونؤمن بک ونخضع لک ونخلع ونترک من یکفرک اللھم ایاک نعبد ولک نصلے ونسجد والیک نسعے ونحفد نرجو رحمتک ونخشے عذابک ان عذابک الجد بالکفار ملحق ونیز در بعض اوقات جماعۂ دیگر را نیز دعا کرد بعضے را بہ نیکی وبعض را بہ بدے چنانچہ در بخاری وسلم آوردہ کہ میگفت اللھم انج الولید بن الولید وسلمۃ بن ہشام وعیاش ابن ابی ربیعۃ والمستضعفین بمکۃ اللھم اشدد وطاتک علے مضر اللھم اجعلہا علیہم سنین کسنی یوسف ازین عبارت معلوم شود کہ قنوت در غیر قضیۂ بیر معونہ نیز بود ونزد امام ابو حنیفہ قنوت در نماز فجر اصلا نیست وقنوت آن حضرت مخصوص بوے بود صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم ودر قضایاے مخصوص بود بعد ازان ترک کرد واحمد وترمذی ونسائے

پستر افتادے بجانب زمین برای سجدہ و در روایت ابی داؤد ثم یقول اللہ اکبر ثم یہوی الی الارض ساجدا و یجافی یدیہ عن جنبیہ و رفع راسہ پستر برداشتی سر مبارک خود را از سجدہ و بنی رجلہ الیسری و قعد علیہا و فتح رجلہ الیمنی و وضع یدیہ علی فخذیہ مبسوطتین و اشار باصبعہ یعنی پستر برداشتی سر مبارک خود را از سجدہ و بنی رجلہ چپ و قعود کردے و پاے مبارک خود را فیقعد علیہا پس نشستی بر ہر دو پا کیفیت این نشستن نزد حنیفہ بر وضع جلسۂ تشہد ست چنانکہ از حدیث صحیح کہ از زرکشی روایت کردہ شد معلوم گشت و فتح بنجاے عجمہ اصابع رجلیہ یعنے متوجہ ساختی سرہاے انگشتان ہر دو پاے را بجانب قبلہ و اصل فتح کسر ست و تفسیرش چنین کردہ اند کہ ایستادہ کردے انگشتان پایہاے را بشکستی و زیر کردے مفاصل انگشتان را و دو تا کردے بجانب باطن قدم کذا فی النہایہ للجزری و مراد اینجا ایستادہ کردن انگشتان ست با اعتماد بر بطون آنہا و گردانیدن سرہاے آنہا بسوے قبلہ و از مغرب نقل کردہ اند کہ فتح اصابع رجلیہ ای امال رؤسہا الی ظاہر القدم اذا سجد چون سجدہ کردے و در روایت ابی داؤد ذکر فتح اصابع قدم مقدم بر رفع راس آمدہ و این مناسب ست بترتیب و نیز در روایت وے اینجا یعنی در جلسۂ نیز ذکر اعتدال مرجوع ہر عظم بموضعش معتد لا بصریح واقع شدہ ثم یسجد پستر سجدہ کردی سجدہ ثانیہ ثم یکبر پستر تکبیر گفتے و یجلس و نشستی علی رجلہ الیسری بر پاے چپ خود حتی یرجع کل عظم الی موضعہ این جلسۂ استراحت ست کہ مذکور شد ثم یقوم پستر می ایستادا در رکعت اولی فیصنع فی الاخری پس میکند در رکعت دوم مثل ذلک مانند انچہ میکرد در رکعت اولی مراد اکثر آن خواہد بود از جہت عدم سکتہ و استفتاح چنانکہ گذشت اینجا ذکر قعدۂ اولے و کیفیت آن نکرد مگر اکتفا کردند بذکر قعدۂ اخیرہ و مناسب عکس آن بود و ظاہر آنست کہ گفتہ شود اکتفا کردند بذکر جلسۂ استراحت در رکعت اولی و چون گفت بکند در رکعت دیگر مانند انچہ در رکعت اولی کرد معلوم شد کہ جلوس در تشہد اول بہمان طریق ست کہ بعد از سجدہ تین رکعت اولی بود و لیکن در ذکر این جلوس بر رجل یسرے گفت بے ذکر نصب یمنی و لا یخلو عن شئ ثم اذا قام من الرکعتین پستر چون می ایستاد از دو رکعت رفع یدیہ حتی یحاذی بہما منکبیہ بر میداشت دو دست را تا دو دوش کما صنع چنانکہ کرد عند افتتاح الصلوۃ نزد آغاز کردن نماز و شروع دران ثم یصلی پستر گذاردے بقیۃ صلوتہ باقی نماز را اگر زیادہ بر دو رکعت بودے ہکذا ہمچنین کہ گفتہ شد باعتبار اکثر امور حتی اذا کان تا چون میبود السجدۃ التی فیہا التسلیم سجدۂ کہ در وے تسلیم ست یعنے سجدۂ اخیر بعد از رکعت اخیر کہ در عقب آن سجدۂ تشہد اخیر ست و بعد از وے سلام مراد از بودن تسلیم در سجدہ انیست اخرج رجلیہ بیرون آوردے دو پاے مبارک خود را از تحت مقعد بجانب یمین و در روایت ابی داؤد اخرج رجلیہ الیسری و بحقیقت اخراج در رجل یسرے ست چہ رجل یمنی چون بہمان جانب ست در وے اخراج از تحت مقعد ظاہر نبود و جلس و نشستی علی شقہ الایسر بر جانب چپ متورکا در حالی کہ نہندہ است سرین بر زمین اینحدیث ابی حمید ساعدی ست کہ مصنف ذکر کرد بروایت ابن حبان و مسلم و بدانچہ ما از روایت ابی داؤد و غیرہ در بعض مواضع از زیادات با آن ضم کردیم ظاہر شد کہ روایت ابوداؤد و غیرہ آن حدیث را اتم و اکمل ست و در روایتی مر ابی داؤد را از حدیث ابی حمید آمدہ کہ پستر رکوع کرد پس نہاد دو دست را بر دو زانوے خود گویا کہ قبض کنندہ است دو زانو را و ساخت در رنگ زدہ کمان پس دور داشت آنہا را از دو پہلوے خویش پستر سجدہ کرد پس قرار داد انف و جبہہ را بر زمین و دور داشت دو دست را از دو پہلوے و نہاد دو کف دست را محاذی دو گوش و کشادہ کرد میان فخذین خود از غیر آنکہ بہ نہد شکم را بر چیزے از زانوہا تا فارغ شد از ہر دو سجدہ پستر بہ نشست پس گستراند پاے چپ را و مستقبل گردانید ظاہر پاے راست را بقبلہ و نہاد کف یمنی را بر زانوے یمنے و کف یسرے را بر زانوے یسرے و اشارت کرد بانگشت خود یعنے سبابہ و در روایت دیگر آمدہ کہ چون نشست در رکعتین یعنے جلسۂ تشہد اول نشست بر بطن قدم یسرے و ایستادہ گردانید قدم یمنے را و چون در رکعت چہارم نشست رسانید سرین یسرے

بتشهد ابن مسعود یعنے آنچہ صحیح ست واز من ست بران عمل کن وچون ذکر کرد مصنف ارکان وصفات صلوۃ را فرادی خواست کہ ذکر آنہا مجتمع در حدیث واحد نیز کند تا بحفظ وضبط اقرب باشد وچون حدیث ابی حمید کہ صحابی مشہور ست اسم او منذر بن سعید وبعض گفتہ اند عبد الرحمن بن سعید الساعدی نسبتہ الی ساعدۃ بن کعب غزوۂ احد ومابعد آنرا حاضر شدہ مات سنۃ ستین صحیح وجامع بود مر آنرا ذکر کرد وگفت وکامل ترین سیاقی کہ دریان صفت صلوۃ حضرت نبوۃ صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم مروے شدہ حدیث ابی حمید ساعدی ست در صحیح ابن حبان وصحیح مسلم کہ دریان دہ کس از صحابہ رسول اللہ صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم گفت من دانا ترین شما ام بصلوۃ رسول اللہ صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم گفتند تو از کجا دانا تر باشے با آنکہ بنودے تو بمشیر از دار وملازمت وبمشیر ورصحبت گفت نعم باوجود آن من دانا ترم بدان گفتند پس بیان کن آنرا پس بیان کرد حدیث را پس گفتند صحابہ راست گفتے ہمچنین نماز گذاردہ است پیغمبر خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم واین حدیث را مصنف از صحیح مسلم وصحیح ابن حبان آوردہ است ودر جامع الاصول از ترمذی وابی داؤد ودر مشکوۃ از دارمی وابن ماجہ نیز آوردہ است وحدیث ابی حمید در صحیح بخاری نیز ثابت ست ولیکن نہ باین طول وجامعیت کہ در صحیحین مذکور ین ست وما حدیثے کہ مصنف آوردہ ترجمہ کنیم وتفاوتہا وزیادتہا کہ در جامع الاصول واقع کردہ در ضمن آن بیان سازیم قال گفت ابو حمید ساعدی کان رسول اللہ بود رسول خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم اذا قام چون مے ایستاد الی الصلوۃ برای نماز کبر تکبیر میگفت ثم یرفع یدیہ پس بر میداشت دو دست خود را حتی یحاذی بہما تا آنکہ مقابل سیکرد دو دست را الی منکبیہ تا دو دوش خود ودر روایت ابی داؤد یرفع یدیہ حتی یحاذی بہما منکبیہ ثم یکبر بتقدیم ذکر رفع بر تکبیر برعکس آنچہ مصنف آوردہ واین روایت موافق قول امام ابی حنیفہ ومحمد ست در تقدیم رفع بر تکبیر ودر بسیارے از احادیث ذکر رفع وتکبیر بہمچو ترتیب واقع شدہ ومذہب ابی یوسف ومختار جماعۂ از فقہا این ست چنانکہ گذشت ویقیم کل عظم فی موضعہ ورماست سیکرد ہر استخوان را در جای خودش ودر جامع الاصول حتی یقر کل عظم فی موضعہ معتدلا یعنے راست ودرست باسکینہ ووقارے ایستاد چنانچہ در جامع ترمذی ست اذا قام الی الصلوۃ اعتدل قائما ورفع یدیہ ثم یقرأ پستر میخواند قرآن را ذکر استفتاح وتعوذ نکرد مگر آنرا تابع قیام وقرأت داشت ولا یخلو عن شیء یا آنکہ مقصودش بیان ہیئات نماز واقع شد ولیکن چون مقصود اصلے از قیام قرأت ست ہمچنین تسمیع در زمرہ آنہا را نیز ذکر کرد وباوجود ترک بعض چیزہا این حدیث جامعتر وکاملتر ست از اکثر احادیث دیگر ثم یرفع یدیہ حتی یحاذی بہما منکبیہ پستر بعد از قرأت رفع یدین سیکرد تا دو دوش خود یعنے با تکبیر وذکر تکبیر بصریح در روایت ابن حبان نیست ودر روایت ابی داؤد وترمذی وغیرہما ثم یکبر ویرفع یدیہ ثم یرکع پستر رکوع کردے ویضع راحتیہ ونہادے دو کفدست خود را علی رکبتیہ بر دو زانوے خود معتدلا باعتدال واستقامت در رکوع بیانش آنکہ لا یصوب راسہ ولا یقنع نہ پایان کردے سر خود را نہ بلند بلکہ سر را با پشت ہموار داشتی واولے آنست کہ اعتدال یعنے اطمینان باشد ولا یصوب راسہ ولا یقنع جدا جدا وبرای بیان برابر داشتن سر وپشت ودر روایت ابی داؤد وترمذی وغیرہما چنانکہ در مشکوۃ آوردہ ثم یعتدل فلا یصبب راسہ ولا یقنع بکلمۂ فا وظاہر این عبارت در انست کہ این بیان اعتدال باشد وتصبیہ وتصویب نزدیک اند در معنے وگفتہ اند کہ صواب فلا یصوب ست وبعض روایات لا یصبب نیز آمدہ ثم یقول سمع اللہ لمن حمدہ ودر روایت ابی داؤد وغیرہ ثم یرفع راسہ فیقول سمع اللہ لمن حمدہ ویرفع یدیہ حتی یحاذی بہما منکبیہ وباین روایت تمام میشود معنے قول وی حتی یقر کل عظم الی موضعہ وذکر تکبیر اینجا نیز متروک ست ظاہرا ترک آن بجہت علم وشہرت ست ودر روایت ابی داؤد اینجا ہم معتدلا گفتہ برای تاکید قرار ہر استخوان بمجلش کہ معنے تعدیل ست ثم یہوی الی الارض

مختار اوست یا از جهت غرابت و ندرت اجتماع اقوال ائمهٔ اربعه در مسئلهٔ واحده برابر اربعه اقوال یا بجهت دیگر و الله اعلم پس گفت
و علما را از صحابه و تابعین و من بعدهم درین کیفیت یعنی در کیفیت جلوس تشهد اقوال ست بعضی گویند در هر دو تشهد تورک کنند
و این مذهب امام مالک ست و صورت تورک نزد وی بران وجهی که در رسالهٔ ابن ابی زید که کتاب معتمد در مذهب اوست گفته
آنست که ایستاده کنی رجل یمنی را و بدارد بطون اصابع آن بجانب ارض و دو تا کنی رجل یسری را و بنهی الیتین را بر ارض و بعض
علما گویند در هر دو تشهد افتراش کنند و مراد با افتراش آنست که پای راست را نصب کنند و پای چپ را فرش و بران بنشینند
چنانچه مصنف در تشهد اول گفت و اینجا اعاده کرد و این مذهب امام ابو حنیفه است و بعضی گویند هر تشهد که بعد ازان سلام ست
خواه همین یک تشهد چنانچه در نماز فجر و خواه تشهد اخیر بود چنانچه در غیر نماز فجر دران تورک کنند و در غیر آن که تشهد اول باشد در ثلاثی
و رباعی افتراش و این مذهب امام شافعی ست و صورت تورک چنانچه در حاوی که در فقه شافعی ست گفته است برآوردن
دو پای از جانب یمین با بقای آنها بر عادت افتراش و تمکین ورک بر زمین ست و ظاهر چنان نماید که این همان طریقه است که مختار
مصنف ست و لیکن در انجا پای چپ را زیر پای راست کردن اعتبار کرده و در تفسیر حاوی این معنی ظاهر نشد و لیکن بر
هر دو وجه این معنی درست ست که در اول افتراش کردی و در ثانی تورک اختلافی اگر باشد در تفسیر تورک باشد و بعض گویند
هر نمازی که دران دو تشهد ست در تشهد اخیر تورک کنند تا فرق باشد میان جلوسین و این مذهب امام احمد ست و طریق
تورک نزد ایشان دو طریق ست یکی ایستاده کردن پای راست و گردانیدن باطن پای چپ زیر ران راست دوم گسترانیدن
پای چپ و ایستاده کردن پای راست و بیرون آوردن هر دو پای بجانب یمین زیرا که هر دو صورت در مطلق تشهد واقع شده پس
یکی را در تشهد اول اختیار کردند و دیگر را در ثانی تا فرق باشد میان جلوسین و وجه تخصیص تشهد اخیر بتورک آنست که مصلی در غیر وی
مستعد و متهای حرکت ست تا با تمام آن مبادرت بقیام نماید و حرکت و قیام از تحیات افتراش آسان تر ست و بعد از جلسهٔ اخیر
عملی نیست پس تورک که هیئت سکون و استقرار ست مناسب آن باشد و مصنف بقول خود که گفت این چهار امام در بعض مسئله چهار قول
مختلف را گرفته اند باهر یکی طائفه از علما صحابه و تابعین موافق اشارت گونه به تصحیح و تجویز همه کرد و وجه قول ابو حنیفه چنانکه گفته اند
آنست که در بسیاری از احادیث ذکر طریقهٔ افتراش مطلق آمده که سنت در تشهد انیست و نشستن آن حضرت در تشهد اخیر چنین بود
بی تقیید به تشهد اول تا آخر و نیز مشقت درین صورت بیشتر ست و افضل الاعمال احمزها و در بعض احادیث که ذکر طریقهٔ تورک
آمده در تشهد اخیر ایشان آنرا حمل کنند بر حالت عذری یا کبر سن یا طول ادعیه دران چه در طریقهٔ تورک مشقت کمتر بود و الله اعلم
و بدانکه مصنف به بیان کیفیت تشهد و تصحیح و ترجیح یکی از تشهدین تشهد ابن مسعود که مختار حنفیه است و تشهد ابن عباس که در مذهب
شافعی ست بر دیگری و بیان عمل آن حضرت دران صلی الله علیه و آله وسلم مقید نشد مانا که مختار نزد وی تخییر ست و عمل آنحضرت
صلی الله علیه و آله وسلم بهر دو نوع وارد ست و ترمذی در باب ما جاء من التشهد تشهد ابن مسعود آورده و گفته که در باب ازابن عمر و
جابر و ابو موسی و عایشه رضی الله عنهم نیز آمده و گفته که حدیث ابن مسعود در روایت کرده شده است ازو بوجوه متعدده و حدیث وی
اصح حدیثی ست که روایت کرده است از پیغمبر صلی الله علیه و آله وسلم در تشهد و عمل بروست نزد اکثر اهل علم از اصحاب پیغمبر
صلی الله علیه و آله وسلم و تابعین و آن قول سفیان ثوری و ابن المبارک و احمد و اسحق ست و نیز بیک واسطه از عبد الله بن
المبارک آورده که وی روایت از معمر میکند و معمر از خصیف که گفت دیدم رسول خدا را صلی الله علیه و آله وسلم در منام پس گفتم
یا رسول الله بتحقیق اختلاف کرده اند مردم بر تو در تشهد تو درین باب چه میفرمائی فرمود علیک بتشهد ابن مسعود لازم گیر بر جزم

قولا وفعلا این ترجمهٔ رسالهٔ مذکوره است وتطویل کلام درین مقام از جهت آن کرده شد که اهل این دیار درین باب براه تعصب و تعسف روند و در نفی آن مبالغه نمایند و حق خلاف آنست والله اعلم وتشهد اول را تخفیف کردے چنانچه در حدیث ابن مسعود آمده است که گفت بود رسول خدا صلے الله علیه وآله وسلم در دو رکعت اول گویا بر سنگ گرم نشسته است تا بر میخاست کنایت از سرعت نهوض وقلت جلوس در تشهد اول رواه ابو داؤد والنسائی وچون بعد اداے رکعتین از تشهد برخاستی برای اداے مابقی هر دو دست برداشتی وتکبیر گفتی چنانچه در افتتاح نماز کردے ودر قرأت شروع کردے چنانکه در حدیث بخاری آمده است واذا قام من الرکعتین رفع یدیه ودر روایتی رفعهما الی اذنیه وچنانکه در حدیث ابی حمید ساعدے مذکور کرد در فعهما الی اذنیه بخلاف قیام رکعت ثانیه ورابعه وکلام در عدم رفع در غیر حالت افتتاح صلوة بمذهب حنفی در بالا مذکور شد ودر رکعت سوم ونماز ثلاثی ورباعی ودر رکعت چهارم در رباعے غالبا بر فاتحه اقتصار کردے چنانچه از ابی قتاده آمده است که بود رسول خدا صلے الله علیه وآله وسلم گمان میخواند در ظهر در دو رکعت اولی بام الکتاب وسوره ودر دو رکعت اخیر ام الکتاب ومیشنوانید ما را آیتی از آیات احیانا ودرازی میکرد در رکعت اولے انچه نمیکرد در رکعت ثانیه وهمچنین در عصر وهمچنین در صبح حدیث صحیح رواه البخارے ومسلم واگرچه در حدیث بعض صلوة تخصیص یذکر یافته لیکن حکم سائر صلوة همچنین ست باجماع ونزد اکثر حنفیه قرأت مطلقا چه فاتحه وچه غیر فاتحه در غیر دو رکعت اولے فرض نیست بلکه افضل ست شمنی گوید که نخعے وثورے وسائر کوفیین باین قائل اند ودر محیط میگوید اگر سکوت کند عمدا مسیئ باشد از جهت مخالفت سنت ورد روایت کرده است حسن بن زیاد از ابی حنیفه که قرأت در مابعد اولیین واجب ست ورد روایت کرده است ابن ابی شیبه از علے وابن مسعود که ایشان گفته اند بخوان در اولیین وتسبیح کن در اخریین انتهی اما جواز ترک ضم سوره در اخریین متفق علیه است میان ائمهٔ اربعه ولیکن ظاهر از مذهب امام ابو حنیفه آنست که خواندن آن خلاف سنت ست اما نا خواندن واجب نیست ولهذا شمنے در باب سجدهٔ سهو میگوید اگر در دو رکعت اخیر فاتحه وسوره هر دو نخواند سجده سهو واجب نشود زیرا که قرأت فاتحه تنها در اخریین سنت ست نه واجب نزد امام احمد و شافعے در قول قدیم ضم سوره در اخریین مستحب نیست ودر قول جدید مستحب ست وظاهر مذهب مالک چنانکه در رسالهٔ ابن ابی زید گفته است نیز موافق حنفیه است واز امام احمد چنانچه زرکشی در شرح کتاب خرقے گفته است دو روایت ست صحیح آنست که نفی قرأت سوره از جهت عدم استحباب ست در روایت دیگر آنکه بجهت کراهیت ست واول اصح ست زیرا که از حضرت رسول الله صلے الله علیه وآله وسلم آمده است که احیانا در اخریین بر قرأت فاتحه زیاده کرده است چنانچه مصنف گفت واحیانا سوره مختصر نخواندے بر سبیل ندرت وخواندن چیزے از قرآن با فاتحه در اخریین ازین حدیث معلوم میشود که در حدیث مسلم از ابی سعید خدرے آمده است که گفت اندازه میکردیم ما قیام رسول خدا را صلے الله علیه وآله وسلم در ظهر وعصر پس قیام او در اولیین ظهر مقدار قرأت الم تنزیل السجده بودے در هر رکعت مقدار سے آیت وقیام او در اخریین مقدار نصف آن ودر اولیین عصر مقدار اخریین ظهر واخریین عصر مقدار نصف ازان وچون در تشهد آخر بنشستی پای چپ را زیر پای راست کردے ومقعد را بر زمین سخت کردے واین کیفیت نشستن در جلسهٔ اولی اصلا نبودے بلکه در وے جز فرش کردن پای چپ ونشستن بران ونصب کردن پای راست نبودے چنانکه گفته شد پس صحیح نزد مصنف از تعامل آن حضرت صلے الله علیه وآله وسلم افتراش ست در تشهد اول وتورک ست در ثانی وبعد ازانکه مختار خود را بیان کرد اقوال ائمه را که درینجا مختلف آمده نیز ذکر کرد وما نا که تعرض اقوال علما بعد از تصحیح فعل آن حضرت صلے الله علیه وآله وسلم با وجود آنکه سلوک این طریق درین کتاب داب وی نبود یا از جهت عدم قطعیت

وشیخ دمام عالم عامل اجل علی متقی رحمۃ اللہ علیہ درین باب رسالہ جمع کردہ در روایات فقہیہ از مذہب حنفی با اختلاف فاسے آں
در آنہاست ذکر کردہ واحادیث صحیحہ آوردہ جانب اشارت را راجح ساختہ است وفرمودہ کہ مشائخ ما مختلف اند در اثبات
اشارت بمسبحہ در تشہد وقت تہلیل جماعۂ از ایشاں بر انند کہ اشارت بکند و در منیہ و واقعات و تجنیس و مختار النوازل و مضمرات
و در لوالجی و فتاوای کبرے گفتہ اند کہ فتوے بر عدم اشارت ست و در خلاصہ و خزانۃ المفتیین گفتہ کہ مختار ہمین ست و در
ذخیرہ گفتہ کہ ظاہر روایت ہمین ست و تعلیل کردہ اند ایں جماعہ در نفی آں کہ دریں جا زیادت فعلی ست کہ بداں احتیاج نیست
پس ترک آں اولی نباشد چہ بنای نماز بر سکینہ و وقار ست و دریں فعل موافقت رفضہ است پس اولی ترک آں باشد تحقیقاً للمخالفۃ
و جماعۂ دیگر گفتہ اند کہ آں مستحب ست و حسن ست و سنت ست و مانند آں از الفاظی کہ دلالت بر قوت و رجحان دارند و ہمین ست مروے
از ائمہ ثلثۂ ما و انیست مذہب شافعی و مالک و احمد و غیر ایشاں از ائمۂ اعصار و امصار و بایں وارد شدہ است صحاح اخبار و
آثار و بتحقیق تنصیص کردہ اند بدان مشائخ متقدمین و متاخرین و شیخ محقق ابن الہمام در شرح ہدایہ گفتہ کہ مروے از محمد در کیفیت
اشارت آنست کہ قبض کند خنصر و انگشتی را کہ متصل باو ست و تحلیق کند وسطے و ابہام را و ایستادہ کند مسبحہ را و مروی از ابی یوسف
در امالی نیز ہمچنین ست و این فرع تصحیح اشارت ست و از بسیاری از مشائخ آمدہ کہ اشارت نکند و این خلاف روایت و درایت ست
چہ مرویست از محمد کہ این کیفیت اشارت قول ابی حنیفہ است و مکروہ است کہ اشارت کند مسبحتین معا و منقول است از علوائے
کہ ایستادہ کند انگشت را نزد لا الہ و بنہد نزد الا اللہ تا رفع نفی باشد و وضع اثبات انتہی و سغناقی گفتہ است کہ تنصیص کردہ
محمد برین یعنے اشارت مسبحہ در کتاب المشیخہ بروایت کردہ در روی حدیث از حضرت پیغمبر صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم کہ سیکرد آنرا پیش
گفت ما نیز سیکنیم آنچہ پیغمبر خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم کرد و اخذ میکنیم بقول وے و انیست قول ابی حنیفہ و در خانی گفتہ است کہ
اشارت نزد قول لا الہ الا اللہ احسن ست و روایت کرد آں را از ابی یوسف در املا ابن امیر حاج در شرح منیہ و زاہدی گفتہ کہ متفق ست
روایت از اصحاب ثلثۂ ما جمیعا کہ آں سنت ست و ہمچنین از مذہبین و کوفیین و کثیر ست در ان اخبار و آثار پس عمل بآں اولی
باشد و نقل کرد سرو جی از صاحب حاوی و منیۃ المفتی و اجناس و واقعات از اصحاب ما کہ عقد کند خنصر و بنصر را و تحلیق کند وسطی
و ابہام را و ہمین ست کہ ذکر کردہ است امام محمد در موطا و گفتہ است کہ این قول ابی حنیفہ است و در مختار النوازل کہ تصنیف
صاحب ہدایہ است گفتہ کہ اشارت نزد قول لا الہ الا اللہ حسن ست و در فتاوے مذکور ست کہ اشارتے نیست در نماز مگر نزد شہادت
در تشہد و آں حسن ست و در بعضے شروح فقایہ مذکور ست کہ مروے از جمیع اصحاب ما آنست کہ سنت ست و در تحفہ گفتہ است
کہ اشارت مستحب ست و ہو الاصح و در ذخیرہ گفتہ است کہ بعضے گفتہ اند بر داشتن سبابہ یمنی در تشہد از جملہ سنن ست نزد ابی حنیفہ
و محمد و شافعی و در ظاہر اصول آنست کہ بر ندارد و ہمچنین روایت کردہ شدہ است از ابی یوسف انتہی و فرمودہ است کہ معتمد
نگردد اند ترا قول او در ظاہر اصول و ظاہر روایت زیرا کہ ظاہر گاہی بر خلاف مختار ائمہ می باشد و در البحار در شرح او مذکور ست کہ
ما اشارت نمی کنیم سبابہ را نزد تہلیل و منقے بہ نزد ما خلاف آنست یعنے خلاف عدم اشارت کہ آں اشارت ست بر کیفیت معقد ثلثۃ
و خمسین چنانکہ شافعی و احمد گفتہ و در محیط گفتہ است کہ سنت آنست کہ بردارد و نفی و بنہد نزد اثبات و این قول ابی حنیفہ و محمد
و بسیار ست درین معنی اخبار و آثار پس عمل بدان اولی باشد و چون ظاہر شد بر تو ای منصف ازین روایات کہ تصریح کردہ اند
در بعضے ازان کہ آں صحیح ست یا اصح یا منقے بہ ست و در بعض کہ آں سنت ست یا مستحب یا حسن ست ثبوت اشارۃ در تشہد و قتست
شہادت پس بشک عمل بدان اولی تر ست و چگونہ نبود و حال آنکہ مؤید ساختہ اند آنرا باحادیث صحیحہ وارد در اثبات آں

وعدم سکتہ مقابل استفتاح مناسب نباشد واما تکبیر احرام ظاہر ست کہ مخصوص بر رکعت اولی خواہد بود کہ نیت نماز کردہ وجزء افعال نماز بخود حرام ساختہ است و پوشیدہ نیست کہ فارق فی الحقیقۃ ہمین نیت وتحریم افعال ست والا تکبیر بحکم کان تکبیر فی کل خفض ورفع در جمیع رکعات ست ولہذا تکبیر احرام گفت نہ مطلق تکبیر واما تطویل رکعت اولی زیرا کہ گذشت کہ قرأت در رکعت اولی از رکعت ثانیہ تطویل کردے لاسما در نماز صبح واز رکعت ثالثہ ورابعہ ظاہر ست وچون در تشہد نشستی پای چپ را فرش کردے وبران نشستے وپای راست را نصب کردے ودست راست را بران راست نہادے بلکہ ہر دو دست را بر ہر دو ران نہادے و در دست راست عقد پنجاہ وسہ بانگشتان بگرفتے وصورت این عقد آنست کہ انگشتان را قبض کند مگر مسبحہ کہ اورا بسط کند وطرف ابہام را بنزد اصل مسبحہ بجانب کف دست نہد ہمچنین تفسیر کردہ اند علمای شافعیہ عقد پنجاہ وسہ را وسند ایشان حدیث ابن عمر ست کہ مسلم آوردہ ونزد حنفیہ عقد تسعین ست وصورتش قبض خنصر وبنصر وبسط مسبحہ ووضع ابہام ست بر اصبع وسطی واین نیز در حدیث مسلم از عبد اللہ بن زبیر آمدہ وہمچنین ست مختار در مذہب احمد وشافعی در قول قدیم ونزد مالک قبض جمیع اصابع یدیمنی وبسط سبابہ پس شافعیہ را در کیفیت تحلیق وجہی دیگر ست وآن وضع انملہ وسطی میان عقدتین ابہام وانگشت مسبحہ را در کلمہ شہادت بر داشتی واشارت کردے بو حدانیت حق جل وعلا وباید کہ اشارت بجانب فوق نیفتد تا موہم بجہت نگردد ووقت اشارت نزد بعضے وقت تلفظ الا اللہ است وپیش بعضے نزد اتمام آن وقت تلفظ بہ کلمہ اللہ ومشہور آنست کہ نزد نفی انگشت بردارد ونزد اثبات بنہد وتحریک نکردے مسبحہ را مراد تکریر تحریک اوست نہ رفع او وبین توجیہ تطبیق باید ہر دو روایت یحرکہا ولا یحرکہا را واثبات تحریک رفع اصبع ست وازنفی آن عدم تکریر تحریک چنانچہ نزد بعض مالکیہ است بدانکہ عقد اصابع یدیمنی بر کیفیت مذکورہ واشارت بسبابہ در احادیث صحاح واقع شدہ ودر جامع الاصول از کتب ستہ در باب احادیث آوردہ است ودر بعض احادیث ذکر عقد ست باشارت ودر بعضے ذکر اشارت فقط وہمین ست مذہب ائمہ حدیث وفقہای مجتہدین وکثیرے از صحابہ وتابعین وگفتہ اند کہ حق آنست کہ مذہب امام ابو حنیفہ وصاحبیہ نیز ہمین ست ومتقدمین علمای حنفیہ تصریح کردہ اند بآن ولیکن در متاخرین ایشان خلافی در میان آمدہ است وما اگر احادیث را بتمام روایت کنیم سخن بتطویل انجامد بحمد اللہ آن در مواضع خود مذکور ست سخن از علمای مذہب بیاریم تا عامہ را سود مند افتد شمنی گوید امام ابو یوسف در امالی ذکر کردہ کہ قبض کند خنصر وانگشتی را کہ متصل ست بدان وحلقہ کند وسطے وابہام را واشارت کند بسبابہ امام محمد گفتہ کہ رسول خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم اشارت میکرد وانچہ آن حضرت کردہ ما نیز کنیم وگفت ہمین ست قول ابی حنیفہ وہم شمنی از خصیر آوردہ است کہ چون شروع کرد بصلے در تشہد پس رسید بقول اشہد ان لا الہ الا اللہ آنرا اشارت کند بسبابہ یمنی اختلاف کردہ اند مشائخ در وی بسیار چگونہ کند نزد اشارت محکی از ہفتہ ابو جعفر آنست کہ قبض کند خنصر وبنصر را وتحلیق کند وسطے را بابہام واشارت کند بسبابہ ودر منیۃ المفتی گفتہ کہ مکروہ است اشارت انتہی ودر حواشی ہدایہ از کفایہ سے نویسد کہ در محیط گفتہ است کہ بعضے گفتہ اند رفع سبابہ یمنی در تشہد از سنن ست نزد ابو حنیفہ ومحمد رحمہما اللہ وہمچنین مرویست از ابو یوسف وعلامہ نجم الدین زاہد گفتہ کہ چون متفق ست روایت از اصحاب ما جمیعا در بودن اشارت سنت واز کوفیان ومدنیان ہمچنین آمدہ وکثیرست اخبار وآثار در ان لاجرم عمل بدان اولی باشد انتہی وشارح وقایہ میگوید کہ عقد واشارت از اصحاب ما آمدہ است انتہی وخالی از غرابتی نبود انچہ در ہدایہ در باب بسط اصابع ونفی عقد میگوید کہ آن مرویست در حدیث وائل بن حجر وحال آنکہ ابو داؤد ونسائی وداوسے وابو یعلے وعبد الرزاق بار وایات متعددہ از وائل اشارت باتحلیق ابہام ووسطے روایت کردہ اند واللہ اعلم

بودند بے آنکہ بہ نشینند و از ابن مسعود و علے و عمر و ابن الزبیرؓ نیز ہمچنین روایت کردہ اند و شیخ ابن الہمام میگوید کہ عبد الرزاق
از ابن مسعود و ابن عمر و ابن عباس آوردہ کہ این چنین میکردند و بیہقی نیز از ابن مسعود آوردہ و اینہا اکابر صحابہ اند کہ قریب تر
بودند از حضرت صلے اللہ علیہ و آلہ وسلم و سخت تر بودند در اتباع آن حضرت و ملازم تر مر صحبت شریف او را از مالک ابن الحویرث
پس واجب ست تقدیم آن و بنا بر این بود عمل بر دے نزد اہل علم چنانچہ ترمذے گفتہ است و ابو داؤد از ابن عمر آوردہ کہ گفت
کہ نہی کرد رسول اللہ صلے اللہ علیہ و آلہ وسلم کہ اعتماد کند مرد بر دو دست خود وقتی کہ برخیزد و در حدیث وائل آمدہ کہ چون برمیخاست
اعتماد میکرد بر فخذین و توفیق بین الاحادیث اولی ست پس حمل کردہ شود حدیث مالک ابن الحویرث را بر حالت کبر سن و ضعف
و لہذا در روایت ابی داؤد آمد کہ آن حضرت صلے اللہ علیہ و آلہ وسلم باصحابہ میفرمود مبادرت و پیشی نکنید مرا در رکوع و سجود زیرا کہ
من چون سبقت کنم شما را در رکوع دری یا بید مرا در سجود زیرا کہ من سن و ضعیف شدہ ام انتہی و زرکشی میگوید کہ ابن المنذر از
ابن عباسؓ نیز ہمچنین آوردہ است و امام احمد گفتہ است کہ اکثر احادیث برین ست و ابو الرماد گوید ہمین ست سنت و
گفتہ اند کہ حدیث مالک بن الحویرث محمول ست بر حالت کبر آن حضرت صلے اللہ علیہ و آلہ وسلم و شمنی از فتاوای ظہیریہ نقل
کردہ است کہ شمس الائمہ حلوائی گفتہ است خلاف در افضلیت ست نہ در اصل جواز حتے اگر یکی عمل کند بآن نوع کہ مذہب ماست
لاباس بہ است نزد شافعی و اگر عمل کند چنانکہ مذہب شافعی ست لاباس بہ است نزد ما بعد آنکہ اینچہ اینجا مذکور شد خلاف
در حلبۂ استراحت بود اما آنکہ وقت برخاستن اعتماد بر فخذین کند یا بر ارض مذکور نشد پس سنت نزد قائل بحلبۂ استراحت
اعتماد بر ارض ست چنانکہ معلوم شد و نزد امام ابو حنیفہ و امام احمد ہر دو دست را بر رکبتین بنہد و معتمد بر رکبتین برخیزد و از
حدیثے کہ ابو داؤد و از وائل بن حجر آوردہ کہ گفت دیدم پیغمبر خدا را صلے اللہ علیہ و آلہ وسلم کہ برمیخاست بر رکبتین و اعتماد میکرد
بر فخذین و ہم ابو داؤد و از ابن عمر آوردہ کہ حضرت رسول اللہ صلے اللہ علیہ و آلہ وسلم نہی کرد کہ اعتماد کند مرد بر دو دست خود و
برخیزد و ذکر المحدثین الزرکشی فے شرح کتاب الخرقے و نزد امام مالک حلبۂ استراحت نیست اما وقت برخاستن اعتماد بر زمین
کند و نزد ما نیز بحکم ضرورت زیادہ مشقت نزد کبر سن جائز باشد و صاحب ہدایہ نہوض بر صدور قدمین را کہ در حدیث واقع
شدہ است دلیل ہر دو مطلب کہ نفی حلبۂ استراحت و اثبات قیام باعتماد بر رکبتین ست ساختہ و لا انجلو عن خفاء و نیز اعتماد
بر رکبتین را بصریح ذکر نکردہ و ہمین ذکر نہوض بر قدمین اکتفا نمودہ و در بعض کتب حنفیہ ہر دو بصریح مذکور شدہ و در احادیث نیز
تصریح یافتہ کما ذکرنا فلیتدبر و چون بعد فراغ از سجدۂ دوم برای رکعت دوم برخاستی بی توقف شروع در قرأت کردے
و سکتہ کہ در رکعت اولی برای ثنا و توجیہ میفرمود در سائر رکعات نفرمودے و نزد امام ابو حنیفہ نعوذ نیز جز در رکعت اولی نبود
و بروایتی از امام احمد نیز ہمچنین ست چہ نعوذ در اول قرأت بود و بس و قرأت صلوۃ اگرچہ متفرق ست حکم یک قرأت دارد
و چون بیان کرد فرق میان رکعت اولی و سائر رکعات بوجود سکتہ و عدم آن خواست کہ فرقہای دیگر بیان کند پس گفت
در رکعت دوم و سوم و چہارم مانند رکعت اولے گذاردے در ہمہ چیز الا در چہار چیز در سکتہ و در دعای استفتاح و در تکبیر احرام
و در تطویل قرأت این چہار چیز مختص بر رکعت اولی بود اما سکتہ مراد بآن سکتۂ اولی ست کہ در وی دعای استفتاح میخواند و
الا ظاہر ست کہ سکتۂ دوم کہ میان قرأت فاتحہ و سورہ کردے و سکتہ سوم کہ میان قرأت و رکوع فرمودے مخصوص بر رکعت
اولی نباشد و چون سکتۂ اولے برای خواندن دعاے استفتاح بود چنانکہ سابقا گذشت و لہذا شراح گفتہ اند کہ مراد باین
سکوت خاموشی نیست بلکہ آہستہ خواندن ست مقابل جہر یا سکوت از قرأت قرآن ست پس فارق ہمان خواندن استفتاح بود

بحکم حدیث کفایت نکند وحکم وے از وجوب وسنیت نزد علما معلوم شد وکیفیت این جلوس چنانکہ زرکشی در حدیث صحیح
از عائشہ رضی اللہ عنہا آوردہ آنست کہ پای چپ را بگستراند وبر وے بنشیند وپای راست را ایستادہ کند چنانچہ نزد حنفیہ است در مطلق
قعود ودر حدیث ابی حمید نیز اینچنین آمدہ وبعد ازان یعنے بعد از نشستن بین السجدتین گفتہ رب اغفرلی را غفرلی ظاہر کلام بعض
علما چنانچہ ظاہر لفظ حدیث ست آنست کہ مراد تکرار را دست دو بار و بار گویند مراد مطلق تکرار ست کہ در ذکر اکتفا باقل مراتب
آن کردہ و بیشک آنجا کہ در نماز تہجد واقع شدہ وکان یقعد بین السجدتین نحو امن سجودہ تکرار آن بیشتر واقع شدہ باشد یا اوعیہ
دیگر و بعضے گویند این رب اغفرلے را حکم تسبیح رکوع وسجود ست کہ ادنے جواز یکبار و ادنے کمال سہ بار تا دہ بار تا بیست
خوف سہو چنانکہ گذشت وباین دعا این را نیز ضم کردے کہ اللہم اغفرلے وارحمنے واجبرنے واہدنے وارزقنے اگر تسبیح
سجود سہ بار تبانے باشد خواندن اینقدر بآن برابر تواند بود واگر زیادہ فرض کنند وخواندن این دعا بتانی وخشوع وتکرار
بود بآن نیز جمع میشود کما لا یخفے وگاہے در مابین السجدتین چند ان درنگ کردے کہ صحابہ را گمان افتادی کہ مگر آنحضرت
صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم فراموشی از نماز یاد ہم آنکہ این سجدہ اول ست یا ثانی دست داده است چنانکہ در سر برداشتن
از رکوع نیز گاہی ہمچنین کردے واین در بالا گذشتہ است اعادہ درین محل مناسب مقام ست وبعد از سجدہ دوم برخاستن
بقیام نا بر زمین نہ نشستے واین جلسہ را فقہا جلسۂ استراحت گویند وکیفیت جلسۂ استراحت چنانکہ زرکشی گفتہ آنست کہ
بنشیند بر قدمین والیتین ومساس کند بآن نماز زمین را وبنہد ہر دو دست را بر زمین بروضع خمیر کنندہ وقت برخاستن
وبرین حمل کردہ شدہ است قول ابن عباسؓ در اقعاء علے القدمین کہ گفتہ است کہ آن سنت پیغمبر شما ست صلے اللہ علیہ
وآلہ وسلم چنانچہ گذشت واز آمدے نقل کردہ اند کہ بنشیند بر قدمین والصاق نکند الیتین را بارض وگفتہ کہ اختلاف
ندارند اصحاب ما درین وقاضی گفتہ کہ احتمال دارد کہ بنشیند مفترشا چنانکہ در حدیث آمدہ است وبر ہر تقدیر اختلاف ست
فقہا را در حکم این جلسہ بعضے از فقہا این جلسۂ را کہ در احادیث ذکر آن آمدہ است حمل بر سنت کردہ اند چنانکہ شافعی میگوید
سنت آنست کہ بعد از سجدۂ دوم بر زمین بنشیند نشستنی سبک پس ازان برخیزد وبعضے حمل بر حاجت کنند وگویند کہ این
نشستن از جہت عذر وحاجت بود بجہت کبر سن وغیر آن ومذہب امام ابو حنیفہ ومالک ومختار در مذہب احمد ہمین ست و
ایشان میگویند کہ سنت نیست پس برین قول کہ گویند کہ این جلسہ از جہت حاجت وعذر بود کسے کہ محتاج بہ نشستن نباشد
ورق وی سنت نباشد وتمسک امام شافعی بحدیثی ست کہ بخاری وترمذی ونسائی از مالک ابن الحویرث روایت
کردہ اند کہ وے دید پیغمبر خدا را صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم چون پیر میشود در وتر نماز یعنے در رکعت اولی وثالثہ ثانی نشست بر زمین
برنخاست وگفت ترمذی حدیث مالک بن الحویرث حسن صحیح ست وعمل بر وفق نزد اہل علم وہمین قائلند بعضے از اصحاب
ما وہم ترمذی حدیثی دیگر آوردہ از ابی ہریرہؓ کہ گفتہ بود رسول خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم کہ برنخیزد در نماز بر صدور قدمین
ودر ینجا نیز میگوید کہ برین حدیث ابو ہریرہؓ عمل ست نزد اہل علم واختیار کردہ اند کہ مصلے باید کہ برخیزد در نماز بر صدور قدمین خود
یعنے بے آنکہ بنشیند ولیکن بعضے از رواۃ این حدیث را تضعیف میکنند نزد اہل حدیث وشیخ ابن الہمام گفتہ کہ قول ترمذی
کہ گفتہ عمل برینست نزد اہل علم تقاضا میکند قوت اصل آنرا وضعف در خصوص این طریق ست کہ ذکر کردہ وواقع ہمچنین ست
انتہی ومؤید این ست آنچہ شیخنے آوردہ کہ ابن ابی شیبہ از نعمان بن ابی عیاش روایت مے آرد وگفت دریافتم بسیارے
از اصحاب رسول اللہ صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم چون بر سید نشستند سر خود را از سجدۂ دوم در رکعت اولی وثالثہ برنیخاستند ہمچنانکہ

درجہ را وکم کند بدان خطیئہ را گفت معدان بپیشتر ملاقات کردم اما الدرداء را و پرسیدم ازان پس گفت مرا مثل انچہ گفتہ بود تو بیان
و مسلم در صحیح خود از ربیعہ بن کعب بن مالک اسلمی ابو فراس مدنی از اہل صفہ مات سنہ ثلث وستین روایت کردہ کہ وی شبہا
با رسول خدے بودے و اسید الغامے ازان حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم تہیۂ آب وضوے وے و حاجتہاے دیگر از لباس
وغیرہ قیام نمودے وقتی آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم را بروے چشم عنایتی باز شد و فرمود بخواہ انچہ خواہی گفت یا رسول اللہ
در بہشت مرافقت حضرت تو آرزو دارم فرمود چیزے دیگر بطلب یا ربیعہ یعنے این مرتبہ بس عظیم ست آسان نتوان یافت
و آنرا قابلیتی عظیم باید گفت ہمین ست مطلب من یا رسول اللہ پس فرمود اعنی علے نفسک بکثرۃ السجود گفت مرا یاری دہ
ای ربیعہ در تحصیل این مقصود خود بکثرت سجود یعنے من مدد و شفاعت تو کنم اما تو قابل و متاہل آن شو و کارے بکن کہ شائستہ
این مرتبۂ عظیم شوے چنانچہ مریض چون بگفتۂ طبیب رود و علاج وے کار گر افتد اگرچہ شفا از جانب طبیب حقیقی آید لیکن
امتثال امر وے مریض را شرط ست پس آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم کثرت سجود را سبب امداد و اعانت انچنین مطلب
عالی کہ مرافقت اوست در جنت ساخت بالاتر ازین چہ فضیلت باشد دیگر از وجوہ افضلیت سجود آنکہ اول سورہ کہ بقول جمہور
از قرآن مجید منزل شدہ سورۂ اقرأ بود و ختم آن سورۂ بسجود ست و امر بشئے در اول منزل از قرآن متضمن نہایت تاکید و مبالغہ
است در طلب و اتیان آن و این وجہ بر تقدیرے تمام شود کہ نزول آخر سورۂ اقرأ نیز اول بود و تحقیق آنست کہ انچہ اول
منزل شدہ ازان سورہ تا ما لم یعلم ست مگر استدلال بآن کنند کہ چون در ترتیب آیات قرآنی آن را منضم باول منزل
ساختہ اند پس بے جہت تاکید و مبالغہ نخواہد بود فتدبر و دیگر آنکہ ہیات سجود در دلالت بر ذلت و خضوع و بندگے زیادہ
از سائر ارکان کہ قیام یکی از انہاست اگرچہ صورت قیام نیز دلالت بر خدمت و استقامت بر استعداد امتثال دارد و لیکن
گویا مقدمہ و توطیۂ سجود ست و اصل مقصود ہمین ست و سجود سر بندگے ست و عمدہ و زبدۂ اوست زیرا کہ حقیقت بندگی
غایت خضوع و ذلت ست و ذلت در سجود زیادہ و اظہر ست چون مقصود اثبات و تاکید مطلب ست شیخ تبکرار و استدراک
در کلام باکی نداشت و طائفہ از علما محاکمہ بین الفریقین نمودہ و توفیق و تطبیق قولین قصد کردہ گویند در نماز شب طول قیام افضل
و در نماز روز کثرت رکوع و سجود و فضل ازان رو کہ فعل آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم انچنین بود و نیز عبادت شب بجہت آنست
دروے قیام ست از بستر خواب بقیام تخصیص شدہ و بوے تعبیر یافتہ قال اللہ تعالی قم اللیل قیام کن در شب یعنے نماز گذار
دروی بلکہ بے آنکہ قیام از منام بود نماز شب بتعبیر بقیام یافتہ چنانکہ میگوید و قال رسول اللہ صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم من قام
رمضان کسے کہ بایستد برای نماز شبہای رمضان ایمانا بجہت ایمانی کہ بخدا و رسول خدا و احکام وے دارد و احتسابا
و بجہت طلب اجر و امید ثواب غفر لہ ما تقدم من ذنبہ آمرزیدہ شود او را انچہ گذشتہ است از گناہان وی و بعضے از علما
گویند کہ این دو رکن یعنے قیام و سجدہ در فضل مساویست و ہر کدام بوجہے فاضل ست و بوجہے مفضول و از ارکان دیگر
سواے قرأت ہر دو افضل فضیلت قیام بقرأۃ قرآن ست و فضیلت سجود بہیات تذلل و خشوع عاجزانہ فی الباب آنکہ فضیلت قیام الخ
و فضیلت سجود دلالتہ پس حاصل آنکہ ذکر قیام کہ در قرآن مجید ست افضل از ذکر سجود کہ تسبیحات و ادعیہ و ہیات سجود افضل از ہیات قیام

فصل فی کیفیۃ الاعتدال من السجود

و چون آن حضرت صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم از سجدہ اول فارغ شدی سر از سجدہ برآوردے مقدارے
کہ در سجود دو بوے و درمیان سجدتین بہ نشستی این مبنے بر آنست کہ گذشت کہ رکوع آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم
در برداشتن از رکوع و سجدہ و جلسہ بین السجدتین در مقدار برابر بودے و اقل آن اقامت صلب ست کہ حبۂ آن

اعطاے مسؤل ومطلوب مفہوم افتد ولیکن صحیح آنست کہ شامل ہر دو نوعست کہ مذکور شد و ما این مسئلہ را در رسالہ تسلیۃ المصاب
لنیل الاجر والثواب بتفصیل شرح ساختہ ایم تحقیق این را از انجا طلب باید نمود واللہ اعلم چون ذکر قیام وسجود رفت مصنف
تقریب ساخت بیان اختلاف علما را بتفصیل یکی بر دیگرے وبرای آن فصلے علیحدہ عقد کرد وبیان تطویل رکعات نماز شب بالطریق
تمہید ومقدمہ ذکر کرد والا ذکر نماز شب را بتفصیل بعد ازین بچند فصل بیان خواہد کرد پس گفت **فصل** تطویل الصلوۃ باللیل و
تخفیفہا بالنہار آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم در قیام رکعات نماز شب کہ نماز تہجد باشد تطویل کردے بخلاف رکعات نہار
چنانکہ در یک رکعت نماز شب این سہ سورہ سورۃ البقرۃ وسورۂ آل عمران وسورۂ نساخواندے چنانچہ در بیان قیام لیل معلوم گردد
انشاء اللہ تعالی اما عدد در رکعات نماز شب زیادہ بر یازدہ یا سیزدہ نبودی چنانچہ تحقیق آن در فصل قیام لیل باید واز ینجا کہ ثابت شد تطویل
قیام در نماز شب نسبت بسجود کہ ناظرست در فضلیت قیام واز جاے دیگر دلائل فضلیت سجود نیز معلوم ومقرر شدہ است علما خلاف کردہ اند در قیام وسجود کہ کدام
یکے ازین دو افضل ست طائفہ از علما میگویند قیام افضل ست پس تطویل وتکمیل آن اہم باشد ازان رو کہ در قیام معنی خدمت
ومشقت وایستادگی بطاعت بیشتر ست ولہذا پیغمبر صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم در رکعات نماز شب تطویل عظیم میکرد چنانچہ معلوم شد
واگر سجود افضل بودے از قیام تطویل در سجود کردے بیشتر از قیام یا تکثیر در سجود کردے بہ تکثیر رکعات با تخفیف در قیام وآنکہ
در حدیث نماز شب کہ در وے تطویل قیام کردن روایت شدہ است کہ رکوع آن مانند قیام بودو قومہ مانند رکوع وسجود مانند قومہ احیانا بود
وآنرا تاویلے ست مشہور کہ سابقا مذکور شد ودیگر وجہ فضلیت قیام آنکہ ذکرے کہ در قیام مشروع ست یعنی قرآن عظیم افضل اذکار ست
کہ در رکوع وسجود مشروع اند پس این رکن کہ قیام ست افضل ارکان باشد بجہت اشتمال او بر افضل اذکار وبا نیوجہ فضلیت او
لذاتہ نباشد ووجہ اول فضلیت لذاتہ اثبات کند ومراد بارکان ما سوای قرأت ست ومقصود اثبات فضلیت قیام ست
از سجود وغرض فضلیت قیام از جہت افضلیت قرأت آمد پس فضلیت وی ازان چہ صورت دارد وہذا ظاہر ووجہ دیگر برائے
افضلیت قیام آنکہ در حدیث صحیح کہ مسلم از جابر روایت کردہ وارد ست کہ افضل الصلوۃ طول القنوت وگفتہ اند کہ مراد بقنوت
در ینجا قیام ست پس ثابت شود کہ قیام افضل ارکان باشد فی القاموس القنوت الطاعۃ والسکوت والدعاء والقیام فی الصلوۃ
وارادہ این معنی اخیر در حدیث ظاہر بلکہ متعین ست وفی النہایۃ للجزری افضل الصلوۃ طول القنوت ای صلوۃ ذات طول القیام
وطائفہ از علما میگویند سجود افضل ست ازان رو کہ در حدیث صحیح کہ مسلم از ابی ہریرہ آوردہ وارد ست اقرب ما یکون العبد من ربہ
وہو ساجد نزدیکتر بودن بندہ از رضا ورحمت وعطاے پروردگار خود در حالتی ست کہ وی ساجد ست ودر آخر حدیث آمدہ فاکثروا
الدعاء یعنے پس بسیار کنید در سجدہ دعا را چنانکہ گذشت وکدام افضلیت بالاتر وشریفتر بود مر بندہ را از قرب پروردگار تعالی
شانہ پس سجدۂ افضل ارکان نماز بود واہتمام بشان وے خواہ بتطویل خواہ بتکثیر بیشتر ولیکن چون تطویل وی زیادہ بر قیام
در شرع معہود نیست لابد بتکثیر وے بکثرت نماز اولے وافضل بود وجاے دیگر فرمود ما من عبد یسجد للہ سجدۃ کہ
سجدہ کند برای خدا سجدہ کردنے الا رفعہ اللہ بہا درجۃ یعنے مگر آنکہ بلند گرداند خدای تعالے آن بندہ را بہا درجہ یا حط عنہا
خطیئۃ وکم کند بآن سجدہ گناہے را ودر مشکوۃ این حدیث را روایت از مسلم از سعدان بن طلحہ آوردہ باین لفظ کہ گفت ملاقات
کردم ثوبان را مولی رسول اللہ صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم را پس گفتم خبر دہ مرا بعملے کہ عمل کنم آنرا تا در آرد اللہ تعالے مرا در بہشت پس سکوت کرد
ثوبان پس پرسیدم اورا دوم بار پس سکوت کرد پس پرسیدم سوم بار پس گفت پرسیدم من از انچہ کہ تو پرسیدے مرا رسول خدا
را صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم فرمود لازم گیر بر خود کثرت سجود را زیرا کہ تو سجود نکنے مر خدائے را سجدہ مگر آنکہ بلند گرداند برای تو بآن سجدہ

داشتی وزانوہا را بآن محکم گرفتے و در سجود فراہم آوردے و در سجود سبحان ربی الاعلے گفتی سہ بار و دیگران را نیز بآن یعنے
بگفتن سبحان ربی الاعلے سہ بار فرمودے شرح این در بیان رکوع گذشت و بعد ازان گفتے سبحانک اللہم ربنا وبحمدک اللہم
اغفرلے سبوح قدوس رب الملائکۃ والروح سبحانک وبحمدک لا الہ الا انت اللہم انی اعوذ برضاک من سخطک وبمعافاتک من عقوبتک
واعوذ بک منک لا احصی ثناء علیک انت کما اثنیت علے نفسک اللہم لک سجدت وبک آمنت ولک اسلمت سجد وجہی للذی خلقہ
وصورہ وشق سمعہ وبصرہ تبارک اللہ احسن الخالقین اللہم اغفرلے ذنبی کلہ دقہ وجلہ اولہ وآخرہ علانیتہ وسرہ اللہم اغفرلے
خطیتی وجہلے واسرافے فے امرے وما انت اعلم بہ منے اللہم اغفرلے جدے وہزلے وخطائی وعمدے وکل ذلک عندے
اللہم اغفرلے ما قدمت وما اخرت وما اسررت وما اعلنت انت الہی لا الہ الا انت وگاہ میگفت باین دعای مذکور یا بآن اللہم
اجعل فے قلبی نورا وفے سمعے نورا وفے بصرے نورا وعن یمینے نورا وعن شمالے نورا وامامے نورا وخلفے نورا وفوقے نورا وتحتی
نورا واجعل لی نورا و آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم تاکید فرمودے در اجتہاد در دعا نمودن در حالت سجود وے فرمود
کہ سزاوار ست کہ دعای ساجدان مستجاب شود این مضمون جزو حدیثے ست کہ مسلم و ابی داؤد و نسائی از ابن عباسؓ آوردہ اند
کہ آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم در مرض موت روزے پردہ برداشت و بیرون آمد و مردم صفہا راست کردہ خلف ابوبکر
صدیقؓ در نماز استادہ بودند فرمود ایہا الناس باقی نماند از مبشرات نبوت مگر رویاے صالحہ کہ بیند او را مسلمانی یا نمودہ شود
دیگرے پیرا برای وے دانا و آگاہ باشید کہ من نہی کردہ شدہ ام ازان کہ بخوانم قرآن را در رکوع و سجود اما رکوع پس تعظیم کنید
در وے پروردگارتان را تعالی شانہ واما سجود پس اجتہاد کنید در دعا زیرا کہ سزاوار ست کہ استجابت کردہ شود شما را و ترغیب
بر دعا در سجود در احادیث بسیار واقع شدہ و دعا خواندن بود مر خدا را جل وعلا و آن بر دو نوع ست دعاے ثناء و تحمید و تمجید و تقدیس
کہ بخواند بندہ مر پروردگار را بحمد و ثنا و ستایش کند درگاہ عزت او را تعالی امرہ وعظم شانہ و دعای طلب و سوال کہ بخواند مراد را
بطلب حوائج و مقاصد از درگاہ رحمت و نوال وی جل جلالہ و عم نوالہ و گفتہ اند کہ مدح و ثنا در حضرت کریم در حقیقت سوال و طلب ست
و بحکم من شغلہ ذکری عن مسئلتی اعطیتہ افضل ما اعطے السائلین محصل مطلوب بر وجہ اتم و اکمل پس قسم اول متضمن قسم ثانی باشد
و فرقے نبود مگر بقصد و ملاحظہ و تضمین و تصریح و دعائے کہ امر فرمود آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم بتکثیر آن در سجود متناول ہر دو نوع
ست چہ اذکار و ادعیہ کہ مروے و ماثور ست در ینباب شامل ہر دو نوع ست و از ینجا ظاہر شد کہ حنفیہ کہ اقتصار بر ذکر کنند و از
صریح دعا منع نمایند نیز از امتثال امر دعا فارغ نباشند و حقیقت جامعیت آنست کہ در نوافل بصریح دعا نیز ممتثل گردد و در فرائض
اقتصار بر تسبیحات کنند و اللہ اعلم و چون در ینجا مظنۂ سوال آمد کہ گویند بسیار دعا کردیم و اثر اجابت آن بظہور نرسید این چہ ست
در جواب آن میفرماید و استجابت ہم بر دو نوع ست یکی استجابت دعای طالب بآنکہ مطلوب و مقصود و مسئول او را بعینہ مبذول
دارد و حاجت وے بعینہا قضا کند دوم آنکہ دعاے او را بثواب مقابل کند یا کفارت ذنوب وی نماید در حدیث آمدہ است
کہ ہیچ دعا کنندہ نیست مگر آنکہ امرش بتر دو ست میان یکی ازین سہ چیز یا تعجیل کند مطلوبش را در دنیا یا ذخیرہ کند ثوابش را در آخرت
یا کفارت کند بوے از گناہان او بقدر انچہ دعا کردہ است مادام کہ دعا نکند باثم یا قطیعۂ رحم یا استعجال نکند رواہ الترمذی عن ابی ہریرہؓ
و در بعض روایات بجای کفارت ذنوب آمدہ یا بر گرداند بلاے را از وے مانند انچہ طلب کردہ و بہر دو وجہ کہ عطای مسئول
و مقابلہ ثواب ست بلکہ بہر سہ وجہ کہ ثالث کفارت ذنوب ست یا گرداندن بلا مفسر شدہ است قول حق سبحانہ تعالی اجیب دعوۃ
الداع اذا دعان اجابت میکنم دعای دعا کنندہ را چون بخواند مرا و اگرچہ در متفاہم عرف از دعا ہمان سوال و طلب و از اجابت

آورده اند که دیده شد آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم که بر جبهه و بینی مبارک وی اثر گل بود بجهت سجده که کرده بود در نماز گفته
این حدیث پاره است از حدیثی که بخاری و مسلم و موطا و ذکر لیلة القدر آورده اند و در حدیث ابی داؤد و نسائی و ترمذی آمده
که چون سجده میکرد آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم سے نهاد انف و جبهه را و در روایت ابی یعلے و طبرانی آمده که پیغمبر خدا صلے اللہ علیہ
وآلہ وسلم سے نهاد انف را بر زمین با جبهه و در صحیح بخاری از حدیث ابی حمید ساعدی آمده که پس تر سجده کرد و محکم کرد انف را و جبهه را بر زمین
و بالجمله معلوم شد که سجده بر جبهه و انف بود معاً و نیز معلوم شد که این هر دو یک عضو اند از اعضای سبعه در حقیقت عضو همان وجه است
و جبهه و انف هر دو جزو وی که سجده بر وجه بآنهاست و ترمذی گوید عمل نزد اهل علم بر انست که سجده کند بر جبهه و انف هر دو اگر بر جبهه
تنها کند بے انف قومے از اهل علم گویند کفایت ست و اکثر بر انند که کفایت نکند و جائز نیست انتهی و در بعض احادیث بر اقتصار
بر جبهه تشدیدے نیز واقع شد و مذهب حنفیه آنست که اولی و افضل سجده بجبهه و انف بود و اما اگر اقتصار بیکے ازین دو کند نیز جائز ست
پس اگر بجبهه کند تنها جائز ست نزد امام ابو حنیفه و صاحبیه جمیعا در روایتی بے کراهت و در روایتی بکراهت و اگر بانف کند تنها جائز
نیست نزد صاحبیه و از ابو حنیفه نیز همچنین روایت کرده اند و بر روایتی از وے جائز بود و لیکن مکروه دلیلش آنست که انچه
مشهور ست در احادیث ذکر وجه است پس سجده عبارت از روی نهادن بود بر زمین و نهادن تمام روی ممکن نیست چه جبهه
و انف بجهت بلندے آنها مانع اند ازان پس مامور به نهادن جزوے از وجه باشد و وجه چند جزو دارد جبهه و انف و خدین
و ذقن و وضع خدین و ذقن جائز نباشد از جهت تعیین شارع جبهه و انف را و نیز وضع خدین بی انحراف از قبله نباشد و وضع
ذقن در عرف علامت تعظیم نبود پس متعین شد جبهه و انف اگر بهر دو کند بے شک اولی و افضل باشد و اگر بجبهه تنها کند نیز درست بود
از جهت ذکر او در احادیث استقلالا و اگر بانف تنها کند نیز صورت جوازے داشته باشد از جهت بودن وے جزو وجه
و اما وضع یدین و رکبتین نزد حنفیه سنت ست از جهت تحقق سجود بے آن و مراد بامر شامل وجوب و ندبست که طلب باشد
و مختار فقیه ابی اللیث آنست که مصلے چون نهند رکبتین بر زمین کفایت نمیکند و لهذا ذکر کرده است روایت عدم وجوب
طهارت مکان رکبتین را در نماز و مقتضای این اعتراض ست کذا فے شرح ابن الهمام و اما وضع قدمین قدوری گفته است
که فرض ست در سجود کذا فی الهدایه زیرا که سجود بارفع قدمین اشبه است بتلاعب نه تعظیم و اجلال و کفایت میکند وضع اصبع واحده
و اگر یک قدم به نهد و دیگر بر ابر دارد جائز ست با کراهت کذا فے شرح ابن الهمام و آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم در وقت سجده
دستها از پهلو دور کردی چنانچه در حدیث بخاری و مسلم آمده که بود پیغمبر خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم چون سجده میکرد کشاده میداشت دو دست خود را تا آنکه
ظاهر میشد بیاض ابطین وے صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم و بازو ها را از شکم و از رانها نیز دور داشتی و بجدی فرجه گذاشتی که بزغاله اگر خواستی از میان آن
در گذشتی چنانکه در حدیث ابی داؤد و مسلم و حاکم و طبرانی آمده ست و کفهای دست را بر ابر دوشها بر زمین نهادے چنانکه در حدیث ترمذی آمده
که دو وضع کفیه خداوند شکیبه و در حدیث دیگر از ترمذی آمده که براء بن عازب را پرسیدند که کجا می نهاد پیغمبر خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم روی مبارک خود را
وقتیکه سجده میکرد گفت میان دو کف دست خود و ظاهر این حدیث نهادن کفهاے دست ست بر ابر گوشها چنانچه مذهب حنفی ست
و لهذا ترمذی بعد از ذکر این حدیث گفته است که همین ست مختار نزد اهل علم که دو دست نزدیک بدو گوش باید و در بعض حواشی
شرح وقایه مذکور ست که مراد بوضع یدین حذاء اذنین و وضع ابهامین ست حذاء آنها و این جمع میشود بودن کفین حذاء منکبین
کما لا یخفے و مے فرمود آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم برای تعلیم سجده بمردان و اذا سجدت و قتیکه سجده کنے فضع کفیک
پس بنه هر دو کف دست خود را بر زمین و ارفع مرفقیک و بردار مرفقین خود را چنانکه گفته شد و انگشتان را در حالت رکوع کشاده

مانع نماز نیست زیرا که اگر بر انچه از دستار جدا شده و گشاده گشته است سجده کند جائز بود باتفاق پس باین قیاس اگر
بر انچه متصل ست بوے نیز وارد شود هم درست باشد و گفته که حافظ ابو القاسم در کتاب فوائد از ابن عمرؓ آورده که گفت سجده
میکرد آن حضرت بر کور عمامهٔ خود و گفته اگر این حدیث صحیح ست پس وقوع آن از حضرت رسول الله صلے الله علیه وآله وسلم
نزد ضرورت خواهد بود چه صدور فعل مکروه از حضرت رسالت جائز نبود و شیخ ابن الهمام گفته که ابو نعیم در حلیه از روایت
ابراهیم بن ادهم از پدرش از سعید بن جبیر از ابن عباسؓ آورده که گفت سجده میکرد رسول خدا صلے الله علیه وآله وسلم
بر کور عمامهٔ خود و طبرانی در اوسط از عبد الله بن ابی اوفیؓ آورده که گفت دیدم رسول خدا را صلے الله علیه وآله وسلم که سجده
میکرد بر کور عمامهٔ خود و روایت کرد آنرا ابن عدے در کامل از حدیث جابرؓ و بیهقی در سنن خود از حسن آورده که گفت
سجده میکردند بعضے از اصحاب بر عمامهٔ خود و نجاے در صحیح خود بطریق تعلیق آورده که حسن گفته که بودند قوم که سجده میکردند
بر عمامه و کلاه و حدیث ابن عمرؓ را که شمنی آورده ابن همام نیز از همان کتاب باسنادش آورده ولیکن از تجنیس آورده که گفت
مکروه ست والله اعلم **تنبیه** سجده بر زیادتی جامه نیز جائز ست و حضرت رسول الله صلے الله علیه وآله وسلم وصحابهٔ آنرا
میکردند بجهت گرمی و سردے زمین و احادیث صحیحه درین باب در کتب سته آمده و احمد و اسحق و ابو یعلے و طبرانی و غیر ایشان
آنرا روایت کرده اند و البته حضرت رسول صلے الله علیه وآله وسلم نزد سجود جبهه را بر خاک نهادے و چیزے در زمین
و جبین مبارکش حائل نبودے و دیگر آنرا نیز بدان امر استحباب فرمودے و در حدیث آمده یا افلح ترب وجهک رواه الترمذی
عن ام سلمة و نے حدیث آخر تمسحوا بالارض فانها بکم برة و چند ان مبالغه کردے در نهادن جبهه بر خاک که گاهی بر گل و
آب سجده کردے چنانکه بخاری و مسلم از ابی سعید خدرے آورده اند که یکشبی باران باریده بود و چون سقف مسجد از شاخهاے
خرما بود بچکید پس دیدم و چشم من رسول خدا را صلے الله علیه وآله وسلم که بر جبهه مبارک وی بجهت سجود اثر آب و گل بود و
آن حضرت صلے الله علیه وآله وسلم در ان شب شب قدر را در خواب دیده بود و دیدن خود را که سجده میکند در آب و گل و
صباحش اینواقعه بوجود آمد و بود آن در صبح شب بیست و یکم رمضان و مصنف باید که بجاے لفظ البته اکثر و اغلب مانند آن
گفتے تا راست آمدے قول وی که گفت و گاه بر سجادهٔ حصیر از سعف یعنے برگ درخت خرما ساخته سجده میکرد چنانکه در صحیح بخاری
از انس آمده که روزے آن حضرت بخانهٔ ما آمد پس گسترانیدیم برائے وے حمره که در خانهٔ ما بود و نماز کرد بران و اقتدا کردم من
و یتیمی که در خانهٔ ما بود و حمره بضم خاے معجمه و سکون میم سجادهٔ صغیر از برگ خرما را گویند و آن حضرت صلے الله علیه وآله وسلم را
نیز حمره در خانهٔ خود که گاهی بران نماز میکرد چنانکه این نیز در صحیح بخاری و جامع ترمذے مذکور ست و گاه بر پوست و باغت
کرده سجده میکرد و چون سجده کردی پیشانی و بینے را تمام یعنے هر دو را مبالغه بر زمین نهادے چنانکه در جامع الاصول از
روایت مسلم و ابی داؤد و ترمذے و نسائی از عباسؓ بن عبد المطلب آورده که گفت شنیدم رسول خدا را صلے الله علیه
وآله وسلم که گفت چون سجده میکند بنده سجده میکند باو سے هفت عضو روی و دو کف دست و دو زانو و دو قدم وی و از حدیث
ابن عباس نیز از روایت کتب سته الا موطا آورده که امر کرده ما را پیغمبر خدا صلے الله علیه وآله وسلم که سجده کنیم بر هفت عضو
ولیکن بجاے روے جبهه ذکر کرده و در روایتی آمده که فرمود آن حضرت صلے الله علیه وآله وسلم امر کرده شده ایم ما که
سجده کنیم بر هفت عضو و در روایتے هفت استخوان و در روایتی آمده که بعد از ذکر هفت عضو ذکر کرد و جبهه را و اشارت کرد
بدست مبارک بر بینے مبارک بعد ازان فرمود الیدین و الرکبتین و اطراف القدمین و از ابی داؤد و نسائی از ابی سعید خدرے

بجنبانند فی القاموس شمس الفرس شموسا وشماسا نفر شامس وشموس منع ظهره میگفت ازین مجموع مذکورات محترز و مجتنب باشید بدانکه مصنف نهی از رفع یدین مثل اذناب اسپان شموس را حمل کرد بر برداشتن دستها نزد سلام و اشارت کردن بدان چنانچه بعض محدثان دیگر همچنین رفته اند وظاهر از تشبیه باذناب اسپان شموس نیز همین ست و بعضے این را حمل کنند بر نهے از رفع یدین در صلوة در غیر حالت تکبیر احرام چنانکه مذهب حنفی ست و اصل این حدیث در صحیح مسلم ست از تمیم بن طرفه از جابر بن سمره گفت بیرون آمد بر ما رسول خدا صلے الله علیه وآله وسلم پس گفت چه شد مرا که مے بینم شما را یعنے عجب دارم که برسید ارید دستهای خود را گویا دمهاے اسپان شموس ست ساکت باشید در نماز و عبد الله بن قبطیه گفت شنیدم جابر بن سمره را که میگفت بودیم ما چون میگذاردیم نماز را خلف پیغمبر صلے الله علیه وآله وسلم میگفتیم السلام علیکم السلام علیکم و اشارت کرد جابر برای نمودن بر داشتن دستها بدست خود بدو جانب و گفت گفت آن حضرت صلے الله علیه وآله وسلم چه شده است این جماعه را که میگردانند دستهای خود را گویا اذناب اسپان شموس ست بس ست یکی از شما را که نهد دست خود را بر ران خود پس سلام دهد بر برادران خود را از انهائیکه بر یمین اویند و بر شمال او و ازین حدیث معلوم شود که محمل حدیث بران ست که مصنف کرد و بعض گفته اند که ظاهر آنست که حدیث تمیم بن طرفه و حدیث عبد الله بن قبطیه هر یک حدیثے علحده است زیرا که رافع یدین را در حالت تسلیم نتوان گفت که ساکت باش در نماز چه وی باین فعل بیرون مے آید از نماز پس محمل حدیث تمیم رفع یدین در غیر حالت احرام بود و حدیث عبد الله در رفع آنها در حالت سلام والله اعلم و مصنف جواب دیگر میدهد از معارضهٔ حدیث ابی هریره رضی الله عنه باحدیث وائل بن حجر در نهادن زانو ها پیش از دستها و ترجیح میکند حدیث وائل را بانکه حدیث ابی هریره رضی الله عنه مضطرب ست زیرا که در روایت دیگر از ابی هریره آمده که پیغمبر صلے الله علیه وآله وسلم فرمود اذا سجد احدکم چون سجده کند یکی از شما فلیبدأ برکبتیه پس گوا تبا کند به نهادن دو زانو بر زمین و لا یبرک برو ک الجمل و نه نشیند مثل نشستن شتر که دستها پیش از زانو ها نهد و این روایت مؤید و معاضد حدیث وائل بن حجر ست و در صحیح ابن خزیمه نیز موافق حدیث وائل بن حجر آمده که کان رسول الله صلے الله علیه وآله وسلم اذا سجد بدا برکبتیه قبل یدیه و در روایت سعد بن ابی وقاص آمده رواه ابن ابی شیبة والبیهقی فی السنن وضعفه کذا فی جمع الجوامع للسیوطی کنا نضع الیدین بودیم ما که مے نهادیم دو دست را در وقت رفتن بسجده قبل الرکبتین پیش از دو زانو فامرنا پس امر کرده شدیم بعد ازان بالرکبتین قبل الیدین به نهادن دو زانو پیش از دو دست و این دلالت دارد که وضع یدین پیش از رکبتین شروع بود و لیکن منسوخ شد و در روایت دیگر از ابی هریره نیز مبنی بر نسخ ست والا لازم آید تکرار نسخ و دلایل علیه و بعضے از شراح مصابیح منع کرده اند دلالت این عبارت را که بودیم که چنین میکردیم پس مامور شدیم چنین بس نسخ از جهت احتمال آنکه شاید اول بے امر و بطریق عادت بوده باشد نعم اگر گوید مامور بودیم بچنین پس نهی کرده شدیم ازان یا مامور شدیم بخلاف آن مفهوم میشود نسخ صریحا فقد بر و بیشتر علما برانند یعنے بر تقدیم وضع رکبتین بر وضع یدین و این نیز نوعے اشارت ست به تقویت و ترجیح حدیث وائل و آنچه موافق اوست الا امام مالک و اوزاعے که مذهب ایشان وضع یدین ست پیش از رکبتین و الا امام احمد بروایتی و مذهب مشهور وے موافق اکثر علماست و الا طائفه از ائمهٔ حدیث که ایشان نیز بوضع یدین پیش از رکبتین رفته اند عملا بحدیث ابی هریرة و پیغمبر صلے الله علیه وآله وسلم بر کور یعنے بر دو عمامه هر گز سجده نکرده و در هدایه گفته که اگر سجده بر کور عمامه کند جائزست و هیچ ذکر کراهت نکرده و آنرا در باب مکروهات نیز نشمرده و گفته که آن حضرت صلے الله علیه وآله وسلم سجده کرده است بر کور عمامهٔ خود و شمنی آنرا در مکروهات آورده و گفته لیکن

زانو ها نهد برو ک بعیر باشد زیرا که بعیر در کاه برو ک اول دستها را می نهد پس نمی از برو ک مناقض و منافی امر بوضع یدین پیش
از رکبتین باشد پس ظاهر بلکه متعین ست که وضع تصحیف و تحریف ولا یضع ست پس موافق گردد با حدیث وائل بن حجر فلا اختلاف
و تورپشتی در شرح مصابیح ازین جواب داده و گفته است که رکبه از انسان در پا یهای او باشد و از چار پا یها در دستها پس چون نهد
آدمی زانو ها را پیش از دستها مثل بعیر باشد که برو ک میکند به رکبتین خود پس گویا صورت برو ک که از انسان متصور ست بوضع
زانو ها ست پیش ازین چنانچه از بعیر بوضع یدین ست پس وضع رکبتین پیش ازین منهی عنه بود و عکس آن مامور به و نهی از
برو ک مخالف نباشد امر بوضع یدین قبل رکبتین را و اول حدیث منافی آخر او نیاید و این حدیث از نسبت و هم سالم ماند و معارض
شد با حدیث وائل بن حجر و چون حدیث وائل اثبت و اقوی ست از حدیث ابی هریره عمل کردیم بدان و مصنف در رد این جواب
میگوید که آنکه میگوید رکبه بعیر در دست ست وهم و غلط و مخالف قول ائمه لغت ست و در قاموس لغت که اشهر تصانیف اوست
میگوید الرکبة بالضم موصل ما بین اسافل اطراف الفخذ و اعالی الساق و شک نیست که فخذ و ساق در پای باشد نه در دست و با قطع
نظر ازان صواب آنست که آن حضرت صلے اللہ علیه وآله وسلم نهی مسافر مود از تشبیه بحیوانات و نگفت برو ک بعیر مکنید یعنی همچنانکه
بعیر در نشستن اول دستهای نهد شما نیز همچنین نکنید بلکه زانو ها پیش از دستها بنهید بر خلاف آن و ظاهر حدیث ترمذی
که از ابی هریره آورده که آن حضرت بطریق انکار فرمود صلے اللہ علیه وآله وسلم قصد میکند یکی از شما پس برو ک میکند در نماز خود
همچو برو ک جمل همین معنے دارد که می نهد در نشستن اول دستها را و باین تقریر احتیاج برد و تخطیهٔ آن قائل در بودن رکبهٔ بعیر در دست
نیست بلکه مراد آن باشد که دستها پیش از زانو ها ننهید چنانکه بعیر در حالت برو ک نهد گو رکبتین بعیر در دست او باشد و رکبتین
انسان در زانو ها و لیکن مقصود مصنف از رد بیان واقع ست که رکبتین بعیر در پا باشد نه در دست فافهم و همچنین التفات
روباه کنید که عادتش نگاه کردن ست بر یمین و شمال و احادیث درین باب آمده و ذکر آن بیاید انشاء اللہ تعالے و همچنین افتراش
سبع که گستر انیدن ذراعین ست بر زمین و در بعض روایات افتراش بین مهله نیز واقع شده که افتراش بعجیه مقدمهٔ ادست و
اقعای کلب که عادت نشستن سگ ست سرینها را بر زمین نهد و دستها را استاده کند چنانکه در مسند احمد از ابی هریره آمده که گفت
نهی میکرد مرا رسول خدا صلے اللہ علیه وآله وسلم از سه چیز در نماز از نقر مثل نقر خروس و اقعا مثل اقعای کلب و التفات مثل التفات
الثعلب و مروی ست از امیر المومنین علی رضی اللہ عنه که گفت مرا رسول خدا صلے اللہ علیه وآله وسلم یا علی من دوست میدارم مرترا انچه دوست
میدارم مرخود را و مکروه میدارم ترا انچه مکروه میدارم مرخود را اقعا مکن در میان سجدتین رواه الترمذی فی جامعه غایت آنکه
اقعا در کلب بنصب یدین باشد و در آدمی نصب رکبتین کذا فی بعض الشروح و ترمذی بعد از عقد باب در کراهت اقعا در سجود
و ایراد حدیث علی رضی اللہ عنه و تضعیف بعض رواة وے بابی دیگر در رخصت اقعا نیز آورده و حدیثی از ابن عباس رضی اللہ عنهما روایت کرده است
که گفت آن سنت پیغمبر شماست صلے اللہ علیه وآله وسلم و گفته که بعض اهل علم از اصحاب پیغمبر صلے اللہ علیه وآله وسلم باکی نمیدانند
در اقعا و این قول بعض اهل مکه است از اهل فقه و علم اکثر اهل علم مکروه پندارند اقعا را میان سجدتین انتهی و ابن الهمام گفته که بیهقی
روایت کرده از ابن عمر و ابن الزبیر که ایشان اقعا میکردند و گفته که اقعا بر دو نوع ست یکی مستحب ست که به نهد سرینها را بر پاشنها
و زانو ها را بر زمین و مروے از عبادله انیست و منهی آنست که به نهد سرینها را و هر دو دست را بر زمین و ایستاده کند ساقین را
و فقر غراب یعنی نول زدن زاغ کنایه از ترک تعدیل و طمینان در سجدتین ست و در بعض احادیث نقر خروس آمده چنانکه گفتیم
و رفع یدین در کاه سلام باز دادن همچو اذناب اسپان شموس که مانع آیند از سوارے دادن و سرکشی کنند نزد سواری و مهما

جلسه بین السجدتین از محدثات امرائے بنی امیه است بحجت تکاسل ایشان در طاعت وعبادت وتهاون باحکام سنت واحداث ایشان در دین وملت ولیس ہذا اول قارورة کسرت فی الاسلام وازعادات نبوی نیست بہیچ وجه در ہیچ وقت واللہ یقول الحق وہو یہدی السبیل **فصل فی کیفیة السجود** چون آن حضرت صلے اللہ علیه وآله وسلم بسجود رفتی دستہا برنداشتی چنانکه نزد رفتن برکوع وسر برداشتن ازان برداشتی ودر بالا گفت که درین سه موضع دست برداشتن ثابت شده وغیر ازین ثابت نشده ودر حدیث ابن عمر که در صحیحین ست آمده وکان لا یرفع بین السجدتین ودر بعض روایات رفع یدین نزد رفتن بسجود وسر برداشتن از سجود ونزد برخاستن از سجدتین نیز آمده است ولیکن بصحت نرسیده ودر روایات دیگر نفی آن نیز ورو یافته اما نزد قیام از تشهد برای رکعت سوم نیز رفع یدین آمده چنانچه بیاید ومقصود ازان که مصنف گفت که در غیر این سه موضع ثابت نشده آنست که در یک رکعت درین سه موضع ست وبس وانچه در بعض احادیث آمده که کان یرفع یدیه یعنی بود آن حضرت صلے اللہ علیه وآله وسلم که بر میداشت دو دست خود را فی کل خفض ورفع در ہر پستی وبلندے یعنے در ہر جا که بجانب سفل میرفت چنانکه برکوع وسجود رفتن وہر جا که بجانب علو میرفت چنانکه سر از رکوع وسجود برداشتن سهو ست از راوی که یرفع بجای یکبر نهاده است روایت صحیح انیست که کان یکبر فی کل خفض ورفع وکر یکبر در احادیث بسیار ست بخلاف یرفع که جز در یکدو جا نیامده ومیگویند که آن بصحت نرسیده است وچون بسجود رفتی زانوہا را پیش از دستہا بر زمین نهادے وبعد ازان دستہا را بنهادے وبعد ازان پیشانی وبینے بہ ترتیب بدن که اعضا نسبت بقرب بزمین دارند اول زانو پس ازان دست پس ازان پیشانی وبینے ودرین دو عضو ترتیب نیست وحکم یک عضو دارند در نهادن روی داخل اند ونهادن ہر دو یکبار بود ودر کلام مصنف اشارت ست باین معنی ودر کتب حنفیه در ترتیب این دو عضو نیز سخن رفته است بعضے گویند که مبنی پیشتر نهند که اقرب ست بزمین ودر قول وی بترتیب بدن اشارت ست بفقاہت حدیث وبیان حکمت وے وچون در باب این ترتیب ائمه حدیث اختلافے دارند محتاج شد بتعلیل واستدلال در ترجیح مختار خود بر خلاف آن بدانکه ترمذی وابو داؤد ونسائی وابن ماجه ودارمے از حدیث وائل بن حجر روایت کرده اند که گفت دیدم رسول خدا صلے اللہ علیه وآله وسلم چون بسجده میرفت می نهاد دو زانوے خود را پیش از دو دست وچون برمیخاست برمیداشت دو دست خود را پیش از دو زانو ودر روایتے از ابی داؤد آمده که گفت چون بسجده میرفت می افتاد دو زانوہای وی صلے اللہ علیه وآله وسلم پیش از انکه افتد دو دست وے واگرچه ترمذے در نهاد این حدیث سخن کرده ولیکن گفته عمل اکثر اہل علم ہمین ست وزرکشی گفته که روایت کرده اورا حاکم وگفته صحیح علے شرط مسلم ومذہب امام ابو حنیفه وشافعی واحمد ہمین ست ومذہب امام مالک واوزاعی تقدیم وضع یدین ست بر رکبتین واز امام احمد نیز روایتے آمده وشیخی گفته که اگر وضع رکبتین اولا بروی عسیر بود بحجت پوشیدن موزه یا غیر آن بنهد دستہا را اولا وہم ابو داؤد ونسائی ودارمے از حدیث ابی ہریره آورده که گفت گفت رسول خدا صلے اللہ علیه وآله وسلم چون سجده کند یکی از شما باید که ننشیند چنانکه مے نشیند شتر وباید که بنهد دو دست خود را پیش از دو زانوے خود امر کرد به نهادن دو دست پیش از دو زانو واین حجت مالک واوزاعی واحمد ست بروایتے واکثر علما عمل بحدیث وائل بن حجر گرفته اند که زانوہا را پیش از دستہا باید نهاد وگفته اند که حدیث وائل اثبت واصح ست وچون دو حدیث متخالف ومتضاد آید چاره نبود جز آنکه اخذ بآن نمایند که اقوی وارجح ست ازآنها بود ومصنف در حدیث ابی ہریره طعن میکند ومیگوید اما حدیث ابو ہریره که روایت میکنند از حضرت رسالت صلے اللہ علیه وآله وسلم که فرمود اذا سجد احدکم فلا یبرک کما یبرک البعیر ولیضع یدیه قبل رکبتیه ہمانا وہمی ست از بعض رواة چه اول حدیث که نہی ست از برک بعیر مناقض آخر ست که امر ست بوضع یدین پیش از رکبتین زیرا که اگر دستہا را پیشتر از

قائم ست ربنا ولک الحمد پستر تکبیر میگفت وقتیکه می افتاد برای سجده الحدیث ازین حدیث جمع بین الذکرین ثابت شود ولیکن تسمیع درحال انتقال وتحمید درحال قیام وموافق این ذکر کرده در جامع تمرتاشی ونیز ذکر کرده که اگر تسمیع نکرد درحالت رفع نیارد اورا درحالت استوار وبعض گفته اند بیارد وهردو را کذا فی شرح ابن الهمام وبحدیث مذکور قائل شده امام ابو یوسف ومحمد بجمع تمام میان تسمیع وتحمید ومختار طحاوی نیز همین ست وروایتے از امام ابوحنیفه نیز ولیکن بگوید تحمید را آهسته در نفس خود وذهب امام ابوحنیفه آنست که امام سمع الله لمن حمده گوید ومقتدے ربنا لک الحمد ومذهب امام مالک وروایتی از احمد نیز همین ست از جهت حدیثے صحیح که اصحاب کتب ستة الا ابن ماجه از ابی هریره روایت کرده اند که چون گوید امام سمع الله لمن حمده بگویند ربنا لک الحمد واین قسمت ست وقسمت سنافی شرکت دنیائی آرد مقتدے تسمیع را واانچه ابوهریره روایت کرده محمول ست برحالت انفراد که منفرد جمع میکند علی الاصح واکتفا به تسمیع یا به تحمید نیز مروے ست کذا فی الهدایه وعادت وطریقه شریف تطویل این رکن بود یعنے سر از رکوع برداشتن وتسمیعه وی برکن اشارت ست بفرضیت وے چنانکه مذهب ابی یوسف وشافعی واحمد ست یا نه بر مسامحه است بمقدار رکوع غالبا وچون حکم رکوع وسجود وقومه وجلسه یکی آمده است لاجرم تطویل جلسه نیز بمقدار سجود خواهد بود گاهے جمع کردے میان تسمیع وتحمید باز یادت اذکار دیگر وگفتی سمع الله لمن حمده اللهم ربنا لک الحمد ملاء السموات وملاء الارض وملاء ما شئت من شئ من بعد اهل الثناء والمجد احق ما قال العبد وکلنا لک عبد لا مانع لما اعطیت ولا معطی لما منعت ولا ینفع ذا الجد منک الجد. ودر بعض روایات خواندن این دعا بے سمع الله لمن حمده نیز آمده چنانکه مسلم ونسائی از ابن عباس رضی الله عنهما آورده اند وگاه گفتی اللهم اغسلنی من خطایای بالماء والثلج والبرد ودر روایة اللهم طهرنی بالثلج والبرد والماء البارد ونقنی من الذنوب والخطایا کما نقیت الثوب الابیض من الدنس وباعد بینی وبین خطایای کما باعدت بین المشرق والمغرب وروایات درجمع وتفریق این ادعیه مختلف آمده است چنانکه درجامع الاصول مذکور ست وگاه گفتی لربی الحمد لربی الحمد وتکرار کردے تا بمقدار رکوع شدے اگرچه آن رکوع طویل بودے ونزدیک بقیام بودے که درو قرأت سورهٔ بقره کردے چنانکه در تهجد آمده است وگاه چندان در اعتدال یعنے سر برداشتن از رکوع واعتدال در کلام مصنف بهمین معنی واقع ست تطویل کردی که جماعت گمان بردندے که مگر فراموش کرده ودر سجود یعنے سر برداشتن از سجود وجلسه بین السجدتین همچنین گاه چندان تطویل کردے که ناموران گمان نسیان بردندی چنانچه درجامع الاصول درین معنے حدیث انس از بخاری ومسلم وابی داؤد آورده وعادتے که صحیح شده ازان حضرت صلے الله علیه وآله وسلم در رکوع وسجود باتوابع آن از قومه وجلسه این بود که مذکور شد از احتیاط ومبالغه در رکوع وسجود وقیام بعد از رکوع وجلسه بین السجدتین وتسویه میان اینها وحدیث براء ابن عازب که در صحیحین ست که میگویدکان رکوعه وسجوده بود رکوع آن حضرت وسجود وی صلی الله علیه وآله وسلم وبین السجدتین وجلسهٔ وی میان دو سجده واذا رفع راسه من الرکوع وقیام وے چون برمیداشت سر مبارک خود را از رکوع ما خلا القیام والقعود مگر قیام او برای قرأت وقعود وے برای تشهد قریبا من السواء نزدیک برابرے صریح ست در انکه رکوع وسجود وقومه وجلسه باهمدیگر قریب بمساوات بودند مگر قیام قرأت وقعود وتشهد که باین ارکان نسبت قرب مساوات ندداشتند اما آنکه چه نسبت داشتند غیر نسبت قرب مساوات از طول وقصر وآنکه نسبت میان این دو رکن باکدام یک بیشتر ست وبصریح حدیث چیزی معلوم نگردد وا را نظر بواقع وشهرت علم بدان نظر رست که آن دو رکن طول بودند ازین ارکان قیام طول بود از قعود پس انچه مصنف میگوید که انچه صریح ست در آنکه تسویه میفرمود میان قیام قرأت وقعود تشهد در اطالت محل نظر ست ولیکن صریح ست در آنکه تسویه میفرمود میان سائر ارکان مذکوره در تطویل وتقصیر فافهم وازینجا گفته شد معلوم گشت که مراد بقیام درین حدیث قیام بعد رکوع نیست اذ لا معنی از تخفیف وتقصیر این رکن که اعتدال و

جلسه میان سجدتین همه فرض ست ومذهب شافعی واحمد نیز همین ست وبقول مشهور نزد امام احمد تسبیح رکوع وسجود نیز واجب
ست وبروایتی فرض وبروایتی سنت ودلیل ابی یوسف وشافعی حدیث آنمرد ست که امر کرد او را آن حضرت صلے اللہ
علیه وآله وسلم باعادهٔ نماز بترک اطمینان وتعدیل چنانکه گذشت وحدیث مذکور در متن که از ابن مسعود آمده وامام ابوحنیفه
وامام محمد گویند حقیقت رکوع آنچنان ست وحقیقت سجود نهادن جبهه برزمین ودر مفهوم آنها اجمالی نیست تا محتاج ببیان
بود پس فرضیت متعلق بقدر ادنی بود وزیادت ازباب تکمیل وتتمیم باشد که بترک آن نماز ناتمام وناقص گردد وتارک آن
آثم وطمانینت دوام ست برفعل نه نفس فعل که مطلوب ست واگر موقوف دارند صحت را بران لازم آید نسخ اطلاق که بقول
حق سبحانه ارکعوا واسجدوا ثابت ست بخبر واحد وآن ممتنع ست وامر باعاده در حدیث رجل هم از بخبت بود ولهذا در آخر
آن حدیث بروایت ابی داؤد وترمذی ونسائی واقع شده فاذا فعلت هذا فقد تمت صلوتک وما انتقصت من هذا
فانما انتقصت من صلوتک پس تسمیهٔ وی بنماز ووصف آن بنقصان نزد فقد تعدیل واطمینان دلالت دارد بر عدم فرضیت
آن والا فرمودے لذهب وبطل ونحو مثلا پس معلوم شد که امر باعاده از جهت آن بود تا نماز نه بوجه کراهیت واقع شود نه از
جهت بطلان وفساد ونیز اگر تعدیل فرض بودے هرآئینه نگذاشتے پیغمبر صلے اللہ علیه وآله وسلم آن مرد را که همین چنین کردی
وتقریر نفرمودے او را بران تا آخر نماز وشمنی از بعض ائمه مذهب حنفیه نقل میکنند که هرکه ترک کند اعتدال را در رکوع وسجود
لازم گردد بروی اعاده ودر شرح ابن الهمام آورده که پرسیده شد محمد را از ترک سلامت گفت میترسم که جائز نباشد
واز سر قسے آمده که گفت هرکه ترک کند اعتدال را لازم ست بروی اعاده نماز وبعضے از مشائخ گفته اند که لازم ست اعاده
وواقع از فرض ثانی ست واین تقاضا میکند عدم سقوط باول واین لازم ترک کن ست نه واجب انتهی واین در تعدیل و
اطمینان رکوع وسجود ست اما در قومه وجلسه میگویند که انتقال از رکنی برکنی مقصود لذاته نبود پس رفع راس از رکوع واجب
نباشد چه انتقال ازان بسجود بے رفع ممکن ست بخلاف سر برداشتن از سجود زیرا که ممکن نیست سجدهٔ دوم بے رفع سر وبروایتی
از ابوحنیفه سر از رکوع برداشتن فرض ست اما راست استادن فرض نیست وبالجمله فعل آن حضرت صلے اللہ علیه وآله وسلم
اینست که دانستی وقول وی آنکه شنیدی واختلاف اینکه دیدے بعد ازوی مجال مسامحه تنگ ست دیگر تو دانی وآن حضرت
صلے اللہ علیه وآله وسلم چون سر از رکوع برداشتی گاه گفتی ربنا ولک الحمد بواو وگاه گفتے اللهم ربنا لک الحمد بے واو واین هر دو
لفظ صحیح شده اما جمع میان اللهم وواو ثابت نشده وبدون اللهم وجود واو وترک واو هر دو ثابت وانچه مصنف آورده
تصحیح نموده بواو ست وزرکشی در شرح رساله خرقی میگوید که در ربنا لک الحمد اثبات واو وحذف آن هر دو آمده واثبات
ارجح ست چنانکه در حدیث متفق علیه آمده از حدیث ابوهریرة وجائز ست ربنا لک الحمد یعنے بے واو چنانکه در صحیح مسلم ست
از حدیث ابی سعید واللهم ربنا لک الحمد کما رواه الترمذی من حدیث ابی هریره وصححه انتهی وسیوطی در جمع الجوامع از عبد الرزاق
جمع واو با اللهم نیز آورده واللہ اعلم بصحته ولیکن در بعض روایات صحیح البخاری نیز اللهم بواو ثابت شده وسیوطی در شرح
صحیح البخاری نیز تصریح کرده که روایت اشمیهنی بواو ست با اللهم بدانکه مصنف اولا گفت وچون سر از رکوع برآوردے گفتی
سمع اللہ لمن حمده وثانیا گفت وچون سر از رکوع برداشتی گفتی ربنا ولک الحمد مقصود آنست که هر دو ذکر جمع کردے چنانکه از
ابی هریره آمده که گفت بود پیغمبر خدا صلے اللہ علیه وآله وسلم چون مے استاد به نماز تکبیر می گفت وقتی که مے استاد پیشتر تکبیر میگفت
وقتیکه برکوع میرفت پیشتر میگفت سمع اللہ لمن حمده وقتیکه برمیداشت صلب خود را از رکوع پیشتر میگفت وحال آنکه

لامر دلالت بخلاف عدم رفع که تطرق نمی یابد بوے احتمال عدم شرعیت زیرا که وی از جنس آن نیست که معهود ست در وی عدم
شرعیت بلکه از جنس سکون ست که مطلوب ست در نماز با جماع یعنے خشوع و روایت کرده است ابو حنیفه از حماد از ابراهیم که ذکر کرده شد
نزد وی وائل بن حجر که وی دید رسول خدا را صلے الله علیه وآله وسلم که برداشت دستهای خود را نزد رکوع و نزد سجود پس گفت ابراهیم
اعرابی که نگذارده بار رسول خدا صلے الله علیه وآله وسلم نمازے را مگر همان روز آیا وی اعلم ست از عبد الله و اصحاب وی آیا او یاد
گرفت و ایشان یاد نگرفتند و تحقیق حدیث کردند مرا جماعه بیرون از حد شمار از عبد الله که وی برداشت دستها را در ابتداء نماز فقط
و حکایت کرد آنرا از پیغمبر صلے الله علیه وآله وسلم و عبد الله عالم ست بشرائع اسلام و حدود وے و متفق ست مرا حوال نبے را
صلے الله علیه وآله وسلم و ملازم ست او را در سفر و حضر و گذارده نماز را با آن حضرت ما لا یعد و لا یحصے پس اخذ بقول وی نزد تعارض
اولی باشد از افراد مقابلش پس چاره نیست از قول نسبت هر دو فعل الله سبحانه اعلم انتهی و چون سر از رکوع بر داشتی تمام راست
باستاد و همچنین بین السجدتین تمام راست بنشستی و میگفت آن حضرت صلے الله علیه وآله وسلم لا تجزی صلوة کفایت نمیکند
نمازے که لا یقیم الرجل فیها راست نگرداند مرد در ان نماز صلبه استخوان صلب خود را فی الرکوع والسجود و رواه اصحاب السنن الاربعة
والدارقطنی والبیهقی من حدیث ابن مسعود و قال الترمذی حدیث حسن صحیح مراد قیام بعد از رکوع و جلوس بعد از سجود ست
چون این قیام و جلوس تابع رکوع و سجود اند رعایت فعل در اینها رعایت در رکوع و سجود باشد و احادیث و آثار در رعایت
اطمینان و تعدیل در رکوع و سجود و قومه و جلسه بسیار ست قال رسول الله صلے الله علیه وآله وسلم اسوء الناس سرقة الذی یسرق
من صلوته بدترین دزدیها دزدی کسی ست که میدزد دو از نماز خود گفتند یا رسول الله دزد وے در نماز چگونه بود فرمود با نکه تمام
نکند رکوع و سجود را و عمر بن الخطاب فرمود در ردی دین شما نماز ست پس نیت وجید روی دین خود را بخشوع و خلیفه مردے را
دید که نماز گذارد و تمام نکرد رکوع و سجود چون فارغ شد آن مرد از نماز خلیفه او را نجود طلبید و گفت این چه نماز بود که تو کردے بحقیقت
نماز نکردے و اگر بمیرے تو در بخالت بمیرے بر غیر فطرت یعنے غیر دینے که پیدا کرده است پروردگار تعالے محمد را بران
دین رواه البخاری و نجاری و مسلم و غیر هما از ابی هریرة آورده اند که اعرابی بمسجد در امد و آن حضرت صلے الله علیه وآله وسلم
در گوشه مسجد نشسته بود پس بگذارد و آن مرد دو رکعت نماز را و تمام نکرد رکوع و سجود را پس آمد و بر حضرت سلام کرد
و آن حضرت رد سلام بروے کرد و فرمود اعاده کن نماز خود را که نکرده تو نماز را آن مرد رفت و اعاده کرد باز بر حضرت
آمد و سلام کرد باز حضرت فرمود که برگرد و اعاده کن که تو نماز نکردے سه بار همچنین کرد پس گفت آنمرد سوگند بخدائی که فرستاد ترا
بحق من به ازین نتوانم گذارد پس بیاموز مرا ای رسول خدا که چگونه گذارم نماز را پس آن حضرت بیان وضو و استقبال قبله و قیام
و قرأت کرد و فرمود رکوع کن تا قرار گیرے در ان پس بردار سر ترا تا بایستی برابر و همچنین فرمود در سجده و نزد امام ابو حنیفه
و محمد طمانینه در رکوع و سجود در ظاهر روایت تخریج کرخے واجب ست و واجب شود به نسیان آن سجدهٔ سهو و تخریج جرجانی
سنت اما قومه و جلسه سنت ست و بعض مالکیه نیز بر ین اند و در شرح ابن الهمام از فتاوای قاضی خان نقل میکند که در فصل ما یوجب
سجود السهو میگوید که مصلے چون رکوع کرد و بر نداشت سر خود را از رکوع و افتاد بسجده سهو جائز ست نماز وی در قول ابی حنیفه
و محمد واجب ست بروی سجدهٔ سهو و میگوید که ازینجا معلوم کرد که قومه و جلسه واجب باشد و میگوید که ممکن ست که حمل کرده شود
قول ابی یوسف که میگوید که اینها همه فرائض اند بر فرائض عامیه که واجب را شامل ست پس مرتفع شود خلاف و میگوید که مقتضای
دلیل در هر یکے از طمانینه و قومه و جلسه وجوب ست انتهی و نزد امام ابی یوسف تعدیل در رکوع و سجود و قیام میان رکوع و سجود و

دار قطنی و ابن عدی از محمد بن جابر و از حماد بن ابی سلیمان از ابراهیم از علقمه از عبد الله آورده که گفت گذاردم یا رسول خدا صلے الله علیه وآله وسلم و ابی بکر و عمر پس برنداشتند دستهای خود را مگر نزد استفتاح صلوة و نیز نقل کرده که جمیع شدا امام ابو حنیفه با اوزاعی بمکه در دار الخیاطین پس گفت اوزاعی چرا برنمیدارید شما دستهای خود را نزد رکوع و سر برداشتن ازان امام ابو حنیفه گفت ازان جهت که بصحت نرسیده است از رسول خدا صلے الله علیه وآله وسلم درین باب چیزے پس گفت حدثنی الزهری عن سالم عن ابیه ان رسول الله صلے الله علیه وآله وسلم کان یرفع یدیه اذا افتتح الصلوة وعند الرکوع وعند الرفع منه پس گفت ابو حنیفه رض حدثنا حماد عن ابراهیم عن علقمة والاسود عن عبد الله بن مسعود ان النبی صلے الله علیه وآله وسلم کان لا یرفع یدیه الا عند افتتاح الصلوة ثم لا یعود بشیء من ذلک اوزاعی گفت من از زهری از سالم از ابن عمر رض روایت کنم و تو در برابر آن از حماد از ابراهیم از علقمه روایت کنی یعنے این اسناد تو بآن اسناد من که علو دارد کجا رسد پس ابو حنیفه رض گفت حماد افقه از زهری بود و ابراهیم افقه از سالم و علقمه کم از ابن عمر رض نیست در فقه اگرچه ابن عمر رض بفضیلت صحبت مخصوص باشد و اسود را نیز فضل کثیرست و عبد الله خود عبد الله است یعنے او را خود چه توان تعریف کرد که درجهٔ او در فقه و قرب حضرت رسالت مشهورست پس اوزاعی ترجیح حدیث بعلو اسناد کرد و ابو حنیفه بفقه رواة و مذهب وی همین ست کما تقرر فی اصول الفقه و در نهایه شرح هدایه میگوید که از عبد الله بن زبیر رض روایت کرده اند که مردی را دید که نماز میگذارد در مسجد حرام و برسید اشت دو دست خود را نزد رکوع و نزد رفع راس از رکوع پس گفت ابن زبیر این چنین مکن این چیزیست که کرد آنرا رسول خدا صلے الله علیه وآله وسلم بعد ازان ترک داد یعنے این حکم در اوائل بود پس منسوخ شد و گفت ابن مسعود رض برداشت رسول خدا صلے الله علیه وآله وسلم ما نیز برداشتیم و ترک کردیم نیز ترک کردیم و از ابن عباس رض روایت کرده اند که گفت عشرهٔ مبشره برنمیداشتند دستها را مگر نزد افتتاح و چون مجاهد از ابن عمر رض که حدیث رفع یدین نزد شافعی ازوی مرویست عمل برخلاف آن روایت کرد و گفت سالها خلف ابن عمر رض نماز گذاردم و هرگز ندیدم که رفع یدین کرد الا نزد افتتاح عمل باین حدیث ساقط باشد زیرا که مقرر شده است در اصول حدیث که چون راوی برخلاف روایت خود عمل کند عمل باین روایت ساقط گردد انتهی و اما آنکه طبرانی و غیر وے نقل کرده اند که ترفع الایدی الا فی سبع مواطن در صحت وی سخن ست و تحقیق آنست که روایت ترفع الایدی فی سبع مواطن ست بی حصر و آن منافات ندارد در ثبوت رفع در غیر این مواطن کذا فی شرح این الهمام اکنون معلوم شد که اخبار و آثار در جانب رفع و عدم رفع هر دو ثابت ست و جماعه از صحابه و من بعد هم خصوصاً ابن مسعود رض و تابعان وے در جانب عدم رفع اند مجمل آن خبر آن بنود که گوییم در اوقات مختلفه هر دو فعل ازان حضرت صلے الله علیه وآله وسلم بوجود آمده و چون علم و فقه ابو حنیفه و اسناد وی منتهی بجانب ابن مسعود و تابعان اوست و طریقهٔ ایشان عدم رفع ست مذهب حنفیه طریقهٔ ایشان آمده ما خود بهمین عقیده ایم و علماء مذهب ما باینمقدار اکتفا کنند و گویند که حکم رفع منسوخ ست و چون ابن عمر رض را که راوے حدیث رفع ست دیدند که بعد رسول خدا صلے الله علیه وآله وسلم عمل بخلاف آن کرده ظاهر شد که عمل رفع منسوخ ست باوجود کثرت روایات و احادیث در بینباب والله اعلم و هو ولهم الصواب و شیخ کمال الدین ابن الهمام گفته که آثار از صحابه رض و طرق ازان حضرت صلے الله علیه وآله وسلم بسیار آمده جدا و کلام در آن واسع ست و قدر محقق بعد از ثبوت همه آن ثبوت هر یکی ازین دو امرست ازوی صلے الله علیه وآله وسلم رفع و عدم رفع پس سبیل ترجیح احد الجانبین بود از جهت قیام تعارض و رجحان میباید انچه مذهب ماست یعنے عدم رفع باین که بتحقیق معلوم شده است که در نماز ابتداء حال اقوال و افعال از قبل این رفع مباح بود که منسوخ شده است پس دور نیست که این نیز ازان قبیل باشد و مشمول نسخ بود خصوصاً که ثابت شد انچه معارض اوست بثبوتی

غیر ازین چیزے ثابت نشده مصنف اینجا سخن بمبالغه کرده واز حد در گذرانیده وبا آنکه گفت لایزال برین کیفیت بود تا ازین جهان رحلت
کرد راه نسخ بربست وحق آنست که باقطع نظر از کثرت وقلت طرق وروایات اخبار وآثار در هر دو جانب موجود ست پس بارفع وعدم
آن باختلاف اوقات هر دو بود یا اول رفع بود ودر آخر منسوخ گشت اکنون دلائل ترک رفع را ذکر کنیم تا حق ظاهر شود بدانکه ترمذی
در جامع خود دو باب وضع کرده اول باب رفع الیدین عند الرکوع ودرین باب حدیث ابن عمر رضی آورده که گفت دیدم پیغمبر خدا را
صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم چون افتتاح میکرد بر میداشت دو دست خود را تا محاذے میشدند دو شهارا وچون رکوع میکرد بر میداشت
سر مبارک خود را از رکوع ودر بعض روایات آمده وکان لایرفع بین السجدتین وترمذے بعد از روایت این حدیث چنانکه
عادت اوست اشارت بتعدد طرق حدیث از صحابه دیگر کرده وعمل بسیاری از صحابه وتابعین وغیر ایشان از مجتهدین مثل اوزاعے
وعبد اللہ وشافعی واحمد واسحق بران ذکر کرده وتصحیح این حدیث نموده واشارتی برجحان اینجانب نموده است ودوم باب
من لم یرالرفع الاعند الافتتاح درین باب حدیث علقمه از عبد اللہ بن مسعود رضی اللہ عنہما آورده که با یاران خود فرمود نگزارم ما باشما نماز
رسول خدا را صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم پس گزارد ابن مسعود نماز را وبر نداشت دو دست خود را مگر در اول بار یعنے برای تکبیر افتتاح
ودرین باب گفته که از براء بن عازب نیز آمده وگفته است که حدیث ابن مسعود حسن ست وباین قائل اند کثیرے از اهل علم از
صحابه وتابعین وسیگوید قول سفیان ثورے واهل کوفه این ست ودر جامع الاصول حدیث ابن مسعود را از ابی داؤد ونسائی
وحدیث براء بن عازب را از ابی داؤد نیز آورده گفت دیدم رسول خدا را صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم چون افتتاح میکرد بر میداشت
دو دست خود را تا نزدیک دو دوش ثم لا یعود فی روایته ثم لم یرفعهما حتے انصرف وآنکه ابو داؤد گفت این حدیث صحیح نیست احتمال
دارد که مراد عدم صحت باین طریق خاص بود پس ضرر نکند در صحت اصل حدیث واحتمال دارد که اثبات حسن حدیث بود موافق
آنچه ترمذے گفته است وحدیث حسن بخلاف صحیح به است چنانکه در مقدمه معلوم شد وامام محمد در موطای خود بعد از روایت حدیث
ابن عمر رضی از مالک از زهرے از سالم بن عبد اللہ بن عمر از پدرش که در رفع یدین نزد رکوع ونزد رفع راس از رکوع آمده میگوید
که سنت آنست که تکبیر گوید در هر خفض ورفع امارفع یدین جزد ر ابتدای نماز یکبار بیش نبود واین قول ابی حنیفه رضی است ودر روے
آثار کثیره آمده است بعد ازان عاصم بن کلیب خرمے از پدرش که از تابعین امیر المومنین علی بن ابی طالب ست بتعدد
روایات آورده که وے رفع یدین نمیکرد جز در تکبیر اولی وازابراهیم نخعی آورده که گفت بر مدار دو دست را در نماز بعد از تکبیر اولے
واورده اند که روزے نزد نخعے مردے از وائل حضرمے حدیثی روایت کرد که گفت گذاردم نماز را با رسول خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم
پس دیدم که آنحضرت برداشت دو دست خود را نزدیک تکبیر اولی ونزد رکوع ونزد سر برداشتن از رکوع نخعے گفت نمیدانم مگر وے
ندید آن حضرت را صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم در نماز مگر همان روز پس یاد گرفت این عمل را از وی ویاد نگرفتند ابن مسعود واصحاب او
ونه دیدم ونشنیدم آنرا من از هیچ یکے از ایشان ودایشان برنمیداشتند دستهای خود را جز در ابتدای نماز نزد تکبیر واز عبد العزیز
بن حکیم آورده گفت دیدم ابن عمر رضی را که برمے داشت دستهارا در اول تکبیر افتتاح وبر نداشت در ماسوائے آن واز ثورے حدیث
ابن مسعود را نیز نقل کرده انتهی واز مشکلات آثار طحاوی نقل کرده اند که روایت کرده از مجاهد گفت گذاردم نماز خلف ابن عمر رضی
پس نبود که بر داشت دو دست خود را مگر در تکبیر اولی واسود در روایت کرد گفت دیدم عمر بن الخطاب رضی را که برنمیداشت دو دست خود را
مگر در تکبیر اولی وچون عمر وعلی وابن مسعود باقرب محل ایشان از حضرت رسول اللہ صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم برین باشند وبعد از
ایشان ابن عمر رضی را دیدند که همچنین میکرد پس انچه برخلاف آن نقل کنند اولی واحق بقبول نباشد ودر شرح ابن الهمام از حدیث

خلف رسول اللہ دیدم من نماز را پس پیغمبر خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم وکان قیامہ فرکوعہ فاعتدالہ فسجدہ فجلستہ مابین سجدتین
قریبا من السواء ولبود قیام او در رکوع او واعتدال او یعنے قومہ رکوع وسجود او ونشستن او میان دو سجدہ نزدیک برابرے
محمول برانست کہ مراد بہ تساوے وتوافق وتناسب این امور دست در طول وخفت نہ در مقدار آن یعنے چون قیام طویل
بودی رکوع واعتدال میان رکوع وسجود وجلسہ بین السجدتین ہمہ طویل بودے وچون قیام خفیف بودے ہمہ خفیف بودے
نہ آنکہ این ہمہ بمقدار قیام بودے واین تاویل وصرف لفظ از ظاہر متعین ست چہ بہ یقین معلوم ست از اخبار وروایات کہ
واقع نہ چنین بود بدلیل آنکہ گاہ در نماز شام سورۂ اعراف خواندے چنانکہ گذشت پس اگر رکوع وسجود واعتدال وجلسہ بقدر
آن بودے نماز شام در نیمہ شب تمام شدی تخمیناً ودر روایتی از بخاری وسلم وجلسہ مابین التسلیم والانصراف زیادہ کردہ اگر
مصنف آن را نیز ذکر کردے دعوی لزوم در نیمہ شب تمام شدن نزدیکتر بودے وبس بود در اثبات مدعای او کہ نگفت
واین در نماز مغرب امکان ندارد واین اشکال بر تقدیرے وارد شود کہ مراد براء بن عازب رضی اللہ عنہ دوام واستمرار
این فعل بود والا اگر خبر دہد از انچہ در بعض صلوۃ در بعض احیان دیدہ اشکال نبود دیگر مصنف اشارت بہمین معنی میکند کہ
میگوید اما آنچہ مقدار از محقق ست کہ در بعض احیان رکوع وسجود را بلکہ جلسہ واعتدال را نیز نزدیک بمقدار قیام کردی چنانکہ
در صلوۃ خسوف وکسوف وگاہی در نماز تہجد اما انچہ غالب بود اعتدال حال بود در رکوع وسجود وقومہ وجلسہ چنانکہ بیان شد
وبعضے از شراح آن احادیث را کہ دران نمازہا ورود یافتہ وبظاہر دلالت بر مساوات آن امور بقیام کردہ نیز بنحوے
کہ مصنف حدیث براء بن عازب را تاویل کردہ اند اما انچہ در حدیث نسائی از عوف بن مالک آمدہ فلما رکع مکث قدر
سورۃ البقرۃ ویقول فی رکوعہ سبحان ذی الجبروت والملکوت والکبریاء والعظمۃ ومقرو در روایت وی نیز سورۂ بقرہ بود
بظاہر منافات باین تاویل دارد وتحقیق آنست کہ رکوع وسجود درین نمازہا در بعض احیان نزدیک بقیام بودے چنانکہ
مصنف گفت فتدبر واللہ اعلم وآن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم بسیار بود کہ در رکوع وہمچنین در سجود گفتی سبوح قدوس
رب الملائکۃ والروح چنانکہ در جامع الاصول از مسلم وابو داؤد ونسائی از عائشہؓ آوردہ کہ گفت کان رسول اللہ صلی اللہ علیہ
وآلہ وسلم یقول فی رکوعہ وسجودہ سبوح قدوس رب الملائکۃ والروح وگاہ گفتی اللھم لک رکعت وبک آمنت ولک خشعت و
علیک توکلت ولک اسلمت خشع لک سمعی وبصری ومخی وعصبی وعظمی اخرجہ النسائی عن محمد بن سلمۃ وگفتن این ادعیہ
وتسبیحات باتسبیح معہود رکوع بود یا بے آن ہر دو احتمال دارد واین در نماز تہجد بودے ودر بعض روایات در مطلق تطوع
واقع شدہ باین لفظ کان اذا قام یصلی تطوعا یقول مگر آنکہ قیام محمول بر قیام لیل بود ونزد حنفیہ زیادت این دعوات
بہ تسبیحات چنانکہ در بالا اشارت کردیم مطلقا محمول بر نوافل ست ودر فرائض بر قدر مشہور کہ متعارف ست اقتصار کنند واز
زیادات منع کنند واز کلام ترمذی نیز ہمچنین معلوم میشود ودر امثال این میگوید شافعی این را در فرض ونفل میگوید وبعضی
از اہل کوفہ میگویند کہ اینہا را در صلوۃ تطوع گوید ودر صلوۃ مکتوبہ نگوید وچون سر از رکوع برآورد سے ہر دو دست بر داشتی
وگفتی سمع اللہ لمن حمدہ ودرین سہ موضع یعنے نزد استفتاح وہنگام رفتن بر رکوع وسر بر داشتن از رکوع بر داشتن دست ثابت شدہ
نہ در غیر او چنانکہ بیاید واز کثرت رواۃ یعنی متواترہ ماننده است اگرچہ ہیچ یکے از الفاظ آن متواتر نیست چہار صد خبر واثر
از حضرت رسالت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم وصحابہ وسلف رضوان اللہ علیہم اجمعین درین باب ورود یافتہ وصحیح شدہ وعشرہ
مبشرہ روایت کردہ اند کہ لا یزال عمل آن حضرت برین کیفیت بود کہ دستہا درین سہ موضع بر میداشت تا ازین جہان رحلت کرد

مقدار فرض نزد امام احمد کہ بے آن نماز درست نبود آنست کہ انحنا کند بحیثیتی کہ ممکن باشد مس رکبتین بیدین زیرا کہ بی این
اسم رکوع اطلاق نمیکنند وگفتہ کہ اعتبار بمتوسطان آدمیان ست نہ بدراز دستان و کوتہ دستان و بعضے از ایشان گفتہ اند
کہ بر رکوع معتدل اقرب باشد از قیام معتدل و سر را برابر پشت بداشتی نہ فروتر و نہ برداشتہ چنانکہ حدیث ابی حمید کہ جامع ست
مر صفت صلوۃ را و ذکر آن باید ترمذی و ابن حبان آوردہ اند و حکم بصحت آن کردہ اند و مسلم نیز از عائشہ رض آوردہ کہ چون
رکوع میکرد آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم بر نمیداشت سر را و فرو نمیکرد ولیکن میداشت میان ہر دو و سہ بار در رکوع
بگفتی سبحان ربی العظیم چنانکہ در جامع الاصول از حدیث ابی داؤد از براء ابن عازب رض آوردہ کہ گفت دیدم رسول خدا صلی اللہ
علیہ وآلہ وسلم در نماز کہ قرار میگرفت در رکوع و سجود مقدار آنچہ بگوید سبحان اللہ وبحمدہ سہ بار و ذکر عدد ثلاث در احادیث دیگر
نیز آمدہ از امیر المومنین علی رض و در حدیثے دیگر از ابی داؤد و دارمی و نسائی و ابن ماجہ و ترمذی مطلق آمدہ بے بیان
عدد از حذیفہ کہ گفت بود رسول خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم کہ میگفت در رکوع خود سبحان ربی العظیم و در سجود سبحان ربی الاعلے
و ترمذی و ابن ماجہ و ابو داؤد از ابن مسعود رض آوردہ اند کہ گفت گفت رسول خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم چون رکوع کردیکے
از شما پس گفت در رکوع خود سبحان ربی العظیم سہ بار تحقیق تمام شد رکوع وی و این ادنی ست و چون سجود کرد و گفت در سجود خود
سبحان ربی الاعلی سہ بار تحقیق تمام شد سجود وی و این ادنی ست و بیہقی از شافعی آوردہ کہ گفت مرا و ادنی کمال ست نہ ادنی
جواز چہ اصل جواز بے آن نیز بود و مرا د باد نے کمال یعنے ادنے انچہ حاصل شود جمیع بحصل سنت و در شرح این الہمام
گفتہ کہ اگر زیادہ بر سہ بار گوید افضل ست بعد ازان کہ وتر بود پنج یا ہفت یا نہ و گفتہ اند غایت کمال را حدی نبود و بعضے
تا دہ گفتہ و بعضے تا مفضے بخوف سہو نگردد و بعضے قریب بقدر قیام چنانکہ بصحت رسیدہ است ازان حضرت صلے اللہ علیہ
وآلہ وسلم در بعض احیان و این جملہ در منفرد بود و امام را رعایت جانب مقتدیان لازم ست و ابو داؤد و نسائی از
ابن جبیر آوردہ اند کہ گفت شنیدم انس بن مالک را کہ گفت نگذارد م نماز را پس ہیچ کی کہ مشابہ تر بود در نماز گذارد ن
بر رسول خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم ازین جوان یعنے عمر بن عبد العزیز و اندازہ کردیم ما رکوع و سجود او را بدہ تسبیح پس انچہ
مصنف میگوید کہ سہ بار گفتی اگر قصدش آنست کہ احیانا اینقدر گفتی فلا اشکال و اگر مقصودش آنست کہ دائم اینچنین بود
مراد ش آن باشد کہ سہ بار میگفت و چنان میگفت کہ اگر اندازہ کردندے مقدار آن بودے کہ کسے دہ بار بگوید چنانچہ
مصنف در آخر کلام نیز اشارتے باین معنے میکند و گاہی با آن یعنے با سبحان ربی العظیم ضم کردے این را کہ سبحانک اللھم
ربنا و بحمدک اللھم اغفر لی بخاری و مسلم از عائشہ رض روایت کردہ کہ کان رسول اللہ صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم یقول فی رکوعہ
و سجودہ سبحانک اللھم ربنا و بحمدک اللھم اغفر لی ولیکن ازین حدیث ضم این تسبیح با تسبیح سابق مفہوم نشدہ مگر از جای دیگر
معلوم شدہ باشد و با وجود آن ضم این با آن دائم نبودے و لہذا مصنف گفت و گاہی با آن ضم کردی و گفتہ اند کہ این تفسیر
و امتثال امر قرآن ست فسبح بحمد ربک و استغفرہ چنانکہ تسبیح اول امتثال امر فسبح باسم ربک العظیم ست و گاہے باین اختصار
فرمودے چنانکہ ظاہر حدیث بخاری و مسلم ست و درازی رکوع غالبا مقدار آن بود کہ کسے دہ بار بگوید سبحان ربی العظیم
ہر چند آن حضرت سہ بار بگفتی و سجود ہمبرین موازنہ یعنے مقدار آن بود کہ کسے دہ بار بگوید سبحان ربی الاعلے و چون
بضرورت معلوم ست و از انچہ گذشت نیز معلوم شد کہ قیام در نماز طویل تر از رکوع و سجود و قومہ و جلسہ بود و بعضے احادیث
دلالت دارند بر مساوات یا قرب بمساوات و دفع این شبہہ را میگوید و اما حدیث براء ابن عازب کہ در صحیحین ست رمقت الصلوۃ

مرآمت را والله اعلم **فصل** در کیفیت رکوع چون از قرأت فارغ شدی زمانی اندک خاموش شدی این همان سکتهٔ ثالثه است که در بعض روایات آمده است وسابقاً گفت که در رعایت لطف واندکے بود آنگاه تکبیر گفتے وہر دو دست برداشتی چنانکه در تکبیر اولی برمیداشت و درین جا سخن ست که در آخر مبحث گفته شود و در رکوع شدے عبارت مصنف محتمل ست که تکبیر در حالت قیام بودے یا وقت انحطاط وعبارات متقدمین حنفیه مختلف افتاده از بعض چنان مفهوم مے شود که تکبیر در حالت قیام گویدپس ازان برکوع رود واکثر برانند که تکبیر نزد انحطاط گوید چنانچه در ہدایه از جامع صغیر نقل کرده که تکبیر مع الانحطاط و مروی ست از امام محمد که گفت واذا اراد ان یرکع یکبر وظاہرش در تقدیم تکبیر ست بر انحطاط والله اعلم وحدیثے که ترمذے از عبد الله بن مسعود آورده وگفته حدیث حسن صحیح کان رسول الله صلے الله علیه وآله وسلم یکبر فی کل خفض ورفع وقیام وقعود واز ابی ہریره نیز آورده که کان یکبر وہو یهوی ظاہر بلکه صریح ست در انکه تکبیر در وقت انحطاط و فرو رفتن بر رکوع ست وظاہر مذہب حنفی ومختار نزد ایشان نیز ہمین ست وبعض گفته اند که ابتدای تکبیر نزد انحطاط کند واتمام آن در رکوع وہر دو کف دست را بر زانوہا سخت کردے ظاہر آنست که این مقتضے تفریج اصابع نیز ہست چنانچه شمنی از حدیث طبرانی در معجم از انس آورده که آن حضرت صلی الله علیه وآله وسلم فرمود چون رکوع کنے بنه دو دست خود را بر دو زانوے خود وکشاده کن میان انگشتان و دور دار دستہا را از دو پہلوے خود وگفته اند که انگشتان را در نماز سه حالت بود تفریج در حال رکوع وضم در حال سجود وبحال خود گذاشتن بی تکلف وضم وتفریج در حال احرام وتشهد واحادیث در باب گرفتن زانو بدست بسیار آمده ومتفق علیه است میان علما ودر بعض روایات آمده که ابن مسعود وبعض اتباع وی تطبیق بدین مسکردند وتحقیق آنست که این در اول بود بعد ازان منسوخ شد نسائی روایت کرده از ابن مسعود که گفت تعلیم کرد ما را رسول خدا صلے الله علیه وآله وسلم نماز وچون رکوع کرد تطبیق کردیدین خود را در رکبتین خود وچون این خبر لسعد بن ابی وقاص رسید فرمود راست گفت ہم چنین مسکردیم بعد ازان امر کرد که نگاه داریم دستہا را بر زانو وشیخ ابن الہمام گفته که اثرے که در تطبیق آمده منسوخ ست بانچه در صحیحین آمده از مصعب بن سعد بن ابی وقاص که گفت گذاردم من در جنب پدر خود نماز را وتطبیق کردم میان دو کف دست خود ونهادم آنرا میان فخذین خود پس نهی کرد مرا پدر من ازان وگفت بودیم ما که مسکردیم آنرا پس نهی کرده شدیم ازان وامر کرده شدیم که بنهیم دستہا را بر زانوہا مگر در سجود و در آنجا از پہلو دور کردے چنانچه در حدیث بخاری وترمذے آمده که زانوہا را بدو کف دست گرفتے و دستہا را ساختی واز پہلوہا دور داشتی چنانچه از حدیث انس معلوم شد اما ساقین را باید که ایستاده دارد وانحنای آنها شبه قوس چنانکه عامهٔ ناس کنند مکروه است ذکره ابن الہمام تقلا عن روضة العلما وپشت را راست کردے چنانکه زرکشی از وابصة بن معبد آورده که گفت دیدم رسول خدا را صلے الله علیه وآله وسلم چون رکوع کردے برابر داشتی پشت را تا آنکه فرضا اگر ریخته شدے بروی قدح آب ہر آئنه قرار گرفتے رواه ابن ماجه ودر روایت احمد اگر نهاده شدے بروی قدح آب نریختے واحادیث درین باب بسیار ست در جامع الاصول از حدیث ابی داؤد وترمذے ونسائی ودر مشکوة از ابن ماجه ودارمے نیز از ابی مسعود انصاری بدرے آورده که گفت گفت رسول خدا صلے الله علیه وآله وسلم کفایت نمیکند نماز یکی از شما تا آنکه راست کند پشت خود را در رکوع ودر حدیث ترمذے سجود نیز زیادت کرده وگفته که درین باب حدیث از علی بن شیبان وانس وابی ہریره نیز آمده وحدیث ابی مسعود حسن صحیح ست وگفته که عمل برین ست نزد اہل علم از صحابه ومن بعدہم وگفته که شافعی واحمد واسحق برانند که ہر که اقامت نکند صلبش را در رکوع وسجود نماز وے فاسد ست از جهت ہمین حدیث انتہی ترمذے چنین گفته اما ابن زرکشی در شرح کتاب خرقی گفته که

وشاید کہ در اتمام سورہ ثوابی باشد کہ بر بعض سورہ مترتب نشود و بر سبیل ندرت بعضے از سورہ خواندہ بیان جواز را و مصلحتے دیگر را
کہ دران وقت او را صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم روی نمودہ باشد و گاہی کہ بر بعضے از سورہ اختصار کردے آن بعض اول سورہ بودے
واما خواندن آخر سورہ و میان سورہ مروی نیست در نماز فرض والا در صحیح آمدہ کہ گاہی در سنت فجر قل یا اہل الکتاب تعالوا
الی کلمۃ الآیہ و قولوا آمنا باللہ و ما انزل الینا و ما انزل الی ابراہیم الآیہ و بعض آیات دیگر میخواند چنانکہ در فصل سنن رواتب
ذکر کنیم انشاء اللہ تعالی و نیز در قیام لیل آیت ان تعذبہم فانہم عبادک الآیہ خواندہ چنانکہ دران فصل بیاید و ہمیشہ رکعت اولی
از ہر نماز کہ باشد دراز تر از رکعت ثانیہ کردے بخاری و مسلم از ابی قتادہ آرند کہ گفت بود در رسول خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم کہ
سکیر داز تطویل در رکعت اولی انچہ نمیکرد در رکعت ثانیہ در صلوۃ ظہر و ہمچنین در صلوۃ عصر و ہمچنین در صلوۃ صبح و در روایت
ابی داؤد و نسائی ذکر ظہر و صبح آمدہ فقط و در روایتے از ابو داؤد ذکر ظہر و عصر و نماز بامداد کردہ و در آخر گفت کہ ابو قتادہ گفت
گمان میبردیم کہ آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم باطالت رکعت اولی ارادہ آن دارد کہ دریابند مردم رکعت اولی را و در
موطا و صحیح بخاری از عمرؓ آوردہ کہ در رکعت اولی از صبح صد و بیست آیت خواندہ از بقرہ و در ثانیہ سورۂ از مثانی و از ابن مسعود
در رکعت اولی از صبح چہل آیت از انفال و در ثانیہ سورہ از مفصل و نزد امام محمد تطویل رکعت اولی بر ثانیہ مستحب ست در تمام نمازہا
چنانچہ از فعل آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم مرویست و امام ابو حنیفہ و ابو یوسف آنرا مخصوص نماز فجر دارند کہ وقت نوم
و غفلت ست پس تطویل رکعت اولی سبب ادراک جماعت بود در رکعت اولی بخلاف باقی نمازہا و ایشان گویند ہر دو رکعت برابر اند
در استحقاق قرأت فلا ترجیح و گویند کہ انچہ مرویست از اطالت رکعت اولی محمول ست بر اطالت بہ ثنا و تعوذ و تسمیہ و بما دون آنست
کہ لا باس بہ است کذا فی الہدایہ و در خلاصہ گفتہ کہ قول محمد احب ست کذا فی شرح ابن الہمام و نماز صبح از دیگر نمازہا اطول گذاردے
اگرچہ در فجر و ظہر جمیعاً قرأت دراز کردے و از طوال مفصل خواندے باوجود آن در فجر دراز تر کردے و سورۂ اطول خواندے
و سببش ہمان تواند بود کہ در تطویل رکعت اولی از حدیث مفہوم شد از قصد تکثیر جماعت دارا دہ دریافت مردم رکعت اولی را یا بودن
وقت صبح وقت قیام از نوم و عروض کسل و فتور و استعداد مقدمات طہارت و ازان روی کہ نزول اسرار ربانی و ورود انوار رحمت
رحمانی در ثلث آخر شب میباشد و دعا و عبادت دران وقت باجابت و قبول اقرب ست تا آن نزول تا انقضای صلوۃ صبح باقی
میماند و بعض میگویند تا طلوع فجر و ہر دو مرویست و نکتۂ تطویل فجر بر قول اول ظاہر ست و بر قول ثانی باعتبار آنکہ قرب آن وقت
بے اثرے نخواہد بود و تطویل مستلزم تعجیل ست کما لا یخفی و بعض مشائخ گویند سر در تطویل نماز فجر آن بودہ باشد کہ چون در عدد رکعات
نماز صبح نقصے بود بطویل آنرا بدل تکمیل آن ساخت باوجود وسعت وقت و فضیلت آن تا نگویند کہ بدینوجہ بایستی کہ قرأت مغرب
دراز تر بودے از سہ نماز دیگر خصوصاً بر انچہ مختار نزد اکثر ائمہ است کہ شفق عبارت از حمرۃ ست یا سبب تطویل صلوۃ صبح
آن بود کہ بعد از استراحت و خواب شب واقع ست و تقصیرے در خدمت واقع شدہ و کدورتے و زنگی بر آئینۂ دل نشستہ پس
تطویل آن تلافی و عذر این تقصیر و ازالۂ این کدورت و زنگ بود یا سبب آن بود کہ چون ہنوز اشتغال باموری معاش و اسباب دنیوی
نشدہ و در وقتی ست کہ دل با زبان قارے و گوش وی و مستمعان موافق و مواطے بود غالباً اگرچہ در بعض اوقات طریان تفرقہ
فتور و کسل نیز احتمال دارد و فہم و تدبر در قرآن عظیم در وقت مواطات قلب و جوارح آسانتر لاجرم اہتمام و عنایت تمام بتطویل و تکمیل
آن متعین شد و نیز حصول نعمت الفاظ و احیاء و روح ببدن باعث ست بر مزید شکر و ادامت طاعت و خدمت و نیز چون در اول
روز تکمیل و استحکام یافت بحکم من اشرقت ہدایۃ اشرقت نہایۃ در تمام آن نیز ہمچنین خواہد بود و در حقیقت آن تلقین و تعلیم ست

در حدیث السنۃ کورست در قرأت نیز مراد بود و قول مصنف کہ میگوید چنانچہ معاذ مثلاً در نماز ختن سورۂ البقرہ میخواند
تواند بود کہ مقصد وے آن باشد کہ تطویل صلوۃ از غیر آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم بسیار نمودی و مل و ثقیل گشتی چنانچہ معاذ
سورۃ البقرہ خواند و قوم او را ازان ملالت افزود و در تطویل آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم حال نہ چنین بود و تواند کہ تشبیہ
در اندک نمودن تطویل باشد یعنے چنانکہ معاذ نیز سورہ البقرۃ خواند و آنرا خفیف می پنداشت و قول او تخفیف امری نسبی ست
بہر دو وجہ درست ست و ظاہر آن مینماید کہ این قول اشارت بجوابی دیگر باشد اول گفت کہ تطویل آن حضرت در صورت تخفیف
نمودے پس حکمی کہ انس تخفیف نماز وے صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم کردہ نظر باین ست و منافات بہ آنکہ حکم بہ تطویل او کردہ اند
ندارد و چہ تطویل بحسب واقع ست و تخفیف بہ نسبت نمود و اعتبار بعد ازان میگوید کہ تطویل و تخفیف امرے نسبی ست بہ تطویل
کہ نسبت باطول از خود خفیف باشد و بسا خفیف کہ نسبت باخف از خود طویل بود پس اثبات تطویل و تخفیف ہر دو درست باشد
در تقریر این جواب در نظر نمودن منظور نیست بلکہ در واقع بودن لیکن بہ نسبت و اضافت فافہم بعد ازان برای تائید جمع میان
طول و خفت میگوید کہ در سنن نسائی ثابت ست ازاین عمرؓ گفت کان رسول اللہ بود پیغمبر خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم یامرنا بالتخفیف
امر میکرد ما را بسبک گذاردن نماز و یؤمنا بالصافات و امامت میکرد ما را بسورۂ والصافات پس قرأت والصافات در نماز
از باب تخفیف ست کہ بآن فرمود صحابہ را باوجود آنکہ در والصافات تطویلے ہست گفتہ نشود کہ اینجا فعل تخفیف ازان حضرت
صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم ثابت نشدہ بلکہ تخفیف بصحابہ بیفزود و خود تطویل میکرد زیرا کہ میگویم ظاہر آنست کہ آنچہ بیفزود است را
از اوامر و نواہی خود اولی و احق بود باقامت آن و آنچہ وی صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم میکرد ابتباع میکردند آنرا صحابہ مگر در خصائص
پس در قرأت والصافات جمع میان تخفیف و تطویل ہر دو ثابت شد از آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم در نمازہا سورہ تعیین
نفرمودے باین نوع کہ در فلان نماز فلان سورہ خواندے نہ بخیر او و ائمہ در کتب حنفیہ نیز مذکور ست کہ کرہ تعیین السورۃ
و بعضے آنرا تاویل کنند باعتقاد عدم جواز الا بآن سورہ و بے این اعتقاد مکروہ نبود چنانکہ مذکور شد و باقطع نظر ازان عادت
شریف بہ تعیین سورہ جریان نیافتہ بود مگر در روز جمعہ و عیدین بآن وجہ کہ مذکور شد و مگر در بعض سنن و نوافل چنانچہ قل یا ایہا
الکافرون و قل ہو اللہ احد در رکعتین فجر و رکعتین مغرب و رکعتین طواف و استخارہ چنانچہ احادیث درین ابواب وارد و ثابت
است و این نیز باعتبار اکثر و اغلب خواہد بود نہ دائما بحدے کہ ہرگز در مدت عمر خلاف آن نکردہ باشد و اللہ اعلم و اگر تخصیص
بہ نمازہای فرض بکنند وجہی نیز دارد و بر ہر تقدیر استثنای فرض فجر جمعہ کہ الم السجدہ و سورۂ دہر میخواندند چنانچہ نزد مصنف
مقرر ست باید کرد و غالب آنست کہ آن نیز دائمی نبودہ باشد چنانکہ سابقاً اشارت بدان کردیم و لہذا حنفیہ آنرا سنت نگرفتند
و اللہ اعلم بعد ازان از برای تائید عدم تعیین سورہ بلکہ برای عدم التزام تطویل و تخفیف نیز میگوید عبد اللہ بن عمر گفت از
سورہ ہائے مفصل کہ بر قول مختار از سورہ حجرات ست تا آخر کہ مقدارش قرآن ست و تسمیۂ وی بمفصل از جہت کثرت فصل
میان سور کہ در انجاست ہیچ سورہ نیست از طویل و قصیر کہ من از حضرت رسالت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم نشنیدہ ام کہ در نماز فرض
میخواند یعنے در ہر فرض کہ باشد ہر کدام سورہ کہ باشد از جنس طویل و قصیر اعیانا بیانا للجواز میخواند تا امت دریابند کہ قرآن
بہ تمامہ مجوز صلوۃ ست از جہت اطلاق فاقرؤا ما تیسر من القرآن و تعیین طوال و اوساط و قصار باعتبار اغلب و بیان
اولویت و افضلیت بودہ و آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم غالبا سورہ را در نماز تمام میخواند و ازینجا گفتہ اند فقہا کہ سورہ
تمام خواندن اولی و افضل ست حتی سورۂ قصیر تمام خواندن بہتر از بعض سورہ خواندن اگرچہ دراز باشد و این امر تعبدی ست

واما در نماز جمعه سورهٔ جمعه و منافقین را هر یکی در رکعتی خواندے چنانچه روایت کرد مسلم و ترمذے که خلیفه ساخت مروان ابو هریره را بمدینه و خود بمکه آمد پس گذارد با ما ابو هریره جمعه را و خواند بعد الحمد سورهٔ جمعه در رکعت اولی و اذا جاءک المنافقون در ثانیه و چون برگشت از نماز گفتند یا ابا هریره تو دو سوره خواندے که علے بن ابی طالب آنها را در کوفه میخواند گفت شنیدم من رسول خدای را صلے الله علیه وآله وسلم که میخواند این دو سوره را همچنین روایت کرد ابو داؤد بے ذکر استخلاف ابی هریره و در اصل حدیث رکعه تخفیف را بسبح اسم ربک الاعلے و غاشیه خواندے چنانکه مسلم وغیره از نعمان بن بشیر روایت کرده

واما خواندن اخیر سورهٔ جمعه در رکعت اولی و آخر منافقین در رکعت ثانیه مخالف سنت ست که در خواندن تمام سوره جریان یافته و بخصوص درین نماز خواندن این دو سوره بتمام ثابت شده و اما در نماز عید سورهٔ ق و اقتربت خواندے چنانچه امام محمد در موطاے خود از عمر بن الخطاب روایت کرد که پرسید ابا واقد لیثی را که چه میخواند رسول خدا صلے الله علیه وآله وسلم در اضحے و فطر گفت میخواند ق والقرآن المجید و اقتربت الساعة و انشق القمر و گاهے سبح اسم ربک الاعلے و غاشیه خواندی چنانکه مسلم و موطا و ابو داود و ترمذے از نعمان بن بشیر آورده اند که میخواند رسول خدا صلے الله علیه وآله وسلم در عیدین و در جمعه سبح اسم ربک الاعلے و هل اتاک حدیث الغاشیه و گفت نعمان چون عید و جمعه در یک روز آمدے در هر دو این هر دو سوره خواندے و بدین طریق که مذکور شد از تطویل و تخفیف قرأت مواظبت نمود رسول الله صلے الله علیه وآله وسلم تا آخر وقت زندگانی خود نه آنکه منسوخ شده باشد در آخر و مقصود مصنف تاکید و تائید جواز تطویل و سنیت آن بود نه مداومت بر تخفیف چنانکه ارباب وعت و کسل کنند و چون مواظبت بر تطویل تا آخر زندگانی بود لاجرم خلفاے راشدین بدین طریقه رفتند صدیق در نماز صبح سورة البقره خواندے کذا فی الموطا عن عروة و لفظ ان ابا بکر الصدیق صلے الصبح فقرأ فیها سوره البقرة فی الرکعتین کلتیهما و این عبارت احتمال دارد که در هر رکعت سورة البقره را تمام خواند بطریق تکرار چنانچه در اذا زلزلت الارض همچنین واقع شده که قرأ فی الصبح اذا زلزلت الارض فی الرکعتین کلتیهما و لیکن این احتمال بعید ست ظاهر آنست که در تمام نماز این سوره خواند در هر رکعت یک نیمه و عمر صبح را گاه بیوسف و نحل گذاردے و در جامع الاصول از موطا بیوسف و حج گفته و در روایت قرأت کهف در رکعت اولی و یوسف یا یونس در ثانیه نیز از عمر آورده و گاه بهود و بنی اسرائیل گذاردے و خواندن سورهٔ یوسف مروی ست از عثمان نیز چنانکه در جامع الاصول از فرافصه بن عمر آورده که گفت یاد نگرفتم من سورهٔ یوسف را مگر از خواندن عثمان آن را در نماز صبح از بسکه تکرار و ترداد میکرد آنرا و اگر اطالت نماز منسوخ یا مکروه بودے خلفاے راشدین نکردندے و در حدیث انس آمده کان رسول الله صلے الله علیه وآله وسلم بود پیغمبر خدا صلے الله علیه وآله وسلم اخف الناس صلوة در نماز گذارون فی تمام باوجود تمام ادا کردن معنے این حدیث آن گفته اند که آن حضرت در قرأت تخفیف کردے و کم خواندے و لیکن رکوع و سجود و تعدیل ارکان تمام کردے و چون درین جا شبهه بر تطویل قرأت که مصنف اثبات آن کرد وارد میشود پس دفع این شبهه میکند و میگوید که این حدیث منافات بآن ندارد که ما گفتیم و مراد ازین حدیث آنست که تطویل صلوة و صلے الله علیه وآله وسلم نسبت باصلوة دیگران بغایت اندک نمودے یعنی آن حضرت صلی الله علیه وآله وسلم صلوة بتطویل قرأت میکرد و لیکن ازوی بغایت خفیف نمودے که اگر دیگرے اینقدر قرأت کردے چندان تطویل نمودی که ملالت آوردے چنانچه قرأت سورهٔ اعراف در نماز مغرب با ضیقے که در وقت اوست بحبت طی و سرعتی که در قرأت آن حضرت صلی الله علیه وآله وسلم نهاده بودند و ذوقے و لذتے و حضورے که از استماع قرأت وی صلی الله علیه وآله وسلم حاصل شدے و باین وجه معنی تمامے که

کہ ام خلقوا من غیر شئ ام ہم الخالقون الآیات نزدیک بود کہ بہ بر دل من و خواندن انفال نیز ورو یافتہ است و گاہ تصار مفصل
خواندے و خواندن سوتہای طویل در مغرب احیانا بودے برای مصلحت اسماع احکام و انذار و تبشیر حاضران و اغلب اوقات
قرأت در وی کوتہ بودی و در آثار صحابہ نیز ہمچنین آمدہ و کوتاہی وقت وی نیز اقتضاے آن میکند و گویند کہ در قرأت آنحضرت
صلے اللہ علیہ و آلہ وسلم ملی لسانی و سرعتے در روانی بود کہ از دیگرے نیاید و ترمذی گوید کہ بر قرأت قصار است و در مغرب عمل اہل علم
و بایں قائل ست ابن المبارک و احمد و اسحق و مروی است از عمر کہ نوشت بابی موسی کہ بخوان در صبح بطوال مفصل و در مغرب بقصار مفصل
و نقل کردہ شدہ است از مالک کہ گفت مکروہ است قرأت سور تہای دراز مثل والطور و المرسلات در مغرب و شافعی گوید
مکروہ نیست بلکہ مستحب ست کہ خواندہ شود این سور در نماز مغرب انتہی و در مغرب شب جمعہ خواندن قل یا ایہا الکافرون و
قل ہو اللہ احد آمدہ رواہ فی شرح السنۃ عن جابر بن سمرۃ و در بعض روایات مطلق مغرب واقع شدہ رواہ ابن ماجۃ عن ابن عمر رض
و بالجملہ امر قرأت در طول و قصر مختلف بود باختلاف احوال و اوقات و حکم و مصالح و بریک نہج نبود و قرار دادہ علمای حنفیہ و اکثر
ائمہ فقہ برانست کہ در فجر و ظہر از طوال مفصل بخواند و در عصر و عشا از اوساط و در مغرب از قصار و غالب احوال حضرت نبوت
صلے اللہ علیہ و آلہ وسلم ہمبرین نہج بود و اخبار و آثار درین باب بسیار ست و در ہدایہ میگوید کہ اصل درین باب کتاب امیر المومنین
عمر ست بجانب ابو موسے اشعری رضی اللہ عنہما و لابد انچہ عمر نویسد جز سنت نباشد و انچہ از روایات مذکور شد صحیح ست و لیکن
حکم غالب راست و مصنف میگوید کہ روایات صحیحہ برین مجموع ثابت شدہ و سنت این ست کہ بریک نمط از تخفیف و تطویل
مواظبت ننمایند بلکہ گاہ تطویل کنند و گاہ تخفیف بحسب حال و وقت ظاہر کلام مصنف کہ این سخن را پیش از بیان قرأت نماز عشا
میگوید آنست کہ مخصوص بہ نماز مغرب باشد برای رد جماعہ کہ تخفیف نماز مغرب مواظبت نمایند و لیکن این سخن مطلق ست
و فقہا نیز برین اند و لیکن قرار دادند کہ مذکور را از قبیل استحباب دارند باعتبار غالب احوال و گویند ہر چہ در آن مرویست نادر و
فی بعض الاحیان ست و اللہ اعلم و اما نماز خفتن بحسب وقت معاذ را سورۂ الشمس و سبح اسم ربک الاعلے و اللیل تعیین فرمود از
قرأت سورۃ البقرۃ و نحو آن منع و زجر کرد و در بعضے از احادیث او از السموات تعیین فرمود یعنے اذا السماء انفطرت و انشقاق
و بروج و طارق و در جامع الاصول از کتب ستہ از براء آوردہ کہ گذارد آن حضرت صلے اللہ علیہ و آلہ وسلم نماز عشاے اخیر را
و خواند در احدے الرکعتین و التین و الزیتون و بخاری و مسلم و ابو داؤد و قیدنی سفر آوردہ و موطا و ترمذی و نسائی مطلق گفتہ
و گفتہ کہ خواند در وی و التین و الزیتون و ترمذی و نسائی از برید روایت کردہ اند کہ گفت بود در رسول خدا صلے اللہ علیہ و آلہ وسلم
کہ میخواند در عشا و الشمس و ضحاہا و مانند آن از سور و قصہ منع معاذ چنانچہ بخاری و مسلم آوردہ اند آنست کہ جابر روایت میکند
کہ معاذ بن جبل حضرت رسول اللہ صلے اللہ علیہ و آلہ وسلم نماز میگذارد پستر مے آمد بمحلہ خود و امامت میکرد قوم خود را و گذارد شبی با حضرت
عشا را و امامت کرد قوم را پس افتتاح کرد سورۂ بقرہ را مردے از قوم برگشت از نماز و سلام داد و بگذارد نماز خود را تنہا و برگشت
پس گفتند آیا منافق شدے تو یا فلان گفت لا و اللہ مے آیم حضرت رسول اللہ صلے اللہ علیہ و آلہ وسلم را خبر میدہیم او را ازین حال
تا چہ حکم راند پس بحضرت آمد و عرض کرد یا رسول اللہ صلے اللہ علیہ و آلہ وسلم ما جماعہ ایم خداوندان شتر کہ بدان آب میکشیم و روزانہ
این کار میکنیم و معاذ با تو نماز عشا گذارد و پستر آمد قوم خود را و امامت کرد و افتتاح نمود بسورۂ بقرہ پس رسول خدا روی مبارک
بمعاذ آوردہ گفت افتان انت ایا فتانی تو ای معاذ یعنے مردم را خواہی در بلا و فتنہ اندازے و از دین بگردانی و از حضور مراسم
خیرات و حضور جماعات محروم داری با مردم رفق کن و بخوان و الشمس و ضحاہا و الضحے و اللیل اذا یغشے و سبح اسم ربک الاعلے

اندازه کرده ایم ما قیام آن حضرت را صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم در دو رکعت اولی مقدار قرأت الم سجدہ و خواندن الم سجدہ مصوصا
نیز آمدہ باین طریق کہ ابو داؤد از ابن عمرؓ آوردہ کہ پیغمبر صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم سجدہ کرد در نمازے پستر بایستاد پس برکوع رفت
و صحابہ دانستند کہ تنزیل السجدہ را خواند و ذکر صلوٰۃ درین حدیث بہم واقع شدہ است و در جامع الاصول این حدیث را با وجود
این ابہام در فصل قرأت ظہر و عصر آوردہ و بران حمل کردہ یعنے اگر در سہ نماز دیگر بودے حال عیاں بودے و احتیاج بگمان و نفرس
صحابہ نبودے پس لابد دریکے ازین دو نماز خواہد بود و دانستن صحابہ قرأت این سورہ بہ تعیین یا باخبار آن حضرت بود صلے اللہ
علیہ وآلہ وسلم بدان بعد از نماز و یا باسماع وے آیتی را چنانکہ عادت شریف بود در صلوٰۃ سریہ کہ بقصد تعلیم آیتی را بجہر خواندے
تا بدانند کہ فلان سورہ میخواند و در جامع الاصول از احادیث صحیحہ آوردہ کہ مے شنوانید آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم ما را
آیتی در نماز ظہر و عصر احیانا و ظاہر لفظ حدیث آنست کہ دریافت صحابہ تعیین این سورہ را درین صورت نہ باسماع و اخبار آنحضرت بود
بلکہ بقرائن دیگر بود کہ بفہم ایشان در آمدہ واللہ اعلم و گاہ بسبح اسم ربک الاعلے یا والسماء ذات البروج یا واللیل اذا یغشے یا سورۂ
انشقاق یعنے اذا السماء انشقت یا والسماء والطارق و مانند آن بخواندے ظاہر ہمین ست کہ اینہا بیان قرأت رکعت اولی
و بہ بیان قرأت رکعت دوم قصد و اہتمام تعلق نگرفتہ چنانکہ معلوم شد والا تبعیض و تکرار لازم آید ولیکن ہمچنین در احادیث وقوع
یافتہ است کہ میخواند سورۂ ذات البروج را و میخواند سورہ واللیل اذا یغشے را و مانند آن و در بعض روایات بیان قرأت رکعتین
نیز آمدہ چنانکہ نسائی از انسؓ آوردہ کہ وی نماز ظہر بگذارد و چون فارغ شد گفت گذاردم با رسول اللہ صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم
نماز ظہر را پس خواند این دو سورہ را سبح اسم ربک الاعلی و ہل اتاک حدیث الغاشیہ و از جابر بن سمرہ آمدہ کہ میخواند والسماء
ذات البروج و السماء والطارق و مانند آن از سور و این نیز احتمال بیان قرأت رکعتین و قرأت رکعت اول ہر دو دارد و
در نماز پیشین قرأت سورۂ لقمان و سورۂ والذاریات نیز آمدہ و طریق معرفت قرأت سورہ معین در صلوٰۃ سریہ معلوم شد اما نماز عصر بمقدار نیمۂ
ظہر بودے در درازے و گاہی ازین بسبکتر و در جامع الاصول از حدیث جابر بن سمرہ از ترمذی و ابی داؤد و نسائی آوردہ
کہ بود رسول خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم کہ میخواند در ظہر و عصر و السماء ذات البروج و السماء والطارق و مانند آن از سور و در
حدیث دیگر از جابر ہم بروایت مسلم و ابی داؤد و نسائی آمدہ کہ میخواند در ظہر واللیل اذا یغشے و در عصر مانند آن و در صبح
دراز تر ازان ازینجا معلوم می شود کہ قرأت ظہر و عصر احیانا برابر نیز کردے و اما در نماز مغرب گاہ تطویل کردے چنانچہ
سورۂ اعراف را در دو رکعت خواندے در ہر رکعتے یک نیمہ و در روایت بخاری و ابی داؤد و نسائی از زید بن ثابت خواندن
سورۂ اعراف در مغرب مطلق آمدہ کہ گفت بمروان بن حکم چہ شد ترا کہ میخوانے در نماز مغرب بقصار مفصل و در روایتے
میخوانی قل ہو اللہ احد و انا اعطینا ک الکوثر و حال آنکہ میخواند آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم بدراز ترین سورۂ اعراف
و در روایتی مائدہ و اعراف و در حدیث نسائی از عائشہؓ تفریق اعراف در دو رکعت در و یافتہ و گاہ والصافات و حم دخان
خواندی ظاہر این عبارت در خواندن ہر دو سورہ است و در حدیث نسائی خواندن حم دخان تنہا آمدہ بلی ذکر والصافات و گاہ
سبح اسم ربک الاعلے و گاہ والتین و گاہ معوذتین و گاہ والمرسلات در جامع الاصول از کتب ستہ از ام الفضل بن عباس
می آرد کہ خواندن آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم والمرسلات را در مغرب در مرض موت وے بود کہ نگذارد بعد از وے
نماز با ما و در روایت نسائی گذارد با ما در بیت خود مغرب را و خواند والمرسلات را و نگذارد بعد از وے نمازے را تا آنکہ قبض
کردہ شد و گاہ سورۂ والطور نیز خواندے چنانچہ اصحاب کتب ستہ غیر ترمذی از جبیر بن مطعم آوردہ اند کہ گفت جوان بانجا رسید

در جامع الاصول از حدیث مسلم و ابی داؤد از عمرو بن حریث روایت کرده که گفت بود رسول خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم که میخواند
در نماز بامداد فلا اقسم بالخنس الجوار الکنس و در روایت نسائی آمده که گفت شنیدم رسول خدا را صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم که میخواند در فجر
اذا الشمس کورت و در روز آدینه در نماز فجر سوره الم تنزیل سجده در رکعت اولی و سورهٔ هل اتی علی الانسان حین من الدهر در رکعت
دوم خواندے چنانکه بخاری و مسلم و نسائی از ابی هریره و مسلم و ابو داؤد و ترمذی و نسائی از ابن عباس آنرا روایت کرده اند
و شافعیه این را بجد گرفته و مواظبت بران مینمایند و قطعاً خلاف آن بوجود نمی آرند و در حرمین شریفین عمل ایشان بهمین ست
و نزد حنفیه توقیت سورهٔ و تعیین آن مکروه است و در شرح ابن الهمام از طحاوی و اسجابی نقل میکنند که گفته اند که این بر تقدیر
که آنرا لازم داند و غیر آنرا مکروه اما اگر بخواند آنرا بحکم فاقرؤا ما تیسر من القرآن یا از جهت تبرک بقرأت رسول الله صلی الله علیه وآله وسلم
کراهتی ندارد لیکن بشرط آنکه بخواند غیر آنها را احیاناً تا گمان نبرد جاهل که غیر آنها جائز نیست و میگوید که تحریر نیست و درین عبارت
بعد از علم بآنکه کلام در مداومت ست و حق آنست که مداومت مطلق مکروه است خواه غیر آن را مکروه داند یا نه و دلیل کراهت
نه ایهام تفصیل ست و بهجران باقی زیرا که هجران بر تقدیریست که باقی سور را در نماز دیگر نخواند بلکه ایهام تعیین ست و میگوید که
مقتضی دلیل عدم مداومت ست نه مداومت بر عدم چنانکه حنفیه زمان کنند بلکه مستحب ست که بخواند آنرا احیاناً متبرکاً بالماثور و
لزوم ایهام منتفی میشود بترک احیاناً و لهذا گفته اند که سنت آنست که بخواند در رکعتین سنت فجر قل یا ایها الکافرون و قل هو الله احد
و ظاهر این افاده مواظبت ست بران انتهی و حق آنست که ایهام مذکور نسبت بصلے منتفی ست ولیکن به نسبت غیر باقی و در آنچه
ماثور و منقول ست معتبر نه پس اصل سخن در صحت ماثور ست و بعد از صحت مجال توقف تنگ پس نزد حنفیه دوام این عمل ازان
حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم به ثبوت نه پیوسته پس اگر کسی احیاناً بخواند حسن ست فافهم و مصنف در بیان حکمت این عمل از
حضرت رسالت پناه صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم میگوید که تخصیص روز جمعه بقرأت این دو سوره ازین جهت میتواند بود که این دو
سوره مشتمل ست بر ذکر مبدء و معاد و دخول جنت و نار و این معانی در روز جمعه بود و قیامت در روز جمعه خواهد بود چنانکه در فضائل روز جمعه
بیاید که آفرینش آدم و اندر اختن وی بزمین و قبول توبه و موت وی و قیام ساعت و صعقه و بعث همه در روز جمعه خواهد بود و اما
در دخول جنت و نار روز جمعه چیزے نیامده مگر آنرا تابع روز قیامت دارند و الله اعلم و بالجمله چون جل این امور در روز جمعه است
و این دو سوره مشتمل بران لاجرم در اول این روز در نماز که افضل و اشرف اوقات و اقرب آن بخضوع و خشوع ست امت را
تذکیر این معنی بقرأت این دو سوره میفرمود همچنانکه بجهت اشتمال بر معنی تبلیغ و انذار و بعث رسل و هلاک امم متکذبه و انکار الیشان
در محافل بزرگ و مجامع ابنوه سورهٔ قاف و اقتربت و امثال آن بخواندے و این وجه تخصیص را شراح حدیث گفته اند اما پوشیده نماند
که بسیارے از سورهٔ قرآنی بر بیان این معانی مذکوره مشتمل اند و باین دو سوره خصوصیت ندارند و ازینجا لازم گردد که تخصیص این دو سوره
دائمی نباشد چنانکه از عبارت مصنف که گفته در محافل بزرگ سورهٔ قاف و اقتربت و امثال آن بخواندے این معنی پر تو می اندازد
پس این دو سوره را نیز در فجر روز جمعه نزد قصد تذکیر و انذار میخوانده باشد فافهم و الله اعلم اما نماز پیشین را تطویل کردی و همچنین ست
مذهب حنفیه که آنرا مثل صلوة صبح داشته اند لیکن امام محمد در مبسوط گفته که اگر کمتر از قرأت صبح کند هم گنجایش دارد چه آنوقت
اشتغال خلق ست بمهمات خود مبادا تطویل موجب ملال گردد و آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم تطویل در نماز پیشین بسیار کردے
چنانچه گاه بودے که اقامت پیشین کردی و شخصے بقباگاه دو میل راه است از مسجد شریف رفتی و باز آمدے هنوز به رکوع رکعت
اول نرفته بودے و گاه در نماز پیشین مقدار الم سجده در رکعت اولی خواندے و در مشکوة از حدیث ابی سعید خدری آورده که

یسیره است بعد از اتمام قرأت تا باز آوردن نفس را نه برای قرأت مقتدی خلف امام بر ظاهر کلام احمد و حدیث سمره که ترمذی روایت کرده وی نیز آورده از احمد و ابی داود و ابن ماجه و میگوید در روایتی از ایشان آمده که یک سکته چون تکبیر بر آرد و یک سکته چون فارغ شود از قرأت غیر المغضوب علیهم ولا الضالین و گفته که صحیح همان روایت اولی ست که سکته بعد از تمامی قرأت ست کلها و بر تقدیر ثبوت روایت ثانیه محمول ست بر سکتهٔ یسیره بقدر بسمله و تصویر و تقدیر سوره که بعد از فاتحه بخواند در نفس و شیخ محی الدین نووی در اذکار میگوید که اصحاب ما گفته اند که مستحب ست مر امام را در نماز جهری چهار سکته یکی عقیب تکبیر احرام برای خواندن دعاء استفتاح دوم بعد از فراغ از فاتحه سکتهٔ لطیفه در غایت لطافت میان فاتحه و آمین تا معلوم شود که آمین از فاتحه نیست سوم پس از آمین سکته در از مقدار سے که مقتدی فاتحه بخواند چهارم بعد از فراغ از سوره که فصل کنند بدان میان قرأت و تکبیر رکوع و آن حضرت صلے اللہ علیه وآله وسلم در نماز صبح بعد از فاتحه سوره بخواندے مطول مقدار شصت آیه تا صد آیه اخرجه النسائی عن ابی هریرة در کتب حنفیه چهل تا پنجاه تا شصت تا صد نیز گفته اند و نقل آثار دران کرده و گفته اند که اختلاف درین باختلاف اوقات و احوال و تقصیر لیالی و طول آن خواهد بود گاه سورهٔ قاف خواندے و گاه سورهٔ روم اول چهل و پنج آیه است و ثانی شصت آیه و در قرأت سورهٔ قاف احادیث صحیحه بسیار واقع شده بعضے از صحابیات گفته اند که نه گرفتیم ما یاد سورهٔ قاف را مگر از دهان رسول اللہ صلے اللہ علیه وآله وسلم که در نماز صبح میخواند بدانکه ظاهر لفظ کتاب سه احتمال دارد یکی آنست که هر یکی ازین دو سوره را در دو رکعت فجر میخواند و تقسیم میکرد بر آنها و بین تقدیر قرأت بعض سوره لازم آید و این جائز ست و لیکن ازان حضرت صلے اللہ علیه وآله وسلم بر سبیل ندرت بودے چنانچه باید نگر آنکه مراد در انجا قرأت بعض سوره باشد در هر دو رکعت و این خلاف ظاهر ست دیگر آنکه میخواند هر یکی ازین دو سوره را در رکعتین بطریق تکرار و این نیز خالی از بعدے نیست یا مقصود بیان قرأت احدے الرکعتین باشد لا علی التعیین یعنے این سوره را درین نماز خواند در رکعت اولی یا ثانیه و مؤید ست این احتمال را ظاهر حدیثے که نسائی از قطبه بن مالک آورده که گفت گزاردم با آن حضرت صلے اللہ علیه وآله وسلم نماز صبح را پس خواند در یکی از دو رکعت والنخل باسقات را و یحتمل که مراد بیان سورهٔ رکعت اولی باشد و سوره رکعت ثانیه را بیان نکرده و در بعض مواضع بتفصیل نیز بیان کرده که در رکعت اولی فلان سوره میخواند و در رکعت ثانیه فلان و در جامع الاصول در بعض روایات مسلم از جابر بن سمره مجملا آورده که میگذارد نماز فجر را بسورهٔ قاف و در بعض روایات خواند سورهٔ قاف را در رکعت اولی و از نسائی آورده که خواند در احدے الرکعتین والنخل باسقات را که مراد بدان هم سورهٔ قاف ست و این کلمه جزو این سوره است و غالب همین احتمال ست که مراد بیان قرأت رکعت اولی ست و اکثر در احادیث بیان قرأت رکعت اولی را کرده اند و نیز آنچه گفته اند که از طوال او اوساط و قصار مفصل میخواند عتبار آن در رکعت اولی ست و از بعض فقهاء که تمسک بحدیث ابی برزة الاسلمی در جامع الاصول در بیان قرأت رکعتین ست هر دو سوره را بیان کرده چنانچه در قرأت از جمعه باید و احیانا تخفیف در قرأت رکعت دوم بحدیکه اقتصار بر قرأت اذا زلزلت الارض فرمودے چنانچه در جامع الاصول از حدیث ابی داود از معاذ بن عبد اللہ جهنی آورده که مردے که از جهینه خبر داد او را که شنیده رسول خدا را صلے اللہ علیه وآله وسلم که خواند در نماز صبح اذا زلزلت را در هر دو رکعت پس دریافتم که بفراموشی خواند یا عمدا چنین کرد و گاه اقتصار بر معوذتین فرمودے چون در سفر بودے خواندن آن حضرت صلے اللہ علیه وآله وسلم معوذتین را در نماز صبح معروف و مشهور ست و ظاهر آنست که آن نه دائمی بود گاهی چیزے آن نیز خواندے و اللہ اعلم و مالک در موطا از ابن عمر رضی اللہ عنهما آورده که میخواند عمر در نماز صبح در سفر سورهٔ از ده سوره اوائل از مفصل و هم ازینجاست که حنفیه گویند اگر بر عجله سفر نباشد مانند سورهٔ بروج و اذا السماء انشقت بخواند نماز جهت امکان مراعات سنت یا تخفیف و گاه اقتصار بر اذا الشمس کورت فرمودی هر چند در حضر بودے

از حدیث شعبه از علقمه از ابن وائل در اخفا آورده و از ابی داؤد و ترمذی وغیرهما از حدیث سفیان از ابی وائل در جهر و لیکن گفته
که این هر دو حدیث معلول ست و مدار بر حدیث ابن مسعود ست بدانکه در بعض روایات چنین آمده که یخمد صوته و آن اشارت
بمد الف نیز تواند بود که لغت فصیحی در لفظ آمین مد الف و خفت میم ست و قصر الف با خفت میم نیز جائز ست و مد الف با تشدید میم
خطا و مفسد نماز گفته اند مگر نزد بعض که مفسد نیست زیرا که وی کلمه قرآن ست فی قوله تعالی آمین البیت الحرام اگرچه نه باین معنی ست
و بعضی گفته اند در آمین نیز خطا نیست و بعض گفته اند اگرچه خطا ست و لیکن معنی دارد و بمعنی ندعوک قاصدین الاجابة کذا فی شرح
ابن الهمام نقلا عن الحلوانی و در بعض روایات یرفع بها صوته آمده و این صریح ست در جهر و در بعض روایات یسمع بها المسجد آمده
و در بعض آنکه هر که در صف اول نزدیک بوی صلی الله علیه وآله وسلم می بود می شنید و ازینجا تطبیق کرده اند بعض میان حدیثین
خفض و جهر بانکه مراد بخفض عدم قرع عنیف ست و بجهر وی صوت زیرا که این موجب ارتجاج صوت ست چنانکه مشاهده
کرده میشود و ظاهر حمل بر فعل هر دو صورت ست تارة فتارة و الله اعلم و در نماز دو سکته رعایت فرموده یک سکته میان
تکبیر و قرأت فاتحه دوم سکته میان فراغ از فاتحه و قرأت سوره و در بعض روایات آمده که میان قرأت و رکوع سکته میکرد
پس سه سکته باشد اما سکته سوم در غایت لطف و اندکی بود و ترمذی در جامع خود باب فی السکتتین گفته از قتاده از حسن از
سمرة حدیثی می آرد که گفت دو سکته است که یاد گرفته ام از رسول خدا صلی الله علیه وآله وسلم پس منکر شد آن از عمران بن حصین
و گفت ما خود هیچ یک سکته یاد نداریم پس نوشتیم بسوی ابی بن کعب بمدینه تا وی چگوید پس تصدیق کرد ابی ابن کعب سمرة را
و بنوشت موافق سمرة پس گفتند قتاده را که کدام ست آن دو سکته گفت چون در نماز در آیی و چون از قرأت فارغ شدی
بعد ازان گفت قتاده و چون ولا الضالین خواندی و گفت خوش آمدی آن حضرت را صلی الله علیه وآله وسلم چون فارغ شدی
از قرأت که سکوت کند تا نفسی راست کند و قول قتاده و چون ولا الضالین خواندی اگر تفسیر قول اوست و چون از قرأت فارغ
شدی و بیان آنکه مراد بقرأت قرأت فاتحه است مبین دو سکته بود چنانکه سوق حدیث ناظر دران ست اما ظاهر لفظ قتاده ناظر
دران ست که این بیان دو سکته دیگر میکند متوسط بین السکتتین و مراد از قرأت تمام قرأت فاتحه و سوره بود گویا که
او را در اثنای تحدیث سکته دیگر یاد آمد و لفظ جامع الاصول که گفته ثم قال بعد ذلک واذا قرء ولا الضالین ظاهر تر ست
درین احتمال برین تقدیر سه سکته تمام بود چنانکه مصنف میگوید و گفت ترمذی درین باب حدیث ابی هریرة نیز
آمده است و حدیث سمرة حدیث حسن ست و این قول بسیاری از اهل علم ست که مستحب میدارند امام را که سکوت کند در افتتاح
صلوة و بعد از فراغ از قرأت و باین قائل ست احمد و اسحق و اصحاب ما انتهی پوشیده نماند که سکته اولی که برای خواندن توجیه و ثناست
متفق علیه است اما سکته دوم نزد حنفیه نیست تا آنکه شمنی در وجه منع تسمیه میان فاتحه و سوره در صلوة جهریه میگوید که آن متلزم
سکته است در وسط قرأت یعنی و آن غیر مشروع ست و حال سکته ثالثه نیز بهمچنین ست ظاهر احادیث این سکتتین نزد ایشان
ثبوت نیافته و انکار عمران بن الحصین آنرا از سمره دلیل ست بر خفای حال آن و نیز میگویند که این سکتتین بحسب تصویر و تقدیر
سوره و استراحت و تنفس ست نه بطریق تعبد و تقرب تا سنت باشد و الله اعلم و نزد شافعی این سکتات ثابت ست و سنت
نزد ایشان این ست که مقتدی در صلوة جهریه با قرأت امام سکوت کند و در سکته دوم فاتحه بخواند و خرقی که از ائمه اصحاب ماست
در کتاب خود گفته که نزد امام احمد نیز سکتات هست و گفته که مقتدی فاتحه را در سکتات امام بخواند و زرکشی در شرح کلام خرقی از ابو البرکات
که از مشائخ مذهب امام احمد ست نقل میکند که در نماز دو سکته است بسبیل استحباب یکی مخصوص باول رکعت برای استفتاح دوم سکته

ونسائی از نعیم ابن محمد آمده که گفت گذاردم خلف ابی هریره پس خواند بسم الله الرحمن الرحیم پس بتمام القرآن تا رسید ولا الضالین
پس گفت آمین وگفت بعد سلام سوگند بخدای که بقای من در دست قدرت اوست بدرستی که من مشابه ترین شما ام در نماز گذاردن
برسول خدا صلے الله علیه وآله وسلم وابن خزیمه گفته هیچ شک نیست در صحت این حدیث نزد اهل معرفت واین حدیث غیر مستلزم ست
مر جهر را از جهت جواز سماع نعم باخفای ابی هریره زیرا که گاهی میشنود مقتدی که قریب ست وقتیکه مبالغه نکند امام در اخفا نعم
حدیث ابن عباس که گفت جهر میکرد رسول خدا صلے الله علیه وآله وسلم به بسم الله الرحمن الرحیم حاکم گفته که این حدیث صحیح ست
بے علت ودار قطنی نیز تصحیح آن کرده واین دو حدیث امثال احادیث ست در جهر وبعض حفاظ گفته اند که هیچ حدیث صریح نیست
در جهر مگر آنکه در اسناد او مقال ست نزد اهل حدیث ولهذا اعراض کرده اند ارباب سنایند مشهورهٔ اربعه واحمد واخراج نکرده اند
از آنها چیزے باوجود اشتمال کتب ایشان بر احادیث ضعیف وابن تیمیه گفته که رسیده است بما از دار قطنی که گفت صحیح نشده
از پیغمبر خدا صلے الله علیه وآله وسلم در جهر به تسمیه حدیثے ونیز از دار قطنی آمده که در مصر خواست که در جهر به بسمله تصنیفے کند پس سوگند داد
بعضے از مالکیه را که حدیثی صحیح درین باب اورا تعریف کند پس گفت صحیح نشده درین باب حدیثی وحازمی گفته که احادیث جهر اگرچه
ماثور اند از جماعه از صحابه ولیکن سالم نیستند از شوائب وطحاوے وابن عبد البر از ابن عباس عدم جهر را نیز روایت کرده اند
پس معارض شد بحدیث جهر واگر ثابت شود محمول خواهد شد بر وقوع وے احیانا بجهت تعلیم ودر بعض احادیث وآثار نفی قرأت
بسمله نیز آمده وآن نیز محمول ست بر نفی جهر انتهی وبالجمله احادیث وآثار در ترک جهر به بسمله بسیار آمده واحادیث واقعه درین باب
اکثر واصح وارجح اند چنانکه مذهب امام ابو حنیفه است وآن حضرت صلے الله علیه وآله وسلم قرأت مرتب مرتل یعنی تباني وحرفا
بعد حرف ورعایت تجوید میخواند چنانکه امر کرده است پروردگار تعالی وفرمود ورتل القرآن ترتیلا ودر آخر هر آیتی وقف میکرد
چنانکه الحمد لله رب العالمین میخواند ووقف میکرد والرحمن الرحیم میخواند ووقف میکرد ومالک یوم الدین میخواند ووقف میکرد
وهکذا واین را قرأت النبی صلے الله علیه وآله وسلم نام کنند ودر علم قرأت آنرا تفصیلے ست واتفاق دارند قرا به جواز وقف
نزد تمام آیه اگرچه کلام متصل منفصل از ما بعد بود وسیجیئ الکلام فیه فی آخر فصل صلوة اللیل انشاء الله تعالی وکلمهٔ آخر آیت را که
بروی وقف میکرد میکشید یعنے بد میخواند ودر حالت وقف مد آمده وقرا هر ادرین صورت سه طریق ست طول وقصر وتوسط کما بین
فی موضعه ودر آخر فاتحه آمین بگفتی در نماز جهرے بجهر ودر سری بخفیه ومجموع صحابه که مقتدے بودند بموافقت آمین بگفتندے
آمین گفتن بعد قرأت فاتحه در نماز سنت ست وفضل بسیار دارد خواه منفرد باشد خواه امام وخواه مقتدے هر چند امامش نگوید
ودر تامین مقتدے در نماز سرے بر تقدیر سماع خلاف ست نزد بعضے بگوید از جهت ظاهر حدیث ونزد بعض نه از جهت عدم اعتبار
این جهر کذا فی شرح ابن الهمام ودر جهر تامین در نماز جهرے احادیث واقع شده ومذهب شافعی واحمد همین ست ودر مذهب مالک
خلاف گونه هست ومذهب امام ابو حنیفه در تامین اسرار ست مطلقا ودر جامع ترمذی حدیث رفع صوت بآمین وخفض صوت
بیان هر دو آورده وحدیث جهر را ترجیح کرده واز امام بخارے نیز همچنین نقل کرده وگفته که عمل اکثر علما از صحابه وتابعین بر ین ست
انتهی وبعضے از علما حدیث خفض صوت را نیز تصحیح کرده اند واز امیر المومنین عمر بن الخطاب روایت کرده اند که اخفا کنند
امام چهار چیز را تعوذ وبسمله وآمین وسبحانک اللهم وبحمدک وبعض روایات بجای سبحانک اللهم ربنا لک الحمد آمده واز ابن مسعود نیز مثل
این آمده وسیوطی در جمع الجوامع از ابی وائل روایت آورده که گفت بودند عمر وعلی که جهر نمی کردند به بسم الله الرحمن الرحیم ونه به تعوذ
ونه به آمین رواه ابن جریر والطحاوے وابن شاهین فی السنة وشیخ این الهمام از احمد وابی یعلے وطبرانی ودار قطنی وحاکم ومستدرک

وآمین وازانہا کہ قائل اند باسرار تسمیہ ثوریست واحمد وابو عبیدہ ومرویست از عمرؓ وعلی وابن مسعود وعمار بن یاسر وعبد اللہ بن الزبیر ومرویست ازانس کہ گفت نماز گذاردم خلف پیغمبر صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم وخلف ابوبکر وعمر وعثمان وندیدم ازایشان کہ جہر میکردند بسم اللہ الرحمن الرحیم را رواہ احمد ونسائی وابن خزیمہ والدارقطنی ودر جامع الاصول حدیث انس را در باب ترک جہر بہ تسمیہ از کتب ستہ روایت کردہ وگفت ترمذی کہ این حدیث حسن صحیح ست وبرین ست عمل اکثر اصحاب وتابعین ومن بعدہم وایشان استفتاح میکردند بالحمد للہ رب العالمین وگفت زرکشی کہ در لفظ نجاری آمدہ کہ پیغمبر خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم وابوبکرؓ وعمر افتتاح مے کردند نماز را بالحمد للہ رب العالمین ودر روایت مسلم آمدہ کہ ذکر نمیکردند بسم اللہ الرحمن الرحیم را ودارقطنی مے گوید کہ صحیح نشدہ از پیغمبر صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم در جہر بہ بسملہ حدیثے اما از بعض صحابہ روایات آمدہ بعضی صحیح وبعضے ضعیف وامام احمد تخصیص کردہ است کہ بعض ائمہ کہ در مدینہ جہر بہ تسمیہ کردند بجہت بیان سنیت آن بود کہ اہل مدینہ منکر آن بودند انتہی وبعض شراح حدیث گفتہ اند کہ آنچہ مرویست از حضرت رسول اللہ صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم از جہر برای تعلیم بود چنانچہ در قرأت ظہر احیانا در بعض سورہ جہر میکرد تا کہ بدانند کہ فلان سورہ میخواند تعلیما للامۃ وچون تسمیہ بمذہب شافعی جزوست از فاتحہ واز ہر سورہ جہر میکنند آنرا در نماز جہریہ با فاتحہ وبا سورہ ومصنف می گوید کہ آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم در بعض اوقات بسملہ بجہر میگفت یعنے در نماز جہریہ آنکہ ہمیشہ اسرار میکرد چنانچہ مذہب ابوحنیفہ است ودر بعض اوقات خفا میکرد یعنے اگر چہ نماز جہریہ بودے نہ آنکہ ہمیشہ جہر میکرد چنانکہ مذہب شافعی ست وترمذی در جامع خود دو باب آوردہ اول در ترک جہر بسم اللہ الرحمن الرحیم ودرین باب حدیث آوردہ از عبد اللہ بن مغفل کہ پسرش گفت شنید مرا پدر من کہ خواندم بسم اللہ الرحمن الرحیم پس گفت ای پسرک من دور دار خود را از آنکہ چیزے تو پدید آری در اسلام وگفت ندیدم من ہیچ یکی از اصحاب پیغمبر را کہ مبغوض ترے بود نزد وے چیزے از تو پدید آوردن چیزے در اسلام وگفت بتحقیق نماز گذاردہ ام من با پیغمبر صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم وبا ابوبکرؓ وعمرؓ وعثمانؓ ونشنیدم ہیچ یکے را کہ می گفت بسم اللہ الرحمن الرحیم چون نماز کنی تو ای پسرک من بگو الحمد للہ رب العالمین وگفت ترمذی حدیث عبد اللہ بن مغفل حدیث حسن ست وبر وست عمل نزد اکثر اہل علم از اصحاب پیغمبر صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم کہ ابوبکرؓ وعمرؓ وعثمانؓ وعلی رضی اللہ عنہم اجمعین ازایشانند وغیر ایشان وآنہائی کہ بعد از ایشانند از تابعین وباین قائل ست سفیان ثوری وعبد اللہ بن المبارک واحمد واسحق وسگویند جہر نکنند مصلے بہ بسم اللہ الرحمن الرحیم وبگوید آنرا در نفس خود آہستہ وابن الہمام از ابن عبد البر آوردہ کہ گفت مذہب شعبی ونخعی واوزاعی وقتادہ وعمر بن عبد العزیز واعمش وزہرے ومجاہد وحماد وابی عبید نیز ترک جہر ست وباب ثانی در جہر بسم اللہ الرحمن الرحیم ودر وے حدیث می آرد از ابن عباسؓ کہ گفت بود رسول خدا صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم کہ افتتاح می کرد صلوۃ خود را بہ بسم اللہ الرحمن الرحیم وگفت ترمذی اسناد این حدیث قوی نیست وقائل اند بان چندی از صحابہ کہ ابی ہریرہؓ وابن عمرؓ وابن زبیرؓ از ایشانند وبعضی از تابعین نیز بر انند ومذہب شافعی این ست انتہی وجماعۃ قالین بجہر تاویل می کنند افتتاح حدیث بالحمد للہ رب العالمین را ومی گویند مراد از الحمد للہ رب العالمین سورۂ فاتحہ است بتمامہا بر طریق تسمیۂ کل باسم جزو چنانکہ گویند الم میخوانیم ومراد بدان تمام سورہ دارند گویا کہ گفتہ است استفتاح می کرد بسورۂ کہ اول او الحمد للہ رب العالمین ست واین تاویل صحیح ست اگر در احادیث تصریح بعدم جہر بسم اللہ الرحمن الرحیم نبودی ولیکن در احادیث صحیحہ تصریح بآن موجود ست ومصنف در خاتمہ گفتہ کہ در باب جہر بہ بسم اللہ الرحمن الرحیم در صلوۃ حدیثی صحیح نشدہ شیخ ابن الہمام گفتہ کہ در صحیح ابن خزیمہ وابن حبان

من در اللهم اغسلنی من خطایای و باین قدر تفاوت آن را وجهی دیگر شمردن دریغا که مقصود نه بیان تعدد طرق حدیث ست
عادت نیست والا در احادیث دیگر نیز تفاوتها و اختلافها هست و نیز تصریح به تصحیح این حدیث با وجود آنکه در اول فرموده است که
بر چند وجه صحیح مرویست مستغنی عنه است وجه هفتم اللهم رب جبرئیل و میکائیل و اسرافیل فاطر السموات والارض عالم الغیب
والشهادة انت تحکم بین عبادک فیما کانوا فیه یختلفون اهدنی لما اختلف فیه من الحق باذنک فانک تهدی من تشاء الی صراط
وجه هشتم روایت آنکه بعد از تکبیر میگفت اللهم لک الحمد انت نور السموات والارض ومن فیهن ولک الحمد انت ملک السموات والارض
ومن فیهن ولک الحمد انت الحق ووعدک الحق وقولک حق والجنة حق والنار حق والنبیون حق والساعة حق این دو ذکر در کتب
احادیث در قیام اللیل مذکورست اول از حدیث عائشه بروایت مسلم وثانی با زیادتهای دیگر از حدیث ابن عباس بروایت
بخاری و مسلم وچون مراد شیخ استفتاح صلوة ست عام تر از فرض ونفل همه را ذکر کرده پس معلوم شد که مراد نه آنست که همه را
در هر فرض وهر نفل میخواند چه انچه در نفل و تهجد واقع شده مخصوص بآن خواهد بود ونزد حنفیه همه مخصوص بنفل ست الا سبحانک
اللهم وبحمدک الی آخره واگر آنها را در فرض نیز بخواند در اصل جواز شبهه نخواهد بود و بعضی از ایشان آنرا نیز از قبیل حرام غیر مفسد
داشته اند چنانکه در کبیر انی گفته است ولا یخفی ما فیه وامام محی الدین نووی که قدوهٔ علمای شافعیه است در اذکار گفته
که این ادعیه مستحب ست در فریضه و نافله و نیز گفته که مستحب ست جمع میان همه این اذکار هر تنها گذار را و امام را باذن مقتدیان
و بی اذن در صلوة ای الیشان تطویل نکنند و اقتصار کند بر بعض و منفرد نیز تواند تخفیف اقتصار کند نزد حنفیه بر سبحانک اللهم
ونزد شافعیه بر وجهت وجهی ونزد ابی یوسف بر هر دو وهمچنین ست حال در اطالت قرأت وجز آن کذا ذکر فی سن الهدی
وبعد ازین اذکار میگفت اعوذ باللہ من الشیطان الرجیم استعاذة پیش از قرأت چه در نماز وچه در غیر نماز مسنون ست نزد جمهور
سلف واز ثوری وعطاء وجوب آن نیز آمده است بحجت ظاهر امر که فرموده واذا قرأت القرآن فاستعذ باللہ واختلاف
است هم درمیان فقهاء هم درمیان قراء که افضل اعوذ باللہ من الشیطان الرجیم یا استعیذ باللہ من الشیطان الرجیم ست ودر بعضی
از شروح شامی از جبیرین مطعم روایت آورده است که آن حضرت صلے اللہ علیه وآله وسلم این چنین خواند و فرمود همچنین
خوانانید مرا جبرئیل ودر هدایه میگوید اولی آنست که استعیذ باللہ گوید تا موافق افتد بلفظ قرآن واعوذ باللہ نزدیک بآنست
ودیگران اعوذ باللہ اختیار کرده اند زیرا که استعیذ برای طلب نعوذ ست ودر اعوذ امتثال صریح ست مطابق مقتضای امر موافقت
لفظ قرآن دخلی ندارد وفیه تامل ونیز منقول از استعاذهٔ آن حضرت صلے اللہ علیه وآله وسلم لفظ اعوذ ست چنانچه در حدیث
ابی سعید آمده گذشتی شرح ابن الهمام وبعد از انگاه فاتحه میخواند یعنی بالبسم اللہ لیکن در بعض اوقات بسمله بجهر میگفت و در بعض اوقات
اخفا میکرد چنانکه مصنف میگوید بر آنکه خواندن بسمله در اول صلوة مجمع علیه است اگرچه دے نزد امام ابو حنیفه جزو نیست
نه از فاتحه ونه از هیچ سوره اما با وجود آن خواندن وی بسر حد شهرت رسیده ولیکن در اول صلوة فقط در روایتی از ابو حنیفه
پس وے مفتاح صلوة ست مثل تعوذ و در روایتی دیگر که قول صاحبیه است در اول هر رکعت زیرا که تسمیه برائے افتتاح قرأت
و هر رکعت اصل مستقل ست در قرأت واز جهت احتیاط باعتبار خلاف علماء در بودن وے جزو فاتحه نه درمیان فاتحه وسوره مگر
نزد امام محمد در صورت مخافت و مذهب امام احمد نیز همچنین ست مطلقا واحتجاج آورده بآنکه ابن عمر ترک نمیکرد بسم اللہ الرحمن
الرحیم مرام القرآن را و سورتے را که بعد از و میخواند و بر هر تقدیر در مذهب حنفیه جهر متصور نیامده و امام محمد در آثار از ابی حنیفه
از حماد از ابراهیم نخعی آورده است که چهار چیز بود که امام آن را اخفا کند تعوذ و بسم اللہ الرحمن الرحیم و سبحانک اللهم وبحمدک

این کلام ترمذی ست و وی بعد ازان حدیث عائشہؓ را آورده که در وی آن زیادت نیست و گفته این حدیث حسن است کذا فی شرح المشکوة اور اگر باین وجه و حارث که یکے از رواة اوست تکلم کرده شده است در وی از جانب حفظ وے و صاحب مشکوة اینحدیث را از ترمذی و ابی داؤد آورده از حدیث عائشہؓ و از ابن ماجہ از ابی سعید و این طعن که مذکور شد از ترمذی نقل کرده و طیبی گفته که حق آنست که این حدیث حسن مشهور ست و مخرج ست در کتاب مسلم از عمر بن الخطاب و اخذ کرده بوے عبد اللہ ابن مسعود و غیر وی از مجتهدین صحابه و رفته اند بوے بسیارے از علمای تابعین و غیر ایشان چنانچه ترمذی خود گفته و اختیار کرده است او را ابو حنیفه و غیر وے از علماء برای استفتاح صلوة و چگونه نسبت کرده شود اینحدیث را بالطعن و ضعف و اجله علمای حدیث بدان رفته مثل سفیان ثوری و احمد بن حنبل و اسحق بن راهویه و غیرهم و هم طیبی گفت که تورپشتی گفت این طعن از صاحب مصابیح نیست گمان آنست که بعض مردم که در کتاب ترمذی نظر کرده اند آنرا بتوهم خود دریافته آورده و بحقیقت طعن که ترمذی کرده در اسنادی ست که خود آورده نه در حدیث و جمیع اسانید وے و چگونه چنین باشد که اعلام ائمه حدیث آنرا آورده و بدان اخذ کرده اند و ابو داؤد در جامع خود باسنادی که آورده و گفته است که این اسناد حسن ست و رجال وی همه مرضی و مقبول اند با آنکه جرح و تعدیل امریست که مختلف میگردد در وے امر بسا که یکی تضعیف راوے کرده و دیگرے توثیق وے نموده و لازم نیاید از طعنی که ترمذی در حدیث ابی سعید کرده طعن در وے از جهت تغایر سیاق حدیثین و لهذا احمد حدیث ابو سعید را اصح گفته و بحدیث عائشہؓ اخذ کرده انتهی گفت بنده ضعیف عفا اللہ تعالے و نیز لازم نیاید از ضعفے که در حدیث پیدا شده بجهت عدم قوت حفظ و ضبط بعضے از رواة وے که متاخر اند از زمان ائمه که اخذ بدان کرده و عمل نموده اند بجهت صحت و قوت اسناد آن نزد ایشان ضعف حدیث مطلقاً و لازم نیاید از بنجا طعن در مذهب ائمه و این نکته مکرر گفته ایم در مقدمه و در باب تیمم و بنایت درست و سره است و اللہ اعلم و سیوطی در جمع الجوامع از ابن جریج آورده که گفت حدیث کرد مرا کسیکه صادق میدانم او را از ابو بکر و عمرؓ و ابن مسعود که چون استفتاح میکردند میگفتند سبحانک اللهم و بحمدک و تبارک اسمک و تعالے جدک و لا الہ غیرک و از اسود بن یزید آورده که گفت بود عمر بن الخطاب چون افتتاح صلوة میکرد بر میداشت آواز خود را و میگفت سبحانک اللهم و بحمدک الی آخره تنبیه از کلام طیبی که نقل کرده شد ظاهر شد که حدیث عائشہؓ حسن ست که بکثرت طرق بحد شهرت رسیده و مصنف حکم بصحت او کرد و الحق چنین ست و چون بکثرت طرق واصل بحد صحیح گردد و آنرا صحیح لغیره خوانند با آنکه تلقی امت بقبول نیز از وجوه صحت و شهرت و استفاضه است کما تقرر فی موضعه و نیز چون مسلم آنرا روایت کرد لابد صحیح باشد و وجه چهارم در حدیث دیگر آمده که در وقت استفتاح میگفت اللہ اکبر اللہ اکبر اللہ اکبر الحمد للہ کثیرا الحمد للہ کثیرا الحمد للہ کثیرا سبحان اللہ بکرة و اصیلا اللهم انی اعوذ بک من الشیطان و من همزه و نفخه و نفثه ترمذی این را بطریق خریت و زیادت بر حدیث عائشہؓ از حدیث ابی سعید با تفاوتے که ظاهر ست آورده چنانچه در وجه سوم ذکر کردیم و صاحب مشکوة این را باستقلال از جبیر بن مطعم چنانچه مصنف ذکر کرده است از ابی داؤد و ابن ماجه روایت کرده با تفاوت ما که در کتاب خود بیان کرده ایم وجه پنجم در روایت دیگر آمده اللہ اکبر عشر مرات ثم یسبح عشرا ثم یحمد عشرا و یهلل عشرا و یستغفر عشرا ثم یقول اللهم اغفر لی واهدنی وارزقنی عشرا ثم یقول اللهم انی اعوذ بک من ضیق المقام یوم القیمة عشرا اما این روایت را درین کتب که حاضر اند نیافتیم و مصنف صحیح ست وجه ششم در روایت صحیح آمده که بعد از تکبیر گفتی اللهم باعد بینی و بین خطایای کما باعدت بین المشرق و المغرب اللهم اغسلنی من خطایای بالماء و الثلج و البرد اللهم نقنی من الذنوب و الخطایا کما ینقی الثوب الابیض من الدنس اینحدیث مثل حدیث ابو هریره است که در وجه دوم مذکور شد الا بتقدیم اللهم اغسل بر اللهم نقنی و بذکر من الذنوب بدل من الخطایا و زیادت یا بتکلم و

من در اللهم

ثنا و توجیه هر دو آمده بجهت جمع میان حدیث انس و حدیث مختار طحاوی نیز همین ست و لیکن گفته است که بصلے مختار ست که توجیه بعد از ثنا گوید یا پیش ازان و این نیز روایتی ست از ابی یوسف و مذهب مشهور تاخیر توجیه است از ثنا نزد وی و نزد ابی حنیفه و محمد توجیه محمول بر حالت تنفل و تطوع ست چنانچه در حدیث نسائی آمده اما در فرائض زیاده برانچه مشهور ست نکنند و لهذا در جمل ثناء ک که در مشاهیر مذکور نیست در فرائض نمیگویند و ابن الهمام در شرح هدایه گفته که مؤید این حمل ست انچه ثابت شده در صحیحین ابی عوانه و سنن نسائی که رسول خدا صلے الله علیه و آله وسلم چون مے ایستاد که بگذارد نماز تطوع را میگفت الله اکبر وجهت وجهی الخ و در هدایه میگوید که بر سبحانک اللهم الخ زیاده نکنند و هر چه جز آن منقوست محمول بو د بر تهجد و شیخ ابن الهمام در زاد الفقیر نیز همچنین گفته و بدانکه بعضے از حنفیه که قائل اند بتوجیه گویند که مستحب آنست که پیش از تکبیر بعد از نیت گوید زیرا که این آلکد و اداخل ست در نیت و غریست و بعض گویند که آن مودے بطول مکث قیام ست مستقبل قبله بے صلوة و این مذموم ست شرعاً و هم این اختلاف مبنی بر تعدد روایتین هدایه است که در بعض نسخ لایاتی بالتوجیه قبل التکبیر لتتصل به النیة واقع شده و در بعض یاتی و بر نسخهٔ اولے ضمیر به راجع ست بتکبیر و حاصلش همان لزوم طول مکث مذکور ست و در نسخهٔ ثانیه راجع به توجیه و محصلش وجود تاکید نیت و عزیمت فافهم و شمنی عبارت هدایه را لایاتی نقل کرده و از شرح ابن الهمام نیز این چنین معلوم میگردد و ایشان توجیه را قول مخالف متن داشته و گفته اند که بیارد توجیه را زیرا که آن ابلغ ست در نیت و عمل ست باخبار بعض گفته اند نیارد چنانکه مصنف گفته تا متصل شود بوے یعنے به تکبیر نیت زیرا که اولی در نیت قران اوست و قرأت توجیه فصل ست فتدبر و وجه دوم حدیث ابو هریره رضی الله عنه که گفت کان رسول الله بود پیغمبر خدا صلے الله علیه و آله وسلم لیسکت سکوت میکرد بین التکبیر و القراة میان تکبیر و قرأت یعنے قرآن نمیخواند فقلت پس گفتم بابی و امی مادر و پدر من فدای تو باد این عبارتے ست که عرب بدان داد محبت دهد و داد مخاطب بدهند و صحابه رضوان الله علیهم این کلمه را با آن حضرت صلے الله علیه و آله وسلم بسیار میگفتند پس ابو هریره رضی الله عنه پرسید که یا رسول الله اسکاتک بین التکبیر و القراة ذیز خاموشے تو که میان تکبیر و قرأت میکنے ما تقول چه میگوئی و چه میخوانی از ذکر و دعا قال گفت آن حضرت اقول میگویم این دعا را که اللهم باعد بینی و بین خطایای کما باعدت بین المشرق و المغرب اللهم نقنی من الخطایا کما ینقی الثوب الابیض من الدنس اللهم اغسل خطایای بالماء و الثلج و البرد این حدیث متفق علیه ست که بخارے و مسلم آنرا روایت کرده اند و در جامع الاصول از روایت شیخین اللهم نقنی تا آخر آورده و گفته اللهم باعد بینی و بین خطایای کما باعدت بین المشرق و المغرب از زیادات ابوداؤد و نسائی ست اما در متن صحیحین همچنان ست که مصنف آورده و صاحب مشکوة نیز نقل کرده است و بر هر تقدیر نزد حنفیه این و امثال این محمول بر حالت تنفل ست و انچه نزد ایشان در فرض معمول و معتبر ست آنست که مصنف در درجه سوم آورده و فرموده سوم حدیث عائشه رضی الله عنها که گفت کان رسول الله بود پیغمبر خدا صلے الله علیه و آله وسلم اذا استفتح الصلوة چون آغاز میکرد نماز را قال میگفت سبحانک اللهم و بحمدک و تبارک اسمک و تعالے جدک و لا الٰه غیرک این حدیث را ترمذی از ابی سعید خدری باز یادت در آخر ثم یقول الله اکبر کبیرا ثم یقول اعوذ بالله السمیع العلیم من الشیطان الرجیم من همزه و نفخه و نفثه روایت کرده و گفته درین باب از علی و عائشه و عبد الله ابن مسعود و جابر و جبیر بن مطعم و ابن عمر رضی الله عنهم نیز حدیث آمده و حدیث ابو سعید اشهر حدیثے ست درین باب و اخذ کرده اند قومے از اهل علم باین حدیث اما اکثر اهل علم قائل اند بانچه روایت کرده است ازوے صلے الله علیه وسلم که میگفت سبحانک اللهم و بحمدک و تبارک اسمک و تعالے جدک و لا الٰه غیرک همچنین مرویست از عمر رضی الله عنه بن الخطاب و عبد الله رضی الله عنه بن مسعود و عمل برین ست نزد اهل علم از تابعین و غیر ایشان بتحقیق تکلم کرده شده است در اسناد حدیث ابی سعید در علی بن علی که یکے از رواة اوست و گفته است احمد صحیح نیست این حدیث

وحجت ایشان حدیث وائل بن حجر ست کہ گفت نماز گذاردم یا رسول خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم پس نہاد دست راست را بر دست چپ
بر سینۂ خود و ہمچنین روایت کرد ترمذی از قبیصہ بن ہلب از پدرش کہ گفت دیدم رسول خدا را صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم کہ می نہاد
دست خود را بر سینہ خود و مذہب امام ابو حنیفہ در روایتی از امام احمد سنت نہادن دست راست بر دست چپ زیر ناف و در
روایتی در مذہب احمد مخیر کہ بر سینہ نہد یا زیر ناف ترمذی گوید کہ امر در ینباب واسع ست نزد علما یعنے ہر چہ کند جائز ست و متمسک
ایشان حدیث احمد و ابی داؤد و دار قطنی و بیہقی ست از علی مرتضی کہ گفت السنۃ وضع الکف علی الکف تحت السرۃ و در جامع الاصول بحدیث
را بہ روایت زین نیز آوردہ و در بعض رواۃ ایں حدیث ضعفے ہست ہمچنین نقل کردہ شیخ ابن العمام از امام نووی و گفتہ کہ آنچہ
ثابت ست وضع یعنے بر بسیری ست اما وضع او تحت السرۃ یا صدر ثابت نشدہ در روی حدیثی پس واجب شد عمل بدانچہ معتاد و معہود
ازان در حال قصد تعظیم در قیام و آن تحت السرہ است انتہی و کیفیت آن وضع کف بر کف ست و ظاہر وضع ید بر ید کہ در حدیث
واقع شدہ ہمین ست و نزد بعض وضع کف ست بر مفصل و مروی از ابی یوسف آنست کہ قبض کند بدست راست مچ دست چپ را
و در بعض احادیث لفظ قبض نیز واقع شدہ است چنانکہ نسائی از وائل ابن حجر روایت کردہ کہ دیدم رسول خدا را صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم
چون بے ایستاد در نماز قبض میکرد بیمین خود و در لفظے از حدیث احمد و ابی داؤد از وائل بن حجر وضع یدیمنی بر ظہر کف یسری و رسغ
و ساعد نیز واقع شدہ اور دہ الزرکشی فی شرح الخرقی فی مذہب الامام احمد بن حنبل و شمنی گوید مختار آنست کہ بگیرد بدست چپ را
بخنصر و ابہام یعنی وجہ اختیار بردن او ست جمع میان اخذ و وضع و آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم بعد ازان یعنے بعد از زدست
بر دست نہادن دعای استفتاح بخواندے ہمین ست مذہب ائمہ و شمنی نقل کردہ کہ نزد امام محمد وضع یدین بعد از خواندن دعای
استفتاح ست در حال قرأت پس وضع یدین سنت قرأت ست نزد امام محمد و سنت قیام ست نزد شیخین و آن یعنے دعای
استفتاح بر چند وجہ صحیح مرویست کہ در ہر وقت بوجہی ازان وجوہ تنہا یا مجتمع بوجہ دیگر میخواندہ کہ در ہر وقت ہمہ آنرا دائما میخواند و لہذا
ذکر ہر کدام ازانہا در احادیث مختلف آمدہ و در ہیچ حدیثے جمع نیامدہ و شک نیست کہ اگر جمع کند نیز جائز خواہد بود وجہ اول روایت
امیر المومنین علی کرم اللہ وجہہ فرمود کان رسول اللہ صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم اذا قام الی الصلوۃ قال وجہت وجہی للذی فطر السموات والارض
حنیفا مسلما و ما انا من المشرکین ان صلوتی ونسکی ومحیای ومماتی للہ رب العالمین لاشریک لہ وبذلک امرت وانا من المسلمین
اللھم انت الملک لا الہ الا انت انت ربی وانا عبدک ظلمت نفسی واعترفت بذنبی فاغفر لی ذنوبی جمیعا انہ لا یغفر الذنوب الا انت
واہد نی لاحسن الاخلاق لا یہدی لاحسنہا الا انت واصرف عنی سیئہا لا یصرف عنی سیئہا الا انت لبیک وسعدیک والخیر کلہ بیدیک
والشر لیس الیک انا بک والیک تبارکت وتعالیت استغفرک واتوب الیک این حدیث مسلم ست کہ در مشکوۃ آوردہ و در جامع الاصول
از حدیث نسائی از جابر نیز آوردہ و از حدیث محمد بن مسلمہ بروایت نسائی آوردہ و ان رسول اللہ صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم کان
اذا قام یصلی تطوعا قال اللہ اکبر وجہت وجہی للذی فطر السموات والارض حنیفا وما انا من المشرکین و بروایتی انا من المسلمین
وانا اول المسلمین نیز آمدہ و گفتہ اند کہ قول انا اول المسلمین مخصوص بآن حضرت ست و از غیر او کذب بود و نزد بعضے مفسد نماز مگر آنکہ
ارادہ نفظ آیت کند پس مفسد نبود و در کتب حنفیہ مذکور ست و لا یوجہ و مراد بہ ثنا سبحانک اللھم وبحمدک کما ست چنانچہ در وجہ سوم
مذکور گردد و از حدیث عائشہ رضی اللہ عنہا و شمنی میگوید متمسک ایشان درین باب بحدیث انس ست کہ دار قطنی در سنن خود باسنادی کہ رجال او
ثقات اند آوردہ کہ رسول خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم چون افتتاح نماز میکرد تکبیر میگفت و رفع یدین مینمود تا محاذی میشد بہر دو منکب
وی دو نرمہ گوش او را پس تر میگفت سبحانک اللھم وبحمدک وتبارک اسمک وتعالے جدک ولا الہ غیرک و در بعضی از طرق این حدیث

بیقین معلوم شد کہ بی نیت نخواہد بود و چون حقیقت نیت ہمان قصد قلبی ست احتیاج بلفظ نباشد و از قواعد شرع و بضرورت عقل نیز معلوم شد کہ اگر زبان باول جمع شود اتم و اکمل بود و از نجاست کہ فقہا گفتہ اند کہ اگر بلفظ نیز بگوید بہتر بود فافہم و نیز در روایات فقہیہ آمدہ کہ اگر از احضار قلب عاجز آید فعل زبان کفایت ست و محدثان می گویند کہ نیت بزبان خواندن بدعت ست و بالفتن اللہ اکبر

دستہا ہر دو برداشتن یعنی تکبیر و رفع یدین معا بودے در اکثر احادیث ہمچنین واقع شدہ و مذہب ابی یوسف و مختار جماعہ از فقہای حنفیہ مثل طحاوی و قاضی خان و غیر ایشان اینست و میگویند کہ رفع سنت تکبیر ست پس مقارن باشد اورا و در بعض احادیث تاخیر تکبیر از رفع نیز آمدہ چنانچہ در سنن ابی داؤد و نسائی از ابن عمر رضی اللہ عنہما آمدہ کہ آن حضرت صلے اللہ علیہ و آلہ وسلم بر میداشت ہر دو دست خود را برابر دو شہای خود پستر تکبیر میگفت و مذہب امام ابی حنیفہ و محمد اینست زیرا کہ در رفع یدین نفی کبریاست از غیر حق جل و علا و در تکبیر اثبات کبریائی مر او را سبحانہ و تعالی و نفی مقدم ست بر اثبات چنانکہ در لا الہ الا اللہ و عامہ مشائخ برین اند و در ہدایہ این را اصح گفتہ و در شرح ابن الہمام در ینجا قول ثالث نیز نقل کردہ و آن تکبیر ست پستر رفع و گفت کہ بیہقی در سنن کبرے از انس رض آوردہ کہ گفت بود رسول خدا صلے اللہ علیہ و آلہ وسلم چون افتتاح مے کرد نماز را تکبیر میگفت پستر بر میداشت دو دست خود را تا محاذی میشد ابہامین از اذنین او را و این حدیث صریح ست در تقدیم تکبیر بر رفع و گفتہ کہ رجال وی ہمہ ثقات اند و نیز گفتہ کہ روایت ابی وائل و بر او نیز ظاہر ست دران پس مجموع سہ قول آمد و جائز ست کہ ہمہ فعل آن حضرت باشد صلے اللہ علیہ و آلہ وسلم انتہی و دستہا در برداشتن اکثر تا بگوشہا برابر شدی و گاہی تا بدوشہا اول مذہب امام ابو حنیفہ است و مروی از احمد بن حنبل نیز ہمین ست و تمسک ایشان بحدیث وائل بن حجر ست کہ مسلم و ابو داؤد روایت کردہ اند کہ آن حضرت صلے اللہ علیہ و آلہ وسلم چون در نماز در آمد تکبیر گفت و بر داشت دو دست خود را مقابل دو گوش و در روایتی از ابی داؤد آمدہ کہ بر داشت دو دست را مقابل دو دوش و مقابل کرد نرانگشتان خود را بدو گوش و بر روایتی بنرمۂ دو گوش و بر روایتی بر داشت دو دست را تا دیدہ نرانگشت تانش را نزدیک بگوش و در روایتی از ابی داؤد و مسلم و بخاری و نسائی از مالک ابن الحویرث محاذی اذنیہ و در روایتی فروع اذنیہ آمدہ و ثانی مذہب شافعی و مالک ست و از احمد نیز روایتی ست و آن نیز در احادیث واقع شدہ و در حدیث ابی حمید ساعدی کہ در میان جماعہ از صحابہ گفتہ کہ من حافظ ترین شما ام نماز پیغمبر را صلے اللہ علیہ و آلہ وسلم آمدہ و بعضے در تطبیق این روایات کہ در بعضے حذاء منکبیہ واقع شدہ و در بعضے اذنیہ و در بعضے فروع اذنیہ گفتہ اند کہ حذاء منکبیہ محمول ست بر کفہای دست و حذاء اذنیہ بر نرانگشتان و فروع اذنیہ بر سر انگشتان و این تطبیق منقول ست از امام شافعی و قتیبہ بمبصر آمدہ پرسیدہ شد از جمع میان این احادیث

بعد ازان دست راست را بر دست چپ نہادی بر ابر سینہ و در صحیح ابن خزیمہ ہمچنین ثابت شدہ نہادن دست راست بر دست چپ مذہب امام ابو حنیفہ و شافعی و احمد ست و احادیث درین باب در صحیحین و غیر ہما بیشتر ازان ست کہ حصر توان کرد بخاری و موطاء روایت کردہ از سہل بن سعد کہ گفت مردم مامور بودہ اند کہ بنہند دست راست را بر دست چپ و در نماز و مذہب امام مالک اسدال است باجواز و در وضع نیز شیخ ابن حجر در فتح الباری گفتہ کہ مشہور از مذہب نزد ائمہ مالکیہ ارسال ست و نزد بعضے از ایشان وضع نیز آمدہ و لیکن آنچہ معمول ست نزد ایشان ہمان ارسال ست انتہی و عجب آنکہ حدیثے در کتب درین باب یافتہ نمیشود و اللہ اعلم یکے از علماء مالکیہ را در مدینہ منورہ دیدم کہ گفت استحباب ارسال نزد ما ازان ست کہ وضع باین علامت خشوع ست و اگر آن در باطن نباشد عدم موافقت ظاہر با باطن لازم آید و آن علامت نفاق بود باوی گفتم از ینجا ظاہر گردد کہ وضع افضل بود کہ علامت خشوع ست و عنوان ادب باطن و بنای نماز بر ظاہر ست پس ساکت ماند و ہیچ نگفت و بر سینہ نہادن فوق سرہ مذہب امام شافعی ست و روایتی از احمد نیز ہمین ست

اگر گوئی تا ابطا باحتیاط قریب ترست چرا آنرا اخذ نکردند گویم حدیث الی الابناط صحیح نیست باآنکه وقوع ذراعین در حدیث
ابی جهیم چنانچه در شرح السنه روایت کرده و گفته حدیث حسن و دین که ظاهر در ذراعین ست چنانچه در صحیحین آمده مؤید
آنست اگر گوئی چرا ضربه در مسح کفین را فرض ندانشتند و زیادتی راسنت و مکمل آن چنانچه غسل مرتین و ثلث مرات و مسح تمام رأس
در وضو جوابش آنکه مروی در وضو هر دو عمل ست تارة فتارة لاجرم ادنی را که متیقن ست فرض داشتند و زیادتی را سنت
و اینجا احادیث متعارض آمده وظیفه درین جا ترجیح بود و رعایت احتیاط صالح ست برای ترجیح و قیاس هر وضو که اصل تیمم ست
نیز برای این ترجیح ست نه قیاس در مقابل نص و شک نیست که قیاس بر وضو اقرب ست از قیاس بر حد سرقه اگر گوئی تعارض
احادیث بر تقدیرے بود که درجه مساوی باشند و محدثین خود حکم کرده اند که احادیث ضربتین در صحاح مذکور نیست گوئیم که عدم
ذکر آن در صحاح محل بحث ست چنانکه از حاکم و دار قطنی نقل کرده شد باآنکه عدم قوت و صحت آن احادیث در زمان آن ائمه
محل منع ست شاید که از طرق ضعف و هن دران بعد از ایشان پیدا شده باشد بحجت این بعض رواة که بعد ازان روایت
کردند و متاخرین محدثان که بعد از ایشان آمدند آنرا در سنن در آوردند نه در صحاح و از وجود ضعف در حدیث نزد متاخرین لازم
نیاید وجود آن در زمان متقدمین و این نکته در غایت جودة ست چنانچه در مقدمه اشارت بآن کرده ایم و این غایت سعی ست
در تحقیق این مقام و در شرح شیخ ابن الهمام بر هدایه نیز سخن درین مقام باین بسط و تفصیل واقع نشده و لله الفضل والمنة و علی
نبیه الصلوة والتحیة والله اعلم و علمه احکم و آن حضرت صلے الله علیه وآله وسلم بر هر زمین که نماز خواست گذارد خواه سنگ و خواه خاک
و خواه ریگ تیمم کردے و فرق میان خاک و ریگ و غیر آن نکردی باین کلام نفی مذهب شافعی کرد که تیمم را مخصوص بخاک میدارد
و بغیر آن درست نه ورد قول ابو یوسف رحمه الله علیه که گوید جز بر خاک و ریگ درست نبود و مذهب امام ابو حنیفه رحمة الله علیه
آن ست که تیمم جائز ست بر خاک و ریگ و سنگ و هر چه از جنس ارض ست و مراد بجنس ارض آن داشته که باتش گداخته نشود
و خاکستر نگردد و شیخ مصنف برای تائید این قول می آرد که مے فرمود آن حضرت صلے الله علیه وآله وسلم حیثما ادرکت هر جا که
دریابد رجلا من امتی الصلوة مردے را از امت من نماز یعنے هر جا و بر هر زمین که وقت نماز در رسد بسوے او بپس نزد آنجا و
آن زمین ست مسجده و طهوره جای نماز آن مرد و طهارت وی یعنے همان زمین تیمم کند و هم بران نماز گذارد و بخلاف امم سالفه
که نماز ایشان جز در بیع و کنائس جائز نبودے و طهارت ایشان جز با آب درست نه و تسمیه آن مکان بمسجد کنایت ست از عدم
اختصاص بجود بموضع دون موضع یا مجازست از مکان معین مبنی برای نماز چون نماز در انجا جائز شد گویا مسجد شد کذا فی الکرمانی
و این بیان مبنی بر کسر جیم مسجد ست و هو الاکثر و بعضے بفتح جیم نیز خوانده اند ای مکان یجوز فیه السجدة و این حدیث صریح ست در ان
که جنس زمین طهور ست و تیمم مخصوص بخاک و ریگ نیست چنانکه مذهب امام اعظم ست و در حدیث صحیح نیافتم که آن حضرت برای
هر یک فریضه تیمم جدید کردی چنانکه مذهب امام شافعی رحمه است که میگوید که برای هر نماز فریضه تیمم جدید باید و نوافل بتبعیت آن بگذارد و میگوید که
طهارت تیمم ضروریست و از برای دفع حرج بحکم ضرورت نماز بدان جائز داشته اند چنانکه طهارت صاحب عذر که هر آینه هر وقت نماز وضوش باید کرد بلکه آنحضرت
جواز تیمم را بسبیل اطلاق فرمود و آنرا یعنی تیمم را قائم مقام وضو داشت چنانکه بیک وضو چند نماز توان گذارد یک تیمم نیز جائز بود و مذهب
ابو حنیفه نیز همین ست و ظاهر کتاب و سنت موافق آنست **باب در نماز حضرت پیغمبر صلی الله علیه وآله وسلم** عام تر ازان که
فرض باشد یا نفل چون نماز بر خاستی بدل نیت نماز کردے و بعد از نیت بگفتی الله اکبر و پیش از تکبیر نیت بزبان و لفظ مرو
نیست و در احادیث همین قدر مروی ست که چون نماز بر خاستی گفتے الله اکبر و ذکر نیت نیست چون مقرر ست که انما الاعمال بالنیات

چنین باید زد و بر زمین نمی باید غلطید نه بیان تمام صورت تیمم و جمیع انچه بدان تیمم حاصل شود و عمار همان تعلیم ضربه را روایت کرد و لهذا
در روایات دیگر از عمار و سعن ابی داؤد و غیره آمده که در وی تصریح ست باانکه تیمم دو ضربه ست و در همین حدیث نیز و بعض روایات آن لفظ
ضربه واحده نیست و همین مقدار ست که هر دو دست را بر زمین زد و بفشاند غبار از وی پس مسح کرد روی را و هر دو کف دست را و این
علی الاطلاق شامل دو ضربه نیز تواند بود کرمانی در شرح صحیح بخاری گفته که امام نووی گفته که محفوظ ضربتین ست نه ضربه واحده و این جواب
از ذکر ضربه نه ضربتین و اما ذکر کفین و مسح بران نیز چون مقصود بیان تمام تیمم داشت اقتصار کرد بران بجهت کفایت آن در تعلیم
ضربه بدلیل ذکر ذراعین الی المرفقین در احادیث دیگر و نیز گویند که مراد بکفین اینجا یدین ست و چون ذکر یدین واراده کفین آمده است
چنانچه در آیه سرقه السارق و السارقة فاقطعوا ایدیهما عکس آن نیز جائز بود بوجود العلاقه و چون مختار مصنف مذهب جمهور محدثین ست
میگوید که چون آن حضرت تیمم کردی یکبار هر دو کف مبارک بر زمین زدی و بر روی و هر دو دست بمالیدی در بعض روایات صحیحه
بواو واقع شده بتقدیم وجه بر کفیه و بالعکس و در بعضی بثم بتقدیم کفیه بر وجه و شیخ ابن حجر گفته ازینجا معلوم شود که ترتیب در تیمم شرط
نبود و بنا بر کلام مصنف برانست و در حدیث صحیح نیامده که دوباره دست مبارک بر خاک زدی و نیامده که دست را تا مرفقین مسح کردی
و احادیثی که برخلاف انچه گفتیم وارد شده مجموع ضعیف ست و در مرتبه احادیث که در ضربه واحده و مسح کفین آمده در قوت و صحت
نیست مصنف اینچنین میگوید ولیکن شیخ ابن الهمام گفته است که حاکم حدیث ضربتین را تصحیح نموده و گفته است صحیح الاسناد
ولم یخرجاه و دارقطنی گفته است رجاله کلهم ثقات تنبیه بدانکه ارباب حدیث در ترجیح مذهب ثانی بجد اند و شیخ ابن حجر نیز
در شرح صحیح بخاری ترجیح احادیث این مذهب می نماید و گفته که اتیان بخاری عنوان را بلفظ جزم که گفته باب التیمم للوجه و الکفین
باشهرت خلاف ازجهت قوت دلیل است زیرا که احادیث وارده در صفت تیمم صحیح نشده سوای حدیث ابی جهیم و در وی ذکر یدین
کرده مجملا و اما حدیث عمار در صحیحین بلفظ کفین واقع شده و در سنن بذکر مرفقین و در روایتی تا نصف ذراع و در روایتی
تا آباط و درین دو روایت مقال ست و انچه ترجیح میکند روایت صحیحین را در اقتصار بر وجه و کفین آنست که عمار بعد از رحلت
حضرت صلی الله علیه و آله وسلم فتوے میداد بان در اوی حدیث اعرف ست برا از غیر خود خصوصا صحابی مجتهد و همچنین روایت
صحیحین ضربه ست و غیر ها ضربتین و گفته که قول نووی که گفته است محفوظ ضربتین ست نه ضربه واحده مراد اش حفظ مذهب
ست نه روایت زیرا که اختلاف ست میان شافعیه که مذهب او اول ست یا ثانی و صحیح و محفوظ آنست که ثانی ست و گفته
که جواب نووی در شرح مسلم که مقصود بیان مجرد صورت ضرب ست از جهت تعلیم نه بین انچه حاصل شود بوی تیمم مستعقب ست
بانکه سیاق قصه دلالت دارد بر انکه مراد بیان جمیع ست چه ظاهر از قول حضرت صلی الله علیه و آله وسلم که فرمود اما یکفیک بیان
جمیع چیزیست که کفایت کند و استدلال بر اشتراط مسح تا مرفقین بقیاس ضعیف فاسد ست چه آن قیاس ست در مقابله نص که دلالت
دارد بر مسح کفین با آنکه قائل بعدم نیز قیاسی دارد معارض این قیاس و آن قیاس ست بر حلاسرقه انتهی کلام الشیخ اگر گویند
پس امر مشکل شد انچه گفته اند در توجیه مذهب اول مدخول شد پس چه می گوئی تو در اثبات این مذهب جوابش آنکه بی شک
احادیث درین باب مختلف و متعارض آمده در بعضی ضربتین و در بعضی ضربه واحده و در بعضی مطلق ضرب و در بعضی
کفین و در بعضی یدین الی المرفقین و در بعضی یدین مطلق و اخذ باحادیث ضربتین و مرفقین اخذ ست باحتیاط و عمل ست
باحادیث طرفین ازجهت اشتمال ضربتین بر ضربه و مسح ذراعین تا مرفقین بر مسح تا کفین دون العکس و نیز تیمم طهارتے
ناقص ست پس اگر محل آن بیشتر بود مستوعب مرفقین و براے روی و دست ضربه علیحده باشد بهتر و باحتیاط قریب

مسح بیرون رب درست نبود اگرچه متصل پا شد و احادیث مذکوره حجت ست بروی و آن حضرت را صلے اللہ علیہ وسلم در مسح خفین
و غسل جلبین تکلفی نبودی بلکه گرد رحالت قصد وضو پایها مکشوف بودی غسل کردے و برای مسح گردن موزه نپوشیدی و اگر
پایها در موزه بودے مسح کردی و موزه بیرون نکردی و علما را دریغا اختلاف ست یعنے گویند که مسح افضل ست از برای اظهار سنت
و رد اهل بدعت از خوارج و روافض و نزد این جماعه از علما اگر پایها مکشوف باشد موزه بپوشند و مسح کنند از برای صلحت مذکوره
و اکثر برانند که مسح رخصت ست اگر بکنند جائز بود و عزیمت همان غسل ست یعنے اگر پای از موزه برآرد و بشوید افضل بود و بران اجر
گردد و مختار صاحب هدایه همین ست و نزد امام احمد در روایتی مسح افضل ست از برای ترویج سنت و مخالفت شعار اهل بدع که ازان
منع کنند و در روایتی دیگر هر دو برابر ست از جهت ورود شریعت بهر دو و مختار مصنف نیز همین ست چنانکه گفت و چون در فضیلت
مسح و غسل علما را اقوال ست فعل آن حضرت صلے اللہ علیہ وسلم بیان نموده شد تا معلوم گردد که احسن اقوال همین ست که عادت
نبوی بود صلے اللہ علیہ وسلم یعنے تکلف نکند و مقید به هیچ جانب نباشد و هیچ یکی از جانبین را افضل و راجح ندارد و هر دو برابر انگارد
و اللہ اعلم **فصل** بدانکه جواز تیمم ثابت ست بکتاب و سنت و اجماع و ابتدا شرعیت آن در غزوهٔ مریسیع ست که عقد عائشه رضی اللہ عنها گم شده
و آن حضرت مردم را بطلب آن گماشته و توقف نموده بود پس وقت نماز در رسید و با قوم آبی نبود که بدان وضو سازند پس در شکے
کرد ابوبکر رضی اللہ عنه بر عائشه رضی اللہ عنها که حبس کردے و نگاه داشتی رسول خدای را صلے اللہ علیہ وسلم و مسلمانان را بر غیر آب پس نازل شد آیت تیمم
گفت اسید بن حضیر چه عجب بسیار ست برکت شما ای آل ابی بکر و گفت رحمت کند تو را حق تعالی ای عائشه نمی بینم ترا که صادر شد از
تو امری اگرچه بظاهر مکروه پندارند مگر آنکه گرداند خدای تعالی در وی فرجی و گشادگی مر مسلمانان را و آورده اند که بعد از ساعتی آن عقد
در زیر بار یافتند و در کیفیت تیمم اختلاف ست اکثر برانند که تیمم دو ضربه است یعنی دو بار دست زدن ست بر زمین یکبار برای روے
و دوم برای دو دست تا مرفقین و این مذهب امام ابو حنیفه و مالک و شافعی و مختار بعض اصحاب احمد ست و قول علی مرتضی رضی اللہ عنه و ابن عمر رضی اللہ عنه
حسن بصری رحمه اللہ و شعبی و سالم بن عبد اللہ بن عمر و سفیان ثوری ست و طبرانی و دار قطنی و حاکم از روایت جابر آورده اند که
رسول خدا فرمود صلے اللہ علیہ وسلم التیمم ضربتان ضربة للوجه و ضربة للذراعین الی المرفقین و این حدیث طبرانی از ابن عمر رضی اللہ عنه و از ابی امامه
و حاکم از ابن عمر و احمد از عمار یاسر نیز روایت کرده اند و نیز ابو داود از عمار بن یاسر آورده که مسح کردند صحابه برای نماز فجر و بودند ایشان
با رسول خدای صلے اللہ علیہ وسلم پس زدند بکفهای خود صعید را پستر مسح کردند بروی خود مسحة واحدة پستر باز زدند بکفهای خود
صعید را بار دیگر پس مسح کردند بدستهای خود تمام تا مناکب و آباط و لیکن درین حدیث ضربة تا ابطین واقع شده و این بجهت آن بود
که در آیت تیمم ذکر مرفقین نیست پس گمان بردند که دست نام تمام عضو ست از کف تا ابط و بعضے برانند که تیمم یکبار دست زدن ست
بر زمین و بر روی و هر دو کف دست مالیدن و این مذهب مشهور امام احمد حنبل ست و قول قدیم امام شافعی و محفوظ و مختار از مذهب او
اول ست و منقول ست از عطا و مکحول و اوزاعی و اسحق و ابن جریر و ابن المنذر و ابن خزیمه و منقول ست از مالک و دیگر اصحاب
حدیث و دلیل ایشان حدیثی ست که در صحیحین از عمار بن یاسر آمده که وی جنب بود و برای تیمم جنابت در خاک میغلطید خبر بحضرت
رسید فرمود پس بود ترا ای عمار که میزدے هر دو دست خود را همچنین پس آن حضرت برای نمودن عمار هر دو دست خود را بر زمین زد
و نفخ کرد در هر دو کف پستر مسح کرد بهر دو دست روی را و کفین را این لفظ بخاری ست چنانکه در مشکوة آورده و لفظ مسلم همچنین ست
که بسنده بود ترا ای عمار که میزدی دو دست خود را بر زمین و نفخ میکردی پستر مسح میکردی بدو دست روی خود را و کفین خود را و جواب
ازین دلیل گفته اند که مراد و مقصود آن حضرت صلے اللہ علیہ وسلم درینجا بیان صورت ضربه ست برای تعلیم عمار و نمودن وی دست زدن بر زمین

پس در شک می افتم که از اهل اهوا نباشد اما آنکه بعضے قرأت جرا در وارجلکم حمل بر مسح کرده اند و قرأت نصب را بر غسل خالی از شبهه نیست چه مسح خفین منیا بکعبتین نبود باتفاق و امام حسن بصری فرموده که حدیث کردند مرا هفتاد تن از اصحاب که رسول خدا صلے اللہ علیہ وسلم مسح کرد بر خفین و در ہدایہ می گوید اخبار در مسح خفین مستفیض و مشہور ست و ہر که آنرا اعتقاد نکند متبوع نباشد و کرخی میگوید که ستیر سم کفر را بر آنکه مسح خفین را اعتقاد نکند و از امام ابو حنیفہ مثل این آمده و بالجمله در اخبار صحیح ثابت شده که پیغمبر صلے اللہ علیہ وسلم در سفر بر خفین مسح کشیدی و مدت حضر یکشبان روز فرمود و مدت سفر سه شبان روز چنانکه روایت کرد مسلم از علی ابن ابی طالب رض و روایت کرده شده است این حدیث از شصت صحابی که در جمع الجوامع سیوطی مذکور اند و امام احمد از عوف بن مالک اشجعی آورده که گفت امر کرد رسول خدا صلے اللہ علیہ وسلم مسح بر خفین در غزوهٔ تبوک سه شبان روز مر مسافر را و یک شبان روز مر مقیم را و گفت امام احمد که این اجود حدیثے ست در مسح خفین زیرا که در غزوهٔ تبوک ست و آن آخر غزوه است که غزا کرد رسول خدا و آخر فعل اوست صلے اللہ علیہ وسلم و مسح بر ظاہر موزه کشیدی یعنے بر پشت پای چنانکه در احادیث صحیحه وارد شده است و ابو داؤد در سنن خود از علی مرتضے رض بطرق متعدده آورده که فرمود اگر کار دین بر رأے و حکم عقل بودی پایان موزه اولے بودی مسح از بالای آن و به تحقیق دیدم من رسول خدا را صلے اللہ علیہ وسلم که مسح کرد بر ظاہر خفین و امادر اسفل موزه حدیث ضعیف وارد شده و در حدیث صحیح چیزے ثابت نشده چنانکه از مغیره بن شعبه در حدیث ابو داؤد و ترمذے و ابن ماجه آمده که گفت وضو کنانیدم پیغمبر خدا را صلی اللہ علیہ وسلم در غزوهٔ تبوک پس مسح کرد اعلای خف را و اسفلش را و ترمذی گفته که این حدیث معلول ست و اتصال او بمغیره ثابت نشده الا بورادکه کاتب مغیره بود و سولای او و ہم ترمذے گفته پرسیدم من ابا زرعه و بخارے را از این حدیث این ہر دو امام گفتند که این حدیث صحیح نیست ابو داؤد و نیز این حدیث را تضعیف کرده و در اکثر طرق حدیث مغیره مطلق واقع شده که مسح علے الخفین بے ذکر اعلے و اسفل و نزد ترمذے در بعض طرق و ابی داؤد و احمد علے ظاہر ہمانیز واقع شده و نیز امام ابی حنیفه مسح بر ظاہر خف فرض ست و بر باطن خف و عقب و ساق اصلا جائز نبود و مذہب امام احمد نیز ہمچنین ست و نزد امام شافعی بر ظاہر خف فرض و بر پایان آن سنت ست و نزد امام مالک نیز ہمچنین ست و کیفیت مسح نزد ایشان آنست که بگذراند دست راست خود را بالای خف از جانب اصابع دست چپ زیر خف پستر بکشد ہر دو دست را بطرف کعبین ہمچنین کند در مسح خف لیسرے و بگذراند دست چپ بالای خف و دست راست را بپایان او و بر وایتے ابتدا کند در مسح اسفل خف از کعبین بطرف اصابع و آن حضرت صلے اللہ علیہ وسلم بر جورب مسح کردی چنانچه در روایت احمد و ترمذے و ابی داؤد و ابن ماجه از حدیث مغیره بن شعبه آمده و نیز روایت کرده امام احمد از بلال رض که آن حضرت صلے اللہ علیہ وسلم وضو میکرد و مسح میکرد بر عمامه و موقین و ابی داؤد مانند این آورده و موق جرموق را گویند فارسی معرب ست و جرموق و مطرزے گفته که موق خف قیصرے که پوشیده میشود بالاے خف کذا فی شرح ابن الہمام و زرکشی در شرح خرقی آورده که جرموق خفے واسعیست که پوشیده میشود فوق خف در بلاد بارده و ابو داؤد از علی مرتضے و ابن مسعود و انس بن مالک و عمر بن الخطاب و ابن عباس و غیر ایشان از صحابه رض آورده است که ایشان مسح بر جورب کردند و جورب موزه را گویند که بر بالای موزه ے پوشند بجهت سردے ہوا یا نگهداشت موزهٔ پایان از چرک و غساله خواه از صوف باشد یا از چرم و مسح بر جورب جائزست چون موزه پایان و بالا را ہر دو بر طہارت پوشیده باشند نزد امام ابی یوسف و محمد مطلقا و نزد ابو حنیفه اگر سخت و منعل و مجلد باشد چنانچه بدان راه توان رفت و بے آنکه ببندند بر ساق بایستد جائز بود و اگر سخت نباشد جائز نباشد مگر آنکه رقیق باشد بحدے که تری آب مسح جورب بموزه درون برسد گویا که ہم بروی مسح کرده و در مذہب امام احمد نیز مسح بر موزه که بالای موزه پوشیده باشند جائزست و نزد شافعی

ثبوت حدیث انس بهذا امرنی ربی بثبوت مواظبت ظاهرست والله اعلم وظاهر حدیث آنست که بماء جدید بود وبعض گفته اند که بماء وجه است ووقت وی نزد شستن روی ست ونزد امام احمد مخیرست که در وقت شستن روی کند یا در وقت مسح راس واما تخلیل اصابع گاه گاه کردی ودر جامع ترمذی وسنن ابن ماجه از حدیث ابن عباس رض آورده که فرمود رسول خدا صلی الله علیه وسلم چون وضو کنی تخلیل کن اصابع هر دو دست وهر دو پای را وترمذی گفته حدیث حسن غریب ودر حدیث اصحاب سنن اربعه از لقیط بن صبره آمده که گفت پیغمبر خدا صلے الله علیه وسلم چون وضو کنی کامل وتمام کن وضوء را تخلیل کن اصابع را ومبالغه کن در استنشاق مگر آنکه صائم باشی وتصحیح کرده این حدیث را ترمذی وابن خزیمه وحاکم واحمد وترمذی روایت کرده اند از مستورد بن شداد که گفت دیدم رسول خدای را صلے الله علیه وسلم که تخلیل کرد انگشتان پایهای خود را بانگشت خنصر وترمذی گفته حدیث غریب لا نعرفه الا من حدیث ابی لهیعه ونزد امام ابی حنیفه سنت ست تخلیل اصابع یدین ورجلین وهمچنین نزد امام شافعی ونزد امام احمد تخلیل اصابع رجل مسنون ست بے خلاف بحدیث مستورد بن شداد ودر اصابع یدین دو روایت ست اشهر سنت ست بحجت حدیث ابن عباس وبقیطین صبرة وبروایتی نه زیرا که تصریح آنها منفی ست از تخلیل ومالک تخلیل مخصوص باصابع رجل داشته وآنرا نیز گفته که اگر ترک کند باکی نیست ولیکن تخلیل اطیب ست مر نفس را وکیفیت تخلیل اصابع رجل آنکه تخلیل کند بخنصر ید یسری ابتدا کند از خنصر رجل یمنی وختم کند بخنصر رجل یسرے بحجت رعایت تیامن وتخلیل کند اصابع یدین را بدر آوردن اصابع یکی در دیگرے وسنت بودن تخلیل اصابع بر تقدیری ست که آب در درون انگشتان برسد ومقصود از تخلیل مبالغه وتکمیل تطهیر بود واگر انگشتان بیک دیگر چسپیده بود بحدی که آب در درون آنها نرسد تخلیل واجب بود باتفاق ووعیدی که بر ترک تخلیل اصابع در حدیث دار قطنی وارد شده چنانکه در هدایه آورده است که تخلیل کند اصابع را تا تخلیل نکند ناجیم محمول بر همین صورت ست که آب بمیان اصابع نرسد یا یقین بدان حاصل نگردد والا ورود وعید ناظر بر وجوب ست پس سنت چون باشد با آنکه گفته اند که این حدیث ضعیف ست یحیی ابن معین بن نمار کما ذکر این الهمام واما تحریک انگشتری در انگشت در حدیثی ضعیف وارد شده در حدیث ابی رافع که ابن ماجه ودار قطنی آورده اند کان رسول الله صلے الله علیه وسلم اذا توضأ حرک خاتمه ودر مذهب حنفی از سنن ومستحبات وضوست وشیخ ابن الهمام در زاد الفقیر آورده که تحریک خاتم اگر فراخ بود سنت ست واگر تنگ بود وآب در زیر آن نرسد واجب

فصل در کتب ائمه حدیث از کتب سته وغیر ها بروایات متعدده وطرق مختلفه آمده است که پیغمبر صلے الله علیه وسلم در سفر وحضر مسح بر موزه کشیدی ودر مواهب لدنیه میگوید که تصریح کرده اند جمعے از حفاظ حدیث که مسح خفین بتواتر ثابت شده است که شک وشبهه را بدان راه نیست وبعضے از علماء راویان آن را جمع کرده واز هشتاد در گذشته عشره مبشره داخل ایشان اند وهیچ یکی از سلف انکار آن نکرده مگر از امام مالک روایتی نقل کنند که مسح بر موزه مسافر راست نه مقیم را وامام محمد در موطای خود گفته که مالک بن انس گوید که مقیم امسح بر موزه جائز نبود وحال آنکه اکثر احادیث وآثاری که مالک روایت کرده در مقیم ست وشیخ ابن حجر گفته که روایات صحیحه از مالک مصرح اند بجواز مطلقا وبعض گویند که توقف مالک در مسح حال اقامت در خاصه نفس خویش بود وامافتوای او بر جواز بود ومثل این منقول ست از ابو ایوب صحابی انتهی در کتب مالکیه مشحون ست بجواز آن در سفر وحضر وشمنی در شرح نقایه گفته مسح بر موزه جائز ست نه سنت مشهوره واز امام ابو حنیفه روایت می کنند که فرمود حکم نکردم بمسح خفین تا ندیدم در وے آثار واخبار مثل ضوء نهار وامام احمد فرمود که سی وهفت نفر از صحابه روایت میکنند مسح خفین از رسول الله صلی الله علیه وسلم ودر روایتی فرمود چهل از صحابه حدیث کرده اند بدان مرفوعا وموقوفا وابن المبارک گفته مردے می آید ودے پرسد مرا از مسح خفین

صحابه و تابعین و غیرهم در ینباب رخصت کرده اند و بعضی مکروه دارند و بگذارند تا بهمان خشک شود که موجب نورانیت و ثقل میزان اعمال ست در روایت کرده شده است این قول از سعید بن المسیب و زهری انتهی و در بعضی کتب حنفیه مذکورست که اگر بقصد تنزه و تکبر نبود کراهت ندارد و در بعضے از شرح مشکاة از از ابن ابی شیبه نقل کرده که مستحب ست ترک تنشیف زیرا که آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم تنشیف نکرده و اگر تنشیف کند هم مکروه نیست بر قول صحیح و نزد بعضے مکروه است و در وضو ساختن کسی آب بر دست وی صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم نریختے مگر در وقت ضرورت در حدیث بخاری و مسلم از حدیث مغیره بن شعبه آمده است که آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم در سفری بود و من بر دست مبارک وی آب میریختم و وضو میکرد و نیز در صحیح بخاری از حدیث اسامه بن زید همچنین آمده و حاکم در مستدرک از حدیث ربیع بنت معوذ آورده که گفت آوردم آب وضوی حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم را پس فرمود بریزید بر اعضای من پس ریختم و آن حضرت وضو کرد و این حدیث صحیح ترست و جواز بجهت امر و عدم تقید بسفر و در حدیث صفوان بن عسال نیز آمده که ریختم من آب وضو بر اعضای پیغمبر خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم در سفر و حضر این احادیث درین باب آمده و وجود ضرورت ازان معلوم نشده و مقید بآن نیفتاد و اللہ اعلم و حدیثی که در تخلیل لحیه وارد شده بعضے از اهل حدیث قبول کرده اند و بعضے رد کرده ترمذی از حسان بن بلال مے آرد که گفت عمار بن یاسر را دیدم که وضو کرد و تخلیل کرد لحیه را پس گفته شد مر او را آیا تخلیل میکنی لحیه را گفت چه منع میکند مرا ازان و حال آنکه دیدم پیغمبر خدا را صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم که تخلیل میکرد لحیهٔ خود را و میگوید که در ینباب حدیث از عائشه و ام سلمه و انس و ابن ابی اوفی و ابی ایوب نیز آمده و لیکن در بعضے طرق حدیث عمار سخن کرده و گفته که سفیان بن عیینه گفته است که عبد الکریم که روایت از حسان بن بلال کرده از وے سماع ندارد و نیز ترمذی گفته که محمد بن اسمعیل گفته است که صحیح ترین حدیثے که درین آمده حدیث عامر بن شقیق ست از ابی وائل از عثمان که گفت بود پیغمبر خدا که تخلیل میکرد لحیه را گفته اکثر اهل علم از صحابه و غیرهم بدان قائل اند و احمد گفته که اگر نکند از تخلیل لحیه رواست و اسحاق گفته که اگر بفراموشی ترک کرد یا بتاویل کفایت میکند و اگر عمداً کرد اعاده کند و گفته حدیث عثمان بن عفان حسن صحیح انتهی و زرکشی در شرح خرقی حدیث عثمان را همچنین آورده که وی رضی اللہ عنه وضو کرد روزے و تخلیل کرد لحیه را هنگام شستن روے پس گفت دیدم من رسول خدای را صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم که کرد همچنان که دیدید مرا که کردم و گفته رواه الترمذی و صححه ابن خزیمه و ابن حبان و حسنه البخاری و ابو داؤد از انس آورده که بود رسول خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم که چون وضو میکرد میگرفت کفے از آب و میدرآورد و آنرا در تحت خنک خود و تخلیل میکرد لحیه خود را و میفرمود همچنین امر کرده است مرا پروردگار من عزوجل و بالجمله حدیث تخلیل بطرق متعدده آمده و در بعض رواة بعضے طرق آن محدثان را اشکالے هست و مر او را شواهد بسیار ست و راجح جانب ثبوت ست و آن سنت ست نزد امام ابی حنیفه و شافعی و نزد امام احمد نیز بر مذهب معروف و نزد بعضے از ائمه و مذهب وے واجب ست از جهت حدیث انس که گفت بهذا امرنی ربی و نزد امام مالک تحریک لحیه را در غسل وجه بکفین تا در آید او را آب بداخل شعر آنچه بر اکه ملاقی او ست و در رساله ابن ابی زید که در مذهب ایشان ست گفته و لیس علیه تخلیلها فی الوضوء و بیرے علیها یدیه ای آخرها و انیهم احتمال نفی وجوب دارد و هم احتمال نفی سنت و ظاهر احتمال ثانی ست بقرینهٔ مقام و شمنی گفته که بعض گفته اند که تخلیل لحیه سنت ست نزد ابی یوسف و فضیلت ست عند هما و شمس الائمه سرخسی گفته که صحیح آنست که ابو حنیفه یا ابو یوسف ست و کیفیت تخلیل آنست که در آرد اصابع خود را از اسفل لحیه بجانب فوق انتهی و در هدایه گفته سنت ست نزد ابی یوسف و جائز ست نزد ابی حنیفه و محمد و شیخ ابن الهمام گفته که در بسیارے از کتب روایت آمده که سنت ست نزد ابی یوسف و مستحب ست عند هما زیرا که ثابت در روے مجرد فعل ست بے مواظبت لیکن بعد از

سیقرء ھو والحمد للہ الذی اخرج منی مایوذینی الخ وبعض تمسک کردہ اند بآن کہ در حدیث امیر المومنین علیؓ وعثمانؓ کہ توصیف وضوئے حضرت صلے اللہ علیہ وسلم برای مردم کردند ذکر تسمیہ نیست اگر واجب میبود بایستے کرد وجواب داده شده است ازین تمسک بآنکہ مقصود ایشان حکایت افعال بود وبس کہ داخل اند در وضوء وتسمیہ از اقوال ست خارج وضوء بالایشان بیان کرده باشند وراوے از ایشان اختصار کرده وجزو حدیث را نقل کرده بنا بر شہرت ابتدا بتسمیہ در ہر امری ذیبال وچندین از سنن مثل تخلیل ومسواک در حدیث ایشان نیامده بلکہ در بعض طرق حدیث بیان وضوء غسل یدین اولا نیز نیامده کذا قال الشیخ ابن الہمام اما پوشیده نماند کہ این جواب خالی از ضعف نیست وتمسک آنجماعہ بر نفے وجوب تسمیہ تمام ست وعدم ذکر بعض سنن دیگر منافات بآن ندارد وبعضے گفتہ اند کہ مدخل عنیست در وضوء وجوب را زیرا کہ وی شرط وتابع صلوۃ ست واگر در وے نیز واجبی بود لازم آید مساوات او با اصل واین استدلال سخت ضعیف ست ونکتہ سخنیانہ است ونیز از وجود واجب در وضوء لزوم مساوات ممنوعست از جہت وجود فارق بوجود دیگر مثل عدم لزوم وضوء بندہ خلاف صلوۃ وتواند کہ رتبۂ واجب وی منحط باشد از رتبۂ واجبات نماز چنانچہ فرائض او نسبت بفرائض نماز کذا قال ابن الہمام پس سبیل در منع وجوب تسمیہ ہمان کلام در ثبوت احادیث وارده درین باب وعدم قطعیت دلالت آنہا بر وجوب باشد ومنع ثبوت تعارض میان احادیث جانبین واللہ اعلم ودر آخر وضوء گفتی اشہد ان لا الہ الا اللہ وحدہ لا شریک لہ واشہد ان محمدا عبدہ ورسولہ ودر حدیث مسلم وابی داؤد ونسائی وابن ماجہ از عمر بن الخطابؓ آمده است کہ ہر کہ وضوء کند یا سبغ بعد از وضوء این کلمہ بگوید گشاده شود برائے او ہشت در بہشت وگفتہ شود مر او را در آ از ہر در کہ خواہی وجزوے در حصن حصین بر مزابن ماجہ ومصنف ابن ابی شیبہ وابن السنی آورده ثلث مراۃ وبعد از شہادتین فرمودے اللہم اجعلنی من التوابین واجعلنی من المتطہرین واجعلنی من عبادک الصالحین این زیادت ترمذی ست بر شہادتین ولیکن در حدیث ترمذی کلمہ اشہد قبل آن نیست وحاکم در مستدرک ونسائی این را نیز زیاده کرده کہ سبحانک اللہم وبحمدک اشہد ان لا الہ الا انت استغفرک واتوب الیک وجزوے از طبرانی در اوسط آورده کہ ہر کہ وضوء کند پس گوید سبحانک اللہم وبحمدک استغفرک واتوب الیک نوشتہ شود آزاد در کاغذ پارہ ومہر کرده شود بران وگشاده نشود مگر در روز قیامت وابو موسی اشعری چنانچہ نسائی وابن السنی روایت کرده گفت آب وضوء آوردم پس پیغمبر خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم وضوء ساخت وشنیدم کہ در وقت وضوء بعد از تسمیہ چنانکہ از سیاق کلام جزوے در حصن حصین مفہوم میشود وسیگفت اللہم اغفر لی ذنبی ووسع لی فی داری وبارک لی فی رزقی گفتم یا رسول اللہ شنیدم کہ چنین وچنین دعا میکردی فرمود ہل ترکت من شیء آیا ہیچ فروگذاشت کردم درین دعا یعنے دعا کردم کہ جامع خیرات وبرکات دنیا واخرت ست ما ناگزیر بود مرو این دعا را اصل ومختصر پنداشت پس در جواب وی این چنین فرمود یا مراد آن بود کہ تو میدانے کہ در طلب خیر واتیان فضلے کہ در وے اوفی ثواب بود اہتمام دارم وترک نکنم اگرچہ سہل ومختصر بود وواجب نباشد از جہت غایت حرص من بر طلب خیر واجزا از ثواب وتعلیم است واللہ اعلم وآن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم بعد از وضوء اعضا را بمندیل یعنے طرف دستار یا ردا یا منشفہ یعنے رومال کہ برای پاک کردن اعضا وچیدن آب از ان ساخته باشند خشک نکردے واگر حاضر کردندے دور کردے وحدیثے کہ از عائشہ رضی اللہ عنہا مرویست کہ کانت لہ منشفۃ ودر روایتی خرقۃ ینشف بہا بعد الوضوء بود مر آن حضرت را صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم جامہ پارہ برائے چیدن آب کہ میچید بدان آب را بعد از وضوء ودر روایتی ینشف بہا غسالۃ وجہہ ای یمسح بہ وجہہ کذا فی النہایہ وحدیث معاذ در یمنی کہ گفت دیدم رسول خدا را صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم وقتیکہ وضوء میکرد پاک میکرد روی مبارک را بطرف جامہ خود ہر دو حدیث ضعیف ست بجہت ضعف بعضے رواۃ آن وہر دو در جامع ترمذی مذکور وترمذی نیز تضعیف کرده وگفتہ کہ از حضرت در بنا باب چیزی بصحت نرسیده ست وگفتہ کہ تو می از اہل علم از

مسح الرأس وگفته که نزد بعضے بدعت ست و در ہدایہ آن را در سنن و مستحبات ذکر نکرده والله اعلم اما مسح حلقوم بدعت ست و
پایهاے مبارک اگر در موزه نبودے بشستی والا مسح کردی یعنے هیچ جانب متعین نبودے یکی از دیگرے اولی وارجح نه داشتی
مقصود در بنجا شستن پایهاست وبیان مسح موزه بتفصیل باید وهمین کلام را در بنجا مشرح تر ازین بگوید ان شاء الله تعالے
واز احادیثے که در اذکار وضو وارد شده که نزد هر عضوے مناسب آن عضو دعاے بخوانند چیزے بصحت نه پیوسته بلکه محدثین حکم
بوضع آن کرده اند وآن ادعیه واذکار بتفصیل در اوراد بعض مشائخ مذکور اند ونزد ایشان معمول وتحقیق این نوع خلاف که در بعض اعمال
سیان محدثان وبعض مشائخ واقع ست در رسالهٔ که درین باب تالیف یافته است بتفصیل ذکر کرده شده است وانچه صحیح شده آنست
که در اول وضو بسم الله گفتن وتسمیه در اول وضو نزد حنیفه سنت ست یا مستحب وابو داؤد وترمذی از ابو هریره ودارقطنی از ابی هریره
وابن مسعود وابن عمر آورده اند که پیغمبر فرمود صلے الله علیه وسلم هر که در اول وضو ذکر خدا کند پاک شود تمام جسد او ودر چون ذکر خدا کند
پاک نشود مگر مواضع وضو پس سیاق این حدیث در اثبات کمال ست بتسمیه واین امارت سنت واستحباب بود یا آنکه باین حدیث
واحادیث دیگر در باب تسمیه ضعفے نیز نسبت کرده اند ولهذا اصح آنست که وی مستحب ست نه سنت ومنقول از ساده در تسمیه این عبارت
که بسم الله العظیم والحمد لله علے دین الاسلام وبعض گفته اند که این لفظ منقول ست از حضرت رسول الله صلے الله علیه وسلم وبعض گفته اند
افضل بسم الله الرحمن الرحیم ست بعد از تعوذ ودر مجتبے گفته که جمع کند میان هر دو ودر محیط گفته که اگر لا اله الا الله یا محمد رسول الله یا اشهد ان
لا اله الا الله بگوید نیز قائم مگردد بسنت همچنین گفته است شیخ ابن الهمام ونیز شیخ در زاد الفقیر وشرح هدایه شاه دهلوی نزد غسل هر عضو
از مستحبات شمرده است وبعضے از علما غسل اعضاے وضو را یکی از مواضع استحباب صلوة بر حضرت رسول الله صلی الله علیه وسلم شمرده اند
ونزد امام احمد باختیار جماعه از اصحاب وے تسمیه چنانکه زرکشی در شرح خرقے گفته در اول وضو واجب ست وشرط صحت وضو ست
لقوله علیه السلام لا صلوة لمن لا وضوء له ولا وضوء لمن لم یسم رواه احمد وابو داؤد والحاکم عن ابی هریره واین حدیث را احمد وترمذی
وابن ماجه از سعید بن زید وابن ماجه ودارمے از حدیث کثیر بن زید از ربیح بن عبد الرحمن بن ابی سعید از پدرش ابی سعید خدری
نیز روایت کرده اند وبخاری گفته که احسن احادیث درین باب حدیث سعید بن زید ست واسحق گفته که اصح احادیث حدیث اوست
ونزد ابو حنیفه محمول بر نفے فضیلت وکمال ست نه نفے صحت وجواز بدلیل آنکه اصحاب سنن اربعه روایت کرده اند که آن حضرت
صلے الله علیه وسلم در تعلیم وضو فرمود چون بایستی برای نماز وضو کن چنانچه امر کرده است ترا پروردگار تعالے وشک نیست که وضو
که امر کرده است آیه کریمه اذا قمتم الے الصلوة ذکر تسمیه نیست با آنکه در بعض طرق حدیث سعید بن زید انقطاع هم هست ودر بعض
رجال وی اختلاف والله اعلم وبعضے از علماے ما استدلال کرده اند بر نفی وجوب تسمیه بحدیثی که بطریق متعدده از صحابه رضی الله عنهم
آمده که آن حضرت صلے الله علیه وسلم از بول وبا غائط آمده بود مردے بر وی سلام کرد جواب وی نداد پس تیمم کرد دست مبارک خود را
بحائط وتیمم کرد وجواب سلام وے داد وفرمود منع نکرد مرا از رد سلام تو مگر اینکه من بر طهارت نبوده ام ودر روایتی آمده که آن حضرت
صلے الله علیه وسلم وضو میکرد مردے بر وی سلام کرد جواب وے نداد وچون از وضو فارغ شد عذر خواهی از ان نمود واین احادیث دلالت
دارد که بے وضو ذکر خدا نیکرد پس دلالت کند بر عدم تسمیه پیش از وضو ودرین استدلال نظر ست زیرا که این دلالت نماید بر کراهت
ذکرے که شروع در وضو بود در شرع ومنع نمیکند آنرا وبه تحقیق وارد شده وثابت گشته ذکر تسمیه در اول وضو باحادیث متعدده وظاهر
آنست والله اعلم که امتناع حضرت صلے الله علیه وسلم در حالت از خصوص رد سلام بود که تاخیر وتوقف را در وی مجال هست نه از
مطلق ذکر چه در صحاح آمده که منع نمیکرد او را از ذکر خدا هیچ چیز از حدث بلکه جنابت هم ودر بعض روایات آمده که بعد از خروج آمد باز

این حدیث مرسل است لیکن احتضاد یافته بحدیث دیگر موصولا چنانکه روایت کرد ابو داؤد از انس واگرچه در اسناد این حدیث
ابو معشر است که ضعیف شمرده میشود و حال وی ولیکن مرسل و موصول هر کدام بیگدیگر احتضاد پذیرفته و مسح مقدم راس از عثمان رضی الله عنه
در ضعفت وضو نیز آمده رواه سعید بن منصور واگرچه در بعض رواة وی اختلاف است ولیکن برای احتضاد کافی است واز ابن عمر رضه
بصحت رسیده که اکتفا کرد بمسح بعض راس رواه ابن المنذر وغیره واز هیچ یکی از صحابه انکار آن بصحت نرسیده کذا فی فتح الباری
مسح گوش کردی ظاهر او باطنش یعنی هم بر بیرون گوش مسح کردی وهم در درون واز برای مسح درون سر انگشتان را در سوراخ گوش
در آوردی چنانکه در حدیث ابی داود واز عثمان بن عفان رضه آمده که مسح کرد بسر خود و هر دو گوش خود پس نشست بطون آنها را و ظهور
آنها را یکبار و فرمود اینچنین دیدم رسول خدا را صلے الله علیه وسلم واز مقدام بن معدیکرب آورده که گفت ثم مسح برأسه واذنیه ظاهرهما
وباطنهما در زیادت کرد هشام راوی خل اصابعه فی صماخ اذنیه واز عمرو بن عاص آورده که گفت مسح کرد بسر خود پس در آورد هر دو انگشت
سبابه را در هر دو گوش و مسح کرد بهر دو ابهام بر ظاهر اذنین وبهر دو سبابه باطن اذنین را واز ابن عباس مطلق آورده که مسح
راسه واذنیه بے بیان این کیفیت و در روایت نسائی نیز این چنین آمده و در روایت ابن ماجه باسناد صحیح نیز بیان کیفیت آمده
و در روایت ابی داؤد و ترمذی از ربیع بنت معوذ نیز با بیان کیفیت مذکور آمده و در روایت ذکر مسح صدغین نیز آمده و بالجمله
در مسح اذنین احادیث صحیحه بسیار است و آن سنت است نزد هر چهار امام نزد امام ابو حنیفه و بروایتی از امام احمد بقیهٔ آب مسح سر
و نزد ائمهٔ ثلثه بآب جدید چنانکه حاکم از حدیث حبان بن واسع از پدر خود آورده که گفت شنیدم عبد الله بن زید را که گفت دیدم رسول الله
را صلے الله علیه وسلم که وضو کرد پس گرفت برای اذنین آبی ورای آبی که گرفته بود برای سر خود و دلیل ما حدیثی است که ابن ماجه
باسناد صحیح از عبد الله بن زید و دار قطنی نیز باسناد صحیح از ابن عباس آورده که آن حضرت صلے الله علیه وسلم فرمود الاذنان من الرأس
واین حدیث بطرق متعدده آمده و چون اذنین از راس باشد لاجرم مسح هر دو بیک آب بود در سیاکه برای یک عضو و آب گرفتن
نیامده در غیر صورت تکرار و نیز ابن خزیمه و ابن حبان و حاکم از ابن عباس آورده اند که گفت آیا خبر کنم شما را بوضوی رسول الله صلی الله
علیه وسلم پس وضو کرد و گرفت غرفهٔ از آب و مسح کرد بدان سر او اذنین را و نسائی بآبی عقد کرده در بیان مسح الاذنین مع الرأس
و نیز در موطا و سنن نسائی از عبد الله صنابحی در فضل وضو آمده که چون وضو میکند بندهٔ مومن بیرون می آید بمضمضه گناهان از دهن
و باستنشاق از بینی و بغسل وجه از وجه تا از تحت پلکها و بغسل یدین از یدین تا از میان ناخنان و بمسح راس از راس تا از اذنین و
در بعض روایات ظاهر است بر بودن اذنین از راس کذا قال الشمنی و در اکثر احادیث مسح راس مع اذنین واقع شده و بے تعرض بآب جدید
و ظاهر سیاق آنها در بودن او ست بآب سر چنانکه گذشت و اما آنچه روایت کرده شده است که گرفت از برای اذنین آب جدید
محمول ست بر آنکه تری بعد از استیعاب راس در دست نمانده از جهت تطبیق میان احادیث و بضرورت که چون تری منعدم
گردد مانعی نیست از گرفتن آب جدید اگرچه در عضو واحد باشد و بالجمله روایت مسح اذنین بآب سر اکثر و اشهر ست و از بسیارے
از صحابه عظام بطرق کثیره آمده کذا قال الشیخ ابن الهمام و مصنف میگوید که در مسح کردن حدیثی ثابت نشده و آن نزد حنفیه مستحب
و اختیار بعضے از شافعیه نیز همین ست و حدیثے نیز درین باب روایت میکنند که آن حضرت فرمود صلے الله علیه وسلم که هر که
مسح کند بر قفا همراه سر نگاهداشته شود از غل روز قیامت اینحدیث را دیلمی مسندالفردوس از ابن عمر رضه روایت کرده ولیکن بسند ضعیف
و بروایتے دیگر نیز آمده ذکره الشمنی و شیخ ابن الهمام از برای اثبات استحباب حدیث ترمذی از وائل بن حجر آورده ثم مسح علی
راسه ثمانا و مسح اذنیه ثمانا و ظاهر رقبته و حدیثے دیگر نقل کرده از کعب بن عمرة الهمدانی بروایت ابی داؤد انه علیه السلام مسح الرقبته

رود حرمت رضاع ثابت نگردد و همچنین بهادن خمر در انها حد واجب نگردد و بوقوع نجاست در انها شستن واجب شود و
در روایتی ازوی استنشاق واجب ست نه مضمضه از جهت ورود حدیث صحیح که اذا توضأ احدکم فلیجعل فی انفه ماء ثم لیستنثر
و در روایتی من توضأ فلیستنشق و دلیل بر عدم وجوب حدیثی ست که ترمذی آن را تحسین کرده و حاکم تصحیح نموده که گفت رسول خدا
صلے اللہ علیہ وسلم مر اعرابی را که طلب تعلیم وضو کرد وضو بکن چنانچه امر کرده است خدا یتعالی و امر بغسل وجه کرد و وجه چیزیست که
بے مواجهت واقع نمیشود و داخل فم و انف نه انچنین ست و از عدم ترک آن حضرت مضمضه و استنشاق را مواظبت وے
صلے اللہ علیہ وسلم بران لازم آید و مواظبت مطلق دلیل سنت بودن نه وجوب باانکه در بعضے ترک آن احیانا نیز آمده چنانکه ذکر
کردیم پس فعل وی صلے اللہ علیہ وسلم برای تکمیل بود و آن موجب سنت ست و امر برای وجوب نبود و فم و انف همچنانکه در حکم
ظاهر اند حکم باطن نیز دارند و لهذا بابتلاع ریق و نخاع روزه باطل نگردد و بحیث تعارض وجوه خروج و دخول در غسل فرض شدند
از جهت ورود مبالغه و تنظیر در غسل بخلاف وضو که در وے امر باصل غسال ست و در روایتی از امام احمد نیز واجب اند در غسل
نه در وضو تنبیه مبالغه در مضمضه و استنشاق مرغیر صائم را سنت ست و مبالغه در مضمضه بغرغره است و در استنشاق بردانیدن
آب تا سخت بینی و اگر تخورد آب را پری دهان کفایت میکند و نزد بعضے نه و اگر نمیکند پری دهان کفایت نمیکند باتفاق و آنحضرت
صلے اللہ علیہ وسلم وضو را مرتب ساختی چنانچه اول دو کف دست شستی پس مضمضه و استنشاق کردی پس تر روی شستی پس هر دو دست
شستی تا مرفقین پس تر مسح کردی پس هر دو پای شستی چنانکه در احادیث مذکور شد و متوالی ساختی یعنے پے در پے شستے
چنانکه در اثنای وضو بکار دیگر مشغول نشدی و نزد بعضے حد توالی آن بود که عضو سابق خشک نشود و همه اعضا تر بتر شسته شوند
بشرط اعتدال هوا بلکه بشرط اعتدال مزاج اعضا نیز و قطعا اخلال به ترتیب و توالی هرگز نکرده و نه یکبار و ترتیب نزد امام شافعی
و احمد فرض ست و نزد مالک مستحب و توالی نزد وی فرض و در مذهب امام ابوحنیفه هر دو سنت اند زیرا که انچه از نص قرآن
مفهوم شده مطلق غسل ست بے قید توالی و ترتیب از جهت بودن واو برای مطلق جمع و لیکن چون فعل آن حضرت
صلے اللہ علیہ وسلم بر توالی و ترتیب آمده سنت باشد و بعضے از سنن باشد که حضرت رسالت پناه صلے اللہ علیہ وسلم
بران مواظبت کرده اما نه نوامارات و دلائل وجوب و فرضیت مثل وجود امر ایجابے و وقوع وعید بر ترک آن پیدا نشده
پس از مجرد مواظبت فرضیت لازم نیاید و در هدایه و کتب دیگر مواظبت را دلیل سنت ساخته اند و بعض گویند مراد مواظبت
مع الترک احیانا ست و تحقیق آنست که بمجرد مواظبت وجوب ثابت نشود مگر بضمیمه امر ایجاب یا وعید بر ترک و آنحضرت
بر بسیاری از سنت مواظبت داشت باعدم وجوب فتد بر و مسح سر را گاه بر همه سر کردی چنانچه در بسیاری از حدیث واقع
شده و گاه بر عمامه کردے بی آنکه بر سر نیز کردی و این در بعض احادیث آمده است و لیکن حنفیه گویند که در اول بود
پس ازان منسوخ گشت چنانکه گذشت و گاه بر ناصیه سر و عمامه هر دو کردی چنانکه مذکور شد و اما اقتصار بر بعضے سر یعنے
بے آنکه بر عمامه کند هرگز نکرده مصنف انچنین میگوید اما در حدیث مسح ناصیه چنانچه در اکثر روایات آمده ذکر عمامه اصلا نیست و اگر
هست آنچنان ست که دست در عمامه در آورد و مسح بر سر کرد بے ذکر مسح بر عمامه چنانکه گذشت نعم در بعض طرق حدیث مغیره
بن شعبه که گذشت آمده که مسح کرد بر ناصیه و عمامه و لیکن این نص نیست در مسح ناصیه و عمامه معا تواند که مراد بیان مسح بر عمامه
باشد بی مسح بر سر چنانکه تتمه حدیث دلالت بران دارد که گفته و علی الخفین و لیکن آن منسوخ ست نزد امام ابوحنیفه و مالک
و در روایت شافعی از عطا آمده که رسول خدا صلے اللہ علیہ وسلم وضو کرد پس بعد اشت عمامه را از سر خود مسح کرد مقدم راس را اگرچه

شامل غسل و مسح ست و قول شافعی تثلیث مسح باین دلیل ست و بقیاس مسح بر غسل و جوابش آنست که توضأ تثلثا که در حدیث آمده محمل و محتمل ست در روایات صحیحه که وعدم تکرار مسح آمده مراد ازان تعیین نموده و بیان کرده که تثلیث باعتبار غالب ست و مخصوص ست باعضای مغسوله و بنا مسح بر تخفیف ست پس قیاس و بر غسل که مبنی بر مبالغه در اکمال و اسباغ ست قیاس مع الفارق باشد و نیز تثلیث مسح باب جدید گاهی مفضی بغسل که حقیقت آن جریان آبست گردد و خلاف وضع لازم آرد و نیز بعد از حدیثی که مسح مرة در روی آمده است واقع شده که هر که زیادت کند یا نقصان آرد بد کرده و تعدی و ظلم نموده باشد پس زیاده بر مرة واحده سنت نباشد و شیخ ابن حجر در شرح صحیح بخاری میگوید که در هیچ طریق از صحیحین ذکر عدد مسح نیامده و اکثر علما همبرین اند مگر شافعی که تثلیث مسح را مستحب دارد و ابو داؤد گفته که احادیث عثمان رض که صحاح اند همه دلالت دارند که مسح راس مرة واحدة است و ابو عبیده مبالغه کرده و گفته که هیچ یکی از سلف را ندانم که باستحباب تثلیث مسح رفته باشد مگر ابراهیم تیمی و لیکن درین قول نظر ست چه ابن ابی شیبه و ابن المنذر ازانس و عطا و غیرایشان آنرا نقل کرده و ابن خزیمه وغیره در حدیث عثمان رض تثلیث مسح را تصحیح نموده و زیادت ثقه مقبول ست انتهی و در جامع الاصول نیز روایتی از حدیث عثمان رض آورده که در وی مسح راس ثلثا ذکر کرده و شیخ ابن الهمام از بیهقی نقل کرده که گفت روایت کرده شده است بوجوه غریبه تکرار مسح از عثمان رض و لیکن آن بجهت مخالفت احادیث صحیحه حجت نیست نزد اهل علم انتهی و ترمذی از وائل بن حجر آورده ثم مسح علی راسه ثلثا و مسح اذنیه ثلثا و هر چه ازین باب آمده اگر بصحت رسد محمول ست بر تکرار بآب واحد نه بآب جدید کما قال فی الهدایة و هرگاه که اقتصار بر مسح بعضے از سر فرمودے بر عامه تمام کردی چنانکه ظاهر سیاق مسلم ست در حدیث مغیره که مسح کرد بناصیه و بر عمامه کذا فی فتح الباری و لیکن حنفیه گویند که وظیفه فرض مسح بعضے از سر ادا یافت و مسح بر عمامه تکمیل و اتمام اوست و مسح بر عمامه بے مسح سر نزد امام ابی حنیفه درست نبود امام محمد در موطای خود می آرد که مالک گفت که رسید با از جابر بن عبد الله که او را پرسیدند از مسح بر عمامه گفت جائز نیست تا مسح ببوی سر نکنند و باین اخذ کرده ایم ما و همین ست قول ابی حنیفه رح و نافع میگوید که دیدم من صفیه بنت ابی عبید را که امراة عبد الله بن عمر بود که وضو میکرد و میکشید خمار خود را و مسح میکرد بر سر و رسیده است بما که در اول مسح بر عمامه بود پس ازان متروک و منسوخ شد و همین ست قول ابی حنیفه رح و عامه فقهای ما و از هشام ابن عروه آمده که دید پدر خود را که بر میداشت عمامه را و مسح میکرد بر سر انتهی و هرگز وضو بے مضمضه و استنشاق نکردی بجهت تیمم و تکمیل وضو و کسی ترک مضمضه و استنشاق روایت نکرده مصنف اینچنین میگوید و در صحیح مسلم حدیثی آورده است از ابو هریره رض که وی وضو کرد بی مضمضه و استنشاق و گفت اینچنین دیدم رسول خدا را صلے الله علیه وسلم و در جامع الاصول نیز روایتی از ابو داؤد آورده که در وی مضمضه و استنشاق ذکر نکرده است و در بعض شروح هدایه نیز حدیثے اورده اند از عایشه رضی الله عنها که آن حضرت ص وضو کرد و مضمضه و استنشاق نکرد و فرمود این وضوئی ست که قبول نمیکند خدای تعالی نماز را مگر بوی و الله اعلم و لهذا ائمه ثلثه مضمضه و استنشاق را سنت داشته اند نه واجب الامام اجل احمد بن حنبل که در مذهب مشهور ازوی مضمضه و استنشاق واجب ست در وضو و غسل و دلیل ایشان آنست که حق تعالے امر کرد بغسل جنابت مطلقا و تفسیر کرد آنرا پیغمبر خدا صلے الله علیه وسلم بفعل و تعلیم خود و هیچکس نقل نکرد ازان حضرت که مضمضه و استنشاق نکرد با وجود اقتصار وی بقدر کفایت بغسل اعضا مرة و فرمود این وضوئی ست که قبول نمیکند خدای تعالے نماز را مگر بوی و نیز امر کرده بدان چنانچه در روایتی از ابی داؤد از لقیط بن صبرة آمده اذا توضأت فمضمض و روایت کرد دار قطنی از ابی هریره که گفت امر کرد رسول خدا صلے الله علیه وسلم بمضمضه و استنشاق و نیز فرمود و الف و حکم ظاهر اند و لهذا اگر یکے طعامے در اینها بنهد موجب فطر نگردد و اگر زنے شیر در دهان و بینی طفلے به نهد بے آنکه در دهن شکم وی

ومردان را تمام و اصل معنی مسح دست تر بسر گذرانیدن ست شافعی گوید این مطلق ست بهر چه روی از سر قلیل یا کثیر که دست گذرانند درست آید که مسح سر کرد و اقل متیقن ست پس فرضیت زیاده بران ثابت نکرد و مالک گوید سر نام تمام عضو ست پس چون منطوق آیه مسح سر ست مراد تمام سر افتد چنانکه در اعضاء مغسوله و دلیل امام ابو حنیفه آنست که آیه مجمل ست احتمال مسح کل و بعض هر دو دارد از جهت صحت استعمال مثل این ترکیب در هر دو معنی اما مسح کل بجهت حکم بزیادت کلمهٔ با و بعض بجهت حمل وی بر تبعیض و حدیث بیان آن کرده چنانکه در حدیث مسلم و طبرانی از مغیره بن شعبه آمده است که گفت وضوء کرد پیغمبر خدا صلے الله علیه وسلم و مسح کرد بر ناصیهٔ خود و بر جبین خود و ابو داؤد حاکم از حدیث ابی معقل آورده اند که گفت دیدم رسول خدا را صلے الله علیه وسلم که وضوء کرد و بر سر مبارک وی عمامه بود پس دست در زیر عمامه در آورد و مسح کرد مقدم راس را و نشکست عمامه را و ناصیه و مقدم راس یکی از جوانب اربعهٔ راس ست پس فرض مسح مقدار ربع راس باشد و اگر مسح تمام سر فرض بودی اکتفا بمسح ناصیه نکردی اگر گویند که چون بیان آیت بمسح ناصیه کرد باید که مسح جز از جانب پیش سر جائز نبود جوابش آنست که اجمال آیت در مقدار ست و در جهت مطلق بود کذا قالوا و بعض گفته اند فرق ست در لغت عرب میان و امسحوا برؤسکم بحرف با و امسحوا رؤسکم نه بحرف با ثانی تقاضای کلیت و استیعاب کند نه اول مگر آنکه قرینه از خارج پیدا شود چنانکه در و امسحوا بوجوهکم در باب تیمم واقع شده زیرا که مسح در تیمم خلف غسل ست و اگرچه مسح خف نیز خلف غسل ست ولیکن ثابت شده در وی رخصت باجماع و تحقیق کلام آنست که حرف با دلالت بر تضمین معنی الصاق کند پس گویا گفته و الصقوا المسح برؤسکم و این تقاضا نکند استیعاب را بخلاف و امسحوا رؤسکم و این ست فارق میان قول تو مسحت المندیل و مسحت بالمندیل و بعض گویند با برای تبعیض ست چنانکه در قول حق سبحانه یشرب بها عباد الله ولیکن اهل لغت انکار آن کنند چنانکه زرکشی از ابن درید و ابن عرفه نقل کرده و اما با در یشرب بها از باب تضمین ست ای بروی بها فتد بر و اگر گویند حدیث مسح علی ناصیه دلالت ندارد بر استیعاب ناصیه شاید که بر بعض وی کرده باشد گوئیم ظاهر دلالت بر استیعاب ست و اگر نیز بنود حدیث ادخال ید تحت العمامه و مسح مقدم راس سالم ست ازین مناقشه زیرا که ظاهر آنست که تمام ید باشد و ظاهر آن استیعاب مقدم راس ست و در روایت بیهقی از عطا مسح مقدم راس نیز آمده بحرف جر علے یا با و این دلالت دارد بر استیعاب و اگرچه این حدیث مرسل ست ولیکن وی حجت ست نزد ما خصوصاً که اعتضاد یافته بمقبل که حدیث ابی داؤد ست که ادخل یده تحت العمامه و مسح مقدم راسه چنانکه گذشت کذا فی شرح ابن الهمام باین دلیل مذهب مالک برطرف شد و رد مذهب امام شافعی آنکه اگر کمتر از ربع راس درست بودی لابد احیاناً آنرا برای تعلیم امت کردی اگرچه در تمام عمر یکبار پیش نبودی و الله اعلم و آن حضرت صلے الله علیه وسلم تکرار مسح نکردی چنانچه شافعی گوید سه بار مسح تمام سر با بهای جدید سنت ست و در حدیثی تکرار مسح آمده اما آن حدیث ضعیف ست و سنت مسح در مذهب امام اعظم یکبار ست و شمنی از فتاوای ظهیریه نقل میکند که سه بار مسح کردن هر بار با آب جدید بدعت ست و در روایتی غریب از ابو حنیفه نیز آمده است اما تثلیث مسح بماء واحد در هدایه گفته که آن شروع ست و مروی از امام ابو حنیفه و در بعض شروح هدایه گفته که روایت کرده حسن از ابی حنیفه که اگر مسح سه بار بیک آب کند مسنون باشد بدانکه اکثر احادیث در مسح مطلق آمده بی تقیید بعدد و مقید بمرة واحدة نیز آمده انچه بصحت رسیده از احادیث اینهاست و در بعض احادیث مرتین نیز واقع شده و آن بآن معنی ست که هر دو دست از مقدم راس بموخر برد باز از موخر بمقدم آرد چنانچه در احادیث که در بیان غسل اعضا مذکور شد معلوم شد و نیز این احادیث را موسوم بضعف نیدانند اما تثلیث مسح در هیچ حدیثی صحیح نیامده مگر آنکه واقع شده که وضوء کرد یک بار و دو بار و سه بار و وضو

که اگرچه در حدیث طلحه بن مصرف آمده است که از پدر خود و پدر وی از جدوی روایت کرده که من دیدم یکبار آن حضرت
فصل کرد اما آن حدیث از جهت اسناد ضعفی دارد و ما لفظ یکبار در حدیث نیافتیم بلکه علی الاطلاق خبر میدهد که وضو کرد رسول خدا
صلی الله علیه وسلم پس مضمضه و استنشاق کرد چنانچه مذکور شد و ظاهر آنست که مصنف ذکر کرده بدلیل آنکه در مواهب لدنیه از
طلحه بن مصرف عن ابیه عن جده بعد از روایت حدیث فصل از ابی داود آورده باین لفظ که گفت که در آمدم بر رسول خدا صلی الله
علیه وسلم و وی وضو میکرد و سیلان میکرد آب از روی وی و لحیه وی بر سینه وی پس دیدم آن حضرت را صلی الله علیه وسلم که فصل
کرد میان مضمضه و استنشاق و حدیثی دیگر از وی از ابن ماجه روایت کرده که گفت وضو کرد رسول خدا صلی الله علیه وسلم پس
مضمضه کرد سه بار و استنشاق کرد سه بار از کف واحد پس معلوم شد که دیدن طلحه بن مصرف فصل را احیانا بوده دائم و ضعفی
که باسناد حدیث طلحه نسبت کرده اند ازان جهت ست که گفته اند جد طلحه مجهولست و صحبت وی با مصطفی صلی الله علیه وسلم به ثبوت
نه پیوسته است و در جامع الاصول میگوید که طلحه بن مصرف از اعلام تابعین و اثبات ایشان ست و جدوی کعب بن عمرو ست
و بعض گویند عمرو بن کعب ست و ثمنی در شرح نقایه میگوید که بیهقی در کتاب معرفت آورده است که عبد الرحمن بن مهدی
که از کبار ائمه محدثین و در درجه مشائخ امام احمد بن حنبل ست گفت جد طلحه عمرو بن کعب ست و مراد را صحبت ست و در سنن خود
از یحیی ابن معین آورده که گفته محدثان میگویند که وی حضرت را صلی الله علیه وسلم دیده است و اهل بیت طلحه میگویند که او را
صحبت نیست انتهی و چون اهل این شان تصریح کرده باشند بصحبت وی مدعا ثابت شد و عدم وقوف اهل بیت وی دران قادح
نبود و ابن سعد در طبقات حدیثی در باب مسح از جد طلحه آورده بلفظ رأیت رسول الله صلی الله علیه وسلم یمسح هکذا پس ثابت شد که او را
صحبت ست کذا قال الشیخ ابن الهمام و شیخ ابن الهمام حدیث ابی داود را آورده و گفته سکت علیه هو والمنذری و بعده و بالجمله
معلوم شد که فعل آن حضرت صلی الله علیه وسلم در غسل اعضای وضو مختلف بود چنانکه عادت مستمره او بود در سنن و مستحبات و عمل
در مضمضه و استنشاق و کیفیت آن و صلا و فصلا نیز مختلف و لهذا هیچ یکی از ائمه بوجوب و فرضیت احدهما الوجهین قائل نشده و نزد
امام ابوحنیفه نیز جائزست که وصل کنند مضمضه و استنشاق را بیک غرفه سازند چنانچه ثمنی از فتاوای ظهیریه نقل کرده است و نزد
امام شافعی فصل ساختن مضمضه و استنشاق بآبهای جدید نیز روا بود در جامع ترمذی میگوید که شافعی گفته است که جمع مضمضه
و استنشاق بکف واحد جائز بود اگر جدا جدا کنند محبوب ترست نزد ما پس در حقیقت خلافی درمیان نماند و الله اعلم و آن حضرت
صلی الله علیه وسلم استنشاق بدست راست کردی و استنثار یعنی بینی افشاندن و در بعضی احادیث استنثار در مواضع استنشاق
نیز مذکور شده باعتبار استلزام او مر آن را بدون عکس بدست چپ کردی چنانکه در مشکوة از حدیث دارمی از عبد خیر که از کبار صحابه
علی ترتضی ست آورده که بودیم با نشسته و نظر میکردیم بسوی علی مرتضی هنگامی که وضو میکرد پس در آورد دست راست خود را یعنی در اناپس پر کرد آب دهن
خود را پس مضمضه کرد و استنشاق و بیفشاند بینی بدست چپ کرد این را سه بار پستر گفت هر که خوش دارد که نظر کند بوضوی رسول
صلی الله علیه وسلم پس اینست وضوی وی صلی الله علیه وسلم و همه سر را مسح کردی این متفق علیه است میان ائمه اربعه و لیکن
نزد امام ابوحنیفه و شافعی سنت ست و نزد مالک فرض و نزد ابوحنیفه فرض مسح چهارم حصه سرست و بروایتی مقدار سه انگشت باعتبار
آنکه واجب الصاق بدست براس و اصابع اصل بدست و لهذا واجب میشود تمام دیت بدیکه بقطع آنها و سه اکثر آنهاست و الا کثر حکم کل
و نزد شافعی فرض ادنی انچه بران نام مسح توان نهاد اگرچه سه چهار موی بلکه یک مو نیز باشد و مذهب احمد بروایت عامه اصحاب
وی موافق مذهب مالک ست و بروایتی موافق شافعی و بروایتی موافق مذهب ابی حنیفه و بروایتی اکثر راس و بروایتی زنان را بعض

و درین روایت ذکر نقصان نیست و این صحیح تر ست و ابن خزیمه آنرا در صحیح خود روایت کرده و در ذکر نقصان سخن کرده و راوی آنرا تخطیه نموده زیرا که ظاهر وی ذم نقص ست از ثلاث و حال آنکه نه اینچنین ست و بعض گفته اند که اساءت متعلق به نقصان ست و ظلم بزیادت و بعض گفته اند که در حدیث حذف و تقدیر ست ای من نقص من واحدة و این تکلف ست و لیکن مؤید ست آنرا آنچه روایت کرده است ابو نعیم بن حماد مرفوعاً الوضوء مرة او مرتین او ثلثا فان نقص من واحدة اوزاد علی ثلث فقد اخطأ و رجال این حدیث ثقات اند کذا فی المواهب اللدنیه و شمتی از فتاوای ظهیریه می آرد که هر که یکبار شستن اکتفا کند بعض گویند آثم گردد از جهت ترک سنت مشهوره و نزد بعضے آثم نگردد از جهت اتیان مامور به و صحت احادیث وارده دران امام محمد در موطای خود میگوید که شستن سه بار افضل ست و دو بار کفایت دارد و یکبار اگر باسباغ و اکمال بود نیز کفایت ست و میگوید که قول امام ابو حنیفه رحمة الله علیه این ست انتهی و امام شافعی گفته که دوست نمیدارم زیادت بر ثلاث را و اگر زیادت کند حرام نمیگویم و صحیح از مذهب وی کراهت زیاده است کراهت تنزیهی و قومی گویند که زیادت بر ثلاث مبطل وضوست چنانکه زیادت در نماز و این قیاس فاسد ست و امام احمد گفته که جائز نیست زیادت بر ثلاث کذا فی المواهب و آن حضرت مضمضه و استنشاق را گاه بیک غرفه کردی و گاه بدو غرفه و گاه بسه غرفه چنانکه در غسل اعضا کردی و در روایات آن مذکور گشت و از یک غرفه نیمه در مضمضه بکار داشتی و نیمه در استنشاق در هر سه صورت همچنین وصل فرمودی مصنف میگوید که در هیچ حدیث صحیح نصل که استنشاق را بعد از فراغ مضمضه یکبار یا دو بار یا سه بار بآب جدید کرده باشد وارد نیست در مواهب لدنیه از نووی آورده است که گفت مجموع کیفیات وارده در مضمضه و استنشاق پنج وجه است اصح آنست که مضمضه و استنشاق کند بسه غرفه مضمضه کند از هر واحد پستر استنشاق کند دوم آنکه جمع کند میان هر دو بغرفه واحده مضمضه کند ازان غرفه سه بار پستر استنشاق کند ازوی سه بار سوم آنکه جمع کند بغرفه و لیکن مضمضه کند ازوی و استنشاق باز مضمضه و استنشاق چهارم آنکه فصل کند میان مضمضه و استنشاق بدو غرفه پس مضمضه کند از یکی سه بار پستر استنشاق از دیگری سه بار پنجم آنکه فصل کند شش غرفه مضمضه کند بسه غرفه باز استنشاق کند بسه غرفه و گفته که صحیح همان وجه اول ست و وارد شده بآن احادیث صحیحه انتهی و ما عبارات احادیث را مختلف یافتیم در اکثر احادیث این چنین واقع شده که اول هر دو کف دست راشست پستر مضمضه کرد و استنشاق نمود پستر روی شست پستر مضمضه و استنشاق کرد پستر روی شست پستر دو دست این عبارت بسیار در احادیث وظاهرش دلالت کند بر وصل مضمضه و استنشاق اگرچند قطعی نیست و در بعضے هر دو دست شست پستر مضمضه کرد پستر استنشاق کرد پستر روی شست و این ظاهر ست و در مشکوة روایتی از بخاری و مسلم آورده که مضمضه و استنشاق و استنثار کرد سه بار بسه غرفه از آب و این نیز محتمل هر دو وجه است فصلا و وصلا و لیکن در بعض احادیث صریح واقع شده که مضمضه و استنشاق بیک غرفه کرد چنانکه مصنف میگوید و مذهب مشهور امام شافعی این ست بر وجه اول از وجوه مذکوره و مشهور از مذهب امام ابو حنیفه فصل ست میان مضمضه و استنشاق بر وجه خامس ازان وجوه زیرا که دهن و بینی هر کدام عضویست جدا پس وظیفه غسل هر یک بود جدا جدا چنانکه سائر اعضا و این وجه در حقیقت برای ترجیح حدیث فصل ست بموافقت وی مر قیاس را تعلیل در مقابله نص و استدلال بقیاس و دلائل معقول شائع ست در مذهب ایشان و آن در واقع برای ترجیح بعض احادیث ست بر بعضے نه قیاس در مقابله نص چنانچه خصم توهم کند و این نکته چندبست چنانچه در مقدمه نیز اشارت بآن کرده ایم فلیحفظ و دلیل ایشان حدیث ابو داود و طبرانی ست چنانکه شمنی آورده که طلحه بن مصرف که از اعلام ائمه و ثقات تابعین ست از پدر از جد روایت میکند که رسول خدا صلی الله علیه وسلم وضو کرد پس مضمضه کرد سه بار و استنشاق کرد سه بار و گرفت هر بار آب جدید و مصنف میگوید

درین باب بسیار و بی شمار آمده و بی شک چون عزیمت و فضیلت درین بیت عمل آن حضرت صلے اللہ علیہ وسلم و صحابہؓ در اکثر احوال همچنین بود
واز امیر المومنین علیؓ بطرق متعدده آورده اند که در آمد بر قومے و حال آنکه نماز گذارده بود پس وضو کرد سه بار و فرمود
که نکردم من وضو مگر برای آنکه بنمایم شما را که وضوی رسول خدا صلے اللہ علیہ وسلم این چنین ست و در روایتی آمده که کرسی
طلبید و بران نشست و وضو کرد سه سه بار و فرمود هر که خوش دارد که وضوی رسول خدا صلے اللہ علیہ وسلم ببیند گو ببیند که این است
وضوی آن حضرت صلے اللہ علیہ وسلم و در روایتی آمده که وضو کرد سه سه بار و بخورد بقیهٔ آب وضو را ایستاده و فرمود خواستم
که بنمایم شما را وضوی پیغمبر خدا صلے اللہ علیہ وسلم و گاه بعضے اعضا را سه بار شستی و بعضے را دو بار و بعضے را یکبار چنانکه در روایت
بخاری و مسلم از عبد اللہ بن زید بن عاصم انصاری آمده که گفته شد مر او را وضو کن برای ما چنانچه وضو کرد رسول خدا صلے اللہ علیہ
وسلم پس طلبید وی انائی را و ریخت از وی آب را بر دو دست خود و شست هر دو دست را سه بار پس در آورد دست خود را در انا
و بیرون آورد پس مضمضه و استنشاق کرد از یک کف و کرد آنرا سه بار پس در آورد دست را در انا و بیرون آورد و شست روی
خود را سه بار و هر دو دست را دو دو بار و مسح کرد بسر خود با قبال و ادبار و شست هر دو پای خود را و در روایت موطا آمده که گفت
مر او را یعنے عبد اللہ بن زید ایا میتوانی که بمائے مر ما را که چگونه وضو میکرد رسول خدا صلے اللہ علیہ وسلم گفت نعم
پس بریخت آب بر دو دست خود و شست هر دو دست را در دو بار پس تر مضمضه کرد و استنشار سه بار پس تر شست روی خود را
سه بار پس تر شست هر دو دست خود را تا مرفقین دو دو بار پس تر مسح کرد سر خود را ابتدا کرد بمقدم راس و بر د هر دو دست را بجانب
قفا پس تر رد کرد هر دو دست تا باز آورد بهمان جا که ابتدا کرده بود از وی پس تر شست هر دو پای را و همچنین آمده در روایت
نسائی و ترمذی و در روایتی از نسائی آمده که شست روی خود را دو بار و هر دو دست را دو بار و شست هر دو پای خود را دو بار
و مسح کرد بسر خود دو بار و مسح راس مرتین در روایت ترمذی نیز آمده و ابو داؤد و ترمذی از ربیع بنت معوذ آورده که گفت بود
رسول خدا صلے اللہ علیہ وسلم که می آمد بر ما و فرمود یکبارے مر ما که بریزیم برای من آب وضو را پس ذکر کرد ربیع وضوی آن حضرت
صلے اللہ علیہ وسلم را و گفت شست هر دو کف را سه بار و شست روی خود را سه بار و مضمضه و استنشاق کرد یکبار و شست هر دو
دست را سه سه بار و مسح کرد بسر خود دو بار بمبوخر سر پس تر بمقدم آن و شست هر دو پای خود را سه سه بار و در بعض روایات این حدیث
مضمضه و استنشاق سه بار نیز آمده و در بعض روایات شستن پایها مطلق واقع شده بے ذکر عدد و در بعض روایات مطلق
از حد و اما بقید تثلیث و تضعیف و او را بعض قائل هستند بتثلیث غسل و قدمین کذا فی شرح ابن الهمام و در بعض روایات غسل
جمیع اعضا مطلق واقع شده بے ذکر عدد و ظاهرش در یکبار خواهد بود یا مقصود راوی دران مقام بیان اصل شستن بود
و از بیان عدد ساکت ماند و این همه بجهت تعلیم امت و توسیع دائرهٔ رحمت بود و غالب احوال آن بود که سه بار می شست
و در روایت ابی داؤد از عبد اللہ عمرو بن العاص آمده است که مردی نزد آن حضرت صلے اللہ علیہ وسلم آمد و گفت یا رسول اللہ
تعلیم کن مر او را وضو که چگونه هست پس طلبید آن حضرت صلے اللہ علیہ وسلم آب را در انائی و بشست هر دو کف دست را سه بار پس تر
شست روی خود را سه بار پس تر شست هر دو ذراع را سه بار پس تر مسح کرد و در آورد هر دو انگشت سبابه را در هر دو گوش خود
و مسح کرد بهر دو انگشت بزیر طاهر هر دو گوش پس تر شست هر دو پای خود را سه سه بار پس تر فرمود این چنین ست وضو هر که زیاده بران کرد
یا نقصان انان نمود بد کرد و ظلم و تعدی نمود و در روایت نسائی مختصر آمده که گفت اعرابی بحضرت رسالت آمد صلے اللہ علیہ وسلم
و سوال کرد از وضو پس نمود او را سه سه بار و فرمود این چنین ست وضو هر که زیاده کرد بر ین بد کرد و تعدی نمود و ظلم کرد

و در ین روایت

وشیطان دران میان راہ یابد استعاذہ ولاحول در دفع آن بنایت موثرست کما جاء فی الآثار و در حدیث احمد وابن ماجہ
از عبد اللہ بن عمرو بن العاص آمدہ است کہ یک بار آن حضرت صلے اللہ علیہ وسلم می گذشت بر سعد بن ابی وقاص و وے
وضوی ساخت فرمود لاتسرف فی الماء اسراف مکن در آب سعد بطریق استبعاد و استفسار گفت وہل فی الماء اسراف اما در آب
کہ چیزے کمیاب و عزیز الوجود نیست اسرافی باشد فرمود نعم آری باشد وان کنت علی نہر جار اگرچہ باشی تو بر جوی روان و این
مبالغہ است در منع و تحذیر از اسراف وارشاد ست بطریق دفع وسواس غالبا در سعد چیزے ازین باب احساس فرمود تا برائے
دفع آن این مبالغہ نمود واللہ اعلم و در بعض مسائل فقہ مذکورست اگر متوضی بر آب جوی بود در ریختن آب اسرافی نیست چہ
ہر قدر از آب کہ بریزد باز ہم در جوے افتد و روان گردد مگر آنکہ غسالہ را بیرون نہر اندازد و در حقیقت فرق میان نہر جارے
وغیر وی آنست کہ آب مستعمل در وضو باتفاق پاک کنندہ نیست پس آنرا در جاے دیگر استعمال نتوان کرد پس زیادت از قدر
حاجت بکار بردن تضییع باشد و در نہر جاری کہ غسالہ ہم در وے انگمند تضییع نبود و نیز آب مستعمل در وی نمی ماند ولیکن مبالغہ
فرمود کہ در انجا نیز تجاوز از حد مناسب نبود و بعض گویند کہ اگر در بسیار ریختن آب اسراف نباشد اسراف در عمر تضییع وقت
باقی ست و نزدیک بایں ست انچہ بعض گفتہ اند کہ مراد باسراف درین حدیث اثم ست یعنے اگر در اکثار آب در نہر جاری اسراف
وتضییع آب نیست ولیکن در تجاوز از تقدیر شرع اثمی ہست واللہ اعلم وصحیح شدہ کہ آن حضرت صلے اللہ علیہ وسلم گاہ بود ے
کہ اعضای وضو را از یکبار زیادہ شستی بجہت تعلیم امت کہ ایں قدر کافی ست و اقتصار بر مقدار فرض کہ وضو بآن درست
نبود و نماز قبول نیفتد چنانکہ در روایت بخاری از ابن عباس رضی اللہ عنہما آمدہ کہ گفت وضو کرد رسول اللہ صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم مرۃ مرۃ
زیادہ نکرد بران و در روایت ترمذی نیز ہمچنین آمدہ بے زیادۃ مذکورہ و در روایت ابی داؤد آمدہ کہ گفت کہ آیا خبر دہم
شما را بوضوے رسول صلے اللہ علیہ وسلم پس وضو کرد مرۃ مرۃ و در روایتے از بخاری آمدہ کہ وضو کرد ابن عباس و
گرفت غرفہ از آب پس مضمضہ و استنشاق کرد بدان پستر گرفت غرفہ دیگر بدستی پس اضافہ وضم کرد دست دیگر را بدان و
شست روی خود را پستر گرفت غرفہ دیگر و شست بدان دست راست را پستر گرفت غرفہ دیگر و شست بدان دست چپ را
پستر مسح کرد سر را پستر گرفت غرفہ دیگر و پاشید آنرا بر پاے راست و شست آنرا پستر گرفت غرفہ دیگر و شست بدان پاے
چپ را و گفت ہمچنین دیدم رسول خدا را صلے اللہ علیہ وسلم کہ در وضو میکرد و در روایت ابی داؤد و نسائی نیز ہمچنین آمدہ
و ابن ماجہ از ابی بن کعب آوردہ کہ طلبید رسول صلے اللہ علیہ وسلم آب را پس وضو کرد مرۃ مرۃ و گفت این وضوئیست
کہ قبول نمیکند خدای تعالی نماز را مگر بوی و گاہ ہر عضوے را دو بار شستے برای مبالغہ در تطہیر و آن را نور علے نور خواندہ است
و سبب مزید ثواب و تضاعف اجر داشتہ چنانکہ در روایت بخاری و ترمذی و ابی داؤد از ابی ہریرہ آمدہ کہ گفت وضو
کرد پیغمبر خدا صلے اللہ علیہ وسلم مرتین مرتین و ترمذی از ثابت بن ابی صفیہ آوردہ کہ گفت گفتم مر ابی جعفرؒ را یعنے امام محمد باقر
را آیا حدیث کردہ ترا جابر رضی اللہ عنہ کہ پیغمبر خدا صلی اللہ علیہ وسلم وضو کرد مرۃ مرۃ و مرتین مرتین و سہ سہ مرۃ گفت نعم و در حدیث
رزین از عبد اللہ بن زید آمدہ کہ گفت وضو کرد رسول خدا صلے اللہ علیہ وسلم مرتین مرتین و گفت ہذا نور علی نور و گاہ سہ بار و
این نہایت مرتبہ تطہیر و مبالغہ در انست و اسباغ وضو کہ در احادیث امر بدان وارد شدہ نزد اکثر علما ہمین ست و زیادہ برین
داخل تعدی و اسراف بود کہ ازان نہی فرمودہ است و فرمود این وضوی من ست و وضوی پیغمبرانی کہ پیش از من بودہ اند و
در بعض احادیث آمدہ وضوی ابراہیم خلیل الرحمن ست و مراد اشارت بہ نہایت مرتبہ کمال ست و احادیث صحاح وحسان

مسلم از بریده رضی الله عنه روایت کرده که گفت بود رسول خدا صلے الله علیه وسلم که وضو میکرد برای هر نماز و گذارد در روز فتح چند نماز
و در روایتی پنج نماز بوضوی واحد پس گفت عمر یا رسول الله چیزی کردی که هرگز نکرده بودی فرمود عمدا کردم یا عمر یعنے تا بدانند که وضو برای
هر نماز فرض نبود و بعض گویند که وجوب وضو برای هر نماز از خصائص حضرت نبوت بود بخاری و ابوداؤد و ترمذی از انس رض
آورده اند که گفت بود رسول خدای صلے الله علیه وسلم که وضو میکرد برای هر نماز پس گفته شد مر انس را شما چه میکردید گفت کفایت
میکردیم یکی از ما را وضو ما دام که محدث نمی شد و تیمم را در حدیث عثمان رض آورده که گفت وضو میکرد رسول خدا صلے الله علیه وسلم برای
هر نماز و چنانچه در روایت احمد و ابی داؤد از حدیث عبد الله بن عامر غسیل آمده که آن حضرت صلے الله علیه وسلم مامور بود بوضو کردن
برای هر نماز طاهر باشد یا غیر طاهر و چون شاق آمد بروی امر کرده شد بمسواک نزد هر نماز و نهاده شد از وی وضو مگر از حدث و بعضے
گویند که بحکم این آیه وضو برای هر نماز فرض بود پس از ان منسوخ گشت اینچنین گفته اند ولیکن در نسخ احکام سورهٔ مائده کلام ست
والله اعلم و آبی که آن حضرت صلے الله علیه وسلم در وضو بکار داشتی کمتر از دو سیر و زیاده از چهار سیر نبودی و در بعض اوقات
مقدار سه سیر بود سے حقیقت سیری که مصنف میگوید معلوم نیست که مقدار آن چیست ولیکن در اکثر روایات از بخاری و مسلم
و ابی داؤد و ترمذی و نسائی آمده که آن حضرت صلے الله علیه وسلم وضو بدکردے و غسل بصاع و در بعض روایات کم و بیش
نیز آمده و صاع چهار مد ست و مد بقولے دو رطل ست و دلالت ظاهر احادیث همین ست چه در بعض احادیث وضو بمد
واقع شده و در بعضے بدو رطل و تطبیق در انست که مصدوق هر دو یکی باشد و بقولی مد رطل و ثلث رطل عراقی ست و رطل عراقی
استار ست و استار چهار و نیم مثقال که وزن یک پیسه است و این حساب ابهامی دارد و ما آن را بوزن این دیار فرود آریم
تا واضح گردد بدانکه مد بقول اول یکمن شرعی ست و من شرعے چهل استار و آن بوزن اکبری که سیری پیسه است یکسیر و ثلث سیر
و بوزن جهانگیر شاهی ایده الله فی مراضیه ملکه و سلطانه که سیرے سی و شش پیسه است یک سیر و چهار پیسه پس صاع که چهار مد ست
پنج سیر و ثلث سیر اکبری باشد و بوزن جهانگیری چهار سیر و نیم سیر دو پیسه کم و مد بقول ثانی یک سیر اکبری و سه پیسه چیزی کم
و سه ربع سیر جهانگیری چیزے کم و صاع بوزن اکبری سه و نیم سیر و دو پیسه بوزن جهانگیری سه سیر یک پیسه کم و از انچه در منظومه
مقدمة الصلوة گفته ست بیت در وضو آب یک من و نیم ست ۞ غسل را چار من ز تعلیم ست ۞ لازم آید که آب وضو دو سیر
اکبری و یک و نیم سیر و شش پیسه جهانگیری بود و آب غسل پنج سیر و ثلث سیر اکبری و چهار و نیم سیر و دو پیسه کم جهانگیرے و لیکن قسمت
کرده است این یک نیم من را در استنجا و وضو نیم من برای استنجا گفته و نیم من در شستن روی و دست و نیم من در پای فتد
و گفته اند مراد از احادیث تعیین و تحدید نیست چنانکه اگر اکثر یا اقل از ان استعمال کنند نیز جائز ست و اصل آنست که هر چه
کفایت کند بکار برد و ما دام که بحد اسراف نکشد چنانکه گفت و در تقلیل آب وضو کم ریختن آن خود مبالغه فرمودی و دیگران را نیز
از بسیاری ریختن آب و اسراف دران منع فرمودی و بقصد تشدید و تهدید میگفت که در است من کسانی پیدا آیند که در وضو
تعدے و تجاوز از حد کنند و در ریختن آب اسراف نمایند و میفرمود که وضو را شیطانی ست نام او ولهان که آدمی را در وضو اسراف
آب در وسواس اندازد پس از وسواس آب بسر میرید و پرهیز از وسواس و دفع آن بآن بود که براه تلهی و تغافل فرو ند و در دفع
خاطر آن تکلف ننمایند و در پے آن خاطر نروند و هم بر حضت عمل کنند و اگر شیطان بسیار مزاحمت دهد و گوید که این عمل که تو
کردی ناقص و نادرست ست و پذیرای درگاه حق نه برخیز و بگوید که تو برو از دست من زیاده برین نمی آید و مولای من کریم ست
تعالے از من همین قدر پذیرد و فضل و رحمت وی واسع ست و اصل وسواس از نقصان عقل و اختلال و اختلال آن خیزد

منکر و بخوان بتائید و استعانت الٰہی و توفیق وی عز و علا و استعانت و استمداد از وی کن کہ تعلیم تو و تعلیم امت تو با وجود امیت تو خواہد کرد الذی خلق آن پروردگار کہ پیدا کرد ہر چیزی را خلق الانسان خصوصاً آدمی زاد را کہ اشرف و اکرم مخلوقات ست و آثار صنائع و بدائع بر صحفات احوال وی اظہر و ابہر ست پیدا کرد او را من علق از خون بستہ در رحم اقرأ و ربک الاکرم و پروردگار تو کریم تر ست از ہر کریم الذی علم بالقلم آنکہ اظہار علم و کتاب کرد بوساطت قلم کہ مظہر عجائب و غرائب لا تعد و لا تحصے ست و استقامت امور دنیا و دین و انتظام مہام عالم باو ست صاحب کشاف گفتہ کہ اگر بر دقیق صنع و حکمت الٰہی و لطف و تدبیر وے تعالے فرضا دلیلی جز قلم نباشد کفایت ست چہ عجائب و غرائب کہ از وی زائد از حیطۂ حصر و شمار خارج بود علم الانسان و انا نید آدمی را مالم یعلم چیزے کہ در قوت و قدرت او نبود کہ از خود تواند دانست و چون مہم وحی و بشارت ساختہ و پرداختہ شد بعد ازان خواست جبرئیل کہ پیغمبر را صلے اللہ علیہ وسلم از علو مقام ہیبت و جلالت مسرور و مطمئن القلب بر زمین بندگی و عبودیت فرود آورد بوساطت امر حق احکام طاعت و عبادت تعلیم نماید پس امر کرد آن حضرت را و گفت ازین کوہ فرود آی آنحضرت صلے اللہ علیہ وسلم با جبرئیل از کوہ فرود آمد و او را در پای کوہ بزمین ہامون بداشت و برای آن حضرت صلے اللہ علیہ وسلم ملوئی و جای نشستی فرش کرد جبرئیل دو جائہ سبز پوشید و بر دیگ جامہ را در تہ پای پیغمبر بنداخت و دیگر بر روی جامہ نشستن فرمود و پای را بر زمین زد و چشمۂ آب پیدا آمد و چون تعلیم وضو در اول وہلہ بفعل آسان تر و تعلیم بقول بے دشواری بود جبرئیل بقصد تعلیم پیغمبر صلے اللہ علیہ وسلم ازان آب وضو ساخت با مضمضہ و استنشاق و ہر عضوے را چنانچہ سنت ست سہ بار غسل کرد و چون وضو کردن را با وی بنمود و تعلیم فعلے کرد پس پیغمبر را صلے اللہ علیہ وسلم گفت تا مانند آن وضو ساخت و چون آن حضرت صلے اللہ علیہ وسلم از وضو فارغ شد جبرئیل یک کف آب برداشت و بر روی مبارک پیغمبر صلے اللہ علیہ وسلم بقصد تکمیل و زیادت تطہیر و تنظیف و سرے دیگر کہ در ضمن آن باشد واللہ اعلم افشاند پس برخاست و دو رکعت نماز بگذارد و پیغمبر صلے اللہ علیہ وسلم بوی اقتدا کرد و ہمچنان بگذارد پس جبرئیل بقصد تاکید و تقریر گفت نماز گذاردن ہمچنین ست و اول چیزے کہ فرض شد از نماز دو رکعت بود پیش از طلوع و پیش از غروب و فرضیت نمازہای پنجگانہ در شب معراج شد چنانچہ مشہور ست و نماز گذاردن جبرئیل با آن حضرت بقصد تعلیم اوقات نماز بعد ازانست و چون از وضو و نماز و تعلیم فارغ شد جبرئیل باز گشت و پیغمبر صلے اللہ علیہ وسلم بکعبہ آمد و اینحال با خدیجہ بگفت و وی را تعلیم وضو و نماز کرد و بنا بر این مقدمات کہ مثبت تقدم شریعت وضو و نماز ست بر سائر شرائع و عبادات مناسب آنکہ بعد از تمہید این فاتحہ ابتدای ابواب عبادات بنوی ذکر وضو و نماز کنیم و سائر انواع عبادات از صیام و زکوۃ و حج و ادعیہ مخصوص بوقتی و غیر مخصوص بدان و غیر آن از عبادات و عادات بدان ملحق سازیم انشاء اللہ الحق الکریم

باب در طہارت حضرت پیغمبر صلے اللہ علیہ وسلم

آن حضرت در غالب اوقات ہر نماز فرض را وضو ساختی چنانچہ ظاہر آیۃ قرآنی اذا قمتم الی الصلوۃ فاغسلوا الآیۃ نیز ناظر درین ست چہ ظاہر این عبارت دلالت کند بر سبیت ارادۂ قیام نماز مر غسل این اعضا را چنانچہ در قول وے سبحانہ و اذا قرأت القرآن فاستعذ باللہ و امثال آن و لیکن اجماع امت ست بر ین کہ مراد اذا قمتم و انتم محدثون ست و توجیہ این کلام آنست کہ سبب ارادۂ قیام ست و لیکن او را شرطے ست کہ حدث ست چنانکہ بیان کرد قول وی سبحانہ وان کنتم جنبا فاطہروا الآیۃ اشتراط کرد جنابت را برای غسل و جنابت و حدث را برای تیمم پس در صدر آیت ذکر سبب کرد و در آخر ذکر شرط و در ینجا حذف کرد دگر را اکتفاء و اختصار را فافہم و ہر چند افضل و احوط تجدید وضوست برای ہر نماز و لیکن در بعضے از اوقات چند فریضہ را بیک وضو گذاردی تعلیما للامۃ و بیانا للمراد بالآیۃ و وقوع این حال از وی صلے اللہ علیہ وسلم نادر بود

متوجهان جناب رحمت ست او را در مقام جمعیت و خلوت انس متمکن و آشتی و میان وی و سرگشتگی فکر حائل گشتی و بحکم آنکه ناامیدی
بر ارباب طریقت کفر ست از آنچه گذشته استعاذه نموده و التجا بجناب رحمت حق آورده با مید عصمت و قبول در خلوت بشر الظما
در آمده امید وار نشینند شاید که این بار روی مقصود ببینند انه علی کل شئ قدیر قسم سوم خلوتی ست که جمعی از طالبان راه
برای دفع وحشت و پریشانی خاطر و فتور وقت که از مخالطت بنی نوع پیدا می آید اختیار میکنند و چون در دیدن خلق و بودن با ایشان
وحشتی و انقباضی می یابند تنهائی اختیار میکنند و برای سلامت ازین آفت خلوت میگزینند و حاصل وجه اختیار این خلوت
دفع شر خلق از نفس خود و سلامت حال از آفت ایشان بود و اگر نیت دفع شر نفس خود از خلق و سلامت حال ایشان از آفات
خود بآن ضم کنند احسن و اولی باشد و البعد بود از عجب و اساءت ظن قسم چهارم خلوتی ست که برای طلب زیادتی لذتی ست که
در خلوت می یابند اگرچه در صحبت نیز وحشت ندارند و لذت ذکر و فکر به تمام از دست ندهند و لیکن در خلوت بیشتر یابند و وقت
و ذهن و روی صافتر بود و این هر دو قسم در خلاصه مقصود نزدیک بیکدیگر اند و محمد و معاون دو قسم اول که اصل مقصود بالذات اند
و خلوت حضرت رسالت صلی الله علیه وآله وسلم از قسم اول بوده که از کل ماسوای حق انقطاع نمود و از مجموع اشیا که بآن معاشر و
مصاحب و میانشر بود تا از اهل و مال و هر چه در دست تصرف و در ذات الیدا و بود بکلی دوری نمود و در دریای ذکر قلبی مستغرق شد
و از اضداد و اغیار بکلی منقطع شد و انس بیاد آنکه در خلوت برای وی بود پیدا گشت و همیشه دران انس روز افزون می بود و بحبت
دوام ذکر و تصفیه باطن محل وحی که قلب شریف محمدی ست صلی الله علیه وسلم صفا بر صفای افزود تا آئینه تمام صاف شد و در نهایت
باقصی درجات کمال رسید پس تباشیر صبح وحی از مشرق موهبت و عنایت دمیدن آغاز کرد و انوار و شواهد و دلائل آن بحدی
بروز یافت که نباتات و جمادات که از مرتبه نطق و ادراک بغایت دورند زبان بشهادت و بشارت وی کشادند چنانکه بر هر درختی
و سنگی نمیگذشت بزبان فصیح و بیان صریح نمیگفت السلام علیک یا رسول الله و از هر طرف این آوازی شنیدند و نگاه میکرد
و خبر درخت و سنگ متکلم ناامید بتا یک روز بر بالای آن کوه ایستاده بود ناگاه شخصی که جبرئیل امین باشد بروی ظاهر شد بصورت
اعظم که مرا و را در باز و ست از یاقوت درخشان بی آنکه بصورت اصلی جبرئیلی بود که آن در اوقات دیگر بود گفت السلام یا محمد مژده باد
ترا که من جبرئیلم و بر تو فرستاده شده ام تا پیام حق بتو گذارم و خبر دهم ترا که تو رسول خدائی بدین امت از آدمیان و جنیان
که درین روزگار اند یا مرا و است عرب بود و عموم رسالت بعد ازان شده باشد کما قال بعض العلماء پس نامه از حریر مرصع بجواهر
بیرون آورد و بدست وی داد و گفت بخوان این را گفت والله که من خواندهٔ نه ام و هرگز چیزے نخوانده ام و امی که خط و کتابت
نداند از وے نامه چیزے نتواند خواند و درین نامه خود چیزی نوشته نمی بینم گویا پروردگار تعالے خط آن نامه را با وجود دعطائے
قوت مشاهده ملکوت از برای اظهار عجز و اضطرار و تبری آن حضرت صلے الله علیه وسلم از حول و قوت ازوی پوشید و در اکثر کتب
صحاح همین قدر مذکور ست که جبرئیل امر لفظ اقرا میکرد و آن حضرت ما انا بقارے میفرمود و در بعض روایات ذکر نامه موجود ست و حقیقت
وجود آن الظهر و اوضح ست و در اعتداد از عدم قرائة چنانچه اشارت کردیم که امی نامه خواندن نداند اما خواندن کلامے بخوانا نیدن دیگری
از فصیح و در غایت فصاحت غرابت ندارد دیگر از ضعوبت حال و صدمت و هیبت مقام باشد و الله اعلم پس جبرئیل پیغمبر را صلی الله
علیه وسلم در کنار گرفت و از برای تصرف در وجود بشریت آن حضرت و ادخال نور و قوت ملکوتی دران چنان و چندان بفشرد
که دیرا بطاقت رسانید یعنی بانچه غایت وسع و طاقت آن حضرت بود رسید و رها کرد و باز گفت بخوان گفت من خواندن ندانم خواندن
بفشرد تا سه بار و رها میکرد و بخواندن میفرمود و بعد از سه بار گفت بگو اقرء باسم ربک بخوان بنام پروردگار خود یعنی تو بحول و قوت

فرمود اذا ذکرتنی فلست معی فی خلوة یعنی چون ترا یاد کنم پس با حق در خلوت که حقیقت آن نسیان ماسوای حق ست
نبوده باشم اینجا نکتهٔ است بشنو آن مرد اگر خود را بآن بزرگ بازی بست و اتصالے جبی بحقیقت روحانیت او پیدا میکرد
بحکم المرء مع من احب، دائم یاوی میبود و میرسید او را از علم و نورانیت که از حق بر جوهر آن بزرگ میتافت اگرچه از وے
التماس یاد آوردن ذکر وی و او را بدان شعور نبودی از اینجاست که گفته اند سعے کن که کاملی را در دل تو جای باشد یا خود را در باطن
وی جای کنی اگر او را در دل تو جای باشد نورانیت وی درون ترا نورانی گرداند و نور حق که اوست یا با اوست ظلمت زدائے
آئینهٔ دل تو گردد و اگر ترا در باطن وی جای باشد باطن وی محل نزول رحمت ست و نظرات عنایت حق در انجائے افتد
چون ترا در انجا یابد لابد بر تو نظرے بر تو نیز افتد بر اندازهٔ نسبت محبت و یگانگی که با وی داری و از اینجا که حقیقت ذکر
بیان کردیم سر حدیث قدسے انا جلیس من ذکرنی من همنشین کسی ام که یاد میکند مرا معلوم شود یعنے مراد بذکر اینجا حقیقت
ذکر ست که نسیان ماسواست و همنشینی کنایت از حقیقت خلوت که در انجا غیر را گنجائش نبود و سر معنے این حدیث و حقیقت
وی این ست والاهر که خدای را یاد کند بهر وجه که باشد خواه بزبان خواه بدل بهر حال رحمت حق و عنایت وی قرین حال وے
گردد و شرط این خلوت حقیقی که بدان اشارت رفت آنست که ذکر وی ذکر نفسے و جانی نبود نه نفسے و زبانی مراد از نفس اینجا
ذات ست و از ذکر نفسی ذکر قلبی که عبارت از توجه و حضور بحق ست بی تلفظ بذکر و تخیل آن بحیثیتی که نسیان ماسوا از دو نقوش
اغیار از صفحهٔ ضمیر بزداید و قبلهٔ باطن جز احدیت حق نباشد ذکر حقیقی و ذکر صافی که گفته اند اینست و این معنی را در طریقهٔ علیهٔ
نقشبندیه ذکر خفی و وقوف قلبی و توجه بوجه خاص و شهود و وصول و وجود گویند و حقیقت وقوف قلبی چنانچه حضرت خواجه احرار
در بعض کلمات قدسیهٔ خود نوشته اند عبارت از آگاهی و حضور دل ست بجناب حق سبحانه بر ان وجه که دل را هیچ پاسبستے
و تعلقے بغیر حق نباشد و بهر قدر که این نسبت و ست دهد اگرچه بلمحه و ساعتی بوده باشد چون بنده از غیر حق منقطع گردد در آن زمان
بحق واصل باشد و چون این نسبت ملکه گردد و دوام پذیرد سالک بمقام فنا رسد **قسم دوم** خلوتی ست که برای صفای
فکر بود تا نظر بصیرت وی در طلب معلومات صحیح آید و بجهت تطرق تفرقه و پریشانی و تسلط اوهام و شواغل از راه صحت و سداد
بیرون نیفتد و این خلوت کسانی راست که علم را از جناب قدس حق بتصفیهٔ باطن از ماسوا نه طلبند بلکه از ترازوی حکم عقل و قاعدهٔ
وی سنجند و صحت و فساد آنرا بمیزان معقول می سنجند و بحقیقت اعتماد بر صحت و حقانیت علوم عقلیه نتوان کرد چه این ترازو
بغایت لطیف ست و نازک باندک هوائی و میلی و وهمی که پیدا گردد از اعتدال و استقامت بیرون شود و لهذا میل افکار
ارباب مذاهب اکثر بجانب مذهب خود بود بلکه معنی نصوص را هم موافق اعتقاد خود فهم کنند و تاویل نمایند و در زعم ایشان
چنان نماید گویا تاویل نیست و مفهوم ظاهر همین ست و طالبان حق که علم را از جناب قدس الهی استفاضه می نمایند در چنین
خلوت نروند و این خلوت ایشان را ساز گار نبود و بکار نیاید بلکه خلوت ایشان تذکر بود و بجهت اشتغال باطن بحضور حق
و نسیان ماسوا فکر را بر ایشان هیچ سلطانی و قدرتے نیست چه فکر از اقسام خواطر بود و خواطر را بر ایشان غلبه و تسلط بود چه که
شاغل گردد و از ذکر و حضور باز دارد نبود و اگر بناگاه سری بکشد هم در ساعت مضمحل نابود گردد و یا به تبعیت همراه رود و خلل در کار خلوت
حضور نیفگند بر مثال خسی که بر آب روان رود آب را از جریان باز ندارد و این نیز اکثر در حالت ابتدا بود و در آخر حکم جاء الحق و
زهق الباطل گیرد و هر گاه که فکر بر صاحب خلوت بحق راه یافت و غلبه کرد باید که بداند که وی از اهل این خلوت نیست و قابل
این کار نه و از خلوت بیرون شود و بداند که از اهل علم صحیح الهی نیست و اگر از اهل آن علم بودی عنایت ربانی که متکفل حال

غائب ساختی و بغیبت ملکوت بردی و گویند که صورت اول در وی بوعد و بشارت بود ی و ثانی در وعید و مذارت و چون امام وقت
نزدیک رسید خلوت و تنهائی را دوست گرفت و در کوه حرا که سه میل راه هست تا کعبه و ورا الا آن جبل نور گویند خلوت میدانست
و در آن کوه غاری ست خرد که درازی آن چهار گز شرعی و پهنای آن یک گز و نیمی در بعضی مواضع و باقی ازین کمتر در آن غار خلوت
اختیار کردی و آن کوهی ست که از انجا نظر بجمال کعبه روشن گردد و شاید که اختیار آن از برای خلوت از بهر آن بود و الله اعلم
و علما را اختلاف ست در آنکه آن حضرت صلی الله علیه وسلم پیش از بعثت تعبد و امتثال شرعی از شرائع سابقه میکرد یا نه مختار
نزد اصولیین اول ست پس بعضی گویند تعبد او بشرع نوح بود و بعضی گویند بشریعت ابراهیم و بعضی بموسی و بعضی به عیسی صلوات الله
علیهم اجمعین و بعضی گویند لا علی التعیین بهر چه ثابت میشد که شریعتی از شرائع ست تعبدی نمود هر شریعت که باشد و در لفظ
حدیث در باب خلوت حرا تحنث واقع شده که بمعنی تعبد ست و شیخ ابن حجر عسقلانی در شرح صحیح بخاری تحنث بفا نیز روایت
آورده و از تحنث اتباع ملت حنفیه که دین ابراهیم ست مراد داشته و بعضی از شراح تحنث بمعنی تحنث دارند و ثار ابدل از فا
گویند پس متعین گشت که تعبد بشریعت ابراهیم داشت و الحق چنین سزد زیرا که علم قریش بدین ابراهیم و اتباع ایشان آنرا
اولی و اقرب بود چنانکه گویند که آبای آن حضرت صلی الله علیه وسلم همه بر دین ابراهیم بوده اند و آنها که گویند تعبدی نداشت
بود گویند که بحکم عقل و استحسان وی بود یا بالهام و رویای صالحه که در قریب مبادی ظهور نبوت میدید و میل امام غزالی درین
مسئله توقف و تردد ست از جهت عدم دلیل قاطع و بر هر تقدیر علما را درین مسئله دو قول ست که عبادت وی در ان خلوت
بچه نوع بود بعضی گفته اند عبادت وی صلی الله علیه وسلم تفکر بود و بعضی گفته عبادت تذکر بود و این قول صحیح تر ست و بر قول
اول چندان تصریحی و التفاتی نه زیرا که مرتبهٔ ذکر اجل و اعلی بود از فکر از انکه ذکر بنده مر مولی را مستجلب و مقتضی ذکر مولی بود
مر بنده را و هیچ حالی از احوال بنده نبود که صفت حق در بر ابر آن افتد الا ذکر و محبت چنانکه فرموده فاذکروني اذکرکم و یحبهم و یحبونه
و محبت و ذکر لازم یکدیگر باشند من احب شیأ اکثر ذکره و نیز ذکر نبات حق متعلق گردد و فکر بالای و نعمای او و ذکر موجب نسیان
نفس و فنای ذاکر گردد در مذکور و متفکر بر نفس خود و احوال وی ایستاده بود و فکر نیز اگر چه احوال شریفه آرد چنانکه اگر در آیات
و آثار قدرت الهی عز شانه کنند معرفت زاید و اگر در آلای و نعمای او کنند شکر آرد و در وعد رجا و رغبت و در وعید خوف و رهبت
و لیکن ذکر چون غلبه و استیلا یابد فنا و غیبت و نسیان از کل ماسوی الله و صفای سر و اتصال بذات اقدس بخشد و مصرع
اتصالی بی تکیف بی قیاس * و نیز حق را ذاکر خوانند و متفکر نگویند پس ذکر صفت حق بود و فکر صفت بنده و لابد انچه صفت
حق باشد افضل و اکمل بود از انچه صفت بنده است و نیز خلوت طالبان راه حق و سالکان طریق قرب وی تعالی و تقدس
بر چند گونه باشد **قسم اول** آنکه خلوت ایشان برای طلب مزید علم بحق بود از حق بظهور نور ذات اقدس در باطن طالب و
تنور لطیفهٔ مدرکهٔ وی بدان و آن را علم لدنی خوانند نه از فکر و نظر که رجوعست به تفتیش و تفحص علوم مودعه در خزینهٔ خیال و ترتیب
و تالیف آن تا از ازدواج آنها علم دیگر زاید که آنرا نتیجه خوانند و این اخذ علم لدنی از حق بیواسطهٔ فکر غایت مقاصد اهل حق و
طالبان قرب درگاه است پس هر که در خلوت بنیاکوئی از اکوان خواه ذات خودش باشد یا علوم مودعه در ذات در سخن آید
و یا دران فکر کند اگر چه بظاهر در خلوت از حق نماید ولی بحقیقت در خلوت نباشد یکی از طالبان که از خلوت جز در گوشهٔ خالی
نشستن و با خداوند تعالی بدل یا بزبان مناجات کردن و حوائج و مطالب درخواست نمودن نمیدانست بزرگی را که
صاحب خلوت حقیقی بود گفت اذکرنی عند ربک فی خلوتک مرا یاد کن نزد حق چون با حق در خلوت باشی آن بزرگ در جواب

مادر وی آمنه بنت وهب بن عبد مناف که بزیارت برادران وی از بنی النجار که در مدینه بوده اند رفته بود و آن حضرت صلی الله علیه وسلم را همراه برده در وقت مراجعت بابوا که موضعی ست قریب مدینه وفات یافت و جد وی عبد المطلب او را بخود کشید و محبت سخت باوی پیدا کرد و همدرین روزگار قحط شدید بر قریش افتاد پس آواز هاتفی شنیدند که میگفت استسقا کنید باین نبی آخر الزمان عبد المطلب او را بر دوش خود گرفت و دعا کرد باران ها فراوان شد و در انچه مشهور ست استسقا از ابو طالب بود و وی را درین باب قصیده مشهور ست و رفعت آن حضرت صلی الله علیه وسلم که دلالت دارد بر کمال محبت و نهایت معرفت نبوت او و مطلع قصیده اینست + وابیض یستسقی الغمام بوجهه + ثمال الیتامی عصمة الارامل + و شیخ ابن حجر عسقلانی در فتح الباری میگوید که ابن اسحاق این قصیده را در سیر بطولها آورده و بیشتر از هشتاد بیت ذکر کرده و بیتی چند از اول قصیده آورده و اکثر این احوال که مذکور ست دران واقع ست بعد از بعثت و ابو طالب مگر آنرا بفراست دریافته بود و بعضے گفته اند که وی این قصیده را دران وقت گفته که قریش بران حضرت تغلبه برآمده بودند و منع میکردند مردم را از در آمدن در اسلام و این قول اظهر ست و الله اعلم و چون سال مبارک او بهفت و بروایتی بهشت رسید جد وی عبد المطلب وفات کرد و عم وی ابو طالب بشرف کفالت و تربیت وی مشرف گشت حضرت عزت تعالی شانه اسرافیل را فرمان داد که بملازمت وی قیام نماید پس اسرافیل همیشه قرین او میبود تا سال یازدهم تمام کرد آنگاه جبرئیل را فرمان شد تا ملازمت وی نماید بیست و نه سال بطریق مرافقت و مقارنت ملازم وی بود لیکن بروے ظاهر نمی شد اما در بعضی روایات صحیحه مروی ست که اسرافیل در مدت ملازمت چند بار بروی ظاهر شد و چند بار باوی یک کلمه و دو کلمه سخن گفته و پیش ازان که وحی نزول کند پانزده سال از جانب یمین و شمال و فوق آوازی می شنید که میگفت یا محمد و کس را نمی دید و هفت سال روشنائی میدید و بآن شادی میبود و چیزی دیگر نمیدید و در سال دوازدهم ابو طالب او را بسفر شام برد پس بحیرا راهب او را بعلامات نبوت بشناخت و تعظیم کرد و در سال شانزدهم ابو بکر بن ابی قحافه رضی الله عنهما در سلسله محبت و صحبت وی در آمد و سال بیستم باوی در سفر شام رفیق شد و خوارق عادات معاینه کرد و نور تصدیق در دل وی افتاد و در سال بیست و پنجم خدیجه را نکاح کرد و خدیجه دران وقت چهل ساله بود و در سال سی و پنجم فاطمه زهرا سلام الله علیها ولادت یافت و بنای کعبه بحجت بدی که یافته بود نوشد و آن حضرت صلی الله علیه وآله وسلم نفس نفیس خود سنگ میکشید و چون چهل سال تمام شد نور نبوت طلوع کرد و مانا که حکمت الهی در امر اسرافیل و جبرئیل بملازمت وی صلی الله علیه وسلم و استماع کلمات و اصوات و ادراک انوار آن بود که تا انسی و الفتی آن حضرت را بعالم ملکوت و اسرار و انوار آن پیدا گردد و ظهور و بروز آن بناگهان موجب هدم بنای بشریت و اضمحلال رسوم انسانیت نگردد با وجود آن بمشاهده جبرئیل و وقت نزول وحی چه تغیر و ثقل که بوجود شریف وی راه نمی یافت صلی الله علیه وسلم و ازان بود که جبرئیل خود را باوی بصورت دحیه که از خواص اصحاب و در کمال حسن و جمال بود مینمود و اگر احیانا بصورت دیگر جلوه میکرد در صورت آدمی خوش روی ظهور می نمود و سبب تمثل جبرئیل بصورت خوب از غیر قصد استیناس و ایتلاف آن نیز تواند بود که ملکوتی چون لباس ناسوتی در پوشد و در صورت انسانی جلوه گر شود و لابد انوار ملکوت و لطافت و صفای روحانیت دران صورت ساطع و لامع گردد چنانچه روشن ست و سخت ترین انواع وحی آن بود که بدین طریق بود که جبین مبارک در سرمای سخت عرق میریخت و گاهی از گرانی آن شتر سواری وی بر زمین می نشست محققان گفته اند که چون در افادت و استفاده مناسبت و جنسیت شرط ست گاهی بشریت رسول الله صلی الله علیه وسلم بر ملکیت جبرئیل علیه السلام غالب آمدے و جبرئیل در لباس بشریت ظاهر گشتی و زمانی ملکیت جبرئیل بر بشریت رسول الله صلی الله علیه وسلم غلبه کردی و او از وجود بشریت

در رواۃ کہ واسطہ بودند میان ایشان و حضرت رسول اللہ صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم پس ازان از جہت رواۃ دیگر کہ بعد ازان آمدند ضعفے پیدا شد پس از حکم متاخرین محدثین بضعف حدیثی لازم نیاید ضعف وی در زمان امام ابو حنیفہ رحمہ اللہ مثلاً و این نکتہ ظاہر ست و از کلامی کہ بعض محققین ذکر کردہ اند کہ حکم بتواتر و شہرت و وحدت حدیث معتبر در صدر اول ست و الا بسا احادیثے کہ دران وقت از احاد بودہ و بعد ازان بوجود کثرت طرق بر رواج این علم و کثرت طالبان و جامعان کہ بعد ازان پیدا شدہ بمرتبہ شہرت رسیدہ باشد استیناسی باین معنی توان یافت و امام اعظم بجہت غایت امتیاز و وفور فضل و کمال مغبوط و محسود عام و خاص بود و متاخرین شافعیہ را چہ گوید کہ بعض متقدمین ایشان نیز با آنجناب حسد گونہ بود و در حقیقت ہر کہ فاضلتر محسود تر شافعیان را این حال ست اما امام شافعی را رح بنبینید کہ چہ مدح وی و مدح اصحاب وی میکند و میگوید کہ الناس کلہم عیال علی فقہ ابی حنیفہ و در شان امام محمد بن حسن شیبانی رح شاگرد ابو حنیفہ است فرمودہ کہ اگر اہل کتاب از یہود و نصاری تصانیف امام محمد را بہ بینند بے اختیار ایمان آرند و امام محمد شش کتاب تصنیف کردہ کہ ہر یکی ازان شصت مجلد و ہفتاد مجلد بلکہ بیشتر ازانست و امام احمد اکثر مسائل و دقیقہ از کتب امام محمد نقل میکرد و دران کتب نظر میکرد و ازان استفادہ مینمود در آنجا تقلید و اتباع امام ابو حنیفہ با حادیث و اقوال صحابہ است دیگری را نیست امام حافظ ابو محمد بن حزم گفتہ کہ اصحاب ابو حنیفہ ہمہ متفق اند کہ حدیث ہر چند استاد او ضعیف بود مقدم تر و اولیتر از قیاس و اجتہاد ست و وی رضی اللہ عنہ تا بحد ضرورت نرسد عمل بقیاس نکند و عمل بحدیث باقسامہ از دست ندہد و امام شافعی قیاس را بر چندین از اقسام حدیث مقدم دارد و درین مقام تفصیلے ست مذکور در علم اصول فقہ آنجا نظر باید کرد و از اقسام قیاس نیز جز بقیاس مؤثر عمل نکند و قیاس متناسب و قیاس شبہ و قیاس طرد ہمہ نزد وی متروک و غیر معمول ست و در چندین مواضع قیاس را با حادیث ترک دادہ و امام شافعی عمل بقیاس کردہ اگر آنرا ذکر کنم بدرازی کشد و ابو حنیفہ رح تقلید صحابی را در آنچہ صحابی باجتہاد خود گوید واجب داند و شافعی گوید ہم رجال و نحن رجال ما و ایشان در اجتہاد برابریم و ہمہ مجتہد ایم مجتہد را تقلید مجتہد دیگر نرسد نقل ست کہ امام ابو حنیفہ رح فرمودہ کہ عجب از مردم کہ مرا میگویند وی فتوے برای خود میدہد و حال آنکہ من ہرگز فتوی ندہم مگر بدانچہ ماثور و مرویست و امام حجت عبد اللہ بن مبارک ازوی نقل کردہ کہ گفت آنچہ از حدیث رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم آید فعلی الراس و العین و آنچہ از صحابہ رسیدہ رضی اللہ عنہم نیز اختیار کنیم و از گفتہ ایشان نہ برآئیم و لیکن چون چیزے از تابعین بیاید با ایشان برابریم با ایشان مزاحمت کنیم و در تحقیق حق بحث و تفتیش نمائیم و از فضیل بن عیاض نقل ست کہ اگر حدیث بر ابو حنیفہ آمدے متابعت آن کردی و اگر از صحابہ و قدماے تابعین رسیدے نیز براہ متابعت و اقتدای ایشان رفتے و الا اجتہاد نمودی و در کتب نوشتہ اند کہ اگر مسئلہ نزد وی رح آمدے مدت مدید با یاران خود دران بحث کردی تحقیق و تفتیش نمودی پس ازان جواب دادے و یاران او عظماے ائمہ دین و قدماے اہل حدیث و فقہ و زہد و ورع بودند رحمۃ اللہ علیہم اجمعین اکنون در شرح کتاب شروع کنیم و باللہ التوفیق **قال المصنف** فاتحۃ الکتاب در ذکر حال حضرت رسالت پناہ صلے اللہ علیہ وسلم پیش از نزول وحی و بیان عبادت وی دران ایام و ولادت شریف آن حضرت صلی اللہ علیہ وسلم چنانچہ مشہور ست عام الفیل روز دوشنبہ دوازدہم یا دوم ربیع الاول ست و چون از عمر شریف دو سال و چہار ماہ گذشت پدر وی عبد اللہ بن عبد المطلب کہ بجہت امتیاز و اتباع تمر و بمدینہ رفتہ بود فوت کرد و بعضی گویند وفات عبد اللہ ہم در مدت حمل شریف بود و اللہ اعلم و چون سال بسیہ یا بچہار رسید قضیۂ شق صدر شریف وقوع یافت و چون بہ شش سال رسید

موافق احادیث ست وسلوک طریقه اقتدا و اتباع در مذهب ایشان بیشتر ست ومذهب امام ابوحنیفه مبتنی بر رای واجتهاد ست
ومخالف احادیث این سخن غلط محض وجهل صریح ست آخر نه در اجتهاد حفظ کتاب الله وحفظ احادیث رسول الله صلی الله
علیه وآله وسلم ومعرفت اقوال سلف شرط ست ولی آن درست نه وچون قیاس واجتهاد آن امام عظیم الشان اقدم واسبق و
مقرر ومسلم تمامه است ست این گمان را مجال نبود مانا که سبب وقوع درین ورطه آن بود که بعض محدثین که در مذهب
امام شافعی بودند در کتابهای که تصنیف کردند چنانچه مصابیح ومشکات ومانند آن دلائل مذهب خود را تتبع وتفحص نموده
جمع کردند ودر احادیث مذهب حنفی براه طعن وجرح رفتند وازینها بی گوشه تعصبے نخواهد بود واکثر ایشان باحنفیه بی گوشه
تعصبے نباشند عفا الله عنهم نظر در کتب حنفیه که در دیار عرب مشهور ست باید انداخت تا حقیقت حال منکشف گردد ومبسوط الحسن
کتابیست درین مذهب شارح او التزام کرده است که دلیل از آیات قرآن واحادیث صحیحین بیارد وکتاب هدایه که در دیار مشهور
ومعتبرترین کتابهاست نیز درین وهم انداخته چه مصنف وی رحمة الله علیه در اکثر بنای کار بر دلیل معقول نهاده واگر
حدیثی آورده نزد محدثین خالی از ضعفی نه غالبًا اشتغال وقت آن استاد در علم حدیث کمتر بوده است ولیکن شارح شیخ ابن الهمام
جزاه الله تعالی خیر الجزا در تلافی آن نموده وبه تحقیق کار فرموده است وگفته اند که نزد وی رضی الله عنه صند وقهابود که احادیث
مسموعه خود را دران ضبط کرده است وگفته اند که مشائخ او که از ایشان استماع حدیث کرده ورای جمعی از صحابه که از ایشان
شنیده از تابعین سه صد کس بوده اند وآنهائکه ازوی روایت مسند وی کرده اند پانصد کس اند ومجموع استادان وی در علم
چهار هزار کس اند وجمعی آنرا بر ترتیب حروف تهجی جمع کرده وچون احادیث که امام شافعی بدان اخذ کرده وتمسک نموده
امام ابوحنیفه بدان تمسک نه نموده واخذ نکرده مردم گمان کرده اند که مذهب او مخالف احادیث ست وحال آنکه دریغا
احادیث دیگر ست صحیح تر وقوی تر ازان که وی رضه بدان اخذ کرده وتمسک نموده وبجهت آن احادیث که متمسک امام شافعی
ست ترک داده واکثر متمسکات او در صحیحین ست وانمیخی بتفصیل بیان کرده واثبات نموده اند وما اگر آنرا ذکر کنیم
سخن دراز گردد وبالفعل آن مباحث موجود ست طالب حق را باید که بدان رجوع کند واقوی دلائل این مطالب آنست
که مذهب امام ابوحنیفه اکثر موافق مذهب امام احمد حنبل ست ودر تمام مذهب در مواضع معدوده خلافی باشد واگر هست
روایتی در اجانب هست ومبنای مذهب امام احمد تمام بر احادیث واخذ بظواهر ست وخلاف امام شافعی اکثر ست از
خلاف وی با ابی حنیفه یکصد وبیست وپنج مسئله از اصول مسائل نوشته اند که احمد با ابوحنیفه موافق ست دران وبا شافعی
مخالف وفی الحقیقت مذهب حنفی جامع معقول ومنقول ست ومانا که در اغلب اوقات واحوال عادت کریمه آن امام
آن بوده که در تفهیم وتبیین مذهب خود بجهت رعایت طبایع عامهٔ خلق که مجبول اند بر تطابق معقول ومنقول وتائید نقل بعقل
اقتصار بر دلیل معقول کردی وبقصد تسلیه وتشفیه طباع ایشان در کشف وتبیین آن کوشیدی والا اصل تمسک واستدلال
او بکتاب وسنت واقوال سلف بوده وخود به صورت دارد که بی رجوع بکتاب وسنت واجماع تمسک بقیاس کند وحال آنکه
شرط عمل بدان عدم آن اصول ست چنانکه در کتب اصول فقه بر مذهب ایشان مقرر شده است واین دلائل عقلیه
ایشان در حقیقت برای تائید وترجیح بعضے احادیث ست بر بعضے بموافقت وی مر قیاس را ولابد از احادیث انچه موافق
بقیاس بود راجح ست چنانکه هم در اصول فقه قرار یافته نه آنکه قیاس در مقابل نص کرده باشد ونیز حکم به صحت وضعف احادیث
در زمان متاخر بر خلاف زمان سابق ست چه میتواند که حدیثی در زمان ایشان صحیح باشد بسبب اجتماع شرائط صحت وقبول

دلیل و ذکر محاسن مذهب خود و نقائص مذهب غیر نماید تا هر که بدان مائل و منقاد و معتقد گردد و بقول وی اقتدا عمل کند و نقل کرده اند که بعض مجتهدان نیز نزد وجود مصلحت رفع حرج بمذهب غیر خود عمل کرده اند تا می آرند که وقتی امام شافعی رحمه الله علیه سلس کرده بود و موهایا بر بدن و جامهٔ وی افتاده پس همچنان نماز کرد و ظاهر این بمذهب وی و الله اعلم مانع جواز نماز با کراهیت آن بود گفتند چرا چنین کردی فرمود گاهیکه ضرورا فتد و مضطر شویم بمذهب عراقیین نیز عمل کنیم مراد بعراقیین ابو حنیفه و اصحاب وی رحمة الله علیهم و در وقفه هر جا که مذهب عراقیین مذکور گردد مراد ایشانند و از امام ابو یوسف رحمه الله نیز می آرند که وقتی امامت نماز کرد پس خبر دادند که موشی در چاه که بآب آن وضو کرده بود افتاده است فرمود که امروز بقول برادران خود که اهل مدینه اند عمل کردیم که چون آب قدر قلتین بود پلید نگردد و هکذا ذکر بعض المتاخرین و حجت این طائفه اینست که همه متمسک بکتاب و سنت اند و مقتدایان دین اند دیگر تعیین و تخصیص را چه وجه باشد و نص «فاسئلوا اهل الذکر ان کنتم لا تعلمون» و اشارت حدیث «اصحابی کالنجوم بایهم اقتدیتم اهتدیتم» نیز همین ست یعنی چیزیکه شما ندانید از اهل علم بپرسید و از ایشان بیاموزید و فرمود اصحاب من بمثل ستارگانند و همه راهنمایان اند علمای دیگر را در حکم ایشان دانند و این مذهب بظاهر بانصاف نزدیکتر نماید و بفهم زودتر در آید و لیکن قرار داد علما مصلحت دید ایشان در آخر زمان تعیین و تخصیص مذهب ست و ضبط و ربط کار دین و دنیا همدرین صورت بود از اول مخیر ست هر کدام را که اختیار نماید صورت دارد و لیکن بعد از اختیار یکی بجانب دیگری رفتن بی توهم سوء ظن و تفرق و تشعب در اعمال و احوال نخواهد بود قرار دادند متاخرین علما برین ست و هو المختار و فیه الخیر

وصل چون وحدت وجه در مذهب قرار یافت اکنون تابع مجتهدی را رسد که چون حدیث صحیح مخالف مذهب را بگذارد و عمل بحدیث کند یا نرسد درینجا نیز اختلافی در روش پیشینیان و پسینیان رو دگویند که متبوع و مقتدای حقیقی پیغمبر ست صلی الله علیه وآله وسلم و دیگران همه تابع و پیروان وی و بعد از ان که بیقین معلوم شود و بصحت رسد که او فرموده است گوش بسخن غیر نهادن و در پی دیگری رفتن معقول نبود و این طریقهٔ مقتدیان ست و مانا که شیخ مؤلف یعنی اراده کرده از انچه در دیباچه کتاب گفته است که در باب عبادات اعتماد کلی بران کند یعنی بر انچه از حضرت نبوت صلی الله علیه وآله وسلم بصحت رسیده است و از خلاف زید و عمرو نه اندیشد سخن شیخ حق ست و انچه در صحاح اخبار آمده بالرامس و العین عمل بدان موجب سعادت دنیا و آخرت ست اما در این روزگار پسین انکار صورت نه بندد چه مجتهدان دین احادیث و آثار را تتبع نموده و ناسخ را از منسوخ و صحیح را از سقیم جدا ساخته و تحقیق و تاویل آن فرموده و تطبیق و توفیق میان آنها داده مذهبی قرار داده اند عوام مسلمانان را بلکه علمای ایشان را درین روزگار این قوت و طاقت کجاست که انکار از دست ایشان آید ایشان را جز متابعت مجتهدان کردن و در پی ایشان رفتن سبیلی نبود و چاره نه و العهدة علیهم این کار متقدمین محدثان را میسر بود بحقیقت بی قیاس و اجتهاد کار از پیش نرود و با خر دست بآن زدن ضرورت افتد و دلائل حجت قیاس و وجوب عمل بدان در شرح خاتمه کتاب معلوم گردد انشاء الله تعالی و حکم مجتهد بحقیقت حکم کتاب و سنت ست و لیکن چون این حکم در انجا پوشیده است و بصریح نه در سلوک طریق دریافت آن و وصول بمقصود گاهی خطا رود و گاهی صواب از اینجا آمد که المجتهد یخطی و یصیب و بر هر تقدیر موجب اجر و ثواب گردد بحجت بذل مجهود در طلب حق یا بد یا نیابد و بعضی گویند هر مجتهد مصیب ست باین معنی که حق نسبت هر مجتهد همان ست که اجتهاد او بدان رسیده و این معنی در فرع فقه بود و نه در اصول عقائد و هر چار مذهب در اصول عقائد متفق اند اختلافی که هست در عملیات ست و تحقیق این در محل دیگر کرده شده است و الله اعلم **وصل** در اذهان بعضی مردم چنان در آمده که مذهب امام شافعی

ومشائخ طریقت وبزرگان ایشان همبرین مذاهب بوده اند یارب مگر آنها نیکه از ایشان بپایهٔ اجتهاد رسیده موافق یا مخالف
ایشان برای خود اجتهادی مینموده باشند واللہ اعلم وآنکه گویند الصوفی لا مذهب له نه بآن معنی ست که او را در دین مذهبی نیست
وتابع ائمهٔ مذاهب نه وهرچه خاطرش خوش دارد ودلش بدان حکم کند هم بدان عمل کند حاشا بلکه توجیهش چنانچه گفته اند
آنست که وی در بعضی مواضع از مذاهب آنچه دران ورع واحتیاط بیشتر یابد اختیار کند هر مذهب که باشد ویا آنکه بمذهب
اهل حدیث رود که هرچه حدیث صحیح یابد بدان عمل کند محققان گویند که این نیز علی الاطلاق صحیح نبود تحقیق آنست که همه از
روایات مذهب خود که آنرا اختیار کرده وجه اعتماد ساخته است روایتی اختیار کند که احوط بود یا موافق ظاهر حدیث صحیح باشد
اگرچه ظاهر روایت ومشهور ازان مذهب نبود والا تفرق مذهب وتعدد وجه موجب تفرق اعمال ظاهر گردد واز انجا سرایت
بتفرق وعدم ضبط احوال باطن کند وفرموده اند که قبلهٔ توجه یکی باید چه امام شریعت وچه شیخ طریقت تا بنای توحید محکم
وقدم تحقیق راسخ گردد چه تشعب وتفرق اصل موجب تشعب وتشتت فرع بود پس ضبط نفس باصل مرجوع الیه فقهاً واصولاً
وتصوفاً لازم بود کذا ذکر بعض المحققین من الصوفیه وآن نیز که در حدیث آمد که استفت قلبک یعنی فتوی از دل خود طلب وهرچه
فرا پیش آید آنچه حکم کند بران رود در صورت تردد وتذبذب ست یعنی آنجا که دلائل از قرآن واحادیث واقوال علما مختلف آید و
متعارض نماید ودر دائرهٔ تحیر وتردد افگند حاکم درین صورت تحری قلب وترجیح اوست تا ازان اقوال آنچه دلنشین او گردد
اختیار کند وعمل نماید وآن نیز در مادهٔ قلب مطهر ومزکی ومنور بنور ایمان وتقوی ست که بنور فراست که درجوهر ایمان ابداع
نموده اند آنچه حق ست دریابد وآن شق اختیار کند که خیر وصواب دران بود نه آنکه هرچه در دلش افتد بهمبران عمل کند
بی رجوع بدلائل شرعیه این سخن روی بجانب الحاد واباحت دارد وپالغز جاهلان ست وبالجمله مذاهب حق وطرق وصول
بمنزل مقصود در ابواب در آمد خانهٔ دین این چهارست وهرکه راهی ازین راهها ودری ازین درهای اختیار نموده براه دیگر
رفتن ودری دیگر گرفتن عبث دیاوه باشد وکار خانهٔ عمل را از ضبط وربط بیرون افگندن واز راه مصلحت بیرون افتادن
است واگر قصد سلوک طریق ورع واحتیاط دارد هم از مذهب واحد مختار روایتی که دلیلش احسن واقوی وفائدهٔ اش اعم واتم
واحتیاط دران اکثر واوفر بود اختیار کند وبراه رخصت ومساهله وحیله اندوزی نرود واین طریقه متاخران ست وشک نیست
که این طریقه محکم تر ومضبوط تر ست وگویند که طریقهٔ پیشینیان برخلاف این بود ایشان تعیین مذهب وابتباع مجتهد واحد را
از واجبات نمیدانستند مجتهدان را عمل باجتهاد خود بود وسبیل عوام رجوع بایشان بی آنکه التزام متابعت احدی کنند
وانکار بر دیگری نمایند حتی در رسائل نوشته اند که اگر مردی را در ماده زنی واقعه افتاد وحکم آنرا از مفتی پرسید وبجانبی
از حل وحرمت حکم کرد وبحکم وی عمل نمود ووقت دیگر بازنی دیگر بهمان واقعه رو نمود وبمفتی دیگر که نه بر مذهب مفتی اول ست
رجوع آورد ووی برخلاف فتوای اول حکم کرد اگر باین زن دیگر معامله بحکم این مفتی دیگر کند جائز باشد هرچند واقعه یکی ست
آن زن مثلاً بحکم مذهب اول حلال بود واین بحکم مذهب ثانی حرام ولیکن در مادهٔ یکی زن درست نبود واین بجهت فرقی دیگر
که یک شخص محل حل وحرمت نتواند بود وجماعهٔ دیگر از علما برانند که انتقال مذهب لشهوت نفس وابتباع هوا وتتبع رخص درست
نبود مگر آنکه اعتقاد حقانیت بجانب مجتهد دیگر راجح آید واورا افضل داند یا احتیاط وورع در مذهب دیگر بیشتر یابد یا بواقعه
صعب وحرج عظیم مبتلا گردد وبجز رجوع بمذهب دیگر مخلصی نیابد بحکم ضرورت درین صورت جائز بود وایشان گویند که مجتهد را
نیز نرسد که یکی را بمذهب خود دعوت کند والتزام نماید وابتباع خود را بروی واجب ولازم گرداند الا آنکه بیان مذهب بطریق

ورونقی بی اندازه یافت وچون در اواخر زمان صحابه واوائل تابعین بدعت خروج واعتزال پیدا شده بود وبحکم تعصب
وخیانت بقصد ترویج مذهب متبوع مستحدث وضع وافترا باحادیث راه یافته پس ائمه حدیث واساطین ملت در مقام
تصحیح وتنقید احادیث آمده وتقبیح وتفضیح اهل بدعت نموده حق را از باطل وقوی را از ضعیف جدا ساختند ودر علم حدیث
کتب تصنیف کردند ومجتهدان است بسیار بودند وانچه قرار یافت وباقی ماند از مذاهب اهل سنت وجماعه چهار مذهب مشهور است
که در عقاید واصول دین باهم یکی بوده اند ودر فقه وفروع در بعضی مواضع مختلف اقدم واسبق ایشان امام اعظم ابوحنیفه
نعمان بن ثابت کوفی ست ولادت وی در سنه ثمانین ووفاتش در مائة وخمسین وجماعه را اختلاف ست در انکه وی
از تابعین ست یا تبع تابعین باتفاق بر آنکه در روزگار وی چندین از صحابه بوده اند انس بن مالک ببصره وعبد الله بن
ابی اوفی در کوفه وسهل بن سعد الساعدی بمدینه وابو الطفیل عامر بن واثله که آخر صحابه رسول صلی الله علیه وسلم ست در وفات بمکه وبعضی
جز این چهار تن را نیز شمرده اند صاحب جامع الاصول گوید که ملاقات ابوحنیفه با بعضا واخذ حدیث از ایشان نزد ارباب
نقل بثبوت نرسیده واصحابی می گویند که وی جماعه از صحابه را دریافته واز ایشان روایت کرده است انتهی ودلیل
سندی ست که احادیث را در وی از صحابه مذکورین روایت کرده است گفت بنده مسکین عبد الحق بن سیف الدین
حصه الله بمزید العلم والیقین ودر واقع از حساب عقل بسی دور نماید که صحابه رسول در روزگار وی باشند ودی قصد ملاقات
ایشان نکند واین ان را دریابد بآنکه وجود قدوم او در بلاد که ایشان بوده اند ثابت شده ومدت بیست سال از مدگانی
کرده پس وجود صحابه تا آخر مایه بصحت رسیده است مانا که حق باصحاب اوست که گویند جماعه صحابه را دریافته است والله اعلم
ودی جماعه کثیر را از قدمای تابعین دریافته ودر فتاوی واجتهادات بایشان مراجعت کرده ومشارکت نموده است عبد الله
بن مبارک وداود طائی وفضیل بن عیاض رحمة الله علیهم از شاگردان ویاران اویند اگر جمله از مناقب وی نقل کنیم سخن
دراز گردد وکتابی دیگر تصنیف باید کرد اهل ماوراء النهر وروم وهندوستان تمام بر مذهب اویند ودر بعضی بلاد دیگر مختلط
بعد از وی امام ابو عبد الله مالک بن انس بن مالک اصبحی ست ولادت او بر قول مشهور سنه خمس وتسعین ووفات او در مائة
وتسع وتسعین چنانکه گذشت ودی از تبع تابعین ست باتفاق وامام ست در فقه وحدیث وشافعی از شاگردان اوست
وبا ابوحنیفه ملاقات نموده وبر فهم وذکای وی ثنا کرده است اهل دیار مغرب همه یا بر مذهب اویند خالصا ودر بلاد دیگر
مختلط بعد از وی امام ابو عبد الله محمد بن ادریس شافعی ست وشافعی نسبت ست ویکی از اجداد او که نامش شافع ست
ولادت او در مائة خمسین سال وفات امام ابوحنیفه وبعضی گویند در روز وفات وی واین روایت ثبوت نرسیده است
ووفات او در اربع ومائتین ومناقب وی زیاده از شمارست احمد بن حنبل که شاگرد اوست اگر چند در جمع وحفظ احادیث
پیش از وی بوده اما تاویل وتفسیر معانی از وی می آموخت احمد گوید شافعی مثل آفتاب بود برای خلق ومثل عافیت برای مردم
رابع امام ابو عبد الله احمد بن حنبل ست ولادت او در سنه اربع وستین ومائة ووفات در احدی واربعین ومائتین در فقه
وحدیث وزهد وورع وعبادت آیتی بود ودر تمییز صحیح از سقیم احادیث وجرح وتعدیل رواة در زمان خود نظیر نداشت رحمة الله
علیهم اجمعین **وصل** این چهار تن از امامان دین ومقتدایان ملت اند که ضبط وربط احادیث واقوال صحابه وسلف
وتطبیق وتوفیق میان آنها نموده وتفسیر وتاویل وبیان ناسخ ومنسوخ کرده وغایت بذل مجهود درین باب فرموده استنباط
احکام بقیاس واجتهاد از نصوص کتاب وسنت نموده اند وغیر مجتهد را جز تابع ایشان بودن چاره وسبیلی نیست

توان کرد و از حیطهٔ ضبط و ربط احکام مجتهدین نتوان عدول نمود و بطریق کلامی که از شیخ کمال الدین بن الهمام نقل یافت اکنون وصلی چند در بیان مجملی از احوال ائمهٔ اربعه رحمة الله علیهم اجمعین و تقریر اخذ و تمسک بمذاهب ایشان بیان کرده شروع در مقصد نمایم و بالله التوفیق و بیده ازمة التحقیق **قسم ثانی** در بیان منشاء اختلاف مجتهدین و ذکر ائمهٔ اربعه و بیان حکم تقلید و اتباع ایشان و آنچه متعلق ست بآن بدانکه صحابه را رضی الله عنهم برکت صحبت رسول الله صلی الله علیه وآله وسلم و نور اینت باطن و صفائی عقیدت اختلافی و اشتباهی در میان نبود و بحجت سطوع انوار کتاب و سنت و حضور نور نبوت و مشهود مواد وحی و تنزیل حاجت بقیاس و اجتهاد نه گمر در مسئلهٔ چند که بعد از رحلت آن حضرت صلی الله علیه وآله وسلم اختلاف گونه پدید آمد هر کدام از ایشان مثل نهری یا حوضی یا جدولی بود از دریای علم و چشمهٔ فضل و بادران رحمت وی صلی الله علیه وآله وسلم و چون اوقات صحبت مختلف بود و همه در یک وقت همیشه در مجلس شریف مجتمع نه و نیز فعل آن حضرت صلی الله علیه وآله وسلم در نوافل و مستحبات و فضائل اعمال الا در فرائض و واجبات دائم بر یک نسق نبود بحجت و فور شفقت و توسعهٔ رحمت بر امت تا بسر حد وجوب نرسد و اکثر چنان بودی که بهر عمل که وی صلی الله علیه وآله وسلم مواظبت نمودی واجب گشتی و بحکم الهی بفرضیت و وجوب آن نازل گردیدی باین سبب که مذکور شد هر کدام از ایشان دید و دریافت آنچه دیگری ندید و در نیافت و از اینجا مخالفتی و مغایرتی در علوم صحابه پیدا آمد و بعد از گذشتن آن سرور هر کدام از ایشان بانصیبه از فیوض علمی و انوار سنت در بلاد و امصار اسلام متفرق گشتند و نشر علوم و احکام نمودند و جماعهٔ دیگر از عرب و عجم که نه بشرف حضور آن حضرت صلی الله علیه وآله وسلم و دریافت زمان نبوت مشرف و فائز گشتند بحسب استعداد و قابلیت و بملازمت صحبت ایشان اقتباس انوار علوم نمودند و ایشان را تابعین خوانند و جماعه که شرف ملازمت صحابه را نیز دریافتند و بملازمت تابعین در آمده استفاضه و استفاده نمودند ایشان را تابع تابعین گویند و همین هر سه گروه یعنی صحابه و تابعین و تبع تابعین مقتدایان دین و بهترین امت اند بحکم حدیث متفق علیه که فرمود خیر امتی قرنی الذین انا فیهم ثم الذین یلونهم ثم الذین یلونهم الحدیث و در تابعین و تبع تابعین بحجت اختلاف علوم و کثرت وقائع و حوادث و انسداد حجاب بحجت بعد زمان نبوت و ورود انوار وحی اجتهاد کثرت یافت و اختلاف شائع شد و در حقیقت باعث توسیع امر و سعت دائرهٔ رحمت حق گشتند و لابد چون مجتهد را اطلاع بر معانی قرآن و احادیث و اقوال سلف و معرفت ناسخ و منسوخ شرط ست ایشان هم فقیه باشند و هم محدث تا آورده اند که نزد امام اعظم ابو حنیفه رض صد و فقها بود از صحابه حدیث ولیکن اشتغال وی و یاران وی رحمة الله علیهم در جانب فقه و وضع مسائل و استیعاب اصول و فروع آن غالب افتاد و سلسلهٔ روایت احادیث از ایشان کمتر بر پا شد نه آنکه تمسک و استدلال ایشان باحادیث نبود حاشا و بعضے گویند غالبًا مذهب ایشان عدم صحت نقل بالمعنی ست و اکثر احادیث انچنین منقول و مروی اند پس از جهت عدم احتیاط درین شان کمتر روایت کردند و این سخن مدخول ست باآنکه اگر نقل بالمعنی نزد ایشان جائز نبودی تمسک بآنها نیز نکردندی یارب مگر فرقی نهند در روایت و تمسک فقد بر و جماعهٔ دیگر براه تاویل و اجتهاد کمتر رفتند و بعمل بظواهر احادیث اکتفا کردند و ایشان را اصحاب ظواهر خوانند چنانکه دیگران را اصحاب الرای گویند و تمامه مجتهدان اصحاب الرای اند خصوصیت با ابو حنیفه رض و اصحاب وی ندارد و یارب مگر خصوصیت این هم با ایشان از جهت شیوع و کثرت یافته و در اواخر زمان تبع تابعین و اتباع تبع و من بعد هم سلسلهٔ علم حدیث قوت دیگر گرفت و شیوع پذیرفت و رواجی

از مالک وگفته اند اول کسیکه تصنیف کرد در حدیث او ست ولیکن کتاب وی جامع ست صحاح را و غیر آنرا و اول کسیکه تصنیف کرد در صحاح محمد بخاری ست و اما ابن ماجه ابو عبد الله محمد بن یزید القزوینی ست و ماجه لقب پدر او ست ثقه کبیر محتج به توفی سنه ثلث وستین و مائتین وگفته اند بعضے از رجال احادیث وی مطعون اند و متهم بکذب و سرقهٔ احادیث و حکم کرده شده است بر آنها ببطلان و سقوط از نکارت و آنها که تقدیم کرده اند او را بر موطا و یکی از کتب ستهٔ شمرده بجهت کثرت زوائد او ست بر کتب خمسه بخلاف موطا و بعضے گفته اند که کتاب دارمی سزاوارتر ست بگردانیدن وی سادس کتب زیرا که رجال وی در ضعف کمتر اند و وجود احادیث منکره و شاذه در وی نادر ست اگرچه احادیث مرسله و موقوفه در وی بیشتر از کتاب ابن ماجه است و دارمی نسبت ست بدارم بن مالک که بطنی ست از بنی تمیم و هو الحافظ ابو محمد عبد الله بن عبد الرحمن بن الفضل التمیمی السمرقندی توفی یوم التروية و دفن فی یوم عرفة سنه خمس وخمسین و مائتین والله اعلم این مذکورات مشاهیر کتب اند در احادیث و سیوطی در کتاب جمع الجوامع احادیث آورده از کتب کثیره ازین مذکورات وغیرها وگفته است که هر چه از بخاری و مسلم و ابن حبان و حاکم در مستدرک و ضیاء مقدسی در مختار آورده ام صحیح ست و نسبت باین کتب علم ست بصحت مگر آنچه تعقب کرده شده است بر مستدرک بران تنبیه کرده ام و همچنین موطای مالک و صحیح ابن خزیمه و ابن عوانه و ابن السکن و منتقی ابن الجارود و مستخرجات و نسبت حدیث باین کتب نیز معلم ست بصحت و از ابی داؤد آنچه سکوت کرده وی بران نیز صالح احتجاج ست و آنچه بیان کرده ضعف آنرا نقل کرده ام ازوی و از ترمذی نیز نقل میکنم کلامیکه بر حدیث کرده و از نسائی و ابن ماجه و ابی داؤد الطیالسی و احمد و ابن وی عبد الله و عبد الرزاق و سعید بن منصور و ابن ابی شیبه و ابی یعلی و طبرانی و دار قطنی و ابی نعیم فی الحلیه و بیهقی در کتب ایشان صحیح و حسن ضعیف همه موجود ست و اغلب بیان آن کرده ام و هر چه در مسند احمد ست مقبول و ضعیف وی قریب حسن ست و عقیلی و ابن عدی و خطیب در تاریخ و ابن عساکر در تاریخ و هر چه منسوب باین جماعه ست یا بحکم ترمذی در نوادر الاصول یا حاکم در تاریخ یا ابن النجاری در تاریخ یا دیلمی در مسند الفردوس ضعیف ست و از کتب دیگر نیز آورده و صفات آن بیان نکرده ظاهر در آنها اختلاط اقسام ست و در اکثر ضعاف مذکوره درین کتاب تبعد و طرق انجبار پذیرفته است چنانچه بنظر در ان ظاهر میگردد وگفته است که درین کتاب حدیثی نیاورده ام که موسوم بوضع باشد و باتفاق محدثین متروک و مردود بود والله اعلم و ما درین شرح ازین کتاب جمع الجوامع بهمین نهج و اصطلاحی که نهاده است نقل کرده ایم و از شرح زرکشی بر کتاب خرقی که در مذهب امام احمد بن حنبل ست نیز احادیث نقل کرده شده است اکثر آن مبین ست و از موطای امام محمد نیز احادیث آورده شده و آن حکم موطای مالک دارد که کل او ست چه امام محمد موطا را از امام مالک شنیده و آنچه متعلق بمذهب حنفیه است جدا نوشته موطای امام محمد که گویند این ست و بالجمله بعد از صحیحین درین کتاب و کتب دیگر که علمای فن حدیث تصنیف کرده اند و بذل و مجهود در تحقیق و تصحیح آن نموده اختلاف و قیل و قال که لازم سعت دائرهٔ علم و فسحت مجال آنست واقع ست و طرق و اخوار محدثین در تضییق و تشدید و توسیع و تساهل مختلف و متفاوت ست و در طبیعت بعضی محدثین توغلی و تعصبی نسبت بافقها نیز واقع ست و مذاهب قوم در تقدیم حدیث بر قیاس نیز مختلف ست نزد بعضے حدیث هر چند ضعیف بود مقدم ست بر قیاس که مخالف آن باشد و نزد بعضے اگر راوی حدیث معروف بود و فقه مقدم والا لا و تفصیل این در وصلهای آینده کرده آید و نیز در حجیت مراسیل تفصیلی و اختلافی هست و نزد قدمای ائمه مجتهدین و کبرای ایشان علمی وافر از حدیث و معرفت جرح و تعدیل و تنکیر و تعلیم و تطبیق و تاویل و ناسخ و منسوخ بود که الزام ایشان بتقلید و متابعت احکام و اقوال علمای متاخرین از اهل حدیث

مواضع ان و بود وے در اعلا درجہ از عبادت و عفاف و صلاح و ورع بود از فرسان حدیث و گفتہ اند کہ جامہ او را دو آستین بود یکی فراخ و دیگری تنگ گفتند چنگ الصغر ما ہذا گفت آستین فراخ برای نہادن کتب ست و بدیگر احتیاج نیست و تصنیف علما حدیث پیش از زمان ابی داؤد مجامع و مسانید بود و با سنن و احکام اخبار و قصص و مواعظ جمع بود اما در سنن محض و احکام صرف پیش از وی کسی تصنیف نکردہ و قصد ننمودہ و امام غزالی گفتہ است کہ مجتہد را کتاب ابی داؤد بس ست و چون ابی داود این کتاب را تصنیف کرد ابراہیم حربی گفت نرم کردہ شد مر ابی داؤد را حدیث چنانکہ نرم کردہ شد داؤد علیہ السلام را حدید و گفتہ اثنین و مائتین و توفی بالبصرۃ لاربع عشرۃ بقیت من شوال سنہ خمس و سبعین و مائتین رحمۃ اللہ علیہ و اما ترمذی نیز یکی از حفاظ اعلام حدیث ست و او را در فقہ نیز ید طولی ست و از محمد بن اسمٰعیل بخاری اخذ حدیث کردہ و او را تصانیف ست در علم حدیث و این کتاب جامع صحیح وی احسن کتب و اکثر آنہاست از روی فائدہ و احسن از جہت ترتیب و اقل از روی تکرار و در وے چیزیست کہ در ہیچ یکی از کتب احادیث نیست از ذکر مذاہب علما و وجوہ استدلال و تبیین انواع حدیث از صحیح و حسن و غریب و تعرض بجرح و تعدیل رواۃ و جہ دی مر وزیست پس ازان بترمذ آمد و الی و توفی بترمذ لیلۃ الاثنین الثالث عشر من رجب سنہ تسع و سبعین و مائتین و نام ترمذی محمد ست ابو عیسیٰ کنیت وی و در کنیت او با ابو عیسیٰ دخل کردہ اند کہ خوب نیست زیرا کہ عیسیٰ را پدر نبود و مانا کہ این مرد را با ائمہ اہل قیاس در اجتہاد تعصبے بود خصوصاً با امام اعظم ابو حنیفہ کوفی و لہذا ذکر این امام اجل و اصحاب وی در کتاب خود در ذکر اقوال علما صریحاً ہیچ جا نکردہ با وجود ذکر امثال و اقران ایشان و ظاہر آنجا کہ اہل کوفہ میگوید ایشان را اراد نمودہ است واللہ اعلم و نسائی نام او احمد ست و کنیت وی ابو عبد الرحمان و وفات او بمکہ سنہ ثلث و ثلثمائۃ و وی نیز یکی از علمای حفاظ و فقہاست اخذ کردہ حدیث را از ابی داؤد و عبد اللہ بن احمد بن حنبل و املاقات کرد و طبرانی و طحاوی از شاگردان او بیند و او را کتب کثیرہ است در حدیث و علل و کتاب سنن مشہورترین آنہاست حاکم گفتہ کہ کلام ابی عبد الرحمن بر فقہ حدیث بیشتر از انست کہ ذکر کردہ شود و ہر کہ نظر کند در کتاب سنن وی حیران شود در حسن کلام وی و وی شافعی مذہب بود و ورع و تحری بود از وی پرسیدند کہ کتاب سنن تو ہمہ صحیح ست گفت لا پس التماس کردند کہ برای ایشان صحیح مجرد بنویسد پس کتابی نوشت نام او مجتبیٰ من السنن و ترک کرد ہر حدیثی کہ در اسناد وی تعلیل بود و عراقی گفتہ است و طریقہ وی استقصا ہست در تخریج احادیث از انہای کہ مختلف فیہ اند و وی گفتہ کہ متروک نمیشود نزد من مرد مگر آنکہ اتفاق کنند ہمہ بر ترک وی و اما اگر یکی توثیق کند و دیگری تضعیف ترک نمیکنم او را بجہت تشدید بعضے و میگویند ابو داود و نیز باین مسلک میرود و در بعضے مواضع کہ ابو داؤد و ترمذی اخراج حدیث کردہ اند نسائی از ان اجتناب مینماید بلکہ از اخراج حدیث از بعضے رجال شیخین نیز تجنبی میکند و بالجملہ گفتہ اند کہ احادیث کتاب نسائی اول کتب خمسہ است بعد از صحیحین از روی ضعف و وی جامع ست میان طریقہ بخاری و مسلم در تصنیف و توصیف بالفضیلہ او فراز بیان علل و بعضی از شیوخ گفتہ اند کہ وضع کردہ نشدہ است در اسلام مثل وی و مقارب او ست کتاب ابو داود و مقارب وی کتاب ترمذی و این پنج کتاب اتفاق ست بر عد آنہا از کتب ستہ اما سادس نزد بعضے سنن ابن ماجہ است و نزد بعضے موطا و مختار صاحب جامع الاصول ہمین ست و موطا جمع امام مالک ست و وی مقدم ست برین مذکورین زانا و فضلا و برکۃ ولادت امام مالک در سنہ خمس و تسعین و وفات در تسع و سبعین و مائتہ و عمر شریف وی ہشتاد و چہار سال و بعضے نوزدہ گفتہ از وی امام ست در فقہ و حدیث اخذ کرد علم را از قدمای تابعین و کبار ایشان و وی شیخ مشائخ احمد بن حنبل و یحیی بن معین ست و یحیی بن سعید القطان گفتہ است کہ نشنیدہ در قوم اصح حدیثاً

و بین خطا و صواب ہمچو اصل چہل گز فاصلہ باشد

اخذ توان کرد و اخذ و مواضع آن را بیان کرده اند که بتخصیص از امام معتمد توان اخذ کرد مثل ابی داؤد ترمذی و دارقطنی و بیهقی و خطابی
و غیر ایشان از اصحاب کتب مشهوره یا غیر ایشان از ائمهٔ این علم که از ایشان کتابی مشهور نشده و بطریق صحیح ثابت گردد از ایشان
و مصنفات دیگر از مشائخ و ائمهٔ حدیث که حصر و تخصیص کرده اند آنها را بصحاح مثل صحیح ابن خزیمه که او را امام الائمه گویند و شیخ
ابن حبان ست و ابن حبان در شان او گفته است که ندیدم بر روی زمین هیچکس که نیک داند صناعت سنن را و یاد دارد الفاظ
صحیحهٔ آنرا و زیادت آن از دیگری گویا که سنن و احادیث همه پیش چشم اوست و مثل صحیح ابن حبان شاگرد ابن خزیمه کرا ثقه نیست
فاضل فهام بود و حاکم در شان او گفته است که بودی از اوعیهٔ علم و رفقه و لغت و حدیث و وعظ از عقلای رجال بود و مثل صحیح
حاکم ابو عبد الله محمد بن عبد الله النیشاپوری الحافظ الثقه که آنرا مستدرک علی الصحیحین نام کرده بآن معنی که انچه از صحیحین از احادیث
فوت شده آنرا استدراک و تلافی کرده و درین کتاب ایراد نموده است بعضے احادیث بر شرط شیخین و بعضے بر شرط یکی از ایشان
و بعضے بر غیر شرط ایشان و بعضے گفته اند که بودی درین کتاب در تصحیح تساهل نیز راه یافته است و گفته اند انچه منفرد ست بدان حاکم
و غیر وی او دی در تصحیح شریک نیست اگرچه صحیح بنود از مرتبهٔ حسن خود نازل نیست و گفته اند که ابن حبان و ابن خزیمه امکن و اقوی اند
از حاکم و معتبر و لطیف تر اند از روی اسانید و متون چنانکه مختار حافظ ضیائی مقدسی روی نیز صحاح که در صحیحین نیست آورده و روی نیز
احسن ست از مستدرک و چنانکه صحیح ابن عوانه و ابن السکن منتقی ابن الجارود این کتب همه مخصوص بصحاح اند و لیکن جماعهٔ دیگر
بر اینها انتقاد نموده و براه تعصب بلا انصاف رفته اند و فوق کل ذی علم علیم و الله اعلم **وصل** کتب سته که مشهور اند در اسلام گفته اند
که در انجا اقسام حدیث از صحاح و حسن و ضعیف همه موجود ست و نقاد و حذاق فن آن را تمیز کرده اند و تسمیهٔ آنها بصحاح سته
بطریق تغلیب ست و صاحب مصابیح که غیر مروریات شیخین را حسان نام کرده نیز ترتیب باین معنی ست و در حقیقت این اصطلاح
از وی درین کتاب است و بخاری و مسلم مناقب ایشان اجل و اکثر ست انچنانکه ذکر کرده شود و هر دو نیز آسمان جلالت و عدالت اند
رحمة الله علیهما و له البخاری یوم الجمعة لثلاث عشرة لیلة خلت من شوال سنة اربع و تسعین و مائة و توفی لیلة الفطر سنة ست و خمسین
و مائتین و ولد مسلم سنة اربع و مائتین و توفی عشیة یوم الاحد لخمس او ست بقین من رجب بنیشاپور سنة احدی و ستین و مائتین
و نسب بخاری بجبار ازان جهت ست که فرخ زادهٔ مغیره مجوسی بود و بر دست یکی از اهل بخارا مسلمان شده پس نسبت ایشان
بجبار مشهور گشت و وی نیز در آخر عمر خود بجبار قدوم آورده بود و هناک مشهور و مبرور از امام احمد حنبل و دیگر ائمهٔ اعلام حدیث دارند
و چون بخاری در آخر عمر بنیشاپور آمد مسلم ملازمت او کرد و استفاده نمود رحمة الله علیهما و اما ابو داؤد وی نیز نشانی عالی دارد در علم
حدیث و از مصاحبان امام احمد ست و چون تصنیف کرد کتاب خود را بر امام احمد برو مدح کرد و تحسین نمود احمد آن را و ابو داؤد
گفته است که نوشتم از رسول خدا صلی الله علیه و آله و سلم پانصد هزار حدیث و انتخاب کردم از انچه متضمن ست آنرا این کتاب یعنی
کتاب سنن و جمع کردم در وی چهار هزار و هشت صد حدیث و ذکر کردم در وی صحیح و انچه شبیه است بدان و قریب ست بآن
و هر حدیثی که در وی وهن و ضعف شدید ست آنرا بیان کرده ام و هر چه ازان سکوت کرده ام صالح ست یعنی برای احتجاج
پس بعضے آنرا بر حسن حمل کرده اند و گفته اند که حدیث مسکوت عنه ابی داؤد از مرتبهٔ حسن نازل نبود و احادیث دیگر صحاح اند
بعضے اصح از بعض گاهی بر شرط شیخین واقع شده و بعضی مسکوت عنه او را از صحاح داشته اند و لیکن محققین گفته اند که واقع خلاف
آنست و تواند که نزد وی صحاح باشد اگرچه نزد غیر وی نباشد و الله اعلم و ابو بکر خلال گفته است که ابو داؤد سلیمان بن اشعث
امام و رع مقدم ست در زمان خود و مروی ست که هیچکس بر وی سبقت نکرد در زمان وی در معرفت حدیث و تخریج علوم از

مواضع آن

همچنین در شروط صحت و حسن و ضعف تا آنکه کسی که اعتبار کرده است شرطی را و انفا کرده است آنرا دیگری بسنده باشد انچه روایت
کرده است آنرا آن دیگر که نیست در وی ان شرط در معارضهٔ انچه مشتمل ست بران شرط و همچنین در حق کسی که تضعیف کرد راوی را و توثیق
کرده او را دیگرے نعم ساکن و مطمئن میگردد نفس غیر مجتهد وانکه اختیار و استحسان نکرده است امر راوی را بنفس خود بتقلید یا انچه قرار داده اند
مجتمع شده اند بران اکثر اما امر مجتهد وانکه اختیار و استحسان راوی از پس خود تواند کرد راجح ست برای و اجتهاد نفس خود ش پس جایز ست
که صحیح شود نزد ایشان حدیثی در غیر کتابین که معارضه کند نا فی الکتابین را یا راجح آید بران انتهی و حاصل این سخن آنست که اعتماد در تصحیح
و تنقید ائمهٔ مجتهدین و اکابر سلف ست و چون ایشان حدیثی را تلقی بقبول کرده و عمل بدان نموده انکار و اعتراض بر ایشان بتقلید
علمار محدثین که مشهور ند جائز نباشد و التزام ایشان بحکم این جماعه محکم و مکابره است و این کلام در مقام معارضه و مصادمه فقهاست
با محدثین قرار داد و محدثین چانست که او لا مذکور شد ولیکن فقها را در ان مجال مقال وسیع ست بانوجه که مذکور شد و این سخن نافع
و مفید ست در غرض از شرح این کتاب که اثبات و تائید مذاهب ائمهٔ مجتهدین ست خصوصاً مذهب حنفی و غرض شیخ ابن الهمام نیز
همین ست و الله اعلم و هو الملهم للصواب **وصل** احادیث صحاح منحصر نیست در صحیح بخاری و مسلم و ایشان استیعاب نکرده اند جمیع
صحاح را که نزد ایشان بود بر شرط ایشان چه جای مطلق صحیح و خود تصریح کرده هر یکی از ایشان بعدم احاطه و استیعاب بخاری گفته است
که در نیاورده ام درین کتاب مگر انچه صحیح ست و ترک کرده ام بسی از صحاح را از ترس طول کتاب و مسلم گفته که هر چه درین کتاب آورده ام
از احادیث صحیح ست و نمیگویم که انچه نیاورده ام در وی ضعیف ست و لابد درین ترک اتیان و تخصیص خواهد بود خواه از حیثیت صحت
یا از جهت مقاصد دیگر و بر بنیو جه مناقشه بعضے محدثین مثل دار قطنی و ابن حبان بر بخاری و مسلم باین که ایشان ترک کرده اند احادیث
که روایت کرده شده است از صحابه بطریق صحیح بر شرط ایشان ساقط باشد و لهذا حاکم ابو عبد الله صاحب مستدرک گفته است که
ایشان یعنی بخاری و مسلم حکم نکرده اند که صحیح نیست احادیث غیر انچه ایشان تخریج کرده اند و گفته اند که درین عصر جماعه از مبتدعه پیدا
شده اند که زبان طعن بر ائمهٔ دین گشاده اند که تمامهٔ انچه صحیح شده نزد شما از احادیث بده هزار و مانند آن نمیرسد و شیخ ابن صلاح
گفته که از مستدرک حاکم ظاهر میشود که احادیث بسیار از صحاح از بخاری و مسلم مانده است که در کتابین نیاورده اند و از بخاری حکایت
کرده که گفته است یاد دارم من از صحاح صد هزار حدیث و از غیر صحاح دویست هزار و ظاهر اینست که صحیح بشرط خود را میگوید و مبلغ انچه
از احادیث در کتاب خود آورده گفته اند که با تکرار هفت هزار و دویست و هفتاد و پنج حدیث ست و بعد از حذف تکرار چهار هزار
و باین کلام مردود شد انچه ابن اخرم نیشاپوری که شیخ حاکم ست گفته که اندک چیزیست از احادیث صحیح که فوت شده است بخاری
و مسلم را چه ظاهر شد که فائت بسیار ست نه اندک و نیز انچه نووی گفته است که فائت از بخاری و مسلم بسیار ست ولیکن از کتب خمسه
که صحیحین و سنن ثلثه است یعنی ترمذی و ابی داؤد و نسائی کم ست چه احادیث و در کتاب خمسه نیز بمبلغ مذکور نمیرسند و جواب داده شده است
ازین دو بحث که مراد بخاری از بلوغ احادیث محفوظهٔ وی باین عدد تکرار اسانید و شامل آثار صحابه و تابعین و من بعدهم و فتاوی
و احکام ایشان ست که سلف اطلاق حدیث بران میکردند و نیز جواب داده شده است از جانب ابن اخرم که مراد وی فوات احادیث
ست از بخاری و مسلم بطلقانه بقید ایراد در کتابین یعنی احاطهٔ بخاری و مسلم احادیث صحیحه علی شرطهما را بحدیست که اندک چیزے
از ایشان فوت شده باشد اگرچه در کتابین بعضے از آنها آورده اند و فائت از کتابین گو بسیار باشد و مثل این جواب از جانب
نووی ظاهر ترست کما لا یخفی و بعضی گفته اند که مراد ابن خزم فوات صحیح مجمع علیه است و بر ین تقدیر بکثرت وجود احادیث صحیحه در مستدرک
اعتراض نباید چه وجود احادیث علی شرطهما در وی کم ست **وصل** چون ثابت شد که صحیح منحصر در صحیحین نیست و از غیر اینها نیز صحیح

بروایت رواتی که بخاری و مسلم از ایشان احادیث دارند میگوید هو صحیح علی شرطهما او علی شرط احدهما و اگر حدیثی باشد که ایشان
از ان رواة کلا و بعضا تخریج احادیث نکرده اند میگوید صحیح الاسناد و نمیگوید علی شرطهما و احدهما و تائید میکند این را بآن که حاکم حدیثی
از ابو عثمان آورده و گفته صحیح الاسناد و میگوید ابن ابو عثمان نهدی نیست و اگر نهدی میبود حکم میکردم برین حدیث که علی شرطهما
ست و ابو عثمان نهدی از رواه بخاری و مسلم ست پس معلوم شد که بر شرط بخاری و مسلم همان را میگوید که بر رجال ایشان باشد
و لیکن درین معنی بحث کرده اند که حاکم در خطبه مستدرک میگوید که من یاری میجویم از خدای بر اخراج احادیث که رواة آنها ثقات اند
و احتجاج کرده بمثل آن شیخین یا یکی از ایشان و این عبارت ظاهر ست درین که مراد بشرط بخاری و مسلم امثال رجال ایشانست
در صفات کمال و جواب داده شده است ازین بحث که مثلیت عامتر ست که در عیان بود یا او صاف غایت آنکه در یکی حقیقت و در
دیگری مجاز در هر موضع یکی ازین دو معنی قصد کرده و میگوید که شخصی نزد شریح آمد و گفت که من برای شخصی گفتم که مثل این جامه که
تو داری برای من بخر آن شخص آن جامه را بعینه که داشت خرید چه حکم میکنی فرمود لا یلزم علیه شئ چیزی مشابه و مماثل تر بشی از نفس دی
نیست و حکم کرد بلزوم آن جامه بروی پس معلوم شد که مثل شامل عین میباشد فقد برد شریح نیز در شرح نخبه از شرطهما همین معنی اراده
نموده و گفته لان المراد به رواتهما و سخاوی در شرح الفیه بانچه ذکر کردیم تقویت و تائید آن کرده و لیکن برین معنی لازم می آید که بر تقدیر
باید که حدیثی که بر شرطهماست یا بر شرط بخاری ست نازل در مرتبه از انچه منفرد ست بدان مسلم بلکه بخاری بلکه جمع اند بر دو نباشد چه هرگاه
که بر رجال ایشان باشد مثل احادیث ایشان باشد و علی شرطهما باید که در هیچ متفق علیه باشد و علی شرط احدهما در حکم ما انفرد به احدهما
و اگر مراد مثل در صفات دارند ادعای تاخر و نازلیت موجه است زیرا که چون تحقیق و تمیز غیر ایشان نه در مرتبه تحقیق و تمیز
ایشانست شاید که اشتباهی راه یافته باشد و مثل خیال کرده اما اعیان که باشد دیگر چه جای تفاوت ست و سخاوی اشارتی
بجواب ازین کرده و گفته که دلیل بر تاخر این قسم از ما قبل تلقی علماء ست هر یکی از صحیحین را بالقبول یعنی کتاب دیگر اگر چه بهمین رجال
ایشان احادیث داشته باشد بدرجه کتابین ایشان نرسد و حاصل این سخن آنست که اگر چه رجال رجال بخاری و مسلم اند و لیکن
تفاوت در تیقظ و اخذ ایشان از انها و اخذ غیر ایشان باقی ست شاید که در سماع و تحمل وهمی و خطائی راه یافته باشد خصوصا اگر رجال
دیگر بران افزوده باشند فتامل و باید دانست که این تفاوت و ترتیب که مذکور شد نظر بارجحیت از حیثیت اصل صحت ست و باعتبار
اکثر و اغلب و الا گاهی عارض میگردد مرجوح را چیزی که فائق و راجح میگرداند او را از حیثیات دیگر پس اگر مثلا حدیثی
نزد مسلم باشد بطریقی که بالغ بحد تواتر و شهرت باشد و موافق متون او را ائمه دیگر از ملتزمین و مشترطین صحت لابد قوی خواهد بود
از حدیث بخاری و همچنین حدیث بخاری وحده از متفق علیه بلکه جمیع اقسام مفضوله نسبت بادانی خصوصا اگر ازان ترجمه باشد
که آنرا اصح الاسانید خوانند **تنبیه** مانا که نظر باین تحقیقات و ابحاث گفته است محقق حنفیه شیخ کمال الدین ابن الهمام رحمه الله علیه
که این ترتیب که محدثین در صحت احادیث و تقدیم صحیح بخاری و مسلم قرار داده اند حکمی ست و جائز نیست در وی تقلید زیرا که
اصحیت نیست مگر از جهت اشتمال رواة بر شروطی که اعتبار کرده اند آنرا بخاری و مسلم و چون فرض کرده شود وجود آن شروط در رواة
حدیث غیر کتابین حکم بصحیت انچه درین کتابین ست عین تحکم و مکابره بود و شک نیست که بحکم بخاری و مسلم باستجماع عدادی
معین آن شروط را جزم و قطع نمیتوان کرد بمطابقت این حکم مر واقع را و جائز نیست که واقع خلاف آن باشد و وجود دلیل قاطع بر صحت
حکم ایشان و جزم بدان محل منع ست و بتحقیق اخراج کرده است مسلم در کتاب خود از بسیاری از رواة که سالم نیستند از غوائل
جرح و همچنین در کتاب بخاری جماعه اند که تکلم کرده شده است در ایشان پس مدار کار در حق رواة بر اجتهاد علماء صواب دید ایشان باشد

وهمچنین است حکم در فضل تابعین وما سوای ایشان چنانکه گویند فلان افضل تابعین است یا فضل تابعین فلان بلد است والله اعلم وباید دانست که احتجاج در احکام بخبر صحیح مجمع علیه است وهمچنین بحسن لذاته بود وبالغیره نزد عامهٔ علماء وآن ملحق بصحیح است در احتجاج اگرچه در رتبه کمتر است ازان وچون حدیث ضعیف بتعدد طرق بمرتبهٔ حسن رسد آن نیز محتج به است وآنکه مشهور است که حدیث ضعیف در فضائل اعمال معتبر است نه مراد ماسوای آن مفروشش مراد است اما مجموع بتعدد طرق داخل حسن ست نه ضعیف صرح به ائمة الحدیث وهو المختار والمعتمد ولیکن گفته اند که اگر ضعیف حدیث بحجت سوء حفظ بعض رواة یا اختلاط یا تدلیس بود با وجود صدق ودیانت منجبر می گردد وبتعدد طرق واگر از جهت اتهام کذب راوی باشد یا شذوذ ومخالفت احفظ واضبط یا بقوت ضعف مثل فحش خطا اگرچه تعدد طرق داشته باشد منجبر نگردد وحدیث محکوم بضعف باشد ودر فضائل اعمال معمول وشاید که برین صورت محمول خواهد بود انچه بعضے گفته اند که بحوق ضعیف بضعیف افاده نمیکند قوت را دلالت این سخن ظاهر الفساد ست فتدبر **وصل** چون مراتب صحیح متفاوت ست وصحاح بعضے از آنها اصح ست از بعضے پس بدانکه مقرر نزد جمهور محدثین آن ست که صحیح بخاری مقدم ست بر سائر کتب مصنفه وگفته اند اصح الکتب بعد کتاب الله صحیح البخاری وبعضے مغاربه بر ترجیح کرده اند صحیح مسلم را بر صحیح بخاری وگفته اند که این ترجیح باعتبار حسن سیاق احادیث ووجودت وضع وترتیب ست وعدم اختلاط بغیر احادیث نبوی از اقوال علماء وآثار صحابه ومانند آن وگفته اند که هیچ کتابی در حدیث مثل صحیح مسلم در وضع وترتیب نیست زیرا که وی بدایت میکند بمجمل وبشکل ومنسوخ ومعنعن ومبهم ومهمل پس ازان ادراف میکند انها را ببیان ومفسر وناسخ ومصرح ومعین ومنسوب ودعوی ترجیح باین وجوه خارج بحث ست واز حافظ ابو علی حسین نیشاپوری که یکی از شیوخ حاکم است تصریح واقع ست به ترجیح از حیثیت صحت زیرا که وی گفته ما تحت ادیم السماء اصح من کتاب مسلم ولیکن در افادهٔ این ترکیب صحت صحیح مسلم را بر ماسوای خود مناقشه است مشهور چه وی ربما افادهٔ نفی اصحیت کند از ماسوای وی نه اثبات اصحیت وی از آنها وفیه کلام مذکور فی موضعه محصل اقوال درین باب سه است ترجیح صحیح بخاری بر صحیح مسلم وعکس وتساوی وسخاوی گفته که قول رابع توقف ست ومشهور نزد جمهور قول اول ست بدلیل کمال صفاتی که معتبر اند در صحت وی کما ینبغی او حدیثی را که جمع شوند بخاری ومسلم بر تخریج آن حدیث متفق علیه خوانند وما اخرجه الشیخان گویند اما وقتی که متن از یک صحابی باشد چنانکه سخاوی از شیخ خود یعنے شیخ ابن حجر عسقلانی نقل میکند که گفت در اطلاق متفق علیه بطریق محدثین بر متنے که هر یکی از ایشان از صحابی دیگر تخریج کرده نظر ست وگفته اند که مجموع احادیث متفق علیه دو هزار وسه صد وبیست وشش ست وبالجمله مذهب جمهور محدثین آن ست که اعلی مراتب حدیث صحیح متفق علیه است پس انچه منفرد ست بدان بخاری پس انچه منفرد ست بدان مسلم پس انچه بر شرط بخاری ومسلم بود جمیعا پس انچه بر شرط بخاری بود پس انچه بر شرط مسلم ست پس انچه بر شرط غیر بخاری ومسلم بود از ائمهٔ حدیث که التزام صحت کرده وبتصحیح نموده اند مجموع اقسام باین ترتیب هفت آمد اما باید دانست که مراد بشرط بخاری یا شرط مسلم یا غیر ایشان که گویند چیست بعضی گفته اند که مراد بآن صفاتی ست که هر یکی از ایشان در وجود آن بکیفیتی مخصوص در رجال اسناد خود رعایت کرده والتزام نموده است مثل کمال ضبط وعدالت وعدم شذوذ ونکارت بآن تضییق وتشدید که بخاری التزام کرده ویا بنوع دیگر وسیع تر از ان مسلم وهکذا یعنی حدیثے که مثل اسناد بخاری ومسلم جمعا یا فرادی در صحت بیاید وظاهر لفظ وموافق مقصود همین معنی ست کما لا یخفی وسخاوی از نووی وابن دقیق العید وسبکی نقل کرده وگفته اند مراد بشرط بخاری ومسلم رجال اسانید ایشانست درین دو کتاب باعیانهم در اسناد حدیثی که او را بر شرط ایشان می گویند موجود باشند یعنے این حدیث اگر بر رجال بخاری مسندست بر شرط بخاری ست اگر بر رجال مسلم مروی ست بر شرط مسلم ست واما آنچه ابن صلاح در مقدمه خود گفته است واین دیگران تبعیت وی کرده اند زیرا که حاکم صاحب مستدرک گاهی که نزد وی حدیثے می باشد

قتاده بیاید مثلاً معروف باشد مخرج او بخلاف غیر اینان کذا قال السخاوی و ترمذی گفته که سالم باشد از شذوذ و متهم نبود
راوی او بکذب و روایت کرده شده باشد بطرق متعدده و بعضے گویند که در روے ضعف بود قریب محتمل یعنی قلیلی از
ضعف که توان برداشت و تعدد طرق جبر آن کند و تحقیق آنست که حسن دو قسم ست چنانکه مذکور شد و هر تعریفے که کرده اند
بر یکے از قسمین وی صادق ست فقط و شامل هر دو قسم نه چنانکه تعریف اول ازین تعاریف مصدوق وے قسم اول ست
یعنی حسن لذاته و در تعریف دیگر مطابق حسن لغیره است و تعدد طرق شرط درین قسم ست نه در مطلق و تعریفی که ترمذی کرده مقصود وے
تعریف همین قسم ست نه مطلق حسن و لهذا وی جمع میکند در حسن و غرابت و میگوید حدیث حسن غریب اگر تعدد طرق شرط بود
در حسن مطلق یا غرابت که یعنی انفراد طریق ست جمع نشود فتدبر و باید دانست که غرابت و فردیت با صحت منافات ندارد و لهذا احاد
فرد غریب گر صحیح ست و در کتب صحیح مخرج ست و صحیح را تقسیم کرده اند که اگر راوی او یکی ست غریب ست و اگر دو عزیز و اگر زیاده مشهور
و مستفیض و لهذا ابن خلیلی که شاذ را تعریف کرده بفرد راوی اعتراض کرده شده است که این صادق ست بر فرد ثقه که صحیح ست با آنکه نفی
شذوذ و معتبرست در صحیح مگر آنکه وی بعضی شواذ را نیز قسم صحیح دارد و همچنین کرده است و گفته که صحیح شاذ ست و غیر شاذ و بعضے غرابت را بمعنی
شذوذ استعمال کنند و برین اصطلاح منافات دارد با صحت و در استعمال مشهور غریب قسم صحیح تواند بود و بعضے در صحیح بر شرط بخاری
اشتراط عزت را توهم کرده اند و تحقیق آنست که چنانکه در مطلق صحیح شرط نیست در صحیح بر شرط بخاری نیز نیست
و الله اعلم و باید دانست که مراد با آنکه یکے از یکے روایت کند آنست که اگر در یک موضع اینچنین آید غریب ست و لیکن آن را
فرد انسبی خوانند و اگر همه جاے همچنین آید فرد مطلق بود و نزد محققین در فرد مطلق وجود غرابت در اصل سند که مراد بدان
طرفے ست که در روے صحابی ست کفایت میکند باین طریق که روایت کند تابعے واحد از صحابی و گاهی مستمر گردد و نفرد در جمیع
روات اما انفراد صحابی از رسول الله صلی الله علیه وسلم موجب غرابت نبود زیرا که در صحابی از موجبات قدح چیزی نبود پس انفراد وی مثل
تعدد دیگر انست بلکه ازیں قبیل و مراد با آنکه در عزیز دوازده راوی روایت کند آنست که همه جا همچنین آید اگر یکجا کمتر آید آن عزیز
نبود و همچنین در مشهور که زیاده بر دو شرط ست و این ست معنی قول بعضے که گفته اند که درین فن اقل حاکم ست بر اکثر فافهم
و اما حدیث ضعیف آنست که یکی ازین شرائط یا زیاده مطلقا مفقود گردد در راوی وے بعدم عدالت یا عدم ضبط و اسناد وی
بانقطاع متسم بود بشذوذ و نکارت و علت موسوم و باین اعتبار اقسام ضعیف متعدد و متکثر گردد و افراد او تقریباً قتدبر
و مراتب صحیح و حسن لذاته متفاوت ست بتفاوت این اوصاف یعنی هر چند وجود این صفات معتبرست در انها و لیکن چون
این صفات را مراتب و درجات ست و مدار کار بر حکم بغلبهٔ ظن ست و مراتب ظن غالب و غیر غالب لاجرم مراتب صحت حسن ذاتی
نیز متفاوت بود و بعضے احادیث اصح و احسن باشد از بعضے دیگر با وجود اشتراک در اصل صحت و حسن اما تفاوت در مراتب صحیح
و حسن لغیره ظاهرست و قوم مراتب صحت را ضبط کرده و تعیین نموده اند و امثله آن را از اسانید ذکر کرده و گفته که اسم عدالت
و ضبط همه رجال این اسانید را شامل ست و لیکن بعضے آن فوق بعض ست اما در اطلاق اصح اسانید بر سندی مخصوص
علی الاطلاق اختلاف ست و بعضے گفته اند اصح اسانید مالک از نافع از ابن عمر و بعضے گفته اند اصح اسانید زهری
از سالم از پدرش عبد الله بن عمر و بعضے گفته زین العابدین از پدرش از جد و غیر ایشان را نیز گفته
و اکثر برین اند که حکم بر اسنادے مخصوص باصحیت علی الاطلاق نتواند کرد الا آنکه در ینجا مرتبه است که اعلات و مدت
اسانید در انجا داخل و اگر مقید بقیدی کنند جائز ست چنانکه گویند اصح اسانید فلان بلد یا اصح اسانید در فلان باب یا در آن مسئله

جائزه از جهت ضرورت و این خلاف در جواز و عدم جواز ست آما اولویت روایت بلفظ بی تصرف در آن متفق علیه ست بقوله صلی الله علیه وسلم نضر الله امرأ سمع مقالتی فوعاها فادّاها کما سمع الحدیث آما طعن بجهت وهم راوی که روایت میکند بر سبیل توهم اگر اطلاع یافته شود بر وهم وی بقرائن دالّه بران و در یافت علل و اسباب قادحه آنرا معلل خوانند و حصول آن بکثرت تتبع و جمع طرق بود و این اخص علوم حدیث و ادق آنست و قیام نتواند نمود بدان مگر کسیکه داده شده است او را فهم ثاقب و حفظ واسع و معرفت تام بمراتب رواة و اسانید و متون چنانکه متقدمین از ارباب این علم تا دار قطنی بوده اند و بوی منتهی شد این شان و گاهی چنان بود که عبارت معلل از اقامت حجت قاصر بود و تفتیح و تبیین علت نتواند کرد بمثال صیرفی در نقد دینار و آما سوء حفظ مراد بدان آنست که اصابت او غالب بر خطا و حفظ و اتقان اکثر از سهو و نسیان بنود یعنی اگر خطا و نسیان غالب یا مساوی بود یا ثواب و اتقان این هر دو صورت داخل بود در سوء حفظ و اگر نادر و کمتر بود اعتبار ندارد و معتبر علیه و کثرت صواب و اتقان ست و سوء حفظ اگر لازم حال در جمیع اوقات عمر گردد حدیث وی معتبر نبود و این قسم را نیز شاذ گویند بورای بعضی محدثین و اگر طارے و عارضے شده بجهت عارضے مثل اختلاط حافظ یا کبر سن یا ذهاب بصر یا فوات کتب باحتراق و جز آن مر این قسم را مختلط نامند و اگر چیزی را که پیش از اختلاط و اختلال حدیث کرد جدا و متمیز کرده از انچه بعد ازوی کرده قبول کرده شود و اگر تمیز نکرده و جد النساخة توقف کنند و اگر اشتباه بود نیز همین حکم ست و اگر این قسم را متابعات و شواهد پیدا شود ترقی کند از درجه او و توقف بمرتبه قبول در رجحان و همچنین ست حکم احادیث مستور و مرسل و مدلس **وصل** انچه از جمیع این علل و نقائص سلامت بود آن را حدیث صحیح گویند و این مرتبه اعلی ست در حدیث و پایان ترازوے حسن ست و این نیز مرتبه عالی ست و پایان ترازوے ضعیف ست که مرتبه ساقط ست و حسن متوسط ست میان صحیح و ضعیف پس صحیح حدیثی ست که ثابت شده بنقل عدل تام الضبط متصل السند که معلل و شاذ نبود و اگر این صفات بر وجه کمال و تمام پیدا ست آنرا صحیح لذاته خوانند و اگر نوعے از قصور و نقصان بدان راه دارد اگر کثرت طرق جبر آن نقصان کرده صحیح لغیره گویند و اگر جبر نقصان نشده آنرا حسن لذاته نامند و اگر حدیثے که محل توقف ست ضعفی دارد و بقرائن و تعدد طرق جانب قبول آن رجحان یافته آنرا حسن لغیره نامند و سلامت از نکارت و شذوذ در حسن نیز معتبر ست این کلام شیخ ست در شرح نخبه و ظاهرش دلالت دارد بران که قصور در هر دو قسم حسن در جمیع صفات مذکوره معتبر ست حتے که در کلام بعضے تصریح ست بانکه عدالت و اتقان در صحیح ظاهر و کامل بود و در حسن بر خلاف آن و این چنین نیست چنانکه تصریح کرده در متن بقول خود فان خف الضبط فهو الحسن لذاته یعنے درین قسم حسن لذاته است قصور از مرتبه صحیح همین قدر ست که ضبط رواة وی سبکی و نرمی دارد اما صفات دیگر که حاصل آنست نعم در حسن لغیره تواند که راوی مستور الحال بود یا دیگر صفات که موجب ضعف حدیث گردد داشته باشد و بتعدد طرق منجبر گردد و آنکه کلام بعضے دلالت بر خفا و نقصان عدالت در حسن دارد چنانکه مذکور شد باید که محمول بر همین قسم بود و بدانکه کلام قوم در تعریف و تحدید حسن مضطرب و مختلف واقع شده خطابی گفته حدیث حسن آنست که معروف باشد مخرج و مشتهر باشد رجال او بعدالت و ضبط متوسط میان صحیح و ضعیف و شاذ و معلل نبود و معروف بودن مخرج را باین تفسیر کرده اند که موضعی که بیرون آمده است این حدیث ازان موضع مشهور باشد مثل بودن آن شامی یا عراقی یا مکی یا کوفی مثلاً یعنے حدیث از روایت راوی باشد که مشهور ست بروایت حدیث اهل بلد خود چنانکه قتاده و مانند وے در بصریین پس اگر حدیث بصریین از

گذاذکر و او اگر راوی حدیث مسمی نشده و یک کس از وی روایت کرده او را مجهول العین گویند مگر آنکه توثیق کرده باشد
او را غیر وے و این کس اہلیت توثیق داشته باشد و اگر دو کس روایت کرده و توثیق نموده اند وی را مجهول الحال مستور الحال
گویند و در قبول روایت وی اختلاف ست جماعه قبول دارند مطلقا و جمهور رد آن کنند و تحقیق آنست که روایت مستور
و مانند وے در انجا که محل احتمال و اعتماد بود محل توقف ست تا انکشاف حقیقت حال و همچنین کسیکه جرح کرده شده است
بجرح غیر مفسر و اما بدعت مراد بدان اعتقاد چیزیست که احداث کرده شده است بر خلاف انچه معروف و معلوم ست از پیغمبر
صلے اللہ علیہ وسلم بنوع شبهه و تاویل باطل نه بر طریق عناد و انچه در عمل ست آنرا داخل فسق داشته اند و بدعت دو قسم ست یا باعتقاد امری
که مستلزم کفرست یا بامری که موجب فسق ست و بر هر تقدیر متصف ست صاحب وی بالصدق لهجه و صیانت لسان از کذب
قسم اول قبول کرده نمیشود حدیث از صاحب وی نزد جمهور و نزد بعضے مقبول ست مطلقا و بعضے گفته اند که اگر اعتقاد
ندارد حمل کذب را برای نصرت مذهب و مقالهٔ خود مقبول والا مردود و قول معتمد آنست که هر که منکر ست امری متواتر را
از شرع که معلوم ست بودن آن از دین بضرورت مردود ست و هر که باین صفت نبود اگر چه مخالفان او را تکفیر کرده باشند
مقبول بالتمام ضبط و ورع و تقوے و بمجرد تکفیر مخالفان مردود نگردد چه این معنی شامل اکثر طوائف ست که یکدیگر را تکفیر
میکنند و قسم دوم که بدعت او مقتضے تکفیر نشده بلکه تفسیق شده فقط در اینجا اختلاف کرده اند در رد و قبول نزد بعضے
مطلقا مردود و نزد بعضے مقبول مگر نزد اعتقاد حمل کذب چنانکه گذشت و تحقیق آنست که مبتدع اگر داعی باشد ببدعت
و در مقام ترویج و تزیین آن بود قبول نکنند زیرا که این معنی در اکثر احوال باعث بود بر تحریف روایات و تسویه آن
بر مقتضاے مذهب و اگر نه چنین بود اصح آنست که قبول کنند مگر آنکه چیزے روایت کند که مقوی بدعت وی بود
برین تقدیر مردود ست بر قول مختار و بالجمله علماء حدیث مختلف اند در اخذ حدیث از اهل بدع و ارباب مذاهب نایره
در جامع الاصول میگوید اخذ کرده اند جماعه از ائمه حدیث از فرقهٔ خوارج و از نهای که منسوب اند بقدریه و شیعه و رافضه
و دیگر اصحاب بدع و اهوا و جماعه دیگر احتیاط کرده اند و تحرج نموده اند از اخذ حدیث از ینها و هر کدام را نیات ست انتهی
و شک نیست که اخذ حدیث ازین فرقها بعد از تحری صدق و صواب خواهد بود و با وجود آن احتیاط در عدم اخذ ست
چه به ثبوت رسیده است که این جماعه وضع احادیث برای ترویج مذاهب خود می نمودند و بعد از توبه و رجوع ازان مذاهب
اقرار بان میکردند کذا ذکر و او الله اعلم و اما مخالفت ثقات طعن بجهت آن موجب شذوذ حدیث خواهد بود و آن بر وجوه
متعدده است گاهے در اسناد و گاهی در متن و گاهی بر آوردن کلامے از اقوال صحابه یا غیر ایشان یا کلام خود را که
نه از حدیث ست در حدیث چنانکه موهم گردد که از حدیث ست و گاهی بتقدیم و تاخیر در اسناد یا در متن و گاهی بزیادت
راوی یا نقصان آن و گاه بابدال راوی مکان راوی دیگر یا متنی مکان متن دیگر و این را حدیث مضطرب خوانند اینجا اگر جمع ممکن ست
فبها و الا موجب توقف بود و گاهی تصحیف حروف در اسماے اسناد یا اجزاے متن و گاهی باختصار و حذف بعضے اجزا و امثال این تغیرات تشبیه
این مبحث منجر میگردد بکلام در روایت حدیث و نقل آن بالمعنی و در اینجا اختلاف ست اکثر بر جواز آنند و قوی ترین حجج ایشان آنست
که اجماع ست بر جواز شرح شریعت برائے عجم بزبان ایشان با وجود معرفت زبان عرب و چون بابدال بلغت دیگر جائز بود بلغت عرب بطریق
اولے باشد و بعضے گویند که جائز ست مر آن کسی را که مستحضر دارد لفظ را تا ممکن گردد بر تصرف در وے و بعضی گویند جائز ست کسی را
یاد دارد معنے حدیث و او نسیان کرده لفظ آنرا از جهت ضرورت تحصیل احکام اما از کسے که مستحضر دارد الفاظ را

و مراد بمروت تنزه از بعضے خسائس و نقائص کہ نہ مقتضاے عاد ہمت و مردانگی ست چنانکہ بعضے مباحات و دنیہ مثل اکل و شرب در بازار و بول در شارع عام و مانند آن و باید دانست کہ عدل روایت عام تر از عدل شہادت ست و شامل ست مرعبد را و عدل شہادت مخصوص ست بحر و مراد بضبط حفظ و تثبیت مسموع و مروی ست از فوات و اختلال بحیثیتی کہ متمکن گردد از استحضار آن و آن دو قسم ست ضبط صدر و ضبط کتاب ضبط صدر بیاد داشت و حفظ دل ست و ضبط کتاب نگاہ داشت و صیانت مکتوب نزد خود تا وقت ادا و اما وجوہ طعن متعلق بعدالت پنج قسم ست اول از جہت کذب راوی دوم اتہام وے بکذب سوم فسق چہارم جہالت پنجم بدعت و متعلق بضبط نیز پنج قسم ست اول از جہت فرط غفلت و دوم کثرت غلط سوم مخالفت ثقات چہارم وہم پنجم سوء حفظ و اما کذب راوی مراد بوی آن ست کہ ثابت شدہ باشد کذب وی در حدیث نبوی در روایت از وی چیزی را کہ نگفتہ و حدیثے را کہ مطعون ست راوی وی بکذب موضوع خوانند و ہر کہ ثابت شد از وے تعمد کذب در حدیث نبوی دیگر ہرگز از وی حدیث مقبول نبود اگرچہ وقوع آن در تمام عمر یکبار بود و اگرچہ توبہ کند بخلاف شاہد زور چون توبہ کند و شیخ محمد جونپوری تعمد کذب را بر آنحضرت صلے اللہ علیہ وسلم داخل کفر داشتہ و اللہ اعلم و مراد بحدیث موضوع در اصطلاح محدثین انست نہ آنکہ البتہ ثابت شود وضع و کذب در خصوص این حدیث و باید دانست کہ حکم بوضع و اکثر احکم ظن غالب ست نہ بقطع و یقین فان الکذوب قد یصدق و تتمہ این بحث در خاتمہ کتاب بیاید ان شاء اللہ تعالی و اما طعن بجہت اتہام راوے بکذب آنچنان بود کہ روایت کردہ نشود این حدیث مگر از جانب وی و مخالف باشد مر قواعد معلومہ شرع را و ہمچنین آنکہ مشہور و معروف شدہ باشد بدروغ گفتن در سخن اگرچہ وقوع آن در حدیث نبوی صلی اللہ علیہ وسلم از وی ثابت و ظاہر نشدہ و این دو دون اول ست و این قسم را متروک نام کردہ اند چنانچہ گویند حدیثہ متروک و فلان متروک الحدیث ہمچنین کس اگر توبہ کند و توبہ وی صحیح شود و امارات صدق در سیماے حال وی لائح گردد حدیث از وی میتوان شنید و آنکہ احیانا بطریق ندرت در روغی در کلام وی در غیر حدیث نبوی صلے اللہ علیہ وسلم بوجود آید اگرچہ معصیت ست اما در تسمیہ حدیث وی بموضوع و متروک تاثیر ندارد و اما طعن بجہت ظہور فسق راوے مراد بدان فسق بعمل ست نہ باعتقاد کہ آنرا داخل بدعت داشتہ اند و کذب نیز اگرچہ داخل فسق ست و لیکن بجہت تباین حکم و شدت طعن در وے آنرا جدا شمردہ اند و حدیث مطعون بفسق را منکر گویند ہمچنین اگر طعن بجہت فرط غفلت و کثرت غلط راوی باشد آنرا نیز منکر گویند و معنی حدیث منکر سابقا معلوم شد کہ حدیث ضعیف مرجوح را گویند مخالف قوی تر از خود و تسمیہ این قسم بمنکر بر قول کسی ست کہ در منکر قید مخالفت را شرط نمیکند کذا قال الشیخ فی شرح النخبہ و مانا کہ مراد بتسمیہ این قسم بمنکر آنست کہ ضعف حدیث و مخالفت او مر قوی را اکثر بجہت ہمین امور سے آید و راوی را درین وہلہ سے اندازد و اما جہالت گاہی بجہت کثرت نعوت راوی بود از اسم و کنیت و لقب و صفت و حرفت و نسب کہ بعضے ازنہا مشہور شدہ و ذکر کردہ شود بغیر نعتی کہ بدان مشہور ست بجہت غرضی از اغراض پس گمان برده شود کہ این غیر اوست و ازینجا جہالتی بحال وی لازم آید و گاہے بسبب آنکہ مقل ست در حدیث و کم روایت کردہ و کم کسی از وی اخذ نمودہ و روایت کرد پس معروف نگشتہ و مجہول ماندہ یا بسبب آنکہ راوی او را تسمیہ نکردہ و بقصد اقتصار نام وی نبردہ و گفتہ مثلا اخبرنی فلان یا شیخ یا رجل و امثال آن و این را مبہم خوانند و حدیث مبہم مقبول نبود زیرا کہ شرط قبول عدالت ست و چون نام وی مبہم ماند عین وے نیز مبہم شد پس عدالت وی چگونہ معلوم گردد و اگر مبہم بضبط تعدیل آید آن نیز مقبول نبود بر قول اصح چنانکہ گوید اخبرنی الثقہ مثلا چہ تواند کہ نزد وی ثقہ باشد و نزد غیر وی مجروح و مطعون و نزد بعضے مقبول ست اگر قائل امام حاذق بود بر ہر تقدیر در حق راوی حجت ست اگر مقلد وی بود

شرط نکنند بلکه هر چه روایت کرده اورا ثقه دمنفرد شد بدان واز هیچ جانب اصلی موافق ومعاضد آن نیامده شاذ است
وبعضے نه ثقه شرط کنند ونه مخالفت وعبارات در تفسیر آن مختلف آمده وبعضے گفته اند شاذ آنست که ثقه مخالف جماعة
ثقات آرد وخلیلی تفسیر کرده شاذ را بمنفرد راوی واین صادق ست بر فرد ثقه که صحیح ست ومعتمد همانست که اول مذکور شد
واما منکر حدیثی که روایت کند راوی ضعیف مخالفت کسیکه اقل واخف بود در ضعف ازوی ومقابل منکر معروف ست پس
در منکر ومعروف هر دو راوی ضعیف ست ویکی اضعف از دیگری ودر شاذ محفوظ هر دو قوی ویکی اقوی از دیگری پس شاذ
ومنکر هر دو مرجوح ومحفوظ ومعروف هر دو راجح وبعضے در منکر نیز مخالفت شرط نکنند چنانکه در شاذ این اقسام بر تقدیری ست
که بعضے رواة مخالف بعضے روایت کنند واگر حدیثے روایت کرده اند در راوی دیگر که حدیث او اعتبار را می شاید
موافق آن روایت کرد حدیث این راوی را متابع آن حدیث گویند بکسر یا بصیغهٔ اسم فاعل ومتابعت موجب تقویت
وتائید ست مر حدیث را ولازم نیست که متابع در مرتبه مساوی حدیث اصل بود اگر کمتر ازان در مرتبه باشد نیز متابع ومعاضد
ومقوی آن گردد واین ست معنی آنکه محدثان گویند تابعه فلان وله متابعات ومتابعت گاهی در نفس راوی بود وگاهی
در شیخے که فوق ست واول اتم واکمل ست از ثانی زیرا که دهن وسستی در اول اسناد غالب تر بود وچون متابعت کرده شد
راوی قوت گرفت اسناد وزائل شد دهن آن کذا قال الشمنی ونیز در متابعت لازم نیست که موافقت در لفظ باشد واگر
در معنے بود کافی ست وتعارف در محدثین در اول اطلاق شایع ست ودر ثانی نحوه ولیکن لازم ست که حدیث متابع از
روایت همان صحابی بود که حدیث اصل از روایت اوست واگر از حدیث صحابی دیگر بود مشابه آن خواه در لفظ ومعنی
معا یا در معنے فقط اورا شاهد گویند وانیست مراد از انچه گویند که له شواهد یشهد به حدیث فلان وبعضے متابعت را مخصوص
بموافقت در لفظ دارند وشاهد را بموافق در معنی خواه ازین صحابی بود یا از دیگر واستعمال متابع وشاهد بر یکدیگر نیز کنند
والامر فیه بین وتتبع طرق واسانید را لقصد معرفت متابع وشاهد وپیدا کردن آن اعتبار خوانند وعلل بصیغهٔ اسم مفعول از
تعلیل اسنادی را گویند که در وی علل واسباب خفیهٔ قادحه باشد که قادح ست در صحت آن وحال آنکه در ظاهر حال سالم باشد
ازان ودر یافته شوند بقرائن که متنبه شوند اهل مهارت وحذاقت بمعرفت آن مثل ارسال در موصول ووقف در مرفوع و
مانند آن ازاوهام واغلاط پس دریابد آنرا عارف حاذق پس حکم کند بدان یا متوقف گردد دران وحکم نکند بصحت حدیث
وتقیید علل واسباب بخفا وغموض نه ازبرای اخراج علل ظاهره واضح ست چه هر گاه که خفیه را تاثیری باشد در عدم صحت حدیث
ظاهره بالطریق اولی بود بلکه ازبهت آنست که علل ظاهره راجح اند بضعف راوی وعدم اتصال سند وازان باشتراط عدالت
واتصال احتراز شده است کذا قال بعض شارحی الالفیه وگاهے اطلاق کرده میشود علت بر کذب وغفلت وسوء حفظ او
مانند آن وبعضے اطلاق کرده اند علت را بر مخالفتی که قدح نکند مثل ارسال حدیثی که وصل کرده است ثقهٔ ضابط تا آن که
توصیف کرده اند این جماعه صحیح را بمعلل وگفته اند من الصحیح ما هو معلل وبرین تقدیر معلل مخصوص بضعیف نباشد چنانکه بعضے
شاذ را نیز قسمے از صحیح ساخته وگفته من الصحیح ما هو صحیح شاذ ومراد بشاذ در اینجا فرد غریب خواهد بود وآن منافات بصحت ندارد
مادام که مخالف اولی وارجح نبود چنانکه اشارتے بآن کرده شد **وصل** بدانکه بر وجوه طعن در راوی بعضے ازان متعلق بعدالت
ست وبعضے بضبط ومراد بعدالت ملکه است در شخص که حامل وباعث شود او را بر ملازمت تقوی ومروت ومراد بتقوے
اجتناب از اعمال سیئه است از شرک وفسق وبدعت ومراد اجتناب از صغیره اختلاف ست ومختار عدم اشتراط آنست

و اصطلاح اول اشهرست نزد فقها و محدثین و حکم مرسل توقف ست نزد جمهور زیرا که محذوف تواند که تابعی باشد چه روایت تابعی از تابعی دیگر بسیارست و گفته اند تا شش و یا هفت واسطه وقوع دارد و در تابعین ضعیف و غیر ضعیف و عدالت هر دو موجود ست و نزد امام ابو حنیفه و مالک رحمة الله علیهما مقبول ست مطلقاً و ایشان گویند که ارسال بجهت کمال وثوق و اعتماد ست زیرا که کلام در ثقه است و اگر نزد وی صحیح نمی بود ارسال نمی نمود و قال رسول الله صلی الله علیه وسلم نگفت و نزد امام شافعی رحمه الله بر تقدیری که اعتضا دیابد بمجیء وی از وجه دیگر هر چند مرسل بود مقبول ست و نزد امام احمد در قول ست بقولی مقبول و بقولی توقف و این همه بر تقدیریست که معلوم شده باشد که آن تابعی ارسال نمیکند مگر از ثقات و اگر عادت وی چنان بود که ارسال میکند از ثقات و از غیر ثقات حکم آن توقف ست باتفاق و قسم ثالث از اقسام ساقط از آنست اسناد اگر ساقط در راوی باشد یا توالی دو یا آنرا معضل خوانند و اگر ساقط یکی بود و یا زیاده و نه پیهم بلکه از دو جا و سه جا آنرا منقطع نامند و بر این تقدیر منقطع یک قسم از اسناد و غیر متصل آمد و گاهی مطلق آنرا نیز منقطع گویند و باین معنی آنرا منقسم ساخته آمد و علم بانقطاع اسناد و سقوط راوی ازان بجهت عدم ملاقات میان این راوی و مروی عنه بود یا بعدم معاصرت یا عدم اجتماع و اجازت از وی بحکم علم تاریخ که متضمن بیان موالید و وفات رواة و تعیین اوقات طلب و ارتحال ایشان ست و معرفت این قسم ظاهرست و مشترک میان عوام و خواص علما و قسم دیگرست که معرفت آن خفای دارد و آنرا تدلیس گویند و صورتش آنست که راوی نام شیخ خود را نبرد و از شیخی که بالاتر از وست روایت کند و لفظی بیارد که موهم سماع ست و بام سماع نیز جمع میشود چنانکه گویند عن فلان و قال فلان و این جاری میشود در معاصر و ملاقی بلکه آنرا که از وی استماع دارد و لیکن این حدیث را استماع ننموده و در یافت این قسم مخصوص ست بخواص علما از انهای که علم آنها وسیع ست و معرفت ایشان تمام و تدلیس مکروه و مذموم ست نزد جمهور علما مگر آنکه ثابت شود که وی تدلیس نمیکند مگر از ثقه و باعث بران بعضی اکابر راوثوق بصحت حدیث و استغنا بشهرت حال ست اگر چه غیر ایشان را اغراض دیگر نیز بود مثل اخفای سماع از شیخ بجهت صغر سن و عدم جاه و امثال آن و ستر حال که سبب طعن گردد و لهذا آن را تدلیس نام کردند که در لغت بمعنی پوشیدن عیب سلعه در بیع ست و بعضی گفته اند بمعنی اختلاط ظلام و اشتداد اوست که موجب اشتباه است و فی الحقیقت حکم تدلیس در رد و قبول مثل مرسل آمد چنانکه مذکور شد و عنعنه روایت ست بلفظ عن فلان عن فلان و آنرا حدیث معنعن گویند و وی از شخصی که مشهورست بتدلیس غیر متصل ست و از غیر وی متصل بشرط علم بمعاصرت نزد مسلم و اشتراط لقا نزد بخاری اگر چند همه یکبار بود و لابد مرتبه عنعنه از تحدیث و سماع فرود بود و لهذا بخاری اگر در اسناد او عن فلان آمده ست تلاقی آن لسماع و تحدیث میکند و هر حدیثی که مرفوع و متصل بود آنرا مسند خوانند اصطلاح مشهور انیست و بعضی مطلق متصل را مسند گویند پس شامل منقطع و موقوف نیز بود و بعضی مرفوع را خواه متصل بود یا منقطع مسند نامند و ازین لازم آید که مرسل و معضل و منقطع را مسند گویند و المعتمد هو القول الاول **وصل** و از اقسام حدیث شاذ و منکر و معلل ست اما شاذ در لغت فرد را گویند که از میان جماعت بیرون افتد و در اصطلاح حدیثی که روایت کرده شده ست مخالف آنچه روایت کرده اند اوثقات پس اگر راوی این ثقه نیست خود مردود ست و اگر ثقه است سبیل دریجا ترجیح ست بمزید حفظ و ضبط یا کثرت عدد و دیگر وجوه ترجیحات پس آنرا که راجح ست محفوظ خوانند و مرجوح را شاذ پس حاصل معانی شاذ آن آمد که راوی آن مخالف کسی باشد که راجح ست از وی خواه غیر ثقه در مقابل ثقه باثقه در برابر او ثق و بعضی آنرا تخصیص نفی شافی کنند و بعضی مخالف را

رفع کرده این را ابن عباس مثلاً و انچه منتهی بصحابه گردد آنرا موقوف خوانند چنانکه گویند گفت یا کرد یا تقریر نمود ابن عباس
یا گویند از ابن عباس آمده موقوفاً یا موقوف ست بر ابن عباس مثلاً و انچه منتهی بتابعین ست آنرا مقطوع گویند و مشهور
آنست که موقوف و مقطوع را اثر گویند و نزد بعضے اثر مخصوص بصحابه بود و سخاوی از بعضے علما نقل کرده که فقها انچه از حضرت
رسول صلے اللہ علیه وسلم آمده خبر گویند و انچه از صحابه رسیده اثر خوانند و بعضے اثر را بر مرفوع نیز اطلاق کرده اند چنانچه
طحاوی کتاب خود را که مشتمل ست بر معانی احادیث نبوی و آثار صحابه بشرح معانی الآثار نام کرده و طبرسے تهذیب الآثار کتابے
دارد با آنکه مخصوص بمرفوع ست و انچه در دی از موقوف آورده بطریق تتبع و طفیل ست کذا قال السخاوی و این همه اصطلاحات
است ولا مشاحة فیها و مشهور همانست که اول ذکر کرده شد و باید دانست که رفع گاهی صریح بود و گاهی در حکم صریح اما صریح
در رفع قول چنانکه گویند شنیدم رسول خدا را صلے اللہ علیه وسلم که چنین گفت یا حدیث کرد ما را رسول اللہ صلے اللہ علیه وسلم
چنین یا قال رسول اللہ صلے اللہ علیه وسلم یا عن رسول اللہ صلے اللہ علیه وسلم و در رفع فعل چنانکه گویند رایت رسول اللہ صلے اللہ
علیه وسلم فعل کذا یا کان رسول اللہ صلے اللہ علیه وسلم یفعل کذا و در رفع تقریر چنانکه گویند کردم در حضرت رسول اللہ
صلے اللہ علیه وسلم یا کرد شخصے در حضرت وی چنین و انکار نکرد با اصلا ذکر انکار نکنند اما آنکه صریح نبود و در حکم صریح باشد
چنانکه گوید صحابی منحنی که اجتهاد را در ان راه نبود یا کنند فعلے را که باجتهاد نتوان یافت جز از سماع از پیغمبر یا رویت او
حضرت رسالت پناه صلے اللہ علیه وسلم یا گوید در زمان آن حضرت چنین میکردند زیرا که ظاهر اطلاع آن حضرت ست
صلے اللہ علیه وسلم بر ان و آنکه صحابی گوید سنت چنین ست یا ما مامور بودیم باین این نیز در حکم مرفوع ست زیرا که
ظاهر در سنت سنت رسول اللہ و امر او ست صلی اللہ علیه وسلم و بعضے را درین خلاف ست زیرا که سنت صحابه و امرائیشان
نیز احتمال دارد اما بعید ست و اگر صحابی بر فعلی از افعال حکم کند که این طاعت یا معصیت خدا و رسول او ست این
نیز حکم رفع دارد چنانکه عمار گفته رضی اللہ عنه که هر که روزه دارد در روز شک بتحقیق عصیان کرد ابو القاسم را صلے اللہ
علیه وسلم زیرا که این نیز ظاهر در تلقی از ان حضرت ست صلی اللہ علیه وسلم **وصل** اگر هیچ راوی از رواة حدیث از میان ساقط نشود
و اسناد آن پیوسته آید آن حدیث را متصل خوانند و این عدم سقوط را اتصال گویند و اگر یکی از رواة یا زیاده ساقط
شود منقطع گویند و این سقوط را انقطاع نامند و سقوط یا از مبادی سند و اوائل آن بود چنانچه اغلب روش مصنفان بر ان
جاری ست یا از آخر سند ست بعد از تابعی که صحابی باشد یا غیر این دو قسم ست قسم اول را معلق گویند و این هر قطع را
تعلیق خواه ساقط یکی باشد یا بیشتر و گاهی تمام سند حذف کنند و گویند مثلاً قال رسول اللہ صلے اللہ علیه وسلم و این
تعلیق در تراجم صحیح بخاری بسیار ست و در حکم تعلیق تفصیل ست و گفته اند اگر آن در کتابی واقع شود که التزام کرده شده است
صحت آن چنانچه در صحیح بخاری مثلاً انچه بصیغه جزم و معلوم آمده چنانچه قال فلان یا ذکر فلان مثلاً دلالت دارد بر ثبوت
اسناد آن نزد وی و انچه نه بصیغه جزم ست بلکه بصیغه تمریض و مجهول آمده چنانچه قیل او یقال او ذکر مثلاً در صحت آن سخن ست
ولیکن چون درین کتاب آورده است البته او را اصلی ثابت خواهد بود و لهذا گفته اند که تعلیقات البخاری صحیحة بمفصلة
و این در جائی ست که نسبت بغیر شیخ خود کرده اما اگر بشیخ خود که سماع وے از و به ثبوت پیوسته است قال و مانند آن
گوید و بے حکم عنعنه دارد که حکم وی بیاید و تعلق نشود قسم ثانی که ساقط از آخر سند ست بعد از تابعی آنرا مرسل خوانند و
این هر قطع را ارسال چنانچه تابعی گوید قال رسول اللہ صلے اللہ علیه وآله وسلم سلاد نزد بعضے محدثین مرسل مراد منقطع آید

و اصطلاح

تقصیر از خود راضی نشده و مهمل نگذاشته باریکی بسهو و نسیان در جایی وقوع یافته باشد و در روایت احادیث و نقل مسائل از طریقهٔ احتیاط و دائرهٔ دیانت بیرون نیامده و قطعاً براه خیانت و مساهله نرفته و باین وسیله امیدوار است که بسمت قبول درگاه و رضای حضرت الله موسوم گردد انشاء الله تعالی و از انچه اهم ست درین باب دو چیز ست یکی دعا و تضرع و التجا بجناب صمدیت عز اسمه که این عمل را بمصدر قبول برساند و سبب نفع خلائق و فائدهٔ طالبان حق گرداند و دیگر خواهش و التماس از نظر کنندگان درین صحیفه آنکه از سهو و خطای کاتب حروف نظر بپوشند و تا توانند در تصحیح و اصلاح آن همت دریغ ندارند ان الله لا یضیع اجر المحسنین و چون دیباچه متن در فهم اصل مقصود نه محتاج بشرح بود مجرد آن بروجه صرافت نوشته آمد **قال المصنف** بعد از حمد و ثنای حضرت کبریا و درود و دعا انتها بر سرور انبیا و خلاصهٔ اصفیا و آل و اصحاب اتقیا و بر روان پاک بی روان آن صنادید اولیا معلوم باد طائفهٔ احباب و اصحاب و زمرهٔ عقلای ذوی الالباب را که راه حق که آن صراط مستقیم ست ازان رو که غایت آن حق جل شانه است اشرف طرق و اجل و اکمل سبل و انور و افخر مسالک است و سلوک این طریق بی متابعت راهنمای حقیقی و دلیل باهر حقانی ممکن و متصور نه لاجرم هر که بدرک این معنی مشرف گردد بداند که اتباع سیرت سرور راهنمایان و مهتر برگزیدگان حضرت رحمان محمد مصطفی صلی الله علیه وسلم و اهتداء بسنت جناب مقدس وی سبب نجات جاودانی و موجب قرب و وصول بحضرت ربانی جل جلاله و عم نواله بود و هیچ وسیله ازین اشرف و هیچ طریقه ازین اقرب نتوان یافت و نص قل ان کنتم تحبون الله فاتبعونی یحببکم الله مصدق این سخن ست که گفته آمد و مفهوم کلیه جامع نبویه که الدین النصیحة داعی را برانداشت و تا امتثال و اجابت ملتمس بزرگی از ذریهٔ مقدسهٔ نبویه و بضعه از دوحهٔ مکرمهٔ مصطفویه را ازین جنس باب برو جهیکه در صحاح اخبار ثابت شده از طریقه انیقه محمدیه و سنت سنیه نبویه صلی الله علیه وآله وسلم در قلم آورد تا هر که ادراک این سعادت را خواهد آنرا دستور خویش سازد و در باب عبادات اعتماد کلی بران کند و از خلاف زید و عمرو نیندیشد چه این مسائل بروجهی که از حضرت رسالت پناه باسانید صحیحه ثابت شده نوشته میشود و هر متعبدی که از اخلاص تمام این منهج مستقیم را سلوک نماید در اسرع زمان امکان دست طلب وی بگریبان مقصود کلی متعلق شود و طمانیت باطنیت وی باخلاق مقدسه نبویه متخلق گردد ان شاء الله تعالی الکریم و این سفر السعادت را بر فاتحه و خاتمه و چند باب محتوی بر فصول مشتمل گردانید امیدوار که انوار اسرار آن همکنان را محیط و مکتنف گرداند ان شاء الله تعالی این ست دیباچه متن و ما پیش از مشروع در شرح کتاب مقدمه وضع کردیم متضمن بر انچه دانستن آن پیش از مقصود واجب و مناسب باشد مشتمل بر دو قسم قسم اول در مصطلحات علم حدیث و ذکر کتب ستهٔ و غیرها و احوال اصحاب کتب و انچه متعلق ست بدان و ثانی در احوال ائمهٔ مذهب اربعه و حکم اقتداء و اتباع ایشان و ما یتعلق بها و بالله التوفیق و الاستمداد فی المبدأ و المعاد انه ولی الرشاد و السداد و هو حسبی و نعم الوکیل و صلی الله علی السید المصطفی الجلیل و علی آله و اصحابه الهادین الی سواء السبیل و علی سائر اتباعه هداة طریق الحق و محیی علوم الدین مقدمه قسم اول در بیان بعضی از مصطلحات علم حدیث و ذکر احوال بعضی از علمای حدیث از اصحاب کتب ستهٔ و جز آن **بدانکه** حدیث در اصطلاح مشهور قول و فعل و تقریر رسول را گویند اما قول و فعل ظاهر ست و معنی تقریر آن ست که مثلاً شخصی در حضرت نبی فعلی کرد یا سخنی گفت و وی صلی الله علیه وسلم بران مطلع شد و ازان نهی نکرد و سکوت ورزید و آنرا مقرر داشت و نزد بعضی حدیث عامتر ست از قول و فعل و تقریر نبی و شامل ست مر قول و فعل و تقریر صحابه و تابعین را نیز رضوان الله علیهم اجمعین پس انچه منتهی بحضرت رسالت گردد صلی الله علیه وسلم آنرا مرفوع خوانند چنانکه گویند گفت یا کرد یا تقریر نمود آن حضرت صلی الله علیه وسلم یا گویند از ابن عباس رضی الله عنه مرفوعاً یا گویند

از کتب ستہ وغیرہا وذکر رواۃ آنہا از صحابہ واصحاب کتب دوم در معارضت ومصادمت کلام وی وتقویت
وتائید مذاہب مہما امکن علی الخصوص اثبات وتحقیق مذہب حنفی کہ مقصود اہم ومطمح نظر اصل آنست سوم استطراد
واشباع کلام بذکر مسائل واحکام واکثار فوائد ونکات مناسب مبحث ومقام وآنچہ در حل عبارت متن وترجمہ الفاظ
وبیان معانی آن از قیود ورموز واشارات وتاویلات وتحلات برعادت شراح بکار رفتہ باشد بر سالکان طریق مطالعہ
وواقفان صناعت مناظرہ از اہل خبرت ومہارت پوشیدہ نخواہد بود وہر چہ در کتاب بلفظ عربی بود از احادیث وغیرہا
آنرا ترجمہ کردم وشرح نمودم الا ادعیہ واذکار کہ زبان ترجمان وقت از شرح وبیان آن کوتاہ افتاد گویا مجرد الفاظ و
عبارات آن مقصود ست نعم اطلاع بر معانی ومضامین آن مورث مزید ذوق ونشاط افزاست لیکن مجرد الفاظ نیز
بخاصیت مفید ومؤثر ست واگر مابین السطور ترجمہ تحت اللفظ علی الاجمال یا در حواشی یا قدرے از تفصیل نوشتہ آید
دور نباشد آنچہ بالفعل بوقوع آمدانیست وسخن درین شرح طویل افتاد وحجم کتاب کبیر آمد شاید کہ بعضے را از اہل رغبت
وکسالت کہ نہ دماغ وقت وبحث علم قوی وذوق سخن دین بکمال وداعیۂ خدمت احادیث نبوی صادق بود حمل اثقال
این کتاب گرانی آرد واشتغال بدان مورث ساٰمت وملالت گردد الا من وفقہ اللہ وما التوفیق الا من اللہ واگر ہم
بر قسم دوم کہ اثبات مذہب حنفی ست اقتصار کنند وبہ تخریج احادیث متن تعرض نمایند ودر فوائد زوائد اختصار ورزند
کتابی آید لطیف ومختصر در اصل مقصود کافی وبہ بیان واثبات آن وافی ومن وصیت میکنم فرزند عزیز نور دیدہ دانش
وبینش نور الحق راکہ وجود ثانی ومقصود اولی من ست کہ اگر وقت من تنگی آورد وفرصت آن نشود ی متصدے
این کار گردد واین مہم را صورت دہد وباللہ التوفیق واز کتب آنچہ تتبع وتصفح آن در تسوید این شرح اتفاق افتاد از کتب
تفسیر کشاف وبیضاوی ومدارک وجلالین وجز آن واز کتب احادیث صحیح البخاری وشروح آن کرمانی وفتح الباری
وتوشیح سیوطی ومشارق الانوار قاضی عیاض وغیر آن وصحیح مسلم وشروح وی شرح امام نووی وجز آن وموطای امام محمد
وجامع ترمذی وجامع الاصول وجمع الجوامع سیوطی وشمائل النبوی وشروح آن ومشکوۃ وشروح آن طیبی وشرح ابن حجر
والہری وجز آن وانوار فضل رابع مشکوۃ ومصابیح وشروح آن تورپشتی وغیرہ وشرح مشارق ومجمع البحار کہ شرح صحاح ست
وجامع شروح متعددہ است ونہایہ جزری ومختصر نہایۂ سیوطی ومقاصد حسنۂ سخاوی وتنزیہ الشریعۃ ابن عراق والدرر
المنتشرۃ فی الاحادیث المشتہرۃ للسیوطی وتمییز الطیب من الخبیث فیما یدور علی الالسنۃ من الاحادیث لابن دیبع و
شفاے قاضی عیاض ومواہب لدنیہ وصواعق محرقہ وروضۃ الاحباب وسنن الہدی واذکار نووی وعمل الیوم واللیلۃ
سیوطی وحصن حصین جزری وشرح اربعین ابن حجر ومختصر السیر طبری واز کتب اسماء الرجال فن ثانی از رکن ثالث
جامع الاصول وتقریب وتہذیب ومغلوا از اصول حدیث شرح نخبہ لمصنفہ وشرح شمنی والفیۂ عراقی وشروح آن شرح
مصنف وسخاوی وشیخ زکریا ورسالہ مختصر طیبی واز کتب فقہ ہدایہ وشرح ابن الہمام وشروح دیگر وکنز وبعضے شروح آن
وشرح وقایہ وحواشی آن وشروح نقایۂ مشمنی وجز آن وزاد الفقیہ در مذہب حنفی وحاوی وشرح آن در مذہب شافعی
ورسالۂ ابن ابی زید در مذہب مالک وشرح زرکشی بر کتاب خرقی در مذہب امام احمد بن حنبل واز کتب قرأۃ شاطبیہ
وشروح آن واتقان سیوطی وارجوزۂ جزریہ وشروح آن واز کتب لغت قاموس تصنیف المؤلف ومہذب ومغرب
وجز این مذکورات بعضے کتب ورسائل نیز شاید کہ در بعضے مواضع بنظر در آمدہ باشد ودر تصحیح نقل وحوالہ باصل مہما امکن

الفقیر الی اللہ القوی الغنی البارے **عبد الحق** بن سیف الدین بن سعد اللہ الترک الدہلوی البخاری غفر اللہ
لاسلافہ وبارک فی اخلافہ این خزینہ است از خزائن محمدی صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم مملو بجواہر نوادر و لآلی متلالی احادیث و اخبار کہ از بارگاہ
فضل و موہبت باین ساکن زاویۂ فقر و مسکنت حوالہ کردہ اجازت صرف و انفاق ارزانی داشتند و این مائدہ است از
موائد احمدے مشحون بالوان مطاعم و مآکل و فواکہ و ثمار احکام و مسائل کہ از آسمان ہدایت و کرامت بر سر وقت
این ریزہ چین خوان جود و احسان نازل گردانیدہ سرمایۂ عیدا اوائل و اواخر ساختند باعث بر جمع این خزائن و تہیۂ
این موائد آنکہ کتاب **سفر السعادت** کہ آنرا صراط المستقیم نیز خوانند تصنیف الشیخ العالم الفاضل الکامل الامام
الاوحد البارع قدوۃ المحققین و افضل المتاخرین صاحب التصانیف المشہورۃ و الفضائل المذکورہ وحید زمانہ و اعجوبۂ
عصرہ و اوانہ محمد بن یعقوب بن محمد بن ابراہیم بن عمر بن ابی بکر بن احمد بن محمود بن ادریس بن فضل اللہ شیخ الاسلام
ابی اسحق الکازرونی الشہیر بالشیخ مجد الدین الشیرازی الفیروز آبادی اللغوی القرشی التیمی البکری الشافعی
نزیل الحرم الشریف المکی زادہ اللہ تشریفا و تعظیما و لدی فی ربیع الاول سنہ تسع و عشرین و سبعمائۃ بکازرون و توفی بہا لیلۃ
العشرین من شوال سنہ سبع عشر و ثمان مائۃ تغمدہ اللہ برحمتہ و اسکنہ فسیح جنتہ کتابی بود در شریف لطیف متین جمع بین المسالک
سدید المنہج صحیح المبانی انیق المعانی کہ در باب عبادات و عادات و اعمال و اخلاق تزکیۂ مقدسہ نبویہ صلی اللہ علیہ وسلم را بہترین وجوہ
و اسہل طریق نوشتہ و داد علم و دانش داده است لیکن چون دے در ین باب بر مذہب اقطاع محدثین از اصحاب ظواہر
رفتہ و در بسیارے از مواضع سخن در خلاف مذاہب مجتہدین رحمۃ اللہ علیہم اجمعین گفتہ و دعاے فساد و بطلان مخالف
مدعای خود نمودہ و دعوی عدم صحت احادیث وارد در آن کردہ و در بعضے محال در مبالغہ و افراط از حد اعتدال و جادۂ انصاف
بیرون رفتہ است و در خاتمہ کتاب باب عقد نمودہ کہ در اخبار در تحقیق و تنقید بعضے احادیث و نسبت وضع و بطلان بدان
اتباع و تقلید بعضے از غلات و اہل محلت از متاخرین محدثین مثل ابن [illegible] و غیر وے کردہ لازم طریقہ انصاف
و نصیحت ننمودہ شرح آن کردن و حقیقت حال کشف نمودن و مواضع غلط و اشتباہ بیان ساختن و بذکر احادیث
وارادہ در مذاہب ائمہ اہتمام داشتن چہ مطالعہ این کتاب مر متبعین مذاہب مجتہدین را موجب انبعاث و حشت و آثار
شبہت گشتہ و در وادے تردد و ہامۂ حیرت انداختہ بسوی ظن بر ائمہ مجتہدین و تغلیط و تخطیۂ علمای راسخین
مبتلا گرداند و این ضرری سخت عظیم ست در صلاح دین و اختیار مذہب چہ غالب سواد اعظم اسلام برین مذاہب افتتاح
و بنای وحدت وجہہ و وجود نورانیت باطن بر جزم و اطمینان قلب ست و چون یکی نیشتود کہ ہیچ حدیثے صحیح در نیاب کہ
این مجتہد حکم کردہ و وارد نشدہ یا حدیثی کہ وے بدان تمسک کردہ بصحت نرسیدہ است عقد قلبی کہ دران مذہب درست شدہ
اخلال پذیرد و جدے و جدے کہ در باعثۂ عمل قوت یافتہ ست گردد و واقع چنین نیست کہ وی میگوید زیرا کہ این مجتہدان
ہمہ محدث بودہ اند و تتبع احادیث کردہ و تطبیق و توفیق دران دادہ و ناسخ را از منسوخ شناختہ صحیح را از موضوع
و قوی را از ضعیف جدا نمودہ اند و بقوت اجتہاد و بسطت علم و نورانیت باطن و فراست ایمانی و دلالت قرآنی و امارات
تاویلات و حقائق معانی آن را دریافتہ حکم کردہ اند نہ بہوای طبع و فضول نفس و محض جہد و مجرد حسبان تفوہ و تقول بدان نمودہ
این سخن در مقدمہ شرح بہ بسط و تفصیل تر ازین بیان کنیم چنانکہ نزد انصاف شبہتے در حقانیت آن نماند و سخن در شرح
کتاب بر سہ قسم فتاوی کی در تحقیق و تبیین آنچہ مصنف ذکر کردہ رحمۃ اللہ علیہ از احادیث و آثار و تخریج مخارج و مجال آن

بسم الله الرحمن الرحیم

سبحانک لا علم لنا الا ما علمتنا انک انت العلیم الحکیم اللهم صل علی محمد هادی الخلائق الی الصراط المستقیم و النهج القویم
و علی آله و اصحابه و اتباعه اجمعین و سائر العلماء العاملین من امته الی یوم الدین همچنانکه حمد و سپاس صانع پروردگار
تست کلمته و عمت آلاؤه بر نعمت ایجاد و امداد که در سید اوسعاد بر بندگان افاضه فرموده واجب ست گذاردن شکر و
امتنان جناب رسالت بحق سفارت و وساطت که علوم و فیوض از درگاه صمدیت آورده و عالمیان را بدان راه نموده
لازم و متحتم و همچنین حق آل هدایت مآل و اصحاب وافر الفضائلش که وسائط و وسائل وصول فیض و انهار و جداول دریای
فیض اویند بر ذمهٔ کافهٔ امت قائم و ثابت و برین قیاس تابعین و اتباع و تبع اتباع و تمامهٔ رواة و نقلهٔ احادیث و آثار
که سلسلهٔ علم دین که از خواص این خیر الامم ست بوجود ایشان برپاست چه از انها که بحفظ و ضبط احادیث چنانکه شنیدند
ادعیه و ظروف اجناس علم و کنوز و خزائن نقود دین گشته بی زیادت و نقصان ادای امانت با اهل آن نمودند و چه
از آنجا که باجتهاد و قیاس اقتباس انوار و استکشاف اسرار نموده و قواعد و اصول و دلائل و علل استنباط و استخراج کرده
مسائل و احکام شرع بران مزید فرمودند و چه مقتدیان و متتبعان ایشان که بتقلید و اتباع جزئیات مسائل و تفاریع
احکام جمع و فراهم آوردند و طائفه دیگر نیز که بتتبع کتب و رسائل انتخاب و التقاط فوائد و مسائل نموده بتجدید و ترویج علم
جمالی تازه بر چهرهٔ دین و ملت افزودند نظر بحقیقت و از روی انصاف تمامهٔ این طوائف را که حامل الویهٔ علم و رافع اعلام
دین و حافظ اوضاع شریعت اند بر افراد دیگر منتی ثابت و بر دیگران که نعمت خواران مائدهٔ فضل و افاده و ریزه
چینان خوان احسان ایشانند شکر و امتنان و حق نعمت شناسی لازم و باین حساب پیشینان استاد و
ولی نعمت پسینان باشند و پسینان را اعتراف بفضل و رعایت ادب نسبت بایشان واجب اگرچه تواند که بعضی
پسینان باحراز قصب سبق و مزیت از بعضی پیشینان درگذرند ذلک فضل الله یؤتیه من یشاء و الله ذو الفضل
العظیم اللهم یا ذا الفضل العظیم نسألک ان تخصنا بفضلک و کرمک انک انت العزیز الحکیم اما بعد فیقول العبد الضعیف

به عون صناع مکاوین فضل خلاق مین و زمان

نسخه متبرکه در مسائل شرعیه فقهیه مستنبط از احادیث و آثار منهل رشد و هدایت اعنی

شرح سفر السعادت

تالیف اسوه فضلای کرام عمدهٔ علمای عظام مولانا عبد الحق الترک الدهلوی المنجاری رحمه الله تعالی

در مطبع ناگرا می منشی نولکشور طبع مزین مطبوع گردید

خلاصۂ مطالب	صفحہ
فصل در باب انشراح صدر	۴۲۳
باب در عموم احوال و معاش	۴۲۵
فصل در خورش حضرت صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم	״
فصل در پوشش حضرت نبوی	۴۳۸
فصل در پوشش ہای مختلف	۴۳۵
فصل در عادت حضرت نبوی	۴۴۱
فصل در خواب و بیداری حضرت	۴۴۷
فصل در سوار ے آن حضرت صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم	״
فصل حضرت نبوی صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم را یک گاہ گوسفند بود	۴۴۸
فصل در بیع و شری کہ حضرت نبی صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم کردہ	۴۴۹
فصل در بعض اخلاق آن حضرت	۴۵۱
فصل در علاج استطلاق بطن	۴۵۳
فصل در علاج طاعون و وبا	۴۵۴
فصل در استسقا	۴۵۷
فصل در علاج جراحات بکصیر و شتہ اشارت سیفرمود و در روز احد چون روی مبارک محمد صلے اللہ علیہ و آلہ وسلم مجروح شد	۴۵۸

خلاصۂ مطالب	صفحہ
فصل در قواعد غسل و تجہیز و دفن کردن	۴۵۸
فصل در بیان دفن کردن	۴۵۹
فصل در علاج عرق النسا	۴۶۱
فصل در علاج خشکی مزاج	״
فصل در خارش بدن	۴۶۲
فصل در ذات الجنب	۴۶۳
فصل در علاج درد سر	۴۶۴
فصل در بیان طعام و شراب بیمار	״
فصل در علاج عذرہ	״
فصل در علاج درد دل	۴۶۵
فصل در بیان پرسیدن بیماران	۴۶۶
فصل در بیان علاج درد چشم	۴۶۸
فصل در علاج حذر	״
فصل در اصلاح طعام	״
فصل در تبرات	۴۶۹
فصل در بیان شاد نمودن مریض	״
فصل در علاج زہر	۴۷۰
فصل در علاج سحر	۴۷۱
فصل در معالجہ بدن	۴۷۲
فصل اگر کسے معالجہ کردے وطب ندانستی او را تضمین فرمودے	״

خلاصۂ مطالب	صفحہ
فصل در پرہیز	۴۷۳
فصل در تداوی بمجربات	۴۷۴
فصل در علاج قمل	۴۷۵
فصل در معالجہ بادویۂ روحانیہ	״
فصل در مجموع امراض آلام	۴۷۹
فصل در علاج غم واندوہ	۴۸۱
فصل در عادت حضرت نبوی	۴۸۲
فصل در امر مسکن و منزل التفاتی نبوی	۴۸۵
فصل در حفظ صحت چشم امر فرمودے	۴۸۷
فصل در قرض و سلف عادت نبوی صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم	۴۸۸
فصل در رفتن حضرت نبوے صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم	״
فصل در کلام و سکوت و ضحک و بکاء حضرت نبوے صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم	۴۸۹
فصل در فطرت و توابع آن	۴۹۰
فصل شارب مبارک را قصر کردی	۴۹۳
فصل در جہاد و آداب آن	۴۹۵
خاتمۃ الکتاب	۵۰۲
خاتمۃ الطبع	۵۸۱

تمت

فهرست مطالب شرح سفر السعادت

خلاصهٔ مطالب	صفحه
دیباچه	۲
باب در طهارت حضرت پیغمبر صلی الله علیه وسلم	۲۹
فصل در سفر و حضر مسح بر موزه کشیدن	۴۲
فصل در جواز تیمم	۴۴
باب در نماز حضرت پیغمبر صلی الله علیه وسلم	۴۶
فصل در کیفیت رکوع	۶۲
فصل فی کیفیة السجود	۷۰
فصل تطویل الصلوة باللیل و تخفیفها بالنهار	۷۶
فصل فی کیفیة الاعتدال من السجود	۷۷
فصل فی کیفیة الخروج من الصلوة	۹۱
فصل فی ادعیة الصلوة	۹۲
فصل در نسیان سهو صلی الله علیه وسلم در نماز	۱۰۱
فصل در کشاده داشتن چشم در نماز آنحضرت صلی الله علیه وآله وسلم	۱۰۹
فصل اذکار بعد الصلوة آن حضرت صلی الله علیه وآله وسلم	۱۱۱
فصل در سنن روایت از نماز	۱۱۸
فصل الاضطجاع بعد سنة الفجر	۱۲۶
فصل در قیام شب	۱۲۸
فصل کیفیت قیام لیل	۱۳۲
فصل فی بیان الرکعتین بعد الوتر	۱۴۰
فصل در نماز چاشت و عادت	۱۴۷
فصل در بیان سجدهٔ شکر	۱۵۹
فصل در بیان سجدهٔ تلاوت	۱۶۴

خلاصهٔ مطالب	صفحه
فصل در فضیلت روز جمعه و عبادت	۱۶۹
پیغمبر صلی الله علیه وآله وسلم	
فصل عادت کریم و سنت قویم	۱۸۰
حضرت نبوی صلی الله علیه وآله وسلم	
فصل در خطبهٔ نبویه صلی الله علیه وآله وسلم	۲۰۱
فصل در نماز عید	۲۱۳
فصل در استسقا	۲۲۳
فصل در عبادات سفر آن حضرت صلی الله	۲۳۰
علیه وآله وسلم	
فصل در عادت قرائت قرآن آنحضرت	۲۴۲
صلی الله علیه وآله وسلم	
فصل در عادت پرسش یاران آنحضرت	۲۴۵
فصل در عادت آن حضرت در احوال	۲۵۰
میت	
فصل در بیان صلوة خوف	۲۷۴
فصل در زکوة و صدقات	۲۷۶
فصل در زکوة فطر	۲۸۴
باب صیام النبی صلی الله علیه وآله وسلم	۲۹۲
فصل در سفر آن حضرت صلی الله علیه وآله وسلم	۳۰۱
در ماه رمضان	
فصل در روزه نافله	۳۰۸
فصل در بیان اعتکاف	۳۱۸
باب حج النبی صلی الله علیه وسلم	۳۲۴

خلاصهٔ مطالب	صفحه
فصل در سیاق و بیان حج آنحضرت	۳۲۷
فصل در حج حضرت صلی الله علیه وآله وسلم	۳۳۳
فصل در قربانی حضرت صلی الله علیه وآله وسلم	۳۷۴
فصل در سنن حضرت نبوی صلی الله علیه	۳۸۰
وآله وسلم	
باب اذکار النبی صلی الله علیه وآله وسلم	۳۹۳
فصل در بیان ادعیه جامه پوشیدن	۴۰۰
فصل در بیان ادعیه درآمدن خانه	۴۰۱
حضرت نبوی صلی الله علیه وآله وسلم	
فصل در بیان ادعیه درآمدن بیت الخلا	〃
فصل در اذکار اذان	۴۰۳
فصل در ادعیهٔ عشرهٔ ذیحجه	۴۰۴
فصل در بیان ادعیه دیدن ماه نو	۴۰۶
فصل در بیان ادعیه طعام خوردن	〃
فصل در بیان ادعیه درآمدن خانه	۴۰۸
فصل در سلام و آداب	۴۰۹
فصل در استیذان	۴۱۳
فصل در بیان عطسه	۴۱۴
فصل در اذکار سفر اول	۴۱۶
فصل در ادعیهٔ سوار شدن	۴۱۸
فصل در بیان تعلیم خطبه صحابه	۴۲۰
فصل در الفاظیکه در کراهت آن	۴۲۳
کسی را خلاف نیست	

INDIAN INSTITUTE
OXFORD

Sharh Sufrul Saadut

به عون صناع مکون و فضل خلاق مین و زمان

نسخه بهیه کبیره در مسائل شرعیه فقهیه مستنبط از احادیث و آثار مشتمل بر رشد و هدایت اعنی

شرح سفر السعادت

تالیف اسوهٔ فضلای کرام عمدهٔ علمای عظام مولانا عبد الحق الترک الدهلوی المهاجری رحمه الله تعالی

در مطبع نامی منشی نولکشور به طبع مزین مطبوع گردید

~~Sharḥ-i- Sufar al-saʿādat~~ (Or

Muhammadan Religion

Safar-ul-Saʿādat, Sharah-i-

49 F29

~~L 954 F 13~~

Indian Institute, Oxford.

The Lucknow Sparks Library.
Presented
by
Munshi Newul Kishore.